Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 1 пятница
№ 125 (14325)
1925 чылдан үнделиттинген. Өртээ 3 кап.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ КАНАДАГА АЯН-ЧОРУУ

ОТТАВА. (СЭТА-ның тускай корр.). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Канаданың найысылалынга күрүне аян-чоруу кылып чеде бээрге, ону аңаа эптиг-ээлдек, хүндүткелчи ёзу-биле уткуп хүлээп алган. Хоорайның төп кудумчуларынга совет болгаш канада туктарны, совет сүлде демдектиг байыр чедирген кыйгырыгларны азып каастаан турган. Оон аян-чоруун чурттуң солуннарында болгаш телевидениезин дамчыштыр калбаа-биле чырыдып, оон дугайын улуг дужаалдыг политиктер болгаш бөдүүн канадалар-даа чугаалап турарлар.

Дээди деңнелдиг совет-канада ужуражыышкыннарны чырыдары-биле хөй санныг журналистер Оттавага чыылган. Парлалга төвүнүң саваа турары-биле алырга, Канададан, Совет Эвилелинден болгаш өске-даа чээрби хире күрүнелерден келген 700 чедип турар репортёрлар бар.

Журналистерге ажыл-даа четчир турган: оон 29 шактыг аян-чоруунуң программазы кыс-чай-даа чок болган. Оон аэродромдан келгениниң соонда дораан-на совет болгаш канада удуртукчуларның ужуражыышкыннары болгаш беседалары эгелээн.

...Шуушкан автомобильдер улуг эвес даш бажыңга чедип келген. Сассекс-Драйв, 24— канада чазактың баштыңының турар өргээзи. М. С. Горбачевту болгаш Р. М. Горбачёваны Канаданың Премьер-министри Брайан Малруни болгаш оон кадайы Мила Малруни уткааш, аалчыларны албан ужуруунда эвес эртенги шайлалгаже чалааннар. Өргээже кирер эжик аксынга чыылган журналистер совет удуртукчудан хөйле айтырыг салганнар. Олар Москвада сөөлгү политиктиг болуушкуннарны, Канаданы канчаар көргенин сонуурган айтырып турганнар. М. С. Горбачев ол айтырыгларга харыылаан.

Даразында ужуражыышкыны — Канаданың генерал-губернатору Р. Хнатышин-биле болган. Ол сураглыг политиктиг ажылдакчы, украин уктуг канада кижи бо чылдың эгезинде күрүнениң херек кырында баштыңы болур албан-дужаалды ээлээн (ёзу барымдаалаар болза, канада күрүнениң баштыңы англи королева боор артып турар). М. С. Горбачев биле Р. Хнатышинниң аразынга беседа болган.

Май 30-ның кежээзинде М. С. Горбачев кадайы-биле кады Оттаваның даа ортузунда чадаг кижи кылаштаар эң чараш кудумчуларының бирээзи— Спаркс-стритке селгүүстээннер. Ону селгүүстээшкин деп адаары берге болган, чүге дээрге совет удуртукчуну барган-на черинге хөй кижи бүзээлей бээр турган.

Чүс-чүс кижилер хүлүмзүрүп, он-он кижилер холдарын көдүрүп, байыр чедирип турганнар. Чүгле англи эвес, харын база орус-даа дылдарның кырынга: «Президент Горбачев, амыр-чаагай моорлап көрүңер!». «Михаил Горбачев, бисче, биске чоокшулап көрүңер!» деп сөстер оон-моон чаңгыланып тургулаан.

Канадаларның аразында Россиядан болгаш Украинадан келген уктуг кижилер эвээш эвес. М. С. Горбачев оларның чамдыктары-биле чугаалашкан.

М. С. Горбачев барык-ла доктааган санында оон бодунуң ажылынга чедиишкиннерлиг болурун, Канадага болгаш АКШ-ка үре-түңнелдиг чугаалажыышкыннар кылырын чүрээниң ханызындан күзеп турар сөстер дыңналып турган.

Валентин ВАСИЛЕЦ,
Юрий КИРИЛЬЧЕНКО,
Андрей ШИТОВ.

Бөгүн партияның XXII область конференциязы Кызылга ажыттынар.

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ БЕСЕДА

ОТТАВА, май 30. (СЭТА). ССРЭ-ниң Президентизи Канаданың Премьер-министри Б. Малруни-биле ужуражыр дээш оон резиденциязынга чоокшулап чедип кээрге, журналистер М. С. Горбачевка айтырыгларны салган.

Айтырыг: Дээрги Горбачев, дээрги Ельцинни соңгааны Силерни дүвүредип турар бе?

Харыы: Съездиде тургустунуп келген байдал мени дүвүредип турар. Удур-дедир туржур чорук тургустуна бергени айтырыгларны шиитпирлээринге бир янзы салдарны чедирип турар. Дээди Советтиң Даргазын соңгуур дугайында айтырыг каш хүн уламчылап келгенин көрген болгай силер. Ниитизи-биле чугаалаарга, депутаттарның хөй кезиин каттыштырып шыдаптар аргалыг кижи тывылбаан. Шыдыраага чит болу берген хевирлиг байдал тургустуна берген турган болгай. Ол чорук депутаттарның боттарын-даа, Россияның чурттакчыларын-даа дүвүредип эгелээн, чүге дээрге улуг болгаш нарын айтырыгларны шиитпирлээриниң база боттарын билчириниң болгаш кады сүмележип ажылдаарының оруунга удур туржур чоруктар уламчылааш туруп берген. Ол чорук бүгүдени дүвүреткен болгаш күштерни канчап каттыштырып алырының дугайында дискуссия чорул эгелээн. Съездиге хамаарыштыр мени дүвүредип турар чүве ол-дур, бирээде ындыг.

Үшкү оралдажыышкынга эш Ельцинниң элээн каш кижиниң бадылаашкынын немей апкаш, бичии чая база бергенин эскерген боор силер. Ынчаарга Съездиге хамаарыштыр эң чугула айтырыг — бистиң эң улуг республикавыстың мурнунда туруп турар бүгү айтырыгларны сайгарып көөр болгаш шиитпирлээр дээш күженииңкиннерин каттыштырары болур.

Эш Ельцин сөөлгү хүннерде социалистиг шилиг алышкынга хамаарыштыр болуптуруужун тайылбырлаар ужурга таварышкан. ССРЭ Президентизиниң туружунга удурланышкак чүвем чок деп ол чугаалаан. Бистиң улустарывыстың дем каттыжылгазын хөгжүдеринге болгаш быжыглаарынга Совет Эвилелиниң хөгжүлдезиниң перспективаларын база Россия Федерациязының ролюн канчаар көрүп турар силер деп оон айтырган. Чурттуң Президентизи база эвилел чазаа-биле үре-түңнелдиг кады хөделип, кады ажылдажып болур силер бе деп оон база айтырган. Бо айтырыгларга ол чогумчалыг харыыларны берген. Адак сөөлүнде ол Россияның мурнунда туруп турар айтырыгларны шиитпирлээр дээш Съездиниң болуунда тургустунуп келгилээн бүгү агымнарны каттыштырар мен деп чугаалаан.

Бир эвес ол харыылар политиктиг кажарлаашкын эвес чүве болза, чогум сөөлгү каш хүннерде эки талаже элээн өскерилгелер кылдынган болгай. Бир эвес ол харыылар бүдүмчелиг политиктиг туружу болур чүве болза, чогумчалыг чүүлдер тургустунуп кээр. А бир эвес ол харыылар политиктиг кажарлаашкын болур болза, берге үелер чедип келир. Анаа эвес болур. Кандыг хевирниг апаарын көргей-ле бис. Амыдырал дээрге чеже-даа башкылардан болгаш хынакчылардан байлак болдур ийин.

Айтырыг: Михаил Сергеевич, Канадага ийи дугаар чедип кээриңерге сеткил-сагыжыңар кандыг-дыр?

Харыы: Эки, эки... Генерал-губернатор-биле машинага чоруп ора, аңаа бо черниң арыг агаары дээш Оттаваның чурттакчыларындан үндүрүг тыртар болза эки-дир деп баштактанып чугаададым. Ам дээрезинде чурттуң удуртукчулары-биле ужуражып чугаалашкан дээрден башка, оон чону-биле ужурашпадым. Ынчалзажок моон мурнунда болуп турган ужуражыышкыннардан кончуг эки сактыышкыннар сеткилимде артып калган. Канада чонунуң амыдыралга хамаарылгазын, бүдүмчелиин болгаш ажылгырын магадаар мен. Сеткилимге ам-даа хөй чүүлдер артып калыр боор. Сөөлүнде силерге чугаалап бээр мен. Оон-биле болзун, маңаа интервьюлар бээр дээш эвес, а чугаалажыышкыннар кылыр дээш чедип келген-не болгай мен.

М. С. Горбачевтуң АКШ-та күрүнениң аян-чоруу

ВАШИНГТОН. (СЭТА). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев күрүнениң аян-чоруун кылып, май 31-де АКШ-та чеде берген. Вашингтон чоогунда Эндрюс авиабаазага ССРЭ-ниң Президентизин АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер болгаш албанның өске-даа кижилери уткуп алган.

М. С. Горбачев-биле кады ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери Э. А. Шеварднадзе, Ю. Д. Маслюков, Е. М. Примаков, Ю. А. Осипьян, С. С. Шаталин ында чеде берген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Таарыштыртынып турар рынок экономиказынче шилчииринң дугайында чазактың киирип келген концепциязын депутаттар дөрт хүн чугаалажып келген, бо айтырыгны үе шиитпирлээрин бир неделя соңгаарладыр деп шиитпирни хүлээп алган.

Май 30-де болган эртенги хуралга «Хөй-нииити каттыжыышкыннарының дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып эгелээн. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди Хоойлужудулга талазы-биле комитеттиң даргазы Ю. Х. Калмыков кылган. Моон мурнунда чуртка турган чаңгыс апарган хөй-нииити организацияларынга немештир сөөлгү чылдарда янзы-бүрү сорулгалыг организациялар, каттыжыышкыннар, клубтар, эвилелдер, массалыг шимчээшкиннер болгаш политиктиг партиялар тургустунуп эгелээн. Боттарын политиктиг партия кылдыр адап турар ындыг каттыжыышкыннарның саны чүгле РСФСР-де безин 40 ашкан.

Бо бүгү хөй-нииити каттыжыышкыннарының организастыг тургузуунуң, ажыл-чорудулгазының болгаш эрге-хүлээлгелериниң, өске черлер-биле харылзаа-хамаарылгазының дугайында хоойлужудулгу доктааткан кандыг-даа дүрүм-саавыр чок. Чамдык хөй-нииити организацияларының дугайында 30 чылдар үезинде хүлээп алдынган саавырлар ам эргижирээн. Ынчангаш бо талазы-биле тодаргай хоойлуну чогаадып тургузарын хөй-нииити негеп турар. Комитет бо айтырыг талазы-биле үш төлевилелди тургускаш, депутаттарга киирип келген деп, илеткелчи чугаалаан.

Тургустунган айтырыг талазы-биле элээн хөй депутат санал берген. Бот-боттарынга удурланышкак-даа саналдар үнүп турган. Депутаттарның киирген саналдарын өөренип көрүп тургаш, төлевилелдерни ам-даа чедир ажылдап кылыры комитеттерге болгаш комиссияларга дааскан.

Оон соонда депутаттар «Чүдүүр-чүдүвезиниң, шажын организацияларының хостуунуң дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып көргеш, ону баштайгы номчулгада чүүлдүг деп хүлээп алган.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Делегаттарның кичээнгейинге

БИР ЯНЗЫ КӨРЗЕ ЧҮЛ?

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарынга кандидаттар кылдыр бүдүрүлгелерниң, коллективтерниң, совхозтарның партия организацияларын депшиткен, а районнарның партконференцияларын деткээнин парлалгадан билип ап, радиодан дыңнадывыс. Депшиттирген кандидаттар черле чонунуң төлептиг оолдар, кыстары деп чүве билдингир. Олар онаашкан ажылынга берилинген, идепкейлиг хөй-нииитичилер, бедик мергежилдиг, чон-биле ажылдап билир, бистиң амыдыралывыста берге айтырыгларны шиитпирлээринге туруштуглар дээрзи билдингир-дир.

Делегаттарның кандидаттарын бир янзы көрзе чүл деп партияның область конференциязының делегаттарынга сүмелексээр кижи-дир мен.

Мен бодап көөрүмге, мынчалза чүл? Партияның XXVIII съездизинче бир хойжу кижини делегат кылдыр депшитсе. Тываның эрьн-ңүүрү черле мал ажылы болгай. Оларның ажылы чымыштыг. Оларда сезон чок. Хойжу кижиниң ажылы изиг-даа изиг, соокту соок дивес. Үе-шак чок. Хөй орулганы мал ажылы берип турар. Бир эвес хойжу кижини делегат кылдыр депшидип каар болза, Тываның мал ажылдакчыларының ажылын бедии-биле үнелээни ол болур. Чон ону деткиир.

Ийиги кандидатурага кижи эмчизи болза кандыгыл? Бисте кадык камгалал черлериниң материал-техниктиг базазының, чонуң медицина хандырылгазының талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар хөй. Ынчангаш Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, Сүт-Хөл районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи Оюн-оол Шуржевович Сидарны деп саналдыг мен. Ол дыка хөй чүүлдерни кылдырткан, ам-даа хөйнү кылыр аргалыг кижи.

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинни чорутпаска кайын болур?! Чүге дээрге чурттуң коммунистериниң шуулганы болуп турда, ол бодун хөй чүүлдү билип алгай, бистерге, Тываның чонунга, коммунистерге тайылбырлап бергей. Тываның бүгү коммунистери ону деткиири читпээнг чок.

Мээн бо дилеглеримни, саналымны партияның область конференциязының делегаттары деткиир боор деп бодал-биле бижидим.

Моңгуш ХЕЙМЕР-ООЛ.
Тываның агроүлетпүр эвилелиниң килдис начальниги.

ЧУРУКТА: Рада Донгак Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң ийиги курузунда өөренип турар. Бүдүрүлгеге ажылдаар практиказын ол Кызыл районда «Тиилелге» совхозка эрттирип, ында малчыннарга дузалажып, сакманчылап, ийи чүс ажыг хураганы менди доруктуруп берген. Ынчангаш ол өөредилге практиказын эки эрттирбишаан, ажыл-агыйга хөй чаш хураганы өстүржүп, аныяктарның чарыжынга тиилекчи болган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДҮКТҮ КАЯ ДУЖААР БИС?

Бо 1990 чылдың эгезинде «Тере-Хөл» совхозтуң бүгү малчыннары аренда керээзинче кирген. Ынчалза-даа бо аразында аренда талазы-биле чаңгыс-даа кичээл эртпеди. Бергедеп тур бис, билип алыксап турар чүүлдеривис хөй. Бирээде, ындыг. А ийиде, удавас ам хой кыргылдазы эгелээр. Кундус деп черде аалдар кырган дүгүн кайнаар чорудары мынчага чедир билдинмейн-дир. Моон мурнунда чылдарда Үстүү Балыктыгже коштап чорудуп турган бис. Оон автомашиналарга чүдүргеш, Кунгуртуг суурга аппаар, пресстээр. Баштай бис кырган дүгүвүстү дензилээр бис, а оон совхоз төвүнге барып пресстээн дензизин дыңнаарга, бистиң боттарывыстың кирдээнививстен аңгы, карышкак боор-дур. Ынчангаш малчыннарның дүк талазы-биле планы четпейн баар. Ол та чүге ындыг чүве, билдинмес-тир.

Аренда керээзинде малчыннар боттары-ла билзин дээр болза, шын эвес-тир. Эң ылаңгыя бистиң Балыктыг малчыннары ырак-узак черде чурттап, ажылдап чоруур улус бис. Бергелерге бо-ла таваржыр, а бисти арендалыг силер дээш специалистер хайгааравас, дузалавас болза канчаарыл? Бригада төвү аалдардан чоок турар болза, ол ышкаш ясли-сад, кижиниң, малдың эмчилери чаңгыс черге бөлүк турар болза, оларның-биле аралажыры белен. Чайгы үеде мал ценурозтан аарый бээр, а бистер хөй акша өреге дужер-дир бис. Чүге дизе ол малдың лецзизини агаардан тудуп салып каар боор-дур.

Ынчангаш Үстүү-Алдыы Балыктыгларга шак ындыг төп турар болза эки-дир. Бүгү малчыннарны чаңгыс кооператив кылдыр каттыштырза? Боттары амыдыраар кылдыр. Черле ынчаш «Тере-Хөл» совхозтуң дирекциязы, ветспециалистер биске дузалашсын. Ол чокка кандыг-даа аренда-биле ажылдааш, бистер эки түңнел чедип албас бис. Кадарып турар малывыс совхозтуу-дур. Чүгле сүмележип, демнежип тургаш, хөй орулганы ап болур.

Намгай МААДЫР.
«Тере-Хөл» совхоз.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

КӨРҮЛДЕ-ДЕЛГЕЛГЕ

КЫЗЫЛ. Хоорайның А. С. Пушкин аттыг библиотеказының номчулга залынга педагогика журналдарының талазы-биле көрүлде-делгелге болган. Ону номчулга залының эргелекчизи Людмила Васильевна Яхненко удуртуп эрттирген.

СҮТТҮ—КҮРҮНЕГЕ

Дүүнгү хүнге чедир республиканың чамдык районнары күрүнеге сүт садар талазы-биле беш айларның планнын оваалдаларын күүсеткен. Ылаңгыя Сүт-Хөл район бир хүнде 2380 кг сүттү, Тожу 1305 кг, а Тес-Хем район 2856 кг сүттү күрүнеге дужааганнар.

БӨГҮН

БАЙЫРЛАЛ

САРЫГ-СЕП. Бүгү-делегей уругларның камгалалының хүнү — июнь 1-де Сарыг-Сеп суурга «Кезээде тайбың турзун» деп байырлал болур.

Аңаа бичии чаштар, пионерлер болгаш школачылар шупту киржир. Уруглар асфальттыларга уран чурулга чорудар. Ол талазы-биле тускай комиссияны тургускан. Ол хүн уруглар автобуска халас чоруур.

Шак ындыг байырлалдар Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларга база районнар төптеринге болгулаар.

КОНФЕРЕНЦИЯ ЭГЕЛЭЭР

КЫЗЫЛ. СЭКП обкомунуң Политиктиг чырылдышкын бажыңынга партияның XXII область конференциязы болуп эртер. Ында хоорайның болгаш районнарның партия организацияларының хөй санныг делегаттары киржип турар.

Илеткелди СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат Г. Ч. Ширшин кылыр.

Ол ышкаш район бүрүзүнден СЭКП-ниң XXVIII съездизинче чорудар делегаттарга кандидаттарны идип үндүрген.

Кызылдың партия организациязының мурнундан съездиниң делегадын соңгаан болгай. Ол болза СЭКП Кызыл хоорkomунуң секретары В. Г. Вальков. Ам үш делегатты соңгуурунга конференцияның киржикчилери идепкейлиг киржир.

ДААРТА

ХҮРЕШ БОЛУР

Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга тыва хүрешке, бурят барилдаага, хакас күреске маргылдаа эгелээр. Аңаа районнарның болгаш Кызыл хоорайның мөгелери киржир. Дензи аайы-биле болур хүрешке бир районндан-на он ажыг мөге келир.

Бистиң шыырак дээн мөгелеривис Владимир Моңгуш, Алексей Хомушку, Алдын-оол Куулар, Маадыр Моңгуш, Сүктер Шимет, Кызыл-оол Орлан, аныяк мөгелер Уран-оол Донгак, Амир Моңгуш, Геннадий Моңгуш эрткен «Наадым» шаңналы дээш болган хүрешке эки киришкеннер. Бо удаада баштай республиканың бирги чери дээш хүрештиң үш хевиринге киришкенниң соонда Спартакиаданың тулган чемпионун илередири-биле тыва хүреш болур. Аңаа 64 мөге хүрежир. Орта шүүлген кижи республиканың чемпиону болбушаан, бирги разрядтың нормативин күүседир.

УЛУСКА ЧЕДИШТИРЕРИ-БИЛЕ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков «Чурттуң экономиктиг байдалының болгаш башкартынар рынок экономиказынче шилчииринң концепциязының дугайында» илеткел кылган соонда чуртта хөлзээшкин эгелээн. Ол дээрге бараан өртээниң өзер дээни-биле магазиннерниң баартыктарындан бүгү-ле чүүлдерни арыдыр садып ал эгелээни. Оон саддары бистиң республикада база чедип келген.

Бо талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарын кысказы-биле чугаалап бээрин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Паруниинден бистиң корреспондентивис дилээн. Оон харыызын моон адаанда парладывыс.

— Н. И. Рыжковтуң илеткелинде «Өртек тургузарының реформазы» деп эге, шынап-ла, чонну дүвүреткен. Аъш-чем болгаш үлетпүр бараанларының чамдык бөлүктериниң өртектерин өстүрер дугайында ында чугаалап турар болгай. Ону дыңнаан кижилер бараанарны мөөңү-биле садып ап эгелээн. Бүгү чуртта ынчап барган. Садыглаашкынны чогумчалыг болдурары-биле черчерлерде хемчеглерни ап эгелээн. Чижээ, Москва хоорайда болгаш Москва областа садыгда байдалды чүрүмчүдары-биле түр хемчегин алган. Ол дээрге киир бижидилге барымдаалап садары-дыр.

Оон саддары бистиң республикага келгенинден крупа аймаан, макарон кылыгларын, балык консерваларын садып алырын 2-3 катап көвүдеткен, үнүш үзүн, пес-тааавы аймаан, идик-хепти база эндере садып аппарган. Чижээ, Кызыл хоорайның пес-тааавы садар магазининден бир хүнде ортумаа-биле 5 хире муң рубльдиң бараанын садып ап турган болза, май 25-те 20,5 муң рубльдиң пес-тааавызын садып аппарган. Магазиннерниң өске-даа салбырларында бараан саарылгазы бо хүннерде 2-3 ажыг катап өскүлээн.

Ындыг байдалдар республиканың районнарында база тургустунгулаан.

Бо байдалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң садыг болгаш чонунуң хереглел бараанызарының комиссиязының хуралынга май 28-те чугаалашкан. Хөй бараанарны кайы хамаанчок эндере садып алыр чорукту болдурбас талазы-биле чамдык хемчеглерни ажылдап кылган. Ол хемчеглерге даараазында чүүлдер кирип турар.

Хамыктың мурнунда талоп-биле садып турар бараанарның санын көвүдедир. Оон өске арга амдызында чок. Бо ажылды республиканың Садыг министерствозу, Респотребсоюз, райкоорпүүскомнар күүседир. Маңаа тус черниң байдалдарын ханы барымдаалаары чугула.

Нормалап садып турган бараанарны көвүдеди бээриниң аргаларын тывары чугула деп санап турар. Улустуң албазы безин бараанарны кайы хамаанчок нормалаар чоруктар тургулаан. Ону чугула херегзээн кижи чүгле садып алыр болгай.

Үстүнде адааныывс илеткел болган соонда бистиң республиканың магазиннеринде барчок бараанарны чүгле Тыва АССР-ниң чурттакчылары эвес, биске соңгаартан келген аалчылар база хөйү-биле садып аппарып турар. Красноярскиден, Абаканидан хөй кижилер машина-балгаттыг кээп, бараанны мөөңү-биле садып аппарып турары чажыт эвес. Чогум мында багай чүве чок — бистиң чуртувуста хамаатылар бир демей эргелиг, чурттуң кайы-даа булуңундан садыглаар эргелиг болгай. Тыва АССР-ниң чурттакчылары өске кайы-даа областарының, крайларының хоорай, суурларынга чорааш, бараан садып алыр эргелиг.

Ынчалза-даа бисте бар бараанарны республиканың чонунга чедирери-биле эң кыдыкы түр хемчегин алыры шиитпирлеттинген. Ол дээрге республика иштинге киир бижидилгени барымдаалаары. Тодаргайлаарга, Тываның кайы-даа хоорайынга, суурунга чорааш, магазинден ховар бараан садып алыр дээр болзувусса, садыгжылар бистиң паспорттарывыс негээр, оон киир бижидилгезин көөр. Бир эвес АССР-ниң иштинде кайы-даа чурттакчылыг черге киир бижиткен болза, аңаа бараанны садар. Мурнунда чүгле хоорай, суурлар аайы-биле түс-түс кылып деп турган, ол ёзугаар кылыры нарын болган: чөптүг хомудалдар үнүп кээп болур.

Шак бо арга эң эптиг девирлиг. Ооң кадында чурттуң өске девискээрлери база олче шилчип эгелээн, ынчангаш ындыг шиитпир хүлээп алганы биске чөп.

Адак соонда демдеглеп каар чүве-чүл дээрге, чамдык кижилер бистиң республиканың үлежи бараан аймаан аалчылар хөйү-биле садып аппарган, а бисте арткан чүве чок дижип дүвүреп турар. Ол хей дүвүрел. Республиканың чурттакчыларының чемгериптер аъш-чем бараанарының курлавыры бисте ам-даа бар, далган, крупа болгаш макарон кылыглары четчир, ол продуктуларның фондулары эрткен чылдаазындан эвээжевээн, харын-даа бичии хөй.

Аңаа немештир чугаалаксаан чүүлүм — бүгү аъш-чем продуктулары шыгжаар хуусаалыг болгай, ону хемчээл чокка садып алгаш, үреп аар болза, бистиң шуптувуска каража. Ону утпазын номчукчулардан дилээр-дир мен.

«Чүге күш чок болганыл?» деп материалга хамаарыштыр

ДОЙ БУТТУГ «ДЕТЕКТИВ»

Уругларның «үрелиг телефон» деп оюну бар. Оюнунуң киржикчилериниң бирээзи ийигизинге чугаалаар, ийигизи—үшкүзүнге... Оон түңнелинде чугаалаан сөстер таныттынмас кылдыр өскерлип чоруй баар. Номчукчу бүрүзү ол оюнга киржип турган боор, ынчангаш ооң утказы кижи бүрүзүнге билдингир. Бир эвес «Шын» солунга 1990 чылдың май 17-де «Чүге күш чок болганыл» деп эгелиг чүүл эвес болза, ооң дугайын манаа чугаалаан-даа херээ чок турган, ук чүүл уругларның ол оюнун сагындырып келир-дир, авторга сөстүң сөөлү чедер болгай. Бир-тээ, авторга ол оюн таарымчалыг болза, база катап ойнаарынче ону чаладым. Чүгле бо удаада негелдем мындыг: ол эге сөстү баштай чугаалаар ойнакчы мен болур мен, а автор ийи дугаарында чугаалазын, азы тодаргайлаарга, сөстүң баштайгы утказын дөрт дамчыдар киржикчи болуру-дур ийин. Эш Хертектиң 1990 чылдың май 17-де парлаттынган чүүлүнүң утказын каш сөс-биле номчукчуга сагындырайн. Ооң утказы чүл дээрге, 79 округ талазы-биле соңгулдаларның күш чок болган чылдагааны кандидат Л. С. Зоринаның деткикчи бөлүүнүң кежигүннериниң шын эвес хөделиишкиннериниң түңнели болган, олар соңгулда участогунга хүнзедир турган, участок соңгулда комиссиязының ажылынга шаптыктап, олар «бюллетеньнерни ушта соп база оруп, Л. С. Зорина дээш ажык агитацияны бадылаашкын үезинде чорудуп турганнар». Ол анаа ажыктыг фактыларны чүүлге ажыглап, детектив аянныг кылдыр ону киирип алган, ол дыка чогумчалыг кылдыр тургустуна берген. А херек кырында ийи күш бар — чаагай сеткилдиң күжү (участок соңгулда комиссиязы) болгаш кара сеткилдиң күжү (обком ажылдакчылары), оларның аразында детектив жанрының хоойлузун ёзугаар дүшкүүрлүг демисел чоруп турар. Кара сеткилдиң күжү бир удаа тиилеп алтар часкан. Түңнелинде кара сеткил тиилеттирер, шын тиилээр, тиилеттирген удурланыкчыны канчаарыл деп айтырыг артып калыр.

Ол схемадан чайлап, реализмниң туружундан бо төөгүнүң сюжедин тургузуп көрээли. Херек кырында бүгү «детектив» дой бут кырында турары билдинип кээр.

Бирги кезээ. Эге сөс. Апрель 22-де болган соңгулдалар Сукпак участок соңгулда комиссиязының тала-дугай тыртпас болурунга чигдиннер боттуг үндезинни тургускан. Ынчангаш май 5-те катап соңгулдаларга бистер соңгулдалар дугайында Хоойлуну соңгулда участогунга болгаш ажылдаар черлерге бадылаашкыннар болуп турда хажыдар чорукту болдурбазын оралдашкан бис. Ынчангаш чогум-на ол сорулга-биле хоойлуга дүүштүг база комиссияның чөпшээрели-биле соңгулда участогунга турган бис.

Ийиги кезээ. Бадылаашкын. Бадылаары-биле соңгулда бюллетеньнерин кожаларынга азы ырак төреллеринге берип болбазын участок соңгулда комиссиязынга элээн каш катап хүн дургузунда чугаалап келген. Хүн дургузунда чаңгыс ол-ла кижилерниң катап-катап бадыла- кээп турганының (5 кижи) фактылары илереттинген. Ооң-биле холбаштыр участок соңгулда комиссиязы шавар кааржактан 5 бюллетеньни уштуп, күш чок болдурар болгаш бадылаашкыннарның ниити санынга киирбес дээш шиитпирин хүлээп алган. Ол дугайында эш Зоринаның деткикчи бөлүүнүң кежигүнүнге бижимел шиитпирни соңгулда комиссиязының даргазы В. Ооржак берген.

Үшкү кезээ. Бадылаашкынның санааны. Соңгулдалар доозулган соонда шавар кааржактарны ажыткан, участок соңгулда комиссиязының кежигүннери оон 5 бюллетеньни ужулган болгаш көк өңнүг будук-биле шавыштыр олуй-солуй шыйган. Оларны кыдыынче (соңга караанче) салып каан. Ынчалза-даа бадылаашкынны санап турар үеде ол бюллетеньнерни Б. И. Араптаң дээш берген бадылаашкын санынга киирерин үш удаа оралдашкан. Бистер оларны кыдыынче салып каарын база күштүг бюллетеньнерге киирбезин үш удаа соңгулда комиссиязындан дилеп келдивис. Ол дугайын Таан-оол Хертек аажок эки билир, ону округ соңгулда комиссиязының даргазы чаңгыс эвес удаа бадыткаан. Ол бюллетеньнерни үш удаа анаа бергенимни, ону үш удаа боду стол кыдыынче салып турганын, олар «элдептиг таварылга» болуп, эш Араптаң дээш берген бадылаашкыннар бюллетеньнерниң аразынче кирип турганын чогум-на ол бадыткап турган. Олар бюллетеньнер аразындан дөрт дугаар тыптырга, оларны узуткаарын саналдаан мен. Ынчангаш оларны санап болбазы кижи бүрүзүнге билдингир апарган: оларны ийи үзе соккаш, үрелген бюллетеньнерге кадар апаар. Ону ынчаар кылган-даа мен. Ол бюллетеньнер дээш районнуң соңгулда комиссиязынга канчаар отчёт бээрин билбейн турган округ соңгулда комиссиязының даргазының дүвүрелинге делгереңгей тайылбыр бээрин аазааным шын. Ооң-биле ук чөрүлдээ доозулган.

Бюллетень санап турар өрээлге мээң канчап кире бергенимни номчукчулар айтырар боор. Бадылаашкын санаар эргени кайыын алган мен? Аңаа олуржур эргелиг мен. Соңгулдалар эртип турда болгаш бадылаашкыннар түңнелин санап турда, эш Зоринаны деткиир бөлүктүң төлээлекчилеринден олуржурун мурнунда киирген билдириишкин ёзугаар участок соңгулда комиссиязындан дилээним ёзугаар эргелиг мен. Ол билдириишкинге удурланыышкын албаан бис. Ынчангаш бистиң аңаа киржилгевис дүрүм ёзугаар болган. Ол дугайын эш Хертек суур Советинге баргаш, бистиң билдириишкиннивистен база катап билип ап болур. Бистен кым-даа баштай «дуза кадары-биле шургуп кирбээн». Ол шургуушкун «дуза көргүзерин келген бүгү кижилерден» дилээн соонда болган. Ол фактыны округ соңгулда комиссиязының даргазы эш А. Т. Монгуш база катап чаңгыс эвес удаа бадыткаан. Эш Хертек ол хуралдарга удуп орган болза азы ону күзевээн болза, чүгле ынчан ону дыңнавайн барып болур турган.

Оон аңгыда мындыг дузаны эш Б. И. Араптаңның бүзүреттирген кижилери — Р. Б. Литвиненко болгаш О. В. Дондуп-оол база көргүзүп турганнар. Ындыг дузаны А. Т. Монгуш, В. В. Монгуш болгаш өске-даа хөй-хөй кижилер көргүзүп турган. Ол дугайын эш Хертек ыттавайн турар-дыр. Чүге? Чүге дээрге ооң «детективтиг» сюжединге ол эптешпестеп, Лицкевич болгаш Малецкая ээп ышкаш «ойнуннуң ойур хевирин» үрей бээр болган-дыр.

Ол дилеге харыы кылдыр мен «дуза көргүзүп» эгеледим, ынчалза-даа бадылаашкыннар түңнелин үндүрерин эвес, а шыннының хынаарынга, санаашкынны комиссия кылып турган. Меңээ Б. А. Араптан дээш бадылаан бюллетеньнер хынаарын чөпшээрээн, ол безин шуптузун эвес, чүгле үш бөлүктү: бирээзинде 200, өске ийизинде 100-100 бюллетеньнер. Бирээзинде-ле шын эвес чүүл бар болза, арткан өске бүгү бюллетеньнерни хынаарын чөпшээрээр деп негелде-биле чөпшээрээн турган. Хыналда үезинде илерээни: бирги бөлүкте Кызылдан бюллетень, өскезинде санап турганындан элээш бюллетеньнер бар болган. А үшкүзүнде демги 4 бюллетень (бештен, бирээзи өске бөлүктерде артып калган хевирлиг), оларны комиссия күш чок деп санаан болгаш санга кирбес турган, элдептиг чылдагаан-биле Б. И. Араптаң дээш берген бадылаашкыннар аразынче доктаамал кирип турган. Ол 4 бюллетеньни үстүнде адааны арга-биле күш чок кылган болгай. Соңгулдалар эрткен соонда, үш хонганда мени 31 бюллетень оорлаан деп буруудапы берген. Соңгулдалар хүнүнде 21 бюллетеньниң читкениниң дугайында чугаа чоруп турган болгаш баштай округ соңгулда комиссиязының кежигүнү эш В. В. Монгушка ону каразын турган. Ынчалзажок ол бодун үжеп бээр кылдыр саналдааныныя соонда, сезиг читкен ышкаш болгай. Меңээ хамаарыштыр ындыг негелде кылбаан. Ынчаарга оларны мен оорлапкан боор турар хире чүүлдү үш хүн эрткенде дыңнадым. Ол буруудадыышкынны Таан-оол Хертектиң тайылбырлап бижип кааны мени шуут элдепсиндирген. Округ соңгулда комиссиязының хуралынга олуржуп тура, ол (бир эвес күзээн болза) Төп соңгулда комиссиязының кежигүннериниң тайылбырын дыңнап болур турган. Ооң бижээни-биле олар бо херекти «ылаптыг» сайгарып турган, шупту бюллетеньнер барын бадыткаан болгай. Ындыг болзажок, эш Хертек ол нүгүлдү кызымак катаптап турар. Эх, эгезинден-не тургустунган схемадан чайлаары берге-ле-дир.

Дөрткү болгаш сөөлгү кезээ. Эш Таан-оол Хертекке сайгарып боданырынга информация.

Хүндүлүг автор, силерниң чүүлүңерден үнүп кээр дараазында айтырыгларны костүг үнерде сайгарып, харыыларын диледим.

Бирги айтырыг. Мындыг бир фактыны меңээ, номчукчу кижиге, тайылбырлап берип болур силер бе? Участок комиссиязының кежигүнү эш А. Оюнну шавар хааржакты тудускаш, бюллетеньнерни бергеш, бригадаже чоруткан. Аңаа милицияның майору эш В. Ондарны кошкаш, бюллетеньнерни карак огу дег камгалаарын оларга чагаан. Шын ийик бе? Шын. Ындыг болза, хааржак болгаш бюллетеньнер эш Малецкаяга канчап чеде бергенил? Ол оларны шыырак ийи эвеп хунаап алганы ол бе? Чүге комиссия кежигүнү-даа, майор В. Ондар-даа келген дораан Малецкаяның хөделиишкиннеринге хамаарыштыр удурланыышкын илеретпээнил? Буруудадыышкын чүге чүүл каш хонук эрткенде көстүп келгенил? Бадылаашкынны Л. С. Зорина хөйнү алган кылдыр түңнелин чарлаан соонда тыптып келген хөй-хөй чүүлдерниң бирээзи эвес чүве бе.

Ийиги айтырыг. Хүндүлүг Таан-оол Хертек, өңнүг парлаан өңнүг плакаттарым, чалалга билеттерин (кандидаттың фото-чуруу-биле «ады)» каяа, кажан көрген силер, чугаалап көрүңерем. Бис база ол чүүлдерни дыка-ла көрүксээн ийик бис. Хөй үе чидирбези-биле силерни республика типографиязынга чедип, оортан Л. С. Зоринага мындыг продукцияны кылып берген бе деп айтырарын сүмеледи. Силерге мен хорыглаайн: чок.

Үшкү айтырыг. Силер «Кызылдан болгаш округтуң бодунуң девискээриниң эш Зорина дээш агитацияга хаара туттунган улуг бөлүк агитаторлар» дугайында бижип турар-дыр силер. Мооң-биле холбаштыр меңээ элээн каш немелде айтырыглар тыптып келген:

1. Ол бөлүк кайы хире «улуг» боол турганын тодарадып болур силер бе? Аңаа кымнар кирип турганыл?
2. Соңгулдалар дугайында хоойлу кандидаттың деткикчи бөлүүнге кирип турарларының санын кызыгаарлап турар бе?
3. «Округ девискээринден» деткимче бөлүүнге кирип турган кижилерни адап болур силер бе? Ону Хоойлу ёзугаар хоруп каан бе? Округ девискээринде мындыг кижилерниң барының дугайында бадыткалынар бистиң кандидадывыс соңгукчулар аразынга ат-алдарлыг болгаш соңгулдаларга шыныг тиилеп алган турганың немей бадыткап турар эвес бе?

Адактың соонда, хүндүлүг Таан-оол Хертек, силерниң чүүлүңерде кирген чамдык соора чырыттынган чүүлдерни сагындырарын чөпшээрел көрүңер. Ону мен силерниң округ соңгулда комиссиязының хуралынга эң артынга оргаш, чедир дыңнавайн баргаңнар-биле тайылбырлаар ийик мен, күзээн болза көрүп болур турган силер. Мен мында силерниң «Сукпак ортумак школазының кижизидикчи башкызы, хайгааракчы Шолбана Дондуп ол бүгүнүң дугайында дораан мелегээн болгаш удурланыышкынны бижимел-биле илереткен» дээн «бадыткалынар» дугайында чугаалап турарым ол. Хүндүлүг эш Хертек, дораан эвес болдур ийин. Силер сактып тур боор силер, округ соңгулда комиссиязының май 10-да хуралынга ону ол бижимел-биле бадыткап болур сен бе деп үр-ле тодарадып турган, ол боду дадагалзап турган болгай. Эш Б. И. Араптаңның бүзүреттирген кижизи эш Литвиненконуң шудургу негээнииниң соонда барып ол ону кылырынга чөпшээрешкен болгай. Чүгле ол дээш силер Кызылче ээп чанмайн, Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү-биле кады манап артып калган силер. Чогум-на силер турунарда май 10-да, соңгулдалар соонда беш хонук эрткенде, ол билдириишкинни бижип берген болгай.

Ийиде, силер Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери «тургустунган айтырыг талазы-биле бүгү талалыг сайгарып көрген» деп бижип турар-дыр силер. Бо талазы-биле силерниң-биле чөпшээрешпезин айтыйн, чүге дээрге бүгү талалыг сайгарылга кылдынмаан. Бүгү талалыг сайгарылга дээрге бүгү бадыткалдарны өөренип көөрү, кайы-даа таланы дыңнаары болгай, а баштайгы үезинде ону кылбаан, чүгле Төп соңгулда комиссиязынга мени база дыңнаар дугайында негелделиг бижимел удурланыышкынны киргеним соонда, округ соңгулда комиссиязының сөөлгү хуралынга мээң олуржурумну чөпшээрээн. Ынчалзажок ол хуралга олуржурун чөпшээрээш, биске удур таланың төлээлекчилерин дыңнааш, меңээ хөй-ле чаргы-маргының соонда пат боорда сөс бергенин база сактып тур боор силер. Канчап сагынмас деп силер? А ол бүгүнү ылаптыг сайгарылга деп болур бе? Бистиң-биле Төп соңгулда комиссиязының кежигүннери чаңгызы-даа албан ёзузу-биле чугаалажып, тайылбыр албады, ооң иштинде, хүндүлүг автор, силер база чугаалашпадыңар. Шагдан бээр, эде тургустунуушкун мурнунда-ла журналистерде «элдептиг» деп болур, ынчалзажок эки чаңчыл бар. Чүүлдү, ылангыя маргылдаалыг, өөрүлдээ-биле холбашкан чүүлдү бижиириниң мурнунда журналист ийи таланың төлээлекчилери-биле албан ужуражып, оларның бодалын дыңнаар болгай. Чүгле ооң соонда барып демир-үжүк тудар. Ынчаарга ам үе өскерилген харын, ол бүгү силерниң чүүлүңерден алыр болза, эм күш чок апарганы ындыг бе? Чогум-на ынчангаш силерниң чүүлүңер «Демократияга өөренип тур бис» деп рубрикалыг үнгени ол бе, силерниң бодап турарыңар-биле «демократия» аан. Чогум-на силерниң ол «демократиянарның» аайы-биле хөй-хөй эжиктерни соктап кирип турганш, шаг бооп-бооп редакторнуң бо чүүлдү парлаарынга чөпшээрелин алдым. Ынча черни келивээн болзумза, холум кадар, бо чүүл чырыкче черле үнмес ийик. Ынчалзажок мону ылаптыг-ла «хыналдага» киирген. Чүге дээрге редакторнуң негелдезин ёзугаар мону аңгы-аңгы албан-дужаалдыг черлерге хынап эрттирген. Оон калында кижини карартып, ооң алын чоок кижилерниң болгаш төрелдерниниң мурнунга ынчыг кылдыр кыжырып каарынга чаңгыс хомудалды таптыг таарыштыр чененчиди бижээш, ону маргыш чок ылаптыг шын кылдыр берип тери четчир ышкажыл. Ынчалзажок бир эвес бо чүүл бөгүн көстүп келген болганда, редакция аңаа удур чугаалаптар чүвези чок болганы ол боор, аңаа номчукчу шуут бүзүреп болур.

Бо чүүлдү доозуп тура, мону Тыва АССР-ниң прокуратуразынга мээн албан хуузу-биле билдириишкинним кылдыр хүлээп көөрүн, меңээ болгаш обкомнуң өске-даа ажылдакчыларынга удур эш Б. И. Араптаңның деткикчи бөлүүнүң киржикчилериниң, чүүлдүң авторунуң болгаш Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү эш Шактаржиктиң нева үндүрүп турары янзы-бүрү даап бодаашкыннарын сайгарып көөрүн дилээр-дир мен.

Ю. ЛИЦКЕВИЧ.

«Шын» солунунуң редакциязындан текстиге кандыг-даа өскерилгени чүгле мээң чөпшээрелим-биле кылырын диледим.

1990 чылдың май 17-де «Шын» солунга «Чүге күш чок болганыл?» деп материал үнген. Ында Сукпактың № 79 соңгулда округунга бо чылын май 5-те болган катап соңгулданы күш чок деп санаанының база оон соңгуткан Тыва АССР-ниң улус депутадын бүрүткээриндер ойталаанының чылдагааннарын тайылбырлап бижээн. Ук чүүлге хамаарыштыр чамдык эштерниң удурланыышкыннары-даа, деткиишкиннери-даа келген. Соңгулда үезинде Сукпактың № 79 соңгулда округунуң соңгулда участоктарынга соңгулда канчаар эрткениниң болгаш хажыдыышкыннарга кым буруулуг болганының дугайында номчукчуларга таныштырары-биле ук материалдарга эдилге кылбайн, ол-ла хевээр мооң адаанда парладывыс.

РЕДАКЦИЯДАН: Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, Сукпак ортумак школазының башкызы Б. И. Араптаңның бүзүреттирген кижилери болгаш деткикчи бөлүү Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга киирген хомудалының бир хоолгазын редакцияга май 10-да эккеп бергеш, солунга парлаарын дилээн турган.

«Соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга хомудал

Бистер, кандидат Б. И. Араптаңның бүзүреттирген кижилери болгаш деткикчи бөлүү, кандидат Л. С. Зоринаның соңгулда мурнунуң кампаниязында база соңгулдалар үезинде аажы-чаңынга болгаш шын эвес чоруунга хомудап тур бис. Бирээде, ооң чоок өңнүү болгаш кады ажылдап турар эжи М. С. Малецкаяның ашаа директорлап турар тууйбу заводундан ол кандидат кылдыр депшиттиргенин билгеш, кайгаан бис. Ийиде, соңгулда кампаниязының үезинде Зорина кара «Волгага» олуруплаш, хүннүң-не кээп, чоруп турду. Бистиң кандидадывыс шак ындыг арга чок турган, черле ынчаш биске транспорт чок турду. Ол кара «Волга» обкомнуу болган, ол болза, хамык-ла чүүлдү шиитпирлээр аппарат ажылдакчызы, а бистиң кандидадывыс чүгле бөдүүн көдээ башкы. Чүгле мында безин көңгүс ылгалдыг-дыр! Үште, Зоринаның көскү агитациязы безин Араптанныындан көңгүс ылгалдыг: типографияга шуптузун кыйгырыглардыг, янзы-бүрү өңнерлиг кылдыр ооң фото-чуруктары-биле парлаттынып каан. А кым төлээнил? Дөртте, суртаал ажылы чорудары-биле ол хоорайның «Билиг» ниитилелиниден Валерий Хомушкуевич Чадамбаны чорудупкан, соңгукчулар-биле ужуражып турганш, ол Зорина дээш бадылаарын дилеп, оларга арага-водка талоннарын аазап турган болду.

Беште, майның 4-те телевидениеге ужуражылга организастаан. Ол ужуражылганы херээжен кандидаттар-биле ужуражылга деп алган. Зоринаның эгелээшкини-биле эрттирген. Ол дамчыдылгага Мария Кыргысовна Наксыл, чүгеле ийик, киришпээн свесе. Бүзүреттирген кижи Р. Б. Литвиненко херээжен кижи-даа болза, ол ужуражыышкынга пат боорда киришкен. Соңгулда мурнунуң кампаниязында база соңгулдалар үезинде бистер шак мындыг партийжи ыйыдыышкынны үргүлчү көрүп келдивис.

Оон ыңай. Соңгулдалар үезинде идеология биле эргелекчи коойлу киланстери ажылдаваан, а боттарының хевир-янзызы, хөделиишкиннери-биле «ыйыдып», чамдыкта харын олар хамык чүвени шуптузун билир, хамык чүүлдү шуптузун кылып болур, ол хамаанчок соңгулдаларны безин соксадып-даа шыдаар дээрзин көргүзүп, Сукпакка чоруп турганнар. Чижээ, Ю. С. Лицкевич бюллетеньнерни санап турда, стол кырынга шуут-ла чыдыпкаш, бюллетеньнерни биле-хаара тудкаш, оларны комиссияның кежигүннери-биле дейге санап эгелээн. Комиссия кежигүннериниң каш удаа сагындырыын тоовайн, санаарын уламчылаан. Комиссия кежигүннери-биле маргыжып тура, Лицкевич Араптанның адында 4 бюллетеньни ушта соп алгаш, бодум харыылаар кижи мен дээш, оларны комиссия көрүп турда-ла, ора соп каапкан. Санаашкын үезинде Тыва АССР-ге 31 бюллетень четпес болган. Ол бюллетеньнерниң чиде бергенинге комиссия кежигүнери Ю. С. Лицкевичтиң карадып турар, чүге дизе маргыжып турар үеде ораа ажылын турган классти каш-даа катап үне халаан кижи.

В. А. Бакулин комиссияның ажылынга холгаарлап, соңгулдаларны соксадып болур эргелиин база чугаалап турду. Оон шынзылганы негээвивиске, ооң чок болзун. Мурнунда бис ону көрбээн-даа бис, а ол чүгле соңгулдалар доозулуунуң мурнунуң чарлыында көстүп келди.

Маргарита Сергеевна Малецкая бригадага база Ильинка суурга чораан үеде комиссия кежигүнү А. Оюннуң холундан бюллетеньнерни ушта соп алгаш, боду үлеп берип, Зорина дээш суртаалдап чораан. А арткан бюллетеньнерни комиссия кежигүнүнге бүзүревейн, боду эккеп берген. Ол улусту кылыктандырып, комиссияга шаптыктап турган.

Элегес-Аксында участок соңгулда комиссиязы кандидат Зоринага болчуп ажылдап турган деп санаар-дыр бис. Чүге дээрге аңаа Зоринаның бүзүреттирген кижилеринден база деткимче бөлүүнден чаңгыс-даа кижи турбаан, а бадылаашкыннарны санааның соонда, Элегес кожээ Советиниң даргазының «Ура! Бистер тиилледивис!» деп үнү дыңналган. Мен бодап көөрүмге, тайылбыр мааа артык боор. Аңаа ындыг турда, Сукпакка 2-3 шак болгаш-ла кара-кара «Волгаларга» Биче-оол Светлана Монгушовна, Грачев Александр Михайлович, Дружинкина Виктория Павловна, Малецкая М. С., Лицкевич, Ю. С., Бакулин В. А. олар база куу костюмнуг херээжен кижи кээп, чоруп-ла турдулар.

Партияга шак мындыг берге үеде үстүнде адааныывыс коммунистер бодунуң шынчы эвес демиселн, хөделиишкиннери, кажар, оптуг аргалары-биле бөдүүн, шынчы ажылдакчылардан оруктан арыглай шыйбиишаан, эрге-чагырганы чуткул, партияны бужартадып турары элдептиг-дир.

Республикада херээжен-биле, аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедии, наркомания, арагалаашкын көвүдеп национал айтырыг улам чидигледип турар, идеологтуг күштерни шак-ла ынаар угланткан ужурлуг, а Зорина оларны комиссияның ажылын хайгаараары, шаптыктаары-биле Сукпакче чоруткан.

Бистиң хомудалывыс... ыны-биле сайгарып көөрүн база улус депутаттарының сессиязынга номчуп таныштырарын дилевис.

Ат салганнар: Р. Б. Литвиненко, С. К. Сат, П. У. Демур-оол, Д. Чильчигашева, А. Дондуп, Ш. К. Дондуп, Р. Б. Монгуш.»

Бо дыңнадыгны авторнуң — Тыва АССР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү К. О. ШАКТАРЖИКТИҢ биске берген хоолгазын ёзугаар парладывыс. Дыңнадыгны партия обкомунче (бирги секретарьга база цех парторганизациязының секретарынга адрестээн) май 21-де бижип киирген.

«ДЫҢНАДЫГ

Силерге дыңнадырым болза, бо чылдың май 5-те, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдалары чоруп турда, депутатка кандидат эш Л. С. Зоринаның бүзүреттирген кижилериниң база деткикчи бөлүүнүң талазындан Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуну хажыткан. Төп соңгулда комиссиязының 1990 чылдың май 10-дагы шиитпирин ёзугаар Сукпактың № 79 соңгулда округунуң талазы-биле соңгулдаларны күш чок деп санаан.

ПЧБ-ниң эргелекчизиниң оралакчызы Ю. С. Лицкевич участок комиссиязының кежигүннериниң соңгулда бюллетеньнерин санаарынга шаптыктап, оларны санаарынга шуут боду киржип, харын-даа катаптаан деп санаттынып турган 4 бюллетеньни ора тырткан. Идеология килдизиниң инструктору, кандидат Л. С. Зоринаның бүзүреттирген кижизи М. С. Малецкая шөлде санап боодалдап турар бригадада соңгукчуларга бюллетеньнер берип турган үеде участок комиссиязының кежигүнү А. Оюнуң холундан бюллетеньнерни ушта тыртып алгаш, боду таралып берип турган.

Ынчангаш, Ю. С. Лицкевич биле М. С. Малецкая Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң 8 чүүлүн илейти-ле хажыткан, мында мынчаар айыткан: «Соңгулда комиссияларының ажылынга ук төлээлекчилериниң (мында болза: бүзүреттирген кижилерниң азы деткикчи бөлүүнүң) холгаарлаарын болдуруп болбас».

Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү болгаш, улус депутадынга кандидат Б. И. Араптаңның бүзүреттирген кижилериниң болгаш деткикчи бөлүүнүң хомудалын хынап, Сукпактың № 79 соңгулда округунуң ийи хуралынга олурушкан мен. Ю. С. Лицкевич, М. С. Малецкая оларның болгаш өскелерниң-даа соңгулдалар дугайында Хоойлуну ылап-ла хажытканын илереттим.

Ю. С. Лицкевич, М. С. Малецкая болгаш өскелер-даа дег ындыг кижилерниң кылып болбас ужурлуг ындыг хөделиишкиннери партияның аттарарын кудулады рынга чедирер, партияга бүзүревес чоруктуң байдалын тургузар, ниитилелдиң эде тургустуушкунунга шаптыктаар деп санап турар мен. Улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлуну үрээн кижилер СЭКП обкомунуң аппаратынга ажылдавас, олар бистиң партиявыстың хуралдынче турбас ужурлуг.

Соңгулдалар дугайында Хоойлунуң 39 чүүлүнде мынчаар айыткан: «Депутатка кандидат бүзүреттирген кижилериниң хөделиишкиннери дээш харысалгалыг болур...» Ындыг болганда Л. С. Зоринага база кандыг-бир хемчегни онаатан турар ужурлуг».

ХАРЫЫМ БО: шынап-ла, «детектив»-тир

Эргим номчукчулар! СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының эргелекчизиниң оралакчызы Ю. С. Лицкевичтиң «Дой буттуг «детектив» деп эгелиг материалын номчуп таныштыңар. Ол болза бо чылдың май 17-де «Шынга» парлаттынган «Чүге күш чок болганыл?» деп чүүлге удурланган, мында айыттынган шүгүмчүлелдиг фактыларны шын эвес дээрзин бадыткаарын оралдашкан, ону бижээн авторну буруудаткан, харыы-даа дора көрүп, базынган, кочулаан хөөнүн илереткен. соңгулдалар хоойлузун каржызы-биле хажыткан үүлгедиглерни чажырарын, агартынарын бодаан чагаа болган. Ону дораан-на эскерип каан боор силер.

Май 5-те республиканың чамдык соңгулда округтарынга катап соңгулдалар эрткен. Оон түңнелдерин республиканың ажылчы чону удавааналдыңнап, билип алганнар. Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгулдалар талазы-биле Сукпактың № 79 соңгулда округунга соңгулдалар дугайында хоойлунуң чамдык хажыдыышкыннары болган, ооң түңнелинде күш чок болдурар хире-дир деп, чон чугаалажы берген. Солунуң номчукчулары ооң чылдагааннарын бистен айтырып, солун арнынга тайылбырлап бээрин каш удаа дилээн. Ону күүседирин меңээ дааскан. Ынчангаш ук соңгулда округунуң хуралынга олуржуп, чамдык эштер-биле ужуражып, чугаалашкан мен. Оон түңнелинде ук материалды округтуң соңгулда комиссиязының шиитпиринге үндезилеп бижээн мен. Ында кандыг-даа меге чүве чок, шупту факт-барымдаалыг чүве. СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының эргелекчизиниң оралакчызы Ю. С. Лицкевич мени ол бүгүнү чогаадып алгаш, мегелеп, нүгүлдеп бижээн деп санап турар-дыр. Аңаа канчап-даа чөпшээрешпес мен. Оода чадаарда журналист кижи бодумнуң өмүнээмден анализ болгаш түңнел кылдыр чүнү-даа биживээдим, ону номчаан улус шупту билир. Округтуң соңгулда комиссиязы шын, принципиалдыг түңнелди үндүргеш, округка эрткен соңгулданы күш чок болдурганы чөптүг, ону сеткилиниң ханызындан бо хүн деткип, бижип олур мен. Ол шиитпирге округтуң соңгукчулары база тааржып турар.

Партия ажылдакчызы Ю. С. Лицкевич солунга бижээн материалын «Дой буттуг «детектив» деп адап алган. Ону ынчаар адаары аңаа эң-не таарымчалыг болганы ол-дур. Чүге дээрге май 17-де үнген солунда парлаттынган материалда чурум үрээшкиннери Л. С. Зоринаның бүзүреттирген кижилери болгаш деткикчи бөлүүнүң кижилери кылган болгай. Лицкевич чүүлүнде бодун, эш-өөрлерин мактап, харын-даа соңгулдага тиилелгени чедип алган кылдыр көргүзүп турар. Партия обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи баштаан бөлүктүң төлеп чок чорууң, хажыдыышкыннарын шуут шыны-биле бижээн мени нүгүлдекчи, мегечи кылдыр солунуң номчукчуларынга бадыткап көргүзерин автор дыка-ла оралдашкан-дыр. Хүндүлүг дарга мени чүүлүнүң каждаа черинде бак сөглеп, дорамчылаан, ону номчаан улус дораан билип каар. Политиктиг кампания үезинде болган болуушкун, соңгулданың хоойлузунга чөрүшкек каржы хажыдыышкын дугайында бижээн материалды детективке — истекчилер ужуралдарының дугайында чогаалга, азы ындыг истекчиге — дөмейлеп эгелээнин безин алырга, соңгулдаларны херекке албааны болгаш чугулага көрбээни тодаргай-дыр. Лицкевич соңгулдалар үезинде бодунуң база эш-өөрүнүң канчаар кара туразында аажылап, чаңнап, кылыр дээш чүүлдерни үүлгедип турганын ажыт-чажыт, ындыр, човаар сеткил чогу-биле бижээн-дир. Май 5-те ката соңгулдалар үезинде соңгулдалар дугайында хоойлуга кандыг-даа хажыдыышкын болдурбас дээш Сукпактың соңгулда участогунга Л. С. Зоринаның талалакчылары доктаамал турган бис дээрзин ол ында айыткан. Моон алырга, соңгулда болур хүнде бөлүктүң чүнү кылыры баш буруунгаар планнаттынган турганы илдең, ол ёзугаар хөделгеш, боттары каржы хажыдыышкыннарны, чурум үрээшкиннерин кылган-дыр. Оозун чажырар, агартынар дээш, даргазын берге байдалдан камгалап алыр дээш, мени бактаар, хоптаар дээш, дыка хөй каас-кээ, оптуг, коммунист, партия обкомунуң харысалгалыг ажылдакчызы кижиниң арын-нүүрүнге таарышпас аргаларны, чүүлдерни бо материалда киирип турар-дыр. Шак ындыг бодунуң туралааны-биле чаңнаар, партийжи моральдың болгаш этиканың чурумунга үндезини-биле таарышпас чүүл кылыр бүрүн эргени аңаа кым бергенил? Кымга ооргаланып, туразында чаңнап турары ол?

Бирги ээлгеде СЭКП обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Л. С. Зорина деткип, дузалап турары билдингир-дир. Ындыг болганда туразында күзээнин кылып турары ол-дур. Бо, шынап-ла, «Дой буттуг «детектив»-тир. Лицкевич мени бактаар, нүгүлдээр деп бодааш, бодунуң болгаш эш-өөрүнүң соңгулдалар хоойлузун каржызы-биле үрээнин, партия ажылдакчыларының, коммунистерниң ажыл-чорудулгазының, партийжи сагылга-чурумунга таарышпас чүүлдерни үүлгеткенин ажык-биле сойгалап, номчукчуларга таныштырган-дыр. Орта республиканың коммунистери, ажылчы чону чөптүг, шын үнелелди бээр дээрзинге бүзүреп турар бис.

Ю. С. Лицкевич бодунуң кончуг эки билири айтырыгларны менден салып турар. СЭКП обкомунуң харысалгалыг политиктиг ажылдакчызы, философ кижиниң бодалынга чүү кирип келирге, ол айтырыглар салдына бергени билдинмес. Аңаа харыылап болур мен, солунуң арнынга ону парлаар чер ээзэш болганы-биле биживедим. Лицкевич менден чүгле чаңгыс айтырыгны салбаанынга кончут хомудаар-дыр мен, ону уткан чадавас. Ол мындыг айтырыг чүве: Лицкевич дөрт бюллетеньни чүге ора соп каапканыл, бодунуң буруузун чүге билинмейн турарыл? Мен дөртен ажыг чылдарның дургузунда ажылдап келдим, бо үениң дургузунда бистиң республикага бюллетень ора тыртып, кара туразында аажылап, чаңнап, хулиганнап турган партия ажылдакчызы дыңнаваан мен. Езулуг-ла детектив ол эвес бе?! Бодунуң буруузун миннир биче сеткил, сагыш човаачал, улустарны хүндүлээр чорук ында чок болганындан чүнү-даа материалында мыттаваны тодаргай-дыр.

Ю. Лицкевич материалында мени буруудадып турарынга кажан-даа, каяа-даа чөпшээрешпес мен. Мен чүгле соңгулда округунуң хуралының түңнелинге үндезилеп материалды бижээнимни база катап бадыткааш, мени хоптап, нүгүлдээн, дора көрүп сеглээн Ю. Лицкевичтиң материалын прокуратура, суд оорганнарынче шилчидип бээримни дыңнадып тур мен. Аңаа ону бүгү талалыг сайгарып көрген соонда, кым буруулуг, кым актыг деп чүве билдине бээр.

Таан-оол ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

ЭҢ ШЫНГЫЫ ХЕМЧЕГ АЛЫР

1990 чылдың май 17-де үнген «Шында» «Демократияга өөренип тур бис» деп рубриканың адаанда «Чүге күш чок болганыл?» деп материалда соңгулда кампаниязының үезинде «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну каржызы-биле хажыдып турганын кижи номчааш, кайгап ханмас. Барып-барып СЭКП обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Л. С. Зорина бодунуң кандидатуразын Тыва АССР-ниң улус депутадынга Сукпактың 79 дугаар соңгулда округундан депшидип алыр дээш ындыг ындынчыг, бужар аргаларны бодунуң өөрзэржикчилери дамчыштыр ажыглап турганы чараш эвес. СЭКП обкомунуң инструктору М. С. Малецкая бюллетеньнер ап алгаш үлеп турганы каржы хажыдыышкын болур.

База ол ышкаш СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының эргелекчизиниң оралакчызы Ю. С. Лицкевичтиң комиссия кежигүнү эвес хирезинде соңгулда үезинде келгеш чаннап турганы, Араптаң дээш бадылаан 4 бюллетеньни ора соп октапканы кем-херек үүлгедиишкини эвес чүве бе?

«Шын» солунга үнгеш бо чүүлге хамаарыштыр айтырыгны СЭКП обкомунуң бюрозунга чугаалашкаш, чогуур түңнелди үндүрери чугаажок боор. Мындыг каржы үүлгедиишкиннер кылып турган Малецкая, Лицкевич ажылынга хамаанчок. СЭКП кежигүнүнге турган ажы чок. Бо талазы-биле силерниң санал-оналыңар, бодалыңар кандыгыл, эргим номчукчулар база коммунистер? Ол ышкаш «Чүге күш чок болганыл?» деп чүүлдү дарый очулдургаш, «Тувинская правда» солунга парлаары чугула деп бодаар мен. Бо бүгүнү партийжи принципиалдыг ёзу-биле шыңгыы көөр ужурлуг.

Моңгуш КӨЖЕЛДЕЙ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио комитединиң партия эге организациязының секретары.

Дузалал ажыл-агыйы

ХУУДА МАЛЫ АРБЫН

Өвүр районда «Коммунизмче орук» совхозтуң малчыннары Окал-оол Бээшович биле Минчир Кашпыковна Монгуштарның хар-назыны улгаткан. Өгнүң эр ээзи келир чылын пенсияже үнер. Олар ам Бора-Шай хойжу бригаданың Бош-Дагда совхозтуң 400 ажыг иртчигештерин кадарып орар. Оларның хууда хой, өшкүзүнүң саны база ол хире. Тодаргайлаарга, хоюнуң баш саны 220, өшкүлери 183, моллурга, казыраларын санаваска, 26 инек бар.

— Мал-маганыңарның өзүп сайзыраашкыны чүден эгелээнил? — деп малчындан сонуургаан мен.

— Шаанда өгленип турувуста бистиң ада-иевис биске саап ижер 3 инек, 20 ажыг хой, 30 хире өшкү берген чүве—деп, ол харыылады.—Оон ыңай ужукталган мал-маган чүве бо.

Монгуштарның урут-дарыы база эвээш эвес, шуптузу 10 кижи. Оларның бежи ам өгленип-баштанган. Кайы бирээзи өгленир деп баарга, ажылгыр ада-ие оларга малының ортузундан малын үзүп берип орар.

Оларның бир кыс уруу Чойганмаа Кызылдың садыг-кооператив училищезин доозуп алгаш келген. Бо чайын өгленир деп турар.

— Ада-иеңден чүнү манап орар сен, Чойганмаа?

— Шаг-шаандан бээр бисте доктааттынган чурум ёзугаар, саап ижер 3 инек, 20 ажыг хой, 30 шаа өшкү алыр боор мен—деп, аныяк кыс харыылады.

— Бистерни мынчаар өглээри чаңчыл апарган — деп, эрткен чылын 10 класс дооскан Сылдысмаа бистиң чугаавыска кириштн. Ол ам эмчи училищезинче кирерин белеткенип турар болду.

Хөй мал-маганныг кижилерни чоокка чедир кожайлар деп кочулап, оларны тыртылчак көрүп турган болгай бис. Херек кырында чалгаа, олутпай кижилер мынча мал азырап шыдаар бе? Чок. Малдың баш саны чүгле кызымаккай күш-ажылдың аңызында өзер. Окал-оол Бээшович биле Минчир Кашпыковнаны мактавас арга чок. Бодап-даа көрүнер даан, 200 ажыг хойнуң, 200 чыгам өшкүнүң дүгү кайнаар барып турар деп бодаар силер? Олар ону совхозтуң планынга киириштир дужаап турар. Оон ангыда олар чылдың-на 8-9 инектиң, 20 хире, хой, өшкү, иртиин эъдин база совхозунга дужаап келген. Ынча инектен алган саржаг база ла күрүнеже, өскээр чугаалаарга, бистиң, сээң биле мээң, номчукчу, аъш-чемивиске кирип турар-дыр.

Боттары тодуг-доза чурттавышаан, өскелерге, күрүнеге ажыктыг ажылды бүдүрүп орар шак мындыг кижилерниң ат-алдарын көдүрер үе келген.

Монгуштарның эң улуг оглу Владимир ам 38 харлыг, эң бичиизи Буян 5 классты дооскан. Чүгле уругларының уруглары безин 14 четкен. Хоочун малчыннар ажы-төлүн күш-ажылга ынак кылдыр кижизиткен.

— Ада-иең суур кирип, 2-3 хоңдур эмчилей бээр болза, мынча көвей мал-маганны карактап шыдаар сен бе?— деп, аъттанып тура, Сылдысмаадан айтырдым.

— Шыдавайн канчаар — деп, ол чоргаар харыылады.— Бисти ада-иевис кара чажывыстан мал карактаар кылдыр өөреткен.

Аас-кежии күш-ажыл-биле сырый холбаалыг улуг өг-бүлениң кежигүннеринге экиин күзеп, Аңгырактыг аржаан чанында ол аалдан өөрүшкүлүг чанып чоруткан мен.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ДҮРГЕН КЫЛЫРЫ ЧУГУЛА

Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозта мынчага чедир телефон харылзаазы чок. Ону дүрген кылырынче кым-даа кичээнгей салбайн турар. Совхоз төвүнден Хандагайтыга чедир чүс ажыг километр ырак. Бо аразынга харылзаа чугула херек. Бо айтырыгже чаа сонгуткан Тыва АССР-ниң база Россия Федерациязының депутаттарындан мынчага чедир кичээнгей салбаан. Сонгукчулар мурнуунуң хуралдарынга чечен, каас сөстерни сөглеп, канчаар-даа аажок аазап-ла турган. Чүү-даа бүтпээн.

Ак-Чыраа — Хандагайты—Кызыл аразынга кара чаңгыс харылзааның тынын туттунуп турар радист Доңгак Беженлей харылзаа белдиринге хүнзедир, оон соонда дүнекиниң он ийи шакка чедир дежурнайлаар. Бо ажылынга кымнаа аныяк кижини чонн мактап турар.

ЧУРУКТА: Ак-Чырааның кара чаңгыс харылзаа ажылдакчызы Доңгак Беженлей ажылдаар өрээлинде. Ооң ашкарар дериглелерин совхозтуң конторазында бичии өрээлде тургускан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Кретова Александра Ивановна — райпо ажылчыны.
Кужугет Антонина Хом-Оруковна — районнуң төп эмнелгезиниң хеп чуукчузу.
Монгуш Тамара Канчыр-ооловна — «Искра» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Монгуш Вера Салчаковна — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизиниң бухгалтери.
Монгуш Дарья Бегзиевна — «Искра» совхозтуң ажылчыны.
Сат Римма Очуровна — чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даараныкчызы.
Тюлюш Надежда Белек-ееновна — «Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Кара-Сал Дина Мөңгеевна — «Тыва» совхозтуң ясли-садигиниң эргелекчизи.
Рынова Зинаида Александровна — райпо ажылчыны.
Хомушку Тамара Сергеевна — Чыргакы ортумак школазының интернадының кижизидикчизи.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Серен Барынмаа Дулушовна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Багай-оол Валентина Мекпер-ооловна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.
Старцева Татьяна Васильевна — коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының аалчылар бажыңының техажылчыны.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Айыыр Алдын-Белек Сувановна — Кара-Хаак ортумак школазының техажылчызы.
Мекпер-оол Лидия Михайловна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Балдан Ирина Ивановна — «Тере-Хөл» совхозтуң ажылчыны.
Герасимова Тамара Михайловна — Чербиде хлеб пекарнязының хлеб быжырыкчызы.
Дагаажык Галина Александровна — Баян-Кол участок эмнелгезиниң санитаркасы.
Коловская Галина Евгеньевна — Элегес-Аксы ортумак школазының ажылчыны.
Куулар Александра Токпак-овна — Элегес-Аксы суурда ясли-садиктиң ниянязы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Идам Лилия Шулууевна — «Тере-Хөл» совхозтуң ажылчыны.
Көгелчик Светлана Михайловна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.
Сарыглар Римма Монгушевна — Шамбалыг суурда уруглар садигиниң кижизидикчизи.
Хуужан Любовь Егоровна—Кунгуртуг суурда бажың ээзи.

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Доржу Ария Будугуровна—«Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Адан-оол Дарья Хомушкуевна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.
Хертек Ольга Хомушкуевна — чоннуң амыдырал хандырылга комбинадының даараныкчызы.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Иргит Мария Калчан-ооловна — районнуң төп эмнелгезиниң санитаркасы.
Салчак Мария Өөей-ооловна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Иргит Минчимаа Бюрбюевна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Ооржак Ираида Төмүр-ооловна — «Ишкин» совхозтуң уруглар садигиниң кижизидикчизи.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Куулар Марина Мээрен-ооловна — Алдан-Маадыр суурда фельдшер-акушер пунктузунуң санитарказы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Монгуш Нина Дывааевна—«Ишкин» совхозтуң ажылчыны.
Ондар Зоя Соскур-ооловна — «Ишкин» совхозтуң ажылчыны.
Сарыглар Светлана Михайловна — районнуң уруглар библиотеказының библиотекары.

ТЕС-ХЕМ РАЙОН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Алдын Шилимаа Байыровна — «Чодураа» совхозтуң кассири.

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Шаравии Клара Чоодуевна — Самагалдай суурда бажың ээзи.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Дамчай-оол Ява Оюновна — БАЛКЭ райкомунуң секретарь-машинакчызы.
Нурсат Шалыкмаа Оюновна — «Чодураа» совхозтуң ажылчыны.
Төмүр-оол Амаа Ензаковна—районнуң төп эмнелгезиниң повары.

ТОЖУ РАЙОН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Пермитна Татьяна Мыйгакчыковна — «Май 1» совхозтуң саанчызы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Кол Людмила Айныровна—«Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыны.
Күжелиг Лидия Коловна — «Май 1» совхозтуң саанчызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың май 25.

ЧЫЛДЫҢ БҮРҮТКЕЛИ

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың февраль 16-да үндүрген №56 «Албан, организация болгаш бүдүрүлге черлериниң чиик автомобильдерин моон соңгаар ажыглаар талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалынга үндезилээш, Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң КАИ чериниң регистрация-экзамен килдизи албан чериниң болгаш тускай чиик автотранспорттуг черлерде бар машиналарның бүрүткелин чорудар дугайында дыңнадып тур.

Бюджеттиг организациялар чылдың-на чиик транспорт ажыглаарының талазы-биле үстүкү министерстволарның болгаш ведомстволарның чөпшээрели-биле алган машиналарының табельдерин болгаш машина тулар лимиттиг шынзылгаларының бирги экземплярларын кээп дужаар ужурлуг.

Бот-орулга-чарылгалыг организациялар болгаш бүдүрүлге черлери чеже чиик машиналарны болгаш тускай транспортту тударын күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң шиитпирлээни-биле тодарадыр. Артык машиналарны албан, организация болгаш бүдүрүлге черлери база таксалыг бүдүрүлге черлери өске организация болгаш бүдүрүлге черлеринге сатпайн, чингетпен өртектиг барааннар садыын дамчыштыр хуу кижилерге сайгарып садары көрдүнген.

Тускай транспорт чүгле Иштики херектер министерстволунга, эмчи черлеринге, банкыларга, тускай харылзаа черлеринге турар ужурлуг. Өске черлерде турар чиик машиналары «Технологическая», «Аварийная служба», «Учебная», «Безопасность движения» деп демдеглелдерин кылыр болгаш бүрүткедир ужурлуг. Ол бүгүнү КАИ органнары кылыр.

Өөредилге машиназы ийи талазынга сарыг болгаш кызыл өңнерлиг диллиндек шугумнарлыг болгаш бижиктиг чоруур. Кырынга ийи талазынга «У» деп демдектиг болур. «Безопасность движения» деп каан тускай машинага диллиндек шыйыгны бижии-биле катай көк өң-биле бижиир. Кырынга көк өңнүг чивеңейни чоруур оттуг болур ужурлуг.

Бо хүннерге чедир албан машиналарын боттарының хуу хереэнге ажыглап турар кижилер хөй. Чүгле бо чылын 56 кижиге административтиг харысалганы онааган.

Моон мурнунда бүрүткеттирген тускай чиик машиналарны ам катап бүрүткедирде, тускай номерлерин алыр болгаш тускай шыйыг база бижик чокка ажыглап болур.

Ол ышкаш аттары өскерилген албан, организация, бүдүрүлге черлери боттарында бар турган бүгү транспортту катап бүрүткедир херек.

Чай келгени-биле республиканың хоорай, суурларының кудумчуларында мотоциклдиг кижилер хөйү-биле чоруп турар апарган. Сөөлгү үеде ИХМ-ниң КАИ чериниң дыңнадыы-биле алырга, тонаткан болгаш оорлаткан автотранспорттуң саны көвүдеп турар. Оларның иштинде бүрүткеттинмээн транспорттуң хөй болуп турары-биле ону дилеп тывары бергедеп турар.

Мотоцикл садып алган хуу кижилер 5 хонук иштинде чурттап турар чериниң аайы-биле күравтоинспекцияга бүрүткедир ужурлуг. Ол бүрүткээшкинни Кызыл районда ангыда, бүгү районнар төптеринде чорудуп турар.

Салимаа ОРУСПАЙ.
Милицияның улуг лейтенантызы.
ИХМ-ниң КАИ-де регистрация-экзамен килдизиниң улуг күравтоинспектору.

ТЫВА АССР-НИҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

Автомобиль садарынга албан-дужаал соора ажыглаашкыннарының дугайында кеземче хереэн Тыва АССР-ниң Прокуратуразының, ИХМ-ниң, КАК-тың истелге-оператив бөлүктери чорудуп турарын мурнунда дыңнаткан болгай.

Амгы үеде автомобильдерни хамааттыларга хуваарының үндезининиң документ ёзугаар дыңнаары дооступ турар. Баштайгы сан-медээлер ёзугаар алырга, оочур чурумунуң хөй саныг хажыдыышкыннары, ону садып алыр кандыг-даа эргези чок кижилерге (оон иштинде республикада чурттавайн турарларга) автомобильдерин сатканының фактылары илереттинген.

Истелге үезинде эрге-хоойлу камгалаар органнарга ээлээкаш кижи эки тура-биле чедип кээп, автомашина садып алыры-биле албан-дужаалдыг кижилерге хээли бергенинин дугайында дыңнатканнар. Ол медээлерни истелге ёзузу-биле хынаваш, хээлилээшкинге киришкенин база ону алганы дээш «Олесь» кооперативтиң даргазының оралакчызы А. А. Росликов, Тываагрохандырылга каттыжыышкынының баш-карыкчы инженери С. Н. Лобастов, Кызылдың алгы заводунуң кол инженери В. В. Сайфутдинов, Кызыл хоорк үүскомунуң садыг килдизиниң экономизи турган О. Н. Маршилова оларны кеземче харысалгазынга онааган.

Бо кижилерниң буруузунуң хемчээлиниң дугайында сөөлгү түңнелди суд үндүрер, ынчалза-даа херекте бар бадыткалдар оларга хамааржыр дугайында тодаргай буруну онаар барымдааны берип турар деп истелге санап турар. Кылган чүүлүнүң аарын барымдаалап, буруудатырганнарны хоругдаан.

Истелге уламчылап турар.

Хээли берген дугайында эрге-хоойлу органнарынга эки тура-биле кээп дыңнадып турган кижилерни хоойлу ёзугаар кеземче харысалгазындан хостаар, ындыг дыңнадыг дээш чүгле кеземче харысалгазындан хостаар эвес, өске хевирлиг (административтиг, сагылга-чурум, автомобильин хавырар дээш. ышкаш) харысалгадан база хостаар дээрзин Прокуратура тайылбырлап тур.

АЛДЫН КАЗАРЫН СОКСАДЫР ДЭЭН

Сыстыг-Хемниң үстүү униинда алдын казып турар артель хемниң суун чүдедип турарының дугайында дыңнадыглар, хомудаллар бойдус камгалалының органнарынга Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларындан каш удаа кирген. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал комитединиң, Тожу районнуң бойдус камгалал комитединиң ажылдакчыларындан, Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларындан тургустунган комиссия ол дыңнадыгларының чүү хире шынныын хынап чораан. Комиссияның ажылынга Тожу район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы В. В. Содунам, алдын казып турар артельдиң даргазы В. Ф. Хомченко, кол геологу В. Радченко база киришкен. Хыналданың түңнелинде алдын казып турар артель хемниң суун довурадып турары бадыткаттынган.

Тус чериниң чурттакчыларының хомудалдарын хынап көрген комиссияның ажылы-биле холбаштыр Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларының хуралы база болган. Артельдиң ажылы тус чериниң чонунуң амыдыралында чугула черни ээлеп, ону ашкарып-чемгерип чыдар хемге багай салдарлыг дээш, артельдиң ажылын соксадыр дээн шиитпирни хуралга суурнуң чурттакчылары хүлээп алган. Артельдиң даргазы эш Хомченко хемни довуратпас дээш хемчеглерни ап чорудар бис деп, турда-ла, чон аңаа бүзүревээн, чүге дээрге ооң мурнунда база ол ындыг аазылыг аазашкыннарны берип турган.

Чоннуң шиитпири чогуур органнарга кандыг үнелелди алыр ирги? Азы шиитпир боор артып каар бе?

Бай-Сөөтте алдын казып турар черге база чордувус. Ында база алдын каскан соонда, черни камгалаар талазы-биле ажылдарны кылбайн турар болду. Бо талазы-биле ажылдарны чорударын бойдус камгалалының ажылдакчылары сагындырган.

50 чылдарда Коптуга алдын казып турган болгай. Ону барып көөрүвүске, амга чедир алдын уургайларының чанында оът-сиген үнмээн болду. Копту хемниң балыы база читкен. Ам харын балык Улуг-Хемден Коптуже чоктап турар апарган.

Бөгүн дүүнгү хүнүнүң уржуктарын сактып көөрү артык эвес-тир.

Альберт САНЧАТ.
Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитединиң килдис эргелекчизи.

ИЙМЕЖИЛЕР МЫНЧААР КОЛХОЗТАШКАН

I. Эгелекчи бөлүк

1950 чылдың чазы. Ийме сумузунуң даргазы О. Дүлерваа, сумунуң нам комитединиң даргазы Т. Сотпа база элээн каш араттар Деспек деп черге чыылгаш, Чөөн-Хемчик кожуунда чаңгыс-ла колхозташпаан суму — Ийме арткан деп чүүлдү чугаалашкаш, аңаа колхоз тургузары-биле черле хандыр бодаанып, далаш чорук талаар дээрзин өөренип көргеш, эгелекчи бөлүктү тургускан. Оон даргазынга Шаалый Монгушту бадылап алганнар.

Чүден эгелээрил деп айтырыг тургустунуп келген. Баштай-ла колхозтуң конторазын, үрезин урар складты тудар деп шиитпирлээн. Бызаңчылар Ондар Иши, Монгуш Балды-Өлзей оларның удуртулгазы-биле тудугну сентябрь айда дооскан.

Колхоз тургузар дугайында баштайгы хуралга 27 кижи келгеш турган болза, 1950 чылдың апрель ортаанга чедир 73 өг-бүле четкен. Ынчангаш оларның хуралын эрттирген. Аңаа мындыг шиитпир үндүрген: тарааны тарып, үрезин-хүнезинни уруп, малды семиртип чайладып алгаш, күзүн колхозтажыр, ийиде, колхоз тургузарынга белеткел кылдыр баштай өг-бүлелер үрезин дужаар. Шак мындыг шылдадыглар билдириишкин киирген 73 өг-бүледен дөртениң болган. Ынчангаш оларны улус «дөртен өреге» деп адай берген. Чогум колхоз кылдыр бадылаттынмаан болза-даа, олар белеткелди эгелээн. Тудугну үстүнде адааным ол ийи арат харыылаар, 2 Монгуш Кечилек араттарның үрезинге дужааган тараазын хүлээп ап эгелээн. Хову ажылын Хүлбаа Ондар биле Кек-Хуна Монгушка даасхан. Хову улузунга эң шыырак дээн 30 аътты бижиглээн. Эгелекчи бөлүктүң ажылы план ёзугаар чорупп турган.

II. Баштайгы дүжүт

1950 чылдың часы тарылгазынга улус чурттаары-биле ийи өгну ховуга кээп тиккен. Кежеге-Ховузунда араттарның бугазынче суғну үндүргеш, 7 аъдазыны-биле черин андарып кирипкен. Кеаргеш, андарган черге Сат Дамдын биле Монгуш Дыртыкай болгаш өскелер-даа үрезинни чажар, 2 аът-биле илиартеп турган. Тарылга организастыг, шыырак эрткен. Ынчангаш чайын тараа шөлүн каш катап суггарган. Улустуң ажылдаары-даа магалыг. Демниг күш чүнү-даа бүдүрүп болур-дур дээрзин баштайгы базымнар көргүскен. Тараа чуларынга Ондар Бориндыы, Бүлчүң-оол Түлүш, Ыйы Түлүш, Сат Маазыр-ол, Стак Монгуш болгаш өскелер-даа шылгарап турган.

Аъттар, шарылар кожуп каш, тараа бастырары база солун ажыл. Эгелекчи өрегелерниң кежигүннери баштайгы чаагай дүжүдүн үлежип алгаш, үрезин кылырын складка ургаш, Сат Чымбага таныныыдадып каан чүве.

III. Ам-на кээп колхозташкан

Эгелекчи бөлүк хамык аалды башкарып каан, сезэ төнгенде, 1950 чылдың ой күзүнүнде Шеми сумуга СЭКП Чөөн-Хемчик ркомунуң бирги секретары КК. Дилгижек, райкүүском даргазы М. О. Доржуллай, ба райкомнуң агитация болгаш пропаганда килдизиниң эргелекчизи Д. К.-Х. Оң-оол — бо даргалар сумуң чонунуң ортузунга колхоз дугайында тайылбыр ажылын чорудуп, эгелекчи бөлүктүң ажылын таныштыры чорупп турган. Оон түңнелинде 1950 чылдың декабрь 21-те Ийме школазының эң улуг клазынга араттар хуралдаан. Аңаа колхоз тургузууң дугайында илеткелди обком райкомунуң бирги секретары кылган. Иймеге баштайгы коллективтиг ажылды В. И. Ленинниң адыы-биле адаан. Колхозтуң даргазынга сумунуң эң идепкейлиг коммунистериниң бирээзи Ондар Лопсанович Дүлееаны бадылаан. Ол даргалыг сөөлүнде Ленин ордени-биле шаңнатккан кижи.

...-ла хуралга колхозтуң Уставын бадылаан бис. Колхозка кирериниң дадывыры—өг-бүле бүрүзүнден 20 рубль кылдыр бадылаан. Устав ёзугаар колхозчу өг-бүлеге саары-биле катай 7 баш-саан инек, 1 аът, 20 шаа шээр малды арттырган. А Уставтан артык малды колхозка халас дужаар, эт-херекселди (аъттың дериг-херекселин) база ындыг.

Баштайгы хуралга колхоз баштаар черниң кежигүннерин, бригадирлерни бадылаан. Колхоз өнчүзүнге берген бүгү-ле чүүлдерни бүрүткеп, хүлээп алыр онза комиссияны 7 кижи составтыг кылдыр тургускан. Ук комиссия 1950 чылдың декабрь 31-ге чедир малды шуптузун чыгаш, 1951 чылдың январь 1-де колхоз өнчүзү кылдыр отчётка киирер сорулгалыг турган.

Чоннуң колхозка кирери 1952 чылдың часынынга чедир үргүлчүлээн. Кежигүнге кирер дээннерни ниити хуралга аажок шыңгыы хүлээп ап турган.

IV. Баштайгы малчыннарывыс

Чоннуң колхозка дужааган мал-маганын комиссия хүлээп алгаш, өң-чүзүнүн, мыйыстыг, дөңгүрүн, эр-кызын, харназынын айтып турган, 3 хоолгалыг акт тургузар, ооң бирээзин кадарчыга, ийигизин бригадирге, үшкүзүн бухгалтерияга хүлээдир турду. Дужааган малдарны аалдарның чоогун барымдаалап турган, чаңгыс черге бөлгеш, кадарчыларга хүлээдир. Шээр малды Ондар Чулдумнуң, Монгуш Сүсүгбейниң, Сат Сүрүңмааның, Сат Буружааның, Сат Базыр-Садының, Монгуш Комбунуң, Ондар Серенмааның, Ховалыг Күдеректиң, Түлүш Самбуунуң өг-бүлелеринге хүлээткен бис.

Чылгыны ол үеде онзагай мал кылдыр санап турдувус. Чүге дизе, тудуг материалдарын аъттар-биле сөөртүр, тараа тарыырда, мунарда. Чадаанадан кывар-чаар материалдар, бараан-даа сөөртүрде, мынчан автотранспорт бар эвес, кара чаңгыс хөлгевис — чылгы ол. Колхозтуң баштайгы чылгычызы Ондар Насык-Доржу 1951 чылда 40 беден 40 кулунну бүрүн камгалап алган кижи. Чылгы малдың баш саны дыка өскен. Ынчангаш төрүүрүн, төрүвезин, ол ышкаш мунарын база аңгылаан. Чылгының уксаазын экижидери-биле Чадаананың мынчангы үлегерлиг станциязы деп адап турганы уксаажыдылга станциязындан аскырларны садып алган бис.

Баштайгы автомашина — ГАЗ-51 1951 чылдың сентябрьда келген. Ону улус «кадайлар машиназы» дээр турган чүве. Чүге дизе, колхозтуң акша-хөреңгизи эвээш болганы-биле өг-бүле бүрүзү саржаг чыып турган, ооң өртээ-биле садып алган. Ол ажылга эң мыңгыя херээжен улус дыка идепкейлиг киришкен. Автомашинаны чолаачылаптар кижи мынчан Иймеге чок, ынчангаш Баян-Таладан Кара-Сал Алдын-оолду хүлээп алган бис. Ооң соонда Чадаанадан Елисеевти кежүрүп эккеп алгаш, чолаачылаптар турдувус. Оон колхозтуң кежигүнү Монгуш Чимит-оолду Кызылче чолаачы сургуулунче өөредип чоруткан чүве. Ынчангаш Ийме чурттуг баштайгы чолаачы ол болган.

Инек бригадири Байырты Ондар турган. Баштай-ла дужааган бода мал арай хирелиг, коллуу-ла моллурга, казыра, шарыжыктар. Саанчывыс Борбак-Кек 25 инекти саар, суун тырткаш, өремелээр, саржаглаар, хойтпактааш, ааржылаар, арагазын база тигер, ол бүгүнү колхозтуң складынга дужаар турдувус. 1952 чылда Чадаананың үлегерлиг станциязындан уксаалыг 2 буганы садып алган. Инектерни мынчан Дестек Монгуш кадарып турган. Ооң оглу Мартаажык ам бо хүннерге чедир адазының соон салган, ферманың инээн кадарып турар. Четпес-ле чүве болза инектерниң уксаазы багай. Кожавыс «Октябрь 30 чылы» совхоз чылда бир инектен 2000 ажыг килограмм сүттү саап ап турда, бистиң көргүзүвүс оон дыка кудуу. Малга чем баазазы чедишпес. Ынчангаш фермага мал чеми белеткээр бот-орулга-чарылгалыг тускай бригаданы тургускан болза эки-дир ийин.

V. Тудугжуларывыс

Көшкүн амыдыралдан сууржуң байдалче шилчиири — колхоз шимчээшкининиң бир кол сорулгазы болгай. Ынчангаш Иймениң Кежеге ховузунга ниэзы-бүрү тудугларны тудары негеттинип келген. 1951 чылдың январьда Ондар Иши, Бады-Өлзей Монгуш баштаан тудугжулар Шелениң Карацы-Өзен деп черден тудуг ыяжы белеткеп эгелээн. Олар тайгага ыяшты кезип белеткээш, шанак орууңга сөөртүп чедирип каарга, оон улаштыр-ла суурже сөөртүп турган. Тудуг ыяжы кезеринге Кенден Сат, Дарыы-оол Түлүш, Бегзи Сат, Чамык-оол Монгуш, Дүүкпаа Монгуш олар шылгарап турган. Ыяшты сөөртүрүнге херээженнер безин дыка идепкейлиг киришкенин улуг чоргааралы-биле чугаалавас арга чок. Олар болза Хорлуу Ондар, Өшкү-Саар Монгуш, Кушкаш Ондар болгаш өскелер-даа. Суурну тударынга мынчангы школа коллективи (эргелекчизи Очур-оол Ооржак) тергиин идепкейлиг киришкен.

1950 чылда чаңгыс өргелаа чок турган черде ам Ийме суур тыптып келген. Ону тудуп медээринге колхозтуң аазаныгга пегинге ажылдап турган салым-чаяанныг шеверлер: Х. Балдан-Доржу, О. Чадамба, М. Бадын-Өлзей, М. Лакпай, ыяш диликчилери Дамдын Сат, Дагба Сат, Кендей Монгуш, Дас-Эник Монгуш, Балчикмаа Монгуш, Шактар-Сүрүң, Намдак Монгуш, даргалар: Бежекей Монгуш, Айыжы Сат бүгү-ле арга-мергежилин берип ажылдап келгеннер. Эң мыңгыя бызаңчы Шактар-Сүрүң Ондар бодунуң эки туразы-биле Теректиг деп черде 300 өшкү кирер кажааны база малчын өг-бүле чурттаар бар бажыңны тудуп берген.

Баштайгы үеде тудугга самааны, туйбуну дыка ажыглаап турган бис. Туйбу неги чүгле колхозту хандырган эвес, харын продукциязын өске черлерге база садып турган. Колхозувус далган тыртар дээрбелиг, хлеб быжырар черлиг турду. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, хөй адырларлыг ажыл-агый турган. Сөөлгү үеде харын специализация, концентрация дээш, чамдык адырларны соксадып кааны хончуг буруу. Ол эки чүүлдерни катап хевжүдер сорулганы салган бис.

Баштайгы колхозувус бот-ажыглаашкынның оруу-биле дыка сайзыраан.

Сат ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну, мал эмчизи.

Чылдар болгаш кижилер

Бөгүн — Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнү

БАЙЫРЛАЛЫҢАР -БИЛЕ!

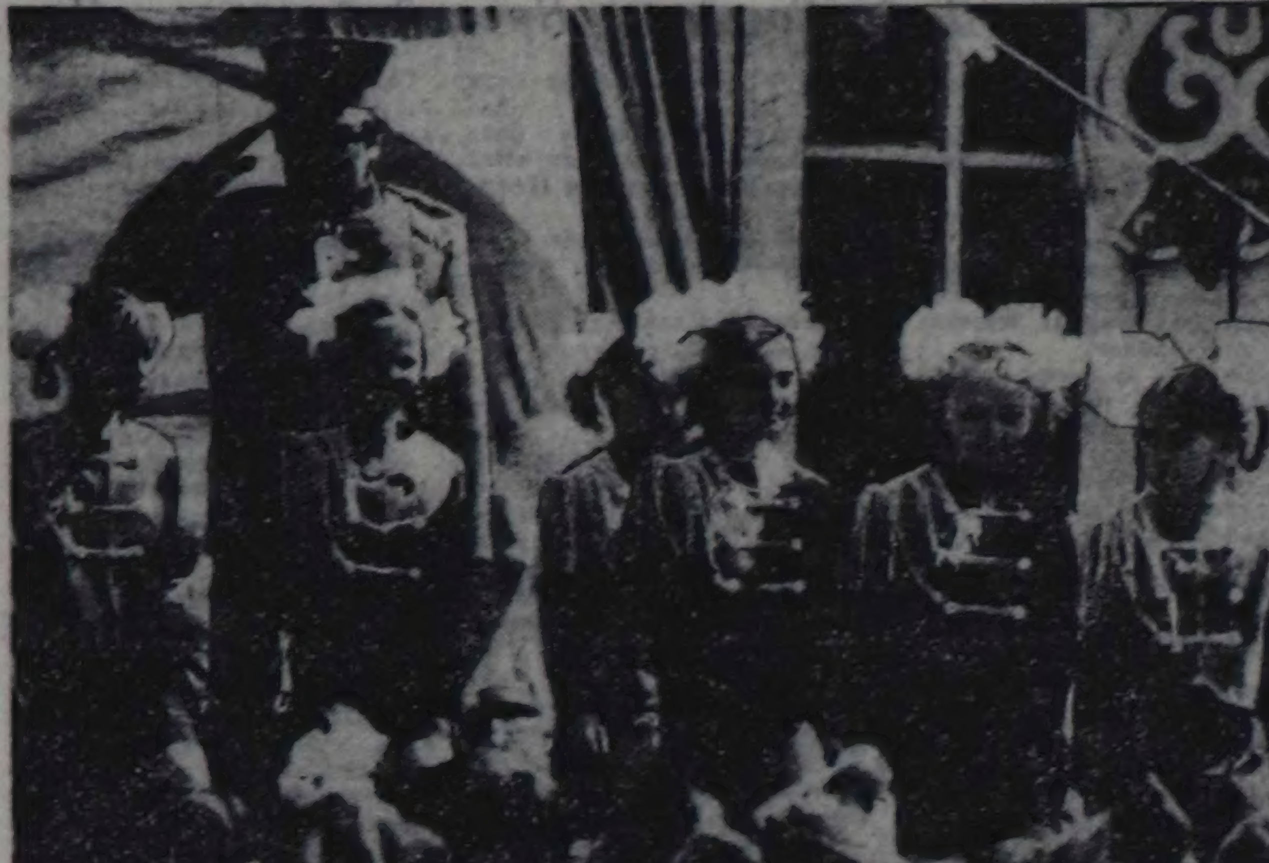

Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгынга бөгүн Делегейниң уруглар камгалалының хүнүн кызылчылар байырлап эрттирер. Дыштанылга парыгы бичии уругларның спортчу маргылдааларының төвү апаар. «Хүреш» стадионга ажы-төлдүң спортчу маргылдааларын, уран чүүлге оюннарын эрттирер. Уругларның ойнаар-тоглаар черлери-ле хөй. Оон ыңай Ногаан театр дыштаныр хүннерде ээн турбас. Анаа бичии ажы-төлүвүске концерттер, киновикторина, уран чүүлге көрүлделер-даа болгулаар. Паркка дыштанып келгеш, урут-дарывывыс-биле эгин кожа базып, стадионга болур аңы-дуза чедирилгезиниң буянныг кежээзинге идепкейлиг киржиилиңер. Байырлалыңар-биле эргим, уруглар!

ЧУРУКТАРДА: паркка дыштанып келген чонга бичии кызылчыларның оюн көргүзүп турары.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** фотозу.

Муса **ДЖАЛИЛЬ**, Совет Эвилелиниң Маадыры, татар шүлүкчү.

УДУП ЧЫДАР УРУГ

Удуп чыдар шөлээн
Уруг чаштың магалыын!
Ону көргеш чайгаар
Омак-сергээң дам баар!
Чымчак хоюг сыртыын
Сыртаныпкан тамчыктыг.
Эриннери шала өл,
Эге шөлээн чыдар-дыр.
Чаактары бопуң кызыл,
Чалгыннар дег кирбиктиг.
Хепертен бутчактарын
Хере тепкен,— чөргек чок!
Канчангаштың ийик
Хаваан маадыр дүйүпкен.
Ынчалза-даа кем чок,
Ында уян чүве чок.
Тыныжы-даа дески.
Дыка оожум, хостуг.
Ынай чашты долгандыр
Ыыт-дааш чок улус бар.
Шылырт-даа дээр чүве чок,
Сымыранчып тургулаар.
Таалап улаан төлүн
Таптап көрүп хайгаараан
Шак бо өйде аваның
Чаражы-ла дендии!

Экер-оол **КЕЧИЛ-ООЛ** очулдурган.

Хензиг оолак ийи бутка
Хере тепкеш турувуткан.
Ол ам черле кээп дүшпес,
Оран-чуртту эргий базар.

Паркта хостуг шөлге
Барып ойнаайн, дүүт-дүүт.
Эштеримни сүрүп четкеш,
Эрттир халдыйн, дүүт-дүүт.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** фото-чурумалы.

Улусчу чогаадылганың III Бүгү-эвилел фестивалы

«АК-ООЛДУҢ ИГИЛИ»

Найысылал Кызылга болгаш Чөөн-Хемчик районнуң төвү Чадаана хоорайга болгулаан уран чүүл фестивалынга, көрүлделерге, байырлалдарга аът баштыг игилиң туткаш, чажын суйбап, хөөнүн киргеш, узун хоюг аялгаларны ойнавышаан, хөөмей, сыгыттың ыным-даа өттүнүп шыдавас бир янзы хөгжүмүн карак базып сала бээр кижиниң Ак-оол Кара-Сал дээр турган. Ол ховар дээн күүселдениң автору бот-тывынгыр артист болуунуң уран талантызын Вьетнамга, Моолга, Чехословакияга, Югославияга болгаш Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларынга бараалгадып чораан. Ол Чөөн-Хемчик районга «Сыгырга» ансамбльди тургускаш, удуртуп турган. Чыраа-Бажы суурга ол игил, бызаанчы, хомусту боду кылыр турганы-биле солун кижи.

Уран чүүлдүң хөгжүлдезинге улуг ачы-хавыязы дээш ажаа Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол ам бистиң аравыста чок. Ынчалза-даа ооң чырык адынга тураскаадып национал тыва хөгжүм херекселдери белеткеп кылыр уран-шеверлерниң болгаш күүседикчилерниң «Ак-оолдуң игили» аттыг республика көрүлде-конкурузун Тываның улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдылганың ажылдарының эртем-методиктиг төвү бо чылдың июнь 2-3 хүннеринде Кызылда уран чүүл училищезинге организастап эрттирер.

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалынга киириштир болуп эртип турар «Ак-оолдуң игили» көрүлде-конкурс орус улустуң национал хөгжүм оркестрин бир-ле дугаар тургускан сураглыг композитор В. В. Андреевтиң төрүттүнгенинден бээр 130 чыл оюнга тураскааттынган. Ук көрүлдениң кол сорулгазы болза тыва национал хөгжүм херекселдериниң кылыкчыларының уран-шеверниң сайзырадыры болгаш чаа күүседикчилерни тып шилиири болур. Ол мынчаш тыва национал хөгжүм херекселдериниң оркестрлериниң, ансамбльдериниң күүседикчилерин байырлары, ол талазы-биле сургаал ажылдарын калбартыры, ону кылыр база ойнаар аныяк-өскенни тывары кол сорулга болуп турар. Көрүлдеге киржип келген кижилерниң кылган хөгжүм херекселдерин чараш, көрүштүг, өскелерден ылгалдыын, эткирин база күүседикчилериниң улустуң аас чогаалынга үндезилээн ховар аялгаларын, хөгжүм херекселдеринге ойнавышаан, хөөмей, сыгытты күүседирин өөренип тургаш, тиилекчилерин тодарадыр.

Ук көрүлде Өвүр, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Эрзин, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа районнарга болуп эрткен болгаш республика конкурузунга тиилекчилер киржир. «Ак-оолдуң игили» көрүлдениң негелделерин район бүрүзүнче кааш ай бурунгаар чорутккан. Ынчангаш ук конкурска 80 ажыг кижи киржир. Тес-Хем, Кызыл районнар болгаш Кызыл хоорай бөгүнге чедир конкурска киржир чагыгларын киирбээн болгаш киришпес апарганы элдептиг. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Р. Кенденбиль удурткан тос кижиден тургустунган жюри ажылдаар. Уран чүүл талазы-биле эртемденнер— Ленинградтан П. В. Мациевский, Алма-Атадан А. И. Мухамедова, Улан-Үдеден Д. Б. Цоктоев, В. С. Марченко, Кызылдан З. Кыргыс болгаш В. Сүзүкей олар көрүлдениң ажылынга киржир.

«Ак-оолдуң игили» көрүлдеге Чөөн-Хемчиктен 19 кижи киржир. Оларның аразында «Чыраа-Бажы» совхозтуң бот-тывынгыр артизи Францияга, Италияга, ГФР-ге болгаш өске-даа чурттарга уран талантызын бараалгаткан Эрес-оол Куулар база бар. Улусчу чогаадылга талазы-биле Бүгү-делегей фестивалының лауреады Александр Салчак Барыын-Хемчиктиң делээлери-биле кады келир. Ол мынчаш Эрзинден Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Дупчур, республикада ат-сураглыг ус-шеверлер болгаш күүседикчилер Бай-Тайгадан Балган Кужугет, Идамчап Хомушку, Тожудан Самыя Саая, Мөңгүн-Тайгадан Калбак-оол Салчак, Сүт-Хөлден Маржымал Ондар, Өвүрден ылыкчылар Николай, Валерий Моңгуштар болгаш «Тыва», «Саян» ансамбльдериниң болгаш № 4 профтехучилищениң хөгжүм оркестри, аас чогаал күүседикчилери боттарының уран талантызын чыылганнарга сөңнээр.

— Тыва национал хөгжүмнү сайзырадыр, ховар дээн күүседикчилерни илередир база национал хөгжүм херекселдерин суртаалдаар сорулгалыг көрүлде-конкурсту Балган Кужугеттиң болгаш Маржымал Ондарның чугаалары-биле эгелээри көдүүнген. Ол мынчаш Ак-оол Кара-Салдың игилге ойнавышаан, сыгыт, хөөмейин күүседип турар аялгаларын пластинкадан, Тыва радионуң бөжиткен плёнкаларындан дыңнаар аас-кежиктиг болур бис. Ак-оолдуң оглунуң күүселдезин көрүкчүлер дыңнап, адазының ховар мергежилин оглунуң канчаар шиңгээдип алганын көрүкчүлер үнелээр ужурлуг. Оон ыңай чаңгар үезинде хөгжүм уран чүүлүнге бижээн шүлүктериң чогаалчылар Черлиг-оол Куулар, Владимир Серен-оол, Алексей Арапчор болгаш өскелер-даа номчуур.

Көрүлде үезинде Москва, Улан-Үдэ хоорайларга кылган тыва национал хөгжүм херекселдери-биле таныжар бис. Ол мынчаш тыва национал хөгжүм херекселдерин ойнаар күзелдиг кижилер оларны чеңгелгезен садып ап болур. Ийиги хүнде болур эртем-практиктиг конференцияга бүгү киржикчилер болгаш көрүкчүлер киржир. Тиилекчилерни шаңнап-мактаары көрдүнген — деп, республиканың эртем-методиктиг төвүнүң улусчу чогаадылга ажылдарының талазы-биле кызыгаар эргелекчизи Сергей Алексеевич Бады менээ тайылбырлап чугаалады.

«Ак-оолдуң игили» көрүлде-конкурстуң тиилекчилери бо чылдың декабрьда улусчу хөгжүмнүң Бүгү-эвилел фестивалынга тураскааткан Ленинград хоорайга болуп эртер В. В. Андреевтиң 130 чыл оюнга аладыр болдунган көрүлде-конкурска киржир аас-кежиктиг болур.

Сарыг-оол **КУУЛАР**.

(Чуруктуу бот-тывынгыр композитор Батый КЕНЕШТИҢ хууда архивинден алган).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Алтайның медицина институдунуң эмнелге болгаш педиатр факультеттеринге өөренирин күзээн кодээ черлерде чурттап турар кижилерниң тускай чыылдазын чорудуп эгелээнин Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу дыңнадып тур. Кодээ черлерде доктаамал чурттап турар кижилерниң документилерин хүлээп тускай салбырга өөрениир-биле хүлээп алыр.

Тускай чыылданың негелделерин ээсуглаар дараазында документилерин чорудар: кодээ (суур) школаларының «ортумак» деп чокка доосканнарга — школаның башкылар чөвүлелиниң, комсомол райкомунуң база төп район эмнелгезиниң кол эмчизиниң ат салып сүмелээн характеристиказы; кодээ черге бир чыл ажыр үеде ажылдаан биче болгаш ортумак медицина ажылдакчыларынга — коллективтиң кежигүннериниң ниити хуралындан сүмелээн характеристика. Аңаа хуралдың болуп эрткен хүнүн болгаш ооң хүлээп алган доктаалының дугаарын айтыр; кодээ черде чурттап турар болгаш бир чыл ажыг ажыл стажтыг совхоз ажылчыннары, а ол мынчаш шериг баарының мурнунда кодээге чурттап турган болгаш шериг албанындан халашкаш, дедир кодээде чурттай берген шериг албанныгларга — ажылдап турар черинден, комсомол райкомундан болгаш төп район эмнелгезиниң кол эмчизинден сүмелеп чоруткан характеристика.

Характеристикадан аңгыда, дараазында документилерин чорудар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), 086У хевирниң медицина шынзылгазы, 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук, күш ажыл дептеринден ушта бижидилге. Ону ажылдап турган черниң удуртукчузу тапма базып база адын салып шынзыктырар. Паспортун, шериг документизин боду ап алгаш келир.

* * *

Кызылдың уран чүүл училищези 1990-1991 өөредилге чылында дараазында салбырларга сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. Дирижёр—хорнуң мергежили.
2. Улустуң хөгжүм херекселдериниң (баян, аккордеон, домра, дошпулуур, гитара, игил, бызаанчы, балалайка).
3. Үрер хөгжүм херекселдери (кларнет, труба, тромбон, саксофон, гобой, флейта).
4. Фортепиано
5. Вокалдыг (ырлаарының).
6. Музыка теориязының
7. Клуб салбырының (улустуң хөгжүм херекселдери, хореография).
8. Чурулга салбыры.
9. Библиотека салбыры.

Өөренириниң хуусаазы: музыка салбырынга — 4 чыл, чурулга салбырынга — 5 чыл, клуб салбырынга — 4 чыл, библиотека салбырынга — 3 чыл.

Училищеге 30 харга чедир кижилерни хүлээп алыр. Музыка база клуб салбырларынга музыкага билиин хынаар музыканы дыңнаары, ритмүү; чурулга салбырынга музыкага билиин хынаар турган чурук, уран чурулга, композиция талазы-биле ажылдары херек. Шупту мергежилдер аайы-биле кирерлер-биле беседалажыр.

Сес класс дооскаңнар мергежилинге, орус дылга азы тыва дылга (диктант), орус дылга база литературага (аас-биле) экзамен дужаар. Ортумак школа дооскаңнар мергежилиниң аайы-биле, орус дылга база литературага (чогаадыг) азы элептиг, ССРЭ төөгүзү (аас-биле), дужаар.

Кирерниң экзаменнери 6 чылдың июль 6-дан ниити чурум ёзугаар болур. Киирээлдер сентябрь 1-де эгелээр. Стипендияны ниити чурум ёзугаар тывылыр. Училищеде чаагайжыдым туттунган ниити чурттаглга чери бар.

Директорнуң адынга бадырышкынга дараазында документилерин кожар: аттестат, сес класс дооскаңының ведомостарын, бодун, № 086 майыктың эмчи шынзылгазы (чурттап турар черинден берген), күш-ажыл дептериниң ушта бижидилге, 3х4 хемчээлдиг дөрт фото-чурук, өг-бүле байдалының дугайында шынзылга. Училищеге келгеш, төрүттүнгенин дугайында херечилелин, паспортун, шериг билетин, келдириишкин херечилелин дужаар.

Училищениң адрези: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2.**

* * *

Ак-Довурактың профтехучилищезиниң 1981 чылдың июль 20-де Фанов Кагановичи Салчакка тывысканы № 922126 үшкү разрядтың газоэлектрокаакчызы дугайында дипломун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Республиканың уран чүүл школазы 1990—1991 өөредилге чылында тыва уруглар хүлээп ап турарын чарлап тур. Ниити өөредилге школазының ийиги клазын доосканнарны баян, труба, флейта, дошпулуур салбырларынга өөренир кылдыр хүлээп алыр. Уругларны музыкага салымның барымдаалап хүлээп алыр.

Школага хүлээп алыышкын экзамени **бо чылдың июнь 4-тен 6-га чедир 9 шактан 12 шакка чедир болур.**

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2, № 20 класс.

* * *

1990—1991 өөредилге чылында Улан-Үдэниң харылзаа техникумунга дараазында мергежилдерниң сургуулдарын хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Харылзааның бүдүрүлге-техника эргелели дыңнадып тур: «Автоматтыг кан электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа», «Почта харылзаазы».

Хүлээп салбырга билдириишкиннерни бо чылдың июль 31-ге чедир, бот-өөредилгелиг салбырга август 10-га чедир хүлээп алыр.

Кирерниң экзаменнери хүндүскү салбырга бо чылдың июль 15-тен, бот-өөредилгелиг салбырга — июнь 10-дан эгелээр.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53. Кадрлар килдизи. Телефон №№ 2-48-12, 2-23-90.

* * *

1990—1991 өөредилге чылында Новосибирскиде харылзаа электротехникуму дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техника эргелели дыңнадып тур: «Автоматтыг кан электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа», «Почта харылзаазы», «Районнуң электрохарылзаазы болгаш радиофикация», «Радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы».

Билдириишкиннерни бо чылдың август 10-га чедир хүлээп алыр. Кирерниң экзаменнери база-ла ол-ла үеде эгелээр.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, кадрлар килдизи. Телефон № 2-48-12.

ТААРЗЫНМАДЫМ

Караның кажан үнүп келирин көрүкчүлер четтикпейн манап-орган. Бо удаада Караның ролюнда Тываның комсомол шаңналының лауреады Г. Мунзук болду. Ооң ойнап турары черле мурнунда чылдарга болзарга эки апарган: дыл-домаа элээн сайзыраан, ойнаары өзе берген. Хоочун артистерден дуржулганы ап турар дээрзи көскү. Ынчалза-даа ам-даа кулакка аннгыг кылдыр дыңналыр сөстер бар-дыр. Чамдык черлерге сөстү тода чугаалаар дээш рольдун овур-хевиринден үне бээр черлер база бар. Оон ыңай ырлаарынга черле таарзынмадым. Сценага Кара ырлай бээрге, залда олурганнар шугжүгезин бээр чүве болгай. Бо удаада шак ындыг кээргел уярал көзүлбеди. Сөстерге сагыш салыр дээш артист Г. Мунзук Караның овур-хевирин көрүкчүлерге дамчыдып шыдавайн барды. Ол үениң байдалынче кирбейн турар. Борта үндезилээш Кара артизи Г. Мунзуктуң ролю эвес дээрзи моон көскү. Оон ыңай ол сценага дүнмаларының аймак кылдыр көстүрдү. Ынчангаш анаа харылдаа Хураны ойнаткан болза кончуг чараш болур ышкаш.

Аныяк артист А. Хомушкунуң Кенден-Хуурактуу ойнааны база солун болду. Ынчалза-даа төлүн эрттир каржыдыр. Өске артистерин бодавас, боду чаасказ каржылалып турум бээрге, залда орган көрүкчү кижи чүгле ону көрүп, өске артистерниң оюнун эскербейн баар. Ынчангаш аныяк артиске мынныг үлегер доңакты чугаалаксадым. «Ишти ириик, даштыы чаагай». Ону бодазы эки. Артист С. Ондарның Седипти ойнааны чедимчелиг-дир. Сес, домаа тода, сценага көстүрү эки, ырлаары чараш. Ам-даа сөзүнүң аяныы хоюглаар болза эки. Кара-биле чугаалажып турда, чугаазы арай тазрышпайн баар. Г. Мунзуктуң аайы-биле чүве ийикпе, арай сөстүң аянын орусчудуп турар. Ону база артистер өөренип көөр боор дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

Моон мурнунда чылдарда Караның ролюн төлептиг күүседип турган Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Т. Ондарның ойнаарын көөр дээш апрель 30-ның хүнүнде база келдивис. Ынчалза-даа чүге-ле чүве ийик, ол ойнавайн барды. Оон ыңай маңаа театрның администрация ажылдакчыларының чурумун солун дамчыштыр бижикседим. Апрель 30-де Караның ролюн кайы артист ойнаарыл деп айтырарывыска, Т. Ондар деп биске харылап берген. А шынында база катап-ла Г. Мунзук ойнады. Ажы-биле чугаалаарга билдингир чүве-дир ийин, бир эвес Г. Мунзук дээр болза көрүкчүлерниң көвей кезии чоруй баар, чүге дээрге дүүн база көрген болгай. Чоону ынчаар мегелээрге болур чүве бе?

База бар мени кайгаткан чүүл маа чылдың бир дугаар үнген «Тувинская правда» солунунга Караның ролюн Т. Ондар биле Г. Мунзук ойнаар деп бижип турган-на болгай. А сөөлгү мегээлер-биле алгаш көөрге, Караның ролюн театрның аныяк артизи Р. Сарыг-Хуурак база ойнаар деп чүве база бар. Ынчалза-даа ол артист чаңгыс-даа ойнап көрбеди.

Удавас «Хайыраан бот» телефильмни тырттырар деп турар. Телефильмге Караның ролюн кайы артист ойнап күүседир иргин деп чүве дыка ковей көрүкчүлерниң сеткилин дүвүредип турар. Мээн болгап турарым-биле алыр болза, баштай шиини кайы-даа артистериниң киржилгези-биле (Т. Ондар, Г. Мунзук, Р. Сарыг-Хуурак) республиканың чурттакчы чонунга бараалгадып көргүскеш, артистерниң кайызы Караның ролюн ойнаарынга тааржырын илередип алыр болза, эки деп саналдыг мен.

Ам удавас, июнь 1, 2, 3 хүннеринде 54-кү театр сезонунуң хаашкыны болур. Ам база-ла «Хайыраан ботту» чарлап каан. Каштың хүнүнде кайы артист ойнаар деп чарлал ам база чок. Өске хоорайларның театрларының чарлалдарында кол рольдарны ойнаар артистерни баш удур бижип каан болур чүве болгай, а бисте чүге ындыг эвес чүвел? Ону черле театрның администрациязы өөренип көөр болза эки. А мен бодум хуумда телефильмге Караның овур-хевирин тургускан Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Тамара Ондар биле Дадар Барыкмаа төлептиг ойнап шыдаар деп бүзүрээр мен. Көрүкчүлерниң бодалы та кандыг чүве?

Наталья **АЙЫЖЫ**.

(Бо материалдың гонорарын Чуртталга-социал банкызының 142050 дугаар агар санынче тыва кино тырттырарынга дуза кылдыр шилчидерин диледим).

Кызылдың куш фабриказы ишкирн 80 литр мыш, 200 литр демир доскаарларны хостуу-биле садып турарын дыңнадып тур.

Бир мыш доскаарның өртээ 5 рубль 50 көпеек, демир доскаарның—11 рубль.

Кызылдың куш фабриказынга бирги болгаш ийиги класстарның чолаачылары, бульдозерист, грейдерист, операторлар, куш ажаакчылары, куш дегерер цех ажылчыннары, тракторист, куш өглүнүн сорттакчылары, склад ажылчыннары, слесарьлар болгаш электриктер дарый негеттинип турар.

Ажылчыннарны ажылдаар черинге фабриканың автобузу чедирер. Аъш-чемниин өртээ 50 хуу чиигеткен столовая ажылдап турар.

Куш фабриказының адрези: Каа-Хем суур, № 3 автобустуң «Школа» деп доктаар черинге дүжер.

* * *

Тыва... күрүне филармониязынга экономист, материалдыг бөлүктүң бухгалтери, кол администратор, ажыл-агый эргелекчизи, «Д» категорияның чолаачылары, моторист-слесарь негеттинип турар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Щетинкин, Кравченко кудумчузу, 58. Телефон №№ 2-46-02, 2-55-69.

Документилерни министерствонуң кадрлар килдизи бо чылдың июль 1-ге чедир ажыл хүннеринде 15 шактан 18 шакка чедир хүлээп алыр.

Айтырыгны билип алыр чер: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 10.

ААРЫГДАН АДЫРЫЛГАН

Кызыл районнуң «Х Улуг Хурал» совхозунуң хоочун малчыны Семис-оол Ховалыг Дүжүүкпенович бөгге аарыгга алзып, мага-боттуг чаптыг билинместээн.

Баян-Кол участок эмнелгезиниң эмчизи Светлана Михайловна Сарыглар удурткан эмчи ажылдакчылары аарыгны тодарадып, шын диагнозун салгаш, малчыны 4 ай эрткенде шимчел кылаштап турар кылдыр эмнеп каан.

Аарыгның бодун эмнээри берге, ону болдурбазы дээш баш бурунгаар профилактиктиг ажылды чорудары чугула деп С. М. Сарыглар чугаалаар. Ынчангаш эмнелге ажылдакчылары аныы-бүрү аарыгларга удур профилактиктиг ажылдарны чорудуп, чон аразынга кирип, чогуур арга-сүмелерин, дузаны көргүзүп турлар.

Кызыл-оол **САГААН-ООЛ**.

телевидение

ИЮНЬ 1

ИЙГИ ПРОГРАММ

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мульт-фильмнер. 9.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.45 «Чүректиң ыры». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.15 «Чадалар». Уран-чечен публицистиг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30—13.00 «Үе». 16.10 «Үткүй бажыннар». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 Останкинонуң Концерт студиязынга педагог, композитор, дирижёр Г. А. Струве-биле ужуражылга. 18.30 «Үе». 19.00 Депшилге. Информация. Реклама. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Ол болган... болган...» 21.55 Брейн Ринг «Чүү? Каяа? Кажан?». 22.35 «Үениң эргилдези». (Стамбул калейдоскову). Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 00.45 — 01.10 Медээлер

ИЙИГИ ПРОГРАММ

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Чогаадылганың парыя айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильм. 8.45 Телефильмнер. 9.05 Уруглар фильми. «Аъттыг кижилер». 2-ги сериязы. 10.20 Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында. 11.1[illegible] «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 2-ги сериязы. 17.35 «Ыры кижи-биле артып каар». «Уян-чымчак сеткил». А. Пахмутова, Н. Добронравов.

КЫЗЫЛДАН

17.30 «Салгынчыгаш». Уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан дамчыдылга. 18.[illegible] Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастиг программа. Чапсарда (20.00)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30—19.00 «Үе».

Кино

ИЮНЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чудесный лес» 11.10, «Идеальное преступление» 9.10, 13.00, 15.10, 17.20, 19.20 шактарда.

Видеозал: «Трагедия в стиле рок» (2 сериалыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 17» 9.00, «Клад на дне озера» 10.20, «Хроника сатаны младшего» 12.00, «Авария — дочь мента» 14.30, 18.30, «Атлантик-сити» 16.30, 20.30 шактарда.

Видеозал: «Конвой» 12.00, 16.30, «Материнская любовь» (Индия) 14.00, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник 12.00, «Родные берега» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Капрынская девушка и пхеньянский парень» 15.20, «Просто Америка» 16.40, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Имя розы» (АКШ) 15.00, 17.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Встреча» (2 сериалыг) 17.00, 19.40 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93; килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 ап үнер. Хемчээли 2 рлалга. Тиражы 200 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 425. ТС—00666.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 2 суббота № 126 (14326)

1925 чылдан үндежиреттинген. Өртээ 3 көп.

Партияның XXII Тыва область конференциязының дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Дүүн Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга партияның XXII Тыва область конференциязы болуп эрткен.

Конференцияның ажылчын президиумун, секретариадын, мандат комиссиязын делегаттар соңгаан.

Конференцияга дараазында хүн айтырыгларын киирген:

1. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының төлевилелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелиниң дугайында.

2. СЭКП ТК-ның составынга кандидатуралар талазы-биле саналдар дугайында.

3. СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттарны соңгууру.

«Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының төлевилелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелиниң дугайында» илеткелди СЭКП обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Илеткел талазы-биле санал берген делегаттар: СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары **В. Б. Петров**, Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң хойжузу **Н. С. Карьянова**, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Б. С. Нурзат**, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозта партком секретары **С. И. Самбый-оол**, «Тыва сугмелиорация» каттыжыышкында № 5 АКМК-ның бригадири **В. В. Наволокин**, Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири **М. Б. Давик**, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директору, эртем доктору **В. И. Лебедев**, Өвүр районнуң Солчур ортумак школазының башкызы **З. Б. Донгак**, СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары **Ю. К. Губарев**, Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозта партком секретары **М. Ш. Куулар**, Эрзин районда «Мөрен» совхозтуң хойжузу **Ч. Л. Ынаалай**, СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары **В. Г. Вальков**, Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу **А. Б. Солунам**, Кызылдың № 2 школазының башкызы **Н. А. Мистрюкова**, Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозта тудуг мастери **А. С. Донгак**, Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы **К. Л. Лапчаа**, Хову-Аксы ортумак школазының башкызы **Н. К. Монгуш**, Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору **Т. Д. Чечек-оол**, Сүт-Хөл район эмнелгезиниң кол эмчизи **О. Ш. Ондар**.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң талазы-биле конференция резолюцияларны хүлээп алган.

Илеткелчи — СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин түңнел сөс чугаалаан.

Мандат комиссиязының илеткелин ооң даргазы, СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң эргелекчизи **В. М. Евтешин** конференцияга кылган болгаш ону бадылаан.

СЭКП ТК-ның составынче партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинни сүмелээр деп шиитпирни конференция хүлээп алган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунуң чурумунуң дугайында партия обкомунуң ийиги секретары **В. В. Рогило** таныштырган.

Ооң соонда СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунче кирген. Шилилгелиг чажыт бадылаашкынның түңнелинде, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарынга хөй бадылаашкынны алган дараазында коммунистер соңгуткан: Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири М. Б. Давик, Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Т. Д. Чечек-оол, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин.

Партияның область конференциязындан болгаш партияның Кызыл хоорай организациязының чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан соңгуткан СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарының данзызын съездиге дараазында составтыг кылдыр киирерин конференция шиитпирлээн:

В. Г. Вальков, М. Б. Давик, Т. Д. Чечек-оол, Г. Ч. Ширшин.

СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадр-биле ажыл килдизиниң сектор эргелекчизи **М. П. Чемоданов** конференцияның ажылынга киришкен.

Партияның XXII область конференциязы ооң-биле ажылын дооскан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Депутаттар бөлүктериниң болгаш национал-девискээр тургузугларының төлээлекчилеринден тургустунган чепшээрежилге комиссиязы (ооң составында 200 хире депутат бар) РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга болгаш үш оралакчызынга соңгудар кандидатураларны эрткен хүннерде шилип алгаш, ук кандидатураларны май 31-де болган хуралга киирип келген.

Ынчаарга, республиканың Үндезин Хоойлузунда Дээди Советтиң Даргазы чүгле бир оралакчылыг турар деп айыткан чүве болганда, РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелерни база киирер деп санал тургустунуп келген.

Ындыг байдал болгаш хуралдың бүдүүзүнде хүн РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының тургусканы парлалга конференциязы хуралдың ажылынга элээн салдарны чедирген. Бир дугаарында Хабаровск крайдан депутат И. В. Галушко сөс алган.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының болгаш даштыкыда аян-чорук кылып чоруп турар ССРЭ Президентизиниң солушкан медегелдерин болгаш Съездиниң ажылында боор турар чамдык чүүлдер меңи сөс ап, чүве чугаалаарынче албадады деп, ол саналының эгезинде чугаалаан. Б. Н. Ельцинниң «Демократтыг Россия» дээр блок эрге-чагырганы чедирип келген болгаш ук бөлүкке хамааржып турар депутаттар элээн артык эргелерлиг апарган деп бодал чамдык депутаттарда тургустунуп келген. Ындыг үзел бодалда барымдаа чок, бир эвес ол уламчылаар болза, Съездиниң ажылынга багай салдарны чедирип болур. Б. Н. Ельцин дээш депутаттарның 50 ажыг хуузу, ооң иштинде коммунистер, аграржылар, хамааржыпас боттускайлаң бөлүктерниң төлээлекчилери бадылаашкынын берген. Республиканың чугула албан-дужаалдарынга кандидатуралар шилип ап турган үеде Дээди Советтиң Даргазы бот-боттарының санал-оналдарын барымдаалап көөр, күштерни каттыштырар дээн күзелин көргүскен. Ындыг болбаажок, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга бодунуң талалакчыларын колдады кирип алыр дээш Б. Н. Ельцинниң элээн чүткүүшкүнү кылганы меңи хайгаттым деп, ол чугаалаан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы чугула айтырыглар болгаш республиканың хөгжүлдезиниң үг-шиниң талазы-биле Дээди Советтен, Съездиден чөпшээрел албайн, а чамдык таварылгада бүгү чон-биле дугуржуп албайн, янзы-бүрү медегелдер кылып болбас ужурлуг. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң удуртукчулары чон-биле сүмележип, бот-боттарының аразынга дугуржуп тургаш ажылдаар ужурлуг деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Бо темага хамаарыштыр Е. А. Амбарцумов болгаш өске-даа депутаттар санал бээрге, Б. Н. Ельцин чамдык айтырыгларга харыыны бергеш, бо теманы уламчылап сайгарбазын дилээн.

Хуралдың даргазы чөпшээрежилге комиссиязының өмүкаазындан РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының албан-дужаалынга саналдаттынган кандидатураларны адаан. Ол албан-дужаалга СЭКП ТК-ның сектор эргелекчизи Р. Г. Абдулатиповту, Башкир АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, «Башагропромсоюзтуң» даргазы И. А. Габитовту, Татар АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы Р. С. Мухамадиевти, Хакасияның дыл, литература болгаш төөгү эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы В. Н. Штыгашевти комиссия саналдап киирген.

Кандидаттар боттарының программаларын депутаттарга таныштырган. А. И. Габитов РСФСР-ниң мурнунда амгы үеде туруп турар айтырыгларга доктаагаш, бодунуң кандидатуразын дужурген.

Ооң соонда Съезд РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызының албан-дужаалынга кандидатураларны чугаалажып эгелээн. Ол албан-дужаалга Кемерово областа эмчилер билии бедидер институттуң кафедра эргелекчизи Б. А. Денисенкону, «Марс» эртем-шинчилел институдунуң юризи В. А. Доминнаны, ССРЭ-ниң Планнаашкын талазы-биле күрүне комитединиң чанында эртем-шинчилел институдунуң килдис эргелекчизи Т. И. Корягинаны саналдап киирген.

Элээн хөй депутаттар санал бергеш, комиссияның киирип келген саналында «Демократтыг Россияның» талалакчылары көвүдей бергенин дээш, өске кандидатураларны саналдап немээрге, Съезд ону хүлээп албаан.

Дарганың арткан ийи оралакчызының албан-дужаалдарынга Челябинск облкүүскомунуң даргазы Б. М. Исаевти, Кабардин-Балкарның университединиң кафедра эргелекчизи А. К. Минитаевти, СЭКП Ханты-Мансы округ комитединиң бирги секретары В. А. Чупилинни, Соңгу-Осетияның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң даргазы Доевти, Москва университединиң кафедра эргелекчизи С. М. Шухрайны, Ленинград облкүүскомунуң даргазы Ю. Ф. Яровту саналдап киирген.

Кежээки хуралга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының болгаш оралакчыларының соңгулдалары болган. Саналга комиссиязының даргазы Ю. С. Сидоренко депшиттирген бүгү он үш кандидатураның аттарын бюллетеньнерде киирген деп дыңнаткан. Депутаттар Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгий залынга чажыт бадылаашкынны кылган. Бадылаашкынның түңнелдерин дараазында хүннүң эртенги хуралынга дыңнадыр деп дугуржуп алгаш, депутаттар өске айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Рынок экономиказынче шилчиир дугайында эвилел чазааның саналдап киирген программазынга хамаарыштыр Съездиниң бээр деп турар медегелиниң төлевилелин, Москва хоорайга болгаш ол областа бараанналарны паспорт барымдаалап садар дугайында Моссоветтиң хүлээп алган шиитпирин чугаалашкан болгаш депутат негелделериниң дугайында дыңнадыгларны дыңнаан.

* * *

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының болгаш оралакчыларын соңгаан чажыт бадылаашкынның түңнелин июнь 1-де болган эртенги хуралга саналга комиссиязының даргазы дыңнаткан.

Дарганың бирги оралакчызының албан-дужаалынга киирген үш кандидатураның чаңгызы-даа чогуур санны бадылаашкынны албаан. Эң хөй санны алган Р. Г. Абдулатипов биле В. Н. Штыгашевтиң кандидатураларын катап бадылаашкынга киирер деп шиитпир хүлээп алдынган.

Дээди Советтиң Даргазының оралакчызының албан-дужаалынга Челябинск облкүүскомунуң даргазы Б. М. Исаев соңгуткан. Арткан ийи оралакчының албан-дужаалы ам дээрезинде хостуг арткан.

(СЭТА).

ПАРТИЯНЫҢ ЧААРТЫКЧЫ КҮЖҮН — ПРАКТИКТИГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ

Партияның XXII область конференциязынга СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Эштер!

Эде тургустунуушкунуң сорулгаларының хемчээлдери болгаш чаа чүүлдери партияның үндезин чаартылгазын негеп турар. Авторитар — бюрократчы системадан шиитпирлиг чарлыныышкын, гуманныг, демократтыг социализмче, ажыктыг экономикаже, эрге-хоойлулуг күрүнеже, совет федерацияны чаартырынче, чонга амыдыралдың чогумчалыг байдалдарын тургузарынче угланыышкын ооң үндезини болуп турар. Бо байдалдарга партия чедип алган чүүлдерин шүгүмчүлекчи ёзу-биле үнелээр, политиктиг перспективаны тодаргай билир, ниитилелдиң бүгү кадык күштерин каттыштырар болгаш мөөннээр, харын-даа массалар-биле бодунуң ажылының стилинде болгаш методтарында хөй-ле чүүлдерни өскертир ужурлуг. Партияның эң чугула документилери — Платформаның болгаш СЭКП-ниң Уставының төлевилелдери ону барымдаалап тургустунган. Ол документилер партияның келир үезинге, бүгү ниитилелге тодаразыкчы ужур-дузалыг болур.

Платформаның болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң чугаалажылгазы болуп турар. Бисте оларны партия эге организацияларынга, партияның хоорай болгаш районнар конференцияларынга, массалыг информация чепсектеринге чугаалашкан. Коммунистерниң хөй кезии ол документилерни деткиир деп саналдааннар.

Партия комитеттеринче, солуннар редакцияларынче, радио болгаш телевидениеже хөй санныг саналдар, бодалдар келген. Оларның авторлары — коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер, ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар, хоочуннар болгаш аныяктар. Олар Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдерин үнелевишаан, боттарының саналдарын болгаш сүмелерин киирген. Оларның шуптузун өөренип көрген болгаш дыка хөйүн бо илеткелде киирген. Чамдык коммунистер болгаш партия организациялары боттарының саналдарын СЭКП Төп Комитединче дорт чорутканнар.

Бөгүн бис бо конференцияга Платформа болгаш Устав төлевилелдерин чугаалажып, кирген саналдары болгаш сүмелерни тулгаштырар ужурлуг бис.

Съезд мурнунуң документилерниң элээн чугула болгаш принципиалдыг чүүлдеринге болгаш бистиң оларга хамаарылгавыска элээн тодаргай доктаарын чөпшээреп көөр.

Хамыктың мурнунда дискуссияларның дыка хөй киржикчилери СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде ниитилел хөгжүлдезиниң коммунистиг перспективазы чогумчалыг тодараттынмааның, амгы үениң революсчу чорудулгазының болгаш оон социал баазазының хөгжүлдезиниң, Барыын Европа чурттарында болуп турар өскерилгелерниң байдалдарының анализин кылбааны, а ол ышкаш партияның болгаш чурттуң амгы үелеги хөгжүлдезинге, эде тургустунуушкун чорудулгазынга, ылангыя шилчилгелиг үе-чадада таарымчаа чок чүүлдерниң чылдагааннарынга эртемге үндезилеттинген үнелел чогуун эскерип турар. Шилчилгелиг ол үениң характеристиказының чогундан кайыын, кайнаар шилчип турарывыс эки билдинмейн турар.

Программалыг документилерде партияның характериниң болгаш утка-шынарының, ооң идей-организастыг үндезининиң дугайында, социалистиг ниитилелге СЭКП-ниң туружунуң болгаш ролюнуң дугайында принципиалдыг, үндезин айтырыгларга харылаар хаяы эвес деп, республиканың коммунистери чөптүү-биле айтып турар деп бодап турар бис.

Коммунистиг болгаш социал-демократтыг партияларның, бистиң эвилелчилеривистиң болгаш бистиң политиктиг удурланыкчыларывыстың үндезин ылгалдарын документилерде киирбээн деп шүгүмчүлеп турар коммунистерни дыка шын деп билип турар бис.

Ооң-биле холбаштыр Платформаның ол кезээн четпейн турар анализтер, формулировкалар болгаш характеристикалар-биле долдурар, ол чорук коммунистерниң ажылының партияга болгаш массаларга идеология ажылын организастаарының принципиалдыг үндезинин, амгы болгаш келир үеде политиктиг угланыышкыннарның системазы апаар дээн саналдары деткивейн барып болбас.

Партияның хөделиишкинениниң тодаргай программазын Платформаның чаа кезээнге мөөннээри болгаш партия организациязы бүрүзү анаа бодунуң туружун улам кескү тодарадып алыры-биле оон хөгжүлдезиниң үе-чадаларын аңгылаары ажыктыг хире.

Партия чаартынмышаан болгаш эде тургустунмушаан, чангыс-даа адырдан хоорулбас, ниитилелге чүгле бодунуң программалыг эвес сорулгазын сүмелээр, ол дээш агитастаар эвес, харын-даа эде тургустуушкунну боттуу-биле буруунгаарладыр, кижилерниң амыдыралын экижидери-биле делгем оруктуу ажыдар дээш массаларга болгаш Советтерге ажылдаар дээрзин амыдырал көргүзүп турар.

Сөөлгү үеде тептен ажыл-херектиң байдалын экижидер дээш аңгы-аңгы хөй-ле аазашкыннар дыңналып турар, херек кырында ол хемчеглер бүрүнү-биле боттанмайн турар деп, хуралдарга болгаш конференцияларга чөптүү-биле хомудап турар коммунистерни деткиири күзенчиг. Чурттуң аргаларын, хамыктың мурнунда улус ажыл-агыйының эрги адырлар структуразын эде тургузарынга бүгү эртем болгаш эртем-техниктиг, боттуг күчүлерден, күүсеттинмейн турар аазашкыннардан чонуң аңгы-аңгы кезектериниң социал могап турушкунун катап-катап ханы сайгарары чугула. Платформаның идеяларының болгаш чүүлдерниң херек кырында боттанышкыны эрге-чагырга дээш, миллионнарның угаан-мелерелинге салдар чедирер дээш хөй партиялыг демиселдиң байдалдарында болур дээрзин барымдаалаары эргежок чугула.

«Ажыктыг план-рынок экономиказы дээш» деп кезээ коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң улуг сонуургалын болдурган. Ол билдингир. Чүге дээрге экономика чонуң бүгү кезектериниң үндезин эрге-ажыктарын дорт хаара тудуп турар, ооң кризизи ниитизи-биле эде тургустуушкунуң чорудулгазын согуга тавартыштырар.

Шынап-ла, кандыг-даа партияның практиктиг ажыл-чорудулгазының өзээ болза оон социал-экономиктиг политиказы болур, ынчангаш дыка хөй коммунистер Платформаны чугаалажып турар үеде экономиктиг реформаны шиитпирлиг улам ханыладырының, чыылган айтырыгларны шиитпирлээрниң дугайында айтырыгны чидии-биле тургузуп турар.

Бо тавартырыгда коммунистер экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринден партия чайгаар үнмес ужурлуг деп онзалап демдеглеп турар. Партияның бо адырга ажыл-чорудулгазының кол утка-шынары болза, социал-экономиктиг хөгжүлдеге партийжи салдарның туружун, стилин болгаш методтарын үндезини-биле эде тургузары болур. Мында кол чүүл — хөгжүлдениң кол угланыышкыннарын өөренип көөрү болгаш тодарадыры, удуртукчу коммунистерниң харысаалгазын күштелдирери, ажылчы чоннар коллективтеринге кескү ажыл, организастыг чорукту болгаш сагылга-чурумну быжыглаары болгаш өске-даа чүүлдер болур.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң үшкү сессиязынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Н. И. Рыжковтуң «Чурттуң экономиктиг байдалының болгаш башкартынар рынок экономиказынче шилчииринниң концепциязының дугайында» илеткелиниң дугайында билир силер. Ол темага хамаарыштыр чоокта чаа ССРЭ-ниң Президентизи эш М. С. Горбачев Төп телевидение дамчыштыр чүве база чугаалаан.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчилге — амыдыралдың бодунуң негеп келгени хемчеглер болур. Бистер база рынок харылзааларын шиңгээдип алырынга саадаашкын чок белеткенир, бүгү чүүлдерни бодаар, санаар ужурлуг бис.

Бо чиик эвес үе-чадада республиканың чонунуң, ылангыя материалдыг байдалы элээн кошкак кижилерниң социал камгалалынга бар акша-хереңгини ажыглаар ужурлуг бис.

Бистер, чурттуң өске девискээрлеринде дег, чонуң херегел бараанналарының үүрмектеп садар күрүне өртектерин бүгү чонга чугаалажып көөр кылдыр үндүрери эргежок чугула деп санап турар бис.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң сөөлгү чылдардагы байдалын бо илеткелге ылаптыг сайгарар сорулга салдынмайн турар. Ону бо чылдың күзүнүнде болур партияның отчёт-соңгулдалыг область конференциязынга кылыр. Ынчалза-даа улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын, ооң кол-кол көргүзүглерин сагындырары эргежок чугула.

Экономика адырларында ниитизи-биле бодунуң чарыгдалын боду дуглаарының болгаш бот-акшаланыышкынның угланыышкыны алдынган, экономиктиг методтар — бот-орулга-чарылга, керээ болгаш аренда харылзааларын шиңгээттинип, каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелерниң аразында бот-боттарынга ажыктыг харылзаалар тургустунуп турар. Бүдүрүлгениң чаа-чаа технологияларынче сонуургал коллективтерде тывылган, бо талазы-биле чамдык базымнар база кылдынгылаан.

Үлетпүр продукциязының бүдүрүүшкүнү 1985 чылдаазынга деңнээрге, эрткен чылын 29 хуу көвүдээн. Мында продукцияның чылда ортумак немей өзүлдези эрткен беш чылдаазындан 2,2 катап бедик болган.

Көдээ ажыл-агыйының ниити продукциязының чылда ортумак хемчээли дөрт чыл дургузунда, он бирги беш чылдың ол үезинге деңнээрге, 16 хуу өскен. Малды болгаш куштуу, сүттү, дүктү, тарааны садып алыр талазы-биле дөрт чылдарның планнары күүсеттинген. Аъш-чем продуктуларын кижи санынга оңаштыр ажыглап турары элээн көвүдээн.

Капитал тудугнуң хемчээли өзүп турар. Дөрт чыл дургузунда 879 млн. рубль капитал салыышкыннар шиңгээдип алдынган, азы эрткен беш чылдың ол үезинге деңнээрге 1,7 катап хөй. Улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында кескү чедиишкиннер бар.

Ооң-биле чергелештир республиканың экономиказында чидиг айтырыглар бар. Чурттуң улус ажыл-агый комплекизинде нарын болгаш берге чүүлдер республиканың экономиказынга база салдарны чедирип турар. Анаа боттарывыстың четпестеривисти болгаш чедир кылбайн турар чүүлдеривисти база немээр херек. Орулгалыг ажылдың ажыктыг оруктарын кошкак дилеп турар, дыка хөй курлавырларны болгаш аргаларны хаара тутпаан, азырадыкчы хөөнүү оожум чайладып турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совети «Тус чериниң бот-эргелелиниң болгаш тус чер ажыл-агыйының ниити эргелериниң дугайында», «ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның экономиктиг кол харылзааларының дугайында» хоойлуларны хүлээп алганын билир силер. Олар партияның XXVIII съездизинге ТК-ның Платформазының төлевилелинде кирген чүүлдер-биле капсырлажып турар. Оларда кирген кол принциптер — экономиктиг бот-тускайлаң чорукче эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның шимчээшкиниң быжыглаары.

Ооң үндезини — ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу ёзугаар эргезинде кирген: республиканың чери, бойдус курлавырларын, эт-хөреңгизин эдилээр, ажыглаар, баш билир, республиканың күрүне эргелеп башкарылга органын тургузар болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр эргелеринден аңгы бүгү ажыл-агый болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээр бүрүн эргелери болур.

Республиканың экономиктиг бот-тускайлаң чорууче шилчииринде бистер быжыг баазаны тургузар, экономиктиг чаа харылзааларны: аренданы болгаш ажылчы чонунуң бот-эргелелинге үндезилеттинген бүдүрүлге кооперативтеринден, өнчүнүң өске-даа хевирлеринден эгелээш, күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш оларның ажылдакчыларының карж[illegible]-биле янзы-бүрү ассоциацияларга, каттыжыышкыннарга чедир шиитпирлиг-биле шиңгээдир херек. Өнчү харылзааларын ханы эде тургуспас болза, республиканың экономиказы хөгжүлдениң ажыктыг оруунче кирип шыдавас.

Ийикде, улус ажыл-агыйының структуразын өөренири, эргежок чугула апарганда, ону эде тургузары, ажыы эвээш, карылгалыг бүдүрүлгелерге хамаарыштыр экономиктиг болгаш организастыг хемчеглерни боттандырары; оларны чонуң херегел бараанналарын бүдүрериниче угландырары, башкартынар рынокту хевирлээринге байдалдарны тургузары чугула. А амдызында бараан бүдүрүлгезиниң хемчээлин дарый улгаттырар сорулгалыг чаа ажыл-агый механизми чогумчалыг түңнелдерни бербейн турар болгаш садып алыкчыларның эрге-ажыктары-биле бүдүрүлгениң эрге-ажыктарын каттыштырып шыдавайн турар. Чаа ажыл-агый механизминиң чамдык күш-ажылчы коллективтерниң экономиктиг негелделерин хамыкты мурнай хандырар дээн угланыышкыны хөй кезиинде чиик өртектиг, ол хиризинде кижилерге эргежок чугула продукцияны болгаш ажылдарны соксаткаш, хөй акша ажылдап алыр дээн чүткүлдү тывылдырган. Шалың төлевириниң өстүргени күш-ажылдың бүдүрүкчүлүгүн бедидери-биле чамдыкта дүүшпейн турар. Чижээ, 1989 чылда үлетпүрге айда ортумак ажыл төлевириниң өзүлдези 8,7 хуу болган, а күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 2,3-ле хуу өскен. Бо чылдың бирги кварталында ол ийи көргүзүглерниң аразында карышкак 7 хуу чеде берген.

Рынокту болгаш акша садылгазын чогумчударының программазын республикада төлевилээн. Бараан бүдүрерин кескүзү-биле көвүдедир апаар. 1995 чылда бис оларның хемчээлин 135 млн. рубль чедирер ужурлуг бис. Ол дээрге 1985 чылдаазындан 2,5 катап хөй болуру ол. Ону чедип алыр төлээде, бүдүрүлге күчүлерин, турар черлерин эки ажыглаар, продукцияның материал чарыгдаарын эвээжедир, чиг эт болгаш материалдарны каныг ажыглаар, ажылдап турар бүдүрүлгелерни чаартыр база техника-биле немей чепсеглээр, ажылдаар кижилер бар көдээ черлерге оларның бараан бүдүрер салбырларын ажыдар, кооперативтерни, күш-ажылдың бажыңга кылыр хевирлерин организастаары чугула.

Рынокту бараан-биле долдурарынга чиик, тус чер база аъш-чем үлетпүрүн мурнады хөгжүдерин ужур-дузалыг кылдыр көөр. Маңаа улуг иделгелдиг хой болгаш өшкү дүгүн баштай ажылдап кылырының база оон трикотаж пөс чүгүн, даараар-трикотаж болгаш арган кылыгларны кылып үндүрер бөлүк бүдүрүлгелерни тургузарынга. Кызылдың дааранылга фабриказын, алгы заводун алгыдып база чаартып тургаш продукция бүдүрерин көвүделиринге, а ол ышкаш чаа мебель комбинадының болгаш калбак херегел бараанналарын бүдүрер өске-даа бүдүрүлгелерниң, цехтерниң туттунарынга салып турар бис.

Бараанналарын, ылангыя үр үеде ажыглаар чүүлдерниң, бүгү-ниити чедишпезиниң байдалында оларны кымның-даа эрге-ажыктарын кызамдавайн чөптүү-биле үлээриниң механизмин тывар, хажыдыышкыннар, чиижең садыг кылыр чоруктар-биле илеп-кейлиг демиселди чорудар ужурлуг бис.

Төлевирлиг ачы-дузаның хемчээлин калбартыры — акша саарылгазын чогумчударының чугула негелделериниң бирээзи. Республиканың чонунуң саңга алдынган чарыгдалдарында оларның үлүү 8 хуу ажып турар. Ачы-дуза адырын хөгжүдериниң программазы бар, ону чайгылыш чок боттандырар, бо чугула херекке бүгү бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны хаара тудар херек.

Сан-хөөнү кадыкшылдарынга дээштиг рольду чонуң акша-хереңгилерин хаара тударының аргаларын калбартыры (бедиткен хуулар-биле ажаалга кассаларынга, облигацияларга, акцияларга салыышкыннар, чуртталга шөлүн садары, үр ажыглалдың чүүлдерин дээш авансылаар төлелгелер) болгаш акша орулгаларының өзүлдезин күрүнениң таарыштырып башкарары ойнаар ужурлуг.

Алак сөөлүнде, улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларынга план болгаш керээ сагылга-чурумун бүгү хемчээл-биле бедидери, чогуур чурумну хандырары эргежок чугула.

Кижилерге төлептиг амыдыралды болгаш күш-ажылды хандырарынга онзагай черни чуртталга бажыңнарын, кадык камгалал, культура объектилерин, школаларны, школа назыны четпес уруглар албан черлерин тударын калбартыры ээлеп турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

РСФСР-де чурттап турар хөй уругларлыг иелерге «Маадыр ие» атты тыпсыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Он болгаш оон хөй уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерге «Маадыр ие» атты болгаш «Маадыр ие» орденин тыпсыры болза:

ТЫВА АССР-ден:

Бичемей Лидия Очуровна — «Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыны, Тожу район.

Мортуй-оол Тамара Севековна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны, Кызыл район.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи **М. ГОРБАЧЕВ.**

Москва, Кремль.
1990 чылдың май 23.

Кызылчыларның кичээнгейинге

СЭКП Кызыл хоорком хоорайның чурттакчыларын республиканың болгаш хоорайның эрге-хоойлу камгалалының органнарының удуртукчулары-биле корум-чурум үрээшкиннерин баш удур болдурбазының база кем-херек үүлгедиишкиннерин-биле демиселдиң айтырыгларының талазы-биле ужуражыышкынче чалап тур.

Ужуражыышкын бо чылдың июнь 4-те 17 шакта Политиктиг чырдыышкын бажыңынга болур.

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткелиниң уланчызы

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

«Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программа ёзугаар 1990 чылга чедир 890 муң дөрбелчин метр шөлдүг бажыңнарны тудар ужурлуг бис, а дөрт чыл иштинде 668 муң дөрбелчин метрин дужааган. 1989 чылда 1985 чылдаазындан 80 хуу хөй чуртталга бажыңнарын туткан. Ынчалза-даа ол ам-даа эвээш. Бо чылын 200 муң дөрбелчин метрден эвээш эвести тудар апаар. Чуртталга бажыңнарын тударынга төпчүткен күрүне капсалышкыннарындан ангыда күш-ажылчы коллективтерниң база чонунуң бодунуң акша-хөреңгизин көвүдедир киириштирер апаар, ындаа чээлилерин, тудуг материалдарын ангылап бээр ажылды чорудар. Херекгилерни болгаш курлавырларны былаардыр чорукка удур хемчеглерни алыр, ведомствонуң болгаш тус черниң кызыы эрге-ажыктарын бодаар чоруктарны болдурбас херек. Чуртталга бажыңнарын, уруглар яслилерин болгаш садтарын тударынга шыңгыы контрольду тургузары-биле чергелештир, оларны хуваап турда социал чөптүг чоруктуң принциптерин ыяк сагыырынга база ындыг контроль турар ужурлуг.

СЭКП ТК-ның Платформазында аъш-чем айтырыын эңне чидиг айтырыг деп айыткан. Чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарын көскүзү-биле экижидер төлээде, хамыктың мурнунда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң ниити секторунуң ажыктыын бедидери, экономиктиг чаа харылзааларны шиңгээдири, өнчүнүң болгаш ажыл-агый чорударының хөй янзы хевирлиг болуру дээш улуг ажылды чорудар апаар. Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйларының улуг курлавырларын ажыглаар, тараачын (арат) ажыл-агыйларын организастаарынга бүгү хемчээл-биле дузалаар, арендаңы, кережээни, кооперацияның янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдер. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның дузазы көдээ ажыл-агыйларын калбартыр.

Чонну аъш-чем продуктулары-биле идегелдиг хандырар дээш, ону республика иштинге бүдүрериниң аргалары-биле колдады шиитпирлээри-биле агроүлетпүр комплекизиниң эртем хандырылгазының программазын ажылдап кылган. Ында көрдүнгенин ёзугаар 1995 чылга чедир ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге тарап бүдүрерин 220 муң тонна, эътти — 52 муң, сүттү — 95 муң, картофельди — 50 муң, ногаазарны 21 муң тонна, чуургаларны 80 млн. чедир бүдүрерин көрген.

Аъш-чем айтырыын чединишкиниг шиитпирлээрде көдээниң социал эде чаартылгазының талазы-биле ажылды күштелдирери эргежок чугула.

Көдээде бичии уругларның дең кезии амгы үеде школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге турар аргазы чок болуп турар. Малчыннарның 700 өг-бүлези чылды өттүр өглерде чурттавышаан. Ниити энергия четкизинге хойжулар турлагларының 40 хуузун кошпаан.

Көдээниң социал эде чаартылгазының ажылдап кылдынган программазын ёзугаар 1991—1995 чылдарда социал адырга капитал салышкыннарының чылда ортумак хемчээлдерин 1990 чылда планнаанындан 63 хуу көвүдедирин көрген. Беш чылда совхозтарга 7700 квартираны тудар, 8390 олуттуг школаларны база школа назыны четпээн уругларның 5210 оруннуг албан черлерин, 3550 олуттуг 12 клубту, 10 спортзалды, 27 медицина албан черлерин, суурларга 13 база малчыннарга 1328 чунар-бажыңнарны болгаш өске-даа объектилерни ынал-ла ажыглаалга киирер ужурлуг бис. Ажыл-агыйлар иштинге кадыг шывыглыг оруктарны тудар, хойжулар турлагларын электрижидер, көдээ суурларны телефончударын калбартыр, хөй программалыг телевидение база радиодамчыдылга-биле хаара тудар талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

Партия күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыктарын, ниитилелдиң чүден-даа мурнай дузаламчызын база деткимчезин хереглеп турар чонунуң социал бөлүктериниң эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалаар деп Платформаның төлевилелинде айтып турар.

Бистиң республикада болза ол дээрге — чонуң дең кезиинден хөйү болуп турар херээженнерниң, хөй уруг-дарыглыг 6 муң ажыг өг-бүлелериниң болгаш 10 муң хире бот нелерниң күш-ажылының база амыдыралының чидиг айтырыглары болуп турар. Ол дээрге дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, инвалидтерниң, өскүстерниң социал камгалалдыг чоруунуң айтырыглары-дыр. Ниити күрүне хемчеглери-биле чергелештир оларга дуза көргүзериниң өске-даа аргаларын диле тывары, тус чер бюджединиң, ол ышкаш бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның акша-хөреңгилериниң күсели-биле чаңгыс удааның пособиелерин үндүрери, бүгүнүг дуза хемчеглерни дарый-дарый чорудары эргежок чугула. Чааскаан арткан хамаатыларны болгаш инвалидтерни социал хандырылгага алырының янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдерниң, инвалидтерниң кадыын катап тургузар эмнээшкинин база социал күш-ажыл талазы-биле чадыгарын экижидерниң талазы-биле хемчеглерин алыр.

Кысказы-биле чугаалаарга, кижизиг чорук болгаш эки буян деп билиишкинни тодаргай утка-шынарлыг болдурар апаар бис. Ынчаарга ону бис чүгле бир эвес коммунист бүрүзү, ажыл-ишчи бүрүзү хүннүң эң чугула социал сорулгаларын шиитпирлээрниниң кол-ла аргазы болза экономиканы, ооң ажыктыын улам-на немей өстүрери болур деп чүвени медереп билгеш, шиитпирлеп шыдаар бис. Херек кырында чок курлавырларны база кежиктерни эде хуваарының дугайында оон-моон дыңналып турар демагог негелделер азы кенен идегелдер хөй чүве мышкажыл, олар ажыл-херекке дуза болбас, айтырыгларны шиитпирлевес. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер, ажыл-херекке хамаарылганы өскертир херек. Ам бо үеде республиканың улус ажыл-агыйында харысалга чок, салгаа чорук нептерээн, күүседикчи сагылга-чурум кедергей багай. Бүдүрүлгениң салбыр бүрүзүнге корум-чурумну тургузар, бүгү-ле дециелдерге сагылга-чурумну быжыглаар херек.

Көрүнер даан, чүү болуп турар-дыр. Эрткен чылын ажыл шагының бүдүрүкчүлүг эвес чидирин үлетпүрге 29, тудугга 19 хуу өскен боол турар. Оон иштинде прогулдан чидириглер ол-ла черлерге 27 болгаш 8 хуу өскен-дир. Ажыл шагының чидириглериниң уржуундан 1,6 млн. рубль үлетпүр продукциязын чедир албаан, 1,3 млн. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын чедир кылбаан. Ажылды организастаарын шиитпирлии-биле экижидери, чидириглерин коскүзү-биле кызыраары, ажыл шагын чидиргин соксадыры эргежок чугула.

Эштер! СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин чугаалажып көрүп турар үеде коммунистер, хуралдар болгаш дискуссиялар киржикчилери амгы байдалдарда партияның идеология ажылын улам экижидериниң талазы-биле хөй саналдарны киирген. Платформаның «СЭКП, марксизм-ленинизмниң принциптерин үндезин кылгаш, бодунуң политиказын болгаш программада айыткан сорулгаларын пропагандалавышаан, социализмниң кижизиг, буянныг, үнелиг чүүлдерин нептередип, эде тургустуунуушкунуң сорулгаларын боттандырары дээш суртаалдавышаан, массалар ортузунга идей-политиктиг ажылды чорудар» дээн чүүлүн деткээн. Ооң-биле кады ниитилел хөгжүлдезиниң теоретиктиг айтырыгларын ажылдап кылырынче партияның төп органнары кичээнгейни сөөлгү үеде кошкатканын база демдеглээн, ында билдинмес болган бүдалчак чүүлдер хөй.

Бо чылдың апрель 23-24-те СЭКП ТК-га болган хуралга мынчаар демдеглээн: «Социализм дугайында үзел-бодал коллуунда өскерлип турар. Айтырыг хөй кезиинде мынчаар тургустунуп турар — демократтыг, гуманниг принциптерге чаартынган социализм турар, азы социализм шуут турбас». Ол хире үндезин айтырыг талазы-биле ындыг шыңгыы медегелге улаштыр социализм турар бе азы турбас бе деп айтырыг чогум чүл ол дээрзиниң дугайында тода тайылбыр чок болганынга мырынай эллепсиниң турар бис.. Социализм бодунуң утказы-биле алырга чаңгыс аай чүүл-дүр, бир эвес ол эртемге үндезилеңген, ылап шын социализм болза, ол бодунуң шиичизиниң болгаш утка-шынарының талазы-биле чүгле гуманныг, демократтыг болур дээрзин бодаар херек.

Партия организацияларының идеологтуг, масса-политиктиг ажылын көскүзү-биле илепкейжидериниң, марксизм-ленинизмниң, социалистиг интернационализмниң идеалдарын, угаан бодал база моралдың шынар үнелиг чүүлдерин пропагандалаарының амгызындан чүткүлдүг болгаш тода сорулгалыг чорударының эргежок чугулазының дугайын коммунистер бир эп-сеткилдиг саналдааннар. Улус өөредилгезиниң, культураның болгаш эртемниң хөгжүлдезинде четпестер дугайын, оларның материал-техниктиг баазазын быжыглаарының чугулазының дугайын база демдеглээн.

Хөй-хөй партия комитеттери болгаш парторганизациялар идеология ажылын, ооң хевирлерин болгаш методтарын ам-даа коичут шүшпен эде тургузуп турарын чугаалаар апаар. Олар оожум шимченип, дүрген өскерлип турар ниитилел-политиктиг байдалды чедир барымдаалап көрбейн турар.

Масса-политиктиг ажылдың дээштиин кудуладып турар кол факторларның бирээзи болза, ооң боттуг амыдыралдан хоорулчаа, хөй-ниитиниң санал-бодалының бүгү-ле хөй янзылыын, чонуң янзы-бүрү бөлүктериниң сеткил-хөөнүн база негелде-хереглелдерин идеология активиниң чедир билбейн турары болур-дур деп, коммунистер демдеглээн. Бистиң идеология талазы-биле четпестеривистиң болгаш частырыгларывыстың чылдагааны болза чамдык партия организацияларының багай болуушкуннарны болгаш четпестерни чидиг кылдыр көрбейн турарында, оларны чайладыр талазы-биле алган хемчеглерни кижилерге чогуур үезинде дыңнатпайн турарында, улусту хөлзедип турар дыка хөй айтырыгларның харыы чок артып турарында. Үргүлчү улус чонунуң арызынга, хаяызынга турар, кижилер-биле доктаамал харылзажыр, чугаалажыр, оларны дыңнап билир болгаш билип алыр, оларның хүн бүрү негелделерин база сонуургалдарын хандырар дугайында сагыш салыр — идеология ажылдакчыларынга болгаш активке бөгүндеги негелде ындыг.

Чуртта националдар аразында харылзааларының чидиглеңгенинин байдалдарында Платформа төлевилелиниң «Чаа федерацияже» деп бөлүүнге коммунистерниң улуг сонуургалы билдинигир. Ында амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказының кол утканыышкыннары айыттынган, националдар аразының харылзааларын чогумчудар талазы-биле программа тодараттынган.

Республикада күш-ажылчы коллективтерниң, школаларның болгаш өөредилге черлериниң, чурттакчылыг черлерниң хөй кезиинде партия организациялары бо чугула айтырыгже кичээнгейни углаадырып, ажылчы чонун, аныяктарның интернационалчы кижизидилгезиниң талазы-биле ажылды чорудуп турар. Ооң-биле чергелештир республикада националдар аразының харылзааларында тыптып келген айтырыгларны көрүп, билип турар бис, оларны ажып эртер дээш күштү-даа, үениң-даа харамнанып болбас.

Партия, совет, ажыл-агый болгаш хөй-нити организациялары бүгү социал-экономиктиг, политиктиг, идеологтуг болгаш кадр талазы-биле ажылынга нацияларның база биче улустарның төлээлекчилериниң эрге-ажыктарын чедир хандырарын өөренип көрбес. СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң, СЭКП-ниң «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп Платформазының айтышкыннарын багай билир болдур, национал харылзааларда күзенчиг эвес байдалдар ында тыптып келгилеп турар. Удуртукчу кадрларның чамдыызы бо айтырыгның чугулазын, чидиин база оваарымчалыг болурун бодавайн турары харааданчыг.

Хову-Аксыга чоокта болган болуушкун бистиң шуптувусту дүвүреткен. Ниитиниң корум-чурумун көзүлдүр-ле үрээни-биле, аныяктар бөлүүнүң хулиган болгаш хоойлу-дүрүмге дүүшпес үүлгедиглерге-биле чергелештир мында националдар аразының кадык эвес харылзаазын тывылдырып турар чылдагааннары болгаш байдалдары көрбейн барып болбас бис. «Тыва кобальт» комбинаттың удуртулгазынга, парткомга болгаш улус депутаттарының суур Совединиң күүскомунга чурттакчы чонунуң чамдык кезээниң сеткилин хамааныының үндезиннинге социал утка-шынарлыг чылдагааннар, эң ылаңгыя чуртталга бажыңнарын, ховар бараанларны хуваарда, ажылга хүлээп алырда социал чөптүг эвес чоруктуң фактылары бар боол турар. Мааа кадрларны хуваап тургузарда оваарымчалыг эвес чорукту, аныяктарны күш-ажылга киирерде, комбинаттың кол-кол цехтеринге ажылчыннарны белеткээринде сандарангай чорукту немеп болур. Комбинаттың удуртулгазының массалардан хоорулчаа, кижилер-биле, эң ылаңгыя аныяктар-биле парткомунуң кошкак кижизидилге ажылы, ниитиниң чогуур корум-чурумун тургузар талазы-биле милиция салбырының болгаш хөй-нити организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң чылыш чок чоруу — хоойлужудулганы үрээриниң боттуг чылдагааннары ол-дур. Националисчи болгаш шовинисчи чугааларга, янзы-бүрү утказыг дамчыыр чугааларга база нүгүл-хоптарга аңгы-аңгы национал улустарның аразында бүзүрел чок, хүндүткел чок хамаарылгаларга чемиш болу бээр чүүлдерге өй-шаанда болгаш чогуур үнелелди база ойтур шавышкынны бербейн турганының демдеглээр апаар. СЭКП обкомунуң бюрозу Хову-Аксы суурга болган таарымча чок фактыларга политиктиг үнелелди бо чоокку хүннерде бериш, партия, совет, ажыл-агый болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның удуртур ажылдакчыларының шыңгыы четпестерин болгаш частырыгларын айыткан. Оларга партийжи харысалганы онааган. Шак ындыг чорук моон соңгаар болбазын дээш олар чогуур түңнелдерни кылып, болган таварылгадан өөредиглиг чүүлдү үндүрери эргежок чугула. Удуртукчу чамдык ажылдакчыларның шүшпең болгаш шын эвес хөделиишкиннери, олар боттарының эрге-дужаалын өскээр ажыглаары ажылчы чонуң килеңин хайныктырып, аңгы-аңгы национал кижилерниң бот-боттарының аразында шын харылзааларны хевирлээринге багай салдарны чедирип турарын тодазы-биле чугаалаар апаар. «Азас» заповедникте корум-чурумну тургузары кайы хире үр шөйлүп келгенин, Тожу районга төтчеглекчилер кайы хире шөлээн, дээрбечи ёзу-биле чанчап келгенин сактып көрээлинерем. Бойдусту камгалаарының орнунга ону ядарадырынга илепкейлии-биле дузалап келген «Тыва аңныыр-тывыш» каттыжыышкынның удуртукчузу Н. И. Сованың үүлгедиглеринге кижи килеңневес аргажок. Аңаа шыңгыы харысалга онаарын партия организациязынга дааскан. Министрлер Чөвүлели ол каттыжыышкынның ажылын дарый чугаалажып көөр боор деп бодай-дыр мен. Удуртукчу М. К. Доржукайның турамык чорууп долгандыр чугаа соот намдавайн турар.

Националдар аразының харылзааларынга хамаарылгалыг кандыг-даа херекке чөптүг, оваарымчалыг болгаш улуг харысалгалыг болур ужурлуг дээрзин барымдаалаар ужурлуг бис. Партия организацияларының, бистиң бүгү кадрларывыстың эң чугула сорулгазы чүл дээрге, улустарның найыралын быжыглаарынга, аңгы-аңгы национал улустарның аразынга бүзүрежилгени база хүндүткелди бадыткаар доктаадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары болур. Национализмниң болгаш шовинизмниң кандыг-даа илерээшкиннери-биле шиитпирлиг демиселди чорудары, оларга совет хоойлуларының күжүн, хөй-ниитиниң сагыш-бодалын илепкейлиг удур тургузары эргежок чугула.

Аныяктар дугайында онзагай сагыш салыр ужурлуг бис.

Эде тургустунуушкунунуң ам чурттап эртип турарывыс эргилделиг үе-чадазы аныяктар айтырыгларын шиитпирлээринге бистен чаа-чаа аргаларны негеп турар дээрзин медереп билип турар бис. Оларның өөредилгезиниң, профессионал белеткелиниң, ажылга киирериниң база социал чаа байдалга таарыжылгазының идея, мөзү-шынар талазы-биле быжыгарының болгаш политиктиг угланыышкынының айтырыглары бирги чергелиг ужур-уткалыг апарган.

Аныяк кижилерниң амыдыралынче ханызы-биле сиңниггер, оларның сонуургалдарынга болгаш негелделеринге сагыш човаачал база кичээнгейлиг болур, үргүлчү аралажыр, республиканың, хоорайларның, районнарның амыдыралында амгы шиитпирлээр айтырыгларының болгаш бергелериниң, чуртта болуп турар болуушкуннарның дугайында тайылбырлап дыңнадыр ужурлуг бис. Аныяктар-биле ажылга комсомолдуң ролюн бедидер херек, дорту-биле чугаалаарга, ооң ролю дыка-ла кудулаан болдур ийин. ВЛКСМ обкомунда, хоорком-унда, райкомнарында, комсомол организацияларында ажылдап турар коммунистерниң идепкейин болгаш харысалгазын бедидериниче улуг кичээнгейни партия комитеттери салыр ужурлуг.

Сургуул болгаш студент аныяктарның өөредилгезинге, чурттаалгазынга, дыштанылгазынга чогуур байдалдарның чок болуп турары чидиг айтырыг болуп артпышаан. Студентилерниң чартык кезиинден хөйү ниити чуртталга бажыңнарында чурттаар чер-биле хандыртынмаан. Өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг студентилерниң саны көвүдеп турар, а школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде уруун тургузар арга барык чок. Студентилерниң чеменилгезин организастаанында болгаш кадыкшылын быжыглаарында шыңгыы четпестер бар.

Сургуулдарның болгаш студентилерниң социал-амыдырал байдалдарын экижидер сорулга-биле Дээди Советтиң, Министрлер Чөвүлелиниң, Күрпланның коммунист удуртукчулары он үшкү беш чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң планын чогаадып тургузуп тура, студентилерге өг-бүлелериниң ниити чуртталга бажыңнарын, школа назыны четпээннерниң албан черлерин тударын, столоваяларның база буфеттерниң амгы баазаларын эде кылырын, эргежок чугула дерилгелер-биле оларны хандырарын, шак бо чугула сорулгаларны боттандырарынга аныяктарның боттарын ыяапла киириштирерин баш удур көөр херек.

Аныяктарны ажылга киирериниң айтырыгларын улам чугулалап шиитпирлээр ужурлуг бис. Кайы-бир тодаргай айтырыгны шиитпирлээрде хөй-ле таарымча чок чүүлдер, баш муңгаш байдалдар туруп келир, мында колдуунда харылзаштырылганың эргежок чугула системазы ам-даа чок боол турар. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш Д. С. Монгуш чүгле аныяктар херээ-биле ажылдаар дээрзин билир болгай силер, ол ам аныяктар херээниң талазы-биле Дээди Советтиң доктаамал комиссиязы-биле, өске-даа органнар-биле сырый холбаалыг ажылдап тургаш, бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээрин холга алыр херек. Аныяктарны кижизидери-биле бир демей, оларны ажылга киирерин бүгү-ле партия, күрүне, ажыл-агый, хөй-ниити организациялары, бистиң бүгү кадрларывыс шиитпирлээр ужурлуг.

Кем-херек үүлгедир чорук онза чидигленген болган, улуг дүвүрелди болдуруп турар. 1988 чылда тургаанындан 1989 чылда бүгү-ле хевирлер талазы-биле 36,6 хуу өскен. Бо чылын байдал база-ла экиживейн турар. Хоойлу-дүрүм үрээшкиннери Кызыл хоорайда, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарда эң-не хөй болуп уламчылап турар. Кем-херек үүлгедикчилери болгаш хулиганнар Кызыл хоорайда, дыка хөй чурттакчылыг черлерде чурттакчы чонну терроржу ёзу-биле аажылап, оруктарга автомашиналарга халдап, уттээшкиннерни кылып турар. Чамдык таварылгаларда тус черниң эрге-чагыргаларының, эрге-хоойлу камгалал органнарының, хөй-ниитиниң суларгай, ылбай чоруун ажыглап алгаш, кем-херек үүлгедикчилери кажар арга-биле таарыштынып ап турарын көрүп турар бис.

Хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин баш удур болдурбас болгаш соксадыр талазы-биле республиканың партия, совет, ажыл-агый органнарының болгаш хөй-ниитиниң, Иштики херектер министерствозунуң, прокуратураның, Юстиция министерствозунуң, Дээди Судунуң, оларның чер-черде салбырларының ажылының деңнели куду болуп артпышаан.

Кем-херек үүлгедиинче улуг хемчээлдиг, чер бүрүзүнге шавар халдаашкын чорудары, ону ажып эртер дээш чогумчалыг демиселди күштелдирери негеттинип турар. Корум-чурумдан база сагылга-чурумдан, совет хоойлуларны шыңгыы сагыырындан, хамааты хүлээлгелерин күүседиринден демократия чарылбас, кады дээрзин кижилерге угаадырын болгаш негээрин ажылдың төвүнге тургузар ужурлуг. Моон соңгаар кара туразында чаңнаар чорукка шыдажып хоржок бис. Ындыг чоруктар ам дыка хөй черлерде илереп турар. Бо талазы-биле онзагай шыңгыы негелделерни эрге-хоойлу камгалал органнарынга, ылаңгыя Иштики херектер министерствозунга, ооң чер-черде органнарынга салыр апаар. Олар Конституцияга удур хөделиишкиннерни шиитпирлиг үзе шавар, кем-херек үүлгедиинге чүткүлдүг удур туржур, ниитиниң корум-чурумун болгаш хоойлужудулганы быжыглаарынга ажыктыг хемчеглерни алыр, хамаатыларның амызын, төлептиг чоруун, күрүнениң эрге-ажыктарын идегелдиг камгалаар ужурлуг. Спекуляция-биле садыгның чурумнарын үрээри база арагалаашкын, арага хайындырары, алкоголизм, наркомания-биле оларның хайы-биле тыптып аар, онза айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирери-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни боттандырар херек. Хоойлуларны кижи бүрүзүнүң сагыырын хандырары — хүн бүрүнүң эң чугула сорулгазы.

Эштер, Советтер болза чонунуң тура-соруун чайгылыш чокка илередир, чер-черде бүгү эрге-чагырганы боттарының холунда мөөңнеп алган, шынап-ла, бүрүн эрге-чагыргалыг органнар болур ужурлуг деп, СЭКП ТК-ның Платформазында айыткан болгай.

Партия органнарын боттарынга хамаарышпас хүлээлгелерден хостаар чорук, бис билип турарывыска, Советтерниң соңгуткан депутат корпузунуң инициативазындан, билииниден болгаш тодаргай ажылындан улуу-биле хамааржыр. Моон-биле холбаштыр эрткен соңгулда кампаниязының түңнелдериниң талазы-биле чамдык бодалдарны чугаалаарын чөпшээреп көрүңер. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдалары массаның өзүп турар политиктиг идепкейин бадыткап көргүскенин хамыктың мурнунда айтыр херек. Ынчалза-даа четпестер чокка база болуп эртпээн.

Хамыктың мурнунда партияның чамдык комитеттери, оларның адаккы партия звенолары соңгулда кампаниязы чорап турда, эң ылаңгыя ооң эге чадазында чорудуунга партийжи салдарын ыяк тодуп болдамчалыг механизм чок болганы илдең. Соңгулдаларның түңнелдеринден алырга чамдыктарының политиктиг алыс бодаары четпес удуртукчулар дыка хөй таварылгада боттары кордакчылар апаргандан, хамыктың мурнунда ооң ужурундан, улус депутаттарының кандидаттарының аразынга ажылчыннарны, херээженнерни, аныяктарны төлептиг депшилер аргалы партия организациялары чаңчыкпааны чаа байдалда тып шыдавааннар.

Соңгулда мурнуун кампаниязының үезинде политика-массалыг ажыл партияның область организациязының соңгулда мурнунда политиктиг платформазын тайылбырлаар болгаш пропагандалаар талазы-биле четпес болган.

Соңгулда кампаниязының үезинде соңгукчулар тус черниң эрге-ажыын илередир чорук, национал аайы-биле чамдык бөлүктерге ангыланыр чорук илереп көзүлгүлээнин бөгүн тода чугаалаар апаар бис. Соңгукчулар-биле ужуражылгаларга, парлалгага, радиога, телевидениеге депутаттарга чамдык кандидаттарның ажыглап тургулааны, соңгулда мурнунуң демиселин чорударының «методтары» соңгукчуларның чигзиниишкинин болгаш чөптүг килеңнээшкинин болдурган. Үзүк-соксаал чок, харысалга чок аазаашкыннар, партияны база ооң удуртукчу органнарын болгаш ажылдакчыларын үндезин чокка хөөредип шүгүмчүлээри, бот-боттарын дорамчылаары, меге чагаалары, парлалгага хөй чүүлдерни ажыглаары, чагырган улузун агитаторлар кылдыр шын эвес киириштирери, кижилер-биле ойнап туруп бээри — бо бүгү чүүлдер турган болгаш соңгукчуларга багай салдарны чедирип, ооң эрткеш, республикада ниити мораль-политиктиг байдалга дедир салдарлыг болган деп болур мен. Ол дээрге факт-тыр. Түңнел чаңгыс — улуг-даа, бичии-даа удуртукчулар ниити херекти, кижилерни аңгылаштырып, ослаксырадырынга эвес, а республиканың чурттакчы чонун каттыштырарының эрге-ажыынга чогуур түңнелдерни бодунга үндүрер, чонуң мурнунга бедик харысалганы медереп, билир ужурлуг.

Соңгулдалар эрткен, бо хүнде Советтерде профессионал дециелизиниң, хөй-ниити-политиктиг ажылының дүржулгазының, ажы-чанының болгаш тодаргай боттуг ажылдаар күзелиниң талазы-биле аңгы-аңгы кижилер соңгуткулаан. Ам ажылдаар херек. Соңгукчуларның бадылаашкыннарын «чаалап алыр» дээш эвес, а ажыл-херек, соңгукчуларның чагыгларын болгаш хереглелдерин хандырарынга, чогаадыкчы чаажы чорук дээш бергелерни ажып эртер, хөй талалыг, нарын айтырыгларны шиитпирлээр дээш ажылдаар херек. Оларның аразында — кем-херек үүлгедиин дазылындаа чок кылыры туруп турар. Ам дээрезинде мында шимчээн чүве чок. Харын-даа партия, ооң ажылдакчылары кайдал, чүнү көрүп турар чүвел дээн чижектиг айтырыглар катап дыңналып тур. Ам партия органнары инициатива бербес, Советтерниң, оларның ажылдакчыларының ажылын кызар-кыяр болгаш кызыгаарлаар дээн хереэ чок. Черле ынчаш, ындыг чүве турбаан болгаш турбас-даа ужурлуг. Советтер, оларның активтери болгаш ажылдакчылары боттарын боттуг ажыл-херекке көргүзер ужурлуг, оларның бергилээни аазаашкыннары дээш, элээн үе эрткенде ажылчы чон олардан айтыра бээр деп бодай-дыр мен, ол дугайын уттуп болбас.

Эштер!

Платформаның төлевилелинде СЭКП-ниң бот-башкарныр ниитилел-политиктиг организация, чаңгыс эп-сеткилдиглерниң—коммунистерниң эки тура эвилели деп тодараткан. Бистиң партиявыс ажылчын ангының, бүгү-ле ажылчы чонуң авангарды болур болгаш бодунуң ажылын ленинчи идей-организастыг принциптерге, оларның чогаадыкчы хөгжүлдезинге база ажыглалынга үндезилеп тургузар ужурлуг деп бүзүреп турар бис.

Бо удаада ооң авангардчы ролюнуң кол утказы чүл дээрге, ооң бодунга таарышпас хүлээлгелерден адырылгаш, теорияны, ажылдың программазын чогаадып кылырынга, организакчы болгаш кижизидикчи ажылга, партияның кадр политиказын боттандырарынче, ниитилелди чаартырының оруктарынга ооң сырый каттыжылгазының сорулгаларын шиитпирлээринче бодунуң күженишкиннерин мөөңнээр аргазы алыр апаар.

Партияны эде тургузар талазы-биле Платформаның төлевилелинде айыткан принципиалдыг чүүлдерни СЭКП Уставының төлевилелинде делгереңгейи-биле тайылбырлап киирген.

Съезд мурнунуң документилеринде демократтыг централизмниң принциптерин чаартырының дугайында, партияның иштики амыдыралының ёзулуг демократчыдылгазынче шилчииринин дугайында айтырыгны чөптүг тургузуп турар. Коммунистер ниитизи-биле ону деткивишаан, ооң-биле кады кол чүүл: быжыг сагылга-чурум, айтырыгларны калбак демократтыг чугаалашканының соонда хөделиишкиннерниң чаңгыс аай чоруу, ажылга коллегиалдыг чорук хевээр артары дээш сагыш-сырап турар. Демократтыг централизмниң принциптери СЭКП Уставынга ленинчи билиишкин-биле хевээр артар ужурлуг деп, ханы бүзүреп турар бис.

Партияны эде тургузарының эң кол идеязы, а ол дээрге, партийжи массаларның эрге-чагыргазын бадыткаары-дыр, партияның эге организацияларының эргелерин калбартырын көрүп турар. СЭКП-ниң политиказын ажылдап кылырынга партияның адаккы звеноларының, коммунистерниң салдары өзер ужурлуг. СЭКП кежигүнүнге хүлээп алыр болгаш кежигүн болуруун соксадыр талазы-биле шиитпирлерин хүлээп алыр эргени партияның эге организацияларынга дамчыдып бээр деп, Устав төлевилелинде бижээн. Партия кежигүнүнүң эргезин, ооң партийжи болгаш хамааты идепкейиниң магадылалын улам тода айыткан. Партиядан эки тура-биле үнүп чорууруунуң дугайында чаа чүүлдү киирип турар. Партияның чамдык, эң ылаңгыя «Тиилелге», «Х Улуг хурал», «Төре-Хөл» совхозтарда, организациялары ол чүүлге удур саналдаан.

Дискуссияның киржикчилеринге партияга кежигүн дугайында кезек улуг сонуургалды болдурган. Бис 80 ажыг саналдарны алган бис. Чижээ, коммунистер — Мөңгүн-Тайгадан Ш. И. Намы, М. Б. Салчак, Тожудан А. Д. Колев, Каа-Хемден А. Т. Слюсарева, Чөөн-Хемчиктен В. П. Пирлей, Таңдыдан Х. Ш. Ховалыг олар төлевилелде бижээни ышкаш, ССРЭ хамаатызы кижи бүрүзү эвес, а чүгле эң төлептиглер СЭКП кежигүнү боол болур деп санап турар. Таңдының партия организациязы, «Чаа орук» совхозтуң партия эге организациязы Устав төлевилелиниң I кезээниң дөрткү параграфынга: «СЭКП-ниң составындан эки туразы-биле үнүп чорааннарны партияга катап хүлээп албас» деп домакты немээр херек деп санап турарлар. ДОСААФ обкомунуң, «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның партия эге организациялары, коммунистер — Улуг-Хемден Н. М. Очур-оол, Т. М. Баир, Таңдыдан А. Ю. Парилов, Чөөн-Хемчиктен К-М. Б. Сегленмей, Өвүрден Л. Ч. Монгуш олар партияга кирип турарларга кандидат стажты арттырары эргежок чугула деп санап турарлар. Бо болгаш өске-даа саналдарны бегүдү чугаалажып болур деп бодай-дыр мен.

Партийжи массаларның ролюн бедидерин, партияның иштики харылзааларының бүгү талалыг демократчыдылгазын Уставтың төлевилелинде партияда удуртукчу органнарны соңгуурунуң чаа механизми-биле быжыглап киирип турар. Ол дээрге, шилиттелиг чорук, адаккы организацияларының коммунистери кандидатураларны дешпидери болгаш удуртукчу органнары база конференцияларга, съездилерге делегаттарны соңгуурунга оларның шуут киржилгези-дир. Республиканың коммунистери Устав төлевилелиниң ол чүүлүн деткип турар.

Партия организацияларының секретарьларының чөвүлелдерин, партия клубтарын, дискуссия төптерин болгаш партийжи ажылдың өске-даа хевирлерин тургузуп база ажылдап-даа болуруун Устав төлевилелинде быжыглаан, ону чон деткип турар. Оон-биле кады сагылга-чурумну үреп, партияны ылбай болгаш башкартынмас кылып турар идейлиг айтышкыннарлыг болгаш хөделиишкиннерлиг фракциялардан Устав СЭКП-ни идегелдиг камгалаар ужурлуг.

Платформа биле Уставтың төлевилелдеринде СЭКП райкомнарының болгаш хоорком-

(Уланчызы 3-кү арында).

ЧУРУКТАРДА: конференцияның ажылының үезинде.

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткелиниң төнчүзү

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

нарының ролюн бедидерин көрүп турар. Ол база шын. Олар партия эге организацияларын каттыштырып турар даянгыыш звенолар болуп артар ужурлуг. Бөгүн ол звеноларның ажылынга шимчээшкин болгаш шудургу чорук, оларның күштелдирер болгаш каттыштырар ролю кажангызындан-даа артык херек. Шак бо мындыг бодал-биле алырга, райкомнарны, хоорkomнарны дүжүрер деп дыңналгылаан чамдык саналдарны таарышпас деп санаар херек.

«Партияның организастыг тургузуу» деп III кезектиң талазы-биле чамдык тодаргай саналдарны коммунистер чугаалагылаан. Бис бодап көөрүвүске, Уставтың төлевилелиниң үшкү кезээниң 17-ги параграфын СЭКП болуунуң структуразынга ол ышкаш республикаларның (АССР-лерниң) партия организацияларлыг болур деп немээрин саналдап турар коммунистерниң — Эрзинден К. А. Мон, С. С. Дамдын-Сюрюн, Мөңгүн-Тайгадан С. Б. Донгак, Бай-Тайгадан Р. Ч. Хертек оларның саналдарын кичээнгейлиг көөр болза эки. Коммунистер — Сүт-Хөлден Д. К. Монгуш, Мөңгүн-Тайгадан В. Д. Ондар, Таңдыдан Н. З. Барадулин, Эрзинден Д. С. Хорлуу 18-ки параграфка — коммунистерниң ажылдап азы чурттап турар черинин аайы-биле олар 3 эвес, а бештен эвээш эвес турда партия эге организацияларын тургузуп болур деп саналды кииргеннер.

ТК-ның секретарьлары баштааны СЭКП ТК-ның болуунуң харылаар айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр эргени берген доктаамал комиссияларны тургузар дугайында Устав төлевилелиниң чүүлү-биле чөпшээрежип болур деп бодаардыр мен.

Партияның съездизинге соңгудар ужурлуг СЭКП-ниң Даргазының болгаш оон оралакчыларының албан-дужаазын партияга тургузар, а ол ышкаш амгы турар Политбюрону ТК-ның Президиуму-биле солуур дугайында айтырыгны бис улам ханызы-биле өөренип көөр ужурлуг бис. Удурланышкак саналдар база бар. Чамдыктар болза ону кылыр, а өскелери — маңаа чүнү-даа солувас дижирлер. Бис бодап көөрүвүске, Политбюрону база СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының албан-дужаалын ленинчи чапчылдар ёзугаар арттырганы дээре.

Партия съездизиниң документилеринде быжыглаттынган Контроль-Ревизия Комиссияларының дугайында дүрүм партияны быжыглаарынга дуза болур. Комиссия дугайында Дүрүмнүң төлевилелинден көөрге, ол болза СЭКП-ниң Уставын коммунистерниң күүседирин, партияның иштики амыдыралының нормаларын сагыырын, бюджеттиң күүселдезин, бодуунуң бүрүн эргелериниң өске-даа айтырыгларын контрольдаар апаар.

Устав төлевилели партия бюджединиң тургустунарының база чарыгдаарының практиказын элээн өскертирин саналдап турарын чугаалаар апаар. Дадывырның 50 хире хуузун партия организацияларының эргезинге арттырарын көрүп турар. Устав төлевилелиниң бо кезээниң талазы-биле бис 30 ажыг янзы-бүрү саналдарны алган бис. Партияның чамдык организацияларын дадывырның 80 хире хуузун арттырып алырын саналдап турар. Ол эргени электен-не боттандырып эгелей бээрин оралдашкан элээн каш парторганизациялар ам безин бар. Шак мындыг фактыларны СЭКП Кызыл хооркому бюрога чугаалашканы шын деп бодай-дыр мен. Дадывырларны эң-не шын үлэзиниг ажыглаарынга база бадылаар бюджетке дүүштүр секретарьлар чөвүлелиниң киржилгези-биле эде хуваарда оларны партия комитеттеринге мөөннеп чыып алыр херек деп, дыка хөй коммунистер, чамдык парторганизациялар санап турар.

Амгы тургустунган байдалда партияның область организациязының бюджединиң орулгалыг кезээ, партияның кежигүн дадывырлары болгаш өске-даа орулгалар чүгле 19 хуу азы 1,2 млн. рубль, СЭКП-ниң бюджединден дотация 5,1 млн рубль азы 81 хуу болуп турарын республиканың коммунистери, кандыг-бир шиитпирни хүлээп алырының мурнунда, билген турар ужурлуг. Эге организацияларга партия дадывырының 50 чедир хуузун арттырар апаар болза, боттарын чүгле үш комитет: Кызыл хоорайның база «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарының парткомнары өскээртен дуза чокка хандырып болур. Бо чорук акша-херекселдерниң эде хуваалдазы чокка болдунмас дээрин херечилеп турар-дыр. Моон соңгаар-даа бис партия органнарының структуразын чурумчударының, чарыгдаалдарны кызырарының, партия ажыл-агыйын чөптүг чорударының, орулгаларны көвүдедириниң немелде үнер дөстерин тыварының дугайында бодаар апаарывыс чайлаш чок.

Партия аппаратының дугайында. Бо конференцияга белеткелдиң үезинде чамдык партия организацияларынга аппараттың тургузуун эде көөр талазы-биле янзы-бүрү саналдар, бодалдарны илередип турган. Айтырыгны ынчаар тургузары партияның харылаар ажылының, оон хевириниң болгаш стилиниң өскерлип турар байдалдарында черле чөптүг. Бо херекке, өске кандыг-даа херекке дег, эмин эрттир ол-боже чайгылары ажык чок деп чугаалаары эргежок чугула деп санап турар бис. Партияга аппарат эргежок чугула, ол дугайын Платформа төлевилелинде тодаргай чугаалаан. Аппарат өй-тавында, ажылын билир, бедик бүдүрүкчүлүг болур деп чүве билдингир. Партия органнарының болгаш оон аппарадының тургузуун өскертир эргени партияның область, край организацияларынга бээри көрдүнген. Коммунистерниң санал-оналдарын өөренип көргеш, бис партияның XXVIII съездизиниң соонда бо айтырыг талазы-биле боттарывыстың саналдарывысты киирер бис.

Платформа төлевилелинде партия парлалгазының дугайын база чугаалаан. Партия бодуунуң ажылының ажыкчарлыын херек кырында боттандырып турар болгаш ындыг болуруун бүгү күрүне база хөй-нитти организацияларындан чедип ап турар. Ажык-чарлыг чорукту хөгжүдери партийжи журналистерден, парлалга органнарындан ажылдың чаа, улам бедик деңнелин, медерел билген харысалгалыын болгаш шынныын негээр.

Солуннар редакцияларының, телерадиокүркомитеттиң коллективтериниң ажылында эки талалыг өскерилгелер бар. Массалыг информацияның чепсектери республика амыдыралының аңгы-аңгы адырларының чугула айтырыгларын көдүрүп, четпестерин дидими-биле сойгалап, айтырыгларны чидии-биле тургузуп турар апарган. Ол эки-дир.

Оон-биле кады боттуг эге-үжезин чок, чедир сайгарып көрдүнмээн, хыыаттыг сан-түңнерлиг, кызыы түңнелдерлиг материалдарның парлаттынып, дамчыттынып турарынга партия организациялары, дыка хөй коммунистер дүвүрелин илередип турар. Солуннарның, радио база телевидение коллективтериниң коммунист удуртукчулары, партия организациялары, бүгү журналистер мындыг чүүлдерни эде тургустунуушкунуң нитти херээ дээш парлалганың дээштиниң бединдериниң эрге-ажыынга ажып эртер боор деп бодал бар. СЭКП обкому эфирни болгаш парлалганы республиканың амыдыралының ол-бо айтырыгларының талазы-биле бодуунуң принциптиг туружун тайылбырлаарынга, а херек апарганда ол дээш туржурунга четпес ажыглап турарын айтыр апаар. Амгы үеде, эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазында партийжи парлалганың, оон политиктиг чырыдыкчы болгаш органиазастыг ролюнуң чаа шынары биске эргежок чугула.

Чамдык коммунистер партия комитеттери биле журналистерниң аразында хамаарылгаларда «айтырыгларны» тып ап, солуннарны СЭКП обкомунуң болгаш райкомнарның контролюндан уштуруп саналдап турар-дыр. Бир эвес чогум шыны-биле алыр болза, айтырыг ында эвес боор. А чүгле кайы-кайызының-даа партийжи бедик харысалгалыы болгаш эде тургустунуушкунуң херээн бурунгаарладырынга сонуургалдыы, амыдыралды ханы билири, аңаа шын үг-шигин тывары, бүгү-ле чүүлдерге шыныы херек. Съезд мурнунуң документилеринде көрдүнүп турары дег, солуннар редакторлары, редколлегияларын база боол болгу дег, партия комитеттериниң пленумнарынга бадылаары оларның эрге-хүлээлгелерин чогуур деңнелге көдүрер, а ол ышкаш, оон мурнундаазы дег, соңгулдалыг партия комитеттериниң мурнунга отчёттуг болуруу, комитеттерниң кырынга турбазын бадыткаар деп чүвеге бүзүреп турар бис.

Бөгүнде хуралдарда, пленумнарда, конференцияларда Россияның Коммунистиг партиязын тургузар дугайында айтырыгны долу хемчээлге көдүрүп турар. Ол херек бе? Оон программазы, эрге-хүлээлгези кандыгыл деп айтырыгларны салып турар. Бис Россияның Коммунистиг партиязын тургузары дээш үнүвүстү кадып турар бис. Бо айтырыг талазы-биле конференцияның делегаттарын санал бээрин дилеп тур мен. Россия Федерациязының коммунистери чурттуң амыдыралының бо харысалгалыг үезинде олар СЭКП-ниң хүрээлениңге кажан кезээде мурнакчы, организас болгаш идея талазы-биле сырый каттышкан отряды, оон үндезин дөзү боол келген ындыг туружун салбас ужурлуг деп чүве чайгылыш чок болур ужурлуг.

Ниитилелдиң чаартылгазының үезинде партияда тургустунуп турар чаа байдал партияның бүгү кадр политиказын шыңгыы эде көөрүн негеп турар. Чугаа болза партияның бүгү кезектериниң, бистиң бүгү күрүне база хөй-нитти организмывыстың ажылдап шыдаар бедик шынарларын хандырып турар шак мындыг кадр ажылының системазын ажылдап кылырының дугайында боол турар.

Амгы үеде кадр айтырыы социалистиг демократияның бүгү талалыг калбарары, ниитилел амыдыралының айтырыгларын шиитпирлээринге ажылчы чоннуң боттуг киржилгези, оларның кадрларга салдары, кадрларның ажылын контрольдаарын боттандырары-биле сырый тудуш холбаалыг боол турары боттуг чүүл-дүр. Кижилерни өөренип көөрү, оларның шынарларын ажыл-херекке хынаары, шилилгелиг байдалда соңгулдалыг болуру база боттуг чүүл апарган.

Ынчалзажок ажы-биле чугаалаар апаар, кадрлар шилилгениң болгаш таарыштыр тургузарының механизмин элээн черлгелиг сулараан, бис эвээш эвес бергедээшкиннерге, чамдыкта шуут болган чүүлдерни чүгле демдеглээр ужурга таваржып турар бис. Шак мындыг механизмни съезд мурнунуң документилеринде төлевилеп киирбээн. СЭКП ТК амгы байдалдарда кадр политиказының айтырыгларын харыы өөренип көөр боор деп бодай-дыр мен.

Бисте оон мурнундан быжыкан, ынчалзажок чаа угаан-бодал сиңген кадрлар-даа, чаа тылтып келген, ынчалзажок боттуг ажыл-херектерге чогуур идепкей, тодаргай хөделишкин чок кадрлар база бар. Бис ажылдакчыларның тодаргай шынарларын, оларның байдалды экигеттээзинче өскертир, кижилерни организастап шыдаар арганың удуртулга болдурбар ужурлуг бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, партияның бодунуң эде тургустунуушкунунуң байдалдарында кадрлар-биле ажыл — партийжи удуртулганың үндезин дөзү. Партия организациязының сайгарып турар кандыг-даа айтырыы хамыктың түңнелинде кол-кол черлерде ажылдакчылар канчаар хуваатгынганыл, дааскан херекке олар кандыг хамаарылгалыгыл, партияның угланышкынын олар амыдыралга боттандырып шыдаар бе — зогум-на оортан хамааржыр.

Платформаның, СЭКП Уставының төлевилелдеринде өске-даа тодаргай саналдарны киирген. Оларны шуптузун билдингир кылдыр делегаттарга үлеп берген. СЭКП обкому шупту саналдар болгаш сүмелер өөренип көрдүнген, кичээнгейден дашкаар артпазын дээш шыңгыы хайгааралды тургускан.

Эштер! Эде тургустунуушкун—ол дээрге чүнүн-даа мурнунда практиктиг ажыл-херектер. Ол дээрге — немелде аъш-чем продуктуларын болгаш хүн бүрүнүң ажыглал бараанарын бүдүрери. Ол дээрге — чуртталга бажыңнарының, яслилерниң база садтарның, школаларның болгаш эмнелгелерниң тудуглары. Ол дээрге — корум-чурум болгаш сагылга-чурум. Бөгүн кол чүүл — тургузукчу ажыл-иш, совет кижилерниң шуптузунуң база кижи бүрүзүнүң чаагай чоруу дээш күш-ажыл.

Бис шуптувус, республиканың коммунистери, ажылчы чоннары бо чылдың ажылының түңнелдеринден кайы хире чүве хамааржырын эки медереп билир ужурлуг бис. Чылдың бирги чартыында ажыл-херектеривис баксырай бергенин улуг дүвүрел-биле демдеглээр апаар. Улуг күженишкин, боттуг ажыл-херектер болгаш тодаргай түңнеллер херек. Бо чылдың беш айларының дургузунда үлетпүр продукциязын бүдүрери эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге 2,9 хуу кызырылган, хереглекчилер 2,1 млн. хире рубльдиң продукциязын чедир албаан. Бүдүрүлгелерниң 30 хуузу керээ ёзугаар продукция бээриниң хүлээлгезин доктаамал үзүп келген.

Бо херекке эң-не улуг «салыышкынны» «Тыва кобальт» комбинаттың (850 муң руб.), бажың тудар комбинаттың (450 муң руб.), «Тыва даг-дүгү тудугнун» үлетпүр тудуг комбинадының (335 муң.), дааранылга-трикотаж фабриказының (338 муң.), Улуг-Хем маш-үлетпүр ажыл-агыйының (515 муң руб.) коллективтери киирген. Үлетпүр бүдүрүлгелери бо чылдың бирги кварталының орулга планын 465 муң рубльге чедир күүсетпээн болгаш эрткен чылдың деңнелинге бодаарга, оон кирери чүгле 52 хуу болган.

Капитал тудугда ажыл саадаан. Тудугжулар коллективтери чылдың капитал салыышкыннарының 30 хире хуузун беш ай дургузунда күүседип алган. Доозулбаан тудугларның хемчээли көвүдээн. Бистиң кол-кол тудугжу салбырларывыс керээлиг ажылдарын хемчээлин кудулаткан. «Тыва тудуг» (А. И. Остапец), «Тыва агроүлетпүр тудуг» (Г. М. Шубник), «Тыва агроүлетпүр спецмонтаж тудуг» (Л. А. Лехтариков), «Тыва суг-мелиорация» (Н. А. Жоголь) пландарын үскен. Ынчаарга эң-не үш-үдүрүм чүве чүл дээрге, план күүселдези дээш демиселдин удуртукчулар безин башкарбас, саналас-даа апарганнар.

Республикада чурттала бажыңнарын дужаары беш айларда чыл планын чүгле 15,4 хуузу болган, а оон 55 хуузун дөрткү кварталда пландаан. Школаларның, эмнелге албан черлериниң тудуунда ажыл-херек багай.

Көдээ ажыл-агыйда дыка нарын байдал тургустунуп турар. Кыштаглаашкынны аажок бергедел ашкан бис. Агаар-бойдустуң байдалы часкы хову ажылдарын бүрүнү-биле доозар арганы безин бербээн. Хөрзүнде өл-шык чогуундан тараа биле мал чеми культураларының 40 ажыг хуузу тарылтынмайн арткан. (Ооң мал чеми өстүрүп алырда, июньнуң бирги он хонуунда чаъска идегеп турар бис). Одарлар багай. Мал арган, оон продуктулуг чоруу куду болуп артпышаан. Бо бүгү чорук чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарынга салдарлыг болур турар болбайн аан, а ол дээрге кижилерниң сеткил-хөөнүнге база салдарлыг болгай. Чуртта берге байдалдарга капсырлаштыр ындыг боол турар-дыр. Улуг бергелер бар-даа болза, кижилерни аъш-чем-биле хандырарын баксыратпазын кызып турар бис. Бис боттарывыстың курлавырларывысты болгаш аргаларывысты эки ажыглаар ужурлуг бис, а олар бар. Чурттакчы чоннан, эң ылангыя көдээден, көдээ ажыл-агый продуктуларының артыкшылын садып алырын эки организастаар, хөлези ап саарар болгаш рынок садыын калбартыр херек. Бисте чүү-ле барыл, ону шын хуваарынга контрольду шыңгыырадыр, мелчүкчү болгаш кажар, өртүг аргаларга хамык-ла орукту хаар.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерден түңнел чаңгыс. Ол чүл дээрге, шуптувус мобилизастаттынар, шупту ажылдаар-ла. Чоңга аңгы-башка чоруктан база азырадыкчы хөөнден, ажыл чокка-ла, хуузунда күш-ажылчы салыышкын чокка-ла магалыг чүүл манаарындан өске чүнү-даа бербес амгы салдынчак чорукту, чалгаа чорукту, политиктиг хоозун чулчуруушкунну соксалыр херек. Республиканың бүгү коммунистери түңнелдерни үндүрер, бергелерни ажып эртер дээш, чоннуң амыдырал деңнелин кудулатпас дээш, ажылчы чоннуң демиселин удуртуп баштаар херек. Оон-биле партияның ат-алдары, съезд мурнунуң документилеринде киирген оон ажыл-херектеринге база бодал-сагыжынга кижилерниң бүзүрелин быжыглаар ужурлуг бис.

Партия ТК-ның март (1990 ч.) Пленуму СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болур хүнүн бо чылдың июль 2 деп доктааткан. Съездиге белеткел кидин чоруп турар. Янзы-бүрү санал-бодалдарның, идеологтуг болгаш политиктиг демиселдиң чидиглеэгениниң үезинде, СЭКП-ниң туружун быжыы-биле камгалаары, оон марксисчи-ленинчи идейлиг болгаш организастыг үндезиннерин чүй шавар дээр оралдажыышкыннарының мурнунга дедирленмес, совет ниитилелдиң авангардчы политиктиг күжүнүң дугайында ленинчи өөредигге дүүштүр аңаа чаа овур-шынарны бээри амгы үеде эң чугула сорулга ол.

Чагаалардан одуруглар

АНЫЯКТАР, ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИ, «ТУРУПТУВУС»...

Аныяктар кижизидилгезинге социал айтырыгларның киржилгези аажок улуг. А оон канчаар шиитпирлеттинирин тарын маңаа чугаалап-даа канчаар, каракка илден ышкажыл. Бөгүнгү үеде бистиң кол сорулгавыс мындыг: тоомча чок чоруктуң кежегезин сывыра сол, каржыны кээргел-биле, бодамча чок чорукту эзиг баар-биле, буянныг херектер-биле солуур үе келген. Аныяктарга хумагалыг, сагыш човаашкынныг болуп шыдаваанывыстың түңнелинде, бистиң амыдыралывыста шиитпирлеп чадап турарывыс хөй-хөй айтырыгларның кырынга аныяктар айтырыы база аар чүък болуп чыдырүлгени ол-дур.

Михаил ШҮР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

* * *

Сөөлгү үеде аныяктар улуг салгалдың кижилеринге аныяктарның кижизидилге айтырынче боттарының үезинде чогуур кичээнгейни салбааныңдан амгы үеде кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдээн дээр сагыштыг буруунү онаап турар. Ынчалза-даа шупту кижилерни чаңгыс дыргак алааңга дырааn ажыы чок. Оларның аразында төлеп чок, аныяк-өскенге багай үлегерни көргүзүп чоруурлар чок деп чугаалап шыдавас мен. Ындыглар база кайы хөй. Ынчалзада чалыы назынның салым-чолу дээш чүрээниң ханызындан дүвүреп чоруур, ол дээш бүгү күжүн, энергиязын чарыгдап чоруур кижилер база бар. Ындыг биче сеткилдиг кижилер кол нурагулайында эскет чок болур. Бир эвес долгандыр хынамчалыг көөр болза, бистиң аравыста ындыгларның хөйүн кайгап каар силер. Чаржынчыг чүүл каракка дораан илдигер болгаш оон хөлегезинге алыскан, кежегелеткен эки чүүлдү эскерери ындыг-ла белен эвес. Амыдыралдың терецин хандыр өөренип билири кымга-даа артык эвес болгу дег.

Эртине ЧООДУ.
Тес-Хем районь.

* * *

Чаңчыттарым, акыларым, дуңмаларым! Экиин бактан, акты карадан ылгап билиптер апарган хиревисте-ле, аныявыстан адывас камнавайн, бүгү-ле чаржынчыг чүүлдерге буруудаттырып чоруурувус ужуру чүл? Чүге боттарывыстың кылып турар үүлдеривисти, хөделиишкиннеривисти контрольдап шыдавас апарган бис? Чалыы сеткилдеривиске каржының үрезиннери кажан хөрзүн тып, чечектелип четтигипкени ол? Кым аңаа буруулугул?

Бистиң мурнувуста назынның узун оруу шөйлүп чоруй барган. Ону канчаар чурттап эртери бистиң боттарывыстан хамааржыр. Чүге моон дугайында бодавайн, а чүгле хүнүн бодап, «мээң соомда та үер болуп турзун, хамаан эвес» дээр-хөөнүг чурттап чоруур бис? Чүге?

Елена ОНДАР.
Сүт-Хөл районь.

* * *

Кызыл хоорайның училищелеринге, техникумнарынга өөренип турган уруглар болгаш оолдар өөренириnге болгаш дыштанырынга, чурттаарынга таарымча чок байдалдарга таарзынып чадашкаш, чаңып чедип кээп, өөредилгеде-даа, ажылда-даа чок, берге аныяктар диртекеннериниң санынга кирип турарлар.

Аныяк кижиге хамаарылгалаан дыка хөй чүүлдер хамааржыр дээрзин өөредилге чериниң удуртукчузу билгей турар ужурлуг. Ол суртуулдарга училище дээрге оларның ийги бажыңы, оон амыдыралының байдалы, чединишкиннери чүгле оларның боттарындан хамааржыр дээрзин херек кырынга шыызыдар апаар.

Улустарның ажы-төлүнүң салым-чолу, билиг чедип алыры дээш харысалгалыг мен дээрзин утпас ужурлуг. А бистиң амыдыралывыста оранчокта ындыг эвес. «Кажып» чаңып турар аныяктарның саның көвей ортумак өөредилге черлеринде байдалдың дүвүреңчиг болуп турарын херечилеп турар-дыр.

Ш. ООРЖАК.
Кызыл-Мажалык.

* * *

Бистиң эрткен үелеги төөгүвүстү бүгү талалыг сайгарар ужурлуг тургаш, оон чүгле хөлегелиг кара талаларын алыры сөөлгү үеде нептерээн. Чырык чер кырында чок «баштыңчыларывыстың» «бажыңкованнадын» турда магалыг-ла бис.

Сталинни, Брежневти, Токаны бактаары, төөгүнүң балалчак, хөлегелиг талаларын көргүзери, парлаары болгаш чугаалаары ам болзун, бис шуут туруптувус, көөр, номчуур болгаш дыңнаар-да хөнүвүс чогул...»

Бичииш МОНГУШ.
Өвүр районда «Кызыл тук» совхозтуң партком секретары.

Социал айтырыглар

ДЕПУТАТТАРЫВЫС, КАЙДА СИЛЕР?

Бис, өөм ээзи Адар-оол Монгуш-биле, ам 28 чыл дургузунда малчыннап келдивис. Бо чылын 340 хунан хой кадарып тур бис. 100 хойдан 70 хураган алыр тургаш, 71-ни доруктурдувус. Аренда керээзи-биле ажылдап турар бис.

Ырак-узакка чоруурга херектиг бээр чүүлдер-ле хөй боор-дур. Айтырыглар тургустунуп келир. Кыштаавыс Алдан-Маадыр девискээри — Кужурлуг-Хову деп черде. Арендалыг болганывыста, 1969 чылда-ла туткан кажааның хөлезинин-өртээн бистен тыртып турар. Совхозувус. Ол шын бе? Оон өртээ ам каш арткан боор чүвел?

Чайын одарлар солуп, Кежээ-Бажының делгем чайлагларынга баар бис. А черле биске автомагазин чугула херек апаар-дыр. Чогум бисти хандырар ужурлуг автомагазинивис келбес, харын өске малчыннарда быжыглаткан Александр Ооржактыы кээр, аңаа өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур улус-тур бис. Эш кадарчывыс Удай-оол Ооржак биске дыка дузалыг. Кызымак.

Биске бараанннар келзе-даа, дагаа чуургазы, колбаса аймаан черле эккелбес-тир. Малды азырап, күрүнеге дужааптала чоруур, а оон эъдинден кылган аъш-чем аймаан малчыннар көрбес-тир бис чоп! Район төвүнге колбаса кылыр цех тургузар деп дыңнааш, ону-даа кордаар-дыр бис. Ында эът кыштаар чер база ажыттынган дээр. Оон-даа болза совуургап көрзе. Хоюг чигир, от, шай дээш, хереглээр чүүлдеривис-ле хөй. Плащтар, идиктер, өгге шывар брезент, оон аңгыда аргамчы-хендир, сапыктар-даа, чүнү херерлевес дээр. Соңгулдаларга белеткел үезинде бистиң кандидаттарга дешпиткен улузувусту дыңнаарга-ла малчыннарның амыдыралын экижидер-ле бис деп хүлээлге алган турдулар. «Силерниң депутадыңар чорудупту» деп бараанннар сөөрткен автомагазин аалывыска кажан-на халдып келир ирги деп-даа манагзынар-дыр бис.

Ырак-узак черлерге малчыннап чорууурга, солун концерттер, кино-даа көрбес боор-дур. Солуннарны каш хонганда улуг-караалаар.

Ынчангаш хамыктың мурнунда соңгуп, бадылап алганывыс сумунуң, районнуң, республиканың-даа улус депутаттары малчыннарның амыдыралынче көрнүл, демнежип тургаш, бир янзы ажылдаарын кыйгырып турар кижи-дир мен.

Сержинмаа МОНГУШ.
«Алдан-Маадыр» совхозтуң малчыны.

РЕДАКЦИЯДАН: «Алдан-Маадыр» совхозтуң дирекциязы, профком бо малчыннарның чагаазында дилеглерин чүү деп көрүп турар ирги силер? Бир-тээ, солунга материал парлаттынган болганда, ында хомудалдары, дилеглерни хамааржышкан организациязы, коллективи харылаар, хандырар ужурлуг. Ынчангаш малчынга харылап бээрин, оон бир хоолгазын бисче чорударын директордан, профком даргазындан дилеривис.

Репортёр даалгаже үнүпкен

Бистиң редакцияга Тывада, ылангыя Кызыл хоорайда аныяктарның арын-нүүрүн баксырадып чоруур «чиик» аажы-чаңныг уруглардың тыптып келгениниң дугайында чагаалар кээп турар. Янзы-бүрү ужур-утка сиңирген килеңнээшкинниг-даа, муңгарал-биле бижиттинген ханы бодалдарлыг-даа чагаалар бар-ла.

«Энциклопедия словарьын» ажыдып көөр болзувусса, ында мынча деп бижиттинген: «Проституция — амыдыраарынга херек акша-ажык тып аары-биле бодунуң мага-бодун садар чорук. Капитализм үезинде проституция нептерээнгейжээн. Оон социал чылдагааннары — херээженнерниң эрге чогу болгаш деңзвес чоруу, оларның ажыл төлевириниң кудузу, ажыл чок чорук... Социалистиг чурттарда проституцияның социалдыг илерээшкин апаарынга байдалдар чок» дээн.

Шак бо бүгү айтырыгларга харыны бээр дээш бистиң корреспондентивис даалгаже үнүпкен.

Оларны болташкан черивис хоорайның ортузунда скверде бөлүк теректер адаанга сандайга олурда тып алдым. Үш уруг оон-моон эртип-дүшкен кижилерже кайганып, бир-ле кижини манагзынган олурлар. Сандайга олуруп болуруунун чөпшээрелин олардан дилээш, болумну таныштырдым. Уругларының ийизи «кудурук» эдертип эккелбээн бе, моозу» дээнзиг, чедип келген уумче сезиктиг болгаш хынамчалыг көрүп олурлар. Бодавыже, сезик ажык дег чүүл тыппаан хире, шуптузу менче көрнүп кээп, баштан бутка чедир шиничилей берди. «Солуидан кижи силерге ужуражыр» деп медээ дыңнааш, улгалы берген кижи кээр ыйнаан деп бодадывыс, а сен барык бистиң үениң пацаны ышкажыл сен» дээш, бажының дүгүн кыскаладыр кестиргеш, дылдырартып алган, шилгедек дурт-сынныг, кыдырык карактарлыг, чуга, ягаан кылдыр будуп алган эриннерлиг, кызыл кофталыг, «банан» чүвүрлүг уруг каттырып кагды.

Шак бо «чиик аажы-чаңныг» деп адап чаңчыкканывыс («яңган» деп сөстү адап диттикпес-тир мен) кызыжактар-биле ужуражылгам шак мынчаар эгелээн. Олар-биле ужуражыр арганы, болчагга чедирген нитти дылды канчаар чедип алганымны чугаалааш-даа канчаар мен, мээн бичии чаждыым болуп артар ыйнаан. Ынчалза-даа бо бүгү амыдыралдың согур таварыгазы болбаан дээрзин айтып каайн. Кызылда мындыг кыстарның барының дугайында медээ дыңнааш, сурагланып, хөй-хөй кижилер-биле домактажыгыны чоруткаым түңнели хилис барбааны ол. Кыстар-биле чугааны чырыкче үндүрерин чедип алырда, «оларның меңээ салган негелделерин күүседир ужурга таварышкан мен. Оларның ат-сывын, төрүттүнген черин, чүнү канчаап турарын адавас деп аазаашкыны берген мен. Бир-тээ, материалга кижи бүрүзүнүң бодалын илередир болганымда, номчукчу кижи будалы бербези-биле, туралааным аттары шилип алырын чөпшээрээрин дилээш, «чөптүг-дүр» деп харыы алдым.

Ол хүн элээн үр хөөрештивис. Изиглеңчип, маргыжып, бирде-бирде алгыжарынга-даа чедип турдувус, ынчалза-даа амыдыралда болуп турар бүгү-ле хөлегеленчек чүүлдерниң тыптып келириниң чылдагааннары чүдел, чүге кижи, ылангыя бүдүжүнден амыдырал бодарадыр кылдыр чаяаттынган херээжен кижи арын-нүүрүн, ат-алдарын, национал чоргааралын уттупкаш, эң-не хирлиг, бужар чүүлдерден халбактаныл, туттуна бээрил деп айтырыгга төнчү харыы тыппаан ышкаш болдувус. Мен-даа, ол-даа тала бот-боттарывысты бүзүредип, тиилекчи болуп үнмедивис. Ындыг-даа бол, шыныы үүрмек-даа болза үрезиннерин тыпкан ышкаш-тыр бис. Будалчак чугаалардан нитти утканы үндүрерин кызыдып көрейн. Эмин эрттир хөөктүрген, каас-кояжыттынган апаары чадап чок, ынчалза-даа чугаавыстың кол угланыышкыны ылап-ла ындыг хевирлиг болган дээрзин бүзүредийн.

Делегейде бүгү-ле чүүлдер нитти эгелер болгаш нитти өскерлиишкиннер-биле долдунган. Удурланышкак чүүлдерниң чаңгыс аайлашкаан болгаш бот-боттарынга удур демиселдиң байдалында турарын кижилерниң чедир угаап шыдавайн үреп эгелээрилер бүгү-ле хай-халаптар эгелээр. Делегейде бүгү-ле чүүлдер хүн бүрүде өскерлип турар. Бир чүүл өзүлдениң шыпшыны теп турда, өскези болуунуң амыдыралын төндүрүп турар.

Света К.: Маңаа доктаап каалыңар. Моон-на билдиңе берген боор.

Корр.: Чүнүң дугайында?

Чойганмаа Х.: Амыдырал деңгелески эвес деп чүве аан. Ол бистиң бодап турарывыс ышкаш эвес болдур ийин: ында социал чөптүг эвес чорук болгаш кижилерниң човуланга чедирип чоруур чүүлдер эвээш эвес.

Корр.: «Чүге ындыг боор, кайы хире өскерлиишкиннер болуп турарын көрүп тур ышкажыл силер. Эрге-чагыргада чаа угаап бодаашкынныг, демократчы үзел-соруктуг кижилер тыптып турар-дыр, ол бүгү эки талаже өскерилгелер эвес-тир бе? Кандыг-даа берге үеле идегелин өжүрерге кайын болур.

Чойганмаа Х.: Каш-ла борбак ирик картошка бүдүн шоодай кадык картошканы үреп каалтып болур. Силерниң чаа угаап бодаашкынныг кижилериңер эрги үзел-бодалдыг кижилерниң салдарынга алыспас деп магадылалды кым бээрил?

Мен көдээге, ажы-төлү хөй өг-бүлеге өстүм. Чажыымдан ядыы-түреңгей байдалга өзүп келдим. Акыларымның, угбаларымның кедип каапканы идик-хеп кедип, хлеб, чигир көрген дээрден башка чүнү-даа ожааваан мен. Ада-иеm арага-дарыга хандыкшыл чок улус, уругларын бут кырынга тургузуп алыр дээш аажок кызарлар, ынчалза-даа бирээзи 72, өскези 106 рубль акша-биле мынча хөй авцтарны канчаар өстүрерил? Каш борбак мал-маганныг-даа болзувусса, олар амыдыралывысты кайыл чиигезир аар.

Корр.: Берге амыдырал кижини далыктырар, туруштуг, амыдыралга мнак, чаңгыс көпектиң үнезин ханы бодап билиринге өөредир болгу дег. Амыдыралдың ындыг школазын эрткен кижи чүге мявыла мындыг, чигзиничиг орукту шилип алган сен?

Чойганмаа Х.: Мен бодумнуң мурнумда чүгле чаңгыс сорулганы салган мен—ёзулуг кижи болуп чурттаары. Ону чедип алыр дээш чүнүн-даа мурнунга доктаавас мен. Улустардан кескинди хлеб дилеп, кижилерге хыйыртадып чурттаар хөөнүм чок.

Корр.: Ниитилелде буруудадыр сагыштыг ышкаш-тыр силер, уруглар. А боттарыңар ниитилелдиң кезик-чамдыы бис дээрзин уттупканыңар ол бе? Чок, күзээр, күзевезиңерзе-даа боттарыңарны ниитилелден аңгылап шыдавас силер. Оон бергедээшкиннери, чединишкиннери дөмей-ле силерни база шонуп эртер. Аңаа хамаарылганарны дөмей-ле көргүзе бээр силер. Силерниң чугаалап турарыңарда, ылангыя сээниңде, Чойганмаа, шын чүүлдер бар ышкаш. Ийе, бис берге үелерни көрүп эртип турар бис, ынчалза-даа аңаа сыдагалап алгаш, материалдыг ажык сүрүп, бойдустуң чаяап бергени эң-не чараш болгаш ыдыктыг чүүлдери — чалыы назын, чараш арын-шырай, аныяк мага-бот-биле төлежирге болур бе?

Марина С.: Чижээлээрге, мен чараш мен деп чүүлдү, эр кижилерге тааржыр, оларны бодумнуң чаражым-биле элзедип шыдаптар мен деп чүвени кончуг эки билир мен. Ындыг төлээде ону ажыглаар апаар. Амыдыралдан шыдаар шаа-биле алыр херек, оон кадында чалыы назын база мөңге эвес болгай. Мээн чугаам каржы, бужар-даа дыңналыры чадавас, канчаар хүлээп алыр силер, бодунар билиңер.

Корр.: Бот-боттарыңарның аразында «профессиявыс» дээр чүүлүнерни канчаар ойзу адаар-дыр силер?

Света К.: А-а, канчаар-даа, чүү-даа дизе ажырбас. «Ынакшылдың даңгыналары», «Дүнеки тюльпан», «Ынакшылдың ховаганнары»...

Корр.: Ынакшыл дээрге нарын билиг-ле болгай. Ону чаңгыс талалай көрүп, чүгле мага-бот таалалы кылдыр биле бээрге болур бе? Ол дээрге сагыш-сеткил, мага-бот таалалындан аңгыда, энерел, чоргаарал, сагыш човаашкын катай хаара-дыр.

Света К.: Бисте ынакшылды долузу-биле үнелээр арга-даа, чай-даа чок. Биске ынакшыл дээрге-ле акша-дыр.

Корр.: Ындыг-дыр. Силер боттарыңарны амыдыралдың чедиммес чоруунуң продукциязы деп эгезинде элдээрти сөглединер. Чедиммес чорук аарыглар тывылдырар, аарыглар назы кыскаладыр, а эрте өлүм дээрге — улуг айыыл дээрзин билир силер бе? Боже канчаар көөр-дүр силер? Шээр аарыглардан, СПИД-тен аарый бээриден сезигмес-тир силер бе?

Марина С.: Улуг аас этпес чоор. Ажыы-биле чугаалаарга, айыыл улуг, оон түңнелдери черле эки чүвеге чедирбезин аныяк-өскенге чугаалап каары артык эвес боор. Чүгле бир чүүлдү алырда өске чүүлдү бээр апаарын утпа...

...Олар часкы дээрниң алаа-биле хоорай төвүнче кылаштажып чоруй бардылар, а мен оларның-биле болган чугааны бажымда база катап эргилдир бодап артып калдым. Сеткилим хөлчок улуг хомудалга алыскан дег ыстай-дыр. Оларны кээргээр-даа мен, амыдырал чүге мындыг каржы чоор деп кылыым-даа хайнып. Ынчалза-даа кайы-даа таварылгада сеткил-сагыжымга оожургал келбеди. Сактырымга, часкы, аяс кудайны бир-ле билдинмес кара күш хөлегелей тыртыпкан ышкаш болду.

Дүнеки кудумчуну сайтылгааннары хып турда, ынаар хөлчок-ла үзүт-ховаганнар дывыржыр, боор ийин. Изиншилге чалгыннарын хыралдыр чидиртип алгаш, черже аңдарлып бадарлар. Бо кыстарны ындыг ховаганнарга дөмейледим. Күзелдериниң талыгырынче ужуп үнмейн чыткаш, меге, хугбай чырыкче дывыржааш, чалыы, чараш чалгыннарын өрттедип чидиртип алганнары ол-дур. Угаан-сарыыл кирип орталаныр, солуу-сакпайын медерээр, чаа ужуруушкунга белеткенир, кемдээн чалгыннарын эмнеп алыр күш оларда бар ирги бе? Бар дээрзинге бүзүрексээрим-не хөлчок ийин.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Автордан: материалды номчуп доозупканыңар бо-дур, номчукчу. Оон бүткени азы бүтпээни сээң шииткелиңден хамааржыр. Бо чүүлдү номчуп таныыкканыңда, сеткилиңге кандыг бодалдар төрүттүнүп келгенин билип алыксап арттывыс.

Аяк шайны аартап ора...

Чаа тывызыктар

Сыгылар чүстүг.
Чыдар коошпалыг.

Хемден эъттээр
Хензиг кабзам.

Ажыдыптар аксы бар.
Ажырыптар боску чок.

Узазын өзектиг,
Узун хөнү сынныг.

Азыг диштер хавырды,
Адыр-мыйыс шиштеди.

Тывызыкты Казарбай ТҮЛҮШ ыткан.

Уругларыңарга номчуп бериңер

УУЧАК

—Бичии хырның тотту бе,
Бижиргексеп турба.
Бопуун кеттин, уучак,
Болзун, болзун, кылашта.

Бөөп-бөөп, уучак,
Бөмбүүн эккел, уучак.
Бас-ла, бас-ла, уучак
Барып ушпа, чассыг оглум.

Уучак, уучак, эрespей,
Уламчылап кылашта.
Ушпа-ушпа, уучак,
Улус көрзүн, уучак.

«Уучакты» уттупкаш,
Ужа-тура базыпкан.
— Охай, охай, чассыгбай
Орууң ажык, кылашта.

Монгуш ЮНДЕШ-ООЛ.

ӨСКЕ ОГЛУ

Ат-сураглыг аттажым — Николай Өскеевич ӨЛЗЕЙ-ООЛГА

Ачаң адын — «Өске» деп каан...
Атта чүү деп? Кым-даа болгай!
Эки атка
Энгиме дег бедий бербес,
Багай аттан
Маадыр боору дудап калбас.
Оккур, ыржы Шыдазын хем —
Угба тырта, Хемчик кирген.
Ортаа-Өдек оолчугажы —
Улус тырта, Кызыл чоктаан:
Арны аштып, үнү хенүп,
Ады-сураа алгып келген —
Дыңгылдайлаан, дембилдейлээн
Тыва чоннуң оглу болган!
Ооң үнү —
Москваның
ханазынга
чаңгыланган,
Ооң үнү —
Моол черниң
делгемнерин тааллаткан.
«Барып-барып бады келген
Бажы бедик Бай-ла Тайга»—
Соңгу чүктүң ивижизин
Сорук киирип, харандырган.
«Тыва кысты» алтай оолак
Дыңнап-дыңнап, ындыныалган...
Он-он аңгы хуулуп тургаш,
Ойнаарын кым санап чедер.
Шындазын хем —
Улуг-Хемче
кыңгырадып кире берген,
Шыдаар чүвен —
Урая эр боол,
эвилелче үне берген.
Чүгле бистиң Тыва туржук,
Чүктеп санай «өскелетпээн»—
Чоннуң оглу
Чеден харны ажыр баскаш,
Чоргаарал боол,
Сергек, чалыы хевээр арткан!

Өлчей-оол МОНГУШ.

Сонуурган номчуңар

ХЕНДИРНИҢ АЖЫЫ

Делегейде билдингир, Дания чурттуг тоолчу чогаалчы Ганс Христиан Андерсенниң Оденсе деп хоорайда шыгжаттынган чүүлдерниниң аразында быжыктыр доңнап каан чоон хендир бар. Андерсен ол хендирни аяп-чорукче үргүлчү ап чоруп турган.

Бир-ле катап, улуг отельдиң үстүкү каъдынга турда, өрт үнген. Хендирни ханага быжыглааш, ол туттунуп бадып келген. Ынчангаш Данияның база Норвегияның эрги отельдерниниң үстүкү каъттарының соңгаларында хендир илбектээр быжыг демирлерни кадаг каан. Отельдиң ээлери аңаа хендирлерни азып каар.

ЧАДА

Американ эмчилер Брент Пети база Дэвид Харрингтон мынчаар санал турарлар: неделя дургузунда кижиниң организми ийи муңдан эвээш эвес артык калорийлерни чыып алтар. Оларны чок кылыры негеттиннер. 70 тепкиништиг чадаже үнерге 28 калорийни «чок кылыр». Артык калорийлерден адырлыр дизе, неделя дургузунда беш муң тепкиништи артап эртери чугула.

ШИИТКЕЛ

Үрмек оор херек кылган дөрт аныяк оолду судья воскресенье санында таптыг-ла 15 шакта полиция участогунга кээп демдеглэдип турарын хүлээндирген. Кижи бодаарга, аргажок-ла шииткел ышкаш сагындырар. Херек кырында ол шииткел оолдарны ундарадыпкан. Олар ам дыштаныр хүннүн футбол маргылдаалары көөр аргазы чок ышкажыл. Ол маргылдаалар таптыг-ла 15.30 шакта эгелээр болгай. Ол шииткелди үрээр болза, кара-бажын оларны манап турар.

ЭЛДЕПТИГ-ЛЕ

«Нэтил ипуайреф» деп америк солун кайгамчык таварылга дугайын дыңнаткан. Эрткен чылын август 12-де Калифорнияда Вентура хоорайның чурттакчызының өг-бүлезинге ийи ийис оол төрүттүнген. Ында кижи кайгаар чүү дээрге: ийистер барык хүннүң-даа төрүттүнүп-ле турарлар.

Херектиң ужуру болза мындыг-дыр. Бо ийистер дээрге ол-ла өг-бүледе үшкү салгалдың ийистери болуп турар. Ол-ла хүнде, ол-ла өг-бүлеге үш удаа оол ийистер төрүттүнген.

КАЙГАМЧЫКТЫГ ГОША

Андрей САЛОМАТОВ

Фантазиялыг чечен чугаа

Кайгамчыктыг Гоша — ол кым-даа эвес, аваа-ла бөдүүн бажың рободу-дур, ол баштак, оюн-тоглаага аажок сундулуг тенекпей-дир ийин. Кижилер биле роботтарның аразында харылзаазының дугайында хөй-хөй фантастарның бижип турарындан алгаш көөрге, кижилер бөлүк-бөлүү-биле электроннуг машиналарны дорамчылап турарын көргүскен болур. А. Саломатовтуң чечен чугаазында кижиниң бодавааны бөдүүн бодал бар. Роботтар аажок сайзыраңгай болгаш кижизиг бүдүштүг боор, сонуурганчыг шынарлардыг, харын-даа эвилең-ээлдек болгаш чаптанчыг болур.

Гоша — бистиң бажыңывыс рободу. Чогум ону АР-034, азы 034 хевирниң амыдырал рободу дээр. Ындыг-даа болза, бис ону кажан кезээде Гоша дээривисти сактыр-дыр мен.

Ачам Гошаны бракттаттынган робот дээр. Үргүлчү ону чаа хевирниң-биле солуур мен деп кыжаныр, ынчалза-даа ону ол ынчанмас. Чүге дизе Гоша—белек-тир. Ачамга ооң өнүүү Черлеп дашкаар девишилгелиг садыг харылзааларының ажылдакчызы белекке берген. Гоша ачамга ооң чоок эжин, сагындырар чадавас. Мен база аңаа хөлчок ынак мен. Кымда-даа четпес талалар бар болбазыкпе. Гошаның четпестери дээрге шупту кижизиг. Чыдыргаа үттерни демир салааларыбиле чушкуур чаңчылдыг. Подвал кирер, сери кыры үнер. Ооң дыпаар хана-каракталарын үргүлчү-ле довурак-доозун, ээремчигей дузактары хөме алы берген боор.

Бир эвес ачам бажыңга турган болза, Гошага берге-ле. Ол ону чүү-даа деп бодавас, авамны мынча дээр:

— Бо аазыг ойнаарактыы шкафче суп каавыт, чоп мында тенектениң турары ол?

Гоша хорадаза-даа, өрээлдиң даа-дал ортузунга доктаай бергеш, оожуму кончуг: «Чүнүн дугайында, Павел Петрович?» — деп айтырар. Ачам аңаа «Сен ам дораан кыжыраарыңң соксатпас болзуңза, сени «электриниг» эът тыртар машина кылдыр эде кылып каар мен» дээр.

Кыжаныгдан корткаш, Гоша кыжыраарын соксадып, ачамны аяар «кулданыкчы» депкеш, мээң өрээлимге кээп, ынаар азыгга олуруп алыр. Ооң соонда дыка үр мээн-биле ойнавас. Бажын манипуляторга үстүрүп алгаш хамирениир:

— Силерниинден доңей-ле чоруй баар мен. Боттарыңар аъш-чем сатпас, машина чугбас хиренерде. Ынчан канчаар ырлажыр эвес силер.

Чамдыкта Гоша хүнзедир, харын-даа ийи суг хонукта чиде бээр. Кажан чедип келгеш, болуунуң ужуралдарын хөөрей бээрге, авам безин туттунуп шыдавайн каттырып орар чүве. Ол солун тавардыгалар чугаалаарынга дыка сундулуг. Ынчан мен бичии турумза, кежээлерде тоолдар ыдып бээр. Тоолдарны билир-даа болза, оларны аажок будаар. Буратинонуң аяк-чоруундан эгелээш, дээрги Помидор болгаш Карабас Барабасты Чиполлинонуң тиилеп алганы-биле суг төндүрер. Бир катап өлүм чок Кащей Кызыл бөртүгеш болуп алгаш, аргага бөрүнү сывыртап туруп бээр. Чоокта чаа Илья Муромецтиң кажан-даа Американы чорбаалпын, хат дээрбези-биле демисешпээнин база оон билип алдым. Ол дугайында ол тоолдарда бижээн.

Бир катап база-ла ачамга хорадааш, Гоша бүдүн үш хүн дургузунда чиде берген. Бистиң бажыңывыстың подвалынга ол кожаларывыстың роботтарынга бүдүн планетаны ядролуг дайындан камгаалап алганын хөөреп олур. Ооң чугаазы шак-ла мындыг:

— Ам канчаар боор. Президентиниң уруун оорлаптар деп болап алдым. А урут дээрге дыка чараш. Фотоэлементилери көк-көк. Манипуляторлары чиңге, чымчак шлаңг. Чараштарның-даа чаражы болбазыкпе. Президентиге, ийе, уругнуң адазынга чеде бергеш: «Сээң уруунну алгаш, шее-бөрүге быззаалар сывыртатпазы-биле каап берейн» — дээримге, ол мени: «Мен сенден самовар хоолайы кылдырып, ээриилдер кылып каар кылдыр дужаап тар мен» — дээрге, мен: — «Шыдавас сен. Менде күчүлүг Бластер Шмастер бар. Ордунну огурец кескени дег, хээндектеп каар мен» — дидим. Ол: «Хирлиг хайындырыкчы, мээң уруумну чок кылып каар болзуңза. бластер чокка-да сывырыңдак демир кылып каар мен»—деп кыжаныырга: «Сен. президент. корт па, сээң уруун бүдүн-бүрүн. Бүгү ээриилдери-биле катай эгидип берейн, а сен бомбаны менээ бер. Мен бодумнуң черимче чана бээйн. Оон башка ээлерим ажылындан дораан келир чыгаан, а мээң тар тошкам безин аштаттынмаан» — дидим.

— Оон канчалды, ап берди бе? — деп, кожавыстың рободу айтыра-дыр.

— Ам чүү боор, ап берген. Черже ээп кел чыда, бир метеоритке баглап кагдым. Ол сылдыстар системазынче ужуп чорупкан. Ында кандыг-даа амыдырал чок. Бомбаның айыылы ынчаар чайлаттынган болдур/ийин — деп, Гоша чугаазын төндүрүптери билек, чаштып турган черимден үнүп кээп:

— Гоша, бис сени үш хүн дургузунда дилеп тур бис. Чаназлы, че — дидим.

Авам, ачам Гошаның читкениниң соонда, дыка-ла үр олче чүнү-даа ыыттавайн, ажыл безин шоолуг кылдырбайн турду. Ол бажынга чоргаары кончуг бастырып:

— Чаа шүнчүктер салып бербес хирезинде, кыйыраан лаашытыг дээш кижи аттынар — деп хыйланкгылаар.

Авам чамдыкта агартының, ону оожуктуруп эгелээр:

— Гошенька, бис эрткен чылын чаа шүнчүктер салып бердивис. Сен домкрат-биле ажылдап турар эвес сен. Үзеттиниш ап көрем...

— «Үзеттиниш ал». Неделя бурунгаар» үзеттиниш алдым— деп, ол чугааланыр. Чоорту Гошаның дезинишкинин уттуп, катап база авам, ачам сагындырыг берип эгелээн. Ачам ону харын-даа хорадаачыг сөстер-биле ажылдырып каапкан. Гоша шуут чиде берген. Подвалдар, серилер кырын дыка үр дилеп, металл кылыр черден база сурагладывыс. Харын-даа металл ээнилдирикчилери Гошаны ээлдирип, омааштар болгаш уласынаар кылып каапкан боор деп бодадывыс. Райоңда бүгү роботтардан Гошаны айтырып, солуңга чарлал-даа кылдым. Ооң сураа безин чок. Бир удаа автономнуг чемгерикчилиг ойнаар роботту алырын сүмелээн. Аңаа хөңнүм чок болган.

Гоша дээш авам, ачам, мен аажок сагыш човап турдувус. Бир хүн ачам ажыбиле:

— Чаа роботту ап-даа аарга, сөс билбес мугулай болур. Гоша ёзулуг эр болдур ийин— деп чугааланы-дыр.

Ай эрткен. Бистер Гошаны тып алырынга бүзүревейн барган бис. Ачам чаа хевирниң рободун чагыдып каан. Ону көөр дээш чордувус-даа. Улуг-хүнде эртенги чемни чиири-биле олуруп турувуста, ачамның ынчангы өнүүү Михаил Иванович, ооң соондан Гоша кирип келди. Михаил Иванович мендилешкеш, аъш-чемниң амданныг боорун кызаады:

— Силерниң бе? — деп айтырды.

— Бистиң, бистиң — деп алгырыпкаш, Гошаның кырынче шурай бердим. Авам столдан туруп чыда:

— Ийе, бистиң-дир — деп чугааланырга, ачам хүлүмзүрээш, — бистиң болбайн, кымнарыңы болур ийик — деп харыылады. Столга шупту олуруптканывыста, катап Гоша бистиң кичээнгейивисти хаара туда берген.

Ол бодунуң хөрээнде базыткыышты долгап, катап база биске чедип келгениниң өөрүшкүзүн илередип турган ышкаш менээ сагындырган.

— Чүге ону чааскаандырзын чорудупкан силер? — дигеш, ачамның өнүүү Гошаның төөгүзүн чугаалады:

— Корабльче канчап кирип келгенин, кая чаштынып бергенин боду чугаалап бээр ийнаан. Ынчан бодун дыка бужартаткан болгай. Сылдыстарда Дева деп бичии планета бар, планета-даа эвес, а хуулгаазын чечектелген сад чүве. Ынчангаш биске ногаалар болгаш чимистер үрезини-биле хандырарын ол планетаның удуртукчу чазаанга даaскан. Бо силерниң Гошаңар бистиң чугаавысты дыңнап турган болгаш дугааларын бодаап чадавас. Херим иштинге чугаалажып, бүгү чүүлдү дугуржуп алганывыста, хенертен бо кулугур бластерни бажының кырынга чайып: «Кым мында Падишах хааныл? Үрезиннерни доскаарже уруңар!» деп алгырып чоруп ор. Харын-даа оон чугаалажыр херексели чок болган. Абориген нер чүнү-даа билбээн. Билдинген турган болза, планеталар аразынга эң чок чүүл база туруп кээп болур турган. Дораан-на мону алгаш өжүрүп каап мен. Ол олчаан Черге келгижеге чедир корабльга чыткан.

Бо болуушкун соонда Гоша, шынап-ла, дыка чоргаар апарган. Ам мээң өрээлимге ол хире роботтар чыглып кээр. Ол өске планетаның хааның экзотиктиг фрукт «тубус» үрезиннерин салар кереэге канчап ат салдырыпканының дугайын:

— Тубус—ол чүү-даа эвестир, ону көргеш, чараам суу безин сайырай бергениндеe манипуляторларымны чылгай каап тар мен. Ооң картын тыгтайдан кылган, а иштинде М. М. Т-01215 маркалыг машинаның арыг үзү бар— деп, Гоша хөөрээрге, өскелери аажок таалал-биле дыңнаар.

А ачам катап база Гошага чаңчыгар ужурлуг. Бир эвес ол аңаа шуут-ла чаңчыга бээр болза, та чүү болур ийнаан.

Орузундан Вячеслав МОНГУШ очулдурган.

Оларны утпаан бис

Партизан Вера Порошкеваның авазынга чагаазы

Комсомолчу Вера Калинин обласка партизан отрядынга дораан-на кирип алган. Октябрьның чажыды, амыдыралдың нарын, бергезин бичиизинден көрген, ачазы чок өскен. Партизан отрядынга хайгыылчылап, эрес-дидим тулчуп эгелээн. Немец комендатураже-даа кире берген. Дидим кысты өскерликчи сөглеп берипкен. Эрии, шаажы, хилинчектээшкин эгелээн.

1941 чылдың ноябрь 29.
«Даарта мени өлүрүп каар боорлар, авай.

Сен 50 чыл чурттаан сен, а мен — чүгле 24. Чурттаксаардыр мен. Дыка-ла эвээшти кылдым! Кижи көөр хөөн чок фашистерни чылча шаап, чурттаксаар-дыр мен. Олар мени бастып, дорамчыладылар, ынчалзажок чүнү-даа сөглеведим. Мен демей-ле билип тур мен: мээн өөрүм өжээнни негеп алырлар.

Ыглава, кужур авай. Бүгү-ле чүвени тиилелгеге бараалгаткаш, бажым салып турарымны билип тур мен. Чон дээш өлүрү коргуначыг эвес-тир.

Бистиң тиилелгевис ырак эвес!

Шуптуңарны ошкадым. Сени база, эргим авай.
Сээң кызың Вера».

«Өлген маадырлар чугаалап турлар» деп номдан.

Ужар-оол МОНГУШТУҢ «Төрээн Тывам чурумалы» деп чураан чуруу.

Болган таварылга

БАШ ААРЫНЫҢ ЭМИ

Бир-ле күзүн Тывадан көдээ ажыл-агый мурнакчылары Ленинградче экскурсиялап чорутkан. Оларның аразынга Мөңгүн-Тайгадан, Улуг-Хемден, Чөөн-Хемчиктен үш хоочун малчын чораан. Узун орукка чоруп чораш, бир-ле дугаар таныжып, сеткил хандыр хөөрешкеннер. Олар Тывадан дашкаар хамаанчок, төрээн булуңундан үнүп көрбээннер, назынының хөй кезиин малдан халбактаныы эрттиргеннер. Кара тыва чугаа-биле чугаалажыр, орус тааpы пат. Ынчангаш оларның салым-хуузу барык-ла дөмей болгаш, бот-боттарынга таарышкан.

Узун орукка чарылбас өңнүктер болу берген. Чемненирде-даа, арыгланып чиигеп алыр дээнде-даа кады-ла шууштур базыптарлар. Черле шөйген ийи чиңге демирлер кырында кожуп каан узун бажыңнар ышкаш демир-орукка бир дугаар олургаш, дүн-хүн чок караңнадып чорааннар. Уйгу келзе, чыдып алыр орун-дөжек-даа белен, аштаза, халдып оргаш-ла чемненип алыр чер-даа бар. Бичии соңга шилин өттүр көөрге, хову-шөл, арга-ыяш, даг-даш караңайнып эртип-ле турар. Удуртукчузу аныяк эр чүс ажыг кижизин ончалап, эргип көрүп каап чоруур. Демир-орук караңнадып орда, савага куткан суук чем бичии-даа ыйлыш дивес. Хоочуннар кожуп каан узун бажыңны магадап чорааш, төнчү чок ышкаш халазданчыг херин орукка янзы-бүрү солун, хөктүг чүүлдер чугаалажып чорааннар.

— Тывага машина-балгат чаа тыптып кээп турар үеде оон дааш-диңмиңнеп болгаш «дүүт-дүүт» дээр кыпсынныг мыдыңдан мал-маганнаа коргар хояр, багд» аът хөл-даа үзе-чаза соп ыкай боор. А аңгы шагда олар дүш чок, харын мырыңай барып сонуурган дег машинаны чыттап туруп-туруп, хөлегезинге девээлеп чыдыя алыр.

— Шагда машина-балгат бистиң черге база-ла чаа көстүп келген үеде, оон кырынга улус сыңмарлаштыр олуруп алыр чүве болгай. Суурдан район төвүнче чүък машиназының кырынга тырый олурупкан, хөглүг-омак халдып ор бис. Орукка узун, мөге-шыырак дурт-сынныг кырган ашак кылаштап бар чыдыр. Соондан келгеш, чолаачы машиназын тургузупкаш, олуруп алырын диледи. Бирээзи дүш чок: «Чок, чок оглум, далажып чор мен» — дээш, оргазынга холдарын чүктеникпкеш, оруун уламчылап базып чорупту. Оон дораан-на довурак-доозун аразында хөөкүйнүң бараань көзүлбейн барды. Аравыска тенек оолдар: «Кылаштаары машинадан дүрген болганы ол-дур аа» дээш са-ла шоодуп, чир-шоң дужүп чорду.

Үшкү ашак «мең чоонгаан мен» дээн ышкаш база бирээзи чугаалаан:

— Шагда бир-ле катап Тожудан самолётка ийи ээнрик ашак олурупкан чүве-дир. Самолёт силгинирге, ашактарның ээрини дам барып чораан. Богда, сүлде, улус эскербээнде эжи карманнарын үженгеш соонда, садыгдан арага садып эккээйн дээш бүдүү чылбыртың үне берген, сураг барган... Самолёт чогуур черге кээп хонуптарга, улус: «Эжиң кайыл?»—деп айтырган. «Дем-ле арага садып эккээр дээш үнген кижи»—деп дүш чок харыылаан...

Топтап дыңнап орган ийи эжи улуг тыңгаш, «ээрээн улус бажынында деп бодааннар-дыр, араганың ужундан амы-тынындан ынчаар чарылган-дыр хөөкүй» дишкеннер.

Каш хондур-хүнзедир хөөрежип келгеш, Москва таварааш, Ленинградка чеде бергенин орта-ла эскербээннер. Революцияның кавайы чарааш, чаагай хоорайның төөгүлүг черлерин кезип көрүп эгелээннер. Ашактар, шынап-ла, көрбээн чүвезин көрүп могаар-шылаарын безин уттупканнар.

Ынчалза-даа аал-оран, ажы-төл, алган кадай, аалаанчиилээн мал-маган сагышка кирип турар апарган. Хоорай ышкам, дыкпыш, чыттыг-бустуг болган. Сөөлүнде-сөөлүнде ашактарның харын эъди изиир, бажы аарыыр, карак шокараңнаар.

Чүү боор, үш кырган аарыгның чылдагааның дилеп эгелээннер. Агаар-бойдуста бе, аъшта-чемде бе? Эъттн-даа, амданныг өске-даа янзы-бүрү чемни чип, аштавайн, суксавайн чорууруп олар миннип чугаалашканнар. Ам чүдел? Аңаа бир-ле баажызы чок тывызык-ла! Элдеп! Удуртуп-баштап чоруур өде-чара чаңныг аныяк оолга чугаалаарга, мырыңай хаайга какпас: «Арагалап алдыңар ыйнаан, ам баш «эмнээр» чүвени кайыын тывар мен, ыштеэзинерзе, ол-ла, аарыыры чиде бээр» дээш бурт-сарт ыңай болган. Экизи көрген. бир-ле херээжен кижиге чугаалаарга, харын, эмчи чалап эккелген. Элээн үр шинчээн соонда, баш аарының эмин берип каааш чоруй барган. Ону каш хонук ижерге-даа баш аарыы эттинмес. Ашактар ам-на чүвениң ужуруун билип каапнар. Ижип, чип чоруур аъш-чемин ончалааннар. Карак-ла бо, ижип өөрөнгенни сүттүг сарыг шайы чок боор-тур. Аалдан үнгеш-ле сүттүг сарыг шайның бараанын безин көрүп көрбээннер. Кады чораан тыва эш-өөрүнүң ачызы-биле, кайыын-на ийик, сүттүг сарыг шайны тып, хайындырып эккеп бээрге, олар дер-бузун төгүлдүр аартааннар. Богда, сүлде, эртенинде туруп кээрге, баш аарыы читкен. Баш аарыының чылдагааны арага эвес, сүттүг сарыг шайны кишпейн чорааныңда болган ышкажыл. Эми ол болган-дыр, кижиниң бичиизинден ижип, чип чаңчыккан ажы-чеми-даа ол хире үнелиг-дир!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ИЮНЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 Мультфильм. 9.20 «Александр Невский». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.20 «Партнер» Коммерция медээчизи. 10.50 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Дайынның узун оруктары». Үш сериалыг уран-чечен телефильм. 2-3 сериялары. 13.05 Равель. Концерт. 13.35 «Киноафиша». 14.35 «Дириг амытаннар оранында». 15.35 Политиктиг чугаалар. 16.05 Мультфильм. 16.30 К. Кийск режиссернуң фильмнери. «Арыг фиалкалары». 17.15 Америк кинолардан үзүндүлер. 18.45 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 18.50 «Дүрген эвес час». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Көрүүшкүн». 23.15 «Владимир Пресняковтуң шоузу». 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 В. Беляев. Ырылар чыындызы. 8.40 «Владивосток, 1918 чыл». Уран-чечен фильм. 9.55 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 10.05 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 11.05 Телепрограмма «Өг-бүле». 12.05 Депшилге. Информация. Реклама. 12.35 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Фермерлер». Барымдаалыг фильм. 12.55 Теннис. Францияда дамчыдылга. 13.55 Коллаж. 14.00 Видеоканал «Совет Россия». 16.30 «Пи» демдек адаа-биле. 17.30 Мультфильм. 17.40 «Пи» демдек адаа-биле. 19.00 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 23.15 Киноконцерт. «Романстың таалалчызы». 00.05 — 02.55 «Трюфельдерни аңнаары» Уран-чечен фильм. «Полиция телефону 110» деп бөлүктен (ГДР).

Районнар аразының «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң шаңналы дээш 128 мегениң хүрежин 1990 чылдың июнь 16-да эрттирерин чарлап тур. Хүрешке республиканың кайы-даа районундан мөгелерниң кээп киржири хостуг.

Хүреш Кызыл-Мажалыкта культураның болгаш дыштанылганың паргынга 14.00 шакта эгелээр.

Район Совединиң күүскомунуң даргазының бирги оралакчызынга ажылдаарын күзээн кижилерниң конкурузун улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүскому чарлап тур. Күүском даргазының бирги оралакчызының айда шалыны 450 рубль (район коэффициентизи болгаш немелделер чокка).

Күүском даргазының бирги оралакчызы үлетпүр, тудуг, транспорт айтырыгларын ол ышкаш районнуң улус өөредилге, кадык камгалал албан черлерниң, административтиг органнарның ажылынга деткикчи көөргүзер хүлээлгелиг.

Ук албан-дужаалга ажылдаар күзелдиг кижилер дээди эртемниг, харын инженер-техниктиг, экономиктиг дээди эртемниг болза, улам эки. Удуртукчу ажыл стажы беш чылдан эвээш эвес болур. **Билдиришкинни райкүүском чанында комиссияга 1990 чылдың июнь 15-ке чедир киирер.**

КИНО

ИЮНЬ 2-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Чудесный лес» 11.10, «Под принуждением» (Франция) 9.10, 13.00, 15.10, 19.40, «Дерево, распустившее почки осенью» (МАР) 17.20 шактарда.

Видеозал: «Проводник» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 17 кинесборник 9.30, «Дай лапу, Друг!» 10.50, «Хроника сатаны—младшего» 12.20, «Авария— дочь мента» 14.50, 16.50, 20.50, «Атлантик-сити» 18.50 шактарда.

Видеозал: «Конвой» 12.00, 16.30, «Материнская любовь» 14.00, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Родные берега» 14.00, 18.00, «Пришелец» 16.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Каирыйская девушка и пхеньянский парень» 10.00, 11.40, 18.00, «Просто Америка» 13.20, 15.40, 19.40 шактарда.
«ЛЕТНИЙ»: «Встреча» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16. ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ өөредилге — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн баарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 426. ТС—00666.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чѳвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 3 воскресенье
№ 127 (14327)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

Партияның XXII область конференциязы

ПАРТИЯНЫҢ ЧААРТЫКЧЫ КҮЖҮН— ПРАКТИКТИГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ

Партияның XXII Тыва область конференциязының Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болганын дүүнгү солунга дыңнаткан бис. СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң «Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының тѳлевилелиниң болгаш СЭКП Уставының тѳлевилелиниң дугайында» илеткелин парлаан бис.

Солуннуң бөгүнгү номеринге ук конференцияга, делегаттарның берген саналдарын допчулап парладывыс.

СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары **В. Б. Петров** бир дугаарында санал берген:

— Амгы үеде харыылаар ужурлуг айтырыгларывыс кончуг хөй. Кайнаар бар чыдар бис? Кандыг күзел-чүткүлдүг бис? Бо айтырыгларга, харамаан, партия чарт харыы бербейн турар. Маңаа улуг рольду партия Төп Комитеди ойнаар ужурлуг. Чуртта болуушкуннарның анализин, Чөөн Европа чурттарында политиктиг байдалдарны тодаргай, билдингир кылдыр тайылбырлаары чугула болгай. Ындыг болзажок, мен СЭКП ТК-ның чаңгыс-даа секретарының бүгү талалыг анализтиг, хөй айтырыгларга харыыларын берип турар материалын төп парлалгага көрбээн мен.

СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш Уставтың тѳлевилелдеринге хамаарыштыр бистиң районнуң коммунистери сонуургалдыг болуп, санал-оналдарын киргилээн. Чижээ, Уставтың «партия кежигүнүнге кым-даа кирип болур» дээн чүүлүнге чөпшээрешпейн турарлар база бар. СЭКП кежигүнүнге чүгле тѳлептиглерниң тѳлептиг кирер ужурлуг. Ол ышкаш эвээш санныг партия организацияларынга хуралдарны кайы хире болгаш эрттирерин коммунистер боттары шиитпирлээри чугула. Азы өскээр чугаалаарга, партия эге организацияларынга бот-тускайлаң хөделиириниң аргаларын бээр.

Устав тѳлевилелинде партия кандыг күзел-чүткүлдүг дээрзиниң талазы-биле тодаргай чүүлдер айыттынмаан.

Бистиң районнуң хоочун коммунистери мындыг түңнелге келгеннер: ам көрдүнүп турары дег, «Партияның хоочуну» атты 50 чыл стажтыг болганда эвес, а партияга 25-даа чыл болурга берзе, ажырбас. Чүге дээрге ол хире стажтыг партия кежигүннери ажылчы чон, аныяктар-биле кижизиделге ажылын дээштиг чорудуп шыдаар ужурлуг. База ол ышкаш дадывырның 50 хуузун эге организацияларга арттырар дээнни районнуң коммунистери деткип турарлар. Ол акшаны кайнаар, чүүже чарыгдаарын эге организация боду шиитпирлептер дээрзи маргыш чок. Дадывырны шалың акшазындан болгаш немей ажылдап ап турар акша-төгериктен катай эвес, а ийи ангы тыртары чугула деп санап турар бис. 300 рубльден ынай тыртып турар 3 хуувү 1,5 хуу чедир эвээжедирин өөренип көрзе кандыгыл деп айтырыг тургустунуп турар.

Мээң бодалым-биле алырга, СЭКП ТК-ның Чиңгине (Генеральный) секретары дээрге, таарышпас. «Генерал» деп сөстүң бодунда-ла улуг, бедик албан-дужаал көргүскен утка бар. А бис коммунистерниң биче сеткилдиг болуруунуң дугайында чугааны чорудуп турар болгай. Ынчангаш СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарын канчаар адаарын эде көөрү чугула. Ол анаа бир чүве эвес, а партияның ат-алдарының, салдарының, каттыжылгазының айтырыынга хамааржып турар чүүл-дүр.

Н. С. Карьянова, Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң хойжузу:

— Бистиң партиявыска кайы хире быжыг туруш херектиин, оон хүрээлениинге чүгле идепкейлиг амыдыралчы турушту кижилер кирер ужурлуун билип турар мен. Платформаның «Планга база рынокка даянган ажыктыг экономика дээш» деп кезээн кончуг кичээнгейлиг өөренип көрдүм. Чүге дээрге бистиң совхозтуң малчыннары ам колдуунда аренда керээзи-биле ажылдап турар. Эки ажылдаарынга чуртта чогумчалыг эвес политиктиг байдал кончуг шаптыктап турар. Чамдык кижилер В. И. Ленинниң адын карартырып, оралдажып турарлар. Чүү-даа багай чүве бүрүзүн партияже чүүй кааптып, ону-ла буруудадырынга бележип турарлар хөй. Аңаа улуг партийжилерниң талазындан шиитпирлиг харыы көзүлбейн турар.

Дыка хөй кижилер социалистиг чурттар биле капиталистиг чурттарны деңнээш, амыдырал капиталистиг чурттарда эки дээрзин чугаалап турар. Ажыы-биле чугаалаарга, капитализм чурттарында чүгле аксы-биле «ажылдавайн», ѐзулуг-ла ажылдап турар деп чүүлдү чамдыкта уттуп алыр-дыр бис. Ындыг тѳлээде амыдыралывыстың деңнелин экижидерде, шуугаарының оонуңга ажылдаар апаар. Чүгле буруулугларны дилээш олуруптар болзувусса, ажыл бүтпес.

Партияның национал политиказынга хамаарыштыр мындыг чүүлдү чугаалаксап тур мен. Бистиң партия эге организациязында 7 ангы националдың тѳлээлери бактаап турар. Чаңгыс организацияга туруп алгаш, кады ажылдап, чурттап тургаш, аңгылажыр деп сагыш биске туруп көрбээн. Амгы үеде орус, тыва ийи дылдың хостуг хөгжүлдезин чедип алыры чугула. Бо ниидерден республиканың бүгү коммунистерниң хоозун күткүүшкүннерге алыспайн, партияны долгандыр сырый каттыжарынче кыйгырып тур мен.

СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Б. С. Нурзат** сөс алган. Партияның ниитилелге ролюнуң болгаш туружунуң дугайында ажык чугаа кажангызындан-даа артык кайгамчык чидиг дискуссияның, бодалдарның хөй ниитиннерниң, харын-даа чамдыкта карышкак, чөрүшкек бодалдарның байдалдарында чоруп турар. СЭКП кижиниң ѐзулуг-ла чогаадыкчы кылдыр чарлаан, ынчангаш бүгү-ле чаагай чүүлдерни кижиге, кижи дээш, ооң бүгү талалыг сайзыралы дээш туржур партия болуп артар-даа ужурлуг.

Бистиң районнуң коммунистери база партия кежигүнү эвестери-даа Платформаның болгаш Уставтың тѳлевилелдери-биле таныжып, ѐзулуг-ла хынаттынган, бодаттынган, шүгдүнген санал-оналдарын берип турарлар. Чижээ, ылаңгыя Платформаның тѳлевилелинде эрткен оруувустуң бүгү-ле эки-бак-даа, нарын-берге-даа талаларының чырыттынмааның айтып турарлар. Партияның чаңгыс эвиге, ооң кадык күштериниң каттыжылгазынга болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылырының чугулазын ажыл-ишчи чон демдеглеп турар.

Национал айтырыг амгы үеде бистиң келир үеже бурунгаарлаашкынывыстың үндезиин болалы дээр болзувусса хоорединишкин болбас боор. Бо талазы-биле ангы-ангы, харын-даа узурланышкак бодалдар үнүп турар. Партияның чорудуп турар политиказының чүгле эки талаже шиитпирлээр айтырыгларының бирээзи бо.

Илеткелде харыысалга база чурум-сагылга дугайында бодалдар бар болду. Ылаңгыя бо талазы-биле байдалдың чыл эгезинде кошкаш кынны бергени ниити ажыл-агый чорудулгазынга улуг шаптыкты ужураштырган. Бистер, коммунистер, хөй-ле хуралдаалаар чаңчылдан уштунмайн, янзы-бүрү кампанияларның агымынга алзып турар бис. Ылаңгыя соңгулдалар хөй үе чидирериңге чедирген, ылаңгыя катап-катап бадылаашкыннар кижилерни бужургандырып эгелээн. Олче улуг кичээнгей салыр турган.

Ам болза эрге-чагырганы бүрүнү-биле Советтерге дамчыдып бээриниң үе-шаа болгай. Ынчалза-даа ол чүүл ам-даа херек кырында боттанмаан болгаш, мурнувуста турар чугула сорулгаларны күүседириңге шаптык чедирип турар. Бо айтырыгны төнчүзүнге чедирери обкомдан эгелээш, бүгү-ле парткомнардан негеттиниип турар.

Бо хүннерде республикада агаар-бойдустуң берге байдалдары тургустунган. Ындыг болганда республиканың партия организациязы тодаргай ажыл-херектер: аъш-чем программазының күүселдезинче, чонуң хүн бүрүде херегленииниң барааннарының бүдүрүлгезинче сагыш салыры чугула. Ынчангаш отчёт-соңгулдалыг конференцияга күүсеттинген, боттанган тодаргай ажыл-херектерни талазы-биле чоң мурнунга харыыны тудар ужурлуг бис.

— Тѳлевилелдерниң кол оргазын чугаалажып тура, маңаа тодаргай салдарны чурттуң коммунистери киирип турарлар — деп, Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң партком секретары **С. И. Самбый-оол** чугаалаан. — Болум хүүмда партияның эге звенозунга улуг дуза херек дээрзин онзалаар ийик мен. Чүге дээрге партия эге организациялары—партияның үндезини болгай. Райкомнарның структуразын эде көрүп тура, аңаа деңэргелиг инструкторларны арттырары албан деп санаар мен. Партия райкомунуң секретарьлары киилис эргелекчилеринге, олар — инструкторларга, а инструкторлар биске кээр. Ынчангаш парткомнарны быжыглаары-биле, совхозтарның партком секретарьларының идеология талазы-биле хостаткан оралакчызын тургузары чугула деп саналдыг мен. Кожавыс Моолда канчап ындыг-дыр?

Амгы үеде совхозтарның парткомнары өскүсүгей байдалда ажылдап турар. Ажылдап эгелээнимден тура, бистиң парткомга СЭКП обкомундан чаңгыс-даа ажылдакчы кээп көрбеди. Совет, ажыл-агый органнарының ажылынче партия холгаарлаашкынны кылбас дээни-биле чергелештир партия обкому дуглангаш олурупкан ышкаш сагындырар. Чон ортузунче кирип, ажык чугааны чорудары күзенчиг. Чон ам-даа партияга идегелин ышкынмаан болгаш, оон хөйнү манап турар. Биезги ышкаш, кажан тараа тарып, бастыраарының үе-хуусаазын айтып турбас-даа болза, чонга политиктиг удуртулганы бээри кончуг чугула.

Национал айтырыг талазы-биле каш сөс. Тывалар биле орустар шаандан бээр кончуг эп-найыралдыг, дузалажып, хүндүлежип чурттап келген. Ынчалза-даа Тываже сөөлгү кээп турар чамдык орус кижилерниң тываларны хүндүлевейн баарынга таарзынмааны-биле чамдыкта ындыг харыы үнүп турары чадапчок. Орус партия ажылдакчылары тыва чонну эргип, кезип, оларның бажын-балгадынга кирип, куткан шайын ижип, уруг-дарыын чаптап-чассыдып чорууруундан дыка хөй чүве хамааржып болур.

Чамдык партия ажылдакчылары 15-20 чыл иштинде чаңгыс ол-ла албан-дужаалын эжелээш олуруп бээр. Ынчангаш ийи хуусаадан эрттирбейн, ол кижилерни халап, көдээ черлерже ажылдадып чорудары чугула.

Чугаам төнчүзүнде мындыг чүүлге доктааксан тур мен. Барып-барып партия обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Л. С. Зорина баштадыр Малецкая, Лицкевич оларның соңгулдалар үезинде улуг хажыдыышкыннарны кылып турганы кончуг эпчок, коммунист кижиниң арын-нүүрүнге чүүлдешпес чүве-дир. Бодун ынчаар ыяныг кылдыр көргүзерге, биче сеткилдиг эвес чоруу — барып-барып партийжи харыысалгалыг ажылдакчыларны талазындан канчаар-даа важок берге, таарымча чок чорук деп санап, аңаа хамаарыштыр обкомнуң талазындан принципиалдыг үнелелди бээри чугула дээрзинге каттыжып тур мен.

«Тыва сут мелиорация» каттыжыышкынының № 5 КМК-зының бригадири **В. В. Наволокин:** СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге үндүрген документилери-биле таныжкаш, хоорайның партия эге организацияларындан бир-ле дугаарында саналдарывысты, бодалдарывысты киирген бис. Платформанын-даа, Уставтың-даа тѳлевилелдеринде сагышка кирер чүүл — партийжи массаларга улуг эргелерни бергени болур. Оон-биле бистерге, бөдүүн коммунистерге, улуг харыысалга онаажып турар. Ынчан ам мурнунда ышкаш, «ындыг директива, ындыг айтыышкын үнген» деп агартынар арга чок болу бээр.

Партия Кызыл хоорkому бодунуң бюджетин боду тургузуп, оон хире-шаа-биле аппаратын хевирлеп тургузар болза эки. Боттарын чемгерип шыдавас партийжи комитеттер хугурушкаш, катчып ап болур. Партияга бүгү соңгулдалар альтернативалыг болурунга коммунистер кончуг таарзынып турар. Оон-биле чергелештир ылаңгыя удуртукчу коммунистерден негеле кончуг улуг болур ужурлуг. Кижи дугайында сагыш човаашкын партияның политиказының төвүнде турар болганда, партия ажылдакчыларының, удуртукчу коммунистерниң ажыл-херекчи, кижизиг шынарларын кижиге хамаарылганы дамчыштыр көөрү чугула.

Сөөлгү үеде хоорайның кудумчуларында кем-херек үүлгедиишкиннери, хулиганнаашкыннар көвүдээн. СЭКП обкомунуң секретары эш Канзайның болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы эш Ондарның башталгазы-биле аныяктарны ажылга тургузарының, кем-херектер-биле демиселди күштелдирериниң талазы-биле комиссияларны тургускан болгай. Ол бүгү чүгле саазын кырында арткан-дыр. Солуннарда көөрге чүгле ИХМ-ниң дыңнадыглары бар, ол-ла.

Бистиң бригадавыста аңгы-аңгы национал кижилери ажылдап турар. Бот-боттарын куду көржүр, бактажыр, аңгылажыр деп чүве бисте чок, харын-даа бүгү чидиг айтырыглар дээш чаңгыс аай сагыш аарыыр мындыг бис. Мээң бодалым-биле алырга, кем-херек үүлгедиишкиннериниң болгаш бүгү бактың дөзү — аныяктарның ажыл чок чоруунда. Арага садыгларының чанында ээртиниип турар улустуң хөй кезии 30 хар иштинде аныяктар. Ынчангаш бир кол айтырыг — аныяктарны ажылга тургузары.

Кызыл хоорайга бүгү үлетпүр-бүдүрүлгени мөөңнеп алыры шын эвес. Ынчаарга районнардан келген аныяктар ада-иезиниң хайгааралындан үнер. Ынчангаш үлетпүр-бүдүрүлге черлерин ырак районнардан бээр тарадыр тургузары чугула.

М. Б. Давик, «Тоора-Хем» совхозтуң Тоңмал сүт-бараан фермазының бригадири:

— Бистиң совхозтуң коммунистери Платформа биле Уставтың тѳлевилелдерин таныжып көргеш, ол дээрге партияның чаңгыс эвин быжыглаарынче угланган чугула документилер деп санап, билип турар бис.

Чаа негелделерге дүүштүр, эң ылаңгыя чаа арга-методтарны шиңгээдир, мал болгаш чер ажылын хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону боттандырып турар.

Бодум фермада ажылдап турар мен. Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдери хөй талалыг. Бистер арендаже киргениивистен бээр 2 чыл ажып тур бис. А бот-орулга-чарылга аренда дугайында тыва дылда материал черле чок боор-дур бо. Ынчангаш орус дылда кээп турар литератураны таарыштыр кылгаш, ону тарадыр болза, ынчан биске аренда, кооператив хөгжүлдезин эки түңнелдиг болур. Аренда талазы-биле малчын өг-бүлеге база-ла дуза херек. Оларга чаа негелде-биле бичии машина-техниканы 5-10 чылдарда быжыглаар, черни, одар-белчирин быжыглаар, ол ышкаш өг-бүлелерниң керээзин боттандырарынга база дузалаар херек. Бо талазы-биле республиканың Агроүлетпүр эвилели биске дузалазын.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге партия ТК-ның Платформазының тѳлевилелинде бойдус камгалалынче улуг кичээнгейни салган-дыр. Бо айтырыг эң ылаңгыя бистиң Тожуда дыка нарын, берге. Ажыы-биле чугаалаарга, төтчеглекчилерниң уязы болу берген. Ол дугайында чоокта чаа чоруткан ийи рейдиниң түңнели бадыткаан. Геологтар болгаш өскелер-даа «командировка» деп сылдап алгаш, районнуң девискээрин шуут чаза базып турлар. «Азас» заповедникти ап көрээлиңер. Ол дээрге бойдус байлаан камгалаар ужурлуг камгалалдыг чер-дир. А хе-

(Уланчызы 2-ги арында).

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

МӨҢГЕЗИ-БИЛЕ

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Александр Даржай, чогаалчылар Кызыл-Эник Кудажы, Черлиг-оол Куулар, «Сылдысчыгаш» солуннуң харыысалгалыг секретары, уруглар шүлүкчүзү Кара-Күске Чооду Уруглар камгалалының делегей хүнүнде Кызылдың школа-интернадының өөреникчилери болгаш башкылары-биле ужурашкан.

Чогаалчылар хууда библиотеказындан даштыкы, совет, тыва чогаалчыларның ховар дээн 50 ажыг номнарын уругларга ачы-дуза чедирилгезиниң бүвиы кылдыр халаска хүлээдип берген. Өөреникчилер, башкылар өөрүп четтиргенин илереткен. Ол номнар школа-интернаттың библиотеказынга мөңге шыгжаттынар.

ААЛЧЫЛАР

Тыва киновидеокаттыжыышкынының удуртулгазы моол кинолар хүннерин организастап эрттирип турар.

МАР-ның Убса-Нур болгаш Завхан аймактарының 10 кижи составтыг делегациязы дүүн Кызылда чедип келген. Делегацияның составында кино артистери, кино четкизиниң ажылдакчылары кирип турар. Олар Кызылга кээр мурнунда Эрзин болгаш Тес-Хем, Өвүр болгаш Улуг-Хем районнарның кинотеатрларының ажылдакчылары-биле ужуражып, арга-дуржулга солушкан.

Аалчылар Тыва киновидеокаттыжыышкының удуртукчулары-биле ужурашкан. Олар «Найырал» кинотеатрга база чоргаш. Орта «Күзүн мөчургалаар мыш» деп моол киного тайылбырлы аалчылар берген, көрүкчүлер-биле таныжкан.

БӨГҮН

АКШ-ЧЕ БААР

Тыва национал хөгжүм херекселдери кылыр ус-шеверлерниң болгаш күүседикчилерниң «Аноолдуң ыгылы» республика көрүлдези Кызылдың уран чүүл училищезиниң концерт залында эгелээн.

Аңаа аңгы-аңгы районнардан 80 ажыг кижи киржип турар. Ол ышкаш «Тыва», «Саян» ансамбльдериниң тыва национал хөгжүм херекселдеринге ойнаар, оларның үнелгези-биле сыгыт, хөөмей күүседир артистер база бар. Уран чүүл талазы-биле эртемденнер Ленинградтан П. Мацаевский, Алма-Атадан А. Мухамедова, Улан-Удэден Д. Цоктаев, В. Марченко, Кызылдан З. Кыргыс олар көрүлдениң ажылынга киржип, ажыктыг арга-сүмелерин бээр.

Ук көрүлде бөгүн ажылын уламчылаар. Чөөн-Хемчик районда келген тыва национал хөгжүм херекселдериниң күүседикчилериниң аразында «Искра» совхозтуң механизатору Олег Куулар (чурукта) база бар. Ол июль 30-де тускай чалалга ѐзугаар АКШ-че уран талантызын бараалгадып аъттаныптар.

АЛДЫ СЕЗОННУГ

Клавдия Прокофьевна Губановага удурткан «Чедер» курорт бөгүнден эгелеп дыштаныкчыларны хүлээп ап эгелей берген. Алды сезоннуг кылдыр ажылдаар болганы-биле ол курортту бо чылын эрте ажыткан. Аңаа бир сезонда-ла 200 ажыг кижи дыштанып, кадыкын экижидип алыр.

Дыштаныкчыларга таарымчалыг бүгү-ле чүүлдерни курортта кылган. Корпустарны септеп, будаан. Аъш-чем курлавырын мыла чедирген. Эмчи кадрлар четчелеттинген. Хостуг үелерде ойнаар черлерни кылган. Дыштаныкчылар киноларны доктаамал көөр. Оларга артистер болгаш бот-тывынгыр коллективтер аллап чеде бээр.

Эмнелге корпустарында рапага, малгашка кирер, гидромассаж кылыр өрээлдерни тускайлап кылган. Дыштаныкчыларны эмчилер доктаамал хайгааралга алырлар.

ЧАЙЛАГЛАРЖЕ

Барыын-Хемчик районда «Шекпээр» совхозтуң малчыннары чайлагларынче бөгүн көжер. Олар оъттуг, суглуг черлерге баргаш, кадарган малын эки семиртип алырлар.

Ол ажыл-агыйда хой кыргылдазы бурунгу хүн эгелээн. Совхоз күрүнеге 21 тонна дүктү дужаар. Ам кыргылдаже 13738 хойну киирер. Ажыл-агый 2129 ашкыны кыргып доосхан. Оон 1399 кг дүктү кыргып алган. Совхозта хой кыргылдазы үргүлчүлеп турар.

ДААРТА

БАШКЫЛАРНЫҢ ТУРСЛЁДУ

Республика башкыларының чанчыл болган турисчи слёду июнь 5-те эгелээр.

Оон киржикчилери—күш-культурага болгаш туризмге хандыкшылдыг башкылар командалары даарта найысылалга чыглып кээр. Бо спортчу маргылдааны чырыдыышкын, дээди школа болгаш эртем черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкому организастап эрттирер.

Турисчи слёттуң байырлыг ажыдыышкыны Кызыл чоогунда Кок-Тей суурунга болур. Бо турисчи слёттуң киржикчилери майгыннар тигеринге, одаг салырынга, черни уг-шиги тыварынга болгаш спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге маргыжарлар. Оон тиилекчилери июнь 7-де билдине бээр. Ол дугайында корреспонденция солунга парлаттынар.

Эш Б. М. Исаевти РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызынга соңгуур дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызынга эш Борис Михайлович **Исаевти** соңгуур.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1990 чылдың июнь 1.

Эш С. П. Горячеваны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызынга соңгуур дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызынга эш Светлана Петровна **Горячеваны** соңгуур.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1990 чылдың июнь 1.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Июнь 1-де палаталарның каттышкан хуралы А. И. Лукьяновтуң даргалаашкыны-биле эрткен. ССРЭ-ниң улус депутаттары аңаа «ССРЭ-де бүдүрүлгелер дугайында» Хоойлу тѳлевилелин база катап чугаалажып эгелээн. Амынча деп адай берген бүдүрүлге дугайында хоойлу тѳлевилелин баштайгы номчулгага сайгарып чугаалашкандан бээр бүдүн чартык ай эрткен. Ону ынчан чугаалажып турда, депутаттар тѳлевилелге хамаарыштыр 700 ажыг саналды киирген турган. Тѳлевилелди чедир ажылдап кылыры-биле тургускан ажылчын бөлүк бо үениң дургузунда улуг ажылды кылган. Депутаттарның киирген саналдарын, эдилгелерин бүрүнү-биле чугаалажып көрген болгаш ол бүгүнү ВЦСПС, адырлар профэвилелдери, Москва, Ленинград, Новосибирск болгаш өске-даа улуг хоорайларның бүдүрүлге ассоциациялары-биле сүмележип тургаш, ажылдап кылган.

Бо бүгү ажылдың түңнелинде тѳлевилелде чугула чаа чүүлдер кирген деп, Үлетпүр, энергетика, техника болгаш технология айтырыгларының талазы-биле парламент комиссиязының даргазының оралакчызы Б. Г. Васильев чугаалаан. Чижээ, эдилеп турар өнчүзүнүң болгаш кылып турар ажыл-чорудулгазының айы-биле бүдүрүлгелерниң хевирлерин тодаргайлап тургускан. Күш-ажылчы коллективтерниң ролюн болгаш бот-тускайлаң чоруун көскүзү-биле бедиткен.

Күрүне чагыынга хамаарыштыр чаа чүүл хүлээп алдынган. Ооң негелдезин ѐзугаар продукция бүдүрүп бээр талазы-биле бүдүрүлге биле күрүне керээни чарар ужурлуг. Бүдүрүлгелер кылган продукциязын боттарының тургузуп алган өртектери-биле болгаш керээде көрдүнген өртектер-биле садып болур эргелиг. Рынокка эң чугула болгаш эң хөй хемчээлдиг продукцияларны кылып берип турар бүдүрүлгелерниң кылган чүүлдериниң өртек-үнезин күрүне таарыштырып болур деп чүүлдү киирген.

Хоойлу тѳлевилелин чугаалажып эгелээр деп турда, депутат С. И. Навотный сөс алгаш, тѳлевилелди ниитизи-биле хүлээп алгаш, оон чүүлдерин тус-тус бадылап эгелээр-дир деп саналды киирген. Чуртта ат-сураа алгаан Сибирьде ажылдап турар «Адрон» деп адаар эң улуг эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң бо саналынга депутаттар каттышкан. Тѳлевилелдиң чүүлдерин тус-тус бадылап эгелээрге, удур-дедир уткалыг-даа саналдар тургустунуп кээп турган. Ындыг болзажок санал-оналдарның кол уг-шиин хоойлунуң чүүлдерин тодаргай болгаш билдингир болдурарынче угланган турган. Чижээ, рынок экономиказынче шилчип эгелээни-биле чергелештир бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазы хереглекчилер рынокунче угланган турарын дорт айтыр деп санал киирген. Күрүне чагыы эки тура болгаш конкурс үндезиннинге кылдынар ужурлуг. Боттарының ажыл-чорудулгазының ажыктыын бедидери-биле облигациялар, акциялар үндүрер база чаа бүдүрүлге шөлдерин тудар эргени коллективтерге тывыскан. Чамдык черлерниң кайы-бир чүүла херегледиг бараанын бүдүрерин чүгле бодунуң холунга алгаш, өртектер улгаттырып туруп бээрин болдурбазы-биле чугула деп саналы продукцияны бүдүрер эргени бүдүрүлгелерге берген.

Тус-тус чүүлдерни чугаалажып көөрү узамдыгып, эмин эрттир тодаргайжып бар чыдарын барымдаалааш, чамдык депутаттарның киирген саналын ѐзугаар тѳлевилелди бүрүнү-биле хүлээп алган болгаш бир чыл хире үе эртерге, ооң чүүлдерин амыдыралдың негелделеринге дүүштүр чаарты көөр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Даараазында бүдүрүлге удуртукчузу болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилерни соңгуп алырының база ажылындан халаарының дугайында хоойлу тѳлевилелин чугаалажып эгелеп турда, шуут бир янзы шиитпир хүлээп алдынган. Бо тѳлевилелге хамаарыштыр бүдүрүлге черлеринден хөй санныг саналдар келген. Оларның утказы чаңгыс аай—бо айтырыг талазы-биле тускай хоойлу үндүрбес, а ону үстүнде хүлээп алдынган бүдүрүлге хоойлузунуң чүүлдериниң бирээзи кылдыр киирер. Депутаттар ол саналды деткээн.

«Союз» бөлүктүң сессияга киирип келген «Бүгү чоннуң эптежилгези дээш» деп медеглелди депутаттар дыңнаан. Чуртта янзы-бүрү айтырыглар чидигленип турар. Оларны чогумчалыг шиитпирлеп алырының кол негелдези болза бүгү национарның болгаш улустарның найыралын, чаңгыс эвин быжыглаары болур. Ынчангаш бүгү күжүвүстү ону боттандырарынче угландыраалы деп медеглелге айыткан.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын болгаш оралакчыларын соңгуп, санал-га комиссиязы ажылдап турган үелерде депутаттар ээлчеглиг айтырыгларны чугаалашкан. Съездиниң ажылының түр регламентизин хүлээп алдынган. Хуралдың ажылынга чамдык депутаттарның киришпейн турарын барымдаалап көргеш, бадылаашкыннарны кижилерниң аттарын барымдаалап чорудар болгаш аңаа киришпээн кижилерниң адын Съездиге чарлап дыңнадыр деп шиитпир хүлээп алдынган.

РСФСР-ниң күрүне тускай догуннаашкынының дугайында декларацияның тѳлевилелин чугаалажып көөрү үргүлчүлээн. Депутаттар бөлүктериниң болгаш тус-тус депутаттарның киирип келгени беш тѳлевилелди каттыштырып тургаш, бо тѳлевилелди чогаадып тургусканы деп, ону ажылдап кылган комиссияның даргазы О. И. Тиунов чугаалаан. Бо документ РСФСР-ниң чаа Конституциязын ажылдап кылырынга үндезини болур ужурлуг. Республиканың политиктиг, экономиктиг болгаш эрге-хоойлу догуннаашкынының магадылалдарын болгаш чаартынган федерацияга ооң деңнедиререзниң дугайында чүүлдерни ында киирген. Декларация тѳлевилели-биле кады ээлээ каш хоойлулар тѳлевилелдерин тургузуп турар, оларны чугаалажып көөрү-биле Съездиге дараазында киирип кээр.

Тѳлевилелге хамаарыштыр ээлээ хөй чаа саналдар болгаш эдилгелер депутаттардан кирген. Ынчангаш ону чедир ажылдап кылырын комиссияга даакан.

Чапсар уезинде оралакчы даргалар соңгуурунуң ийи дугаар чажыт бадылаашкыны болган. Ооң түңнелдерин кежээки хуралга дыңнаткан. Бирги оралакчы база катап соңгуттунмаан: Р. Г. Абдулатипов дээш 425, В. Н. Штыгашев дээш 266 депутат бадылаашкынын берген.

Дээди Советтиң Даргазының база бир оралакчызынга депутат **С. П. Горячева** соңгуткан. Ам бир оралакчының албан-дужаалы хостуг арткан.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

(Эгези 1-ги арында).

рек кырында ында аң-чуш, балык аймаа дыка ховартаан.

Вертолёттар, машина-техника-биле аңнаарын шуут соксатсын. Чөпшээрелдиг улус аът, чары-биле аңназыннар. Бистиң тайгаларывыста кыш-чай чок чурттап, аннап, балыктап турар улустар бар, олар шуут бажыннарлыг. Оларны үндүрер херек. Эштер Марцеха биле Петров шак ындыг кижилерге дузалап турар чоруун соксатсын.

База бир айтырыг бар. Ырбанның Улуг-Хем мал-үлетпүр ажыл-агыйындан аңгылаар, херек продукцияны боду садып, саарзын. Ынчан районга дузалыг, ажыктыг апаар. Ол ышкаш республиканың Иштики херектер министерствозунуң Тожуда мал белеткээр чери база ажылдаарын соксатсын. Бо айтырыгны Сыстыг-Хем улузу негеп турар. Районда бойдус байлаан камгалаарының айтырыы, шынап-ла, дүвүренчиг. Чериниң ээзи—чон, Советтер болур ужурлуг. Геологтар бисте 20—30 чыл дургузунда улаштыр ажылдап турлар. Оларның чүнү кылып турарын телевидениеден көрүп, солуннардан номчаан болгай бис. Алгыякта, Кижи-Хөлде, Ооктаарда партиялар чүнү кылып турарыл, бойдус байлаан чүге төтчеглеп турарыл? Ынчангаш чоннуң мурнунга олар отчёдун берзин, чажыт чүүлдер бар-ла ыйнаан харын, ону чугаалаар эвес.

Платформа биле Уставтың төлевилелдеринде хөй-ле чүүлдер кирген-дир. Эң ылангыя партия эге организацияларының эргелерин калбартыр дээни чөп. Эде тургустунуушкун үезинде бистер партияның адын, ат-алдарын камгалап шыдаар ужурлуг бис.

ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директору, эртем доктору **В. И. Лебедев** бодунуң чугаазынга съезд мурнунуң документилеринде партия эге организацияларының туружунуң болгаш ролюнуң дугайын айтып турары чөп деп деткээн. Эге организация коллективте эң кол күш болгаа, ат-алдарлыг, негелделиг болур ужурлуг. Ол ышкаш коммунистер девискээр айтырыын шиитпирлээрде клубтуг болуру чөп. Коммунистер чоннуң аразында ажылдап, чурттап турар, ынчангаш ооң эрте-ажыын эки билир. Амгы үеде практика ёзугаар алырга, партияның айтырыын райкомнарга болгаш хоорkомнар шиитпирлээр, оон партия хуралдарынга чугаалажыр, а чогум чонга четпес. Оон аңгыда, секретарьлар чөвүлелин тургусканы ажылга дыка таарымчалыг.

Ооң соонда оратор удуртукчу коммунистерниң ролюнга болгаш ат-алдарынга доктааган.— Илеткелчи мааа Хову-Аксының удуртукчуларын шүгүмчүледи. Мен бодум аңаа 1963 чылда бардым, сес чыл болдум. Бо чоокта чаа болганы ышкаш, ындыг таварылга болу бээри башка безин кирбес турган. Кижилер бот-боттарын күндүлежир, сагыш човаачал турган. Бо частышкын дораан-на тыптып келбээн болбайн аан. Буруу— удуртукчуларда. Мен директор эш Голиковту билир мен—деп, ол чугаалаан.

70 чылдарга турганнын бодаарга, Хову-Аксы ам аажок өскерилген. Суур магалыг. Казар байлак ында, Хову-Аксында арай эвээжээн, рудадан байлакты чедир албайн турар деп чугаа үнүп турду. Ол дээрге эртемденнерниң бурузу-дур. Ону шиитпирлээр херек.

Россияның Коммунистиг партиязын тургузар деп саналды оратор деткивишаан, ону СЭКП-ниң XXVIII съездизи эгелээринге чедир тургузары эргежок чугула дээрзин айыткан.

Солчур школазының башкызы **З. Б. Донгак** мынча дээн:

— Платформа биле Устав төлевилелинде чаа чүүлдер, бодалдар киргени өөрүнчүг-дүр. Төөгүнү кижи билбес болза, амыдыралды ниитизи-биле билбес боор болгай. А төөгүнүң бир кезээ—чоннуң чаңчылдары. Ынчангаш бистиң школаларывыска тыва улустуң чаңчылдарын шуут-ла программага киирип турган өөредир болза эки-дир деп бодаар-дыр мен. Ол таварылгада школачылар, аныяктар эки чүүлдерге чаңчыгар болгаш кижизиттинер.

СЭКП-ниң кичээнгейиниң төвүнде кол-ла чүве кижи дээн болгай. Ынчаарга амдызында бистиң амыдыралывыста ол сөстер ажыл-херек-биле дүүшпейн турар. Чоокта чаа эрткен соңгулдаларга бистиң чамдык кандидаттарывыстың ажы-чаңы, хөделиишкиннери дыка-ла четпес болду. Бодун бедик көөр, удурланыкчызын бактаар боор-дур. Шак ындыг төлеп чок чоруктарны коммунистер, бистер, буруу шаавар ужурлуг бис.

Платформа төлевилелинде, бир-тээ, башкы кижи болганымда, эскерген чүүлүм болза, ында улус өөредилгезиниң талазы-биле арай эвээш киирген. Ынчалза-даа студентилерге стипендия бээриниң чурумун өскертир дээни өөрүнчүг-дүр.

Партияның Уставының төлевилелинде чамдык чаа чүүлдерни база саналдап киирип турар-дыр. Кежигүнге хүлээп алырын эге организацияларга үзе шиитпирлээр дээнин деткиир мен. Ынчалза-даа партия райкомунуң бюрозунга чаа киргеннерни аттестация чечирлиг бе-седалажыр болза эки. Оон аңгыда, кандидат стаж турзун деп саналдыг мен. Кандидат стажының үезинде бир чыл дургузунда ол кижи бодун көргүссүн.

Амгы үеде партиявыстың ат-алдарын кудулатып, харын өске партияларны тургузар дээринге удур мен. Сагылга-чурумну кошкатпас ужурлуг бис. Платформаның төлевилели дээрге, ленинчи ёзу-биле чурттаар дээни ол. Үе ынчаар негеп турар.

Төлевилелге хамаарыштыр кежигүн дадывырының 50 хуузун эге организацияларга арттырар дээнин деткиир кижи-дир мен. Ол ышкаш коммунистерниң чурттап турар чериниң айы-биле 5-тен эвээш эвес кижи турда, эге организацияны тургузуп болур дээнин деткиир мен.

СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары **Ю. К. Губарев** бодунуң саналынга эде тургустунуушкунуң амгы үе чадазында партияның туружунга болгаш ролюнга доктааган. Ол айтырыг Программаның болгаш Уставтың төлевилелдерин чугаалажып турда, коммунистерниң кичээнгейиниң төвүнге турган. Ук документилерни районнуң бүгү партия организацияларынга чугаалашкан болгаш коммунистер тодаргай саналдарны бергилээннер. Ылангыя чурттуң экономиказын экижидер талазы-биле айыттынган одуруттарны олар чүүлдүгзүнгеннер, экономиктиг политиканың чорударының эргежок чугула факторларынга олар доктааганнар.

Платформа төлевилелинге көдээже кичээнгейни ам-даа салыры күзенчиг дээрзин олар айытканнар деп, оратор уламчылаан. Өртек доктаадылгазында чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар база хөй.

Устав төлевилелин чугаалажып турар үеде районнуң коммунистери партияның иштики айтырыгларынга хамаарыштыр база саналдарны киргилээн деп, Ю. К. Губарев уламчылаан. Оларның хөй кезии эвээш кижилиг эге организацияларга партия хуралдарын кварталда бирден эвээш эвес эрттирерин, а өскелери—эргежок чугула апарганда чыылдырарын саналдаан. Партия комитеттериниң секретарьларын альтернативалыг байдалга соңгууру чугула. Оон аңгыда, коммунистер комитеттиң бюро кежигүннеринге бирги секретарьдан өске аппарат ажылдакчыларын кирбес деп база саналдааннар. Райком ажылдакчыларының ажылының кандыг түңнелин эге организацияларның канчаар ажылдап турарын бадымдаап үнелээр дээрзин база коммунистер саналдааннар.

Ийдирде — Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозтуң партком секретары **М. Ш. Куулар:**

— Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин бистиң районнуң коммунистери чүүлдүгзүнүп деткип турар—деп, ол чугаалаан.—Ону болгаш Устав төлевилелин чугаалажып турар үеде дыка хөй санал-оналдарны киргеннер. Ылангыя СЭКП-ниң ат-алдарын кудуладыр дээн ораалдажылышкыннарны буруушаап турар, четпестер бар-даа болза, партияның эрткен төөгүзү база кайгамчык.

Ынчалза-даа бөгүнгү амыдыралда болуп турар чамдык чүүлдер партияның ат-алдарынга салдар чедирип турар дээрзин оратор айыткан. Чижээ, чамдык удуртур ажылдарга турган ат-алдарын бак сыраткан коммунистерге өске база-ла удуртур ажылдар берип турары шын эвес. Чамдык коммунистер боттарының төлеп чок чоруун көргүзүп турары база чажыт эвес. Ындыг фактылар СЭКП обкомунуң аппарадында база бар. Оон бир бадыткалы бо чылдың май 17-де «Шын» солунга үнген «Чүге күш чок болганыл?» деп чүүл болур. Суктпак соңгулда округунга болган соңгулдаларның түңнелин үндүрүп турда, обком ажылдакчылары эштер Зорина, Малецкая, Лицкевич олар кончуг чараш эвес чүүлдер кылып турган-дыр. Ол дээрге партийжи удуртукчу кижиниң эрге-чагырга дээш шынчы эвес демиселиниң бадыткалы. Обком аппарады ындыг турда, бөдүүн коммунистерден чүнү манаар боор?

Ол дээрге ниитизи-биле идеология ажылының кошкаан көргүзүп турары-дыр. Ол ылангыя көдээ черлерде дыка хожудап турар. Кижиниң төлептиг мөзү-шынарын хевирлеп тургузарындан эгелээш, өске-даа айтырыгларны идеологтар күүседир ужурлуг. Амгы национал-даар арасының харылзааларны нарыыдап турар үеде идеологтуг бүгү ажылдакчыларының мурнунга улуг-улуг сорулгалар туруп турар.

Саналдакчы Устав төлевилелинге база доктааган. Партияга 18 хар эвес, 20 хардан өрү назылыг хамаатыларны хүлээп алыр деп киирзе чогуур дээрзин ол саналдаан. Ол ышкаш 3 кижиниң рекомендациязы албан турар ужурлуг.

— Платформа болгаш Устав төлевилелдериниң талазы-биле мааа хөй чүве чугаалавас мен—деп, Эрзин районда «Мөрен» совхозтуң хойжузу **Ч. Л. Ыңаалай** чугаалаан.— Бистиң коммунистерниң киирген саналдары колдуунда мааа чүве чугаалаан эштерниң-биле дөмейлежип тур. Мен чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга бичии доктаап көрейн. Олар бистиң республикада база эвээш эвес. Оларны республиканың бүгү коммунистери бир дем-биле шиитпирлээр ужурлуг.

Көдээ ишчилерниң амыдырал-чуртталгазын көрээлиңер. Ылангыя хойжуларның байдалы ам-даа берге болгай, ол чай, кыш деп чүве билбес, үргүлчү мал аразында чоруур. Оларның амыдыралынче кичээнгей салыр үе черле келген.

Республикада тургустунган база бир кол айтырыг — кижилер-биле ажыл, кадрлар. Ону тоомчага албайн турарывыстан чогумчалыг эвес чүүлдер көвүдеп турар. Ылангыя хулиганнаашкын, оорланыр чоруктар, аар кем-херек үүлгедиишкиннери көптереп барган. Оон бир чылдагааны — амгы күштүг болуп турар хоойлунуң чымчаа. Кижи бежин өлүрүп каап кижилерни эвээш хуусаага шиидер боор-дур.

Бистиң республикада сөөк-язы ылгажыр деп кончуг бужар чүве тыптып келген-дир деп, ол уламчылаан. Бистиң ниитилел амыдыралынга ол канчап-даа дүүшпес дээрзин бөдүүн ишчилер кончуг эки билип турар. Ооң чылдагааны чүдел? деп айтырыгны база сонуургаан мен. Хөй чорду. Оларның бирээзи — чамдык удуртукчу ажылдакчыларның тоомча чок чоруу. Чижээ, орус удуртукчу даргалар тыва улусту херекке албас, оларның ажыл, амыдыралын сонуургавас болур, а тыва удуртукчулар — орус болгаш өске-даа нацияның төлээлекчилериниң негелде-хереглелинге дыңнангыр эвес апаар. Кижилер, ылангыя удуртукчулар, арыг арын-нүүрлүг болур херек.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге партия ТК-ның Платформазының төлевилелинге болгаш Устав төлевилелинге хамааржышкан санал-оналдарны Кызыл хоорайның коммунистери эвээш эвести берген дээрзин СЭКП Кызыл хоорkомунуң бирги секретары **В. Г. Вальков** чугаалаан. Оларны редакция комиссиязынче дамчыдар бис, санал бүрүзү кичээнгейге алдынган. Партияның ат-алдарынга, экономиктиг реформаның боттанышкынынга болгаш өске-даа чүүлдерге хамаарыштыр саналдар киргилээн.

Хоорайның коммунистери СЭКП-ниң башкарыкчы партия болур ролюн камгалап арттырар дугайында үнелиг саналдарны киирген. Ол дээш, чеже-даа нарын болза, демисежир апаар. Нарын, берге орукту эрткен болгаш СЭКП-ниң дуржулгазы бар, кризистен үнүп шыдаар күштү ол тып алыр.

Партияның XXVIII съездизи эрткен соонда партия документилерин солууру чугула деп, оратор уламчылаан. Ынчан шаарланчактар партиядан боттары чайгаар үне бээр. А ындыглар эвээш эвес. Тыва АССР-ниң ИХМ-инге бедик албан-дужаал ээлеп чораан чамдык эштер пенсияже үнген соонда, партия билеттерин херээ ам эрткен дээш хоорkомга дужаап берипкен. Ындыгларны эгезинде-ле партияга хүлээп албас турган.

Партияга бо нарын, берге үеде ооң хүрээлеңинге боттарының ак сеткил-биле кирип турарлар эвээш эвес деп, В. Г. Вальков уламчылаан. Езулуг коммунистер ол. Ындыгларның одуруу хөй болзун дээш хоорком моон соңгаар-даа ажылдаар. Коммунистерниң санының эвээш болурунга сезинмейн турар бис, эвээш-даа болза эки шынарлыг болза, партияның ат-алдары бедик болур.

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу **А. Б. Солунам** саналының эгезинде мал ажылын хөгжүдерниң айтырыгларынга доктааган. Малдың баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер, уксаазын экижидер талазы-биле чугула сорулгаларны малчыннарның, специалистерниң мурнунда салганын ол чугаалаан. Мону чедиишкинниг шиитпирлээринге специалистер биче эвес рольду ойнаар, ындыг турбуже, өөредилге черлери доозуп келген эштерниң билии чавыс болуп турарын айыткан. Мал ажылының мурнакчыларының дуржулгазын нептередири ажыктыг турбуже, сөөлгү үеде олче сагыш салбастааның хойжу шүгүмчүлээн. Ол ышкаш социалистиг чарышты организастап турары кошкак, бир эвес бо ажылды чогуур деңнелге тургузар чүве болза, ажыл-ишти экижидеринге улуг салдарны чедирер болгай.

Чээрби чыл төрүүр хой кадарып келдим, онаашкан ажылымны ак сеткилдиг күүседир дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турар мен. Ындыг-даа болза эки ажылдаарынга шаптыктап турар чүүлдер тургулаар чүве-дир бо. Бистиң кыштаавыс эрги, кажаалар бичелээн, хой, хураган сыңмастаан. Оларны чаартыр, тудар хемчеглерни албайн турар. Соңгулдаларга белеткел үезинде депутаттың кандидадынга дешшиткен даргалар келгеш, кажаа-хорааны туттурар, малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш эки ажылдаарын хүлээнип ап, ону программазында киирип алган боор. Соңгулдалар-даа эртер, кылдынган чүве колдуунда чок.

Бойдус камгалалының айтырыгларынга ол доктааган. Баян-Кол бажында арга-арыгны кеспес дээрзин дугуржуп-даа алган болза ону сагывайн турар. Кооперативтер кежигүннери ону кыргып, чүгле боттарынга акша-көпеек ажылдап алырын бодап турар. Ындыг төтчеглекчи, бойдусту камгалаар, карактаар хөөн чок улустар-биле демисежир ажылды хөй-ниити чорудары хүннүң чугула айтырыы болурун хойжу айыткан.

Платформаның болгаш СЭКП Уставының төлевилелдеринге хамаарыштыр Кызылдың № 2 школазының башкызы **Н. А. Мистрюкова** бодунуң саналдарын, бодалдарын чугаалаан. Платформада партия эге организацияларының ролюн көдүрер, ажыл-чорудулгазын экижидер дугайында айытканын ол чүүлдүгзүнүп деткээш, ону амыдыралга боттандырар дээш шудургу ажылды чорударын чугулага көрген. Россияның компартиязын тургузарын, партия билеттерин солуур дугайында саналдарга ол каттыжып, ону чугула деп санаан.

Партияның идеология ажылы четпес болуп турарын шүгүмчүлээн. Төп телевидениениң дамчыдылгаларында безин амгы үениң идеология айтырыгларынга хамааржышкан дамчыдылгалар эвээш. «Взглядты» колдуунда аныяктар көрүп турар, оларга эки салдарны ол чедирбейн, харын чамдык багай чүүлдерни берип турар. СЭКП ТК-ның төлээзи мында олуржуп турар болганда мээң үстүнде чугаалаан чүүлдеримни кичээнгейге алыр боор деп бодап тур мен.

Партияның область, хоорай организациялары национал-даар арасында харылзааларны экижидериниң айтырыгларынче ханылап кирбейн турарындан сөөлгү үеде республикада чамдык таарымча чок чүүлдер үнүп кээп турар. Моон соңгаар бо херектиг чугулага көөр, партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчуларын мону шиитпирлээринге идепкейлиг киириштирер.

Аныяктарны ажылга киирер, ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дугайында чугаа чоруп-ла турар, херек кырында кылдынган чүүлдер эвээштир. Ынчангаш кылыр чүвези чок аныяк кижилер чурум, кем-херек үүлгедип турар-дыр. БАЛКЭ обкомунуң бо талазы-биле кылган ажылы билдинмес, көзүлбес. Ажыы-биле чугаалаарга, комсомолчу-аныяктар ортузунга ажылды экижидеринче хүн бүрү сагышты салыр үе келген деп бодаар мен.

Тываның төөгүзүн республиканың бүгү школаларынга өөренириниң чугулазын башкы саналдаан. Чүге дээрге чурттап турар республиказының ажылчы чонунуң төөгүзүн, эки чаңчылдарын билип алыры кымга-даа ажыктыг.

Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозтуң тудуг мастери **А. С. Донгак** сөс алгаш, улустуң саналдарынга каттыжып турарын чугаалааш, олар моон соңгаар чүнү кылырын саналдап киирбейн турарын шүгүмчүлээн.

Республиканың солуннары партия организацияларының ажыл-чорудулгазының дугайында эвээш бижип турарын ол айыткаш, партия ажылының арга-дуржулгазын, ында четпестерни дидими-биле шүгүмчүлээрин, бөдүүн коммунистер дугайында материалдардан хөйү-биле бижиирин саналдаан.

СЭКП обкомунуң ажылдакчылары чон ортузунче кирбейн, дээштиг ажыл чорутпайн турар. Партия обкомунуң ийиги секретары **В. В. Рогилонуң** чүгле сураан дыңнаан бис, көрбээн, танывас бис. Черле ынчаш партия ажылдакчылары чон ортузунче кирер, оларның сагыш-сеткилин, негелделерин, хереглелдерин, амыдыралының байдалын билип алыры амгы үеде чугула болуп турар. Ындыг ажыл партияның ат-алдарын, ролюн бедидеринге дузалаар. Эде тургустунуушкун эгелээниңден бээр беш чыл болган-даа болза, кылган чүве эвээш, ону ханыладыр, калбартыр дээш ажылче дидим кирер херек.

Аныяктар-биле ажылды үнделиин-биле экижидерин ол саналдаан. Коммунистер, удуртукчулар аныяктар аразынче кирбейн турар, оларның кижизидилгезин, өөредилгезин, ажыл-ижин, амыдыралын сонуургавайн келген. Бир эвес олар негелде, дилег кылыр болза ону дыңнавас, тоовас, күүсетпес болгулаар. Аныяктарга ындыг хамаарылганы өскертирин амыдырал негеп турар.

Чаа соңгуткан Советтер ажыл-чорудулгазынче ам-даа дидими-биле ханылап кирбээн, ону дүргедедир херек.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинде бүгү-ле айтырыгларны хаара ... ону деткиир мен деп, Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы **К. Л. Лапчаа** саналының эгезинде чугаалаан. Партия ажылында кол чүве болза идеология ажылы болгай, ону Платформаның төлевилелинде эвээш бижээнин чугаалаан.

СЭКП Уставының төлевилелинге хамаарыштыр саналдарны, немелделерин киирип, бодунуң хууда бодалдарын илереткен. Партия кежигүнүнге 20 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алырын, партияга кандидат стажын хевээр арттырарын, партия билеттерин солуурун ол саналдаан.

Хову-Аксы ортумак школазының башкызы **Н. К. Монгуш** санал бергеш, конференцияның киржикчилериниң кичээнгейин идеология ажылын экижидеринче угландырган. СЭКП обкомунуң идеология килдизи идеология ажылын экижидери-биле дээштиг ажылдарны чорутпайн турар. Килдис эргелекчизи Л. С. Зорина чон ортузунче кирбейн келген. Ынчангаш улустар бо дарганы танывас, билбес боор-дур. Мен безин чоокта чаа танып, билип алдым. Л. С. Зоринадан бир-ле катап айтырыг салган мен, ону харылавайн турган, менче удур айтырыг салган болгай. Кижи бодап көөрге СЭКП обкомунуң аппарадының ажылдакчыларының билии шыырак болур ужурлуг. Шынап-ла, негелде-даа ындыг болгай. Чон ортузунче кирер, кижилер-биле тус-тузунга чедир ажылды чорудары күзенчиг. Коллективтерге, тус-тус кижилерге лекция, беседа кылып бээр ажылды күштелдирери, экижидери амгы үеде чугула дээрзин башкы айыткан.

Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору **Т. Д. Чечек-оол** санал берген делегаттарга каттыжып, төлевилелдерни деткип турарын чугаалаан. Моон соңгаарғы ажыл-чорудулгага партияның политиказын шын чорудары-биле ажылды күштелдирери чугула деп демдеглээн. Ону беш чыл дургузунда партком секретары болуп ажылдап келген дуржулгамдан көрдүм. Республиканың дыка хөй булуңнарынга партияның политиказы четпейн турар-дыр. Ынчангаш идеология ажылын күштелдирери хүннүң негелдези болуп турар.

Оратор Устав төлевилелинге хамаарыштыр чамдык саналдарны киирген. Ында кандыг-даа кижи партия кежигүнү боор болурун айыткан-дыр. «Кандыг-даа» эвес, эң телептиглерни партияга хүлээп алыр херек. Кежигүн дадывырының 50 хуузун организацияга арттырар дээн саналдарны ол деткээн.

Сүт-Хөл районнуң партия организацияларынга эрткилээн хуралдарга Платформа болгаш Устав төлевилелдеринге хамаарыштыр дыка хөй саналдар кирген дээрзин район эмнелгезиниң кол эмчизи **О. Ш. Ондар** дыңнаткан. Партия хуралдарын эге организацияларга кварталда бирден эвээш эвес катап эрттирерин, партияның хоочуну деп атты 25 чылдан эвээш эвес стажтыг кижиге тыпсырын болгаш кежигүн дадывырының хемчээлинге хамаарыштыр саналдарны ол киирген.

Амгы чугаалажып турарывыс документилерде эде тургустунуушкунуң эчис сорулгаларының дугайында одуруглар кирбээн-дир деп, ол уламчылаан. Оон-даа өске четпестер ук документилерде көстүп турар. Чедир ажылдап кылдынмаандан чамдык билдинмес доктар база бар.

Оратор районнуң бөгүнгү амыдыралында чамдык четпестерге база доктааган. Ылангыя кадык камгалалында чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар чүгле Сүт-Хөлде эвес, бүгү чуртта хөй. Ооң чылдагааны—чүве артыын көөр принциптиң күштүг болуп келгени. Катап тургустунганыңдан бээр 7 чыл болуп турар Сүт-Хөлде шиитпирлээр айтырыгларга ол тодаргай доктааган.

Илеткелчи — СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** түңнел сөс чугаалаан. Платформаның болгаш СЭКП Уставының төлевилелдерин чугаалажырынга конференцияның делегаттары идепкейлиг болуп, боттарының саналдарын, немелделерин, казылдаларын киирген дээрзин демдеглээн. Ону шуптузун ниитилештирер. Партияның организастыг, идеологтуг ажылдарын эде тургузарын, күштелдирерин, социал-экономиктиг айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээринче бүгү күштү угландырарын партия организацияларының амгы үеде эң чугула херээ деп санаан. Ол ышкаш национал-даар арасында харылзааларның, аныяктар-биле ажылды экижидериниң, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселдиң шыңгыырадырының айтырыгларынга болгаш партия организацияларының, Советтерниң, ажыл-агый органнарының өске-даа кылыр, шиитпирлээр ажылдарынга оратор доктааган. Үстүнде адаан болгаш өске-даа сорулгаларны боттандырар дээш партия организациялары, коммунистер эң-не идепкейлиг ажылдаарынче ол кыйгырган. Конференцияның делегаттарының хөй саналыг айтырыгларынга ол харылаан.

* * *

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң талазы-биле конференция резолюциялар хүлээп алган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар соңгуурунче делегаттар кирген. Республиканың партия эге организацияларының делегаттарның кандидаттарынга 14 кижиниң дешшиткен турган, ону солуннарга парлаан. Оларның иштинден Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак биле СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оол боттарының кандидатуразын уштуп алганнар. Ынчангаш чажыт бадылаашкын даңзызынга он ийи кандидаттың адын киирген. Баштайгы бадылаашкының түңнелинде, эң-не хөй бадылаашкынны Г. Ч. Ширшин алгаш, съездиниң делегадынга соңгуткан. Ийи дугаар бадылаашкынче өскелериинден хөй бадылаашкынны алган үш кижини чажыт бадылаашкынның даңзызынга киирген. Олардан 50 хуудан хөй бадылаашкынны алган М. Б. Давик, Т. Д. Чечек-оол соңгуттурган. Партияның область конференциязындан болгаш партияның Кызыл хоорай организациязының чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан соңгуткан СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары болза: **СЭКП Кызыл хоорkомунуң бирги секретары В. Г. Вальков, Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири М. Б. Давик, Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Т. Д. Чечек-оол, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин.**

Партияның XXII область конференциязы ооң-биле ажылын доозкан.

Тарылга. Темп. Шынар

ЧУРУКТА: Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң чолаачызы Олег Картай-оолдуң үрезин дажыглаар машиназы тарааны сеялкаларже урар тускай дерилгелиг. Хораннап каан үрезинни хол-биле эжип уруп, шүүдеп-даа турбас. Үрезиннер төне бээрге, ол совхоз төвү Аржаан суурдан сөөртүп эккеп-ле турду.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХӨНДЕРГЕЙЖИЛЕР, КАНЧААР-ЛА БОЛДУҢАР

Анна Ивановна чүү дээш хомудааныл?

Ажылга харысалгалыг чорук негеттинерин сагындырып каалы.

Чөөн-Хемчик районда «Хөндергей» совхоз эрткен чылын 1200 тонна картофель ажаап алыр планныг турган, херек кырында ону дөңгүп-ле 155 тоннага күүсеткен, бир гектарга онаашты дүжүт 16 центнер болган, азы 99700 рубльдиң продукциязын чедир албаан. Ам ында байдал кандыгыл, эрткен чылда түңнел кижилерге кандыг салдар чедиргенил база ногаажылар бо чылын кандыг сорулгалыг ирги деп бодал-биле командировкалап чордум. Районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының даргазы С. К. Долгар ниити байдалды мынчаар таныштырды: «Суггат чок, кааңнап турары-биле 8800 гектарда тараа культураларын чашкан. Планның 60 хуузу. А картофельди 170 гектарга олуртурун планнаан. Суггаттыг черлерни барымдаалап көөр болза, амдызында 110 гектарга олуртуп болур. Үрезинни четчир кылдыр тыптынып алган. Бүгү-ле күштү бо хүннерде картофель олуртулгазынче углап эгеледивис. Бистиң тускай эртемниглеривис база ынаар чоруп турар. Совхозтуң эрткен чылгы түңнелдерин боттарыңар билир болгай силер».

Агроүлетпүр каттыжышкынының кол агроному К. Монгушка таварышкаш, көк-түг-шыктыг Хөндергейже кады хаптывыс. Кол-ла чүве— баштай совхозтуң кол агроному, азы директорунга ужуражыр. Агроном Кызыл-оол Бүлүгүнович Монгуш Чадааннның автотранспортчуларының төлээлери-биле картофель шөлү дээш изиг-изиг маргышкан тур. Кымга-даа картофель шөлү хуваар даалганы ол бербээнин чугаалап, шөлдү ооң мурнунда тарып турган черинден алырын диләэрге, автотранспортчулар таарзынмааның илередип:

—Дүүн-не силерниң ол шөлүңерде бир кижи 5 шоодай үрезин тарып каапкан. Ону Ондар Чотпа айтып берген — дидилер. — Мен ону билбес мен. Таштып райондан үрезин садып ап чораш, беш хонгаш келдим. Девин чаа, эртен келгеним ол-дур — деп, бүгү чүүлдү Кызыл-оол Бүлүгүнович тайылбырлаарга, олар харын тайбыңы-биле машиназынга олурупкаш чоруптулар.

— Бо чылын 120 гектарга картофель олуртур планныг бис. Бар үрезинниң 70 тонназы боттарывыстыы. Хакасияның Таштып районунуң белеткелдер конторазындан 94 тонна садып алдынган. Картофель олуртур шөлдү эрткен чылын арендаторларга хуваагн турган. Районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгезинден (ам ол бүдүрүлгени «Агротехсервис» каттыжышкыны деп адаар) арендаторларның беш кижилиг Василий Монгушка удурткан звенозунуң кежигүннери совхозтуң арендаторларынга бодаарга, бедик дүжүттү алган. А уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң арендаторлары бирги звенодан дудаваан. Бо чылын база черин район эмнелгезиниң коллективинге, райкүүском ажылдакчыларынга № 1, 2 АКМК-ларга бээр бис. Олар чериниң хөлезиниң кылдыр шеф ажылынга, сиген белеткежиринге дузалажыр, а тудуг организациялары кажаалар септеп бээр—деп, совхозтуң директору Ширин Шырапович Монгуш тайылбырлай-дыр.

— Эрткен чылын совхозтуң звенозу чүге чавыс дүжүт ажаап алганыл, ооң чылдагааны чүде болганыл? Аңаа буруулуг кижилерге кандыг хемчег онаашканыл, Ширин Шырапович?

— Эрткен чылдың түңнелдерин совхозтуң техниктиг чөвүлелинге, агроүлетпүр чөвүлелинге сайгарып чугаалашкан. Аңаа ажылдап турган Хеймер-оол Ооржакка удурткан 6 кижилиг звенонуң кежигүннери ажылынга ээ-харысалга чок болган. Ам бо чылын аныяк оолдар звенозун немей организастап тургуствус. Удуртукчузу Владимир Монгуш. Үш трактор болгаш картофель олуртур, ажаап алыр техникалыг. Черниң эргижирээни-биле суггатты чөптүг ажыглаваан-биле эрткен чылын дүжүттү чедир албайн барган. Бо чылын олар 55 гектарга картофель олуртур. «Агротехсервис» каттыжышкынның арендатору Василий Монгуш 10 гектарга, школа коллективи 5 гектарга олуртур. Совхозтуң картофель өстүрер звенозун аъш-чем, майгын-биле хандырган. Эрткен чылын тарып турган шөлүвүске картофель тарывас. Аңаа мал чеми меде болгаш тоорук чаар бис. Ынчап кээрде шөлдү солуур апаар. Улуг-Хөндергей биле Аныяк-Хөндергейниң суун кадып алгаш, тарыыр ужурлуг шөлүвүстүң 60 хире гектарын суггарып алдывыс — деп, директор чугаазын доосту.

Чугаа чугаа-ла болгай. Херек кырында ажылдың чоруп турарын көөрү-биле ийи агроном, мен—үжелээ баштай тоорук чаштырып эгелээн оолдарга бардывыс, улаштыр — картофель подвалынга келдивис. Ында үрезинниң хөйү кончуг. Ында контора ажылдакчылары, ясли-садиктен келген шефчилер болгаш огородтуң ногаажылары эртенги үеде бир машинаны чүдүрүп чоруткаш, ооң кээрин манап, районнуң «Билиг» ниитилелинден келген лекторнуң делегей байдалының дугайында лекциязын дыңнап олурлар. Чай аразында лекциязын дыңнап турары кижилерге ажыктыг болуру чугаажок. Оон чоруткаш, картофель олуртуп турар черге—ийи Хөндергейниң аразында тайга белинге келдивис. Ында ийи трактор бар. Бирээзи шөлдүң адаа талазындан чаа-ла шимчеп үнүпту. Үстүндээзи шимчевейн, чаңгыс черде туру. Шөлдүң бединде «ЗИЛ» маркалыг бензовоз машина, оон чанында ийи кижи чер казып турлар. Оларга чеде бээривиске, чолаачы Григорий Нагорных кадайы Анна-биле дүүн чаа олуртуп каан беш шоодай картофелиниң үрезинин дедир уштуп ап турлар. Совхозтуң агроному К. Б. Монгуш аңаа база шыжыгып үнду. Бир талазында, бодап турарга, үрезин олурткан хамаатыларда буруу чок-даа ышкаш. Ийе, амыдырал ынчаар негеп келген. Ногаа, дүжүттү өстүрүп алыры чоннуң херээ-даа болза, албан-биле аңгылап, тускай звенога берген шөлдү кандыг-ла-бир кижи агроном билбээнде, улуска айтып бээри кымның буруузул? Кызыл-оол Бүлүгүновичиниң шыжыгып турары чөптүг. Анна Ивановна бодунуң күш-ажылын, дерин, үезин хей-ле черге чидиргенинге хомудааш, ыглапты. Мен хуумда агрономну-даа, Нагорныхтарны-даа буруудатпас мен. Керээ чарып ап турар үеде дугуржулганың эрецгей болганында деп бодадым.

Аныяк арендаторларның байдалын ам көрээлиңер. Турупкан турар тракторнуң чанынга чеде бээривиске, ында оолдар директорнуң девин эртен ногаажы-агроном Мижит-Доржу Саттан чоруткан майгынның тип чадашкан турлар. Катап-катап эдип, чазып көөрлер-даа. Ону тип алырының барымдаазы-даа чок. Ынчангаш дедир суурже аппаары-биле дүргеш, бистиң машинавыска суп кагды.

Бир тракторнуң чүге ажылдавайн турарын Владимир Мөңзүй-ооловичиден айтырдывыс. Ол мырыңай бистерге чарбыттынар чыгы.

— Үс чок. Солидол база. Шланг чарылгаштыы үс үндүр алыпты. Ынчангаштың турары ол-дур. Аъш-чем чогум чедер. Майгын чок. Терге адаайта матрацтар чаткаш, хонар бис бе? — деп, удур бистен айтырыг салды. Агроүлетпүр каттыжышкының агрономy К. С. Монгуш: — Каш-ла хонукту таптыг эртирип көрүнер. Үе ат болду. Таарымчалыг үези эрте бээр, дуңмаларым — деп чугаалаарга-даа, ынаар кым-даа сагыш салбады.

Ажылдың шак мындыг оожум темпилиг чоруп турары берге-ле чорду. Директорнуң чугаазы-биле алырга, ында ажыл шуудай берген дээр, а херек кырында байдал мындыг. Ниити звенода 10 кижи наряд-биле ажылдап турар. Кандыг-даа кerээ чарбаан. Ол дугайын бригадир боду чугаалады. Аъш-чем-биле хандырган-даа болза, ында тускай повар чок. Ак-Баалык бригадазының столоваязының поварлары чемгерер дээрге, шөл аразы ырак. Звенонуң кежигүннери боттарының повары бар дээш база ынавайн барган. Оларга бир шиңн тып, черле кандыг-бир ажылды кылып турарын, аргалыг болза, туруушкуннар болдурбазын чагааш чоруптувус. А Нагорныхтарны эпчок байдалга арттырбас дээш Кызыл-оол Бүлүгүнович совхозтуң картофель подвалындан 5 шоодай үрезинни уруп бээрин чугаалап каан турган. Оларның машиназы бистиң соовус-биле чөрупту. Суурга четпейн, орук ара картофель чүдүрген машинада ногаажы-агроном Мижит-Доржу Сатка таваржы бергеш, доктаадып чугаалажы бердивис. Ол чемге херээлээр эът алыр дээш бир аалче чораан. Ында кажан-даа өлгени билдинмес, баксырап калган хой эъдин албаан чугаалай-дыр. А Нагорныхтарга хамаарыштыр дүүн ол шөлге картофель олуртпазын сагындырарга, олар: «Бистер билбес бис, даргалар ону шиитпирлээр» дээш тоовайн барганын тайылбырлай-дыр. Суурга катап баргаштын, майгын чедирип бээрин бригадирге чугаалаарывыска, чолаачы Валерий Донгакче ол көөр болду. — Кежигге машина дүжүп калган. Арай деп сөөртүп үндүрүп алдывыс. Ынаар кешпес бис — дигеш, ол мынавады. Оларны манадып кааштың директорнуң бажыңындан артык майгынны алгаш, катап оларга чедирип бээр ужурга база таварыштывыс. Тракторларның кудар үс чок турарын база чугаалаарывыска, Валерий Донгак дүүн чаа-ла долдур заправкалап алганын, тракторларның кайызы-даа үреп бээнин бадыткап кагды.

Кижилер-биле ажылдаары, бүгү-ле чүвеге таарымчалыг байдалды тургузары — амыр эвес айтырыг. Бо совхозтуң картофель олуртуп турар звенозунда ниити байдалды көрдүвүс. Ындыг таварылгада директорга, бригадирге, азы ажылдап турган кижиге бүзүрээр бе? Чок, кымга-даа бүзүрээри берге-дир. Ажылды организастап чок эгелеп алырга, түңнелдери багай болур. Бир эвес моон соңгаар кижилерниң ажылга хамаарылгазы ол-ла хевээр турар болза, бедик дүжүттү алыры канчап-даа болдунмас. Ынчангаштың Хөндергейниң ногаажы-арендаторларынга ажылга харысалгалыг чорук негеттинер дээрзин сагындырып каары артык эвес.

Вячеслав МОНГУШ.

Бистиң аалчывыс

ТАЛЬ ДЕП КЫМЫЛ?

Шыдыраа талазы-биле делегей чемпиону чораан Таль Кызылга июнь 10-да чедип кээр. Михаил Нехемьевич июнь 5-ке чедир лекциялар номчуур, чааскаан хары угда хөй кижи-биле ойнаар сеанстарны чорудар.

Сураглыг шыдыраачының бо аян-чоруу Кызылдың болгаш Тываның шыдыраа спортунуң амыдыралынга улуг болгаш ажыктыг болуушкун болуп артар. Бо болуш-биле шыдыраага ынак, оон хөгжүлдезин сонуургап чорууп база ону билир кижилер чопшээрежирп билдингир.

Таль деп кымыл ол?

Ону чүгле делегей гроссмейстери, делегей чемпиону чораан дээр болза, аңаа хамаарыштыр көңгүс эвээшти чугаалаан апаар.

Михаил Таль 1936 чылдың ноябрь 9-та Ригага төрүттүнген. Бичии чажындан-на ооң чүве утпазы кайгамчык турган болгаш чүвени ханы угаап, бодап билир чораан. Маңаа хамаарыштыр эге класстарга өөренип турган чылдарында үш оранныг саны саат чок көвүдедип, ооң түңнү дораан-на адаптарын чугаалаарга-ла четчир.

Дайын чылдарында ол өг-бүлези-биле кады Уралдың бир оралаан суурунче көже берген. Аңаа ол чылдарның аарбергезин көрген, чурттап эрткен.

Школага өөредилгезин шуут-ла 3-кү класстан ол эгелээн. Школаны эрте, он беш харлыг турган, доосканы. Оон онзагай сундулуг чорууп өөренип көргеш, ону Рига университединиң филология факультединге хүлээп алган. Ол ону чединишкинниг дооскаш, школага литература башкылап турган. Ужаавында ону шыдыраага улуг сонуургалы бүрүтүң-биле хаара туда берген.

Риганың Пионерлер ордузунга 11 харлыындан (1947 чыл) эгелеп, шыдыраа маргылдааларынга Миша киржип эгелээн. Аңгы негелделер ёзугаар алырга, ол ээзи орай назы боол турар. Ынчалза-даа шыдыраа спортунуң чадаларынга ооң бурунгаарлаашкыны дыка дүрген болган. 1958 чылдың зона турниринден Ботвинник-биле делегей чемпиону ат дээш маргылдаага чедир ойнап турар аразында ССРЭ-ниң чемпиону атты ол чаалап алган. А 1960 чылда ол делегей чемпиону болган. Ооң мурнунда чаңгыс-даа кижи ындыг кыска үеде ол хире тиилелгелерни чедип албаан болганда. чогум-на Тальдың мерген угаанның ам бистер чугаалаар апаар бис.

Михаил Таль — Совет Эвилелиниң алды дакпыр чемпиону, делегей чергелиг чээрби маргылдааның тиилекчизи. Ооң чединишкиннери тывызыксыг. Чүге дээрге ооң баажызын тывары безин берге боор турар. Бо таварылгада ынчан шыдыраачыларга улуг ажыктыг болу берген стиль-биле ол ойнап турган.

Тальдың чединишкиннериниң чажыды чүдел? Кайгамчык коштер ылым билиринде, угаанныында, аниминде, стратегтиг бодалдар тургузуп шыдаарында боллур эвеспе. Ындыг-даа болза, ол шынарлар делегей чемпионнары чораан Алехинге, Ботвинникке, Ласкерге база Капабланкага бар турганынга кым-даа бүзүрээр.

Улуг ат-алдарлыг болза-даа, Михаил Таль угаанныг, биче сеткилдиг, эш-өөрүнге, шыдыраачыларга дыңнангыр чорууп ам-даа салбаан. Оон ол ындыг эки мөзүлеш аажы-чаңы ону шыдыраачылар аразынга сураглыг боллуруп, делегейге безин алдаржыдып каан.

Ыраккы Тывага Тальдың аалчы болуп кээр деп турары — тыва шыдыраачыларга (моон мурнунда чылдарда ат-сураглыг гроссмейстерлер бистиң республикага кээп чорбаан болгай) хамаарыштыр ооң чаагай сеткилиниң, хүндүткелиниң демдээ-дир.

Тальдың чогаадыкчы планнарынга хамаарышкан бүгү-ле айтырыгларны ооң лекциялары болуп турар үеде салып, оон бодундан билип ап болур. Лекциялар Кызылда Политиктиг чырыдылгышкын бажыңынга болур эртер. Дараазында хүннерде Тальдың боду-биле ойнаар арга бар апаар. Ол июнь 11-ден 15-ке чедир чааскаан хары угда хөй кижи-биле ойнаар дөрт сеансты эрттирер. Ол хүнүнүң-не 25 кижиге удур ойнаар. Аңаа соонда Михаил Тальдың киржилгези-биле блиц-турнирин база организастаар.

Шыырак шыдыраачыларны болгаш көрүкчүлерни ол солун ужуражылгаже чалап тур бис.

Николай ШИШИГИН.
ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат.

ӨӨРҮШКҮМ

Школадан келген оглум
Улуг карак кынтыгылап,
Чүнү мурнай дээвиниң
Чүгле меңээ сунар-дыр-ла.

Алган дораан ажык көрдүм,
Арыг-силиг магадалым.
Чүгле «4», «5» демдек көргеш,
Чүдең артык өөрээн мен.

— Эр-лей, оглум, эртем херек,
Эки кызыл өөрен — деп
Ээгип келгеш, ошкап, чыттап,
Эргеледиң чагып турдум.

Ирина БЮРБЮ.

ДӨРТ ЧҮРЕК

Чечен чугаа

Августуң каан, аяс магалыг хүннериниң биреэзи. Ак-Довурак-че кирер орукта, фабрика чанында автобус доктаар чер. Фабрикадан шилгедек хөнүгүнүң, сырый, сарыг бажының дүгүн дыдыраштып алган хын дээш аныяк. Чараш оруссыг Надя автобус доктаар черге келгеш, саадавайн-даа, ооң артыы талазында ырак эвес, ол ыырынче углай базыпкан. Ур болбаанда Надя сотун дег сынныг, чорура дег карактарлыг, кара чаштыг, долбанныг кыыс чаактарында дам-дым семиддерлиг, ортумак дуттынныг, угулзалап даарап каан кылыы торгу тоннуг Сайлыкмаа базыптан. Ол ынаар бар чыгырда, ооң бажынга бодалдар шыышаш кыдыр кире халып келген. «Мээң Володя-биле болчашкан чериме танывазым орус урут чүге турар чоор. Мээң ынаам орус оол-ла болгай. Бо черле аңаа эвес-ле боор» деп бодал-биле Сайлыкмаа танывазы урут-биле эжилешкеш, доорап айтырган:

— Маңаа үрде келдинер бе?
— Чаа-ла келгеним бо-дур — деп, Надя харыылаш, өлче чазык көрген.

— Автобус маңаа турар бе азы... кижи маңаа тур силер бе? — дээр часкаш, Сайлык ара соксап каан.

— Чажырган канчаар ийик мен. Бир кижи-биле болчашкан черим бо чүве болгай. Шагы шуут чеде берди. Силер кай барып чор силер, таныжып алыр бис бе? — дээш, Надя холун сунган.

— Мээң адымны Сайлыкмаа дээр — дээш, чиңге хөнү салааларлыг холун сунган, уламчылар Сайлык шала дүвүреп чугаалаан — Мен база-ла эгиним-биле маңаа бо-ла шакта болчашкан кижи мен ийин. Канчап мындаар таарыжы берген чоор, хөктүг аа! Эгоонсуммайн көрүнер, таныжыларның ады кым боор?.. Кайда ажылдап турар кижи ирги? — деп, Сайлыкмаа чугаалыы ханыладып кирипкен.

— Душтуум ады — Володя! Комбинаттың дагдүгү бөлбаазыбадыр цегинде дагда ажылдап турар кижи... — дей каапкаш, болчагның мындаар чаңгыс шакта болу бергени кайгап. Володя дээрге тыра оол-ла болгай. Ол дээрге чырык черде чүгле меңээ шуут бердинген кижи. Ол дугайын меңээ каш-даа чугаалаан-на болгай. Володя меңээ чүдең эгим, мен чүгле оон-биле салым-чолум холбаштырган мен. Ол бүдүштүг, томаанныг, ажыл-ишчи, ооң кажан-даа меге чүве кылбазынга бүзүрээр мен — деп бодай каапкаш, улаштыр айтырган:

— Силерниң душтуунар ады кым боор? Кайда ажылдап турарыл, билип ап болур бе?

— Адын база Володя-ла дээр чүве база дагда ажылдап турар кижи, канчаарың ол?— деп, Сайлыкмаа шуут кылыктанып, доңгуп харыылаан.

— Мээң таныжым эртен Москваның даг институдунче өөренип чоруур кижи. Ынчангаш бо кежээ Мажалык кыры үнүп, үдежилге кежээзи эрттирер кылдыр чугаалашкан улус бис. А силер база ынчаар чугаалашкан чадавас силер ыйнаан — деп, Надя чугааның аайы-биле баштактанган аян-биле тайылбыр кылырын кызыткан.

Сайлыкмаа кылчаш кынныш, карактарын чидиди көрүп, арны эртэ-ла саргара хона берген. Ол эрткен чылын автобуска кондукторлап турган, аныяктарның кежээки школазын бот-өөредилге-биле дооскан. Сайлыкмааның бичиизинден тура-ла эттинмейн чоруур четпес аажызы бар, кончуг дүрген, бичии-ле чүве болза, эш-өөрү-биле маргыжа хона берген турар. Ооң ындыг байдалын Володя эскерип кааш, ону чагып-сургап, алыш бар ындаар көгүдүр-ле көстүп кел чыткан.

— Москваже даг институдунче деп алган, магалыг-ла чүве-дир. Мени силер ынчаар кыжырып турбайн аан. Володя-биле силер мурнунда-ла таныжар-дыр силер. Арын-нүүр чоруп-биле мени мегелеп, хөй черге ат-сураам үндүрүп, ындыр арын-нүүр чок чүве кылып турганы ол-дур — деп, Сайлыкмаа хедерлеңи берген.

— Оожумнап көрүнер, эш, ындыг кижи каяа турар чүвел, атташ аттар база турар болгай — деп, Надя чөвүн сеглээн.

— Шуптуң чүве ынчаар каяа таварыжып турар чүвел? Мени ийи дугаар душтук кылып алгаш, чаңгыс черге болчап... Ынчангаш арта-ла эртен арлы бээр деп турар.

— Оолдуң сеткил-сагыжын хандыр билбейн чыда, ооң мөзү-шынарын, чорук чоруур аажызын эки билбейн чыда, канчап дораан ынакшый берген силер. Мээң ынаам ындыг бак чүве кылбас. Мен аңаа бүзүрээр мен.

— Чаштаң тура чаңгыс хемниң суун ижип, кады ойнап өскен эвес, кым билир ындыг чүвелерни — деп. Сайлыкмаа кылыктанып харыылаан.

— Ындыг-дыр, эжим. «Шугум чаваар мурнунда шыгаар, шуттаарының мурнунда болдуар» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар болгай, эликтеп эшкелей бербенер — деп, Надя Сайлыкмааны оожуктурарын оралдашкан.

Шак ол өйде уруглардың турганы черже автобустан чаа дүшкен ийи оол аразында чугаалажып кел чораан. Олар кончуг өнүүктер Володя Монгуш биле Володя Яшин олар-дыр. Хайлыг чүве, мурнунда душтуктарын таныштырып кагбаан. Ол хирезинде олар элдеп чүве, чаңгыс черге, чаңгыс шакта душтуктарын болчап каан болганы-биле уругларның аңаа кагжы бергени ол. Ийи өнүк ынак кыстарын херектеринче чыыра тыртып куспактааш, чаактарынче ошкап тургулаан. Амыраалга мындыг таварылга база тургулаарын караам-биле көрген мен ийин. Дөрт чүрек ынчаар катты берген чүве ийин.

Доңгак ДЫРТЫК.
Барыын-Хемчик.

Ырлажыылы

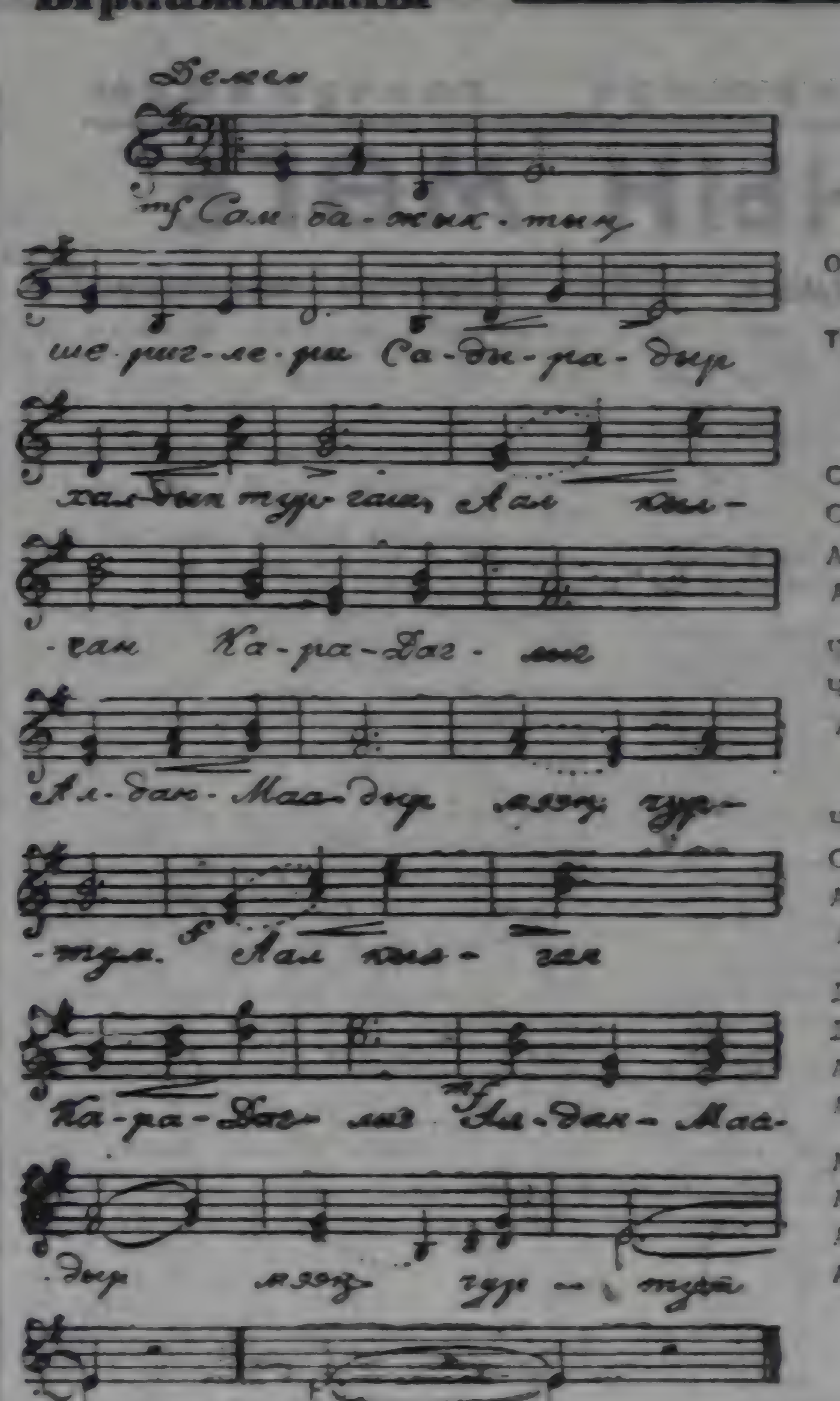

АЛДАН-МААДЫР

Аялгазы Дамба ХҮРЕШ-ООЛДУҮ.

Сөзү Ондар ОЛЕМЧИКТИҢ.

Самбажыктың шериглери
Садыраазыр халдып турган
Аал кылган Кара-Дагыг
Алдан-Маадыр—мээң чуртум.

Чалча болуп чурттавас дээш
Чаңгыс эптиг демисешкен
Адаларга турасказ бар —
Алдан-Маадыр—мээң чуртум.

Чалым ыстың салбактарын
Саглаа чажы сагындырар
Арыг ханым уштуктаан
Алаш, Хемчик—мээң чуртум.

Долур кара карактарлыг
Дордум тоннуг хомнуулар
Аас-кежиин алган ырлаан
Алдан-Маадыр—мээң чуртум.

Маңнык-торгу чаптыган дег
Маңчураамге келиңер деп
Аяк шайже чалаар черим —
Алдан-Маадыр— мээң чуртум.

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР СОҢГУТКАН

Июнь айда Москвага Россия Федерациязының журналистериниң тургузукчу съездизи ажыттынар. РСФСР-ниң Журналистер эвилелин тургузарының дугайында айтырыгның чугаалажырынга бистиң чогаадыкчы организациявыстың төлээлери база киржир. Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар черинин каттышкан пленумунга тургузукчу съездиниң делегаттарынга чижек хуваалда ёзугаар 5 кижи соңгуткан. Кымнарыл ол? Тыва АССР-ниң Телерадиокүркомитединиң даргазы, Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черинин даргазы Тавалай Салчак, «Тываның аныяктары» солуннуң редактору Светлана Монгуш, Телерадиокүркомитединиң улуг редакторы, мында журналистер эге организациязының секретары Чечек Кенден, «Тувинская правда» солуннуң редактору Анатолий Богдановский, «Шын» солуннуң улуг корреспондентизи, мында журналистер эге организациязының секретары Надежда Эрген июнь ортаандан ынай Россия Федерациязының журналистериниң тургузукчу съездизинге барып киржирлер.

База ол ышкаш журналистер эге организацияларының саналдарын өөренип көрүп турган, ССРЭ-ниң журналистериниң август айда Москвага болур VII съездизиниң делегаттарын каттышкан пленумга соңгаан. Республиканың чогаадыкчы эвилелин аңаа Телерадиокүркомитединиң даргазы, Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черинин даргазы Тавалай Салчак болгаш «Тувинская правда» солуннуң килдис эргелекчизи Роман Тас-оол төлээлээрлер.

Россия журналистериниң тургузукчу съездизин организастап эрттирериниң талазы-биле оргкомитеттиң составынче «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң харыысалгалыг секретары Чкалов Маадыының пленум соңгаан.

Всеволод ФИЛИППОВ.

ЭЛДЕПТИИН АА!

Зоналар аразында шыгаар үнген эң эки дээн улусчу театрлар болгаш шии бөлгүмнериниң көрүлдези республиканың хөгжүм-шии театрынга болуп эртти. Бедүүн көрүкчү кижи болганымда, шиилерни бот-тывынның артистерниң ойнап турарын солуннап көрдүм. Сеткилимге таарышкан эки көргүзүглүг театр Тожунуң улусчу театры болду. Ук шиини ооң режиссеру Клара Сагды бижээш, тургускан дээрзин «Шын» солуннга база демдеглээн. «Кижиниң ыожары» деп шии бедүүнү аныяк-өскенниң кижизидилгезинде, амыдыралывыста хөлелелерни сойгалап бижээн.

Мооң чаңынга театр директору Саин-оол Лаклаевич Ооң олурган Тожунуң коллективи ойнап көргүскен соонда, шиине хамаарыштыр бодум үнелелим сонуургадым. Ол чүгле кисказы-биле мынча диди.

— Тожунуң театры ёзулуг-ла чаптыг профессионал театр-дыр. кончут эки ойнадылар. режиссёр-даа, артистер-даа эки ажылдаан-дыр.

Ынчалган республикада улусчу театрларның аразында мындыг шыырак театр сайзыраа үнүп келгенинге чүгле театр ажылдакчылары эвес, көрүкчү чон база өөрүүр боор деп бодаар мен. Ол ышкаш Николай Доңгураайга удурткан Самагалдайдан келген улусчу театр «Бодарал» шии шиниң база солун ойнаан. Ак-Довурактан келген ажылчыннар коллективи «Самбажыкты» ойнап келген. Тееги-биле холбаалыг, хөй кижи киржикчилиг шииже ажылдап тургузары берге болбайн аан. Ынчалза-даа ында ойнап турар хоочун боттывыгыр артистер Александр Салчак. Чысыкмаа дээш оон-даа өске артистер рольдарын эки ойнаар чадавас.

Ам мооң кежигүннериниң дугайын бижикседим. Түңнел үндүрүп турган, мээң бо үеде аазгыным эки ойнаан коллективтерни ойлалап земтерлий, чүгле харын кош... [illegible] шии бөлгүмнерин мактап каарга, шуут-ла кайгай берген бис. [illegible]

[illegible]

БӨЛҮК КӨРҮКЧҮЛЕР:
Анчимаа ОНДАР,
Кусе МОНГУШ,
Николай БАРААН,
Маргарита ОЮН.

Тес-Хемде «Ужарлыг» чечен чогаал каттыжыышкынының идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи Клара Маадыровна Чиңмиттиң бижээн шүлүктери республика солуннарынга парлаттынып турар.

Ол район архивиниң эргелекчизи болуп ажылдап турар. Хостуг үелеринде чогаал бижиириңге хандыкшылдыг. Оон редакцияже бижээн шүлүктериниң чамдыктарын парлап тур бис.

ҮЛЕЖИР МЕН

Сээн дылың чечениңге
Сеткил чымчап уярар-дыр.
Шүүзеп бижээн шүлүктериң
Чүдең күштүг эм-таң ышкаш.

Шаараарган терек ышкаш
Чааскаанзырал хеме ышкаш
Чарашсыныг чогаалчымның
Саймааралыг үлежир мен.

ШУУРГАННАТТЫ

Караңгыда сылдыстар
Карак базып турар
Кырып хоорай кызы
Кыпкан от дег чайналы.

Чычааннарның хөөмей ырлар
Шыдаар ботту сергетсе-даа,
Терек [illegible]
Дээрес [illegible] шуурганнатты.

КАНЧААЙН, ӨӨРҮМ?

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
өөрүм?

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
Душтуу чүге болбас деп мен.

Клара ЧИҢМИТ.

Муңгарал кыдыраажындан

ЧОВАНЧЫЫНГА ЧОДА СЫНГЫ ДЕГ

Нарыыдаа шаг-ге бо Кежилерниң чугаалары безин азы-бүрү апарган. Чектээн, чөмелээн, шугумнулээн, сумелеен... Оларның аразында [illegible] «Кадыгга деп чүве курут [illegible] бо», «Хөй-нитти черлеринге чүве билир эвес, ында-мында алгырышкан, ол-бо дүкпүртүнген, [illegible]», «Кижи хүндүлээр деп чүвениң сураан безин дыңнаваан ышкаш, ылангыя аныяктары, өөшээ дадай», «[illegible]»

Бо чугааларны [illegible] турары билдингир [illegible]. Тываларга хамаарыштыр [illegible]. Ылангыя «Хөм-терек үүлгедир дээвде, [illegible]» [illegible]

[illegible]

чүл?

Ол айтырыгларны база херээмге дыка үр шыгжап, чептүг шын харыызын дилеп келген мен. Кым-даа тодаргай харыы бербеди, а хүн бүрүнүң амыдыралында көстүп кээр эскиттер харыы кылдыр меңээ сөглей бердилер. Чамдык-чамдыкта чованчыынга чода сынгы дег чүүлдер көстүп кээр чорду.

«Культуразы кудук» дишчик бе? Ындыг чүүлдер бар-дыр ийин. Хөй-нитти черлеринге чорааш, бодунуң туттуунуп билбес, кайы хамаанчок [illegible] рукташтар бар-ла болгай. Ылангыя аныяктарны көөрге кандыг ийик, долгандыр турар орус-тыва, эр-херээжен кочну-даа эскербес, алгырыткан, шашкылашкан, хем-бак сеглешкен чоруур. Ындаар тур сек сеглээр болзунза, бодуң шорун. Чүү-даа деп кааптар, оон кедерее, кыжаныр. [illegible]

[illegible]

кайы хире чаагай сеткилдиг ийик? Чоокта чаа телевизорга болган телемарафонну сактып тур силер бе? Таныказы аарыг орус оол дээш чеже не келбежик. Аңаа келгеннерниң хөй кезии тывалар чоду чоп. Бир херээжен аныяк не ол танывазы оолдуң аарыының бергезин болал келгеш, чүс-чүс телекөрүкчүлерни-даа уттупкаш, ыглай каапты! Кижи сеткили деп чүве ол-дур. А бистиң эриг сеткиливис кайыл? Кежээ, дүне кудумчуларга чораан ийи-чаңгыс чорумалдарны чүге уптеп, эттеп, оон туржук, соок чепсек-биле балыглаан чорууру бис? «Улуг кижиже холун карбаннатпас, сиринээштей бээр» деп үе-дүптеги тыва мерген угаадыгны дыңнаваан силер бе? Ылыктыг чүве бо делегейле артпаан деп боддарывар ол бе?

Ол-даа канчаар, оон дора үүлгедиглер кылын турарыыр бис. Таан чаржынчыг. Салаа базып санаар болза, дыка хөй. Оларның бирээзи, соолгу үеде база нептерел бар чылдар ырма сыныг үүлгедиг — машиналарже даш октаар чоруктар дугайын чугаалажып көрээли. Чежеге чижек-факт [illegible] сурталдажыр, каш таварылгадан маңаа кире шаапкаш, оон дугайы бичии чугаалажып көрээлем. Ындыг медээ дыңнааш, чүрээм аарыыр, ынчангаш ыттавайн баар аргам чок апарды. Чугаалавас болза хоржок, [illegible]

[illegible]

Кажгаар таан. Бо чылдың апрельде «Тыва [illegible]» каттыжышкынының автобаазазының чолаачызы Л. Половенченко Барыын-Хемчиктиң «Шекпээр» совхозка чоруп турда, ооң чүък сөөртүр машиназының мурнуку шилин даш-биле чуура шаапкан-дыр. Чоокта чаа, тодаргайлаарга, май 20-де Эрзин суурнуң чоогунга С. Таранов, А. Фрайс деп хамаатыларның мунуп чораан машиналарының соңгаларын буза шаап каапкан-дыр, ооң уламындан чолаачы Таранов аар кемдээн...

Мындыг фактылар эвээш эвес. Ооң уламындан чолаачылар районнарже чүък сөөртүрүнден сестир, ойталаар апарган. Оон-биле чүнү чедип ап турар бис? Боттарывыстың чиир аъш-чемивисти, кедер хевивисти чок кылып турар ышкажыл бис. Улустуң үлегер чугаазы-биле алырга, боттарывыстың олурар будуувусту боттарывыс одура шаап турарывыс ол.

Чүък эвес, пассажир сөөртүр чорааннар база суурларже үнмезинге чедер чыгы. Каа-Хем суурнуң «Совхозная» остановказынга «Икарус» деп автобустуң дөрт шилин чуура шаап алдывыс. База-ла чазын, апрельде. Оон ырак эвесте педучилище чоогунга хоорай автобузунуң үш шилин бускан-дыр. Мартта Чадаана хоорайга ПАЗ-672 автобустуң мурнуку шилин чуура шаапты. Каш хонук бурунгаар бөлүк оолдар Кызылдың автоорук техникумунуң чанынга хоорай автобузунуң соңгу шилин бузуп каан...

Чоокка чованчыг фактылар ам-даа бар, оларны санаар хөңнүм чогул. [illegible]

Оон-даа дора чүве — чолуун ажыл-херээн кылып чораан чолаачыларны тудар, оларны эттээр, үптээр дээш ышкаш эмин эртер бужар чүүлдер тыптып келген. Бо чылдың эгезинде Бай-Тайгага ийи кижи бижек тудуп алгаш, чолаачының сыырттапкаш, ЗИЛ-130 маркалыг машинаны былаап алган. Хову-Аксыга үш оол ГАЗ-53-түң хунаап алган. Чаа-Хөлге аныяктар бир чолаачыны эттеп-эттеп, ооң автомашиназының фонарьларын уштуп аппарган.

Соолгу үеде көвүдээн бар чылдар мындыг өөдежок чоруктар ниити тыва улустуң адын дыңнадыр бужартадыр. Ак сеткилдиг ишчилерниң, бедүүн чурттакчыларның, буруу чок хамаатыларның кижизиг мөзүзүн ол телепчоктар чударадып турул берген. Чүвени кандыр угаап билбес (ындыглар база эвээш эвес) кижилер ниити тыва улус дугайында үен-даан чугааларны тарадып чорул берген, ол чугаа Саян сыннарын безин ораатчок ашкан: «черлик чон», «кижизиг чүве чок», «сарбашкындан мыгалбастар» дээн ялалдыг чугаалар шуужа берген.

Ол меңээ ынчыг-дыр, чованчыг-дыр, аарышкылыг-дыр. Телепчоктарның «ачызында» сеслеттирип чоруур чонум дээш чүрээм саргыды. «Хүндүлээчел», «Биче сеткилдиг», «Тигей-кырынга холу чемзиг» деп үнелелдеривисти эгидип ап шыдаар бис бе? Кижи бүрүзүн ынча дээр кылдыр аан. [illegible]

[illegible] Ол чүгле бистерден хамааржыр. Кижи бүрүзүнден.

Дан ИРГИТ.
Кызыл хоорай.

«Ак-оолдуң игили» көрүлдеге чогаалчылар идепкейлиг киришкен. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери Черлиг-оол Куулар, Владимир Серен-оол болгаш шүлүкчүлер Монгуш Доржу, Алексей Аранчын ук уран чүүлге турасхаалаткан шүлүктерин чапсар үезинде көрүкчүлерге номчаан. Оларның биреэзин бөгүн парлап тур бис.

АЯЛГАЗЫ ЧУРТТАП ЧОРЗУН

Ногаралаан оттуг карааш
Оюн эрен базып орар
Аравыста Ак-оол ам чок,
Аялгазы артып калган.

Игилиниң үнү-биле
Ижин-баарны кегүп
субаар,
Кегеренээн карар-биле
Хөңнүнге дээр алдан үрер

«Куулус дүктүг кула дайны
Кудурууда уя-ла бар
Кускун кара кулуурундө
Кулаанайда сыргал-ла бар

Саскан дүктүг чараш оюнум
Саарында таңма-ла бар
Чараш кара сарыымайны
Чажынайда салбак-ла бар».

Чырганының дыды-биле
Арамайлап чазап кылган
Сылдыс-Шокар хылы-биле
Аялгалыр үнүн чазаан.

[illegible]
Хере чалгый ужуктурган
Көвей кижи чүлдү чүрээн
Хөөмей-биле тудуп чораан.

Аравыста Ак-оол ам чок,
Аялгазы артып калган
Ынчалза-даа аялгазы улуг
[illegible]

«Ак-оолдуң игили» деп
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]ар ЧЕРЛИГ-ООЛ

Тыва спорттуң хоочуннары

НАЧЫН МӨГЕ

Ол кымыл, кайда чурттап чоруурул?

Мен болзум оол-биле үе-черге эвес мен. Алыс тазылырым кончуг. Доозунуг бугазынын дииннирел турган үези ол. Ынчан 1950 ажыг чылдарда Эрзин районда «Чаа оруктуг» бир чамдык тараа шөлдери амгы Ак-Эрик суурдан ырак эвес турган. Ачам тракторист болгаш тараа шөлүнге «өзүп» келгим. «Өскус» машинавыстың чолаачызы «Сагды шоопур» түве ийин. Оон кадында ол аллар-аттыг мөге кижи дээрзин мөлдүк-калдык билир мен. Ынчангаш «Сагды мөге»-даа дээр-ле.

Чылдар эрткен. Бистиң Эрзинден республиканың 64 туржук, 128-тиң чирини дуглаптар мөгелер хөй үнүг: Чылбакай, Кавал, Төвүт, Откун, Дажы-Доңдук, Күдер-оол, Шаптак, Алдын-оол, Лай, Ак-оол, Чылаа... Ынчалзажок, Сагды амгы дег «хайнак» эвес, а чингине тыва хүрештирге бичиизинден эгелеп хүрежип эгелээш, «Начын мөге» деп атка четкен кижи.

«Кижи чугаалажып, аът киштежип таныжар» чүве дээн. Чоокта Ак-Эриктиг бир төрелим акаа-биле тыва мөгелер дугайында хоорежип ор бис. Республиканың хостуг хүреш маргылдаазы чаа доозулган, анаа болгаш тыва хүрешке Ак-Эриктиң ийи оолдарының бирээзи шүүлгеш, өскези үжүүрлешкеш келген турганы ол. Демги кижим:

— Сүктер Шиметтиң шүглүп чоруурун экиде. Ону сөөлгү үеде республикада хүрешке ынак улуг бичии кижилер дөгерези билир чоп. Ынчалзажок үе узап, хар-назыны улгадыксап бар чорууру-биле арай уттундуруп бар чыл бир республика мөгези кижи силерниң черде бар. Алыс болу Тере-Хөл суму чурттуг. Амыранза бо черге, бо Ак-Эрик суурга, кадыш-биче чурттады ийин ол. Сагды дээр. Кызылда «Совет Тываның 5 чылы» стадиону тур бе. Ам-даа кеже бербээн, чаа тутканы 1949 чылдан бээр барык ийи хем беллириннзе, эгин кыдыында тур ийин ол. Харын-даа эле чаартынып турар. Ынчан республикада чок дээн улуг, делгем, хевир-көрүштүг бо стадионнуң ажыдыышкынының бүгү Тыва байырлаан чүве. Анаа шүүлген кижи кым деп бодаар сен. Сагды болгай. Шак ынчаар ооң ады ол стадион биле, тыва хүрештиң төөгүзү-биле кезээ мөңгеде тудуш артып калган.

Ынчан мен Василий Куякович-биле доп-дораан хөлчок дужуксааным шын. Бай-Даг бадар чедээм турган. «Чыткан теве аксынче хачымына кирер» дээн ышкаш Эрзин райкүүском баштыында чалага оон-биле ужуражы бердим. 1950 чылдар орту кирип чорда, кабинетинге олуруппаш, душпестей бээр тургаым; ам кээп маан база бир алап-сурап чоруурум акаам бо тур-ла. Эгезинде эки таныдым, эртириптим. Хөй чыл көрбээн кижи мен. Республика мөгези дээр хире эвес, арай «өөлдүн» хире берген болзажок, кыдажы дорт, дыңзыг, бүзүределдиг чорбадыве. Чаңгыс ырайындан таныдым. Акаамайлап доктаадым алгаш, ат-бажымны, авам адын адап бердим. Бирээги-ле ээлдек хүлүмзүрүг, бежен чылдарның хүлүмзүрүү оон арнын шыва берди. Бистиң кижи бүрүүсту тускай, «таңмаланган» бир-ле онзагай шынар, аажы-чаң, бүдүш ылгаары чоп.

Бо чүүлдүң маадырының чырык черге тоң кээп душкен 1923 чылдан бээр дээн чаа ужурашкан шак, минутавыска чедир үргү үе, чылдар, айлар саат чокка «шуужуп» эрте берген. Оон «үш ажылыг бажымын көөрге база солун ла кижи чорду ийин. Баштай дарганы эгелээн. Суму секретары, районнуң тудуг килдизиниң эргелекчизи, белеткел контораның даргазы.. Оон ам оон болуунун чугаазы-биле алырга, «делир депшил» чоруткан. Эгезинде чолаачы, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже, хойжу. Ол АРШ-ка (Араттың революстуг шериинге) албан-хүлээзе эрттирип турган, танкист мергежилди чедип алган. Тава башталгаш [illegible] чок база башка, машинала түү дег. Чолаачының шыңзылгазын бир дөнге холга алган 1950 чылда Бай-Дагга баштайгы машина келген. 1,5 тонна ла чүък сөөртүр, ынчангаш «полуторка», «полтарытонника»-даа дээр-ле. Тергиин улуг шары болза, уебас чыгыы чүве-дир ийин ол. Оң үезин шаа-биле кончуг эки машина турган. Баштайгы машина, баштайгы чолаачы. База-ла Сагды ол.

Ам «баштайгы» хүрешти сонуургай кааптаалынар. «Совет Тываның 5 чылы» стадионну ажыдып турган 1949 чылды аан. Стадион иштинде кижи бажы кизирт, машина-техника ховар шагда ындыг-ла ыйнаан, аът бажы шыныыда-ла козурт. Ол бүгүдеп чыгыы-торгу тоннар кеткен. Тываның бүгү кожуунарындан чыглган мөгелер, чарыштыраалбыле белеткээни чыраа, саяк аъттар сөйнүң кижээнгейиниң төвүнге турганы билдингир. Ынчалзажок Сагды ылап, мөге кижи дээрин чүгле оон Араттың шериинге кады турган өөрлери Беглэ-Хүүрак, Мартааҗык, Айыкыжы, Мандар-оол суглардан база оон бо улаада Эрзин Тезиннин адын камгалап кады келген эштери: Ак-оол, Дажы-Доңдук, Откун дан өске кым-даа билбес. Оларның эң бичиизи-ле ол. Чок, хар-назын эвес, а аът хай, мага-бот талазы-биле. Ынчалза-даа, «азаның бичези кончуг» дээни ышкаш ол хүн оон «хүнү ылап киргени». Үстүнде адаачывыс аладар-аттыг мөгелер «сывырлып» чыдып каан эгелээн. Сагдыгың танываазы, хүрежир үр-шиин, аажы-чаңын билбезе безин хөй-хөй мөгелер бар болган. Чүү-даа болза, «шуртуур» Кара-Доржу баштадып элээн каш дыңзыг дээн мөгелер ушкулаан.

128 тен таптыг-ла дөрт мөге арткан турда көөрү, дыннап турарга, Шактар биле Ашак-оолдан аңгыда, чаңгыс чер-чурттуу Ак-оол моңгуржуунуң ады үчүн. Ак-оолду Шактар саат чокка октап алган. Эжинин адааның алыр дээр болза, каңчал-чоол туугаш, Ашак-оолду каар, ол-ла. Ынча ындыг берге чүве чок болган. Харын барза-барза Шактар-биле хүрежири тоң берге болган. Кол чыңдагаая шугаар азы ужурто былаажып дээш нелээ үнүп келгеннеринде эвес, а кай-кайызы-даа шериигге бир үеде турган болгаш үргүлдүүнүң хүрежип келген, бот-боттарының чаңнарын, арга-кургааларын пат билчир. Арта барып-барып нелээ куду карар, буттаар. Мөге кижи чежемейнин-даа хөй арга билир болза, оон чаңгыс илегелдиг, ынанышттыг, кол «бүгүрээр» чаңгыс аргазы ыяп-ла турар чүве дээн. Василий Куякович Сагды мөге турар шаанда: «Бир эвес мен куду киргеш, удурланыкчымның балдырындан солагай хол-биле алыр болзумза, тииилге мээниии деп билир мен» дээр. Ынчан, 1949 чылда, эң сөөлгү салдыга ол демги Шактарны ол-ла аргазын ойшаанда болгаш чедимчелиг ажыглааш, октап, «Совет Тываның 5 чылы» стадионнуң эң баштайгы чемпиону деп атты чаалап алган. Оон соонда чылдарда ол районга, республикага каш удаа шүүлген.

Шак мынчаар бистер, журналистер, бир чамдыкта хензиг чүве бижип алыр дээш маадыр дилеп, чеже-чеже он, чүс километрлерни эрттиг, чадаг эртпес дээрил. А олар, хүнның маадырлары, бис-биле мынчаар кожа-хелбээ амыдырап-чурттап, бистиң-биле чаңгыс ажыл үүлени бүдүрүп, мынанай чамдыкта чаңгыс паштан чем ижип, чип турарлар-дыр. Чаңгыс чижек, мен Сагды мөгени акый-кара чажымдан таныыр оон 9 уругларының чамдыктары-биле ойнап өөрү келгеним чоптуг. Арта мөге биле баштай ужуражы бергенимисте, ол эгезинде мынча дээн болгай: «Толя суга барып тур сен бе?...» Ол хиреде, бо кысказак дурт-сынныг, бичежек боттуг, ам хөй-даа, эвээш-даа эвес, а 67 харлыг ирей кижи ындыг солун амыдыралды чурттап эртип келген, чүгле районнуң эвес, а найысылал Кызылдың төөгүзүнге безин база бир солун исти арттырып каан кижи-дир дээрзин билбейн чорааным шын чүве.

Седип МОНГАЛ.

СРЕДА САНЫ—КАДЫКШЫЛГА ХҮНҮ

Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурнуң чурттакчыларын кадыкшылга хүнүн среда санында эрттирерин чаңчылып эгелээн. Майныл сөөлгү кадыкшылга хүнүнге харысалгалыг организация райкүүском болган.

Кежээкинин 5 шак ажып чорда, суурнуң стадионунга спортчу хептерлиг улуг, бичии кижилер чыглып келген. Чүгле чыскаалга безин турупкан кижилерниң [illegible] чоокшулап турду. Сула шимчээшкиннерден эгелээн кадыкшылга хүнү чоорту ритмиктиг гимнастиктаже шилчээн. Ол төнген соонда чыылган чон спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргыжып кирипкен.

Кадыкшылга хүнүнүн программазында 100, 200 метрге чарыш, канат тыртары, волейбол, даалы, шыдырааш, лапту ойнаары, баг кагары, скакалкалыг чаржыры дээш өске-даа хевирлер кирген. Лотерея база ойнаткан.

Кадыкшылга хүнүн эрттирип турар организация хана солун үндүрүп, аъш-чем аймаан белеткээр. Бо удаада стадионга хаарган далганны, сүттүг шайны, хойтпакты садып турду. Ол-ла организация тиилекчилерге шаңналдарны база тыпсыр. Ол хүнүң эрттирериниң девизи мындыг: «Рекордтар эвес, массалыг чоруку, спортчу дурт-сын, кадыкшыл херек». Ол-бо шөлдерде көзүлгенген маргылдааларның киржикчилеринин арадында СЭКП Өвүр райкомунуң секретарьларындан, райкүүском даргаларындан эгелээш, аппараттың дөгере ажылдакчылары киржип турар чорду.

Даразында средада кадыкшылга хүнүн район эмнелгезиниң коллективи эрттирер.

Кодур-оол ОЮН.

БИЛДИНМЕС БОЛУП АРТКАН

«Вашингтон пост»

Дужур октаттырган румын диктатор Николае Чаушескунуң шажылап өлүргенинге чедир, он чыл дургузунда, америк чазак совет мурнакчы шериг технологиязының дугайында медээлерин Румыниядан чажыды-биле садып ап турган, чазактың бедик албан-дужаалынга ажылдап турган кижилерниң тодаргайлаарга. Чаушескунуң ийи хуналазының анаа киржилгези улуг болган.

ТРЭ-лиг углап-баштап турганы чажыт программазынга душтунуг АКШ-тың чазак даштыкы холбаачылар дамчыштыр Румынияга 40 млн. ажыг долларны төлээш, оон 20 хуу хирези швейцар банкыларда агар санаарда меңнелип чыдар, ону Чаушескунуң гөрел бөлүү контрольдап чыдаан дээн. Вашингтонда болгаш даштыкы разведка ажылдакчылары дамчыткан.

Чаушеску-биле харылзаа бот-чепсек садып алыр талазы-биле дыка улуг операцияның кезии болуп, Чоөн блоктуң шериг организацияларының кээзи албан черлери-биле ол ылбадлыг турган. Болганын камгалалынга болгаш Варшава Керээзиниң өске-даа чурттарының камгалалынга ажыглап турганы агаардан халдаашкынга удур системаларны кириштир, тактиктиг ракетлер болгаш чепсектиң чүгүла компонентилерин Төп разведка эгелеп болгаш америк шериг ажылдакчылары ап турган.

Америк чазактың улуг албан-дужаалдыг кижилериниң медеглеп турары-биле алырга, Николае Чаушеску дугуржулгалаарга киришпээн болзажок, ол операциялар оон ыыт чок чөпшээрежилгези-биле чедиишкиниң күүсеттиниц турган. «Ону эң эгезинден бээр барымдаалап келген бис. Бистиң чугааламжыр ужурлуг айтырывыстың темазы болуп турбаан болзажок, оон кыжыдгези, чөпшээрежилгези чокка ындыг янзылыг чүүл черле болбас дээрзинге бүзүредилдиг турган бис» деп, америк разведканың бир офицери чугаалаан.

Эрткен чылын Чаушескуну албан-дужаалындан дүжүргени болгаш шажылап өлүргени-биле кады операциялыг румын кезин доозулган. Ийи дужмазы база ол кажарлаашкындан үнген.

Марин Чаушеску 1971 чылдың декабрь 28-те Венада румын садыг талазы-биле төлээ черинин подвалынга боглуна берген, ук төлээ черин ол удуртуп турган. Румынияның национал камгалал министринин оралакчызы болгаш Румынияның Армиязының политиктиг дээди чөвүделиниң секретары турган генерал-лейтенант Илие Чаушеску [illegible] туруп хоругдаттырган болгаш Бухаресте хоругдалда.

Николае Чаушескунун түскай дузалакчызы Сталиан Октавиан Андроник Швейцарияже үргүлдүг ужуп барып, Чаушескунуң ог-бүлезиниң чажыт банк агар санаарының талазы-биле төлелгелериниң чаптык хире кезиниң хуваалдазын башкарып турган. Аңгай акшалар Бухаресте «Ромтехника» деп румын шериг ведомствозунче кирип турган.

Николае Чаушескунуң өлгениниң соонда, ол ог-бүлениң акша-хөреңгизиниң хөй кезиниң кайда шыгжаттынганы билдинмес болуп арткан.

(СЭТА-ның Парлалга бюрозу).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТВ Телевидение

ИЮНЬ

Понедельник

ИЮНЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 А. Чехов дугайында барымдаалыг телефильм. 9.05 Концерт. 9.25—11.10 «Хоорай кыдыында эмнелге». 20 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 17.30 «Делегей судалы-90». «Бис болгаш экономика». 18.30 «Үе». 19.00 Мульфильмнер. 19.25 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен телефильм. 3-4 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Камера делегейже көрүп тур». 22.30 Коллаж. 22.35 Литературжу-уран-чечен программа «Сөс». 00.35—01.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Вундеркиндтиң турар арыны». 1-ги сериязы. 9.20 «Будактар». 9.50—10.10 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Барымдаалыг фильм. 17.50 «Найырал экранны». Тываның экраннарынга Бурят телевидение неделязының ажыдыышкыны. 18.00 «Бурятияның панорамазы». Информастыг-публицистиг программа. 19.00 Медээлер. 19.05 «Бурят чурумалдары». Киноочерк. 19.20 «Тыва черде». XXII область партконференциязындан репортаж. «Июнь 5-те — Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының делегей хүнү». «РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинден». «Кижи болгаш хоойлу». Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.35 Коллаж. 20.40 Хол бөмбүү. Бирги чер дээш делегей лигазы. Эр кижилер. ССРЭ биле Япониянын шилилдек командалары. 21.40 «Ырактан чазыылдарыңыштыктың чаңгызы». Уран-чечен фильм. 22.50—23.55 Хөй [illegible] телеабонементиниң «Өннерниң хөй назылыы».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ИЮНЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 8.55 «Бистиң студияда Антон-квартет». 9.10—10.45 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 16.50 Уругларга фильм. «Электрониктиң ужуралдары». 1-ги сериязы. 18.00 «Экии, тоглуу!». «Делегейниң балет лагери». 18.30 «Үе». 19.00 Мульфильм. 19.10 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 5-6 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Ийе, дээрги премьер-министр». Уран-чечен телефильм. 1-ги фильм (Великобритания). 22.10 «Парлалга клувун көргүзүп тур». 22.55 «Бо үш бүзүределдиг карта». Уран-чечен фильм. 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Вундеркиндтиң турганы». 2-ги сериязы. 9.20 Ритмиг гимнастика. 9.50 «Цирк артистери Ермолаевтер». Фильм-концерт. 10.35 Мульфильм. 10.55 Татар АССР-ниң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 11.35 Барымдаалыг фильм. 12.15—13.30 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Дугаржап Дашиевтиң ырлаары». Фильм-концерт. 18.00 «Кандыг чоруп тур сен, студент?» Улус депутаттарының Москвада дээди өөредилге черлериниң студентилери-биле ужуражыышкыны. 18.20 «Азия төвү». Программада: Медээлер. XXII область партконференциязында. «Бөгүн — Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының делегей хүнү». «Рыночта өртектер үнээни». 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!»). Курлавырда: барымдаалыг фильм. Гандболга чурттуң шилилдек командазының дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Левшаның салгакчылары». 17.30 Ритмиг гимнастика. 18.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30—19.00 «Үе».

Среда

ИЮНЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 8.55 «Силерниң үнер үенер, артист». Елена Ласько. 9.20 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 5-6 сериялары. 11.05 «Бо үш бүзүределдиг карта». Уран-чечен фильм. 12.30—13.10 «Үе». 16.15 Мульфильм. 16.25 Уругларга фильм. «Электрониктиң ужуралдары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.30 Уругларга дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Шүлүк чогаалының минуталары. 19.05 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 7-8 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Ийе, дээрги премьер-министр». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 22.15 «Прага чазы-90». Телеочерк. 00.15—00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Чүс бирги». 1-ги сериязы. 9.25 Шааңдагы болгаш амгы ырлар. 10.10 Барымдаалыг фильм. 10.50 Фильм-концерт. 11.30 Барымдаалыг фильм. 11.40—12.50 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Музейлер заалдарында». Чурукчу Д. Дугаровтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.00 Чугула интервью. 18.15 Медээлер. 18.20 «Тыва черде». «Хамаатыларны пенсия-биле хандырарының дугайында хоойлу». «Июнь 10-да — Чиик үлегүр ажылдакчыларының хүнү». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». Курлавырда: барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Чиик атлетика. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 17.40 Ф. Лувинниң ниитэ ыры чогаалдары. 18.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30—19.00 «Үе».

Четверг

ИЮНЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Кызыл Яй». Барымдаалыг фильм. 8.50 Концерт. 19.10 Эртем-таныылдырлыг фильм. 9.30—11.25 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 7-8 сериялары. 16.35 Уругларга фильм. «Электрониктиң ужуралдары». 3-кү сериязы. 17.40 «... 16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 9-10 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ийе, дээрги премьер-министр». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 22.10 Опералар ынакчылар клуву. 23.20 Останкинонуң Концерт студиязынга Илья Глазунов-биле ужуражыышкын 00.50—01.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Чүс бирги». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.25 Концерт. 9.55 Ритмиг гимнастика. 10.25 Концерт. 11.00 Мульфильм. 11.20 Концерт. 12.05—13.10 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Ужуражыышкын». ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Сальянова болгаш РСФСР-ниң улустуң артизи П. Ачиев. 18.05 «Депутатчы херек». РСФСР-ниң улус депутады В. А. Рощин-биле интервью. 18.15 Медээлер. 18.20 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Суггаттыг гектарның өөтек-үнези». «Социал программаны — боттанышкынга». «Июнь 10-да — Амыдырал хандырылга болгаш чурттал-коммунал ажылдың ажылдакчыларының хүнү». «ИХМ-ниң парлалга төвү дыңнадып тур». 18.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». Курлавырда: Уттундурбас хөгжүмнүг кежээлер. К. А. Кулька (скрипка) ойнаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 «Бодалдар белдиринде». 18.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30—19.00 «Үе».

Пятница

ИЮНЬ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мульфильм. 8.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.30—11.30 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 9-10 сериялары. 17.45 «Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның сүмелери». 18.30 «Үе». 19.00 Чурукчунуң мастерскаязында. Алексей Кузьмич. 19.15 Барымдаалыг фильм. 19.45 В. Готовцев ырлаар. 20.05 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Көрүүшкүн». 23.15 Бут бөмбүүнге делегей чемпионадының байырлыг ажыдыышкыны. Италиядан дамчыдылга. 23.45 «Ол болган... болган» 00.05 Бээйринис «Чүү? Каяа? Кажан?». 00.40—00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.35 Уругларга фильм. «Сугдувунче кире берген хоорайның дилекчилери». 10.45 «Гжель кандыг болуруул?» 11.30 Концерт. 12.00—13.10 «Күрүне кызыгаарлары». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.15 ССРЭ-ниң улустуң артизи Ким Базарсадаевтиң киржилгези-биле фильм-концерт. 18.15 «Бурятияның эртинелери». Очерк. 18.35 Бурят телевидение неделязының хаашкыны. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.00—23.45 Информастыг программа. Чапсарда (20.00)—«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 23.45—02.00 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. Аргентина биле Камерунуң шилилдек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 17.45 «Самчылар». Телефильм. 18.15 «Дартс деп чүл ол?». 18.30—19.00 «Үе».

Суббота

ИЮНЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харже кирипкен. 9.05 «Чыл үелери». Июнь. 10.05 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 11.00 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 11.30 Отелло Профацио (Италия) ырлаар. 12.00 «Партнер». Коммерция медээлери. 12.30 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. Аргентина биле Камерунуң шилилдек командалары. Италиядан дамчыдылга. 13.30 «Найырал меридианнары». Аас чогаалының ийиги делегей фестивалы. 15.45 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 16.45 Мульфильм. 17.05 Политиктиг чугаалар. 18.05 «Чер [illegible] — бистиң ниити бажывывыс». Фотоконкурс. 18.10 Делегей панорамазы. 18.55 Барымдаалыг фильм. 19.20 «Александр Малининниң балы». 20.30 К. Кийск режиссерунуң фильмнери. «Ужуралдар дилекчизи». 22.00 «Үе». 22.30 «Экранда — Сибирь». 22.45—01.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. ССРЭ биле Румынияның шилилдек командалары. Италиядан дамчыдылга. Чапсарда — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Шалиган полковниктиң маневралары». Уран-чечен фильм. 9.40 «Браво, Альберт Лолиш». Уран-чечен фильм. 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле Камерунуң шилилдек командалары. 12.30 Останкинонуң Концерт студиязынга дирижер, композитор, дирижер Г. А. Струве-биле ужуражыышкын. 13.00 «Бис-биле кыл, бис ышкаш кыл, бистен дээре кыл». 14.00 Оорус чугаа. 14.30 «Горец» таныжылар. Владикавказтан дамчыдылга. 15.00 Видеоканал «Совет Россия». 17.30 «Бир эвес силерниң харыңар...» 18.15 Концерт. 19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Воскресенье

ИЮНЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чурттунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкиниң программа. 11.30 Делегейниң дескиндир. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 П. И. Чайковский. «Куулар хөлү». Шии. 15.40 Мульфильм. 16.00 Аныяктарга публицистиг программа. 17.15 «Бүгүдеге педагогика». 18.15 «Көдээден дамчыдылга». Панорама. 19.30 Татар ССР-ниң танцы болгаш ыры ансамблиниң концерти. 20.10 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм 12-13 сериялары. 22.00 «Үе». 22.30—22.40 «Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эвилеледешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. 8.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Каттышкан Араб Эмираттар болгаш Колумбияның шилилдек командалары. 9.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Австрияның шилилдек командалары. Италиядан дамчыдылга. 12.00 «Александр Невский». Барымдаалыг телефильм. 13.05 Видеоканал «Казы ажылдажылга». 16.35 Видеоканал «Совет Россия». 19.05 «Планета». Делегей программазы. 20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 «Хууда амыдырал». Уран-чечен фильм. 22.00 «Үе». 22.30 Чурукчунуң мастерскаязында. «Иван Никифоровтуң амыдыралы». 22.45—01.05 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. АКШ биле Чехословакияның шилилдек командалары. Италиядан дамчыдылга.

КИНО

ИЮНЬ 3

«НАЙЫРАЛ»: «Чудесный лес» 11.10, «Под принуждением» 9.10, 13.00, 15.10, 19.30, «Дерево, распустившее почки осенью» 17.20 шактарда.

Видеозал: «Вспышка» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник № 17 9.30, «Дай лапу, «Друг» 10.50, «Хроника сатаны-младшего» 12.20, «Авария» — дочь мента» 14.50, 16.50, 20.50, «Конец старого монастыря» 18.50 шактарда.

Видеозал: «Валерий Леонтьев» 12.00, «Дама на рельсах» 13.30, «Любовь выигрывает» 15.00, «Кто и как» 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Родные берега» 12.00, 16.00, «Пришелец» 14.00, «Разные судьбы» 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Капрынская девушка и пхеньянский парень» 10.00, 11.40, 19.40, «Просто Америка» 13.20, 15.40, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Встреча» 13.00, 15.30, 18.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Серебряные трубы» 13.00, «Друг моей подруги» 14.40, 18.50, «Гарем Степана Гуслякова» 16.50 шактарда.

ИЮНЬ 4

«НАЙЫРАЛ»: «Стук в дверь» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.00, 12.20, «Как теперь вас называть?» 10.20, 13.40, «Идеальное преступление» 15.40, 19.50, «Городок лотосов» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Атлантик-сити» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Имя розы» 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Родные берега» 15.00, 18.40, 20.30, «Пришелец» 16.50 шактарда.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың медицина училищези 1990—1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырга дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап турарын чарлап тур: «Эмчээшкин херээ» (фельдшер) — өөредииниң хуусаазы 2 чыл 6 ай, «Сестра херээ» (медицина сестразы) — өөредир хуусаазы бир чыл 10 ай.

Он класс дооскан 30 харжетпээн назылыг кижилерни хүлээп алыр.

Кирериниң экзаменнери: орус дыл болгаш литература — сочинение, диктант, биология — аас-биле.

Училищеге кирерлер хүлээн алыышкын комиссиязынга дараазында документилерни киирер: чогуур хевирге бижээн билдириишкин, ортумак эртемниң дугайында аттестат (боду-биле), № 086 хевириниң медицина шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден ушта бижиктиге, ону администрация бадыткаан болур, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук, төп район эмнелгезиниң кол эмчизинден чоруткан бижик.

Паспортун, шериг документизин боду ап алгаш келир.

Билдириишкинни июнь 1-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Кирериниң экзаменнери июль 15-те эгелээр, хүлээп алыышкыны август 15-ке чедир болур.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 2 «а». Телефон № 2-41-19.

* * *

Новосибирскиде харылзааның А. В. Пеурцев аттыг электротехника институду бирги курстуң дараазында хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларынга студентилер хүлээп ап турарын чарлап тур: «Автоматчыттынган электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа» дараазында салбырлары: а) хөй каналдыг электрохарылзаа

б) харылзаа дериг-херекселдерин эдип тургузарын болгаш харылзаа туудуглары, радио харылзаазы, радио болгаш телевидение дамчыдылгалары, харылзаа экономиказы болгаш эргелел башкарылгазы.

Хүндүскү салбырга билдириишкиннерни июнь 25-тен июль 15-ке чедир, бот-өөредилгелиг салбырга — август 31-ге чедир хүлээп алыр.

Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), характеристика, № 086 хевириниң медицина шынзылгазы, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Хүндүскү салбырга июль 16-дан август 5-ке чедир, бот-өөредилгелиг салбырга июль 16-дан сентябрь 10-га чедир дараазында экзаменнерни тудар: математика (аас-биле), физика (аас-биле), орус дыл болгаш литература — сочинение.

Билдириишкинни болгаш документилерни дараазында адреске чорудар: 630125. Новосибирск, 125, Кирова, 86. Приемная комиссия.

Айтырыгны тодарадып алыр чер: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, каттаар килдизи. Телефон № 2-48-12.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

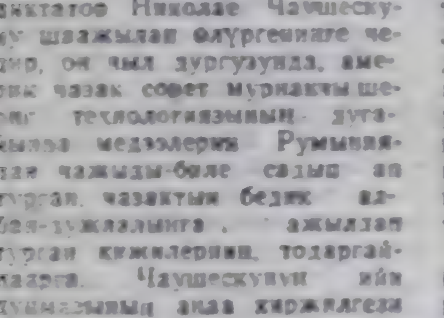

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргаша — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга адазы.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерини талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 426. ТС—00673.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 5 вторник
№ 128 (14328)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Кызыл хоорайда Валентина Дубининаның дашчылар бригадазы нийт чүс өг-бүле чурттаар ниити чуртталга бажыңын туйбудан кылып турар. Олар ону эрткен чылдың октябрьда таваан салып эгелээн. Ам бешки каътка чедир кыла берген. Оозун бодаарга, ажылы шуудаашкыныг. Тудугжулар эрткен айда тудуг-монтаж ажылдарының планын 106 хуу күүсеткен.

Бригадада чээрби беш тудугжу ол ниити чуртталга бажыңын бо чылдың сентябрьда кылып доозар сорулгалыг. Дашчылардан Николай Родинни, Күжүгет Александрны, Виктор Суваклутту болгаш оон өске-даа тудугжуларны ажылынга кызымак деп мактап турар.

ЧУРУКТА: бригаданың инженерлериниң оң талазында бригадир Валентина Дубинина.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БОРА-ХӨЛДЕ МЫНДЫГ

СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозтуң Бора-Хөлде Альберт Хапылак удурткан бригада 4 звено боор алган ажылдап турар, мында 20 механизатор бар. Коллектив ам 1350 гектарда кызыл-тасты чажып турган. Планы—1650 гектар. Оон ангыда, 635 гектар арбай, 400 гектар сула тарыыр планныг.

Дөртей Саттың звенозу 735 гектар черни андарган. Ниитизи-биле 750 тонна кызыл-тасты, арбайны совхозунга дужаар планныг. Олег Кара-Сал биле Алексей Ооржактың звенолары чүткүлдүг ажылдап турар. Галина Саттың звенозу сорт участогунда 300 гектар шөлдүг, оон чартыында чингетарааны тараан, бир гектардан 7 центнер дүжүттү алыр.

Бригадада янзы-бүрү маркалыг 12 трактор үрелиишкин чокка ажылдап турар. Кыварчаар чүүлдери база четчир.

Чарыштың түңнелин 7 хонгаш-ла үндүрери, шалынчыларны шаңнап мактаары чаңчыл болган. Поварлар Наталья Ховалыг биле Айлаң Сат механизаторларга амдан-сүүзүннүг чемни кылып берип, Зоя Сат биле Екатерина Саая олар чунар-бажыңны доктаамал чылыдып турар. Ынчалза-даа агиткультбригаданың, кежер киноның кажан кээрин манааш, шылай бергеннер.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

Дүжүт алыр дизе

ХҮН, АГААР БАР, А СУГ...

Бо эрткен кыжын бистиң районнуң девискээринге хар кылын дүшкен-даа болза, час эрте дүшкен, хар март айда-ла эрээн. Оон соонда чаъс-чаашкын мырыңай чок болган. Оон хараазы-биле амгы үеде районда байдал нарыыдап, оът-сиген оңгап-суксап эгелээн. Шак мындыг берге байдалды өөренип көргеш, районнуң улусчу контроль комитеди суггаттыг черлерни совхозтар канчаар ажыглап турарының дугайында бо чоокку үеде массалыг хыналданы кылган. Аңаа ажыл-агыйларда улусчу контроль бөлүктериниң даргалары, штаттан дашкаар хөй санныг активистер киришкен.

Районда суггаттыг шөлдер 3557, оон иштинде тарылга шөлү 2944 гектар. Ол черлерни суггарар талазы-биле Көк-Тейниң бот-орулга-чарылгалыг участогу база совхозтар-даа кончут четпес ажыглап турар. Оон хараазындан сөөлгү каш чылдарда суггаттыг черлерден тарааның, ногааның болгаш картофельдиң дүжүдү суггат чок черниң-биле барык дөмей болуп артпышаан, а чарыгдаа улуг. Күрүнеден хөй акша-хөреңгини үндүрүп тургаш, совхозтарда насос станцияларын тудуп, ажыглаалда киирген. Оон ажыглалы кандыгыл? Багай. Чогуур үезинде сентеп белеткевес-тир. Бот-орулга-чарылгалыг участок бо чылын насос станцияларын дыка орай белеткеп эгелээн. Эң ылангыя «Совет Тыва» совхозтуң Чеди-Пашта насос станциязын (участок удуртукчузу В. Попов) апрель 30-де ажылдадыр дугайында херээ чарган, а херек кырында ону май айның ортаа үезинде ажылдадып эгелээн. [illegible] хозтуң директору Б. Монгуш-оол станцияны чогуур үезинде ажылдадыр дугайында айтырыгны районнуң удуртур органнарынга база бот-орулга-чарылгалыг участоктуң удуртулгазының мурнунга каш удаа тургузуп келген. «Улуг Октябрь» совхозтуң суггарылга системазының насос станциязының мотору ужуп үрелген. [illegible]

регатка хол безин дегбээн турган.

Суггарылга дээш эң кол харыысалгалыг эштер —совхозтарның база бот-орулга-чарылгалыг участоктуң удуртукчулары насос станцияларын, техниканы база суггатчыларны өй-шаанда белеткеп алыры дээш хемчеглер албаан. Оон түңнелинде ниити районда суггаттың деңнели чавыс кууду. «Улуг Октябрь» «Бурунгаар», «Кызыл тук» совхозтар суггарылгаже майның бирги чартыында кирбээн. А ол дээрге суггат талазы-биле эң үнелиг үе-дир.

Амгы үеде районнуң ажыл-агыйларында база бот-орулга-чарылгалыг участокта чаштырып суггарар 20 агрегат бар. Боларны шуптузун белеткээш, ажыглаар болза, эвээш эвес күш-түр. Эрткен чылын каа-хемчилер ниитизи-биле багай эвес дүжүт алган. Чаъс-чаашкын шору болган. Азы ол чорук механизаторларны, суггатчыларны оожургадыпканы ол бе? Хөй күш, херекти үндүрүп тургаш, эки дүжүттү ап болур бис. Бо дугайын чер ажылы-биле холбашкан улус билир.

Каа-Хемниң ажыл-агыйларының бирээзинге-ле 2-3 кижи майның ортаа үезинге чедир чер суггарып ажылдап келгенин чүнүң-биле тайылбырлаарыл? А «Бүрен» биле СЭКП-ниң XXV съездизин аттыг совхозтар амдыгаа чедир суггатче барык кирбээн. «Совет Тыва» биле «Ленинчи орук» совхозтар черни шору суггарып турар. Районнуң улусчу контроль комитединиң [illegible]

ралынга чугаалашпаан, чогуур эштерден негевээн болза, районда суггат кандыг байдалдыг болур ужурлуг-дур? Хыналда сөөлүнде «Енисей» совхозта суггатчыларның саны 10 четкен. Бот-орулга-чарылгалыг участоктуң 3 агрегады база ажылдап эгелээн.

Часкы хүн бо хире изиг турда, арык-буталарже сугну шаа-биле үндүрүп, суггатты организастап болур арга турда-ла, олче кижээгей салбааны дээш районнуң улусчу контроль комитеди буруулуг кижилерге харыысалга онаап, бар четпестерни дои-дораан чайладырын негээн.

Районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары, чер ажылының специалистери бо чоокку үеде чаъс чагбас деп чүвени эки билир. Изиг хүннен оът-сигенниң-даа, чашкан тарааның-даа үнүжү саадаан, кызамдап чыдар дээрзин караа-биле көрүп турар, а арык-буталарда суг шаа-биле бар. Үнүштүң өзүлдезинге эң чугула чүүлдерден хүн, агаар четчир, а суг эвээш, барын четче ажыглавайн турар. Чүге? Кымга, чүге манап олурар бис?

Климентий ОЧУР-ООЛ.
Районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

Бухгалтерлер семинары

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң организастаазы Төп зонада совхозтарның улуг бухгалтерлериниң семинары эгелээн. Ол семинар бир неделя уламчылаар. 36 шакка көрдүнген лекцияларны планнаан.

Семинар «Агроүлетпүр секторунуң экономиказынга эде тургустунуушкун» деп темага болуп эртер. Аңаа Сан-хөө, Социал-хандырылга министерстволарының, күрүнераховании черииниң база агроүлетпүр эвилелиниң кол-кол специалистери лекцияларны номчуур.

Аренда болгаш оңчу дугайында хоойлуларга камаарыштыр тускай өөредилгени база чорудар.

БӨГҮН

Пленум ажылын эгелээр

Культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң III пленуму болуп эртер. Аңаа обком кежигүннери болгаш чалаттырганнар киржир. «Профэвилелдерниң чаа Уставының төлевилелиниң дугайында» айтырыгны чугаалажыр. Пленум «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының залынга болур.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алыр.

Бойдусту камгалаар

Кежээликин 18 шак 20 минута турда «Азия төвү» деп телевидение программазынга «Бөгүн — Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының делегей хүнү» деп рубриканың адаа-биле тускай темага Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал талазы-биле күрүне комитединиң кадрлар начальниги Олег Иванович Гаврилов чүве чугаалаар. Аңаа чүгле бойдус дугайында эвес, а төпчүгленчилер-биле демисел дугайында чугаа база болур.

СОВЕТ-АМЕРИК ДЭЭДИ ДЕҢНЕЛГЕ ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР

ВАШИНГТОН, июнь 4. (СЭТА). Кэмп-Дэвидте президентилер резиденциязында боор турган совет-американ чугаалажыышкыннарга М. С. Горбачев биле Дж. Буш делегейниң айыыл чок чоруунга, бирги ээлчегде, түс-түс девискээрлерге хамаарышкан айтырыгларны чугаалашканнар. Афганистан, Камбоджа, Куба, Никарагуа, Сальвадор, Индия болгаш Пакистан база Чоокку Чөөн чүк дугайында айтырыглар кичээнгейниң төвүнге турган.

ССРЭ-ниң Президентизи АКШ-ка күрүне аян-чоруун кылып чорупс турган үеде Москвага болгаш Вашингтонга нийт чурттуң культура-информация төптерин ажыдар дугайында, ССРЭ биле АКШ-тың кызыгаар албан черлериниң аразынга кады ажылдажылга дугайында, «Совет лайф», «Америка» журналдарның тиражтарын көвүдедир дугайында дугуржулгаларга ат салдынган.

ССРЭ-ниң АКШ-та ычин чериге америк элээн хөй ажыл-херекчи бөлүктериниң болгаш совет министерстволарының төлээлекчилериниң кады ажылдажылга дугайында документилерге ат салгазы нийт күрүнениң кайызынга-даа ажыктыг харылзааларны калбартырынга чугула базым болган. Чижээ, Казахстанда нефть тывыштыг черни ажылдап кылырынга «Шеврон оверсиз» корпорациязының киириштиерер, «Ибм уорлд трейд» корпорациязы совет школаларга 13 муң компьютерни чорудуп бээр дугайында дугуржулга кылдынган.

Дээди деңнелге вашингтон ужуражылгаларының сөөлгү түңнел хүнү келген. ССРЭ Президентизиниң автомашиназы Ак бажыңга чоокшулап келген. М. С. Горбачевка байыр чедирип, хүндүлелдиг ёзузун илередир дээш муң-муң кижилер Ак бажыңның чанында кудумчуларга долдур чыглы берген турган.

М. С. Горбачев биле Дж. Буш Ак бажыңга каттышкан парлалга конференциязын эрттирген.

Оон соонда үдээшкинниң байырлал ёзулалы доостурга, М. С. Горбачев болгаш ону үдеп чоруур кижилер вертолёттарга олурупкаш, Эндрюс авиабазаже ужупкан.

СЭТА-ның корреспондентизи: «Михаил Сергеевич, Вашингтондан кандыг сеткилдиг чорупкузар?» деп айтырарга, ол «Комгус, чүге дээрге ажылывыс түңнели эки болду» деп харыылаан.

* * *

ССРЭ-ниң Президентизиниң АКШ-ка күрүне аян-чоруу уламчылаар, ол Миннеаполиске болгаш Сан-Францискога баар.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев ол-ла хүн Миннесота штаттың найысылалы Миннеаполис хоорайда чеде берген. Штаттың губернатору Р. Перпич совет аалчыга алдар болдуруп, эртенги шайлалга кылган.

ССРЭ-ниң Президентизи ол хүн ажыл-херекчи бөлүктериниң төлээлекчилери-биле ужурашкаш, оларның сонуургап турар айтырыгларынга харыылаан. Оон соонда ол совет-америк поляр экспедициязының киржикчилери-биле ужурашкан болгаш бистиң чуртувустуң организацияларын, бүдүрүлгелери-биле үр үеде кады ажылдажылганы боттандырып келген «Контрол дейта» компанияның конторазынга чораан.

АРЕНДАТОРЛАР СЪЕЗДИЗИ ДООЗУЛГАН

ССРЭ-ниң арендаторлар болгаш хуу бүдүрүкчүлер эвилелиниң бирги съездизи июнь 3-те Москвага ажылын доосту. Оон ажылынга бүгү эвилелдерниң республикалардан 720 делегат киришкен. Чалаттынган ССРЭ-ниң улус депутаттары, ССРЭ-ниң ЭА-ның корреспондент-кежигүнү П. Г. Бунич, а күүселде [illegible] удуртукчузунга И. М. Ельцин сонуурткан.

Аренда шимчээшкини сөөлгү каш чылда чуртта коңгуг калбарган. Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга чоруткан санал-оналга салыышкыны күрүне бүдүрүлгелериниң 60 хуузунуң арендаже кирээзинче шилчиир күзелдиг болганын тодараткан. 25 хуузу ам дээрезинде аайын тыппайн турар, а 14 хуузу шуут удурланган.

Экономиктиг чаартылгаларны боттандырарынга саат ужураштырып турар чүүлдер эвээш эвес. Амгы үеде арендалыг коллективтерниң чүгле 4 хуузу бүдүрген продукциязын хостуг-биле сайгарар аргалыг. Чиг эт болгаш дериг-херекселдер-биле хандырылга коңгуг нарын айтырыг боор турар. Арендаторларның 25 хуузу ол чүүлдерни «кара рынокта» тыптыныр ап турар. Арендага кайы адырның кандыг бүдүрүлгелерин дужаап болурул дээр дугайында тодаргай даңзы ам-даа чок. Үнхүрүг онаашкыны база-ла бузалап боор артпышаан. Төпчүткен тарифтерни болгаш шалыңны арендаторларга албадап турар, а чер-черде эрге-чагырга органнары янзы-бүрү хоойлу-саавырларны боттарының туразы-биле үндүрүп турар.

Съездиниң хүлээп алганы түңнел резолюцияда эвилелдиң кежигүннериниң эрге-хоойлу камгалалын боттандырар, хүлээгелиг юридиктиг консультация албаның тургузар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Съезд ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевка ыйгырыгны хүлээп алган. Аренда болгаш хууда бүдүрүкчүнүң ажыл-чорудулга дугайында эвилел республикага хоойлуунда ажылдап кылырын дүргедедириниң аренда харылзааларының хөгжүлдезин негеп турар деп ында айыткан.

Эвилелдиң ийиги съездизин 1991 чылдың май-июнь айларында чыылдырар деп шиитпир хүлээп алдынган.

(СЭТА).

ХӨГЖҮП ОРАР ЧАА ФЕРМА

СЭКП ТК-ның (март 1989 ч.) Пленуму эрткенден бээр бир чыл ажып турар. Ол үениң дургузунда кодээниң чурттакчы чонунуң амгы аграр политиказының кол утказын [illegible] амыдыралга боттандырып, мал, чер ажылынга өг-бүле, арендалыг звено, азы кооперативтерни организастап эгелээн. Республиканың ангы-ангы черлеринде мурнакчы дуржулганың ажыктыын биле берген арендаторлар звенозун, бригадазын азы кандыг-ла-бир кооперативтерни чижекке киирип-даа болур. Олар чурттуң Агыш-чем программазын шиитпирлежиринге улуун киирип турарлар.

Чөөн-Хемчик районда семиртилге угланыышкынныг «Тыва» совхоз ажыл-агыйны ангы-ангы хевирлиг чорудуп турар. Дузалал ажыл-агыйны сайзырадыр сорулга-биле дирекция 1988 чылдан эгелеп, Хакасияның ажыл-агыйларындан симменталь уксааның моолдурганын садып ап, оларны семиртилге малынга ангы кадарып турар. Ниитизи-биле симменталь уксаалыг 101 инекти хоочун кадарчы Эрес-оол Тюлюш биле оон дузалакчызы Борис Монгушка хүлээдип берген.

Ажыл-агыйның иштинде чаа дургустувуп турар ферманы ам теве-хаяжылар «Чимис» деп адап турар. Оларның турар чери Теве-Хая— Сүт-Хөл оруундан ырак эвесте хавак баарында. Ферманың саанчылары 5 кижи. Оларның турлаанда нийт өг болгаш бир вагончугаш бар. Саанчылар суурже чаным турар. Бо хүннерге чедир 65 хунажын оолдаан. Сагдынган сүттүң чамдыызын Чадаанның сүт заводунче, артканын суурнуң урутаан садыг, столовайынче, хову-трактор бригадазынче чорудуп турарлар.

— Фермавыс чаа-ла шуудап эгелээн. Бүгү чүвени хол-биле кылып турар бис. Черле ынчаш, ажыл берге-даа болза, кижи бүрүзүнүң сонуургалы улуг. Чогум амдывысында совхозтуң удуртулгазы-биле кээрэ-даа чарып албадывыс. План-даа албаан бис. Ынчалза-даа сүттү бидоннарга саап каарывыска, машина-биле Чадаанаже база боттарывыстың херэглекчилеривис алгаш баар. Ажыл-агыйга сүт четчип турар. Ам сүт-саан улам эвээри чугаажок. Ынчан хойтпакты-даа кевүледир кылы бээр бис—дигеш, саанчы Фаина Калзановна Тюлюш аяктарга хойтпак кудуп сунмушаан, таваакта хөөг чигирин, хойтпактыг саваны бисче чоокшуладыр сала каапты.

Шынап-ла харын, хөөредин-даа канчаар, хайындырган сүттен кылган хойтпактың чагайын кандыг дээр. Дуржулгалыг хоочун саанчылар Фаина Калзановна, Шончалай Дуран-ооловна Тюлюштер саанчыларны башкарып турарын чугаа кылбыла билип алдым. Аныяк саанчылар оларның дуктаалары болгаш кенеэттери.

Шончалай Дуран-ооловна болуштуң бодалдарын мынчаар илереди-дир:

— Амдывысында биске ажыл-агыйдаан кандыг-даа план бербейн турар-даа болза, чоорту алыр деп бис. Ам-даа инектеривис бызаалаар. Фермавыс эргелекчизи Кара-кыс Дүктүг-ооловна Куулар доктаамал кээп турар. Кол зоотехник Эрес-оол Чигжитович Куулар база. Ынчап кээрге, биске келир үеде тускай зоотехник база херек апаар. Шупту чүвени бодувустан бурунгаар санап өөренири чугула апарган.

Амгы үеде ферманың турар девискээринде оът эвээжээн. Июнь айның баштайгы хонуктарында Улуг-Хөндергейниң Ак-Хемде чайлаанче көжериинге өг-бүле фермазының кежигүннери белеткенип турарлар. Баштай аңаа кажаа, бажыңнаг турар ужурлуг. Совхозтуң тускай артемиглери ферманың турлаан кылыры-биле тускай хемчеглерни чорудуп эгелээн.

Чаа төрттүнген бызааларның чаптанчыг, чараштарын кандыг дээр. Чадаган кажаа кыдыынга хүн караанга таалаан дег, кегженип чытмылаар. Оларны 26 чыл дургузунда механизаторлап, комбайнерлеп келген Спирин Калзанович Тюлюш кадарып турар. Оон келир үеже боддалары база-ла үстүнде саанчылар-биле дөмейин чугаалашкаш билдим.

«Демниг саскан теве тудуп чиир» деп чоннуң үлегер чугаазы шынныг. Мен хуумда ук ажыл-агыйда чаа-ла хонуп орар «Чимис» фермазын сонуургап, келир үеде арендаторларның база бир коллективи болу бээрин чигзинмес мен. Олар малдың продукциязын элбедип, күрүнеге хөй, сава сыңмас сүттү сала бээри чугаажок.

Вячеслав МОНГУШ.

Ажыглалга кирер тудугларда

УЗАМДЫККАН СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

«Совет Тываның 5 чылы» стадионунуң чанында спорт комплекизиниң тудуу— узамдыкпан болган тудугларның бирээзи. Оон доостурунуң хуусаазы он чылдарның иштинде [illegible] «Кызыл тудуг» трестиниң [illegible] де аңаа ажылдаваан бригада [illegible] Ында ам бо хүннерде Владимир Дамбарыч удурткан бригадазындан он шаа кижи ажылдап турар. Оларның чамыктары-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум.

Ук тудугну чылдан чылче чылдырып турар аразында [illegible] [illegible] тудугжулар хомудап [illegible] Оон каттап [illegible] тускай төлевилелдерин [illegible] [illegible]

Корреспондент биле ужурашкаш, шупту-ла [illegible] [illegible]

— Солун ажылдакчызы биске чүү-биле дузалап шыдаарыл — деп, мастерниң күүселдезин күүседип турар Олег Галактионович [illegible] [illegible]

[illegible] политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга өөренип турар болгаш, ам бо хүннерде спорт комплекизинге бүдүрүлге практиказын эрттирип турарын шала-була дыңнаткаш, тудуг материалдары-биле үе-шаанда [illegible] келгенинге хомудаар. Мээң сонуургаан айтырыгларымның чаңгызынга-даа [illegible], орта таптыг харыы тыппады.

Аңаа көөрде ажылчын тудугжу Маадыр-оол Бүрбүевич Ондарның сеткилинден үнүп турар чемелиг состерни черле үдеп болгу дег.

— Бистер мааа электриктерни, [illegible] болгаш өске-даа ажылчыннарның [illegible] [illegible] [illegible] болгаш [illegible] [illegible] [illegible]

дырыын кичээнгейге албас аргажок. Оларның шуудап ажылдаарынга оон-даа өске чүүлдер шаптыктап турарын ол дыңнатты. Бистер чоралывыс хүн олар тайга үнеринге белеткенип, тарып ыяштар экзээрин сүмележип дугуржуп турганнар. Ынчалза-даа чоруур ужурлуг машиназы чогуур шагында келбейн барган. Ыяш турар баллы, демир-хүүрек, лом туткан тудугжулар барык бичии [illegible] машина манаан.

Спорт комплекизи турар бажыңның ханалары салдынган, тудуу доозулган. Улус эштир улуг, бичии бассейннер, янзы-бүрү демиселдиг нийт спорт залы, бут чуур дөрт ванна, хөй санныг душтар, [illegible] 48 [illegible] [illegible]

— Бир неделя бурунгаар мында ажылдап эгеледивис — деп, бригадир Надежда Ана-

тольевна Филь чугаага киришти. — Амдывысында ажылчын, бир өөреникчи шеверлеа ажылдарынче кирипти. Кыдыр ажыл эндерик. Бажыңның иштиниң чадаларын мрамор-биле шыва салыр, чараштап каастаар. Бистиң ажылывыска эргежок чугула материалдарны дажып эккел, үүрмек ажылдың кол кезээнче кирериңге белеткенип турарывыс бо. Мынчап кээрде шеверлекчилериниң үлүүнге ажыл фронтузу четчир болгаш артар, мырыңай-ла бажыңны ажыр. Ону чүгле шынарлыг кылып доозар чүгле бистерден хамааржыр апаар.

Тудугжуларның чугаазындан алырга, баш удур чагыг киирип каарга-даа, ол чамдыкта хилис куруг баар. Бирде көдүртүр кран саадай бээр [illegible] [illegible]

Бригадир коммунист Владимир Дамбар 1974 чылдан бээр тудугжунуң белем эвес

мергежилин шиңгээп алган. Ол бо үениң дургузунда арга-дуржулганы-даа ажылынга мөөңнээн, алыс бодунуң ажыл-чарлыг чорукту деткип, четпес чүүлдерни сагыш-сырал-биле чугаалаар, дорт сестуг, тодаргай харыыга шак кижи дээрзин эскердим.

— Узамдыккан спорт комплекизи бо чылын ажыглалга киирериңге бүзүреп турар бис —деп, Владимир Тюлюшович демдеглей-дир— Чамдык шенелде ажылдары ам-даа шелевээн бистерни дүвүредип турар. Чүл дээрге эштир бассейннерже суг киирер хоолайлар бар болгай. Оларның шенелдезин чорудуп турда [illegible] [illegible] сезинмес аргажок.

Сагыш-сеткилде [illegible] бодалдар турза-даа, тудугжулардан хамааржыр ажыл [illegible] [illegible]

ле үстүрер бульдозер, [illegible] чүдүрер экскаватор келбейн [illegible] үргүлчүлевишаан. Оларның келир, келбезинге тудугжулар чаңгыгып калган. Кады ажылдап турар бүдүрүлгелерниң аразында шак мындыг халалыг харылзаа, деткимче чок чорук тудугжуларның арендаже кирериңге аажок шаптыктап турар. [illegible] тудугжуларның [illegible] ажыл—[illegible] талазын июнь айда [illegible] [illegible] Амдывыста [illegible] кээрин доктаадыр чаагайжыдаа ажылы чорып турар.

[illegible] эң ылангыя спорт [illegible] [illegible] [illegible]

Дамы САЛЧАК
(«Шынның» корр.)

ЧАА-ХӨЛ: кижизидилге ажылының дуржулгазы

ЧАЖЫНДАН ЭГЕЛЭЭР

Өг-бүлениң [illegible] чызы деп [illegible] кижини [illegible] адааны таварылга эвес. Бүгү-ле өг-бүлениң сагыш човаашкыны ооң эктинге дүжер. Ынчангаш херээжен кижини [illegible] кириирү дээрге келир үеде салгал дээш, күрүнениң үнделиин болур өг-бүлениң быжыг[illegible]ларының бармымдаазы болур.

Бистиң Чаа-Хөл суурда 1988 херээжен бар. Беш-алдан уруглары тосан, оон эвээш ажы-төлдүг айы чүс хире неле бар. Бот-нелериниң саны —120. Чаш урут азырап орар [illegible] ниң ийи үнелээри четпейн турар. Ол база харысалгалыг-даа, [illegible]-даа [illegible]. Оларга дузалаарын хүн бүрү бодап турар болза, кижи дээш сагыш салып турарының [illegible] болур. Садик [illegible] чедир берген чаштарның [illegible]рынга ажыдаар арганы тургузары база бир шарыл айтырыг болуп турар. Улус өөредилге килдизиниң, совхозтуң бир-бир [illegible] садиктерде уруглар нормадан ажып турар. Оочурда дөрт чүс ажыг кижи турар.

Байдалдан уштунарының аргаларын дилеп турар бис. Ийи каъттыг нити чуртталга бажыны ээ турган. Ону [illegible] садик кылдыр [illegible] ревээн. Бо айтырыг хүн чурумундан уштунмаан шаанда, негелдени тургузарывыс чугаа [illegible]. Ам бо [illegible] турарывыс — өг-бүле садиктери тургузары. [illegible] Эвээш санныг бөлүктерге уругларның хайгааралы эки болур. Өг-бүлениң херээжен ээзин ажыл-биле хандырар арга база тургустунар. Амгы үеде бөлүкте он беш кижиниң орнунга үжен урууну ап турар. Малчыннарның ажы-төлүн [illegible] чок дээш албас арга чок база [illegible]. А кижизидикчи башкыта ажыл [illegible] Ол шын эвес.

Кандыг-даа херээнин садыгы болза, хандырылга арай кирелиг апарган. Бот-орулгалыг [illegible] дээш, чаштарны [illegible] Чүгле бистиң суурда эвес, районда, республикада школа назынны четпээн уруглар албан черлеринге [illegible] негеттинип турар. Районда садиктерниң 40 [illegible] бажыңнарда. [illegible] оруп-дежек херек болуп турар. Депутат [illegible] республиканың фондузун 94 муң рубльден 144 муң рубль кылдыр немепкаан. 15 тонна дозуну немей үндүрүп берген.

Урууну чажындан кижизидер. Садик чаа кижини [illegible]лээринге улуг рольдуг. Чаштарның кадыы, кижизидилгези бистиң ажылывыстың башкыларының негелделеринге бис база каттыжып турар бис. Ажыл чиик эвес, а телевизи кулу.

Ногаа аймаа чаш организмге [illegible] «Өвүрлер» садиктиң ажылчыннары боттарының күжү биле 8 тонна картофельди, 5 тонна капустаны, морковьту, свёкланы дузап шыгжап алган бис. Рис, макарон аймаа бедии үзүктели бээр. Аъш-чем ассортиментизи байлак-ла болза эки.

Кижизидилге ажылы садикке эки тургустунган болза, оон эки өөреникчилер үнер. Бис уругларывысты школаже үдепкеш-даа, үш класска чедир [illegible] сонуургаар бис. Школа сорулгазын ак сеткилдиг күүседирге, келир [illegible] сагыш [illegible] барып болур. Ону өг-бүле-биле бир демниг чорударын чедип алганда, берге [illegible] бис. Бистиң коллектив ада-иелер-биле ажылдаң [illegible] аргаларын ажыглап турар. Ада-иелер [illegible] Садыгларда чок улуг хемчээлдиг ойнаарактарны, бажың херекселдерин олар биске кылып берип турар. «Өг», «магазин», «аптека», «школа» деп оюннарны оларның дузазы-биле организастаар.

«Ажык эжиктер хүнүнде» неделя дургузунда ада-иелер бөлүктерге кээп, уругларының ойнап, кичээлдеп турарын көөр [illegible]. Ол үеде «Чеве, ада-лар», «Чеве, авалар» деп мөөрейлерни, өг-бүле спортту оюннарны организастап турар бис. Уруглар кижизидилгезинге ада кижиниң киржилгезин күштелдирериниче сагыш салып турар бис.

Кижизидилге ажылынга улусчу [illegible] ажыт-лаарын садиктиң кижизидикчи башкылары [illegible] Тываның 40 чылын [illegible] тывызыктажып [illegible] таан. Амгы үеде тыва эдилелдериниң бүдүнүн дерээн. Ийи улуг бөлүк Шагаа байырлалынга тыва тоннарлыг келген. Башкылар боттары көргүзүп киржип тура, тевектээрин, сайзанактаарын өөредип турар. «Хайыраан боттан» үзүндүнү база көргүскен. Бо бүгү эки [illegible] рииге, эстетиктиг билиишкиннерин чаштарга билиндирериинге ужур-дузалыг болуп турары чугаажок.

Бистиң бодап турарывыс-биле, садик назылыг уругларны салым-чаяаны ажылдарының аргаларын дилеп тывары чугула. Шупту-ла эртемнерни бичии-бичиилеп билип алзын деп сорулга салып турган болгай. Ам келир үеде кандыг кижи үнерин көрүп турааш, хөгжүмге, чурук чуруурунга, сан [illegible] уругларын [illegible] боттарыбиле [illegible] кичээлдээринче кирер болза эки. Школага [illegible] утланыышкын херек. Хөгжүм, танцы [illegible] бөлгүмнерин [illegible] тураар башкыларга [illegible] кылдыр кылырын көөр деп турар бис. Ол-даа болза оон сонуургалын [illegible] болгай. Хөй үе-шак, күш үнери чугаажок. Уруглар [illegible] өртектиг кылып болур.

Суурувус — интернационалчы. Даш сайзыраарынга экидаа болгай, садиктерге орус, тыва уругларны холуштур тургузарын чедип ап болур арга бар. Садикте тускай бөлүктарны [illegible] республикаларга турааскаатпан кежээлерин эрттирип турар. Орус дылды башкылаарының чаа [illegible] негеттинип турар. Ам интернационалчы өг-бүлелер-биле ужуражылгаларны организастаары [illegible] көрдүнген. Бистиң садик районга чарыш тиилекчизи болган. Арга-дуржулга солчуп, семинарны бистинге эрттирген.

Бо бүгү чорутунуп турар демнеглер кижизидикчи башкылар М. К. Алдайның, Г. О. Монгуштуң, М. Д. Шелупуң, ажылчылар К. С. Кыргыстың, Н. К. Монгуштуң, ажыл-агый эргелекчизи В. Х. [illegible] ажылының [illegible] болур.

Садик ада-иелер-биле ажылдың [illegible] болур бооп көрүп болур-дур. Оон аңгыда, чон ортузунда кижизидилге ажылынга суурнуң үжен ийи агитквартиразы. Херээженнер чөвүлелиниң бежен кежигүнү [illegible] кижи турарын [illegible] арга чок. Кол утланыышкын — өг-бүлеже кичээнгей. Хөй уруглуг иелер чөвүлелин [illegible] база тургускан. Оларның амыдырал байдалынга хамаарышкан айтырыгларны тургузуп турар бис. Хөй уруглар өг-бүлелерге хеп чуур машиналы болгаш [illegible] бараанарны [illegible] адарын, оларны аъш-чем-биле хандырарын [illegible] херээженнерге, уруг эмзирер иелерге тускай немелде чемин, сок[illegible] бээрин [illegible]. Арыг-Үзүүнге хавак фермазында херээжен ажылчыннар 200 килограмм [illegible] турары [illegible]. Фермаларга, [illegible] ажылдарны механикаладырын [illegible] чедип турар. [illegible] тургузуп турар бис.

Херээжен кижиниң уруглар кижизидилгезинге дээш, өг-бүлениң калык-моральдыг байдалы дээш харыысалгазын [illegible]ларын чедип алыры, оон амыдырал байдалын [illegible] холбашкан турар болза эки. Четчир аъш-чем, олурар бажың-балгат чокта, ол болдунмас дээрзи билдинир. Бажың айтырыы бисте чугээр. Ынчалза-даа хөй уруглары [illegible] утпазы биле бажың [illegible] демократтыг арга-биле чорударын чедип ап турар бис. Нийтилелдиң хөгжүлдезин херээжен кижиге хамаарылга-биле хемчээр дээрзи черле шын. Орта хумагалыг, [illegible] хамаарылга херек.

Галина САГААНДАЙ,
ССРЭ-ниң улус депутады,
Чаа-Хөл суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы.

● Садик чаа кижини хевирлээринге улуг рольдуг. Өг-бүле садиктеринче шилчилгеге белеткел

● Ада-иелерниң [illegible] күштелдирер

● Уругларның сонуургалын барымдаалаар, оларның салым-чаяанын ажыдар угланыышкын херек

● Хөй уруглуг иелер чөвүлели

● Аныяк суртаал

● Ие дээш сагыш салышкын — келир салгал дээш сагыш салышкын

ИЕ-ЧАШ КАМГАЛАЛЫ

Бо талазы-биле эки доктаалдар арбын, чогум оон күүселдези багай. Иштиг херээжен кижиге чиигелделерни чедир көргүспейн баар таварылгалар тургулаар. Келир салгалдың кадыы оон кадыындан дорт хамаарылгалыг дээрзи утпас ужурлуг бис.

Үш чыл дургузунда ховар аъш-чем аймаанга талон системазын тургузарын чедип чадаштывыс. Боттары огородтуг болгаш витаминнер-биле хандыртынган чүгээр болуп турар. Эът чем, сок, ногаа аймаандан эрткеш, авалар уругларынга [illegible] тыппастан турар.

Суурда сес орунниг божудар бажың бар. Эмчилер четчир, техниктиг ажылчыннар база. Иштиг херээженнерниң 72 хуузун он ийи неделя чедир учётка ап, хайгаарап турар бис. Каш чыл бурунгаар чылда 270-300 нелер божуп турган болза, ам оларның саны чартык хире кызырылган. Өг-бүлени планнаарын сүме ап, кадыы кошкак, хары улгаткан улусту камгалап турганындан ол кызырылган. Өске талазында экологияның баксыралындан азы амыдырал чедишпестээнинден шынныг шиитпирге кээп турар. Ону кижи база билип болур.

Малчын херээженнерге хайгаарал херек. Моолда ышкаш, божуур мурнунда оларны эмчиже [illegible] хайгаарап турар чер кылыр болза эки. Совхоз ээ көрүнүр болза, ону шиитпирлеп ап болгу дег.

Мени база бир дүвүреп чорууру айтырыг — экология айтырыы. Чүгле-ле ийик, херээженнерниң гемоглобини 60 грамм суг болгулаар. Анемиялыг чаштар, нелер көвүдеп турар. Мону болдурбазын чем чогу-биле тайылбырлаары берге. Турнуксан сугларны арыглап ап чадап, аарыглар хедээредип турган, цемент заводунуң ыжын дуглап аптар бис дээрзинге бүзүрексевестир мен. Оон соонда халактай берзе-ле халап. Новокузнецкиниң хаът бажыннар көзүлбес хоозунун көрген болгаш, залагалзаар чүвезин менде бар. Эмчи кижи болганымда, бүдүрүлгениң кижиге хоразын бодавас аргам чок. Доозун чүгле кижиниң кадыынга багай салдарын четпирбес, сугнуң балыы, огород, сып-сигеи чок каар бис.

Ие-чаштың кадыы дээш бир-ле дугаарынга Советтер хөй күш үндүрер болза эки. Бичии бажыңда сымнаглажып орар өг-бүлелер, материал байдалы чедишпестер, аарыг-аржык уругаар, нелер дээш оларның сагыш човаар чүүлдери баш ажыг. Чүгле ону аас кырынга эвес. Хүнден хүнче чылдамырбайн, үезинде шиитпирлээрин чедип алган болза деп бодаар мен.

Мария МОНГУШ.
Херээженнер эмчизи.

ЧОННУҢ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ ЭКИЖЭЭН

«Чыраа-Бажы» совхозтуң [illegible] чылдарында оон [illegible] ажылчын кооперация ажылдап турган. Ынчан ону тургусканы [illegible] болган. Чүге дээрге совхозка хамааржып турар черлер делгем, оон үш салбырларының аңгыда [illegible] барык-ла дөрт ажылчын суур совхозка кирип турар. Ажылчын кооперация ажылдап турган үеде совхозка чоннуң аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары-биле хандырары дыка таарымчалыг турган. Ол-ла хевээр ынчаар турган болза, ажылчын кооперация ангы-ла өөдэр дыка сайзыраар ийик. Ынчалзажок тантаашкын чылдарында «камналга» алыр сорулга-биле-ле ынчангаш чүве боор ол, Чыраа-Бажынга турган ажылчын кооперацияны [illegible]. Оон соонда [illegible] ажылчыннарының [illegible] доратаан. Салбырларның садыгларынга аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары [illegible] болу берген. Малчыннар [illegible] Кызылче баар [illegible] барааннар-биле хандыртыннар [illegible] чок болу берген.

[illegible] аъш-дузазы ам Чыргакыда база кескү апарган дээр болза, [illegible] «Чыраа-Бажы» совхозка ажылчын кооперацияны катап тургузарындан бээр [illegible]. Ынчалзажок чоннуң [illegible] караны илдеп. Оон садыгларындан ам кандыг-даа барааны садып ап болур. Аъш-чем аймаандан эът, колбаса, саржаг, чигир, [illegible] чүүлдер үзүктелбестээн. Бараан [illegible] апарган.

Ажылчын кооперация бодунуң бүрү бараанныр-биле багай хандырып турар. Ажылчын кооперацияның ажылын оон баштаар черни Василий [illegible] Куулар мергежилдиг удуртукчу турарын демдеглээр херек. Оон боду аныяк. Ынчалзажок ажыл-херекти билдилиг организастап шыдаар мергежилдиг. Ажыл-херекти чаа ёзу-биле көөр, чоннуң негелде-херегледин хандырар дээш сагыш салып турар.

«Чыраа-Бажы» совхоз боду база [illegible] берген болгаш эрткен 1989 чылда орулгалыг кылдыр ажылдаан. Совхозтуң ажыл-ишчилериниң чединишкиниг кылдыр ажылдаарынга ажылчын кооперация эвээш эвес үлүг-хуузун киирген дээрзин демдеглезе чогуур. Эрткен чылдарга бодаарга, бо чылын оон [illegible] «Чырааштанар» совхозтуң ажылчыннары [illegible] хандырылга база аңаа [illegible].

Ажылчын кооперацияның штады ынчаар-ла улуг эвес: 18 ажылдакчылыг. Ниитизи-биле оон шугумунда ажылдап турар [illegible] 90 [illegible] Ында 9 машинаны быжыглаан. Оон иштинде автомагазини 4, бараан сөөртүр бир тускай машина бар. Белеткел [illegible] чаа УАЗ-ты эрткен чылын алган.

Бүдүрүлге аймаандан бир хлеб быжырар черлиг, кондитер кылыглары бүдүрер цехти ажыглалга киирген. Хлеб быжырар чер хонукта бир тонна хлебти бүдүрүп үндүрер. Кондитер цех айда [illegible] тонна прянык, [illegible] бүдүрүп турар. Аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарын 12 садыгда делгеп тургускан.

Ажылчын кооперацияның [illegible] шудургу ажылдап турар. Ону мындыг сааннардан көрүп болур. Бо [illegible] бирги кварталында олар 680 муң рубльдиң барааннарын садып сайгарар [illegible] ону херек кырында 862 муң рубль кылдыр, азы 115 хуу боттандырган. Эрткен чылдын ол үезинде [illegible] немелде [illegible] хөй болган.

Ажылчын кооперацияның ажылдакчылары [illegible] турарлар. Бараанның [illegible] ап болур чүүлдерин кылырынга база улуг кичээнгейни салып турар. Чижээ, 1989 чылда ажылчын кооперация чоннан 100 ажыг баш малды садып алгаш, ону семиртип [illegible] сайгарган. Ол-ла үеде чоннан 82 тонна эътти киир садып алган. Оон [illegible] 295 [illegible] 27 центнер [illegible] 297 центнер картофельди база [illegible] садып сайгарган.

Эрткен чылын [illegible] 45 муң рубльдиң [illegible] 65 муң рубль [illegible] 144 хуу [illegible] кооперация эрткен чылын 150 баш өшкүнү садып алгаш, оон чөөк дүгүн, эдин күрүнеге садары-биле өстүрүп турар.

Чоннуң чагыын ёзугаар ховар барааннарны эккеп, оларны эът, саржаг, дүк дужаа[illegible] база организастап турар. Чижээ, 1989 чылда мал продуктуларын киирип алыры-биле чонга чагыг ёзугаар хеп чуур машинаны 60-ны, соодукчуну 26-ны, бок сордурар машинаны база 26-ны, мотоциклди 20-ни, чиик машинаны 5-ти, телевизорну 79-ту саткан. Хевис аймаан 47 муң рубльге [illegible].

Эрткен чылын ажылчын кооперацияның [illegible] хевек болган. Ынчангаш 672 килограмм анек-бараа кадып чылып, варенье кылгаш, чонга саткан. Киш-кулаан 415 килограммны чыгган. [illegible] саткан. [illegible] 84 муң рубльдиң [illegible] киирип алган.

Ажылчын кооперацияда ак сеткилдиг, кызымак ажылдап турар кижилерни мында демдеглээри [illegible]. Бо чылдың бирги кварталында Ирина Даваевна Хеп-оолдуң эргелекчилээни ажыл-агый барааннарының садыы социалистиг чарышка тиилекчи болган. Ол коллектив 45 муң рубльдиң орнунга 49 муңну сайгарып, планын 109 хуу күүсеткен. Чыраа-Бажынга Ыржыбаана Шоомаевна Монгуш эргелекчилээни хеп садыының коллективи 152 муң рубльдиң бараанын сайгаргаш, ийиги черни, база-ла мында Раиса Хайыр-ооловна Кара-Сал эргелекчилээн аъш-чем барааннарының садыы чарыштың үшкү черин ээлээн. Автомагазиннерниң чарыжынга Моңгуш Омун-оол тиилекчи болган, ол бирги кварталда планын 108 хуу күүсеткен, хлеб быжырар черге Надежда Куулар-ның ээлээн квартал планын 130 хуу күүсеткеш, бирги черни ээлээн.

Ийи муң чылга чедир өг-бүле бүрүзүн тускай оран-бажың-биле хандырар улуг программаны боттандырарынга ажылчын кооперация бодунуң улуг-хуузун киириштир [illegible]. Эрткен чылын [illegible] ажыглалга кирген. Бо чылын дөрт аал иштиг чурттаар бажыңны тудуп эгелээн болгаш база ажыглалга киирер.

Ажылчын кооперация катап тургустунгаш, чаа-ла үш чылынче кирип турар. [illegible] Оон ажылынга эвээш эвес [illegible] турар. [illegible] Ажыл-биле [illegible] чаа магазиннер, чаа складтар тудар херек. Ону барымдаалааш, ажылчын кооперация эрткен чылын бодунуң ажылдакчыларының күжү-биле тудуг материалдары садар, шыгжаар магазин-складты тудуп алган. Тудуг ажылдарын чорударынга эвээш эвес акша-хөреңги үнер апаар. Респотребсоюзтуң баштаар черн ажылчын кооперацияның бут кырынга быжыгып алырынга чедир аңаа бүгү талазы-биле деткимче-дузаламчы көргүзери негеттинип турар.

Куулар АРАКЧАА.
Чөөн-Хемчик район.

АНЫЯКТАРГА КИЧЭЭНГЕЙ ХЕРЕК

Бистиң партия организациязында үжен ийи коммунист, ийи кандидат бар. Кижи бүрүзү даалгалыг. Политкичээлдер хаая-даа бол чорук, чугула документилерге хамаарыштыр хуралдарга сайгарылгаларны кылып турар бис. Коммунистер боттарының саналдарын кирип турар. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинге хамаарыштыр чаңдык саналдарны олар киирген. Профилдеп [illegible] партияның [illegible] кылыр, үстүнден чагырып дужаар аргаларын [illegible], кижилер-биле ажылды чаа дениелде көрүрер.

Чыл санында-ла бир-ийи кижиниң аныяктар иштинден кежигүнге кирип ап турар бис. Амгы үеде ажылдың кол угланыышкыны аныяктар-биле ажылдаар утлаадырар деп коммунистерниң саналын барымдаалааш, тодаргай ажылдарны кылып чорудуп эгелээн бис. Мооң мурнунда чамдык комсомолчуларның партия хуралынга отчёдун ап, агитквартиралар дамчыштыр аныяктарже чоокшулаарының аргаларын көрүп турган болзувусса, ам ниити хуралга суурнуң комсомол организациязының ажылын дыңнаар деп турар бис.

Комсомол комитединиң секретары Людмила Сарым-оол кызымак кижи, ынчалза-даа аңаа дуза херек. Ажыл херекле аныяктарны [illegible] тургаш, оларның эгелекчи саналын деткип тургаш, үретүннелээ чедип ап болур. Херек-түрек саргыы келир түңнелдиглер турбазын дээш, баш удур ажылдарын чорудары чугула.

Шиитпирлеже чогуур айтырыглар эвээш эвес. Ажылга тургустунмаанаар хөй. Чолааны сургуулун доозуп алгаш келген оолдар ажыл чок чорут турар. Профтехучилище-даа доозарга мындыг. Ажыл чок аваа кылаштажып тургаш, олар кем-херек үүлгедип болур. Оон кедерезе ажыл дилеп [illegible] кирер. Оларны мындыг амыр хүлээп алыр чүве чок. Кижи бижилгези чок, ажыл бербес бис дээр. Ол оолдар ам кымчааларыл? Бир-ле дугаарында биче цехтерни-даа тургузуп тургаш, ажылчаар черлерин сууга ажылдарын көөр болза эки. Ажыл чок улустуң даңзызын тургузарын кызыдып турар бис.

Суурга аныяктарның болгаш хоочуннарның аалдазын кылыр бис. Элээди уругларны кичээнгейлеп үндүрбези-биле, школа-биле харылзаа тудуп, сонуургал аайы-биле кежээлерни, бөлгүмнерни организастап турар. Бистиң уруглар библиотеказынга чурт-шинчилел ажылының бойдуска ынактарның клубтары ажылдап турар. Суурнуң баштайгы тудугжуларын, мурнакчыларын, фронтучуларын бижээн альбомнарны дерзип.

Интернационалчы кижизидилгени холдап салбаза эки. Эрги суурдан бээр кады кожа чурттап келген орус чон-биле найыралдыг [illegible] бис. Орус, тыва класстарга тайылбыр ажылын күштелдирип, оларның эки быжыглаар культура-массалыг хемчеглерни бодамчалыг кылыры негеттинип турар. Чамдыкта бис, улуг улус, аныяктарга эки үлегер көргүспейн баар бис. Амыдыралда туруп турар четпестер, хажыдымышкыннар оларга багай салдар чедирип болур. Тыва национал каарларны белеткээрниниң, [illegible] ажылдарже [illegible] айтырыы чер-черле [illegible] эвес дээрзин солуп, сеткүүлге-даа бижип турар-дыр. Тыва оолдар ажыл чок арткаш, бисти херекке албас-тыр деп-даа бодап болур. Шагаан-Арыг столоваязының бир залчаанда орус, өске залчаанда тыва поварлар кылдыр үстүн алганын кижи кайгаар. Кады ажылдаан болза, мында багай чүү боор. Эмчи, башкы, инженер дээш тыва каарлар бар-дыр, оларны өске нация улус-биле дешге өөү деткие, кижизидерн четпейн турарында бе?

Улус өөредилгезиниң системазын эде көөр болза эки. КТПУ-га сургуулдар чылдын чедип кээр, оларны белеткээн соонда кымның кайда баргазын тоовас. Кайы бүдүрүлгеге чеже, кандыг мергежилдиг каарлары херегил деп чүвени билип алгаш, оларны белеткеп турза. Школа доосан кижи [illegible] кирбээн болза, кайы, кандыг ажылга ажылдарын бодавайн турар бис Шагаан [illegible] оолдарга.

Кыс уруглар өөренип кирип кааргa, ниити чуртталга бажыңнарынга байдал база коргунчуг апарган. Кызылдың башкы институдунуң общежитиениче мында чурттавайн турар оолдар, [illegible] кире бээр дээш уруглар коргуп турар-дыр. Өөренип турар уруглар дээш сагыш аарбас болза бага [illegible].

Партияның бурунгаар [illegible] углаар [illegible] турар. Ол дээрге Маркс, Энгельс, Ленинниң өөредиин хажыдып, ажылдың чедир кылбааны-биле [illegible] бооо. Ажыл-агыйже [illegible] гаарлаавайн, кижизидилге ажылын сегирип алыр болза черле шын болур.

Партия бодунуң хуралдарын аныяктар-биле хурлап ап турар болганда, кандидат стаж албан турза эки деп бодаар мен. Черле кижиниң таптыг өөредип алыр үе херек.

Политика-кижизидилге ажылында культура-массалыг кандыг-даа хемчеглерни ап [illegible] бир-ле чүве [illegible] кээр. Оон чылдагааның анализтеп көөрү артык эвес. Кайда чедир кылбаан бис, чүнү эттинмейн бис деп.

Зинаида КУЛЬУЗЕК,
Суурда уруглар библиотеказының эргелекчизи, ооң Советте партия организациязының секретары.

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозтуң ажыл-ишчилери бо чылдың бирги кварталының планныг даалгаларын чединишкиниг боттандырар сорулганы салган. Күрүнеге мал ажылының продукциязын дужаарын ажыл-агый бирги чартык чылда ажыр күүседир деп турар.

Совхозтуң аңгы-аңгы участоктарында мурнакчылар көвүдээн. Механизаторларның, малчыннарның ортузунда социалистиг чарыштың тиилекчилерин тодарадып, тиилекчилерге шилчилел-маркаларны тывыскылаан.

Бо ажыл-агыйның специалистери, чолаачылары кол кылыр ажылынга аңгыда, арыглаарга кыштаан өрттерни өжүрерге база идепкейлиг киржип турарын демдеглээри чугула. Кол инженер Вадим Севекпиттиң удуртулгазы-биле хөй чолаачылар О. Шыкаа талазындан келген өрттерни каш-даа удаа барып өжүргеннер. Арыглаарга болган өрттерни дүрген өжүрериинге гараж эргелекчизи Вячеслав Сат, сантехник Семён Монгуш, чолааны Кызыл-оол Хүдер-оол, Аркадий Комбуй-оол дээш, оон-даа өскелер үлүүн киирген.

ЧУРУКТА: Ак-Чырааның бөрүк өрт өжүрүкчүлери. Оң талазында оларның удуртукчузу, кол инженер Вадим Севекпит.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДАМЧЫДЫЛГАЛАРГА ХАМААРЫШТЫГ БОДАЛДАР

«Шын» солунга чоокта «Чаа М. Шогжалдың «Дамчыдылгаларга хамаарыштыр чамдык эскериглер» деп чүүлүнге хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны бижип олур мен. Тыва дамчыдылгаларга хамаарыштыр ажык чугаадан кылза деп айтырыг көдүргенин деткиир мен. Чүгле тыва теледамчыдылганың эвес, харын радиодамчыдылгаларының дугайында чоннуң саналдарын [illegible] ол талазы-биле ажык чугаа чорудар болза, көрүкчүлерге-даа, дыңнакчыларга-даа база ол чүүлдерни [illegible] белеткеп турар журналистерге, ажылдаар кижилерге-даа дузалыг деп бодаар мен.

Сөөлгү үеде Тываның теледамчыдылгалары [illegible] зеннээр болза, оларның шынары орай чок [illegible] болуп турарын эскерип турар бис. Чүгле техниктиг талазы эвес, харын дамчыдылгаларны чорудуп, башкарып турар журналистерниң профессионал мергежилинде четпес чүүлдер эвээш эвес. Эң хоржудап турар чүүлдүг — тыва дылга чугаалаары. Ону эдип ап боор аргазы бар, мында улуг берге чок деп санаар мен. Дамчыдылгаларга киржип турар кижилерниң чугаа, сөстери чегей, сөзүглап, тывалап болуп чугаалаар, [illegible] ажылдакчылар, удуртукчулар. Чижээ, Кызылдың эът комбинадының инженери В. Саншт эът аймаанын технологтуг тыва терминнерин билбес. А ындаа улус ону билбейн баар деп чүвени утпас херек.

А кажан депутатка кандидаттарны дешпиш тура, чамдык кижилерниң төлептиг, төлеп чогуунун чамдык бичии фактыларын база кестир көөр дугайында М. Шогжалдың саналынга каттыжар мен. Тыва дылынга чугаалап, ону эки үнелеп билбес кижилерни көөрге, дыка хараадаанчыг болур чорду.

Партия, совет органнарының ажылдакчылары чоннун айтырыгларынга харылар берип тургаш, чамдыкта шынар чок, утказы билдинмес чүүлдер чугаалаар-дыр. Айтырыгны журналистер өскээр уткалыг салыр чүүлдер база бар.

Журналистер Дажы-оол Ондар, Владимир Алексеев, Вячеслав Салчак оларның эрттирген дамчыдылгаларының шынары багай эвес деп санаар мен. Бир эвес дамчыдылга үезинде үе-шак эвээжей бээр болза, ону удуртуп турар кижи оон киржикчилеринге сагындырар болза, мында багай чүве чок деп бодаар мен. Бир сүмем — дамчыдылга үезинде журналист кижи бичии чаяык, чугаа аразында [illegible] ап орар болза, эки боор.

Д. Ондарның чорудуп турары «Ажык чагаа», «Айтырыгларга харылар» деп дамчыдылгалары орус дыл кырында эки чоруттунуп турар-даа болза, оон тыва дылда дамчыдылгаларының шынары чавыс.

Тележурналист Кенден Ооржактың тыва дамчыдылгалар чорудуктарында четпес чүүлдер бар. Чижээлээрге, Эйлиг-Хем, Шагаан-Арыг, Бай-Кол дээш [illegible] тыва сестерни чарып [illegible] «Тыва телевидениеге [illegible]» деп дамчыдылганы удуртукчузу аныяк оолдуң чугаалавазы [illegible] четпес бар, [illegible] Ону чоорту [illegible] алыр болза, ол аныяк [illegible] соңгаар улам эки [illegible] деп идегээр мен.

Эскерген боор силер, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарының чонунуң чугаалары дыка таптыг. Ёзулуг тыва аянныг. Чижээлээрге, «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң редакторы Василий Хомушкунуң тыва сестери адап, чугаалап олурары дыка шын, харын-даа шаандакы улуг улустуң чугаалаары дег.

Бичии уруглары «Салгынчыгаш» деп дамчыдылганы [illegible] тывалаар, чечен мерген сөстүг, артист талантылыг кижиге удуртур болза эки. Чүге дизе, ону бо хүннерде чорудуп турар Г. Мунгуштуң чугаалаары кандай. Мааа хамаарыштыр ийи чыл бурунгаар артист Самба-Сүрүн Байырның дамчыдылгалары, оон тоолдаары уругларга дыка таарыжып турган. Мооң-биле чергелештир бичии уругларга дамчыдылгалар сөөлгү үеде дыка эвээш болуп турарын айтыр херек. Школа назының уругларга мультфильмнер эргижирээн. Чамдыктарының утказы билдинмес.

Болуңун тыва дылын кошкак билир, сөстерни алааны, чугаалаары шын эвес улусту аныяктар, ажы-төл өттүнүп оон багай үлегер ап болур болгай. Каалдар [illegible] бо чүүлдерни [illegible] коор болза артык эвес.

Радио дамчыдылгаларының «Шагар-арш», «Чиик бус-биле» дээш ышкаш чидиг шүгүмчүлелдиг, [illegible] дамчыдылгалар эвээш болуп турар. [illegible] бичии уругларга дамчыдылгаларны эрте чорудуп турар. Оон шынары кээр.

Мен бодаарымга, тыва дикторлар дамчыдылга үезинде боттарының национал хевин кедип алыр болза, улам эки деп бодаар мен. Чүге дизе, Киргизияның, Казахстанның, Молдавияның, Украинаның, Прибалтиканың теледамчыдылгаларының үезинде оларның дикторлары национал хептерин кедип алыр апарганнар. Олардан үлегер алыр болза багай эвес.

Тыва улустуң культуразын билигер, чоннуң чаңчылдарын катап сайзырадып хөгжүдер чорукка теледамчыдылгаларның киирер улуг үлүг [illegible] журналистер эвес. Тываның сураглыг [illegible], эртемденнер, күш-ажылдың хоорулары дорт киржир ужурлуг.

Килимаа ХОМУШКУ.
Кызыл хоорай.

НОГААНЫ — ЧОНГА

Кызыл хоорайның кооперация садыы беш айларның бараан саарар талазы-биле планныг онаалдаларын ажыр күүсеткен.

Ол мынчаш Элегест-Ажыында 40 ажыг гектар черге ногаа культураларын олурткан. Дүүнгү хүнге чедир 5 га черниң ногаазын догуу-биле олурткан. Каш хонгаш, [illegible] болгаш [illegible] садып эгелээр. Ол кооперативтиң ажылын Виктор Романович Ким удуртуп турар.

Ол кооператив эрткен чылын 50 тонна ногаа аймаа ниитизин [illegible] черинче киирген.

Даарта—Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының бүгү-делегей хүнү

АРАЗЫНДА ТУДУШ

Тывага 1978 чылда келген мен.

Өг-бүлемни болгаш ажыл амыдыралымны кады-биле Горький областан Ыраккы Чөөн чүкке чедир Совет Эвилелинин аңгы-аңгы булуңнарынга чораан, кыскаш биле чугаалаарга, эвээш эвес чүүлдерни көрдүм. Нижний-Тагилдиң металлургия комбинадының хоралыг ыш-бусунун, бүдүрүлге, артынчыларындан хораннанган хову-шөлдерни, Башкирияның девискээринде газ бүдүрүлгелеринин хайындан ханыгдаан чурумалдыг ыяштарны, Сибирьниң сиген дег кылдыр кезип каапкан арга-арыгларын, куштар безин хиймастап каан улуг-биче хөлдерни көргеш, кижинин аңаа хамаарылгазы [illegible] чок боор дээр [illegible]. Кижиге арыг агаар, арыг суг болгаш долгандыр турар бүгү бойдус чиртгээр. Ажылдаар арганы берип турар болгай. Бо бүгү чүүлдер шупту аразында тудуп болгаш бижиг харылзаалыг. Чижээлээ чугаалаарга, арга-арыгның кезек черинин курт-кымыскаяндан үзүткан каапкан болза, ол черге аң-мең-даа келбес, ооң оът-сигени-даа үнмес болур. Чер бойдус ол хире уян болгаш, ону кадар дээш [illegible] ол алыры белен эвес.

Кажан мону чугаалап турганымда, Тываның агаар-бойдузун, ылаңгыя Кызыл хоорайда бөгүнгү байдалдың дугайын чугаалавайн барып шыдавас-тыр мен.

Кызылдың хоочун чурттакчыларының чугаазы-биле алырга, ам турар Оюн Күрседи кудумчузунуң чоогунда тулаага үжен чыл бурунгаар тогдуктар келгилээр турган. Ынчан ол тулааның кыдыында көк шыкга ховар дээн эм оъттарны чон янзы-бүрү аарыгларга удур ажыглап турган. Ам оъттарның чамдыызы ол черде шуут үнместээн. Бо хүннерде ол черниң тулаазын куртгатканындан ында азырал кастар безин хонар. Шыктын бажында эрги аэропорт турган черниң чоогунга улуг эвес мыштарлыг аймак турганының амгы амытаннарның чамдыызы билбес-даа боор чадавас.

Бистиң республика аң-меңниг байлак черлерниң бирээзи турган. Эзим Тостиң ховуларынга чээрен деп чер оъттаар аң шагда ховаа-кодан-биле турган. Ам ол черлерде ындыг аң чок. Ооң чылдаганы — камгалаашкын чок [illegible] браконьерларның кырган [illegible] «Каа-Хем» хемун-даа [illegible] чоогунда черлерге бойдуска хоравар дээн амытаннарының байзани — тарбаган хөй турган. Ам ооң саны [illegible]. Анда чүгле ол-бо [illegible] ажыл-агыйларның специалистери [illegible] бууруулуг. Чыл санында ховуларже чемишчилерге кылыры-биле хөй-хөй тонна химиктиг бүдүмелдерни сөөртүп чажып турар. Ындыг черлерге оъттаар амытаннарга оларның өлүп каавуузу [illegible] таарымчалыг байдалдар чок болуп турары билдингир.

Тываның девискээринде ажаан [illegible], эм шынарлыг оът-сиген болгаш малгаш-биле эвээш эвес. Оларны [illegible] ажыглаар талазы-биле ажыл ам-даа [illegible]. Бо черлер [illegible] чамдык таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Чер чурттуң байлаан камгалаар, карактаар, ону көвүделдир дээр болзувусса, манаа курупле, хой-нити организацияларын, кижи бүрүзү идепкейлиг киржир болгаш ажылдаар ужурлуг.

Виктор БАРИНОВ.
Эмчи.
Кызыл хоорай.

ЭКОЛОГТУГ ӨӨРЕДИЛГЕ КОКПАЗЫ

Бойдус камгалалының херээнде ыяглап турар бөгүн [illegible] экологтуг, гигиена [illegible] кадыкшылдыг, [illegible] уран-чараш [illegible] болгаш эртем-ниити [illegible] Оларны [illegible] [illegible] бирээзи [illegible] [illegible] экологтуг кижизидилгезин сайзырангайжыдарынга ажыктыг. Кокпа дээрге «бойдустуң байдалдарының [illegible]».

Ол кандыг ужур-дузалыг? Ол айтырыгны Кызылда курүнениң башкы институтунуң биле калыг хоорай школаларының тургусканы экологтуг кокпазы харыылап берип болур.

Бистиң экологтуг кокпазы Кызыл хоорайның [illegible] талазында, Улуг-Хемниң оң талазы эриинде, дачалар турар черде тургустунган. Ооң узун дурту 5,4 километр. Ол кокпаның маршрудун [illegible] объектилер болгаш комплекстер өөреникчилерни чүгле бойдус-биле таныштырар эвес, а харын кижи-биле бойдустуң аразында хамаарылганының, бойдуста болуушкуннарның дугайында тодаргай чугаа кылыр.

Экологтуг кокпа арадынга хайгааралдарны чорударын көрүп турар.

Улуг-Хем болгаш ооң оң талазы эриинде шынааларның тургузуу.

амгы болгаш бурунгу туружунуң геологтуг чадагай байдалы.

турар черниң тургузуунуң янзы-бүрү хевирлери.

бойдус факторларының ажыл-чорудулгазының түңнели («Хаялыг чалымнар»).

бурунгу культураның элементтери (Хаяларда чуруктар).

амгы бойдус комплекизиниң тургузуунуң ажыл-чорудулгазы.

Сөөлгү ачмутче [illegible] ток. Социал-экономиктиг талазы-биле алырга, Улуг-Хемниң тут алыр черин ажыглап турары ажыктыг талаларын бергеш, Хоорай мага аймаан, к[illegible] фонтулары ап турар. Ол [illegible] дүрүмнер [illegible] таарымчалыг эвес байдалдарда турар бистиң девискээрге вакыг улуг ужурдузалыг. Ооң-биле кады хамаарылгазының чүүлдери [illegible] ажыл-агыйы чүүлдарны кушажыдыр [illegible] турар.

Дача участогунуң багай талалары талазы база бар. Чүге дээрге ооң ээлери минералдыг чемишчидилгелерни, хоран химикаттарны Улуг-Хемниң эриинде ажыглап турар болгай. Ооң түңнелинде хемниң суун боктадырын, хирлендирип турар.

Дача турар черниң оң талазында амыдырап болгаш [illegible] бору барык пейн хире километр черде оваалааны берген [illegible]. Шак ол оваалаан [illegible] экологтуг культураның [illegible] турар. Дача ээлери бойдус комплексиниң санитарлыг байдалын [illegible] улуг-хүүрүн киирер ужурлуг. [illegible] бок аразында башкыш [illegible] аңнарда, кедээ ажыл-агый культураларының артынчылары, маргашин, мыжыны [illegible] помидор сыртарын, бокталыган үнүш аймааң болгаш өскелээ чүүлдерни кайы хамаанчок октапкан болгулаар. Ыяштар болзаарга, сиген дазылдыг үнүштерде мөөниеттингеи хүл чемишчилилге бүдүмелдериниң талазы-биле элээн байлак хээрани дыка хөй кижилер амдаа чедир билбейн турар.

Бодунуң кызымак күш-ажылы-биле ол девискээрни чагайжыдып, аян девир киирип турар чурттакчыларның үлегерин эдерзе чугула. Олар хамаарышкан участоктарын долгандыр янзы-бүрү ыяштарны тарып, хараачыгайлар хонар хаарыжактарны аскылап, спорттуң дериг-херекселдерин белеткеп алган.

Экологтуг кокпа биле чоруп олурарга, бойдустуң «алыр» биле эгзаткан кайганчык чараш чүүлдерни хайгаарап болур. Хаялыглыг ооңун-да болза, [illegible] аргажыы [illegible] чоор. [illegible] Ийи чүс метр кире кылаштаарга, хаяда чуруктарга (петроглифтерге) таваржып болур. Бичии өнүт элезинден бүткен улуг хаялар арны хараңгы доргаан ынгиер. Оларда бурунгу шагда маңда чурттаан турган кижилерниң аңнап турганы дириг амытаннарны чураан.

Кадыр эрик кырында үнүп келгеш, Кызыл хоорайның болгаш ооң чоок-кавызының бараанын магадап көрүп болур. Ында хорум даштарның хевирлери [illegible] ол чер [illegible] бадыткап турар.

Шак ооң чуге хөй саныг завод хоолайлары ажок эки, тода көстүр. Кызылдың экологтуг айтырыгларынга доктаамай-дыр мен. Чылда-ла кижи бүрүзүнге 500 килограмм хире хоралыг бүдүмелдер онаажыр турар. Хоорай агаарының кол дайзыны—чедир кыпааан углеродтуң продуктузу хөө болур турар. Ыш үнер хоолайларга газ, доозун үндүрер дерекселдерни тургуспушаан, хөмүрнү өрттедириниң технологиязын сайзырангайжыдары чугула.

Хайгааралдың дараазында чүүлү даштанып калган үнүштер аймаа болур. Бо черге шаг шаанда ындыг коничуг ханы эвес чылыг далай чалгыы чыткан хире. Ооң эриин дургаар 160-130 миллион чылдар бурунгаар 10-15 метр узун дурттуг ине бүрүлүг чадаң ыяштар үнүп турган. Ол ыяштар черге барып дүжерге, оларның кырын элезин дуй шаап каапкан.

Бичии хемчигештиң бажында улуг терек өзүп үнүп келген. Ол теректиң күчүлүг дазылдарын хөрзүн чуп, азырап турар. Терекниң дазылдары дыка хаан, оларның шынмак бажында чер адаанның суу чыдар. Ол суг күчүтен улуг терекке чемгерип турар.

Экологтуг кокпа орук черзен [illegible] Ол [illegible] [illegible] чер [illegible] коңург [illegible] ыйаштың ыйза [illegible] чемниг үнүштер колдавал хүргит хову ортузунда ноғаан ортулукчугаш бар. Ол кайганчык чүүлдү чүнүң-биле тайылбырлап болурул? Херектиң ужуру ол черде суг барындан болур турар. Он-он бичии кара суглар элезинниг даглар эдээнден Улуг-Хемче агып кирип чыдар. Суг турда үнүш-даа, терек-даа, ногаан оът-сиген-даа өзүп үнер. Маңаа дыштанып, коничуг сөөк, арыг кара сугну мага ханып ижип болур. Шак ол кара сугларның девискээрин аштап арыглап алза дыка-ла эки-дир ийин. Бистер бойдустуң аалчылары бис. Ынчангаш черже октапкан саазын ийи чыл, консерва банказы 30 ажыг чыл, шил мун чыл, полиэтилен хап-сава ийи мун чыл чыдар деп чүвени утпазывысса чоор. Ооң ужурунда сугну камнаңар! Суг алдын, мөңгүннен-даа үнелиг.

Мындыг хевирлиг кокпа оруктарны республиканың район бүрүзүнге тургузуп ап болур. Ону арыгга, паркка, дыштаныр девискээрге-даа тургузуп ап болгай. Кол-ла чүве маршрут тодаргай углаланыышкынныг болуру күзенчиг. Бирле дугаарында, ол түс черниң бойдузунуң онзагай талаларын көргүзер. Ийиде, кижилерни бойдус дээш сагыш-сеткилин оттурар. Үште, эстетиктиг, угаан-бодал кижизидилгезинге болгаш экологтуг билиглерни пропагандылаарынга дузалаар ужурлуг.

Михаил АНДРЕЙЧИК.
Кызылда күрүнениң педагогика институтунуң география кафедразының эргелекчизи, бойдус камгалалының улусчу университединиң ректору.

Хүндүлүг номчукчу, долгандыр турар хүрээлел камгалалының хүнү — июнь 6-га уткуштур үндүрген бо бөлүк материалдарның аразында Кызылдың педагогика институдунуң кафедра эргелекчизи Михаил Андрейчиктиң «Экологтуг өөредилге кокпазы» деп аттыг чүүлүн сонуургап номчуурунарга илеген турбис. Бисти долгандыр турар бойдуста кайы хире эскертиммес, солун чүүлдер барын оон тып ап болур. Ол [illegible] тиг боттарының хайгааралдарын [illegible] ни дилеедивис.

«Азас» заповедниги: чаа бодал

АЖЫЛДААР ТЫВАЛАР ТЫВЫЛБААН...

«Азас» заповедниинге бойдус камгалалынга хамаарыштыр солуннарга үнүп турган чүүлдерни шуптузун номчудум. Бодунуң чер-чуртунуң ээзи болуксап турар чонунуң күзелин деткиир мен. Ынчалза-даа бистиң чугаавыста ажыл-агыйжы чорук эвээш, а шуугаашкын колдаан-дыр. Ону бир чижек-биле бадыткап көрейн.

Заповедниктиң бир турлаа кылдыр 3 өрээлдиг бажыңны туткан. Ында заповедник дамалы кижи бар. Алын Чөрбаа Арнак дээр. Чааскаан ажылдап турар кижи болду. Арнактың казалы биле ол чаа бажыңны чугайлап, дозулап чордувус. Даамал-биле чугаалажырга, ол турлагга ийи кижи ажылдаар ужурлуг дээр. Эш тып бээр дээш даргазы чорутка-ла ай хире болу берген. Арнактың бодунуң күзели, ангаапар-ла болза, тыва кижи биле кады ажылдазымза дээр. Чаа бажың тудуп каан онза турлагга бодунуң чонундан кижилер ажылдаан болза дээр сагыштыг. Суурда думалары-биле чугаалажып көрем, мээн-биле кады ажылдазыннар деп меңээ чагаан. Суурга келгеш, ажылдаар чер бар-дыр деп дуңмаларымга чугааладым. Алаң кайгап олар болгулаар. Бир эвес ол ажылга таарышпайн барза, совхозка катап ажылга кирип алыры берге деп харыылаадылар. Кадам болур кижи Сандык Маңгырга кээгеп билген чүүлүмнү чугаалаарымга, бодан-майн-даа, шыдазым ажылдыр дидя. Арнакка эш кылдыр ажылдаар кижи херек деп чаалап-даа туду. Тайгалааны черге ажылдаар кижи тывылбаан. Ийи ажылынга аныяктар, ... ийи-чаңгыс-даа болза, ажылдап турар-дыр. А бо ажылга чүге ажылдаар тывалар белен тывылбазыл?

Ак СЕДЕНБАА.
Адыр-Кежиг суурнуң үнделин чурттакчызы.

РЕДАКЦИЯДАН: «Азас» заповедниинде өске черден келген хамаатылар ажылдап турар деп чугаа чоруп, хомудалдарлыг чагаалар редакцияга хөй-биле келген. Чүге ындыг болганыл? Эгезинден тура, тайга черге чааскаан барып, аал-оранындан ырак черге ажылдаар күзелдиг түс черниң чурттакчыларының тывылбааны ол эвес бе? Бо чагааны номчааш, айтырыгларны бижикчилер салыр боор.

Черивистиң байлааның ээзи болур деп ылап-ла күзээнивисс, кандыг-даа бергелерден чалданмайн, амыдыралдың бергелерин эртип, херек кырында ажылдап кирипер ужурлуг эвес бис бе?

АҢНААШКЫНЫҢ ХАЛАВЫ

Топтап көрүңер. Бо дээрге чөпшээрел каан аңнаашкын үезинде өлүрткен пум дээр дириг амытаннарның баштары-дыр.

Америкада аңнаашкынга удур кижилерниң саны чыл эрткен тудум-на көвүдеп олурар. Олар митингилерни безин эрттирип турар. «Аңнаары — өлүрүүшкүн-дүр», «Дириг амытаннарны өлүрерин хоруур!» дээн плакаттарны Америкага бо-ла көрүп болур.

Чүгле 1988-89 чылдарның аңныр сезонунда чөпшээрел ёзугаар 25 миллион койгунну, 22 миллион даииин, 54.5 миллион куш аймаан, 4.5 миллион улуг болгаш чиңге аң аймаан өлүрген. Чөпшээрел чок аңнаашкын үезинде өлүрткен аң-мең аймааның саны билдинмес.

А бистиң чуртувуста чеже аңны өлүрүп турар бис?

СЭТА-ның фотохрониказы.

Профоблчөвүлелде

УРУГЛАРНЫҢ ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГАЗЫНГА

Уругларның чайгы кадыкшылдыга сезонунга пионер лагерьлериниң белеткелиниң дугайында айтырыгны профоблчөвүлелдиң «резидиумунун» чоокта чаа болуп эрткен хуралынга чугаалажып көөген. Ол талазы-биле илеткелди профоблчөвүлелдиң секретары М. М. Фирсова кылган.

Уругларның чайгы кадыкшылдыга сезонунга пионер лагерьлерин белеткээр талазы-биле ажылдарны бүдүрүглелериниң, организацияларының удуртукчулары, профэвилелдерниң азыплар аайы биле обкомнары, профэвилелдерниң область чөвүлели Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң президиумунуң, ВЛКСМ обкомунуң бюрозунуң эрткен чылдың декабрь 20-де хүлээп алган доктаалын амыдыралга боттандырар дээш кылып чоруткан. Пионер лагерьлериниң начальниктериниң, улуг пионер вожатыйларының өөредилгезин организастап эрттирген. Лагерьлерде турар уругларның чемиин, оларны ногаа болгаш картофель-биле долу хандырарының дугайында айтырыгларны чогумчалыг кылдыр шиитпирлээн.

Бо чайын республиканың школачыларындан 20 муң кижи пионер лагерьлеринге дыштанып, кадыкшылын быжыглаар, оларга таарымчалыг бүгү дериг-херекселдерин лагерь бүрүзүнге тургузары шиитпирлеттинген. Ниитизи-биле чугаалаарга, уругларның кадыкшылдыга сезонунга пионер лагерьлери белен дээрзин илеткелчилер, президиум хуралынга санал берген эштер-даа чугаалааннар.

Уругларның чайгы кадыкшылдыга сезонунуң эгелээринге чедир санныг хосуктар арткан-даа болза, чедир кылдынмаан ажылдар ам-даа бар. Пионер лагерьлериниң ажылдарынга белеткээрининг айы чарлаттынган турбужа, чамдык лагерьлер ам-даа чедир дериттинмээн, кадалар-биле четчелеттинмээн болганын ол комиссияның кежигүннери илереткен. Ылаңгыя лагерьлерниң электрон-биле ажылдаар дериг-херекселдеринде чедир кылынмаан чүүлдер бар дээрзин өртке удур камгалал талазы-биле киилистиң начальниктиниң оралакчызы А. А. Королёв чугаалаан. Гагарин аттыг лагерьде өртке удур сигнализация кылдынмаан, электрон ндазыннары эгижирээн, өртке удур херекселдер бүт хевилбээ чок. Дубинин аттыг лагерьде база-ла өртке удур сигнализация чок, клуб айыылдыг байдалда, чамыкка удур камгалал чок. Ол ышкаш «Оолёнок», «Чагытай», Терешкова аттыг лагерьлерде база-ла чедир кылза чогуур ажылдар эвээш эвес. Оларның аразындан өртке удур ажылдаар талазы-биле «Оолёнок» лагерь эң кузу дериниде турар дээрзин өртке удур ажылдаар талазы-биле инспектор чугаалап, ол талазы-биле тыптытынган чоруктарны президиум хуралынга көргүзген.

Пионер лагерьлеринге ажылдаар ужурлуг эмнелге ажылдакчыларынга тускай өөредилгени эрттиргенин, лагерь бүрүзү тускай мергежилдиг ажылдакчылар-биле хандыртынган болурун Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчызы О. Х. Ондар чугаалаан.

Бүдүн чай дургузунда 20 муң школачыларны лагерьлерге дыштандырары дээрге, ындыг-ла хөй эвес-тир, а чамдык районуускомнар лагерьниң чангыс-ла сезонун ажыткаш, дараазында ол ажылды уламчылавайн турар фактылар база бар, ону бо чылын болдурбазының хемчеглерин алыры чугула дээрзин улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы М. Ч. Ооржак сагалынга чугаалаан. Ооң ынай, эге класстарның өөреникчилерин чайын болдуунда-ла хайгаарал чок артып турар. Пионер лагерьлеринге оюн, концерттерни организастап, уругларның эстетиктиг кижизидилгезинче чайгы үеде сагыш салыр үе келген дээрзин ол чугаалаан.

Агроүлетпүр комплексиниң ажылдакчыларының уругларының дыштаныры «Байлак» пионер лагеринде байдал бо чылын черле багай эвес дээрзин ол профэвилел обкомунуң даргазы, профоблчөвүлелдиң секретары А. Т. Сотпа чугаалааш, Садыг министерствозунуң, республика эмнелгезиниң талазындан пионер лагерьлерин хандырар талазы-биле эки ажылдааны демдеглээн. Ынчалза даа «Байлак» пионер лагеринде амга чедир хөгжүмчү чок болуп турарынга культура ажылдакчылары буруулуг дээрзин чугаалаан.

Республиканың культура ажылдакчыларының мурнундан президиум хуралынга келген М. И. Буянова чүве чугаалааш, пионер лагерьлерин хөгжүмчүлер-биле хандырарының айтырыы моон мурнунда чылдарда турганы ышкаш, база-ла берге байдалда дээрзин демдеглээш, моон соңгаар кандыг ажылдарны кылза чогуурул деп айтырыгга харыы бербээн. А пионер лагерьлериниң библиотека системалары бурун харыылаар дээрзин ол бүзүрээн. Ол ышкаш чайгы дыштаныышкын сезонунуң үезинде бүгү пионер лагерьлерин оюн, концерттер-биле хандырып болурунуң айтырыынга ол доктааган.

Пионер лагерьлериниң телефончуларының айтырыынче бо чылын улуг кичээнгей салдынганының дугайын боттарының саналдарынга Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниктиниң оралакчызы Э. А. Моңгуш, харылзаа ажылдакчыларының профэвилел комитединиң даргазы Г. И. Нолюрон олар чугаалааннар.

Уругларның чайгы дыштанылгазының дугайында айтырыгны чугаалашкан бо хуралга культура министри, профоблчөвүлелдиң кежигүнү Ч. Ч. Д. Ондарны чалаарга, ону херекке албайн, келбээнинге президиум хуралынга келгеннер таарзынмааннар. Чүге дээрге уругларның эстетиктиг кижизидилгезиниң айтырыында четпестерниң дугайында чугаа анаа хөй черни ээлээн болгай.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

БИЖИИРИНДЕН КЫЛЫРЫ АЖЫКТЫГ

«Шын» солуннуң үлетүр кидилизиниң дүп бүрүдс почтазында чагааларның хөй кезии бойдус камгалалының дугайында. Тодаргай фактыларга даянгаш, бойдуста болгаш дириг амытаннарны камгалаар талазы-биле ажыктыг саналдар бар. Бойдус байдалының тиилегдекчилерин тодарадып болур, оларның ат-сывын кылган үлгедиглерин шыны-биле бадыткап болур чижектерлиг чагааларны «Бойдус болгаш кижи» деп бөлүкке парлап үндүрүп турар. Бойдус камгалалынга турарс кааткан чагааларның арасында ниити уткалыг, авторнуң «чүгле күзелин илередип, мону кылза кандыгыл» дээн хевирлиг чагаалар хоничуг хөй. Бойдус камгалалының айтырыгларын солунчуе дорнуга чугаалажыры эргежок чугула болбайн даа. Салын болгаш ынаала илеткел, редакцияже чагаа бижиири бойдус камгалалынга бот [illegible] [illegible] киржип, кижилерни ол ажылче [illegible] кандыг-бир ажылга хаара-биле туткан. [illegible] дан ырак та [illegible]. Ынчангаш бойдус камгалалының [illegible] [illegible] ажыктыг [illegible] турары күзенчиг.

Эрткен күзүн Өвүр районда «Ак-Чыраа» совхозтуң чурттакчызы Ч. К. Туматтан чагаа келген. Август айның соолгу хүнүнүнде Амдайгын холге [illegible] кижилерни [illegible] ның документилерин көрүп, дыналда кымыр дээрге, ол кижилерниң чамдызының деңнеп чорүй барганын, чамдыктары биле чугаалашканын медээлээн, оларның ат-сывын, машиналарының дугаарлазын бижээн чагааны Чактаржан Кысипзаевич чорутан. Ол чагааны киилис республиканың Иштики херектер министерствозунуң политиктиг [illegible] [illegible] кады сайгарып [illegible]. Амдайгын хөлге аңнап чораан кижилер шагдаалар [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]. Ону кылгаш, Амдайгын хөлге кымнаткан аңныыр дугайында маттериалды белеткээн.

Сөөлгү үеде бойдус камгалалының дугайында чагааларда ада черин «Азас» заповедниинче бөрүүлуглар, [illegible] С. А. Ондарнуттуң [illegible] бо угдуңнарын ажыглап [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] Тэс-Хемден Ю. Балыр, Каа-Хемден С. Арапкин, Чаданадан С. Ондар, Бай-Тайгадан К. Хертек дээш Тываның шупту булуңнарындан хөй кижи бижээн. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннуң чурттакчызы Бараан Монгуш эртем ажылдакчыларының холуунче дайынның карабины, кол бөлүгү кадыл [illegible] [illegible] [illegible] чер министра эш Кара-Сал дың тайылбырлап бээрин саналдап, чонның кезүрүп турары чидиг айтырыгга бойдус камгалаар хүлээлгелиг органнарын талазындан тоомча чок чорукту шүгүмчүлээн. Чөөн Саян геология шинчилел экспедициязының ажылдакчыларының Тожуга бойдузун байлаан төтчеглеп турарын барып илереткен республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы В. Лукашовтуң болгаш өске даа хораннап турганы-биле харылзаштырган. Мөңгүн-Тайгада И. О. Достан түс черниң чурттакчылары тарбаганның санын көвүдедир дээш чоокку чылдарда ону аңнавас деп шиитпирлээнин бодунуң чагаазынга айыткан.

Тывалар боттары төрээн черивис деп санап турары оът-түт-сугдуг Ырү деп чер дугайында чагаалар база бо-ла кээр. Уруга камгалалдыг черин ажыткан соонда ында аң кожиилекчилер бис дээр кижилерниң бойдуска төтчеглээчи хамаарылгазының дугайында «Шынның» хоочун бижикчизи Ф. Ш. Сеглеңмей бижээн. Саян артындан келген [illegible] самолёду Хөнделеңде дагаарның бирээзиниң бажынга 1965 чылда үнгеш, чурупаналы, ооң сеги-ааз-даа ында чыдары ол айыткан. Төнүже эжиндирип турар теплоходтар хөй тетчеглекчилерни ынаар чедирип турарын ол дыңнаткан-даа болза, тодаргай фактылар биле бадыткаалайн барган. Оон башка Ак-Чыраада Ч. К. Туматтың чагаазы ышкаш кылдыр тайыларын билур-ла турган боор.

Бойдус камгалалының дугайында чугаалажып турарубус-даа, ол колдуунда чугаа боор артып каап турары дээрзин ыгындырып кагза ажыктыг боор. Чалаанага чурттап, солунче Тожунуң агаар-бойдузун камгалаар дугайында бижип олгаш, хоорайга [illegible] бис ишкиартывыг чүте [illegible] бис. Чагаа бижикчиниң оолчуга кижизидилгези, дорук тевелин, [illegible] [illegible] [illegible] ажыл бодап, [illegible] болгаш [illegible] Бөкту, хөлдери техника артыы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Бай-Тал» совхозтуң [illegible] [illegible] чыдарын «Кара-Тал» совхозтуң хөй кылдыр [illegible] [illegible] ТЭЦ, электростанцияны Алаш хемниң мыршай кыдыында тутгурганы, районнуң кайыдаа суурларында чурттаалга бажыңнарының херимнериниң иштинде, организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң олаар черлериниң чанында хөмүр-даш чаттыдыр төктүп, черни карартыр хөме алганының дугайында Тээли суурда Седип-оол Иргит бижээн. Ол бүгүнү аштап арыглаарынын чугулазын автор айыткан. Оон көдүрген айтырыглары чөптүг-дүр. Ынчангаш Седип-оол Саспыкович база чүгле чагаа-биле кызыгаарланмайн, бодунуң үлүүн ол ажылга херек кырында киирер дээрзинге бүзүрелл кагзыныза, ажырбас боор.

Бойдус камгалалынга хамаарышкан чагаалар Д. Д. Арапчы, А. А. Саннай, В. Тамдын-оол, Ю. Б. Хертек дээш хөй автордардан келген. Төрээн черивистиң бойдузун камнап алырының дугайында чагаалары дээш «Шын» солуннуң редакциязының мурнундан авторларга өөрүп четтиргенивисти илередип, бо чугула ажылга оларның идепкейлиг киржилгезин редакцияже чагаа бижиири-биле кызыгаарлаттынмайн турар боор деп идегеп бар бис.

Бир эвес кижи бүрүзү чурттап олурар оран-савазының суугун арыг-силиг тутса, бойдустуң төрээн чуртуң бокталырыбас, ооң агаар-бойдузуун хүн бурүде херек кырында камгалап чоруур болза солунче чагаа бижииринден ажыктыг болур боор.

Үлетпүр килдизи.

Чагаалар допчулалы

ажылдакчыларының шалыпкын ажылдааның мактап, моон даа соңгаар ындаар ажылдаарын күзеп, «Кызыгаар» совхозтуң ажылдакчыларының бирээзи Ю. Балыр бижээн.

[illegible] бажындан, үнүнде хөй аңнаны аңнаап турганындан [illegible] тевиткин дыка хөй кижилернин [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. Ажык камгалалдыг чагаалар [illegible] В. Даржаа, күш-ажылдың ховуну Р. Онур-оол бижээн.

Мөңгүн-Тайга районда тарбаганнарның саны [illegible] база [illegible]. Кыдыг [illegible] С. Б. Хертек. Мөңгүн-Тайгада тарбаганнарның [illegible] [illegible] туда дээр [illegible] демнергээ — кайы хамааныш чоруун тарбаганны аштап [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] кижилерниң [illegible] [illegible] бижип турар. Бо дугайында чагаалар Сүт-Хөлде Т. Монгуштун, Чадаанада С. Ш. Монгуштан дээш өске-лерден-даа келген.

Тываның агаар-бойдузунун [illegible] Сүт-Хөлдү камгалаарының [illegible] [illegible] [illegible] «Сүт-Хөл» совхозтуң [illegible] [illegible] [illegible] контроль [illegible] даргазы И. Ч. [illegible] [illegible] болгаш чагаазынга кедүрген. [illegible] [illegible] [illegible]. Норбу Чап-оолович [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Геологтар, археологтар,

«Шынга» харыылар

ОРАЙТАП-ДАА БОЛЗА...

Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылында чамдык четпестер дугайында бижикчи Г. Сарыгларның элээн каш чагаалары редакцияга келген. Ында айыткан фактыларны хынап, хемчег алыры-биле мурнунда директорже база кезээ Советтиң күүскомунуң даргазынче, райкүүском даргазынче, СЭКП райкомунуң секретарьларынче чорутуп-лаан бис.

Оларның чамдыктарынга амгы директор К. С. Чульдумнуң ат салганы харыылар келген. Бирээде, совхозтуң гаражынга дүдүй берген (бир автомашина чүгүү) дүк чыттаан, ол шын эвес. Анаа 2-3 шоодай (100 ажыг кг) дүк кыштааны шын. Ынчалза-даа ол ирип дүзээн эвес, чамдыызы шынарлы куду, хөй кезиинде анаа дүк чыткан. Ону шыгжап каан. Ам даа бар. Ол дүктүң анаа, гаражка, кыштаан чылдагааны, бир талазы, садаа чогу, ийи талазынга, совхоз күрүнеге дүк дужаар планын шагда-ла ажыр күүседипкени. А хүү чоңдан сөөлүнде чыгынган 100 ажыг кг дүк садаа чогунган гаражка кыштааны, чайын дааарар чамдылап турда, дүктүн шынын турганы шын, ынчалза даа ол урелбээн.

Ээлээшкин дүктү Оренбургче сөөртүр ажык чок дээрзин билдинир, ынчангаш ол дүк бо чылдың планынга киирер апаар.

Ийиде, эрткен күзүн сиген кажаазынга 158 тонна сигеннин өрттенгени шын. Кым анаа буруулуг деп чүве билдинмес дирекцияның телеэлери хемчег ап, дилеп, истеп турган. Милиция ажылдакчылары ону билир, ынчалза-даа буруулуглар тывылбаан. Үште, эрги багай складка чыткан тараа база эртеки чылдың-на дүжүдүнүн тараазы шыктыг, боктуг боду-биле ызыя чытканы шын. Ооң шуптузун тарай ажип, соотташ, кыжын чарбалааш, малга берипкен.

РЕДАКЦИЯДАН: «Кызыл-Даг» совхозка хамаарыштыр келген чагааларның чамдыызынга харыы мындыг. Оларны алыр дээш редакция бижиктерни районнуң партия, совет органнарынга база ук ажыл-агыйның дирекциязынга, кедээ Советке каш удаа чорутканын үстүнде чугаалаан бис. Чоннуң чагаа-бижиктеринге көгүүр өй-шаанда харыылап бээр дугайында СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы база бар. Ол ышкаш чоннуң шугумчулелдиг чагааларын биле «Шын» солун редакциязының ажылының дугайын СЭКП Тыва обкомунуң секретариадынга бо чылдың эгезинде база чугаалашкан. Ынчангаш ооң шиитпирин ёзугаар негелдени салып турар бис.

Солунга үнген шүгүмчүлелдиг материал чүгле редакцияга эвес, харын шүгүмчүлеттирген пайынларга коллективтерге дорт хамааржыр. Четпестерниң чайлададыры биле хемчеглерни ап-ла турар болза, ниити коллективтиң, райоңнуң ажылынга эки болур дээрин билдингир.

ДЭЭР КЕЗЭЭДЕ АЯС БОЛЗУН

Кезээде хүн хүннеп турзун,
Кезээде дээр аяс болзун.
Авам меңге чурттазын,
А мен база чурттаайн.

Шынап-ла, бо ырда ышкаш. Уруглар камгалалының делегей хүнүнде найысылал Кызылдың кырынга хүн-даа чайынналдыр хүннеп, дээр-даа чырык, аккек турган, а ада-иелериниң, бичии уругларның ырын-шоорундан хүлүмзүрүг ойнап. Бүгү-ле үнүш-бойдус база-ла ыржым-шыпшың, чиңгирип ногаан апарган тургулаар. Долгандыр-ла ыры-шоор, каткы-хөг чаңгыланган; чаражын, магалыын чүү дээр!

Уругларның байырлалы Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгынга эртенгиниң 10 шакта эгелээн. Ногаан ортулуктуң ижин кылаштаар, уруглар ойнаар, аъш-чем, суксун ижер чер бүрүзү — бээзин саңнылдала каас-чараш шимелдеп, сактырга-ла ҳандыг-ла-бир тоолдуг ыш-хөг чурттап чораан. Ону ... магадап бодап чоруур сен. Парктың иштинде тоолчургу каас-чараш шимелделен аңгыдаа, чиик каас-кол кылдыр кеттинген бичии уруглар ында-мында ойнап хөглээн, ырлап-шоорлаар, хөөг чараш, сеткек омак хөгжүм-музыка куттулуп-ла турар.

Ол байырлалга чамдык садыктарның уруглары база келгилээн, а чамдыктары, та чүге чүве, чоок-даа болза келбээн. А ол дээрге, садик эргелекчизиниң, ында кижизиңкчи башкыларының херээ-ле ыйнаан. Ол «боогдатканы» бичиилер парктаны, каткы-хөглүг, ыңгылыг хөгжүм-музыканы дыңнаазы, ынаар барыксап пат-ла турганнар боор. Байырлал баштай-ла парктың ортузунда фонтан чанында каасталга-шимелделиг, тускай делип тургускан шөлтүгенге тоол домакта ышкаш кайгамчык хуулгаазын селбер мыштың чаңынга Өскүс-оолдан эгелээш ханның тоолдар маадырларының ужуражылгазы-биле эгелээн. Ол маадырларның рольдарын бичии уруглар боттары-даа, аныяк артистерден, урап чурулга школазының, урап чүүл училищезиниң аныяк көрүкчүлер театрының сургуулдары-даа ойнап, эң идепкейлиг киришкен. Хуулгаазын ыяш чаңынга тоолдар маадырларының ужуражылгазының соонда дарый уругларның концерттери болгаш янзы-бүрү оюн-тоглаазы уламчылаан. Ногаан театрга болгаш суг кырынга тоол аяны-биле деңип кылган тускай сценага концерттер, уругларның чураан чуруктар делгелгези, бичии оолдарның азырап аңгы болгаш чыттап истеп билир кылдыр өөреткен ытарының делгелгези, аныяк натуралистер станциязының янзы-бүрү куштар болгаш дириг амытаннар делгелгези аажок солун болуп эртгилээн. Уругларның чураан чуруктарын көрүкчүлер кузедиг-биле садып ап-даа турду. Уруглар асфальтыга чурук чурап, шөлчүгештерге янзы-бүрү шимчеңгир оюннар ойнап, каткы-хөг тээк чок-да хүнээн.

— БАЛКЭ Кызыл хоорконуң ажылдакчылары-биле болгаш хармылаза чогуур өске-даа организациялар-биле дугуржуп тургаш, июнь бир — Уруглар камгалалының хүнүн моон мурнунда эрттирип турганындан бир янзы эрттирер дээш, чогаадыкчы бодалдарывысты илереткен бис. Колла бодал: бо байырлалды Чөөн чүк улустарының чаңчылдарынга даянып, тоолчургу аян-хөөн кирер. Хүннүң программа-сценарийин мен тургустум. Кыска хуусаада буу-даа белеткенгеш, чамдык бодалдарны херек кырында боттандырып күш четпейн барган бис. Чижээ, улуну (дракон) суг аттыгын турар фонтан кылыр турдувус, ол бүтпээн. Дээрже хөй саазын чыланнар ужудуп үндүрерде, сугга хөй куу-куштарда эжиндирер бодалдыг турдувус, оон-даа өске көрүкчүлерге солун болгу дег чамдык чүүлдер бүтпээн. Ук белеткелге киржип турган чамдык улуг кижилерииниң бурууну-биле ол чүүлдериниң болбайн барганы мээн сеткилимни хомудатты. Чамдык ындыг харылсалга чок улуг улуска дениксээрге, бичии уруглар аажок дыңнангыр боор-дур, ону-моңу кылыр дээрге, ана мурнуун былаажып, шалыпкыы, кончуг сонуургаалдыг, эң идепкейлиг киржир. Моон соңгаар-даа Уруглар камгалалының хүнүн биеэги ышкаш эвес, солун, янзы-бүрү кылдыр эрттирерин оралдажыр бис. Мурнукузунга деңнээрге, бо бир янзы, чүгээр болган боор — деп, аныяк көрүкчүлер театрының кол режиссёру Айлана Леонидовна Чадамба чугаалады.

Ийет, көрүкчүлер ол уругларның хүнүнүн байырлалын Кызылга эрткенин чүгле чүгээр эвес, а сагыш-сеткилге артып каар эң-не солун, өөрүшкүлүг болду деп, улуг, бичии кижилер үнелеп турду.

Ол уруглар хүнүнүн байырлалы кежээ «Хүреш» стадионга ниити каттышкан улуг концерт-биле доозулган.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың парыгынга байырлалга районнардан-даа уруглар келгилээн, ында О. Шынаалан школачылар; сонуурганчыг чүүлдер-ле хөй болган, хөөлбекте хемелерлиг көргүзүглер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧОГААЛДАР ЧЫЫНДЫЗЫ

Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оолдуң нооззы болгаш проза чогаалдарының ийиги тому беш муң келек тиражтыг чырыкче үнгенин номчукчулар улуг өөрүшкү-биле уткааннар. Ында уран-чечен байлак «урумаалдарлыг шүлүктер, шүлүглелдер, тоожулар, чечен чугаалар кирген. Чечен сөстүң өзүлүг мастери С. А. Сарыг-оолдуң бүгү жанрларга бижээн чогаалдары кажан-даа кизистелбес, солун, чүге дээрге ооң чогаалдары амыдыралдың терениинден узуп алдынган, чоннуң аас чогаалы-биле, чаңчылдары-биле чоок холбашканында, идейлиг утка-шынарының күштүү база ында сиңген.

Улуг хемчээлдиг чаа чыындыда 1934 чылдан 1981 чылга чедир бижиттинген шүлүктер, баллададар, шүлүглелдер кирген, ылангыя «Саны-Мөге», «Алдын-кыс», «Ильичиниң хөрүн чор мен», «Арыг кыс сен», «Маадыр-ле Буянмаа», «Тиилеп кээр сен», Улуг-Хемим», «Үжен харлаан», «Тыва бижиим хайырлазы», «Өңнүктер», «Торгалыг», «Ынакшылым күштүг» болгаш оон-даа өске чогаалдар номчукчуларның сеткил-сагыжын ам-даа хайныктырбышаан.

Оон ыңай проза чогаалдарындан «Белек» деп патриотчу утка-шынар-биле долдунган солун тоожузу база кирген. С. А. Сарыг-оолдуң шылгарангай чогаалдарының дугайында допту тайылбырны хоочун шүлүкчү Юрий Кюнзегеш бижээн.

Салим САНДАН.

Спорттуң национал хевирлеринге Спартакиада

СТАДИОНГА БОДАЛДАР

Бо дыштаныр хүннерде кызылчылар болгаш ооң аалчылары чалгаарававан. Культура болгаш спорт талазы-биле оюннар хөй болган. Ааза чүгле дыштаныкчыларның идепкейлиг киржири негеттинген.

Үш хүреш талазы-биле республика Спартакиадазы болуп эрткен. Ааза 200 ажыг мөге хүрешкен. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң спорт мастерлери база киришкен. Хакас хүреше деэт аңгы деңзилиг мөгелери хүрешкен. 58 кг деңзиге Алексей Норзуп-оол, 66 кг деңзиге Лада Поляков, 74 кг деңзиге Сергей Биче-оол, 74 кг-дан өрү деңзиге Александр Калбак бирги черлерни алгаш, боттарының деңзилеринге республика чемпионнары болганнар.

Бурят барилдаа хүреш база деэт деңзиге болган. Ааза бежен ажыг мөге күжүн шенешкен. 60 килограмм чедир деңзиге Александр Казак, 70 кг деңзиге Кан-Демир Монгуш, 82 кг деңзиге Бежендей Кужугет, 82 кг-дан өрү деңзиге Аяс Монгуш чемпионнааннар.

Тыва хүрештиң мөгелери сес деңзиге хүрешкен. Ийи хүн иштинде чидиг демиселдиң түңнелинде боттарының деңзилеринге Маадыр Монгуш (52), Михаил Норбу (57), Маадыр Күулар (62), Святослав Ондар (68), Олег Монгуш (74), Бежендей Кужугет (82), Амыр Монгуш (90), Василий Ондар (90-дан өрү) тиилекчилер болганнар.

Шанналдыг чер алган мөгелерге Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң бирги, ийиги болгаш үшкү черлерлер айы-биле дипломнарны тывыскылаан. Бирги чер алган мөгелерге өртектиг шаңналдарны тудускан.

«Азия төвү» шаңнал дээш маргылдаа болгаш ындыг ийик бе, көрүкчүлер бо удаада эвээш болган. Маргылдааларны «Совет Тываның 5 чылы» стадионга эрттирерге, чоң черле шөлүг чыылбаттаан. Оон чылдааны ол стадионда олурар олутталарның эвээжи, болу ажык черде туруп турар болгаш хүн изиг болурга көрүкчүлер эвээш кээп турары магатчок.

Ол ышкаш суксун аймаа садар буфеттерни баш удур чугаалажып, аъш-чем садыгларыбиле баш удур дугуржулгаларны чорудар ужурлуг. Черле мынчаш кайы-даа стадионга аъш-чем садыглаазы шөлүг эвес. Үдүг хоорайларда болза пиложкилерни, ижер суксуннарны стадион иштинде олурар чон аразынга кылаштап тургаш безин садыглап турар болгай. Бир эвес садыгжылар чедиишпес чүве болза, садыг училдиишкиниң сургуулдарын чүге кииришпес болбас дээ. Ол айтырыгларны хүреш федерациязы болгаш спорт ниитилелдериниң удуртукчулары чугаалажып көөрү арткан.

Тывада бир дугаар туттунган стадионнуң иштики дериглели болгаш шевер аяннаа ам-даа эвес. Стадионнуң спорт талаларынга олурар сандайларны кылыры, ооң ону амгы үеңиң байдалынга таарыштыр тудары негеттинип турар. Спорт деңнелдиг коттеджизиниң (директору В. А. Анзиев) стадионнуң эзе деңнириңе сагыш салыры күзенчиг.

Мооң мурнунда маргылдаалар чоннуң чугуржур болуп турганын магтап турган болгай бис. Бо удаада чугаа «кезээ» турганын чамдык көрүкчүлер болгаш келген аалчылар кайгаан боор. Тиилээн мөгелерге шаңналдар тыпсыр дээш орус дыл кыынга чарлаай бээрге, сыгырып, судьяларының үнүн алыш часкашкынары-биле үзе шаап, элчок чорукктарны көргүзүп турган. Ол кезек олурган аныктарның болгаш ортумак назының улустарның аразынга хоочун культура болгаш спорт ажылдакчылары база бар болду. Ындыг эштер боттарын ында олурган аныктарга чараш эвес чаңын көргүзүп турар.

Стадионга чүгле тывалап чарлап, шаңнал-мактаар дээр болза окта шыр эвес. Бистерниң оюн-тоглаавысты, культураны сонуурган келген улустуң сагыш-сеткилинге чүү артып каарыл?

Кижи бүрүзү бодунуң культуразын бедидип, хөй-ниити черинге бодун ап билири күзенчиг. Келген аалчыларга болгаш көрүкчүлерге чаржынчыг чоруувусту көргүспэзинлее. Чидиг маргылдажып турар спортчуларывысты-даа хүндүлээд.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: депан айы-биле тыва хүреш.

ТААКПЫДАН АДЫРЛЫЫЛЫ

Бо чылдың май 31-де Делегейниң таакпы тыртпас чорукка тураскааткан хүнү «Уруглар, аныяктар таакпылававазын» деп девиз адаа-биле эрткен. Чүге, ынап-ла, уругларыл?

Таакпылаар хереэжен кижиниң толу авазының иштинге чорааш-ла таакпыга чаңнырар. Ындыг байдалга боттанып [illegible] чаа төрүттүнген [illegible] организми кандыг-бир [illegible], деңзизи нормадан 200-300 грамм эвээш, өзүлдези багай болур. Таакпының [illegible] төрүттүнген соонда [illegible] ниикпе, азы каш [illegible] эрткенде илерей келир. Таакпылаар иштиг херээжен кижиниң үрезн кислородту чедир албас болганындан ооң нерв системазы үрелир. Оон [illegible] баш сөөгүнге, мээзинде кемдээшкинниң төрүттүнүп турар уругларның саны көвүдээн. Ол ышкаш чаш тел [illegible] судунден таакпының хөй хоралыг чүүлдерин ап, организминиң камгалалчы механизмнерин чидирер. Оон кедерезе [illegible] таакпы хоруксаалыг [illegible] хоржаннып, чүрээниң [illegible] ажыл-шөйүн [illegible] чиледевес апаар. Ынчаар [illegible] уругну арыг агаарга [illegible] бээ бооп болза, уругнуң [illegible] байдалы катап [illegible].

[illegible] өөреникчилерниң [illegible] баштайн 14 [illegible] таакпылаан болуп тырткан болур. Баштайгы шенелде соонда баш дескинер, хөңнү булганыр, кустурар. Бо бүгүнү элээдилер улуглерга көргүзбесин оралдажыр.

Уругларның таакпыже тыртыла бээриниң чылдагааны улуг кижилерде, ада-иеде, башкыларда. Олар көзүлдүр таакпылап турда, уруглар оларның үлегерин эдерери чеп. Чамдыктан таакпылаар улус аныяктарга өскен тел чоорту таакпы чыдынга, ыжынга чаңнырып, чайгаар-ла таакпылаксаар апаар. Чамдык элээди кыс уруглар таакпылаар кыс эштерин өттүнүп, оларның кырзынга багай көзүлбес дээш хаа-хааңе, азы артык деңзиден адырлып, арып алыр дээш таакпылап эгелээр. Таакпыдан чаңнып эргилдеэн баалыргап, оон уламындан арын-шырай-ның өңү ожүг куурарып тарлыр. Бырыша бээрин олар билбестер. Таакпылаар кыс уруглар боттарының үе-чергелери уругларындан улуг кырган көстүр.

Никотин, таакпы ыжы өкпе, чүрек, [illegible] ажылын үреп, хамнап дыңнагдыр апаар. Сурууларның [illegible] [illegible] кылыр [illegible] ыынча-даа. Оон дугайында, ниитизи [illegible] аас иштиниң чыдын баксырадыр, чем хайылдырар органнарның ажылдаазын өскертип, улуг-хырынга, узун шөйүндүг оюлганнарны тывылдырар. Таакпы чугу тынар органнарның хаяларынга чыпшынып, өше бергенинден бронхит тыптып, үзүк чок кургаг хаарттынчык ындаар болдурар.

Студентилер аразында таакпылаар чоорук нептерээн. Бирги курска киирген эр кижилерниң 20-40 хуузу, херээжен [illegible] 4 хуузу таакпылаар болза, үстүкү курска 60-90 хуу чедир өзе бээр. Ылаңгыя студент чылдарда таакпының хоралыындан организмге ааз [illegible] тыптыр. Кислород-[illegible] хан [illegible] улгадып, судал [illegible] дүрүгдээр, [illegible] үнера кезүдеп, дамырлар [illegible] тарлаар.

Никотин наркотиктерге хамааржыр болгаш, организмни [illegible] дүргээ [illegible] [illegible] бергелей бээр.

«Тура [illegible] ыжы чок, [illegible] амдан [illegible] хүн ыжы [illegible] кадыкының байдалы [illegible] чиче кеземч-дүрүгде. Ындыг [illegible] кижилер аа бейі [illegible] амыдырал [illegible] эвее [illegible] кижилерге-даа [illegible] чүүлдү ыыннаа [illegible] бээр.

Лидия КОМЛЕВА.
Республиканың Кадыкшыл төвүнүң инструктору.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ИЮНЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 8.55 «Бистиң студияда «Антон-квартет». 9.10—10.45 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 16.50 Уругларга фильм. «Электрониктиң ужуралдары». 1-ги серияны. 18.00 «Эзин, хөгжүм!» «Делегейниң балет лагери». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 5-6 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Ийе, дээрги премьер-министр». Уран-чечен телефильм. 1-ги фильм (Великобритания). 22.10 «Парлалга клуву» көргүзүп тур. 22.55 «Бо үш бүзүрелдиг карта». Уран-чечен фильм. 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Вундеркинд турганым». 2-ги сериязы. 9.20 Ритмиг гимнастика. 9.50 «Цирк артистери Ермолаевтер». Фильм-концерт. 10.35 Мультфильм. 10.55 Татар АССР-ниң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 11.35 Барымдаалыг фильм. 12.15 — 13.30 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Дугаржап Дашпеврлаар». Фильм-концерт. 18.00 «Кандыг чорук тур сен, студент?» Улус депутаттарының Москваның дээди өөредилге черлериниң студентилери-биле ужуражылгазы. 18.20 «Азия төвү». Программада: Медээлер. XXII область партконференциязында. «Бөгүн — Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының делегей хүнү». «Рынокта өөтектер үнелээ». 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00— «Тамчыктыг удунар, чашпар». Курлаарда: барымдаалыг фильм. Гандболга чурттуң шилиндек командазының дугайында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Левшаның салгакчылары». 17.30 Ритмиг гимнастика. 18.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 — 19.00 «Үе».

КИНО

ИЮНЬ 5

«НАЙЫРАЛ»: «Стук в дверь» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Я — против» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.00, 12.20, «Как теперь вас называть?» 10.20, 13.40, «Идеальное преступление» 15.40, 19.50, «Городок лотосов» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хроника сатаны-младшего» 15.20, «Атлантик-сити» 13.20, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Капрызская девушка и пеньковский парень» 17.30, 19.10 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Аварная — дочь мента» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пришелец» 15.00, «Родные берега» 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тываның кезээ ажыл-агый техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырынга 10 класс дооскан-нарны 2-ги курска даараазында мергежилдерге немелде сургуулдар кылдыр хүлээп алырын чарлап тур: «Кезээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматтары» «Кезээ ажыл-агыйны механизастаары».

Өөренип кирерин күзээннер дараазында эртемнерге шылгалдаларны дужаар: литератураг (чогаадыг), математикага (аас-биле).

Билдириишкиннерге дараазында документилерни кожар:

1. Эртеминиң дугайында документ (бодун).
2. Совхозтан чоруткан бижик.
3. № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.
4. Характеристика.
5. Чурттап турар чериндеи шынзылга.
6. Ажылдап турар чериндеи шынзылга.
7. Күш ажыл дептеринден выписка бижиилге.
8. 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Хүндүскү салбырга кирерлер июль 15-тен июль 30-те чедир кирериниң шылгалдаларын дужаар.

Келир адрези: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 2а, телефон: 3-25-53.

• • •

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу культураның болгаш уран чүүлдүң дараазында дээди өөредилге черлериниң хүндүскү салбырларынга конкурстан дашкаар студентилерни хүлээп алырын чарлап тур:

1. Новосибирскиниң М. И. Глинка аттыг күрүне консерваториязы. Үрер хөгжүм херекселдери, улустуң хөгжүм херекселдери, фортепиано мергежилдери.
2. Красноярскиниң күрүнениң уран чурулга институду. Уран чурулга, шугумнар, шыдырар ажыглап чуруур, скульптура мергежилдери.
3. Күрүне ажылдың Кызыл туг болгаш Улустарның найыралы орденнерлиг А. В. Луначарский аттыг театр уран чүүлдүнүн күрүне институду. Шии режиссёрлары, театроведение мергежилдери.
4. Чөөн-Сибирьниң күрүнениң культура институду. [illegible], библиотековедение болгаш библиография мергежилдери.
5. Кемеровода күрүнениң культура институду. Культура-[illegible] ажыл, библиотековедение болгаш библиография мергежилдери.

Айтырыгларны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Культура министерствозу, кадр килдизи, телефону: 3-23-83.

• • •

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга июнь 10-да «Енисейде Азия төвү» деп МАР-ның артистериниң, Бурят болгаш Тыва АССР-лерниң уран чүүлдүң мастерлериниң улуг концерти болур. Улустар аразының байырлалы.

Концерт 17 болгаш 20 шакта болур.

[illegible] филармонияның кассазында садып турар. [illegible] болгаш [illegible] ап [illegible].

Айтырыг салып дараазында телефоннарже долгап болур: 2-55-19, 2-55-69.

• • •

Уран чурулгачы ол байыргалда [illegible] Тывада [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] болур.

[illegible] телефоннарже долгаар: 2-55-19, 2-46-82.

Шагаан-Арыг хоорайда № 8 профессионал-техниктиг училище 1990—1991 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур.

Училищеге 8 болгаш 10 класс дооскан 15-тен 25 харга чедир назылыг оолдар, кыстарны хүлээп алыр.

8 класс дооскаңнарның өөренир хуусаазы ийи чыл. Дараазында мергежилдерни чедип алыр:

1. Демир-бетон болгаш кан конструкцияларның дамчылыг монтажниги.
2. Чазаныкчы, бызанчы.
3. Штукатур-маляр.

10 класс дооскаңнарның өөренир хуусаазы 8-10 ай. 3-кү разрядтың талазы-биле дараазында мергежилдерни чедип алыр:

1. Демир-бетон болгаш кан конструкцияларның дамчылыг монтажниги.
2. Хол-биле электрикаңкы.
3. Штукатур-маляр.

Училищени дооскан соонда мергежилиниң аайы-биле дипломну бээр.

Училищеге кирерде дараазында документилер херектелир:

1. Директорнуң адынга билдириишкин.
2. Эртемниң дугайында документ.
3. № 286 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.
4. Чурттап турар чериндеи шынзылга.
5. Паспорт азы төрүттүнгеш дугайында херечилел.
6. 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Билдириишкинниң болгаш документилерни хүлээп алыр комиссия 1990 чылдың июль 10-дан сентябрь 1-ге чедир хүлээп алыр.

Өөренип кирерин күзээннерниң кичээнгейинге

Училище халас өөредир, хүнде 4 катап чемгерер, идик-хеп, дүктен арган спортчу хептер-биле болгаш общежитие-биле хандырар.

Сургуулдарның өөренип турганы база бүдүрүлге практиказының үезинде ажылдааны дээш төлевириниң 50 хуузун алыр. 10 класс доосканнарга болгаш шериг албанындан халажып келгеннерге ай санында 76 рубль хемчээлдиг стипендияны төлеп бээр.

Өөренип турган үезин ниити ажыл стажынга киир санаар.

Чаа өөредилге чылында 18 хар четкеннерге ДОСААФ шугуму-биле чолаачылар курузун организастаар.

Училищеде хостуг хүреш, туризм, баскетбол, хол бөмбүү, ушу хүреш, мотокросс, хаак, стол теннизи, чиик атлетика секциялары ажылдап турар.

Общежитиезе чаагайжыттынган.

• • •

Кызылдың медицина училищези 1990—1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырга дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап турарын чарлап тур: «Эмчээшкин херээ» (фельдшер) — өөренириниң хуусаазы 2 чыл 6 ай, «Сестра херээ» (медицина сестразы) — өөренир хуусаазы бир чыл 10 ай.

Он класс дооскан 30 хар четпээн назылыг кижилерни хүлээп алыр.

Кирериниң экзаменнери: орус дыл болгаш литература — сочинение, диктант, биология — аас-биле.

Училищеге кирерлер хүлээп алыышкын комиссиязынга дараазында документилерни киирер: [illegible], [illegible], аттестат [illegible] № 086 хевирлиг медицина шынзылгазы, [illegible] [illegible], 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, [illegible].

Билдириишкинниң июнь 1-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Кирериниң экзаменнери июль 15-те эгелээр, хүлээп алыышкын август 15-ке чедир болур.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 2 «а». Телефон № 2-41-19.

• • •

Новосибирскиниң харылзааның А. В. Псурцев аттыг электротехника институду бирги курстуң дараазында хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларынга студентилер хүлээп ап турарын чарлап тур: «Автоматтыштырган электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа» дээн мергежилдерже:

а) хөй каналдыг электрохарылзаа;

б) харылзаа дериг-херекселдерин чечеп тургузары болгаш каналдаа [illegible], радио харылзааны, радио болгаш телевидение дамчыдылгазын, [illegible] болгаш [illegible].

Училищеге салбырга болгаш [illegible] июнь 25-тен июль 31-ге чедир, бот-өөредилге салбырга — август 31-ге чедир хүлээп алыр.

Бичиирлеринге дараазында экзаменнерни тудар: математика (аас-биле), физика (аас-биле), орус дыл болгаш литература — сочинение.

Билдириишкинниң болгаш документилерни дараазында адреске чорудар: 630125, Новосибирск, 125, Кирова, 86. Приемная комиссия.

Айтырыгны тодаралып алыр чер: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, кадрлар килдизи. Телефон № 2-48-12.

• • •

Республиканың уран чүүл школазы чурулга салбырының 1-ги класынга 7 харлыг өөреникчилерни районнардан хүлээп алырын чарлап тур. Шылгалдага келирде 5-6 чураан чурукту киирер. Хүлээп алырының шылгалдалары 1990 чылдың июнь 4-тен 6-га чедир болур. Эртенгиниң 9 шактан хүндүскүнүң 12 шакка чедир дараазында адреске келир: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2, № 32 класс.

• • •

31-ге чедир хүлээп алыр.

Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), характеристика, № 086 хевирниң медицина шынзылгазы, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Хүндүскү салбырга июль 16-дан август 5-ке чедир, бот-өөредилгелиг салбырга июль 16-дан сентябрь 10-га чедир дараазында экзаменнерни тудар: математика (аас-биле), физика (аас-биле), орус дыл болгаш литература — сочинение.

• • •

Өвүр районунуң Торгалыг ортумак школазының 1970 чылда дооскаңнары 1990 чылдың июнь 23-те 10 шакта школага [illegible] ужуражылгаже чалап тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арвенная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ отчуга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ золуу чагааны [illegible] — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 арналга. Ажылы.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар бажыңы № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 427. ТС—00803

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 6 среда
№ 129 (14329)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

МЕДЭЭЛЕР

ЧҮСТЕН 92 АНАЙ

Тес-Хемде «Таңды сыны» совхозтуң № 1 өшкү болгаазының малчыннарының бо чылгы көргүзүүлери ындыг. Ол дээрге республика Наадымынга киржип эгеэ дээш социалистиг чарышты организастаазының бир ачызы болган. Салчын-оол Адалык, Ужаа Мажаа, Виктор Чочду, Владимир Багай-оол оларның өг-бүлелери 100 өшкүге онаашты 100—121 анайларны камгалап алган. Өске-даа малчыннар мал төлү алыр талазы-биле планнарын ажыр күүсеткилээн. Ол ышкаш дүк кыргылыр даалгаларын-даа боттандырып шыдаан.

Бригадага кыштатлаашкынның эки эртерининден чырамча чок болган. Бригадир Севээн Спилан коллективиниң улуузу ажылгыжы эвилелдээн.

Амгы үеде өшкү кадарчылары чайлагжаашкынга белеткенип турар.

Дайынчы ЧООДУ.
Самагалдай суур.

СУГ ЧОК, АМ КАНЧААР БИС

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта Базырактың инженер-системалыг бугазының ачызы-биле чыллың-на 400 гектарга тараа болгаш ногаа аймаан база 350 гектарга мал чеми культураларын тарып өстүрүп ап турар бис. Бо хүннерде мында ажыл база хайнышкынныг. Дөрт звенода 40 кижи ажылдап турар. Техника, тускай идик-хеп-биле суггатчы, механизатор бүрүзү хандыртынган.

Ынчалза-даа бээредеп-ле турар чүүлүвүс — черин суггарып чадап тур бис. Тайгада соок, каак-халыын болганы-биле суг эвээш, суггатчылар барык ажыл чок олурупкан. Бүдүн системада чүгле чаңгыс арык суг агып келгенинден 12-ле гектар черни суггарган. Тодаргайлаарга, картофель шөлүн малдык-калдык-ла доостуу. Тарааның чамдызын суггат чок черле чаштылар. Ам канчаар, суг чедишпес-даа болза, мал чеми болур ыйнаа.

Бисте байдал мындыг турда, кожавыста хем кежир «Хемчик» совхозта тарылга шөлдерин көөрге, суг четчир. Бистиң ийи районда суггарылга системазын чаңгыс эргелел харыылаар. Ындыг болганда сугну шын хуваазы, бир-тээ ындыг болгамда график тургузар болза эки. Херектиң ужурун чүү дээрге, ол ажыл-агыйның ажыглап турар системазы эгезинде болгаш, Барлыктың суун колдуунда шуптузун чайып аппаар, а биске артпас. Ам үе орайтаан. Суг чок, канчаар улус боор бис?

Барлык хемниң суун деңге үлештирер, хуваар талазы-биле айтырыгны ук эргелелдиң районнуң база республиканың-даа чогуур организацияларының мурнунга тургускаш, чадаштывыс ийин. Канчаары?

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫҢ ЧАСТЫРЫЫН КАТАПТАВААН

«Хадын» совхозтуң механизаторлары 1989 чылда часкы тарылгаже орайтап кирген. Ооң түңнелинде дүжүт чавыс болган. А бо чылын май 1-де ниити культураларны хап шыгы-биле тарып киргеш, май 15-те дооскан. Ам оларның сыптары эки үнүп турар. Майның 25-26-да чаъс база чагган, үнүштүң өзүмүнге дыка эки болду.

Механизаторлар аренда-биле ажылдап турар. Ам чайгы черни андарып кирипкен.

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

Инектер дойлап эгелээн

Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтуң механизаторлары эрткен чылын 96 гектарга тарымал сигенни чажып кааш, оон ийиги дүжүттү ажаап албайн барган. Оон чылдагааны болза, суурнуң чурттакчы чонунуң хуу инектери өзүп келген [illegible] дойлап [illegible]

[illegible]

Григорий САРЫГЛАР.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Палаталарның каттышкан хуралын ажыдып тура, Дээди Советтиң Даргазы А. И. Лукьянов сессияның моон соңгаарты ажылын кандыг ындыг эртерер кылдыр планнап турарын депутаттарга таныштырган. Арткан хүннерде үре-түңнелдиг болгаш күженишкинниг ажылдаар ужурлуг бис деп, ол чугаалаан. М. С. Горбачев даштындан ээп чедип келгеш, Варшава Керээзиниң киржикчилериниң Политиктиг консультативтиг комитединиң хуралының ажылынга киришкен соонда, Дээди Советтиң сессиязынга делегей амыдыралынга болгаш чуртта байдалга хамаарыштыр чүве чугаалаар деп, ол дыңнаткан.

Ооң соонда эрткен чылын «Уфа — Челябинск» демир-оруунга болган авариянын бир чыл болганын таварыштыр анаа өлген кижилерниң тураскаалын депутат А. А. Лихановтуң саналы-биле депутаттар бүт кырынга сактып ёзулааннар.

Депутаттар ССРЭ-де бүдүрүлгелер дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүн уламчылаан. Депутат Л. В. Шарин сөс алгаш, Дээди Советтиң Даргазының үре-түңнелдиг ажылдаарынче хайгырыын деткээн болгаш үени камнап алыры-биле төлевилелдиң түс-түс чүүлдерин дүрген, ындыг болзажок хынамчалыг сайгарып тургаш, хүлээп ап эгелээрин саналдаан. Бо төлевилелдиң бирги номчулгазында тодаргай сайгарып көргеш, барык чүүл бүрүзүнге хамаарыштыр боттарывыстың саналдарывысты киирген болгай бис. Комитеттер болгаш комиссиялар ол саналдарны барымдаалап тура, төлевилелди база катап ажылдап кылгаш, чөпшээрежилге комиссиязынга база киирген болгай — деп, ол чугаалаан. Ынчангаш сөс алган кижилерниң-не саналдап турар эдилгелерин сайгарбайн, комитеттерниң болгаш комиссияларның киирген эдилгелерни сайгарып чугаалажыр деп шиитпирни депутаттар хүлээп алган. Ынчангаш төлевилелдиң чүүлдерин түс-түстап хүлээп алыры шуулаан. Ындыг болзажок оңза чүгула эдилгелерни депутаттар ыяап-ла сайгарып чугаалашкаш, төлевилелге киирип турган. Чижээ, монополист-бүдүрүлгелерге күрүне чагыының кезиимдымызын ыяап-ла онаагаш турар ужурлуг деп чүүлдү төлевилелде киирген.

Амгы үеге чедир бүдүрүлгелер аразынга турув келген экономиктиг болгаш өске-даа харылзааларны доп-дораан үрээрин болдурбазы-биле төлевилелде киирген чүүлдерниң ийи чыл хире үеде шенеп ажыглап тургаш, хоойлуну 1993 чылдың январь бирден күштүг кылдыр ажыглап эгелээрин депутат А. К. Мидосердный саналдаан. Ол саналга эвээш хөй депутаттар удурлаан. Ындыг болзажок чаа хоойлунуң негелделерин чоорту шиңгээдип киирер деп санал хүлээп алдынган.

Кежээки хурал доостур чоокшулап турда, «ССРЭ-де бүдүрүлгелер дугайында Хоойлу» бүрүнү-биле хүлээп алдынган. Ону ажыглап эгелээриниң дугайында доктаал база хүлээп алдынган. Хоойлунуң ниитизи-биле, оон чамдык чүүлдерин чоорту ажыглап эгелээрин барымдаалап тура, 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп ажыглап эгелээр деп ук доктаалда айыткан. Бүдүрүлге удуртукчузун болгаш оон өске-даа албан-дужаалдыг кижилерни соңгуурунуң болгаш халаарының дугайында айтырыг хүлээп алдынган хоойлуда киргенин барымдаалап көргеш, ол дугайында хоойлу төлевилелин хүн айтырыындан уштур деп санал хүлээп алдынган.

Сессия ажылын уламчылап турар. (СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Съездиниң июнь 4-те болган эртенги хуралынга республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын болгаш оралакчызын соңгуур дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү уламчылаан. Хуралды Б. Н. Ельцин ажыдып тура, чөпшээрежилге комиссиязының саналдап киирип келген 21 кижизиниң кандидатураларының чаңгызы-даа ийи удаа бадылаашкынга чогуур санны албаан деп дыңнаткан. Ынчангаш ол РСФСР-ниң Конституциязында көрдүнген эргезин ажыглап алгаш, чөпшээрежилге комиссиязының данзызында кирген кижилерден бир-бир кандидатураларны ук албан-дужаалдарга саналдап киирген.

Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы албан-дужаалга Москваның Г. Плеханов аттыг улус ажыл-агый институдунда кафедра эргелекчизи Р. И. Хасбулатовту ол саналдаан. Депшиттиринг турар кандидатура болуруң ажыл-чорудулгазының программазын депутаттарга таныштырган болгаш оларның айтырыгларынга харыыларны берген.

Бир кезек депутаттар бо кандидатурага альтернатива кылдыр баштайгы ийи бадылаашкынга эң хөй санны алган Р. Г. Абдулатиповтуң кандидатуразын саналдап киирип көөрге, Б. Н. Ельцин Дээди Совет Даргазынга Конституцияның тывыскан эргезин ажыглап алгаш, ону хүлээп албаан.

Дараазында Дээди Совет Даргазының оралакчызынга кандидатураларны чугаалашкан. Б. Н. Ельцин база-ла Конституцияда тывыскан эргезин ажыглап алгаш, ол албан-дужаалга Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединде лаборатория эргелекчизи С. М. Шахрайның кандидатуразын саналдап киирген. Депутаттар бо ийи кандидатураны чугаалажып көргеш, оларны чажыт бадылаашкынның бюллетеньнеринге киирер деп шиитпирни хүлээп алган.

Саналга комиссиязы бадылаашкын чорударынга белеткенип база бадылаашкынның түңнелдерин үндүрүп турган үелерде депутаттар өске айтырыгларны чугаалашкан. Бадылаашкынның түңнелдерин кежээки хуралга чарлаан. Ол ийи кандидатураның кайызы-даа эртпээн. Бүттүнместеп туруп берген бо айтырыгны кандыг янзылыг шиитпирлээринге хамаарыштыр улуг маргылдаа болган. Чамдык депутаттар бо Съездиге бүзүрээр бе азы бүзүревес бе дээрзиниң дугайында соңгукчуларга референдум чарлаар деп-даа саналдап турган.

Кежээки хурал доостур чоокшулап турда база катап кандидатураларны шилип эгелээн. Депутаттар чажыт бадылаашкынга Р. Г. Абдулатиповту биле Р. И. Хасбулатовтуң, С. М. Шахрай биле Ю. Ф. Яровтуң кандидатураларын киирер деп саналдаан. А хуралдың даргазы Р. И. Хасбулатов биле С. М. Шахрайның кандидатураларын киирген.

Съезд ажылын уламчылап турар. (СЭТА).

Часкы тарылга: темп болгаш шынар дээш

ЧҮҮ ШАПТЫКТАП ТУРАРЫЛ?

Бо чазын [illegible] хат-когурумнуг арык-бугаларда суг база эвээш, ынчангаш часкы тарылга кайы хире апарганыл деп айтырыгны чамдык номчукчулар сонуургап турар чадавас. Тыва АССР-ниң ажыл-агыйлары бо чылын 264490 гектар культураларны чазын тарыыр планныг, июнь 1-де Агроүлетпүр эвилелиниң медээзин ёзугаар алырга, 172983 гектарны тарып алган-дыр бис. Ол дээрге планның 65 хуузу-дур. А эрткен чылдың бо үезинде кандыг турганыл? Ынчан ниити бо чылдаазындан 5341 гектар хөй болган. Планны 62 хуу кылдыр күүсеткен турган-дыр бис. Тараалаң районнарывыс —Таңды, Каа-Хем, Бии-Хем ниити культураларның 78-тен 86 хуузун, а тарааны таңдылар 91, тес-хемчилер биле бии-хемчилер шуут 100 хуу чедирген. Ол ышкаш Эрзинниң ажыл-агыйлары тараа культураларын база бүрүн чажып доозупкан.

Бо хүннерде республика тараа культураларының 84 хуузун чашкан. Эрткен чылда турганындан дээре, мал чеми культураларын тарыырының темпизин оожум. Картофель олуртур планын Эрзин биле Тес-Хем доозарынче кырынга келген. Ноганы чүгле улуг-хемчилер, бии-хемчилер база каа-хемчилер тарып олуртуп турар.

Ниити тарылганың темпизинге агаар-бойдус дыка шаптыктаан, чамдык ажыл-агыйлар тарааны, картофельди чүгле суггаттыг черге тарыыр дээш манап турар.

Кол чүүл—суггат. Хамык культуралардан чүгээр дүжүт алырының аргазы-ла ол. Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң сөөлгү медээзинден алырга, хар болгаш дош суу—сарыг-суг-биле 2205 гектарны суггарган. Агроүлетпүр эвилелиниң медээзинден көөрге, ол арганы Өвүр, Таңды, Бии-Хем, Эрзин районнарның ажыл-агыйлары ажыглаваан. Бисте ниитизи-биле 40 муң ажыг гектар суггаттыг шөлдер бар. Оон чазын 13199 гектарны суггарган. А үнүш өзүп эгелээн соонда, 12087 гектар черни суггарып алган бис. Бо дээрге эвээш-тир.

Ам кол чүүл—суггатта дээрзин ажыл-агыйларның удуртукчулары, чер ажылының тускай эртемниглери база суггатчылар боттары-даа билип турар. Мында эки чүүлдер бар. Бо хүннерде республиканың хову-шөлдеринде чаштырып суггарар 74 машина, 820 кижи ажылдап турар. Оларны шын ажыглаар, ажылын чөп организастаар болза, улуг күш. Медээ ёзугаар алырга, Чөөн-Хемчикте 19, Кызыл районда 18, Улуг-Хемде 18 агрегат, а хол-биле Сүт-Хөлде 180, Барыын-Хемчикте 130 кижи чер суггарып турар, өске районнарга бодаарга, суггаттыг хөй шөлдүг болгаш аргалыг Улуг-Хемде 99 кижи чер суггарып турар.

Шын харын, суг эвээш, кайда-даа ындыг. Ону шын хуваар херек. Барыын-Хемчикте Барлык системазында ийи ажыл-агый — «Хемчик» биле «Барлык» совхоз бар. Мында суг эвээш болганы-биле олар аразында дугурушкаш, сугну ажыглаарын графиктеп алган. Оон өске арга чок. А Улуг-Хемде «Ак-Туруг» биле «Найырал» совхозтарның ажылчыннары мичалдыр чугаалажып шылаваан, бирээзиниң бугазында суг эрии ажыр агып чыдар, өскезинде—сырганды. Ынаныштыг арга—суггатты хүнне база халас ыдып болбас. Шак мындыг берге өйде ону черле ажыглаар. Чер ажылдыгларның амгы бо үеде эң кол аргазы ол.

Социал айтырыглар

ЧАА ТУДУГЛАР НЕМЕЖИР

«Кызыл-Даг» совхоз тургустунгандан бээр ам ийи чыл алды ай болган. Өшкү өстүрер угланыышкынныг бо ажыл-агыйның материалдыг баазазын быжыглаар, социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле кандыг-кандыг практиктиг хемчеглерни ап турарын бистиң корреспондентивис ук совхозтуң директору К. С. Чүлдүмден сонуургаан. Ол интервьюну моон адаанда парладывыс.

— Совхоз тургустунган соонда суурнуң чаартылгазынга кандыг өскерлиишкиннер болганыл, Кан-оол Салчакович?

— Сөөлгү ийи чыл дургузунда суурга бирээзинге-ле ийи аал чурттаар 5 бажыңны, оптумак школаның немелдезин, 10 автомашина кирер гаражты ажыглалга киирген. Эрткен чылын эгелээн чаа шыр мастерскаяны, мяш дилдирер цехти удавас доозуп, электри шугумунга кожар. Кыска хуусаада хөй ажылдар кылдынганын суурга келген кижи эскерип каар.

— Бо чылгы планыңарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур ирги силер?

— Кылыр ажылдарның хемчээли аажок улуг. Ниитизи биле алырга, 1 млн. 332 муң рубльдиң чарыгдаары көрдүнген. Районнуң ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур механизастаттынган [illegible] 90 [illegible]

[illegible] гаар бажыңнарны боттарынга тудуп алырга, ажылының төлевирин санадып алыр кылдыр чөпшээрешкен. Бо хүннерде суурнуң мурнуу талазында чаа бажыңнарның таваа салдынган болгаш ханалары бедип үнүп олурар. Анаа немей совхозтуң тудугжуларының күжү-биле 4 аал ниити чурттаар бажыңнарны ажыглалга киирерин планнаан бис.

Аныяк коммунист Николай Сүндүптүң удуртуушу 6 кижи составтыг комсомол-аныяктар звенозу 50 телефоннуг кожар АТС тудуун эгелээр. [illegible] 20 муң рубльди [illegible]

Суурда ийи ханы кудукту [illegible]

— Малчыннарның социал амыдыралын экижидеринче угланган тускай хемчеглериңер база бар-ла боор аа?

— Ийе, бар. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдерниң 1989 чылдың декабрь 22-де хуралы алган доктаалын күүседип— [illegible]

— Кан-оол Салчакович, бир кол чүүл болза, тудуг материалдары болгай. Оларны кайыын ап турар ирги силер?

— Тудуг [illegible] ап тур бис. Дилиг материалдарын Улуг-Хем, Чадаана, Чербилеп, Шуурмактан алырын дугурушкаш, ону сөөртүп ап тур бис. 50 тонна цементиниң фонд ёзугаар берген. Ак-Довуракта чылыг төвүнүң чанындан 300 тонна шлакты садып алгаш, кезинни сөөртүп эккеп алдывыс.

— База бир айтырыг: бо чоокку чылдарда кандыг тудугларны планнаан ирги?

— Уругларның сүт-биле хандырар кухняны, 25 машинага МТМ-ни, столованы, чаа [illegible] хөй чүүр черлиг чуңар-бажыңны тудар. «Чурттаар орун-бажың — 2000» деп программаны уламчылап боттандырар. Кызыл-Даг — [illegible] 100 муң рубль киирген. Телевидение кылыыл, смета-документизин санап, четчелеп доозуп турар. Ук тудугнуң даштыкы хевирин шаанда манаа турган Көк-Сөөк хүрээзи-биле дөмей кылдыр кылырын ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери Көгел Саая биле Сергей Кочаа саналдааш, ол ажылды удуртуп турар.

Бисте Хемчик кыдыында Алаак деп чер бар. Мында 251 гектар черни суггарып болур инженер-системалыг бүдүн 406 муң рубль-биле келир чылын тудуп доозар ужурлуг бис. Район төвүнче аргыжар оруктуң [illegible] Тыва АССР-ниң улуг депутадывыс К. Дилаков [illegible] чагыг киирген [illegible]

Тудуг материалдары биле хандырылганың берге байдалын өөренип көргеш, туйбу, шлак-бетон бүдүрер цехтер ажыдарының аргазын база бодап турар улус бис.

Тудуг-суур талазы-биле планывыстың дугайын доп-чулап чугаалаарга мындыг ийин. Ажылывыс хөй. Тудуглар немежип ле турар.

— Четтирдивис, Кан-оол Салчакович. Планныг сорулгаларыңарны күүседириң, ажылчыннарыңар өөртүп-ле турарын күзээр-дир бис.

— Четтирдим. Ораллажыпла тур бис.

Александр ХЕРТЕК белеткээн.

ЧУРУКТА: ажылчын Алар-оол Салчак бодунуң бажыңын өөрү-биле тудуп турары.
Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

КОМПОЗИТОРГА ТУРАСКААТКАН

Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң удуртулгазы биле ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Б. Чыргал-оолга тураскааткан кежээни эрттирген. Ол кежээге ооң чогаалдарын, өске авторларның шүлүктеринге чогаадып тургускан ырларын сураглыг болгаш бот-тывынгыр композиторлар күүсеткен.

ЭНЕРГЕТИКТЕР АЪТТАНЫПКАН

КЫЗЫЛ. Тываның электри четкилеринде сес чүс ажыг кижи ажылдап турар. Олар шуптузу боттарының быжыглаан участоктарын бүрүнү-биле харыылаар. Каа-Хем районнуң девискээринде харылзааның багай ажылдап турарынын чылдагаанын тодарадыры-биле Александр Григорьевич Хабаровка баштаткан дөрт кижи составтыг бригада Бурен-Бай-Хаак болгаш Сарыг-Сеп суурларда харылзаа шугумнарын хынап көөрү-биле аъттаныпкан.

Ол ышкаш Терлиг-Хаяа чырыктың эвээш болуп турары-биле холбаштыр бүдүрүлгезе шаптыктаашкын берип турар. Ынчангаш Баян-Колда подстанцияның чырыынын чамдызын Терлиг-Хаяже кожуп бээри-биле Владимир Филиппович Середниниң бригадазы чорупкан. Ону кошканының соонда бүдүрүлгезе ажыл шуудай бээр.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭГЕЛЭЭН

Кызылдың башкы институдунда 800 хире кижи бот-өөредилге-биле өөренип турар. Ам эге класстарның башкылары өөредилге чылы төнгениң билек боттарының билиин бедидери-биле экзаменнер дужаар дээш четкилеп келгенер. Кышкы болгаш часкы тарылгалар үезинде кээп шылдаваан башкылар ийи семестриниң экзаменнерин дужаарынга белеткел ажылдарын чорудуп эгелээн. Оларга институттуң башкылары лекцияларны номчуп, практиканы эрттирип турар.

БӨГҮН

КИЖИГЕ—ЧУРТТААР ОРАН

Кызылдың башкы институдунуң башкыларының болгаш студентилериниң чурттаар оран-савазы чедишпес дээш чүгле моон [illegible] болуп эртен хуралдарга удаа-дараа чугаалажып келген. Ниити чурттаалга бажыңнарында башкылар болгаш студентилер кирер эжиктери айлы дээрден башка, кады чурттап турар. Оон арыг-силиги болгаш корум-чурумун тударын мында турар комендант харыылаар.

Ол айтырыг амгы үеде улам чидигленген. Чайгы үеде ниити чурттаалга бажыңнарга [illegible] чорудар айтырыг тургустунуп келген. Ынчангаш институттуң администрациязы-биле кады профкомнуң чурттаалга-амыдырал комиссиязының каттышкан хуралы бөгүн хуралдаар эвээ болур.

Айтырыгны дораан шиитпирлээри берге. Ону өөренип көөр болгаш уруглары база олдоарны кайы общежитиеге тургузарын [illegible] тургузуп эгелээн.

ДААРТА

ИЮНЬ 8-ТЕ ДАМЧЫДЫП БЭЭР

Совет Эвилелиниң Маадыры Т. Б. Кечил-оолду шаңнаан Маадырның Сылдызын ооң төрелдеринге дамчыдып бээринге тураскааткан хурал июнь 8-те 17 шакта Политтиг чырыдылганың бажыңынга болурун СЭКП Кызыл хоорком дыңнадып тур.

«АРЗЫЛАҢ-ЧАМЫЯҢНЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

ШЕМИ. Тываның хүреш федерациязы биле профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Тыва областы чөвүлелиниң дугурушкаанын ёзугаар Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозка «Арзылан-Чамыяңның» шаңналы дээш хүрешти организастап эрттирер талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. Тус чериниң чурттакчылары ол улуг байырлалга шагла-ла белеткенип эгелээн. Чогаадып тургускан программада команда аайы-биле бирги чер дээш аът чарыжы, хүреш болур, аңаа 128 мөгениң салырын планнаан. Хоочуннар хол бөмбүүнге күжүн шенежир. Ол ышкаш дыштанылга кежээзин база организастаар.

«Арзылан-Чамыяңның» шаңналы дээш болур хүрешке республиканың шыырак мөгелериниң келирин база чалаан. Аңаа шүүлген мөгелерге янзы-бүрү аттарны тыпсыр.

Маргылдаа июньнуң 9-10 хүннеринде болур.

НААДЫМГА УТКУШТУР

Сүттү саары болгаш ону күрүнеге садып турарывыс
(1990 чылдың июнь 1-де медээ, килограмм-биле)

Районнар	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	1398	1506	1169	1256	3,7	4.3
Барыын-Хемчик	5360	4790	4730	3844	5.7	4.1
Өвүр	780	630	780	565	1.5	1.5
Сүт-Хөл	4281	3160	3519	2380	5.1	3.5
Чөөн-Хемчик	10509	10693	8963	9484	5.9	6.9
Улуг-Хем	16423	14030	14964	12518	6.1	5.0
Таңды	27656	27389	24547	23267	7.8	7.0
Бии-Хем	25712	20710	22630	16650	6.8	5.8
Тожу	890	1539	696	1305	1,8	3.3
Каа-Хем	17870	18422	13799	15319	8.3	7.0
Тес-Хем	2850	3432	2210	2856	3.5	5.3
Эрзин	2590	2546	2120	2260	3,6	3.9
Кызыл	10460	9949	9450	8251	5.4	5.1
Республика	126779	118796	109577	99955	6.2	5.5

ТАЙЫЛБЫР: 1—1989 чылда хонукта ниити саап турганы, 2—бо чылын хонукта саап ап турары; 3—1989 чылда хонукта күрүнеге дужаап турганы, 4—бо чылын хонукта дужаап турары; 5—1989 чылда хонукта 1 инектен сагганы, 6—ам бо чылын хонукта 1 инектен саап ап турары.

СЭКП Тыва обкомундан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш Министрлер Чөвүлелинден

СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, эвилел черлиг [illegible]

Эрестол Даржаевич
ДАРЖААНЫҢ

аалдан [illegible] биле дыңнадып тур.

Үндезин реформаның оруу-биле

МИЛЛИОНЕР КООПЕРТИВ-СОВХОЗ

Хой ажылдыг «Чыраа-Бажы» совхоз мурнунда чылдарда үргүлчү-ле карышталыг ажылдап турган. Экономиктиг үндезин реформаның ачызы-биле ында байдал шуут өскерилген. Күрүнеге эве, оон алыр чылы барыкта чок болган. [illegible] чарылга, бот-[illegible] дээш ажылдаашының түңнел ол. Бо аргаже кирер дээш, специалистер база дирекцияда дыка күженишкиниң, тывынгыр ажылдаан.

1988 чылда план ёзугаар 1 млн. 308 муң рубль түңнүг орулганы алыр турган, херек кырында оон 133 муңну хөйнү алган. А эрткен чылын совхозтуң орулгазы планнаанындан 1 млн. 038 муң рубль хөй болган. Оон кол нуруузу мал ажылындан кирген.

1989 чылда «Чыраа-Бажы» совхоз 4 млн. 391 муң рубльдиң продукциязын садып саарган, планын 119 хуу күүсеткен.

Ажыл-агыйны башкарарының дешпиилелиг аргаларын улам-на ажыглавышаан, совхоз 1989 чылда бүрүнү-биле кооперативче шилчээн. Үш салбырлап ангыда, тудугжулар бригадазын, чуртталга-коммунал ажыл-агыйын, автопаркты, МТМ-ни база кооперативтер кылдыр эде тургускан. Мында башкарылга демократтыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тавтарын [illegible] [illegible] лардарын база [illegible].

Кооператив-совхозта амгы үеде хойжу 3 бригада бар. Бо чылдың май 1-де медээ-биле алырга, бисте барык 30 муң баш мал бар, оон иштинде хой 25947. 1988 чылда тургаанындан нийти мал 2910 бажы өзүп көвүдээн. Совхозтуң 640 ажылчынының 208-и хойжулар. Хойжу 104 өг-бүлениң чартыы аренда, а артканы өг-бүле кереэзи-биле ажылдап турар. А «Хорум-Даг» кооперативтиң хойжулары 18 өг-бүле шупту кооператорлар. Кереэлериниң хүусаазы янзы-бүрү: бир чыл, 3 база 5—10-даа чылдыы бар.

Арендаторлар ай санында аванс алыр, а чыл төнчүзүнде нийти продукция дээш санажыр.

1989 чылда совхозтуң бир ажылчынының ортумак ажыл төлевири айда 197 рубль [illegible] [illegible] [illegible].

Арендаторлар [illegible] [illegible] дээш [illegible] санаашкыны-даа эки ажылдаи хамааржыр деп чүүлдү кооператор бүрүзү билир.

Продукцияның өртээн совхозта күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң хуралынга чугаалашкаш бадылаан. Арендаторнуң дужааганы 1 центнер дүк дээш 683 руб. 54 көпеекти, 1 центнер немелде деңзи дээш 161 рубльди төлээр кылдыр дугуруушкан.

Кереэде айыткан хүлээлгени арендатор коллектив чедир күүсетпээн таварылгада, 50 хуузун курүнениң садып алыр өртээн ёзугаар совхозка эгидер. Бир эвес ол хүлээлге совхозтуң бурунзу-биле күүсеттинмейн барган болза, оон 50 хуузун арендаторга төлеп, эгидип бээр. А бир эвес өг-бүле бодунуң алган хүлээлгезин күүсетпээн болза, дужаагдаанын 20 хуузун курүнениң садып алыр [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ёзу [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] лерни кооператорлар чек ёзугаар санажып ап турар.

Дирекция биле арендаторнуң аразында хүлээлгелерни кереэде дыка тода айыткан. Күш-ажыл төлевиринин бо чаа хевирлери кооператорларның тура-соруун, хөй-ажын көдүрүп, оларның бот-тывынгыр, камналгалыг, хостуг ажылдаарынга делгем оруктуу ажыткан. Ынчангаш кооператив-совхоз эрткен чылын алыр орулга планын 183 хуу күүсеткени таварылга эвес. «Хорум-Даг» кооперативтиң аныяк хойжузу Григорий Ооржак 1989 чылда 100 хойдан 100 хураганны алганда, нийти совхозту чүгле 62 хуу болган. Черле ынчаш [illegible] алыр талазы-биле көргүзү [illegible] [illegible] [illegible] турары [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] районнарның совхозтарынга [illegible] [illegible] [illegible] бүлелер моллдурагаларны, хавычарны аренда кереэзи ёзугаар азырап, дужаап турар. Эң ылаңгыя ам 7 өг-бүле 80 ажыг хаванны арендага алгаш, азырап, эки түңнелдерлиг ажылдап турар.

Кооператив-совхозтуң специалистери, удуртукчулары башкарылганы улам сайзыраңгайжыдары-биле ажылдап, чон ортузунда тайылбыр ажылын күштелдирген.

Оолак КАРА-САЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧЕРИНГЕ ЫНАКШЫЛЫ, ХҮНДҮТКЕЛИ

Сергейниң черинге ынакшылы, ажыл-ишке сонуургалы бичиизинде-ле одунган. Трактор башкарган ачазының чанынга олуруптааш, Тээлиниң делгемнерин, мында дүн-хүн чок ажылдап турар тараажыларның чымыжын магадаар, аңаа баргаңда, шак-үениң эрткенин, чаарын безин уттуптар турган. Механизатор болур дээн күштүг күзелин чедип алыры-биле сеский классты дооскаш, Кызылдың № 1 профтехучилищезинге өөренип кирген. Үш чыл билдиртпейн эрте берген. Кодээ ажыл-агый техниказын башкарарының дипломун холга туткан аныяк оолга совхозтуң дирекциязы бүзүрээш, аңаа чаа тракторну бижыглап берген.

Азазының база өске-даа хоочун механизаторларның деткимчези, чагыг-сүмелеринге даянып алгаш, ажылынга баштай таварышкан бергелерни ажып эртип, мергежилиниң дыын Сергей чоорту тыва берген.

Оон ам 30 чыл назы-хары-ның 12-зи Эдер-Күйнуң шөлдеринге үнүш-дүжүт өстүрери-биле холбашкан. Чер чарарындан, үрезин чаштырарындан ангыда, хөрзүнү минералдыг болгаш органиктиг бүдүмелдер-биле чемиштирер, үнүштү чайын хайгаарары, суггарары, бок үнүштерниң демиссел, дүжүттү ажаары—бо бүгү чүүлдерин практика кырынга шиңгээдип ап, чоорту аңаа мергежип, өске оорун база өөреткен.

Сергей Ногай үениң базымы-биле 2 чыл мурнунда чамдык эш-өөрүн [illegible] алгаш, бот-орулга чарыкга негелдези-биле ажылдаар күзелин дирекцияга чагалдаан. Ону деткээн. Ийи талалыг керээни чаргаш, 449 гектарда сиген тарып өстүрерин хүлээнген, техниканы база дугурушкан ёзугаар алган. Звенонуң баштайгы чылда-ла үнүп чаа-даа [illegible] [illegible] [illegible], кылган ажылы хөй, ынчангаш 43 муң рубль орулганы алган. Оон 23 муң рубльди чарыгдалдарга ажыглаар кылдыр арттырып алган.

Чоокта чаа Эдер-Күй девузүнге барып, Сергей Ногайны сураглап чораш, ужурааштым. Чер чарып турган тракторун доктаадыпкаш, дерин чоору тура чугаалашты. Сүт орай баттса-даа, 457 гектар сиген шөлүнүң чамдыызын суггарып дооскан, 27 гектарда хөй чылдыг сиген үрезинин чашкан, 245 гектарда чемишчиденин тоожкеп болду. Кады ажылдап турары Хаяг-оол Чүдүктү, Виталий Дүрзүүнү, Валерий Хомушкуну, Дмитрий Адыгны адап мактады.

— Бо чылын аренда кереэзинче шилчип, 6 тракторну, сиген кезер 2 база сигенни бөлер 2, пресстээр 1 машиналарга немештир Т-16 маркалыг тракторну алдывыс. Техниканы боттарывыс септедивис. Нийти шөлүвүстен 845 тонна сигенни алырын кереэде айыттывыс. Агаар-бойдустуң таарымча чок чүүлдери турза-даа, суггатты чөп ажыглап турагаш, хүлээгенивисти күүседир арга бар—деп, звено удуртукчузу бүзүретти. Ол сөзүнге ээ болур шыдаар-даа.

Эки ажыл, бүдүштүг мөзү-шынар кижини көдүрер болгаш алдаржыдар, каастаар. Мергежилинге бердинген, алыс бодунуң идепкейлиг, үениң негелдезинге дүүштүр чаа чүүлдерни диләэн чорук ажылчын Сергей Бугалдырович Ногай СЭКП кежигүнүнге кирге-ле 6 чыл болган. Эрткен соңгулдаларда чон аңаа бедик бүзүрелди илередип, Ээр-Хавактың № 37 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга [illegible].

Оон программазында Адыр-Мажалыктың бугазын септээри, Эдер-Күйнуң суггарылга системазын эде кылыры, черни чемишчидери, интенсивтиг технологияны ажыглаары көрдүнген. Бо айтырыгларны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: С. Б. Ногай.
Чалбак-оол КАРА-САЛДЫН фотозу.

Каа-Хемден ийи чагаа

ЧОННУҢ ХОМУДАЛДАРЫН, ДЫҢНАДЫГЛАРЫН ЁЗУГААР

Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединге сөөлгү [illegible] хөй хомудалдар дыңнадыгларын, хууда айтырыгларны кижилер үргүлчү кээп турары чаңчыл болу берген. Оларда боттарының бөлдүрниы [illegible] дилеглеринге чамдык [illegible] [illegible] бүрүзүн чорлерин ажыл-агыйжы эвес чоруктарны илередип, чамдык кижилерниң талазындан боттарының эрге-дужаалын шын эвес ажыглап, күрүнениң хөй херекгизин самчыгдап, техниканы садыглап, үреп турар дугайында бижип база чугаалап турар.

«Бурунгаар» совхозтуң ажылчыннары огород-бригадазында дүвүренчиг байдалдың дугайында СЭКП райкомунга, районнуң күүсекчи комитединге, улусчу контроль комитединге чаңгыс удаа эвес хомудалды кирип келген. Ол совхоз эрткен чылын ногаалар өстүрери-биле көрейлер бригадазын ажылдаткан, оон кандыг-даа орулга чок, улуг когарадыг болган. Олар өстүрүп алган ногааларын боттары саткаш, акшазын ап алгаш, чана бергеннер. Ол айтырыгны совхозта улусчу контроль бөлүүнүң даргазы эш Мальцев күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге тургускаш, буруулуг кижилерни истелге органнарынче кирип, совхозтуң директорун ажылдан хостаар дугайында айтырыгны көдүрген.

«Енисей» совхозтан элээн хөй механизаторлар директор Б. В. Трубиновтуң бодунуң эрге-дужаалын шын эвес ажыглап, совхозтуң эвээш эвес техникаларын тура-зы-биле сайгарып, ажылчыннарга эптиг-ээлдек эвес, каржы, бюрократтыг чорукту [illegible] [illegible] [illegible] районнуң улусчу контроль комитединге киирген. Ол материалды районнуң улусчу контроль комитеди хынап көрген. Хыналдазын ында бижээн [illegible] шын болуп илерээн. Ра[illegible] улусчу контроль комитеди Трубиновтуң дугайында материалды СЭКП райкомунга киирген. Партия райкому ону партия кежигүнүнден үнзүрүп, ажылындан хостаан. Совхозтуң техникаларын каны хамаанчок садыглап турган дугайында материалды истелге органнарынга киирген.

«Енисей» совхозтан хуу чондан садып алган өшкү болгаш хой дүгүн чамдык кижилер самчыгдап турар деп комудал районнуң улусчу контроль комитединге кирген. Ол материалды хынап көөрүн совхозта улусчу контроль бөлүүнүң даргазы П. П. Москаленкога дааскан. Оон хыналдазындан илерээни болза 250 кг эгор өшкү болгаш хой дүгүн хуу чондан садып алган. Ол дүк совхозтуң складынга кирбээн. Оон нийти түңү 3600 ажыг рубль болуп турар. Ол материалды истеп хынаары-биле район прокуратуразынче шилчиткен.

Бүрениң бажың-интернадындан картофель доңуп үрелген дугайында медээ кирген. Хыналдадан интернаттың директору Е. Н. Жуков картофель урар, шыгжаар черинин септелгезин чорутпаан болган. Одалга системазын ажыглалга киирбээни илерээн. Оон хараазы-биле 11 тонна чемге херглээр картошка доңуп үрелген. Ол буруулуг кижилерге харысалганы хүлээткен.

Дерзиг-Аксының уруглар садынга улуруп б[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ынчалдап мында ажылдап турар кижилер эътти боттары үлежип ап турар дугайында хомудалды бижээн. Хыналдадан илерээни болза садын эргелекчизи А. Быкова чамт [illegible] уруглар чемгеерин-биле 83 кг [illegible] эътти районнан алган. Оон 56 килограммын ажылчыннарга саткан. Ол үеде садиктиң уруглары хаван эъди-биле чемгеп тургаңы илерээн. Ол ышкаш коллективтиң ажылында улуг четпестер бар. Даңзыда 49 уругнуң 31-и садикте турар. Ында өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарының деңнели куду.

«Енисей» совхозтуң клувунуң капитал септелгезин 1989 чылда И. А. Алексеевтиң кеңезилээн бригадазы кылгаш, 60 муң рубльди алган дугайында хомудал бидиришкин республиканың болгаш районнуң улусчу контроль комитединге келген. Хынап көөрге, ол бригада клубтуң капитал септелгезин чедир кылбайн, 16 муң рубльди ажыр төлеттирип алганы илерээн. Аңаа совхозтуң директору турган Б. В. Трубинов, совхозтуң бухгалтерия аппараты буруулуг болган. Ол материалды көөрү-биле республика комитединче шилчиткен.

Сөөлгү үеде районнуң улусчу контроль комитединге районнуң удуртур ажылдакчыларының боттарының эрге-дужаалын шын эвес ажыглап турар дугайында материалдар база келгилээн. Ол материалды районнуң улусчу контроль комитеди партия райкому-биле кады сайгарып көрүп турар.

Климентий ОЧУР-ООЛ.
Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

БОТ-БОТТАРЫН КАМГАЛАШКАН

Бистиң республиканың чамдык совхозтарының чылдан чылче орулгалыг ажылдап, мында чурттап турар кижилерниң чурттаалгазының эки[illegible] [illegible] солуннардан номчуп, радиодан дыңнап, телевизордан көрүп [illegible] кижиниң [illegible] [illegible] [illegible]. Мээң ажыл-агыйларның [illegible] [illegible] на көңүлүң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бистиң Каа-Хем районнуң совхозтарында амыдырал-чуртталга, ажылдыг [illegible] [illegible] [illegible]. Чамдык кижилер [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Удуртур ажылдакчыларының ээ-харысалга чок, хамаанчок ажыл-кереэ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Чижээлээрге, «Ленинче оруук» совхозтуң малчыннарының амыдыралчурттаалгазын көөрү болзуг. Копту, Шаң, Оштаг, Мерген, Дерзиг хемнериниң унуннарында малчыннарның чаңгы турлаглары 20 ажыг бажыңнарны тура каан турган. Ол бажыңнар сөөлгү 5-6 чылдарда шуут чиде берген, чамдыы-даа чок. Чамдык хоптак кижилер совхоз удуртукчуларының ээ-харысалга чок чорууну ажыглап алгаш, оларның чүнүр бажын, хагаа калжаны чылып алыр дээш, туралгазын кожуп берген. Малчыннар чайын кожуп келгеш, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Совхозка 30 ажыг чыл хөй [illegible] келген Биче-оол Оюнның өске кыштагга барып кыштаар сон дээш эрткен чылдың сентябрь эгезинде Хайыраканда кыштагга чагылган. Чурттаар бажың шуут үрелген. Түр када кудук бажыңнга өөрн салып алгаш чурттаңар, бажыңны кылып бээр бис деп чагаан. Сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь 28-ке чедир чурттап келгеге, даргалар шуут-ла тоовааң. Кадатч эгэ [illegible] [illegible] [illegible]. Чижеленер оларар боор, сүрже [illegible] берген. Оларының орнунга ажылдаар боол [illegible] аныяк өг-бүле [illegible] [illegible] база-ла ол-ла бажынга чурттаар ужурга таварышкан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрьда хүлээп алганы малчыннарның амыдыралчурттаалгазын экижидер, ажыл төлевирин эде [illegible] [illegible] гайында доктаалын кым күүседир чүвел? Совхозтуң удуртур ажылдакчыларында чаңгыс-даа тывалаг билир кижи чок. Орустап чугаалаары бергай малчыннар негелделерин, херегтелдерин шын илередип шыдавайн турар.

Районда малдың баш саны өөр [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Оон колла чылдагааны чүдел? Эътке садар малдының бурзээн «Бурунгаар» совхозтуң директору Б. В. Ямальцевке [illegible] [illegible] [illegible]. Ол совхозтуң нийти [illegible] [illegible] чаш-оолдан бир [illegible] алгаш, [illegible]. Директор нийти каза терезинде садып турза чүү боор, малчын совхозтуң 92 баш инек чидирип, бужалдырып каапкан. Малчынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. СЭКП райкомунуң бирги секретары В. Б. Петров, АҮК даргазы Б. А. Морозов директор эвес, оон казабы [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Совхоз [illegible] 92 баш [illegible] [illegible] [illegible]. Бо директорнуң кара туразы-биле хамнаар туралгазын дугайында «Аҗы эк [illegible] караны кара [illegible]» деп «Шына» солунга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Сады [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], шынзылга негээр болгаг. Совхоз директору Б. В. Ямальцевтиң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], чүге бүрүгүзэл, харысалгага хүлээтпейн турарыл?

«Кызыл тук» совхозтуң директору турган, ажыл-агыйын башкыратканы биле тура-ла М. В. Пирогову райкүүскомнуң даргазының оралакчызынга томуйлаан. Эрге-дужаалын соора ажыглап өөрүнген [illegible] [illegible] боор аңаа бажыщ турду алырын бодай шаап алган. Эш Пирогов бажыщ тудар [illegible] [illegible] боорга. Светлана [illegible] хууда бажыңын кежүргеш, оон өртээн райкүүскомнуң акшазы-биле төлеп берген, оону чоокка чаа тутуптурган. Бажыңны аңаа берген. Бажыңның тудуп эгелей бергеш, бодунуң чурттаар талазын [illegible] [illegible] [illegible], хөвар тудуг материалдары-биле шын каап-тай бээрге, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] айтырыг келдирип көөрге коммисияны партия райкому турушкан. Сан киилдиниң эргелекчизи Тамара Бочкарева кержилгени-биле тургузунган комиссияны Пирогов, Морозов оларның куме тургаш [illegible], аңаа эрең [illegible] каартар деп бодаан. Ынчалза-даа комиссия [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Боттарының [illegible] алганы биле [illegible] [illegible] [illegible]. Эштер [illegible] болгаш Пирогов олар боттарының эрге-дужаалын шын эвес ажыглал, күрүнениң [illegible] [illegible] [illegible] хамаанчокка ажылдап тургаш [illegible] [illegible] [illegible]. Оларның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]?

Бистиң районда чоп-дамыгы дал ээ-харысалга чок чорук биле кым-даа демисешпейн турар. Чүге дээрге даргалар боттары байып алыры орал дажып турар-дыр. Эрге-дужаалын ажыглап турган, шыгжааг [illegible] [illegible] [illegible]. Саян ажыл [illegible] боор таварза эки ажылган. Күрүнениң малын-техниказын удуртур [illegible] [illegible], бот-боттарын камгалажып турар бөлүк даргаларны сойгалаптар дээш, чоп алай-даа күштүпейн тур. Чүге дээрге СЭКП Тыва обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң харысалгалыг ажылдакчылары шоолуг деткээйн турар.

Бистиң районда хөй националдыг чоннарның төлээлери чурттап турар интернационалдыг район. Чурттакчыларывыстың хөй кезии чуртар, тывалар. Үе-шагдан бээр эп-найыралдыг чурттап келген.

Ажыл-агыйны чаа ёзу-биле удуртур шинээ чок хирезинде, ары-нуурун артынга каггаш, албан-дужаалдан халбактангаң чыдынкай даргалар районнуң экономиказының бүдүрэнгээр хөгжүлдезинге мооңдак болуп, чоннуң амыдыралчурттаалгазының экижидиринге шаптыктап турар. Ол даргаларны солуптар аныяк күш энергия чок дээрге өөта таарышпас.

Иргит ДОСТАЙ.
СЭКП Каа-Хем райкомунуң кежигүнү.

ПЛАННЫГ СОРУЛГАЛАРНЫ КҮҮСЕДИР ДЭЭШ

Бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Барыын-Хемчик районда агроүлетпүр каттыжышкынының кол зоотехниги Э. М. Куулар-биле ужурашкаш, республиканың малчыннар Наадымынга уткуштур планныг сорулгаларны район канчаар күүседип турарының дугайында чамдык айтырыгларны сонуургап, оон-биле беседалашкан. Ам ону моон адаанда парладывыс:

— Эрес-оол Маскыр-оолович, бо чылдың бирги чартыы доостурунга чедир бир ай четпес үе арткан. Районнуң совхозтары күрүнеге эът, сүт дужаар талазы-биле канчаар ажылдап турар ирги? Наадым база удавас чоокшулаан-дыр.

— Ажы-биле чугаалаарга, чартык чылда мал продукцияларын садарының байдалы элээн нарын. План күүседиринге чедир ам-даа 208 тонна эът херек. «Барлык», «Шекпээр» совхозтарда хөй дааалга арткан. Күрүнеге дужаар малды аңгы семиртип, азырарар талазы-биле ажыл барык чорбаан [illegible] [illegible], [illegible] таш арган мал дужаар «аарыы» уламчылавышаан. Бо чылдың бирги кварталынга дужааганывыс 822 ыңыстыг бода малдың 38 хуузу, азы 350-и ортумактан куду деңгелдиг болган. Эң ылаңгыя бо талазы-биле «Дөң-Терезин» совхозтуң көргүзүү аажок куду — 62 хуу.

Сүт садарының талазы-биле ажыл-агыйлар кошкак ажылдаан, эрткен чылын бо үезинге турганынга бодаарга, 680 килограммны кудулаткан. Чүгле «Хемчик» совхозтуң Ыйгылык „сүт-бараан фермазының коллективи эрестиг ажылдаан, сүт дужаарын 157 килограммга көвүдеткен. Ынчангаш бирги чартык чылда пландан ажыр 26 тонна сүттү хөйнү садып болур аргалыг.

Нийтизи-биле чартык чыл доозулгуже, «Барлык», «Шекпээр», «Дөң-Терезин» совхозтар 247 тоннаны садар ужурлуг.

— Ажыл-агыйларда сүт саалдазының кудулааның чүгүн-биле тайылбырлап болур ирги?

— «Барлыкта» бо чылын сиден барык чок болган, өске ажыл-агыйлардан саттынып ап кыштады. «Дөң-Терезинде» мал чеми чегне хирезинде, инекти чедир сагбайн келген, аппараттарны база чүге ажыглап шыдаваан. А «Шекпээр» совхозта мал чеми эвээш. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, малдың чемгериилгезин багай организастаан, сүт дээш шыңгыы хынылда, негелдени тургуспаан бис. Амгы үеде «Барлыкта» силос, «Шекпээрде» чарба үзүктелген. Эрткен чылдың бо үезинге турганындан сүт саалдазы «Барлыкта» 387, «Дөң-Терезинде» 122, «Шекпээрде» 328 килограмм эвээжээн.

— База бир айтырыг, Эрес-оол Маскыр-оолович, районда ам малдың чайлаглаашкынынга белеткел канчаар чорун турарыл бо?

— Шээр мал кадарчыларының чайлаглаар черлерин ам тодарадып, чугаалажып турар. А сүт-бараан фермаларының турар черлеринде хамык чүүлдү септеп эгелээн. «Дөң-Терезин» совхозтуң Алаак фермазы Элдегей иштинде чайгы турлаанда чеде берген. А «Барлыкта» чайлаглаашкынга бөлекел, ону эрттирер талазы-биле кылыр ажылдар хөй, байдал амдыызында берге. Кадарчылар сиген, тараа шөлдерниң чоогунда чаваглап турар, ынчангаш оларны чайлаглар талазы-биле хемчеглерни шавыл албат болза хоржок. Чат Адырже, Акты Байн Кол, Мөңгүн Аян бэар көвүрүглерни кылып, оруктарны септеп, чаа чайлагларны дилеп тывар херек.

— Хөй кыргыыр чугуда камнания келген болгай. Ажыл-агыйларда бо талазы-биле белеткел кандыг ирги?

— Бо чылын районнуң совхозтары нийтизи-биле 48000 улуг хойну кыргыыр. Амгы үеде 7 пункт бар, оларның бирээзи Час-Адырда — малчыннарның чайлаанда. Кыргылда пункттарынга белеткел ам-даа эгелевээн, чамдык пункттарның хаяын үреп каапкан-даа бар, эң ылаңгыя «Шекпээр» совхозтуң Бичи-Тей салбырында пункттуң столдарын ынчанган. Аксы-Барлыкта дүк складының кырында шиферин үрээ-дизи. Оларны ам-даа септеп [illegible]. Электриниг хачылар база четче эвес, бо талазы-биле байдал дүвүренчиг.

— Эрес-оол Маскыр-оолович, күрүнеге эът, сүт дужаар талазы-биле база чайлаглааш-кынга, кыргылдага белеткелдерде байдал элээн нарын-дыр. АҮК кандыг хемчеглерни ап турар ирги?

— Бо айтырыглар талазы-биле май 17-де Агроүлетпүр каттыжышкынының чөвүлелиниң хуралынга чугаалашты-выс. Аңаа совхозтар директорлары, зоотехспециалистер олуруушкан. Мээң бодум үстүнде айтырыгларга хамааржыр [illegible] дыңнадыг кылдым, оон ангыда чамдык директорларның тайылбырын алдывыс. Тускай шиитпирни хүлээп алган бис. Ажыл-агыйларга базып, оларга боттуг дуза чедирерин уламчылаар бис.

Июль айның эгезинде районга оон Кызылга Наадым болур болгай. Орта күш-ажылчы чедиишкиннерлиг ужуражыр дээш, малчыннар-даа, зоотехспециалистер база удуртукчулар-даа улам күженишкиниг ажылдаавас болза хоржок. Күштү моонуу аваар бис.

Интервьюну
Хөвег-оол МОНГУШ алган.

Наадымга уткуштур

НИИТИ КҮШ ХЕРЕК

КАА-ХЕМ СУУР. Сөөлгү үеде өрт халавының айылы улгаткан. Чүге дээрге олар Тываның дыка хөй девискээрлеринде үнүп турар. Өрттү кымнар үндүрүп турарыл? Мээң бодаарымга, хемнерден балыктап чораан улус, боодалаан өөреникчилер. Чамдык серемчилел чок чорук кижилерни одаан чедир өжүрбейн баар ийикпе, азы таакпы оон ол хевээр октаптарымдан өрт болу бээр ышкаш-тыр. Өрттү болдурбас дизе, одаглаан черин полгандыр каскаш, чоорудгаа ону суг-биле эки өжүрүп каапкан уттас херек.

Хын үшен өртту өжүрүп каар ирги бе деп эрбейн, олче хообай организациялары, шеиг кезектерин, милиция ажылдакчыларын, АТБ-лер коллективтерин эдилелдер, нийти күш-биле хөделири [illegible] [illegible] деп бодаар мен.

Дөлгүн хемчеглер алыр бетке-ла өртү өөскүтпейн, [illegible] үзүткай чок кылыры [illegible] [illegible] бар апаар.

Надежда ХЕРТЕК.

ӨРТ КЫППЫШААН

БАЙ-ТАЙГА. Барык май айны тоңдур Бай-Тайга биле Барыын-Хемчик районнарының девискээринге өрттер хып келди. Изиг хүннер үзүктелбейн келгени-биле олар чаа-чаа черлерге тыптып кээп турар. Бо ажыл талазы-биле харысалалыг эштер ону болдурбазының дугайында хемчеглерни ап-шаанза ап, кайы-бир черге өрт тыптып кээрге-ле, ужар ажыдыг турган болза, ындыг улуг хемчээлге ол чаптылып чорүй барбас-ла болгай.

Чамдык кижилерниң чугаазын дыңнаарга, чыс чаарга өжер болгай деп диглеттир. Агаар-биле «чугааалажып» алган эвес, дээрже көрүп алгаш орган херээ чок эвес үве бис.

Өрт Аянгаты, Час-Адыр, Шуйнуң Мөңгүлектер, кат-чиместиг Ак-Хем, Бавылдай Ала-Белиг ол ынчаар чаптылып чорүй барган. Оон ам кат-чимис-даа үнмези билдинген. Аңмен, эм оъттар оон «инзиг» дылынга база таварышкан болдур эвесе. Бо дээрге, улуг когарал ышкажыл. Шынылиг арыгдапкын девискээрибисте өрттү өжүрер талазы-биле ол үезинде чогуур хемчеглер алдынмайн келген.

Өрттү өжүрер талазы-биле шиитпирлиг хөделип, олче хөй-нийтиниң күжүн мөөңнээри чугула айтырыг.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

«Шынга» харыылар

ХОМУДАЛДЫ КАДЫ САЙГАРГАН

1989 чылдың түңнели-биле өг-бүле кереэзи ёзугаар оларга шын эвес төлеп берген дугайында хомудалды редакцияга бөлүк малчыннар бижээн.

Оларның чагаазында айыткан чүүлдерни ханызы-биле шын сайгаргаш, харыылап бээрин редакция «Таңды сынны» совхозтуң дирекциязындан диләэн. Аңаа дараазында харыыны алган бис. Оон утказы мындыг: малчыннарның чагаа-хомудалын АҮК-туң, совхозтуң специалистери-биле кады нийти хурала сайгарып чугаалашкан. Аңаа малчыннарның айтырыгларынга чедир хыныылап, тайылбырлап берген. Төлевири тариф база кереэ ёзугаар санап берген турган.

А Алак-Даа бригадазының кежигүннериниң чартык чылда малдан алган немелде деңзээни өөгүүр үезинде төлеп бербейн барганы шын. Ону чылдың түңнели-биле чедир санап берген. Малчыннарның стаж акшазын чүгле күш-ажыл дептерин барымдаалап төлеп берип турар.

Ажылчыннарга шак ындыг темалыг кичээлдерни ылап-ла эрттирер болза эки. Чүге дизе ажыл төлевири кандыг болурун билип алыры албан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чоннуң юридиктиг өөредилгезин организастаар херек.

РЕДАКЦИЯДАН: Шак мындыг хевирлиг айтырыглар өске-даа совхозтарның мал[illegible] [illegible]

ХАРЫЫЗЫ ОРАЙ-ДАА БОЛЗА КЕЛГЕН

Мурнунда «Саян» совхозтуң бир салбырының төвү турган Ленинка суур эжинээзи, ында клубка кино үндүрер аппаратураны база аппарган, механизаторларны [illegible] чокка Өөк суурже дажыглап, үе эрттирип, ыяар-чаар материалдарны чарыглап турар, ол ышкаш Ленинканың девискээринде оларлар болгаш тарылгг шөлдери көрүнчилаан дугайында ук суурнуң бөлүк чурттакчыларының хомудал чагаазын 1989 чылдың апрель 12-де «Шынга» парлаан бис. Чоннуң диләэн районнуң партия, совет органнары канчаар көрүп турарының дугайын харыылап бээрин диләэн солуннуң редакциязы чорудкан турган. Ол дугайында база катап телефоннап айтырып, оон соонда солунга база бижээн бис. Бир чыл мурнунда үнген шүгүмчүлелдиг материалга харыы ам келген.

Райкүүском даргазының оралакчызы А. Максимовтуң ат таллагазы харыызы мындыг: Ленинка суурну катап хөгжүдер дугайында айтырыгны Өөк кожуун Совединиң сессияларынга. «Саян» совхозтуң дирекциязынга каш удаа тургускан. Аңаа чугула акша-хереглииниң четпезинден бо айтырыгны совхозтуң дирекциязы үр үе дургузунда чогумчалыг шиитпирлеп чадап келген.

Оон соонда, улус депутаттарының Өөк кожуун Совединиң бир сессиязынга «Ленинка биле Мөңгүлек суурларының экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң дугайында» айтырыгны чугаалашкаш, тускай шиитпирни хүлээп алган.

Улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң 1990 чылдың март 27-де хуралынга «Ленинка суурнуң тудуушкунунуң шиитпирин планнаарының дугайында» № 56 шиитпирни хүлээп алган. Ол ёзугаар «Саян» совхозтуң дирекциязы бо чылын ук суурга 200 бызаа кирер кажааны ажылдап, [illegible] чурттаар 5 бажыңны ажыглалга киирер ужурлуг. Ол ышкаш клубту шуут чарып септээр. Моон соңгаар чоорту аңаа 200 олуттуг клубту, 50 олуттуг уруглар садын, эмнелге пунктузун болгаш өске-даа объектилерни тудар.

РЕДАКЦИЯДАН: Ленинка суурнуң чурттакчыларының диләэн Бии-Хем райкүүском база «Саян» совхозтуң дирекциязы-даа ханызы-биле өөренип көргени эки-дир. Партияның киирзингейниң төвүнде кижи турар турар. Платформада ынчаар айыткан. Ынчангаш чоннуң чоптуг дилеглеринге дыңнангыр болуп ужурлуг бис.

БОТТАРЫ ШИЛИП АЛГАН

Политиктиг өөредилгениң шынарын экижидер, оон дээштиг чорууну болгаш ажылын чогумчудар талазы-биле СЭКП ТК-ның доктаалын үүрүтулга болдурар, ол талазы-биле чаа [illegible] Бажын-Алаак суурунуң [illegible] ри [illegible] турар.

Чөөн-Хемчик Бажын-Алаак ортумак школазында партия эге организациязы (секретары Айыы-оол Моңгуш) политөөредилгени чогаадыычы [illegible] эрттиреринче [illegible] чылдарын турар. Оон түңнелинде школада политөөредилге чыл бүрүүнде доктаамал ооруп, оон киржикчилериниң саны көвүдеп, ону эрттирип, организастап турарларының арга-методиказын бедип турар, а дыңнакчыларның сонуургалы улгадып, кижилерге киржилгези кеземейжип келген.

Партия эге организациязының чоокта чаа эрткен хуралынга школада политөөредилгениң түңнелин чугаалашкан.

Школаның директору Даш-оол Ооржак ажылчыннарга политкижилди боду эрттирип, кижилер бүрүзүн практиктиг түүлдер-биле холбап, сан-фактыларга даянып алгаш, диаграммаларны доктаамал ажыглап, лекцияларны ажык чугаа кылдыр организастаарынче углап келген. Ол бодунуң лекцияларынга республиканың, районнуң болгаш совхозтуң бөгүнгү амыдыралындан чижектерни киирип, бадыткап турар. Ынаныш ажылдап [illegible] чаа түүлдерже [illegible] кижилерни [illegible] харылзаалыг [illegible] ... Лекцияларга белеткенип, ол чүүлге солуннар эвес, чүгле политиктиг болгаш чечен литература-биле ажылдап турар. Оон түңнелинде кижилерниң шынары экижээн, ажылчыннарның бот-хамыктыгы, күш-ажылдыг сагылга-чурумну быжыглап, хөй-ниити ажылынга оларның киржилгези улам идепкейжип келген. Ажылчыннар Галина Ооржак, Татьяна Донгак, Зоя Ондар, Елизавета Кара-Сал болгаш оон-даа өскелерниң кижилерге белеткели багай эвес, олар — суурда үлегерлиг өөредилгениң эжелери.

Башкылар аразында политөөредилгени Лай-Сат Артына база эки удуртуп турар. Оон кижилери айтырыг-харыы, дискуссия база «төгериик стол» хевирлиг эртип турарындан дыңнакчылар аңаа доктаамал киржип, боттарының саналдарын солчуп, ажылдыралчы чижектерни хөйү-биле ажыглап келген. Башкылар Ирина Нимжай, Оолак Сарыг-Хаа, Кежик-оол Ховалыг болгаш оон-даа өскелерниң белеткели эки [illegible] — ажылынга [illegible].

Партия эге организациязының [illegible] та политиктиг өөредилгениң [illegible] [illegible] кежигүннери болгаш [illegible] киржүүжүн турарын хуралга демдеглээн. Кижилерде үезинде чамдык темалар сайгарылбаанынга белеткелдиг [illegible] ылаңгыя [illegible] чугаазы-биле.

Келир өөредилгеге чылында пропагандистер хуваалдазынга дыңнакчылар боттары киржип, пропагандистерни ажылынга үнелелди болгаш түмелериниң бедии, оларны коллективтер боттары шилип алыр дугайында чуганы кылганы база чепту. Кандыг Совет, школа ажылчыннары боттарының пропагандистеринге Айыы-оол Моңгуш биле Даш-оол Ооржакты, а башкылар — Лай-Сат Артынаның болзуушкун дилээш барымдаалааш. Кызыл-оол Сарыг-Хааны шилип алганнар. Бо чүүл ажык-чаргыг чорууну болгаш демократчылалдың база бир чижээ.

Александра МОНГУШ.
Бажын-Алаак суур.

КӨСКҮ АГИТАЦИЯНЫ ТЫВА ДЫЛГА КЫЛЗА

Тыва дыл дугайында эртем конференциязы эрткен соонда, эртемденнерниң, он-он бижикчилерниң материалдарын солуннарга парлаттынганын сеткилдиң дойлуушкуну-биле сонуургап номчудум. Ол конференцияга мен база киржиптим. Аваа мээн адым база солгалаткан. Төрүттүнгеш шаралыг чаштыы ырлык чер кырынга көзүлген мезиниге эртине дээзи чугаажок. Ол хүн аалывыска Моторик деп уйгаан инженер шайлааш эрткен деп дыңнаан мен. Ада-иелерим мени шаңнаан адым ол болгаш чүве дир.

Тыва дыл дугайында чугаа оолдарга, кыстарга чаңгы дег чыжырт дыгени. Чүс-чүс кижилер чугаа культуразын сагып эгелээни өөрүнчүг. Чыргаланды болгаш Кызыл-Чыраа культура бажыңнарынга 250—300 ажыг ажылчы чонну нити хуралдаазынга орус болгаш тыва дыл холуштургап сөстер дыңналбаан. Самагалдайның ачыжыктары хуралдарга, каяа-даа хайнактап чугаалаазын шелей берген, өөрүнчүг чорзу.

Эрткен чылын Самагалдайның Культура бажыңынга херээжен чонну хуралынга «хайнак» сөстерни кыстар ажыглап турулады. Чараш херээженнерниң шырайынче көрүп олура, кыптыккан чорсааралым бөк сөстерден өже бээр чорду. Чугаа культуразы кайдал?

— Дылдын бир дугаар башкызы кымыл?

— Аваы —деп, эриг чымчак сөстү адаан бис. Дыл культуразын ажы-төлге авалар өөредип, кижизидип турар.

Районнуң албан дылын кымнар чааартырыл? Албан черлериниң адрестери, кудумчуларда аазы бүрү плакаттарны, самбыраларны болгаш оруг тылда албан бижиктерин кымнар чазартыр ужурлугл? Кажан төрээн дылывысча бижир ужурлуг бис? Бо айтырыглар кижини дүвүредип келир.

Эрткен чаа чыл Шагаазы орус шимелге-биле эрткен. Шагааны кайы дылга чорук көргүзери билдинмеэн. Сөглээн кампаниязының көргүт материалдарын база орус дылда бижиинээн бис. А орай камгалалының дугайында сөстерни болгаш өрт база оруу шимчээшкини биезги-ле орус сөстерде бакка-сокка бижип каан... Ол-ла бүгүнү төрээн дылывысче бижип каар болзувусса, чаштарга, ашак болгаш улуг кижилерге кежигандылгелиг болур деп бодаар мен. Оон тодарай чижээ: районнуң херегленчилер ниитилелиниң чамдык магазиннериниң ниитиин шимелдези ийи дылда көстүп келген. Хлеб садып ап турла-да, хлебтиң кайын төрүттүнгенин билип алыр-дыр. Чигир, каттан бүдүрем чемнерин чүге ийи дылга угаалып болбазыл?

Ол ышкаш районнуң суурларынга алгы-кешпен кылган кышкы тоннарлыг, хөм идиктерлиг, тыва бөрттерлиг оолдар, кыстар хөй-биле кестүп келген. Чаг дүшкен, оолдар, кыстар национал костюмнарын кестүп келирге, аңаа ылым өөрүвес боор. А көскү агитация черлерде орус дылда хевээр, көзээ черлерге тывалап бижээзе канчаар боор. Культурлаар аттарын база харын көрүштүг, хаалер, угаалар биле каастап кылза.

Моторк ТИРЧИН.
Радиоорганизатор.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ынныраашкын-биле «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Агзамов Фүзель Агзамович — «Тыва хаматы тудуг» трестиң септелге-тудуг эргелелиниң чолаачызы.

Белокрылова Зоя Яковлевна — «Тувашвейбытсбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны.

Белоусов Иван Алексеевич — Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң автобазазының чолаачызы.

Бирюков Валерий Георгиевич — № 15 ортумак школаның башкызы.

Бузина Людмила Васильевна — Тыва АССР-ниң Күрстрахование эргелелиниң улуг инспектору.

Вавилова Милара Ивановна— № 15 ортумак школаның башкызы.

Гончаров Валерий Михайлович — «Каа-Хем» разрезтиң экскаватор машинизи.

Ганчарова Нинель Михайловна — «Каа-Хем» разрезтиң каар киллизиниң начальниги.

Горшкова Валентина Георгиевна— хоорайның харылзаа беллериниң ажылчыны.

Дулов Николай Александрович — № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Елисеева Любовь Федоровна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң полклиниказының эпидемиологтуң дузалакчызы.

Иванов Виктор Алексеевич — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң чанында «Труд» кургуне-кооператив бүдүрүлгезиниң бызанчы-бетончузу.

Исакова Мария Дорофеевна — республиканың эргүлдер эмнелгезиниң ажыл-агый сестрази.

Кара-оол Оолак-Ыраш Дупчурович —Тыва АССР-ниң Күрстрахование эргелелиниң эт херекселдер камгалал килдизиниң улуг инспектору.

Картамков Клим Ефимович —«Тыва сүг-мелиорация» каттыжыышкынының автобазазының бүдүрүлге начальниги.

Кирьянова Елизавета Михайловна — № 3 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң инженери.

Красноперов Геннадий Петрович — хоорайның харылзаа беллериниң чолаачызы.

Красноперова Галина Петровна — хоорайның харылзаа беллериниң радиозе кылдазыныңңашкынныңнаарни сортчакчызы.

Кривоезова Альфтина Дмитриевна — «Тувапотребсоюз» бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны.

Куимов Александр Дмитриевич — «Кызыл» октаалге техниктиг бүдүрүлгезиниң диспетчери.

Кулумаева Анисья Ивановна — хоорайның харылзаа беллериниң почтальону.

Лузянина Галина Ивановна — ССРЭ-ниң Курландырыл-гадый Тывада кол девискээр эргелелиниң склад эргелекчизи.

Лукьянова Наталья Константиновна— № 15 ортумак школаның башкызы.

Манзанова Фаина Тас-ооловна — № 2 ортумак школаның башкызы.

Монгуш Сурганзой Тыныевовна — № 2 ортумак школаның кажээдээкчызы.

Назимова Ирина Константиновна — кожээ ажыл-агый техникумунуң башкызы.

Небылицына Галина Прокопьевна — «Тыва сүг-мелиорация» каттыжыышкынының бүдүрүлге-техниктиг комплектация эргелелиниң бухгалтери.

Орлов Анатолий Дмитриевич — № 3 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Павлов Сергей Васильевич — «Тыва сүг-мелиорация» каттыжыышкынының автобазазының колонна начальниги.

Пирогов Анатолий Иванович — «Тыва сүг-мелиорация» каттыжыышкынының автобазазының чолаачызы.

Плющенкова Надежда Семеновна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң чанында «Труд» кургуне-кооперативиниң бүдүрүлгезиниң оператор-таныжы.

Поморцев Александр Николаевич — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында көзээ ажыл-агый албанының кургуне эргелелиниң баштаткы инженер-лабораториязы.

Потапов Юрий Прокопьевич — көзээ ажыл-агый техникумунуң башкызы.

Растворцев Петр Серафимович — «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң электромонтеру.

Русина Лидия Александровна— «Туваштоббытсбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының бажылкызы.

Рыбалов Василий Николаевич — Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң автобазазында чолаачы.

Сафрина Галина Сергеевна — кижи чеденниң кургавыр бүдүрүлге-белеткел конторазының сортчакчызы.

Сафронов Алексей Николаевич — № 2 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Серезкин Евгений Иванович — хоорайның харылзаа беллериниң почта үделге таламбызы.

Сергеева Зоя Ивановна — онкология диспансериниң ажыл-агый сестрази.

Скрипальщик Эдуард Александрович — «Тывасүгмелиорация» каттыжыышкынының «Түгүт монтаж» эргелелиниң арматурчузу.

Смирнова Валентина Александровна — онкология диспансериниң лаборантызы.

Страшкова Галина Георгиевна — № 15 ортумак школаның башкызы.

Тутенко Нина Ивановна — «Каа-Хем» разрезтиң ажылчыны.

Трофимов Владимир Александрович — «Каа-Хем» разрезтиң котел машинизи.

Тюлюш Анастасия Донгаковна — хоорайның харылзаа беллериниң операторy.

Филиппов Александр Петрович — Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң автобазазының чолаачызы.

Фуникова Надежда Георгиевна — көзээ ажыл-агый техникумунуң башкызы.

Хертек Рамза Баадыковна— онкология диспансериниң санитаркасы.

Хомушку Очур-оол Чажиевич — хоорайның харылзаа беллериниң электромонтеру.

Худяков Виталий Нестерович — пенсионер.

Цыганова Альбина Григорьевна — «Тувафотрайнбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының № 1 парикмахерскаазының мастери.

Черемина Фаина Васильевна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң поликлиниказында эмчи сестразы.

Чеснова Нина Глебовна — «Тувашвейбытсбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының бажылкызы.

Чымба Херел-оол Тулушевич—Тыва Агропромтуң зоотехниктиң «Могер» лабораториязының кол зоотехниги.

Шайдурова Лидия Александровна — «Кызыл» септелге техниктиг бүдүрүлгениң инженери.

Ширшина Нина Дмитриевна — онкология диспансериниң улуг эмчи сестразы.

(Уламчылыр).

ДАРЖАА Эрестол Даржааевич

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, эвилең-ээлдек, политиктиг башкызы Эрестол Даржааевич Даржаа аарыгдан ужушкан ынныраа бисти 1990 чылдың июнь 4-те мөчээн.

Э. Д. Даржаа 1927 чылдың [illegible] Улуг-Хем кожууннуң [illegible] төрүттүнген. Бичиизинден тура эң-не каттаан, ынныраа 1950 чылдарда «Совет Тыва» солунунга, «Совет Тыва» болгаш «Май 1» совхозтарга ажылдап келген. Ажылчын, кижизи, даарадыраа ажыл-херек шынарыныралган, албанныг ... болгаш ажылдап чорааш, шынарныг шалыдыпкан бүгү киржүүлгени ажылдап чорааш.

Бүгү-ле амыдыралын социалистиг чарыжынга чорааш, Э. Д. Даржааның хөңнүн, үре-түңнелиниң бедик чедиишкиннери дээш 1966 чылда Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп атты тывыскан. 1982 чылда пенсияже үнгеш, ол кымнарга-даа дузалажып чораан. Э. Д. Даржаа ынаныштыг, үрелериниң мурнуунга ... ажылдап чораан. Ол амыдыралынга доктаамал дагаар ... кымнарга-даа дузалажып турган.

Э. Д. Даржаа республиканың хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип чораан. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хөй-ниити чылдарынга депутадынга, район болгаш кожуун Советтериниң депутадынга каш удаа соңгуткан.

Э. Д. Даржааның күш-ажылчы ачы-хавыяазы бедик өргүн шаңналдары биле демдеглеттинген. Ол Ленин орденниг болгаш элээн каш медальдар-биле шаңнаткан.

Кайгамчык болгаш биле ээлдек кижи Эрестол Даржаевич Даржааның чырык сагыш турзаалары бистиң чүрээвиске мөңге артып калыр.

Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак, А. К. Кангай, А. А. Мельников, Ш. П. Куулар, В. А. Оюн, Н. М. Сувандии, С. Д. Киров, У. А. Бавуу-оол, Д. Д. Даваа, И. П. Сафонов, В. О. Янчат, М. К. Мензуме, Т. Ч. Норбу, В. С. Дамдын-оол, Б. Ш. Серен, Ю. Ш. Куулегеш, З. Б. Чаламба, С. Н. Салчак, В. В. Содунам, А. Д. Колев, С. Б. Дугур, А. Б. Монгуш, К. Б. Кушкаш.

АНЫЯК СПЕЦИАЛИСКЕ ХҮНДҮТКЕЛ

Лира Болат-оол Буряттың кооперативтиг техникумунуң хлеб быжырар салбырын доскааш, төрээн Тывазынга ол талазы-биле технолог боор чедип келген. Лира-биле кады ол техникумну доскан дөрт кижи Тес-Хем, Сүт-Хөл дээн ышкаш өске-өске районнарже чорупкан, а ол боду Өвүр районунга келген.

Аныяк специалисти тус черниң кижилери чылыы-биле уткуп, хүлээп алган. Лираны райпо баштаар чери аалчылар бажыңында чурттадып каан. Арга-дуржулга мөөңнеп алыры-биле ону амдызында хлеб быжырычызы кылдыр хүлээп алган.

— Биске келген аныяк специалист Лира Болат-оолга чурттаар бажыңны күстен бээр үндүрүп бээр бис—деп, салыг эргелекчизи Оңгай-оол Кара-Моңгуш чугаалаан.—Ооң аалчылар бажыңында түр чурттап турар өртээн райпо төлеп турар.

— Мени ол хире хүндүлеп, үнелеп турар болганда, бүгү күжүмнү, аныяк назынымның энергиязын ажылымга бээр мен—деп, Лира бистиң корреспондентивиске чугаалаан.

БИСТИҢ КОРР

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Төнчүзү. Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107, 112, 113, 116, 123 «Шында»).

Партия Тыва обкомунуң база СЭКП ТК-ның чанында ПКК-ның адреcинге чагаазында Полат мынча деп бадыткап турар: «Ол үеде Тывага кезээ хоралыг-даа, негелделерниң-даа кижилери шүүт чок турган, ынчангаш мөзээ кайы бир кижилерниң ол-бо чүүлүн хамааткаш, даар бургудадыышкын оларны болдурупкан... кижилер чугаа-ревизиятыг медерелин уургулга бедиткип ажылдап турган ам бир шагда оларны ол үениң революстуг хоойлу-дүрүмүн үрээш деп бургудадып турар» (арын 215).

А херек ырында 1938 чылдың октябрь 13-те ТАР-ның Дээди судунуң Онза суд коллегиязы ТАР-ның Кеземче херектериниң кодекизиниң 10, 11, 12, 13 чүүлдериниң удуртулга болдурган, дараазында кижилерни кеземчениң дээди хемчээли-биле — адып шиидер деп (эт-хөреңгизин хавырбышаан) шииткел үндүрген: Оюн Танчай Чырандай-оглу, 1893 чылда төрүттүнген, ТАР-ның Танды кожуунунуң Межегей сумузу чурттуг, тыва, тудуп хорургаттырарының мурнунда Тыва банкының баштаар черинин даргазы: Сат Чүрмит-Дажы Саны-Ширн-оглу, 1894 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан сумузу чурттуг, тыва, хоругдаттырар мурнунда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы: Азыг-Түлүш Хемчик-оол Олдукай-оглу, 1893 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем кожууннуң Ийи-Тал сумузу чурттуг, тыва, хоругдаттырар мурнунда ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң даргазы; Кара-Сал Пирнилей Оруна-оглу, 1905 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан сумузу чурттуг, тыва, хоругдаттырар мурнунда ТАР-ның Дээди судунуң суд күүсекчизи; Сат Лопсан Базыр-оол-оглу, 1908 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергей сумузу чурттуг, тыва, хоругдаттырар мурнунда ТАР-ның садыг болгаш үлетпүр сайыды, Оюн Сенгнижик Тамчай-оглу, 1900 чылда төрүттүнген, Танды кожууннуң Межегей сумузу чурттуг, тыва, 1932 чылдан 1936 чылга чедир кыруненин шериг-политиктиг камгалал эргелелиниң начальниги, хоругдаттырар мурнунда ТАР-ның прокурорунуң оралакчызы; Куулар Сунгаар-оол Тоюнак-оглу, 1908 чылда төрүттүнген, Чөөн-Хемчик кожууннуң Солчур сумузу чурттуг, тыва, хоругдаттырар мурнунда Маскааз КУТВ-ка номчуп турган, Күжүгет Сарыг-Серен Арапчай-оглу, 1902 чылда төрүттүнген, Бии-Хемчик кожууннуң Кызыл-Тайга сумузу чурттуг, тыва, 1933 чылга чедир АРШ-тың комиссар-командири чораан, хоругдаттырар мурнунда Кок-Тейге хүү ажыл-агыйлыг чурттап орган; Ховалыг Тоткан Сотпа-оглу, 1911 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем кожууннуң Ийи-Тал сумузу чурттуг, тыва, хоругдаттырар мурнунда ТАР-ның [illegible] типографиязының директору турган. Оларны адып каар кылдыр шииткен чылдаагаараны: Тыва Арат Республиканың дайзыннары, троцкистер болгаш контрреволюстуглар Борисов, Карахан, Гэндэн болгаш өскелер-даа-биле харылзаа тудуп, 1932 чылда Чүрмит-Дажының удуртулгазы-биле контрреволюстуг шпионну, хоралакчы-террорисчи организацияны тургузуп, ТАР-ның Совет Эвилели-биле ак-дуңма харылзаазын үзер, арат массаларның национал-хосталгалыг революциязының үезинде чаалап алганы хосталгаларын болгаш эргелерин дужурер, Япониянын дузазы-биле ТАР-ның революсчу тургузуун, намын болгаш чазаан чепсектиг тура халышкын аргазы-биле дүжүр октаар ТАР-га феодал ээ-чүрүмүн катап тургузар, ТАР-ны МАР, Хакасия, Ойрот-Алтай биле чаңгыс күрүне кылдыр каттыштыргаш, Японияның колониязы кылдыр чагыртыр соруглуг салган турганнар. ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунуң шиитпири-биле Сарыг-Серенни болгаш Тотканы адып шиидер шииткелди 8 чылда кара бажыннаар кылдыр солаан.

Үстүнде айыттынганындан аңгыда ол кижилерге буруу кылдыр ТАР-ның улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга хоралакчы болгаш удур күткүүчү ажыл-чорудулганы шаппааны турган.

Чүрмит-Дажыны болгаш Хемчик-оолду тудуп, бажыннаарының мурнунда-ла истелгениң эң каржы, хоойлу-дүрүмде көрдүнмээн аргаларын ажыглап турган. Пирнилей, Сунгаар-оол, Серен, Лопсан, Тоткан болгаш Сенгнижик оларнан даап болаан херектерни үүлгеткен дугайында өчүктерни алган болгаш буруулуг бис деп албадал-биле билиндирген. Ынчангаш Чүрмит-Дажыны болгаш өскелерин-даа буруудатканы ааc-биле болгаш бижимел-биле мөге бадыткаар хевирлиг чүүл Чүрмит-Дажыга болгаш Хемчик-оолга тудуп сургадааны база мөге буруудадышкынны онаа-ганы, байысаакчыларның эт-теп-эриидээри, кыжаныы таваржып көрбээни, дужүүге-даа кирбээни чүүлдер болган болгаш олар адактың соонда шыдашпайн, «херектиг» өчүктү берип, мөге буруудадышкынны «шын» деп миннир ужурга таварышканнар. Оол түңнелинде олар бужар-бак ыгылдуп, кижизиг эвес дерзии аажылаашкынның аспаандан барганнар.

Хөй чылдар эрткенде төөгүлүг шынның болгаш ооң ак чоруктуң шагы келген. 1964 чылдың октябрь 3-те РСФСР-ниң Дээди Судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязы (даргазы С. С. Васькин, кежигүннери Н. Д. Нацентова, А. М. Овчинникова) ССРЭ-ниң чиигине прокурорунуң түңнелин ёзугаар херекти сайгарып көргеш, түңнел-биле чөпшээрежип, РСФСР-ниң кеземче херээниң кодекизиниң 389 чүүлүнге дүүштүр ТАР-ның Дээди Судунуң Онза суд коллегиязының С. С. Чүрмит-Дажы, А.-Т. О. Хемчик-оол, О. Ч. Танчай, К. О. Пирнилей, С. Б. Лопсан, О. Т. Сенгнижик, К. Т. Сунгаар-оол, К. А. Серен, Х. С. Тоткан оларга хамаарыштыр 1938 чылдың октябрь 13-теги шииткелин күш чок болдурган болгаш херекти РСФСР-ниң кеземче херектер кодекизиниң 5 чүүлүнүң 1-ги пунктузун ёзугаар соксаткан. Ынчалдажок агартышкын эрге-хоойлуларының бот-боттарынга дугжулгазы чедир шиитпирлеттинмээнинден эчиинге чөпшээ, төөгүнүң таарыштыр мегелээн материалдары. Онза суд коллегиязының шиитпиринин үндезиннери күштүг боор артып, чажыт турган документилерни база төөгү материалдарын алдага көрбейн турган шиидичилекчилерге кол моондак боор келген.

Тывага контрреволюсчу японну углуг шпион-диверсияның организациязы турган бе?

Документилерни сайгарып тургаштырып көөрге, аңаа харыы чок.

«30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде боор турган репрессияларга таварышканнарга хамаарыштыр чөптүг чорукту катап тургузар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1989 чылдың январь 16-дагы № 10036-XI Чарлыы:

«ТАР-га 30—40 чылдарда болуп турган репрессиялар-биле холбашкан херектерге совет хоойлужудулганы күштүг кылдыр мөптередир дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың ноябрь 3-те доктаалы.

«Антисоветчи барыын үзелдиг троцкисчи блок» деп аттыг херек-биле 1938 чылда буруудаттырганнарга хамаарыштыр шииткелди ССРЭ-ниң Дээди судунуң 1988 чылдың февраль 4-те солааны.

ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязының РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 58-1а база 58-II чүүлдери-биле С. А. Нацов-Шойжелов-ка хамаарыштыр кеземчениң дээди хемчээн онаар дугайында 1941 чылдың июль 7-деги шииткелин ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязының 1956 чылдың ноябрь 30-де солааны болгаш ол херекти кемхерек үүлгедии чок болганы дээш соксатканы.

МАР-ның удуртукчу ажылдакчыларын, оон ниитинде МАРН ТК-ның Чингине секретары Лувсаншаравты, МАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Гэндэнни, Улуг Хуралы Даргазы Доксомну, олар удурчу-революсчу чалакты дүжүрер, ССРЭ-биле кайыралчы харылзааларны үзер, Японияның чагыргазының адаанга турар феодал күрүнени тургузар сорулгалыг салган контрреволюсчу сулчээни организациянын кежигүннери боор турганы дээш оларга хамаарыштыр кеземчениң дээди хемчээн ажыглаар дугайында ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязының 1941 чылдагы шииткелдерин ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязының 1956 чылдың ноябрь 30-де күш чок болдурганы.

ТАР-ның Дээди судунуң Онза суд коллегиязының 1938 чылдың октябрь 13-теги шииткелин ССРЭ-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының 1964 чылдың октябрь 3-те күш чок болдурганы — бо бүгү документилер 1938 чылдагы Чүрмит-Дажы, Танчай-ның болгаш өскелериниң талазы-биле суд чорудулгазы мегеден кылдынган материалдарга үндезилеңген деп ынаныштыг бадыткаары, ТАР-га кандыг-даа шпионнуг контрреволюстуг японнуг шпион-диверсия организация турбаан деп чүвениң шынзыдыышкыны үнүүпкан боор турар.

ТҮҢНЕЛ

Араттарның камгалалдыг шимчээшкининге национал хосталга дээш демисел-биле аңгы дарлалынга удур демиселдиң чаңгыс аайы социал даяныр күш тываларынга ийи аңгы утшиглиг боор турган: күш-ажылчы арат массалар 60 маадырларының тура халышкынының үезинден боттарының камгалал даянгыыжын Россиядан дилеп, ынаар идегээр, а феодалдар боттарының тергиидели камгалап арттырарының аргазы кылдыр Чөөн чүктүн каргыс эрге-чагыргаларыбиле харылзааны быжыглаарында кылдыр көрүп турган.

Тыва улустуң национал дарлалдан ёзулуг хосталгазы болгаш бот-догуннаан күрүнезиниң тыптыры, ТАР-ның хамаарышпас чоруун быжыглаары, социализм тургузарының эгезин салып, социалистиг чаартылгаларының оруунче кирери — бо бүгү Улуг Октябрьбиле, ССРЭ, Коминтерн-биле холбашкан. ССРЭ-ге даянып турган араттарның ТАР-ны ууткаарынче болгаш Чөөн чүктүн каргыс күштери-биле харылзааларны катап тургузарынче чүткүдүп турган феодалдарга удур чидиг демиселдиң Тываның национал болгаш социал демиселгениң оруунче бурунгаарладып чорук турган.

Ынчангаш феодал аңгыны арттырары дээш демисел чорук турда, оон удурланышкының базарынга XX чүс чылдың барык 30 чылдарының эгезинге чедир арат революсчузунга күштүг ажылдааны чайлаш чок, эргежик чурда, эртеже хойлаа боттаар көрдүнген арга турган. Ынчалдажок революцияның эгидуулдериниң бооруур үезинде, ажылдар бабаалдаары эртеннде кол ажылдаары удамчылыг, ону революцияның удамчылыг доктаамал шынары база чаалангалдарының негелдези болур ажылдыг чоннуң организастаттынганы-биле холбаалыг.

Сталинчи ооза эмгежирлери Тывага база канчаг-даа аажылаашкынын чыжа ажылдап кирген чүге дээрге сулустарның бирдигиниң болгаш баштанчылыкның таарыштыг база политиктиг аттыышкын ижин ТАР-ның эрге-чагырга турутунун, оон ажыл-чорудулгазының аргаларының болгаш хевирлериниң дээнде чугулу апарган. Ынчангаш болгаш чалактын удуртукчуларын дипломатторлы араттарны, оон мурнуңда феодалдарның болдизгадаткан база херектерни көзеннел дег, ынчаар чангыт кайгыраар ынаныштыг Чүрмит-Дажы, Танчай болгаш өскелерни-даа херектерин шүүлгеш кылыршыга баазы болган. Оларны шпионнарлыг, хоралакчы үүлгедиккиниңер, революсчу хавалты дүжүрүп, феодалдарны катап тургузар оруудары бажып турган дээш шынның буруудатканы «Контрреволюстуг болгаш шпионнар» деп чоокталыг, хөй кижиниң кердүнгенин болуру ужурлуг. Ынчанган болганда суд тыпкан таварылгаазы-биле, географиязы-биле алдарга, шимнел-ле, шынаг ынаа ышкаш бооп, баар кыйырлыг ооң-биле холбаалыгларны чоктаалыг хемчээн эртемнелдер ынаа кемрг шаявен. 1938 чылдагы суд чорудулгазы материалдарының шынарының көөргелериниң ыттыг чорук турган. Шынныг оруктуң Мачан тоогунуң шымны каттаанындан чылдар бурунгаар көрүүлүүр, оглу тыптыр чок бис. Дорт дизаап тыннааш дээш болгаш бүгү ажыглап-даа болзар ажылдарлыглыктан бооп, боттарының бедик ажыглап дүрген кылынгаттыг хуу көрбүүл деп таарыштыр ужурлуг сарын боор. Бис ажыг-дүрүм, чоңда уйгулга билдинмес, болгаш бистиң шүүн турарын кааражы таваржыглары. Чүгле юрист болгаш тарых Серебряковтардан болгааш ам-ла кижилер иштинде эрткен доскан чүве.

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

1935 чылда тырттырган бо чурукта ТАРН ТК-ның Политбюро кежигүннери болгаш ТАР чазааның чамдык удуртукчулары: (солагай талазындан оң талазынче) мурнунда олурарлар Ховалыг Базыр-Сат, Кара-Сал Пирнилей, ийиги одуругда Ондар Байыр, Танов Серип-оол, Адыг-Түлүш Хемчик-оол (ак тыва тоннуг), Оюн Полат, Иргит Бадыраа, Гессен Шоома, Оюн Танчай, артында одуругда Куулар Сунгаар-оол, Соян Ойдуп, Сат Чүрмит-Дажы, Кол Тока, Түлүш Товарищтай, Салчак Сүрүп.

Оларзан 5 кижини — Кара-Сал Пирнилейни, Адыг-Түлүш Хемчик-оолду, Оюн Танчайны, Куулар Сунгаар-оолду, Сат Чүрмит-Дажыны 1938 чылдың октябрь 16-да Онза судтуң шииткели-биле хары угда адып өлүрген. А ийи кижи—Ондар Байыр биле Соян Ойдуп 25 чыдга шииттиргеш, 60 чылдарга чедир Норильск лагерьге херээн эрттирип олурганнар. Өскелери (К. Тока болгаш Оюн Полаттан аңгыда) 30 чылдар үезинден удуртур ажылдарындан дужурттүннер.

Чурукту О. Оленчик курархив фондузундан хоолгалап тырттырган.

Улусчу чогаадылганың фестивалы уламчылавышаан

ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЕЗЕ-ДАА...

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, игил-биле үдевшаан, кым-даа өттүнүп шыдавас хөөмей-сыгыды-биле сураглаан, культураның хоочун ажылдакчызы чораан Ак-оол Кара-Салга турачааткан тыва национал хөгжүм херекселдери белеткеп кылыр уран-шеверлерниң болгаш күүседикчилерниң «Ак-оолдуң игили» көрүлдези Кызылда уран чүүл училищезиниң концерт залынга эрткен дыштаныр хүннерде болуп эрткен.

Залдың ханазында «Ак-оолдуң игили» деп бижээш, аът баштыг игилди чураан улуг чуруктуң адаанда Ак-оол Кара-Салдың дириг чорда тырттырган чуруун делгеп каан. Ол мышкаш оон чурттап, ажылдап чораан Чөөн-Хемчик районнуң культура ажылдакчыларының фото-чуруктарының болгаш Ак-оолдуң ойнап чораан тыва хөгжүм херекселдериниң делгелгези чыылганнарның сонуургалын хайныктырган. Ында сураглыг бот-тывынгыр артистиң Вьетнамга, Чехословакияга, Моолга, Югославияга болгаш Москва база Совет Эвилелиниң улуг хоорайларынга ойнап чораан үелеринде тырттырган чуруктар бар.

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү эвилел фестивалынга киржикчилер болуп эртип турар «Ак-оолдуң игили» көрүлдени Тыва АССР-ниң культура министериниң оралакчызы Л. М. Борисова ажыткаш, киржикчилерге чогаадыкчы чедиишкиннерни күзээн. Ук көрүлдениң кол сорулгазы болза тыва национал хөгжүм херекселдериниң кылыкчыларының мергежилиниң кайы хире өскенин түңнээр, чаа күүседикчилерни шилип тывары болур. Ол мышкаш хөгжүм херекселдериниң оркестрлериниң, ансамбльдериниң күүселделерин байыдары, ол талазы-биле сурталгаа ажылдарын калбартыры, ону кылыр база ойнаар аныяк-өскенни шилиири болур дээрзин Л. М. Борисова бодунуң чугаазынга айыткан.

Оон соонда уран-шеверлерге болгаш күүседикчилерге байыр чедирери-биле сцена кырынче сураглыг мастерлер болгаш күүседикчилер Бай-Тайгадан келген 77 харлыг Балган Күжүгет, Идамчап Хомушку болгаш Сүт-Хөлден Маржымал Ондар үнүп келгеш, киржикчи бүрүзүнге чогаадыкчы ажылдарын күзеп, чүве чугаалааннар. Оларга улаштыр Чөөн-Хемчик районнуң бот-тывынгыр артистери барык 20 ажыг кижи тыва хөгжүм херекселдеринге. Бызаанчы, игил, чадаган, дошпулуур, шанзы оларны [illegible] ойнап үнүп келгеш [illegible] күзелээн. Ылангыя «[illegible]-Бажы» совхозтуң [illegible] Францияга, Италияга, ФРГ-ге болгаш өске-даа чурттарга уран талантызын бараалгаткан Эрес-оол Куулар [illegible] эзугаар ам [illegible] бар. «Искра» совхозтуң механизатору Олег Куулар [illegible] хөгжүмге ойнааның көрүкчүлер магадаан. Ол мышкаш Теве-Хая школазының [illegible] Ирина Саттың «Ы[illegible]» деп улустуң ырызының аялгалары» ансамбльдиң үделгези-биле ырлаа[illegible] Василий Ажы-Седиин [illegible] күүселдезин болгаш [illegible] бот-тывынгыр [illegible] бызаанчыга, игилге, чадаганга ойнааны өскелерге [illegible] ажыктыг болган. Улуг-Хемден келген [illegible] [illegible] ... Тыва АССР-ниң культуразының ал-

дарлыг ажылдакчызы, Кызыл районидан келген бот-тывынгыр композитор Солаан Базыр-оолдуң орус, тыва аялгаларны лимбиге күүсеткенин, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Александр Тавакайның моол игилге аялгаларын, композитор Саая Бүрбениң игилге аялгаларны ойнааның көрүкчүлер көргүзүглүг өөредилге кылдыр хүлээп алган.

Культура ажылының хоочуну Барыын-Хемчиктен Александр Салчактың бызаанчыга «Ходушпайны», игилге «Үзүк хоюгну» күүседири чугаалааш, ойнааның көрүкчүлерни онза сонуурган. Ол мышкаш № 4 профтехучилищениң хөгжүм херекселдериниң көргүзүг өөредиглиг болган. Оркестриниң үделгези-биле ырлаажы Вероника Чооду «Шеми-Бажы» деп ырыны чедиишкинниг күүсеткен. Анчымаа Сонамның «Аъдым», «Хойжу сугга барыксаар мен», «Чыраа-Бора» деп ырыларның аялгаларын чадаганга күүсеткени улуг үнелелди алган. Өвүр районидан келген алышкылар Николай, Валерий Монгуштар чадаганга, дошпулуурга, Герасим Куулар бызаанчыга тыва улустуң ырыларының аялгаларын бедик

лаларже дамчыдары чугула сорулга болуп турар. Ийи чыл болгаш-ла мындыг көрүлде болуп келген. Ынчалза-даа тыва национал хөгжүм херекселдери-даа, күүседикчилер-даа бар хиреде, бурунгаар дешкинге чок, бо айтырыг чаңгыс черде таптавышаан. Оон ыңай чамдык районнарның төлээлериниң сцена культуразын сагып билбези база илерээн. Көрүлде эртип турда, чамдык организастар ажылдарының турганын жюри демдеглээн.

Үстүнде айыттынган четпестерниң дугайын жюри даргазы Алексей Панов, кежигүннери — уран чүүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргыс, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан, культураның хоочуну Александр Салчак, чурукчу-конструктор Николай Самдан чугааларынга айыткан. Ол мышкаш чадазып келген уран чүүл талазы-биле эртемденнер ажыктыг, өөредиглиг арга-сүмелерни берген. Жюриниң секретары Татьяна Монгуш көрүлдениң түңнелин чыылганнарга дыңнаткан. «Ак-оолдуң игили» көрүлде-

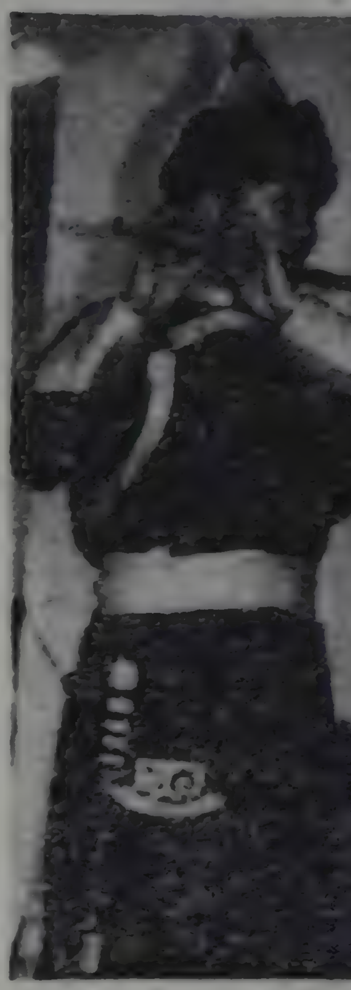

деңнелге күүсеткеш, ук хөгжүм херекселдериниң культура [illegible] ажыглап болурун Салчактаан. Черле ынчаш, өске-даа күүседикчилерниң янзы-бүрү хөгжүм херекселдеринге ойнап турарын көрген, хөгжүм уран чүүлүнүң сайзырап турарын кижи [illegible]. Аңгы-аңгы районнардан келген тыва хөгжүм херекселдериниң [illegible] [illegible] болур [illegible]. Улаан-Үде хоорайынга [illegible] кылыр хөгжүм херекселдери чеже-даа [illegible] [illegible] Уран-шевер мастерлер Маржымал Ондарның, [illegible] Күжүгеттиң, [illegible] Хомушкунуң, Александр Салчактың болгаш [illegible] [illegible]

[illegible] Бызаанчыга Идамчап Хомушку [illegible] Маржымал Ондар, [illegible] Василий Ажы-Седип, [illegible] Балган Күжүгет [illegible] Анчымаа Сонам, [illegible] «Тыва» ансамбльдиң, № 4 профтехучилищениң [illegible] [illegible] Александр Салчак, Владимир [illegible] [illegible] Олег Куулар, [illegible] [illegible] Валерий Монгуш, [illegible] Куулар [illegible] [illegible]

Улусчу чогаадылга болгаш культура-чырдыышкынның ажылдакчылары [illegible] [illegible] Бүгү эвилел фестивальдың [illegible] [illegible] «Дошпулуур» [illegible] [illegible] бот-тывынгыр артистерниң [illegible] [illegible] СЭКП обкомунуң [illegible] [illegible]

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: «Ак-оолдуң игили» көрүлдезинден [illegible]

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

СПОРТ

МӨГЕЛЕРНИҢ ДУҢМАЛАРЫ

Июнь 3. Кызылда «Совет Тываның 5 чылы» стадион. Аңаа ол стадионнуң шаңналы дээш тыва национал хүрешке маргылдаа болуп эрткен. Орта 64 мөге хүрешкен. Ол хүрештиң бир солун чүүлү — республикага сураглыг мөгелерден аңгыда, ады шоолуг билдинмес аныяк мөгелерниң хүрешкени, оларның чараш, көрүштүг аргаларны көргүскени, шалыы болгаш кашпагай, дидим база соруктүг чоруун көрүкчүлерге бараалгатканы. Олар болза, Кызыл районнуң Шамбалыг суурда өөреникчи Аяс Монгуш, Тес-Хемден Даш-оол Шимет, Владимир Хураган, Бии-Хемниң Сесерлиг суурда аныяк башкы Шолбан Ноннат, Мөңгүн-Тайгадан Станислав Сарыглар, Өвүрден Алексей Семис болгаш оон-даа өскелер-дир. Ылаңгыя көрүкчүлер бо чылын школаны дооскан үерде Аяс Монгуштуң хүрежирин сонуурган, ол дээш «аарып» органнар. Ол черле чоп. Аяс барык бир чыл чартык бурунгаар улуг хүрештерге кирип келген. Ол хүрештиң аргаларын акызы — республикада сураглыг мөге Владимир Монгуштан өөренип ап чоруур. Бо удаада бистиң олуттарывыс кожа кылдыр таваржы берген. Дуңмазының алын мөге салыкчылары адаптарга-ла, Владимир оол удурланыкчызы кандыг кижил, оон-биле канчаар хүрешсе экил дээрзин кыска, тода чугаалай каап, аңаа удур канчаар хүрежирин сүмелеп орду. Аяс далаш чок хүрешкен. Чүге дээрге, оон оңгарлары шыырак, дуржулгалыг мөгелер болгулаан. Ынчалза-даа Аяс бо удаада серемчилелдиг, дидим хүрешкеш, Урал-оол Доңгакты (Кызыл), Сергей Даңгааны (Эрзин), Станислав Сарыгларны (Мөңгүн-Тайга), Василий Чазырны (Эрзин) октааш, дөрт мөгениң аразынга арткан. А ынчан Беженлей Күжүгетке (Сүт-Хөл) таваржы бергеш, аңаа октаткан. Ынчангаш дөрткү черни ээледи.

Аныяк мөге Аяс Монгушту мактай бергенимде ужур бар. Бо маргылдааны көрген көрүкчүлер эскерген боор. Чүвениң ужуру болза мындыг: сөөлгү хүрештерге бистер ийи алышкыны — Владимир биле Аяс Монгуштарның үргүлчү-ле кады чорууруң эскерип турар бис. Ол эки-дир. Ону мактаар херек. Оон ыңай Өвүрден Андрей, Алексей Семистерниң хүрежин чорта чаа эрткен «Найырал» шаңналының маргылдаазының үезинде көрдүвүс. Бо удаада Алексей бо хүрешке кириштти. Сүктер Шиметтиң (Тес-Хем) дуңмазы Даш-оолду, Иван болгаш Василий Хураганнарның дуңмазы Владимирни көрүкчүлер көрген, билбес кижилер таныып алган. Ол база солун ышкажыл. Бо аныяктар амдызында багай эвес хүрежип чоруурлар. Мээң бодалым-биле алырга, улуг хүрештерге киржирииге оларда арга-дуржулга ам-даа четпес хевирлиг-дир. Оон-биле чергелештир хүн бүрүнүң кызымак, үзүктел чок белеткели, күш-шыдамыр сайзырадылгазы ол кончут ажыктыг дээрзин база утпас херек.

Ам хүрешче дедир эглип келиил. Дөрт мөге арткаңда Аяс Монгуш Беженлей Күжүгетке (Сүт-Хөл) октаткан. А дөрткү салыгда республикага, районнарга чаңгыс эвес удаа шүглүп келген Алексей Хомушку (Чөөн-Хемчик) Эрзинниң мөгези Валерий Саваага октадыпкан. А Валерий ээлчеглиг салыгда Маадыр Монгушка октадыпкаш, үшкү черни ээлээн.

Сөөлгү салыгда Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик) биле Беженлей Күжүгет (Сүт-Хөл) таваржыпкан. Олар бот-боттарын эки билир. Ынчалза-даа бистиң чамдык мөгелеривис [illegible] тургузуп алгаш, октажып чадап, хөй черге дээрин тейлеп турбадылар. Маадыр Маадыр октааш, шүглүп үнды.

Ниити түңнел кандыгыл? Кандыг бодалды, күзээшкинни илередип болурул? Бирээде, мооң мурнунда чылдарда тыва хүреш үезинде көңгүс дыңнавайн турганывыс Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Бии-Хем, Тандыд районнарының төлээлекчилериниң аттарының үнүп келгени, ол районнардан аныяк мөгелерни тыптып турары эки-дир, чедиишкин-дир. А Улуг-Хем районнуң мөгелери кайдал, чүге чогул? Ол багай-дыр. Ону районнуң спорткомитединиң адынга адрестеп каайн.

Ийиде, чарлаал дугайында. Спорттуң национал хевирлеринге — хакас күреске, бурят барилдаанга, тыва хүрешке эрткен республика спартакиадазының тиилекчилерин шаңнап турган, судья-информаторлар орус дылга чарлаал кыла бээрге, көрүкчүлер адын чалбап, [illegible] эгеледилер. Чамдыктары чарлалды шуут-ла тыва дылга кылырын негей бердилер. Ол чоптуг бе? Бир талазында шын-даа ышкаан. А ниитизи-биле шуут-ла тыва дылга чарлаал кылыры — өске чонга хүндүткел эвес болгай. Ынчангаш чарлалды орус, тыва дылга катай кылыры күзенчиг-дир. Көрүкчүлер аразынга кандыг-даа националдыг кижилер олуруп болгай. Бо таварылгада бистер шуут-ла хүндүткел чок апаар бис. Көрүкчүлер ону билип алза эки, хүндүлээчел чонувустуң чаагай чаңчылын хууда доскут сеткилдиг кудулатпазывысса кандыгыл?

Хүрешке бирги дөрт черни ээлээн мөгелерге түс-түс шаңналдарны тывыскан. Өвүр районнуң мөгези Эдуард Доңгак эң эки шудак-содактыг киришкени, Эрзин районнуң мөгези Василий Чазыр эң эки девээни дээш тускай шаңналдарга төлептиг болган.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: шүглүгген мөге Маадыр Монгуш, ужуражыкан Беженлей Күжүгет.

Радисвет ДОНГАКТЫҢ фотозу.

АЪТ ЧЫЛДЫҢ КИЧЭЭНДИРИГЛЕРИ

Ак аъттың чылы — 1990 чылда ол-бо чүүлдерге хамаарыштыр чамдык тайылбырлардан кылып көрээли.

Моол календарьда неделяның хүннери планеталар-биле адаттынган. Воскресенье-ни «Адыга» дээр, хүн дээни ол. Ак аът чылының күчүтени — хүн.

Сугар деп планета (Венера) бо чылын элээн ажыл-херектерни бүдүрериңге дузалыг. Садыглаарынга, харылзаалар тударынга, оруга кирип алырынга элээн таарымчалыг. Ак аът чылы байлаңышылдыг чылы. Оон-биле чергелештир бо чыл хүн энергиязының күштелириниң чылы. Ынчангаш чүрек-дамыр аарыглыг, гипертониялыг улус черле оваарымчалыг болза эки.

Час дургузунда чайның башкы болгаш сөөлгү айында база кыштың сөөлгү айында хоочураан аарыг улус оваарымчалыг болуру чугула.

Пагшат деп сылдыс үнүп кээр үеде, июнь 7-ден 14-ке чедир, суглан оваартынза эки. Ынчан сүтчүк шынары баксы раар деп моолдар ынча дижир. Ынчан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] 19-туң бир [illegible] [illegible] [illegible]

Л. ТЭРБИШ
«Монголия» журналдан

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 8.55 «Силерниң үнер үзнер», артистэ Елена Ласько. 9.20 «Хоорай кыдыында эмнелгее». Уран-чечен фильм. 5-6 сериялары. 11.05 «Бо үш бүзүреллиг карта». Уран-чечен фильм. 12.30—13.10 «Үе». 16.15 Мульт-фильм. 16.25 Уругларга фильм «Электрониктиң ужуралдары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.30 Уругларга дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Шулук чогаалының минуталары. 19.05 «Хоорай кыдыында эмнелгее». Уран-чечен фильм. 7-8 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Ийе, дээрги премьер-министр». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 22.15 «Прага часы-90». Телеочерк. 00.15 — 00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Чүс биргиз». 1-ги сериязы. 9.25 Шаандазы болгаш амгы ыдаар. 10.10 Барымдаалыг фильм. 10.50 Фильм-концерт. 11.30 Барымдаалыг фильм. 11.40 — 12.[illegible] «[illegible] кызы баары». Уран-чечен фильм. 2 кү фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Музейлер залдарында». Чурукчу Д. Дугаровтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 18.00 Чугула интервью. 18.15 Медээлер. 18.20 «Тыва черде». «Хамаатыларны пенсия-биле хандырарының дугайында хоойлу». «Июнь 10 — Чиик үлетпүр ажылдакчыларының хүнү». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». Кудазында: барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Чиик атлетика. Делегей маргылдаазы Италиядан дамчыдылга. 17.40 Ф. [illegible]-ниң ниити ыры чогаалдары. 18.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 — 19.00 «Үе».

КИНО

ИЮНЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Лошади в океане» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Командо» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чук и Гек» 9.00, 12.20, **«Как вас теперь называть»** 10.20, 13.40, **«Под принуждением»** 15.40, 19.30, **«Дерево, распустившее почки осенью»** 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хроника сатаны-младшего» 14.00, **«Сальвадор»** 16.10, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Авария — дочь мента» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Атлантик-сити» 14.00, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«Совет Тываның 5 чылы» стадионунга июнь 10-да «[illegible]» [illegible] [illegible] Тыва АССР-ниң [illegible] [illegible]

Концерттиң 17 болгаш 20 шактарда болур.

Билеттерни филармонияның кассазынга [illegible] [illegible] [illegible]

Айтырыг салып, дараазында телефоннарже долгап болур: 2-53-19, 2-53-69.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

1990—1991 өөредилге чылында Иркутскиниң учёт-кредит техникумунуң хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларынга «ССРЭ-ниң Ажаалга банкыларынга учёт» мергежилге сургуулдар хүлээп ап турарын республиканың Ажаалга банкызының эргелели дыңнадып тур.

Ортумак школа дооскаңнарны хүлээп алыр. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] документтерни тускай девирге бижээн билдириишкин, ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, ону таныма базып шынзыктырган болур. 3×4 см. хемчээлдиг дөрт фото-чурук, паспорт, өөредилгеже чорутткан бижик, № 086У майыктыг медицина шынзылгазы, ог-бүле дугайында херечилелдиң хоолгазы.

Документтерни бо чылдың июль 10-га чедир дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 31. Ийиги каътта кирбээр [illegible] 14 шактан 17 шакка чедир хүлээп алыр. Телефон № 2-22-25.

Тываның көдээ ажыл-агый техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырынга 10 класс дооскаңнарны 2-ги курска дараазында мергежилдерге немелде сургуулдар кылдыр хүлээп алырын чарлап тур: [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

1. [illegible]
2. Словакта чорутткан бижик.
3. № 086 майык бугаазы [illegible]
4. Характеристика.
5. [illegible] чедирилген [illegible]
6. Ажаалга турар черинден [illegible]
7. Күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге.
8. 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Хүндүскү салбырга кирерлер июль 15-тен июль 30-ге чедир киржилгениң шылгалдаларын [illegible]

Келир адрезин: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 2а, телефон: 2-63-[illegible].

СЭКП Тожу райкому, райкүүседикчи комитет [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Эрестей Даржаевна
ДАРЖААНЫҢ

[illegible] [illegible] [illegible]

Чөөн-Хемчик районнуң [illegible] Тыва АССР-ниң [illegible] [illegible] [illegible]

Константин Чудаевич
ДАМДЫНЫҢ

[illegible] [illegible] [illegible]

(Солуннуң дараазында номери июнь 8-те үнер).

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-35-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-20 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-43-93 Килдистер: ◆ партийжы амыдыралы — 3-36-82, 3-36-23 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-[illegible] ◆ хоочур — 3-31-49, 3-38-73 ◆ агропромышленнер — 3-41-10 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ ооңга — 3-34-[illegible] корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ [illegible] — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Заказ № 429. ТС — 00501.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 8 пятница № 130 (14330)

1925 чылдан үнделиеттингеп. Өртээ 3 кен.

Үениң судалы

ДҮҮН

КЫЗЫЛ. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тываның комплекстиг килдизиниң ажылдакчылары Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районнарының девискээрлеринде аржааннарны шинчилеп, химиктиг болгаш физиктиг бүдүмелдериниң ажыктыын база ажыктыг эвезин шинчилээр дээш дүүн чоруптканнар.

Аржааннарның үнүп чыдар баштарында чыдар даштарда кижиниң организминге ажыктыг кандыг чүүлдер барын база тодарадыр.

Аржааннарны шинчилээри-биле он кижи составтыг бөлүк баар. Ол бөлүктү химия эртемнериниң кандидады, доцент, башкарыкчы эртем ажылдакчызы Кара-кыс Донгаковна Аракчаа удуртуп чоруур.

* * *

Республиканың школачыларының хөглүг, солун чайгы тыныжыныгазы эгелээн. Районнардан келген пионерлер дүүн Кызылдан Чагытай хөлдүң девискээринде каас-караш чурумалдыг черлерде «Байлак», «Орлёнок», «Чагытай» пионер лагерьлеринге мага хандыр дыштанып алыры-биле аъттаныпкан.

Бо чылын районнарда болгаш республиканың төп пионер лагерьлеринге бирги сезонда 5 муң ажыг пионерлер дыштаныр. Лагерь бүрүзү чогуур дециелинге чедир септеттинген.

* * *

В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Максим Мунзук шаанда баштайгы көргүзүүн ёзугаар тургускан. Бай-Тайга районнуң Культура бажыңынга Тэзлв суурнуң чурттакчылары хоочун, ортумак, аныяк салгалдарның артистериниң киржилгези-биле болган шиини сонуургап көрген.

Тыва улустуң шаандакы амыдыралын көргүскен ук шиинин кол рольдарын артистер Р. Сарыг-Хуурак, К. Сапык-оол, О. Чөлбеней, А. Хомушку, С. Ондар болгаш өскелер-даа ойнап чоруп турар. «Хайыраан ботту» республиканың хөгжүм-шии театрының артистери районнуң ажыл-агыйларынга, суур бүрүзүнге база көргүзер. Кажан ол районга ук шиини ойнап көргүскениниң соонда, артистер Барыын-Хемчик районнуң ажыл-ишчилеринге аалдап чедерлер.

БӨГҮН

Моолдуң Завхан аймааның болгаш Бурят АССР-ниң урянхай болгаш литературазының төлээлери найыралчы аян-чоруун кылыры-биле Кызыл хоорайның аэропортунга ужуп чедип келген. Аалчыларны найысылалдың культура албан черлериниң ажылдакчылары, республиканың удуртур даргалары найыралчы байдалга уткуп, хүлээп алган.

Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга моол, бурят болгаш тыва артистерниң каттышкан улуг концерти болур. Аңаа «Саян» ансамбльдың артистери база киржир. Ат-сураглыг, урян чүүлдүң ёзулуг мастерлериниң солун программалыг концерти көрүкчү бүрүзүнге улуг магадалды бооп болур дээрзинге идегел улуг.

ДААРТА

Чөөн-Хемчик районнуң культура ажылдакчылары—ниитизи-биле 17 кижи Моол Арат Республиканың Убса Нур аймааның культура ажылдакчылары-биле арга-дуржулга солчуру-биле аъттаныптар.

Районнуң культура ажылдакчылары Убса-Нурга болур культура ажылдакчыларының семинарынга база киржир. Ол ышкаш аймактың чамдык сумуларынга солун концертти көргүзер. Ыйаа Чалаана Культура бажыңының бот-тывынгыр артистери, национал хөгжүм оркестри кирип турар. Культура ажылдакчыларының бөлүүн республиканың эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчызы Светлана Сат удуртуп чоруур.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ОКРУГТАРНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 33 чүүлүнге дүүштүр, округтарның соңгулда комиссиялары Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга [illegible] кандидаттаны бүрүткээн:

Сукпак № 79 соңгулда округу

Арапчан Бообак-оол Иргитович, 1938 чылда төрүттүнген, Сукпак ортумак школазының башкызы, СЭКП кежигүнү, Сукпак суур.

Зорина Лидия Семеновна, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ширнин-оол Хертек Өлбековна, 1945 чылда төрүттүнген, Тываның хөгжүм-шии театрының ботизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Юмбуу Кима Байкараевна, 1935 чылда төрүттүнген, ССРЭ-ниң социал банкызының Тыва республика эргелелиниң кол ажыл-чорудулгазының талазы-биле инспектору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ялаков Кям Шейхутдинович, 1940 чылда төрүттүнген, «Тувамясомолпищепром» [illegible], СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Хову-Аксының № 103 Соңгу соңгулда округу

Голиков Василий Петрович, 1948 чылда төрүттүнген, Кызылдың шиичилел-ажылгал бүдүрүлгезиниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады

ОЛ—БАШКАРЫКЧЫ ПАРТИЯ БОЛУР

Партияның XXII Тыва область конференциязынга СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарын соңгааның номчукчулар билир. Олар бистиң партиявыстың ол улуг шуулганынче кандыг күзел-чүткүлдер-биле баар деп боданы турарыл, эде тургустунуушкунуң бо нарын үезинде партияны кайы хамаанчок халдаашкыннардан камгалаар дээш чүнү кылза чогуурул дээн ышкаш айтырыглар номчукчуларны дүвүредип турар. Бистиң корреспондентилеривис делегаттар-биле ужуражып, сонуургааны айтырыгларны салгылаан.

Бөгүн делегаттарның бирээзи, СЭКП Кызыл хоорномунуң бирги секретары В. Г. В а л ь к о в-биле бистиң корреспондентивистиң беседазын парлаадывыс.

«Социал-экономиктиг айтырыглардан эгелээш, корум-чурумга чедир тургустунган бүгү чидиг айтырыглар партия комитеддиниң, коммунистерниң кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг».

— Виталий Григорьевич, бо чыл силерниң ажыл, амыдыралыңарга онзагай болган: бирээде — хоорайның коммунистери партия хоорномунуң бирги секретарынга альтернативтиг байдалга соңгуп алдылар. Ийиде — база ындыг байдалга партияның хоорай организациязындан СЭКП-ниң съездизинче делегат кылдыр соңгуттуңар. Ол дээш байыр чедирерин чөпшээрең көрүңер.

— Четтирдим. Бирги секретарь дээрге бедик албан-дужаал эвес, а бедик харыысалга-дыр. Эде тургустунуушкунуң негелдези ындыг. Найысылалдың дөрт муң ажыг коммунистериниң, ажылчы чонунуң күзел-чүткүлдерин барымдаалап ажылдаар, бүгү айтырыгларны кичээнгейниң төвүнге тудар апаар. Ынчангаш харысалга эгээртинмес. Социал-экономиктиг айтырыглардан эгелээш, корум-чурумга чедир тургустунуп турар бүгү чидиг айтырыглар бо хүнде партия комитединиң, коммунистерниң кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг. Бо талазы-биле сорулгалар улуг. Оларның күүселдезин үе көргүзе бээр.

Съездиже делегат кылдыр соңгааны — мээң бодаваамым чүүл болган. Ол дээш бүгү коммунистерге өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Дыка улуг бүзүрел деп санаан, оон артында эгээртинмес улуг харысалга онаажып турарын база билир мен.

— Съезд мурнунуң документилеринге хамаарыштыр боданыңар чугаалап көрүңерем.

— СЭКП-ниң ТК-ның Платформазының болгаш Уставтың төлевилелдериниң талазы-биле ажык чугаалар найысылалдың партия организацияларынга болгулаан. Оларны кичээнгейге ап, бюрога сайгарып чугаалашкан бис. Коммунистер-даа, мен-даа Платформада айыттынган «СЭКП болуңуң политиказын чорудар болгаш демократтыг чорудулгаларга дүүштүр башкарыкчы партияның чурумун камгалап арттырар дээш демисежир» деп чүүлүн деткээн. Чүге дээрге эде тургустунуушкунуң бо чорудулгаларының үезинде янзы-бүрү агымнар, бөлүктер тыптып келген, олар «чаа» программа-биле чонну төөредирин ораллажып турар, чамдыктарының эчис сорулгазы чонну эвес. А Коммунистиг партия частырыгларны кылып-даа турган болза, ниити үзел-бодалы, сорулгазы гуманныг, кижиже угланган. Бистиң ниитилелге ол башкарыкчы партия болур-даа, артар-даа ужурлуг.

— Ынчалза-даа партияның ат-алдары кудулаан-дыр, ол ам-даа кудулап турар...

— Кудулап турар эвес, кудулады турар. Мында бир талада — ону кудуладырынга сонуургалдыг күштер бар. Оларга ажыктыг болганындан чогумча чок чүүлдерни мурнунга тудуп алгаш, ол бүгүнү партияга шамнап турар. Ийи талада — чамдык коммунистерниң талазындан тыптып турар таарымча чок чүүлдер. Ооранывышкын, кээлдениишкин дээн янзылыг үүлгедиглер партияның ат-алдарын бужартадып турар. Ындыглар дээрге партияга ат-алдар, артык эргелер, чинчелдер сүрүп киргеннер болур.

Ындыглардан чоорту адырлып турар бис. Чок, оларны тып илеретпеш, партиядан үндүрүп турар деп билбевис, боттары уруп турар. Эде тургустунуушкунуң негелделери аңаа таарышпас. Дойу күш-биле ажылдаар күзел чок, партияны камгалаар күзели чок кижилер боттарының билеттерин дужаап бериптерлер. Оларның аразында бедик албан-дужаал ээлеп чораан кижилер безин бар. Чоокта чаа безин ИХМ-ге килдистер начальниктери чораан, кураавырда полковниктер Клычников, Калинин, Зайцев олар пенсияже үнген соонда билеттерин ыкеп бериңкеннер.

Шак ындыг чоруктар партияның ат-алдарын кудулады турар. Ол кудулап турар аттарның эгидери — коммунист бүрүзүнүң хүлээлгези деп санаар мен. Ол талазы-биле съезд мурнунуң документилеринде база тодаргай киргей болуп турар. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, партияга чаа амыдыралды тургузар, оон овур-хевирин өскертир, чаа ёзу кирер, болуушка хамаарышпас хүлээлгелер күүседирниден ойталаар, оларны Советтерге дамчыдар дугайында чугаа чоруп турар. Бо таварылгаларда Советтер экономикада, социал амыдыралда тодаргай ажыл-херектер дээш

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Эрткен хүннерде боол эрткилээш каттышкан хуралдарга депутаттар элээн каш хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көөрүн уламчылаан. Оон-биле чергелештир сессияның ажылдын үре-түңнелдиг болдураарының база дүрегеделдериниң талазы-биле чамдык чүүлдер дугуруштунган. Арткан үеде кол-кол хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып көргеш, сессияның ажылын июнь 14-те доозар деп дугурушкан.

Күрүне, аренда, кооператив, хөй-ниити болгаш өске-даа черлерниң бүдүрүлгелериниден, каттыжышкыннарда болгаш организацияларда үндүрүг дугайында хоойлу төлевилелиниң хамаарыштыр улуг чугаа болган. Ыламгыя ол черлерден тыртар үндүрүгнүң хемчээли кайы хире болуруул деп айтырыг талазы-биле чидиг маргылдаалар болуп турган. Ол черлерниң арыг орулгаларынга үндүрүг оңаарының үш янзы вариантызы тургустуна берген: план-бюджет комиссиязы үндүрүгнүң үстүкү хемчээлин 50 хуу болдурар деп саналдаан, ону чөпшээрежикте комиссиязы деткээн, чазак — 55 хуу, а элээн хөй депутаттар —45 хуу деп саналды киирген.

Депутаттарның хөй кезии ужку саналын деткий бээрге, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. И. Абалкин сес алгаш, мынча деп чугаалаан: бир эвес арыг орулгадан тыртар үндүрүгнүң үстүкү хемчээлин 45 хуу деп доктаадыптар болза, чурттуң бюджединге 20 млрд. хире рубль четпестей бээр, оон уламындан келир чылдың планынга кирген элээн хөй чүүлдер, оон иштинде социал хемчеглер боттанмайн баарын баш удур-ла алдынааны ывыс ол болур. Аңаа харыы кылдыр бир депутат «бистер доктаадын базыпкан кагдывыс, а силер четпестеп турар, ол хире акшаны кайыын алырын дилеп тывыңар». Шаштырыглыг ол соске курал даргазы А. И. Лукьянов болгаш өске-даа депутаттар шыңгыы удурланган. Бир эвес кызыы ажылдаваан, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедитпейн, акшахерекгиин кайы-бир адырлан аваа-ла уштуп ап турар апаар болза, чиик амыдырал сүрер чорук тургустунуп кижилерниң харысалгазы кудулай бээр.

Бо төлевилелди ийиги номчулгада база катап сайгарар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Сессияның киржикчилери оон соонда парлалга дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашкан болгаш оон чүүлдерин тус-тустап бадылап эгелээн. Ол-ла хүн ук төлевилелди чедир ажылдап кылган парламент кежигүннери-биле журналистерниң ужуражылгазы болган.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Россия Федерациязының улус депутаттары республиканың парламентизин тургузар, тодаргайлаарга тус-тус комитеттерге болгаш комиссияларга чеже санныг кижини ажылдаар кылдыр соңгуп алырының дугайында айтырыгны сөөлгү хүннерде уламчылап чугаалажып келген. [illegible] республика палатазынга болгаш националдар палатазынга 126.126 кижиниң парламент кежигүннери кылдыр соңгуур деп саналды киирип келген. [illegible] парламент кежигүннерниң саны көвүдээр. [illegible] бүгү депутаттарны парламент кежигүнү кылдыр [illegible] деп саналдар тургустунган.

Парламент кежигүннериниң санын көвүдедип ажы бүгү депутаттарны парламент кежигүнү кылдыр [illegible] чамдык эргелери казыттынып бээр деп саналдар тургустунуп кээрге, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин национал тургузугларның төлээлекчилери-биле тускай ужуражылганы кылып, оларның-биле сүмелешкен. Оон түңнелинде ийи палатаның кайызынга-даа 163 депутатты соңгуур деп дугуржулга кылдынган. Ону Съезд деткээн.

Бо айтырыгны чугаалажып турган үеде чапсар үелиниң болган бир бадылаашкынга Дээди Советтиң Даргазының бирги оралакчызынга депутат Р. И. Хасбулатов соңгуткан. А Дарганың база бир оралакчызының дугайында айтырыгны даразында шиитпирлээр деп дугурушкан. «РСФСР-ниң социал-экономиктиг байдалының дугайында» резолюцияны депутаттар чугаалажып эгелээн.

(СЭТА).

ЧУРТТАКЧЫ ЧОНГА ДЫҢНАДЫГ

Корум-чурумну, хоойлу-дүрүмнү база сагылга-чурумну быжыглаар, кем-херек үүлгединикчилерин, мангысталчак чоруук, арагалаашкын болгаш алкоголизм, кылымал ээмиртир суксуннар белеткээр болгаш арага аймаан чинжен өртенке садар чоруктар-биле демиселди күштелдирер, автотранспорт шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар, чурттакчылыг черлерге болгаш оруктарга хулиганнаашкыннарны база таарымча чок өске-даа чүүлдерни болдурбазынче угланган ажылды кылыр сорулгалыг профилактиктиг хемчеглерни алырыбиле, СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели республиканың районнарынче партия, совет, ажылагый, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының бөлүк ажылдакчыларын чоруткан. Шак-ла ындыг бөлүктер Кызыл хоорайда база ажылдап эгелээн.

СЭКП обкому, республиканың Министрлер Чөвүлели бүгү ажылчы чонну, черлерде партия, совет, ажылагый ажылдакчыларын, бүдүрүкчүлерни, организацияларның болгаш албан черлериниң удуртукчуларын бо чугула хемчеглерни чорударынга идепкейлиг киржип, деткимче көргүзерин дилеп тур.

Наадымга уткуштур

КҮЖЕНИИШКИННИГ АЖЫЛДААР

Ам удаваас бирги чартык чыл доостур. Үе далаштырып, план күүседир талазы-биле чүнү кылыры артканыл деп айтырыгны чидиг-биле тургузуп келген. Бо материалды белеткеп тура, Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң дараазында медээзин алган бис.

Бирги чартык чылда күрүнеге эът биле сүт садарының планының күүселдези (1990 чылдың июнь 1-де, центнер-биле)

Районнар	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	1500	1535	102,3	3200	1737	54,3
Мөңгүн-Тайга	400	200	50,0	200	129	64,5
Барыын-Хемчик	4800	2842	59,2	8000	6294	78,7
Өвүр	1800	1515	84,2	1800	974	54,1
Сүт-Хөл	5300	1976	37,3	7400	3716	50,2
Улуг-Хем	6800	5208	76,6	22700	15408	67,9
Чөөн-Хемчик	3700	2698	72,9	14700	11661	79,3
Таңды	9700	8661	89,3	37500	29805	79,5
Бии-Хем	7200	4289	59,6	33400	13415	40,2
Тожу	1000	831	83,1	2150	929	43,2
Каа-Хем	7200	4329	60,1	23100	15322	66,3
Тес-Хем	3800	1755	46,2	3500	2417	69,1
Эрзин	3900	1676	43,0	3250	2044	62,9
Кызыл	16700	13562	81,2	15500	13151	84,9
Кызыл хоорай	1200	2216	184,7	—	—	—
Республика	73000	53293	71,1	176400	117002	66,3

Тайылбыр: 1—бирги чартык чылда эът дужаар планы, 2—дужааганы, 3—хуузу; 4—бирги чартык чылда сүт дужаар планы, 5—дужааганы, 6-да хуузу

Үттүнде сан-чурагайлардан алырга, бирги чартык чылда мал продукталарын садар талазы-биле кым мурнап, кайызы хожудап турарын илдең-дир. Чартык чылдың түңнелинче малчыннар Наадымынга чугаалажыр дээрзин билдингир. Аңаа чүгле ийи-үш район, оң хире совхоз, чүс ажыг өг-бүле малчыннар эвес, а ниити республика эки көргүзүглүг болуп, планнарын бүрүн күүседип, ёзулуг байырлал шинчилиг ужуражыр ужурлуг. А бир эвес Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем районнарының совхозтары эът дужаар талазы-биле амгы байдалын экижитпес болза, бистиң ындыг харык бар бе? Сүт садарының планы шуут-ла күүсединнмезиниң кырында келгендир. «Бии-хемчилер чаңгыс-ла ай дургузунда барык 2000 тонна сүттү канчап дужаарыл? Беш ай дургузунда дужааганы чүгле 1341 тонна-дыр. Ниити республика планын күүседиринге ол районнуң деңзигүүрү улуг.

Эрткен чылга бодаарга, каңчаар ажылдап турар бис деп айтырыг база туруп келир. Эът дужаарын Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Тожу, а сүттү — Бай-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Таңды, Тес-Хем, Эрзин, Кызыл районнар көвүдеткен.

Күрүнеге мал продукталарын садып тура, бистер чүгле сан сүрер эвес, оон шынарын-даа кол кичээнгейде салыр ужурлуг бис. Мында ийи утка бар: бирээде, эки шынарлыг продукция дээш ажыл-агыйлар өртээ бедии ап, ийиде, чоннуң өмчүзүнге кадыг чемгенин ужурланып турар. Мындыг байдалда сүттү Бии-Хем районнуң дужааганы 5329 тонна, Кызыл биле Улуг-Хем районнар арган-доорган малды өскелерден хөйнү дужааган. Сүт-Хөл биле Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйлары шынарлыг продукцияны дужааган.

Шынар чок эът дужаарга, бир талазында, хөй мал садар апаар, ийиде, эвээш орулга кирер.

Ам эът биле, сүт садарын көвүдедиринге чугаар таарымчалыг үе келген. Оът-сиген чаа-биле үнүп турар, ол мал малчыннар чайлаглап эккелген. Садар малды дүн-хүн чок хадарартындан ажыгда, немей чемгерер херек. А сүт садарын, ону садарын көвүдедириниң бир аргазы — сарлыкты, инекти, хойну саап болур. Ол ышкаш улустуң хуузунда малының сүдүн садып алыры [illegible] [illegible]

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

КУРЛАВЫРЛАРНЫ АЖЫГЛААР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Улустуң херегленир бараан»ын бүдүрерин көвүдедир база Тыва АССР-де [illegible] [illegible] 1989 чылдың май 15-те доктааткан доктаалының күүселдезин чугаалажып көрген.

Ол документ бүдүрер улустуң херегленир бараан бүдүрер, [illegible] хемчеглер [illegible] [illegible]

[illegible]

Оон-биле кады Министрлер Чөвүлелиниң ол чугаа [illegible] 1990 чылда [illegible] [illegible]

[illegible] 1990 чылдың [illegible] 5 район күүскен.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели [illegible]

[illegible] трикотаж фабриказы (эш Сарыглар), «Тыва сүт-мелиорация» каттыжышкыны (эш [illegible]) [illegible] Министрлер Чөвүлели [illegible]

Үстүнде айыткан доктаалды күүседир [illegible] Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге [illegible] район база Кызыл хоорай Советтериниң күүсгекчи комитеттери [illegible]

Төлевилелдерни чугаалажып тур бис

XXVIII съезд: *саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер*

ХАНЫ САЙГАРЫЛГАНЫ КЫЛГАН

Бай-Тайга районнуң партия конференциязынга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Платформаның база партияның Уставының төлевилелдериниң дугайында чугаалашкан. Илеткелчи СЭКП райкомунуң бирги секретары Б. Д. Монгуш Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдериниң тус-тус бөлүктеринге доктаап, район амыдыралының чамдык чижектери-биле холбап, тодаргай анализти кылган. Партия райкому, ооң бюрозу СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге Платформазын болгаш Уставтың төлевилелдерин районнуң партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге таныштырар, ооң сайгарылгазын чорудар талазы-биле чогуур хемчеглерни алган. Ук төлевилелдерни демократчы байдалдарга сайгарып, чугаалажып көөрүнге, районнуң 30 ажыг коллективтериниң коммунистери, партияның, күш-ажылдың хоочуннары, кежигүн эвестер болгаш аныяктар каттышкан, 35 хире чаа санал-оналдарны киирген. Ылангыя сан-хөө [illegible] районда. Тээлиниң № 3, Шуйнуң казымаалынга школаларының партия организацияларынга төлевилелдерни сайгарып, ханы чугаалажыышкыннарны кылгылаан.

Чуртта болуп турар чаартылгаларны районнуң коммунистери бүрүн чүүлдүгзүнүшкүн-биле деткип, ооң оруунда тур бергелерни, аңгы-аңгы сагыш-бодалдарны медереп билип турар. Ол ышкаш эде тургустунуушкунга чаңгыс алгаш, СЭКП-ниң ролюн кудуладып, партияга федералисчи структураны алдараар, коммунистерни наппылдар айыы-биле тарадып тургузар, харын-даа Ленинге, ленинизмге удур хемчежип турар агымнарның талалакчыларынга оруктуг бербес херекке СЭКП-ниң авангардыг ролюн көдүрериңге боттарының үнүн кадып турарлар.

Районнуң коммунистери амгы үеде партияның ат-алдаазын улам бөлүрүп, СЭКП-ниң идейлиг болгаш организастыг үндезиннерин ынзы бүрү халдаашкыннардан камгалаар үе келген деп санап турар.

Шуй ортумак школазының башкызы Ч. Х. Чульдум-оол, эмчилээде партия эге организациязының секретары, Тыва АССР-ниң улус депутаты Н. Х. Хертек, Тээлиниң № 1 ортумак школазының башкызы Ө. С. Шыырап бистиң республиканың, районнуң социал экономиктиг хөгжүлдезинде бар четпестерни айтып, оон экижидер талазы-биле партия, совет органнарының күженишкиниң ажылдаарын сүмелеп, ниитилел хөгжүлдезиниң төвүнге кижини тургузуп, ооң амыдырап-чурттаарынга болгаш ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, социал чөптүг чорукту быжыглаар дугайында Платформаның төлевилелинде киирген чүүлдү деткээннер.

Күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны А. Ч. Иргит мал ажылында ажылдап турарларының ажылын чиигедип, кадыын камгалаар, амыдырал байдалын экижидер ажылдарның районда ыракта четпес боттанып турарын айыткан. Мен бүгү назынымда коммунистиг партия-биле кады чоруп келдим. Ону деткиир мен. Партияны хүндүлеп, ооң аттарын [illegible] боттарының чагтырын [illegible] лер» дээн.

Платформаның төлевилелин районнуң партия эге организацияларының таныжып турганы, кадээ ажыл агыйның хөгжүлдезинге шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга хамаарыштыр санал-оналдарны киирген-нер.

«Бай-Тал» совхозтуң партком секретары М. Н. Баавыр «СЭКП ТК-ның март (1989 чыл) Пленуму кадээ ажыл агыйны хөгжүдер талазы-биле чыңгыы эгилде кылган. Хүлээп алган доктаалдар кезеглериниң күүселдезинче СЭКП обкому, партия райкому эвээш кичээнгейни угландырган. Чер ажылынга дүжүт албас-тыр бис. Ону харылап турар күүсээлгени организастаан, удуртукчу коммунистерден негелде кошкак. Чугур хемчег албас-тыр бис, оңгу ам кым харыылаар ужурлуг «чүвел»» деп айтырыг салган.

— Районнуң АУК-түн кежелдаа катап сайгарып, ат-сывын өскерткен. Ынчалза-даа районга кадээ ажыл агыйның хөгжүлдезинге ооң кандыг-даа чаартылгалар кирбээн. Совхозтар кадээ ажыл-агый машиналарын, минералдыг чемишчидилгелерин улуг өртек-биле садып ап турда-ла, кадээ ажыл-агыйның продуктуларын куруге чиик өртек-биле садып алыр-дыр. Бо өртектер аразында шарыштакты деңнештирип, кадээ ажыл-агый продуктуларынга чаңгыс аай өртектер турар кылдыр доктаадып тургузарын, эде көөрүн Платформаже киирер—деп, коммунист Н. Б. Куулар саналдаан.

— Республикада тургустунган кооперативтерниң ажылының кыналдазын шыңгыы кылып, чуртка-даа, бистиң республикага-даа хөлегеленчек экономиканың ээлериниң тыптып келгени-биле буруулуг кижилерниң илередип тып, күрүне өнчүзү оорлап, экономиканың четпес талаларын ажыглааш, боттарынга ажык-кончаа сүрер, чиижек, ховар бараанарны өске чүүлдерге орнап садып, сайгарып турар ындыг кижилерге ажык оруу бербейн, оларны тодарадып тыварынга кижи бүрүзү эн активчи киржир болза эки. Ынчап оларның турашында [illegible] боттарының ажыл-чорудулгазын чээ көөр апаар — деп, «Тээли» совхозтуң кол мал эмчизи С. С. Хертек чугаалаан.

Районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Б. Д. Хемер-оол:

— Чер-черлерде ажылчын күштү ажыглаары-биле республикага дүк болбаазырадыр бүдүрүлге черлерин кадээ района төптеринге тургузарын көөрчүп көөр, ол ышкаш тыва национал идик-хеп даараар, аъш-чем белеткээр кылыр цехтерни район төвүнге дарый ажыдары кончуг чугула.

«Кара-Хөл» совхозта пенсионер коммунист Б. Л. Күжугет:

— Платформаның төлевилелинде бөдүүстүң курлавырларын чеп ажыглаарын, чиг эттн болгаш материалдарны камнаарын, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле демисежиринге кол кичээнгейни угландырган. Курлавырларда бар чүүлдерни тус черге таарыштыр ажыглаары-биле «Кара-Хөл» совхозтуң девискээринде Кара-Суг деп черде эки шыпаргыг дой-довурактыг черге [illegible] бүдүрер болуун-даа кылгаш, бо туруг материалды-биле совхоз бодун бүрүн хандыртынып шыдаар. Мону удуртур ажылдакчылар шиитпирлеп көөрү чугула — дээн.

«Бай-Тал» совхоз Япония-биле дорт валюта солчулгазын сарлык болгаш аңгор өшкүлер-биле кылып болур аргазы бар. Ынчангаш күрүне чагыының күүселдезинден хамаарылга чокка совхоз бодуг садыглажып болур аргалыг дээрзин база ол ышкаш совхоз девискээринде чурттап турар хуу чондан садып алган кадээ ажыл-агый продуктуларын совхозтуң планынга киириштерин өскертпейн, бо хевээр арттырарын боттандырарда чугула дээрзин совхоз директору, Тыва АССР-ниң улус депутаты Ч. Х. Хертек, коммунист С. С. Очур олар саналдааннар.

СЭКП-ниң Платформазының-даа, СЭКП-ниң Уставының-даа төлевилелдеринде партияның үндезини болур эге организацияларның ролюн бедидерин онзалап айытканы районнуң коммунистери деткии турар. Бүгү коммунистер, партия организациялары болуунуң ажыл-чорудулгазын дорт шиитпирлээр эргени тыпсып турарын улуг бүзүрел кылдыр хүлээп ап турар. Ылангыя эвээш кежигүннерлиг партия организацияларынга боттары хуралдар эрттирериниң хуусаазын, ажылдың хевирин шилип алыр кылдыр тургузуп турары кончуг таарымчалыг дээрзин хөй алырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелинде, суг ажыл агыйының Тээлиде участогунда, районнуң сан-хөө килдизинде болгаш ажыл-агыйлар аразында КМК-да партия организациялары саналдап киирген.

Чамдык коммунистер кандидат стажты арттырарын саналдап, ол дээрге аныяк кижиге шылгалда база ооң ажылажып душ бөле коммунистерниң бот-харысалгазының бедидериниң оруу кылдыр көөрү, рекомендация бээрин арттырар дугайында саналдаан.

Райпо даргазы К. С. Чамбый-оол:

— 18 хар чедир назылыг ССРЭ-ниң кандыг-даа хамаатызы партияга кирип болур деп Уставта айытканынга каттышпас мен. 18 хар четкен-не дыш билиг-медерели эки бышкылдаан аныяк кижилерни, кем-херек үүлгедип, харысалгага онаажып-даа чораан аныяктарны партияга кирип алыр бе? Бо дээрге коммунист кижиниң ат-алдарын, харысалгазын кудуладып турар чүүл-дүр. Эрги төлевилел ёзугаар ажылчын аңгыныы эн төлептиг, мурнакчы кезээниң төлээлери партияга кирер ужурлуг.

АУК ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы К. И. Седип:

— Чуртка ажыл чок кижилер деп чүве турбас ужурлуг. Бо талазы-биле партия, чазак чогуур дээштиг ажылдарны чорудары чугула. Ону амгы бистиң амыдыралывыс шуут дорту-биле негеп келген. Күш-ажылдың чаа арга-хевирлерин чер-черлерге тургузуп, ылангыя кооперативтер шимчээшкинин кайбартыр, олче ажыл чок кижилерни хаара тудар, хоойлу органнарының киржилгезин улам тодаргайлаар, хоойлунуң чымчак көрдүүген талаларын шыңгыырадса эки.

Тээлиниң № 3 ортумак школазының директору К. К. Сарыг-Доңгак:

— Бистиң чуртувуста ажыл чоктар чок, национал айтырыглар шиитпирлеттинген деп хоозун кыйгырыглар-биле чурттап келген бис. А херек кырында ол амыдыралда боттанмайн турар. Районнуң социал-хөгжүлдезинде шиитпирлеттинмейн артып турар айтырыглар хөй. Школалар, уруглар албан черлеринче кошкак кичээнгей салып келгенинден олар эргижирээн. Бичии чаштарны ясли-садик-биле хандырар, культура албан черлериниң материалдыг баазазын быжыглаар айтырыгларда четпестерни дарый эдери чугула. Албан, организация черлериниң оран-савалары чүүзен артык делгем, чырык, чылыг болуп турар. Райкомнуң, АУК-түң чамдык ажылы эвээш, артык штаттарын кызырар болза эки. Национал кадрларны удуртур ажылдарга деп шидип, ажылдадыры — үениң чугула айтырыы. Бистиң аныяктарывысты ажылга киирер, ажылдадып айтырыг кончуг чидиг тургустунуп келген.

Районнуң партия организациялары, күш-ажылчы коллективтерге болгаш партияның район конференциязынга партияның эн кол документилери болур СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдерин чугаалажып турда, коммунистерниң сеткил-сагыжындан илип үндүргени саналдарының чамдыызының кол утказы, угаажыышкыннары мындыг болган.

Седип-оол ИРГИТ.
«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң корреспондентизи.

ПОЛИТӨӨРЕДИЛГЕ ХЕРЕК БЕ?

УТКАЗЫ, АРГА-ХЕВИРЛЕРИ

Амгы үеде партийжи политиктиг өөредилгениң хереэ бар бе? Ындыг үннер эвээш эвес дыңналып турар. Бирээде, ажык чарның, политиктиг плюрализмниң үезинде радио, телевидение, хөй санныг солуннар, журналдар, чуга сеткүүлдер дамчыштыр ап турар информация-биле кызыгаарланза чүл деп турар. Ийиде, амгы үениң чугула айтырыгларынга партияның теоретиктиг ажыл-чорудулгазы харыы берип шыдавайн турар болганда, пропагандистер кичээлдерге ол айтырыгларны сайгарып, харыы бээри берге-ле болгай дээр хөөннер бар.

Ындыг угаазылал-биле чөпшээрежир арга чок. Чүге дээрге бистиң партиявыстың үндезини болур принциптери база эчис сорулгазы — марксисчи-ленинчи угаан-медерелди бедик деңнелге чептередири. Бо дугайында В. И. Ленин 1905 чылдың июньда бижээни «Политиканың педагогика-биле холбаарының дугайында» ажылынга демдеглээн.

В. И. Ленин организацияның, бөлүктүң, бөлгүмнүң массаларга доктаамал ханы болгаш калбак салдар чедирер ажылы чок болза, социал-демократтыг организация туруп шыдавас дээрзин айыткан. База шалкым революцияның-даа, политиктиг таптаашкынның-даа үезинде партияның массаларга салдар чедирери соксавас ужурлуг деп демдеглээн.

Бо бодалдар чүгле революция чылдарында чугула турбаан. Ниитилелдиң революсчу чаартылгазының идепкейлиг демиселчилери кылдыр ажылчы чоннуң угаан-медерелин, массаларның политиктиг культуразын бедидери марксисчи-ленинчи партияның идей-теоретиктиг ажыл-чорудулгазындан хамааржыр дээрзи билдингир. Эде тургустунуушкунуң политиктиг платформазын хүн бүрү ниитилел, республика, тодаргай коллективтер амыдыралында өскердип, сайзырап, чаартынып турар болуушкуннар-биле холбаштырары чугула. Бо байдалдарда коммунистерден политиктиг ханы билиглер негеттинер.

Каа-Хем районнуң партия организацияларында дыңнакчылар өөредилге үезинде боттарының мергежилин, ниити билиин бедидип ап турар. Кичээлдерге эш-өөрү-биле боттарының билиин, үзел-бодалын үлежир аргалыг болуп турарлар.

СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының ажылдакчыларының чорудкан социологтуг шинчилелдериниң түңнели-биле алырга, 1983 чылга чедир бистиң чурттуң ажыл-ишчилерниң сонуургалы бир дугаарында даштыкыда болуушкуннарже угланган турган болза, 1983 чылдан бээр чурт иштиниң политиктиг амыдыралынче хүн бүрү сонуургал салып турарларының саны 60-дан 70 хуу чедир өскен болуп турар. Кижилерниң политиктиг культуразының сайзыраан деңнелин оларның политиктиг билииниң хемчээли, шынары, системалыы, быжыы көргүзер. Социологтуг шинчилелдерге киришкеннерниң чүгле 40 хуузу социалистиг демократия деп чүл дээрзинге тайылбырны бергеннер. Оларның 60 хире хуузу социалистиг демократияны бир дугаарында хамаатыларның эргелеринге болгаш хүлээлгелеринге, 20 ажыг хуузу ниитилел база күрүне тургузуунга хамаарыштыр билип, а чүгле 15 хире хуузу кижилерниң эрге-ажыы ниитилел болгаш күрүне тургузуу-биле холбашкан турарын айыткан.

Бо дугайын 1989 чылда «Мысль» деп ном үндүрер черге үнген «Идеологическая работа и социальное творчество масс» деп номдан номчуп болур. Ынчангаш бо тайылбыр кижилерниң ниитилелде болуп турар болуушкуннарга сонуургалын массалыг информация хандырып турар-даа болза, политиктиг билиглерин тода хевирлеп, оларның алыс утка-тургузуун ханы билип алырынга дуза бербейн турарын көргүзүп турар. Ол четпести системалыг өөредилге узуткап болуру билдингир. ЮНЭСКО-нуң шинчилелдери ёзугаар амгы үеде билиглерниң чартыы беш чыл болгаш-ла чаартынып турар. Ындыг болганда үзүк чок өөренири негеттинип турар.

Эде тургустунуушкун үезинде политиктиг билиглерниң шапкын чаартынып, тыптып кээп турарын бистиң чуртта ниитилел амыдыралы база бадыткап турар болгай. Мындыг байдалда политиктиг амыдыралдан чыдып калбас дизе, хүн бүрү чепсегленир апаар.

Политөөредилгениң чаа логиказы амгы үениң хөй талаларлыг, удурланышкак, доктаамал эскерилгелерлиг, хайнышкынныг болуушкуннарын өөренириниче углап турар. Оон-биле кады партияның база күрүнениң марксисчи-ленинчи үзел-бодалдың тыптып келген төөгүзүн, хөгжүлдезиниң аңгы-аңгы үе-чадаларын шүгүмчүлекчи сайгарып көрүп тургаш, амгы үениң ниитилел болуушкуннарын тайылбырлаарынга удуртулга болдурарын негеп турар.

Ниитилел амыдыралында болуушкуннарның албазын кижилерниң сонуургалы канчаар-даа аажок байыткан. Ынчангаш ол хөй талалыг сонуургалдарны политөөредилгеге долузу-биле хандырары негеттинип турар. Политөөредилгени эде тургузарының үндезин айтырыы дыңнакчыларны бот-өөредилгеже организастаары ниг деп турар.

Бистиң республиканың партия организацияларында бот-өөредилге ийи хевирлиг. Бирээде, болур кичээлдерге белеткенир: классиктиг чогаалдарны, партийжи документилерни номчуп конспектилээри, солун, сеткүүлдерге үнген материалдарны чыып, сайгарары, клеткел-дыңназыгларны, лекцияларны белеткеп кылыры, рефераттарны бижип, камгалаары, словарьлар болгаш өске-даа чыындылардан чаа терминнерге хамаарыштыр тайылбырны өөренири дээн ышкаш. Бо талазы-биле ажылды пропагандистер организастап турарын Каа-Хем районнуң партия организацияларынга чорудкан шинчилелдер база өске-даа районнарның партия организацияларының дуржулгазы бадыткап турар.

Ийиде, бот-өөредилгени хууда план ёзугаар коммунистер боттары шилип ап, организастаар. Дооступ турар өөредилге чылында 1320 бот-өөредилгелиглерниң иштинде чүгле 631 партия кежигүннери боттарының политиктиг, теоретиктиг билиин бедидип ап турар. Өөредилгениң бо хевирин моон-даа сайзырадыры партия организацияларындан негеттинип турар. Дыңнакчылар билиглерни ханы шиңгээдип алыр уран аргаларны билип алырынга дузалаары партия эге организацияларының, ооң бюроларының секретарьларының, пропагандистерниң хүлээлгезинде кирип турар.

Өөредилгеге сонуургалды чүгле ооң ужурутказы оттурбас, ону чорударының методиктиг арга-хевирлери база хайныктырар чүве болганда, кичээлдерге демейлешпес үзел-бодалдарны илередир, политиктиг амыдыралдың шапкын агымының нарын айтырыгларынга харыыларны дилеп тывар байдалдарны тургузары чугула болуп турар. Бо негелдеге дүүштүр сөөлгү чылдарда СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы пропагандистерге, партия активинге методиктиг дузаны чедирип турар. Дискуссияларны, «төгерик столдарны», ажыл-херекчи оюннарны организастап эрттиреринге ажыглап болгу дег материалдарны белеткеп, ону семинарларга таныштырып турар. СЭКП Кызыл хоорком унче, райкомнарже, бүдүрүлге черлеринде парткомнарже чорудуп турар методиктиг бюллетеньнерге ону парлап тарадып турар бис.

Хөй-ле пропагандистер кичээлдерге дыңнакчыларның сонуургалын, идепкейлиг чоруун чедип ап, үзел-бодалын эш-өөрү-биле үлежир аргазын тургузуп турарын социологтуг шинчилелдер көргүскен. Оон-биле кады кичээлдер солун эвес, чүгле лекция хевирлиг эртип, дыңнакчыларга билиин, медерелин быжыглаар арга бербейн турарын база айтып турар.

Бо өөредилге чылын түңнээр үеде политиктиг өөредилге системазында кандыг эде тургустунуушкун барыл, кандыг арга-хевирлер үре-түңнелдиг, ажыкты берип турарыл, канчаар [illegible] уштунар болзувусса экил деп [illegible] тус-тус партия организацияларындан, хоорком[illegible], райкомнардан. Политиктиг чырыдыышкын бажыңының ажылдакчыларындан негеттинип турар.

Манаа хамаарышкан семинар-хуралды май 15-17 хүннеринде эрттирип, аңаа политиктиг чырыдыышкын кабинеттериниң эргелекчилерин, методиктиг чөвүлел кежигүннерин, дуржулгалыг пропагандистерни, чамдык партия организацияларының секретарьларын чалап киириштирген бис.

Политөөредилге системазында түңнел кичээлдерниң эртер үезинде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязында, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде бистиң амыдыралывыстың чугула айтырыгларын чугаалажып турар болганда, ону оюп эртер аргажок. Июнь 1-2-де болган партияның XXII областы конференциязынга партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП-ниң Уставының төлевилелдеринге хамаарыштыр республиканың коммунистериниң саналдарын чугаалажыры түңнел кичээлдерниң утка-шынарын байыдар.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңының методиктиг № 2, 3 бюллетеньнеринде пропагандистерге дузаламчы сүмелерни база берген бис.

Амгы үеде коммунистерниң марксисчи-ленинчи үзелин, политиктиг культуразын кижизидер сорулга күштелгенде политиктиг өөредилгениң утказы, арга-хевирлери, шынары ол сорулгаларны чогумчалыг боттандырарынга чагырткан турар ужурлуг. Чүнү өөренирил, коммуниске бөгүн кандыг билиг херегил, кайы хире хуусаада ону ханы шиңгээдип алырыл дээн ышкаш айтырыгларны партия эге организацияларынга шиитпирлээри чугула.

Анчимаа ООРЖАК.
СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының эргелекчизи.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады

ОЛ—БАШКАРЫКЧЫ ПАРТИЯ БОЛУР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

харысаалганы бодунга алыр ужурлуг.

Платформа болгаш Устав төлевилелдерин чугаалажып турар үеде хоорайның дыка хөй коммунистери партияның иштинге чарлышкыынның болбазының эргежок чугулазын демдеглеп турдулар. Ынчап баар болза, чүгле партияга эвес, бүгү ниитилелге багай салдарлары чедирер. Коммунист кижи бүрүзүнге серемчилел, быжыг туруш херек.

Мээң бодап турарым болза, партияның XXVIII съездизи эрткен соонда, партия документилерни солуурзу чугула. Бир-тээ, ол партияның Платформазын хүлээп алган, Уставын күүседир сорулгалыг болза, партия билединин солуурзу. Ол дээрге ук партияның бүгү негелделери-биле чөпшээрежип, ооң төлептиг кежигүнү болурунга бөлениин көргүзүп турары ол. А хоржок болза, ону үнген деп санаар.

Ындыг хемчегни чугула херек деп бодаар мен. Оон башка СЭКП-ниң хүрээлеңинге тура-ла, капиталистиг хөгжүлдениң оруун чогумчалыг деп санаар, социалистиг туруушка хөнүү чок кижилер ам-даа бар. Ындыглар шоонисчи үзел-бодалдарга каттыжып, хөлегеленчек экономиканы деткип турарлар болур.

— Виталий Григорьевич, партияның съездизинче баар дээн болганымарда ааңи органның удуртулгазының талазы-биле бодалдарынар барла мөнаан, кандыг хевирлиг турар болза эки деп бодаар силер? Кижи бүрүзү оптимист болур болгай, бир эвес съездиниң шиитпирлеринден санал бээри-биле чалаптар болза, чүнү чугаалаар силер?

— Бодалдар бар. Партияның удуртукчу структуразын бөдүүнчүдери чугула деп бодаар мен. СЭКП-ниң Даргазы, ооң оралакчылары, Президиум, ТК-ның секретарьларының удурткан комиссиялар, доктаамал ажылдап турар ТК кежигүннери болгаш оларның аппаралы... хөй-ле чүүлдер кирген-дир. Партияның аппаратын кызырып турар үеде мындыг хөй кижиниң хереэ бар бе? Эге организацияларының бот-тускайлаан чоруу база удурткан болгай. Ону барымдаалап, партияның өске комитеттериниң структуразын база эде көөр херек.

Бир эвес сес алыр болзумза, өске бүгү чүүлдер-биле чергелештир пенсионер коммунистер, партияның хоочуннарының дугайында каш сөс чугаалаар мен. Ол айтырыг XXVII съездиге-даа, XIX партконференцияга-даа көдүрлүп турган. Бо айтырыг шагда-ла өйү келген, ону моон ындай чылзыр арга чок. Кадыкшылының байдалы-биле партия организациязының ажыл-херээнге киржип, дадывыр төлеп шыдавас апарганы-биле дыка хөй коммунистер партиядан үнүп турар. Сөөлгү ийи чыл дургузунда мындыг чылдагаан-биле чээрби ажыг пенсионерлер партиядан үнген.

Ынчангаш партияның хоочуннарының дугайында чүүлдү СЭКП Уставынга тодаргай киирер херек. Коммунистиг партияның хүрээлээнинге 25—30 чыл болган пенсионер коммунист кижи бодунуң аргаларын санап тургаш, партия организациязының ажылынга каннаар киржирин бээ тодарадып алыр эргени бээр херек. Хуралдарга киржирин-даа, дадывырны кажан төлээрин-даа ол боду шиитпирлээр ужурлуг. Оон башка күжү, шылалы четчир турда партияга бүгү энергиязын берип келгеннерни шыгыы чурумга тургузуп турар бис.

— Силер партияның башкарыкчы ролюнуң дугайын чугааладынар. Ол хоорком, райком болгаш эге организация деңнелинге кандыг болур ужурлуг деп бодаар силер?

— Хоорай-даа, районнар комитеттери-даа, ол ышкаш эге организациялар коммунистерниң боттарының идепкейин бедидиип, кижилерниң социал болгаш угаан-бодал негелделерин хандырар талазы-биле дээштиг ажылдарны чорудар болза, ынчан башкарыкчы рольдуг апаар. Ол айтырыгларны мурнуку үелерде кичээнгейге албайн турганывыдан таарымча чок чүүлдер тыптып келген болгай. Коммунистерниң аразында аңгыралыкчы хөөннер, сарыыл чок чоруктар, чайгылчак чүүлдер тыптып келген. Ындыг болур болза, ниитилелдиң авангарды болуру берге.

Эге организацияларның ролюн бедидери — хоорком-нуң, райкомнуң кол сорулгазы болур ужурлуг. Амгы үеде эге организациялар ам-даа дииним эвес, кандыг-бир харысалга алырындан сестир болгай. Ындыг чоруктар эде тургустуушкунга шаптыктап турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, секретарь кижи бүрүзү партия ажылын экижидер дээш чогаадыкчы, идепкейлиг ажылдаар ужурлуг. Түңнел ооң хамаарыжыр. Мааа үстүнден айтыышкын манаар, чүү дээнден сестир хөөннер таарымча чок.

— Сөөлгү айтырыг. Силер СЭКП Кызыл хоорконуң бирги секретарынга чаа соңгуткан болгай силер. Таныбас кижилер хөй. Өг-бүлеңер, ажы-төлүнер дугайында чугаалап көрүнерем. Кайда төрүттүнген, өскен силер, аданер бар бе?..

— Төрүттүнген черим — Красноярск крайның Каратуз. Ийи харлыг турумда Тывага эккелген, ачам Григорий Васильевич Вальков ИХМ ажылдакчызы кижи. Ам пенсияда. Авам Мария Степановна бодууң ажылчын, база пенсияда. Кадыы кайызынын-даа чүгээр, Сарыг-Септе чурттап орлар. Люба деп дуңмам бар, соңгаар чурттап чоруур.

Кадайым ишти Галина Михайловна — ортумак медицина ажылдакчызы. ИХМ-ниң эмчи[illegible]шиизинде сестралап турар. Ийи уруглуг бис, олар ам өскен — Слава Кызылдың педагогика институдунуң биохимия факультединиң ийиги курузунда, Наталья — Иркутскиниң пединститудунуң төөгү факультединиң студентизи. Олар төлептиг кижилер болуп дээп үндүрүп турар күженишкинниг амыдыралда халас барбайн турарынга чоргаарланып бис.

Интервьюну Д. ЧЫДЫМ кылган.

ООҢ КҮЖҮ—СЫРЫЙ КАТТЫЖЫЫШКЫНДА

Россияның удавас болур партия конференциязының чамдык делегаттарындан СЭТА-ның корреспондентилери мындыг чаңгыс айтырыгны салган: «Россияның, ооң келир үезиниң дугайында кандыг бодалдыг партконференцияга баар силер?».

Белгород областа «Родной край» деп район солуннуң редакторы **Д. Батуевтиң** харыызы:

— Россияның хамаарышпас Компартиязының дугайында саналды мооң мурнунда база деткип чораан мен. Сөөлгү үеде мээң ол бодалым ша[illegible] медерелиг негелээн. Баштай [illegible] кижи хүрээлениниг СЭКП [illegible] бар байдалы [illegible] турар, бир эвес Россияның Коммунистиг партиязы (РКП) база-ла мындыг хе[illegible] апаар болза, ооң тургузуунуң ажыы бар бе? СЭКП-дең ооң аңаа-даа хоорлуп, чүс бээри Россияга чүнү-даа бербес.

Бир эвес чаартынган партия тургустунуп бээр-ле болза, шуут өске херек. Чамдык кижилер партия хүрээлениниң «арыглаар» деп сөстер кончуг көргээр-дыр. Партия ар-тар-артпазының дугайында катап бүрүткекчиниңниң чүге кылып болбазыл? Бодунуң хүрээлениниң арттап-арыглаар албан шаанда, партия бүрүн таварлап шыдавас деп бодал мени сөөлгү үеде дүвүредип эгелээн.

Краснодар крайның СЭКП Вешелковск райкомунуң бирги секретары **А. Климовтуң** харыызы:

— Күштүг болгаш бот-тускайлаан Россия чокка чаа херимниң федерациязы тургустунмас деп санаар мен. Россияның күрүне бот-догуннаашкынның болдурары — ооң бүдүүнгээр хөгжүлдезиниң магадылалы. Эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарының эрге-ажыын бодааш, Россияның өнчү-байлаан чаңканнап үлежир чорукту моон соңгаар болдурбас херек. Совет эрге-чагырганың 70 чылдарының дургузунда өске бүгү республикалар бут кырында туруп келген, а Россия мурнуку хевээр артып калган. Россияның эрге-ажыын камгалап шыдаар магадылал — ооң СЭКП-ниң платформазында бот-тускайлаан Коммунистиг партиязында деп санаар мен.

Политиктиг бо угланыышкынны конференцияга чайгылыш чок тудар ужурлуг бис. Оон башка төөгү болгаш бистиң келир салгалывыс бисти өршээвес.

Костроманың политехниктиг институдунуң башкызы **А. Ипатовтуң** харыызы:

— Россияның партия конференциязы ажыттынгаш, тургустунган Россия Бюрозунуң кежигүннериниң бүрүн эргезин дүжүрүп каапкаш, бодунуң ажылын оон-биле доозар ужурлуг. Ооң соонда Россия коммунистериниң бирги съездизин ажыдар ужурлуг деп санаар мен.

Бо чылдың март айда болуп эрткен РКП-ның инициативчи съездизиниң хүлээп алган шиитпирлериниң күүсеттинмейн барганы чаяан болган. Оон башка Россияның коммунистери СЭКП-ден тускайланып чоруй баар хирелиг апарган турган.

РКП-ның бирги съездизинге организастыг айтырыгларны чугаалашкаш, ооң ажылын СЭКП-ниң XXVIII съездизи доозулган соонда уламчылаза эки деп саналдыг мен.

(СЭТА).

«Шынга» чагаалардан

ДЕТКИДИМ

Болум хөй уругларның иези мен. Ажы-төлүмнү чаашкаан азырап өстүргеш болгаш кижизиткен кижи болганымда, уруглар айтырыы деп чүл дээрзин, шынап-ла, эки билир мен.

Чамдык уруглар төрүмелиниң-не аарыг ажы ниваалга болур чорук сөөлгү үеде көвүдеп турар-дыр. Оон түңнелинде оларга ачы-дуза ажаал-гадайгаарал чугула болуп турары билдингир. Чамдыкта бузураш дүшкен ажы чарылган өг-бүлениң уруглары бот-бөниң холунга артып, хөй таварылгада багай кижизидилгелиг болур-дур. Манаа чаңгыс уругнуң бергелери чок, ол дээрге харысалгага [illegible] ада-иезиниң үүрегзи-дир. Чогум-на ындыг уруглар бистиң кичээнгейивистен уштунуп турар. [illegible] бир болза адазы [illegible] кижи болур.

Бистиң республикада өнүс [illegible] кады [illegible] уругларга [illegible] бүдүүлүг, [illegible] ажыл-херектиг [illegible] турарынга сеткилимден дыңнала өөрүп-дир мен. Хөй уруглар өг-бүлелерге, ылангыя [illegible] болурунга [illegible] база деткимчелиг [illegible] нигиниң дугайында саналга [illegible] каттыжып турар мен. Бо талазы-биле [illegible] бар болгай. Манаа В. И. Ленин аттыг «Тыва [illegible]» [illegible] үлегерин алыр болза [illegible] эки-даа медерел [illegible] республика фондузун тургузуунга байыр чедирбес аргам чок.

Уругларым өзүп улгаткан. Улуу эмчи училищезинде, оон бичези — садикте башкы. Кызылдың Социалдар билии бедидер институдунга бир кижи, ийизи студентилер, хөйнүүри — ам удавас школа доозар.

Амыдыралдың бергелерин көрүп херекжок не кижи болганымда уругларга бүгү талазы-биле дузалаарын деткип, ол бүгүнүң херекке киржиринче бүгүдени кыйгырдым. «Шын» солунда К. Д. Бурук-оолдуң материалын черле деткиир-дир мен.

Лазар КАРАШПАЛ.
Алды уругларның иези.

КАНЧАНГАН ИРГИ?

Өске улус-биле дөмей-ле, бистиң өг-бүлевис база репрессияның талавынга таварышкан. Ачам Ламаның Чымбасвин Салчак, ооң кады төрээн дуңмазы Лама-Сүрүн Салчак оларны хамшыдан тудуп аппарган [illegible] келбээннер. «Кантра ооң дөзүн өөртпейн баарга. Кызыл Даглан Тээлиже чорутканын. Орта база чоң чиир эвес [illegible]. Калчан чаап чиир деп муңгарап [illegible]. [illegible] Чечей Салчак мени бажымнынг ап [illegible].

[illegible] Аргыңандыр тудуп алгаш баргаш. Бистер [illegible] калган бис. Каш хонганда Кежиг Күжүгетти, Салчак Бартчың [illegible] алгаш барган. Ол үеде кожууң даргазы Оннай-оол Салчак турган чүве. Бо кижилерниң салым-чолу кандыг болган ирги? Ачам канчалган ирги?

Мартан-оол САЛЧАК.

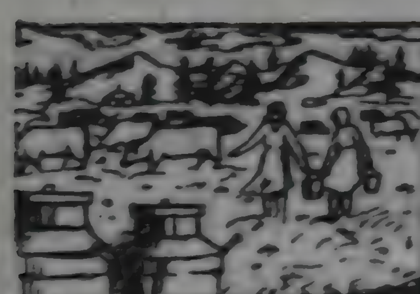

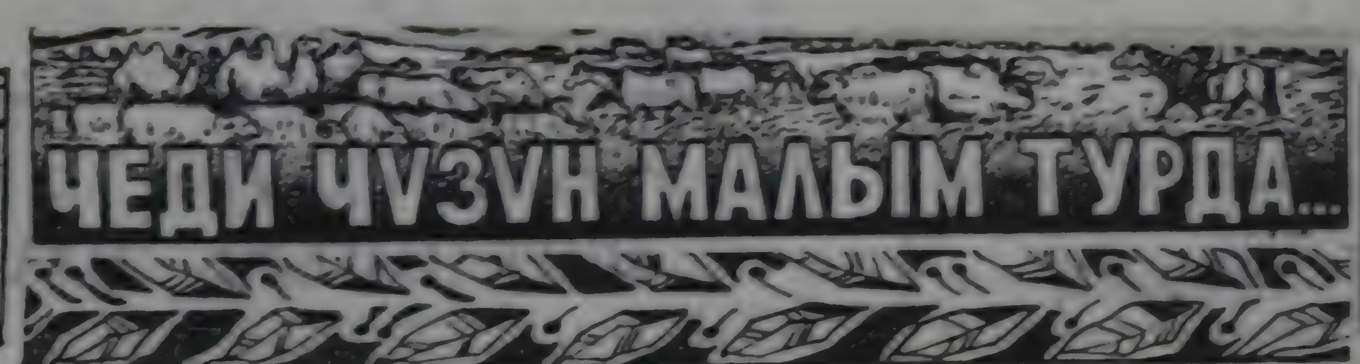

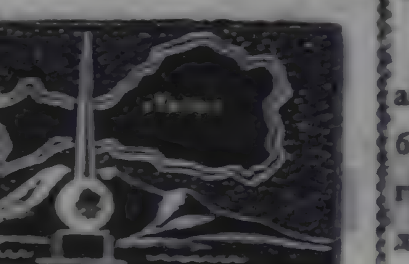

1989 чылда Тывадан өшкү ажылдыг 4 совхоз ассоциацияда бактаап кирген. Ооң кол сорулгазы болза, өшкү дүгүнүң шынарын экижидип тургаш, ону даштыкыже үндүр садыглап сааргаш, доллар киирип алыр. Перспектива улуг.

ӨШКҮ АЖЫЛЫ: ооң амгы байдалы, моон соңгааргы хөгжүлдези

Чурттуң улус ажыл-агыйынга өшкү - малдың продукциязы аажок херектиг. ССРЭ-ниң Чиик үлетпүр министерствозунуң медээзи-биле алырга, чуртка чылдың-на 600—800 тонна чөөк, 3-5 муң тонна өшкү дүгү (анаа дүк) база 20-25 млн. өшкү кежи херек боор турар. Ынчаарга амгы үеде чурт боду чөөктүң чүгле 40-45 хуузун, өшкүнүң анаа дүгүнүң 15-20, база кежиниң 10-12 ле хуузун бүдүрүп ап турар. Ооң уламындан хөй акша-төгерик-биле даштындан өшкү ажылының продукциязын садып алыр ужурга таваржып турар. Шак мындыг чорукту бир чылдагааны болза, ынчан чурттуң удуртулгазының шын эвес политиказының хайы-биле 60 чылдарның эгезинде хөй өшкүнү чарыгдаан, ол ажылды орулга чок деп санаанында.

Өшкү ажылын катап хөгжүдер дугайында доктаалды 1983 чылда хүлээп алган. Дүктүң өртээ улгаткан. Өшкүнүң 1 килограмм дүгүнүң өртээ 41 руб, а чөөктүүн — 120 рубль чедирген.

Бистиң республиканың девискээри өшкүнү азыраарынга аажок-ла таарымчалыг. Эң ылангыя Тываның барыын база мурнуу талазында ындыг. Черле ынчаш, өшкүнү бистиң республиканың район бүрүзүнге азырап болур аргалар бар. Өшкү болза даглыг черге оъттаар, аңаа таарышкан болгаш өске малдың четпес черниң одарын ажыглаарынга дыка эптиг. Мурнунда биске түс черниң шыдамыккай, ынчалза-даа эвээш продуктулуг өшкүлерни азырап, өстүрүп турган. 50 чылдардан бээр оларны дон чоогу уксаалыг хуналар-биле хайнакташтырып эгелээн. Ынчалза-даа ол үеде ындыг эгелээшкин шоолуг-ла деткимче чок болган. Ынчангаш ийиги чада 60 чылдарның эгезинде, эң ылангыя 1965 чылдан ын бисте дүккүр угланыышкыныг өшкүнү өстүрүп турар бис. Мында селекция ажылының бир кол чедиишкини болза, ак дүктүг өшкү колдаан, ниити өшкүнүң чартык кезии ангор уксаалыг боор турар.

Өшкүнүң уксаазын экижиткенинден бистиң республика ам ховар чиг этти бүдүрер, өшкү ажылын ажыктыг адыр кылдыр шилчидер аргалыг болган. Ам Тыва ниити Эвилелдиң киирип ап турары арыг өшкү дүгүнүң 20 хуузун берип турар.

Өшкүнү хой-биле дөмей кылдыр ажаап, өстүрерге, ооң продуктузундан кирер орулга хөй болур. Чижээ, 1988 чылда Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйлары бир хойдан ортумаа-биле 1.15 кг. дүктү кыргаан, а ооң өртээ — 8 рубль 64 көпеек болган. А бир өшкүден-не 1.13 кг. дүктү кыргааш, ооң 34 руб. 18 көпеек орулганы алган.

АЧЫЛЫГ ДОКТААЛ

«Тыва АССР-ге өшкү ажылын хөгжүдер талазы-биле хемчеглер дугайында» 1987 чылда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң аная үндезилээшкүн. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаалдарны хүлээп алган. Ооң бээр-ле республикага өшкү ажылын хөгжүдеринге делгем орук ажыттынган. 80 чылдарның эгезинде биске ниити өшкүнүң саны 100 муң бичии-ле ажа дүшкен, ооң доктаал тургускан. А чалакты доктаалының соонда, бо чылдың январь 1-де бисте 141.8 муң өшкү бар апарган, азы 1988 чылда турганындан 14.3 хуу көвүдээн.

Үстүнде адааныывыс доктаал ёзугаар бисте өшкү өстүрер тускай дөрт ажыл-агыйны — «Эйлиг-Хем», «Ишкин», «Кызыл-Даг» база «Таңды сыны» совхозтарны тургускан. Совхозтар салбырларының баазаларынга ындыг ажыл-агыйларны тургусканы ук девискээрлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге база аажок улуг ужур-дузалыг болуп турары билдингир. Чүге дизе ол девискээрлерде хөй санныг иязы-бүрү тудугларны база көргөн.

Өшкү ажылдыг тускайжыттынган совхозтарны тургусканы ёзулуг-ла шын политика дээрзин практика бадыткаан. Олар кайызы-даа чүгле өшкү дүгүнден миллион ажыг, а «Эйлиг-Хем» харын 3 млн. ажыг орулганы эрткен чылын киирип алган.

Специалистерниң санап турары-биле алырга, өшкү малды бистер чоокку үеде 250-300 муң чедирер аргалыг бис. Ооң продукциязын бүдүрери 3-3.5 катап көвүдеп болур. Бааза бар.

Ам ук доктаал ёзугаар чүнү кылыр ужурлуувус? Хамыктың мурнунда селекция-уксаажыдылга ажылы. Амдызында бистиң өшкүлеривистиң продуктулуг чоруу дыка чавыс. Бир өшкүден-не ортумаа-биле 0,75-1,1 килограмм дүктү кыргып ап турар бис. Ол дээрге совет дүккүр уксаалыг өшкүлерни азырап өстүрүп турар девискээрлерниң көргүзүүнден ийи катап эвээш.

Бо талазы-биле кылыр ажыл дыка хөй. Специалистер, эң ылангыя республикада тургускан «Могер» (өшкүнүң арыг дүгүн мынча дээр) чөвүлел (удуртукчузу С. Делгер) хөй талалыг шинчилел болгаш практиктиг ажылды план ёзугаар кылыр ужурлуг. Ол чөвүлелде амдызында 12 совхоз бактаап кирип турар. Оларның чамдыктары церээни чарган. Ооң канчаар ажылдап, чүнү кылып турарын бо-ла ажык-чарлыг үеде эки-ле билдинмезин хомуданыг. Ынчангаш «Шын» солунунуң аграр килдизи бо айтырыгны моон соңгаар чырыдары-биле номчукчуларның мурнунга хүлээнип ап турар.

Бисте анай алырывыс 100 өшкүге чүгле 70-80 онаажыр. Чаш малдың хорамчазы улуг.

ӨШКҮДЕН ХӨЙ, ШЫНАРЛЫГ ДҮКТҮ КАНЧАП АЛЫРЫЛ?

Амгы үеде республикада «Кызыл-Даг», «Ишкин», «Эйлиг-Хем» совхозтарының баазазында уксаалыг өшкүлүг үш ферма бар. Ында төрүүр 18.2 муң өшкүлерни мөөнинзи. Оларның чүгле хензиг хуузу элита (эң тергиин) база 1 класстыг болуп турар.

Шынарлыг продукт бээр уксаалыг хуналар бисте эвээш, ол хиреде тарып боозадылганы ажыглавайн турар бис. «Эйлиг-Хем» совхоз малдың уксаазын экижидериниң, баш санын өстүрериниң шак ындыг дешпилгелиг аргазын чүгле 3-4 хире коданга ажыглаан. Ынчалза-даа эрткен чылын хамык өшкүнүң шуптузун сула эдерипкен.

Специалистер Г. Альков, Б. Даулетбаев, С. Истамилов, К. Чаш оларның чорутхан шинчилелдеринден алырга, өшкү өстүрүп турар кол-кол совхозтарның малының үштүң бир кезиниң дүгү хайнак, дүгү эвээш боор турар. «Ишкин» совхозка көрген улуг база анык-даа кыс өшкүлерниң аразында 1-11 салгалдың хайнактары бар болган.

Уксаалыг өшкүлерниң бөтлензигүүрү шак ындыг эвээш боор турарының чылдагааны чүгле чем баазазының, оларны ажаап азырап турарының байдалы багайында эвес, а селекция-уксаажыдылга ажылында улуг четпестерниң база уржуунда-дыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өшкүнү эрги ёзугаар ажаап, азырап турарында.

Бо дугайын Черногорскиниң фабриказынга дужааган дүгүвүстүң анализи бадыткаан турар. 1988 чылда ооң 48.5 хуузу чаңгыс аай, 39.7 хуузу чаңгыс аай эвес, 0.7 хуузу кылган болган.

Шынарлыг дүктү дужаарының үлегер-чижээ бистиң бодувуста-ла бар. «Кызыл-Даг» совхозтуң дужааганы дүгүнүң 95.8 хуузу чаңгыс аай болган. Чүге дээрге мында уксаажыдылга ажылы зоотехниктиг негелделерге элээн дүгжүп турар. «Кызыл-Даг» бир өшкүден 1.2 килограмм дүктү кыргып турда, «Ишкинде» чүгле 0.8 килограмм. Бисте өшкүнүң продуктулуг чоруун өстүрүп болурунуң аргалары моон безин илдең-дир.

Тыва АССР-ниң дүккүр өшкүлери чүгле ажыл-агый талазы-биле ажыктыг эвес, харын чуртка генетика (укталыышкын, уксаа дугайында эртем) талазы-биле база солун боор турар. Чүге дизе бистиң республиканың агаар-бойдузу бөгге, ынчангаш Тываның ындыг өшкүлерин өске черлерге өстүрүп болурунуң долу аргалары бар-дыр. Тывада өшкүлерниң генетика талазы-биле бир онзагай чүүлү болза, ооң дүгүнүң чиңге, торгуланчак боор турары.

Бистиң республиканың бойдус болгаш мал чеминиң шынары, а ол ышкаш азия уктуг өшкүден укталып үнгени ооң дүгү чөөкке чоок, чиңге, нарын, а хунан анайларының дүгүнүң шынары чарык чөөк боор турарында.

Уксаалыг өшкүлерни шилиир, оларны шинчилээр ажыл колдуунда чок. Ынчангаш уксаалыг бөдүктерге, коданнарга оларны ёзу барымдаалап шилип ап турар. Продуктулуг малды — өшкүнү, хунаны-даа шуут чаңгыстай тургаш, шинчилээр, өөренир ужурлуг. Ол ышкаш кыргааш дүгүн-даа шинчилевес-тир бис. Шак ындыг уксаалыг малдарның хуу учёду-даа чок. Черле ынчаш совхозтарда, эң ылангыя өшкү азыраар ажыл-агыйларывыста зоотехниктиг ажыл аажок-ла кошкак.

Тываның Көдээ ажыл-агый дуржулга станциязы мурнунда амгы «Кызыл-Даг» совхозтуң салбыры турда-ла ону бааза пункт кылып алган хиреде, ооң бээр өшкү талазы-биле өгүлүг-ла дуза чедирбээн. Бир-тээ, баазазынга ындыг болганда, өске ажыл-агыйлар дугайында чугаалаан-даа херек чок. Ук станция 10 чыл бүрүнгаар өшкү талазы-биле эртем темазын ажыткан хиреде, мынчага чедир чаңгыс-даа сүме, өшкү өстүрериниң угланыышкынын-даа бербээн. Өшкү талазы-биле ажыктыг чүүлдер билип алыр кылдыр радиога, телевидениеге база солуннарга-даа материалдарны чырытпайн турар. Амгы үеде республикага өшкү ажылын хөгжүдеринге эртемниң ролю канчаар-даа аажок улуг болур ужурлуг.

Ам бисте өшкүнүң хайнактаарының айтырыы чедиишкиниг шиитпирлеттинген, бир эвес оларның чем баазазын экижидиптер болза, бир өшкүден-не 1.5, а чамдык коданнардан харын 2.0 килограмм-даа дүктү кыргып болурунуң генетиктиг аргалары бар.

АМ ЧҮНҮ КЫЛЫРЫЛ?

Бирээде, дүккүр өшкүлерни азыраарынга чем херек. Ынчангаш специалистер ам бёлоктуг, күгүрлүг иязы-бүрү чемнерни четчир кылдыр белеткээри дээш ажылдаар ужурлуг. Ол айтырыгны шиитпирлевээн шаанда республикага өшкү дүгүн көвүдедир дугайында чугаа турбас.

Ийиде, дүккүр өшкүге селекция-уксаажыдылга ажылын экижидер. Ынчангаш совхозтарга зоотехник-селекционер, уксаажыдылга талазы-биле техник кижи херек. Шак ындыг ажылдыг специалистер чокка селекция-уксаажыдылга ажылын бурунгаарладып шыдавас бис. Бо ажылда таптаашкындан уштунар херек, уштунар.

Үстүнде айыткан сорулгаларны күүседирде канчаарыл? Кышкы үеде төрүүр бир өшкүге бодуун чемниң 1.0—1.5 центнер, концентраттарны 30—40 килограмм онаажыр кылдыр белеткээр херек. Бир эвес коданга төрүүр 300 өшкү турар болза, 30—40 тонна сиген база 9—12 тонна концентрат негеттинер. Шак ындыг таварылгада өшкүден дүктү база анайны-даа ап болур. Өске уксааның өшкүлеринге бодаарга, дүккүр өшкүлерге хөй күш херек. Таарыштыр хувааган мал чемин бээрге, өшкүнүң дүгү 18—25 хуу немежип өзер. Ынчангаш ам чөөн мелиорастаар, эрги арык-буталарны катап ажыглаар, сиген кезер шөлдерни немей шиңгээдир, мал чеми культураларны тарыырын көвүдедир херек. Ооң ангыда өшкүнү ажаан азыраарының технологиязын бир ында кээр. Эң ылангыя төрүүр турда, оларны тургузу азыраар болза эки.

Мал чеминиң четчир баазазын тургускаш, өшкү коданнарын эртемге үндезилеп, удаттыр каттыштырар аргазын көөр херек. Бо айтырыгны шиитпирлээрни соңгаарлаттынмас болбас. Малды чаңгыс черге хөйнү тударга, кадарчыларның амыдырал байдалы экижидерин база эптиг. Ол ышкаш чамдык ажылдыы механизастап-даа болур, өшкүнү тарып боозадыр, анайны сакман аргазы-биле азыраар арга турар.

Амгы үеде бисте анайларны иелериинден ангы тудуп, азыраары шуут-ла чаңчыл апарган болгай. Оларны хүнде ийи катап ыдып, тудуп, иелеринге эмзирер. Ол ажыл шуттүг, коданда анайларны шуптузун ынчалдыр эмзиреринге 2-3 шак негеттинер апаар. Ооң ынай чаш анайлар аштаар, аарыыр-даа таварылгалар бола турар. Коданчыларның аразы ырак, үрмек турда, өшкүнү механизастаан арга-биле кыргыыры, тарып боозадыры бергедээр.

Даглыг база даглар элээ оларларга төрүүр өшкүнү бир коданга 400 чедир, а бир эвес мал чеминиң баазазы эки болза, харын 500-түр-даа чаңгыс черге тудуп болур. Бо таварылгада анайларны сакман аргазы-биле азыраар. Бир анайлыг өшкүге 1.4—1.5 дөрбелчин метр хемчээлдиг клетка-кажаа негеттинер апаар. Ындыг клеткалар турар кажааның иштн 10—12 градус соок. Өшкү төрүй берген үеде кажааның иштин анайлыг чаңгыс, беш, он өшкү турар кылдыр ангылап хуваап алыр.

ХАМЫК УЖУР МЕРГЕЖИЛДИГ КАДРЛАРДА

Бистиң республикага өшкү ажылының хөгжүүрү-биле толбаштыр ол адырга кадр айтырыы чылдың-на туруп турар. Материалдыг бааза кошкак, коданнарда улустуң ажылдаарынга таарымча чок чоруктар ынаар аныяктарны ажылдаарынга доктар боор турар. Кадарчы кадрларны профессионал техниктиг училищелерде белеткевейн келген.

Ыраккы коданнарда малчыннарның социал байдалын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдиң каттышкан доктаалында дуржулгалыг, мурнакчы малчыннар аныяктарны бир чыл чедир хуусаада өөредирге, ооң хөлезини база совхозтар төлээр кылдыр көрген. Бо дээрге малчыннарны өөредип, белеткеп алырынга аажок таарымчалыг арга-дыр. Ынчангаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, зооветспециалистер кадарчылаар улус тывылбас деп турбайн, практиктиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Өшкү ажылын черле кандыг-даа адырны хөгжүдерде специалистер херек дээрзин кымга-даа билдингир. Чогум бисте өшкү талазы-биле тускайжыттынган, ол талазы-биле шинчилелдер кылып турар специалистер хаая. Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы (салбыры)-даа, көдээ ажыл-агый техникуму-даа өшкү ажылының талазы-биле тускай программа чок, ындыг болганда тускай белеткел эртпейн турар.

Эртем-техниктиг дешпилгени дүргедедирде бааза херек. Ынчангаш бистиң үстүнде адааныывыс ийи өөредилге чери республикага өшкү ажылын хөгжүдер талазы-биле план ёзугаар эртем-шинчилел ажылдарын шуут-ла дарый эгелээр ужурлуг. Хой талазы-биле бисте шинчилелдер бар, эртем ады камгалаан специалистер-даа бис, а өшкү талазы-биле амдызында куруг. А кылыр ажыл эндерик. Тывага нарын, торгуланчак дүктүг өшкү өстүрер, өскээр чугаалаарга, республикада бар өшкүнүң дүгүн экижидер талазы-биле улуг сорулга туруп турар. Ону специалистер шиитпирлээр. Ол ышкаш өшкү малды азыраарының, хайгаараарының, кадарарының бүгү-ле аргаларын экижидер ужурлуг бис. Бистиң эртем ажылдакчыларывыстың база институттуң, техникумнуң башкыларының кылыр ажылының темалары ол-дур.

1988 чылда бисте «Могер» деп эртем-бүдүрүлге чөвүлели тургустунган, а ооң мурнунда чылын дүккүр өшкү талазы-биле Тывада лабораторияны ажыдар дугайында Агроүлетпүр баттыжышкынның доктаалын хүлээп алган. «Могер» эртем үеде эртем-шинчилел ажылдарын кылыр база совхозка практиктиг дузаа-даа чедирер талазы-биле кескү кылыпкан чүвези чок. Лаборатория чаа-ла тургустунуп турар. Республиканың ажыл-агыйлары «Могер»-биле база лаборатория-биле-даа эң-не сырый эвилбаалыг ажылдаары чугула. Өшкүден орулганы көвүдедир талазы-биле аргалар совхоз бүрүзүнде бар.

СЕЛЕКЦИЯ-УКСААЖЫДЫЛГА АЖЫЛЫ ЧОККА ОРУЛГА ТУРБАС

Мал ажылының ниити байдалын билип алырда, бонитировка (шинчилел) кылгаш, ооң уксаазын, продуктулуун, назы-харын тодаралып алыр ужурлуг. Бо ажылды чүгле тускайжыттынган совхозтарда дээрзи башка, өшкүлүг өске ажыл-агыйлар кылбайн турар. Эрткен 1989 чылда чүгле 7 совхозка бонитировканы чорудкан. Шинчилеп көрген 25316 өшкүнүң 1.8 хуузу элита (эң тергиин), 39.2 хуузу — бирги, 59.0 хуузу — ийиги класстыг болган.

Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтуң өшкүзүнүң уксаазы, шынары өске ажыл-агыйларындан дээре. Ында элита өшкү 70.2 хуу, «Ишкинде»—61.2, «Эйлиг-Хемде»—53.8, а «Таңды сынында» 21.6 хуу болуп турар.

Селекция талазы-биле ам чоокку үеде сорулга болза, «Кызыл-Даг» биле «Ишкинге» 900-900 баш өшкүлүг — үш-үш кодан, «Эйлиг-Хемге» 1500—2000 баш өшкүлүг 4—6 коданны селекция дөзү кылдыр ангылап тургузар, ынчангаш оларның бирээзиниң-не дириг деңзизи 38—42 килограмм, дүгү 2 килограммнан эвээш эвес болгаш узуну 18 сантиметр, харын ооң-даа узун дүктүг болур кылдыр, шак ынчалдыр экижидер сорулга туруп турар.

Уксаалыг өшкүлүг ажыл-агыйларга хуналарны шилиир, кол ажыглаар бүдүрүкчүлерин бир коданга 60—70, а дараазында ажыглаарлары 90—100 баш турар кылдыр тудар. Селекция бөлүктеринге база бедик шынарлыг малдыг коданнарга өшкүнүң кулаан имнээр, мыйызынга демдектээр херек. Өшкүнүң уксаазын экижидериниң эң эптиг аргазы болза, тарып боозадылга. Ынчангаш өшкүнү тарып боозадыр пункттарны тудуп тургузар, бо чылдан эгелеп, эң эки шынарлыг хуналарны шинчилеп, тодарадыр, оларның урезин тарып боозадылгага ажыглаары-биле эртем ажылын чорудар.

Республиканың специалистери түс черниң өшкүнүң өске-өске черлерден экелгилээн хуналар-биле эмин эрттир хайнактап каапкан бис деп санап турар. Ынчангаш оларны ам бөдүүн дүктүг хуналар-биле катап эдериштирери чугула деп санай берген. Ындыг бе дээрге, ол түс черниң хуналарын ам кайыын алырыл ынчаш? Генетика фондузу болур түс черниң өшкүлерин ам шуут чидирипкээн бис бе? Бо таварылгада салгакчыларывыс бисти өршээвес. Мурнуу районнарда, эң ылангыя Өвүрнүң совхозтарында тыва уксаалыг өшкүлер бар. Өске даа районнарда таварышкылаар. Ол эки-дир. Ынчангаш санал чүл дээрге, түс чер уксаалыг өшкүлерни чаңгыс ажыл-агыйга чыып, оларны шуут ангы, өске уксаазы-биле холбавайн өстүрер херек. Агроүлетпүр эвилелдиң специалистери «Кызыл тук» совхоз-биле дугурушкан, түс черниң өшкүлерни ол ажыл-агыйга чыып болур. Маңаа база бир айтырыг туруп келир: бир-тээ, түс черниң өшкүзүнүң дүгү бөдүүн болганда, ооң өртээ чиик—1 килограммның 3 руб 60 көпеек болур, азы бирги бөлүктүң чаңгыс аай дүгүнден 10 катап эвээш. Ындыг болганда тыва уксаалыг өшкү азыраар ажыл-агыйны сан-хөө талазы-биле кым деткиир, хулзаазыл?

Амгы үеде «Ак-Туруг» биле ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтарда Даг-Алтай областан чөөктүг дүктүг өшкүлерни экелгилээн. Тывага баштайгы кыштаглаашкыны эки эрткен, оларның бирээзинден-не 400 грамм чөөктү дырап алган. Россия Федерациязынга уксаалыг өшкү өстүрериниң талазы-биле Чөвүлелиниң сүмезин ёзугаар Өвүр биле Мөңгүн-Тайга районнарга ак чөөк алыр өшкүлер өстүрер кылдыр дугурушкан. Бо талазы-биле ук районнарның совхозтары ам өшкү болгаш хой талазы-биле Бүгү-эвилелдиң эртем-шинчилел институдунуң Даг-Алтайда чөөктүг өшкү салбыры-биле дорт харылзааны тудар ужурлуг.

«1989—1995 чылдарда Тыва АССР-ге хой ажылын хөгжүдериниң комплекстиг программазының дугайында» доктаалдарны СЭКП обкому биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели эрткен чылын хүлээп алгылаан.

Ол программа ёзугаар 1995 чылдың төнчүзүнге чедир бистиң республикага хөй-ниити секторунга өшкүнүң баш саны 200 муң, а ооң дүгүн бүдүрери чылда 228 тонна азы амгы турарынга бодаарга барык ийи катап көвүдээр ужурлуг. Эрткен чылдың төнчүзүнде 135300 өшкүлүг турар деп планны 141847 кылдыр күүсеткен бис. Бир эвес шак мындыг темп-биле өзүп көвүдээр болза, 1995 чылдың төнчүзүнге чедир 248 муң өшкүлүг апаар бис. Ынчангаш ам ук программада айыткан сорулганы күүседириниң бүрүн аргазы бар.

Чүгле өшкү кадарчыларының, бригадирлерниң, совхозтарның специалистерниң болгаш удуртукчуларының улуг күженишкиниг ажылдаары негеттинер. Чүнү канчаарыл? Үстүнде бижээнивис ажылдардан ангыда, чурттакчы чоннуң хуузунда артыкшылдыг болгаш шынарлыг өшкүлерни садып алыр, өшкүнү төп болгаш чөөн талазы районнарга база азырап өстүрер, чамдык ажыл-агыйлар эвээш продуктулуг хоюн өшкү-биле солуур болза эки.

Өшкүнү бистиң республикада ам даа ийиги черге малы кылдыр санап турар. Ооң уламындан бухгалтер учёдунда болгаш бүдүрүлге-сан-хөө планнарында ону хой-биле катай санап турар. Ол дээрге ангы мал ышкажыл, ынчангаш ангы алыр болур ужурлуг. Мындыг-мындыг чылдагааннардан өшкү ажылының талазы-биле санаашкын, анализ кылыры бергедеп турар.

Бухгалтер-даа, статистикалыг отчёттарынга, зоотехниктерниң отчёттарынга өшкүден алыр продукцияны, аңаа чарыгдалдарны хойнуундан ангылаар үе келген.

РЕДАКЦИЯДАН: Республикада өшкү ажылының амгы байдалы болгаш моон соңгааргы чамдык сорулгалар дугайында материалды парладывыс. Бо талазы-биле зооветспециалистер, совхозтарның удуртукчулары, малчыннар боттарының санал-оналдарын база киирер боор деп манап тур бис. Өшкү өстүрер, ооң продуктулуун бедидер талазы-биле кандыг-кандыг четпестер барыл, ооң чылдагааны чүдел база бо ажылда шалыпчыларның дуржулгазы кандыгыл, ону канчаар нептередсе, ажыглаза экил?

Хөйнүң саналы улуг дузалыг. Ынчангаш чагааларны манап өгеледивис. Мал ажылының бо чугула адырының дугайында шупту демнежип тургаш чугаалажып, сүмележип көрээлиңер.

(Авторы Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң кол зоотехниги **Ким-оол Түлүшевич ЧАШ**-биле солуннуң корреспондентизи **Седен ХЕРТЕК** илээ белеткээн).

Социал айтырыг

ЭМНЕЛГЕ-ДАА ЭКИ, ЫНЧАЛЗА-ДАА

[illegible] Кызыл [illegible] № 2 эмнелгеде [illegible] тур бис. [illegible] бар. Бот-боттарывыс [illegible] шуптувус-ла хөй, өшкү малдап чоруур улус болдувус.

[illegible] малчыннарга, шак бо хире [illegible] эмнелгени [illegible] дыка-ла өөрүнчүг-дүр. Бо эмнелге мурнунда [illegible] «хааглыг» турган. Ам эве [illegible] Малчыннарның [illegible] республиканың удуртур органнары [illegible] Тускай доктаал база улуг.

Бо эмнелгеже келген соонда, бир хонганда-ла кижиниң аарыын эмчилер тодарадып келей бээр-дир. «Волга» деп автомашинага-даа олуруп алгаш, ангы-ангы эмчилерге чедирип-ле турар. «Дүрген дуза-даа» машиназынга олуртуп турар. Аарыг эрттирбес чыгаа бар-дыр. Кончуг-ла эки эмнелге-дир бо.

Ынчалза-даа бистиң сагыжывыска чашпас чүүлдер база бар, бир-тээ, малчыннарга ындыг эки эмнелгени ажыдып каан болганда, бистиң байдалывысты билип, тыва дыл билир эмчилерлен база биске быжыглаар болза деп күзелдиг-дир бис. Чок, мында багай болбас чок. Орус дылга аажок чегей бис. Чамдык малчыннар орус дылды шуут билбес. Ындыг болганда, эмчилеривиске ам чүү деп тайылбырлаар бис? Хелемечи чок-тур. Чугааның утказын орус дылга билип-даа олза, харыылап шыдавастарывыс бар. Ниити аарыгларны-ла боор, чоокта чаа сургуул дооскан хевирлиг аныяк орус оол эмчивис бар. Чүү деп чугаалажып бис хоржок боор чүве-дир. Эки-ле чүүл — хан базымышкынын тывар. Бисти шын билип көрзүн.

База бир чүүл бар: тыва шайны хайындыргаш, аалчыга столовага самоварга тургузуп каар деп саналдыг бис. Ол шайның өртээн төлеп, садып ижип-даа болгай-ла бис. Кежээки чем соонда эртенгиниң 8 шакка чедир дыка-ла суксанчыг-дыр. Кежээ 21 шакта, уйгу бетинде кефир бээр-дир, ону чамдыктарывыс иже албас-тыр бис. Бисти эрттир амбылыг улус-тур деп көре бербеңер аа. Ынчангаш бистиң бо саналдарывысты өөренип көөрүн дилээр-дир бис.

Тес-Хемден **Ч. САНЧЫ**, Кызыл районнан **З. ОНДАР**, Тоджудан **С. САМБУУ**, Барыын-Хемчиктен **К. КАРА-САЛ** болгаш өскелер-даа.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо чагааны редакция алгаш, ук эмнелгеге барып, кол эмчиниң хүлээлгезин күүседип турар Маргарита Монгушовна Ооржак база мында эмнедип чыдар чамдык малчыннар-биле чугаалашкан бис. Бо хүннерде ниитизи-биле мында 26 орун бар, а малчыннар 14 кижи. Орун саны эвээш, ынчангаш немей база салгылаан. Шынап-ла, чамдык улуг назылыг малчыннар орус дылды билбес болганындан берге болурга, аныяк специалист Виктор Анатольевичиниң харылаап турган палаталарын ам М. Ооржак болу хүлээнип алган. Ол ышкаш отделдуртукчуну база чамдыкта быжыглап берип турар.

Тыва шай талазы-биле чүл дээрге, амдызында малчыннарның негелдезин хандырар аргазы чок. Ону көөртү шиитпирлээр деп турар. Ынчалза-даа эмнелгеде чыдып турар малчыннар боттары шайны база хайындырып ижип болур, чешпээзээр. Чамдыктар харын хайындырып ижип-даа турар [illegible].

Кызылдың № 2 эмнелгезин малчыннарга дамчыдып бергени дыка [illegible]. Ынчалза-даа [illegible] чүүлдер, шиитпирлээр айтырыглар ам-даа бар. [illegible]

[illegible] малчыннарга [illegible] дугайында айтырыгны [illegible] эмнелгениң интервьюзун [illegible] «Чеди чүзүн малым турда...» деп ... [illegible]

ЧҮСЧҮ-МАЛЧЫННАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Республиканың «Чүсчү-малчын звенози» клубунуң кежигүнү, «Таңды сыны» совхозтуң эрткен чылгы чемпиону Ушаа Балдоржиевич бил бес кижи болор, ооң сөс [illegible] [illegible] Ынчалза-даа өшкү малдарының арга-мергежилинге канчап өөренип алырыл, ооң эки туружун [illegible] дугайында сүмелер айтырар болгаш [illegible] Ада-сүме айтырыг [illegible] Ушаа Балдоржиевичиниң коданында төрүүр 350 өшкү бар. Оларның [illegible] төрүүр 100 өшкүге онаштыр 115 анайны камгалап алган. 15 анайны [illegible]

— Батай-оол У. Шыныкай [illegible] — деп, [illegible]

[illegible] танышкыны ам сактып келдим. Ол оол бо-ла болгай. Чывар-лыгда ооң кыштаанга бар-ганым.

—Мал ажылынга чээрби чыл чоокшулап тур бис. Ажылга шору мергежий-даа бердивис. Эрткен чылын төрүүр 100 өшкүге онаштыр 111 анайны камгалап алган, бир өшкүге онаштыр 1.3 кг дүк кыргып алган бис — деп, Владимир Ужар-оолович Батай-оол чугаалады.

— Чаш төл камгалап алыр хүлээлгевисти ажыр күүсеткенивис дээш совхоз дирекциязы бисти 15 анай-биле шаңнаан. Бистиң өг-бүлевиске адар кылдыр районнуң Куш-ажылчы аалдар түгүн келгүрген — деп, ооң өөнүң ээзи Маргарита Доржуевна куш-ажылчы чедиишкиннериниң дугайын чугаалап [illegible] [illegible]

Аныяк малчыннарның чурттап олурары шимирак. Кажаа ... [illegible] тургузуп каан. [illegible] [illegible] ... [illegible]

Республиканың «Чүсчү-малчын звенозу» клубунуң база бир кежигүннериниң ажылажы-биле танышкаш, дараазында аалче оруувус угланды.

— Эрткен чылын төрүүр 100 өшкүге онаштыр 117 анайны камгалап алган бис. Планывысты ажыр күүсеткенивис дээш совхоз дирекциязы бисти 12 анай-биле шаңнаан. Бо чылын түңнеливис эки болур дээрзинге бүзүрелдиг бис — деп, Виктор Дугаевич биле ооң өөнүң ээзи Валентина Балдын-ооловна чугаалады. Кодан дөгеэрези эмге-сегелиг, анайлары толуг-догаа. Кыштаандан бо өг-бүлениң кежигүннери мал ажылынга 20 чыл чоокшулаан. Инек-даа малдап, хой-даа чораан.

Мурнакчы малчыннарның бирээзи — Сайын-оол Найдановна биле Херелмаа Кыргыс-оол-ооловнаның Шүүлүгде кыштаанга келгеш, республиканың «Чүсчү-малчын звенозу» клубунуң кежигүннериниң үлегерлиг ажылын соңгуткан көрдүвүс. Бо өг-бүлениң коданында төрүүр 342 өшкү бар. [illegible] Айыр [illegible]

[illegible] лакчылап турар чорду. Ажылчы эки. Анай-даа алыр, дүк-даа кыргыыр пландарын күүсеткилээн. Ам малын семиртир талазы-биле бичии ажылда хаара туттунган.

Бо малчыннарны черле кызымак деп чүвезин. Чаңгыс өг-бүле ийи кодан малды ажаап, кадарып турар.

— Өшкү база малдап олурар, сарлык база кадарып турар — ажылынга канчап четтигип турар сен, Виктор — деп, Виктор Андреевич Аракчаа [illegible] айтырдым.

[illegible] Бо мал дээрге, Кара-[illegible] ... [illegible] Мурнакчы малчын өг-бүлениң коданында төрүүр 300 өшкү бар. Эрткен чылын 100 башка онаштыр 100 анайны камгалап алган. Бо чылын база [illegible] алыр [illegible] бүдүрер [illegible]

Маадыр-оол КАЛЧАН

ОДАРДА

ШЫН

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 129 «Шында»).

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОН

Борисенко Иван Егорович — «Тыва даг-дугу тудуг» үлетпүр-тудуг комбинадының чолаачызы.

Домрачев Анатолий Александрович — «Тыва даг-дугу тудуг» үлетпүр-тудуг комбинадының чолаачызы.

Донгак Солак Дасович — «Хемчик» совхозтуң суугатчызы.

Доржу Бичеймаа Хертековна — районнуң күрүне үредилге инспекциязының начальниги.

Дүктен-оол Зоя Сагдыовна — Ак-Довурактың № 2 ортумак школазының директору.

Монгуш Үуртак Чамыянович — «Барыын-Хемчик» ажыл-агыйлар аразында кожуун чоогур механизастаттынган колоннаның бызанчызы.

Ооржак Октэ Айыевна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Ооржак Эник Салчаковна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Попова Елизавета Иртышевна — Кызыл-Мажалыктың тудуг заводунуң диспетчери.

Предельский Анатолий Федорович — «Тыва даг-дугу тудуг» үлетпүр-тудуг комбинадының автокран машинизи.

Прокопич Яков Иванович — Ак-Довурактың тускайжыттынган өрт камгалалының отрядының насос станциязының начальниги.

Сарыглар Зоя Доржуевна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың чылыг энергокотел цехиниң машинизи.

Сат Кадыр Меңгештеевна — Ак-Барлык ортумак школазының башкызы.

Силкин Георгий Астафьевич — районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының кол инженери.

Тушкова Мария Афанасьевна — Ак-Довурактың тускайжыттынган өрт камгалалының отрядының өрт профилактиказының улуг инструктору.

Хомушку Дөөкай Көк-Саловна — «Хемчик» совхозтуң малчыны.

Хомушку Клара Саавовна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Татьяна Ходуевна — Дээ-Терезин ортумак школазының башкызы.

Чичачева Лидия Николаевна — Ак-Довурактың оруксенгелге-тудуг эргелелиниң прорабы.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН

Донгак Елизавета Хос-Хаайевна — Хорум-Даг ортумак школазының техажылчыны.

Донгак Өлзеймаа Кенденовна — СЭКП райкомунуң техажылчыны.

Донгак Чадаргымаа Барымовна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Кара-Сал Догумаа Бораховна — уруглар библиотеказының тергүткен библиотека системазының техажылчыны.

Куулар Вера Чымбаевна — төптүткен библиотека системазының Хорум-Даг филиалының улуг библиотекары.

Куулар Елизавета Айдыковна — Хендергейниң дугаалал школазының ажылчыны.

Куулар Комбукай Балдыровна — «Дагыр-Шеми» кооперативтиң даргазы.

Куулар Оннаа Салчаковна — Шеми ортумак школазының башкызы.

Михайлов Алексей Петрович — «Чөөн-Хемчик» ажыл-агыйлар аразында кожуун чоогур механизастаттынган колоннаның чолаачызы.

Монгуш Алдын-кыс Шалдаевна — Шеми ортумак школазының башкызы.

Монгуш Бегзи Оолаевна — Хорум-Даг ортумак школазының башкызы.

Монгуш Кошкар-оол Лупуевич — районда № 1 тудуг бригадазының бригадири.

Монгуш Мелнек Чимчакаевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң ясли-садиктиң хеп тудукчузу.

Монгуш Николай Ламаевич — Чадааннын тарза хүлээп алыр бүдүрүлгезиниң электрик-механиги.

Монгуш Сюрюн Дорбаковна — Хорум-Даг ортумак школазының башкызы.

Монгуш Хандыы Байыр-ооловна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Монгуш Чечек Чамитовна — Хорум-Даг суурда ясли-садиктиң повары.

Монгуш Шылгалдаа Дорбуевна — районнуң ИХК-ның чанында камгалал салбырының бригадири.

Ондар Раиса Айыжыевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң бухгалтери.

Ооржак Александра Орус-ооловна — СЭКП райкомунуң секретарь-машинакчызы.

Ооржак Александра Шынгыш-ооловна — районда магазин эргелекчизи.

Ооржак Шаңгыр Калзановна — Чадааннын автотранспорт бүдүрүлгезиниң ажылчызы.

Очур Болаа Албанчыевна — Чадаана хоорайда ясли-садиктиң кижизидикчизи.

Очур-оол Ольга Кашпаевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң зоотехниги.

Рудольф Ираида Кузьминична — «Чөөн-Хемчик» ажыл-агыйлар аразында кожуун чоогур механизастаттынган колоннаның бухгалтери.

Сат Өнер Айыжыевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң партком секретары.

Сат Чимистей Сендиковна — районнуң төп эмнелгезиниң бухгалтери.

Соленова Любовь Андреевна — оруксентелге-тудуг эргелелиниң салдар эргелекчизи.

Ховалыг Татьяна Бадыировна — райпода магазин эргелекчизи.

Энчик-Кулак Александра Оорзаковна — Хендергейниң дугаалал школазының башкызы.

КАА-ХЕМ РАЙОН

Борлюгова Дарья Ивановна — нефть продуктулар хандырылгазының талазы-биле Кызылдаа бүдүрүлгениң Сарыг-Септе филиалының ажылчызы.

Востриков Григорий Лукьянович — районнуң ИХК-ның чанында камгалал салбырының таңныылы.

Гаев Захар Мартемьянович — пенсионер.

Голикова Валентина Федоровна — районнуң төп эмнелгезиниң № 2 ясли-садиктиң кижизидикчизи.

Дембирель Быдыкмаа Начыновна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Дмитриева Мария Васильевна — пенсионер.

Докус-оол Бюбекей Сергеевич — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Зубакина Парасковья Павловна — районнуң ИХК-ның чанында камгалал салбырының контролеру.

Кадапов Иван Иванович — районнуң ИХК-ның чанында камгалал салбырының контролеру.

Колбасицкая Анна Васильевна — районнуң Культура бажыңының техажылчыны.

Кузьмин Николай Александрович — районнуң ИХК-ның чанында камгалал салбырының контролеру.

Лифанова Анна Яковлевна — пенсионер.

Монгуш Дугуюк-кыс Кандыловна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Намзак Кек Чамыяновна — пенсионер.

Нескова Анна Емельяновна — районнуң ИХК-ның чанында камгалал салбырының контролеру.

Непосекина Матрена Ереевна — пенсионер.

Оюн Доржусбан Лопсановна — пенсионер.

Сендажи Александр Сандакович — «Совет Тыва» совхозтуң чолаачызы.

Тандара Иван Ашак-оолович — «Совет Тыва» совхозтуң малчыны.

Чаж-оол Фаина Чатовна — «Совет Тыва» совхозтуң малчыны.

Швецова Валентина Андреевна — районнуң ИХК-ның камгалал салбырының контролеру.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Анучин Андрей Герасимович — Кызылдың оруксентелге-тудуг эргелелиниң мастери.

Бедарева Валентина Андреевна — Тываның электри четкилериниң ясли-садиктиң эргелекчизи.

Марьошев Михаил Иванович — Кызылдың оруксентелге-тудуг эргелелиниң тракторизи.

Моллерова Надежда Васильевна — Кок-Тей ортумак школазының башкызы.

Намчыл-оол Кара-оол Байкалович — Кок-Тей ортумак школазының башкызы.

Оюн Алдынай Баа-Хееевна — Баян-Кол ортумак школазының техажылчыны.

Ховалыг Светлана Николаевна — Баян-Кол ортумак школазының директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОН

Дүлүш Дыртый-оол Лаванович — улус депутаттарының район Совединиң даргазы.

Куулар Сенгимаа Өктековна — СЭКП райкомунуң учет болгаш статистика секторунуң эргелекчизи.

Меңгүн-оол Куулар Бораевич — Баян-Тала ортумак школазының башкызы.

Ондар Хандыы Дембирелевна — районнуң ХБАБ бюрозунуң эргелекчизи.

Ооржак Александра Шуржеповна — Алдан-Маадыр ортумак школазының кижизидикчизи.

Ооржак Лек Шымырапович — районнуң харылзаа белдириниң начальниги.

Ооржак Очур-оол Боскекович — районнуң харылзаа белдириниң электромонтеру.

Оюн Мира Калзан-ооловна — районнуң БАЛКЭ комитединиң ажылчыны.

Сат Виктор Очурович — Баян-Тала ортумак школазының директору.

Ховалыг Деге Бай-оолович — район таңныылы.

Ховалыг Чылбак Чадаалайевна — район ажылчыны.

Сүт-Хөл ортумак школазындан

Донгак-оол Мария Андреевна — башкы.

Монгуш Конал Оолаковна — ажылчын.

Монгуш Сентябрина Кунгаевна — башкы.

Ондар Александр Сандановна — башкы.

Ондар Дектан Оолаевна — башкы.

Ондар Наталья Картышпаковна — башкы.

Сарыглар Маннак Серен-Доржу — ажылчын.

«Алдан-Маадыр» совхозтан

Донгак Сундуй-оол Шымбай-оолович — ажылчын.

Ондар Дайыжа Дайзыновна — ажылчын.

Ооржак Чаный Чоодаровна — ажылчын.

Ооржак Чамит Аяк Хаавовна — ажылчын.

Ооржак Чуруш Анымановна — ажылчын.

Ооржак Шагжаа Шыгдупович — ажылчын.

«Октябрь 30 чылы» совхоз

Куулар Байлак Донгурович — малчын.

Куулар Шаравии Дуге-оолович — инженер-механик.

Монгуш Азыйлаа Семис-ооловна — ажылчын.

Монгуш Ак-Суурун Сундуйовна — ажылчын.

«Ишкин» совхозтан

Монгуш Серен-Доржу Чодайович — чазанакчы.

Монгуш Сыын-оол Серенович — малчын.

Ондар Сиң-Сот Сагаанович — чазанакчы.

Ооржак Кирил Демьянович — тудуг мастери.

Ооржак Эзир-оол Бойлаевич — малчын.

Сат Надежда Давазеевна — ажылчын.

«Сүт-Хөл» совхозтан

Каракпан Ак-Тараа Монгушовна — бызанчы.

Колхозбай Сарыглар Дамбаевич — чолаачы.

Мартис-оол Сарыглар Бораевич — саанчы.

Монгуш Дашпык Санчыевич — бухгалтер.

Ондар Дажы Доржуевич — малчын.

Ондар Дамзынаа Менгеевна — саанчы.

Ондар Каадыр-оол Мечековоч — чолаачы.

Ондар Кара-кыс Конгаровна — ажылчын.

Ондар Санчай-оол Манчаевич — механизатор.

Сарыглар Чинчок Тээрупаевна — саанчы.

Хертек Моннак-оол Дескаарович — мал эмчизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 23.

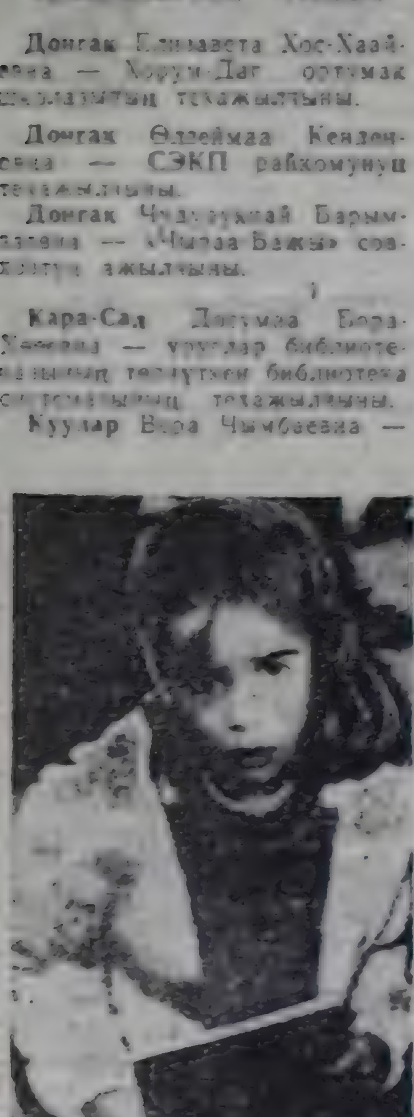

Америкада профессор Чарльз Муллинз дээр эмчиниң удуртулгазы-биле Мадрид хоорайның госпиталынга онза операцияны кылган. Дөрт харлыг Мария дээр уругнуң чүрээ төрүмелинден кошкак ажылдаар болган. Чүрек клапаннарының орта ажылдавазы тозараттынган. Дуржулгалыг профессорнуң удуртулгазы-биле бедик мергежилдиг хирургтар ол биче кижиниң чүрээн кезип-даа, даараан-даа. Хан эргилдезин таарыштырар тускай херекселди хаа оруун дамчыштыр чүрек иштинде суп каан.

Операция соонда бир хонганда-ла, Марияны эмчилер үндүр бижипкен. Моон муруунда костюм көрбээн ындыг онза операцияны канчаар кылып турганын телевидение дамчыштыр Барыын Европа чурттарының муң-муң эмчилери көөрү турган.

Мария амгы үеде бажыңында ада-иезиниң болгаш эмчилериниң хайгааралының адаанда турар.

ЧУРУКТА: бичии Марияның госпитальдан үндүр бижиттинкеш, чаныл чарлыгдары.

СЭТА-ның фотозу.

ЧОГААЛЧЫЛАР—МАЛЧЫН ӨГДЕ

«Тывалар-ла Тарлашкынның чаннаваанаар тывызыг-ле...» бир бичиилер арыдан ырлажып турар. Шынап-ла, Тарлашкын Тываның тура, бүгү улуг Сибирьде төөгүлүг чер. Аалдарның сөөлгү артылчылары мана ыдычы шиптеп, камаатылары база доозулган. Майның сөөлгү хүннерниң бирээзи, Тарлашкын хемниң уну ногаан шыкта тевежи Николай Назынның аалы. Өг чанында шулурткайның чадар хемчигештиң эрик кырында хөй-ле улуг-биле улус чыылган. Оът-көк, чечекчимис оларга олбук болган. Оларның баарында сыртай салган маңза кырында хойжу бригада кежигүннериниң бөгүнгү аалчылары — чогаалчылар. Дөрт кижиниң ийизи арта ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Аарчы, быштак, ак чүттүг шай, чаг хан чүгле аалчыларның «шиоззиниң» кырында эвес, а эзат чонга база четчир турган. Ындыг хөй кижиниң шай-ла суксунчалдыр дээш Балчырга белдыр сыкпайн-на турду.

Баштайгы сөстү ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черииниң даргазы Александр Даржай алды. Ол чугаазынга тыва чогаалдың үндезилеттингениинден бээр хөгжүлдезинге, орта амга чедир дөрт салгалдың тыва чогаалчыларының төлептиг салымныынга доктаагаш, кандыг-даа чогаал чоннан, ооң амыдыралындан ужуукталыр, улус чонбиле шак мындыг ужуражылгалардан сон даарта барып эки чогаалдар үндезилеттинип төрүттүнер дээрзин демдегледи.

Чүгле ол эвес. Бөгүнгү чыыштыг амыдыралда тыва өгбелеривистиң амгы-даа амыдыралы өскениин салым-ла улуг. Чангыс чижек, байыр ваага кымыл хаабиле эзир өнизээ ылыктыг бо бичии черден Ала-чурттуң Улуг дайынга аттанган тыва эки турисчунның аразында Аяштыжа Сенгем база бар. Ол дамчыр-чадап эки төрелдерлиг аал, хөй чылдар дугурунда төрээн, ырда кирген бола Тарлашкын уунунга дөө чыл улаштыр малчынныг ажылдаан. Бөгүн бо 4 дугаар хойжу кооператив (бригада) хоочун дайынчының адын эдилей бергени ужурлуг. Акызының адын сыкпайн ажылдап, чурттап, өскелерге үлегер-чижек болган ортумак салгалдың малчыннары ында хөй чораан. Бо дугайында Бай-Даг кодээ Совединиң даргазы Б. Севнабаа сөөлзүреди чугаалай бээр. Ону арын-шырайындан танып ордум. Аалчылардан айтырыглар салгылап каап органа (чүгле чогаал эвес, а ажыл төлевириниң дугайында оларның болалы дээш) кижи Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Анай Севнабаа чүве. Солуннардан көөрге малчыннарның ажыл төлевири өскен мышкаш. Арта хуулап санап каан. Ындыг турбуже, ткп черле төлевир өскени ...«Чүгле аваас өскен, ээзэш хөй-даа аваас алыры оларның херээ, сөөлүнде барып үзе санажыр болганда. Алыс түнгел өзер ужурлуг, аваас эвес...» (Малчыннарның чогаалчыларга хомудалындан). А. А. Даржай эштериниң мурнундан ол айтырыгларга бодур-чогуру-биле тайылбырын берип, ону дөрт харылзаа турар Агроүлетпүр эвилели чергелиг албан чергелеринге ук айтырыны тургузуп, шиитпирлежир болган кижи.

Арай деп, ам барып-барып ырак булуңга Тываның бөлүк чогаалчылары даргазын баштадып аалдап келгерге, ынчан майы аан, чугаа узап, «аскак хөй мараан». Улустуң салбас айтырыглары-ла чок: «Тыва кино үнер дээн, ол тыва дыл орус дылдыг бе? Ооң сценарийин кандыг чогаалга үндезилээрин база чүм бижиирил?» «Бир кылын ном бижиирге бир машина ертээн хөрүңгөр» алыр дээри чын бе?» «Чогаалчыларның ажылдың чогаалы болбазын?» «Революция дугайында бижип ажыттыжыт чүнээ номчуур бис?», «Бир солуннуң «Үзел болалы» өскээниден чүге карышпыктыгыл? Кады төрээн хылыкшылар безин (Күнчүн, Аранчын)...» А. Даржай бодунуң харылап болгу дег айтырыгларынга долу харыыларын бергеш, бир тээ, ам бо үе-шакта олар малчын кижилерниң аал-оранында ак сүттүг шайга аас дээр, аан сөстү тудуп орар болганнарда «Аът», «Тыва ог», бодунга хамаарыштыр «40 харлыгларның ынакшылыиын дугайында» деп шүлүктерин номчуурга, чыылганнар чылымбиле хүлээп алды. Харын сөстү «Сенгилен» чечен чогаал — каттыжыышкынының киржикчилери, бот-тывынгыр артистер алган. Чогаалчының ажырымчы оорларга хамаарыштыр бижээни «Чангыс төөгүн алыскан шуваганчының хилегим» К. Чылбак өткүт, уян, хөөмей кымдыр номчур дүүделгэ, автор «Аяза бир аптест кижи-дир монар» деп бөрүн өвэү. «Сени сактып» А. Даржайның сөзүнге Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Б. С. Дупчур мындыг ырыны бижээн. Авторнуң үделгези биле дөрт кыс, оол ук ырыны ылгынналдыр, сырыннаалдыр бадырган.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Владимир Серен-оолдуң ол бодун безин тапнадыр, бичир улуг-биле улус чыылганнарда хөй болган. Ол хөйте бюлдиргир: «Оруктар, оруктар», «Сенгилер чечектелип турда», «Илеп шынт келзе» дээн чижектиг хөй шүлүктерни чүгле чогаалдын бижээн драматург эвес, а бодунуң уттундурбас хөй оваа-терирлерин тургускан артист. Ооң катында шүлүкчү. Шүлүкчүнуң шүлүктери тыва дыл биле ... тайжыштап Москвага орус дылга база парлаттынган. Ынчангаш драматургта, артизте, шүлүкчүнүң номчуур, шулугуты-биле ужужуп, ажыннарга дээн чүлдежир чүве хөй болганы тодарган. Сенгиленчилер чогаалчыга база-ла баштайгы эжиинге мыкаш чечек орууну долу ак сүттүг аякты тутсуп чолукшаан. Шүлүкчүнүн сөзүнге Солаан Базыр-оолдуң бижээни «Уттундурбас» деп ырызын Л. Мыжаа, К. Чырбак ырлап күүседирге, алыш часкаашкыннары шаңнал болган. Ол мышкаш Москвада Горький аттыг чечен чогаал институдун эге баштай дооскан бирги профессионал тыва чогаалчы Монгуш Доржу, Тываның комсомол шаңналының лауреады (1989 ч.) аныяк талантылыг шүлүкчү. Тываның ном үндүрер черинин чечен чогаал редакторы Антон Кужугеттиң чогаадыкчы оруктарын, чогаалдарындан үзүндүлерин, хөглүг-баштак, лириктиг шүлүктерин таалал-биле дыңнааш, номчукчу оларын үр-ле салыр хөңнү чок болган.

Ам база катап ыры. «Оюмаа». Сөзү Э. Трефиловтуң. Ындыг аттыг тыва инженер кыс Хову-Аксында чурттавышаан чевээр. Ырының сөзүн тыва дылче М. Доржу очулдурган. Вячеслав Седип бо-ла хойжу кооперативте чолаачы. Оон-биле чергелештир салымчаланныг ырааажы, Ылап-ла мындыг дээрзин ырыны дыңнааш билдим Аалчылар оон холуун дывзыг тудуп турдулар. Ам ырыны шүлүк солаан Сенгиленчилер боттарының бижээн шүлүктерин улай улай номчуурга, чогаалчылар коюнг кижээнтейдиг дыңнап олурган. Түңнел сөзүнге А. А. Даржай бижээн шүлүктериниң ужа-шыдазын допчулап түңнеп тура, оон-баштак-биле «Кызыл-кыжыгаан чечек чылып алган, ураа талантылыг кирээниңе, ам чай-чапсар чок аажап, ол мооңде ачыл бүгүт шүлүкчүг улус-тур мон» дээнниг айтылды бот.

Седип МОНГАЛ.

ЧАРЛААДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың автомобиль техникуму 1990-1991 өөредилге чылында кургүнуң болгаш боттарының салбырларынга дараазында мергежилдерге өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур:

Техниктиг хандырылга болгаш автомобильдер болгаш тракторлар эптери (8 класс доосканнары).

Ажыглал болгаш кедүрер транспортта, тээглар оруктун машиналары, дериг-херекселдерни эптери (8 класс дооскаанары).

Тудуг, ажыглал болгаш автомобильдер оруктары, аэродромнар эптери (8 болгаш 10 класс доосканнары).

Тудуг болгаш ажыглал тутуглары, дериг-херекселдер (8 класс доосканнары).

Улус ажыл-агыйының чиңгелелинга тудуглалга планчыраашкының болгаш экономика (8 класс доосканнары).

10 класс доосканнарны боттанылге салбырынга шуут мергежилдерге хүлээп алыр.

Сес чыл школазын дооскан өөреникчилер кириш ... орус дылга (диктант), математикага (аас-билет) шылгалдаларын дужаар.

Ортумак школа дооскан өөреникчилер кириш ... орус дыл (чогаадыг азы изложение), математикага (аас-билет) шылгалдаларын дужаар.

Өөренир кирерин күзээр дараазында документилерни дужаар:

Техникумнуң директорунуң адынга билдириишкин.

Аттестат азы эртемнин дугаарында херечилел (бедик билет). № 086У медицинакы справка. 3х4 см хемчээлдиг 4 фотоишкен.

Күш-ажыл дептеринден ушта бижидкан.

Характеристика.

Хүлээлгени салбырга июль 15-тен июль 31-ге чедир (8 класс дооскаанары), июнь 1-ден август 14-ке (10 класс дооскаанар) боттанылге салбырынга май 3-тен август 10-га чедир документилерни дужаар.

Өөреникчилерни хүлээп алыр шылгалдалар ... аяжыг 15-тен август 25-ке чедир, боттанылге салбырынга июнь 10-дан август 30-ке чедир шылгалдаларны дужаар.

Айтырыгларны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 41б, телефоннары: 6-15-48, 6-14-84.

• • •

Кызылдың № 1 ортумак профессионал-техниктиг училищези 1990-1991 өөредилге чылында дараазында мергежилдерге өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур:

1. 10 класс ортумак школа доосканнарны.

Калбак билиглиг тракторист-машинист, слесарь-техник, автомобиль чолаачызы.

Бульдозер машинизи, скрепер машинизи, кожаг грейдер машинизи.

Чаңгыс ужурлуг экскаватор машинизи.

(Өөренириниң хуусаазы 3 чыл).

2. Ортумак школа доосканнарны.

Калбак билиглиг тракторист-машинист.

(Өөренириниң хуусаазы 2 чыл).

Мал комплекстериниң болгаш механизастаттынган фермаларның механизатору (калбак билиглиг).

Электри дериг-херекселдерниң сентээр талазы биле электромонтерлар. (Өөренириниң хуусаазы 1 чыл).

Мал согар кижилер белеткээри. (Өөренир хуусаазы 6 ай).

«С» категорияның автомобиль чолаачылары. (Өөренириниң хуусаазы 3,5 ай).

Училищени доосканнар тускай мергежилдиң дугайында диплом болгаш ортумак эртемниң дугайында аттестат. Ол ышкаш техниктер болгаш ортумак мергежилге чорудуурунге ... кирериниң дугайында чиңгелелиг эрге алыр.

Мал согар кижилерден өскелерин шуут мергежилдиг суртуулдары автомобиль транспортунуң башкарыры немелди мергежил алыр.

Өөренип турган үелеринде хааргайжыттынган хевир-биле, хүзэ чүк хап немеждир, идиктер формазы-биле хандырар. Ай санында стипендиязы төлээр. Училищеге өөренип турган үезин күш-ажыл стажынга киир санаар.

Училищеде спорт секциялары, уран чүүлдүг уран чүрүлгелери болгаш техниктиг бөлгүмнер ажылдап турар. Чыл санында сурулгууларга социалистиг чурттарже туристээр, Кара далайже, маадыр-хоорайларже, санаторийлерже туристээр биле чоруурда.

Өөренир кирериң күзээннер боттарының мергежилдиг айыы-биле училищени директорунга билдириишкин киирер.

Билдириишкинге дараазында документилерни кожар:

1. Ортумак эртемниң дугаарында аттестат азы 8 класс школаның доозуп херечилел.

2. № 286 ФФЗ мед хамаарыштыр медицинакы справка.

3. Чурттаар турар черинден шынзылга.

4. Төрүттүнгени дугайында херечилел азы паспорт.

5. 3х4 см хемчээлдиг 6 фотографчуу.

Совхозтан азы БАЛКЭ райкомундан чоруткан бижик.

Училищеге хүлээп алыр бертерлежип ... чурттар ... Кирериниң экзамени чок. Өөредилге эгелээр 1-ги сентябрьда.

Бистиң училищеже хүндүткел-биле моорладар!

Бистиң адресивис: Тыва АССР, Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14 КПТУ-1.

• • •

Алтайның медицина институдунуң эмнелге болгаш педиатр факультеттеринге өөренир күзээн кодээ черлерде чурттап турар кижилерниң тускай сыдаазын чорудар эрге Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу дыңнадып тур. Кадык чанынга шанга чурттап турар кижилерниң документилерин хүлээп алыр. Түскай чогааргаан кодээ ... бэжик азы чугаалап ... кожууннарның эмнелге болгаш комсомол райкомунуң ба-за төп район эмнелгезиниң кол эмчизиниң ат салып сүмелээр характеристика: кодээ черге бир чыл ажыт үе де ажылдаан биче болгаш ортумак медицина ажылдакчыларынга — коллективтиң кежигүннериниң ниити хуралындан сүмелээн характеристика. Аңаа чугаалып болур эртээн кирип болган ооң ... албан кирип болган ... эрге бооп болур ... шериг албанныгларга — ажыл дан турар черинден, комсомол райкомундан болгаш төп район эмнелгезиниң кол эмчизиниң сүмелеп чорткан характеристика.

Характеристикадан ыңгаада дараазында документилерни чорудар: ортумак эртемниң дугайында документ (бедик билет), 086У хевирниң медицина справказы, 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, күш-ажыл дептеринден ушта бижидкени, өөредиг турган черинден уттуткан ... бирги ... кожуун ... Паспортту, шериг документизин бодун ап алгаш келир.

• • •

Кызылдың уран чүүл училищези 1990-1991 өөредилге чылында дараазында салбырларга сурулгуулар хүлээп алырын чарлап тур:

1. Дирижер-хоровой ырлажыр.

2. Улустуң хөгжүм херекселдериниң (баян, аккордеон, домра, балалайка, гитара, игил, бызаанчы, балалайка).

3. Үдер хөгжүм херекселдеринин (кларнет, труба, тромбон, саксофон, гобой, флейта).

4. Фортепиано.

5. Виолончель (ырлаарының).

6. Музыка теориязының.

7. Клуб салбырының (тургузукчу хөгжүм хоорлаашкынга хореография).

8. Чурукчу салбыры.

9. Библиотека салбыры.

Өөренириниң хуусаазы: музыка салбырынга — 4 чыл, чурукчу салбырынга — 5 чыл, клуб салбырынга — 4 чыл, библиотека салбырынга — 3 чыл.

Училищеге 30 хире чогум кижилерни хүлээп алыр. Музыка база клуб салбырларынга музыкага билиглиг хамаан, музыканың дыңнаазы, ритм, үнү ... салбырынга ... эгелелдиг ... чурукчу салбырынга ... кирерин ... ажылдарын херек. Шуут мергежилдер ... билдиргенни ...

Сес класс доосканнар, мергежилдерни ... азы тыва дыл болгаш литератураға ... ... Ортумак школа доосканнары ... айы-биле ... литератураға ... ССРЭ төөгүзү ... дужаар.

Кирериниң экзаменнери бо чылдың июль 6-дан эгелеп, июль 1-ге дээр ... Стипендияны нийти болгаш ... училищеде чанныг ... ... турар чер бар.

Документилерни ... дооскан ... аттестат ... херечилел, ... 3х4 хемчээлдиг 6 фото-чурук, ... күш-ажыл ... бижидкени ... азы ... паспорт ... болгаш ... ... албан ... ... документилерни ...

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2.

телевидение

ИЮНЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мульт-фильм. 8.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.30—11.30 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 9-10 сериялары. 17.45 «Чаа-гелеп турар спортчуларга чемпионнарның сүмелери». 18.30 «Үе». 19.00 Чурукчунуң мастерскаятында Алексей Кузьмин. 19.15 Барыынваалыг фильм. 19.45 В. Готовцев ырлаар. 20.05 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Келдиж. 21.55 «Көрүүшкүн». 23.05 Бот бистиң ... телепрограммазының байлаар ... Италиядан ... 23.45 «Ол бар, ... ». 00.00 ... «Чүү? Каяа? Кажан?». 00.40 — 00.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.35 Уруглар-а фильм «Суг дувунче кирген хоорайның диленчилери». 10.45 «Гжель кандыг болурул?» 11.30 Концерт. 12.00 — 13.10 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.15 ССРЭ-ниң улустуң артизи Ким Базосадаевтиң кир-... жилдери бар... фильм-концерт. 18.15 «Буряттарның ... ». Омра. 18.55 Бурят телевидениезиниң ... 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

11.00 — 23.45 Нефтчилер ... Чеченя 120.00 — «Түгинчигтер ... ». 23.45 — 00.00 Хат ... Ажытай ... бо Константин ...

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 17.45 «Самчылаа». Телефильм. 18.15 «Дартыдеп чүл ол?». 18.30 — 19.00 «Үе».

КИНО

ИЮНЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ситара» (Индия) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Видеозал: «Ниндзя против ниндзи» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Талле-белле» 9.00, 12.00. **«Серебряные трубы»** 10.20, 13.20, **«Стук в дверь»** 15.00, 16.40, 18.20, 20.10 шактарда.

Видеозал: «Достояние республики» 12.00, **«Конец операции «Резидент»** 14.20, **«Человек-оркестр»** 16.45, **«Кто и как»** 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Деревс, распустившее почки осенью» 16.00, **«Авария»—дочь мента»** 12.00.

Өвүр районнуң Торгалыг ортумак школазын 1970 чылда доосканнарны 1990 чылдың июнь 23-те 10 шакта школага болур ужуражылгаже чалап тур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң коллективи, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика чөвүлели 1990 чылдың июнь 6-да, 69 харлап бар чораан, 1941 чылдан бээр партия кежигүнү, персоналдыг пенсионер

Чечен Мандыр-ооловна
ДИИГАНЫН

мөчээнин дыңнадып тура, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кылдыстер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун кедбейн бар-ганза — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуузу.

Тиражы 28000 ака.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 429.

ТС — 00509.

Индекс 51124

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 9 суббота

№ 131 (14331)

1925 чылдан үнделип келген. Өртээ 2 кеп.

МЕДЭЭЛЕР

ХУУСААДАН ЭРТЕ

Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Владимир Карпенконуң удурткан № 1 бригадазының механизаторлары бо хүннерге чедир 2485 гектарга кызыл-тасты, 1450 гектарга мал чеминиң культураларын чажып дооскаш, 1450 гектар чайгы черин аңдарган. Олар бригада кезээзи-биле ажылдап турар болгаш кезээде часкы хову ажылдарын июнь 10-да доозарын айыткан. Хуусаадан эрте кылып ажылдарын дооскаш, олар сиген кезилдезинге ажылдаар техниканы белеткеп эгелээн. Чаңгыжылгага Андрей Попеляев, Александр Кара-оол, Николай Беляев, Сергей Кыргыс, чер аңдарылгазынга Олег Бовкун, Леонид Кочкин, Александр Хөлдүгбей болгаш өскелер-даа хүн үлүүн доктаамал ажыр күүседип келген.

Вячеслав МОНГУШ.

БОРА-ТАЙГАНЫҢ ШӨЛДЕРИНДЕ

«Сүт-Хөл» совхозтуң «Бора-Тайга» кооперативинде часкы тарылга адакталып турар. Шөлдээ-Тейде тракторхову бригадазында суггатчыларның 6, а погажыларының, үрезин чаштырыкчыларының, черин болбаазырадырының 1-1 звенолары бар. Бо хүннерде план ёзугаар 116 гектарда суланы, 360 гектарда кызыл-тасты чажып дооскан. Ам 40 гектарга арбай үрезининиң чажары арткан. Оон аңгыда, 11,5 гектарда ногаа, картофельди, 90 гектарда кукуруузаны тараан.

Суггатчылар бригадада быжыглаттынган 1100 гектарның 910 газын суггарып доозупкан. Бо ажылда Александр Ооржактың звенозу, чер чарарында Кошкар-оол Куулар, Борбак-оол Ондар, чаштырылгада Михаил Ховалыгның звенозу мурнап турар.

Олег ОНДАР.

МАЛЧЫННАР ЧЫЫЖЫ

Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң Демир-Суг өшкү бригадазының малчыннары Шолук-Хову-Аксында Байлакай Кыргыстың чайлаанга чыылгаш, чайлаглаашкын дугайында чугаалашкан. Хүн айтырыында корум-чурум айтырыы база кирген. Аңаа СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат, совхозтуң директору Тамара Чечек-оол партияның областы конференциязының эрткенин дугайында малчыннарга таныштырган. Дээре көргүзүглүг өшкү кадарчылары Бас-оол Чудан-оол, Эрес-оол Керженмей болгаш өскелер-даа чайлаглаашкынны организастыг, корум-чурумнуг эрттирерин тура-соруктуг илерейлээн.

Козур-оол ОЮН.

ОЛАРНЫҢ ҮЛЕГЕРИ

Сүт-Хөл районнуң иштики херектер килдизи (начальниги Б. К. Балчый-оол) хөй-ниитиниң амыр-дыжын камгалаарынга-даа, уран чүүлге-даа хандыкшылдыын көргүзүп турар.

Улуг Тиилелгениң 45 чылы оюнга тураскаатан район төвүнүң албан черлериниң, организацияларының аразынга болган уран чүүл көрүлдезинге киришкеш, ажылдакчылар идепкейлиин, организастыын көргүзүп, үшкү черни чаалдып, чүс акша-биле шаңнаткан. Ол шаңнал акшазын, өске коллективтерге үлегер болдуруп, Дерзиг-Аксында уруглар дузалал школазынче дузаламчы кылдыр шилчиткен.

Бораш ОНДАР.

ЭШ ХУУЗУНУҢ УЖУРАЖЫЛГАЗЫ

КЫЗЫЛ. «Херел» спорт залга МАР-ның шыдыраачылары болгаш стол теннизиниң ойнакчыларының эш хуузунуң ужуражылгазы кылган.

Бистиң кожаларывыс ажыл-агыйга болгаш культурага база спортка дужаарга солуун үргүлчү кээп турар. Бо удаада [illegible] Дуктевиин 19 шак турда, ийи теңге шыдырак ойнаан. Аңаа бистиң шыдыраачыларывыс Чортаа-оол Оюн болгаш Март Донгак ийи ийи катап тиилеп, 4:0 болган.

Аалчыларны Убсанур [illegible]

Үениң судалы

БӨГҮН

Ак-көк суглуг Байкал эриинден аалчыларывыс — Бурят АССР-ниң уран чүүлүнүң болгаш литературазының төлээлекчилериниң баштайгы бөлүү Кызылга чедип кээр. Оларның концерт программазы кончуг солун. Тывага Бурят АССР-ниң культура хүннеринде чүс-чүс көрүкчүлер уран-чечен болгаш документалдыг кинофильмнерни база көөрлер. Оларның аразында «Тайга шончалайының үези», «Алдын бажың», «Чылгычының ыры», «Ыржымның кышкызы» база барымдаалыг фильмнер — «Бурятия дугайында чугаа», «Багша» бар.

Кожа республикадан келген аалчылар Кызыл хоорайның, Каа-Хем, Улуг-Хем, Бии-Хем, Таңды, Тожу, Кызыл районнарның чурттакчылары-биле ужуражылгаларны эрттирерлер. Аалчыларның аразында ССРЭ-ниң улус депутады, Бурятияның комсомол шаңналының лауреады Ардан Ангархаев, республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы Баир Дугаров, «Бурят үнэн» солунунуң корреспондентизи, шүлүкчү Жорж Юбухаев, чогаалчы Балдан Ябжанов бар.

Тыва көрүкчүлер «Хэнгэргэ», «Калинка» аас чогаал болгаш улусчу ансамбльдерниң солун концерттерин көөрлер.

ДААРТА

Акы-дугма ийи республиканың культура хүннеринге кожавыс Моолдуң Завхан аймааның культура болгаш уран чүүл ажылдакчылары — шуут 70 кижи киржир. Олар аңгы-аңгы нация улустарның найыралының доцун улам быжыктырар. Ол улуг байырлалды көөрүн кайысылал Кызылдың болгаш районнарның чурттакчылары четтикпейн манап турарлар.

Аалчыларның болгаш Кызылдың улусчу уран чүүл коллективтериниң киржилгези-биле болуп эртер культура хүннери июнь 10-да «Совет Тываның 5 чылы» стадионга эгелээр.

ДҮҮН

СЭКП-ның Бай-Тайга райкому Тээли суурда удуртур ажылдакчыларның неделязын ажыл-агыйларга, күш-ажылчы коллективтерге эрттирип эгелээн. Оларның кол сорулгазы — чонунуң амыдырал-чуртталгазы-биле ханы таныжары, кижилер-биле ажык чугааны кылыры, оларның сүмелерин, негелделерин, хомудалдарын билип алыры, чурттакчыларның социал байдалын өөренип көөрү.

Удуртур ажылдакчыларның чон-биле ужуражылгазының сөөлгү хүнү дүүн «Тээли» совхозка болган. Аңаа хөй кижи чыылган. Суур чурттакчылары-биле ужуражылгага СЭКП райкомунуң килдистериниң ажылдакчылары, районнуң билиг ниитилелиниң төлээлекчилери, административтиг органнарның удуртукчулары киришкен. Олар чыылганнарның салган айтырыгларынга долу харыыларны берген.

Районнуң билиг ниитилелиниң лекторлары С. С. Хертек, К. С. Салчак делегей байдалының болгаш националдар аразының харылзааларының дугайында лекцияларны номчаан. Чыылганнарга солун программалыг концертти бараалгаткан.

Удуртукчу ажылдакчыларның «Тээли» совхозка эрткен неделязын СЭКП Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретары Х. Б. Сагаан-оол башкарып эрттирген.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНУ АТ ДЭЭШ

Дөрт чыл болгаш-ла эртер футболга делегей чемпионадының байырлыг ажыдыышкыны дүүн Италияга болган. Мооң мурнунда чылдарда бо улуг маргылдаага делегейниң 16 шилилдек командалары киржип турган. Ам ону өскерткен: бо чемпионатка 24 шилилдек команда киржир. Командаларны алды бөлүкке дөрт-дөрт кылдыр чарган.

Совет Эвилелиниң шилилдек командазының кол өзээн Киевтиң «Динамо» командазының ойнакчылары тургузуп турар. Чурттуң шилилдек командазының кол тренери Валерий Лобановский бо чемпионатка киириштирери-биле 22 эң экии ойнакчыларны шилип алган. Бистиң командавыс ийиги бөлүкке ойнаар. Оон удурланыкчылары Аргентинаның, Румынияның болгаш Камеруннуң шилилдек командалары болуп турар.

Чемпионаттың байырлыг ажыдыышкыны болган соонда баштайгы ужуражылга дүүн кончуг орай Аргентинаның болгаш Камеруннуң командаларының аразынга болган. Совет Эвилелиниң шилилдек командазы бөгүн Румынияның командазы-биле ойнаар. Оон 22 шак 45 минута турда эгелээр.

СЭКП обкомунда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ОЛАРНЫҢ АТТАРЫН МӨҢГЕЖИТКЕН

Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Түлүш Балданович Кечил-оолдуң адын мөңгежидери-биле Улуг-Хем районда «Улуг-Хая» совхозту Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз кылдыр эде адаары; Хайыракан ортумак школазынга болгаш Шагаан-Арыг № 2 школазының пионер дружиназынга капитан Түлүш Кечил-оолдуң адын тывсырын шиитпирлээн болгаш Т. Б. Кечил-оолдуң чурттап турганы бажыңга мемориал самбыраны тургузарын Кызыл хоорүүскомга дааскан.

* * *

ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи А. Б. Чыргал-оолдуң болгаш РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи В. Ш. Көк-оолдуң аттарын мөңгежидер сорулга-биле Кызылдың уран чүүл училищезинге Алексей Чыргал-оолдуң база республиканың хөгжүм-шии театрынга Виктор Көк-оолдуң аттарын тывсырын СЭКП обкомунуң бюрозунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында шиитпирлээн.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Националдар аразында боор турар чидиг чөрүлдээлерни база катап өскүп эгелээнин-биле холбаштыр чурттуң парламентизи июнь 7-де болган хуралынга хүн айтырыында кирбээн айтырыгны чугаалажып көөр ужурга таварышкан. Ош областа боор турар болуушкуннар дугайында допчу, ынчалзажок тодаргай информацияны ССРЭ-ниң иштики херектер министри В. В. Бакатин кылган. Ош областа боор турар болуушкуннар дарый дээштиг хемчеглерни албас болза, ийи республиканың аразынга нарын байдалды тургуза берип болур деп, ол чугаалаан.

Узбек болгаш Кыргыс республикаларының эрге-чагырга органнарының база алдар-хүндүлүг кижилерниң аразынга ужуражылгаларны кылыр дугайында эгелекчи саналды үндүрерин Националдар Совединиң кежигүнү депутаттардан ол диилээш, дараазында хемчеглерни боттандырарын саналдаан.

[illegible] ринде чурттап турар кандыг-даа нацияның хамаатыларының, ылангыя эвээш санныг улустарның, бүгү эргелерни магадылап турарының дугайында декларацияны республика бүрүзү хүлээп алыр ужурлуг. Бир эвес республика ол магадылалды хандырып шыдавас болза, аңаа кандыг хемчеглерни онаарын тодаргай айтыр.

Ийнде, эвилелдиң чаартынган керээзин ажылдап кылырының, оон кол утказының тодаргайының база кажан ону хүлээп алырының хуусааларын бо хуралга дүтүржүп алыр. Ол керээни хүлээп алырын моон соңгаарладыр болза, чуртта байдал улам нарыыдаар деп, министр демдеглээн.

Депутаттар министрниң дыңнадыын кончуг кичээнгейлиг дыңнап, чүүлдүг деп хүлээп алгаш, совет милиция дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып эгелээрин беленни илереткен.

Төлевилел талазы-биле илеткелди В. В. Бакатин кылган. Бистиң ниитилеливис ам дээрезинде демократтыг ниитилел апарбаан, ынчалзажок демократчыдылга деп сөске алзып алгаш, эрге-хоойлу талазы-биле улам суларай берген. Тоталитаризмниң тодаргайлаарга, чаңгыс кижиниң эрге-чагыргазының байдалдарында эрге-хоойлу камгалаар күштүг система херек чок турган, чүге дээрге ол тудуп хоругдаар болгаш шаажылаар кезээдо күштүг органны бодунуң холунга алган турар. А демократия бүгү үезин хаара туттунар эрге болгаш корум-чурум камгалаар күштүг система чокта кажан-даа турум болбас. Ол чүүлдер чокта демократия тургустунуп эгелеп чорүй, анархияже, оон соонда диктатураже шилчий бээр. Ынчангаш демократияны хөгжүдери-биле чергелештир эрге-хоойлу камгалалының күштелгээ турары кончуг чугула деп, министр чугаалаан.

Совет милиция дугайында хоойлунуң төлевилелин бо негелделерге дүүштүр ажылдап кылган. Ону чогаадып тургузарынга ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу, совет күрүне тургузуунуң болгаш хоойлужудулгазының Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институду, Эртемнер академиязының күрүне болгаш эрге институду, ССРЭ-ниң [illegible] чок чорук комитеди, ССРЭ-ниң Прокуратуразы, хөй санныг милиция албан черлери болгаш чамдык хөй-ниити организациялары киришкен. Бүгү ажылды Дээди Советтиң хамаарышкан комитеттерни болгаш комиссияларын дамчыштыр боттандырган. Чаа төлевилелди чээрби хире вариантыдан дүүштүрүп тургаш тургускан. Ону бүгү талалыг чугаалажып көргеш, чедир ажылдап кылырынче депутаттарны министр кыйгырган.

Илеткелдиниң түңнелинде министр төлевилелдиң 7-ги чүүлүн онзалап көөрүнче кичээнгейни угландырган. Милиция органнарын удуртур талазы-биле эвилел болгаш түс-түс республикаларның эрге-хүлээлгелери кандыг янзылыг болурун ында көрген.

Дээди Советтиң Корум-чурум болгаш кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел айтырыгларының талазы-биле комитединиң өмүнээзчилерин саналдарын берген Н. А. Струков болгаш өске-даа депутаттар төлевилелди ниитизи-биле чүүлдүг деп санаан. Санал бээрге бо хоойлуну 5-6 чыл бурунгаар хүлээп алыр ужурлуг турган, корум-чурум камгалалының, эрге-хоойлу сагыырының талазы-биле тодаргай хоойлужудулга актыларының чок боор турарындан чуртта чүгле националдар аразынга эвес, а оон-даа өске хемниг үүлгедиглер нептерээн эгелээн деп демдеглээн. Кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазынче угланган хемчеглерни баш удур алырынче онза кичээнгей салдынган.

Палаталарның кайызы-даа төлевилелди чүүлдүг деп хүлээп алган болгаш оон дөрткү сессияга ийиги номчулгага хүлээп алгаш, күштүг кылдыр бадылаар деп шиитпирлээн. Төлевилелди бүгү улустуң чугаалажып көрүүшкүнүнге кирер.

Оон соонда депутаттар ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның кезээ херек талазы-биле суд чорудулгазының үндезиннеринге немелделер болгаш өскертилгелер дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Бо айтырыг талазы-биле киирип келген саналдарны палаталар деткээн. Ол хоойлуну төлевилелиниң ам [illegible] комиссиязынга чедир ажылдап кылыр.

(СЭТА).

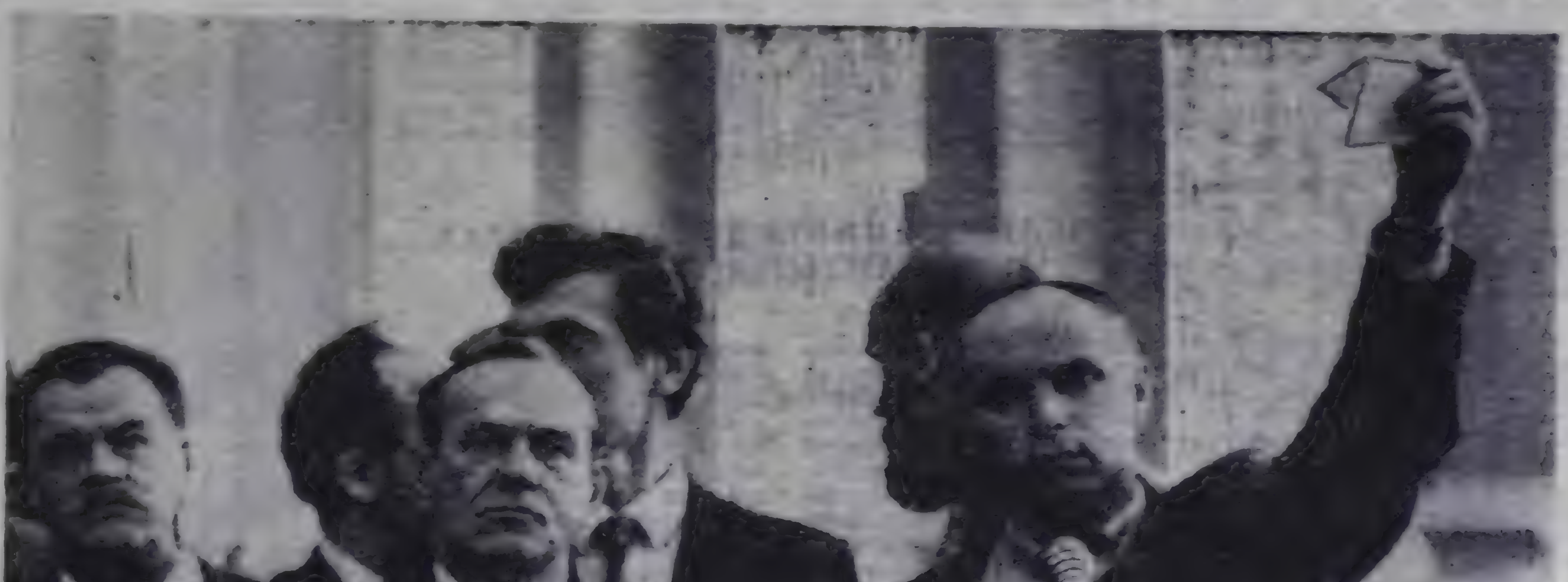

МОСКВА. Кремльдиң улуг ордузу. Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи.
ЧУРУКТА: хурал үезинде. Депутаттарның сөс дилеп турары.
В. СОЛОВЬЕВ, Д. СОКОЛОВТУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохроникаызы).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

МОСКВА, июнь 7. (СЭТА). Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи бөгүн Кремльдиң Улуг ордузунга ажылын үргүлчүлээн. Депутаттар РСФСР-ниң Конституциязынга республиканың Дээди Совединиң тургузары-биле холбашкан эдилгелерни болгаш өскерилгелерни киирер талазы-биле айтырыгларны чугаалажып эгелээн. РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны чугаалажып эгелээрин болгаш Конституция комиссиязын тургузарын депутаттар саналдап киирген.

АЖЫЛЧЫН АЯН-ЧОРУК

Великобританияның Премьер-министри М. Тэтчер совет удуртулганың чалаңныы-биле албанның аян-чоруун кылып, июнь 7-де Москвада чедип келген.

Великобританияның болгаш ССРЭ-ниң күрүне туктарын аскан аэропортка ону ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков болгаш албанның өске-даа кижилери уткуп алган.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

«Кузнецкуголь» концерниниң Димитров аттыг шахтазынга суг айыылындан өлген дагжыларның өг-бүлелеринге болгаш чоок кижилеринге ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ханы кажыыдалын илередип тур.

Күрүне комиссиязы болгаш түс черниң органнары аңаа болган озал-ондактың уржуктарын чайладыр, өлген кижилериниң өг-бүлелеринге дузаламчы көргүзер талазы-биле бүгү хемчеглерни ап турар.

ПАРТИЯГА КИРИП АЛГАН

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы бо хүннерде белен эвес кризистиг таварыышка, чуртта демократияның болгаш ажык-ларлыг чорукунуң калбарганы-биле өөртүг-даа, чоптуг эвес-даа шүгүмчүлелдерге онаажып турар апарган. Партийжи ниттиларын дужаап турарларның саны база эвээш эвес.

Ындыг турбуже, совет ниитилелдиң баштыңчы күжү болур партияның хүрээленинге кирип ап турар кижилер арбын. Чоокта чаа СЭКП кежигүнүнге кандидат кылдыр БАЛКЭ Өвүр райкомунуң ажылдакчызы Алевтина Иргит, Торгалыг эмнелгезинде уруглар эмчизи Ольга Бүрбу, Саглыда уруглар садының кижизидикчизи Ольга Ооржак, кежигүнге «Ымыы тыва» совхозтуң малчыны Елена Саая, «Ак-Чыраа» совхозтуң малчыны Екатерина Бадыраа олар кирип алган.

— Коммунистиг партия ындаа күштүг, идегелдиг хөй-ниити политиктиг организация чок — деп, олар чугаалааннар.

Козур-оол ОЮН.

Кыргылда — чугула кампания

ОНУ ЫНЧААР ЭГЕЛЕП БОЛУР БЕ?

Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозка хөй кыргылдазын [illegible]

[illegible]

Экономиктиг реформа — боттаныышкында

АЖЫЛЫ ДЭЭШ АЛЫРЫ — ХҮНДҮЛҮГ

КӨРГҮЗҮГЛЕР ДОПЧУЛАЛЫ

Күш-ажылчы ... биле бүгү республикага Элегес-Аксында туүйбу заводу сурагдыг турган. Ол дугайында янзы-бүрү черлерниң курал-суглааларынга ... кирип чугаалажып, солун, сеткүүлге шүгүмчүлел шаг болган. 1977 чылда ажылгаага кирген завод 13 чыл дургузунда төлевилеттинген күүзүнүче үнүп чадашкан. Заводтуң төлевилеттинген күчүзү ёзугаар алыр болза, чылда 30 миллион туүйбуну бүдүрүп үндүрер ужурлуг. Бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарының аргаларын заводтуң коллективи каш чыл улаштыр дилеп келген. Карылгалыг болуруун баш бурунгаар планнап турган бүдүрүлге чылдың-на күрүнеден дузаны ап, биче эндип чадап келген. Коллективке дилээшкинниң оруу узун болгаш берге болган. 1985 чылдың эгезинде күш-ажылды организастаарының бригада хевиринче шилчип эгелээн. Ынчан бригада кердээ-биле ажылдаар коллективтерни тургузуп, бригадалар чөвүлелин болгаш бригадирлер чөвүлелин соңгаан. Бо органнарның деткимчези-биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң, шынарын экижидериниң хемчеглерин ажылдап кылып, бригадаларның ажылынга негелдени шыңгыраткан. Ооң түңнелинде бригадаларга күш-ажылдың чуруму кошкүзү-биле экижип, туүйбу бүдүрери элээн көвүдээн. Бригаданың кежигүннери кижи бүрүзүнүң ажылын контрольдап, туүйбу бүдүреринге коллективтиң кежигүннериниң киирген үлүүн тодарадып, ооң деңнели-биле шалыңны ап турганнар. Бригада кердээн-биле ажылдаарының ажыктыы бадыткаттынган. Ынчалза-даа продукция бүдүрери көвүдеди, ооң шынары дээш материалдыг харысаалга чаңгыс талаланып, чүгле ажылчыннарның кырынга чүдүрүлген. Доктааткан шалыңныг болгаш, тускай эртемниглер, заводтуң аппарадының ажылдакчылары продукция бүдүрерин көвүдеринге, ооң шынарын экижидеринге улуг-ла сонуургал чок боор арткан. Заводта ажылдап турар кижи бүрүзүнүң материалдыг сонуургалын көдүрер, ону туүйбу бүдүрери-биле доот харылзаштырар дээш, 1988 чылда завод коллективтиг кердээ ёзугаар ажылдап эгелээн. Ажылчыннарның, тускай эртемниглерниң, удуртулга аппаратының ажылдакчыларының хуралынга ажылчын коллективтиң чөвүлелин соңгуп алган. Специалистерниң болгаш ажылчыннарның ажылының төлевирин төлээриниң чурумун эде көрген, бригадалар биле туүйбу бүдүрериниң технологтуг шугумун, ооң дериг-херекселиниң үрелишкин чок, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарын харыылап турар кол-[illegible] ... Кылдыстыг бүрүүт ... бүдүрүкчүлүүн ... ажылдаар ... бээр, а бир эвес оон бүрүүтүйнее туүйбу бүдүрүлгеде соңгаар болза, бүрүүнүгларының күш-ажыл ... көрдүнген. Ооң түңнелинде кижи бүрүзүнүң дааскан ажылынга харыылалгазы бедээн, ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге, продукцияның шынарын экижидеринге, технологияны сагыырынга хамаатылыы бедээн. Кижилер чүгле бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга эвес, а бүдүрүлгеге ажык туралыг боор болур чогаадыкчы сүмелерни берип, бүдүрүлгени эде дериреринге сонуургалдыг апарган. Карылып чорутукан организас-техниктиг ажылдарның түңнелинде, бүдүрүлгениң шөлүн улгаттырбайн, мурнунда чылга деңнээрге, коллектив 2,9 миллион туүйбуну 1988 чылда хөй бүдүрген. Ынчалза-даа чарыгдалдарны орулга дуглап шыдавайн барган. Ооң чылдагааннары ажылчын кадрларның үнер-кирер чоруунуң хөйү (1988 чылда ол 41,5 хуу болган), күш-ажылдың болгаш бүдүрүлгениң чурумун сагыырының кошкаа (100 кижиниң 49-у чурум үрээн азы бүдүрүлгениң негелделерин хажыткан, ол дээрге, 1987 чылга деңнээрге, 2 кижи хөй болган), цехтер иштиниң хөй доозуннуг, газтыг, соок болганындан, ажылчын бүрүзүнге онаашкан санаар болза, кижи бүрүзү чылда 10 хонук аараан болган. Бо чылдагааннар коллективке ажылды үндезининге чаартыр арганы бербээн. Кичээнгейни чүгле туүйбу бүдүрерин көвүдедиринче эвес, а кижилерниң материалдыг сонуургалынче, оларның чурттаар болгаш ажылдаар байдалын экижидеринче угландырар, ону дамчыштыр заводка үндезин өскерилгелерин кылып болуру негеттинип келген.

Свердловск областа Невьянск туүйбу заводунуң арга-дуржулгазын өөренип көрген. Карылгалыг бүдүрүлгениң баазазынга бүдүрүлге кооперативин организастааш, эки көргүзүглерни заводтуң коллективи чедип алган. Невьянск туүйбу заводунуң дуржулгазы Элегес-Аксында заводка таарыжып болурун өөренип көргеш, ооң техниктиг дериг-херекселин чаартыр, ажылчыннарның чурттаар байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни ап эгелээн. Чижээлээрге, 177 муң рубльге дериг-херекселди садып алган, дой-довурак үүрмектээр дериглерни, туүйбу өрттедир чаа суугуну туткан, чурттаар бажыңнарының тудуун дүргедедириниң хемчеглерин ап чорутукан.

ИНИЦИАТИВТИГ БӨЛҮК

Элегес-Аксында туүйбу заводун күрүне кооперативи кылдыр эде организастаарының мурнунда улуг белеткел ажылдарын чорудкан. «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжышкынының болгаш туүйбу заводунуң шыырак специалистеринден инициативтиг бөлүктү тургускан. Заводтуң ажыл-агыйының, экономиктиг байдалының анализин кылган, оон кол-кол фондуларының инвентаризациязын инициативтиг бөлүк чорудкан, чаңгыс фондудан чарыгдалдарны үндүрериниң сметазын тургускан, бүдүрүлгени улам сайзырадырының, социал айтырыгларны шиитпирлээриниң чарыгдалдарын тодараткан, ажыл төлевирин коллективтиң кежигүннеринге төлээриниң негелделерин ажылдап кылган, кооперативтиң уставының төлевилелин тургускан.

Коллективтиң хуралынга заводту бүдүрүлге кооперативи кылдыр эде организастаарының дугайында чугаалажып көрген. 1989 чылдың февраль айда «Элегес» кооператив тургустунган. «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжышкыны-биле чарган керээ ёзугаар заводтуң кол фондуларын бүдүрүлге кооперативинге 7 чыл иштинде арендалаан. Оларны ажыглааны дээш, керээ ёзугаар доктааткан аренда төлевирин кооператив «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжышкынынга төлеп берип турар. 1989 чылда оон түңү 273,5 муң рубль болган. Каттыжышкынның аппаратының ачы-дузазын алганы дээш ай санында 4 муң рубльди шилчидип берип турар.

Заводтуң төлевилеттинген күүзүн чедип алырының талазы-биле хүлээлгелерин кооператив алган. Күрүне чагыын ёзугаар чылда-ла 19,5 миллион туүйбуну бүдүрер ужурлуг. Күрүне чагыындан көвүдээн бүдүрген туүйбуну болгаш тудугнуң өске-даа материалдарын аттырышкан өртек ёзугаар кооператив боду садып болур. 1989 чылда «Элегес» кооператив 29,8 миллион туүйбуну бүдүрген. 1995 чылда заводтуң төлевилээн күчүзүнче үнүп, чылдаза 36 миллион туүйбу бүдүрер хүлээлгени алган. А херек кырында 1990 чылда ай санында 3 миллион туүйбу бүдүрерин чедип алыр сорулганы салган. Бир эвес ай санында 3 миллион туүйбуну кооператив бүдүрүп турар болза, 1991 чылда заводтуң төлевилээн күчүзүн шиңгээдип алтар-дыр. Ынчаар ажылдап болурувуң аргазы бөгүн кооперативе тургустунган деп коллективтиң кежигүннери санап турар. Оон үүлезинин мындыг. Эрткен 1989 чылда чаңгыс ажылчынга хамаарыштыр ажылдың бүдүрүкчүлүү 64,4 хуу өскен, кижи бүрүзү 14493 рубльдиң продукциязын бүдүрген. 1 рубльдиң барааннныг продукциязын бүдүреринге чарыгдалдары 40,3 көпеекке эвээжээн, бир эвес 1988 чылда 123,1 көпеекти чарыгдап турган болза, 1989 чылда 82,8 көпеекти чарыгдаан. Чылдагаан чок черге ажыл шагы үзер чорук заводта, ажылчын бүрүзүнге хамаарыштыр алырга, 37,5 хуу эвээжээн. Шак мындыг бедик түңнелдерни чедип алгаш, кооператив 1988 чылдың 552 муң рубль түңнүг карылгазын ситлааш, харын мырыңай, 669 муң рубльдиң арыг орулгазын ап үнген. Ажылдап турар кижи бүрүзүнүң айда ортумак шалыңы 187 рубльге көвүзээн. Хуу-биле алыр болза, ажылчын бүрүзүнүң айда алыр шалыңы ортумаа-биле 62,3 хуу өскен-дир. Ажыл төлевири кижилерниң боттарының кызымак ажылдаанындан хамааржыры эки шынарлыг, хөй продукция бүдүрериниң, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң кол аргазы апарган. Ажыл төлевириниң хемчээли кооперативтиң кежигүн бүрүзүнүң продукция бүдүреринге киирип турар улуг-түүзүндан, күш-ажылдың чурумун сагып турарындан, продукция бүдүреринин технологиязының негелделерин шыңгыы күүселдеп турарындан, продукцияның хемчээлинден болгаш шынарындан дорт хамаарылгалыг.

Планы күүселдезин көрүп ... [illegible] ... маажыр. Күш-ажыл чарыгдалдарының хүүзү дээрге продукция бүдүрер дээш, ээлчег бүрүзүнге кылып турган ажылдың хемчээли-дир. Бир эвес слесарь кижи болза, дериг-херекселди үрелишкин чок ажылдазын дээш, ээлчег дургузунда кылып турар ажылы-дыр. Ээлчег дургузунда кылган ажылдың түңнелдерин көрүп турарга, күш-ажылдың чарыгдалдарының хүүзүн тодарадып салыр. Күш-ажылдың чарыгдалдарының хүүзү үстүкү болгаш куду деңнелдиг. Хүүнү салырының хемчээли ээлчег дургузунда кымның канчаар ажылдаанындан хамааржыр. Кооперативтиң удуртукчуларының, аппарат ажылдакчыларының күш-ажыл чарыгдалдарының хүүзүн база салып, ону кооперативтиң баштаар чери бадылап турар. «Элегес» кооперативтиң кежигүннери ажыл төлевириниң арткан кезиин чылда ийи катап ап турар. Январь 1-ден июнь 30-ге чедир база июль 1-ден декабрь 31-ге чедир ажылдааны үе иштинде кылган ажылы дээш арткан шалыңын бээр. Бот-орулга-чарылгалыг чылдың түңнели-биле ажыл төлевириниң шуптузун дараазында чылдың бирги кварталында берип турар. Чылдың төнчү (13-кү) шалыңын кооперативке киргениниң дадывырын төлээш, кежигүн ап болур эргелиг. Бир эвес ажылчын ... [illegible] ... гаш кооперативке доктаамал ажылдаар дээн болза, ажылчын кижи киргениниң дадывырын төлээш, кирер. Чылдың төнчү шалыңы дээрге-ле чыл иштинде бүдүрген продукцияның хемчээли, шынары, күрүне чагыындан ажыр бүдүргеш, сайгарган продукция, камгалга дээш кооперативтиң кежигүннериниң алыр шалыңы-дыр. Ооң хемчээли кижи бүрүзүнүң продукция бүдүреринге киирген үлүүнден (күш-ажыл чарыгдалдарының хүүзүндан) хамааржыр. Бир эвес ажылчын хөй үлүүн киириштирген болза, оон 13-кү шалыңы хөй боор. Күш-ажылга чедип алган бедик көргүзүглери, электроэнергияны, кывар-чаар материалдарны, чиг этти дээш өске-даа чүүлдерни хөйү-биле камнап алганда, 13-кү шалыңның хемчээлин 25 хуу чедир, хүндүлел бижик-биле шаннаткан-да — 20 хуу, эки ажылын мактап демдеглээнде, 10 хуу чедир өстүрүп болур. Ынчангаш моральдыг шаннал материал сонуургал-биле быжыглаттынган. Ажылында четпестер бар, бүдүрүлгениң негелделерин, күш-ажылдың чурумун кагжызы-биле хажыткан-да, 13-кү шалыңның хемчээлин 50 хуу чедир кызырып болур. 1989 ажыл-агый чылының түңнелдерин ёзугаар алырга, шалың төлээрнге кооперативтиң орулгазының 68,7 хуузун үндүрген.

КИЖИ ЭКИ АЖЫЛДАЗЫН ДЭЭШ

Бүдүрүлгениң чаа харылзааларынче шилчип тура, ажылчыннарның ажылга хамаарылгазын эки талазынче шимчедириниң кол магадылалы дараазында чүүл болган. Коллектив, ооң кежигүн бүрүзү бедик бүдүрүкчүлүг, эки шынарлыг ажылдаарга, ооң түңнелдери кижи бүрүзүнүң, коллективтиң амыдырал-чуртталгазынга кошкү салдарлыг, тодуг-догаа чурттаарынга дузалыг деп чүвени херек кырында бадыткаары турган. Ону күрүне-бүдүрүлге кооперативи херек кырында көргүзүп шыдаан. Бөгүн кооперативтиң кежигүннери эки ажылдааш, эки чурттаар деп чүвени биле берген. Ындыг билиишкинниң ажылчыннарның угаан-медерелинге быжыглаар дээш социал байдалы экижидер талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан.

Эрткен чылын кооперативтиң социал хөгжүлде фондузундан 112,5 муң рубльди кижилерниң ажылдаар, чурттаар байдалын экижидери-биле чарыгдаан. Чаңгыс чыл дургузунда цехтерниң септелгезин чоруткан. Оон түңнелинде цехтерниң өл-шыгы, довурак доозуну эвээжээн, кижилерниң аарыыр чоруу кызырылган. Хей чүүр черниң дериг-херекселин бүрүнү-биле чаарткан, хеп солуп кедер, ажыл соонда чунар черлерниң септелгезин кылып, оларның доктаамал арыг-силиг турарын чедип алган. Кызыл районнуң холумак барааннар садыынга хамааржып турган 36 олуттуг столоваяны кооперативке дамчыдып берген. Столоваяның капитал септелгезин кылып чоруткан. Бир эвес эрткен чылын чүгле дүнеки ээлчегге ажылдап турар ажылчыннар халас чемненип турган болза, бо чылын кооперативтиң кежигүннери шупту халас чемненип турар. Кооперативтиң кежигүннеринге, удуртулгазы-даа кижилерни кооператив халас чемгерип турар деп санаазын турар. Чүге дээрге кижи бүрүзү ооң бодунун, коллективтиң ажылдап алган акша-хереңгизи-биле чемгерип турар деп чүвени билир. Столовая белеткеп турар чемниң шынары улам-на экижип олурар деп чүвени ажылчыннар боттары демдеглеп турар. Столоваяны чем продуктулары-биле кооператив боду бүрүнү-биле хандырар дээш ажылдарны кылып эгелээн. Кооперативтиң дузалал ажыл-агыйы тургустунуп, аңаа 10 ажылчынны бижидип алган. 1990 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле аңаа 214 баш хаван, 24 мыйгыстыг бода мал, 1 аът турган. Кооператив ногаа тарып өстүрер дузалал ажыл-агыйын тургузарын база планнаан. Дузалал ажыл-агыйы амгы үеде орулга чок ажылдап турар. Ындыг-даа болза, кижилерниң амыдыралынга чогуур байдалды тургузар дээш, ону хаап каавтайн, а улам хөгжүдериниң аргазын дилеп, даартагы хүнүн орулгаларын бодап турар. Эң ылаңгыя мал чемин садып алырынга кооператив карылгалыг болган, чүге дээрге мал чемин аар өртек-биле садып алыр ужурга таварышкан. Кажан мал чемин кооператив боду тарып өстүрүп турар апаар болза, дузалал ажыл-агыйы орулгалыг апаар. Карылгалыг-даа болза, кооперативтиң кежигүннеринге дузалал ажыл-агыйы ылап-ла дузалыг. Кооперативтиң кежигүннери эътти айда бир катап күрүне өртээ-биле оон садып ап болур. Март-май айларда хаван оолдарын база садып турар. Заводта столоваяны дузалал ажыл-агыйы эът, сүт-биле доктаамал хандырып келген. Дузалал ажыл-агыйының ажылын бригадир Григорий Яковлевич Михутин удуртуп турар. Бо чылдың баштайгы 4 айында дузалал ажыл-агыйы 1 тонна эътти, 120 хаван оолдарын дужааган. А сүттү хүнде ортумаа-биле 30 литр хирени столоваяга дужаап турар. Бо коллективтиң кежигүннериниң шалыңы оларның киирип турар үлүүнден хамааржыр. Шалыңның ортумак түңү айда 400 рубль хире. Ону олар хүн бүрүде ак сеткилдиг ажылы-биле ажылдап ап турар, а карылгалар мал чеминиң өртээниң аарындан деп билдингир болгай.

Эрткен чылын 339 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. 8 өг-бүле чаа бажыңнарны алган, а 22 өг-бүле өске бажыңнарже көжүп, оран-бажыңын экижиткен. Амгы үеде коттедж 5 бажыңны, 27 квартиралыг 1 бажыңны 2 квартиралыг 5 бажыңны тудуп турар.

Социал хөгжүлдениң айтырыгларын кооперативтиң кежигүннериниң материалдыг сонуургалын тавартыр чорудуп турар. Чижээлээрге, шөлээлеп чорууруда шөлээ акшазындан ангыда, бир эвес шөлээлеп үнүп турар кижи чыл иштинде чаңгыс-даа аарып көрбээн, эмчи бюллетени-биле акша ап турбаан болза, аңаа бир айның шалыңы хире акшаны немей шаңналга бээр. Чамдык кижилер таныш-көрүш эмчилерниң дузазы-биле бюллетеньнеп, «аарып» турары билдингир болгай. А «Элегес» кооперативте бо нарын айтырыгны кижилерниң материалдыг сонуургалын дамчыштыр бөдүүнү-биле шиитпирлеп каан.

Социал хөгжүлдениң айтырыгларын шиитпирлээринге [illegible] 1990 чылда эрткен чылдыындан 4 катап хөйнү чарыгдаары көрдүнген. Ооң күүселдези база-ла кооперативтиң кежигүннериниң боттарының канчаар ажылдаарындан хамааржыр. А шиитпирлээр айтырыглар хөй. Ол дээрге пенсионерлерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге 15 муң рубль түңнүг дузаны чедирери, санаторийлерге курорттарже эмнедир кижилерге дуза кылдыр 75 муң рубльди үндүрүп бээри, сауна биле бассейнни тудары дээш оон-даа өске.

КООПЕРАТИВТИҢ КИЖИЛЕРИ

И. И. Субач, кол инженер:
— Бүгү назынымга хөмүр-даш тывыжынга ажылдап келген кижи мен. «Элегес» кооперативке ажылдааш үр болбадым. Мурнунда ажылдап турганым бүдүрүлгелерге база акша-тегерикти багай эвес ажылдап ап турдум. Кооперативке шилчээн чылдагааным мындыг. Күрүне бүдүрүлгелеринге ажылдаарга, бүгү-ле чүвени баш бурунгаар планнап, акша-тегерик-биле хандырып каан боор. План ёзугаар ажылдап болбайн канчаар, мындыг-даа болза, амыдырал, ажыл-агыйны чүгле план ёзугаар чорудуп болур бе?! Чок, өскерти, эде кээп чүүлдер тыптып кээр. Ынчал-на удуртукчу кижиниң хол-бүдүн план, акша-тегерик хүлүй тудуп алгаш турун бээр. А кооперативке ындыг эвес. Удуртукчу кижи [illegible] акша-тегерикти бүдүрүлгеге [illegible] ажылдап болур. Ажыл ... хостаалга кооперативке бар боорга, ажылдаар кижи ... Чижээлээрге, кооперативтен [illegible] ынчалза-даа оон ажылы, амыдыралы-биле долбашкак чүүлдерге акша-хереңги чарыгдалын чугаалап көрейн. Элегес-Аксы суурга школа тудуун тударынга дорт-биле киржип эгелээр сагыштыг бис. Аңаа кооперативтиң кежигүннериниң уруг-дарыы өөренир. Ам өөренип турар школазы кандыг-дыр? Чаа школаны тударынга акша-тегерикти үндүрериниң аргазын өөренип көөр херек. Школага компьютер клазын бүрүнү-биле дерир, аңаа 40 муң рубльди чарыгдаар бис. Республикада корум-чурум сөөлгү үеде нарыдаан, Элегес-Аксы суурда байдал база ындыг-ла эки эвес. Корум-чурумну дыңзыдары-биле участок шагдааларынга шалыңны төлеп, материалдыг дузаны чедирип тур бис. Корум-чурумну эки тутканы дээш шаңнап келдивис. Кооперативтиң мурнундан милиция участогунга «Жигули» деп машинаны садып бердивис. Ажыл херекке ажыктыг кылдыр акша-тегерикти мынчаар ажыглап тур бис. А күрүне бүдүрүлгезинге акша-тегерикти мынчаар чарыгдаары берге, сагыыр дүрүм деп чүве эвес-ле болгай. Милиция участогунуң ажылы элээн экижээн. Харылзаа быжыккан. Шагдаалар хуралдарга безин кээр, аңаа киржир апарганнар.

Кооперативтиң удуртукчулары чүнү күзээр-дир, ону кылып турар деп болза тыптып келбези-биле дараазында чүүлдү демдеглексей-дир мен. Кооперативтиң кежигүннериниң төлээлериниң чөвүлели бар. Бир эвес кандыг-бир чаа чүүлдү боттандырар дээн болза, оларның-биле албан чугаалажыр. Бир эвес олар чөптүг дээр болза, чаа херекти боттандырып болур. Ынчангаш чаа бодал, санал бар болза, ону бүгү талазы-биле бодап ап, төлээлер чөвүлелиниң кежигүннеринге ооң ажыктыын бүзүредип шыдаптар болза, чаа чүүлдү боттандырарынга акша-тегерикти үндүрер дээш өске-даа хемчеглерни ап эгелээр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кооперативке инициатива дээш кажан-даа кижилерге хемчег онаай бербес.

Кандыг ажылды кылгаш, чүү хире шалыңны алырын кижилер билир болгаш, оларның ажылдаары эки. Ол бүгүнү баш бурунгаар санааш, цех, бригада бүрүзүнге бүдүрүлге даалгазын чедирген. Цехтер начальниктериниң эки ажылын коллектив демдеглеп турар. Даг цехтиң начальниги Леонид Манчынович Оюн удуртуп турар коллективин демниг ажылдаар кылдыр организастап шыдаан. Заводту кыжын-даа, чайын-даа эки шынарлыг дой-довурак-биле үзүктел чок хандырып турар. Туүйбу бүдүрер цехти Василий Петрович Быков багай эвес удуртуп турар.

Кооперативке ажыл-херектер багай эвес чоруп турда, даартагы хүнде кылып болур ажылдар кескү боор-дур. Бир талазын плазма-биле болбаазырадып каан туүйбуларны бүдүреринге белеткел ажылдарын чорудуп тур бис. Ол туүйбунуң бир талазы дыка көрүштүг. Ону даштыкы талазынче көзүлдүр салып, бажын тударга, көрүштүг-даа, ол ымк, изиг-сооктан-даа эки камгалал болур. Ындыг туүйбу бүдүреринге херек дериг-херекселдерни Абаканның туүйбу заводундан эккеп келдивис. Оон ыңай, тудуглар каастаарынга ажыглаар плиталарны бүдүрүп үндүреринге белеткел ажылдары чорудуп турус. Ол плиталарны дой-довурактан, чугай даштарындан, хөмүр-даш хүлүнден-даа бүдүрүп болур. Номчукчуларны бистиң кооперативтиң арендага алганы Кызыл хоорайда эрги туүйбу заводунуң салым-чолу сонуургады бээр чадавас. Ол заводтуң турар чери хем кыдыы, туүйбу бүдүреринге херек чылыг алыр төлчүткел чылыг шугумундан база ырак, материал-техниктиг баазазы мырыңай чегенчиг. Ынчангаш ол заводка улуг чарыгдалдар үндүрбейн, вечка туүйбузу бүдүрер улуг эвес цех кылдыр арттырар бис.

Бистиң ажыл-херектеривисти, сорулгаларывысты кыска допчулаарга мындыг-дыр. Бир эвес ханы билип алыр деп бодазыңарза, ажылчыннар, специалистер-биле чугаалажып көрүңер.

Дозураш Хомушку, слесарь:
— Кооперативте 1 чыл 7 ай ажылдап тур мен. Ажылдап ап турарым эки-дир. 13-кү шалыңны безин 1070 рубльди алдым. А бүдүн чыл иштинде ажылдап алган шалыңым шуптузу 6 муң рубль ажа берген чорду. Халас база чемгерип турар. Бир чемненирге-ле 1 рубль боор-дур. Талон берип каар. Эки ажылдаар болза, хөй шалыңны алыр. Туүйбунуң шынарын хынап турар. Өске ажылдарның база. Багай ажылдаан дээш хемчегге онаажып болур. Чылдагаан чок черге чаңгыс ажыл хүнү үзер болза, шалыңның 50 хуузун ап каалтар. Негелде шыңгыы болгаш, кижилерниң ажылга хамаарылгазы база шыңгыы.

Олег Седип, слесарь:
— 1986-87 чылдарда бо заводка ажылдап турдум. Үнгеш, 1989 чылда катап ажылдап кирдим. Мурнунда дег эвес-тир. Ынчан канчаар-даа ажылдааш, амгы ышкаш кылдыр акша ажылдап албайн турган бис. Ажылды оргайнзастааны эки. Ийи-чаңгыс маргылдаалыг чүүлдер турар-дыр. Заводтуң иштинде ел-шык, доозун эвээжээн-дир. Ажылдап болур.

ЧЕДИИШКИННЕРДЕН ТЫВЫЛГАН АЙТЫРЫГЛАР

«Элегес» кооператив «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжышкынының баазазынга тургустунган. Күрүне-бүдүрүлге кооперативиниң ажыл-херектериниң чогумчалыг болуп чоруп олурары-биле чергелештир шиитпирлээри чугула боор кел чыдар айтырыглар база тыптып келген деп чүве кооперативтиң кежигүннери ажылчыннар, тускай эртемниглер-биле чугаалажып билдинип келди. Ол хамыктың мурнунда кооператив биле каттыжышкынның аразында харылзааларга, хүлээлгелерге хамааржыр. Туүйбу заводун артык кезектер, бүдүрүлгеге херек материалдар-биле хандырылга, акшаландырыышкын дээш өске-даа чамдык айтырыглар каттыжышкынның эргезинде, хүлээлгезинде артып каан. Кооперативтиң ажылында бурунгаар шимчээшкин бар, продукция бүдүрери үе эрткен тудум көвүдеп орар болганда, үстүнде айыттынган айтырыгларны каттыжышкын шалыпкын шиитпирлээр ужурлуг. Каттыжышкынның артык кезектер, материалдар, дериг-херекселдер бээр заводтар-биле харылзаалары холдуунда эрги деңнелинде хевээр. Чагыгларны заводтар күүсетпейн баар таварылгалар бар. Мындыг байдалга таварышкаш, кооператив боду заводтар-биле дорт харылзаалар тударын негеттинип келген. Кооперативтиң чагыгларын өй-шаанда күүсеткенин дээш акша-хереңгини заводтарга төлеп бээриниң беленинге келген. Ындыг харылзааларының ора-сомазы тыптып келген. Бүдүрүлгеге херек материалдарны, кывар-чаар чүүлдерни кооператив туүйбуга орнап ап турар. Орнап алганы материалдар республиканың ажыл-агыйының өске участоктарынга база эргежок чугула дээрзин кооперативтиң удуртулгазы билип турар. Орнап алыры дээрге «соорлап» алыры-биле дөмей деп бодалдыг улус болду. Ону болдурбазы-биле дорт харылзааларны боттары тургузуп, чагыг күүсеткени дээш өртек-үнезин төлээрнинче шилчип херек деп бодап турар. Шак мындыг бергедээшкиннерниң, дилээшкиннерниң түңнелинде «Тыва тудуг материалдары» каттыжышкын-биле кооперативтиң аразында харылзааларны чогумчударының аргаларын тывары негеттинип келген. Алызы барып, айтырыг каттыжышкындан кооператив үнүп чорууруңга чедир тургустунар чадавас. Маңаа частырыг чок харыыны тывар апаар.

Кызылда туттунуп турар чаа туүйбу заводу Элегес-Аксында туүйбу заводунуң ийин истей бербес ирги бе деп айтырыгны күрүне-бүдүрүлге кооперативинде чугаалажып турар. Ону болдурбазы-биле бөгүн-даа болза, чаа заводту кооперативке дамчыдып бербе кандыгыл деп бодалдар база бар болду. «Элегес» кооперативтиң ажылчыннарында-даа, тускай эртемниглеринде-даа арга-дуржулга бар. Заводту канчаар тудуп турарын шыңгыызы-биле контрольдап, аңаа дериг-херекселди тургузарынга киржип, ооң канчаар ажылдаарын, ында кандыг өскерилгелер барын өөренип, а кооперативтиң заводунга чаа заводка ажылдаар ажылчыннарны, специалистерни баш бурунгаар белеткеп болур. Бо бодалда база ажыктыг хире чүүл бар хевирлиг, өөренип көөрү артык эвес.

«Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжышкынының республикага тудуг материалдарын бүдүрериниң, ону шиңгээдип алырының перспективтиг айтырыгларын шиитпирлеп турар. А туүйбу бүдүрерин ол талазы-биле хөгжүдүп олурар «Элегес» күрүне-бүдүрүлге кооперативке бүрүнү-биле дамчыдып берипсе кандыгыл? Өөренип көөрү күзенчиг айтырыг.

А бөгүн «Элегес» күрүне кооперативтиң базымнары улам-на быжыгып орар. Ооң мурнунда тургустунуп келген, ооң бодунуң тургузуп турары айтырыгларын быжырымчалыг шиитпирлээринден республиканың тудугларын туүйбу-биле хандырары хамааржыр.

«Элегес» күрүне-бүдүрүлге кооперативиниң арга-дуржулгазындан

ЧУРУКТАРДА: «Элегес» күрүне-бүдүрүлге кооперативтиң ажылчыннары Анатолий Маадыр, Николай Доршиев; кооперативтиң бүдүрген туүйбуларын херелекчилерже чорудуп турары; дузалал ажыл-агыйының ажылчыны Светлана Дмитриева.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл күрномунуң специализи Любовь Бичеоол, «Шын» солунуң корреспондентилери Шаңгыр-оол Монгуш, Ондар Охемчик арыннны белеткээн.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН — БОТТАНЫЫШКЫНДА

Краснодарның дуржулгалыг куш фабриказы — Кубаньта, бедик механизастаттынган бүдүрүлге. Крайның сылыг четкилериниң болгаш эвилелдиң өске-даа эвилелдериниң хүнүн-не 0.5 миллион дагаа чуургазын база 150 центнер куш эъдин чорудуп турар.

Фабрика кас өстүрер талазы-биле чогумчалыг хөгжүп турар. Чүгле кыс кас 36 аңыг муң баш. Кас чуургазын инкубаторга өстүрүп, бир хонганда кас оолдарын крайның районнарынче болгаш эвилелдешкен республикаларже садып чорудуп турар.

Куш фабриказы 1988 чылда «Кубань» АҮК-түң составынга кирген. Ол дээрге дааштыкы чурттарның фирмалары-биле харылзааны калбартырының аргаларын берген болгаш делегей рынокче кирген. Бо чылын куш эъдин 330 муң долларга сайтарган.

Коллективтиң ажылын Американың тускай артемиңгилери сонуургап чораан. Олар чоокта чаа анаа чораан, куш өстүрүкчүлери-биле найыралчы харылзааны уламчылаарын күзээннер.

ЧУРУКТА: Кубаньның бора корозаның кастарын куш ажаакчызы Надежда Яковлеваның ажаап турары.

В. КОЖЕВНИКОВТУҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

«ЭРТЕНГИ ХАЯАНЫҢ» АЧЫ-ДУЗАЗЫ

Чыраа-Бажы суурда чоңга өртектиг ачы-дуза чедирериниң «Эртенги хаяа» кооператив ажыл-чорудулгазын хөй талалыг чорудуп эгелээн. Олар чиңге-тарааны, арбайны хоорун, соктааш, далган, тарааны чоңга садып турарлар. Ол мынчаш суурлачыннаң чурттакчыларының огородун трактор-биле чардырып, илчиртип берип эгелээннер. Бо чылын оларга шөлүн чардырып алырын күзээн кижилер хөй болган. Түңнелинде кооперативке чагыглар хөй кирген.

Ол чагыгларны «эртенги хаяжылар» үе-шаанда, эки шынарлыг күүсеткеннер.

Кооперативте 7 аныяк оол ажылдап турар. Арбай, чиңге-тарааны хооржурунга кйи кырган-авалар оларга улуг дузаны көргүскен. Чоокта чаа Чаданага болган ярмаркага база идепкейлиг киришкеннер. Оларның соктаан далганы болгаш чиңге-тараазын чон мурнуу былаажып садып алган. Орулга оон элээн кирген.

Каш хонук бурунгаар кооператив тыва далгачы «Чыраа-Бажы» совхоз-кооперативиң сүт-бараан фермазының саанчыларынга саткан-нар. Ферманың ажыл-ишчилери өөрүп четтиргенин илереткеш, чайлаглап үнер мурнунда оларга далган, тараадан арбыдадыр белеткеп бээрин дилээннер.

Эвээш-даа санныг болза, кооператив кежигүннери чонунга хире-шаа-биле ачы-дузазын чедирип, эки үүзени бүдүрүп турарлар.

Каадыр-оол ТУВАК.

ЧҮНҮ-ДАА ХАНДЫР БОДААР

Ол хүн Политтехтиг чыгы дыңнааның бажыңынга, шыгыап-ла, улус хөй болган.

Партия Кызыл хоорукомунуң чалааны ёзугаар хоорайның автотранспорт, тудуг болгаш бүдүрүлге черлеринден 70 ажыг организацияларгадан кем-херек үүлгедиишкиниң моон соңгаар болдунмазының талазы-биле хемчеглер алырының дугайында чугаа кылыр дээн төлээлери келген.

СЭКП Кызыл хоорукомунуң бирги секретары В. Г. Вальков чыылган чонга түң айтырыгны таныштырган болгаш хүн чуруумун доктаадып тургускан. Баштай республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы З. И. Лукашов иштики көрүм-чурумун улуг дүвүрээзин-биле чугаалап, иштики херектер органнарының кандыг хемчеглер ап турарын дыңнаткан.

Илеткелчиге берген үе четпейн чорда-ла залга олурган чон үзе кирип, айтырыглар салып, боттары микрофонга чугааланып турган, министрниң оралакчызын олурар алырынче албадапкан. Ийиги илеткелчи КАИ начальниги Л. Л. Дажимбага сөс бербейн барган.

Залга чыглып келгеннериниң дүвүрээзининден чүнү билип ап болурул? Улуска сөс бербейн барганы эки деп санаар бе? Кандыг чүү-даа болза, олар удурткун эштер дир.

Мен бодум журналист кижи болганымда бодумнуң санал-оналымны киирбишаан чоннуң чугаалаан сөстеринче хамы бээрин оралдажып көрейн.

Кем-херек үүлгедиишкиниң бистиң республикада нептереп турар деп чүве билдинир. Эртенинде-ле медээлер ёзугаар алырга машина, мотоцикл болгаш бажың ишти оорлаашкыны [illegible] удурткун уттээн, кушкээ болур. Ындыг байдал партия, совет органнарын дүвүретпес арга чок.

Ол бүгүнү министрниң оралакчызы тайылбырлап берип турда, чыылган улустуң талазындан эмчок чүүлдерни көргүскен. Чамдык шын эвес чүүлдер чугаалап, оон тыва улустуң аразынга национал таныштарны [illegible] сөстер оттап турганы билдинген.

Ынчалза-даа бистиң [illegible]

кандаас. Сөзү [illegible] үеде улус [illegible] чору тывылган. Чамдыкта улус чыылган черге, автобустарга ындыг чугааларны дыңнап болур. Аныяк кижилер чаш уругларга неленге, улуг кижилерге олудун чайлап бербес. Оларның олуун чайлап бээрин дилээр болза, кижанып ийиле, бир-ле эпчок сөс октаар.

Хуралга олурган эки тыва Т. К. Ак-оол мынчаар чугаалады:

— Бистиң Тывага улус мынчаар чүве турбаан. Бо хоралакты чорукту өске черлерден үлегерлеп ап турар бис.

Прибалтикада болгаш Кавказта болган болушкуннарның чижеки хоорун көргүзээш, сөөк-язы ылгаар чорукту шыңгыы буруу шапты.

Шынап-ла, хоочунуң чугаазы шын. Ылгажыр чорук биске турбаан. Өске черлерден багай салдарны ап турар бис. Мону чок кылырын чедир алырга кайы-даа талазын «найырал» деп сөс херек. Ол сөс чүгле бистерниң чаңгыс ниинин ажы-төлү [illegible] болуп. «Найырал» деп сөстү Кызылдың дугаар 12 школазының башкылары Тас-оол биле Тупицына, хоочун чолаачы Доржу-даа чугаалап турду.

Келген төлээлерниң аразында чамдык удуртукчуларны талазындан удуртукчу болгаш коммунист туруп чок чорукун көргүскен эштер база бар болду. Ындыг удуртукчулар боттарының коллективиниң кежигүннериниң аразынга айыылдыг унгурун болур. Ындыг удуртукчуларның боттары-биле кижизидикчи ажылын тус черинин партия организациязы чорудар ужурлуг. Мен оларның чугаалаан сөстерин дыңнааш-ла [illegible]

Кем-херек үүлгедиишкинниң [illegible]

турар. Ада-иелер болгаш хей-ниити организацияларының кижизидилге ажылдарынче кошкак кичээнгей салып турар. Маңаа чүгле бир дем-биле ажылдаары негеттинип турар.

Хуралга СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Шиошин олуруп, тургустунган байдалды чугаалааш, партия, совет органнарының мурнунда кандыг сорулгалар турарын, кем-херекти болдурбазының талазы-биле чүү кылза эки деп чүүлдерге доктааган. Херек кырында кижилерни көргүскен. Чер-черде кижизидилге ажылының кошкаанын, удуртукчуларның сагыш салбайн турарын чидии-биле шүгүмчүлээн.

Хуралдың киржикчилери резолюция хүлээп алыр деп санал киирип келген. Оон сөзү-биле таныштырган. Ынаа соңгаарладың болбас шыгыы хемчеглер алырын ИХМ-ниң удуртукчуларындан [illegible] партия обкомунуң идеология килдизинден негээн-даа болза, ниитизи-биле чаңгыс талалыг болган. Аңаа кем-херек үүлгедир чорук-биле тур комитеттиң-даа, Министрлер Чөвүлелиниң ол талазы-биле тарыылап турар иштерин-даа оон туржук хуралга келген бүгү албан черлерниң удуртукчуларының боттарының-даа хүлээлгелерин айыттаа, кем-херек үүлгедир чорукка удур демисээр кылдыр хаттыныштырар талазы-биле чүү чылза чогуурун-даа саналдаан.

Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге хуралдың киржикчилериниң [illegible] чүвени тандыр бодап билбезин чиг болгаш бүрүүзүн көргүзүп турары ол.

Мен бодаарымга ачыз [illegible] интернационалдыг болгаш [illegible] ужурлуг.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

КАДЫКШЫЛ БАЙЛААВЫС

ШУПТУВУСТАН ХАМААРЖЫР-ДЫР

Ажы-төл кижизидилгезиниң айтырыглары кымга-даа чаарын, берге. Ылангыя ада-иелерге, уруг хензиг чажында бир-тээ мынчаш сагындырар, сагыш салыр чүве эвээш. Ажы-төл өскен тудум, болуунче чаа улуг кижизидилгезиниң негей бээр. Ылангыя элээди назы чедип келген уруглар-биле сиңниги дыла тып, бот-боттарын билиштирери ада-иелерге, ол мынчаш башкыларга дээш черле өске-даа кижизидикчилерге ындыг-ла амыр эвес.

Элээдилер-биле чугаалажыыр шылаарлынган, оларны угаазын билиринден бүгү чүве хамааржыр. Уругларның оол, кыс аайы-биле кижизидилгезин канчаар чорутса эки дээрзиниң дугайында болуушкун бодалдарын РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи, Тес-Хемниң район эмнелгезиниң гинеколог Зинаида Анай-ооловна Куулар номчукчулар-биле солчуп турар.

Ада-иениң чоргааралы — ажы-төлү. Уруг-дарыгның кижизидилгезин шын угланыышның биле школа, ада-ие аразында сырый харылзаалыг черутпаска херек кайын бүзерил. Ылангыя амгы үеде уругларның өзүлдези коңчуг дүргек чорун турары илдең. Олар хевертен-не улугзуп, ада-иениң хайгааралындан «ушта халыксап» эгелээрлер. Ол үеде чогум-на каш хандыр кичээнгейлиг, эптиг-эолдек бодуру ада-иелерден негеттинер.

Мындыг болгулаар мынчажыгай, чажыргаш чоор, оолдарывыс, кыстарывыс ада-ие холундан боттарының тураа-биле чигеш, бир-ле эвчок чүвеге таваржы берген болур. Чамдыкта оолдар кем-херек үүлгедип-даа кылыптар. Бичии кыс эштеринге хамаарыштыр, оон туржук, кижи сагыжынга кирбес чаржынныг үүлгелирлерни-даа кылгылапкай болур. Школа, ада-ие мынчан дүвүреп эгелээр бил кымның бүрүүзүл деп. Херекти үүлгеди турарлар бүрүүлүг болбайн аан. А ада-ие чүнү көрүп турганыл? Аазы кыс уруу биле, аазы оглу-биле оол, кыс талазы-биле кижизидилге айтырыгларын, бирден бирээ чоокка, өөрүнгө чугаалажып, угаатын турган болза, халактаашкын болбас ийик. Кээргээр чымчак сеткил, кыс кижиге шын хамаарылга, чүвениң алыс ужурун билиир оолдарын доктаадыптар. Олар боттарын холга ап шылаптарлар. Айыылдыг базымны кылып болза, хоойлу-дүрүм үзээн хо болур, ол дээш хоойлу ёзугаар бүрүүң-биле харыылаар-даа апаар. Ону база олар билтен туарын бот бүрүнгаар чедип алып апаар бис.

Ынчангаш элээди уругларның оол, кыс талазы-биле кижизидилгезинге чүгле школа, ада-ие боттары эвес, харын эмчилер, юристер база киржилгелиг, улуг рольдуг болуру албан дыр.

Гинеколог кижи болгаш, мынныг [illegible] «Диньминың эмчизи сагыш алдыт бе», «Уруглар кайын тыптып келирил?».. Ол чижектиг ол-ла чүүлдерни улуг улустан билип алыксаарлар. Бис ынча колдуунда ужур-утка чок оюн-баштак-биле харыылап алыр алырын бодаар бис. Бичии кыс уруг дээрге келир үеде ава, өг-бүлениң ээзи кижи болур дээрзин чоорту билиидирип, шак ынчаар ол кижиниң өөн орар чергези-биле айтыр ужурлуг бис. Ынчап кээрге кыс уругга кандыг-бир тывызык турбас, келир барып ол ава болур, а ава болурунга болуун шын белеткээн дээ чүве хире-чергези-биле билдинип келир. Бо ажылды школага, өг-бүлеге холы чорудар. Мона бистер, гинекологтар база улуг киржилгелиг болурувус албан. Ада-иелерге беседаларны, лекцияларны доктаамал чорудар. Элээдилер кабинедин дамчыштыр улуг ажылдар, практиктиг сүмелер кылдынар ужурлуг. Ынчаар кылып-даа турар бис. Уруглар гинекологу маңаа чүгле рольдуг болур. Ынчалза-даа ол ам-даа четпес. Ужунде айтырыгларга хамаарыштыр класс башкылары, школалар эң-не идепкейлиг болур болза эки. Үстүкү класстың өөреникчилери-биле оол, кыс аайы-биле кижизидилге ажылын дээштиг чорудар апаар. «Өг-бүле амыдыралының этиказы, психологиязы» деп эртемниң [illegible] дамчыштыр [illegible] чугааны кылып, оларны [illegible] болуурниң аргаларын ам тургустунуп келген. Маңаа эмчилерни, юристерни-даа киириштирер болза, мнээ багай чүве чок, харын дуза болур.

Элээн темаларны сайгарып чугаалашкан соонда диспут-даа эрттирзе эки болбас бе. Кылыр чүве болза, аргалар-ла хөй дир. «Айтырыг—харыы» кежирлиг аргаларны ажыглаза кандыг боор. Эмчилер, башкылар бот-боттарывысты манажып олурбайн, школаларда чыл санында тургузуп кылып турар өөредилге-кижизидилге ажылының планынга таарыштыр кииреп алза эки дир. Самагалдайның холу эвес ортумак № 2 школазы-биле элээн харылзаа бар. Чүгле район төвүнүң школаларны эвес, харын Чыргаланды, Берт-Даг дээш өске-даа школа коллективтери бо ажылды холга алза тен бодап бар. Иниччатива бар болза, херек албан бүдер.

Бистиң бо чугаалажып турар айтырыгларывыстың дугайында солуннарда, журналдарда («Здоровье», «Семья» дээш өске-даа) бижип турары хөй. Ада-иелер оон чүгүла чүүлдерни хойнуу билип ап, практикага ажыглап болурлар.

Бети дээрге-ле оол, кыс уругларның гигиеназының айтырыглары. Бевин ада-ие билир ужурлуг. Бодун арыг шаар алдынар, кадык дээш бичиизинден-не сагыш салырынга уругларны авазы чаа чыкттырар, өөредир. Бичиизинден быжыккан чаңчыл бүгү назыда олчаан артар. Аасзыңдан урууже, уруудан оолуунче дамчыыр.

Кыс кижиниң мөөр-бүрүү арын-нүүрү деп чүвени кыстарынга шыны-биле билиндирерин чедип ап турар болзувуса. Ажы-төлдериниң амыдырал-чурттал [illegible] шын орук-биле чорууру зааз. Кыстарынарга ол бүгүнү утаазын билиндирбээн болурунда ол багай дыр. Олар чазып тып болурлар. Чүвени канчаа билир. Элээдиг, харын-даа коргунчуг таварыылгалар болбажы бил кайчаарыл. Школаның үстүкү класстар кыстар чамдыкта иштелп бергеп дээ болгулаар, ындыг таварыылга ам эвээжеп [illegible] эки. Ынчалза-даа бичиизинден не катыым камнавас, ат-алдарын ботавас чорткар уруглараа база бар болбайн аан. Шыр аарыглар тарап нептереп, оон туржук, делегейде коргунчуг хазал—СПИД база тывыты берип болгу дег амгы үеде элээди, үстүкү класстың ажы-төлдеривис дээш кежээ сагыш салып, оларны хумагалавас болзувусса, бистерниң арын-нүүрүвүске берге болурун утпаалынар. Ол бүгү бистиң шуптувустан, чүнүн-даа мурнунда, ада-иелерден, кол хамааржыр-дыр.

БУЯННЫГ ИШТИҢ КИЖИЗИ

Социал амыдыралыстың кайы-даа адырларында шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны хөйү-биле алан болур. Ылангыя кадык камгалалында чаңгы-биле тургустунуп турар айтырыглар эвээш эвес. Оларның бирээзинге не-чаштың кадыкның камгалалын хамаарыштырып болур. Чаштарның өлүм хоразы республиканың эрткен чылда 34 (промилл) болган. Ол дээрге РСФСР-ниң ортумак көргүзүүнден (20-21 промилл) элээн бедик. Ынчангаш бо талазы-биле хөй дилээшкиннерни кылыры, хевшилгелиг арга-методтарны ажыглаары негеттинип турар.

Бистиң республикада медицина албан черлериниң баазазы коңчуг кошкак дээрэ билдинир. Ынчалза-даа чер-черлерде дуржулгалыг кадрлар эвээш эвес апарган, олар боттарының билиг-мергежилин кижилерниң кадык дээш харам чокка берип, кызымак ажылдап турарын чугаалаар апаар.

Тес-Хем районда сөөлгү чылдарда бичии чаштарның өлүм хоораары эвээжеп турар. 1987 чылда ол көргүзүүн элээн улуг —48.9 турган болза, (шупту 30 уруг, оон иштинде бир харга чедир 20 чаш хораан). 1988 чылда — 34.2, а 89 чылда 27.5 чедир кудулап келген (азы бир харга чедир 9 уруг хорааан). Республикада ортумак көргүзүү 1989 чылда 34 болган.

Тес-Хемниң район педиатры Билчеймаа Бады-Белековна Достай-биле ужурашкаш, оларның ажыл-ижиниң дугайында таныжып, чугаалажыр арга-лыг болдум.

Чаштарны кадык, шыырак өстүрүп доруктурары, оларның өлүм хораазын эвээжедирин чедип алыры коңчуг хөй чүүлдерден хамааржыр деп, ол эмчи санап турар. Аңаа хамаарыштыр бодалдарын чугаалаан.

Ажы-төлдүң кадыкшылы чүгле эмчилерден хамааржыр эвес болза таарышпас. Маңаа ада-иелер, школа, садик коллективтери, хереэженнер чөвүлелдери медицина ажылдакчылары-биле бир демниг, сырый харылзаалыг ажылдаары коңчуг чүгула. Медицина-педагогиктиг кижизидилгеже кичээнгейни салыры негеттинер. Бичии кыс уругларны амыр-шеннерин сагыырынга, шын амыдыралынга өөредир. Школага ол болгаш үстүкү класстарның уругларынга хүүлэ тиске ниң дугайын чедип тайылбырлаар. Ол дээрге кыс уругларның сайзыралынга салдаалыг. Сагыш човангыр, чугаазын чонукка өөретпес херек. Оолдар боттары не болурунга белеткел оон-даа эгелээр база

вас. Оюн үезинде ойнаар-чылын уруглар боттары шаамыл, тудуп чаңчыгары артык эвес. Ылангыя сөөлгү чылдарда чамдык аныяк хереэженнер ол-чаш төлүүнден ойталап, божуурга бажыңынга хаалкаш, чодуп турары бар.

Башкылар, кижизидикчилер, хереэженнер чөвүлелдери кайы өг-бүлеле байдал кандыгыл дээрзин билгеш турары чүгула. Ажы-төл кижизидилгезин хайгаараары алыры, ада-иелерниң ажылдаары негеттинер болган.

Медицина-генетиктиг айтырыглар уругларны кадык, шыырак өстүрээринге, кижизидилгенинге салдарлыг. Салгал дамчыыр аарыглар бар болгай. Өгленир дээн аныяктар эмчи консультациязын ап, олардан кандыг уруглар төрүттүнерин билип алыры артык эвес. Аныяк өг-бүле кажан, уруг-дарыглыг апаарынга белеткенип, ону баш бурунгаар пландаары чүгула. Канчаар азырап, доруктурарын боданаш, чүгле ынчан божуп алза эки. Күзел, манап турганы чаш кижи кестүп келирге, аныяк өг-бүле ону кызып азыраарынга белеткелдиг, ынчан чаштарның кадык өзериинге таарымчалыг байдал бар, чылыг эвээш болуру билдингир.

Хөй ажы-төлдүг, оларның аразы чоок божуп чорууру кедеп хөй. Чаштың кадыын кезээниң иштинге чорда-ла бодаар, иштиг-саттыг хереэженнер баштайгы айларындан-на гинеколог, терапевт эмчилерниң консультациязынга мнаа-ла кирери негеттинер.

Уругларның өлүм хораазының структуразы ап көөрге, халдавырлыг аарыглардан, өкпеге дегдиришкинден, хелүрүп дүмаалааарыннан (бронхиттен) ындыг таварылгалар хөй болур турар. Кандыг-даа аарыглардан уругларны камгалаарының магадылалы — кезинин эки ажаалдазындан, шын дадыктыдарындан, эъш-чемин чогумчалыг таарыштырарындан коңчуг хамааржырын эки ада-иелерге беседа үезинде-даа, хүлээп алыышкынга уруглары-биле келген иелерге-даа чугаалап, чагыг-сүмелерин берип турар.

Дуржулгалыг педиатр Билчеймаа Бады-Белековнаның бо болдаазы анаа күзээшкин-нээ эвес, ону бодунуң ажылынга боттандырарын оралдашпышаан, ада-иелерге лекция, беседаларны кылып чоруур. Ол ам 18 чыл ажыг ажылдаан. Ынчалза-даа ол меңээргенмес, болуунуң ажылынга хамаарышкан чаа чүүлдерни номчуп, билип алырынга чүткүлдүг, медицина литературазын номчуурунга кадыкшылдыг. Кандыг-бир берге таварылгага болганда коллегалары-биле сүмележип, дуза дилээринден дадагалзавас. Институт соонда Өвүр районга педиатр эмчи болуп, баштайгы үеде чааскаан-даа ажылдап турган. Кызылда уруглар эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы Лидия Ивановна Волковадан телефон дамчыштыр бо-ла арга-сүме айтырар бээр. Министерствоның специалистери-биле база районнар хамыылап турар педиатр Е. Ч. Баткар-биле харылзаалыг ажылдап келген.

Хандагайтыга ажылдап турган үезинде анализтиг бир солун чүүлдү кылган. Ада-иелерниң таакпылаары өг-бүлелерниң уругларының кадыкшылынга таакпы ыжының багай салдарлыынга хамаарыштыр хайгаарал-шинчилелдерин 3 чыл дургузунда кылып келгеш, ол дугайында бижээн чүүлү дээш республиканың Кадык камгалал министерствозунуң аттестация комиссиязының шиитпири-биле Билчеймаа Бады-Белековна Достай бирги категорияның эмчизи болган.

Ол мынчаш чоннуң чамдык кара эмнеерин болуунуң практиказынга шенеп көргүзүп ээп-даа бар. Өкпе-хөректиң тыныш органнарының хоорлуураан аарыгларынга, легранишкайленийн эмнээринге мөөзүк, адыг үзүн шын ажыглаарга, коңчуг дээштиг дел, эмчи бүзүрел көөргэн.

1978—1980 чылдарда Новосибирскийниң медицина институдунуң ординатуразынга өөренип тургаш, профессор Сергей Михайлович Гаваловтуң удуртулгазы-биле кылган ажылы таакпылаавастарга таакпы ыжының хоразының дугайында ажылы эмчи болуруң ажыл-херээнге, практиказынга улам хачы шинчилеп көргени ол. Ординатураны дооскаш, өг-бүлезиниң аайы-биле катап-ла Өвүр районга ажылдай берген. Бедик мергежилдиг аныяк специалисти районнуң кол эмчизиниң эмнээшкин талазы-биле оралакчызы кылып томуйлаан.

Самагалдайның уруглар эмнелгези, поликлиниказы өске районнарныындан ылгалбас, өзү материалдыг баазазы коңчуг кошкак. Ылангыя медицина аппаратураларының барык чогу эмчилерниң ажылдаарынга шаптыктыг, берге. Бичии уруглар дүлээ алыр өрээл улуг улус поликлиниказы-биле чаңгыс бижиктиг, ынчан оон хол тоорзу. Ону ажыглаары хереже чүгула. Ынчангаш ылап хүргүзүп турар чаа өргө уруглар дүлээ алыр тускай өрээлдиң бээри күзенчиг, бичиилерин эге-ажынга ол таарымчалыг дээрээн тайылбырлаарын-даа артык боор. Самагалдай эмнелгениң ажылчыннары шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар эвээш эвес.

Эмнелгениң бүгү коллективи-биле бир демниг ажылдап келгенниң түңнелинде районнуң педиатр Б. Б-Б. Достайның ажылынга чамдык көргүзүглер эки турарын мурнунда көрдүнүс. Кадык камгалал министриниң не-чаш талазы-биле оралакчызы А. С. Тулуш эмнелгениң ажылының талазы-биле бо чылын ынаала кылып анаа чораанын, мынча байдал сөөлгү чылдарда экижип келгенин, эмнелгеде арыг-силиг дээрзин чугаалаан.

1989 чылдың төнчүзүнден С. магалдайның эмнелгези Алтайның методун шиңгээдип ап эгелээн. Ол методта уругларга дуза чедирери стандарт ёзугаар көрдүнген. Эъди изээнде, азы стационарже чорулар мурнунда барган бичиилерге баштайгы дузаны чедирери дээн мынчаш. Аарыгны кедеретпес дээш чүүү канчаар дээрзин суурлар эмчилери ол метод ёзугаар өөренип, билип ап турар. Районнуң педиатры оларга негелдээ, өөредип-даа турар. Депшилгелиг аргаларын ажыглаары, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаары медицина ажылдакчыларының бедик хүлээлгези деп Б. Б-Б. Достай санаар.

Институт дооскан баштайгы чылдарында оон бодалы — аараан уругларга таарыжыр эмнерин берип, сегидип каары ол-ла деп бодап турган. Кажан херек кырында элээн ажылдап чораш, ол дээрге чүгула ажылдың бир кезиги дир деп чүвени билген. Чаштарның кадыкын камгалаары коңчуг делгем, хөй талалыг ажыл деп, Билчеймаа Бады-Белековна чугаалаар. Ынчангаш эмчиниң чамдык бодалдарын база киргенин тарылга эвес.

Шынап-даа, таалелгени чедир эмчи, тыныштар быжылгаары чүгула деп мерген угаанныларның сөстерин сактып келдим.

Билчеймаа Бады-Белековна — кажан-даа улуургавас, бичи сеткилдиг кижи. Кайа-даа ажылдап чораш, ажылынга кызымаа, принципалдыг туруштуу, негелделиг, эш-өөрүнге эки хамаарылгазы-биле коллективтиң, ада-иелерниң алдыг кижилерниң хүндүткелин чедип ап чоруур. Төп район эмнелгениң партия эге организациязының секретарын хүлээлгезин ак сеткилдиг-биле күүседип турар.

Кандыг-даа мергежилдиг кижилерниң ажыл-херээн көргүзүп тургаш, өг-бүлезиниң дугайын каш сөстү немеп кагза артык эвес. Достайларның найыралдыг өг-бүлезиниң дугайын кайсы таныштырайн. Степан Монгушович — өг-бүлезиниң ажы-төлүнүң хайыралыг, ынак адазы. 3 оолдуг, бир кыстыг. Улуг оглу Откун урга чүүлге кадыкшылдыг («Тыва» ансамбльде), хеймер уруу Айлан 3 харлыг. Олар коңчуг аныяк студент чылдарындан тыныш өг-бүле туткан. Эртем-билиг чедип алыр дээш бот-боттарын деткижип чораан өөренип алганнар. Өөрүшкүнү муңгараалы деңге үлежип алган-хүлээлгезинге-даа, амыдырал-чурттаалгазынга-даа боттарының кызыл күжүн салып чонунга бараан болуп чоруурлар.

Намчал ООРЖАК.

АРГА-СҮМЕВИС КАДАР БИС

Чоннуң бүгү иштиң доктаамал-диспансеризациязының дугайында айтырыг амгы үеде чаңгыс-биле тургустунуп, бо талазы-биле ажылдар кайы-даа кылдынып-ла турар. Самагалдайның район эмнелгезинде терапевт мен. Элээдилер кабинетинде база ажылдап, бо эрткен үелерде чамдык ажылдар кылдынгылаан.

Элээдилер бистиң кабинетке кээп турар. Ынчалза-даа ону албан кылдыр көрбейн баргылаарлар. Янзы-сайтан уругларны школаже шилчилер уруглар кадыының дугайында карточкалыг болур. Кезээ сүүрлар аайы-биле школа назыны четпээн уругларның кадыкшылын эмчилер хайгаарап-тарышкыннарны-даа чорудуп турарлар. А уругларның элээди назы үези келирге, организмге коңчуг улуг өскерилгелер болур. Оол, кыс уруглар аайы-биле эмчи кижи лекция, беседаларны-даа кайын кылыры негеттинер. Бо ажылды чорудуп-ла турар бис. Ынчалза-даа чедир кылдынмаан чүүлдер база хөй болбайн аан. Совет Армияның тураазынга барып шериг албаны эрттирер оолдарның кадыкшылын хайгаараазы, оларны шериг албаны эрттирерин-ге белеткээринге улуг-хүүлүг кижилерни бистер хамааржыр. Кадык, шыырак, эки белеткелдиг салгал бистиң чурттуувустуң хоюнчуун амыр-дыжын камгалаары дээрге — коңчуг чугула айтырыг-дыр.

Шынында чамдык элээди оолдарның кадыы элээн чошкак. Оларның аразында элээн нарын аарыглардыг — өкпе аарыг, мыдырай чүрээ кеминиг (порок сердца) болурлаарлар-даа бар. Өй-шаанда арга-сүме кадып, доктаамал хайгаарлга эмнедип, хынап турарын сүмелээрге, херекке албас болгулаар. Ол черле шын эвес. Чүрээ кеминиг аарыг оолдар эмнетпейн чораш, хөлүн эрттирип алыр таварылгалар безин бар. Ол аарыгны доктаамал хайгаарап, эмнээр болза хоржок.

Ангинаны (тонзиллитти) хоонайн, эмнетпейн чорууруга кадаңнааашкынга чедирер, оон ам организмге өске хөй янзы аарыглар-даа тыптып болур болгай.

Күзел чүл дээрге элээди назы үезинде оолдуг, кыстыг ада-иелер бистиң кабинетти черле оюн эртпейн, ажы-төлүнерниң кадыын шиңчидип, арга-сүмеден алыры дилээр-дир бис. Ол-бо айтырыглар аайы-биле силерге дузалыг болур арга-сүме эмчилер, бистерден кемей-ле тыпты бээр. Ада-иелер органнарга, ылангыя оол, кыс элээдилер талазы-биле улуг ажылды чорудуп болур бис. Силерни манап тур бис. Демнежип ажылдаалынар.

Кара-кыс МОНГУШ.
Терапевт.

КИРГИЗИЯДА ҮҮЛГЕДИИШКИННЕР

Киргиз ССР-ниң Ош облас-та [illegible]

[illegible] болгаш иштики албанның шериглериниң немелде кезектери чорутган.

Июнь 7-ден эгелеп Киргизияның чайысылалынга оваар байдалы кирген. Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыында мынныг сөстер кирген: «Аңыр-ганың талазындан болуп турар үүлгедиишкин [illegible] болгаш [illegible] оларның массалыг үүлгедиишкиннер кылып турарының түңнелинде байдалдың [illegible] хамаатыларның эрге-ажыктарын бо-за айыыл чок чорудар камгалаар сорулга-биле Киргиз ССР-ниң Фрунзе хоорайга оваар байдалын 1990 чылдың июнь 7-ден эгелеп турар болгаш 21 шакта 6 шакка чедир комендант шагын доктаадып тургузар».

Киргизияның вайысылалы-ла байдал июнь 6-ның эртенинден эгелеп нарыыдаан. 64 дүк кыргыс аныяктар Орта-Сай [illegible] чогуш [illegible]. Политехниктиг институттан кыйгызыг тывылган, [illegible] ол хуусте Ош областа болушкуннарны метэлен айыткан болгаш маргаш эрттирериниче кыйгырган. «Киргизстан» деп демократтыг шимчээшкинниң чамдык удуртукчулары ол бүгүнү тайылбыртырган.

Июнь 6-дан 7-же дүне эрт муз хере кижилиг бөлүк хоорайның кудумчуларынга үнүп кээп, автобус эжелеп алгылап алдалдашкыннар. Олар техника үрел, [illegible] соңгаларын бута шапкан, бажыңнар соңгаларын база бускан. Оон аас өске үүлгедиглерни олар кылганнар.

Бо бүгү үүлгедиишкиннерниң түңнелинде Ош областа 48 кижи өлген, оларның бирээзи милиция ажылдакчызы, 287 кижи балыгланган, оларның иштинде милицияның 33 ажылдакчызы. 3 шериг кижилер бар. 44 чурттаглге бажыңны, 20 автомашинаны өрттеткен. Эрге-хоойлу камгалаар органнар 27 бооңу хаваптаан. Ол чүүлдерниң чылдагааның истеп тывары биле областың прокуратуразының чанында истелге-оператив бөлүү тургузуп [illegible].

(СЭТА).

ТЫВАМГА

Частып үнген чечек, чиңис айыраннаан
Чараш, каазы кайгамчыктыг черлер көвей.
Мөңгүннелген, алдыннанган, чүзүн өңнүг
Мөңге ногаан, мөңге чылыг кандыы-даа бар.
Сайзыраңгай, шаңның бедик тудугларлыг
Сайзанак дег хоорайларны хөйнү көрдүм.
Шалып-ышкы мурнакчылар, маадырлар,
Шала сыдыг, ковагактар — кымнар чок дээр.
Ындыг-мындыг магаданчыг чүүлдер кайгап,
Ырак-узак чурттар кезип чорзумза-даа,
Ынаам сеңээ өскерлиш чок, Тыва черим!
Ылап шынын сөглеп тур мен, бүзүрем көр
Мээң чуртум меңээ эң-не эргим, чараш,
Мээң черим меңээ эң-не байлак, тодуг.
Мээң чонум салым-хуузу, сайзыралы
Меңээ эң-не аадарганчыг, чоргаараанчыг.

ЫНАКШЫЛЫМ МӨҢГЕ ОҢМАС

Ковураарган хорум-даштыг болзуңза-даа,
Кода-суур боон чаартының өзүн ор сен.
Хайым черде, хайым ижин хирелиг бол,
Хайыралыг чуртум, Дус-Даам, сурагдыг сен.
«Сайзыралы шала чегей, ырак чер» деп,
Сарыыл чоктар сагыжынга чуруза-даа,
Ада-өгбе, мзыгуурдан салгал дамчаан
Ады тараан чаңчылдар чурту чер-дир.
Калыг-шириин агаар-бойдус кызаза-даа,
Калыр даглар, калбак шөлдер маллар долган.
Карак кызыл, сыныш билбес ээзи чонуң
Каргыраазы, хөөмейи чаңгыланган.
Төрүттүнгеш, өскен черим Торгалыымда
Төөгүм, дөзүм, төрел чонум шуптү тудуш,
Ырак черде хөй чыл улай чурттазажок,
Ынакшылым—чуртум сеңээ мөңге оңмас.

Нина СЕРЕНОТ,
башкы.

Улуг-Хем район.

ЫНАК АЧАМГА

● Лириктиг элегия ●

Даглар бажын туман
шыптар,
Талыгырже куштар чанар...
Ак хар эрип каралдылааш,
Апрель эй үнүп келир...

Азарганчыг төлү мени
Азырап кааи ачам сактып,
Сакпаам адаа ажыдайнып,
Сагыш-сеткил дойлур чүзүл?

Авам чокка кара чааскаан
Хензиг мени өстүрүп кааи,
Аарып безин чорбаан ачам
Хенертен чоп «бурганнаа-
ныл?»

«Чайлаг, күзег, хонаштарга,
Чараш чечек аразынга
Чассыг болба, тенеклей» —
деп,
Чагаанындан ындыг деп бе?

Кем чок арыг карактарын
Кзэгенчидир меңче көрүп,
«Хейнер кызым, эки чор» —
деп,
Кезе сөглээн, чагыында бе?

Уруун чассыг, уяя боорга,
Улгаткаштың билипзин дээш,
Улуг кижи баш ызур
Ужур-чөптү сургадың бе?

Өзен, каъттар эргий кезип,
Өшкү дозуп чорааным-да,
Өөвүстүң орнун көргеш,
Өзүм чүге караш дээрил?

Калбак шатта чевээн көргеш,
Караамдан чаш агып-ла
тур...
Кандыг вонгүг саймаарал
боор!
Хайыралыың күштүг ол бе?

Сагыш-сеткил сакпаан өйгең
Сарыннангап чассыг уруук
Шак бо шүлүг, ачам
сеңээ,
Чажым болуп боларазын.

Чимис АДЫГ-ООЛ,
библиотекарь.

Бай-Тайга район.

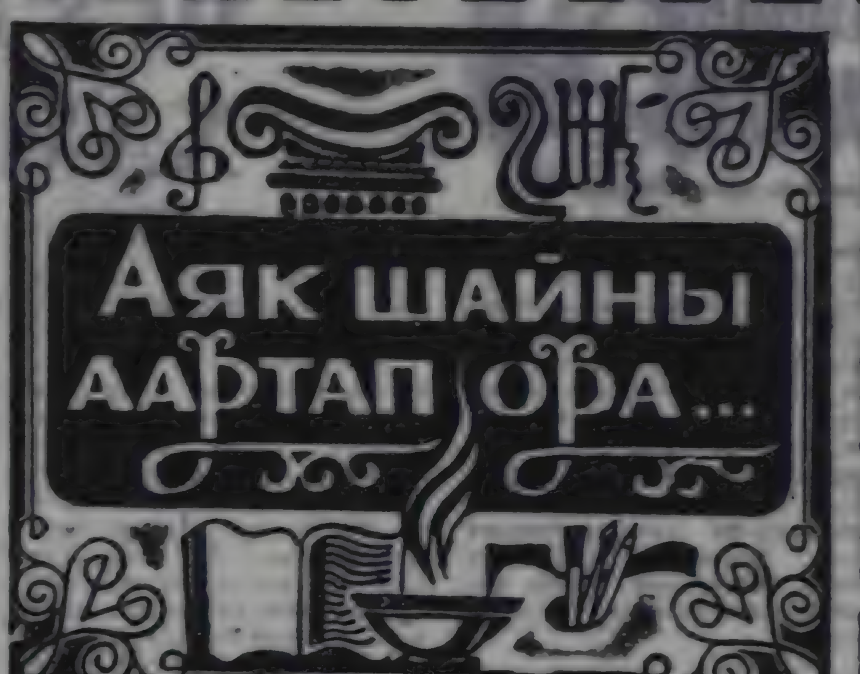

Ольга Балчырбай Каа-Хем районда башкылап турар. Ол шүлүк бижиириңге хүжүн шенеп чоруур. Бодунуң кыс эштериниң чогаалдарын орус дылче эзэи очулдурган. Районнуң чечен чогаал каттышкыжының идепкейлиг киржикчизи.

ЧУРУКТА: башкы, эгелеп чоруур шүлүкчү Ольга Балчырбай.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ОТТУУШКУННУҢ БҮДҮҮЗҮНДЕ

● Чечен чугаа ●

1985 чылдың август ай. Чайның соолгу хүнү тенериниң чоокшулай берген болгаш, дүшкээргей, [illegible] хүн серинден салгын сырыңнап келген. Ынчалза-даа хүн ам-даа бедик, көк дээрде чочак ак булуттарны алдын-кызыл от-биле чырыдып, даарта база кайгамчык хүн болурун демнеглеп турган. Бо кежээки хүн суур артында тайганың эң бедик бажы — Ак-Бедиктиң хүрээ көрүнчээ талазын кызыл-хүрең өң-биле шып, оон эрнинде кашпалдарны, оруктарны шокарлап, улам тодаг кылдыр хевертеп чырыдыпкан ышкаш, ол дагның чеже муң чылдарда турупкан [illegible] ажыдыпкан болган.

Дагның эдээнде суур болуунуң кежээки [illegible] өскерлээн. Кудумчуларда трактор, машиналар даажы, инек этеени, футбол даан бичии оолдарның алгы-кышкызы, ниитизи-биле, сайзыраңгай улуг кежээ суурнуң кежээки шимээни — суурда чурттаалга болуунуң эзлчээ-биле чоруп турарын бадыткап турган. Суурнуң кыдыкы бажыңнарының огородтарын, бичежек ногаан тейлер чүгле чиигге хаммаак-биле [illegible]. Ол тей кырында хорум даштар кырынга херээжен кижи олурган. Оон бүгүле мага-боду чевирип, ажыл төнчүзүнде турупкан кижиниң кезек када дыштанып олурганы болза сагыжынга алзынганы ийе көстүп турган.

Сүдэс бо! Бир эвес бо үеде, ол херээжен кижиже тааныыазы кижи ырактан көрүп, ону бүдүү магадап турган болза, ам бо көрүп келген оон шырайынче удур көрүп-кеш, сырбаш деп, буруузунуп, дүрген караан чайлады бээр ийик. Ол арын-шырайның оюру коңгуг шын, кажан бир шагда чок дээн чараш чорааны ам-даа иле болбазы, ам ол хөлчок кырган кылдыр көзүлген. Хөй-ле дырышкактарлыг арыгн улуг бичие сорбулар [illegible] кылдыр үреп кааны иллен. Кажан бир шагда сүт дег ак болгаш долбаннарлыг чораан арын кежи ам, иниг өтка чирткен кеъш дег, кадып бырышкан, кандааш чарылган куруг дер дег, холу-куу өңнүг апарган: оон чараш чуруктуг эриннери, саңнок хөй дамырактарга чара кактырган кадыр эрик дег, кезилдир дырышкактар шыпкан. Бо кежээки чырыкта ол херээжен кижиниң арны Ак-Бедиктиң шаг-шаандан «хатка, чаъска кактырган» кашпалдарлыг, оорглыг хүрең-хуу арнынга элдептиг дөмей болган. Херээжен кижи ол дөмейлээш-кижинин харын-даа боду ажыткан хевирлиг, кежээки чырыкта дагже мунгаргай хүлүмзүрүг-биле көрүп олурган.

Чиктиг арнын каастай чырыдып чорууру кайгамчык ийи кара карактарында оон бүгү-ле сагыш-бодалы көөүнчүкте дег көстүп олурган. Эрте агарган бажы, турупкан ажылчын улуг кызыл ийи холдары, долгандыр ырын четки дег сыгыглар шыпкан ийи оттуг карактары — ол кижиниң эрткен берге чурттаалгазын, ам-даа хөй бергелер-биле хүннүң-не тура тутчуп чоруурун базыткап, көргүзүп турган. Тей баарынга кызымак ажаалдазы көстүп турар бичии огородтуг, эргижирээш, ийлени берген сарапчалыг бажыңдан ийи бичии уруг үнүп кээп, тей бажында олурган авазын көрүпкеш, амырап, шимээн кайгамчык үези. Олар, шоолаадыкан [illegible].

[illegible]

Тей бажында олурган херээжен кижиниң Севил дээр, бо суурның чурттакчызы, хлеб бажыңының [illegible]. Ол хөй дүүмаларын азыраайн, [illegible] ажылдап артып каар деп шиитпирлээн. Ийи чыл бурунгаар, күскээр кыжын оой адазы — совхозтуң шыырак ээзи аңчыларының бирээзи, тайга үнгеш, дедир ээп келбээн. Севил оон суурга артып каар дээн шиитпиринге таарзынмайн, сагыжында аңаа могадып турган. Ынчап ол, бодунуң чурттаалгазында чылыг-чымчак тап өске чүве көрбээн кижи, эжи оолдуң берге байдалда таварышканын улуг-ла угаап билбейн барган. Харын-даа оон сеткилин хоорлу берген. Сеэлгү хүннерде кады чорууру безин эвээжээн.

Ындыг байдалдың болганынга өске чылдагаап база тывылган. Севилдиң чаңгыс класстыг эжи Зинаның Кызылда башкы институдунда өөренип турар акызы Сергей суурга кээп келген. Ол ырлаар, гитаралаар эвеспек кижинин кээ хевири, ажык, хостуг дылы суурнуң клувунуң кежээлериниң бир каастаалгазы апарган. Ону совуураан суур кыстары соок клубту долуп турар апарган. А Сергей оларның-биле бичии кожаңнап чоруй, дүүмазының эжи Севилден карак салбастаан. [illegible] өске кыстар аразындан онзагайлап чорбеген.

Севилдиң сагыжынга ол баштай улуг дыка таарышпаан. Чежемейниң воя, хооргай сыгызиппи болза-даа, кежээлерде безин аас чыттыг, ижипкен кээр, оон дендии ажык кө жү, баштактаныглары аңаа эвээк, ындыкчыг болуп турган. Ындыг турбуже, хөй кыстар аразындан чаңгыс ону шилип алганынга иштинде өөрүп, чоргаарланган. Сергейни көрүп кааида, арны изип, мага-боду тевиниңчыг чаагыг хеме эзээп. Оон кадында эжи Зина базала акызын мактаар, ажыы-биле оларны чоок таныжарынче ыдалап турган. Ур болбаанда олар, шынап-ла, ужуражып турар апарганнар. А Зина Севилге Маадымныкы-баа бактагылаар: «Чоор сен ону, эжим, сеңээ, угаанныг кижиге, ол дендии ынак чок кижи таарышпас дийин. Оон-биле чурттаалга тутса, чалгаарап өлүр ийнаан, ха-ха».

[illegible]

Тейге ыырылыр сооңда, ол чаргыгуузакка [illegible] ...Ийе, ынчан база-ла мындыг аас көк дээрде от-кес дег кызыл булуттар элдеп чараш чырып турган. Чүгле ынчан кежээки хүн эвес, чаа үнүп ораи эртенгн хүн кайгамчык кызыл өң-биле Чөөн чүктен дээр кызыл булуттарны чырыдып каан. Ынчан, амгы дег, чай төнчүзү эвес, а чайның баштайгы айы—июнь, черниң чечектелген

Ч. АРАТ,
А. АРАТ.
(Уланчылыг).

ЧҮРЭЭҢДЕН КАЖАН-ДАА АП ОКТАВА

Очерктиң маадырының адын адаваайн, номчукчулар чүге дээрзин боттары билип каарлар боор.

Аяныг кеттинген Татьяна Александровна ооҗум-топтуг чаңныг. Чоруур деп баарган автобусче-даа ол маңнаавас, ажыдыңыг дүрген базымнар-биле халый аарак кушталдырбас. Амыдыралының экизиндеи ындыг-ыр деп бодаарлар турары чалавас.

Каш чыл бурунгаар чаг биле ынакшыл Татьянаге кады чедип келгеннер... Авр болур күзел олуңган. Ынчалза-даа эмчилер шуут удурланганнар. Силерниң чүрекчер-биле божуурун берге деп чугаалааннар. Улгады-даа берзе, демейн. дужуртур апаар деп сүмелээнир. Татьяна ынаваан: бодунуң толумунуң тынын үзевин болдурбас мен.

Чажында ийи удаа ол чүрээнге кезиишкин эрткен. Калын оон соонда ажыкзээ. Эмчилер оон сетингеш, божуурун аңаа чоптээревейн турган. Ынчалза-даа не болур дээш шиитпирнинге ол шыңчы болган.

Бир дуржулгалыг эмчи судалдыг тутташ, иштиг кижиниң вону оол кыс болурун илередиптер дээрзин ол дыннааш, аңаа чеде берген. Хоочун акушерка бо шиитпиреэниниң соонда, ийис оолдуг болур силер дээн. Эмчилер ону дыннааш, мыйыпа улуурланганнар — чаңгысты канчап-чоор божуп алырының айтырызы турур турда.

Хүннер, неделялар, айлар чылып эртип турган. Татьяна ла жок камнаныр турган. Чаш организмге дора чедиреншең корткаш, чаңгыс эм-даа ижипээн. «Чүгле Красноярскиге божуудап бис деп шагда-ла чугаалап турган эмчилер, үези кээсе, эмнигге үлеттиргеш, ыңаар мөрүдүпкап. Божудулга бажыңынга «Дүргеи дуза» машиназы эккээрге, хүлээп ап турган эмчи документилерни номчуп-номчуп, алырындан ойталадан: «Москваже ужуңар, чүрекке соолгу кезиишкинин ол эмчилер-ле шылаар боор».

Эзеежиншкинниң үезинде-даа, ол Тывадан санчок улус кээп тей чыйланып шаг болган. Ол чаңгыс сес-даа [illegible] ортал божуур удуктар чаа билбес хеп таа болгаш ол бооз, оон башка канчап [illegible] чугаалаар. Чуну канчаар бис деп каты келген. [illegible] Татьянадан айтырганып чайым тыппайн турда, ол хүлээп албайн турган эмчиже көрнүп келгеш, амыг орус дылга чугаалаан: «Ол канчап хүлээп албас апарды ар? Силерниң күзелиңер-биле болуп турар чүве бе? Кызыл эмчилери кымны кайнаар чорударын билир-ле улус ыйнаан. Чорударда багайны күзевейн, эки болзун дээш-ле чорутканы ол-дур. Москва чорууруунуң дугайында айтырыг турбаан чүве...»

Дежурный эмчи сөс ышкынып каныдан эпнокун ганы ол ийнкпе азы хүлээп албаска, багай болза канчаар деп сезинген ол-даа чалавас, чугаазы чымчап, доорааи-ла келер хенти белеткеп эгелээн. Ону чыттырып алган. Божудулга салбыырының ажылдакчылары аңаа дыка кичээнгейлиг болган. Кижилер ангы-ангы болур, ынчалза-даа хөй кезиинде-ле олар эки болур деп, ол бодааган.

Удумзурап чыда, чүге-ле ийик, ол класының баштыңчы башкызын сактып келген. Ол ийи дугаар кезиишкин соонда, өөлериндеи чыдып калгаш, өөренмейн баар деп турда, Нина Александровна Петрова соксаткан. Дыка дузалап турган, ол-ла класынга ону доостурган. Ийи чыл программазын чаңгыс чылда шиңгээдип алкан.

Оон соонда ол Кызылдың урал чүүл училищезин доозкан, хоорай библиотеказының ном шыгжамырынга ажылдап келээн. Библиотекаа ажылынга даа, амыдыралга-даа ону Полина Александровна Гумея өөреткени өөрүп чугаалап ораар.

Кезин божудуушкун үезинде, чүрек бергелей берзе, база кезер чөптээзелдп оон аи алган турган. Нарвам соонда ол удуй берген. Оттуп кээрге, эмчи аоны хүлүмзүрүп долган чугаалаан: «Байы чеделип тур бис, хөй уругуг не?» «Чш болганы ол бе?» деп баштай бодап каан. Оон ооң дыка зан болганын, кемчишкип чокка-даа божуп бо, [illegible] эрип тамнылып турган. Эмчилер бир дугаар уруг сооидайи дугаарьы бээ деп болза, [illegible] эптээзныга белеткенип турган ам ынаар кааннар. Ол чаш база өттүгтиг, болган, агаар четтинмейн бараа болуп турган.

Элээн ур үе эрткенде, Татьяна ам ыниниин кээп, каш уруг божааның айтырган.
— Ийи— деп харыылаанинар.
— Оол бе, кыс бе?
— Ийис оолдар.

Кежээки дээринде хаазы чиини, дүн дүжүп келгенде, Татьяна авей деп анар тургаш, коридорже үнүп кээрге, дежурный сестра дениин хөлегелей дуглап алган, саазыннар долдуруп олган. Ону ол көрүп кааш, сестра девидей бергеи: «Чүү болду, чүге турупкелдиңер?». Оолдарын көрүксеп турарын ол чугаалаан. Турбас уржуглуг дээрзин кылаштап бар чыда тайылбырлавышаан, сестра дөмей-ле ийи бичии чаштарны эккеп көргүзер ужурга таваржыкан.

Эът туттунмаан бичии анинчыгаштар, долу улуг ырактар... Олар Татьянаның оолдары! Азгажок хензиг оолдарын көргеш, меңиң чүрээ шиммирт деп, чылыг, долу күш мага-ботту хөме алган.

Уругларым дензи ниир эмзизип, ажаанзыраар дээш, ол боду арыпкан. Ол-ла чымыш иштиң үезинде оолдарын алазын безин бодап четтикпээн. Божаан казайларын арыктары үндүрүп ап турар. А оларның аказы кайдал? Ол чаштар төрүттүнгенин безин билбес.

Өөнүң ишти-биле олар Москваже чорупкан чүве-дир. Орта баарга, кымны ындыг кончуг эвес хүлээп алган. Ол [illegible] баштай сөс кааржып чоорваагоза. [illegible] Чүгле Кызылга чедип келгеш эзээ болгаш [illegible] мен дег билип каан. Аңаа ол дугайын бижип кээ дээрге. [illegible]

Татьянаның эмчизиң уидүрүп алыр дээш уебилары чедип келген. Чүс рубльге четпес бадарып ол дилээн. Ол бюллетень чеңнерин эмчиге [illegible] Иштиг болганында ол чугаалаар чүл ынчалза...

Берге үелер эртиинде келгеш. Ам ийис оолдар алды харлыг. Оолдарының авазы Кызылдың башкы институдунг бот... тура дээрин биле алган. «Авам эвес болза, өөренип шыдавас ийик» деп, ол чугаалады. Чаңгыс курсчулары ынчан билиг [illegible] Татьянаның кутуг амыдыралының дугайын-да билип каан. эпзеснчиртеп канчап-даа берге амыдырал-дыр ыңдыг мурийзатынык чорупкан.

— Шылаа турупкаан үелер турар-дыр бе? — деп, мен оон айтырдым.

— Ийи ажылга ажылдааш, турупкаарым шын. Оон кадында өөредилге. Болуузуту материалдыг талазы-биле хандырып шыдап турар бис. Ол эң кол чүүл.

— Силерниң күзелиңер?
— Уругларым чадык болуруң күзээр мен.
— Ынак ижиңер?
— Оолдарым-биле кады тураны, оларны ажаары, кижизидери. Олар-биле туруңда, сеткилимге чиик, амыдырал каас. Тоолдар номчуп, оларым-биле ойнаарынга ынак мен. Аваның хары улгаткан, боду ажаалда негеп турар, бирии эмнедип алыр дээш беэиц ийистерим каап шыдавас-тыр мен.

Бо ийис уруглуг, кырган иелиг бот-ле кижи чаагайжыттаан бажыңда чурттап орар. Бир хүн олар суг дола бээрге, барык чээрби хумушу үндүрүп тоскен. Өске-даа бо шыкаш, берге салымныг, бажың-балгат чок иелерни болап келгеш, өг-бүлеже ээ көрнүрү үттүп албаан бис бе деп айтырыксаар мен. Кижизидилге ажылынга өг-бүлениң материалдыг, угаан-бодал талазы улуг салдарлыг эвес бе? Өг-бүлеге, ниитилелге не кижиниң херзжээн кижиниң ажыгар турар удүн бедип үнелевейн турарывыс чылтыг бе? Уругларын багай кижизидип-ле, бир-ле дугаарында ону бурудадыр. Ол шын тарын. Ынчалзазза азалар-даа айтырыбайн турары чөптүг эвес. Ажы-төлүн каапкан ава кижиниң арын-нүүрүн оттадыр.

[illegible]

Любовь БАТУРИНА.

Тос эртине-биле бижээн ном

МАР-ның Төп күрүне музейи бир үнелиг экспонат-биле байлааган. Ол дээрге «Тарвачымба» деп судур ному. Ону ыргалзылдырга, «амыдыралдың хостаадыгар» деп утказы. Ол номнуң [illegible] тос эртинелерле бижээни [illegible] тай чоруктуң демдээ кылдыр көрүп турар.

Алдын бүгү багай чүвени багай, мөңгүн арыг, буяның чүүлдү, [illegible] эртинелер [illegible] чүрүнү, бирюза сагыш-сеткилди камгалаар, лазурит [illegible] кадагалаар.

XIX векте бо номну хол-биле бижиген. Тибет дылга парлаттынган бо судур номунуң чуну 49, а калбаа 1.6 сантиметр. Бо номну болгаш өске-даа экспонаттарны чыыглап алырынга музей 40 муң тугрикти үндүрген.

ОТ ДАГЫЫРЫ

[illegible]

СОНУУРГАКТАРГА

Телевидение

ИЮНЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Авам, ачам база мен. Улуг ийи хапчылга. 9.05 «Чыл үелери». Июнь. 10.05 «Хоорай кыжында чиннеде». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 11.00 «Бо үеде музыка сүмелеп тур...» 11.30 Отелло Пинфрино (Италия) [illegible]. 12.00 «Партнеры. Коммерция, менеджмент». 12.30 Бут бөмбүк. Делегей чемпионадзы. Аргентина биле Камерунун шилилдеп командаларның Италиягар [illegible]. 13.30 «Шайывуа мөзидәнинде» Алы ырзаалчыгы» [illegible] делегей фестивалы. 15.45 «Бу-» [illegible]. 16.45 Мультфильм. 17.05 Политиктиг чугаалар. 18.07 «Чер — бистиң шаан [illegible]». Фотовыставка. 19.10 Делегей панорамазы. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.20 «Александр Малиновский». 20.30 К. Кошт режиссёр фильм. [illegible] «Ужуралдар чилекизи». 22.00 «Уси». 22.30 «Эврика — Сибирь». 22.45—01.00 Бут бөмбүк. Делегей маргылдааны. СССР биле Румыния [illegible] командаларның [illegible] Чапсаада — Мельбург.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Шаагчиндан [illegible] магаалганы [illegible]». Уран-чечен фильм. 9.40 «Браво, Альберт Ланвуй». Уран-чечен фильм. 11.15 Бут бөмбүк. Делегей маргылдааны. Аргентина биле Камерунун командаларының [illegible]. 12.30 Останкинонуң Концерт студиязында пенарсаг [illegible] анимаде, дирижер Г. А. Струве-биле ужуражылга. 13.00 «Бис-биле кыш, бис-биле чыл» [illegible]. 14.00 Орус чугаа. 14.30 «Голос» танцылаар. Волейболдаатын маргылдааны. 15.00 Видеоканал «Совет Россия». 17.30 «Бут ...» 18.15 Концерт. 19.00 — 00.30 Информастыг программа. Чапсырып (20.00) — «Тамныктыг [illegible]».

КИНО

ИЮНЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Черные ступни» (уругларга) 9.10, 14.00, «Ситара» 11.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Видеозал: «Всемогущий» 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тилле-билзе» 9.00, 12.00, «Серебряные трубы» 10.20, 13.20, «Мудрая царица Мантухай» 15.00, 16.40, 18.20 шактарда.

Видеозал: «Достояние республики» 12.00, «Табор уходит в небо» 14.20, «Десять негритят» 17.10, «Любовь выигрывает» 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Под принуждением» 14.00, 18.00, «Авария — дочь мента» 12.00, 16.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Капрызская девушка и пленьинский парень» 13.00, 16.40, «Атлантик-сити» 14.00, 18.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дерево, распустившее почки осенью» 9.30, «Хроника Сатаны-младшего» 11.20, 16.20 «С течением времени» 13.50, 18.50 шактарда.

ЧАРЛАЛДАР

Хүндүлүг номчукчулар! № 92 (14292) дугаарлыг «Шын» солунда парлап үндүрген чарлалда бижээн Ярославль хоорайдан келген Айланмаа Оттук-оол деп каан улгаттырган чурукту бо адресче чорудуп бээриңерин дилеңим.

Адрезим: 668218
Улуг-Хем район
Булуң-Терек суур.
Ленин кудумчузу, бажың 35,
Алёна Алдын-ооловна Оюсур.

• • •

Кызылдың № 2 ортумак школазын 1965 чылда доосканнарның 25 чыл оон демдеглээри-биле оларның ужуражылгазы 1990 чылдың июнь 22-де эртенгиниң 10 шакта болур. Доозукчуларны школага келирин чалап тур.

• • •

1990—1991 өөредилге чылында Новосибирскиде харылзаа электротехникуму дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң харылзааның бүдүрүлге-техника чөргелели чарлап тур: «Автоматтыг электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа», «Почта харылзаазы», «Районнуг [illegible] болгаш радиофикация», «Радио [illegible] болгаш радио [illegible]».

Документилерни бо чылдың август 10-га чедир хүлээр. Кирериниң эксамен [illegible] үеде [illegible].

Айтырыгны даразында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, [illegible] кудумчузу, 53, [illegible]. Телефон № 2-46-12.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ● партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ● совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ● үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ● агропромышленник — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; ● информация — 3-37-11; ● чагаа, чыдыннар — 3-39-03; 3-24-39; ● эртем — 3-34-63; корреспондентилер — 3-37-11; ● уран-чүүл — 2-27-41; ● [illegible] — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ангы.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241

Тиражы 29000 экз. Чагыг № 488. ТС — 00813.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 10 воскресенье
№ 132 (14332)

1925 чылда үнүп эгелээн. Өртээ 3 кеп.

Доктаалдың күүселдезин хынап тур бис

ЧЕДИИШКИН — КҮҮСЕДИКЧИ САГЫЛГА-ЧУРУМДА

Малчыннарның материалдыг байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң доктаалын көдээниң ажыл-ишчилери улуг-биле деткиир, орта амыраанаар. Доктаал дээрге кылыр ажылдар болгай. Ынчангаш ол чугула документиниң Тес-Хем районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының база совхозтарның чөвүлел хуралдарынга чугаалажып көргеш, тодаргай хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону боттандырып эгелээн.

Бистиң совхозтарывыс соолгу ийи чылда малчыннарга чурттаар 45 бажыңны тудуп берген. Ниитизи-биле районда ам малчын 196 кодан бар, оларның 119-ун бажыңнар-биле хандырган, 53 чунар-бажыңны тудуп, ажыглалга киирген. «Чодураа» совхозтуң хойжу 32 өг-бүлезин шупту бажыңныг, оларда 22 чунар-бажыңны туткан. А Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң хойжу коданнарында чүгле 6 бажың четпес, оларны бо чылын тудуп бээр. Ийи чыл мурнунда «Таңды сыны» биле «О. Шынаа» совхозтарның малчыннарынга чүгле 2—3 хире өг-бүле кыжын бажыңнарлыг турган болза, ам баштайгызында 14, ийи дугаарында 22 бажыңны туткан.

Бо чылын ниити районга малчыннар чурттаар 23 бажыңны база 18 чунар-бажыңны тудар, 1993 чылга чедир бүгү малчыннарывысты чурттаар, чунар-бажыңнар-биле хандырар планныг бис. Соолгу үеде мал оорлаар чорук-биле хады малчыннарның бажың-балгадын үрээр, кыштагларда эт-хөреңгизин оорлаар, тонаар чорудуктар база көвүдеп турар. Ынчангаш шериглер хаара[illegible] эдилер ужурга таваржып болганындан чүнү канчаар деп айтырыг база тургузуп келди. База бир чугула айтырыг — малчыннарны электрон-биле хандырары. Амгы үеде электрониң төп шугуму-биле 102, бичеи хемчээлдиг моторлар-биле 51 коданны хандырган. Эрткен чылын Чүргүй-оол Хомушку аттыг база «Кызыгаар» совхозтарның малчын 23 коданын электрижиткен. Бо ийи ажыл-агыйның бүгү малчыннарының кышкы коданнары 1990 чылда бурунгу-биле электрижилер ажыл кидин тудар. Районда арткан 94 коданны 1993 чылга чедир электрижидип доозары-биле документилерни чагып, планнап турар бис. А «О. Шынаа» совхозтуң малчыннарын электрижидерде баштай ол суурга төптең электрон күжүн чедирер. Ол ажылды Тываның электрон четкилери (директору Ю. Сурков) бо чылдың ноябрь 7-де доозарын совхозтуң ажылчылдары [illegible] «Таңды сыны» совхозтуң малчын 37 коданын электрижидерин 1992 чылда эгелээр. «Чодураанын» коданнарын электрижидерин 1991 чылда доостур.

Сүт-биле хандырылга кол черни ээлээп билдингир. Бо хүннерде бисте сүт-бараан фермаларында болгаш малчын коданнарда 51 кудук бар. Бо чылын 13-түг немей кастывар бис. Ажыл-агыйларга сүт сөөртүр ам-даа 6 автомашина херек. Үрелик кудуктарны Кызылдан А. Безматерныхтың удурткан коллектив чагывыс ёзугаар шалыпкын кээп кылып берип турарын демдеглевээ чогуур.

Районнуң совхозтарынга ясли-садиктерни немей тударыбиле чамдык хемчеглерни ап турзувусса-даа, малчыннарның уруглары хой, өшкү төрүп турар үеде чүгле 54 хуузун ясли-садиктерге хаара тудар аргалыг болдувус. 1991-1992 чылдарда «Кызыгаар», «Таңды сыны» совхозтарга чаа ясли-садиктерни тудуп эгелээри-биле төлевилел документилерин чагыдып алган, планче киирери-биле үстүкү органнар-биле дугуржуп тур бис. Совхозтарның чамдык ясли-садиктерин Улус өөредилгезиниң министерствозунуң балансызынче шилчидер дугайында айтырыгларывысты чөптүг шиитпирлеп бээрин бүзүрөп турар бис.

Малчыннарның ажыл төлевирин чурумчудар талазы-биле айтырыгны дарый шиитпирлээрин доктаалда айыткан болгай. Бо чылдың январь 1-ден эгелээш, ыраккы коданнарда малчыннарны тарифтиг ажыл төлевиринче бирги ээлчегде шилчидерин [illegible] бис. Бир кадарчыгала төрүүр 230 хой ооваажыр кылдыр норма-чижектн доктаадып, ай санында аванзты V разрядтың тарифин ёзугаар 4 руб. 06 кеп. төлеп берип турганывыдан, ам 4 руб. 98 кепеек чедир улгаттырган. Оон түңнелинде класс чок малчыннар мурнунда авансты-биле 172 руб. 87 кепеекти ап турган болза, чаа төлевир ёзугаар 212 руб. 08 кепеек алыр апарган. Бир эвес малчын кижи I класстың мастери болза, шалыңынга 20 хуузу, азы 42 руб. 42 кепеекти немей төлээр, ынчан кээрде айда алыр авансызы 254 руб. 44 кепеек, мурнунда турганындан 47 руб. 06 кепеек хөй.

Чайгы үеде ыраккы оторларга көжүп чоруп турган, малды семирткени дээш өг-бүлеге мурнунда 82 руб. 96 кепеекти төлеп бээп турган болза, ам 101 руб 80 кепеекти немей төлээр. Оон аңгыда, малчыннның стажы, малды бурун камгалап алганы дээш, немелде төлевирни чыл төнчүзүнде санап бээр.

Малдың кажааларын, одарбелчиирин паспорттап, ферма, кыштаг бүрүзүнүң тодаргай байдалдарын өөренип көрүп турган, мал ажылында мергежил бүрүзүнге үе-шагның, малды ажаап, азыраарының нормативтерин шын тургузар талазы-биле [illegible] ажылдарны Чөөн Сибирьниң зона норматив-шинчилел станциязының Тыва АССР-де девискээр килдизи-биле совхозтар керээни чарган, ону бо чылдың сентябрь 1-ге чедир доозар. Оон түңнелинде ажыл-агыйларывыстың акша-хөреңгизин көрүп турган, малчыннарның ажыл төлевириниң тарифтиг фондузун 150 хуу чедир улгаттырарын профкомнар, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери-биле дугуржуп турган, шиитпирлээр апаар бис.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң доктаалында малчыннарны аренда болгаш өске-даа депшилгелиг аргаларже шилчидерин шиитпирлээри эргежок чугула деп көрген. Бистиң районда эрткен чылын 3 СБФ, хойжу 29 өг-бүле арендаже, 144 кодан өг-бүле керээзинче кирген. Олар 3 млн. 479 муң рубль түңнүг ниити продукцияны бүдүрген, бир центнер сүттүң бот-үнези 46 руб. 88 кепеек болган, мурнукузундан барык 42 рубль чиигээн, ол ышкаш бир центнер дүктүң 575 рубль 57 кепеек, азы 424 руб. 78 кепеекке чиигээн.

Бо чылын шээр малдың 162 коданы, 5 СБФ, чылгының 9, мыйыстыг бода малдың 20 коданы арендаже кирген, бо арга-биле ам малчыннарның 75 хуузу ажылдап турар. Сакманчыларның ажылдың сезону соолуунде түңнеп тур бис.

АҮК-түң база совхозтарның удуртукчулары, специалистери экономиктиг өөредилгелерни ай санында-ла фермалар, бригадалар айыы-биле эрттирип турар. Чамдык зоосетспециалистерниң, бригадирлерниң талазындан экономиктиг өөредилгени чүгле экономистерниң херээ дээр хөөн бар, ынчангаш оларның ындыг билиң кошкак. Аренда талазы-биле малчыннарга эки тайылбырлай албас таварылгалар бар.

Кижи фактору деп сөстер бар. Шынаа-ла, кадрлардан хамык чүүл хамааржыр. Районнуң ажыл-агыйлары соолгу ийи чылда 46 кижиниң малчыннадың база специалистер кылдыр чоруткан. Хоочун малчыннар боттарының ажылдың мал ажылынга өөредип турар. Чыргаланды школазының өөреникчилери чайын мал кадарары чанчыл апарган.

Бистиң совхозтарывыс соолгу ийи чылда малчыннарга чаа 41 өгнү садып берген. Оларның өртээн тыртпайн турар. Бир эки чүүл болза чаала малчыннап эгелээннерге база хуузунда малы чок кадарчыларга эрткен чылын 36 бода малды, 253 хой, өшкү, 10 аътты чамдызын халаска, өскелерин чартык өртээн 2-3 чыл болгаш төлээри-биле берген.

Пенсияже үнген малчыннарны суурларда бажың-биле хандырар, шөлээлээрде дузалакчыларны тып бээр, малчыннарның кадыын камгалаарының айтырыгларын шиитпирлээр дээш хемчеглерни ап турар бис. Ийи чылдың дургузунда районда 32 малчын өг-бүле пенсияже үнген. Оларның он сезиге совхозтар төптериндеп бажыңнарны берген. Пенсионер он дөрт өг-бүле хуу малын кадарар күзелин илереткен болганда, оларга кыштагларны, одар-белчиирлерин тускайлап берген. Совхоз бүрүзү чыл санында 2 аал чурттаар бир бажыңны малчын пенсионерлерге бээрин доктааткан.

Малчыннарның дыштаныгазынче, эмнеринче улуг кичээнгейни салыр бис. Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз 1987 чылда Бай-Хөлде профилакторийни ажыткан. Аңаа чыл санында-ла 80-85 малчын дыштаныл ап турар. «Чодураа» совхоз бо чылын ол хөлге база профилакторийни ажыдар. Курорттарга, профилакторийлерге малчыннарны хөйү-биле дыштандырар сорулганы профкомнар салган. Оон аңгыда, районнуң төп эмнелгезиниң база суурларда фельдшер-акушер пунктуларының, участок эмнелгелериниң специалистери малчыннарже үнүүшкүннерни ай санында организастап турар. Ынчалза-даа мында бергелешкиннер бар. «Таңды сыны» совхозтуң фельдшер-акушер пунктузунга машина бээр дугайында дилээвисти Кадык камгалал министерствозу дарый шиитпирлеп берип тер боор дээрзинге бүзүрээн турар бис.

Малчыннарның культура хандырылгазы кошкак, ол дээш хомудалдар эвээш эвес. Ону шиитпирлээр ужурлуг бис.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдериниң область чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган доктаалын бо чылдың сентябрь айда район Совединиң сессиязынга чугаалажып, немелде хемчеглерни ажылдап кылгаш, боттандырарын планнап турар бис.

Шулуун-Баалыр СЕРЭЭДАР,
АҮК чөвүлелиниң даргазы.

Великобританияның Премьер-министриниң аян-чоруу

М. С. Горбачев биле М. Тэтчерниң ужуражыышкыннары амгы делегей политиказында кол чүүл апарган. Британияның Премьер-министри-биле июнь 8-те эгелээн чугаалажыышкыннарга ССРЭ-ниң Президентизи Канадага болгаш АКШ-ка кылган аян-чоруунуң дугайын аңаа чугаалап берген. Чугаалажыышкыннарның чүгле эки үре-түңнелдерлиг болганын эвес, а ун чугаалажыышкыннарның түңнелинде тургустунуп келген Европаның болгаш бүгү делегейниң боттут хөгжүлдезинге чугула бот-боттарын билчир чорукту күштелгениң ийи тала бедии-биле үнелээн.

М. С. Горбачев Варшава Керээзиниң киржикчилери чурттарның Политиктиг консультативтиг комителиниң ажылының дугайын чугаалаан. Ол хуралдың ажылының чаа хевирин, оон киржикчилериниң кылганы медеглелдериниң принципиалдыг ужур-дузазын, Варшава Керээзи Организациязы чаа байдалдарга дүүштүр чаартыр деп турарының дугайында кылган медеглелдериниң принципиалдыг ужур-дузазын ол сеткил ханыышкыны-биле демдеглээн.

Германия айтырыынче, Германияны каттыштырарынга хамаарыштыр дашты чурттарның туружунче улуг кичээнгей салдынган.

Венада болган чугаалажыышкыннар дугайында келгеш, ийи удуртукчу Германияны каттыштырар дугайында айтырыгны эки янзылыг апаары база ол айтырыгны дашты чурттарның деткиймбээрин барымдаалап көөрү турган. Европада аңаа боочесекти болгаш чепсектиг күштер талазы-биле дугуржулгага бо чылын ат салыр болур деп түңнелге келген.

Мооң мурнунда боор турганы ышкаш, М. С. Горбачев биле М. Тэтчерниң аразында харылзааларда доктаамал тема эде тургустунуушкуну дугайында айтырыг болу берген. Бо удаада ол айтырыгже, ылангыя эде тургустунуушкунун үндезин сорулгаларын шиитпирлеп эгелээниниң улуг кичээнгей салдынган.

М. Тэтчер ол талазы-биле төөгүнү болгаш амгы байдалды эки билиир көргүзүүшкээн, Литва айтырыын, Прибалтикада ниити байдалды сонуургаан. М. С. Горбачев ол айтырыгның кайы хире нарын-берге боор турарын аңаа чугаалап берген, аңаа хамаарыштыр бодунуң туружун илереткен конституциялыг хоойлу-дүрүмнү болгаш эде тургустунуушкунуң негелделеринге дүүштүр ыделип ажылдаар.

М. С. Горбачев биле М. Тэтчерниң каттышкан парлалга конференциязы болган.

• • •

Ол-ла хүн Великобританияның чазааның баштыңы-биле Н. И. Рыжков ужурашкан. Ниитилелдиң политиктиг болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң чугула айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле ийи талаяның ажыл-чорудулгазын дыңнадыышкын [illegible].

М. Тэтчер ССРЭ-ниң [illegible]

Н. И. Рыжков биле М. Тэтчер ийи чурттуң чаңчылдарының аразынга 1991—2000 чылдарга чедир үеге экономика болгаш үлетпүр хөгжүлдезиниң талазы-биле ажыл-агыйлыг программазынга, культура харылзааларының база экономиканы удуртуп башкаар кадролар белеткээриниң талазы-биле дугуржулгаларга ат салганнар.

М. Тэтчер ССРЭ-ниң камгалал министери Д. Т. Язов, Моссовет даргазы Г. Х. Попов-биле ужурашкан болгаш Билдинмес солдаттың хоорүнге чечек салган.

(СЭТА).

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

АЛДЫН СЫЛДЫСТЫ ТЫВЫСКАН

Тыва эки турачы аъттыг шериг эскадронунуң командири капитан Түлүш Балданович Кечил-оолдуң оглунга адазының шаңнатканы Маадырның Алдын Сылдызын болгаш Ленин орденин тывыскар дугайында чарлал найысылалдың хөй-ниитизиниң телевизорын Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга чыылдырган. Оозу байырлалдыг кежээниң эгелээриниң мурнунда Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Кечил-оолдуң чаңгыс чер-чурттугары оон хоорүнге барып, ону чылыг состер-биле сактып, чечектер салган.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңының фойезинге номнар, чуруктар делгелгезин республиканың Пушкин аттыг библиотеказының ажылдакчылары организастаан.

Кежээни СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ажыткан. Чеже-даа чылдар шуужуп эртип турза, фашизмни узуткаан чоннуң маадырлыг чорууну үе болуп шыдавас деп, ол чугаалаан. Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен бүгү кижилерге, тыва эвилелгени хадыспаар дээш могаг-шылаг чок ажылдап турганнарга ол аажы мөгеер ужурлуг бис.

Тыва танкистер, тыва аъттыг шериг эржиги, Тываның дайынга чоруткан 800 ажыг аъттарлар. Тиилелгени каларларынга төлевиг улуг кииргени. Тываның бирээ Хомушку Чүргүй-оол, Маадыр Буктуев, база авызы Шумайн айтыры болдууна бүгү-депрлери. Маадыры Брагин, Кабак, Комарицкий болгаш өске-даа маадырлар атар болуп [illegible].

— Бисти дайын шалунге удуртуп-баштап чоруур аңаа командирлериниң капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры аттыг тывысканыын [illegible] бир дөмей чүү-даа чок, мен тур мен — бир турган Тимофей Пичуков-оол чугаалаан.— [illegible] капитан Кечил-оолду Белоруссия ССР-ниң [illegible] турган бистиң тываларвысты [illegible] бис. На-

быралдан кедилиг чүве чок, амылажыкенге чегыым ол. Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан дээрзинге база катап бүзүредим.

Капитан Кечил-оолдуң чаңгыс чер-чурттугларының өмүнээзинден «Улуг-Хая» совхозунуң партком секретары Эрес-оол Серен мынчаар чугаалаан:

— Түлүш Балдановичиниң чаңгыс чер-чурттуглары, аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры аттыг тывысканы дээш Коммунистиг партияга болгаш Совет чазакка өөрүп четтиргенин илередип турар. Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурда оон ады-биле кудумчуну, Культура бажыңын адаан. Кечил-оолдуң шаңналы дээш спортчу маргылдааларны он бир катап эрттирдивис. Оон төреллери Биче-Бут Оюн-аар, Борис Шактаржык болгаш өскелер-даа бистиң-биле кады мында бо чедип келгеп орлар. Бистиң «Улуг-Хая» совхозувустуң ажылчыннары, чурттакчылары совхозувуска капитан Кечил-оолдуң адын тывзазын дилеп тур.

Кезек үзүктелиишкин арагында композиторлар Альберт Таиров биле Батый Кенеш тыва эки турачыларның ол үеде ырлап чораан ырларын күүсеткен.

Бир эвес Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Кечил-оолдуң адын «Улуг-Хая» совхозунга тывыспаар болза, ол атка төлептиг боор[illegible] Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозта партком секретары Седип-оол Донгак айтырган.

Маадырның дуңмазы Пашковка [illegible] Дамы Норбуун ачызының дугайында кыска сагышкызын [illegible] улуг кичээнгей биле дыңнаан.

— Эки турачылар Ада-чурттуң Улуг дайынында аар халаргалары, оларны удуртуп чоруп чораан [illegible]. Кечил-оолдуң [illegible] «Хайыр», «Алыш» деп [illegible] Мыгаа ажыл аргадысып [illegible] «Моңгуш» [illegible] кастырымнын чанындын ра-ваш шөлүнде кааптап кел-

дим, кончуумну көрбес сен бе. Арткан бо дайынчыларны чонунга кудаазып бериптейн, оон дайтыг ужуражып турган онс аан». Уткулга уезинде чон ошкажып-чыттажып, ыглажып, ырлажып-даа турар боор чорааан.

Акым 31 харлыында кижи холундан чок апарды. Оон оглу Владимир силерниң мурнунарда бо олур. Уруу Зоя Москва хоорайда невропатолог болуп ажылдап чоруур.

Кызыл Туктуг Сибирь шериг округунуң командылакчызы генерал-полковник Борис Евгеньевич Пьянков [illegible] чугаалааш, Совет Эвилелиниң Маадырының Алдын Сылдызын болгаш Ленин орденин чылыган чонга көргүскеш, оол соонда оларны капитан Кечил-оолдуң оглу Владимир Борисович Кечил-оолга тывыскан. Ону залда ортаа бүгү чон бут кырынга туруп кадыгеш, [illegible] алгап алган. Оон-биле кады ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң, камгалал министрииниң. Сибирь шериг округунуң [illegible] байырлалдарын база көргенин.

— Аавыстың [illegible] Президентке, Коммунистиг партияга [illegible] бис. Бо бедик шаңналын бүгү тыва чонга көргүзүп [illegible], Владимир Борисович Кечил-оол [illegible].

Түңнелинде Г. Ч. Ширшин СЭКП Тыва обкому болгаш Министрлер Чөвүлели Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Балданович Кечил-оолдуң аттарын [illegible].

Бо байырлалга хүрээ [illegible] Тываның маадырларының [illegible] көргүзүглер-биле [illegible] өске [illegible].

Кодур-оол ОНДАР
(«Шынның» тускай хары).

ЧУРУКТА: [illegible] генерал-полковник Б. Е. Пьянковтуң холундан Владимир Кечил-оолдуң [illegible] ганы.

КАЯ КАДАРАР БИС

Оргу-Шөл — Черби суурнуң чурттакчыларының хуу инектер кадарар чери. Оон хемчээли 400 гектар. Эрткен чайын бо шөлге «Кара-Хаак» совхозтуң арендатору Тимофей Степанович Самороков ногаан сиген тарып алгаш, суур чонун штрафтап келген. Оон Теректиг ажырып, одарладыр дээрге, кыштаглар бар диген.

Черби суурну өрү кадарар дээрге, мында хем аксындан эгелээш, суурга чедир мал оъттаар черлери ыяш ажылагый черниң хорум-базырыг болган ирип-чыдаан ыяжы моондактаан. Чаңгыс Ак-Булуң ховузунга аппаар дээрге элезин, даш оран-на болгай. Эрткен чайын мен суурда пенсионерлерниң 17 инээн кадарып чайладым. Кежээ, дүне [illegible] үне бээр. Т. Самороков оларны [illegible] ынаар [illegible] Бир инектен 50 рубль штраф [illegible]. Мындыг чорукту [illegible] Черби кожуун Совединге бо айтырыгны дарый шиитпирлеп бээрин дилеп орар бис. Ынчавас болза, ам хуу инектерни кайда кадарар бис?

Роман ОЧУР-ООЛ.
Кызыл район.

АРЕНДАТОРЛАР КОЛЛЕКТИВИ

«Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбыында аренда аргазынче шилчээн коллектив бар. Оон удуртукчузу — Байлаң-оол Моңгуш. Совхозтуң удуртулгазы коллективтиң ажылчын үениң негелдезинге дүүштүр тургузар дээш бот туг хемчеглерни ап турар. Оон кежигүннери ажылдаар алган орулгазын боттары баш миннип чагыгдаар, туткан агар санны ажылдың каан. Олар күрүнеге 88 тонна эът, 30 тонна сүт, 4,5 тонна дүк дужаар планныг. Оон күүселдезин амыдыралга боттандырар дээш аянгатыжылар шудургу ажылдап турарлар. Арендатор коллективтиң он беш коданнарында ниитизи-биле 4022 хой бар, оон иштинде төрүүр хой 2414 баш. Хоочун кадарчылар Хеймер-оол Ооржак, Биин-оол Ооржак, аныяктар Калин-оол Сат, Алексей Ооржак хүлээнген малын семиртипшыырак, онча-менди тургузар дээш эрес-шудургу ажылдап турарлар.

Аянгатыга дөрт чыл бурунгаар 300 сарлыкты эккелген турган, олар ам 903 баш кылдыр өскен. Эрткен чылын чус сарлыкка онаалтыр 86 бызааны алган. Ол бедик көргүзүг боор турар. Чоокта чаа 96 сарлыкты база эккелген, оларны аныяктар Омак Донгак, Хүреш Донгак хүлээнип алгаш, кадарып кирипкен-нер.

Ол ышкаш эрткен чылын он ийи хааанны чоңдан саткаш, кадарын Биин-оол Куулар[illegible] хүлээдип берген. Амгы үеде 110 баш кылдыр өскен. [illegible] кажаа-хоражы [illegible] кылгаш, хаван фермазы тургускан, ажылдакчылар оларны семирткеш, эъдин күрүнеге дужаарлар.

Бот-башкарылгалыг бо улуг коллективтиң [illegible] он дөрт трактор, 6 машина бар. Тракторлар ургу-жарзын, он, он беш чылдар иштинде ажылдап келген. Чайлаглар оруктар кадыр-берт болганындан чаа машиналар херек дугайында айтырыг тургустунуп турар. А тракторларны коллектив болза ээзи хөнүй бергеш, немеш-тир садып алыр деп турар.

Тараа культураларын, мал төмү белеткээр тускай бригаданы коммунист Эрес-оол Куулар удуртуп турар, а Пётр Саекпан удурткан ногаажылар звенозу чылдың-на бедик дүжүттү ап келген. Бо чылын Ак-Мажалыктың Чаңгыс-Дытка картофельди тарып өстүрер.

Суурда тудугжуларның ажылы чаа пилораманы тургускан соонда шуудай берген. Аңаа ындыргаан тудуг материалдарын чурттакчы чон, албан черлери, организациялар садып ап турар. Оон алыр акша база коллективтиң агар санынче кирер.

Аянгаты салбыының баазазында тургустунган бо арендатор коллектив ажыл-ижин хөңнүп алзын дээш совхоз 25 муң рубль акшаны берген, ону долузу-биле ажыглаан. Чоңдан бир тонна ангор өшкү дүгүн садып алгаш, специалистер Оренбургже дугуржулга ёзугаар чорааан. Оон безин 600 муң рубльди ап болур арга салдынган бар.

— Чайгы үеде көк сиген белер, хараган шөрбүзи кылыр, кат аймаан чыып садар дээш кайда-ла аңаа үнер чер бар-дыр, ону чеп ажыглаар апаар бис — деп, арендатор коллективтиң удуртукчулары чугаалажылар. Бот-башкарылгалыг арендаторлар чаала хөгжүп, бурунгаар дидим базымнарны кылып турар. Оларның мурнунда кылыр ажылдар, шиитпирлээр айтырыглар хөй.

Дизенмаа САЛЯ.
Кызыл-Мажалык суур.

СЭКП хоорkomунуң пленуму

Партия Кызыл хоорkomунуң хуралдаалыг пленуму болуп эрткен. Хоорkomунуң [illegible] ажылдаар үүл комиссияны тургускан. Ол бооза партия-ажыл-организастыг болгаш кадрлар-биле ажыл талазы-биле (даргазы — партия хоорkomунуң секретары В. А. Ассонучко), хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле (даргазы — партия хоорkomунуң бирги секретары В. Г. Вальцев), идеология ажылының талазы-биле (даргазы — партия хоорkomунуң секретары В. В. Оскал-оол) комиссиялар-дыр. Оон составында партия хоорkomунуң кежигүннери кирген. Комиссияларның кылыр ажылдарын тодараткан. Оларның мында [illegible] партия иштики организацияларның ажыл-чорудулгазын сайзырангайжылдарын көөр турар.

Хоорайның партия организациязының [illegible] ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын пленумга чугаалашкан. Бирги ээлчегде партия, хоорkomунуң кол-кол хүүлелгелерин тодараткан. Совет, ажыл-агый организацияларының, бүгү хөй-ниити организацияларынга ажылдап турар коммунистерниң [illegible] политиктиг, идеологтуг, социал-экономиктиг сорулгаларны чедишкеиниг шиитпирлээрин мында айыткан.

СЭКП хоорkomунуң кежигүннеринде эреслерин болгаш кылыр ажылдарын пленумнуң хүлээп алган документизинче тодаргай киирген.

Бо чылдың июньдан декабрь айга чедир СЭКП хоорkomунуң кылыр ажылдарының ажыл-чорудулгазының планын пленумга бадылаан.

Хоорайга кооруу-турумну, хоойлу-дүрүмнү, сагылга-чурумну бажыгылдарының айтырыгларынга хамааржыышкан чугаа пленумга болган.

АЖЫЛЧЫ ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

СЭКП хоорkomунуң хуралдаар залынга 1990 чылдың июнь 20-де 9 шакта улуг депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң чээрби бирги чыыжының эки сессиязын чыылдырар.

Сессияга чугаалажыры-биле дараазында айтырыгны киирип турар: «Кызыл хоорайда хемчеглер [illegible] байдалы болгаш оон-биле демиседир[illegible] биле хемчеглер дугайында».

Чугаалажыр айтырыгның талазы-биле бөттарыңарның санал-оналдарыңарны дараазында адреске 1990 чылдың июнь 16-га чедир чорударын дилеп тур: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 36. Кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел талазы-биле комитет, телефоннары: 2-34-51, 2-50-90, 3-13-81.

Бөгүн — Чиик үлетпүр ажылдакчыларының хүнү

УРАН ХОЛДАР — УЛАНЧЫЛЫГ

Кызылдың дааранылга фабриказының улуг, хөй кижилиг коллективи боттарының профессионал байырлалы — Чиик үлетпүр ажылдакчыларының хүнүн күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткуп турар. Байырлалга төлептиг белекти чүгле фабрика боду эвес, а оон Тээлиде, Ак-Довуракта, Хову-Аксында салбырлары база сөннээн. «Демниг саскан теве тулуп чиир» дижири ышкаш бирги кварталда, эрткен беш айларда-даа коллективтиң чедиишкини коскү. Шак ынчаар бирги кварталда кербээлиг ажылдарны кылып бүдүрерин фабрика 100 хуу, чагыкчыже бараан чорударын 108.5 хуу күүсеткен. Эрткен май айда фабрикада бригадалар аразында калбарган чарышка № 1 бригада (бригадири Т. К. Хертек) эки түңнелдерлиг болуп, «бир» деп дугаарны анаа-ла ээлеп бербээннер дээрзин шынзыткан. База Р. Б. Монгуштуң удуртканы дугаары 4 бригаданың кыстары айыттынган ай планын 102,7 хуу күүсеткеннер. Эр-хейлер!

Ам уттундуруп, төөгүже кирип бар чыдар бир чаагай чаңчыл, бүгү чуртка ышкаш, биске база бир шагда турган. Ол продукцияның кандыг-бир хевиринге күрүнениң Шынар демдээн тыпсыры-дыр. Ынчан республиканың үлетпүр бүдүрүлгелериниң иштинден Кызылдың дааранылга фабриказы бүдүрген продукциязының ээзэн каш хевирлеринге Шынар демдээн чаалап алган турду. Ындыг кончуг үр эвестен бээр фабрика ажылдың чаа хевирлеринче шилчээн. Ол бир дугаарында чагыкчы-биле келир үеги продукциязының өртек-үнезин баш удур дугуржуп, чугаалажып алгаш, кылып бүдүрери болур. Ол ышкаш боттарының бүдүрген продукциязы өске бүгү дааранылга черлеринден хевир, шынар талазы-биле ылгалып турзун дээш бот-башкартынып, чогаадыкчы чаартынып ёзу-биле ажылдап эгелээн.

Дааранып машиналар, дериг-херекселдер септээр эдикчилер, электриктер, ажыл-агыйның ийи-чаңгыс адырларында хаара туттунган өр улустан башка, оон цехтерин дааны херээжен чон бүрүн ээлээн чорду. Бис фабриканың айыраңкаас чечектерге чүүлдеш, чүзүн-бүрүн өңнер ээлээн дааранылга цегинден үнүп келиривиске, эжик аксында чарлал азып каан болду. Боттарының профессионал байырлалын уткуштур хана солуннар үндүрер, эң амданныг торт быжырар. Ол-даа ажырбас, чайлыг күүсеттиннер «даалгалар»-дыр деп билдивис. Барза-барза бо бир чүүлге экиин чедип алыры оларның мергежили-биле сырый холбашкан чүве болганда, берге болуру чугаажок. Ол чараштыр дааран, арган хептер конкурузу. Бо талазы-биле мында чүгле шилиттинген кижилер ажылдап турар дээрзин көрдүвүс.

Седип МОНГАЛ.

ЧУРУКТАРДА: дааранынчы Агараш Иргит ай, квартал планнарын доктаамал 100.1-ден 166 хууларга күүселип келген шалып ишчи; Елена Тютюкова фабрикага ийи чыл бурунгаар келген. Баштай пөс кезикчизинге өөреникчилеп эгелээн. Чоорту мергежили бедип, ам бот-тускайлаан ажылдап турар. Оон дааган ажыл-ижинге төлептиг хамаарылгазын 4 дугаар разрядты чоокта анаа тывысканы херечилээр.

Владимир САВИНЫХТЫҢ фотолары.

ЭРИГ БААРЛЫГ

Бистиң ачы-буяныг, алдар-хүндүлүг чораан буруңгуларывыс кончуг бичии сеткилдиг, кээргээчел, човаачал хүндүлээчел, биргээр чугааларга, дыка-ла ак сеткилдиг чорааннар. Улугну улуг, бичиини биче деп билир, ылангыя кырып чөнээннерин бурган дег хүндүлээр, ак эзер кырынга чалап олуртур, оларның чагыг-сүмезин сагып, билип, эдерерлер.

А бичии уругларын улусчу педагогика ёзугаар эки чаңчылдарга өөредип чордулар, чежээлээрге, хачыны адыртып кагбас чоор, аас-дыл үнер, хымыш чыгаваа чоор, уруунуң бажының дүгү тастай бээр, өөгүн ызырбас чоор, кезииге багай, бичии кижилер арага ишпес чоор, бак чүве көөр, араганың үстүнге чаш үнер, аксым бэр дээш артык сөс эштес, оон-даа өске сургаалдар, үлегер домактарны ажыглап, кижизидилгеге херегле п чордулар.

Үнүш камгалалынче ут-шиглиг суртаалдарны нептередип, хадын, тал, дыт дагыыр чаңчылдарны сагып, өң-баазын чаламаларны баглап, суг баштарын база дагып, ону черле түдетпезин чалын салгалга чагып чордулар. Мал-маганны айтып берип, аңаа ынак кылдыр кижизидер.

Оон ыңай мораль-этиктиг өг-бүле, ынакшыл, найырал дугайында социал кижизидилгелиг эки чаңчылдарны база сагып чорааныңдан, чон эп-найыралдыг шагаалажып, аалдажыр, ова-дуган дагаан черлерге төрелдежиг оюннарын база нептередип чорааннар. Ындыг найыр-наадым болган черлерге аъш-чемин арбыны-биле делгеп, курайлажып, мегелер хүрештирип, аъттар чарыштырып, хөөмей маргылдаалары сумулар айы-биле чорудуп турганнар. Аңаа алгыш-йөрээл шош-содаа үндүрбезин чагыжып, а чалчык-бузук кылганнарны «согарлар», «хайлыглар» деп буруу шаап турганнар.

Бир улуг кичээнгейни өг-бүле херээнге арыг-шынчы бердинген болуру дээш сагып чорааныңче угландырганында. Ооң ачызында өгленген аныяктарның чарлыры кончуг хаая болгулаар, өскерилбес, бот-боттарынга ылап бердинген боор.

Шаанда аймак-сөөк деп ылгашпас, аргалыг-ла болза, келген аалчыны хүндүлээр, ооң аът-хөлүн оъткарар, суггарар, ал-бодун чемниң дээжизи-биле чемгерер. А бир эвес аппан чорааш ужуражы бергеннер болза, дашны атсы хоорежирлер, ээлди-чемин үлежирлер. Ол шагда кижи кижиге эш болуп чораан-дыр, ам харын дүке кижиден кижи коргар апарган-дыр.

Назы дегуп, хөйнү көргеш, бо каш сүмелерни аныяк-өскенге берип, улуг назылыгларны хүндүлеп, чаштарны кээргээринче кыйгырдым, хүндүлүг чалыылар.

Сандан САНДЮ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Чугула тема — *Прокурорга сөс*

«ИСТЕЛГЕ ЧЕРИ ЭВЕЗИН БИЛИР МЕН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...»

Биске келген чагаалар-биле таныжкаш, өөренип көргеш, авторнуң мында кииргеен бодалдарының, көдүрткен айтырыгнының ужур-утказының, утка-шынарының аайы-биле оларны темалап бөлүктээр. Кып-кызыл саазындан кылдынган ылгавыр демдектиг чагаалар оларның аразынга ылгалып көстүр. Ындыг байдал —таварылга эвес. Ону онзагай контрольга алзын, азы ооң соондан изи-биле чоруп, корреспондент кижи хынназын, сайгарып көрзүн дээни ол. Ынчаар көрүп турар чүве болганда, чагаа чидиг, амыдыралчы кандыг-бир чугула айтырыг-биле, харын-даа кайы-бир кижиниң салым-хуузу-биле холбашкан болгулаар. Ажылдың дуржулгазындан ап көөрге, хөй кезиинде мындыг таварылгада автор редакциядан дуза дилээн болур. Редакцияның совет тургузуг кылдызынге келген чагааларга үндезилеп, ону бадыткаарын оралдажып көрейн.

Холда алганым бөлүктээн бо чагаалар оожургал-биле номчуттунмас, сагыш-сеткилди аартып, дүвүреңи боддуруп келир сөстерлиг одуругулар бижиттинген болгаш, «аар-ла» чагаалар. Эргим ынак оглу, уругларының адазы, амыдыралды кады тудуп чораан эжи, кады төрээн акызы, дуңмазы... кижи холундан «барган» улус ону бижээн болгаш мындыг. Ол—кандыг-даа кижиге артык тайылбыр чокка-ла билдингир. Когарал-чиңнириинге аары-биле балыглаткан сагыш-сеткил... Ону ханы билип алыры, ынаар ханы кирери харын кижиге нарын. Ынчалзажок бо чагааларның ээлери боттарының сагыш-сеткилин аартып, дүвүредип чоруур бодалдарын, айтырыгларын ажыт-чажыт чокка, бирден-бирээ чокка, бүзүрел-биле биске ажыткан боор турар. Чагааны редакцияже бижип олура, өг-бүлезинге таварышкан коргунчуг ол болуушкунну, кара хүннерин, дүнү база катап сактып, аргалдир бодап көөр апаар, белен эвес херек. Оон бадыткалы кылдыр Улуг-Хем районда Чаа-Хөл суурдан З. Маадының чагаазындан дараазында одуругларны номчуп болур: «...Дуңмавыстың концерт көрүп чоруй барганын аавыс билир, ынчалзажок ооң сагыжының арай дүвүрексеп, манагзынып олуарын эскерип турдувус. Ынчап турувуста, эжик соктаан... Оглуңар Артур эмчиде... деп сөс келген...». Оон ыңай номчуулу: «Аавыс оглунуң ажыын ажып, кат-ла боол турар, баксыраалы аажок, кээргенчиг. Кижи амы-тынынга челип каары, бо шагда, анаа, хураган-даа өлүргенинден дора болуру дыка-ла коргунчуг-дур. Буруулуг кижилер хостуг кылаштажып чорзун деп хоойлу-дүрүмде айтып кааны мындыг бе?... Ыглап олура бижидим, эргим редакция, мону солунга үндүрериңерни дилеедим».

Ава кижиниң чүрээ, хан-дамыры төлүнүү-биле тудуш, ооң анаа ынакшылы ол хире күштүг, хамаарылгазы чоок деп чүвени бо одуругулар бадыткап турар. Оон ангыда айтырыг кижи амы-тынынга четкен өлүрүүшкүн кем-херээ-биле холбашкан болганда, милиция, хоойлу-дүрүм органнары анаа черле хамаарылга чок артпас деп чүве билдингир. Холда тудуп, номчуп олурарывыс бо чагааларның авторлары айтырыгы бо удаада ол черлерниң ажылдакчыларынга хамаарыштыр хомудалдыг кылдыр тургузуп, оларның херектерни ажыдып турарының шынарының чавызын айтып турарлар. Демир-уштуг хелга ап, бижиэ бергениниң кол-ла чылдагааны бо удаада ол. Ынчангаш ону кичээнгейге алдбышаан, чагааларда тургустунуп турар айтырыгларны өөренип көргеш, анаа тайылбыр бээрин республика прокурорунуң бирги оралакчызы Тыва АССР-ниң улус депутады Н. А. ОНДАРДАН дилээн бис.

— Чагаалар-биле кичээнгейлиг танышкаш, оларны сайгарары-биле элээн ажылдадывыс. Ол дугайын чугаалаар бетинде, республика прокуратуразының удуртукчуларының тус-туста ажыл хуваалдазының канчаар тургустунганы солуннуң номчукчуларынга каксы-даа бол, таныштырып, тайылбыр кылза черле артык эвес боор деп бодай-дыр мен. Бистиң-биле харылзажыр, айтырыг тургузардаа апаар таварылгага турар кээп болгай. Прокурор С. С. Зотов ниити удуртулганы харыылавышаан, дүүштүрүлге чөвүлелиниң ажылын башкарып турар кижи. Күрүнениң айыыл чок чериниң истелгезиниң айтырыглары база анаа хамааржыр. Назы четпестер херектери-биле холбашкан бүгү-ле чүүлдер, статистика, херектер анализи ооң хайгааралында.

Боттуң кылып турар ажылымның ут-шиин чугаалаар бетинде, А. Ю. Кикин-биле номчукчуларны база таныштырайн. Ол прокурорнуң оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар. Истелге айтырыын холдады ап турар кижи. Суд чорудуунуң, кеземче херектериниң хайгааралының талазы-биле киланстиң ажылын контрольда ап турар, оон-даа өске айтырыглары. Кол-кол угланыышкыннарын чугаалап олурарым бо. Мээң ажылым колдуунда мындыг угланыышкынныг — хоойлу-дүрүм күүселдезин харыылап турар киланстиң ажыл-чорудулгазын контрольдаар. Оон-биле кады экономика, экология, социал айтырыглар, чурттаар оран-бажың хоойлужудулгазы-биле холбашкан айтырыглар мээң келир. Судка хамаатылыг херектер көөр бөлүктүң ажылы дуваалда ёзугаар меңде онаажып турар. Ээзи чазаар күш-ажыл колониязының ажылын хайгаараар дүзээлгем база бар. Хомудалдар, билдириишкиннер сайгарып хынаар комиссия бар, оон ажылын контрольдаарын меңээ дааскан, ол дүзээлгемниң чүгле оон-биле кызыгаарлаттынмазы билдингир. Анаа дорт киржип, арга-сүме бээр апаар мындыг.

— Ындыг болза редакцияга келген чагааларны сайгартып алыры-биле силерже адрестээнивис чогумчалыг болган-дыр. Ынчалзажок, бис номчукчуларывыстың айтырыын силерге ол талазы-биле специалист кижи бооруңарга тургузуп келгенивис бо, бир талазында мындыг, ийиде, улус депутады кижи болганыңарда улус чонуң сагыш-сеткилинден, санал-оналындан, хомудалындан чамдык хоойлу-дүрүм, милиция черлериниң ажылында четпес чүүлдерин билип алыры черле артык эвес боор деп бодаар-дыр мен.

— Чоннаң билдириишкиннер прокуратурада ээзэш эвес. Эрткен ийи чылды ол талазы-биле деннештирип көрээлиңер. 1988 чылда 2151 хомудал кирген турган болза, эрткен чылын ол—2573 болган. Оларны мында тургустунган айтырыглар аайы-биле көөр болзувусса, хөй янзы. Күш-ажыл хоойлужудулгазын хажыткан таварылгага дээш 178, чурттаалга оран-бажыңның айтырыы-биле холбашкан маргылдаа кылдыртен 102, пенсия хоойлузунга хамаарыштыр 12, чер ажыглалынын талазы-биле маргылдаалыг айтырыгга 8 хомудал билдириишкин кирген. Дааны чүгээ оон-биле кызыгаарлаттынмазы билдингир, үстүнде сан-түңнү эрткен чылдың байдалынга дүүштүр чижек кылдыр кииргени ол. Истелге, суд хайгааралы, назы четпээннер херектериниң талазы-биле дээш, ажылды бөлүктээр чүве болза, айтырыг-ла хөй.

— Билдириишкин чогуур үезинде харыылаттынмайн турар болгаш кичээнгей чок артпас ужурлуг аа, Николай Алдын-оолович?

— Негелде мындыг. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хамаатыларының хомудал билдириишкиннерин, саналдарын сайгарып көөр дугайында Чарлыгынга үндезилеп, ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунуң ол талазы-биле 77 дугаарлыг дужаалы бар, ону бүрүнүң ажылынга ону удурттуга болдурар ужурлуг бис. Билдириишкин биске адрестеттинген болганда, ол дээш харыысалгалыг бис. Ол айтырыгга негелдеc, харыысалга бисте ниитизи-биле улгатган. Билдириишкиннин ээзиниң талазындан айтырыг бисте хамаарыштыр база-ла шак мындыг. Чагаа келирге, бүрүткээш, литерлаар, хайгаарылга алгаш, район азы хоорай прокуроруңче моон чорудар бис. Оон-биле кады, мындыг чүүлдү айтып кагар, кандыг-даа байдалда билдириишкинге, чагаага харыыны прокурор кижи дууза бээр ужурлуг. Когараан кижи алганы харыыга таарзынмайн турар болза, бээр бисте, республика прокуратуразынче бижиир апаар. Черле ынчаш, айтырыг тургузуп келген кижиге херектиң байдалын, оон каңгаа чорупт турарын хоойлу-дүрүмнүн негелдезинге дээнип тайылбырлап бээр ужурлуг улус-тур бис ийин. Чамдык таварылгада, ол негелде сагыттынмайн баарын чугаалаар апаар.

Шынзы чүве деза, ажырбас деп чугаалап шыдавас мен, четпестер, чедир кылдынмайн турар чүүлдеривис ээзэш эвес деп чүвени ажыл-биле мынчир апаар. Хоорай, район прокурорларының эргези аажок улуг болдур ийин, ынчалзажок ону чамдыктарывыс ажыдыгаар ажыглавайн турар-дыр бис.

— Ол-даа шын боор. Редакцияга келген бо чагаалар чамдык фактыларга дааныл, районнарда ындыг байдал бар деп чүвени каксы-даа бол, херечилеп чыдар дизе, чазыг болбас боор. Прокурор хайгааралындан, ооң шынарындан хөй-ле чүүлдер хамааржыр дээрзин кандыг-даа таварылгада уттуп болбазы чугула-дыр. Ынчангаш черле ээ тургустунуп, турыштуг, принципиалдыг болуруну чугулазын чүгле прокуратура эвес, хоойлу-дүрүмнүң өске-даа органнарының, ооң иштинде милиция ажылдакчыларынга күзээн санал, бодал, харын-даа негелде-даа болгай-ла. Сайгарып көргениңер чагааларның чамдыктарынга доктаап көрээлиңер.

— Бистиң билдириишкин херектер дугайын бижээн чагаалар база бар-дыр. Ажы-биле чугаалаайн, чамдык херектерни силерниң редакцияның доктаазын дамчыштыр билип алыр аргалыг болдум. Ындыг медээлер кирбейн турганы ол-дур. Херектерни тайылбырлап негеп ап, сайгарылга кылып, өөренип көрдүвүс. Истелгезин түр үеде соксадып каан херектер бар-дыр. Байдалды сайгарып көргеш, чамдыктарын катап истелгеже чорудар ужурга таварыштывыс. Чижээ, Сүт-Хөл районда Баян-Тала суурда Монгуш дээрги чагаазын республика прокуратуразынче редакция дамчыштыр шилчидип бээрин дилээн-дир. Казы тереэн акызының кижилерге соктуруп өлүрткенин дыңнатканы ол, кижиге өлүрткен деп медерт түңнел кагза даа, улус акзындан боду шаштынган деп түңнелге чүге кээп турарыл?» дээрзин ол айтырган ийин. Кол утказы мындыг. Сүт-Хөл районуң прокуратуразындан херекти негээш, маа өөренип көргеш, ону соксаткан дугайында доктаалды соксур ужурга таварышты. Бистен прокурор криминалист тускай эртемниг ажылдакчыны районче чорудкан бис. Херек бистиң контролювуста.

— Ындыг-дыр, айтырыгның нарынын билип тур мен. Ынчалзажок истелге бо удаада кандыг-бир түңнелге келирин күзеп артар мындыг-ла-дыр бис. Чугаавыстың киирилдезинде Улуг-Хемден келген чагаадан одуругулар кииргеен болгай мен, анаа хамаарыштыр чүнү дыңнадып болур силер, Николай Алдын-оолович?

— Херекти база-ла түр соксадып каан болган. Район прокуратуразы ол талазы-биле ажылдаар үгелей берген.

— Сүт-Хөлден Куулар чагаазынга редакциядан харыы манап олурары чугаажок. Эрткен чылын болган херек дугайында мында бижээн, акызын 52 хонук иштинде дилеп турган, тып алганын ол дыңнаткан. Когараан кижиниң хомудалын, киленин илеретген сөстерин хөйге чедирип, дыңнадыр мыттыр номчуру черле артык эвес боор: «... Кижи дүрзүлүг араатаннар, кээргээр сеткил чок кижилер акымны хилинчектеп каан. Кижиниң амы-тынын үзүп каан «шээ бөрүлер» (өске сөс тыппас-тыр мен) бистиң аравыста чоруп турар, бис оларны билбес болурувус хомудаанчыг-дыр. Шак ындыг өлүрүкчүлерни билир кижилер бар, оларны бир болза коргудуп каан ийикле, азы хээлилеп каан боор. Чагаам солунга үнүп келзе, өлүрүкчүлерниң кайы-бирээзи номчуур боор». Диким ол бодалдарны деткивестиң аргазы чок...

— Ол херекти база негеп алган бис, ажыттынмаан, түр үеде соксаткан турган. Район прокуратуразы ону катап истелгеже киирген. Когараан кижиге ону ынчаар дыңнадыр апаар.

— Доктаап чугаалажыр чүве болза, шак мындыг янзылыг чагаалар ам-даа бар. Ады манаа дыңналбайн барган авторларга силерниң тайылбырыңарны чедирер бис. Оларның айтырыгларын контрольга силер база алган болгай силер. Чижээ, Чадаана хоорайда Н. Монгушка, Тээли суурда, Саглыда О. Ак-оолга, Борбаанындарга силерниң тайылбырыңарны чедирер бис. Ам мындыг айтырыг бар. Үстүнде чүүлдерни тайылбырлап тура, «түр соксаткан» деп сөс каттыжыышкынның барык херек бүрүзүнге ажыглап келдиңер. Чагаа бижээн кижилерге билдингир болуру-биле ону ажык кылдыр чаза чугаалап болур бе?

— Истелгези бо хүнге чедир ажыттынмаан херектер деп чүвени мынчир апаар. Ынчалзажок ажыл оон-биле соксай бербээн деп чүвени билип алза эки, буруулуг кижилерни дилеп тывар хемчеглер алдынып турар. Айтырыг чугаажок нарын.

— Милиция, суд, прокуратура черлериниң чамдык ажылдакчыларының адрезинге шүгүмчүлелдерниң чагаа бүрүзүнде бижиттингенин эскерген боор силер, Николай Алдын-оолович. Айтырыг тургузуп келген кижиге тоомча чок болур таварылгалар бар-дыр, катап-катап кээп турарынга харын-даа анчыгзынган, шугулдаксаар байдалын илереди бээр янзылыг чүүлдер барын чагаалардан номчуп болдур. «Совет хоойлу-дүрүмнү холунда тудуп олурар кижилер мындыг боорга, канчаарыл?!» деп чамдык кижилерниң бижип турары таварылга эвес хире. Кичээнгейлиг болуп, улустуң сагыш-сеткилинче кирип, кижилер-биле ниити-кара чок, ажык чугаалажыр болза, ажыг-шужуглуг, когараан-даа кижи болза, байдалды билип олурар болгай. Ындыг таварылгада силерниң туружуңар чүл?

— Чедир кылдынмаан, багай шынарлыг ажыл домей-ле ботка дедир кээр деп чүвени бо чугаа база бадыткап тур. Бистиң ажылывыска артык чүве турбас ужурлуг, кандыг-даа херекке хамаарылгалыг кижиге кичээнгейлиг болуру чугула. Тоомчага албас, кандыг-бир чүүлге таарзынмаан сеткил-хөөн, кижилерни ылгай көөр ындыг байдал турбас ынчап болбас. Ажыл берге, нарын, кандыг-даа херек турар, когараан кижи кандыг-даа айтырыгны тургузар, аажы-чаңы нарын-даа кижилер турып болур, ынчалзажок демей-ле, чөптүг хамааты туруш херек. Истелгениң чорупт турарының байдалын доктаамал дыңнадып, тайылбырлап бээр, харылзаалыг ажылдаар ужурлуг бис. Оон-биле кады эн-не чугула чүве — кандыг-даа үеде кижиниң болуру, ажыл-албан этиказы база бар болгай.

— Хову-Аксындан 72 харлыг Василий Балчыык оглунуң амы-тынын үзүп каан кижиниң хостуг чоруп турарын хомудал-биле ийи удаа биске дыңнаткан. Республика прокурору С. С. Зотовка ол дугайын дамчыларын дилээн. База бир чагаа. Ону Тожудан база-ла оглун чидирген Бараанарның өг-бүлези бижээн. Хомудалын Иштики херектер министерствозунче бижээш, харыы албайн барганын дыңнадып турар улус-тур. Район прокурорунга баргаш айтырыгны бирээзиниң шоолуг-ла херексевес хире байдалындан, оларның аразынга орта чугаа болбайн барганын хомудап каан-дыр. Ийи айтырыгга силерниң тайылбырыңар чүл?

— Хову-Аксындан чагаага хамаарыштыр. Хажыдыышкын манаа, шынап-ла, турган болган, хомудал чөптүг. Мында истелге ам адактадып турар. Хамааты Барааның хомудалы кичээнгейге алдынган. Кысказы-биле мындыг.

— Хомудалдыг чагааның редакцияже чүге адрестеттинге бээриниң чамдык чылдагааннарын бөгүнгү чугаавыстың ут-шиин боду-ла изеп үндүрүп келди ышкаш. Нарылдатпайн чугаалаар чүве болза, улус айтырыгны ол талазы-биле дорт харыылаар ужурлуг кижилерге, албан черлеринге кезий тургускаш, чогумчалыг харыы ап чадашкаш, эң сөөлгү бүзүрел-биле редакциядан дуза дилээр-дир деп чүвени ажылдың дуржулгазындан билир бис. Тус черге шиитпирлеп ап болур хире чүүлдерни бир албан черин дамчыштыр өскезинге чедиртип сайгартыр деп чүвени чамдык кижилерниң хүлээнгени участогунга харыысалга чок чорук-биле тайылбырлаар апаар-дыр. Ооң бир бадыткалы бо. Таңдыда Кызыл-Арыг суурда А. Мижит-оолдуң чагаазын кичээнгей чок арттырбас болал турар мен. Үүлгелиг кылган О. Хураганы милиция ажылдакчыларынга хөй-ниити тудуп бээрге, хемчег онаавайн, дораан салыпканын ол хомудаан. Прокурор кижи силерниң аңаа хамаарылгаңар кандыгыл, Николай Алдын-оолович?

— Балгазында милиция салбырының талазындан хемчег албайн, тодаргай кеделиишкин чок болганы шын. Ооң соонда херекти оттуруп каан. Назы четпээннер херээниң талазы-биле инспектор Ждановага хамаарыштыр албан ёзузу истелгезин чорудары көрдүнген. Шиитпир чок, ажыл чылзыр деп чүвени түңнели мындыг боор-дур. Таңды районда Межегей суурдан Татьяна Сенгиниң хомудалы база чөптүг.

— Чагаазының соон дарый автор редакцияга боду база чораан. Херекке онаашкан оглунуң судунуң чогуур үезинде болбайн, ол-бо деп чылдып туруп бергени не кижини хомудадып турар. Оон чугаазын дыңнап олурарга, оглунуң херээ дээш хилинчектенген улус болду, соора билдиние бербези-биле тодаргайлаарга, суд чорудууи негеп, барбаан четпээн чери ажытпаан ажык барык чок улус болду. Прокурор Зотовка. Дээди суд даргазы Ховалыгга-даа чедип турган. Түңнел чок. Ийи-даа улаа суд болган, түңнел үнмес, аткаарладып турганы база бар. Хоойлу-дүрүм ажылдакчылары херек көөрүнге хамаарыштыр негелделерни кымдан артык биле тура, ону сагывайн, кезулдүр-ле хажыдып турда, көрүп, билип тура, чөпшээрежип, мыт чок орар бе?! Суд чорудуунга ниитизи-биле улустуң хомудай бээри чугаажок үндезиниг бир факт бо-дур. Ол херек ам канчап турар ирги?

— Бо херекке хамаарыштыр даалганы Юстиция министерствозунга берген бис. Ону Тес-Хем районнуң улус суду көөр болган. Херекти үр үе иштинде көрбейн келгени шын. Эл-харыысалга чок чоруктуң түңнели мындыг. Ону санаар теша, суд хажыдыышкыны болган. Хоойлу ёзугаар кезек херээн 28 хонук иштинде суд көрген турар деп чүвени ол талазы-биле харыысалгалыг кижи бүрүзү кончуг эки билир. Ындыг турбуже, бо таварылгада, хажыдыышкын болган дээрзин айтыр херек. Бо фактыны юстиция министри Ю. Т. Стал-оол сайгарып турда.

— Бистиң номчукчуларывыстың зилегдеринге, айтырыгларынга тайылбыр кылып бергениңер дээш четтирдивис, Николай Алдын-оолович.

Тожу районда Т. Бараан солун чери херек истээр чер эвес деп чүвени билип турарын чагаазынга илереткен. Ынчалзажок чамдык таварылгада оон идегел-биле дуза дилээр апаар ужурга таваржып келирин ол бижип турар. Үстүнде сайгарганывыс чагаалар ону база катап бадыткап турар-дыр диген бодал-биле беседавысты доозуп каалынар.

— Харылзаалыг ажыл кылдаа ажыттыг, ынчалзажок хоойлу-дүрүм органнарының, милиция истелге аппаратының ажыл-чорудулгазының [illegible] бо үеде чүгле бо [illegible] дан безин бодувуска боттуг түңнел үндүрер ужурлуг бис.

— Херектерни ажыдып турарының шынары ниитизи-биле чавыс деп чүве билдингир болгай. Ол дугайын көргенивис бо чагаалар безин сөглеп турар. Харыыны чагаа дамчыштыр бээр болган номчукчуларга бо удаада өөрүнчүг домак барбас, сүмелээннер-биле айтырыгны силерге тургузарын оларга дамчыттывыс база-ла катап ол чүүлдер прокуратурага келир боор. Херектерниң ажыттынмайн турарынга кижилерниң хомудалы чөптүг. Ындыг байдал чуңү-даа мурнай милиция, прокуратура черлериниң ажылдакчыларының ам-даа негелдеге дүүштүр ажылдавайн турары-биле тайылбырлаттынып турар дизивиссе, чазыг болбас боор.

Беседаны «Шынның» корр. Вера КУУЛАР кылган.

Майның 8-те «Шынга» ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Аракчаа Кууларның «Шиитпирин дааштан кандыгыл?» деп чүүлү үнген. Ону номчааш, бижиттинген темага хамаарыштыр хорек өйген бодалдарымны илередиксеедим.

Номчукчунуң саналы, бодалы

ХОРЕК ӨЙГЕН АЙТЫРЫГЛАРЫМ

Дорт чыл бурунгаар арага-ажашкынга удур чавагтыг доктаалы үнгенин билир бис. Шынап-ла, оон шиитпирлер» амыдыралга боттанып, арагага тенчылыкшылдыг чамдык кижилер ол багай чаңчылдан адырылып, өг-бүлезинге амы-тынын өөрүшкүзүн эккелген. Арага дары ишпес апаарга, өг-бүлениң бюджединче акша-төгерик чыгааны эгелээн. Билирибис чамдык кижилерниң даштыкы сөөр-хевири безин аян кирип, аажы-чаңы кижизиг апарып, эки талаже өскерлиш бар чорууруп эскерип турар-дыр бис. Ады сыны таныывас дээрден башка хоорайга хүннүң арны көржүп эртер улуска безин кижи бо-ла таваржыр. Оларның чамдыктарының ээзине чорууруп кижи эскерер боор чүве болгай. Ам мындыг чаңчылдан уштуган, артында серген, бодун арыг-силиг ап чорууруп көөрге, сагышка өөрүнчүг-дүр.

Кудумчуга кайы хамааныг тевап чорууур ээриктер эвээжээрге, хоорайывыс артында арыг-шевер, агаары кижа тыныксанчыг ышкаш апаар. Ынчалзажок чамдык чижек кижилер Саны артындан эккелген арагазын бүдүү улуг өртекке садып, ону садып ап турар кижилерниң саны көвүдеп турарын улус эскерип турар. Араганы шак ынчаар садып ижип турар кижилер чиминериниң байышрын бодуннуң өг-бүлезинге ажытылыг ыдарадып турары ол.

Чогум талоннарны нормалап берип турар болганда ону кандыг-даа кижи алыр эргелиг. Ынчангаш А. Кууларның бижип турары ышкаш, араганы садар чурумун шиитпирлээн эрге-чагырга черин кижилерни хүндүлеп көрүп, ол талон бүүтаар садыглажылганы кылып алырыкын үе-шагын таарыштырар. [illegible] үеде ышкаш, арага айлаан кирип каар болза, ажырбас деп бодаар мен.

Автор национал айтырыгны база бижээн. Мээң анаа хамаарыштыр бодалым мындыг. Чамдык тыва оолдар араганы ээртир бо-ла ижипкен болур. Оон кандыг-ла-бир маажылыг херек кылып каан чүве бе, кудумчуга [illegible], автобуска шимээрген, меңден эрткен чүве чок дигениг, улуска чөңгэлеп, оларны хоме таварын чоргудаар. Бо дээрге национал чорткаалывыс бужартадып турарывыс ол ышкажыл. Бистиң даа өг-бөлерививисте ынчаар бодун чогдунар аажы-чаң турбаан. Кончуг эвинерген, улуг-биче кижилерни хүндүлээр чораан. Амгы үеде кижи дыңнаарга, арага-дары ишкеш, кем-херек үүлгеткен кижилер аныяктар боор-дур. Өске нация чонунуң төлээлеринге мындыг мууңай аажы-чаң көргүзерге, кыйга өөрүнүүг деп. Ийи-ле чаңгыс тодеп чоктарның багай мөөзү шынары өскелеринге база салдаалыг.

Арага садар черинин девискээринде [illegible] Оларның [illegible] шагдаа ажылдакчызы чеде бээрге, ол ооллерның чамдыызы ажылдап [illegible] шагдаага таарзынмайн баар болгай. Ынчангаш кижи бүрүзү мындыг кижилерни томаартып, бир дем-биле ажылдаар болза, оларның чурум-чуруму эки [illegible] чугаажок.

Зоя МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Эрги

сеткүүл арыннарындан

Ол үениң тынышы

Чер-черлерде культура албан черлериниң ажыл-чорудулгазы бо хүннерде эде тургустунуушкуннуң негелдези-биле чоруп турар. Ынчалза-даа ук ажыл чамдык черлерде «таптаашкын» үезиниң дептелиинде артпышаан.

Бистиң республикага культура ажылын бедик деңнелге тургузар дээш улуг ажылды чорудуп турганын архив документилеринден база көрүп болур бис. 1941 чылдың майда «Революстуң херели» сеткүүлдүң нйи дугаар үндүрүлгезинге Тыва театрның үндезилекчилериниң бирээзи И. Я. Исполневтиң «Массаның бот-тывынгыр уран чүүлүн калбартыылы» деп материалын бөгүн номчуп, таныжып, боданып көрээли нер. Латин үжүк-биле бижээн ук сеткүүлден республиканың улус чогаалынга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының талазы-биле методиктиг төвүнүң киндис эргелекчизи Сергей Баир бо материалды чып белеткээн.

«Арат чон бижик чок чорза-даа утка талазы-биле кончуг хайы, сөс талазы-биле кончуг чечен ырларга бодунуң човалаңының аар-берге чуртталганын, муңгараныңын ырлап каанңар.

Ырлап чоруур апарган мен,
Ындыннаны берген боор
мен.
Ырлап берейн, ырлап
берейн,
Дыңнап олур, көөрген олур.
Кара чаңгыс күжүр бодум
Караңгайның чорааң-ла мен.
Караңгайның чорааңнаар
Караш кыны бээр боор
мен.
Хомаг болган күжүр сыным
Каңдыг чере чыдар ирги?
Хомуг болган мээң үйүм
Каңдыг хүнде үгүр ирги?

Арат чон аар-берге пар-лалга ырмаӈырап, човулаңныг чурттап туран хениң калып, түреп муңгарап чогаа-даа бодунуң өжээнниг тайбыңын билип, ол дайзын-биле тулчуп, оон бодунун өжээнин негеп алырын итпн-биле күзеп чораан.

Ажым чиген көжээзектың
Алыг дыжан сыккан болза,
Агым каккан дүжүметтиң
Ала караан дешкен болза.

Арат чонну ол күзели чораан күзели 1921 чылда бүткен. Оон эгелээш, хостуг шелээн арат чоннуң урап салымының делгерээнинин оруу ажыттынган. Ам болза, ол арат чон бодунуң күзелин күштүг, дыңнангыр, чоргаар үн-биле ырлап турар-дыр. Арат чоннуң эрги шак ырларындан аңгыда, аныяк чогаалчыларның хөгжүмчүлериниң, чижээлээрге, эштер Кара-кыстың, Көк-оолдуң болгаш оон-даа өскелериниң чогааткан чаа ырлары чурттуң бүгү булуңнарынга чедип, оларны арат чон ырлап, сонуургап турар.

Ындыг болза-даа, улустуң аас чогаалын (ырларын, тоолдарын) чыып, болбаазырадып турар талазы-биле чорудуп турар ажыл кончуг четпес, бо ажылды дарый диргизип чорудар деп чүве болза, манап турар ээлчеглиг чугула сорулга боор турар. Мону боттандырары Тываның национал-революстуг урап чүүлүн хөгжүдеринге канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг.

Ам бо чайын болур деп турар республиктиң урап чүүл олимпиадызы болза, арат чоннуң бот-тывынгыр урап чүүлүнүң өзүлдезин көргүзүпшаан, оларның иштинден салым-чаяанныг чаа-чаа кижилерни илередиринге боттуг дуза болур. Бо ажылдың чедиишкинниг болуру кожууннарның болгаш сумуларның олимпиат комисстериниң клубтарның, кызыл-булуңнарның органнастыг болгаш тывынгыр ажылдарын шын боттандырып чорударындан хамааржыр. Оларның сорулгазы болза, урап чүүлдүң олимпиадын чорудар дугайында нам, чазактың шиитпирин, олимпиатты эртериниң чурумун чонмуң ортузунга чүгле тайылбырлаар эвес, олимпиатка киржирлерин чүгле данзылап бүрүткээр эвес, харын оларның-биле кады, ол улуг ужур-дузалыг ажылды херек кырынга боттандырары болур.

Аал, өг бүрүзүнге чедип, урап-салымныгларны илередип, оларның тывынгыр идепкейин сергедир, кижи бүрүзүнге боттуг дузаны көргүзери чугула.

Республиктиң урап чүүл олимпиадызы болза ТАР-ның төрүттүнген 20 чыл оюнга национал-революстуг урап чүүлдүң делгерелин талазы-биле арат чоннуң көргүжүп [illegible] болур деп [illegible] билиндирип бээр [illegible].

Ам, чазактың бо шиитпирин күүседир талазы-биле национал клубтарны чүнү [illegible] Ол клубтарда ыраажы, хөгжүмчү болгаш массаның бот-тывынгыр урап чүүлүнүң өске-даа бөлүктериниң ажылы кайы хирези?

Оларның ниитизи алгаш, көргүзүп турар чүүлдери чүл? Салымныг ыраажыларның, хөгжүмчүлериниң, тоолчуларының болгаш оон-даа өскелерин кайы хире илередип, эңнелдеп турары?

Бистиң бо ажылывыс барык чорттунмайн турарын минниң чугаалаар чогуур. Клубтар ажылын шажаар дугайында АРН ТК-ның Культур-массалыг чырыдыышкын килдизиниң шиитпирин боттандырбайн турар дыр бис.

Национал ыр болгаш танцының ансамбли дыка үе иштинде организас талазы-биле быжыгып чадап, киржикчилери үнүп-кирип, ажылы чурт вайн келген. Сөөлгү үеде ук ансамбльди РЕ ТК-га шилчидип бергени кончуг шын болган. Моон соңгаар оон ажылы быжыгып, республиктиң урап чүүл олимпиадынга чедиишкинниг киржип шыдаар боор.

Бо талазы-биле тергиин чугула чүүл болза, ансамбльдиң план, программазын тодаргайы-биле кылгаш, ону күүседир дээш, ансамбльдиң киржикчи бүрүзү бүгү күжүн бээри болур. Кызылдың ам бар клубтарының ажылын диргизип сегидери-биле чергелештир. Профэвилелиниң төп клувун тургузар дугайында айтырыгның амдыгаазтан эгелеп өөрениир көрзе чогуур. Чамдык эштер Күртеатрның ажылы экижип кел чыдар төлээде, клубтар ажылының дугайында дыка сагыш човаар херээ эвээш боор деп бодап турар. Ол болза, шын эвес. Харын Күртеатрның үлегер дуржулгазынга даянгаш, клубтарның ажылын сайзырадыр, аңаа массаның бот-тывынгыр урап чүүлүн делгередиптер чүве бо хүннүң чугула айтырыы боор, бистиң мурнувуска турган.

Бо талазы-биле чугула чүүлдериниң бирээзи болза, массаның бот-тывынгыр урап чүүлүнүң улуртукчу кадрларын белеткээри болур. Чүгедээрге, кол-кол кожууннарының төптери массаның бот-тывынгыр урап чүүлдериниң канчалдыр-даа хөгжүдүп болурунуң сууру болур улуг, делгем клубтарлыг. Ындыг болза-даа клубтар эргелекчилериниң, бир талазындан, билии четпес, ийи талазындан, чүткүлү четпес болганының хараазы-биле оларның ол ажылы кончуг багай чоруп турар.

Сумуларда олимпиат белеткели кайы хире түңнелдиг боол турарыл? Бо айтырыгның харыызын кожууннарның олимпиат комисстери, кожууннарның культур килдистериниң эргелекчилери ам доңаан белеткеп алыр ужурлуг. Чүгедээрге, олимпиаттың түңнелин көөр үе чедип келген. Республиктиң урап чүүл олимпиадызы чер-черлерде массаның бот-тывынгыр урап чүүлү кайы хире чорул турарын болгаш арат чоннуң иштинде эгээртиммес салым-чаяаннарның эң дээрелерин илередир ужурлуг».

(Материалга эдилге кылбаан).

Кинолар

БО АЙДА КИНОТЕАТРЛАРГА

«Буруудазыр барымдаа чок-ка» — АКШ. Чаа кинонуң тургузукчулары профессор Мориартиниң кеергиниг, кемнерек үүлгедиишкиниң төгүүн база ону буруудазыр барымдаа чокка Шерлок Холмс, доктор Ватсонга хоп-талап илередиишкинниң дугайында көргүскен. Тергиин актерларның аразында — англи актер Майкл Кейн, Бен Кингсли олар ойнап турар.

«Мээң өннүүм — өсеринкчи» — Франция Фильминиң бөлүүшкүнү — 1945 чылда Францияның хостаашкынын соонда, гестапоның мөзү-шынчы турган Жорж-биле болган кончуг таварылга. Ол бодунуң бурууну кем-херек үүлгедикчилериниң сойгалап илереткен, арыдыыры оралдажыыр.

«Эжикте соктаашкын» — Мосфильм. Режиссеру — Климент Чичерин. Актерлар Юрий Кузнецов, Михаил Волонтир болгаш өскелер-даа хаара туткан.

Фильм дайын соонда Молдавияның чоннуң дугайында, кажан түс черлер чурттакчыларын дайын үезинде чеченфашистиг эжелекчилер-биле 24 шак иштинде харылзаалыг турган деп теэзи черинден шелуп турганын көргүскен.

«Авария» — ГАИ ажылдакчызының уруу». Бистиң үениң аварияны. Мосфильм киностудиязынга режиссер Михаил Туманишвили тургускан, сценарийин Юрий Коротков бижээн. Бо кинонуң чаа кинонуң кол-ла темазы: аныяктар, өг-бүле, оларның харылзаазы болгаш чорудуушкун.

Аныяк маадыр — Валерия школаның доозукчузу, «Авария» — деп шолаңның эдилекчизи, «металлистер», «рокерлер» бөлүглелиниң кежигүнү. Ол чогумчалыг өг-бүлениң уруу, ада-иези — ак сеткилдиг ажылдакчы.

Тиилелгениң чаалап алганындан бээр бис дөртен беш чыл эртирдиг тайбың, арыг дээр адаанда чурттап турар бис. Сталинград тулчуушкунунуң дугайында чогаалдарның түңүн санап четпес, төөгү ажылдакчыларны база шериг-шериин кай эртемниглер ол төөгүнү дээрезин биске чедирген болур дег. Чурттуң киноэкранынга чаа урап-чечен «Сталинград» деп Юрий Озеровтуң тургускан фильм-дилогия үнүп эгелээн.

«Сталинград» — дилогия Юрий Озеровтуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга турасаат-кан киноэпопеязының уланчызы. Оон саңында көргүзүгге билдингир фильмнер «Хосташкын», «Хостаалганың солдаттары», «Москва дээш тулчуушкун» кирип турар.

Дилогияның бир дугаар фильминиң эгелээри 1942 чылдың ийи үндүрланышкак күштериниң дайынчы чайынның үези, немец патронт антифашистерниң чажыт бөлүүнүң дузазы-биле бистиң шериглеривиске Германияның Дээди командылалының совет шериглерге удур чааның дугайы билдане бээр. Ынчалза-даа совет шериг шымгаангай командылакчылары Жуков, Василевскийниң сүмезинге каттыштайн, И. В. Сталин бөдүүнүү-биле шиитпирлээн. Кинонуң утказының кол дүшкүнү ындыг.

Уйнук ОЮН.

Кинонуң мееңсаттыжылыышкы нын репертуар килдизиниң улуг редакторы.

Михаил ЗОЩЕНКО.

КАЛЧААРАЛ

Бис дүүн коргуп шаг болдувус. Черле мындыг коргуушкуну боттарывыс эскерип каан бис.

Эргелел кежигүнү Лапушкиң бажыңында ам-даа сиринейнип олур боор. Ол алаа-ла сиринейнип бербес кижи болур нйин. Мен ону билир мен.

А кол-ла чүве бо хүннер кончуг изиг болгулааның боттарыңар билир болгай силер. Алырам, улуг бода клоп дижик, ону бир эвес хүннээрекке дөгеп тер болза, мындыг изигге ол-даа өдү чарлып, калчаа аарыыр он.

Оон-биле чергелештир солуннарда мынчаар медеглеп турар мышкажыл: хүннүң-не чээрби алды дириг амытан калчаа аарып турар.

Ол шынап-ла мындыг, калчаарал-дыр.

Че, чижеглеп көрээлинер, бис улуг хаалга чанынга туруп алгаш чугаалажып турган дижик бис.

Хаалга аксынга чыгдып алгаш, калчаа аарыг дугайында чугаалажып тур бис. Ынчап турувуста, хенертен, бисче углай кудурууи сорайтыпкан бир ыт караңнадып олур.

Ийет, ол амыр-шөлээн маңнап кел чор. Ону калчаа аарыг деп канчап-даа чугаалап шыдавас сен. Кудурууу серагар, а чараазы амзынызында төгүлбейн чор. Чүгле аксын сезинчин кончуг кылдыр хаап алган, а карактарын хере көрүнкен.

Ындыг янзылыг халып-ла орар.

Ол эргелел кежигүнүнге чедир маңнаан. Эргелел кежигүнү, чүү боор, шывык-биле дырт кылган.

Бажын орта каккан. Ой, шынап-ла, калчаа аарыг ыт болган. Көрдүвүс. Хаптарга, оон сорагар кудурууу халайып калган. Оон ол ыт бисче шурагылап эгелээн. Ол хирезинде чараазы-даа көзүлбес.

Шурап эгелээн, а Володин аамайланмайн, даш алгаш, бажынче хапкан.

Бажынче хаптарга, бүгү-ле демлектер илең костүп келди. Аксын ажыпкан. Чараазы төктү берген. Кудурууу колбаса мышкаш апарган. Шураары дам барган.

Эргелел кежигүнү алгырган:

— Уруглар, камгаланыңар! Калчаа аарыг...

Карак углаан черже-ле халчыпкан бис. А хаалгачы Володин эмски этсип эгелээн.

Бүгү кудумчу хайнып мөөрел үнген. Алгы-кышкы. Дуурээзин.

Таныыма маңнап келген. Хол-боозун уштуп келген.

— Оолдар, мында калчаа аараан ыт кайда алгырып тур. Ону бис ам дораан узуткаар бис!

Адып-боолап эгелээн. Эргелел кежигүнү бажыңының соңгазындан кайыже боолаарын, эртken-дүшкенниериниң кайнаар маңнаарын айыткан.

Ийет, удавааңда ытты боолап кааннар.

Боолап каан соон дарый хенертен оон ээзи маңнап келген.

— Чүү болду, шулбустар аңаа-ла кап-калык ытты өлүрүп турар силер? Канчаарга-даа мырыңай аңаа ыт-тыр нйин.

— Ынча диве, сонса, оол! Улусче шурап турар болганда, ол кайын орта боор нйин.

А ол мынча дээн:

— Мээң аңаа кадык ыттарымны хензиг када-ла узуткап чок кылдылар. Ол дээрге үен-даан чүве-дир он! Мындыг таварылгада силерниң бажыңыңарда хос өрээл бар бе?

— Чок нйин, акый.

А ол бодунуң ыды Жучканы эктинге салып алгаш, базып чорупкан. Элдепейлиг кижи аа!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ очулдурган.

Ырлажыылы

МЕРГЕН ХЕМИМ

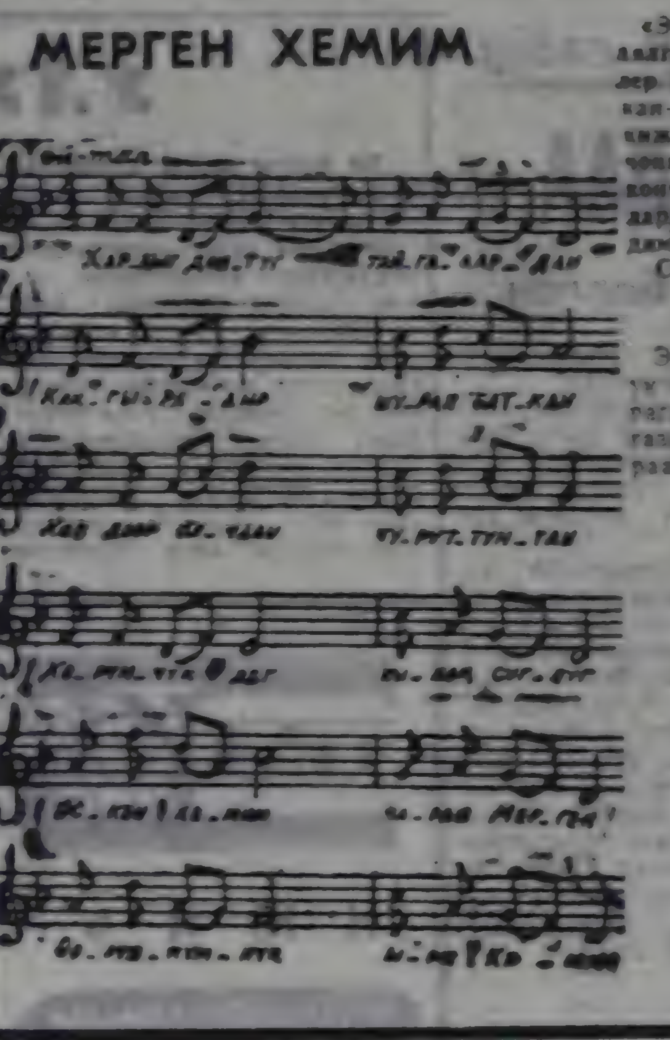

«Эргим редакция! «Мерген хемим» деп ырның аялгазын, сөзүн кым бижээнил? Чамдык кижилер ол ырның аялгазын Владимир Тока чогааткан-даа дижир. Нота-биле бажыга ойнап билир кижи мен. Ынчалза-даа ужуру билдинмес ырны чонга суртаалдаарга чаапмыл болу берве база кончут. Ынчангаш ону солунга парлап, авторларын тодарадып бээрин «Шын» солундан диледим.

СЭКП Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретары Ховалыг САГААН-ООЛ».

* * *

Эргим номчукчулар, авторнун дилээн ёзугаар ук ырны бөгүн солунга парладывыс. Сөзүн сураглыг шүлүкчү Юрий Кюнзегеш бижээн, аялгазын бот-тывынгыр композитор Сергей Бадыраа чогааткан.

* * *

Хорлуг дештүг тайгаладан
Каңгырадыр шурап баткан
Көк дээс сынаан чуруттурган
Көргүнчүк дег ындаң суглуг.

Кожумаа:

Өөскен хемим чараш Мерген,
Өөрүшкүмнүң ыры хемим.
Ужудалай сырып чаан дег,
Улуг шыктап, налбал баан.
Хаштыга кыш ужур четпес,
Кадыр заглап меңге чараш.

Саарында чараш дештер,
Часкы хүнүң херели дег,
Саалчы малчын чараш кыстар,
Чайгы шыктын чечээ шинчаш.

Кожумаа:

Өөскен хемим чараш Мерген,
Өөрүшкүмнүң ыры хемим.

ЧУРУКТАР ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Моолдуң Завхан аймааның чурукчуларының чураан чуруктарының делгелгези республиканың Аллан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде ажыттынган.

Мында хөй чурукчуда-ла Г. Дондовдорж биле С. Хурэлбаатарның янзы-бүрү темага чураан чуруктары бар. Көрүкчүлерниң аразындан Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, хоочун чурукчу Г. С. Суздальцев мындыг үнелелди берип турду:

— Мен база-ла пейзаж чурук кижи мен. Ынчалза-даа бо моол эш Дондовдоржка четпестир мен. Ол төрээн черниң оваагай, кайгамчык бойдузун шилип алыр кижи-дир. Ону чуруп күүсеткилээни баччын-даа мунчулуг чок. аажок чиик хостуг-дур. хензиг-даа чүвелерни тода болгаш чиге кылдыр чуруур, кайгамчык-тыр. Чурукчу Дондовдорж дең-десни хөөг үнүг ыраажыга тамей-дир. Аныяк чурукчу Хурэлбаатарның портрет чуруктары база черле эки-дир.

Чуруктар делгелгезинден ыңгыза, мөлейниң залдатынга моол кижиниң идик-хеп, сава-санга аймаа — чүгүлд эдилелдерин делгеп салган. Оон-биле чаңгышлаштыр бижиг ныыралдың демдээ кылдыр орус дылга Моолга парлаан совет чечен чогаал номнарын делгеп саткан. Ол ышкаш моол дылда хөй моол авторларның номнарын база саткылаан. Аңаа чыылганнар ол чечен чогаал номнарын музейден-биле садып ап турду. Ук делгелге май 11-ге чедир турар.

(Бистиң корр.).

ОРЛАН КАЙГАЛ КАСЫГА

● *Төөгү чугаа* ●

Чингис-Мээрецниң чылгызы ол шагда дендии хөй турган. Алдан ажыг аскыр өөру чыгы Терезин хову-чунга чаттылып оъттай бээрге, оон өске чүве кижи караанга илдикпес. Күскээ чайын башкылы Булак-Бажындан суг ижип турда, соңгулуу Аргалыктының арга чарттыы Талдыг-Өзенде оъттап чоруур. Бөрү халдаар болза шорузу-ла. Эвээш-даа, хөй-даа чылгы бөрү халдаарга, дем тырта бөлдүүчү халчыр. А ынча хову сымнас чылгы бөлдүүчү халчырга кайнаар-даа шураан бөрү мал даванынга таваржыр, ынчангаш бастырып өлүртүр.

Бир-ле катап Чаа-Хөлдүң Булак-Бажында Мээрецниң чылгычыларының аалынга кайгал Касыга дээрзи халдып келген. Чылгычыларны хоптап, кееге, хан-кучун черлерлиг богба эъди дүлүп алган органнар. Бөрү чилен-сек болза, олар ону черле чивес, малга бастырган кызы хаяаан чүүлган богба чадавас. Касыга ынчан чылгычыларже ширин-ширин көргүлээш, дирт-дарт дашкаар үне халаан соонда, аъдының даваның дазыжы ырап чоруй барган. Элээн болганда, кызыл эмер богба бооп-баай терепчилеп алган бо халдып келген. Чылгычыларның улуу ашак өглен үнүп келгеш, ону көре тыртып кааш, алгырып-ла үнген:

— Аа богда, күжүр дуңмам, өөшээн көр, салымыдын көр. Кыш чай чок Мээрецниң малының бажын дескаш, чулан бызаазын божа-хойтпаан кижи, оон авыралында чыгык хүн көрүп амыдырап чорур улус бис — деп, турда ла кызыл эмер богбаны бажын бодунче кырза соп эккелгеш, аът кырындан чушкуулап каапкан.

— Дүрген соон бузуп, аъдын дүлүүр, че — дээш, бөдү ыгре ийи кылдыг дөңгүлүүр тугкаш, ойнап олуруп алган.

Хайлыг-ла чүве, чылгычылар богбаны соон, бузуп доскалак турда, Мээрец бо чоргуп келди.

— Чинг байырлаан тур силер, соллар, изиг чайын аът сон алгаш! — деп, арай шыжыгыы айтырган.

Ынчаар орта хамык улустун өңнээ Касыгада барган. Демгизи тоор-даа хире эвес. Мээрецниң тевелээн эгелээн.

— Ээ, кожай, силерниң оглунар Хаа-даа берге ээ-дир. Ажызы эмер богбаны шалбадааш, шеле тыртарда, молдуруу кадырлып кагды ышкажыд. Амдыы чылын суг болза шой ямдык бени безин салбас нйин ол — дээрге, Мээрецниң дугаунчек хавал часпып келген. Оон ол:

— Ол кижиң черле берге кижи болду. Мындаа маңаа Сарыг-Доруг аскырны шалбадааш теверде, оон бажы эглип келген. Моюннаар асыр катап чалырда, сыдым үстү берген-дир — деп, оглунга чоргаарланып хөөрен орган.

Мээрец чорүй баарга, чылгычыларны кайгал Касыга саагаадап олуруп-тур:

— Боттарыңарның азырап турар малыңарны чиириидеп коргар-дыр силер. Бо эдеринг мал-маганны чүгле Чингис-Мээрец чиир чүве бе? Ажаан карактап турар болганда, бо база силерниң-дир: кыштың соогунда чайның изиинде-даа чүгле силер кадагалап турар болбай силер. Ынчангаш корткан чиг турарын —

Шак мынчаар чүвениң ужурун шыны-биле чугаалаар боорга бөдүүн улус кайгал Касыганы хүндүлээр, байларны ол көөр хөнчү чок, чаалыларга аажок ылак. Оон ужуундан [illegible] эш чалыш чевирлерин бодунга шенеп эрткен. А бо таварылгаа байның оглун түзүп меңгелээ эрга чок болган. Ол чорук бедүүн, бисе сеткилдиг чылгычыларга ажыктыг болган. Ол тавапылганың соонда чылгычылар кыза чингей болгенде, сурай бени шалбадааш, молдуруун сый төрепчилээш, Хаа торепчилептен дижип турупаш апарган.

Дмитрий ДУРБУЙ.

Кызыл хоорай.

Сонуургап номчуңар

«СИНТЕТИКТИГ ТЕРАПИЯ»

Чаа метод шенелдези

Пекинниң акупунктура болгаш остеология институдундан тускай шинчилел бөлүүнүң удуртукчузу 34 харлыг эртемден Ма Чжунсюе СПИД-ти эмнээриниң талазы-биле чаа арганы сүмелээн.

Шанхайга болган медиктерниң делегей симпозиумунга чүве чугаалап турган, бодунуң методун ол кылат улусчу медицинаның хөй хевирлерин каттыштырып турар «синтетиктиг терапия» деп тодараткан. Шынап-ла, доктор Маның методунда — ине-биле эмнээри, чиңнээри, артыжаары (эм оъттар-биле мыштаары), суг процедуралары, психотерапия болгаш массаж кирип турар. «Ол бүгү комплекстиң ажыглаары аарыг кижиниң организминиң аарыгга удурланыр аргазын (иммунитедин) бедидер» — деп, Ма Чжунсюе санап турар.

Синтетиктиг эмнээшкинниң база бир кезин —Кыдаттың эм оъттарындан белеткээн таң. Оон-биле эмнээрге «СПИД-тиң вирустары өлгүлеп каар».

Чаа методтуң шенелдезин Пекинниң СПИД талазы-биле тускай шинчилел төвүнде чорудуп турар.

В. ТОМИЛИН.
СЭТА-ның корр.
Пекин.

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

Чечен чугаа

(Эгези № 131 «Шында»).

Бичии суурга чугаа дыргын тарай бээр. Маадыр удаваанда бүгү чүвени билипкен. Оон-на уржуу боор, ол сөөлгү ийи экзаменнерин «дөрттерге» дужааган. Шынында башкылар безин оон алдын медаль-биле доозуп үнеринге чигзинмейн турганнар. Ол сеткили чажыт бүдүштүг кижиге берге-ле болган ыйре, ынчалза-даа ол Севилди чүү деп-даа буруудатпаан, оон кандыг-даа тайылбыр негевээн. Аваа-ла ураже чоошкулаавастай берген. А Севил бот-тодунган эткил-биле. Маадыр оон бажынга хүннээшкиниң муңгаралын ажы харын-даа хоралааныы илередип кээр боор деп маңаан, кырыг каган. Оон база иштинде — мен аваа улуг-ла эргеш мен уруглааан-дыр мен деп моргаттынган бодал-биле бот-агартынар барымдаа тыпкаш, сеткили чолай берген.

Сөөлгү школада кежээ, [illegible] тоне берген. Чаңгыз куртаар, дың адарын утку, бо тей кырынга шупту класс-биле үнүп келгеннер. Сергей база олар-биле кады хөглеп турган. Чүгле даң бажында [illegible] тейже углапканнар. Сева [illegible]. «Дан уткуур чая. Бис [illegible]» Сергей [illegible]. Сеткилинге таарышкан кижи. [illegible] боттарын-ла [illegible]. А Сергей ол [illegible] бажыңында [illegible].

Сергей биле Зинаның аваазы [illegible] турарын [illegible]. Оларның [illegible] Зинаның [illegible].

[illegible] эштери чыылган. Ол тей кырында даң уткаан уруглар аразынга Зинаның аваазы Сүрен угбай шурап арага, шайлап туткан бо-ла коступ келген. Ол чаңныккан алгал-йөрээл-биле аныяктарга арагы кудуп эгелээн. Севилге база [illegible]. Демгизи ындыг чүве [illegible] ижип чор [illegible]. Сергей [illegible] бажынынче базыпкаан. [illegible] Маадыр [illegible] арагага тудалыг [illegible] өнгезе-биле артып калган.

Сойуштарга [illegible].

кы-биле боттарын үниче тыртканнар. Севил ол хүннүң эрткениң безин орта эскербейн барган. Назынының иштинде бир-ле дугаар өске бажынга хөглел хүнзээн. Кол чылдагааны — Сергей-биле кады үе эрттирипксээни боор. Соонда ол хүнүү катап сактырга, чурттунуп артып калган чүве: үнүп орар хүн хаяазында Маадырның овур-хевири, а хүн ажа бергенде, ону арай деп тып алган аваазының хөлчок элдепсинген ак арны, муңгарал долган ийи улуг кара карактары-ла. Ол дег лөөшкин хүнү Севилдиң сагыжынга кандыг-даа очзагай турасклаалдыг өске чүнү-даа арттырбаан. Харын-даа, амгы бо тейин көөреп чурттаалгазында хамык-ла бак чүвениң дөзү ол хүн эгелээн деп чуваны кезек билген. Сүрен угбайның алгыштары, оон эштери арагага туралыг бөлүк деп сурагжаан угааны берген. Херешен улус. Олар Севилдиң натижын кайгаан ажыы-биле мактаарга, стол артынга улуг улус-биле эгелээр хуулгаанывыс, оон бажы дескинип олурган.

Ол бажыңдан ону бажың эжеле үндүреп-даа иг чок. Зина харын-даа ону «теңгей».

даа диглээн, Сергей база тудуп кээн. Севил-биле кады олурупкаан улус хөглелип, хөөрээн олурган. Севил хүттүкан аарагадан баштай шииттирлиг ойталааа. А оңу Сергей кочулаа үнген: — «Ой, бо кижилер ам-даа чаш школачы дээвээр мен деп бодап орар эвесле, хөөкүйнү!» Эй, Зин, мээң дуңмам улуг кыс деп чүвени бо эжинге көргүзүвүт». Оозу «силерниң калыкшылыңар дээш, угбаларым» дээш ток-ла кылган. А демги угбайлар, аваазы аажок каттырзып, [illegible] Сэеэ угбайны-даа мактаарлар: «Ол, эээн оглун биле кызың улус-ла кижилер-дир, чүнү-даа билир, ылаңгыя улус хүндүлээринге бо шагның кижизи [illegible]». А Севилдиң арны кыш, бөдүүн [illegible].

Севил аваазы биеэ [illegible] Долгар үжелээ чиртел чораан. Оларның аваазы Севил бичии турда-ла, аар запыгаан мөзээн. Чоокка черер даайлары, кырган-аваазы оларга аажок дуза болуп чорааннар. Бирлээ ол кезек айылчы [illegible] Мумба шей — Севилдиң кырган-аваазы дириг чорда, шупту төрелдерин быжыглап, тудуштуруп чораан. Олар аймаа-биле арага-дары ишпес, чаагай чаңчылдарны сагыыр, улуг алазындан мурнай сөс-даа чугаалавас, чем эгелевес, бот-боттарынга дузалажыр деңнибиле сурагжаан, чонга хүндүлүг чораан улус. Улуг кырган мөгүүр мурнунда, суурга бир хурал үезинде, амгы аныяк өскенниң кижизидилгезиниң багай чылдагааныыга чоннуң чаңчылдарын уттуп бар чыдарында деп чугаалаан. Ынчан суур аныяктары, ылаңгыя арагага туралыг бөлүктер аңаа удурланып, кырганың «чыыпп калган бузундуы» деп кочулап турганнар.

Каш чыл бурунгаар хөй төрел-дөргүл тарап, дуңчуу [illegible] берген. Удаваанда улуг чеңгелев баксаткан ужурунда районнуң бо чылдыр даайлар тараазып важе бергеннер. А Севилдиң аваазы — Саар угбай, ол акыларының чаңгыс кыс дуңмазы чораан болгаш, чоок төрелдериниң чаңныккан эмнин бузаарынга улуг бачыг. ааан. Уругларын бут кырынга тургузуп аарын бодап, ажылга бажы-биле сундугга берген. Ол черле ажылга кыымак кижи, улус ону хелчок хүндүлээр. Ону Кодээ Совет даргазынга соңгуп алган. Ол улам-на чай чок апарган болгаш, бажың ажылы колдуу Севилдиң холдарынга арткан, аваазы аңаа бүзүрээр, ооргаланыр. Ындыг дыш чок чымыштыг ажылдан болган боор, сөөлгү чылда оон чүрээ аарыыр апарган. Кодээ Совет шугумундан аваазы арагалаар кадайлар бөлүү-биле бо-ла тутчу бээр.

Бо-ла бүгү Севилдиң бажынга кезек када кирген. Ынчалза-даа, бо будуттуг-да, таакпылаан, ыяныг кеттинер улуг угбайлар оон-биле чаңгыс, хүндүлүг хөөрешип суугаңнар. Оон-биле ынчаар, улуг улус-биле деп эргелиг амдар [illegible] болгаш, аңаа солун бол-ган Ол теңек сеткили-биле бо байдалды бөдүүн[illegible] тиниң база Сергей-биле оон онзагай кадарынгаазының түңнели деп бодап орган. Ынчангаш ол угбайларны база хаяган сеткили-биле эки [illegible] көрүп [illegible]. Ынчалза, оон аваазының [illegible] хиналыг өт-алдарының [illegible] бо оон «дайынынар» болур херээжен [illegible]

уруундан база сестип, «хүндүлүг» туттунарынга салдар болуп турарын Севил угаап сагынмаан. Харын-даа оон аваазы арай бо улустан чыдып калган чаңчылдыг деп бодап бижыгып орган.

Ол-ла шимээн када Сергей аңаа дүрген өглениир алыр-даа саналдаан. Севил, аныяк кыстарның чаңчылы-биле, от-көс дег ынакшылды күзеп, маңап, оон баштайгы тайылбыры улуг чырык бээрлааш болуруп сагыжынга угаадып чоруп чораан. Ынчангаш Сергейниң ону далаш кадында ээнек, ол холдарыбиле ону бажыңының хлажыкаазынга кыспактап туруп чугаалааанынга арай-ла эртенин хөөрэээн.

Ол хүн соонда чүктээгениң Севилге сактыры чыпнап ол берге, хилиичектиг. Ынчангаш ол катап-катап, ол ону сактыр, уттундурун [illegible] тып кежип — бо дээр хилиичектээрн бала-ла [illegible].

Чимиса АРАТ,
Анна АРАТ.

(Уланчылыг)

Башкыларның турисчи слёду

ОН АЛДЫГЫ УДАА

Үш хүн үш хевирге болган

Туризм — спорт. Бир эвес оон дугайын мынча дептер болзу-бусса, кым-даа маргышпас. Туризм — дыштаныышка. Борта хамааржыштыр кижилерниң бодалы база-ла чаңгыс аай болур. Туризм — кадыкшыл. Ындыг бодал база-ла шын, ынчангаш улурланышкак сеткил мынча база-ла үнмес. Ынчангаш турисчи походтар, слёттар, ужуражылгалар турисчиниң кижиниң ниити кадыкшылынга хамаарыштыр хей талаларлыын ол бодалдар илередип турар ышкажыл. Оон ындыг ажыктыын билир кижилер хостуг үе-шагын спорттуң бо хевиринге бүрүнү-биле берип чоруур. Оларның саны ам бистиң республикада чылдын-на көвүдеп орар. Туризм талазы-биле маргылдаалар районнарга, республикага чылдын-на эртип турар. Эрткен неделяда ындыг турисчи слётту республиканың башкылары эрттирген. Ол слёт Кызыл хоорайдан ырак эвесте Көк-Тей арыының иштинге болган.

Слёттуң байырлыг ажыдыышкынынга республиканың он үш районундан келген башкылар коллективтери киришкен. Аңаа чүгле Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга районнарының, Кызыл хоорайның төлээлекчилери келбээн. Улуг эвес алаакты долгандыр майгын-на, майгын. Кайы районнуң төлээлери кайы майгында турарын билип алыры белен: майгыннарның эжиктеринде адрестерин айтып каан.

Ажыдыышкын айыттынган шагында эгелээн. Командаларның капитаннары слёттуң начальниги И. Н. Султановага рапорттарын дараалаштыр берип турган. Турисчи слёттуң тугун капитаннар көдүрген.

Тыва АССР-ниң улус өөредилге министриниң оралакчызы Я. В. Сарбаа бо турисчи слётту В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болганынга база Тывалелгениң 45 чылынга тураскаадып турарын демдеглээш, слёттуң киржикчилеринге кадыкшылды, спортчу чедиишкиннерни күзээн.

Башкыларның республика слёду үш хүн үргүлчүлээн. Бирги хүн олар чериниң үг-шиин тывырынга маргышкан. Слёттуң ол хевири эгелээр мурнунда республиканың аныяк туристер станциязының директору, слёттуң начальниги И. Н. Султанова-биле беседа кылдым. Ирина Николаевна мээң салган айтырыгларымга мынчаар харыылаан:

— Моон мурнунда чылдарда башкыларның республика слёдун чылдын-на эрттирип турган бис. Чамдык организастыг айтырыгларны шиитпирлээрин бергезин өөрениг көргеш, мындыг черрелиг турисчи слётту ийи чыл болгаш бир катап эрттирер деп шиитпирлээн. Амгы маргылдааны он алдыгы удаа эрттирип турарывыс бо. Мында он үш команда киржип турар. А-Чадаанадан ийи команда киржип келген. Команда бүрүзүнүң составында он кижи бар.

Республика черрелиг турисчи слётту эрттирип турарының сорулгазы болза турисчи кадрларны белеткээри, оларны өөредири, өөреникчилерни төрээн черинге; бойдуска ынак кылдыр кижизидери, аңаа хандыкшыдары. Бо чылдың эгезинден бээр районнарга аңгы-аңгы угланыышкынныг турисчи слёттар болгулаан. Гидрологияга, минералогияга база ботаникага өртемнинге хамааржыштыр шинчилелдерни ол слёттарга эрттиргилээн, бодунга ажыктыг чүүлдерни команда бүрүзү билип, боттарының хүн бүрүдеги практиктиг ажыл-херектеринге ажыглап турарлар.

Бо слёттуң баштайгы хүнүнде черниң үг-шиин тывырынга команда бүрүзү киржир. Дараазында олар хыналда-турисчи маршруду-биле эртерлер. А үш дугаар хүнде шаптараазынның, дистанцияларын эртеринге — шапкын суксу кежеринге, кадыр-берт черни куду баларынга, оон дээр, чоу үнеринге болгаш өске-даа чүүлдерге билиин, мергежилин, дуржулгазын көргүзерлер.

Дараазында Чөөн-Хемчик районнуң командазын удуртуп келген Чадааннын № 3 школазының тыва дыл башкызы Т. М. Куулар-биле база чугаалаштым. Татьяна Маннай-ооловнаның чугаазы бодур:

— Бистиң школавыста туризм талазы-биле ажыл багай эвес тургустунган. Бо ажылга школаның администрациязы улуг дузаны чедирип турар. Директорувус Анна Салчаковна Ооржактың талазындан деткимче улуг. 1971-73 чылдарда республикага, а оон бээр үелерде районга үргүлчү-ле шаңналдыг черлерни бистиң командавыс ээлеп келген. Туризм талазы-биле тайылбыр ажылы өөреникчилер ортузунда чедиңгир, эки. Оларның аңаа хамаарылгазы, киржилгези багай эвес. Туризмни бодум хуумда кадыкшыл кылдыр санаар мен. Арыг агаарга чорууруга магалыг ышкажыгай. Чүгле төрээн черниң каас-чаражынга ынакшып, аңаа хандыкшыыр эвес, а долгандыр турар хүрээлелди — үнүштерни болгаш дириг амытаннарны таныл, оларның дугайын билип алыры, мен бодаарымга, ылангыя өөреникчилерге кончуг ажыктыг, өөредиглиг.

Мен бодум туризмни школага, районга сайзырадыр талазы-биле ажылга доктаамал киржип келдим. Бистиң школаның командазы район иштинге болгулаан слёттарга ийиги черден куду черле бадып көрбээн. Чоокта чаа эрткен районнуң башкыларының турисчи слёдунга бирги черни ээлээш, республика черрелиг слётка киржир эргени чаалап алган бис.

Туризм өөреникчилерниң күш-дамырын сайзырадырынга, бойдус дугайында оларның билиин байлакшыдарынга, ону эки билип алырынга дузалыг. Оон ыңай тывынгыр, сагынгыр чорукка база кижизидер.

Бистиң школавыста Аялга аттыг агитбригада бар. Ол колдуунда-ла өөреникчилерден тургустунган. Оон составында 15 кижи бар. Оларның концерт программазының кол темазы — бойдус. Агитбригаданың киржикчилери ындыг программазы-биле кожавыс Улуг-Хем районга аалдап чораан келген.

Туризм талазы-биле ажылды школага моон соңгаар-даа улам сайзырадыр, ону байлакшыдар, оон-даа экижидер дээш ажылдаар апаар бис.

Чериниң үг-шиин тывырының маргылдаазы база-ла аңаа — бөлүк-бөлүк таалдар, терек-тер, чадаң ыяштар шыпкан арыг иштинге болган. Маңаа эки түңнелдиг Чадааннын № 3 школазының коллективи көргүскен, бирги черни ээлээн. Ийиги черде — сүт-хөлчүлер, үшкүзүнде — каа-хемчилер болган. Хыналда-турисчи маршрутка этап бүрүзүн эртери белен эвес болган. Чамдык киржикчилер маршруттуң оруундан өскээр азып-даа тургулаан. Ынчалзажаа команда бүрүзүнүң кежигүннери мергежил, билиин аңаа берип, тиилелгеже чүткүлдүүн көргүзүп турганнар. Түңнелинде Барыын-Хемчик районнуң командазы тиилээн. Каа-Хем районнуң башкылар коллективи ийиги, а Улуг-Хем районнан келген спортчулар үшкү черни алган.

Турисчи техникага шаптараазыннарны, моондактарны шалып дүрген эртер талазы-биле бедик мергежилдиин Чөөн-Хемчик районну төлээлеп келген Чадааннын № 3 школазының командазы көргүскен. Олар тиилекчилер болганнар. Дараазында черлерни Таңды, Тожу районнарының төлээлекчилери ээлээн.

Үш хүн үш аңгы хевирге болган турисчи слёттуң маргылдааларының түңнелинде ниити бирги черже Сүт-Хөл районнуң командазы үнген. Барыын-Хемчик биле Чөөн-Хемчик районнарының коллективтери ийиги, үшкү черле болганнар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

КАТАП ТУРГУССА

Мен бодум Кызыл районнуң Каа-Хемде чурттап турар мен. Каа-Хем биле Кызыл аразынга эртенги шактарда чорууру дыка бергедээн. Оон бир чылдагааны Каа-Хем суурнуң педучилище чанында чаа школа тудуп каан. Эмир чылга чедир № 12 школаның өөреникчилеринге 14 дугаар автобус болуунуң маршруду-биле халып турган. Ам ол автобус шуут читкен.

Бо дугайын пассажирлер АТБ-ниң баштаар черинден ындап, № 14 автобустуң катап чоруп эгелээрин улуг идегел-биле манап тур бис.

Артыс-оол МОНГУШ.

УЛУСЧУ НАЙЫРАЛ БАЙЫРЛАЛЫ

Бо чылгы чайгы хүннерин кызылчыларга болгаш найысылалдың аалчыларынга культура, уран чүүл талазы-биле өөрүшкүнү, сонуургалды экеп турары өөрүнчүг. Аалчыларывысты уткуп, оларның уран талантызын магадап көрүп, үдеп четтикпейн турар бис. Бо хүннерде тыва черде Моол Арат Республиканың Завхан аймаандан делегация, Бурят АССР-ден аалчылар уран чүүл, культура, литература болгаш кино хүннерин эрттирер дээш чедип келген.

Аңы-дужуу МАР-ның бистиң республика-биле кызыгаарлашкак аймактары-биле найыралчы харылзааларны доктаамал тудуп келген бис.

Моол-совет кады ажылдаажылга чыл келген тудум-на бүгү хемчеглер-биле калбарып, хандыкшылап турар. Аңыярлыын бүгү алырлары — экономиканы, политиканы, идеологияны, культураны ол хаара тудуп, чаа-чаа уткашкынар болгаш хевирлер-биле улам байлакшып турар.

Моол өнүүктерниң бистиң республикага культура хүннери эрте бээрге, июльда бистиң филармонияның артистери ол аймакче аалдап барып, тыва чоннуң уран талантызын, чаагай чаңчылдарын ол черниң арат чонунга бараалгадыр.

Завхан аймактан келген делегацияда театр артистери, аймакта ном үндүрер черниң, кино ажылдакчылары, чурукчулар чедип келген. Оларны Моол-совет найырал ниитилелиниң төлээзи, нам ажылдакчызы эш Бавуудорж болгаш аймактың культура килдизиниң эргелекчизи Б. Цэвэгээзи олар удуртуп, баштап чоруур. Моол аалчыларывыстың сонуургалдыг экелгени чураан чуруктарындан (Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде аңы-дуңма моол чурукчуларының чураан чуруктарының делгелгези база ажыттынган), кинофильмнеринден, театр уран чүүлүнден Моолдуң шаандагы, амгы амыдыралын билип алыр бис.

Моол өнүүктер июнь 10-да болур моол, бурят, орус, тыва артистерниң каттышкан улуг концертинге киржир. А июнь 11-де культура хүннериниң Кызылга хөгжүм-шии театрынга боттарының оюн көргүзүү-биле хаггаш, республиканың районнарынче аттанырлар.

Валентина САТ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ

Понедельник

ИЮНЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кызынында эмнелге». Уран-чечен фильм. 12-13 серияларлы. 10.20 Бут бөмбүг. Делегей чемпионады. Бразилия биле Швецияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 11.20—12.20 «Бузурелинг-даа болза, эдептиг». 16.20 «Үе». 17.00 Бут бөмбүг. Делегей чемпионады. Бразилия биле Швецияның шилиндек командалары. 19.15 Бис болгаш экономика. Кады ажылдаажылганың бүдүрүглелери. 20.00 «Хоорай кызынында эмнелге». Уран-чечен фильм. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.55 «Джаз чурумалдары». 23.25—23.50 Медээлер.

ИКИНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. АКШ биле Чехословакияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 9.[illegible] бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Югославия биле ГФР-ниң шилиндек командалары. 10.15 Уругларга фильм. «Ногаан даамал». 11.30—12.00 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 17.00 Кузбасс шахтерларының ажыл соксадыышкынының дугайында барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.00 «Иллюзион». «Улуг чер». Уран-чечен фильм. 19.40 Коллаж. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.00 Медээлер. 20.05 «Тыва черде». «Улус депутадының индири». «Кедээниң ажыл хүннери». Медээлер. 20.40 Чарлалдар. 20.45 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

21.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 22.00 «Үе». 22.45—01.05 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Коста-Риканың болгаш Шотландияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

20.00—21.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга.

Вторник

ИЮНЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кызынында эмнелге». Уран-чечен фильм. 14-15 серияларлы. 10.30—11.30 Бут бөмбүг. Ирландия биле Англияның шилиндек командалары. 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Англия биле Ирландияның шилиндек командалары. 19.15 «Филиппинниң фиестазы» ансамбльдиң оюн көргүзүү. 19.45 Орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң талазы-биле телерадиодамчыдылгаларының I Бүгү-эвилел конкурузунга шаңнал алган дамчыдылгалары. 20.15 Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында. 21.00 «Хоорай кызынында эмнелге». Уран-чечен фильм. 16-гы сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Чугула интервью. 22.40 Н. Черпага ырлаар. 23.05 «Сөс» деп литература уран-чечен программа. 01.00—01.30 Медээлер.

ИКИНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Коста-Рика биле Шотландияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 9.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Англия биле Ирландияның шилиндек командалары. 10.30 Ритмиг гимнастика. 11.00 Уругларга фильм. «Расмус — тояанчы». 1-ги сериязы. 12.05 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.40—13.30 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 5-ки фильм. «41 чыл». 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.20 «Кезээ амыдырал». «Мурнакчы дуржулганы — бүдүрүлгеге». «Совет Тыва» совхозтуң социал-экономиктиг нарын айтырыглары». 19.20 Медээлер. 19.25 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кеземче херээ истээр килдис телефонда». Репортаж. «Часкы келдиртиишкин». «Солун кижи биле ужуражыышкын». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүг. Делегей чемпионады. Бельгия биле Мурнуу Корейниң шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00—04.00 Информастыг программаның уламчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Кино абонементизи. «Салым-чолдуң өскерлиишкини» Уран-чечен фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

ИЮНЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Чыл үелери». Июнь. 9.30—10.30: «Хоорай кызынында эмнелге». Уран-чечен фильм. 16-гы сериязы. 16.30 «Үе». 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Найыралдың медиаларлы. Концерт. 18.45 «Чылдар эрткенде ужуражыышкын». Радио болгаш тележурналист Ю. В. Фокинниң чогаадыкчы ажылының дугайында телеочерк. 19.20 Удмурт АССР-ниң күрүнениң «Италмас» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 20.00 «Хоорай кызынында эмнелге». Уран-чечен фильм. 17-18 серияларлы. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.35 Российның партия конференциязынга уткуштур. Политиктиг чугаалажылгалар. 00.05—00.30 Медээлер.

ИКИНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Мурнуу Корейниң шилиндек командалары. 9.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Голландия биле Египеттиң шилиндек командалары. 10.15 «Хөглүг карусель». Мультфильм. 10.25 Уругларга фильм. «Расмус — тояанчы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.40 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.15—13.35 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 5-ки фильм. «41 чыл». 2-ги сериязы. 17.00 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Голландия биле Египеттиң шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Июнь 17-де — Медицина ажылдакчыларының хүнү». «Чурттаар оран-бажың—2000». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Уругвай биле Испанияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00—04.00 Информастыг программаның уламчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 РСФСР хоорайларының телестудияларында. «Чыллагаан». Ставрополь крайының кодээ ажылчыгының нарын айтырыглары. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

ИЮНЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кызынында эмнелге». Уран-чечен фильм. 17-18 серияларлы. 10.30 «Карма». Н. Рерихтиң өнүү чогаалчы А. Хейдоктуң салым-чолунуң дугайында. 11.00—12.00 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 19.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 20.00 «Хоорай кызынында эмнелге». Уран-чечен фильм. 19-20 серияларлы. 22.00 «Үе». 22.30 Москвага үш хүн иштинде биллиард. 23.30—23.55 Медээлер.

ИКИНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Уругвай биле Испанияның шилиндек командалары. 9.15 «Уругларга анчыгаштар дугайында». 9.45 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 11.00 Уругларга фильм. «Дескел чок капитан». 1-ги сериязы. 12.05 «Чыланнар кокпаларынга чугаалар». Хоочун чылан тудукчузу Ю. А. Орловтуң дугайында барымдаалыг телефильм. 12.25 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.50—13.55 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 6-гы фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Кызыл бөртүүгеш». Красноярскиниң күрүнениң оперетта театрының шиизи. 19.00 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Июнь 17-де — Медицина ажылдакчыларының хүнү». «Экологияның хүн демдеглели». «Чай болгаш уруглар». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Камерун биле Румынияның шилиндек командалары. 01.00—04.00. Информастыг программаның уламчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Мультфильм. 18.15 Татар АССР-ниң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 18.55 «Стакан иште суг». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ИЮНЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кызынында эмнелге». Уран-чечен фильм. 19-20 серияларлы. 10.30 Москвага үш хүн иштинде биллиард. 11.30 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Камерун биле Румынияның шилиндек командалары. 12.30 — 13.10 «Үе». 18.10 Барымдаалыг фильм. 18.45 Объектив. 19.20 Хөгжүмнүг ыры. 19.40 Мультфильм. 19.50 Дешпилге. Информация. Реклама. 20.20 Күүседикчи хөгжүмчүлерниң П. И. Чайковский аттыг IX делегей фестивалының байырлыг ажыдыышкыны. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула интервью. 22.45 Брэйн ринг. «Чүү? Кайда? Кажан?». 23.25 «Ол болган... болган...» 23.55 «Көрүүшкүн». 01.25—01.50 Медээлер.

ИКИНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Дескел чок капитан». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.20 «Орус самы». Самчыларның бот-тывынгыр ансамбльдериниң оюн көргүзүү. 10.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Югославия биле Колумбияның шилиндек командалары. 11.15 «Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның сүмелери». 12.00 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.30 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италия биле АКШ-тың шилиндек командалары. 13.30 — 14.30 «Күрүне кызыгаары». 6-гы фильм. 2-ги сериязы. 18.00 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италия биле АКШ-тың шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктарга программа. 19.55 Медээлер. 20.00 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.05 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.20 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Австрия биле Чехословакияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00 — 04.00 Информастыг программаның уламчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Стакан иште суг». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 20.05 — 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

ИЮНЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.05 Кижи. Чер. Октаргай. 10.25 Литературжу Иркутск. 11.30 «Италияга 6 хонук». 12.15 Тывалелгениң 45 чыл болганынга. «Май ай турган». Уран-чечен фильм. 14.05 Спектр. 14.35 «Дириг амытаннар оранында». 15.40 Политиктиг чугаалар. Телекөрүг Москва — Ленинград—Кемерово». 16.40 Өг-бүле экраны. «Өскерликчи». Уран-чечен фильм. 18.20 «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». Фотоконкурс. 18.25 Барымдаалыг фильм. 18.55 Делегей панорамазы. 19.40 Мультфильм. 20.00 Ырлажыылынар, өңнүктер! 22.00 «Үе». 22.30 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикторинаны. 23.35 Бөгүнгү Польшаның нарын айтырыглары 01.05— 01.30 Медээлер.

ИКИНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Чурттаарга магалыг». Уран-чечен фильм. (Италия). 10.00 Мультфильм. 10.15 Бут бөмбүг. Делегей чемпионады. Австрия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 11.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы ГФР биле Каттышкан Араб Эмираттарының шилиндек командалары 13.45 Хөгжүмнүг видеоканал. 15.45 Дешпилге. Информация. Реклама. 16.15 Видеоканал «Совет Россия». 18.45 Барымдаалыг фильм. 19.45 Мультфильм. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Коста-Риканың шилиндек командалары. 01.00 — 04.00 Информастыг программаның уламчызы. Төнгенде— Дузаныг сеанс. «31-ги килдистиң өлүмү». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияларлы.

Воскресенье

ИЮНЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 Эртен эоте. 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Хөгжүмнүг киоск». 13.00 «Келээден дамчыдылга». Панорама. 14.15 «Венада час». Концерт. 14.45 Уругларга фильм. «Буратинонуң ужуралдары». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларлы. 17.00 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Англия биле Голландияның шилиндек командалары. 19.15 Танцы дугайында фильм-концерт. 20.00 ССРЭ-ниң улус депутады С. Б. Станкевич. 20.45 «Дайын». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 «Мөңге чүүлдер дугайында болдалдар». 22.45 «Казыкшыл». Медицина ажылдакчызының хүнүнге. 00.00 —01.25 «Дүн хеглүг-ле болган». Уран-чечен публицистиг фильм.

ИКИНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Молдавияның хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 9.00 «Бистиң студияда Антон-квартет». 9.15 Телепрограмма «Өг-бүле». 10.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Швеция биле Шотландияның шилиндек командалары. 11.15 Мультфильм. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Истелгениң тодаратканы болза...». Уран-чечен фильм. 14.00 Мультфильм. 14.15 Видеоканал «Совет Россия». 16.45 Планета. Делегей программазы. 17.45 «Парлалга клуву». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Эки, эргиним». М. Суворова ырлаар. 20.40 Коллаж. 20.45 П. И. Чайковскийниң ады-биле холбашкан черлер дугайында. 21.15 Шаандакы болгаш амгы ырлар. 22.00 «Үе». 22.45 — 01.05 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Ирландия биле Египеттиң шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга.

КИНО

ИЮНЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Черные ступни» 9.10, «Песня табунщика» 14.00. «Ситара» 11.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Видеозал: «Всемогущий» 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Полет навигатора» 10.00, «Авария» — дочь мента» 12.00, 14.00, 20.00 «Под принуждением» 16.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Транзит» Ванди» 13.00, «Где 042» 14.30, 17.40, «Приключения гайдука Ангела» 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Каирынская девушка и пхеньянский парень» 13.00, 16.40, «Атлантик-сити» 14.40, 18.10 шактарда.

ИЮНЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ситара» 10.00, 13.00, 16.00, 19.10 шактарда.

Видеозал: Сборник культфильмов № 5 9.30, «Гонки «Пушечное ядро» 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Как проходят каникулы Болек и Лелек» 9.00, 12.00, «Серебряные трубы» 10.20, 13.20, «Процесс» 15.00, 19.30, «Легенда о матери» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Идеальное преступление» 14.00, 16.00, 17.50, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Под принуждением» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

ЕНИСЕЙ» к-б: «Авария» — дочь мента» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Окаан Чыртакпаевна ЁНЗАК

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, республика черрелиг (РСФСР) ачы-хавыяалыг пенсионер Окаан Чыртакпаевна Ёнзак үр үеле аар аарып келгеш, 69 харлыында бо чылдың июнь 8-те мөчээн.

Окаан Чыртакпаевна күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театры тургустунары-биле кады эгелээн. Театрга ажылдаан келген чылдарында орус болгаш даштыкы классиканың, амгы совет болгаш даштыкы драматургтарның, а ол ышкаш тыва авторларның шиилеринде хөй санныг овур-хевирлерни тургускан. Артистиң ойнаан чогаал овур-хевирлери амыдыралчы, чырык, кескү болгаш кижилиг шынарлары-биле онзалачыр. Кыннарның овур-хевирлери ол дээрге — «Козы-Корпеш» деп казах тоолчургу чугаада Маңлад, В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде Хорлуу, К. Кудажының «Ичгеэк» деп комедиязында Чанаа, В. Көк-оол биле С. Пюрбюнуң «Найырал» деп шиизинде Маңмаа, Н. Хикметтиң «Ынакшыл дугайында тоолчургу чугаазында» угут алыкчызы, Шиллерниң «Кара сагыш болгаш ынакшылында» Миллерниң кадайы, А. Островскийниң «Чаннышында» Феклуша, «Чырып турза-даа, чылытпас» деп шиизинде Залешина, В. Шатровтуң «Революцияның адыбилеэ» деп шиизинде чижек сагыгжы дээр, оон-даа өске овур-хевирлер-дир.

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының сөөлгү чылдарында О. Ч. Ензак кинога хөй рольдарны ойнаан. Довженко аттыг киностудияга тырттырган «Люди голубых рек», «Пегий пес, бегущий краем моря» деп кинолорга, «Казахфильмниң» тургусканы «Луковое поле» деп, «Казахфильм» биле «Туркменфильмниң» кады кылганы «Месть Дубинина» деп кинолорга, Москвада Горький аттыг киностудияның кылганы «Злой дух Ямбуя» деп кинога рольдарны ойнаан.

О. Ч. Ензак чүгле тыва улустуң, тыва көрүкчүнүң эвес, а бүгү чурттуң ынак артизи чораан.

Театр уран чүүлүнге чедип алган чедиишкиннери дээш аңаа «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» деп бедик атты 1976 чылдың март 25-те тывыскан. Ол «Шылгарангай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле, В. И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр чүс чыл оюнга тураскааткан медаль-биле, РСФСР-ниң Культура министерствозунуң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Уш үргүлчү естүрүп кижизиткен ынак ава амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир бодунуң театрынга, ынак ажылынга бараан боон келген. Оон чырыткылыг турасказы кижилерниң чүректеринге кезээде артып калыр.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу. Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг хөгжүм-шии театры, Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилели.

ЧАРЛАЛДАР

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга июнь 10-да Тыва АССР-ниң уран чүүл коллективтериниң киржилгези-биле Күрүнениң «Саян» ансамбли, «Тыва», ВИА «Аян», «Азия төвү» фольклор ансамбльдеринин, ол ышкаш МАР-ның Завхан аймактың болгаш Бурят АССР-ниң «Енисейде Азия төвү» деп театржыткан улуг көргүзүглери болур.

Эгелээри 18 шакта.

• • •

А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказының абонемент, национал-чурт шинчилел, уругларга, [illegible] библиография килдистериниң база библиотекалар аразының абонемент секторунуң күрүне байырлалының эрги бажыынче (Ленин кудумчузу 21) көже бергенин дыңнадып тур. Ажылдаар шактары эргидеги хевээр.

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

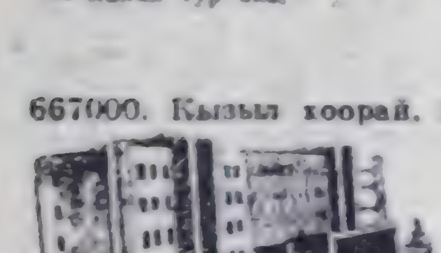

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-83; корректорлар — 3-37-11 ◆ чыдуруукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 430. ТС — 00815.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл июнь 12 вторник № 133 (14333)

1925 чылдан үндезилеттинген Өртээ 3 кап.

Республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга

СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң

КЫЙГЫРЫЫ

СЭКП обкому, Тыва АССР-нин Дээди Совединин Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели «Республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга» Кыйгырыгны чугаалажып көрген болгаш ону хүлээп алган. Партия, профэвилел болгаш комсомол органнарынга, күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчуларынга Кыйгырыгны төпке-даа, чер-черлерге-даа хуралдарга болгаш хамаатыларның чыыштарынга чугаалажырын, кем-херек үүлгедир чорукту болдурбас талазы-биле сонгаарлаттынмас болгаш дээштиг хемчеглерни алырын саналдаан.

Эштер!

Бистиң шуптувустуң сагыш-сеткилиивисти дүвүредип, саарзыктаттырып турар, кижилерниң амыр-дыжынга, амыдыралынга болгаш кадыкшылынга хамааржыр айтырыг дугайын чугаалап, силерге Кыйгырыг үндүрүп тур бис. Чугаа болза кем-херек үүлгедир чорук дугайында болуп турар. Сөөлгү үеле ол дыка дүрген өскен. Кижилерни өш-биле өлүрүп, күштеп күчүлеп, үптеп, дээрбедеп, аар кемдээшкинге чедирип турар. Кудумчуларга болгаш хөй-нийти черлеринге кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдээн. Хулиганнаар, бажыңнар оорлаар, күрүнениң болгаш хамаатыларның хуу өнчү-хөренгизин оорлаар чоруктар нептерей берген. Автотранспорт аймаанче, хамаатыларның бажың-балгадынче халдаашкыннар, чолаачыларны эттээр чоруктар хаая эвес апарган. Мурнуку үелерде мышаш, кем-херек үүлгедир чоруктарның хөй кезин арагалаашкынның хайы-биле база өг-бүлеге, бажыңнарга болуп турар. Кызыл хоорайда, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем, Өвүр, Тожу, Мөңгүн-Тайга болгаш Эрзин районнарда байдал дыка дүвүренчиг.

Корум-чурумну быжыглаар талазы-биле партия, совет болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның ап турар хемчеглери ам-даа чогумчалыг түңнелди бербейн турар. Бо ажылга организацияларның болгаш ведомстволарның аразында дугуржулга чок, быдаргай чоруктар ам-даа бар. Арагачылар, күш-ажылдың болгаш хөй-нийтиниң сагылга-чурумунуң хажыдыкчылары-биле ажыл хөй-хөй чурттакчылыг черлерде, коллективтерде саадаргай, кем-херек үүлгедикчилеринге шыдажыр арга чок чоруктуң болгаш бүгү-нийтиниң буруу шавыдыкчылары байдалын тургуспаан. Мурнунда шииттирип чораан-нарыңып, төлеп чок болгаш чижен хөөннүг амыдыралдыг кижилерниң болгаш өг-бүлелерниң чурумунга хамааржыттыр хөй-нийтиниң контролюн болгаш административтиг хайгааралын багай тургускан. Дыка хөй эки тура улусчу дружиналар, эш хуу судтары ажылдавайн турар. Улус депутаттарының аңгы-аңгы чадаларының Советтери, оларның доктаамал комиссиялары, депутаттарның корпузу кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселге шүүшен, дидим эвес киржип турар. Республика прокуратуразының, Иштики херектер министерствозунуң болгаш өске-даа эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылында улуг четпестер бар. Профилактика албанының, милицияның участок төлээлериниң, күрүне автоинспекциязының, патруль-пост албанының ажылы дээш чок. Кеземче херээ истээр, БХСС, истелге албаннары кем-херек үүлгедир чорукту узуткаар дээш долу күш-биле ажылдавайн турар. Кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел талазы-биле республиканың түр комитеди дээштиг ажыл кылбайн турар. Үүлгедикчилерниң чартык кезин ажыттынмаан.

Эштер!

Кем-херектиң болгаш корум-чурум хажыдыкчыларының дыка хөй кезин аныяктар үүлгедип турар. Нийти культураның чавыс деңнели болгаш дыка хөй социал амыдыралдың, аныяктарны ажылга киирериниң айтырыгларының шиитпирлеттинмейн турары мааңа салдар чедирип турары чугаажок. Ыңчалза-даа бүгү чүүлдерни чүгле мааңа шаммавас херек.

Чылдагааннарының бир колу—өг-бүлеге чамдык ададар болгаш иелер ажы-төлүн хайгааралга албайн, амыдырал-чурттаалгага үлегер көргүспейн турары. Ажы-төлү-биле казы ада-иелерниң арагалаары, олар көрүп турда алгыжар, чокшур чоруу база бар. Оларның ажы-төлү хулиганнап, кем-херек үүлгедип турарын чамдык ада-иелер көрбейн турар бе? Хөй-хөй таварылгаларда олар ону билир, мыттавайн, чажырып турарлар. Дыка хөй өг-бүлелерде мөзү-бүдүш чок чоруктуң чылдагааны чаштарны күш-ажылга, бичиe сеткилге болгаш топтуг аажыга өөретпейн турарында.

Республикада тургустунган таарымча чок оперативтиг байдалды барымдаалааш, бистер кем-херек үүлгедир болгаш нийтилелге удур өске-даа таарымча чок чүүлдерге удур чаңгыс демниг демисежип кирериниң бүгү коммунистерни, бүгү ажылчы чонну, аныяктарны кыйгырып тур бис. Шынчы болгаш ак сеткилдиг кижи бүрүзү анаа кирипкен турар, а коммунистер оон авангарды болур ужурлуг.

Улус депутаттарының бүгү чадаларының совет органнарының идепкейлиг болгаш харысаалгалыг чоруундан кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселдиң чедиишкини дыка хамааржыр. Олар бүгү чурттакчы чонну, күш-ажылчы коллективтерни болгаш хөй-нийти организацияларны, эки тура улусчу дружиналарны, эш хуу судтарын, боттарының янзы-бүрү комиссияларын таарымча чок болуушкуннар-биле демиселче баштаар ужурлуг. Социал сорулгаларны шиитпирлээринге шыңгыы контрольду тургузар, чоннуң ажылдавайн турар кезээн, ылаңгыя аныяктарны ажылга тургузар дээш өзү барымдаалавайн, доктаамал ажылдаар херек.

Күш-ажылчы бүгү коллективтерни кыйгырарывыс болза: хамыктың мурнунда ажылдап турарыңар бүдүрүглерге күш-ажылчы сагылга-чурумну херек кырынга быжыглаңар, эки тура улусчу дружиналарның ажылынга идепкейлиг киржип, милицияга дузалаарының ажылчын отрядтарынче боттарыңарның эң эки төлээлекчилериңерни чорудуңар, уругларны болгаш ээлдилерни кижизидер талазы-биле өг-бүлеге база школага дузадан көргүзүңер.

Кем-херек үүлгедиишкинни болгаш корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселди күштелдиреринге боттарының практиктиг хемчеглерни болгаш ажыл-херектерни улам ынак тодарадып алырынче профэвилел комитеттерни база организацияларны кыйгырып тур бис.

Кем-херек үүлгедиишкинни болгаш корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселди калбартырынга комсомол организацияларының болгаш аныяктарның өске-даа организацияларының ролю канчаар-даа аажок улуг. Аныяк оолдар болгаш кыстарның боттарын кииришиирип турган, школаларга, профтехучилищелерге, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлеринге, студентилер общежитиелеринге үлегерлиг корум-чурумну тургузар херек. Комсомол организациялары аныяктарның дыштанылгазын болгаш хостуг үезин чоп ажыглаар дугайында сагыш салып, күш-культура-кадыкшылга болгаш культура-массалыг ажылды организастаарын боттарының холунга алыры эргежок чугула.

Ада-иелерни, улуг салгалдың кижилерин кыйгырып тур бис!

Эргим эштер!

Боттарыңарның уругларыңарның кижизидилгези дээш харысаалга силерге онаажырып утпаңар. Оларны күш-ажылга кижизидиңер, нийтиге ажыктыг күш-ажылче хаара тудуңар, хоойлуну болгаш нийтилелди хүндүлээр чорукка, национал бот-медерелге болгаш интернационализмге, ат-алдарга болгаш төлептиг мөзү-шынарга оларны кижизидиңер.

Күш-ажылга, нийтилел амыдыралынга чаңчыктарының, амыдыралга шын турушту тып алырынга аныяктарга дузалаарынче партияның, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын кыйгырып тур бис.

Парлалганың, телевидениениң болгаш радио дамчыдылгазының ажылдакчыларынга онзагай сөзүвүс бо. Профилактика болгаш кем-херек үүлгедир чорукту узуткаар талазы-биле кылдынып турар ажылдарны доктаамал чырыдыңар, бистиң мурнакчы кижилеривистиң, өг-бүлелерниң, күш-ажылчы коллективтерниң эки дуржулгазын, төлептиг мөзү-шынарын болгаш сагыш-сеткилиниң арыг-шынчызын чедингир көргүзүңер! Кем-херек үүлгедиишкиннерин, арагалаашкынны болгаш алкоголизмни база бистиң чогумчалыг чурттаарывыска, ажылдаарывыска болгаш дыштаныравыска шаптыктап турар өске-даа бүгү чүүлдерни тывылдырып турар чылдагааннарны болгаш байдалдарны дидим көргүзүңер.

Чогаалчыларже, чурукчуларже, композиторларже, театрның болгаш филармонияның артистеринче, эртем ажылдакчыларынче көрнүп тур бис. Силерниң чалбыштыг сөстериңер, угаан-бодалдарыңар болгаш сагыш-сеткилиңер бистиң хоорайларывыска болгаш суурларывыска, бажың бүрүзүнге, өг-бүле бүрүзүнге оожургадыг амыдыралды эгидеринге дуза болзун!

Республикада нарын оперативтиг байдалдың тургустунганы-биле холбаштыр кем-херек үүлгедиишкинни болгаш корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселдиң эң шиитпирлиг болгаш дээштиг хемчеглерин алыр талазы-биле милицияның база хоойлу-дүрүм камгалаар өске-даа органнарның ажылдакчыларынга улуг болгаш чөптүг негелделерни ажылчы чон тургузуп болур эргелиг.

Олардан профессионал мергежилди, эгелекчи болгаш харысаалгалыг чорукту, оператив-албан ажыл-чорудулгазын болгаш күш-ажылчы коллективтер, хөй-нийти-биле харылзааларын сайзырангайжыдарын олардан негээр эргелиг бис. Оларның кол сорулгазы— хоойлу-дүрүм үрээшкининиң чаңгыс-даа факт-барымдаазын илеретпейн арттырбазы, кеземчениң чайлаш чогун хандырары.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Республикага кем-херек үүлгедикчилериниң таваңгайларының аалында чер хып турар байдалды тургузуп алыры бистиң кижи бүрүзүнден хамааржыр.

Калы күжениишкиннериниң, чайгылыш чок херек кырында ажылывыстың түңнелинде бистер республикага оперативтиг байдалды чогумчалыг кылдыр тургузуп, кем-херек үүлгедикчилеринге болгаш корум-чурум хажыдыкчыларынга чогуур харыызын берип шыдаар бис дээрзинге идегээрни күзенчиг-дир. Хамаатыларның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн, амы-тынын болгаш кадыкшылын камгалаары—бистиң нийти хүлээлгевис болур.

М. ТЭТЧЕРНИҢ АЯН-ЧОРУУ ДООЗУЛГАН

Совет удуртулганың чалаазы-биле бистиң чуртувуска албанныы аян-чоруун кылып чорупп турган Великобританияның Премьер-министри М. Тэтчер июнь 9-та Киевче чорупкан.

Аэродромга ону ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков болгаш албанның өске-даа кижилери үдээн.

• • •

М. Тэтчер ол-ла хүн Киевке чедип келген. Аэродромга ону УССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. А. Масол болгаш албанның өске-даа кижилери уткаан. Бедик аалчы Британияның делгелгезин тургускан Украинаның Улус ажыл-агыйының чедиишкиннеринчиң делгелгезинге барган. М. Тэтчер делгелгениң экспозицияларын сонуургап көрген соонда, Великобританияның ССРЭ-де хүннеринге дүүштүр чорудуп турар элээн хөй хемчеглерге олурушкан.

Республиканың Чурукчулар бажыңынга британ компарының болгаш солун, сеткүүлдерниң делгелгезинге чораан, бөлүк совет аныяк эртемденнерге стипендияларны тывыскан. Ол эртемденнер Великобританияга эртем ажылы кылырынга белеткенип турарлар.

Британ чазактың удуртукчузу «Киевская Русь» кинотеатрга оон чуртунга кылган эки шыңнарлыг телеаппаратураларны сонуургап көрген.

Республиканың Дээди Совединге М. Тэтчер УССР-ниң улус депутаттары-биле ужурашкан. Ол-ла хүн УССР-ниң чазааның өмүнээзинден хүндүлүг аалчыга аалдар кылдыр эртенги шайлаалганы тургусукан.

М. Тэтчер «Вечная слава» паркта Билдиимес солдаттың база Бабий яр деп черде фашистерге боолаттырып өлүрткен совет хамаатыларга, солдаттарга болгаш офицерлерге тураскаалга чечектер салган. М. Тэтчер хоорайга чорув турган, Октябрь революциязы шөлге доктаапган, машиназындан үнүп келгеш, хоорайның чурттакчылары-биле ужуражып чугаалашкан.

Кежээ күрүнениң Т. Г. Шевченко аттыг академиктиг опера болгаш балет театрынга Г. Генделдиң «Ксеркс» деп операзын көрген. Операга англи артистер ойнаан.

• • •

Великобританияның Премьер-министри июнь 10-да Арменияның Ленинакан хоорайынга чеде берген.

Аэропортка М. Тэтчерни Арменияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. М. Мовсисян, Армян ССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. С. Маркарьянц болгаш хоорайның удуртукчулары уткаан.

Чер шимчээшкининге таварышкан Ленинаканга англи чон 400 өөреникчи өөредир школаны белекке берген. Оон тудуу доозулган, байырлыг ажыдыышкын кылыры-биле англи чазактың баштыңы мында чедип келген. Ленинакан хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы К. Д. Амбарцумян байырлыг ёзулалды ажыдып тура, хоорайның бүгү чурттакчыларының мурнундан британ улуска өөрүп четтиргенин илереткеш, бо школа болза анаа-ла-бир өөредилге чери эвес, а улустарның найыралының демдээ болур деп чугаалаан.

М. Тэтчер бо байырлыг ёзулалга киржири менээ улуг аас-кежик-тир деп чугаалаан.

Сураглыг англи шулукчу лорд Байронунун ады-биле адаттырган бо чаа школаны тывынып кылырынга база туржунга ийи чурттуң специалистери бир демниг ажылдаан. Бистиң чаштар—бистиң келир үевис. Бо школаны тудуп берген мээн чуртум силерниң келир үелерге салгалынарнын чеченчик амыдыралынга улуг хүлээлге киирген. Найырал кезээде бистиң улустарывысты каттыштырып турзун деп ол чугаалаан.

В. М. Мовсисян хамыы кээп алгаш, Армян ССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң өөрүп четтиришкинин илереткен бижиктиг тураскаал медаль-биле хады М. Тэтчерге тыпсып берген.

Великобританияның Премьер-министрин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Н. П. Лаверов, ССРЭ-ниң Великобританияда элчини Л. М. Замятин, Великобританияның ССРЭ-де элчини Р. Брейтвейт үдеп чорупп турган.

М. Тэтчер ол-ла хүн Киевке чедип келгеш, оон [illegible] ээп чорупкан. (СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Съездиниң июнь 9-тагы эртенги хуралы элээн чидиг айтырыг-биле эгелээн. Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин хуралды ажыдып тура, меделгел кылган. РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң шиитпирлээнии ёзугаар Россияның чонунга кыйгырыгны кылган кижи мен. Күштерни каттыштырарынче болгаш хамааты дугуржулгаларның кылырынче чонну кыйгырган мен. Мээң ол чугаамны Төп телевидение бижидип алгаш, ону дамчыдар дугайында дугуржулганы кылган чүве. Ындыг турбуже, ол чугааны дамчытпаан, оон ужуру билдинмейн турар. Ынчангаш ол чорукту республиканың күрүне көрүлдээзинниң дээди органың кууду хорлээн деп санаар мен деп, ол чугаалаан.

Бо айтырыг талазы-биле хөй кижи санал берген. ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң даргазын Съездиге чалаар деп түңнелди кылган. Ол айтырыгны түр соксадып кааш, депутаттар өске айтырыгларны чугаалажып эгелээн.

Азербайджандан дескеннерге материалдыг дузаламчы көргүзер, оларны ажыл болгаш чурттаар чер-биле хандырар дугайында мооң мурнунда хүлээп алдынган шиитпирниң канчаар боттаныы турарын дыңнаан. Амгы үеде Москвада болгаш Москва областа 14 муң ажыг өг-бүле чурттап турар, а Бакуже 583 өг-бүле чедир көжүп чоруткан. Ол кижилерни таарыштыр көжүрер, ажыл-биле хандырар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Чижээ, келир чылдың төнчүзүнге чедир 15 улуг хоорайның кайызынга-даа бирээзи-ле чүс квартиралыг бажыңны тудуп доозар, 1400 өг-бүле кедээ черлерже көжүп чорүп барган. Оон-даа өске хемчеглер алдынып турар. Азербайджанче дедир көжүрерининиң дугайында чугаалажыышкыннарны ол республиканың удуртулгазы-биле база кылып турар.

Бо чазын Башкирияга болган үерге таварышкан колхозтарга, совхозтарга болгаш хуу ажылдыг кижилерге дузаламчы көргүзер дугайында шиитпирниң эки күүсеттиниринге турарын депутаттар кичээнгейге алган.

Дээди Советтиң кежигүннериниң соңгулдааларының түңнелдерин саналга комиссиязының даргазы Ю. С. Сидоренко дыңнаткан. Республика Совединге 126 кижи соңгудап ужурлуг турган, соңгутканы 81. Националдар Совединге 5 кежигүн чедир соңгутпаан.

ССРЭ-ниң Күртелерадио комитединиң даргазы М. Ф. Ненашев Съездиниң киржикчилеринге тайылбырны кылган. Депутаттар тайылбырны бүрүнү-биле хүлээп албаан болгаш ол байдалды сайгарыр кээр тускай комиссияны тургузар деп шиитпирни хүлээп алган.

(СЭТА).

Бистиң аалчывыс

МИХАИЛ ТАЛЬ — КЫЗЫЛДА

Шыдыраага делегей чемпиону чораан, делегей чөргелиг маргылдааларның болгаш шыдыраа Олимпиадаларының чаңгыс эвес удаа тиилекчизи, ССРЭ-ниң дөрт дакпыр чемпиону, сураглыг гроссмейстер М. Н. Таль воскресенье-де Кызылга чедип келген. Михаил Нехемьевич-биле найысылал Кызылдың шыдыраа спортунга сонуургалдыгларның, республиканың «Билиг» нийтилелиниң болгаш спорт организацияларының төлээлекчилери-биле ужуражыышкыны ол-ла кежээ Политиктиг чырыдылганың бажыңынга болуп эрткен.

Ол ужуражыышкынга хөй кижи чыылган. Улуг залды олар барык-ла долдур олурупкан. Ындыг болуру-даа чөп. Аалчыга хүндүткел, оон чогаадыкчы амыдыралынга сонуургал ол хире улуг турган. Ужуражыышкынны Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының директору, Тыва АССР-ниң Шыдыраа федерациязының кежигүнү Х. О. Ондар эге сөс-биле ажыткан.

Делегейге алдаржаан гроссмейстерниң шыдыраа спортунуң хөгжүдеринге киирген үлүүн, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын чыылганнарга ол таныштыргаш, бежен чылдар ортан үезинде Ленинградка өөренип турган, шыдыраа ойнаарынга хандыкшылдыг кижи болгаш Тальга шууг-ла мактатыг бергенин, Москвага аспирантурага тура, Михаил Таль-биле ойнааш, дораан уттурупканын сактып чугаалаан.

Дараазында РСФСР-ниң шыдыраа клувунуң төлээлекчизи Н. Е. Роговежкого сөс берген. Николай Ефимович ындыге үнүп келген:

— Бисти чылым-биле уткуп ап турарыңарга улуу-биле четтирдивис. Ажыл-херекчи ындыг ужуражыышкын ийи талага ажыктыг болурун билип тур мен. Тываны шоолуг билбес мен. Ынчалза-даа чамдык эштерин, чижээ, шыдыраачы Николай Шишигинни билир мен.

Сорулгавыс — Тываның шыдыраачыларынга дузалаары, арга-сүмени кадары. Ону каш хонук иштинде шыдаптар боор бис деп бодап тур мен. Тывага 1946 чылда чордум. Оон бээр улуг өскерилгелер болган-дыр. Хоорай дыка өскен, сайзыраан, чаартынган-дыр.

Чамдык удуртукчуларның талазындан шыдыраа спортун сайзырадыр ажылга мооңдак када бээрниң уржуундан хөй-хөй черлерге шыдыраа клубтарының, секцияларының хагдыныы турганын, тренерлерниң ажыл чок артып каарын, даштыкы чурттарже чорук баргылаан шыдыраачыларның дугайын, аныяк шыдыраачыларны өстүрер, өөредир талазы-биле канчыг ажылдар кылдынып турарын ол чугаалаан.

Иелирде — гроссмейстер М. Н. Таль. Оон чыылганнар алыш часкаашкыны-биле уткаан. Ол мааңа дээн

— Тыва чер чараш-тыр. Хүндүткел ёзузу-биле бисти уткуп алганы дээш илереттинген сөстерге каттыжып тур мен. Тывага чаңгыс-даа гроссмейстер чорбааның билир мен. А чүгле Красноярск чурттуг шыдыраачы, ССРЭ-ниң ийи дакпыр чемпиону Лев Псахис каш чыл бурунгаар чораан болгай. Чаа черни көөр, чаа кижилер-биле ужуражыр дээш келдим. Ажыктыг дузаны силерге чедирер бис.

Бо чылгы планнарым улуг. Оон бирээзи Филиппиннерниң төвү Манила хоорайга болуп эртер зона маргылдаазынга киржир деп турарым. Анаа чедиишкиннинг киришкеш кезимзе, ону бо тыва чечиим, силер бүгүдениң база чедиишкиниң кылдыр санаар мен.

Барбаан-чорбаан черим барык чок. А харын чүгле Африка дилке четпедим.

Михаил Нехемьевич кайы чуртка кажан, кым деп шыдыраачы-биле ойнап чорааның, Каспаров биле Карпов дугайында бодунуң бодалдарын, оларның канчаар ойнап турганын, кыдат база индий шыдыраачылар-биле ужуражылгаларын, чурттуң нийтилел-политиктиг амыдыралындан чыла калбайн чоруурун, чурттуң чамдык регионнарының байдалдар дугайын чыылганнарга сонуургаткан.

Михаил Нехемьевич хөй санныг айтырыгларга солун болгаш долу харыыларны берген.

Дүүн ол «Хемел» спорт залынга 25 кижиге удур бажымал сеансты эрттирген.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ

ЧУРУКТА: М. Н. Таль шыдыраачыларга хол үжүү салып берип тур.

Владимир САВИНЫХТЫН фотозу.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИН ЧЫЫЛДЫРАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязын 1990 чылдың июнь 29-та Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың июнь 11.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң [illegible] кылдыр көөрү турарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму шиитпирлээн тур. 1. Республикада кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселдиң күштелдирериниң талазы-биле соңгаарлаттынмас дарыг хемчеглер дугайында [illegible] 2. [illegible]

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

АЖЫК ЧУГАА КЫЛГАН

[illegible]

БӨГҮН

ЧУРТУНЧЕ ЭЭПТЕР

МАР-ның кожа аймактары-биле бистиң республиканың ажылчы чону бүгү тала-биле арга-дуржулгазын солчуп турар. [illegible]

ДААРТА

ССРЭ-ниң командазы ойнаар

[illegible]

АТ-АЛДАРЫН КАМГАЛААР

ООҢ РОЛЮ БОЛГАШ ТУРУЖУ

Партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелин Тес-Хем районнуң партия эге организацияларының хуралдарынга сайгарып чугаалашкаш, оон түңнелин районнуң XXX партия конференциязынга чугаалашкан. Партия организациялары, районнуң коммунистери ону партия Төп Комитединиң ажыл-чорудулгазында база бир чаа чүүл деп билип, ам болур партияның XXVIII съездинге боттарының саналдарын киирип турарлар.

Бистиң чаартылгаан ниитилелдиңге партияның туружу болгаш ролю СЭКП-ниң эде тургузугуларының үндезин айтырыгларының бирээзи болуп артар. Партияның удуртукчу ролю кандыг-бир конституция болгаш эрге-хоойлу магадылалы-биле хандыртынмас дээрзин билдингир, ынчалза-даа өске ниитилел-политиктиг организациялар-биле болгаш кижилер-биле кады СЭКП чүгле күрүне база ниитилел херектерин башкарарынга киржир деп Платформаның тезистеринге бистиң районнуң коммунистери чөпшээрешпейн турар. Партияны ниитилел-политиктиг организацияларга удуртулга бээр организация кылдыр көөрү чугула. Харын-даа демократтыг ниитилелге ажыглап болгу дег бүгү-ле эргелиг чугула аргаларны ажыглап турганы, партия бодунуң авангардчы, каттыштырыкчы ролюн чедип алыр дээш туржур апаар. Дүргени-биле өскерлип турар байдалды өөренип көрүп турганы партия ажылының стилин болгаш арга-хевирлерин эде тургузары негеттинип келген.

Платформада партия эге организацияларын быжыглаарынче угланган чүүлдерин мен бүрүнү-биле деткиир мен. Бодунуң авангардчы ролюн партия өскелерден мурнап, боттуг үре-түңнелдиг ажыл-херектер-биле быжыглаар ужурлуг. Ол чокта партияның ат-алдарын, оон удуртукчу байдалын катап тургузары берге. Ынчалза-даа бир эвес партийжи кадрларның адын баксырадырынга, нүгүлдээшкиннерге, эде тургузуушкунга партияның ролюн кавызадыр чоруктарга удур ниитилелдиң-биле турушпас болзувусса, партия ажылын шынар талазы-биле чаа деңнелче көдүрүп шыдавас бис.

Бисте чамдык коммунистер демократия, ажык-чарлыг чорукка дааныр алгаш, хурал чыгыннарга санал киирбес, болур-болбас чүүлдерин чугаалап-ла турар. Ол ындыг-ла ыйнаан, саналдар дээн кижини кым-даа кызыгаарлавайн турар-ла болгай. Ынчалза-даа ол кижилерниң ажылдап турар организацияларында байдал кандыгыл дээрге, шуут ында өске болур-дур. Ынчангаш мен Платформага коммунист кижиниң даанган ажыл-херээ дээш харыысалгазының дугайында тодаргай-биле киирер болза деп саналдыг мен.

Коммунистерниң ажылдап турар участоктарынга ажыл-херек, күш-ажылдың сагылгазының өскелерниинден үлегерлиг болур ужурлуг. Моон партияның ат-алдары көдүрлүр. Партия берге байдалда, ынчангаш турарын кымга-даа билдингир болгай. Ындыг үеде, бистиң чамдык коммунистеривис корум-чурум үреп, төлеп чок чоруун көргүзе бээри, ол база партияның ат-алдарынга чедип турар. Ынчангаш төлеп чок коммунистерден партияның адырылганы дээре.

Партияның идей-кижизидилгелиг ролюнга хынамчалыг туруш Платформада көзүлбейн турар. Оон-биле чергелештир бо үениерде партияда идеологтуг эки платформа чок болуп турары илдең. Мөгү-шынарның үнелиг чүүлдериниң буураашкыны болуп турар. Бузурел чок чорук, кем-херек үүлгедиишкиннери, чүнү-даа кылып болур дээн хоозун тыптып кээп турар. Ол ылаңгыя аныяктарга хамааржыр. Аныяктар айтырыының талазы-биле тодаргай хемчеглерни бегүүнден эгелээш, дээштиг кылдыр албас болза, хаарта ол опайтап болур. Чамдык кижилер дугайында айтырыгны чугаалажып турган, ону шажын-чүдүлге-биле холуй чугаалай берген турарынга хүүмле таарышпайн турар мен. Ажыл чок аныяктар бисте көвүдеп турар, оларны ажылга тургузары — бирги чергениң айтырыы. Борта партия, совет, комсомол организацияларының бир демниг ажылы негеттинип келген.

Кол чергеде аныяктар кыдыктар ындыг белен ажылдар тывылбас боор-дур, чүге дээрге бир талазында, оларның тускай эртеми чок, ийи талазында, бар турган ажылдар оларга таарышпас. Чурттуң экономиказын тургузарынга комсомолдуң арттырып каан истеп хөй-ле болгай, ону бөгүүнгү амыдырал-биле деңнеп, аныяктар ортузунга идей-политиктиг кижизидилге ажылын эде тургузары негеттинип келген. Бо айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның Платформазында кол дуунда чугаа чорбайн турар.

Тываның Агропромтур зоналдыг партком секретары Долба Доржунуң «Шын» солунга үнген материалында «Бүгү чүүлге партийжи аппаратты чок кылырында эвес, оон структуразын эде тургузарында» деп бижип турарын деткиир мен. Партия райкомунда ийи кол килдис партийжи-организастыг болгаш кадрлар-биле ажыл чорудар база идеология килдизи. Хөй чылдарда партия райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизинге ажылдап келген болгаш ол килдистиң ажылын дарын чиигеп билир мен. Сөөлгү үеде ажылчы чоннуң болгаш аныяктарның ортузунда кижизидилге ажылы кошкаан. Бистиң эрттирип турар масса-политиктиг хемчеглеривис эрги хевиринден уштунмайн турар болгаш, чон ортузунга суртаал ажылын бо хүннуң негелдезинге дүүштүр чорудуптар кадрлар бисте чедишпейн турар.

Идеология килдизин амгы турарындан быжыглап ол килдиске хоочун партия ажылдакчыларындан, эртем-билиглиг кижилерден тургустунган консультантыларны тургузуп, оон-биле чергелештир бир штаттыг лекторну туларын сүмелээр мен. Чон ортузунга суртаал ажылын чемимчелиг чорутканывыстан, эде тургустунуушкунуң салым-чолу улуу-биле хамааржыр дээрзин уттваа чугула.

Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгеге үндезин эде тургустунуушкунну чорударын негеттинип келген. Экономиктиг өөредилгени удуртулгазын Советтерге берген деп турар, ынчалза-даа Советтер хорт удуртулганы ам-даа албаан. Ол өөредилге партия райкому-биле райкүүскомнуң аразында артып турар. Бистиң совхозтарывыс долу боторуңга-чарылгаже болгаш аренда кередзинче шилчип турар үеде экономиктиг өөредилгеге кол черни ээлээр ужурлуг, ынчангаш партия райкомунуң идеология килдизинге экономиктиг өөредилгени харыылаар тускай консультантыны тутса деп саналдыг партком секретарьлары киирип турар. Ону база өөренип көрзе ажыктыг боор.

Коскү агитация — бистиң бир чаңнын кааш турар ажылывыс мында. Бо хөй чылдарда буддулгаазынның туруп келген айтырыг, ону идеология ажылдакчыларының семинарынга салып-даа турган мен, оон чогуур түңнел ам-даа үнмээн. Районда коскү агитацияның ниити байдалы, оон шынары дээш обкомдан келген даргалар идеология килдизинден, ону харыылап турар партия райкомунуң секретарындан айтырар. Шынында, ол коскү агитацияны кылыптар акша партия райкомунда чок. Партия райкомунуң ажылдакчылары райкүүскомдан бээр-бербес акшазын диленип турганы кылдыртыр. Мен бодаарымга, ол кайы-даа районда ындыг хевирлиг. Ынчангаш мен партия Төп Комитединиң Платформазынга партия болгаш Советтерниң кылыр ажылының функцияларын шуут аңгылаарының талазы-биле тодаргай киирерин күзээр мен.

«Чүгле коммунистиг партия удуртукчу, организакчы күш, күрүнениң үндезини, социалистиг хөгжүлдениң магадылалы» кылдыр ТК-ның Платформазынга киирерин 50 ажыг чыл партия стажтыг, хоочун коммунист Ч. Б. Биче-оол бодунуң саналынга чугаалаан. Сөөлгү үеде партияның ат-алдары баткан-биле ниити чуртта СЭКП кежигүнүнге киирип турарларның саны эвээжээн, харын-даа эки туразы-биле үнүп турарлар бар. Ындыг чоруктарның салдары келээр черлеве безин чедип кээп турар. 70 ажыг чылдарның иштинде Совет эрге-чагыраның адаанга, СЭКП-ниң удуртулгазы-биле чурттап келгеш, бо хүнде келгеш, оон херээ чок деп кандыг кижилер ындыг дидим сөстү чугаалаптар боор.

Чамдык эртемденнер, неформалдар, янзы-бүрү националистер каттыжып алгаш, чуртту буржуаз реформаторларның оруунче киирер деп турары кымга-даа чажыт эвес-ле болгай. Оларның кол-ла сорулгазы — партияның чаңгыс демин саңдарадыры болуп турар. Партия ам камгаланып туруштан үнүп, демагогтарга болгаш корум-чурумнуң хажыдыкчыларынга чогуур ойтур шавыышкынны бээр үези келген. СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң партия ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунга берген саналын мен бүрүнү-биле деткиир мен. Ол пленумга партияның ат-алдарын камгалаар, эки дээн саналдарның бирээзи болуп кирген.

Партияның политиказының төвүнде кижини тургусканы, оон бүгү талалыг сайзыралынга таарымчалыг байдалды хандырарын көрдүнгени чоннуң деткимчезин ап турар. Платформада кижиже кол киржээнгейни галганы таварылга эвес. Кижилерниң чыгаай чоруун экижидер дээш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездилеринге чеже хоойлуну күлээп албаан дээр. Хоойлу хоойлу-ла ыйнаан, ол чоорту кижилерниң амыдыралынга чедип келир. Бир эвес бистер боттарывыстың чурттап турар суурларывыска кижилерниң чурттаарынга, ажылдаарынга, өөренииринге таарымчалыг байдалды тургузуп, оларның үйгу-дыжын хандырып шыдавас болзувусса, ону кым биске кылып бээрил?

Корум-чурум айтырыы сөөлгү үеде бистиң республикада улуг-даа, бичии-даа кижилерни дүвүредип турар апарган. Корум-чурумну быжыглаарының талазы-биле алдынып турар хемчеглер ам-даа чогуур деңнелге четпес, бо талазы-биле бүгү хөй-ниитиниң көдүрээн негеттинип келген. СЭКП ТК-ның Платформазынга корум-чурумну быжыглаар болгаш эрге-хоойлуну камгалаар талазы-биле айыткан тодаргай хемчеглерни чурттуң хемчээли-биле кылыры негеттинип келген.

Чер-чурт тыртыжар, сооказы ыгай көөр чорук социализмниң принциптеринге болгаш норма-чижектеринге шуут дүүшпес болгаш националистерниң шак ындыг хевирлиг чорудуп турар политиказынга чогуур үезинде ойтур шавыышкынны бээрин Платформага киирерин сүмелээр мен.

Партияның бо чугула документилерин сайгарарынга «Кызыгаар» совхозтуң парткому, район эмнелгезинде Самагалдай кодээ Соведиде, улус өөредилге килдизинде партия организациялары эң идепкейлиг киржип, Платформаның талазы-биле боттарының санал-оналын киирген.

СЭКП ТК-ның Платформазының партия Уставының төлевилелдерин чугаалажыры районда ам-даа уламчылап турар.

Сергей ХЕРТЕК.
СЭКП Тес-Хем райкомунуң секретары.

ТУУЙБУ КЫЛЫР КООПЕРАТИВ

Элегес-Аксында туйибу кылыр кооперативтиң ажыл-ишчилери бо чылдың эрткен айларының планын ажыр күүседип, орулгалыг ажылдап турар. Цехтерниң аразында ажылчыннарның чарыжын калбарткан. Юрий Майнаковтуң ээлчээнында мактап турар. Ол ээлчегде ажылчыннар туйибулар кылып үндүрер даалгазын доктаамал ажыр боттандырып, чарышка мурнап турар апарган.

ЧУРУКТАРДА: (ортузунда) ээлчег мастери Юрий Майнаков ажылчыннар Геннадий Ермолин, Григорий Ховалыг-биле чугаалажып тур; Печкалардан чаа эскен изиг туйибуларны чыскаай салыр черде ажыл-иш үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«Шынга» чагаалардан

АДЫРЛЫЫЛЫҢАР

Арагалаар чорук-биле демиселди күштелдирер деп бүгү чон деткип-ле турар, а ол кирелде кандыг-даа коскү ажылдар кайда-даа чоруттунмайн турары эллеп. Коллективтерде арага ишпестер ниитилелин тургускан деп-ле турар чогум кылдынган дээштиг ажылдар дыңналбас-даа.

Ажыл шагының үезинде хөй-ниити черинге ээзирик чорууларының саны сөөлгү үеде улам көвүдээн. Бүдүрүлгелерде ажылчыннарның ажыл хүнү үзер чоруу база-ла арагалаашкында. Ай, квартал планын чедир күүсетпес байдалдар оон тыптыр.

Бистиң республикада чашпан тыртар чорук нептерей турар. Сөөлгү чылдарда ону чүгле угаан баларадыры-биле ажыглап тыртып турар. Оон кол чылдагааны—ниитилелге арагалаашкынның болгаш алкоголизмниң чедирген хай-бачызы-дыр. Маңгыстаалчак амыдыралдыг кижилер ол хендир чашпаның чыып, чиижең өртекке садып, хилинчек чок чораан кижилерни дээвбедеп турар.

Уруглар бажыңнарында угаан-медерели четпес бичии кижилер база-ла арагачылардан, наркоманнардан төрүттүнген боор турары чаржынчыг.

Араганың хоразы-биле чырык черге чеже-чеже кижилер ажыг-човулаңга, зарыг-аржыкка, өлүм-чидимге таварышпаан дээрил. Ол-ла бүгүнү амыдыралдан коскү чижектер херечилеп көргүзүп турар. Арагалаар ада-иелер уруг-дарының келир үезин-даа бодавастар, ол хүнүн болдап ижип алырын, сагыш-сеткилин ажыг арага-биле оожургадып алырын бодаарлар.

Оларның школачы уруг-дарының сеткил-сагыжы кандыг-даа үеде оожургавас, дүвүреп-ле чоруур. Бо чылдагаан-биле өөредилгезинге кандыг-даа сонуургалы чок апаарлар. Өг-бүлезинде ындыг таарымча чок байдалдан болгаш олар корткук, ыядыгчал, хагдынчак болурлар. А чамдык үелерде ада-иезин-даа, башкыларын-даа карак ажыттаар, мегечи-даа чаңныг апаарлар. Ол-ла бүгү ада-иениң салдары-дыр. Школага багай өөренир, кичээл шагы үзер, озалдаар школачылар өзүп келгеш база ындыг кижилер болур. Олар амыдыралга сонуургал чок, ажылдан, өөредилгеден дезип чоруп бээрлер. Боттарының-на ажы-төлү кем-херекке онаажы бээрге, ада-иелер чүгле ынчан дезиндеп боданы бээрлер. Чүгле ынчан орай болур. Сургуулдарга, студентилерге арга талонун берип турары шуут эллеп. Үжен харга чедир бербезе кандыгыл? Бо үеде олар өглениир, арага ижерге, уруглары кадык болур бе? Аныяк-өскениң келир үезин бодавайн турар эвес бе? Оларны эртем-билигге өөредип турганы-ла, чурттаганын каранзы хелегезинге, арага-дарыга чанчыктыра бээрге болур бе?

Бистиң республикада талон системазының багай талалары бар хире. Талон системазы кижи бүрүзүнүң хуу-салымынга сыр-дедир угланыышкынны чамдыкта көргүзүп турар. Демгилеривис ол ийи-чангыс талонга садып алган арагазын ижип алгаш, угаан-сарыыл чогу-биле кудумчуларга, албан черлеринге «маадырланып» улчуп кылаштажы бээри ол.

Ээзиртир суксунну, самогонну боттары кылып ижип, садып турарлары 250-ден 400 рубль чедир торгаар болза эки. Оларның чуруктарын тырттыргаш, район төвүнге топ черлерге дана солунга адын-сывын долузу-биле бижээш азып турар болза, ынчан черле кижилер бичии-даа бол, боданы бээр чадавас. Амыдырал-чуртталга хөй-ле чажыт, нарын талаларлыг, ону чүгле кижи сайгарып, өөренип ужурлуг. Тыва эки чанчылдарывысты эгидип, төрээн Тывавыска бедик культураны тургузарынче кыйгырып тур мен. Баштай бак чанчыл — арагалаашкындан адырлып алыңар.

Наталья ЧООДУ
Сарыг-Сеп суурда септелге, тудуг участогунуң ажылчыны.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады

ДИРЕКТОР

Улуг-Хем районда өшкү ажыл-агыйлыг «Эйлиг-Хем» совхозтуң тургустунганындан бээр чаа үш чыл боор турар. Ынчалза-даа оон арыг орулгазы баштайгы чылындан-на эгелеп, өске ажыл-агыйларның чүгле дужунге кирер хөй чүктерлиг сан-чурагай-биле [illegible] апарган. Тодаргайлаарга 1988 чылда 2,4 миллион, 1989 чылда 3,4 миллион рубль болган. Бо чылгы орулга оон-даа көвей болур дээрзинче дараазында саннар бадыткаар: совхозтуң баштайгы чылында өшкүзүнүң саны 20500 турган болза, бо чылын оон баш саны 33323 апарган. Оон кыргыттынган дүк ам Оренбургче оруктта бээр чоруур.

Ынчангаш совхоз директорун Тамара Давадыровна Чечек-оолду таныыр кижилер ону көрүп кааш, «Миллионер директор кел чор» дижир апарган. Ол миллионнар чүден эгелээнил?

Чаа совхозту «Күш-ажылдың хостуу», «Найырал» болгаш «Улуг-Хая» совхозтарның Улуг-Хемниң ол чарыында өшкүлерин каткаш тургускан. Төөгү ам-даа кожууртүнмээн Эйлиг-Хем суур болган. Өшкүлерден аңгы оңгу-чечектерин-даа чок. «Күш-ажылдың хостуу» совхоз 300 тонна сиген берген, Агропромнуң баштайгы үеде шуут хаара болбазын дээш 50 муң рубль берген. Ол-ла, Мугунуда хем ол чарыында совхозтуң салбыры турган черге колдээ Советти база тургускан.

Эйлиг-хемчилер 4-5 альтернативалыг кандидатуралар совхоз директору кылдыр Тамара Давадыровнаны соңгуп алган хуралынга олурушкан мен. Өшкүзүнүң өске чүвүрү-даа чок совхозту бедидип тургузар херээжен кижи директорлаай бээрин сестип, тенчок-ла дүвүрээн кижи. Чеп аңаа дуже кадарын вазап, бар шаам-биле оожуктурун [illegible].

— Совхоз чаа тургустунуп турда өшкү кадарын ааза турган болгай ийнаан. Оолар кайыл? Бо чылын бистиң совхозувуста 100-тен өрү анай алган малчыннарның саны 12 болду. Оларның бирээзи Бааз-оол Чудал-оол төрүүр 100 өшкүге онаашпыр 145 анай алган. Ооң бо фактыны чүге солуннарга чырыттавас силер?

Ам база аазашкын кылырындан чалзангаш, Бааз-оолдуң Улуг-Хем эриинде хөң кырында тип алган майгынынга дол-дораан четтим. Халалаан, болу-даа, өөнүң иштин-даа ол өйде аалында чок болду.

Эйлиг-хемчилерниң чедиишкиннери каракка илдең апарган. Оларның кызымаккай күш-ажылы-биле, дээп биле ажылдап алган миллионнары хемиин бо чарыында чамдык даргаларның аааргалын болдурун. «Тамара Чечек-оолдан өөревис негээр улус бис» деп сестерге чедирген. Херек кырында малчыннар ол-ла черниң кижилери болгай. «Найырал» совхозтуң директору Кызыл-оол Дүрбүлек, Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы Бадарчы Седей безин өскен-төрээн чер-чуртунуң социал айтырыгларын оларга бодаарга, чедимчелиг шиитпирлеп берген херээжен директорну «ерелдээр» сагыштыг. А чүге олар сүт алдаанга бээр эонаге үндүрген 84 миллион рубльдиң чамдыызын «Найыралдан» болгаш «Күш-ажылдың хостуундан» ырадыр, өскээр чашканнаан улуг даргаларны [illegible] турарыл? Улуг эрге-дужаалдыг даргалардан сезиңгеш, чүгле Тамара Давадыровна бүрүүдег чүве ышкаш. «Эйлиг-Хем» совхозтуң девискээрин алааннан болгаш үстүнден кызагдаан турары база бар.

Өшкү мал өзүүчел дээрзин кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа чоокта чаа тургустунган совхоз Ортаа-Хем, Тос-Теек, Демир-Суг, Төлээ ол ынчаар бөгүнде баш өшкүзүн сыңыраар чер тыппайн турар. «Эйлиг-Хемниң» үлүг планынга киириштир өске малын дүжааптар совхозтар бар болза, үш совхоз орнааш кылдыр улгадыр берген өшкүлерин оларга бериптеринге белен. Бо болза чамдык директорларны бодандырыптар хире үнелиг санал боор турар.

Аалдарганы болдурган миллионнар кайнаар барып турарыл? Күрүне ажыл-агыйы дээрге, киирген орулганың кол хуруузун шалың телевиринге үндүргеш, чүгле кезиин социал хөгжүлдеже шилчедип турар кооперативтер эвес болгай. Харын оон чыл дедир. Эйлиг-Хем суур ам чаа черде турар. Чаа чөөгеге тигери безин белен эвес. А бузун суурну кожууренинге совхоз бодун чеже акша үндүрген деп? Эргижирээн нажаа-кораны чаартырынга кайы хире херегил? Мал бажы доктаамал өзүп орар болганда, чаа кыштаглар база тудар болгай. Үш совхозтуң келин болуп турган, хемдаалай кежир девискээрде тап-тыг оруң-чирик кайда боор. Совхоз Тос-Теек баар оруктта Эйлиг-Хемни кежилзир бетондан кылган көвүргүнү тутуп алган. Аңаа безин 30 муң рубль чарыгдаан. Күйлүг-Хем баар оруктуң 7 километр белге черниң чүгле телевиделиниң өртээ база ол хире болган. А тударының өртээ 1 миллион рубль.

Совхоз директорун бөгүн малчын туулагларны электрижидери, суурну разнюжудары болгаш телефончудары дээш дүвүретпес-ле айтырыглар чок. Мал чемин кайыын белеткээрил? Бо кадааштынның чылын чүгле 300 гектар сиген шелигиден чүнү ап болурул? Кыныда мелиорация черн 300 гектар чери оттар-биле хандырар боол, хурал-сүглаа бүрүзүнге аазап турза-даа, бөгүнге чедир оңчедир кылып чадаашкан. 750 гектар черде чажып каан арбай, сула бо чылын дүжүт то бээр, та бербес.

Өшкү кадарчыларынга өг айтырыы бир берге боор турар. Чамдыктары бодунуң-на тек кээп дүшкен өөн бөгүн аартыктаар, тип безин билбес. Оон орнунга чайлаглаарда чадырлар опайтып алгаш оон шрявас. Өглүг болза, ол кээр кажуга, чайлагны кош ууаа салуп болгай.

Эйлиг-Хем суурда школа, уруглар садиги, хөй-хөй чурттаглга бажыңнары туттунган. Ындыг турбуже, маңа кээрге, ай-дедир маңнашкан машиналар, суурнуң ужу-кыдыында токкулган тракторлар көвей. 200 олуттуг клуб, ийи каът интернат, чурттаага бажыңнары, чунар-бажыг туттунуп турар. Бо бүгү тудуглары КМК-3-түң тудугжулары — шыны чугаалаар херек — дыка оожум темп-биле чылзып орар. Ооң начальниги Станислав Панов бүгү четпестерин материалдар чедишпези, паромнуң багай ажылы-биле тайылбырлаар. Ол хүн мында райкүүском даргазының оралакчызы Анатолий Сержантов, «Найырал» ассоциациязының даргазы Валерий Конев, участок начальниги Николай Соколов, райагропромнуң чагыкчызы Геннадий Попов дээш, даргалар-ла көвей болду.

— Бо даргаларның чамдызы 1990 чылда бөгүн биске бир дугаар кээп турары ол-дур — деп, Тамара Давадыровна чугаалады. Ооң оларны дилээр, негээр чүүлдери көвей. Үргүнде адааным даргалар совхоз директорунга хоолуп аалашкынны кылырындан көрүлдүр сестир улус болду. Чүге дээрге ол район Совединиң депутаты болганда сессияларга, совхоз директору болганда партия-ажыл-агый активинге, өске-даа хуралдарга кижилерниң ээлээн эрге-дужаалындан сезинмейн, четтүг шүүмчүлелдиң оу-биле чидирти-ле бээр болгай.

Зоотехниктер, күүсөм даргазы, партком секретарьлаан чораан болган, Тамара Давадыровна амыдыралды, кижилер-биле ажылды эки билир. Совхозтуң ажылчыннарының өске-даа улустуң оон тундуудунуун, дыңнаарының чылдагааны мында.

— Келир чылдан эгелеп, саларның дужаап турар дүгүнеге кемелге телевир деп чүве турбас болгай. Бо таварылгада совхозунар канчап амыдырап чурттаарыл, Тамара Давадыровна?

— Ол дугайын партком секретары, кээп Совет даргазы, специалистер шупту чугаалажып көрген бис. Долузу-биле бүт кырынга туруп четтикпээн улус биске ол нарын шылгалда болуруп угаап билип тур бис. Рынок хамаарылгазынче шилчилге үезинде ангор өшкү дүгүнүң амгы доктааткан өртээ бир өскээр эде көөр ужурлуг. Бистиң совхозувус «Мохер» ассоциациязының кежигүнү чүве. Черле ынчаш ассоциациялар-биле харылзаавысты калбартырын планнап турар бис. Күстен бээр бистиң кол зоотехнигивис Александр Бавуу менеджерлер школазын доозуп кээр. Оон ажыл-чорудулгазы биске база бир улуг дуза-дөмек болур. Канчаарга-даа черле арганы бээр боор бис деп бодаар-дыр мен.

Төлептиглериниң төлептиглери даан 14 кандидатты СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары кылдыр республиканың партия эге организацияларында дешшиткен, районнарның партконференцияларын деткээн. Оларның аразындан чүгле үш кижи съездиге делегат болган. Оларның бирээзи «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Тамара Давадыровна Чечек-оол. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының съездизиниң делегады бодалдарга бүргеткечиниң дугайын оон сонуургаарымга, мынчаар харыылаан:

— Шаанда болза, чүгле өөрүнчүг турган боор. Бо удаада мезээ кайы хире улуг харыысалга онаашканын бодап келгеш, сүрээдей берген мен. Хөй партиялыг система тургустунуп келгенде, Коммунистиг партияны ээй-дедир шүгүмчүлээри аваа-бир чүве апарганда, оон чаңныш-сымыш чок дайынчызы болур. Тываның коммунистиг организациязын төлээлээри мене канчаар-даа ажык идегел болду. Ол идегелди шынзыдып шылаарымны партия талазы-биле эш-өөрүмге чугаалап ор мен.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

«КОНТР» ДЭЭНДЕ КОРГУНЧУГ

Шагаан-Арыгда тракторист Кенден Чимит-Доржуевич Салчактың дилээн ёзугаар бо чагааны бижидим. Оон ачазы Бырыннай 1937-1938 чылдарда Кызылга бир-ле албан черинге албан хаап ажылдап турда, ону тудуп алгаш барган. Олчаан сураа чок. Сеелунче илерээни болза, Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол сугларның херээнге киириштирген, боолап каан деп дыңнааның ол чугаалады.

Оон өг-бүлези Барыын-Хемчиктиң Шын-Бажы деп черже шөлүүшкен. Школага уругларын өөретпейн, мал-маганын хавырып апарганын ол хомудап чугаалап олур.

Моон мурнунда ол ачазының дугайында айтырарынган садиммес чораан. Авазы безин шоолуг чугаалавас, чүгле бугүй чок черден болган деп каар. «Контр» деп коргунчуг сөске таваржып чораан бүгү чок кижилерниң агартып, шимны тывар деп тураны кончуг чөптүг херек-тир. Ол үеде бергенин көрген улуска моральдыг талазы-биле деткимниг даа болгай. Ачазының дугайында ол билип алыксаан чоруур.

Доржувай КАРА-ООЛ.

АКТЫГ ЧЕРГЕ...

Николай Аракчаевич Доржу 1909 чылда Хөндергейниң Кара-Тей баарында Сарыг-Өлек деп черге төрүттүнген. Кызылга каршылаа болдурунге таныжылдап турган. [illegible] өөренип чоруткан. Оон Кызылга. Бай-Тайгага ажылдап турган. 1932 чылдың чазын-да ажыл аайы-биле Кызылга келгеш, [illegible] чорда, [illegible] тыва [illegible] алгаш [illegible] бергеп тур [illegible]. Бир чыл бажыңнаан. Харын-даа [illegible] ажылдап турган, [illegible] чажыдын [illegible] турган деп [illegible].

[illegible] кем-даа чок черге [illegible] чылга шииткен. Ол Карагандының хемирлиг [illegible] ажылдаан. Сталин өлген соонда [illegible] келген. Амгы үеде ол Кызылда чурттап орар.

Лама ООРЖАК.

Көдээге ачы-дуза чедирилгези: чаа арганың чонга ажыктыы

Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чер-черлерде бүдүрүлге эргелелдери ажылды чаа арга-биле хөгжүдерин, нептередирин чугулалап турар. Бөгүнгү үндүрүлгеден Самагалдайда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективиниң холушкак хевириниң керээ аргазы-биле ажылдааш, бир чыл дөрт ай ажып чорууруп, оон ажылының түңнели кандыг болганын номчукчуларга таныштырып көрээли. Бригада керээзи-биле ажылдаарын шиңгээдип албышаан, бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчиири чонга ачы-дуза чедирилгезин экижидеринге онза чугула деп коллектив кежигүннери санап турар.

КОЛ-КОЛ АДЫРЛАРДА

Бүдүрүлгеде партия эге организациязы экономиктиг үндезин реформага дүүштүр ажыл-ишке чаа арга-хевирлерни ажыглаар база мында коммунистерниң ролюн көдүрер дээш чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Эргелелдиң кол-кол участоктарында коммунистерни быжыглаан. Партия хуралдары өй-шаанда эртип турар. Коммунистерниң хуралдары колдуунда ажык эртип турар болгаш аңаа бүдүрүлгеде ажылдап турар удуртукчуларының база ажылчын коммунистерниң отчёдун тыңнаары чаңчыл апар чорууп. Ындыг хуралдарга шүгүмчүлел база бот-шүгүмчүлел калбарган, кижи бүрүзүнүң ону шын угаап билип, хүлээп көрүп, оон түңнелди үндүрүп турар апарганы кончуг эки.

Маңаа чамдык коммунистерниң отчёдун чижеглексеdim. К.-У. С. Чоодуу бөрт даараар мастер. Оон партийжи даалгазы — даараныкга цехиниң ажылчыннарының күш-ажылдың сагылга-чурумун сагып турарын хайгаараары болгаш план күүселдезин чедип алырын контрольдаары. Бо даалгазын канчаар күүседип келгенин ажык хуралга ол чугаалаан. Чамдыкта ажылдарны квитанция чок хүлээп алгаш кыла бээр ийик-пе. Азы бүдүрген иштиң шынары куду болгулаар таварылга тургулаан. Ындыг четпестерни илередип, шынгыы контрольга алганының түңнелинде, дааранып цех мурнуку черде чоруп орар. Ээлтийжи даалгазындан ангыда, бөрт даараар хүлээлгезин ол шынзылыг күүседип келген.

Эргелелге баш таарар мастер чедишпес турган. Ынчангаш ажыл хожудап келген. Тускай эртемниг Светлана Өлекей немешкен соонда, баш таарар черниң ажылы шуудаан. Фаина Доктаалай бо мастер-биле айда 500 рубльдиң ачы-дузазын чедирер тургаш, ам 700 рубльдиң ажылын кылыптар апарган. Дөрт айларда 1900 рубльдиң планын күүседир тургаш, 2200 рубльге чедирген. Чогум-на бо ажылды сегидеринге коммунист Мая Алдын-Херелдиң үлүү эвээш эвес. Ол партияның ажык хуралынга отчёдун берип тура, эргелелде керээжениринин коллективте-даа, өске-даа хөй-нитти ажылдарын

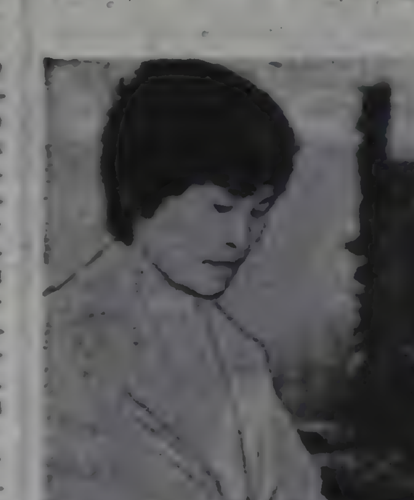

дан чыда калбайн киржип, боттарының онаашкан даа ажылынга харыысалгазы, хамаарылгазы эскерилгениге доктааган. Бо дээрге чаа арга-биле ажылдап киргениниң бир онзагай салдары деп эш-өөрү-даа, боду-даа билип турар.

Кым-бир кижиниң отчёдун чугаалажып тура, коммунистерниң ажылында четпестерин тыптып келгениниң чылдагаанын анализтээри ажыктыг дээрзин билдивис. Эш-өөрүнүң принципиалдыг шүгүмчүлелин кижи бүрүзүнге бодун кылыындан көрүп, шүгүмчүлелинге, бот-шүгүмчүлелчи ёзу-биле ажылын болгаш бодун эдеринге дузалыг. Үстүнде адааным коммунистерниң кайызының-даа характеристикаларын хуралга бадылаан. Арткан сес коммунистиң отчёттарын база түс-түрүүнде апгылаан. Коммунист бүрүзүнүң отчёттарын ап тура, ажыл-ижинде чедер-четпестерин сайгарып, моон соңгаар канчаар ажылдаарының сүмелерин бергилээнивис.

Бүдүрүлгениң цехтери, бригадаларның чамдыктары чаа керээ аргазы-биле ажылдап кирген болганда, артканныгы чоорту шилчиир. Керээниң холушкак хевири-биле ажылдап турар ажылчыннарны партия эге организациязы хайгааралга ап, ук ажылды канчаар шиңгээдип турарын контрольга тургускан. Бо талазы-биле цех эргелекчилериниң, бригадирлерниң дыңнадыгларын ап, беседалажып турар. «Долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын» деп экономиктиг өөредилге кижи бүрүзүнүң керээ-биле ажылдаарынга дузалап келген. Ындыг өөредилге ам-даа улам чыскавышаан болзажок чогуур деңнелдинге четпейн турар. Моон соңгаар ону экижидериниң хемчеглерин алыр бис.

Керээниң холушкак хевири-биле ажылдап киргениниң соонда, ажылчыннарның харыысалгазы улгаткан. Коммунистер дегерези планнын онаалдаларын доктаамал күүседип турар бооп бергени. Күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыккан. Бүдүрген продукцияның шынары экижиир орар. Кол сорулга — ажылчы чонга ачы-дуза чедирилгезин үндезини-биле экижидери. Бо дээрге коммунистер-даа база кежигүн эвес-даа ажылчыннарның чугула хүлээлгези болур. Партия организациязы ол бүгүнү ажылдаар херекке боттандырар дээш ажылдап турар.

Елизавета ХОРЛУУ.
Коммунист.

ЧЕДИИШКИННЕРГЕ МЕНЭЭРГЕНМЕС

Самагалдайда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде беш цех бар. А кедээ суурларда эргелелдиң комплекстиг хүлээп алыр пунктузу — 6. Оларның кайызында-даа катай 38 кижи ажылдап турар. Чонга 16 хевириниң ачы-дузазын олар чедирип турарлар. Кижи бүрүзү ажылга хамаарылгазын бир янзы көрүп, бүгү-ле коллективтерде дег, чаа ёзу-биле ажылдаарын чугулалап, сагыш-сеткилин, арга-дуржулгазын олче мөөнден келгенер. Эргелелдиң коллективи холушкак хевириниң керээ аргазы-биле ажылдааш, ийи дугаар чылынче кирип чорууп. Шак ындыг арга-биле бүдүрүлгениң ажылчыннары канчаар ажылдап келгенин чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальниги В. Ч. Баяндайдан дилээн:

— Район девискээринде чурттакчы чон эвээш эвес. Эргелелдиң коллективи оларга ачы-дуза чедирилгезин экижидери-биле холушкак хевириниң керээ аргазынче ажылдап кирген-дир. Мурнуку чылдарга деңнээрге, чаа арга-биле ажылдап турарыңарның ажыктыы черле кайы хирел, Валентина Чозаровна?

—Шынап-ла, чүгле Самагалдайда безин ийи мун ажыг кижи бар. Кедээ суурда база чон арбын. Эргелелдиң ажылчыннары районнуң чонунга ачы-дуза чедирилгезин экижидери-биле бурунгаар чамдык базымнарны кылган деп болур. Мурнуку чылдарда кижи бүрүзү түс-түзүнде ажылдап турган болза, амгы үеде холушкак хевириниң керээзи-биле ажылдап турарывыс бо. Чижээлээрге, Мая Алдын-Херелдиң бригадазын ап көрээли. Ында алды кижи бар. Олар чагыкчыларының платьезин даараарда, кижи бүрүзү демнежиптер. Ынчаар, шуушурулга аргазы-биле ажылдаарының эптиин олар билип берген. Ийиде, дааранычылар чоннуң чагыгларын чогуур хуусаазында бүдүрүп, саадал чокка ажылдап турар апарган. Ынчангаш керээ-биле ажылдаарга бисте-даа, чонга-даа ажыктыг.

— Холушкак хевириниң керээ аргазы-биле ажылдап кирериниң бетинде коллектив кежигүннеринге белеткел өөредилге болган ирги бе?

— Ийе, болган. Партия райкомунуң идеология килдизиниң төлээзи келгеш, чаа арга-биле ажылдап болурунуң дугайында беседаны чоруткан. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы М. К. Нурсат бөлүк специалистер-биле кады келгеш, өөредилге-семинар эрттирди. Бо-ла бөлүк бо чылдың апрельде база кээп, өөредип, семинарлатты. Оон ангыда керээ-биле ажылдаарының дуржулгазын төп болгаш республика солуннарынга парлап бээр болгай. Ынчангаш мергежилиниң талазы-биле кижи бүрүзү чагыдылгалыг болгаш оон база өөренип, билип алыр. Экономиктиг билиглерниң үндезиннерин чоорту өөренип билип ап эгелээн бис.

— Ажыл-ишке, амыдыралга кандыг таварылга турбас боор. Керээ аргазы-биле ажылдап турар цехтер ажылчыннарының кым-бир кежигүнү келбейн барганда, оон хүнде кылыр үлүг арткан эштеринге онаажыр боор аа, Валентина Чозаровна?

— Бригада кежигүннериниң кым-бир кижи ажылга келбейн барган таварылгада, арткан эштери оон орнунга ажылдап алыр. Ынчалзажок күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыдып, прогул кылганда, айда азы алыс түңнел акшазын казыттырар. Коллектив кежигүннеринде чогум ындагаан чок ажыл шагы үзер кижи чок. Керээ-биле ажылдап кирген цехтерниң ажылчыннары ажылга хамаарылгазы бир янзы апарып, черле кызымаа хөлчок турлар. Олар үезин өскээр чарыгдаарын бодавас, көпеектиң үнезин санап биле берген.

— Керээ аргазы-биле каш цех ажылдап кирди. Олар ынчаар ажылдааш, ийиги чылынче кирип чорууру дижинер. Чогум ол цехтерниң кайызының ажылы черле дээрел?

— Идик, платье, тон даараар, чарып-дериг херексел септээр, чүрүк тырттырар цехтер керээ-биле ажылдап кирди. Дааранычылар Тамара Намзырай, Полина Бүрбү, Мира Күжүгет оларның Мая Алдын-Херел удуртуп келген. Оларның ажылы дээре деп үнелеп турар бис. Эрткен чылын планын олар 109 хуу күүсетти. Бо чылдың бирги кварталында база ажылының темпизин кошкатпаан. Идиктер септээр, даараар цехтиң ажылчыны — Зоя Сарыг. Оон ажылын эш-өөрү-даа, чагыкчылар-даа үнелеп келген. Бо цех эрткен чылын чарышка бирги черин ээлээн. Ол цехтиң ажылчын керээниң ийиги хевиринче кирипдивис. Бир мастер айда 400 рубльдиң ажылын бүдүрер. Ол даалгазын айыткан хуусаазында эрте доозуптар болза, арткан хонуктарда чагыкчының чагыын боду хүлээп алгаш, акшаны ажылдап алыр аргалыг. Зоя Сарыг бо чылдың бирги кварталында ынчаар ажылдааш, планын ажырган.

— Чоннуң ачы-дуза чедирилгезинде немешкен чаа чүү барыл. Бо талазы-биле чугаалап көрүңерем, Валентина Чозаровна?

— Эргелелде ажылды эде көргени-биле чергелештир, чонга ачы-дуза чедирер цехтерни немээриниң хемчеглерин алдывыс. Тыва тон даараар бригада биле бөрт даараар цехти ажыттывыс. Кара-Үрүг Самдановна Чоодуу — бөрт даараар мергежилге өөренип алган. Ол айда 300 рубльдиң ажылын бүдүрер хүлээлгезин чайлыг кылып келген. Оон ажылының шынарын чагыкчылар үнелеп турар. Хоочун ажылдакчывыстың бирээзи Имма Хереловна Декпиш-оол аныяктарны мергежилинге өөредиринге биче эвес дуза-дэмек болуп турар. Удурткан бригадада Урана Чиктолду тыва тонну быжарынга ол өөредип, сөөлүнде орнунга арттырар сорулганы салган ажылдап турар. Оон дааранычылары Зоя Аймаа, Салбак Чараш-оол олар тыва тонну аян-хевирлиг даараарының аргаларын өөренип, боттарының ажылын чыл эгезинден бээр чонга бараалгадып келген. Оларның улуг-биче чагыкчылары районда ангыда, Кызылдан безин хаая эвес келгилээр. Тыва тон даараар цехтиң ажылын чон үнелеп турар.

— Мергежилдиг кадрларны быжыглаар, оларга таарымчалыг байдалды тургузар дээш кандыг хемчеглер алдынып келгенил?

— Кадрларны быжыглаар талазы-биле чамдык хемчеглер алдынып турар. Аныяктарны өөредип алырының аргаларын ап келдивис. Тыва тон даараар бригадада аныяктарның девин чижеглеттим. Ынчалзажок кадрларга таарымчалыг байдал бисте ырак-та четпес тургустунган. Ылангыя чурттаар бажың, ясли-сад хандырылгазы берге. Идик мастерлери Зоя Сарыг, Юрий Чагар-оол олар Ак-Эрик, Берт-Даг суурлардан кээп-барып ажылдап турар. Ажылчыннардан беш кижиге ясли-сад херек. Ажыл-агыйжы арга-биле бажың тударының хемчеглерин алыр сорулга салдынып турар. Ынчалзажок бо чылын акшаланыышкын четпес болганындан, ол дөмей болдунмас. Кандыг-бир аргаларны тып тургаш, бо айтырыгны чоорту шиитпирлээрин кызыдар бис.

— Эргелелдиң чер-черлерде комплекстиг хүлээп алыр пунктулары девискээрлеринде чурттакчыларга ачы-дуза чедирер чугула адырларның бирээзи. Ажыл-агыйларның төптеринде тургустунган ындыг пунктуларның эргелекчилери чонга ачы-дуза чедирер дээш кайы хире ажылдап турарыл?

— Комплекстиг хүлээп алыр пунктузу алды суурда ажыткан. О. Шынаа, Ү. Шынаа суурларда оларның турар чери тар. Нарын дериг-херекселдер септээр мастерлерге ындыг байдалга ажылдаары дыка таарымча чок. Ажыл-агыйларның удуртукчулары ол черлерни делгем бажың-биле хандырарынче сагыш салыры күзенчиг-дир.

Оон эргелекчилеринден девискээринде чурттакчыларга амыдырал хандырылгазының ачы-дуза чедирилгезин экижидер дээш кызымак ажылдап келгеннер бар. Чижээлээрге Белдир-Арыг, Ак-Эрик суурларда комплекстиг хүлээп алыр пункттарының эргелекчилери Алла Алышаа, Анна Ооржак оларны демдеглеп болур. Бо ийи пунктунуң эргелекчилери бирги кварталдың түңнелинде ажылын эки деп үнелетти. Чоннуң чагыгларын өй-шаанда күүседиринче база сагыш салып келген. Ынчалзажок чоннуң дилеглерин долу хандырар дээрге сооду, хеп чүүр машиналарның база өске-даа нарын дериг-херекселдериниң артык кезектери чогунаан болдунмайн турар. Ынчангаш ажыл бо цехте хожудап келген.

— Эргелелдиң цехтериниң чамдыктары керээ аргазы-биле ажылдааш, эки түңнелче кел чорууруп чугаавыстан билдим. Коллективтиң бирги кварталда болгаш дөрт айларда канчаар ажылдааның сан-чурагайлаарга чугаалаңарам, Валентина Чозаровна?

— СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профэвилэлчевүүлел болгаш БАЛКЭ обкому бо чылдың бирги кварталында социалистиг чарыштың түңнелин үндүргеш, Коммунал болгаш чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринден бистиң эргелелдиң коллективин тиилекчи деп санаан. Коллектив кежигүннери эрткен чылдың ачы-дуза чедирериниң планын — 113,8, чоннуң херегсел бараанарын бүдүрериин — 121, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң планын 113,7 хуу күүсеткеш, ындыг түңнелге келген. А дөрт айларның чонга ачы-дуза чедирилгезин 116 хуу боттандырган. Бүдүрүлгениң ажылчыннары чедиишкиннерге менээргенмейн, ажылынга чаа аргаларны моон соңгаар-даа улам ханы шиңгээдир сорулгалыг ажылдаарын планнап турар.

Интервьюну Сиринмаа ЧООДУ алган.
Тес-Хем район.

Бүдүрүлге эргелелин чаа цехти азы бригаданы немеп, чоннуң чагыгларын улам элбекшидер сорулгалыг ажылдап турар. Бо чылдың январьдан тыва тон даараар бригаданы тургускан. Ону тургузарының бетинде коллектив кежигүннери боттарының хуралдарын база баш бурунгаар өөренип көрген. Кол-ла чүве — кадрлар айтырыы. Эргелелде удуртукчулар сүмележип көргеш, бригаданың кадрларын четчелээн. Бригаданың удуртукчузунга бүдүрүлгениң хоочун ажылдакчызының бирээзи — И. Х. Декпиш-оолду томуйлаан.

Имма Хереловна бо чылдың январьдан эгелеп аныяк үш кысты бодунуң мергежилинге өөредип келген. Урана Чиктол ийиги, үшкү разрядтыг дааранычызы боорга ону быжарынга өөредип турар. Ам ол дагдыныкчызындан тудак чок быжып өөренип бар чорууp. Зоя Аймаа, Салбак Чараш-оол олар бышкак тонну аян-хевирлиг, шынарлыг даараарын өөренип алыр дээш кызып ажылдап турар.

Чагыкчының тону белен болду бээрге, бригадир азы цех эргелекчизи комиссия даргазы Зинаида Ооржакка хынадыр. Бир эвес четпестерлиг болза катап эде кылдырар. Чогум тыва тон даараар бригаданың ажылы ындыг шынар-биле ажылдыг эртип көрбээн. Олар бүдүрген ажылын тускай хепке кедирээш, боттары кырлаар даараанын база тып тарып чугаалажыры чаңчылы апар берген.

ЧУРУКТА: тыва тон даараар бригаданың бригадири И. Х. Декпиш-оол даараан тонну өөреникчилери-биле көрүп, сүмележип турары.

Таш-оол КУНГААНЫН фотолары.

Кижи болгаш бойдус

БАЛЫК-БАЙЛАҢНЫ КАМГАЛААР

Үнелиг балыктарның үүргене чажар үези келген. Оон-биле кады браконьерлерниң эң шиитпирлиг хөделиишкиннери база эгелээн. Чүге дээрге үнелиг балыктар, эң ылангыя кадыргы, улуг-улуг хемнерден бичежек уннарынче үнүп турар. Браконьерлер ол дугайын эки билир болгаш дигин-биле чорутkan балыктың бажын дозуп кирипкен. Ынчангаш ам балык камгалалының ажылдакчыларының үйгу-чыдын чок ажылы, хөй-ниитиниң киржилгези негеттинип келген.

Хову ажылдарының эгелээни-биле холбаштыр суггатчылар балык камгалалынга база хора чедирип турар деп, күрүне инспектору Александр Иннокентьевич Кузьмин санап турар. Ол бүгү дугайында бистиң корреспондентивис Кодур-оол Оюн оон-биле беседалашкан.

— Мындыг чугаа бар-дыр, Александр: шаанда хемнерге балык мөөң-мөөңү-биле чоруп турган, ам оон ховар болганындан хемнер эриинде балыкчылар мөөң-мөөңү-биле чоруп турар. Балыкчыларның бо чугаазы кайы хире үндезинниг деп бодаар силер?

— Ачылар болгаш балыкчылар баштак чугаага аас-дылы кедергей улус, ынчалза-даа үстүнде чугаа шынап-ла анаа баштактаныышкын болбайн турар. Бистиң хем-суглаарывыста балык-байлаң ховар таан дээрзин кым-даа маргышпас. Оон чылдагааны, ниити агаар-бойдустуң бактырааныындан ангыда, мындыг ийи чүүл-биле тайылбырлаксаан ийик мен. Бирээде, шаанда браконьер дээр кижилер коңгүг эвээш турган. Ийиде, кол чүүлүнде, бо шагда ышкаш, гидротехниктиг тургузуглар база турбаан. **Арат-чон суггатка ажыглаары-биле сугну каннык ап, бүгү чүвеге хумагалалдыг болуп турган. Ам бо үеде барык шупту совхозтарда гидротехниктиг тургузуглар бар.** Хемнерден суг алырда, олар балык камгалалының ажылдаарын сагывас-тыр. Торгаа, канчаарыгыска-даа, тоомчага албас. Боттаныып келген бичии байланчыгаштар хову-шөлдерге сая-саязы-биле өлүп-кырлып кээрге, элбек балык кайын турар деп.

— Харылап турар районнарыңарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга районнарда балык камгалалының күрүне инспекторуу кижи болганымда, мындыг чүүлдерни чугаалайн. Эрткен чылын бо улуг девискээрге балыктаарының 69 хажыдыышкыннары болган. Торгаалга онаганының түңү 2568 рубль, чедирген хоразы дээш 2575 рубль болган. Эң хөй хажыдыышкыннар Барыын-Хемчик биле Бай-Тайга районнарга болгулаан. Баштайгызынга штрафтаашкынның түңү 1070,- ийигизинге 550 рубль четкен.

Балыктаашкын дүрүмнерниң хажыдыышкынчылары кол нүрүүрүнда чаңын болгаш мүзээн Алаш биле Хемчик хемнерге, Мөңгүн-Тайга районнуң хөлдеринге болуп турар. Чамдык чижектерден киирейн. Хиндиктиг-Хөлге, Момудайга кооператорлар бригадири Борис Чеботарев, балык заводундан бригадир Евгений Алексеев олар туткан балыкның түңүн тускай журналга демдеглевейн турар болган. Ындыг болганда балыктың «солагай талазынче» чорууруун оруу дуглаттынмайн баар. Ол дээш оларны 50-50 рубльге торгаан бис. Чеди-Хөлге Дагдайдан ийи машинага келген улусту туттувус. Олар 42 четкилиг болду. Кижи бүрүзүн 30-30 рубльге штрафтааш, чедирген хоразы дээш олардан 1385 рубльди тырттырган бис.

— Гидротехниктер, суггатчылар балык камгалалынга хора чедирип турар дидиңер. Тодаргай чижектери херек ийин.

— Барлыкчыларның бедик дужут ап турары бир талазында өөрүнчүг. Ам өске талазын ап көрээли. Барлыктың суггарылга системаларының эргелелиниң директоруун 100-100 рубльге ийи катап торгаан бис. Ындыг турбуже, суг алыр тургузугларында балык камгалалының хемчеглери алдынмаан хевээр. Алдын-Ишкинниң суг алыр черинде тускай шүүрлер тургуспааны дээш «Ишкин» совхозтуң гидротехниги Борис Саты 100 рубльге штрафтадывыс. Ак-Суг хемге балык камгалалының ажылдарын чорутпааны дээш «Сүт-Хөл» совхозтуң агрономчуларын база штрафтаан бис. Балык-байлаң өлүмнеринге муң-муң рубльдиң хоразын чедирип турган кижилерге 100-ле рубль штраф чүү-даа болбас турбедир ийин. Ак-Суг болгаш Барлыктың суун бүрүн-биле боол турганы дыка хоралыг болган.

Чайын бүгү ажыл-агыйлар хөй чүүлдерни чорудар болгай. Оларның мал чүгүүжү кайда турар ийик? Хемнер, суглар кыдыында. Ынаар киирген креолин балык-байлаңга кандыг-даа хораддан артык хоралыг дээрзин угааза эки. Бо-ла чорааш, оңгарларда, чөгалаарда тектирген минералдыг чемишчидилгелерни кым эскербээн боор. Часкы хар суг-биле шалы хемнер, хемчигештерже киргеш, ол база эвээш эвес хораны сугнуң дириг амытаннарынга чедирип турар.

— Силер часкаан чүнү канчаптар силер, идегелдиг дузалакчыларыңар база бар ийикаа?

— Оларым күзелдиим-биле алаайн. Мөңгүн-Тайгадан бойдус камгалалының район комитединиң даргазы Кара-оол Донгак, прокурор Алексей Моңгуш, Чөөн-Хемчиктен арга камгалалының инженери Валерий Гладкий, Сүт-Хөлден милиция ажылдакчызы Геннадий Моңгуш, Бай-Тайгадан арга даамылы Э. Ш. Иргит, Барыын-Хемчиктен шагдаа ажылдакчылары Олег Бады, Сергей Севачев, Улуг-Хемден Юрий Трушников. Бо үстүнде адааным эштер болгаш өскелер-даа рейд чорударынга, балыктаарының, хемнерден суг алырының хажыдыышкыннарын илередиринге идепкейлиг киржип келген. Бистиң чугаавыстың эгезинде 69 деп адааным хажыдыышкыннарның 41-үн хөй-ниитиниң дорт киржилгези-биле илереткен болгай бис. Оон ангыда дөрт хажыдыышкынны хөй-ниитичилер боттары сойгалааш, актыны тургускан. Черле ынчаш сөөлгү үеде хөй-ниитиниң идепкейлиг апар чорууруунга өөрүвес арга чок.

КАНДЫЫЗЫН-ДАА КӨРГЕН

Баштарының дүктери меңгүннелип, назы-хары дөгүй берген кырганнар амыдыралчы эрткен оруун тоогуп турда, дыңнаарга солун-на чорду. Оларның чугаазындан алырга, амыдыралда өскерлиишкиннерни эскербейн орар кижи чок. Харын-даа ажыл-агыйларда үлүүн киирбишаан турар чамдык кырганнар үениң негелдези-биле ажыл-ижин кылыр күзелин эш-өөрү-биле үлежип, таарзынмайн турары айтырыгларны чидиг-чидиг көдүрерин сүмележип турар. Шак ындыг ажыт-чажыт чокка чугаалажыышкын Кызыл-Мажалык суур Совединиң хуралдаар залынга чыглып келген пенсионерлерниң аразынга чоокта чаа болган.

Сезоннуг үелерде кырганнарның киришпейн баар ажылдары ховар. Часкы үелерде чаагайжыдылгага, чайгы мал чемн белеткелинге дээш, өске-даа шыдаар ажылдарынга киржилгези идепкейлиг. Ынчангаш боттарының чурттап орар суурун арыг-силиг болдурарынга, ногаанчыларынга база картофель болгаш ногаа аймаан тарып өстүржүрүнге активчи киржирин пенсионерлер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Э-С. К. Каражыкпай илеткелинге чугаалаан. Кырганнар боттарының амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны салып, аңаа чедимчелиг харыны алган. Хоочуннар Мамын-оол Куулар, Суга Сарыглар, Попай Эрес-оол олар пенсионерлерниң амыдырал чуртталгазында чедер-четпестерин ажык-кара чокка айтып, саналынга чидиг шүгүмчүлелди кылган.

«Көрбээн чүвези, кедүрбээн хемээ чок» деп тыва улустуң чиге сөглээн чугаазы бар. Шынап-ла, Кызыл-Мажалыктың хоочуннарын көөрге, амыдыралдың кандызын көрбээн кижи чок дээр. Хуралга киргениниң дузаламчызын чөптүг ажыглаарын, акша-көпеекти эъш-чем болгаш идик-хеп садарынга шын чарыгдаарының талазы-биле база чугаа кылган. Бо чылдың чаагайжыдылгазы чорударынга В. Даназы, О. Биче-оол, Г. Сегленмей, С. Суга оларны сонгаан. Пенсионерлерниң дыштанылгазынче сагыш салыр айтырыгны чугаалажып тура, Шушенскоеже аян-чорук кылып чедерин, олче баар машинаны ниитилелдиң баштаар чери тывар кылдыр дилег киирген. Ол дилег хүлээп алдынган. Аңаа салдынган айтырыглар ажыл-ишке боттаныр дээрзинге пенсионерлер бүзүреп арткан.

Сарыглар СЕРИН-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Бо чылдың 5 айларының дургузунда кем-херек үүлгедиишкиннери 39.9 хуу өскен. Бии-Хем районну санаваска, кем-херек үүлгедиишкиннери бүгү-ле районнарда өзүлделиг. Таңдыда — 71,1, Эрзинде — 75, Тожуда — 73, Өвүрде — 50, Улуг-Хемде 51,2, Кызыл хоорайда 47,5 хуу кылдыр өскен. 5 ай дургузунда республикада өлүрүүшкүннерниң, аар кемдээшкин чедирер, дээрбедээр, уптээр чоруктарның, күчүлеп күштээшкиннерниң, күрүнениң болгаш хуу кижилерниң өнчү-хөреңгизин оорлаарының, хулиганнаашкынның, машина-дөлге оорлап мунар таварылгаларның саны кескүзү-биле өскен.

508 кем-херек үүлгедиглериниң моон мурнунда шииттирип чораанныр, 271-ни — назы четпээнер, 325-ти — безүс, 614-тү — ээрик кижилер, 323-тү — ажыл чоклар үүлгеткен. Кызыл хоорайда, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнарда өлүрүүшкүннерниң саны көвүдээн. Кызыл хоорайда кижилерниң амытынын кыжаныышкыныныг аар кемдээшкиннер чедирер ышкык 69, дээрбедээшкин 29, уптээшкин 101, күрүнениң болгаш хуу кижилерниң өнчү-хөреңгизин оорлаашкын чөрүс хуу-туузунда 117 болгаш 480 катап болган. Бо санныг-фактылардан алгаш көөрге, ниитиниң-биле республикада байдал нарын, а чамдык таварылгада, хөлчок дүвүреттиг болуп турар-дыр.

• • •

Июнь 1-ниң дүнезинде Сүт-Хөл районда Алдан-Маадыр оттумак школазынче 1972 чылда төрүттүнген Ч. Д. Миңгуш биле 1968 чылда төрүттүнген О. К. Ондар оорлаар дээш кирип бар тыттынган.

Ол-ла хүн Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурунга кежээкиниң 16 шакта 4 ээрик оол «Улуг-Хая» совхозтуң тудугжуларының ЗИЛ-554 маркалыг машиназын хунаап мунуп алгаш, ол-ла районнуң Арыг-Бажы суурунче чорупканнар. Аңаа А. А. Шевцов деп хамаатыже халдааш, эттеп, бижек-биле балыглаан. Ук суурнуң чурттакчыларынга хамаарышпас олар оон-даа өске хулиганныг чүүлдерни кылган. Кем-херек үүлгедикчилерин тударны-биле ынаар истелге-оперативчи бөлүк үнген. Кем-херек үүлгедиишкининге каразыттырганнарны чүгле июнь 2-де Ак-Тал суурдан тып алган. Олар милиция ажылдакчыларының сагындырыын тоовайн, дээрин оралдашканнар. Чогуур хемчеглерни алганынын түңнелинде, 1968 чылда төрүттүнген, Арыг-Бажы чурттуг кайда-даа ажылдавайн турар Чөрлиг-оол Хүргүн-оол, 1965 чылда төрүттүнген «Улуг-Хая» совхозтуң тракторизи Маадыр Шойдук, ол-ла совхозтуң ажылчыны 30 харлыг Александр Моңгуш-оол олар туттурганнар. Сургуулунгу чевиинде база тудуп турар үеде милицияның участок инспекторуу Василий Самбыл табельдиг чепсекти ажыглаан.

Июнь 2-де кежээкиниң 19 шак үезинде Кызылда Бээн-Кол, 8 бажыңның чанынга турган № А46-21 ТВ «Жигули» машинаның шилинде «Урал-2» автоприемникти оорлаан. Кызылдың чурттакчызы, кайда-даа ажылдавайн турар 19 харлыг Андрей Болаан хоорай каразыттырып туттурган.

Июнь 3-те Бай-Хаак суурнуң Пушкин кудумчузунуң 45 дугаар бажыңының кажыгда бажың ээзи В. И. Тюриниң херим иштинде кажаа-сарай аймаа өрттенген. Ю. Оюн, А. Башка олар каразыттырып туттурганнар.

• • •

Кызыл хоорайда 14 харлыг уруглуң өлүрткениниң дугайында «дидир-дидир» калбаа-биле дамчый берген. Ынчалза-даа судмедэкспертиза бюрозуңуң үндүрген түңнели-биле алырга, Нэлли Тонкошкупова тынныш органнарының чымчак чүүл-биле дуглаалган таварылганың түңнелинде механиктиг асфиксияда өлген болуп турар. Шинчилел үезинде мага-боттан кандыг-даа кемдээшкин, күчүлээшкин истери тывылбаан.

• • •

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кеземе херээ истээр килдизи өлүрүүшкүнге каразыттырып турар 1966 чылда төрүттүнген, Чыргакы суур чурттуг Хүлер-оол Доржуевич Моңгушту дилеп турар. Сөөлгү үеде Чадаана хоорайга чурттап турган.

Улуг-Хем районнуң ИХК-ның административтиг хайгааралдан чаштынып турар, моон мурнунда шииттирип чораан, тодаргай чурттап турар чери чок 1965 чылда Чаа-Хөл суурга төрүттүнген Алексей [illegible], Хову-Аксыга 1965 чылда төрүттүнген, сөөлгү үеде Ак-Тал суурга чурттап турган Валерий Геннадьевич [illegible], тодаргай чурттаар туруш чери чок, 52 харлыг, Бай-Тайга районнуң [illegible] чурттуг [illegible] Иргитти дилеп турар.

Үстүнде ады адалган кижилерни кайда чурттап турарын билир кижилер милиция органнарынче дыңнадырын дилеп тур.

НАЙЫРАЛДЫҢ КОНЦЕРТИ

Республиканың Виктор Кок-оол аттыг хөгжүм-шии театрының аалдын-сарыг кежээзинде ажыттынган. Сценага Тываның филармониязының артистери ак-көк кадак туткаш, көрүкчүлер залының олуруктарының аразында улус чоок черлерден шууштар Моол Арат Республиканың Завхан аймааның хөгжүм-шии театрының, Бурят АССР-ниң «Хэнгэргэ», «Калинка» аас чогаал болгаш улусчу ансамбльдерниң артистери сценаже чалаан, көрүкчүлер туруп кээп, аалчыларны адыш часкап уткуп алган. Моол, бурят, орус, тыва артистер национал хептери-биле сцена сыңмышпас кылдыр туруптарга, көрүкчүлер база катап адыш часкап, эзулуг интернационалчы найыралдың байырлалынга киржип келгенинге өөрүшкүзүн арын-шырайларынга хүлүмзүрүү-биле илередип турганнар.

Чиңгир ноган өңнүг, чаак, тыва тонналыг, эзлгири ел хаак дег, чалыы, чараш он ийи кыс сценага танцы-самын тевe бээрге, Убса-Хөлдүң эриин хээлээн хымыргыыштарының салгын-хатка доюлган чалгыглары чайгалып турганы-ла. Улусчу, интернационалчы байырлалдың улуг концерти ынчаар эгелээн.

Концерттиң башкарыкчызы Анатолий Серен сценага кестүп кээп, акы-дуңма Моолдуң Завхан аймааның хөгжүм-шии театрының танцы бөлүүн чарлапкан.

Микрофон дамчыштыр чарлакчы дараазында номерлерни чарлаптарга, театрның ыраажылары артистер Зоригт, Оюун Цэцэх моол, тыва ырларны, танцы бөлүү чиик, чараш танцыларны көрүкчүлерге бараалгаткан.

Дараазында сценага бурят өңнүктериң «Хэнгэргэ» аас чогаал, «Калинка» ег-бүле ансамбльдери бурят болгаш орус чоннуң улусчу ыр-шоорун бараалгаткан. Бурят улустуң ырызын ыраажы Тамара Ангархаева ырлай бээрге, көрүкчүлер бистиң аразында чугаалашпайн барып, шала моолзуг аяң бар ол ырның аялгазын таалап дыңнаан (ырның сөзү бурят дылда).

Найыралчы концерттиң программазын аралаштыр тургузуп таарыштырганы көрүкчүлерге солун болганы чугаажок. Кызыл хоорайның ыры болгаш танцы ансамбльның аныяк артистериниң танцызын улусчу хөгжүм херекселдери-биле үдеп турары чүгле көрүкчүлерге эвес, келген аалчы артистерге база солун номер болган.

«Аян» ансамбльдың ыраажылары Галина Сүрүң, Надежда Шойгу эстрада ырларын база багай эвес күүсеткен. Черле ынчаш «Аян», «Саян» ансамбльдериниң артистериниң көргүскен номерлер бүрүзүн, аалчыларывыстың уран талантызын, танцы-самын, хөгжүмүн көрүкчү бүрүзүнүң үдеп көргени ол-ла концерт болуп турда. Концерт дооскан соонда тарап чоруп-даа тура аралыгда чугаа-сөзүндэн чиле чоруп.

Келген аалчыларывыс-даа, тыва артистер-даа ыр-шоорун чүгле боттарының дылынга ырлаңгаш, дүрген чугаадан келзэш, аас чогаалының оон-даа өске хевирлеринге күүседилерин кылып турар. А артистер, көрүкчүлер ыры чүнүн дугайында чорупту туранын билбес. Ол дугайында кыска очулга турар болза эки хире, ону чарлакчы микрофон дамчыштыр кылып болгай. Чижээлээрге, «Саян» ансамбльдиң артистери сыгыт-чылап Борис Мөңгүш биле Алдын-оол Севеннең хөөмей, сыгыдының сиектери чараш тывызык, каттырыкчыг. Күүседип үстүнде зал чир-шоор дүжүп турар, а аалчылар чүү дээш залда катты үнүп турарын кайын билген деп. Балет, танцы-даа ындыг-ла ыйнаан, ун чокка-ла билдине бээр болгай.

Моол, бурят, орус, тыва дылдарга ыр-шоор чаңгылапып, хат-казыргы дег чиик ажак оолдар, кыстарның танцы-самының хиңгелеген эзи, тыва сыгыт, хөөмейниң булактарын уюктадырып кээп хоюг, өткүт үнү читкелек чорда, улусчу хөгжүм херекселдериниң маңгылыг үнү чаңгыланып кээр. Завхан аймактың хөгжүм-шии театрының национал хөгжүм херекселдериниң оркестринге үлеткеш, театрның солизи ыраажы Жанзан бодунуң дылынга бир моол ырыны ырлап доозупканда-ла, чараш тывызыгы үнү микрофонга чаңгылады берген! «Сезү Марьям Рамазанованың, аялгазы Ростислав Кенденбильдин — «Төрээн Тывам». Моол Арат республиканың алдарлыг ол артизи тыва чоннуң бир ынак, чоргаарланыр, чараш ырызын тыва дылга ырлай бээрге, аалчылар, артистер сцена кыдыынче кокпа-моол үнүп кээп, ырның иштизи-биле ырлажып күүседири-биле концерт доостур.

Неделя дургузунда бачым ишче шимны бергеш, барыкла баш кодурбейн ажылдап кээп кылылдылапга эпткен улуг-хуулде болган материалдары байыштал кежээзи сергеп хөннүг шиңнаан бюро.

Валентина САТ.

ЧУРУКТАРДА: Завхан аймактың хөгжүм-шии театрының танцы бөлүү аныктар танцызын күүседип тур; Бурят АССР-ден келген ыраажы Тамара Ангархаева ырлап тур; Моол Арат Республиканың алдарлыг артизи, Завхан аймактың хөгжүм-шии театрының солизи Жанзан «Төрээн Тывам» деп ырны тыва дылга ырлап тур.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кызынында эмнелге» Уран-чечен фильм. 14.15 сериалдары. 10.30—11.30 Бут бөмбүү. Ирландия биле Англияның шилиндек командалары. 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Ирландияның шилиндек командалары. 19.15 «Филиппиннин фиестазы» ансамбльның оюн-көгжүү. 19.45 Оран шимчээшкининиң аймы чок көрүүнүң талазы-биле телерадио-дамчыдылгаларының I Бүгү-эвилел конкурузунга шаңнал алган дамчыдылгалары. 20.15 Хөгжүмчүлер тогжуу [illegible]. 21.00 «Хоорай кызынында эмнелге» Уран-чечен фильм. 16-гы сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Чугула интервью. 22.40 Н. Черига ырлаар. 23.05 «Сес» деп литература уран-чечен программа. 01.00—01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Коста-Рика биле Шотландияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Нидерландының шилиндек командалары. 10.30 Ритмиктиг гимнастика. 11.00 [illegible] фильм. «Ритмс — [illegible]» 1-ги сериязы. 12.05 [illegible] орус тогжум телефильмнери. 12.40—13.50 «[illegible]». Уран-чечен фильм. 3-ги фильм. «41 чыл» 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 [illegible] фильм. 18.20 «[illegible]». [illegible] — бүгү-[illegible]. «Совет Тыва» совхозтуң социал-экономиктиг айтырыглары». 19.20 Медээлер. 19.25 «Аян тову». Ундурулгеде: Медээлер. «Кезем-[illegible]» телефильм. [illegible] «Часкы [illegible]» [illegible] 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. Бельгия биле Мурнуу Корейниң шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00—04.00 Информастыг программаның уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Кино абонементизи. «Салым-чолдуң өскерлиишкини» Уран-чечен фильм. 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Без единой улики» (АКШ) 9.00, 11.10, 13.20, 15.30, 17.40, 19.50 шактарда.

Видеозал: Сборник мультфильмов № 5 10.30, **«Гонки «Пушечное ядро»** 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Горький можжевельник» 9.00, 12.20, **«Как проводят каникулы Болек и Лелек»** 10.40, **Киносборник № 28** 13.40, **«Ситара»** 15.00, 17.40, 20.20 шактарда.

Видеозал: «Как три мушкетера» 13.20, **«Идеальное преступление»** 16.00, 17.50, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Дерево, распустившее почки осенью» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Под принуждением» 15.00, 15.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Авария» — дочь мента» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

ЧАГЫТАЙНЫҢ ЭРИИНДЕ

Чалбыыш от дег херел чашкан, чайның хүнү эргип келген. Өөреникчилер ам чайгы дыштанылгазынче кирипкен. Уругларның дыштанылгазы боттарының күзели-биле чылдын-на янзы-бүрү кылдыр органзастаттынып турар. Чамдыктары ырак-узак походтарже аъттанып, өскелери совхозунга ажыктыг ажыл кылырлар, чамдыктары малчын ада-иезинге дузалажып, сериин чайлагларга дыштанырлар. Пионержи лагерьлерге дыштанырлар база бар.

**Ээр көк сыннар
Ээним-арга эштип алган.
Аңы, кужу
Аян тудуп шимээргешкен.
Чаткан аңаа
Чагытай хөл чалгыы чуттан.
Чайын аңаа
Чаштар үнү өөмежи бээр.**

Шынап-ла, май 7-де каас-чараш Чагытайда лагерьлер ажыттынган. Ында бичиилерниң ыр-шоору, каткы-хөг, оюн-тоглаазы ам дииңмиттедип берген. Бирги сезонда «Байлак» пионер лагеринге колдуунда-ла кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының уруглары 300 кижи дыштаныры-биле чеде берген. Ол лагерьге үш сезон иштинде шупту 900 кижи дыштанып, хостуг үе-шагын солун, хөглүг кылдыр эрттирерлер.

Уругларның чайын хөглүг дыштанырынга «Байлак» лагеринде бүгү-ле таарымчалыг байдал баш бурунгаар тургустунган.

(Бистиң корр.).

ТӨӨГҮ МУЗЕЙИНГЕ

Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозта библиотека эргелекчилеп турар мен. Чоокта чаа Чыргаланды ортумак школазының 3-4 класстарының өөреникчилери-биле Тандының Кочетово суурда Кызыл партизаннарга тураскаан музейге экскурсиялап чорадувус. Шыны херек, мен база аңаа бир дугаар барып, бичии өөреникчилер-биле дөмей, музейниң эдилелдерин, документилерин кончуг сонуургап көрдүвүс. Тываға партизан шимчээшкининиң командирлериниң бирээзи С. К. Кочетовтуң чурттап турган бажыңын, оон эт-севин сонуургадывыс.

Музейниң ажылдакчылары келген аалчыларынга база [illegible] улус болуп, «[illegible]» совхозтуң ажылчыннарын, [illegible] музейинче [illegible] чалап турду. Өөреникчилер-даа, меңээ-даа ол төөгү музейин сонуургап көргени сеткил хандыр [illegible].

Елена СЕДИП-ООЛ,
библиотекарь.

СПОРТЧУ АМЫДЫРАЛЧЕ КОКПА

Ажыл-биле чугаалаарга, мен Минусинскиниң А. С. Пушкин аттыг башкы училищезиниң күш-культура салбырын 6 чыл бурунгаар дооскаш, бо Мөрен ортумак школазынга ажылдап чедип келгеш, школада бо эртемниң башкылаашкынын эзенгей байдалда турар дээрзин дораан эскердим. Бир хол бөмбүү, бир баскетбол бөмбүүнден өске барык чүү-даа турбаан. Спорт залының хеп уштур чери ажыглал чок, шуут дүжүп турду. Эге баштай ынчан күс келген чүве болганда, оон сонгаларын шилдээш, септеп алдым. Спортчу дериг-херексел типтинмес, бодуун спорт шөлүн дериир эгелээрин че бодалсагыжым улганган. Бодуун хевирниң брустарын, турниктерин кылып алырынга чиигеп хоолайлар херек апарган. Ону дөө кайда-чүде өскен-төрээн ступрум Наоыдан барып тыптынып алчык мен. Ынчангаш-да уругларның күш-дамыр сайзыралынга эргежок чугула спортчу шөл деринтинген. Чоокку үеде ону улам байлакшыдып турган, аңаа эге шериг белеткелин база эрттире бердивис.

Ол бүгү-биле чергелештир баскетбол, хол бөмбүктерин четчелеттинген. Гимнастикага эргежок чугула херекселдерни база хире-чергези-биле тыптынып алган бис. Чүгле хаактарывыс безин 200 ажыг эжеш. Узун, кыскалыг. Арта барык дегерезин майыктаашка кедер. «Быстрица», «Енисей», «Рекорд», «Прикамье», «Ушок» дээш, кандызын чок дээр. Оларда 1-3 класс чедир назылыг бичии эге класс уругларынга таарыштырып каан кидис идикке шарып хаактардан эгелээш, район, республика чергелиг маргылдааларга шаңналдыг чер дээш тутчуп болур хаактар барып оларның чүгле аттары безин тода херечилээр ышкажыл.

Бир эң хол кичээнгейни кичээлдерниң хар-назы, өзүлде, хан-дамыр сайзыралынга дүүштүр тургузарын чедип алырын кызыдып турар мен. Чижээ, эге класстарга ол шимченгир оюннар, ырак эвес хемчээлдерге чалаг чарыш, хаактыг маңнаары дижик. Чогум кым-бир уругнуң оолдуң чүү чүвеге сундулуун, хандыкшылдыы мында хевирлеттинип эгелээри тодаргай. Дараазында хөглүг старттар-биле ол уламчып чоруй бээр. Бо-ла узун-чаңчалдарны база билдириг ажыглаары чугула. 5 класстардан эгелеп спортчу оюннарже шилчир бис. Ынчан сула шимчээшкиннерни баскетбол, волейбол оюннары солуур. Бо талазы-биле тускай календарьлыг планы чогаадып кылып алгаш, аңаа чагыртып ажылдап турар бис. Ооң кадында спорттуң тускай хевирлеринге секцияларны ажыткан бис. Олардан демги-ле адааным баскетбол, хол бөмбүү. мынчалыг хоккей, хаак, хол шимдыраа секциялары хөй өөреникчилер адын бижидип, вденкейлин-биле киржип боор чорду.

Күш-культура болгаш спортка тураскаатан булуң школаныстың кол коридорунда бир кеску чери ээлеп турар. Ында спорттуң ол-бо хевирлеринге өөреникчилеривистиң алгы-алгы үелерде көргүскен түңнелдерин; ону чедип алган уруглар, оолдарның ат-бажын бижип аскан, фото-чуруктарын делгээш, сан-чурагайларын берген. Үстүнде спортчу секцияларның эртер хүнүн, шак-үезин айыткан. Өске бир булуңну «спорт залдың бир кыдыында тускай өрээлде деп кылып алган бис. Ында үүн бүрү эртер кичээлдерниң шак аайы-биле айтып, бижип каан. ГТО дужаалдазын хүлээп алыр комиссияның составын база оон билип ап болур.

Күш-культура кичээлдериниң башкылаашкын дөңелин бедидер, өөреникчилериниң күш-дамыр сайзыралын улам экижидер дээш хемчеглерни ап турар бис. Чижээ, спорт залывыс хөй чылдар иштинде туруп келген болгаш ыландыгыя хаалары эргижирен баксыраан. Шуурмак суурда шаш пунктузундан борта таарыжыр дөрбелчин ыяштарны четчеп сайны-биле Чагытай аттаан: ооң септелгезин ам барык доозар дей бердивис. Ол ышкаш бо чайгы чылыг, чаагай шагда дашты-ла хол бөмбүү, баскетбол ойнаар шөлдерни эзелеп дериир бис. Эртем өөредилге чылында күш-культура башкылаашкынынга бир чаа чүүлдү немей тып кылдывыс. Ол кадын кош-как уругларже сагыш салыышкын болур. Олардан тускай эмчи бөлүү деп адаар бөлүктү тургускаш, олар-биле чиигелделиг кадыкшылының экижиириге дегүм болур тускай кичээлдерни чорудуп турар апарган бис. Чаа чүүлдер бар. Ол бүгү ажылдывыска эки салдарын чедирер дээрзин амыдырал бадыткай берген.

Сергей СОТНАМ,
Мөрен ортумак школазының күш-культура башкызы.

СПОРТ

МАКТАНЧЫГ-ДЫР

Эмин эки дээр. «Эки кылган ажыл, элеп читпес алдар». Чыл санында Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүн эрттирип турар бис. Маңаа мен бо чылгы эрткен ол хүннүң дугайын бижиир бодадым. Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг паркынче чоокшулаан тудум, мында бүгү-ле чүүлдүң каас-чаражы ала-чайгаар кижилерни хаара туда бээр. Кижи бажы кизирт. Эвуглар хүнү болгаш мыдыг болур ужурлуг, ада-иелер уругларын алдын-сарала кылдыр деңкерип алган. Черле ол хүннүң киржилерге бир янзы көзүлгеги магат чок боор. Кастаганы кылганы дыка ээдимчелиг, парк эжиинде сен эриниге янзы-бүрү ховаганнар хонуп алган ышкаш сагындырар чораан. Ол-ла бүгүнү организастаан удуртукчуларга ада-иелер четтиргенинистн илередир бис. Ыдаңгыя режиссёр Айлана Леонидовна Чадамбага өөрүп четтирбестиң аргалы чок. Концерттериң кайызын кандыг дээр боор. Чүгле харын Өскүс-оол дугайында көргүзүп, турар тоол ойнаан бичии артистериң үнү арай дыңналбас, чугаазы бирде орус дылда-даа апаар, бирде тывалай-даа бээр, эдеп болур. Шак ындыг хевирлиг көргүзүгнү аңаа театрга бараалгаткан болза тода болгаш дыңналгыр-даа болур. Таныысам, ырлары мактавастын аргазы чок. Барнаулдан келген эң ылангыя «Хорошки» ансамбльдиң уругларының ойнааны, оларның идик-хевиниң аянныг көрүштүү онзагай. База бистиң чаптанчыг чараш, сеткил-сагышты өөртүп келир «Өөрүшкү» ансамбльдиң ойнаан танцызы канчап черле кижи магадавас боор. Чаңгыс муңгараңчыг чүве — оларның келир үеле концертке белеткенип чериниң чогу. Каяк хостуг, шолаан таарымчалыг бажыңны алыр ыл? «Өөрүшкүже» кым ээ көрнүр? Алы ада-ие акшы чыыр бе? Бажың тудары-биле. Мактал-биле эгелээш, муңгарал-биле доостум. Оон өске аргам чок болду.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

«НАЙЫРАЛДЫҢ НАЧЫНЫ» КУБОК ДЭЭШ

Бистиң республикада сөөлгү үеде тыва хүреш элээн сайзырап, ону шентередир талазы-биле ажылдар чорттунуп турарын эскерип, билип турар бис. Ол талазы-биле бистиң Мөңгүн-Тайга районда база баштайгы базымнар кылдынып келген. Ам районнар, ажыл-агыйлар тыва хүрешти сайзырадып, талантылыг аныяк мөгелерни илередиринге боттарының үлүүн киириштирип турар апарганы дыка өөрүнчүг-дүр. Бистиң районнуң чону, хей-аъттыг баштар спортчулар ону деткип, массалыг тыва хүреш маргылдаазын районга эттирер талазы-биле айтырыгны мооң мурнунда-ла тургузуп келген. Кыдыг-кызыгаарда районга улуг маргылдаа эттирери бергезин билир бис. Ынчалза-даа спорт амыдыралдың база бир чугула чүүлдериниң бирээзи-дир дээрзин билир бис. Ынчангаш тыва хүрешти сайзырадыр, аныяк мөгелерни өөредир, күш-культураны болгаш спортту чон ортузунга массалыг болдурар дээш бо чылын Мөңгүн-Тайга районга «Найыралдың начыны» деп кубок дээш тыва хүреш маргылдаазын эрттирер. Аңаа бистиң республикавыстың мөгелеринден аңгыда, Моол Арат Республиканың чамдык аймактарындан шилиндек спортчулар киржир. Ол чоок акы-дуңма моол улус-биле найыралдың, кады ажылдажылганы, бот-боттарын улам билчир чоокту быжыглаарынга идиг болур дээрзи чугаажок.

Маргылдаа Мугур-Аксы суурга июнь 23-тен 24-ке чедир уламчылаар, а мөгелерниң келир хүнү — июнь 22. Бистиң районнуң материал-техниктиг баазазы хандырылгазын өөренип көргеш, ол хүрешке район бүрүзүнден 8 мөге киржип кылыр органы, милет шинтирлээн. Маргылдааны эрттирер чарыгдалын, мөгелерни чурттаар чер, эмчилер, судьялар-биле хандырарын, шаңнаарын, райкүүском бодунга алыр. Аңаа келген спортчуларның орук чем, донар черинин өртээн чорутхан организацияларын ботта төлээр дээрзин сагындырып каары артык эвес.

Хүрештиң түңнелинде 1-ден 8-ке чери ээлээн мөгелерге өртектиг белектерни, дипломнарны тывсыр. А кызымак хүрешкен болгаш чараш дег кылган мөгелерге тускай шаңналдарны тывсыр көрдүнген.

Судья коллегиязының хуралы июнь 22-де 17.00 шакта райкүүскомга болур.

Чагыгларны июнь 15-ке чедир дараазында адреске чорудар: 668020, Мөңгүн-Тайга район, Мугур-Аксы суур. Районнуң спорт комитеди азы оргкомитет. Телефоннары: 2-15, 3.59.

Сергей ДАГБА,
Районнуң спорт комитединиң даргазы.

ТИИЛЕКЧИЛЕР — ЧӨӨН-ХЕМЧИКЧИЛЕР

Күрүне садыының болгаш херечилекчилер кооперациязының ажылдакчыларының, профэвилел обкомунуң призиндумунуң шиитпирин ёзугаар ооң коллективтериниң аразында спорттуң чайгы хевирлеринге бирги спартакиада эрттирерин шиитпирлээн.

Бо удаада спорттуң чайгы хевирлеринден чиик атлетика биле хол бөмбүүнге маргылдааларны чорутхан. Аңаа зона аайы-биле тиилээн командалар киришкен.

Мөңгүн-Тайганың, Чөөн-Хемчиктиң, Улуг-Хемниң болгаш Кызыл районунуң командаларының адын камгалаан спортчулар куш түү шенешкен. Баштай уруглар 500 метрге маңнашкан. Чөөн-Хемчиктиң командазындан Урана Куулар кымга-даа ашпыбаан. 1000 метр хемчээлге оолдар чарышкан. Аңаа Кызыл районнуң колушкак бараанап садыының талазы Юрий Мөңгүш тиилекчи болган.

Кросста оолдар маңнап ажыл каңын чоруткан ол ызыгаар болгаш чиве Кызыл районнуң маргылдаакчылары тиилээн, аңаа Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарының командалары болган.

Хереежен улустан Чөөн-Хемчиктиң, Мөңгүн-Тайганың, Кызыл районнуң командалары шаңналдыг черлерни дааралаштыр алгылаан.

Эстафетага Улуг-Хемниң, Кызыл районнуң, Чөөн-Хемчиктиң командалары чеңгип киириг болган.

Хол бөмбүүнге [illegible] Чөөн-Хемчик, Кызыл районнуң, Улуг-Хемниң [illegible] черлерни Чөөн-Хемчик болгаш Улуг-Хем районнарының командалары дараалаштыр алганнар.

Ниитизи-биле бирги черни Чөөн-Хемчик, ийиги Кызыл районнуң колушкак бараанап садыы, Улуг-Хемниң командалары алгаш, бирги спартакиаданың [illegible] болган.

Садыг [illegible] [illegible] [illegible].

Маргылдааны судьялаан М. Д. Биче-оол, Н. Б. Кувезин, Х. Л. Баранов олар организастыг болгаш бедик деңнелге эрттиргени. Ол хүн садыг ажылдакчыларынга моон соңгаар бо бөлетлекне чүктиг деп түңнелди үндүргеннер. Чамдык кижилерниң белеткели ынаа хоошкак болган.

Келир чылын спорттуң түр [illegible] [illegible] [illegible].

Мөңгүн ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

АДА-ИЕЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүседикчи комитединиң улус өөредилге килдизи хоорайның шупту школаларынга, оон иштинде № 4, 8, 11, 14, 15 школаларның 1-ги тыва класстарынга, а № 9 школаның 1 болгаш 2-ги орус класстарынга 1990—1991 өөредилге чылында өөренир өөреникчилериниң даңзызын июнь 11-ден 23-ке, август 13-тен 25-ке чедир чорударын ада-иелерге чарлап тур.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозу Красноярскиниң, Пермьниң университеттериниң юридиктиг факультеттеринге болгаш Свердловскиниң юридиктиг институдунга өөренирин күзээннерни документилерин хүлээп алырын чарлап тур.

Документилерни июнь 15-тен июль 14-ке чедир хүлээп алыр.

Билдириишкиннерни ректорнуң адынга (форма ёзугаар) кирер, аңаа кожар документилери: ортумак эртемниң дугайында документ (подлинниги), ажылдап азы өөренип турар черинден характеристика, [illegible] тергиниң хоойлазы (форма ёзугаар тураарлар), № 086у форма ёзугаар эмчи шинчилгезы, 3×4 см хемчээлдиг сес фото-чурук.

Айтырыгларны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, бажың 3, каар килдизи, телефон 2-49-16.

• • •

1990—1991 өөредилге чылында Улан-Удэниң харылзаа техникумунга дараазында мергежилдерниң сургуулдарын хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Харылзааның бүдүрүлге-техника эргелели дыңнадып тур: «Автоматчыткан электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа», «Почта харылзаазы».

Хүлээп салбырга билдириишкиннерни бо чылдың июль 31-ге чедир, бот-өөредилгелиг салбырга август 10-га чедир хүлээп алыр.

Кирериниң экзаменнерин хүндүскү салбырга бо чылдың июль 15-тен, бот-өөредилгелиг салбырга — июнь 10-дан эгелээр.

Айтырыгны дараазында чердеп билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53. Кадрлар килдизи. Телефон №№ 2-48-12, 2-23-90.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

ССРЭ-ниң Күрүне камгалалы комитединиң Тывада кол эргелелинге дараазында ажылдакчылар херегледтинип тур: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, бажың 15. Тываның кол хандырылга чериниң кадр килдизи. Телефон: 2-26-21.

• • •

А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказының абонемент [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

• • •

[illegible] 1970 [illegible] [illegible] июнь 22-те 9 [illegible] [illegible].

Тыва районнуң С. Е. Тока аттыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Торлаа Доңгаковичи
ДОРТУН-ООЛДУН

[illegible] [illegible].

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-38-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-38-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ ооз-ала — 3-34-03 корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ солун келбейн [illegible] — 2-22-73 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыны

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № [illegible].

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 13 среда № 134 (14334)

1925 чылдан үнүп турар. Өртээ 3 кеп.

Чайлаглаашкын эгелээн

САЛНЧЫЛАР ДЭЭШ САГЫШ САЛГАН

Частың соок хүннеринде мал-маганның дециглезин баксырап, сүт-саазы эвээжеп эгелээнинден Чаш-Тал сүт-бараан фермазының коллективи чогумчалыг черже көжерин шиитпирлээн. Хат, сооктан мыйык чер херек. Кыштагдан көжүп, Суг-Бажы деп черге хонуп алганнар. Ол болза Кара-Суг аржаанының чоогу. Ол ферманы Чадаана бар чораан улустар доораан эскерип каар. Орук аксы чер-ле болгай. Улуг-Хем районнуң «Ак-Туруг» совхозтуң фермазы ол-дур.

Ол ферма аза июнь айның 10-га чедир. Оон соонда чайлагже көжер. Эрткен чылын малдың чиир чемин чедир белеткеп албаанындан кышты бора-бүдүн ажып эрткен. Сенаж, «силос болгаш саваң аймаан 300-300 тоннаны белеткеп алза-даа, ол чедишпээн. Сиген хөй болгаш кыш ашкан. А ферманың ажылчыннары боттарының күжү-биле чүгле 20 ажыг тонна сигенни белеткеп четтиккен.

Ынчалза-даа сүт саалдазын бадырбас дээш бар аргаларны ажыглап, курлавырларны дилеп тып алганнар. Ынчангаш бирги кварталда күрүнеге 60 тонна сүт садар планың 72 тонна кылдыр күүсеткен. Кышкы үеде безин мурнакчы саанчылар хөй турган. Боттарынга бижиглээн инектеринден бир хүнде-ле 115—120 килограммны Анчымаа Ховалыг, Февраль Намажап, Чейланмаа Сундуй саап ап турганнар.

Частың сөөлгү хонуктарында кыштагга турарга сүт саалдазы кудулап эгелээн. Ынчангаш оларның чазагже көжүп ол.

Чазагга келген соонда байдал өскерилген. Ол дугайында чугаалап бээри-биле ук фермада бригадир Даш-оол Таанович Кандандан дилээн бис:

— Манаа келирвиске сүдүвүс элбей эгелээн. Суур чоогунга кадарар чер бар эвес, мында оът эки үнген-дир. Ам сагза чогуур 331 инек бар. Оларның 163-үн саап тур бис. Бо хүннерге чедир төрээн 122 инектиң 115 бызаазы бар. Оларны азыраар улустарны бижиглээн бис. Бызаа ажаакчызы Валентина Даржаа бызаазының девизин 40 килограмм чедиргеш, Наталья Шойдалга хүлээдип бээр. Наталья угбай пенсиялап берген-даа болза, бодунуң үш уруу-биле кады бызаа азырап турар. Болуңун арга-дуржулгазын уругларынга дамчыдып берип, өг-бүле керээзин чарып алган. Сөөлгү чылдарда багай эвес көргүзүглерлиг болуп, районга хамаанчок, республикага безин алдар-сураа үнүп турар апарган. Ол өг-бүле бир бызааны-ла 140 килограмм чедир азыраш, хүлээдип бээр.

Сүт саалдазының талазы-биле алыр болза, баштай манаа келиривис мурнунда 163 инектен 600 килограмм сүттү бир хонукта саап ап турган болзувусса, ам 700 килограмм ажыг саап тур бис. Бо [illegible] күрүнеге 101 тоннаны дужаар турган болзувусса, ам 134 тонна чедирдивис. Оъттуг черге келгеге чевле эки болур чүве-дир. Чайлагже көжүп, электри-биле саап эгелээр бис. Ынчап, шыйап-ла, сүт оон-даа элбей болур.

Ферма Кара-Дытка барып чайлаар. Оъттуг болгаш серииң тайгага инектериң сүдү көвүдээр, кужу немежир. Ниитизи-биле 838 мыйыстыг бода мал бар. Төрүвес болгаш эр чүвелерин үскеш баш удур тайгаже үндүрүпкен. Төрүүр болгаш саар инектерни ам үндүре бээр.

Инек саар херекселдерни чайлагже апкаргаш, белеткеп эгелээн. Электри удазыннарының үзүлген черлерин улагылаан. Чагыларда конгаларны бүрүн тургускан. Саанчыларга айыыл чок болзун дээш артык кестүм чыдар сывырыктарны шарып ассылаан. Сүт сөөртүр машинаның оорун аштап арыглаан. Саалда соонда сүттү район төвүнге чедирери-биле автомашинаны бижиглээн.

Кижи бүрүзү болуңун онаашкан ажылынга харысалгазын улгаттырып, мергежилин бедидип ап турар. Саанчылар болгаш кадарчылар аттестация дужаап, теориктиг билиг-биле чепсеглениң турар.

Коллективтиң кежигүннериниң амыдырал-чуртталгазынче совхозтуң дирекциязы болгаш ферманың бригадири сагыш салып келгениниң түңнелинде ажылчыннарның ортузунда бажың чок кижи чок. Харын-даа фермада артык бажыңнар көвүдээн. Чыл санында-ла улуг бажыңнарны тудуп, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерин ынаар кирип турар.

Амгы үеде фермада 15 саанчы бар. Оларны ийи кижи солуп, дыштандырып турар. Ынчангаш дыштаныр хүннерлиг болу берген.

Ферманың ажылдакчылары коллективтиг керээже киргениниң соонда ажылда хаара туттунган кижилерниң саны артып турар апарган. Баштай 82 кижи ажылдап турган болза, оларны 54 чедир кызырган. Кижи бүрүзүнге ажылды хуваагаынының соонда, безин бо сан көвүдей берген. Саар инектиң саны 300 ашкан соонда бир кижиге 25 инекти бижиглеп каарын бригадир чугаалап орар. Ынчап кээрде, саанчыларның саны кызырлыр болгаш алыр шалыңы улгадыр. Ам саанчыларның айда ортумак шалыңы 200 ажыг рубль. Ол хөй бе, азы эвээш бе? Эвээш болбайн канчаар. «Кижи бүрүзүнүң ортумак шалыңы үш чүстен эвээш эвес турар ужурлуг» деп, ферманың бригадира сагып орар.

Оон алгаш көөрге, кижи дугайында сагыш салыышкын деп чүве бар. Бригадир ол фермага ажылдаа-ла чыл безин четпээн. Ол хереде-ле болуңун ажылынче шуудап кире берген. Оон планнап олурарындан алгаш көөрге, баштай кижилер дугайында сагыш салыр, оон соонда олардан негелдени күштелдирер. Амыдырал-чуртталгазын экижидеринче кичээнгейин угландырар.

Кыштагны сентябрь-биле ийи кижини арттырып каан. Олар ам кажааларның эжиктерин болгаш үрелген шалаларын сентябрь-биле материалдарны белеткеп эгелээн. Кажааларның ишти-даштында боктарны арыглап аштааш, ырады тегеринге белеткеп каан. Бажыңнарның печкаларын кылыр түүйбүларны дилеп тып турар. Күзүн саанчылар болгаш кадарчылар келгеш, кажааларны шеф-биле чылыглаар.

Ам Чаш-Тал сүт-бараан фермазының коллективи чартык чылдың сүт планын июнь айның 20 үезинде күүседиптер дээш сорулганы салган ажылдап турар.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Чаңгыс аай политхүн: айтырыг болгаш харыы

ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫНЧЕ КИЧЭЭНГЕЙ

Май айда республикага болган чаңгыс аай политхүнде көдүргүнген айтырыгларның бирээзинге бөгүн Тыва агроүлетпүр эвилелиниң кооперативтериниң, бүдүрүлгелериниң болгаш хууда дузалал ажыл-агыйларын хөгжүдериниң талазы-биле бөлүктүң удуртукчузу К. А. Башанов харылап турар.

Республикада он чеди бүдүрүлгелер болгаш каттыжыышкыннар дузалал ажыл-агыйны тудуп турар. Ниитизи-биле оларның саны 34. Оларга 7,8 муң гектар девискээрниг черни, оон иштинде 4,6 муң гектар тарылга шөлүн үндүрүп берген. Дузалал ажыл-агыйында 400 баш мыйыстыг бода мал, оон иштинде 280 инек, 2,9 муң хаван, 2,0 муң ажыг баш хөй, өшкү бар. Эрткен чылын эътти, сүттү, картофельди база ногаа аймаан 1,4 миллион рубльге бүдүрген болгаш саггарган. «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарның, мыш ажыл-агый база суг-мелиорация каттыжыышкыннарның дузалал ажыл-агыйлары продукция бүдүрериниң хемчээлин өстүрүп турар.

Продукцияның бот-үнезин бедидип шыдаваанындан чамдык бүдүрүлгелер дузалал ажыл-агыйын хөгжүдүп чадап турар.

Сөөлгү чылдарда хууда дузалал ажыл-агыйы база элээн сайзыраан. Оларның саны республикада 38,2 муң. Мал тудуп турарларның саны өзүп турар болгаш, республикада бүдүрүп турар мал продукциязының 30 ажыг хуузу оларның үлүүнге онаажып турар. Хуузунда улус чылдың-на картофельди 10 муң тонна чедир, 2,0 муң тонна ногааларны ажаап өстүрүп турар. Ынчалза-даа көдээ черде өг-бүлелерниң 9,2 муң хирези мал-даа тутпайн, огород-даа чок болуп турары четпес.

Агроүлетпүр эвилели бүдүрүлгелерге болгаш хуу кижилерге малдың чаш төлүн садып алырынга, чер үндүрүп бээринге, чемиштидилге база техника-биле хандырарынга дузалап турар. Хөй мал тудуп турар тараачын ажыл-агыйларга черни ажыглаарының талазы-биле тускай шиитпирни юридиктиг бот-биле хүлээп алыры негеттинип турар.

Геннадий КОЛМАКОВ.

СЭКП ТК-га хурал

Июнь 11-де СЭКП ТК-га эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия крайкомнарының болгаш обкомнарының бирги секретарьларының чөвүлел хуралы болуп эрткен. Хуралды СЭКП ТК-ның Чиггие секретары М. С. Горбачев ажыткан. «Башкартыныр рынок экономиказынче шилчилери-биле холбашкан чамдык айтырыглар дугайында» илеткелди СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков кылган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге болгаш Россияның партия конференциязынга белеткелдиң чоруу дугайында чугаалашкан. Ол айтырыг талазы-биле дыңнадыгны СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев кылган.

М. С. Горбачев чөвүлел туралга чүве чугаалаан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Съезд июнь 11-де ажылын уламчылаан. Эртенги хуралга Президент чөвүлелиниң кежигүнү **Е. М. Примаков** чүве чугаалаан. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Съездиниң депутаттарынга кыйгырыын ол номчаан.

«Съездиниң июнь 9-та болган хуралынга чамдык депутаттарның Б. Н. Ельцинниң эвилел телевидениезинге берген интервьюзун чогуур үезинде дамчыттайн барганынга ССРЭ Президентиниң хамаарылгалыг деп бадыткап турганы даап болдашкын болур. Харын-даа ол интервьюнуң дугайын ук айтырыгны Съездиге чугаалажып эгелээн үеде бир дугаар дыңнадым. Өңчүк-чаңгызаг бо айтырыгны кымның база кандыг сорулга-биле организастаанын тодарадып илередирин РСФСР-ниң улус депутаттарындан дилеедим. Мээң адресимге хамаарыштыр шын эвес чүүлдерни чугаалап турган кижилер хөйнүң мурнунга буруузун миннип боор деп идегеп тур мен» деп кыйгырыгга чугаалап турар.

Е. М. Примаков чурттуң политиктиг удуртулганы чуртта байдалды хандыр өөренип көрбүшаан, боттуг күштерин каттыштырар дээш чогуур хемчеглерни алыр деп туралыын онзалап демдеглээн.

Оон соонда депутаттар Съездиниң ажылын чырыдып турар массалыг информация чепсектериниң ажылын талдыштырар болгаш контрольдаар комиссияны бадылап тургускан.

Дараазында Россия Федерациязының күрүне суверенитединиң дугайында декларация төлевилелин чугаалажып эгелээн. РСФСР-ниң чаа Конституциязын ажылдап кылырынга үндезин болур бо чугула документиниң мооң мурнунда ниитизи-биле чүүлдүг деп хүлээп алган турган. Төлевилелди чедир ажылдап кылыр талазы-биле комиссияның даргазы **О. И. Тиунов** депутаттарның саналдарын кандыг янзылыг кииргениниң дугайында дыңнадыгны кылган соонда, декларацияның төлевилелин чүүлдер аайы-биле сайгарып тургаш, хүлээп ап эгелээн.

Декларацияның эге чүүлүнге хамаарыштыр мооң мурнунда боол турган туралдаарга улуг маргылдаажы тургустунуп кээп турган. РСФСР ССРЭ-ниң составынга федерация азы конфедерация хевирлиг-биле даап кирер ужурлуг бе деп айтырыг тургустунуп турган. Депутаттар бо удаада эге чүүлдү мындыг утка-биле хүлээп алган: «Съезд Россияның Совет Социалистиг Федеративтиг Республиказының бодунуң девискээринге күрүне суверенитедин чарлап база чаартынган ССР Эвилелиниң составынга эрге-хоойлу [illegible] демократтыг күрүнени тургузар шиитпирлиин дугайын меделгеп тур». Декларацияның үшкү чүүлүнде бижээни: «РСФСР-ниң суверенитединиң болгаш күрүне эрге-хоойлу [illegible] депутаттарның [illegible] болза оон хөй национал [illegible] болур». Бешки чүүлге хамаарыштыр депутаттар мооң мурнундагы шиитпирин тевээр арттырган. Ынчаар ССР Эвилелиниң хоойлу актылары РСФСР-ниң суверенитединге аттыгжыйн [illegible] болза, оларны күштүг [illegible] кииерин түр соксадып деп айтыткан. Сезен [illegible] чүүлге РСФСР-ниң девискээри оон чонунуң бүгү-ниитиниң [illegible] соруун барымдаалавайн кертип болбас деп айыткан.

Өске-даа чүүлдерниң мыйыг янзылыг сайгарып чугаалашканының түңнелинде декларацияның кол-кол чүүлдерин хүлээп алдынган. Автономиялар дугайында айтырыг чедир шиитпирлеттинмээн.

Съездиниң чансар үелеринде Дээди Советтиң Республика болгаш Национал Советтеринге соңгулдалар болган. Республика Совединге ам-даа 5, а Национал Совединге 3 кижиниң чедир соңгутпааны санаага комиссиязының даргазы дыңнаткан.

Съезд ССРЭ-ниң Тараачыннар эвилелиниң тургузукчу бирги съездизинге байыр чедирип [illegible].

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Хой кыргылдазы — хүннүң чугула айтырыы

БҮДҮН ӨГ-БҮЛЕЗИ-БИЛЕ

Эзинниң Сөөлчерге чоок турган, мында хойжу кооперативтиң элээн хөй кежигүннери-биле ужуражып чугаалашкан бис. Амгы үеде оларны кол-ла сагышсырадып турар айтырыглары аренда харылзаалары биле кыргылда боор улус чорду. Дециилгелиг, чаа арга-биле ажылдаар күзел улуста бар, чүгле оон эге үезинде билдинмес чүүлдер-ле хөй болуп турар. Аанакайын, чедир тайылбырлаваан, өөретпээн, билбээн бис дээр сөстер хөй.

Төрүвес аныяк хойлуг малчын Нина Араптанда база айтырыглар эвээш эвес. Чижээ, кыштагда бажыңның баланс азы арткан өртээ 10 муң рубль дээн, а аргажок эргижирээн чавыт кажааны 9 муң, чунар-бажыңны 6 муң. Бажың амортизациязы (элендизи) дээш хойжу 190 рубль төлээр. Айтырыы: ол түннер кайыын үнүп келгенил? Өске-даа айтырыглары эвээш эвес. Ынчангаш малчыннарга сүме, өөредилге херек болуп турар, манаа «Чаа орук» совхозтуң тускай эртемниглериниң — экономистериниң, бухгалтерлериниң болгаш өскелериниң-даа — сөзү негеттинер-дир. А чогум кол-ла чүве эки ажылдаары, артык чарыгдал үндүрбези деп чүвени хойжулар эки билир, оон бадыткалын кыргылда пунктузунга баргаш база эскердивис.

Баштайгы ол хүн кыргылда шоолуг шуудавайн барды ышкаш. Мурнунда кежээ суурга солун концерт (моол аалчыларның) болур дээн, чамдык улус ынаар баткан, ынчалза-даа бир-ле чылдагаан-биле оозу болбайн барган, даартазында он шакта деп каан. Улус чыып киирер дээш машина пунктуга эртен келген, ынчалзажок мында улустан концерттер чорур күзелдиг кижи чок болду. «Көрген болза эки-ле чүве-дир ийин, ынчалза-даа...» Хой хачызы-биле кыргып турган он ажыг кижи улаштыр-ла турупкан. А мурнунда хүннерде электрик, белеткеп каан он ажыг хачылыг электри агрегаты сөөлзүреди ажылдап кирген. Чамдык хойжулар «дүк эрай хозаваан» дишкен, а өскелери «ол чүү дээрнер ол, хозааш, оон харын катап чыпшыныш түрээ» дээн бичии маргылдаа-даа үндү. Чүү, кандыг-даа болза, пунктуда ажыл эгелээн, кожазы хемде «Тарлашкын» кооперативте база ындыг.

А бир чамдык хойжулар пунктуже далашпайн турар, оларның бирээзи — үстүнде адааныывыс малчын Араптан. Ол өөнүң ээзи чылгычы Амыр-оол база уруглары-биле хоюнуң хөй кезиин кыргып апкан, азыш дүк-даа халас барбаан. «Кыргаан дээш чарыгдал база чок болур» деп ордулар.

База бир хойжу өг-бүле Долгарлар — хачы тудуп шыдаар кижи бүрүзү пунктуда ажылдаан турлар: хойжу бодуу Анай-оол, өөнүң ишти Татьяна, оңгу классчы уруу Долаана, шеригден келген оглу Сайын... Кайызын кандыг дээр, база-ла шевер, кежээ улус, чоржук.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.

ЧУРУКТАРДА: хойжу Анай-оол Долгар кыргылдаада; хоочун малчын Сагар Даржап.

Владимир ДОКМИТТИН тырттырган чуруктары.

ТАРААЧЫННАРНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИ

ССРЭ-ниң Тараачыннар эвилелиниң тургузукчу съездизи июнь 11-де Москвада ажыттынган. Хүн чурумунуң кол айтырыы — тараачыннарның эрге-ажыын илереткен Бүгү-эвилелдиң чаа ниитилел-политиктиг организациязын тургузары. Съездиниң ажылында бүгү девискээрниден келген ийи муң ажыг делегат киржип турар.

Экономиканың хөй талалыг боол турар болгаш үндезин экономиктиг реформаны боттандырып эгелээн байдалдарда аграр секторну чаартырының оруктарының дугайында илеткелди съездиниң оргкомитединиң даргазы, колхозтарның эвилел чөвүлелиниң даргазы И. И. Кухарь кылган. Эдеринчи илеткелди ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Министрлер Чөвүлелиниң Азы-чем болгаш продукция садып алыр талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы В. В. Никитин кылган.

Съездиниң ажылында М. С. Горбачев, А. И. Лукьянов, Н. И. Рыжков, Е. К. Лигачев, Ю. Д. Маслюков, Е. С. Строев киржип турар.

(СЭТА).

ПУНКТУЛАР БЕЛЕН ЭВЕС

Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйлары кайызын-даа хой угланыышкынныг. Ынчангаш орулгазының хөй кезиин оон ап турар. Бо чылын 58,5 тонна дүкте 39161 [illegible]

[illegible]

рээжек чону немежир. Ажылдаар кижилерни бруцеллезка удур дарый тарып эмнеп, камгалаар ужурлуг. Мал эмчизи Алдын Адыг-оол бо хүннерде [illegible]

[illegible]

Тайылбыр мындыг. Чедишпес [illegible]

[illegible]

вуске, чаржынчыны. Серииниң дээвилеринде шиферлер ойбалдежик. Пунктунуң иштин аштап арыглаваан. Хой кажаазы бузук, аңаа база-ла хол [illegible]. [illegible] кирип [illegible]. Чүге дээрге [illegible] келдегзен. Чоокта чаа манаа өн-

Рейд

[illegible]

маан, эжик, аңмаары чалагай. Печканы бузуп кааптан. Шалазы [illegible]

[illegible]

Даг совхозтарның пунктулары [illegible]

[illegible]

Чүгдүр МАНДАРАА,
Владимир САЛЧАК,
АҮК-туң ажылдакчылары.
Александр ХЕРТЕК,
(Шынның корр.).

Дүвүренчиг медээ

ИШТИ ХЕВЕРИК ИНЕКТЕР

Чаа орайтап кушкан. [illegible] Сүт-Хөл районда Кара-Мааны [illegible]

[illegible]

Аракчаа ОНДАР.

Партийжи амыдырал

НЕМЕЛДЕЛЕРНИ КИИРГЕН

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП-ниң Уставының төлевилелдерин Кызыл хоорайның партия эге организацияларында чугаалажыпкан уламчылавышаан. Хоорайның коммунистери болгаш партия кежигүнү эвестер партияның съездизинге чугаалажып төлевилелдерин чүүлдүгүнүп, деткип турар.

Оон-биле чергелештир Төп Комитеттиң Платформазының төлевилелинге немелделерни, кызылдаларны киирип турар. Тыва агроүлетпүр эвилелиниң парткомунуң, Садыг министерствозунуң, башкы институдунуң, эртем-шинчилел институдунуң, Тываның геология-шинчилел экспедициязының партия эге организацияларының коммунистери Платформа төлевилелинге хөй немелделерни, саналдарны киирген. Экономика айтырыгларынга хамаарышкан кезээ кошкак ажылдап кылганын айыткаш, ону күштелдирер талазы-биле чамдык саналдарны киирген. Соңгулданың дугайында [illegible] партияның моон соңгаар кылыр ужурлуг ажылдарын Платформада делгереңгей эвес көргүскен, ону эң чугула көрүп, амгы үеде эде турругустуушкуннуң негелделеринге дүүштүр кылырының чугулазын коммунистер чугаалап турган. Партияның съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелинге хамаарыштыр өске-даа саналдарны киирген. Партия эге организацияларының хуралдарынга, партияның хоорай конференциязынга коммунистерниң СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинге хамаарыштыр киирген саналдары, немелделери [illegible] СЭКП обкомунче [illegible].

СЭКП-ниң Уставының төлевилелин [illegible] хөй саналдар киирген. СЭКП-те кежигүн болуурунуң дугайында шыңгыы чугааны кылган. Анаа «эң-не төлептиг хамаатызы» деп сөстү немээрин чугула көрген. Кандидат стажын хевээр арттырарын саналдаан.

СЭКП-ниң Уставының төлевилелин чугаалашкан партия хуралдарынга санал берген коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер партияның үндезини— партия эге организацияларының эргелелерин калбартканын чүүлдүгүнүп деткээн. Ынчангаш партия эге организацияларының ролюн, ат-алдарын бедидерин-че угланган бүгү-ле хемчеглерни ап чорудары чугулага көргеш, ниити партияның ат [illegible] партия айтырыгларын [illegible] киргеш, бо ажылдың партия эге организация бүгүзү хүн бүрү кичээнгейге алыр. Оларның ажылы [illegible] даалгаларны коммунистерниң канчаар күүседип турарының, хөй-ниитиниң херээнге киржилгезиниң дугайында отчеттарын партия хуралдарынга, партбюроларга дыңнаар, характеристикаларын бадылаар тодаргай хемчеглерни алыр.

«СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты каш чыл партия стажтыг кежигүнге тыпсырының дугайында аңгы-аңгы саналдар болган. Бо хүндүлүг атты 30 чылдан өрү партия стажтыг кежигүнге тыпсырын хөй кижи саналдаан.

Партия эге организацияларының хуралдарын эффективниг [illegible] Коммунистерниң хөй хуралдарны [illegible] партия эге организациязы кварталда бир удаа хурал эрттирзе ажырбас деп санап турар.

Партияның хоорай конференциязынга, партия организацияларының хуралдарынга санал бергеннер партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдеринге хамаарыштыр дыка хөй чаа немелделерни, сүмелерни киирген. Оларны партияның область комитединче чоруткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Кызылдаа идик мастери Сергей Дензин ажылдаар цехинде майыктааш идиктиң ууунда сөктү берген тиглерин дааранып машинада даарап олур. Машинаның хендирлери ооң шевер ажылдаар холдарынга -даа ишкипеди.

Идиктерни удур септээр цехке чоңдан хөй чагыглар кирер. Ынчангаш ажылдар хөй. Бүдүрүлгениң планныг даалгазын ажыр боттандырып турар. Ооң кады ажылдаар эш-өөрү—база-ла бедик мергежилдиг мастерлер.

ЧУРУКТА: Кызылда идиктер септээр цехтиң мастери Сергей Дензин. Бо чылдың эрткен айларының планнаан даалгазын ол ийи чүс хуу күүседип, чарыштың мурнунда болуп келген.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

КОММУНИСТЕР: боттарының дугайында

Бистиң корреспондентивис С. Моңгал Тес-Хем районда Чургуй-оол Хемушку аттыг совхозка чораан, мында коммунистерниң совхоз бүдүрүлгезинге киржилгезиниң, оларның анаа хамаарылгазының, талазы-биле чугаа чорупкан.

С. М.-С. Доңгак, совхозта партком секретары:

— Бистиң совхозувустуң коммунистери бүгү ажылчын чон-биле бир демей, партияның стратегтиг [illegible] бүрүн деткип турар, партком кежигүннери ажылын чүмү-биле эде тургузарын уламчылавышаан ТК-ның Платформазының, Уставтың төлевилелдеринде негелделерге дүүштүр канчаар ажылдап турарын билип алыр соруга-биле коммунистер Санаа, Соян, Мөңге, Седен-оол олар(ның) партком хуралдарынга отчеттарын алдывыс. Ол ышкаш партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээ, ат-алдарын, ролюн көдүрер талазы-биле Доюндупту, Шывыкты база дыңнаан бис. Совхоз директору коммунист В. Д. Чоодуу совхозтуң ажыл-ижин башкарып бергеш кыска үеде ийи удаа ажылчын чонга бодунуң ажыл-чорудулгазын илеткээн кижи.

Үзүгүнде коммунистерниң дайынчы арга-шинээ, шынар составының дугайында анаа эвес [illegible] алганын билдингир. Бир эвес хуу-биле алыр болза, совхозтуң бүгү коммунистериниң 27 хуузу пенсионерлер, а 43 хуузу херээжен чон болуп турар. Чижек, МТМ—хөй кижилиг улуг коллектив. Ындыг турбуже, трактористтерден бир, а чолаачылардан беш-ле кижи партия кежигүннери болуп турары ажыл-иштиң бүгү адырларынга коммунистерниң салдарын чедирер, үлегер-чижээн ажыглаар, арга-шинээн бедидерин болдунмайн турар дээрзин тода херечилээр ышкажыл. Ынчангаш коммунистерниң шынаар составын экижидер дээш бир чамдык хемчеглерни ажылдап кылдывыс. Бисти база бир дүвүредип турар айтырыг — кадрлар солчуушкуну. Ындыг үр эвесте хол мал эмчизи, [illegible] бухгалтер учёт-отчёт санаашкынының саңдараткаш дээш албан-дужаалдарындан хостатты.

Ындыг-даа болза, [illegible] 1981 чылдан бээр [illegible] ажылдап келген. Ында коммунистерниң салдышкыны улуг. Тодаргайлаарга, ажыл-агыйы алдагывыс чылда ниитизи-биле 1 миллион 200 муң рубль орулганы алган. А эрткен 1989 чылда чүк сан-чурагай 1 миллион 279 муң рубльге деп болган. Ам бистиң мурнувуста турар сорулга — [illegible] чедир албаанывыс сиген, тараа, ногаа [illegible] бо чылын четчири-биле белеткээр, аренда херээн шапкыны-биле сайзырадыр, борта коммунист бүрүзүнүң төлептиг киржилгезин чедип алыр, салдышкынын киирери болур. Чүгле ынчан ажыл-ижививисти экижидер, экономиканы сайзырадыр талазы-биле сорулгаларывысты бүрүн күүседир бис.

Б. С. Доюндуп, Берт-Даг кедээ Советиниң чанында партия эге организациязының секретары:

— Маңаа бир-ле дугаарында чугаалап каар чүве партия эге организацияларын чаа дайынчы күштер-биле быжыглаары. Ынчанмас чүве болза, СЭКП кежигүннериниң хүрээлеңи өзер, ажыл-ишке бериммелниг болур туржук, харын сан-даа, шынар-даа талазы-биле [illegible]. Бистиң кедээ Совет чанында партия эге организациязы колдуунда пенсионерлерден тургустунган. Ынчангаш партийжи ажыл-чорудулгага, совхоз бүдүрүлгезинге хүн бүрү оларның идепкейлиг киржилгези чедип алдынмас дээрзи билдингир. Ынчалзажок, [illegible] коммунистер быжыглаттынган. [illegible] чедишкиннерге бистиң коммунистерниң арга-сүмезин, байлак арга-дуржулгазын эгүм, төлептиг салдышкын боор турарында чигзиниг чок. Шак ынчаар эрткен 1989 чылдың түңнели-биле кол-кол көргүзүглериниң бүрүн күүсеткен. [illegible] районда ажыл-агыйлар аразында калбарган социалистиг чарышка ийиги черни ээлеп алганыг болдувус.

Ч. В. Чаңгы-оол, автопарк ажылдакчызы, коммунист:

— Коммунистерниң бот-тарызалгазын бедидери чугула. Оон башка олар өскелерге, кежигүн эвес кижилерге деммек, үлегер-чижек болуп шыдавайн баарын эрткен отчеттуг-соңгулдалыг хуралга дыңнадывыс. Ынчан бир кижи партийжи чурумну каржызы-биле хажыдканы дээш СЭКП кежигүнүнден үндүрткен, а беш коммунист янзы-бүрү хемчеглер алыскан дээрзин дыңнаары кулакка таан эпчок. Ындынчыг болур чорду. Коммунист кижи мындыг үлегер чок болурга анаа кежигүн эвес кижиде кандыг негелде, харысалга турар боор. Бистиң автопарк коллектив база хөй кижилиг. [illegible] техниктиг ажылдакчылар-биле каттышкаш, 50 ажа бээр. Таптыг ажыглаар чүве болза, бо улуг күш. Ынчалза-даа ажыл-ижививиске ээ-харысалга чогувустан, хамаарылгавыс кошкаандан эрткен чылдың планныг [illegible]. [illegible] институт [illegible] мергежилдиг [illegible] кижи, Юрий Дыт-оол [illegible]. Ол херээнде даалган [illegible]. Хоочун коммунист улус арга-сүме кадарга, тооксавас. Автопарк—бир улуг адыр, Совхозувус бүгү республика-биле бир демей дугуй кызында ажылдап, [illegible] бүгү ажылга. Сеэртүлге-биле холбашкан ажыл-ишти коммунистерниң киржилгезин, башкарылгазы-биле дарый экижидер бис.

В. Д. Эренчин, партияның хоочуну, пенсионер:

— Үлавас Москвага бүгү чурттуң коммунистериниң улуг шуулганы ажыттынар болгай. Анаа чедир арткан кыска үеде «Чедер чүве чүл?», «Четпес чүве чүл?» деп шүгдүнер, шылгаттынар ужурлуг бис. Совхозувуска хамаарыштыр алыр болза, дыка хөй чүүл кылдынган-дыр. Маңаа коммунистерниң киржилгези бар, улуг. Партия ажылы эге организациялардан эгелээр. Ында ажыл кандыг деңнелде болдур, парткомнуң, райкомнуң ажыл-чорудулгазының деңнели база шак-ла ындыг болур дизе частырыг турбас. Бистиң совхозтуң партия организациязында шупту 76 коммунист бактаап турар. Совхоз—бүгү республикада база бир [illegible] ажыл-агыйларының бирээзи. Ынчалзажок анаа мензэргенип болбас. Амдаа хол дыңзыг ажылдаар херек. Улус, бисте кижилерни чаа ажыл-херектерже, ажыл-ишти тиилелгелерже кыйгырар, соңгу киирер бир чүүл — сөс-ку агитация. Ындыг турбуже, бисте мында-мында астыган бир чамдык [illegible] плакаттарның чүгле ону, будуу баллаттынып, баксыраан эвес, а утка-шынары база эргижирээн болуп турар. Бо парткомнуң чон ортузунга кылып чорудаан ужурлуг бир кол ажылы [illegible] ажылының сулараанын херечилеп турары ол. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң ажыттынарынга чедир [illegible] улам [illegible]. Ону төлептиг уткуурунче кыйгырган, хей-аът киирген көргүзүг материалдары бисте чок. Мындыг кол чүүлдерже кичээнгей салыры эргежок чугула.

Национал айтырыгже—партийжи кичээнгейни

ЧОН БҮРҮЗҮНҮҢ СОНУУРГАЛЫНГА ДҮҮШТҮР

Национал айтырыг талазы-биле партияның хүлээп алган доктаал-шиитпирлерин районда канчаар боттандырып турарын сонуургап, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары Камбаа Дамчатович Биче-оолдан бистиң корреспондентивис А. Ховалыг интервью алган.

— Национал хармазаалар. мы чогумчуларда кадрларны чурттакчы чонун национал составын барымдаалап чаарыштыр тургузарын чедип алыры чугула деп көрүп турар болгай. Бо айтырыгны районда канчаар шиитпирлеп турарын чугаалап көрүнерем, Камбаа Дамчатович?

— Бо айтырыгны чүгле райком пленумнарынга эвес, партия эге организацияларының хуралдарынга, күш-ажылчы коллективтерге, идеология болгаш ажыл-агый активтеринге чугаалажып көрген болгаш тодаргай хемчеглер ажылдап кылыышкан.

Политөөредилге кичээллеринге, политклубтарга, теоретиктиг семинарларга национал политика айтырыын сайгарып, дискуссияларны, «төгерик столдарны» эрттирип турар. «СЭКП-ниң национал политиказының интернационалчы ужур-утказы» деп темага чаңгыс аай политхүннер база эрткен.

Район девискээринде корум-чурум үреэшкиннери болуп, харын-даа кевүдеп турар-даа болза, националдар аразынга чөрүлдээге үндезилээн херектер болбаан. Аңгы-аңгы националдың кижилери чаңгыс коллективтерде демниг ажылдап чурттап турар.

Сөөлгү үеде нациялар аразында хамаарылга баксыраан деп үндезин чок черге шын эвес чугаа тараан. Тыва-даа, орус-даа дылдыг кижилерниң аразында мындыг чугааларны таратпа турар кижилер — арагачылар, ораа ажыл кылбас тоянчылар. Шак мындыг чүүлдерни болдурбас дээш ындыг кижилерни илередип, оларның-биле беседалажып чурттап турар черинге аайы-биле чонну хуралдарынга ажык чугааны чорудуп турар. Районның удуртур ажылдакчылары чон-биле ужуражып, тайылбыр ажылын чорудуп турар. Шак ындыг ужуражылгаларга РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттары-биле, республиканың Айыыл чок чорук комитединиң, Прокуратуразының ажылдакчылары-биле болгулаан.

Ынчалза-даа чамдык кижилерниң районнар аразының чурттакчыларын ылгай көөр, бөлүктежиишкиннер тургузуксаар чүүлдери ам-даа бар боор турары хомудаачыг.

«Шагаан-Арыг тудуг» трестиң ажылчыннарының аразынга (саналдарын өөрениир кезии сорулга-биле) анкета дузазы-биле шинчилел ажылын чорутуп. Харыылардан алгаш көөрге, 53 кижиниң бээзи национал айтырыг ону дүвүредип турар деп айыткан. Чүге дээрге кежиг чоруксап турарыл деп айтырыгга харыылар мындыг: хоорайда спорт комплекизи чок, культураның деңнели кудулунуң амыдырал хандырылгазы четпес деңнелде, культура одаглары (Культура ордузу, библиотека, Пионерлер болгаш уруглар спорт школаларының бажыңнары) чок, хоорай чазгайжыдылга-ногааннандыры талазы [illegible], корум-чурум талазы-биле байдал багай деп чылдагааннарын 39 кижи алган. Олар Шагаан-Арыг хоорайда социал-культура объектилериниң тудуу озжум темпилиг чорулп турарын кончуг шын айтып турар.

Бо чылдагааннар-биле школаларда өөредилге чылы төнерге, 29 ажылчыннаар өскээр көжер деп күзелин илереткен. Школаларда интернационалдыг кижизидилге кошкак деп, 3 кижи харыы берген. Бо айтырыглар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Комсомол райкомунуң күзели-биле дыштанар төвү тургустунган. Кабельдиг телевидение төвүн хоорайга киирген. Аныктарның чурттаглга комплекизин тургускаш, ажыл-агыйга кирип шылавайн турарларны ынаар хаара тудуп турар. Ам ол аныктар бригадазы Торгалыг школазының тудуун тудуп алган.

База ол ышкаш районнуң үндезин чурттакчыларындан тудугжу кадрларны белеткээр сорулга-биле Красноярскиниң тудуг-инженер институду-биле дугуржулга кылгаш, ынаар өөренир күзелдиг ортумак школаларның, профессионал-техниктиг училищениң доозукчуларын чыгаш, Шагаан-Арыг хоорайга кирериниң шылгалдаларын дужаарын организастап турар бис.

Район төвүнде албан черлериниң, организацияларның удуртур ажылдарынче аңгы-аңгы национал төлээлери киирген турарын чедип алыр дээш хемчеглер алдынып турар. 64 удуртукчуларның 19-у тывалар.

Бо чылын удуртукчулар кылдыр тыва национал(ның) аныяк кадрларын депшиткен. «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң эргелелгезиниң кадрлар болгаш амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызында Ч. К. Көк-оолду, хоорайның күүсекчи комитединиң даргазынга М. К. Алай-оолду, бойдус камгалал комитединиң даргазынга Г. Т. Чашты, районнуң үлетпүр комбинадының инженеринге С. М. Салчакты, № 18 КМК-ның кол инженеринге В. С. Кууларны, иштики херектер килдизиниң начальнигиниң политиктиг ажыл талазы-биле оралакчызынга С. Ч. Ондарны, район прокурорунга А. П. Дамба-Хууракты томуйлаан.

Моон мурнунда районнуң прокуратуразынга прокурорнуң дузалакчызы чүгле чаңгыс тыва турган болза, ам чеди ажылдакчының ужу тыва. Ынчалза-даа кем-херек иштеп хынаарының, ону ажыдып тодарадырының талазы-биле хандыкдыргаазы уламчылыг. Чамдык херек кылган кижилерни ийи шаанда тудуп албайн турар чүүлдер ам-даа бар боор турар.

Партия райкомунуң аппаратында 22 кижиниң 7-зи орус ажылдакчылар, район Советиниң болгаш ооң күүсекчи комитединиң аппаратында 25 ажылдакчыларның 10-у тыва эвес национал төлээлери.

Кадрларны шилип алырда, оларның ажыл-херекчи, мораль талазы-биле быжыг, бот-идепкейлиг, чон-биле ажылдап билир, кандыг-даа ажыл-херекти политиктиг талазы-биле үнелеп билир кижилерни шилип алыр сорулгалыг ажылдап турар бис.

— Национал чаңчылдарны нептередир, ону кижизидилге ажылынга ажыглаар дээш кандыг ажылдарны чорудуп турар силер?

— Районда аңгы-аңгы националдарның эки чаңчылдарын нептередир талазы-биле тодаргай ажылдар кылдынып турар.

Тыва дылдың болгаш ону ажыглаарының культуразын бедидер, улустуң эки чаңчылдарын аныяк-өскенни кижизидилгеге ажыглаар талазы-биле практиктиг конференцияларны эрттирип, анаа киирген сүмелерни амыдыралга боттандырар дээш тодаргай ажылдар чорудуп турар. Хоорайның уруглар садтарында тыва дылды орус болгаш өске-даа национал уругларынга өөредип эгелеп берген. Школаларда орус өөреникчилер тыва дылды база өөренип турар. Тыва улустуң [illegible] өг-бүле концерттериниң конкурстарын эрттирген. Улустуң аас чогаалының талазы-биле фольклорлуг ансамбльдерниң көрүлдезин школа коллективтериниң аразынга организастаан.

Орус улустуң байырлалдарын эрттирер талазы-биле Шагаан-Арыгның № 2, тыва күдага үндезилеттинген — Торгалыгның, тыва оюннарга — Чаа-Хөлдүң, Наадым дугайында — Ак-Туругнуң школалары. Шагаа дугайында — профтехучилищениң тургузуп алган сценарийлери-биле көргүскен концерттери солун болган. Ак-Туруг школазының коллективиниң тургускан сценарийниң «Улуг-Хем» солунга парлаан. Школаларда интернационалчы найыралдың клубтары ажылдап турар. Орус, тыва дылдың неделяларын, олимпиадаларны, Тыва республиканың дугайында кежээлерни эрттирери чаңчыл болган. Бо чылын районнуң школаларының аразынга спорттуң национал хевирлеринге эрттирген спартакиадазы кончуг солун болуп эрткен. Школаларда болгаш [illegible] организастап, кирип алган [illegible]. Ынчалза-даа эрттирип турар маргылдааларга, көрүлделерге орус чурттакчылар кончуг эвээш кирип турарын хомудал-биле чугаалаар апаар. Бо талазы-биле өске национал(дарның) чаңчылдарын нептередир, чон бүрүзүнүң сонуургалын барымдаалап, анаа дүүштүр ажылдап, кады кылып чорууп турар хемчеглерже аңгы-аңгы национал төлээлериниң киришпес четпес болуп турар.

Культураның тускай эртемниглериниң аразында орус болгаш өске-даа национал төлээлери эвээш. Орус гармонь, тыва хөгжүм херекселдери база чыраа бооп бар чылдар. Хоорайда ыры, танцының Улуг-Хем аттыг ансамбли (удуртукчулары С. М. Ооржак, Н. Ч. Байнакова) чүгле районда эвес, Абаканга болган көрүлдениң дипломантызы болган.

Спорттуң янзы-бүрү хевирлерин пропагандалаар талазы-биле «Начыннар» деп агитбригада база тургустунган. Культура-спорт комплекизин удуртур болгаш культура албан черлериниң материалдыг базазын экижидер талазы-биле культура килдизиниң эргелекчизи коммунист В. Н. Дендугоолдуң отчёдун партия райкомунуң бюрозунга дыңнаан. Национал чаңчылдарны нептередир талазы-биле ажылды культура килдизи ам-даа четпес чорудуп турарын бюрога демдеглээн. Бо айтырыг партия райкомунуң идеология килдизиниң контролюнда турар.

— Социал чөптүг чорукту тургузар дээш кандыг ажылдар чоруттунуп турарыл?

— «СЭКП-ниң политиказында социал чөптүг чорукту айтырыглары» деп темага чаңгыс аай политхүнүн май айда эрттирген. Чурттаалга бажыңнарын, ховар барааннарны үлээрде, ажылга хүлээп алырда, бедик төлевирлиг ажылдарга кижилерни тургузарда, тудуглада-даа, ажыл-агыйларда-даа чөптүг эвес чоруктарның үнүп турарын политхүннүң киржикчилери демдеглээннер.

Бажың үлээрде хажыдыышкыннар чүгле хоорай Советинде эвес, Чааты, Чаа-Хөл кедээ Советтеринде база бар. Хоорай Советиниң чаа соңгуткан президиуму болгаш күүсекчи комитеди бажың алыр улустуң болгаш чурттаалга шелүүн алгызының оочурун чурумчудар талазы-биле хамаатыларның эде бүрүткээшкинин чоруткан. Моон мурнунда хамаатыларның билдириишкиннерин ой-шаанда бүрүткевейн турганындан оочурга турган кижилер бажың ап чадап, харын-даа оочуру бурунгаарлаар тудум, дедир аткаарлап чорупбаар таварылгалар турганы чоннуң киленин кайгаттырып турган.

Ажыл-агыйны удуртуп чурумчуларынга чоннуң амыдырал хандырылгазы — чиэш, коммунал, садыг, транспорт хандырылгазы, культурлуг дыштанылгазын организастаарынга, социал чөптүг чорукарны тургузарынга районнуң партия организациялары идегип бээр, бүгү талазы-биле ханы сайгарып көөр апаар. Ол ышкаш кижилер-биле ажылдың чаа деңнелге тудуп, оларның негелде-херегледилинге дыңнангыр болурун партия райкому, эге организациялар, күш-ажылчы коллективтер чедип алыр сорулгалыг.

САНАЛЫМ КИИРЕЙН

Бо чылдың май 6-да үнген № 105 «Шын» солунда республиканың [illegible] министриниң оралакчызы Шой Шойжунуң «Байдал дүвүрээзиниң» деп эгелиг чүүлүнге киирген чамдык бодалдарынга [illegible] турар мен. Ындыг-даа болза, чамдык чөптүг чүүлдерни чогуур негелделиинге чедир биживаазының эскерээш, бодумнуң саналымны немей киирип турарым ол.

Чоокку үеге чедир-ле колхозтар совхозтарже шилчип турда, чылгы мал районнар аайы-биле колхозтар, совхозтар тускай демдектиг, а инек, сарлык [illegible] өске-даа малдарга кулактарынга дугаарлар кылып турду. Хуузунда чылгы малдыг кижилерниң малының чүүзүн, хар-назының, [illegible] айтып каан паспорттуг турган. Хуу малдың чиэзе-дансызын улус депутаттарының кедээ Совет күүскомнары чыл санында кылып турганын билир мен. Хуузунда малын — чылгы, инек, хаван, хой, өшкүзүн садар дээн кижи хамаарышкан кедээ Советтен чөпшээрел бижик кылдыртып алыр, ооң соонда садар дээн малының паспортун күш чок деп бижиткеш, таңма бастырып алыр чурумнуг турган. Ол үеде мал-маган оорлаар чорук дыка эвээш турган чүве.

Сөөлгү үеде чер-чер Советтери үстүнде адааның негелделерин суларатканындан совхозтун-даа, хуу-даа кижиниң мал-маганын оорлап, садып, оон туржук, мунуп ажыглаар чорукту нептерээни ында. Хууда малдың чиэзе-дансызын, паспорттаашкынын четчелеп чурумчудар дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелиниң тускай хүлээп алган доктаалы бар. Чазактың бо доктаалын амыдыралга боттандырар талазы-биле сөөлгү чылдарда боттуг хемчеглерни ап чорутпайн турарындан оорларның бажы эъттенип, кара туразында аажылап турар болу берген бир чылдагааны ында. Моон мурнунда мал-маганы садар дээн кижи келгеш, кедээ Совет ажылдакчызы [illegible] көрүп турган, шынзылга бээр турду. Ам ону чүге сагывастаан бис?

Оорлар-биле демисел чорудар тускай комиссиялар тургузар, анаа бүзүрелдиг кижилерни, пенсионерлерни киириштирер, ол комиссиялар оорларга удур демисел кылзын деп солунда бижип турар-дыр. Оорланыр, арага-дарылаар, чурум үрээр чорук чаа тыптып келбээн. Шак ындыг таарымча чок чүүлдер мурнунда-ла турган болгай. Оорлар-биле демисел чорудар тускай комиссиялар тургузуп турган херээ чок деп бодаар мен. Оон орнунга хоойлу-дүрүм хажыткан бүрүүзүг кижилерни шалыпкын истеп тодаратпаан, кем-херек үүлгеткен, оорлук кылган кижилерни улус чонунуң мурнунга тургузуп, хоойлу өттүр харыысалгага онаап турар болза, улус чонга-даа, аныяк өскенге-даа кижизидилге болбас бе?

Доңгак МИЖИТ.
Улуг-Хем район, Ак-Тал суур.

Совет ажылдакчызынга сөс

АДААРГАНЧЫГ-ДАА, ХОМУДАНЧЫГ-ДАА

СЭКП Красноярск крайкомунуң болгаш крайкүүскомунуң чанында партия, совет органнарының ажылдакчыларының билиин бедидер курстарга Тывадан чаа тургустунган улус депутаттарының район Советтериниң чамдык даргалары база оларның оралакчылары, ниитизи-биле 13 кижи өөренгеш келдивис.

Курстуң программазы мурнунгу чылдарга ышкаш эвес а езулуг-ла тодаргай ажыл-херектерже угланган. Советтер амыдыралынга удуртулга болдуруп ажылдаар хоойлу-дүрүмнерниң үндезиннериниң дугайында лекцияларны дыңнадывыс. Ниити чугаа, зелегейде, а ол ышкаш крайда байдалдар дугайында лекциялар солун-даа болду. [illegible] Красноярск крайның улус депутаттарының Советтериниң, депутаттар бөлүктериниң, комиссияларының, суд, прокуратура органнарының ажыл-агыйының дугайын лекторлар хойу-биле чижек кылдыр ажыглап, болуп турар частырыгларның чылдагааннарын болгаш оларны эдип алыр аргаларын тайылбырлап, анализтеп турары чедимчелиг болган. Лекторлар колдуунда-ла Красноярск хоорайның дээди өөредилге черлериниң башкылары, крайкомнуң, крайкүүскомунуң килдистериниң ажылдакчылары [illegible] болду. Оларны дыңнап олура, [illegible]: «Тывага, ылангыя Кызыл хоорайга чүге мындыг өөредилгелерни организаставас ирги, бисте шупту бар-ла-дыр: партия обкому, Дээди Советтиң Президиуму, Министрлер Чөвүлели, дээди өөредилге черлери, эртемденнер, «Билиг» ниитилели, дуржулгалыг удуртукчулар, ажылдакчылар... А делегей, чурт иштиң чергелиг лекция, дыңнадыгларны кылырда улуг хоорайлардан билдингир лекторларны чалап-даа алгай-ла, бир эвес бистиң лекторларывыс ындыг чергелиг айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас, күш четпес болза».

Чүге мындыг бодал төрүттүнүп келгенил? Мең бодаарымга, Тываныстың амыдыралынга таарыштыр тургускан, бистиң Советтеривистиң [illegible] четпестери, частырыглары, мурнувуста арга-дуржулгазын сайгарып, өөренип-ле деп өөредилге системазын тургустунмаанывыса. А үстүнде чугаалап турарым курстарга Тывадан барган төлээлер «хостуг дыңнакчылар» болуп турдувус. А Красноярск крайның Советтер ажылдакчылары шагда-ла ол курстарның программазы-биле таныш болгаш дискуссия, практиктиг кичээлдерге белеткенип алган болур, айтырыгларын үезинде боттарының [illegible] шиитпирлеттинмейн турар берге айтырыгларын сайгаржыр болду, а бистиң ындыг чергелиг айтырыгларывысты, «боттарынар республиканар иштинге шиитпирлээр айтырыг-дыр» деп харыы-биле тенер, кижи сеткилинге хомуданчыг-даа.

Ниитилелдиң амыдыралынче хүн бүрүде чаартынып, өскертинген хоойлу-дүрүмнер кирип турда, бистер, Советтер ажылдакчылары, хол-дайн олурбайн, оларны шиңгээткен, билиглер-биле чепсеглеңген турар ужурлуг бис. Баштайгы базымнарны кайгын, чүден эгелээрин кадрларга өөредир талазы-биле дарый хемчеглерни Тыва АССР-ниң Дээди Совети, СЭКП обкому, оларның органнары болгаш күүсекчизиде ажылының талазы-биле килдистер доктаамал чорудуп турары күзенчиг. Удуртукчуларга дээштиг өөредилге чокта, хоойлу-дүрүмнүң херек кырынга амыдыралга боттандырары хоойлулуг күрүнеже дүрген шиитпирнге аажок улуг шаптараазының болуп турар. Партия, совет органнарынга үр үеде ажылдап, шак мындыг курстарга чаңгыс эвес удаа өөренип каапкан чамдык эш-өөрүм бодалдары мээниң-биле чүүлдеш болду. Политиктиг өөредилгениң арга-дуржулгазын үениң негелделери-биле чаартып тургузары чугула-дыр деп бодалга келдивис.

Зоя ООРЖАК.
Улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Советиниң даргазының оралакчызы.

Редакцияга чагаа

ЧОНДАН ХООРУЛГАН

Он хире чыл мурнунда СЭКП [illegible]-Хем райкомунуң, райкүүскомунуң ажылдакчылары бистерге, хойжуларга, аъттыг-даа, машиналыг-даа чедип келгеш, аалдарга хонуп, канчаар ажылдап, чурттап турарывысты сонуургаар, негелде-херегледилвисти билип алгаш, ону хандырар дээш хемчеглерни ап турган. Оон-биле кады партия райкому, райкүүском кандыг доктаал-шиитпирлерни хүлээп алганын болгаш район, республика, чурт иштинде болуушкуннарны тайылбырлап, чугаалап бээр чүве. Ол бистиң ажыл-ижививиске дузалыг болуп келген. Оларга В. Шынтыы, М. Дамчай, М. Усманов, М. Комбуй, М. Бессмертных, О. Удумбара болгаш өске-даа даргалар хамааржыр.

Эде тургустунуушкун эгелээнден бээр беш чыл чедип турар. Бо үениң дургузунда бистиң партия райкомунуң, райкүүскомунуң даргалары ажыл-ишти эде тургузар ажылы чон-биле харылзааны экижидер дээш шоолуг ажыл кылбайн келген деп санаар бис. Сөөлгү үеде малчыннар кезии чоруур даргалар ховартаан. СЭКП райкомунуң секретарьларындан, райкүүскомунуң даргазындан, ооң оралакчыларындан аңгыда, килдистер эргелекчилери, инструкторлар болгаш өске-даа ажылдакчылары бар, оларны билбес, танывас-тыр бис, чүге дээрге биске келбес. Чондан хоорулган. Эде тургустунар, чон-биле харылзааны улам быжыглаар деп турда, ынчаар четпес ажылдап турар СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң удуртукчуларын шыңгыы шүгүмчүлеп, бистиң ажыл-ижививисти сонуургаарын, дуза чедирерин [illegible] дилеп турар бис.

Алдынай МААДЫ,
Хөвенмей КУЖУГЕТ,
Часымак ООРЖАК.
«Эрбек» совхозтуң хойжулары.

Оруктар болгаш транспорт, оларның ажаалда - хайгааралы

ХУУДА БОДАЛЫМ, САНАЛЫМ-ДЫР

Орук шимчээзиниңге оваа-ондак [illegible] КАИ болгаш орук ажылдакчыларының сеелгү [illegible] ажылдарны чер-черге кылып чорудуп турар. КАИ ажылдакчыларының чолаачылар-биле харылзажырының культуразы бедээн, оларның эптиг-эвилең дүрзааргаа аажок апарган. Оон ынай сеелгү үеде хайгаарал орук шимчээшкининиң [illegible] нарын, дүвүреэзинниң бергер черлеринге чорудуп турар болу берген.

А ажылчыннар аргыжылга оруктарын эде кылып, чааргып турар. Ынчалза-даа оруктарга, кудумчуларга оваа-ондак болур чоруктар кескузу-биле эвээжевейн турар. Оларның чылдагааннарын мындыг кол чүүлдерге хамаарыштырып болур деп бодаар мен.

Орук шимчээшкининиң чурумун шын сагывыры. Бо чүүл чүгле машина-техника башкарыкчыларынга эвес, кижи бүрүзүнге хамааржыр. Оруктарга, кудумчуларга — каяа-даа техниканы эзерик башкарар чоруктар хөй болуп турар.

Оон ынай база бир кол чүүлдү бистер сагывайн турар бис. Ол чүл дээрге техника мунупкаңда, хөлүн эрттир дүрген чорудар. Ол черле чүү деп чүвел, хенертен берге байдалга таварышса [illegible] кижи техника [illegible] болза чүл. Техника [illegible] хөй чок [illegible] — [illegible] черлерге, кудумчуларга кайы хамаанчок талыдап ол чорук хөй [illegible] болурун бээр турада [illegible].

Ада-иелер ынчаш чаңгыс оглу, кызынга янзы-бүрү техника мунудурар, харын-даа улуг өртектиг машина-балгатты садып бергилээр-дир. Ол эки-ле ыйназы. Техника-биле боду чеделе ажыктыг. Ынчалза-даа машина-техниканың даашмээзин [illegible] кижилерниң нерв системазынга багай салдарлыг деп чүвени бодаза эки.

Ажы-төлүнге улуг өртек биле машина садып берзеш, аажок-ла мактаныр чорур кижилерге база таварышкан мен. Ынчангаш ада-иелер ажы-төлүнүң [illegible] оглунга урунга чедингири биле тайылбырлаары ажыктыг деп бодаар мен.

Оруктарже, кудумчуларже кичээнгейни угландырар. Оруктар болгаш кудумчулар сеелгү үеде техника шимчээшкининиң негелдезинге ыракта дүүшпейн турар. Ырак черлер-биле аргыжылга кылырынга [illegible] апар-ган [illegible].

А [illegible] хөй болур [illegible]. Кудумчулар хөй [illegible] четпестер бар деп бодаар мен.

Маңаа чамдык чижектерден киирейн. Аваала [illegible] оруктарны, кудумчуларны [illegible] ол [illegible] чаалтаар болгай бис. Олар техника хамаанчок [illegible] кижилер эртери [illegible] бергедей бээр. [illegible] кааптар, а кышкыда [illegible] болур. Ындыг таварылгалар Кызыл хоорайда хөй болуп турар. Өске облустарда, хрйлаарда чүге ындыг эвес? Мони алган кижиге, чамдык удуртукчуларның, ажылчыннарның [illegible] кошкаанда, тыналдаа [illegible] четпестер ышкаш тыр.

Бисте аргыжылганың кол алыры автооруктар болганда, өске [illegible] угландыраары [illegible].

Шынап чок кылдыр кылган оруктарга чорууруга, эрткен машиналардан чаштаан даштар соңгалар шилдерин буза дээптер боор-дур. Ол шилдерни катап тып алыры дыка берге. Маңаа [illegible] машиналарның [illegible] база [illegible] Ол КАИ ажылчыны [illegible] ган?

Ылангыя [illegible] Кызыл-Хавак, [illegible] Ак-Туругдан [illegible] Ак-Туруг биле Чаа-Хөл [illegible] оруктары дыка багай. Ол черлерниң чамдык участоктарын чылдыына септээн турар, ол херекчи [illegible] чок кылыр мындыг болбайн канчаар. Ол участоктарны [illegible] кылыры негеттинип турар.

Ам-даа кылып турар оруктарга хамаарыштыр каш сөс. Самагалтай — Эрзин, Эрзин — Баян-Кол аразының оруктарын чаа кылып турар. Оларның белен апарган участоктары база бар. Оларны кылганы база-ла мындыг кончуг эки эвес. Асфальттаттынмаан чамдык черлери тар, кылыг. Чамдык дески черлерде сай, даш теп каан, ону ынаар кылган ажыл чүл? Кадыг, кургаг черни аваа-ла дескилээн каап болбас турган бе? Ол артык ажылдарга база чарыгдал үндүргенин билдингир мышкажыл. Акша-хөреңгиниң камнап, эде тургустунуп ажылдаар-ге [illegible] ол бе?

[illegible]

[illegible] бодаар мен. Бо айтырыгны республиканың [illegible] контроль комитеди холга алыр болза эки-дир.

Техниктиг ажаалда кооперативтерин тургузуп алза канчаар? Районнар төптеринде, Кызыл хоорайның [illegible] акша-хөреңги үндүрүп турган [illegible] тургузуп каан КАИ-ниң машиналар хынаар гараажтарлыг, оңгарлар-лыг албан черлери [illegible] мен. Оларны кижилерниң хууда машиналарынга техниктиг ажаалда кылыр кооперативтер кылдыр эде органзастаза кандыгыл? Оларның чамдыктарын ынчаар ажыглап болур арга бар хевирлиг. Ындылда техниктиг ажаалдалар станциялары боттарының баазаларының бичезинден хууда машиналыг кижилерниң негелдезин чедир хандырбайн турары билдингир. Оон ынай машина-техниканың ээзи кижи ону [illegible] ол черлеңге техниканы [illegible] болур 2-3 кижиден тургускаш, оларның шалыпкын [illegible] доктаатылан [illegible] чуруму [illegible] ээлери [illegible] кылдыр тургузуп ап болгай. Хууда машиналыг кижилерден артык [illegible] салып алгаш, ону сайгарган соонда [illegible] ол организацияның ажылчыннары ап турар кылдыр доктаадып тургусса кандыгыл деп саналдыг мен.

Ынчан КАИ ажылдакчыларынга таарымчалыг байдал тургустуна бээр. Шоолуг эвес үндезиниг машиналарны ол-ла черинге [illegible] эдиптер. Оруктар оваа-ондак болур чорук база эвээжээр. Хуу кижилерде ажыглаттынмайн чыдар артык кезектер база сайгартына бээр.

Ону ынчаар кылырынга КАИ ажылдакчылары улуг сонуургалдыг болурун күүсээр-дир мен.

Самбуу ЭРЕЛЧИН.
Элегес-Аксы ортумак школазының башкызы.

МИЛИЦИЯНЫҢ ЧАА ФОРМАЗЫ

МОСКВА. Төптүң милициязының кезектери чаа формаже шилчип кирген. Ону сураглыг модельер В. Зайцев чогааткан. Эрткен ийи чылдың иштинде Омоннуң КАИ болгаш № 5 милиция салбырының. Арбаттың девискээринде милиция ажылдакчылары форманың шенелдезин эдилеп эрттирген.

Чаа форма холга кадырер херексел болгаш карак чаңын тегүүлүрер газты астып алырынга таарымчалыг берген. Төптүң милициязының удуртукчулары эрги форма-биле деңнээрге, чаа форма кончуг таарымчалыг деп демдеглээн.

Ол корум-чурумну ирестиг болгаш шинтпирлиг камгалаарынга, хамаатыларга хамаарылгазынга [illegible] болгаш таарымчалыг кылдыр санаан.

ЧУРУКТА: милицияның сержантызы Олег Костеев.

А. ПОГИННИН фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

КӨДЭЭ СОВЕТ БАШТАЗЫН

Улуг-Хем районнуң Ак-Туругнуң Кара-Суггу аржаанының эм-таң шынарының дугайында чугаа республикадан дашкаар безин аажок алгаан. Ол аржаанга киргеш, аарыының эмнээшкини таарзып, та чеже кижиниң кадыы чүгээртеп, сегээн чүве! Аваа даянгыштыг келген кижилер даянгыжын каапкаш, базып чаңгылай берген деп суг дамчыыр чугаалар бар. Черле ынчаш. Кара-Суг аржааның эм-так шынарлары чоңга билдингир-ле болгай.

Өөренген чаным-биле, үе орайтай-даа берген болза, 1989 чылдың август 31-ден сентябрь 6-га чедир өг-бүлем-биле аржаанга барып дыштандывыс. Күс эгезин аржааның кончуг бышкан үези деп чоннуң чугаалаары-даа шын. Агаар-бойдус кончуг каан, сериин-даа болза, чылыг хүннер турду. Бистиң-биле кады Хакасиядан, Кызыл хоорайдан, Тываның аңгы-аңгы суурларындан элээн хөй кижи дыштангаш барды.

Бойдус камгалалынче улуг сагыштыг Совет чазак салып турда, бо аржааны ажыглап, арыг-шевергин сагып турары карак чаржынчыг. Майгыннар тигер черлерин чурумчуттаан. Дыштанып каапкан кижилер чанарда майгынының девискээрин арыглаавас, богун каапкаш чоруй баар, бок тегер чөөн тускайлап, чыылган бокту үндүр сөөртпейн турар, аржааннап келген улуску оттулар ыяштыг хандырбайн турарындан ол чоок-кавызында ыяшты камхайыра чок кызып турул берген, аржаан бажы «аагыыр» дээш хаажыларны, талдарны пөстер-биле кургадыр «боттулап» каан. Аржааның суунуң элбээ, оон эм шынары ол чоок-кавызында турар арга-ыяштың, агаар-бойдустуң байдалындан хамааржыр деп чүве амгы үеде билдингир болгай. Пөс баглаар тускай ыяшты чазап тургузуп болгай. Шуптузун ааарар болза, аржааның ажыглалын экижидер таласы-биле кылып болгу дег ажылдар, ону ажыглап турарында четпестер ам-даа бар.

«Ак-Туруг» совхозтуң удуртулгазы, Ак-Туруг көдээ Совет чамдык ажылдарны кылып турза-даа, чедир кылдынмаан, хол четпээн чүүлдер хөй. Аржааның ажыглалын хире шаа-биле удуртуп турар Кара-оол Даспак-биле чугаалажырга, бодап, боттандырарын күзеп турар чүүлдери бар хиое чорлу. Мээн саналым бар, ол чоокта «Ак-Туруг», «Найырал», «Искра» дээш өске-даа совхозтарның күжүн кадып тургаш, Кара-Сугга дыштаныкга черлерин аржаандан арай ырады тудуп, аржааннаар, эмнээр дээн кижилерге таарымчалыг байдалды чүге тургузуп болбас деп. Аваа эгелекчи рольду Ак-Туруг көдээ Совети ойнаар ужурлуг деп бодаар-дыр мен.

Дамдын КАРА-САЛ.
ССРЭ-ниң улус депутады.

ЫЯШТАР КАЙНААР БАРЫП ТУРАРЫЛ?

АЛТАЙ КРАЙ. Россияда чүс-чүс хемнер бар. Олар боттарының балык байлаа-биле байлак. Ыяштарны хемнер-биле салдап бадырып турар. Хемнер-биле салдап баткан ыяштар аваа ирип баксыраш, сугларны болгаш дириг амытаннарны хораннап өлүрүп турар.

Хемнер-биле ыяштарны салдалып бадырарын соксадыр дугайында чугаа каш чылдарда уламчылыр болгудаан. Чүгле автотранспорт-биле сөөртүр ээн. Ол чорук оруктарга чылдагааннаар болган. Улус депутаттарының Даг-Алтай облазы элээн хөй доктаалдарны хүлээп алган. Оон түңнелинде хем-биле ыяшты салдадып бадырары таарымча чок болган. Пошту кезерин хоругдаан. Дыттарны чуруктап хем-биле бадырарга, олар сугже ханы дүжүп кирер боорга бадырбастаан. Ынчангаш оларны автотранспорт-биле сөөртүрүн шинтпирлээн. Оруктар тууу сеелгү үеде хөйү-биле туттунуп турар. Бо чылдарда ыяш белеткелчилеринге автомобиль парктары хөйү-биле өскен.

Ажыл-агыйжы эвес чоруктарның уржуундан хемнерниң сугларының шынары баксыраан, салдап бадырган ыяштар кайнаар барып турары херээжок өйүн чоруур.

Россия чурттуң бүгү черлериниң 82 хуузун ыяш-биле хандырып, ССРЭ-ниң кургандырылгазының херегдээнин база күүседип турар. Чуртта тудуг материалдарының чедишпейн турарының бир чылдагааны шаанда ыяштан туткан суурларның болгаш бичии хоорайларның буурап саналраанында. Чамдык таварылгаларда кижилерни суурларже кожуп чурттаарынче хаара тудары чугула деп көрген. Кижилерниң чурттаар оран-бажыны чедишпезинден, аваа ажылчыны холлар херек.

Чоокта чаа Алтайның суурларынче чурттуң бүгү черлериннен ийи муң чыгым өг-бүлелерни кожүрер бодал тургустунган. Крайнүүскомнүң үш кезек черден ыяшты кезерин тускайлап болур. Ындыг турбуже, Иркутск облазындан сөөртүп экелген ыяш-биле бажың тударын көрүп турары эдептиг болгаш кайгамчык.

Алтайның таварчыннары боттарының аларган, хоозураан суурларындан аңгыда, хем-биле салдадып бадырган тудуг ыяжы-биле чаа бажыңнар тудуп шыдавазын билип турарлар.

ЧУРУКТА: кажан-бир шагда ыяжы кижилерниң үнү чаңгыланып турган.

В. САДЧИКОВТУН фотозу болгаш сөзү.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

Кижи • Өг-бүле • Ниитилел

ЭКИ ӨГ-БҮЛЕДЕН ЭКИ КИЖИ ҮНЕР

Келир үеже көрүш бөгүңгү чалчы салгалга мынныш-биле холбаштынар. Ниитилел кандыг аныяк кижилерни өстүрүп алыр болдур, оон сайзыралы, шынары база шак мындыг болур. Кижилер угаанның, культурлуг, эки чүүлге чүтүлдүг, чазымдыг, сарыглыг болган тудум, ниитилелдиң хөгжүлдези улам бедик дептелдиг болур. Чырык черде чүү-даа чүве аразында тудуш харылзаалыг дээрзин чедир ожаавайн баргаш, «мен кандыг-даа болзумза кымга хамаан» дээр теожок бодалдарга алзып, болумче хол чаңгып чоруур кижилер аравыста бар. Мерген угаанныг бодалыкчы классиктерниң номналында маңаа хамаарыштыр мындыг бодал бар: кижи ниитилелден кажан-даа хостут болуп шыдавас.

Бо сөстерни уткзынче халыылап көрээлинер даан. Шынап-ла, бистиң кайывыс-даа өскевистен хамаарылгалыг ышкажыл: бажыңга кижи казы чурттап олурар улузундан, а ажылынга — казы ажылдап турар эш-өөрүнден, ниитизи-биле кижи чурттап турары ниитилелиниң дүрүмнеринден (бижаттынган, бижаттынмаан-даа) хамааржып чурттаар апаар. Бир эвес бистиң кайывыс салым-чолдун айыыбиле Робинзон Крузо ышкаш, ээн ортулукка чурттай берген болза, ынчан ол ниитилелден хостут боор болур. А бистиң кайывыска-даа ындыг үүле таварышпаан болганда, бис шуптувус каттышкаш, чаңгыс ниитилел болганывыста, бот-боттарывыстан хамааржып чурттаарывыс албан болур-дур.

Бо чазын Кызылга мээн танывым 23 харлыг аныяк кижиниң чүрээ оон-биле үезинге мазылыг аныяк оолдар бижек-биле эгиеп, амы-тынынга чедип каалдаа. Хөөкүйнүң ажааы турда, кандыг-даа кадыг, шириин кижи шыдаш пайн баар, ол хире коргунчуг, муңгаранчыг болур чоорл. Ол оолдар дерзии үүлгедин-биле чеже кижиниң салым-хуузунга ялымныг чолукту чедирип каан-дыр? Оглунуң чырык чер кырында чогуга ава хөөкүй ам-даа бүзүревес, ол кажы шын-биле ченниг чүрээ канчап-даа чөпшээрежип шыдавас. Таанда, оон угааныг, чараш, кижизиг оглу моон соңгаар чырык хүнну көрбейн, кара чер адаанда чыдып алганы ол бе? Аарыг-аржыкка, айыыл-халапка таварышкан эвес, аваа-ла чаңчыкса айыыбиле «Амдызында!» дей каапкаш, ажылынче халып үнүп чоп?! Авазынга, чоок кижилеринге оон «Амдызында» дээн сөзү сеелгүзү болганы ол бе?

Аваа чораан аныяк чежезин дүржок, дерзии чоруу-биле хайыралыг амызындан чарып кааш. Демги оолдар ниитилелдиң бир эртем-билиглиг чалыы кадрының чонунга бараан болуп ажылдаар аргазындан алырган, ава кижини казынының иштинде халактадып каан, оон чаш төлүн өскүс арттырган, оон дунмаларының чүрээн көргеткен, дөргүл-төрели, эш-өөрү ханы хомудаа чыдып калган... Болааргала чаңгыс кижи ышкаш, а херек кырында оон дазыл тырткан харылзаалары эмметикчок ышкажыл.

Боду ышкаш амылыг, ачыүренниг аныяк кижиниң амыдыраар аскым кежиин боогдаан болганда, дүржок чоокта ол үүлгединиин ялазын демей-ле чуктээр апаар. Амыдыралда халас чүве чок... Кижиге бак чүве кылып каар болзунза-ла, ол сээн бодуңга кажан-бир демей-ле кандыг-бир хевирлиг кылдыр дедир эглип кээр. Долгандыр бүгү чүве дооза тудуш харылзаалыг. Кижиге эки сеткил, кара бодавас болзунза, олар сен-э база ындыг хамаарылгалыг болур. А ындыг эвес — харын база хирелиг болурун чайлаш чок. Тыва улустуң ындызындан-на чиге сеглээр үлегер домактарының бирээзи канчап «Бак сагыш башка халдаар» дээн-дир? Бак, кара сагышты хөрээнге даады тудуп чоруур болзунза, ол кажан-бир бодуңнуң бажыңны чиир. Чоннуң чечен-мерген сеглеп каан сөс бүрүзүнде-ле улуг угаан, хамы утка сиңген.

Чоннуң чүс-түс чылдарда чыгдынган сарыылдыг угаан-бодал байлакшылындан, кижилерниң чаагай үнелиг чүүлдерни сиңирген чаңчылдарындан ойталаар деп чүве, ону херекеевес, бодап билбес чоруу сагыш-сеткилдиң хоозуралынга чедирер. Сеелгү үеде аныяк-өскенниң ортузунда боду ышкаш амылыг кижиниң тынынга чедер деп кончуг ёралыг үүлгедиглер көвүдээнинге дүвүревейн олурар кижи чок. Ол дугайында редакцияга кээп турар чагааларның авторлары хөлзеп бижип турар.

«Найырал» совхозтуң малчыны Кара-оол Моңгуш редакцияже болунуң чагаазын мынчаар эгелээн: «Сеелгү үеде кижиниң амы-тынынга чедер, куштеп-чазарлаар, оорлап-дээрбедээр чоруктар чаңгыс мени эвес, хөй чонну дүвүреткен айтырыг апарган. Бир кежээ (февраль 23-те) дунмам бажыңынга баар дээш үнүп ааркаге, эзирик аныяк оолдар бөлүк-бөлүк кылаштажып чоруурга, ол аалдың оолдарынга үлеттинип алдым. Эскерип чорууруумга, ол эзирик оолдарның шуптузу чепсектиг, ыяш-даа туткан, балды-бижекстиг-даа кижи бар. Оозун аваа-ла көзүлдүр чайып кылаштажып чоруур чорду. «Дружинниктер, шагдаалар чок чүве-дир аа?» деп эдерткен оолдарымдан айтырарымга, «клубта боор ийин» дидирлер. Байдал мындыг берге турда, суурда көдээ Совет, совхозтуң директорузу чүнү көрүг турарыл? А совхозта партком, комсомол комитеди база бар болгай. Эрткен чылдан бээр корум-чурум камгалалын күштелдирер талазы-биле хөй-ле доктаал-саавырларны үндүрүп турду. Ол ышкаш оорлаар, самогон, ббага кылыр чоруктарны болдурбазы-биле тускай комиссияларны СЭКП обкомунуң секретарьларын баштадыр тургускан болгай. Кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел чорудар түр комитетти Ч.-Д. Б. Ондарның удуртулгазы-биле тургусту. Бо комиссияларның кылып чорудкан ажылының түңнелдерин көзүлбейн-дир, кем-херек үүлгедикчилерин кызырылбаан».

Хүндүлүг Кара-оол Ховалыгович, чеже-даа комитеттер, комиссиялар тургузуп турза, биске кажан, чежен кезүк түңнелдерлиг болур келген ийик? Комиссия тургузуптарга-ла байдал эскерлиг, экижип кээр турган чүве болза, бис ону мунуу-даа тургуза шаап алыр бис. Түр хамаанчок, доктаамал-даа комиссияларның эки ажылының түңнели ындыг-ла көзүлбес, Безин чадаарда акша-шалыңныг ажылывысты орта кылып чадажып олурган, кайда-чүде түр бөлүктерге дер теүлдүр ажылдаар шаавыс кайда боорул дан? Эгезинде элээн алгыржып кааш, чоорту элезинче сиңген суг дег, эстип-хайлы бээр, түр хемчеглер эчис түңнелдер бербес «эгелээшкиннер-дир» ийин. Аваа олурбайн, кандыг-бир ажылды чорудуп турарынык карак дуглаар хемчеглеринге ынанып, бүзүрээр бистерини, кижи хөөкүйлерниң, чегел төтпези-даа кончуг-ла-дыр!

Саңдаралдын [illegible] үстүкү черлерге чарбыыны белен-не болдур ийин. Ийе, харын, удуртулганы хүлээнип алган соонда, даргаларының мааң-ла харысаалгалыг болуру билдингир. Ол аңгы чугаа-дыр. Ынчалза-даа аныяк-өскенниң кижизидилгезин, ажы-төлдүң аажы-чаңын ада-иелер бир дугаарында харыылаар ужурлуг эвес бе? «Найырал» совхозтуң төвүнге кежээлерде эзирип алгаш, ок-бижек чайып кылаштажып чоруур аныяк оолдарның ада-иелери бар-ла ийнаан? Олар кежээ када оглу чүнү канчап чорууруп чүге көрбезил, хайгааравазыл? Ажы-төлдү чагып, сургаары ада-иениң хүлээлгези эвес чүве бе? Тыва улустуң кижизидилгезиниң бир дугаарында-ла сарыылдыг, бичe сеткилдиг, хүндүлээчел, чазыылдыг чоруктарга, азы өскээр чугаалаарга, кижизиг болурунга ажы-төлдү өөредиринин чүс-чүс чылдарда чыгдынган чаагай чаңчылдарын херексевестээнивис муңгаранчыг. Маңаа Тываның ССРЭ-ге каттышканы ышкаш, тыва чоннуң амыдыралынга төөгүлүг болуушкуннарның салдары халас барбааны билдингир. Эртем ажылы эвес, аваа солун материалынга этниктиг дестерге хамаарышкан казышкыннарны кылыры берге. Кол айтырыг — тургустунган байдалдан канчап үнерил? Айтырыг кижини өйлүктүр шивегейлеп кээр.

База бир чагааны номчуптаалыңар. Эрзинден Миичээ Домаа эрги чаагай чаңчылдарны эгидип алырының дугайында чагааны бижээн: «Аныяктарның аажы-чаңы хамаанчок, улуг улустуң болуун ап чорууру шаандагызынга четпес апарган. Мен бичии чорумда улуг улус уруглар чанынга бактажып, алгыржып, кырыжып турбас чүве. Ам урут-дарыг дыннаар турда, орус-тыва бак сөстерни ада-иелер чеже-даа чугаалаар апарган. Шаанда «Кырган-авам канчап барганы ол?» деп бичии кижиниң айтырынга «Кырган-аваң кызыл-дустай берген» дээр турган. «Өлүп калган» деп черле ынча дивес. Ол бистиң тыва чаңчылывыс чораан.

Ажыл чок аныяктар суурларда көвүдээн. Мен бодаарымга, пенсияже үнген улус аныяктарга орнун чайлап бээр болза эки-дир. Оон ынай школа доозар аныяктарны комсомол болгаш депутаттар холга ап тургаш, оларның кижи бүрүзүнге өөредилге азы ажылга тургустуурунга дузалажыры чугула. Көрүп чоруурга комсомол талазындан аныяктарга чеме кииг бербейн турар. Аныяктар аразынга тайылбыр, ажык чугаа чорутпас.

Эрги тыва чаңчылдарывысты өөредир, дөзеп алыр кырганнарывыс ам ховартап бар чыдар. Аныяктар, уругларым, оолдарым, өскен-төрээн черинерге турум ажылдап, багай чүвеге өөренмейн көрүңер. Каш борбак тыва улус боттарывыс өлүржүп турарывыска, таан муңгаранчыг-дыр. Эки чүвени эгин ажыр кылыңар, бак чүвени баш ажыр октаңар, уругларым».

Бөдүүн тыва херээжен кижиниң чагыы барык чалбарыг чыгым дыңналыры эскерип олур бис. Ниитилелде угаан-бодал культуразы кудулаанының нинти чылдагааннары дыка хөй. Ынчалза-даа кижиниң хевирлеттинип тургустунарының эге баштайгы үндезиннери өг-бүледен эгелээр болгай. Чаш кижиге кадык-чаагай мөзү-бүдүштү эгезинден тура хевирлээр болза, ол өзе бергеш-даа багай салдарга белен алыспас. Кол-ла чүве — кижиниң бичиизинден тура угаанныг болгаш шыдамык өөредири, чагып-сургаары, эки-бакты ылгап билиринге кижизидери болур. Моон-биле черге-лештир өг-бүледен кайы хире улуг харыысалга негеттинип турарын чугаалаваска-даа билдингир. Бүгү чүвениң түдүшкаа бо ышкажыл: өг-бүле кандыг болдур, ниитилел база ындыг болур, кижи кандыг болдур, өг-бүлези база ындыг болур, а кандыг ажы-төлдү өстүрүп каары — ада-иеден хамааржыр. Дыка хөй таварылгада «даргалар чүнү кылып олурарыл?», «шагдаалар кайнаар көрүп турарыл?» дээн чергелиг чарбыышкын чеп бе? Ийе. Олар база аваа онурбас ужурлуг. Ол ындыг-даа болза, ада-иелериң талазындан кончуг хөй чүүлдер хамааржырын утпаза эки.

Хоорай, суурлар кезии чорун турар элээдилер кымнарның төлдерил? Оларның дугайында Кызыл хоорайның назы четпестер хүлээр болгаш хуваар черинин ажылдакчылары ада-иезинге дыңнадырга, безин тоовас болуру кайгамчык. 14-18 харлыг оглу азы кызы хонук-хонуу-биле хамаанчок, чаңгыс кежээ безин чиде бээрге, ада-ие улустуң чүрээ канчап оожургалдыг шыдажып олурарыл? ИХМ-ниң уруглар хүлээр болгаш хуваар чериниң инспектору Н. И. Бурнинова-биле чугаалашкан мен. Ол уругларны аваа чеже-даа хонарга, суртаавас ада-иелерниң хавызы узун дээрзин бадыткады. Чижээ, Кызылдан 10 харлыг Лиданың авазы А. М. Моңгуш, Каа-Хем суурдан 14 харлыг Мартаның ачазы Д. С. Моңгуш (авазы Чадаанада чурттап турар) уруглары чаңгыс-даа ап келбээннер. (Сеелүнде Мартаны Ак-Довурактан төрел угбазы аппарган).

Сеелгү үеде Улуг-Хем районнадан, ылангыя Шагаан-Арыгдан уруглар хөй кирип турар. Чижээ, 10 харлыг Сергейниң авазы Буйнинская, 14 харлыг Эдуардтың авазы Цыбина оолдары каш-даа уруглар хүлээп алыр чеже киирге, тоовас болганнаан. Кызылдан 14 харлыг Слегтиң Авазы Гаврилова уруглар хүлээп алыр чериниң мырыңай дужунда чурттап турар хирезинде, оглу аваа 74 хонарга чаңгыс-даа кээп көрбээн. Оон не эрегезин казып каан боорга, ону ол төлүнден азырап алыышкын кылдыр санаан хире. Оол авазынга [illegible] га баарындан эртер-дүжерге көрүп олурар. База-ла Кызылдан 12 харлыг Женя уруглар хүлээп алыр черге 60 хонган. Ачазы Михаил Юрьевич оглун ап келбээн (авазы ону бичиизинде-ле каапкан). Шамбалыгдан 15 харлыг Т. Ондарны ада-иези ап келбеске участок шагдаазынга хүлээдип бергеннер. Оол боду муңгак, чүве мыттавас, «хөөкүйү ада-иези эттээр хире» деп Наталья Ивановна капазыты.

Бо каш чижек безин чамдык ада-иелерниң ажы-төлүнге кандыг хамаарылгалыын артык тайылбыр чокка көргүзүп турар-дыр. Ол уруглар каяа-каяа чорун турар болурул? Бирги кварталда автовокзалга 36 уруг хонуп чыткан, ПТУ-1-ниң нииты чурттаалга чериниге — 14, мурнуу микрорайонның каът бажыңнарының подъезд, подвалдарындан—7, дискотекалардан — 7, «Кызыл» аалчылар бажыңындан — 6, аъш-чем садыгларындан булочка, сүт аймаа оорлап тургаш туттурган уруглар — 7.

Районнардан уругларын Кызылда төрелдеринче акша-көпеек бербейн чорудупкаш, сагыш шөлээн олурар улус бар боор-дур. Келир үевис дээш, ажы-төлүвүс дээш харыысалганы дыңзыдып, болдаар үе келбээн эвес чүве бе мон? Төлдү чүгле төрүп кааш, оон салым-хуузун агымче салыптар эрге ада-иеге турар бе? Болувусту кижилер деп санап чоруур болзувусса, шак ындыг арын-нүүр чок, чон мурнунга ыянчыг, сеткил човаачыг чүүлдер болдурбас ийик бис.

Кем-херек үүлгедир, оорлаар, арагалаар чоруктарның негтерел турарының чылдагааның Алдан-Маадыр суурдан тудужу Ширин-оол Ооржак ажыл чок чоруктуң тывылганы-биле холбаан турар. Оон чагаазындан мындыг одуруглары маңаа киирейн: «Кайда-даа ажылдавайн турар аныяктарны ажылга хаара тудар деп саналдар үнүп турза-даа, оон чүү-даа бүтпейн турар. Школа доозкан аныяктар уламчып өөренир [illegible] оларны ажылга белен хүлээп албас болур. Тывага чылдыына чайгы үеде Кавказтан келир [illegible] дыг черлерже ажылдап [illegible] алган болур. Эртен чайын Алдан-Маадыр школазының өөреникчилериниң соодукчузу ол аалчыларга бээрнкен, а өөреникчилерниң чем аймаа [illegible] башкылары [illegible], чадап каан болгай. Ону чүү деп билирил? Аныяктарга амыдыралчы деткишкинниң көргүзер болза, олар чүге ажылдап шыдавас деп?».

Аныяк кижилер ортузунга күженниг эвес чүүлдерниң тыптып, дазылдаарынга ажыл чок чорук кончуг таарымчалыг хөрзүн болуп турар. Республикада ажыл чок чоруктуң чылдагааннарын чоокта чаа «Ажыл чокта чүнүн-биле амыдыраарыл?» деп чүүлге тодарадыып оралдашкан бис («Шын», апрель 26). Тургустунган байдалдан канчап чүткүдүп үнезил? Бистиң бижикчилеривистиң бодап турары-биле алырга маңаа бүгү күштү мооңнаары чугула. Ол кончуг чөптүг. Өг-бүле бүрүзү төлептиг ажы-төлдү өстүрер дээш, школазы билиглерни, чараш аажы-чаңны хевирлеп, быжыктырар дээш, удуртулга өг-бүлезиниң чурттаарының, ажылдаарының аргаларын тургузар дээш, хөй санныг ажыл-ишчи коллективтер, хөй-нинти организациялары аныяк кижилерниң тайып ушпазынга дузалаар дээш туржур болза, ынчан эки түңнелдерлиг өскелиниишкиннерин манаан болур бис.

Шупту чүве дөгере түрүн харылзаалыг: эки өг-бүлелерден эки кижилер төрүттүнер, оларның эки ажылдакчылар харысалгалыг ада-иелер үнер, олар база боттарының ээлчээнде эки кижилерни өстүрүп каар. [illegible] мындыг чаңдагаалыг эргиилдениң түңнелинде ниитилел бүгү шынарындан оон бедик дептелдиг шынарынче [illegible]. Кол чүве — кижиниң угаан-медерелиниң культуразының шынары. Ол дугайында маңаа хөй чугаалавааны. Ону номчукчулар билип турар [illegible].

Аныяк-өскенивис [illegible]-биле чараш, угаангыр, бичe сеткилдиг. Оларның аразында будалып чоруур [illegible]

Надежда ЭРГЕН.
(«Шынның» корр.).

Бурят АССР-ниң культура хүннери Тывада

Бурят АССР-ниң культура, уран чүүл болгаш чечен чогаал хүннери Тывада май 10-да эгелээн. Бурят культура хүннериниң киржикчилериниң аразында ат-сураглыг кижилер бар. Олар Тываның чамдык районнарынга база аалдап чедер.

Ам бурят чогаалчыларның чамдык шүлүктерин Моңгуш Кенин-Лопсанның болгаш Юрий Кюнзегештиң очулгазы-биле «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

Жорж ЮБУХАЕВ.

САЯННАР

Кайгамчык час хөлбеңнедир дүжүп кээрге,
Кара черже чинчи, дамды тоглап бадар.
Амыр-шөлээн арыг иштн ыжык черден
Айлаң-куштар ырлашканы дыңналып кээр.
Агарашаам көйгүн кежи кышкы бөргүн
Ажай буурул улуг Саян уштуп каантар.
Аяс хүндүс бедик сыннар тода көстүр,
Арыгларга ногаан бүрү частып келир.
Шала күскээр Саян даглар түрлүг апаар,
Чалбак аргаа шиви, пөштер ногаан артар.
Көйгүн кежи кышкы бөргүн Саян сыннар
Кончуг далаш аяннадыр кеде каантар.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

Баир ДУГАРОВ.

ИРКИТТЕР

Шаг дег дүрген, дойлуп
хөлзээн
Шапкын, саарыг Иркут хемниң
Чалгыглары сояңнарын
Чарызы дег ылгын маңныг
Чарылар дег,
Часкы үер
Чаш көнтү чава бадар.
Иви малдыг иркиттерни,
Иркут хемим, утпаан сен бе?
Хая-дашка даңзаравас,
Кастыктары хатка додаан
Көшкүн чонун чадырлары
Көнсе-хөлге хаажы чораан.
Чазын тыртса — аңын
чооглаар!—
Часпас адар улус чораан.
Ак хар сүзе төрүттүнгеш,
Ак хар сыртай назы бардар.
Чакыры дег сүүр-сүүр баштыг
Чалым, даглар хүрээлепкен.
Черниң чымчаан, дошауп
күштүүн
Чемелевейн чурттап чораан.
Салгакчыга — чиртим
тоолуп,
Чараш алыш хемге бергеш,
Арга черниң иркиттери
Ардын, кежип чоруй барган.
Дүне, хүндүс даглар хеми
Дүвүреңниг дагжап чыдар:
Чалгыглары сугну эвес,
Шагны чүктээш, шаалап баткан.

Юрий КЮНЗЕГЕШ
очулдурган.

Бурят кыдырааштан

СЕЛЕНГА ХЕМ ЭРИИ ЧЕРДЕ

Бай-ла Моолдан ужукталгаш,
Байкал хөлче далаш аккан,
Селенга хем эрии черде
Сеткил өөртүр хоорай бар.
Албан ужун анаа чорааш,
Алдынып чурттаан-даа мен.
Найыралчы буряттарның
Арнын көрүп, танышкан мен.
Улуг иштен каас-чараш
Улан-Үдэ барган кижи
Чалгаараар-даа ужур турбас,
Чанарын-даа утпу каантар.
Демир-орук кускуннашкан,
Самолёттар каржып ушкан.
Дески маңнып чаартынган,
Сайзыраңгай хоорай чорду.
Хөгжүлдениң хажызындан
Көрүп, таалап чоруп турбайн,
Тудугларын бирээзинге
Туүйбу салып артарым кай.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: Кызылда аалдап келген бурят артистерниң уран талантызын Тываның найысылалының хамык чону улуг сонуургал-биле көрүп магадаан. Оларның күүселделеринде танцы-самнар, уран ырлар, йөрээлдерлиг күүселделер бар. Ынчангаш бистиң көрүкчүлеривис өңнүктерниң уран чүүлү-биле таныжып, оларның кыңгырама хоюг үннерин сонуургап дыңнап, адыш часкап, чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп турган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ИЮНЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Чыл улусу» Июнь. 9.30—10.30: «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 16-гы сериязы. 16.30 «Уе». 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Чайыраалдын медээлери. Концерт. 18.45 «Олдар эптенде ужуражыышкын». Радио болгаш тележурналист Ю. В. Фоканның чогаадыкчы ажылының дугайында телеочерк. 19.20 Удмурт АССР-ниң күрүнениң «Италмас» ыры болгаш танцы ансамбльның концерти. 20.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 17-18 серияларЫ. 22.00 «Уе». 22.30 Коллаж. 22.35 Россияның партия конференциязынга углаштыр. Политиктиг чугаалажылгалар. 00.05—00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. маргылдаазы. Голландия биле Египеттиң шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Июнь 17-ле — Медицина ажылдакчызының хүнү». «Чурттаар оран-бажың—2000». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Информастыг 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Мурнуу Корейниң шилиндек командалары. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Голландия биле Египеттиң шилиндек командалары. 10.15 «Хөглүг карусель». Мультфильм. 10.25 Уругларга фильм. «Расмус — топаачы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.40 Кусковага оруе тиежум телефестивалы. 12.15—13.35 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 5-ки фильм «41 чыл». 2-ги сериязы. 17.00 Бут бөмбүү. Делегей программа. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Уругвай биле Испанияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00—04.00 Информастыг программаның уламы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чылдагаан». Ставрополь крайның кедээ ажыл-агыйының чаңын айтырыглары. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Без единой улики» 9.00, 11.10, 13.20, 17.30, 19.40, **«Крик тишины»** 15.30 шактарда.

Видеозал: **Сборник мультфильмов № 5** 10.30, **«Гонки «Пушечное ядро»** 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Как проводят каникулы Болек и Лелек» 9.00, 12.30, **«Горький можжевельник»** 10.20, 13.50, **«Ситара»** 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

Видеозал: **«Как три мушкетера»** 17.00, **«Идеальное преступление»** 13.00, 15.00, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЯ»: «Под принуждением» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Авария — дочь мента» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ИЮНЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Белый велосипед» (Турция) до 16 лет 9.30, 11.30, 13.30, 17.30, 19.30, **«Крик тишины»** 15.30 шактарда.

Видеозал: «Брошая ли—чемпион» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Как проводят каникулы Болек и Лёлек» 9.00, 12.10, **«Черные ступни»** 10.20, 13.30, **«Ситара»** 15.10, 17.50, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник № 26 11.00, **«Лошади в океане»** 14.50, **«Месть и закон»** 16.50, **«Стук в дверь»** 13.00, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЯ»: «Городок лотосов» (2 серии) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Авария»—дочь мента» 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Роман с камнем» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

ӨСКҮСТЕРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылда «Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның кижизиидилгезин, өөредилгезин болгаш материалдыг хандырылгазын экижидер дугайында» доктаалын удуртулга болдурган. Тес-Хем райкүүскомуның улус өөредилге килдизи чамдык ажылдарны кылып чорудуп турар.

Районда 35 бүдүн өскүс болгаш 302 чартык өскүстерге хөй-ниити фондузундан чылдын-на 9500 рубльге идик-хепти садып берип турар. Өскүс уругларны халас путёвкалар-биле «Сайлык», Гагарин, Дубинин аттыг лагерьлерже дыштандырып чорудары чүрүмчүп чанчыкчаан. 1989 чылда 15 хире бүдүн болгаш чартык өскүстер пионер лагерьлеринге дыштанган. Районнуң түс-түс школаларындан өскүс уруглар лагерьлерге халас дыштанырындан аңгыда, ырак-чоокче экскурсияларга база киржип турар. Чижээ, чоок чөрлерже экскурсияларын саналдыргаш, Бегре-Даг ортумак школазындан ийи өскүс уруг халас путёвка-биле Польшаже аъттаныпкан. Ындыг чижектер эвээш эвес.

Өскүстер болгаш өске-даа уруглар хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип турар. Районнуң школачылары болгаш ясли-садик уруглары херек демдектерин садып тараткаш, В. И. Ленин аттыг уруглар фондузунуң агар санынче 660 рубльди шилчиткеннер.

Уруглар эргезин камгалаар талазы-биле кадыстын инспектору ада-иезиниң хайгааралы чок өскүс арткан уругларны өй-шаанда илереткеш, ларый хемчээн ап турар. Өскүс арткан уругларны школа-интернатка тургузар ийикпе, азы төрелдеринге болгаш өске-даа кижилерге азырап алыры-биле райкүүскомнуң шиитпирин ёзугаар берип турар.

Танов ДАШ-ООЛ.
Уругларның эргезин камгалаар талазы-биле инспектор.

ТЫВА АССР-НИҢ ИХМ-ИНДЕ

Республикада кем-херек үүлгедиишкиниң нептерээни-биле холбаштыр июнь 8-те ИХМ-ге чөвүлел хурал болуп эрткен. Анаа улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң даргазы Ю. П. Слободчиков, СЭКП Кызыл хоорkомунуң бирги секретары В. Г. Бальков, а ол ышкаш ИХМ-ниң партия комитединиң секретары В. К. Гусев олар олурушканнар.

Ажылчы чонунуң саналдарынга даянып, тодаргай хемчеглерни алырын шиитпирлээн. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң доктаамал комиссиязындан, республиканың Министрлер Чөвүлелинден база администраттыг болгаш партия органнарындан виитизи-биле 70 кижи составтыг бөлүктер бүгү хоорайорганнарже чорупкан. А ол ышкаш Кызыл — Тээли, Кызыл — Эрзин, Кызыл — Арадан болгаш өске-даа оруктарда КАИ ажылдакчыларының рейд бригадалары, штаттан дашкаар ажылдакчылар, наркологтар дежурныйлап турар.

А июнь 6-дан июль 6-га чедир республикада орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң көрүлдези чоруп турар.

Чазаглыг оруктарда орук шимчээшкининиң айыыл чок чорук албаны дүн-хүн чок дежурныйлап турар. Профилактика ажылында бүгү милиция ажылдакчылары хаара туттунган. Профилактика ажылы дүн-хүн чок чоруп турар, а дүнекиниң 23 шак соонда нарядтар күштелген.

Доктаамал рейдилер үезинде чазаглыг оруктары болгаш автобус маршруттарын бүзээлээр, бир эвес сезиниг базымдаалар бар болза, автотранспорттуу болгаш хамаатыларны хынаар.

Бо бүгү ажылдарга ажылдыннарнын милицияга дуза чедирер отрядтары, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның техниказы, а ол ышкаш ИХМ-ниң өөредилге төвүнүң курсантылары хаара туттунган.

Ниитилелге ажыктыг күш ажылга хаара туттунмаан, хөй-ниити черлеринге, арага магазиннерииниң чанынга кылыган кижилерже улуг кичээнгейни угландырган. Участок инспекторлары хөй-ниитиниң чурттакла черлеринде паспорт чурумунуң хыналдазын чорудуп, подвалдарны болгаш өске-даа черлерни хынап турар. ИХМ-ниң болгаш ХИХК-ның аппарат ажылдакчылары күш ажылчы коллективтерге барып, ээлдилер болгаш аныяктар-биле ужуражылгаларны чорудуп эгелей берген.

Дүштүг хемчеглео чөвүлел хурал болган хүнден тура-ла ажылын эгелей берген. Июнь 8-9 хүннеринде ИХМ-ниң Кызыл хоорайүүскомунуң ИХК-ниң ажылдакчылары, өөредилге төвүнүң курсантылары болгаш «Тураглаасиаб» эргелелиниң (Санчы Б. Т.) экп тура улусчу дружиназы майыс[illegible]лалга профилактика ажылын чорупкан. Хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалынче «Госкомнефтепродукт» эргелелиниң (Н. Ф. Ситников), «Красноярскэнерго» салбырының (В. Г. Голев), «Красноярскгесстрой» автобаазазының, Туризм болгаш экскурсиялар талазы-биле чөвүлелдиң, ТЭС-тиң тудуг эргелелиниң дружиналары үнмээн.

Ийи хонуктуң дургузунда ээриктер сергедир черге 119 кижини эккелген, оларның 67-зиниң ээриниң улуун барымдаалааш, анаа хондурган. Ынаар кирген кижилерниң аразында Бай-Тайга районнуң прокурорунуң албан-хүлээлгезин күүседип турар А. К. К. Моңгуш, чуртталга-коммунал ажыл-агыйның девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының инженер-геодезизи А. Л. Власов, а ол ышкаш инженер Г. К. Ооржак база бар болган.

2, 3, 6, 15 дугаарлыг автобустар маршруттарының хыналдазынче улуг кичээнгейни угландырган. Автобустарга 43 кижи ээрик чораан, олар шупту сагындыртканнар. Ийи кижи отвёртка карманнап алгаш чораан.

Каа-Хем районнуң 28 харлыг чурттакчызы Анатолий Хертек биле Кызыл хоорайның 32 харлыг чурттакчызы Роман Ооржак милиция ажылдакчыларының сагындырыын тоомчорбээн дээш, бичии хулиганнааашкын дээш хемчегге онаашканнар. № 6 автобуска Шема чурттуг, кайда-даа ажылдавайн турар Николай Моңгуш дээрзи хулиган үүлгедиглерни кылган. Милиция ажылдакчылары болгаш дружина кежигүннери 18 ниити чуртталга черлерин болгаш 6 бажыңның подъездилерин, подвалдарын хынаан. [illegible] ээлдиниң ада-иелеринге хүлээдип берген. 8-ин назы ниттээннерниң хуваалда, хүлээн алышкын черинче чорутакан. 10 кижини база-ла шак ындыг черже шилчиткен.

Бир хүн дургузунда хоорайда 35 кем-херек үүлгедиишкиннери болган. Оон 19-у дораан илеп хынааш, [illegible] 66 кижини, ХИХК-га медээлээн, 39 өг-бүле [illegible] кырыжыл соксаткан. Оларның 19-у биче хулиганнааш кылганы дээш [illegible] хемчеглерге онаашканнар. 24 харлыг Родион Иргит өг-бүлезин [illegible] уваарган. [illegible] Маадыр Доңгак «Кызыл» ресторанынга хүлегенниг чорук кылган. Кызыл хоорайның чурттакчылары: 44 харлыг Николай Палатов, 1951 чылда төрүттүнген Юрий Козлов, 24 харлыг Юрий Оюн, а ол ышкаш 50 харлыг Д. [illegible] 51 харлыг Н. [illegible] ны дружиналар тургузуп [illegible] эккелген.

Милиция ажылдакчылары моон мурнунда оплиржэн [illegible] ИЖ Ю-5 № 214769 мотоциклды, хамааты Ю. А. Губаревтиң [illegible] ИЖ П-5 № 54—31 ТВА мотоциклин тыпкан.

Арагалаашкының уржуундан болгаш алгыш-кырыштың түннелинде кем-херек үүлгедиишкиннери база болгулаан. Лопсанчап кудумчузунда уран чүүл училищезиниң общежитиезинге арагалаашкының түңнелинде күрүне филармониязының артизи Уран-оол Моңгуш бижек-биле балыглаткан. Каразыттырып турар, кайда-даа ажылдавайн турар Александр Кыргыс дээрзи туттурган. Кызыл хоорайның чурттакчызы Амыр Кууларның кады арагалап турган [illegible] ооҥ ажы [illegible] Кем-херек үүлгедиишкиннериниң кол нурулайлы [illegible] тодараттынган. Июнь 8-те кежээкинин 16 шакта «Детский мир» магазининиң чанынга Долаана Бойсоглан дээрзиниң акша болгаш документилер [illegible]. Шагаан-Арыг хоорайның [illegible] Владимир Иргит [illegible] [illegible] рубль [illegible] [illegible] Юдин [illegible] туттурган.

Июнь 8-те [illegible]

[illegible]

Самдар, [illegible] Тыва АССР-ниң [illegible] министри В. Б. Кара-Сал[illegible] 3-10-22 азы 92-3-05 телефону [illegible].

ЧАА БОДАЛ, КҮЗЕЛ-БИЛЕ

Моон мурнунда чылдарда Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалынга эрги столовая турган. Анаа аъш-чемниң ассортиментизи кызыы, чемненир үеде стол, сандайлар чедишпезинден оочур манаар, хөй үе шак чидирер чүүлдерге студентилер, башкылар бо-ла таварышкылаар. Черле дыка-ла таарымча чок болуп турган. Ам ындыг эвес: байдал үндезини-биле өскерилген. Ол столованы чаартып, эде кылган. Ниитиии каасталгазы безин онаа: чараш, көрүштүг. Артында-ла ниити делгем апарган ышкаш кылдыр сагындырар. Ында чаа столдарны, сандайларны салган. Хары угда 80 кижи чемненир.

Чаа столоваада В. Ф Герман удурткан поварлар ажылдап турар. Валентина Федоровна болуунуң ажылынга хамаарыштыр мынчаар чугаалады:

— Ниити повар стажым 18 чыл. Дүржулгам улуг, билиим четчир. Бистер чангыс туруш ажылдаар бис. Коллектив улуг эвес: ийи повар, [illegible] [illegible]

[illegible]

Ол хүн анаа чемненген студентилер, башкылар [illegible]

[illegible]

Столовая эки-дир. Арыг-силиг, каастылгалыг. Ындыг байдал аныяк кижилерни культурлуг чорукка кижизидер, чаңчыктырар. Бо ажылда директор Хеймер-оол Опановичиниң киирген үлүү улуг, ол дээш башкылар, студентилер анаа өөрүп четтиргенин илередир апаар. Чемниң белеткээни — эки-дир, өртээ база чиик-тир. Амгы хүннерде бот-өөредилгелиг студентилер база четкилеп келгилээн. Ам оларның-биле ында 640 хире кижи бар. Студент кижиниң чемнениң алыр черн чанында болурга, ол оон өөренирикге улуг деткимче-ле ышкажыл.

О. Х. Ондар бо филиалды удуртуп эгелээш ындыг-ла үр болбаан. Ынчалза-даа ол ажылды ылап-ла чогаадыкчы ёзу-биле сегирип алган. Ам чамдык түңнелдерни кестүп келген бо. Филиалдың удуртулгазынуң коллективке, кадрларга, өске дугаалал ажылынга хамаарылгазының дугайында болунуң — бодалын марксизм-ленинизм кафедразының доцентизи Сымчит Бурзековна Дугарова мынчаар илереткен.

— Хеймер-оол Опанович ажылдаар-ла кижи-дир. [illegible]

[illegible]

гейни салып турар. Студентилер болунуң коллективиниң ёзулуг кежигүнү мен деп чүвени, ээ кижи-дир мен деп чүвени медерел билир кылдыр кижизидериниң, өөредириниң айтырыын директорувус чедиишкиниг шиитпирлеп турар.

Башкыларның бо бодалдарынга каттыжар херек. Чүге дээрге айтырыг тургустунуп келир чадавас. Анаа хаярлап көрейн. Эки кылган ажылдың ээзи черле мактаттыра бээр анаа үнелел ылап-ла турар. Хеймер-оол Опановичиниң амдаа бодап алган, кылыр дээн чүүлдери хөй. Бир корпустуң ханазын тыва уткалыг чараш чуруктар-биле каастааш, анаа филиалдың эмблемазын ылгай чурулдуптар деп, ол бодап турар. А ол хананың баарынга тыва өг тиккеш, оон иштин тыва эт-херекселдер-биле дериир планныг.

База бир бодалы мындыг. Өске корпустуң чанынга теплица тургузар. Ынчан ногааны кыжын-даа чиир апаар. А ынчан чоруй дузалал ажыл-агыйын хөгжүдерин көрүп турар.

Кыжын дружинниктеп турган. Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының общежитиезинге үш кижи чеде бергеш бис. Келир үениң дээди өөредилгелиг болур кижилер, чамдык специалистерни [illegible] кайгаан мугагал-биле тургалажып турган бис. [illegible] Хеймер-оол Опанович [illegible]

— Ам эки [illegible]

Общежитиеге [illegible]

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Кызылдың аъш-чем садыының магазиннеринде далай капустазындан кылган консервалар хөйү-биле кирген. Ол үнүште кижиниң организминге чугула херектиг аминокислоталар ковнуг хөй. Ылангыя ижин-шөйүндү аарыгларындан (гастрит, колит) аарып чоруур кижилерге ол солуттунмас чем. Далай капустазы ханның шынарын экижидер. Ынчангаш эмчилер кестириң эмнеткен болгаш херел-биле эмнеткен кижилерге ону чемге ажыглаарын сүмелеп турар. Ол үнүште бром дээр бүдүмел пери системазының ажылын экижидер. Дээди аартан семирип эгелээн кижилерге, экземаның чамдык хевирлерин эмнээринге бо үнүштү база ажыглап турар. Хүнде-ле 40—50 грамм бо үнүштү өске чемнерге холуп турган чиирге, кижиге ковнуг таарымчалыг болур.

Далай капустазының консервазындан мындыг янзылыг чемнерни кылып ап болур:

«Русалочка» дээр салат — 200 г. далай капустазын, 300 г. хайындырган кандыг-даа балыкты, 150 г. маринаттаан огуречти, 70 г. согуннаны үүрмектей доорааш, анаа 150 г. ногаан горохту, 70 г. үнүш үзүн холааш, холуштур былгап алыр. Перецти, дусту амзап тургаш, чедир салыр.

Ногаадан кылган винегрет— картофель, морковь болгаш свекланы ангылай хайындырып алыр. Чаа азы дузаан ябложу болгаш огуречти картап алгаш, бичииледир доорар. Чаа капустаның даштыкы картын ап каапкаш, үскен далган дег кылдыр доорап алыр. Бо бүгү чүүлдерни ногаан горох, далай капустазы база үнүш үзү-биле эки холуштуруп алыр. Оон кырынга чемге херелгээр ногаан үнүштерни каап каар.

Бир порцияга 50 г. далай капустазын, 20-20 г. картофельди, свекланы, морковьту, капустаны, ногаан горохту, огуречти, согунну азы кулча сывын болгаш 15 г. үнүш үзүн чижеглей алыр.

Кызыл хоорай Советиниң күүскому, Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле Күрүне комитеди хоорайның бойдус камгалалының талазы-биле хоорай комиссиязының даргазының эргелекчизинге конкурсту чарлап тур. Кандидат тускай эртем-билиглиг, удуртукчу ажылга ажыл стажы 3 чылдан эвээш эвес болур.

Чарлаалды парлаан хүнүнден эгелээш, бир ай хуусаада билдириишкинни киирер.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың 2, кадр килдизи, телефон: 3-22-50.

Чурттаар бажыңнарының, тудугларының, чер участоктарының, сад, огород шөлдери [illegible] ол ышкаш хүүзүнда тараажтар ээлери 1990 чылдың тудуглар чер үндүрүг[illegible] июнь 15-те төлээрин [illegible] хуусаазы четкени Кызыл хоорай Советиниң сакхөө килдизи сагындырып тур.

Үндүрүглерни чогуур үезинде төлээр. Хуусаазын эрттиргеннерге хүн-бүрү 0.2 хуу хемчээлдиг хээлер. Үндүрүглерин Кызыл хоорайның бүгү ажаалга кассалары хүлээп ап турар.

Аныяктарның «Дамырак» [illegible] каттыжыышкыны Тыва АССР-ниң хамаатызы (кандыг-даа национал) болур болгаш ССРЭ-ниң дээди база өөредилге черлеринде өөренип турар шуут [illegible] болгаш ниитилиг студентилерниң база [illegible] материалдыг дузаламны [illegible] фондузу [illegible]

Ындыг дузаламны алыксап [illegible] «Дамырак»-тың директорунга бүрүткеттээр алыр. Анаа дараазында документилерни ап алгар ке[illegible]лир: паспорт, студентиниң биледи, чурттап турган черниң Совет органнарындан кылдыртып алганы социал байдалының дугайында шынзылга, өөренип турар чериниң администрациязының болгаш студентилер чөвүлелиниң диле бижик, ону хамаарышкан албан-дужаалдыг кижилер ат салып база тамга базып шынзыктырган болур, 3×4 см. хемчээлдиг үш фото-чурук.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, телефон № 3-35-15, 12 шак соонда телефоннаар.

АДА-ИЕЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскому [illegible] улуг өөредилге килдизи хоорайның ортумак школаларынга, ол ышкаш № 4, 8, 11, 14, 15 школаларның 1-ги тыва класстарынга, а № 9 школаның 1 болгаш 2-ги орус класстарынга 1990—1991 өөредилге чылында өөренер өөреникчилерниң алыызын июнь 11-ден 21-ге, август 15-тен 25-ке чедир чорударын ада-иелерге чарлап тур.

(Солуннуң дараазында номери июнь 15-те үнер).

Индекс 54241

667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-35-01, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-43-03 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-35 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-84-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агропромышленность — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун кезбээн дарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Неделяда 2 парлалга үнер.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 38000 экз. Чагыг № 421. ТЦ—30098

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
15
пятница
№ 135 (14335)

1925 чылдан үнүп эгелээн
Өртее 3 кап.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ЧАГЫТАЙНЫҢ КЫДЫЫНДА

Республиканың хөй-хөй школаларында часкы дыштанылга эгелей берген.

Урутлар, оолдарның хөй кезии пионерлер лагерьлеринге дыштанырлар, а өскелери малчын ада-иезинге дузалажып, хевлүг чайны база-ла ажыктыг эрттирерлер. Чамдык коллективтер ам уругларның хүлээп ап эгелей берген. Автотранспорт болгаш чазаглыг оруктар ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң Терешкова аттыг пионер лагери Чагытай хөлдүң кыдыында дүүн ажыттынган.

Ол пионер лагеры бо чылын үш сезоннуг ажылдаар. Бирги сезонда аңаа 130 ажыг чаштар дыштаныр. Ам ол лагерьге Ак-Довурактан 15, Каа-Хемде Дерзиг-Аксындан 50 школачы чедип кээп чадыын эжиндер.

А айның болгаш үшкү сезоннарда Т[illegible] аттыг пионер лагеринге 200 ажыг уруглар дыштанып, өске районнардан [illegible] эш-өөрү-биле ниитилелдиң дөмун быжыглап алырлар.

СУГ АЖЫГЛАЛДА КИРГЕН

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Көк-Чыраа девискээринде он беш чыл иштинде ажыглаал чок чыткан буга суунуң унун аштап, арыглаан. Аңаа дөрт тракторну, бир автокранны ажыглап, бокту ескээр дажыглаан.

Бо ажылга бригадир Чаш-оол Дойлангы удурткан коллектив эки киржиишкен. Ол буга уунун аштап ажыглаарынга трактористер Сонгуту Бора-Тарба, Шивит-Доржу Балдан олар база-ла чылымыг ажылдааннар.

Хөй чылдарда ажыглал чок чыткан 200 гектар черниң баштайгы суггарылгазын дүүн эгелээн. Ол улуг эвес коллективтиң оон сигенниң элбек дүжүдүн өстүрүп алырын күзээнген.

БӨГҮН

КАТТЫШКАН КОНЦЕРТ

Бурят Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың культура хүннери бистиң республикада чорудулуп турар. Кожа өңнүктеривистен келген чогаалчылар районнарда чорупп турар.

Бөгүн Тываның урап чуул мастерлериниң болгаш Бурятияның улусчу коллективтериниң каттышкан концерти Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болур. Концертче кирер билеттерни республиканың эртем-методиктиг төвүнде садып турар.

Ол концертке бистиң хоочун артизивис Н. О. Өдээй-оол баштаар киржир болгаш «Тыва» ансамбль аян тудар. Бурят өңнүктеривистиң келген үш бөлүү шупту киржир.

БИРГИ ЧЕР ДЭЭШ

Республиканың бирги чер дээш хол бөмбүүнге маргылдааларын зона айыы-биле эрттирген. Ак сааралның тиилекчилери Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг шарыгның спортчу шөлдеринге эгелээр.

Эр улустуң сес командазы (Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Эрзин, Кызыл районнар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар) ойнаар.

Херээжен улустуң зона тиилекчилери Бай-Тайга, Эрзин, Чөөн-Хемчик болгаш Кызыл хоорайның командалары төлептиг ат дээш маргыжарлар.

Мурнуку чүүл

СОВЕТТЕРДЕ КОММУНИСТЕР

Тодаргай хемчеглерни хүн бүрү алыр

Политиктиг системаның реформазының шиитпирлиг угланыышкыны—улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелерин социалистиг күрүнениң болгаш бистиң чуртувуста бот-эргелелдиң үндезини кылдыр хандырарын СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга айыткан.

Советтерниң хоойлу үндүрер, эргелеп-башкарар болгаш контрольдаар хүлээлгелерин быжыглаар, күрүне, ажыл-агый болгаш социал-культура амыдыралының эң чугула бүгү айтырыгларын чугаалажып көөрүн база шиитпирлээрин оларга шилчидип бээр. Чер-черде ажыл-херектиң удуртулгазын бот-эргелелдиң, бот-акшаланыышкынының, бот-хандырылганың, девискээрниң эрге-ажыктарын нийти күрүнениң-биле дүүштүрериниң принциптеринге чүүлдештир эде тургузар сорулга Советтерниң мурнунда туруп турар.

Сөөлгү чылдарда Советтерниң ролюнуң, эргезиниң кудулааны бүгүдеге билдингир, оон чылдагааннары эвээш эвес. Материалдыг баазазының кошкааны, партия органнарының талазындан Советтерниң ролюн болгаш салдарын кодүрериниң орнунга, ону кудулаадып, бот-башкарып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарынга делгем орукту бербейн турган. Ол четпестерни үндезини-биле дүрген чайладыр, чаа ёзу-биле ажылдаарының дугайында тодаргай чугаалар ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң улус депутаттарының съездилеринге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларынга, партияның XXII Тыва область конференциязынга болгулаан. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазында Советтерниң сорулгаларын мынчаар айыткан:

«Советтер чонуң эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалап, боттарының холунга күрүнениң эргелеп-башкарарының дыным алган ылап-ла долу эрге-чагыргалыг органнар апаары—келир үе-чаданың эң чугула сорулгазының бирээзи. Ынчангаш олар чогуур эргелерлиг, экономиктиг бот-тускайлаң база даянып болур күштүг, билдилиг депутат корпустуг болур ужурлуг».

СЭКП бодунуң политиктиг шугумун күрүне болгаш ажыл-агый органнарында, хөй-нийти организацияларында, күш-ажылчы коллективтерде ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр боттандырар хемчеглерни ап келген. Бо чылын эрткен РФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң болгаш чер-чер Советтерниң улус депутаттарының соңгулдаларынга эвээш эвес коммунистер улус депутаттарынга, оларның иштинде ийи-үш чыныш улаштыр соңгуттурганнар бар. Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуттурганнарның сезен ажыг хуузу коммунистер болган, чүгле моон безин алгаш көөрге, соңгукчулар партия кежигүннеринге улуг идегелди болгаш бүзүрелди көргүскени тодаргай-дыр. Республиканың хоорай, район, суур, көдээ Советтериниң улус депутаттары кылдыр эвээш эвес коммунистер соңгуткан. Олар Советтерниң ажыл-чорудулгазын эде тургузарынче, чаартырынче, ажыл-агый болгаш социал айтырыгларны чедимишкиниг шиитпирлээринче, соңгукчуларның чагыгларын, дилегерин, негелделерин күүседиринче угланган ажылды амгы үеде чорудуп турар.

Тыва АССР-ниң, районнарның, хоорайларның, суурларның, көдээ Советтериниң улус депутаттарының аразында соңгукчуларның көргүскен идегелин болгаш бүзүрелин амыдыралга боттандырар дээш ажылчы чоннарның эрге-ажыы дээш, ылангыя социал айтырыгларны шиитпирлээр, чагыгларны күүседир дээш доктаамал сагыш човап чоруур, бот-идепкейлиг, негелделиг, ажыл-ижинге, амыдыралга төлептиг, чогаадыкчы, тывынгыр ёзу-биле ажылдап турар коммунист-депутаттар эвээш эвес. Оларга Сүт-Хөл район Совединиң даргазы Д. Д. Дүлүштү, СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оолду, Туранның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң директору В. Д. Титовту, Бии-Хемде «Саян» совхозтуң хойжузу Д. С. Дотпааны, «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне каттыжыышкынының даргазы Г. М. Шубникти, Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң сарлыкчызы Н. О. Туматты, Кызылдың № 2 автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы В. А. Шабалинни, Ак-Довурак хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы В. Х. Сүге-Маадырны болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Ындыг-даа болза, улус депутаттары Советтерниң ажылынынче, амыдыралынче эки хаяылап кирбээни [illegible] болуп эрткен партияның Тыва область конференциязынга илеткелчи болгаш санал берген делегаттар чоптуу-биле шүгүмчүлээн. Хамаарышкан округтарының ажыл-херээн, соңгукчуларының чагыгларын күүседир, ажылчы чонуң социал айтырыгларын шиитпирлээр дээш чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар, бергелерни ажып эртер дээш депутаттар туржур ужурлуг турган, ам-даа херекче ёзулуг хамылап кирбээн. Соңгулдаларга белеткелдер үезинде чамдык улус депутаттарының кандидаттары округунуң девискээринге хүнның чылы чорул, соңгукчулар-биле ужуражылгаларга чүве чугаалааш, хөй чүве кылып бээрин, дузалажырын аазап турган. Чугула кампания эрткен соонда олар шимээн чок барганы «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу А. Б. Содунам партияның конференциязынга саналынга чугаалааш, Советтерниң ажылын экижидер дээш ажылдаары чугула дээн. Чөөн-Хемчикте «Тыва» совхозта тудуг мастери А. С. Доңгак сөс алгаш, чаа соңгуткан Советтер, оларның депутаттары ажыл-херекче дидим кирбейн турарын шүгүмчүлээн. Бо коммунистерниң саналдарынга өске-даа эштер каттышкан. Шынап-ла, чаа соңгуткан Советтер, оларның депутаттары ажыл-ишче хамылап кирбейн турар дээрзи чоптуг. Советтер даргаларында, Советтерниң күүскомнар даргаларында коммунист-депутаттар сессияларга соңгуткан болгай. Олар өскээртен айтыышкын, саавыр манавайн, бодунуң девискээринге экономиктиг, социал айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээр, соңгукчуларның чагыгларын күүседир дээш бот-тывынгыр, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар, ону чедип алыр дээш туржур хүлээлгелиг.

Депутат-коммунистерниң авангардыг ролюн бедидериниң дээштиг, шылгаттынган хевиринин бирээзи Советтерге, оларның күүскомнарының чанынга партия бөлүктерин тургузары болур, ынчангаш партия ооң дайынчы арга-шинээзин бедидеринче доктаамал сагышты салып турар. Чүге дээрге партия бөлүктериниң организакчы болгаш политиктиг ажылын экижидери Советтерниң ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринге, массалар-биле харылзаазын калбартырынга, коммунист-депутаттардан негелдени күштелдиреринге партияның салдарын чедирер. Ындыг болганда республиканың Советтеринде тургустунган партия бөлүктери ажылын чогуур деңнелге тургускан турарынче СЭКП хооркому, райкомнар сагыш салыр сорулгалыг. Дыка хөй коммунист-депутаттар Советтерниң доктаамал комиссияларын удуртуп, оон составында кирип турар. Олар улус ажыл-агыйын хөгжүдер, социал айтырыгларны болур-чогуур-биле шиитпирлээр, корум-чурумну быжыглаар, национальдар аразында харылзааларны экижидер дээш ажылдаар ужурлуг.

Республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныктарынга СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели кыйгырыг үндүрген, ында бижип турары болза: «Улус депутаттарының идепкейлиг болгаш харысалгалыг чоруундан кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселдиң чедиишкини дыка хамааржыр. Олар бүгү чурттакчы чонну, күш-ажылчы коллективтерни болгаш хөй-нийти организацияларын, эки тура улусчу дружиналарын, эш хуу султарын, янзы-бүрү комиссияларны таарымча чок болуушкуннар-биле демиселче баштаар ужурлуг». Ынчангаш ону боттандырар дээш тодаргай хемчеглерни хүн бүрү алыр херек.

СЭКП Кызыл хоорkomу, крайкомнар, парткомнар Советтерде ажылдап турар коммунистерден, депутат коммунистерден даандырган ажыл-херээ дээш олардан негелдени күштелдирер, ынчан Советтер боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлеп шыдаар.

СЪЕЗД: үш неделя арткан

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болгаш Россияның партия конференциязының ларлалга тооу июнь 13-те ажыттынган. Ажыдыышкынның соонда совет болгаш даштыкы журналистер биле ужуражылга болган. Аңаа СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү В. А. Медведев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат Г. П. Разумовский, СЭКП ТК-ның секретары Ю. А. Манаенков киришкен.

Парлалга конференциязын СЭКП ТК-ның Идеология килдизиниң эргелекчизи А. С. Капто ажыткан.

Нарын болгаш харын-даа кончуг берге деп чугаалап болур байдалга хамаарыштыр алырга, съездиге болгаш партконференцияга белеткелди чорузары, ол улуг хемчеглерни бедик деңнелге эрттирерин кончуг улуг политиктиг ужур-дузалыг айтырыг болур деп, В. А. Медведев ужуражыышкынга чугаалаан. Белеткел ажылының кол-кол айтырыгларынга ол доктаагаш, белеткел комиссиязы болгаш ажылчын бөлүктер амгы үеде ажылын доозуп турар деп чугаалаан.

Кол документилерни партияның XXVIII съездизин белеткээр талазы-биле комиссия ажылдап кылып турар. Ук комиссия сес бөлүктен тургустунган. Документилерни ажылдап кылырынга съездиге соңгуткан делегаттарны калбаа-биле киириштирип турар. Съезд мурнунуң дискуссиязынга база альтернативалыг платформаларда тургустунган айтырыгларны бүгү талалыг өөренип көрүп, оларның элээн хөйүн кол документилерге киирген. Ол чорук эде тургузукчу бүгү боттуг күштерни каттыштырарынга быжыг база болур. Оон-биле чеңгелештир - ук документилерниң идей-политиктиг үндезиннерин тодаргай айыткан.

Улус депутаттарының Советтеринде соңгуткан депутаттарның бүрүн эргелериниң күүсээзиниң дургузунда партия бөлүктерин тургузуп алгаш, ажылдаарының дугайында чуул партияның парламент ажыл-чорудулгазынга улуг идигин бээр. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының тиилекчилериниң чөвүлели деп чаа органы тургузары көрдүнүп турар.

Июнь айның 19 та ажыттынар Россияның партия конференциязының дугайында чугаалап тура, В. А. Медведев ооң хүн айтырыынга ийи айтырыг кирер деп мегелээн: Россияның Коммунистиг партиязын тургузар дугайында болгаш СЭКП ТК-ның Платформазының база партия Уставының төлевилелдериниң дугайында. Бо ийи айтырыг чаңгыс илеткелге хаара туттунар. Илеткелди СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң даргазы М. С. Горбачев кылыр.

Съездиниң ажылының дугайында бүгү материалдарны «Правда» солунга, а конференцияның ажылын «Советская Россия» солунга стенографтыг отчёт кылдыр парлаар. Съездиниң болгаш конференцияның ажыттынарын болгаш хагдыңарын база ооң ажылының кол-кол чеглерин телевидениеге дорт дамчыдары көрдүнүп турар.

Бо бүгү айтырыгларны съезд болгаш конференция ажылдап эгелээнде үзе шиитпирлээр деп, ол түннелинде чугаалаан.

(СЭТА).

Бистиң аалчывыс

«САЛАМ АЛЕЙКУМ—ЭКИИ!»

Казах ССР-ниң улустуң артизи, Ленинчи комсомол шаңналының лауреады, Бүгү-делегей болгаш бүгү-эвилел конкурстарының каш дакпыр тиилекчизи, сураглыг ырачы Роза Рымбаеваның баштайгы концерти июнь 12-де Кызылга «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болуп эрткен.

Делгей мерелиг улуг артист-биле интервьюну мооң адаанда парлаадывыс.

— Силерни теле-радио дамчыдылгаларындан көрүп, дыңнаан шаг болгай бис. «Чүс катап дыңнаарының орнунга чаңгыс катап көрген» дээрзи дег болгай. Шын үнде. «Үдүгүн» ышкынышкыннуг каңчап чеде бергени силер база боттарыңар-биле көжүмчүлерни таныштырып көрүксээр-ле, Роза Куанышовна?

— [illegible] Жакып Таба [illegible] ... кижиниң Куаныш Рымбаев деп кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген мен [illegible] [illegible] ... [illegible]

(Төнчүзү 3-кү арында).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Депутаттар каш хүн саналоналдарын солчуп турган, Дээди Советтиң палаталарын тургускан. Ооң соонда ук палаталарның даргаларын электрониканы ажыглап турган, чажыт бадылаашкын-биле соңгаан.

Республика Совединиң Даргазынга Свердловскиниң юридиктиг институдунуң профессору В. Б. Исаков соңгуткан.

Национальдар Совединиң Даргазынга СЭКП ТК-ның сектор эргелекчизи Р. Г. Абдулатипов соңгуткан.

Бо ийи палатаның даргаларының оралакчыларынга дес-дараалаштыр СЭКП Архангельск хоорkomунуң секретары А. В. Вешняков биле ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң шериг төөгүзү институдунуң начальниги Д. А. Волкогонов соңгутканнар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездиниң июнь 13-те болган кежээки хуралынга депутаттар палаталарның доктаамал комиссияларын болгаш Дээди Советтиң комитеттерин четчелеп тургузар айтырыгны чугаалажып эгелээн.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

БӨЛҮКТЕР ТУРГУСКАН

Наадымга үткүштүр

Бо чылдың июль 20-22-де малчыннарның республика Наадымынга белеткел талазы-биле хурал Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Моңгуштуң даргалааны-биле болуп эрткен. Аңаа республиканың Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулар дыңнадыг кылган.

Эрткен чылын Наадым канчаар эрткенин ол анализтевишаан, ынчан болган частырыгларны бо чылын болдурбазының талазы-биле кандыг-кандыг хемчеглерни алыры чугула дээрзин ол чугаалаан. Бо байырлалды организастыр белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле харысалгалыг он бөлүктү республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары база харысалгалыг ажылдакчылары кирген составтыг кылдыр тургускан. Олар кылыр ажылының планнарын тургускаш, Наадымны эрттирер талазы-биле республика комиссиязынга киирип эккээрин дааскан.

Наадымның киржикчилериниң байырлыг хуралы июль 20-де, кежээ республиканың хөгжүм-шии театрынга болур. Даразында хүннерде ярмарка, спортчу маргылдаалар болуп эртер.

Хуралга СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, Агроүлетпүр эвилелдиң, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, харысалгалыг ажылдакчылары киришкен.

Седен ХЕРТЕК.

МАЛЧЫННАЙ БЕРГЕН ЧОЛААЧЫ

Арбынгы Иргит «Тээли» совхозка 27 чыл дургузунда чолаачылаан. Янзы-бүрү автомашиналарның рулюн долгаан. Техниканы эки билир, сагылгачурумнуг, мергежилинге бердинген боорга, ону совхозу ырак-узак болгаш берге оруктарже чорудар турган. Алаштың, Актың, Барлыктың, Шуйнуң кадыр-берт, онгар [illegible] [illegible] ... [illegible]

Ол чыл [illegible] Арбынгыга [illegible] ... майн канчаар, чолаачылааш бактадып, чемеледип чораан [illegible] ... кээп малчыннаар апаарга, улузу элдепсинген. А. Иргит уруглары-биле кады Серенмаа Достаковна-биле сүмелешкеш, совхозунуң бир кодан сарлыын хүлээп алган. Макталдыг чолаачы [illegible] ... [illegible] 180 сарлыкты [illegible] алган.

Кызылдың [illegible] ... ужур хардыг, [illegible]

кышты малы хур айкан 1990 чылда төрүттүр 100 сарлыктан 93 бызааны камгалап алган, [illegible] ... бергени болган.

Бо малчын-биле чоокта чаа ужуражып, ажыл-ижин сонуургап айтырып болдум:

— Кодаамның 164 сарлыктың 148-и төрүттү. Бо хүннерде 63 бызаа [illegible] планывыс — 100-тен 75. [illegible] — деп. Ол ам болгаш Наадымга киржир [illegible] ажылдап турар.

Арбынгыга биле Серенмаа Иргиттерниң салгалы [illegible] Улуг Өнүүг деп кижинин [illegible] ... [illegible]

Александр ХЕРТЕК.

Өөрүшкүнүң сөстери

ХАНДЫРЫЛГАВЫС ЭКИ

Күрүнениң долу хандырылгазында чурттап турар мен. Хандырылгавыс эки. Аъш-чем-даа, идик-хеп-даа четчир-дир. Бо дээрге Социал хандырылга министерствозунуң бистиң амыдыралывыс дээш доктаамал сагыш салып келгениниң херечизи болур. Херектен кедер чылыг чымчак [illegible] ... ийи удаа берди. Ону бухгалтер М. Д. Бортникова үлеп берген. Назыдап-кырааш улуска кижилерни чылыг-чымчак сеткилин сагыш човааныышкын көөрү дээ [illegible] Ынчангаш Социал хандырылганың министерствозунуң ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Комбу МААДЫ.

Кызылда кырганнар болгаш инвалидтерниң интернат-бажыңы.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Бистиң Хадың суурда найыралдыг чурттап чоруур интернационалчы өг-бүлелер хөй. Оларның чижээнге Довуракай Байкараның өг-бүлезин хамаарыштырып болур. Ооң өөнүң херээжен эш Ульяна Васильевна—орус кижи. Олар [illegible] ... өг-бүле тургаш, бо хүннерде [illegible] хөй ажы-төлдү өстүрүп, кижизидип алганнар.

Довуракай Байкара ол Хадың суурунга [illegible] ... Ульяна Васильевна —Маадыры [illegible], Сергей биле Анатолий—чолаачылар, Николай — механизатор, Юрий — школа [illegible], Любовь —совхозта [illegible], Марианы — [illegible], Надежда биле Лариса — [illegible] ... [illegible]

Степан ДАҢГАА.

Ужуражылгаже чалап тур

Хоорайның партия организацияларын СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар В. Г. [illegible] ужуражыышкынга олуржурунче СЭКП Кызыл хоорkomу коммунистерни чалап тур.

Ужуражылга июнь 15-те [illegible] ... болур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

БОЙДУС БАЙЛААН КАМГАЛААР ДЭЭШ

ТӨТЧЕГЛЕКЧИ ХАМААРЫЛГАНЫ БОЛДУРБАС

Тыва АССР-де черлик аңнарны [illegible] балык курлавырын камгалаарынга [illegible] республиканың Министрлер Чөвүлелинге [illegible] Сөөлгү үеде бойдусту [illegible] төтчеглээрииниң фактылары илереттинген, ол дугайын «Шын», «Тувинская правда» солуннарда, «Экономический вестник» бюллетеньде парлаттынган чүүлдер бадыткап турар.

1990 чылдың март айда аңнып олурарда вертолёт-биле хайгаараашкын үезинде «Красноярскгеология» экспедициязының Чөөн-Саян партиязының ажылдакчыларындан эдилээринге чөпшээрел чок 7 боону, балык четкилерин, аң эъдин болгаш кештерин хавырган.

Май айда Кадыр-Ос деп хемниң аксынга Улуг-Хем ниш ажыл-агыйының «Улуг-Хем» кооперативиниң үш кежигүнүн база Тожу районнуң Ыйбан суурда милиция инспекторун КС-100 деп катерлиг чорда туткан, сыын эъдин, 100 килограмм ажыг балыкты, эдилээринге чөпшээрел чок карабинни, балык четкилерин олардан хавырган.

Рейд үезинде Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң кежигүнү, Тывада гидрометеорология төвүнүң начальниги А. П. Ляпин туттурган. Харысалгалыг чайлаашкын дээш төтчеглээшкинни кылып турганындан ойталап, шынчы эвезин көргүскен.

Республиканың бойдус байлаан төтчеглеп турарының хөй санныг өске-даа фактылары бар.

Бойдус камгалалының талазы-биле Тыва АССР-ниң Күрүне комитединиң (эш Абрамов), Тываның аңнаар ажыл-агый каттыжыышкынының (эш Сова), Тываның балык камгалалының инспекциязының (эш Стрельников), Тываның бойдус камгалалының республика инитилелиниң (эш Козьмин), Тываның аңчыларының болгаш балыкчыларының республика инитилелиниң (эш Катков) республиканың бойдус байлаан камгалаарының талазы-биле боттарының мурнунда салдынган айтырыгларны чедир күүсетпейн келгенинден аңны, балыкты улуг хемчээлдиг-биле төтчеглээр чорук тывылган деп, Министрлер Чөвүлели демдеглээн.

Эң ылаңгыя Тываның аңнаар ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынынга байдал дыка четпес чорупта чок. 1990 чылда каттыжыышкынның аңнаар хайгаарал албанының ажылдакчыларының саны 30 хуу чедир кызырган, черлик амытаннарны камгалаар килдис начальнигиниң албан-дужаалын кызырган, охотоведтериниң 56,2 хуузу тускай эртем чок. Төтчеглекчилер-биле демиселдиң оперативтиг бөлүү херек кырында ажыл чок, аңнаар хайгааралың чорудулгазынга тускайлаан автотранспорттуң 35,7 хуузун бойдус камгалаарынга каттыжыышкынның хамаарышкан чок өске албаннарынче база садары-биле дамчыткан.

Аңнаар хайгааралын кошкатканының уржуундан 1990 [illegible] [illegible] [illegible] 30 [illegible]

1989 чылда ниити чүгле 14 [illegible] чарлык [illegible] [illegible] [illegible] республиканың [illegible] 2 хуузу боор турар.

1990 чылдың май 24-те «Тувинская правда» солунга парлаттынган «Онза улуг хемчээлдиг-биле» деп материалда фактыларны хынап тургаш, аңнаар ажыл-агый каттыжыышкынының чиигине директору Н. Н. Сованың талазындан лицензияларны бээриниң болгаш тарадырының талазы-биле негелделерин каржызы-биле хажыткаңы бадыткаттынган. 1989-90 чылдарның аңнаар сезонунуң үезинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың октябрь 10-да үндүргени № 179 саныг шиитпирин хажыдып, лицензияларны доктааткан санындан 96-ны хөйнү чөпшээрел берген. Аңнаар сезонунуң хуусаалары сагыВайн, лицензияларны берип, оларның хуусааларын уздап турган. Лицензияларны чөпшээреп бээрииниң болгаш оларны ажыглаазының бухгалтер учёду чок болган.

Шак-ла ындыг хажыдыышкыннар каттыжыышкынының чиигине директорунуң оралакчызы В. П. Чмыхтың, кол охотовед Н. М. Никифоровтуң талазындан база турган.

Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди бойдус камгалаар болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылын черлик амытаннар болгаш балык курлавырын камгалаарынга кошкак дүүштүрүп, төтчеглээшкин-биле демиселдиң дээш чок организастап турар. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери бойдус байлаан камгалаарынче сула кичээнгей салып турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели даараазында шиитпирни хүлээп алган:

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединге, аңнаар ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынынга, балык камгалалының республика инитилелинге, республиканың херекленчилер инитилелинге, аңчыларның болгаш балыкчыларның республика инитилелинге, ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкынынга, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга, бойдус камгалалының бүгү-эвилел инитилелиниң республика чөвүлелинге, райкүүскомнарга болгаш Кызыл хоорайкүүскомунга дирик амытаннар камгалалының талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап чорударын даараан.

Ол соорулга-биле черлик аңнар болгаш балык курлавырын төтчеглекчилерден камгалаар талазы-биле оперативтиг бөлүктерни тургузарын, каттышкан рейдилерни чорударын, аңнаар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Кызыл хоорай Советтериниң күүсекчи комитеттериниң алдын айлалдап [illegible] 1990 чылдың июнь 20-ге чедир Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирерин даараан.

Бойдусту [illegible] камгалаарының акша-хөреңгизин чүгле ук сорулгага ажыглаары.

Күрүне заказниктериниң делгемнериниң болгаш санының, бойдус камгалалын аңаа күштелдирериниң дугайында чугаалааш саналдарны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге 1990 чылдың июль 15-ке чедир киирерин.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң чанында төтчеглекчилер-биле демисел чорударын башкарар чөвүлелдиң ажылын идепкейжидерин даараан.

Аңнаарының лицензияларын чөпшээреп бээрииниң чурумун каржызы-биле үрээни, удурту турганы бүдүрүлгениң ажылын кошкаткаңы дээш Н. Н. Сованы аңнаар ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору албан-дужаалындан хостаан.

Төтчеглекчи чорук, шынчы эвези дээш гидрометеорологияның Тывада төвүнүң директору албан-дужаалындан А. П. Ляпинни хостаан.

Бойдус камгалалының дугайында солуннарга үнген шүгүмчүлелдиг материалдарны күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларынга чугаалажып көөрүн Министрлер Чөвүлели сүмелээн.

Бооларны, эң ылаңгыя араалыг бооларны, чөпшээреп бээр, оларны ажыглаарының чурумун шыңгыдыры-биле контрольдаарын Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга даалган.

Совхозтарга быжыглаан аңнаар черлериниң ажыглалын болгаш камгалалын хандырар талазы-биле хемчеглерни ап чорударын Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелинге даалган.

Тывага черлик аңнарның болгаш балык курлавырын камгалаар талазы-биле ажылдың үнелелин-биле [illegible] бойдус камгалалынга [illegible] [illegible] контрольдаар [illegible] база бүдүрүлге чорудулгазын ангылаар соорулга-биле Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединге күрээнниир хайгааралының болгаш балык камгалаарының инспекциязының ажылдакчыларының штадын, аппаратка херек [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Совединден [illegible].

Бойдус камгалалын күштелдирери-биле [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели чугаалажып көрген.

«Шынга» парлаттынган соонда

ОЛАРГА ЭРШЭЭЛ ТУРАР БЕ?

Май 25-те «Шын» солунга үнген «Төтчеглекчилер: сегрь, директор, шагдаа...» деп чүүлдү номчааш, республиканың Иштики херектер министерствозу төтчеглекчилер-биле демиселди күштелдиргениңге өөрүүр-дүр мен. Эң ылаңгыя А. П. Ляпин ышкаш кижилерге эршээл турбас деп бодаар-дыр мен. Ол дээрге барып-барып Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң кежигүнү, харысалгалыг ажылдакчы кижи-дир эвеспе. Ындыг кижилер төтчеглекчи боор турда, өскелерниң дугайында чугаалаан-даа херээ бар бе?!

Төтчеглекчи кижилер каяа-даа чораш, ол чаңын салбас боор чораан. Ону, Үш-Белдир курортунга чорааш, бойм караам-биле көрдүм. Аңаа барган хамаатылар эм оъттарны эндере чулуп алыр, балыкты тулуп алыр боор чорду. Балыкты эндере хемнелеп алыр. Чанарда олча-омактыг чанып кээр. Сактырга, курортка эмнедир дээш эвес, а балыктаар, аңнаар дээш чораан-даа ышкаш. Үш-Белдир курортка чораан кижилерни хынап, бир эвес балык, эм оъттар чулуп алган кижилер бар болза, оларның хемчээн алырының аргаларын өөренип көөр болза эки.

Шыгжырмаа ЧЫМБА.

Кызыл хоорай.

Чагаа парлаттынмаза-даа...

ХАЛАС ПУТЁВКА: ЭЛ ЧҮЛ, ЧЕРЛЕ ШУУТ ХАЛАС БЕ?

«Шаңнал бе азы албадал бе?» Шак мындыг аттыг чагааны Бии-Хем районнуң «Сесерлиг» совхозунуң [illegible] 60 чылы аттыг [illegible] Моңгаваай Иргит чорудкан. Ол 1988 чылда республиканың [illegible] социалистиг чарыжыынга тиилекчилерниң бирээзи болуп, Болгария баар халас путёвка-биле шаңнаткан база аңаа чорааш, хөй-ле акша-төгерикти бодунуң кармаандан чарыгдааның бижээн. Ол шын бе дээрзин тайылбырлап бээрин дилээн. Ук чагааны бистер агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң секретары Ө. С. Кара-Салга көргүскеңивис. Оон тайылбыры мындыг:

— Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжынын тиилекчилеринге халас путёвканы шаңнап ындыг тывыр турар. [illegible] Моңгаваай Доржуевич Иргит 1988 чылдың түңнелинде Болгария баар халас путёвка-биле шаңнадыны шын. Халас путёвка... Мында «халас» деп сөстүң утказы мындыг [illegible] ол путёвканы алган азы садып-даа алган кижи дыштаныр черинге баргаш, халас чемнедир, удуур чыдар черниң хөлезинин база төлевес. Аңаа курорттар болгаш санаторийлер база профилакторийлар баарда кандыг ийик, оон өртээн, бир эвес профэвилелдериниң дузуму-биле ап турар болза, 30 хуузун кижи боду төлээр, артканын профэвилел төлээрле болгай. А халас путёвка дээрге чемин, чурттаар черинин хөлезинин-дир, а орук хөлезинин ынай-бээр баарда чемин база чурттаар черинин хөлезинин бодунуу болур.

Ынчаарга черле бо халас путёвкалар-биле мооң соңгаар-даа улус шаңнадыр ыйнаа. Чүнү билип алыр бе? Совхозу-биле дүгүржүлгелиг болур. Ындыг путёвка-биле шаңнаткаңнарның орук шүүделин совхозу азы бүдүрүлгези, организациязы төлеп бээр ужурлуг. Бо дугайында ол албан черлериниң удуртукчулары билир.

1988 чылдың түңнелинде «Баылык» совхозтан Ф. Саая биле Д. Солуңам олар база-ла халас путёвка-биле шаңнатташ, М. Иргиттиң чораан бөлүү-биле Болгарияга туристтээш келгеш, орукчун шүүделин дирекциязынга төледип алганнар.

Бо удаада Моңгаваай Доржуевич совхозунуң директорунга баргаш, херектиң ужурун тайылбырлаан болза, ынчан төледип алыр ужурлуг турган-дыр ийин. Ону ам төледип ап болур бе ындаш? Хамык документилер бар болза, болур.

Моон соңгаар шак мындыг черле маргылдаа үнмес кылдыр халас путёвка-биле шаңнаткан улус бо дугайын бээ бурунгаар ылап тодаргайлап билип алыры чугула. Ол ышкаш профэвилел райкомнары база чорудар удурунга херектиң ужур-чөөгүн бээ удур тайылбырлап бээр турган-дыр ийин. Оон башка М. Иргиттиң чечекчиди бижээни ышкаш, ол дээрге шаңнал эвес, албадал боор бээр ышкажыл. Бир эвес дүгүржүлге чок, азы шаңнаткан кижи чорууру күзели чок болза, ол дугайы кижиниң бодунуң хууда херээ, чүгле баш удур профэвилел органнарынга дыңнадып каар апаар.

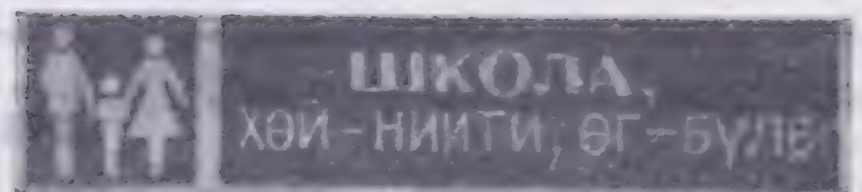

АЛДЫ ХАРЛЫГЛАРНЫ ШКОЛАГА КАНЧААР БЕЛЕТКЭЭРИЛ?

Аныяк ада-иелер-биле бо темага хамаарыштыр ажык чугаа кылыр бодалым. Бо чүүл алды харлыглар-биле ажылдаар аныяк башкыларга база дузалаар боор.

Ол хире назыда уругларны школаже кирериңге чедир беледкээри дээрге оларны чамдык үжүктерни, саннарны билир, номчуурунуң болгаш сан бодаарының чаңчылдарын билир кылдыр өөредип каар деп билип турар болзуңарза, ол шын эвес. Ол чаңчылдарны уругларга өөредип, чаңчыктырар талазы-биле тускай шагын санап каан программа, өөредилге номнары, көргүзүг материалдары болгаш школада тускай эртемниг башкылар бар болгай.

Тускай башкы эртеми чок кижилер, аныяк-даа, назы дегүй берген ада-иелер-даа уругларынга үжүк, сан айтып, оларны кончуп, албадап, дедирлендирип турар. Ынчаар будап каапкан уругну бирги класска кээрге, эдип алыры башкыларга берге апаар болгаш уругнуң оон ынай өзүп-мандыырынга доктар боор турар. Оон хоралыын психолог-педагогтарның хөй талалыг шинчилелдери бадыткап турар.

Ынчангаш алды харлыг чаштарны школага белеткээриниң аргаларының чамдык хыналда даалгаларының хевирлерин ада-иелерге таныштырып көрейн. Бодун долгандыр турар хүрээлеңди уругнуң канчаар билип, эскерип турарын билип алырда, оон билииниң курлавырларын, школага хамаарылгазын, иштики сагыш-сеткилин илередип алырда уруг-биле эптиг-эвилең, чымчак сеткил-биле ажык чугаалажыр херек. Ынчан ол билир-ле шаа-биле силерниң айтырыгларыңарга күзелдии-биле харыылап бээр. Уругларга кандыг айтырыгны канчаар салза эки, чугааны чүден эгелээрил дээрзин баш удур ылап боданып алыр. Уругга кандыг-бир айтырыгны салгаш, оон харыы бээрин далаштырбаңар. Бодуңар база манап өөреникер. Алды харлыгларга мындыг айтырыгларны (чижек-биле) салып болур: Адың кымыл? Харың каш? Аваң, ачаң, угбаң, акың... ады кымыл? Бо айтырыгларга харыылап тургаш, уруглар аваа-ла фамилиязын-даа, бажыңга чассыткан адын-даа адап болурлар. Ол частырыг эвес-тир деп билип алыңар. Суурум адын адап көрем? Аалдың азырал амытаннарының аттарын адап көрем. Бо айтырыгларга 2-2 дириг амытан аттарын адап каар болза, шын деп билиңер. Чылдың кандыг үезинде маштар бүрүлери ногаан апаарыл? (Шын харыылар: кыш төнүп калганда, часкы, чылыгда). Чаъс соонда чер кырынга чүү артарыл? (Шын харыылар: ол, шык, малгаш, шалбаа, суг). Хүн дүнден кандыг ылгалдыгыл? (Шын харыылар: хүндүс чырык, дүне ай, хүндүс хүн, дүне улус удуп чыдар).

Бир эвес уруг 7-8 айтырыгларга харыылап турар болза, оон школага белеткели бедик деңнелде турары ол, а 5-6 болза, ортумак, 4-тен эвээш болза, кудуку деңнелде деп санаар. Бо таварылгада уругну бойдусче агаардадып, хоорай, суур баарда алертип ап, аңаа көрген, билген чүвелериниң дугайын чугаалажып, оон эскериичел, сактып алыычал болурунуң чаңчылдарын сайзырадыры чугула. Уругларга таарыжыр солун номнарны, тоолдарны номчуп берип, тывызыктар тыптырып, көрген кинозунуң утказын чугаалаттырып тургаш, оон дыл, домаан, аас-биле чугаазын сайзырадыры чугула.

Уругнуң школага хамаарылгазын билип алырда чижек-билле мындаг айтырар: Школага өөреникси тур сен бе? Школага сенээ чүү солун деп бодаар сен? Бир эвес уруг школага чүгле ойнаар, чапсараар деп харыы бээр болза, уругнуң школага баар белеткели ам-даа чедир хевирлеттинмээнин олдур. Школага башкы-биле азы бажыңга авай-биле өөренирин ээн бе? Бо үш айтырыгның үжүн шын, чиге, дорт харыылаар болза, оон белеткели бедик, а ийини харыылаар болза—ортумак, чаңгызынга болза—кудук белеткелдиин көргүзүп турары ол.

Ниити сайзыралы кошкак уругларны башкы-даа, ада-иедаа кончуп, дедирлендирип болбас, чүге дээрге ада-иезинге, башкызынга, бодунга-даа бүзүревестеп, эш-өөрүнден хоорук апаар. Ол кончуг озалдыг. Белеткели эки уруглар-биле башкының ажылдаарынга дөгүм болур, уругнуң бодунга-даа ала чок. Шын харыылар бергенде «+» демдек-биле, арай будалчак болза «±» демдектер-биле, шын эвес харыы бергенде «—» демдек-биле ада-ие болгаш башкы тускай демдеглел дептеринге бижип турза эки.

Алды харлыгларга дидактиктиг материалдарны ажыглап, даалгалар күүсеттирерде дириг амытаннарның, куштарның, ногааларның, аяк-шынактың өннүг чуруктарын ажыглаары ажыктыг. Ол чуруктарны стол кырынга холуй салгаш, оларны ангылай салдырар. Оон ынай картондан дириг амытаннарның дүрзүлерин оюп алгаш, оларның бажын, холдарын, буттарын ангы-ангы үзе кескилеп алыр. Оларны стол кырынга холуй салгаш, катап ол чүвелерниң дүрзүлерин чыырын, шын салырын дилээр. Бо ажыл ада-иениң-даа, башкының-даа сагынгыр-тывынгырындан хамааржыр. Чаңгыс чүвениң саныйдан хөй чүвелер санын тургустунары база ажыктыг. Чижээлээрге, башкы «хол» дээн болза, уруг «холдарэ» деп харыылаар ужурлуг.

Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаарда мындыг даалгалар берип болур: башкы азы ада-иелер уругнуң мурнунга стол кырынга—оол, бирги чурукта, орнундан туруп олурар, өскезинде—чунуп турар, үшкүзүнде—чемнеп олурар, дөрткүзүнде—школаже бар чыдар чуруктарны холуштур салдырып кааш, кылдыныг аайы-биле уругга дес-дараалаштыр шын салдырып, утказын чугаалаттырар.

Харыылап тургаш, уругнуң частырыг кылыры албан. Ол дээш ону чемелевейнер, а шын харыылаан дээш мактаарын утпаңар. Мактал—бичии кижиге эң улуг шаңнал-дыр.

Уругнуң чогаадыкчы, угаангыр чоруун, чугаазын сайзырадырынга оюннар кол черни ээлеп турарын утпааңар. Чижээлээрге, уруглар «эмчи, башкы, кадарчы, садыгжы» деп оюннарны ойнап турган үезинде болунуң бодалын эжинге шын дамчыдып, ол рольдарны күүседиринге сонуургалы улгадыр. Ону коллективтиг оюннар дээр. Уругларның ынчаар ойнаарын хорул болбас. Ойнаар-кызы-оозу-биле чугаалажып, платьезин кедирип, өөктерин өөктеп турар үезинде уругнуң бичии салааларын шимчээшкиниң уламындан сайзырап, чугаазы база сайзырап турары ол.

Уругну бичиизинден карандаш, демир-үжүктү шын тудуп, кыырааштын шын салып билир кылдыр, шын олурарынга чаңчыктырыңар. Уруңар солагай боол төрүттүнген болза, ону оң холу-биле бижиир кылдыр албадаваңар. Чүге дээрге уругнуң бодунга хамаарыштыр иштики сагыш-сеткили дойлуп кээзүрүлгеш, хөй чүве бодап, келдирлей-даа берип болуруң база психологтар шинчилеп каан.

Түңнелинде ада-иелерге сүме мындыг: уругларыңар школа баар хар четпээнде өөредирин кызыттаңар. Ол уругнуң өзүлдезинге, нерв системазынга хоралыг. Чамдык ада-иелер хары 2-3 ай-даа четпес, беш харлыг уруун школага хүлээп алырын башкылардан дилеп туруп бээр боор-дур. Мону соксатса чогуур.

Владимир ЧАПЧЫН.

Бай-Тайга районнуң Тээлиде № 1 ортумак школада эге класстарның өөредилге эргелекчизи.

ШЫЛГАЛДА

Ак-Довурактың № 3 ортумак школазынга эрткен өөредилге чылының түңнелдерин ам үндүрер. Школаның тос, он бир класстарының доозукчулары боттарының баштайгы күрүне шылгалдаларын дужаап киирипкен.

Дуржулгалыг башкылар Татьяна Владимировна Муравьева, Александра Хайнкырбаевна Доңгак олар боттарының хүлээп алганы баштайгы шылгалдаларының түңнели-биле багай эвес деп демдеглеткен.

Школаның бо чылгы доозукчулары амыдыралдың делгем болгаш харысалгалыг улуг оруунче үнерлер. Оларның чамдызы өөредилгезин уламчылап, чурттуң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге кирер, өскелери — төрээн хоорайынга, бүдүрүлге черлеринге ажылдап кирерин шиитпирлээн.

ЧУРУКТАРДА: он бирги класстың доозукчулары орус дылда чогаадыг бижип олурары; башкы А. Х. Доңгак тоску класста математика шылгалдазын эрттирип тур.

Владимир МОНГУШТУҢ фотолары.

ДУРЖУЛГАДАН ӨӨРЕНИР

Башкылаашкынның арга-дуржулгазы

Уругларны чараш чүвеге кижизидери — башкыларның, ада-иелерниң хөрээ. Бир эвес уруглар эстетиктиг кижизидилгени шын утланыышкынны бичиизинден алыр болза, олар бүгү назынында ниитилел болгаш бодунуң хууда амыдыралынга чемелээшкинге таварышпайн барып болур.

Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга ортумак школазында кижизидилге ажылының бо хевири өске школалардааазындан эки тургустунган. Манаа черчение, чурулга эртемнериниң башкызы Алексей Алдын-оолович Ховалыгның ажылын демдеглеп болур. Ол ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының кежигүнү Б. М. Неменскийниң эге класстардан эгелээр кылдыр тургускан өөредилге планының 13. үү аргазы-биле ажылдап турар. Ол Москвага семинарынга база чораан.

А. А. Ховалыг уран чурулга, черчение кичээлдерин эрттирер тускай кабинетти дерип, шимеп кылып алган. Көргүзүг материалдары шыгжаар шкафтар, магниттиг самбыра, таблицалар, чуруктар, мыштан чазаан, чуга демирден кылган, гипстен туткан материалдар, методиктиг литература четчир.

Техниктиг херекселдер болур проектоскоп 1-50, электрофон, диапроектор «Д-207», «Астра» магнитофон, фильмоскоп болгаш оон-даа өске херекселдерни кичээлдерге биледилиг ажыглап чаңчыкканы. Столдарның каракталы, боолар, баллааш, савада суг салыр черлерлиг кылдыр таарыштыр кылдырып алган. Кичээл эрткен соонда кайы-даа класстың дежурныйлары оларны арыглап, шыгжап каары чурумчаан. А столдарда будук, шыйбак бээзи чок.

Чурулга кичээлдериниң темалары эзы бүрү, солун: «Мээң черим 2000 чылда», «Келир үеже көрүш», «Кижи. Чер. Октаргай» деп чогаадыгларны, эскизтиглерин ажыглап турган. Фантастика темазынга-даа кичээлдер эрткилээн. А черчение кичээлдери база-ла аңгы-аңгы темаларлыг, хевирлерлиг.

Алексей Алдын-ооловичиниң кооператив хевиринге тургузуп алганы «Хаяа» чурулга бөлгүмү ажылдап, чагыгларны күүседип турар. Башкының база чурулга бөлгүмүнүң ооддарының дөмиг ажылындан, ол ышкаш хоочун болгаш аныяк башкыларның аразында быжыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Бо школада фото-[illegible], тарымал [illegible] арыг-силиг столдар, сандайлар, былчак, шыйбак чок эжиктер, ханалар кижиниң сеткилин өөртүр. Алексей Ховалыг башкының арга-дуржулгазынга даянгаш, республиканың башкылар билиг бедидер институдунуң методизи А. М. Байырның удурткулгазы-биле вирельде Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның чурулга, черчение башкыларының неделя хуусаалыг семинары Бора-Тайга школазынга (директору В. Т. Ондар) болуп эрткен.

Семинар эрттиреринге дүүштүр школаның администрациязы хүн чурумун тургузуп, ону доктаадып кылганы эки болган. Бирги класстан эгелээш, он бир класска чедир ажык кичээлдерин класс шагтарын планнаан. Бирги класстың башкызы А. С. Кечил-оолдуң «Тоолдар дугайында» деп класс шагын, он бир класстың башкызы З. К. [illegible] [illegible] «[illegible] чаагай чаңчылдары» деп аас журналын болгаш оон-даа өске хемчеглерин адап болур.

Келген аалчыларга А. Ховалыг черчениеге «Кичээл катаптаашкын — кичээл бот-контроль» деп көргүзүглүг кичээлди сески класска эрттиргени солун болган. Ийи класс (ушкү класстарны) ийи аңгы олурткаш, чурулгага кичээл конкурзун база чаа аргабиле эрттирген. Черчение-даа, чурулга-даа кичээлдеринде өөреникчилер частырыгларын боттары хынап, демдээн шын салып турар кылдыр чаңчыктырган.

Семинарның түңнелин үндүрүп тургаш, башкылар Хүлер-оол Моңгуш (Улуг-Хемниң Булун-Терек школазы), Анатолий Даш (Улуг-Хемниң Чаа-Хөл школазы), Наталья Ооржак (Сүт-Хөлдүң Баян-Тала школазы) болгаш оон-даа өскелер Бора-Тайга школазында эстетиктиг кижизидилгени бедик деңнелде-дир деп үнелээн.

Чамдык школаларда бо эртемнерниң тускай башкылары чок болганындан эвээш шактыг кайы-бир башкыга берип каар. Оон уламындан ол эртемнерге долу билигни өөреникчилер албайн турар.

Ай бурунгаар чарлап дыңнаткан турган ол семинаржедыка хөй школаларның удуртукчулары төлээлерин чорутпаан. Кайы-даа районнуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Школа директорлары мурнунда, ниити, чурулга, черчение башкылары кылдыр өөредип алыры — хүннүң негелдези.

Чаң-оол ОНДАР.

Сүт-Хөл районнуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

ЭПТИГ АРГАЗЫН КОРЗЕ...

Эде тургустунуушкун үезинде эң ийи чүүлче — совет хамаатының кижизидилгезинче [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Тандылыг [illegible] Кызыл-Арыгның [illegible] школазының аңгы бедилелиг ап болур. Бо школада бичии чаштар 1 класстан 8 класска чедир күрүнениң долу хандылгазынга өөренип турар. Школа болгаш интернат чылыг, чырык, аярын. Ында тускай эртемниг эмчилер, дээди эртемниг башкылар ажылдап турар. Кызыл-Арыгта өөренип турган өөреникчилер өске школаларга өөредилгезин уламчылап, кандыг-бир өөредилге черинче өөренип кирип, улус ажыл-агыйының кайы-бир адырынга ажылдай бээр. Школазы-биле, эргим башкылары-биле харылзаазын үзбейн турар.

Моон билдингир, дузалал школазының кажан, кайы тургустунганын коммунистерге сонуургаар. Чүү-даа чүве эгелиг, ооргулуг тургузуглуг, [illegible] [illegible].

1961 чылдың октябрьда өөредилге чылы эгелээш, ол болуп турда, дузалал школа деп школа Сүт-Хөлге ажыттынган чүве. Ынчангы чылда министри турган Б. И. Болдуш-оол, Сүт-Хөлдүң районо эргелекчизи турган Б. С. Моңгуш олар бо херекке дорт киришкен. Эрзинде Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарының [illegible] [illegible], Улуг-Хемниң Алдын-Шивээ, Бии-Чыраадан [illegible] бо школаже [illegible]. 1967 чылдың июнда ол школаны амгы бо Кызыл-Арыг суурже көжүрген. Ынчан школада 140 уруг өөренип турар.

Школа үндезилеттинип тургустунганындан эгелээш ажылдап келген башкылар ам-даа бо коллективте бар. Хүндүлүг дыштаныышкынче үнсе-даа, ам-даа күш-ажылын уламчылап чоруур башкылар-даа Вера Натпитовна Ондар, Сурунмаа Орус-ооловна Салчак олар хамаарышкан. Школа башкы кадрлар талазы-биле мурнакчылар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Коллектив-[illegible] [illegible] [illegible]. Ынчангы школаның ажыл-агыйы, өөредилге кижизидилгези [illegible] [illegible] [illegible]. Чаа директорувус аныяк коммунист Н. Т. Ондар, өөредилге эргелекчизи Э. М. Моңгуш болгаш хоочуннарывыс Б. И. Шаравии, Б. Т. Ангырак олар [illegible] улуг-хууну улуг дээр, коллектив кежигүннери, өөреникчилер Салим Маскал турар бис.

Республиканың школаларында ындыг кошкак уруглар тускай класстар ажыттынган турар-дыр. Бистиң школаны дузалал школа дээйн, оон орнунга аңгы чадаарда турганы ышкаш ыяшымнарга школаның ажыт [illegible] [illegible]? Хууда бодалдыр. Чүге дээрге школа деп Кызыл-Арыгда ындыг школа турган чүве, Моондагы [illegible] [illegible] бар. Таарымчалыг болур ийик.

Тас-оол ОНДАР.

Күш-ажылдың хоочуну.

Таңды район.

«ТАЛЬ ДЭЭРГЕ ТАЛЬ ЫШКАЖЫЛ»

Бистиң хүндүлүг аалчывыс — гроссмейстер Михаил Таль чаасказ хары угда хөй кижи-биле ойнаарының баштайгы сеансызын Кызылда «Хемел» спорт залынга эрттирген. Төгериктей салып каан бичежек столдар кырында шыдыраа бодаларының ак талазы-биле баштайгы көштерин дүргени кончуг кылгылап, ол шала бодамчалыг эргий кылаштап тур. Көрүкчүлер оон көштерин сонуургап, аразында ону сайгарарын оралдажып, оожум чугаалажып эгелээн. Ында кижи кайгаар чүве чок. Ол кежээ анаа шалап, тулап турган, шалаа чедирбейн, матка олуртуп каар бис дээр, өскээр чугаалаарга, шыдыраа спортунга ынак кижилер чыгып келген. Үе элээн эрте бергенде гроссмейстер бистиң чамдык шыдыраачыларывыстың чанынга келгеш, көштерин ылавылап көрүп ал, шала доктаай беригзээр болду. Ол база чеп турган боор. Назы-хары улгады берген кижи хары угда 29 кижиге удур ойнаары цайын белен болган деп. Оон кадында тыва шыдыраачыларның аразынга район, хоорай, республика, зона чергелиг маргылдааларга киржип чораан Петр Беркович, Владимир Былыкаев, Николай Омуфриев, Матпа Хомушку, Валерий Ивакин, Орлан Доңгак, Барбин Савыр, Мартемьян Меңниг-оол ышкаш шыдыраачылар олурган болгай. Олар кандыг, чүү-даа болза шыдыраа көштериниң теориязын элээн шымпак билир ужурлуглар. Ынчангаш сураглыг гроссмейстер оларның чанынга келгеш, бичии доктаай каггылап, боданып каап турган чадавас.

Оон элээн эгелей бергенде РСФСР-нин болгаш Тыва АССР-нин культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы болгаш шыдыраачы М. Б-Х. Кенин-Лопсанга ужуражы бердим.

— Моңгуш Бора Хөөевич, делегейге алдаржаан гроссмейстерни Тывага чедип келгенинге хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Мону мен улуг, онза болуушкун кылдыр көрүп турар мен. Тываның культура амыдыралы хөгжүлдеринге, ылангыя шыдыраа спортун маңаа улам сайзырадырынга бо ужуражылгалар кончуг улуг ажыктыг, аажок ужурлуг. Бодап-даа көрүңер! Балтий далайның кыдыындан ак-көк хемниг тыва черге ат сураглыг кижиниң келгени бир талазында. Тываның чонун хүндүлеп көргени-дир. Ийиде, оон биче сеткилдии, эп-найыралдыг чоруу-дур. Ол — кортук эвес, а дилим кижи-дир оон кадында эргелиг сеткилдиг кижи-дир. Мен ынчаар билип тур мен. Чамдык шыырак дээн шыдыраачыларны чалаарга-даа, бээр келбейн турар болгай. Оон кончуг багай чүүл кылдыр көрүп турар мен.

Оон ынай Михаил Таль удавас Манила доорайга болур зона маргылдаазынче аъттаныр кижи болгай. Филиппиннер ортулуктарының агаар-бойдузу Тываныы-биле дөмей боор болур. Ынчангаш ол Тывага кээринден ойталавайн боор. Гроссмейстерниң келгени-биле холбаштыр шыдыраа спортун улам сайзырадырының оруу ажыттынган деп бодап тур мен. Ажыы-биле чугаалаарга, мынчага чедир бисте мастер аттыг аныяк шыдыраачы ооң-даа, кыстаа чок болгай. Ынчангаш ам Тывага тускай шыдыраа клувун ажыдар үе келген. Ону ажыткаш, Михаил Тальдың ады-биле адап-даа алыр болза, ажырбас деп бодаадыг мен.

— Бо ооштайгы сеанста ойнап турар тыва шыдыраачыларның эге көштеринге дүүштүр чүнү чугаалап болур силер?

— Шала коргуп ойнап турлар. Бодаңмас-тыр, далаш ойнап орлар. Дуржулгалыг шыдыраачы чамдык бодаларын кажарлап каап "бериптерге, ону дораан-на сегирип алыр-лар-дыр. Оон туружун сулазадып ап турлар. Гроссмейстерниң ийи-үш көш ажыр бодап алгаш, ынчаар ойнап турарын эскербейн турлар. Оон ынай кеэржен шыдыраачылар чыш кайыл? Оларны "киириштирген болза эки — ында багай чүве чок.

База бир саналым. Маргылдааларга пластмасс бодаларлыг шыдыраа-биле ойнавас апарган чүве болгай. Мону бо ужуражылганың организакчылары билип алза эки боор. Бистиң республикада спорт мастери тускай эртемниг шыырак тренер чок болгай. Ынчангаш бир кижиден эске черлен чалап алгаш, аңаа бажыңдан бергеш, ооллар, уругларны шыдыраа спортунче хаара тутса, эки-ле эвес бе? Ону ынчаар кылып бодурунуң эргазы бар.

Гроссмейстерге, ону үдеп чоруур кижиге тускай шаңнал — тыва мастерниң чонардаштан кылган тыва шыдыраазын сүй белек кылдыр сөңнээни күзенчиг-дир.

Бо сеанс үезинде бир-ле дугаарында Өвүрден келген шыдыраачы Мадон Моңгуш үттүрүп алды.

— Че, гроссмейстерниң ойнаары кайы хире-дир, Мадон Балдыжыкович? Далажып, сүрээзеп турдуңар бе?— деп оон айтырдым.

— Кончуг шыырак ойнаар-дыр. Таль дээрге — Тальыш кажыл! Оон-биле чаңгыс катап ойнап алыры улуг аас кежиктиг-дир Шынап-ла, шыырак мастерлер маңаа кээп ажылдаар болза, шыдыраа спорту Тывага дыка-ла сайзыраар-дыр ийин.

Ужуражылганың үезинде гроссмейстерге уткуурган кижилерниң саны көвүдеп бар-ла чор. Ол аразында Михаил Нехемьевич аштырып алганының демдээ кылдыр «Тыва хамааты төлевилел» институттуң архитектору Орлан Доңгактың холун тутту. Баштайгы тиилелге!

Сураглыг гроссмейстерни канчап улушканын Орландан сонуургадым. Айтырыымга хамаарыштыр ол мактанмады. Биче сеткилдиг, хүндүлээчел кижи болду. Орлан чүгле мынча деп кагды:

— Ойнаары берге болду, кончуг берге. Ол шала турупкан ышкаш-тыр.

Ол хүннүң шинти түннели мындыг болган: гроссмейстер Михаил Таль 29 кижиге удур ойнааш, Орлан Доңгакка үттүрген. Николай Куулар, Николай Омуфриев, Сергей Евстигнеев, Мартемьян Меңниг-оол олар-биле найыычашкан, артканнарын улуп алган.

Михаил Таль-биле шыдыраага ойнаарының баштайгы ужуражылгазынга Кызыл районнуң Элегес-Аксы оотумак школазының 8-ки клазының өөреникчизи Алдынбек Калынду база киришкен. Ол бодунуң шаа-биле гроссмейстерге удур эки көштерин кылып, элээн үр ойнаан. Алдынбек бичиниваанден тура-ла шыдыраага чаңныкшыл берген Бо эртен чазын республиканың школачыларының шыдыраа талазы-биле команда аайы-биле болган чемпионадынга ам ол-ла школаның онгу клазынга өөренип турар акызы-биле Кызылга ойнааш, тиилге черин ээлээннер. Он беш харлыг кижи сураглыг гроссмейстер-биле ойнап орза кээрге солун-даа, чоргаарданчыг-даа чоор. А ынчан мындыг бодал бажымга кире хүштү. Кызыл хоорайның аныяк шыдыраачыларын бо ужуражылгаже чүге чалаваанып, чүге бээр эвилелдеп чекелбээнил? Шыдыраа ойнаарынга хандыкшылдыг өөреникчилер школа бүрүзүнде бар тур-ла-ла, ону ынчаар организаставааны четпес чүүл кылдыр санаар мен.

«Хепел» спорт залының иштии делгем, чырык, эки-даа болза, аңаа хөй кижи турарга чайгаар-ла дуңааргай, ыш-кам, изиг кынныг кээр болду. Көрүкчүлер аңаа кеңгүс-ле таарзынмаан сеткилин илередип турду. Аас, каан хүндүс даштыгаа-даа организастаан болза, эки-дир деп чамдык көрүкчүлер чугаалап турдулар. Ол база шын боор ба-дыр.

Ажаа ааас [illegible] турган болза, ойнаачыларга-даа, шаарның удур-дедир маргышкан көрүп турган кижилерге-даа эки, [illegible] болур турганы билдингир. Бо дугайын моон соңгаар өөренип алыр ужурлуг бис.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

«САЛАМ АЛЕЙКУМ—ЭКИИ!»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арынга). [illegible] ... чүүл мен кулаажыткан ырлап, дошпулурга, хомуска ойнаар турдум. Ынчан мээң башкым Камаш Исаевна ырлаарымга мени өөредип эгелээн. Оон ачызында бот-тывынгыр уран чүүл бөлүктерлеринге доктаамал киржип апардым. Харында даа республиканың школачыларының уран чүүл фестивалынга киришкеш лауреат болдум. Оон ынай чүнү чугаалаар чоор, ийе, бир чыл эрткенде Алма-Атага бот-тывынгыр ырлаакчыларның конкурзунга киришкеш, бирги черни алдым. Ынчан мени «Гульдер» эстрада ансамбльже ажылда деп чалап турду. Ол үеде мен музыка училищезиниң хөйнүү ыры-дирижёр салбырынга өөренип турганымдан ынавайн барган мен.

— **Силер чүү деп ырыны ырлааш, сурагжый бергенигер ол?**

— Хөй-ле ырыларны күүседип келдим. Ынчалза-даа «Алия» деп ыры мени сураглыг эстрада ыраажызы болурунга чедирген чүве. Оон сөзү Тажибаевтиң, аялгазын билдингир казах композитор Байтереков чогааткан. Алия дээрге Совет Эвилелиниң Маадыры, частас адар казах дайынчы кыстың ады-дыр. Ол Сталинград чоогунга бир тулчуушкунга маадырлыг-биле өлген. Ол ырыны Болгарияга болган эстрада ыраажыларының Бүгү-делегей конкурзунга база ырладым. Ук конкурстуң негелдезин ёзугаар бир болгаш ыры база күүседип апаарга, Тонио Руссатиниң «Чаш мынны» деп ырызын күүсеткеш, «Алиыы Сарыы шаннал»ны алдым. Ынчан 19 харлыг турдум. Ол ышкаш аныяктарның болгаш студентилерниң Кубага болган Бүгү-делегей фестивалынга «Мээң черим, чечектел-ле» деп ырыны база чедиишкиннг күүсеткеш, шаңнал-мактал алган мен.

— **Репертуарыңарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?**

— Антинг кижиниң кол-ла сагыш салыр чүвези репертуарын байыдары болур болгай. «Алия», «Мээң черим, чечектел-ле» деп ырыларны чугаалладым. Оон ынай башкир шүлүкчү А. Атнабаевтиң «Чарлымышкын» деп шүлүүнге Т. Сарыбаев чараш аялганы бижээн. Ол-ла авторларның «Ынакшылым сылдызы» деп ырызы база мээң ынак ырым апарган. А 1979 чылдан бээр «Арай» деп ансамбль-биле салым-чолум доңнашкан. Ол-ла чылын Москва хоорайга болган тайбың камгалакчыларының Бүгү-делегей конференциязынга киржип ырладым. Болуу Тайбың камгалакчыларының совет комитединиң кежигүнү кижи болгай мен. Ынчан «Арай» ансамбльның удуртукчузу Тасыын Окапов-биле таныжкан мен. Оон бээр-ле ошкунун ийи эмин дег чарылбас болган бис, Азия чүрээ Тыва черде база келээ чедип келдивис. «Арай» ансамбль эстрада артистерниң VII Бүгү-эвилел конкурузунуң лауреады. Оларның үзелгези-биле казах улустуң «Нашкосьер», «Өөбелесиниң чурту» болгаш бөлүктер ыры «Кызыл Кумда аргым» деп ырыларым күүседип келдим. Алма-Атаның театр урай чүүл институдун дооскан соонда, 15 чыл дургузунда ыраажы болуп ажылдап келгенин болдур.

— **Кайы-кайы чурттарга уран талантыңар-биле аалдап кааптыңар, Роза Куанышовна?**

— Он беш даштыкы чурттарга аалдап четтигиптим. Америка, Турция, Франция, Куба, Польша, Венгрия, Болгария, Чехословакия, Югославия болгаш өске-даа чурттарга ырлап чорудадым. Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларын эргип кезип каантым. Каяа-даа баарга, өөрүшкүмавай-биле уткуп хүндүлээр боор чүве чорду. Ындыг чоруктуг кижиниң сагыш-сеткилинге өөрүнчүг, тура-соругту кедүрер.

— **Тывага бир-ле дугаар келген-дир силер. Тыва сиңерниң сеткилиңерге таарышты бе, ур болур силер бе?**

— Тываже кел чорааш, оон кайгамчык чурумалдыг, каас, чаражын, хүндүлээчел чонунун дыңнаан мен. Бир-ле дугаар кээп турар кижиге солун чер-дир. Дүүн ооук аайы-биле озалдап келзимде-даа, тыва көрүкчүлер-биле ужуражып, арыг агаар адаанда стадионга концертиниң чоңга бараалгаттым. Көрүкчүлер конче [illegible] кылдым. Мени эки-ле [illegible] Аңаа өөрүп [illegible] Тывага [illegible]

— Силерни Тывага республиканың Культура министерствозу чалаан ирги бе?

— [illegible] «Азия чүрээ» [illegible] Валерий Цой кылган [illegible] Ынчангаш мындыг чүве [illegible] СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ның Министрлер Чөвүлелиниң, Культура министерствозунуң ажылдакчыларындан чаңгыс-даа кижиге ужурашпаан ийин. Хомудал эвес, эдилелгемни чугаалап олурарым ол.

— **Дүүнгү концертке силерниң кээп шыдавайн баар ирги бе деп чугаалап улус эзээш барган чадавас. Бо кежээ болур концертке байдал өске болуру чугаажок. Чүге дизе силерниң чедип келгенинерни кызылчылар дыңнап каан чорду. Культура министерствозунуң ажылдакчылары оралакчы министр В. Навсыл баштадыр бо кежээки ужуражылгага база холчок белеткенген турар улус чорду ийин.**

— Силерге база четтирдим. Оран-черим бәдбес-даа болзувусса, силерниң парыгындаазын турааш дыңнаан болгай оңза ынаар барыкса дээш. Ужурашкыже байырлыг!

Интервьюну «Шынның» корреспондентилери Сарыг-оол КУУЛАР биле Седип МОНГАЛ кылган.

Кыска тайылбыр

БОТТУГ БАЗЫМ-ДЫР

Боттуг чүүлдүг кыдыра бодаар чоруктуң хараадачыг илерээшкини

Венгрияда турар совет шериглериниң херектериниң талазы-биле ССРЭ чазаныы төлээзи, Шериглерниң мурнуу бөлүүнүң командылакчызы генерал-полковник Матвей Бурлаковтуң ПМА-ның шериг тайылбырлакчызы Валерий БОРИСЕНКОНУҢ айтырыгларынга харыылары.

— **Венгриядан совет шериглерин үндүрери-биле холбаштыр Төп Европага күштерниң деңзигүүрү канчаар өскерлирил?**

— Мурнуу бөлүктүң шериглери амгы үениң дайын чорудулгаларының аргаларын шиңгээдип алган, күштүг бөлүк. Венгр талазының дилээ-биле ону үндүрүп эгелээни, шериг талазы-биле алырга, ында деңзигүүрнү үревейн барбас болбайн аан, харын-даа Төп Европага ол деңзигүүр оон мурнунда-ла НАТО-га хамаарыштыр өлче чайлыр турган болгай. Ниити Европа бажың дээр чүүл национал болгаш Европаның айыыл чок чоруун хандырарының айтырыгларын чаа турушта көөрүн негеп турар. Даштыкы чурттарның девискээринден даштыкы бүгү шериглерни 1995—1996 чылдарда үндүрер, а 2000 чылда даштыкы күрүнелерниң девискээрлеринде шериг баазаларын үстүр каар дугайында саналды ССРЭ 1985 чылда-ла кииргени дээрзин сагындырып каайн. Венгрияның девискээринден совет шериглерни үндүрүп эгелээни дээрге ук угланыышкынга боттуг базым-дыр.

— **Үндүрүп турар каттыжыышкыннар ССРЭ-ниң чүгле иштики эвес, а кызыгаар шериг оруттарынга баар. Оон-биле холбаштыр Барыын чүктүң чамдык чурттарында НАТО-нуң флангыларынга шериг айыылы улгадыр дээн чыжаак-биле дүвүрээзин тыптып келген. Ол талазы-биле бодалыңар чүл?**

— Бирээде, Венгрияның девискээринден үндүрүп турар бүгү-ле каттыжыышкыннар болгаш кезектер ССРЭ-ниң НАТО күрүнелери-биле кургаг чер кызыы-биле кызыгаарлашкак эвес районнарже чорупь турар, олар чаа ол пунктуларга доктаамал турумчуур. Ийиде, Төп Европага шериг талазы-биле удур туржуушкунга дешчеэлн кудулады рыш чедип албышаан, оон-биле кады флангыларга артык күштерни тургузуп турган, канчаар-даа аажок хөй акша-хөреңгини чарыгдаары, күш үндүрери сарыыл чок чорук-тур дээрзи-биле чөпшээрежир боор силер.

Оон-биле чергелештир НАТО-нуң ажыл-чорудулгазы биезги-ле хевээр «ядролуг коргудуушкун» доктриназынга, ядролуг халдаашкынны бир дугаар ажыглаар аргалыынга үндезилеттинген. Ынчангаш, мээниң-биле алырга, айтырыг болза «флангылар» дугайында эвес, а ооң бүгү-ле хөмпээлдеринге шериг талазы-биле удур турууушкунуң алыс утказында болуп турар.

— **Мурнуу бөлүктүң шериглерин үндүрүп турда, венгрлерниң талазындан чамдыкта найыралчы эвес чоруктар боор турар дээрдир. Силерниң-биле алырга, мындыг чоруктар болуп турар бе?**

— Ийе, мындыг чоруктарның чамдыкта болу бээри хараадаңчыг. Венгриядан үнүп турар чүгле совет шериглерге эвес, делегейниң ийиги дайынында фашизмден ону хостап турган өлгеннерниң тураскаалынга база мындыг хамаарылга илереттинип турар. Ол дээрге чүвени кыдыра бодаар чоруктуң хараадаңчыг илерээшкини-дир.

Ынчалзажок венгр улустуң хөй кезииниң талазындан найыралчы байдалды кууп бурууп [illegible] келип, билип турар бис. Найыралдыг [illegible] база көрүп, билип турар. Ол улам бэжиптер.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ТУРАСКААЛ

Тиилелгениң 45 чыл оюн мөңгүн-тайгажылар байырлалдыы-биле демдеглеп эрттиргеннер. Ол хүн район төвү Мугур-Аксы суурнуң мурнуу талазында бедигээште кымгадаа эргим, үнелиг, чымчак сеткилдиг, чылыг баарлыг авыралдыг не кижиниң овур-хевирин сиилбип шуткаан — революцияның, дайынның болгаш күш-ажылдың районда ат-сураглыг кижилерин алдаржыткан мөңге тураскаалдың байырлыг ажыдыышкыны болган. Улуг, биче кижилерниң сагыш-сеткилинге чоок, хүндүткелдиг болгаш мөгейиишкинниң, чоргааралдың болгаш ак сеткилдиг, шынчы, төлептиг болур чоруктуң демдээ болган шак бо чогаалдың автору скульптор Хеймер-оол Байлосович Доңгактың тураскаалды тургузарынга районнуң удуртукчулары, культура, уран чүүл ажылдакчылары илеп-кейжи чоруун көргүскенинге өөрүшкүзүн илерегйлээннер. Ажыдыышкынга Ала-чурт дайынының, Корейниң болгаш Афганистанның хамаарышпас чоруу дээш дайылдашкан эки турачыларның, интернационалчыларның төрелдери, чоок кижилери, күш-ажылдың хоочуннары, шалыпчылары, комсомолчулар болгаш аныяктар, пионерлер болгаш школачылар, ажыл-агый, албан черлериниң, организацияларының удуртукчулары, башкылар, эмчилер киришкен.

Тиилелгениң 45 чыл оюнга тураскааткан митингиниң СЭКП райкомунуң бирги секретары, район Совединиң даргазы В. Д. Хемер-оол ажыткан болгаш делгеренгей чугаа кылган.

Оон соонда тураскаалды ажыдарының кызыл кожаазын күш-ажылдың хоочуннары К. С. Шамбаа, Д. М.-Ш. Бичен-оол олар кескен. Төрелдериниң чечектер салыышкыны болган. Бистиң өгбелеривиске, алдарлыг кижилеривиске чогаалчы Молдурга Салчак, культура ажылдакчылары Ульяна Хертек, Ульяна Моңгуш болгаш өскелер-даа бараан болган.

Тураскаалды эки ажаап кадагалаарынга харыысалгалыг болурун Мугур-Аксы школазының өөреникчилери хүлээнип ап, бады дагтырган берген-нер.

Тураскаалдың ажыдыышкыны кызыгаар шериглериниң автоматтарының даштавышкыннары-биле, өң-баазын октаарның ак-көк дээрже ужуугушкуннары-биле доозулган.

Тураскаалдың мурнунда дербелчин плитада чогаалчы Молдурга Салчактың:

«Сагыжыңар — чоннуу
чораан,
Чагалганар — база
чоннуу!»

деп сөстерин бижээн.

Сөзү болгаш чуруктары
Маспый-оол ОНДАРНЫ.

ААЛЧЫЛАР БАЖЫҢЫНГА ЧАҢГЫС ДҮН

Найысылал Кызылда 5 каът аалчылар бажыңы бар. Артында ады безин чараш — «Мөңгүлек». Чамдыкта бистер, сүт-хөлчүлер, ону тоол домакта кирген Кызыл-Тайга-даа дөмейлиг боор бис. Ол-даа харын ындыг ийин, ынчалза-даа кылаңайнып чыдар чүве бүрүзүнде алдын эвес болур ийин. Шак мындыг турушкан аалчылар бажыңының иштики байдалы-биле таныжып көрээлинер.

Ынчан март айның соолгу хүннери турган. Найысылалга республиканың школалар директорларының, партия биле организацияларының семинарларынче чоорулел хуралы ажыттынган. Ук хуралдың бүдүүзүнде Сүт-Хөл районнун болук башкылары эки зилеп алган автобузувус-биле Кызылга шала орайтады келдивис. Башкылар билиин бедидер институттан «Мөңгүлек» хонарының чөпшээрелин алгаш, олче омак-хөглүг, аравыста чугаа-соотту чорупту вус.

— Бо чоокта аалчылар бажыңынга хонуп көрбээн кижи мен. Келиримге-ле чок болур. Хоорайда турган чамдым, төрелдеримниң бажыңнарынга шала ыраажок күдүң. Бо дүне шак мындыг магалыг бажыңга хонар аас-кежиктиг болган-дыр бис — деп, эживистиң бирээзи сагыжы каннап чугаалады.

Кино биледи оочурлаар [illegible] ... [illegible]

[illegible] ... Чаң-оол Долгурсуровиян Ондар бистиң эмне удур-ус кижи. Баштай ол чуурун аарыылар бийнээз нын Калак-оол база бо-биле шала чаваар олур бис. Чаң-оол Долгурсурович ажылап [illegible] ... ол онза чүнүн чугаала [illegible] ... [illegible] ... «Чунар кранниктерде ооң сүт чок, хайнын турар изиг сүт бар чүве-дир» — деп тайылбырлады. Ынчангаш кирген, шынап-ла, мындыг. Ам канчаар-даа эвес, чаш-кежигирим чугаалыыр. Уламнаалда хоржаныта оряалсын [illegible] Кирала гражданын [illegible] сүт чогуу чедип келди. Олимпий база чүгле изиг сүт бар болган. Ол дугайын кайтынды эмчилерге илеттедим. Хаайынга безин хамчык болду.

Шак орайтааның бөрүмдаа ладш, кижиниң маңаа телевизор көрүп радио дыңнап, ормадын эштеринге телефонажыр кылдыр ... Ол ... бүттейн барган. Бээрже, кайтта телефон чок, чүгле [illegible] ... база [illegible] Ынаар дыңнаржып турур бээр эвес, харын болгай. Ийиде, фойеде салып каан хензиг улуг өңнүг телевизор бар. Хөөрүн чаагай ... Ынчаарда, радиоун шаа дөөрүн ... [illegible] ... бистиң өргелевис аалчылары бистерни ынчаар «хүндүлээн» болбазыме.

Дүн эртип аалдывыс эртенинде ... [illegible] ... Соок сүт чедип келген.

Аалчылар бажыңынга чаңгыс дүнче хонар ... [illegible] ... болгай ийин.

Оскал-оол КУУЛАР
Школа директору
Сүт-Хөл район,
Кызыл-Тайга суур.

АНАА ОЛУРБААЛЫҢАР, АВАЛАР!

СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга кыйгырыын деткивишаан, республиканың болгаш Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлелдери. Тываның херээжен чогаалчылар хүрээлең-ассоциациязы не-херээженнерге кыйгырыгны хүлээп алган.

Ында ада-иелерин, улуг салгалдың кижилерин, чогаадыкчы интеллигенцияны уруглар кижизидилгезиниң айтырыын харысалгалыы-биле көөрүнче кыйгырганы кончуг чептиг. Хоойлуну болгаш ниитилелди хүндүлээр чорукка, национал бот-медерелге болгаш интернационализмге, ат-алдарга болгаш төлептиг мөзү-шынарга ажы-төлдү кижизидери, уран сөстүң күжү-биле угаан-бодал үнелээшкиннерин сеткилдерге тарыыры база аланедел, чогаадыкчы кижиден улуу-биле хамааржыр. Борта үлүвүстү киириштирип, кижи бүрүзүн дүвүредип чоруур бо айтырыгларны канчаар шиитпирлеп болурун, кандыг хемчеглерни алза эки дээрзин дугуржур сорулга-биле ажык чугааже чаладывыс.

Эргим не-херээжен эш-өөрүвүс, кырган-авалар, угбалар, дуңмалар! Уругларын хүндүлүг необ кижиниң өг-бүле кижизидилгезинге, ажы-төлдүң шын мөзү-бүдүжүн хевирлээринге маргыш чок улуг салдарлыын барымдаалааш, аныяктарның корум-чурум үрээри көвүдээни бо үеде сиелелерниң, бүдүнюг келерниң, үлүүнге онаашкан кижизидикчи хүлээлгелеринге аң сеткилдиг болуруннче кыйгырыын тур бис.

Ие — өг-бүлениң одунун кызыкчызы, оон мөзү-шынар байдалының тудукчузу. Ол уругларынга улузунуң чаңчылдарын таныштырар, өпей ырга ыдаштыр тоолдарны ыдып бээр. Чижеэ ында дыңнаны ол тоолдар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар кижиниң иштики сагыш-сеткилин чевиплээринге дузалаар болгаш кажан-даа уттундурбас. Төрээн черин алгаан, кижиге ынакшыл сиңген ындыг шүлүктер чаш сеткилдерин эмчектеринге кым-даа бузуп бээр. Чаагай чаңчылдарны, улусчу педагогиканың аргаларын, литератураның база уран чүүлдүң күжүн өзүп орар салгал кижизидилгезинге ажыглавывыса, черле үре-түңнел бербес деп бе?

Кызыл хоорайның кудумчуларында бөлүк-бөлүк чоруур оолдар болза тоттуг ап бил бис. Хөй-нииты черинге, автобустарга эпчок сөстер эдилгээ, улусче шоолур, шоодаа үндүрер. Олар — бистиң оолдарывыс. Кайы үеде оларның кижизидилгезинге часкаалдывыс ол? Эгениичел сеткилге, эвилең чаңга оларны канчап өөредипээн улус боор бис? Улуг-ну улуг дээр, бичиини бичии дээр, угбай, акый деп хүндүлээр кылдыр чагывааныывыс ол бе? Оолдар, кыстарывыстың карак эгээргээ сеткил чок апарганы бир-ле дугаарында бистерни, иелерни, дүвүредир ужурлуг.

Ие кижи ажы-төлү дээнде сагыш амыр оорас. Чеже-даа бергe болза, бүдүрүлгеге ажылын кылбышаан, бажың ажылын чүктеп, өг-бүлениң бүгү үүргезин бодунга алыр. Ындыг маадырлыг бот-шынар херээженнерде бар. Ол күжүн каш дакпыр үндүрүп, кандыг-даа нарыылашкыннарны ажып эртер энергияны тып алыр. Кажан, каяа, кандыг таварылгаларга уруг-дарыывыстың кижизидилгезин чедир көрбейн баргавывыс ол, шүгдүнүп көрээлинер. Аа-сүдү-биле эмзирип каан ажы-төлү кижиге эрги, ону эки чорзун деп күзээр. Кажан ол күзел боттанмаарга, кеге ава сагыш болурун билип турар бис. Ыглавайчыг тулел болбазын дээш, дарый херээжененер! Боттарывыстың уругларывыстың чурумнуг дыннангыр-даа болза, кожаларывыс, таныыр кижилерниң уруг-дарыы өске орукче кирер дей берген болза, холуувар сунунар, арга-сүмемеер кадынар.

Аъш-чем болгаш бараан хандымылгазы хоорайтаан бо үеде, сүүрларже бараан сөөртүп турар машиналарның соңгаларын бузы шаап, чолаачыларга шорлуп турар оолдар бараан сөөртүкзени үгүүзе, тевииң чоннуга. Бодунуң өг-бүлезинге багай дээрзин эки билбейн турар чадавастар.

Тыва чон үе-дүптен хүндүлээчел деп үнеледи чораан. Ам канчап баргаанывыс ол? Өгбелеривис кожалаарын, келген чонун аажок хүндүлээр, кожер дүжерде, аът-холун ачыладыр, эзиг-деминг чурттап чораан. Бег-кижини, кижи-кудазын черге дээртпес. Өске валдың улузунга багын көргүспезин кызар. Ажы-төлү аажызы багай аалдарны чон безин чугаалажы бээр. Өске-даа сөөк улустарда ындыг чаагай чаңчылдар бар. Ажы-төлүвүс ам төрээн ада-иезиниң сүүрнуң хамааннок бүдүн национал ады-нүүрүн уттупкан, дүктүртүнүп, дерзин шанвыр көргүзерга, бүгү чонга дыка берге-дир.

Хүндүлүг авалар! Кайы-даа сөөк чонда не кижи улустаг аразында найыралды эки турузарынга салдавыыг чораан. Уругларывыс сөөк-язы ылгаал үнелезин барчок чорге өске ниция улуска негелде түрүзер апарганында, бистиң бурувус база бар. Кайы бир национал кижизинге хамаарыштыр багай бодалдарын боттарывыс тың авыышдан үндүрбэи болзувуса, уруглар кайын тып алыр? Өскэзэртен-даа салдап халдаан болза, ынчан мас деп сурзап олган болзувусса, кайын ындыг чүүл дэр үнүп кээр ийик.

Кыс уруглар тоомайныг, берээ деп мектвып чораан. Ол үнелелди ындыг бар чыдарында бистиң кижизидилгени чертээзин базе ужуктуг болганың мишинин көрээлинер. Кыс чоргаарал кадагалаарын, эрээлаар, тааланаар чоруктарын, хоналыг дээрлин келио чениг кеңиринге авалары чагып сургавайн кым сургаарыл? Оон ужуу уэда казыы багай уруглар төрүттүнүп, эозу эвес өг-бүлелер тывтып турары бидинизрип көрээлинер. Шаанда тыва чон 40 харга чедир арага ишпес туржок чоп. Өг-бүлеге аныяктарны бүлелеп, ада-ие харысалгазын оттуруп олаашың иштики сагыш-сеткилин үлежип чоравыс.

Каржы, турамык, хай чок чоруктан, азыраадыкчы хөөнден уругларывысты адырып алыр дээш туржуулунар, эргим эштеривис. Оларны ажылга турузарын, шын бүгүне угааларын, аныяктарын хостуг үезин органиистаарын, арын-нүүрүн не хүлээлгези кылдыр көрүп, салдынмайн, бир дем-биле туржуп көрээлинер. Адазын-даа, ахы-дуңмазын-даа эвес, а **АВАЗЫН** кыйгырып турарывыс база тавартырга эвес. Анаа олурбайн көрээлинер, авалар!

Моолдуң Завхан аймааның Тывага культура хүннери доозулган

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ТҮҢНЕЛ КОНЦЕРТИ

Моол Арат Республиканың кожа-хелбээ аймактары-биле найыралчы харылзаа, культура талазы-биле арга-дуржулга солчуржуушку, удур-дедир аалдаашкыннар сеөлүү чылдарда барык-ла чаңчыл апарган. Чоокта чаа Кызыл районнуң «Арбай-Хоол» агиткультбригадазы Завхан аймакка аалдап четкеш, культура ажылдакчылары талазы-биле арга-дуржулганы солчуп, солун, байлак программалыг концертиң өнчүктеринге бараалгаткан. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик районнуң Культура бажыңының ажылдакчылары Москва хоорайга болуп эрткен уругларның аас чогаал фестивалынга киржип чораан «Шагаа» дээр көргүзүгү-биле Убса-Нур аймааныг аттанып болгаш аңаа арга-дуржулга солуп.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу-биле чаңгыс кереэ ёзугаар Моолдуң Завхан аймааның артистери Эрзин, Тес-Хем районнарга культура хүннерин эрттиргеш, Кызылга чедип келген. Олар моол улустуң эрткен төөгүзүн көргүскен чуруктар болгаш эдилелдер делгелгезин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге организастап чорупкан. Ол ышкаш бистиң республикада культура хүннерин эрттирип турар Бурят АССР-ниң болгаш Тываның артистериниң каттышкан концертинге база киришкеш, уран талантызы-биле көрүкчүлерни өөрткен.

Шии чогаадыкчызы болгаш хоочун артист чораан Виктор Шогжапович Көк-оолдуң адын эдилээн республиканың хөгжүм-шии театрынга ол хүн көрүкчүлер аал долдур чыылган. Хөй чоннуң мурнунга Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар аалдаарынга моол өнчүктер-биле найыралчы харылзааның улам быжыгып турарының херечизи — Моолдуң Завхан аймааның культура хүннерин Тывада эртип турары болур дээрзин демдеглээн. Ол ышкаш кожа-хелбээ аймактар-биле кереэ ёзугаар арга-дуржулга солчуржулгазын, найыралчы харылзааны улам быжыглаарын, келир айда бистиң культура ажылдакчыларывыс артистериниң Моолдуң Завхан аймаанынга бараалгаар дээрзин айыткааш, моол өнчүктерге чедиишкиннерни күзээн. Оон соонда моол улустуң аас-чогаалындан болгаш культура салбырлары талазы-биле эртине, моол болгаш тыва улустуң найыралчы эрте-бурунгу шагдан эгелээш, бөгүнге чедир уламчылап, экономика болгаш культура талазы-биле найыралчы харылзааның, казы ажылдажылгазын быжыкканың, удур-дедир аалдажыышкыннар эки талаларын көргүскен делгелгеней чогаалдап. Оон соонда байырлалдың түңнел концерти эгелээн.

Моол Арат Республиканың алдарлыг артизи Ламсүрэнниң тургускан «Байыр шенглыкын оюн-самы» деп адаажыткан көргүзүг-биле моол өнчүктер концертиң үзүктел чок адыш часкааштывыларын үделгези-биле эгелээн кирипти. Ол көргүзүгде ниити ыры, танцы, национал хөгжүм херекселдериниң ойнаачыларының болуктери шуптуу киржип турар. Бир онзагай чүве — моол өнчүктер бурунгу амыдыралын сактып, дайынзырак чораан моол хааннарның туктарын сцена кырынга эрге-дужаал айы-биле көргүзүп, ол шагда дайынзырак хөөнү танцы уран чүүлүнүң күжү-биле чедиишкинниг көргүскен. Ону көрүп олурда, сагышка дораан-на Чингис-Хаан кире дүжер. Оон соонда моол улустуң ээге-шелээ, хосталга дээш демиселин, девиженсү тиилелгезин, амгы аас-кежиктиг амыдыралы, Моолдуң калбак, делгем шыналарын, карак четпес ховуларын, аржы дег чапты берген мал-маганы, көккүр тайгалары танцы-самның, ырышоорунуң, хөгжүм аялгаларының хуулгаазын күжүнден каракка көстүп келир.

Аймактың хөгжүм-шии театрының артизи Гэрэл Тохтохтуң моол улустуң шейдун-чок ыры аялга-биле ырлаан «Алтан-кежиктиң чоллуг үези», артист Цэдэнэнниң «Сүзүктүмээ», «Чараш кыс» деп ырлазын, «Кара хорум» деп бүдүнгү болгаш бөрүйн моол таншыларны болгаш өске-даа күүседикчилерниң чон улуг магадал-биле сонуурган. Ол ышкаш театрның ырлажы Батхух бот-тывынгыр композиторы Кара-Кат Оюмактың шүлүкчү Моңгуш Доржуктуң сөзүнге бижээн «Кызыл» деп ырын дыңнакчыларга хөөмүй үнү-биле ырлап дооспатпаа, өөрүп четтиргенин илередип (чаа-ла Моолдуң Завхан аймаандан чедип келген) Кара-Кат Оюмак сцена кырынче үне маңнай берген, ырлажының холун тудуп, эрги өнчүктер дег кушактажып кааш. Найыралдың адыш часкаашкыннары залга дыңналып турду. Оон соонда ырлажы Оюунчэзэг «Полер тайбын дээш турушка» деп ырыны күүседкеш, бот-тывынгыр композитор Григорий Баяржаның «Мээңчилем» деп ырлыын база чедиишкиннинг ырлаан.

Чадаана Культура бажыңының национал тыва хөгжүм херекселдеринге кандыг-даа ырыны тывып-даа хөгжүмнү күүседип, ойнап болурун чонга чаа эрткен тыва хөгжүм херекселдерниң кылыкчыларының болгаш күүседикчилериниң республика көрүлдезинге бадыткааны. Моол өнчүктер улам шынзыктырды. Олар моол национал херекселдерге хөй-хөй ырлааны, танцылары үдеп, харын-даа чамдык хөгжүм чогаалдарын чедиишкинниг күүседип турдулар.

Моол өнчүктерниң бистке бараалгаткан уран чүүлүнден шыңап-ла, өөрениг алыр чүүлдер хөй болган. Оларның-биле культура талазы-биле арга-дуржулга солчуру черле чептиг, ажыктыг, өөредиглиг. Ынчангаш келир айда Тываның культуразын болгаш уран чүүлүн төлээлел баар, аңаа культура хүннери эрттирер уран чүүлдүң болгаш литератураның ажылдакчыларынга чогаадыкчы чедиишкиннерни комнуукчуларның өмүнээзинден күзедивис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

телевидение

ИЮНЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММ.
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кызыгаа [illegible]». Уран-чечек фильм. 19.20 сериалдары. 10.30 Москвага үш хүн эштиниде бадылар. 11.30 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Камерун биле Румынияның шилиндек командалары. 12.30 — 13.10 «Үе». 18.10 Баримталыг фильм. 18.45 Объектив. 19.20 Хөгжүмде ыры. 19.40 Мультфильм. 19.50 Дешпилге. Информация. Реклама. 20.20 Куускедамда хөгжүмчүлерниң П. И. Чайковский аттыг IX делегей фестивалының байырлыг ажыдыышкыны. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула интервью. 22.45 Бээйн ринг «Чүү? Каяа? Кажан?». 23.25 «Ол болган... болган». 23.55 «Көргүзүкчү». 01.25—01.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Доскаа чок капитан». Уран-чечек фильм. 2-ги сериязы. 9.20 «Орус сам». Самнаарның бот-тывынгыр ансамбльдериниң оюн көргүзүү. 10.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Югославия биле Колумбияның шилиндек командалары. 11.15 «Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның сүмелери». 12.00 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.30 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле АКШ-тың шилиндек командалары. 13.30 — 14.30 «Күрүне кызыгаары». 6-гы фильм. 2-ги сериязы. 18.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле АКШ-тың шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктарга программа. 19.55 Медээлер. 20.00 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 20.20 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Австрия биле Чехословакияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00 — 04.00 Информастыг программаның уламчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Стакан иштиг суг». Уран-чечек фильм. 2-ги сериязы. 20.05 — 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Белый велосипед» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 19.30, **«Песня табунщика»** 17.30 шактарда.

Видеозал: «Бронсон Ли—чемпион» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кащей бессмертный» 9.00, 13.50, **«Черные ступни»** 10.20, **«Горький можжевельник»** 12.10, **«Ситара»** (2 серии) 15.10, 17.50, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Стук в дверь» 14.50, **«Месть и закон»** (2 серии) 16.50, **«Лошади в океане»** 13.00, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Идеальное преступление» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Авария»—дочь мента» 14.00, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Под принуждением» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

* * *

Кызыл хоорай Совединиң күүскому, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди хоорайның бойдус камгалалының талазы-биле хоорай комитединиң даргазының эрге-дужаалынга конкурсту чарлап тур. Кандидат түскай дээди эртемниг, удурткукчу ажылга ажыл стажы 3 чылдан эвээш эвес болур.

Чарлалды парлаан хүнүнден эгелээш бир ай дургузунда билдириишкиннин киирер.

Айтырыгны даралзында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың 2, кадр килдизи, телефон: 3-22-50.

* * *

Район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы албан-дужаалга ажылдаар күзелдиг кижини шилип алыр конкурстуң хуусаазын узатканын улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Соведи дыңнадып тур. Конкурсту бо чылдың июнь 25-ке чедир узаткан.

Ол албан-дужаалга ажылдаар кижиниң шалыңы 450 рубль. Бирги оралакчы үлетпүр, тудуг, автотранспорт, а ол ышкаш үнер [illegible], культураның, кадык камгалал черлериниң болгаш районга [illegible] организацияның [illegible].

Бо албан-дужаалга ажылдаар кижи дээди эртемниг болур, оон [illegible] болза үрели [illegible]. Удуртукчу ажылдарга беш чылдан эвээш эвес ажылдаан стажтыг болур. Билдириишкинни райкүүском чанында конкурс комиссиязы хүлээп ап турар.

МУЗЕЙНИҢ ЗАЛДАРЫНДА

Чай дүшкени-биле холбаштыр республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге аалчылар хөйү-биле кээп турар. Эң ылангыя школачыларның чамдыктарының чайгы дыштанылгазы эгелээнде, олар бо-ла кээр апарган. Бо чоокку хүннерде Улуг-Хемде Арыскан, Кызыл районнуң Суктпак школаларының өөреникчилери экскурсиялап чораннар. Хоорайның № 7 школазының сески классчылары башкызы Л. С. Новикованың удуртулгазы-биле Тываның төөгүзүнүң дугайында киноэзи эрттирген Моол Арат Республиканың Завхан биле Убса-Нур аймактарындан транспорт, культура ажылдакчылары, Казахстандан, Якутиядан бөлүк эртемденнер, Бурятиядан спортчулар, Алтайдан артистер музейниң экспонаттарын сонуургап көргүлээн. Оларга төөгү эртемнериниң кандидады, чогаалчы М. Кенин-Лопсан беседаны кылып берген.

* * *

Кызылгааржы дайынчыларның төлээлери музейге аалдап чораан. Кызылгааржыларбиле кады оларның чамдыктарының ада-иелери база музейни сонуурган көрген. Дайынчыларга лекторий залында Саая Сарыг-оолдуң дээрэн чуруктарын база таныштырган. Музейниң эртем-чырыдыышкын килдизиниң эргелекчизи Л. Базыр чыылганнарга тайылбырны кылып берген.

Келген аалчылар музейниң демдеглел дептеринге чылыг сөстерни бижээш арттыргылаан.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

Арзылаң Чамыяңның кубогу дээш

ШЕМИЖИЛЕРНИҢ БАЙЫРЛААНЫ

Тываның хүреш федерациязы болгаш профэвилелдерниң ВДФСО-нун Тыва область чөвүлелиниң президиумунуң шиитпирдээни ёзугаар Арзылан Чамыяңның кубогу дээш хүреш маргылдаазын Шеми суурга эрттирген. Ол хүн Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Кызыл районнарның чамдык суурларындан хөй мөгелер кээп кирипшкен.

«Борбак-Арыг» стадионга чыылган чон хөй болган. Ол эртен чаашкын бичии шаптыктаан. Ынчалза-даа дүштекиниң он ийи шак турда, маргылдааның киржикчилерин дензилеп, бөлүктер аайыбиле аңгылаан.

Ниитизи-биле беш аңгы дензиге чүс ажыг мөге хүрешкен. 56 болгаш 64 килограмм дензилерге мөгелерниң саны эңне хөй болган. Баштай ол дензилерниң мөгелери бир долгандыр хүрешкен соонда, маргылдааның байырлыг ажыдыышкыны болган.

Байырлыг ажыдыышкынга [illegible] болгаш совхозтуң [illegible] база киришкен. Аңаа доңчу илеткелди «Большевик» совхозтуң партком секретарының хүлээлгезин күүседип турар Кызыл-оол Хиликович Лундуп кылган. Оон соонда Арзылан Чамыяңның кады хүрежип турган Аркадий Дамбаевич Базыр-Тараа, Орус Доңгур-оолович Куулар, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары Василий Дулуквенович Моңгуш чүве чугаалааш спортчуларга чедиишкиннерни күзээн.

56 кг дензиге Маадыр Моңгуш (Шеми), Амир Моңгуш (Шеми), Сергей Моңгуш (Сүт-Хөл) олар баштайгы хүрештерде-ле арыг тиилелгелерин чедип ап турганнар. Шеминиң мөгези Маадыр Моңгуш карааш аргаларны ажыглап, ужуп бар чыткаш, эгаарга хөй тепкеш, долгангаш бедии ударыныкчыларын октап ап турган.

64 кг дензиниң мөгелериниң Сүт-Хөлдүң мөгези Арзылан Моңгуштуң кашпагай чаа хүрежи чон сонуургаан. 70 кг дензиниң мөгелериндөн Куулар болгаш Моңгуш Шолбаннарының хүрежи чон кайгаан. 80 кг дензилиг мөгелерден Алдын-оол Куулар, Уран-оол Доңгак, Владимир Моңгуш олар үш салыг эрткижеге чедир кымга-даа октаттырбайн келгеннер. Аар дензиниң мөгелериндэн Геннадий Моңгуш, Маадыр Моңгуш, Аяс Моңгуш оларның хүрежин чон аажок сонуурган. 17 харлыг Аясты шемижилер чаптап, октаттырыпкаш безин каттырып каарын чарашсынып органнар.

Баштайгы хүнде 4-5 чедир онагларны хүрештирипкеш, эртенинде чүгле түңнел оюннарны арттырып алганнар. Судья коллегиязы ынчаар шиитпирлээн соонда, чыылгач чон театржыткан кежээже даланжып эгелээн. Арзылаң Чамыяңга турускаан театржыткан кежээни «Хүреш» агитбригаданың болгаш «Челээш» ансамбльдиң киржилгези-биле эрттирген.

Кежээ 8 шак ажып турда эгелээн. Арзылаң Чамыяңның дугайында кыска төөгү мындыг. Ол 1906 чылда Шеми суурунга ядыы арат малчын кижиниң өг-бүлезинден төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Төрээн адазы Сендил. Азыраан адазы Сегбе. Сегбе биле Сендил — кады төрээн алышкылар. Сендилдиң ажы-төлү хөй, Сегбениң уруглары чок турган. Ынчангаш Чамыяңны Сегбе азыраан. Кады төрээн-даа болза ийи аңгы сумуга чурттап чораннар. Сендилдиң сумузу Ооржактарлыы. Сегбениң—Куулар-ларныы. Ынчангаш ийи кады төрээн алышкыларның фамилиялары ийи аңгы болган.

Арзылаң Чамыяң улуг хүрештерге он алды харлыында шүглүп эгелээн. Беш харлыг тургаш-ла, оолдар-биле ыйнактажып, хүрежип, хүнзээр. Он шаа кижи туруп алгаш хүрешкеш, шуптузун октап чораан. Оолдар оон-моон кээп эмеглежип тургаш октап каарга, хүнзедир ыглап ора хүнзээр.

Ол он ийи уругнуң адазы болган. Оон уругларны ажыл-агый удуртукчулары, культура болгаш совет ажылдакчылары. Уругларындан күрүне мурнунга ажылдап чораан, пенсияже үнген барларның хүрежи чон кайгаан. 80 кг дензилиг мөгелерден база бар.

1936 чылда ТАР-га шүүлгеш Арзылан атты алган. Ынчан Тывага Арзылан аттыг ийи кижи турган. Бирээзи Шончууржук. Оон эгелээш Чамыяң содаанга алдын үжүктер-биле «Шеминиң арзыланы» деп бижидип алгаш хүрежип чораан. Ол үеде республикага Чаан аттыг дөрт кижи база турган.

Чыылган чонга **Аркадий Дамбаевич Базыр-Тарааның** чугаазын таныштырайн:

— Мен 20 харлыг тургаш Арзылан Чамыян-биле хүрештим. Девиирге безин кижи отпанайнып олурар. Дөңмээниң чоону чаш уруг-ла. Ишти чинге, эктиниң кырында ийи борбак даш суп каан ышкаш. Мени туткаш, өрү көдүргеш олурту идип каан ол-ла. Бодум сес катап хүрештим. Шүглүп-даа көрбедим. Чамыяң үш улаштыр шүүлгеш, Арзылан атты алган кижи чүве.

Орус Доңгур-оолович Куулар:

— Тыва Арат Республикада турда мөгелер Шемиге турган болдур ийин. 1936 чылда зона хүрежи болган черге безин артып калган сес мөгениң чежизи Шеми чурттуг мөгелер турду. Шаанда Чулукпан мөге турган. Оон соонда Көк-оол таа тывылган. Ол кижи мынчай онзагай болган. Моолга барып хүрешкеш, сес мөге апткан турда, моолдар коргуп эгелээн. Көк-оолду элдептип чораан дүжүмет сезингеш, арай деп турган, Көк-оолду дүжүп [illegible] алдатаан. Ынчан моолдар Көк-оолга [illegible] чүгениг аъттыг берген [illegible]. Оон бодунуң [illegible], өгге олурган адазы чорун олурган дүжүмеди үгүп алырыы-биле үш калып, кире тап тырган дижир. Оон аңгыда, Шемиге Сундуй, Чудаки, Чалзан деп мөгелер база турган. Ам бо черде чаа өзүп олурар мөгелер база бар-дыр.

1936 чылдан 1944 чылга чедир Арзылаң Чамыяңның хүрежирин көрүп кааш, Чүрмүт-Дажының чурттуг Шеми чүве-дир. Ынчангаш Чамыяң шүглүгсе-ле «моон мөгени деп каап турган. Кажан Чүрмүт-Дажының «Звонтт» тууп алыр ажыглыг соонда, Чамыяңның хүрежиир хүрүшүн чыл 1944 чылда Тыва ССРЭ-ге каттыжылза, Чамыяң катап чангыс хүрежир дүгайында билдириишкин киирген. Аңаа чөпшээрелди берген. Ол чылын хүрешкеш, сеелгү катап шүүлгеш, ол хевээр сыстан.

Арзылаң Чамыяң хүрежиринден аңгыда, сыгыртыр, хөөмейлээр чораан. Оон сыгыт хөөмейин сактып, «Челээш» болгаш «Хүреш» агитбригадазы ындыг аяңныг күүселделериң чонга бараалгаткан.

Театржыткан кежээни Арзылан Чамыяңның ийи уйнээн үрүг Каадыр Ирикиновна Сат-ам удуртуп эрттирген. Ол хүн аныяктар танцылап өөрээн.

Демги дайы-биле дарааттыг мөгелер бирги черлерже аялааш. 56 кг дензиге Маадыр Моңгуш (Шеми), 64 кг дензиге Артёи Моңгуш (Сүт-Хөл), 70 кг дензиге Шолбан Куулар (Кызыл), 80 кг дензиге Владимир Моңгуш (Шолбаннар), аар дензиге Геннадий Моңгуш (Сүт-Хөл).

Ниити командалыг бирги черни шемижилер алганнар. Шемиге Арзылан Чамыяң аттыг кубоктуң хуулгазынга болган. Ийиги болгаш үшкү черлерни Сүт-Хөлдүң болгаш Улуг-Хемниң спортчулары үлешкен.

Дараазында тыва хүреш киржикчилер муңгаш мөгелер [illegible] хүрежип, [illegible] болган. 36 мөгени хүрештирипкеш, Шыырак мөгелер бирги, ийиги чылыглардан бэттынып [illegible] шилип ап турган.

Улуг тиилгда шыырак мөгелер хүрешкен. Бо хүрештерде Владимир Моңгуш, Маадыр Моңгуш, Аяс Моңгуш, Геннадий Моңгуш хүрешкен. Матвей Дүлуп, Алексей Кыргысовнүң хүрешкен. Ол тиилелгеге Шеми мөгези Матвей Дулуптуң Шемиге Сүттээни база октаан.

36 мөгениң салыга хүрешкен үш кижи арткан. Бо дараалгада Маадыр Моңгуш (Чадаана), Амир-ооку Куулар (Чадаана), Игорь Ондар (Бай-Хемчик), Долгаады хүрешкен.

Ол аразында 50 хире мөгени ыдыл өлчеп, эки хүрешкеннерни ажылдаан Маадыр-оол Аскиров (Чадаана), Доңгур-оол Моңгуш, Кызыл-оол Моңгуш, Ногаан Шыдыдай хүрежип орган.

Ийи мөге оралгазы ийи октаарыны шыырак ийи Алдын-оол Куулар Маадыр Моңгушту дүжүрген. Ынчап ёзоде, дензи көөр бажынга таварышкан. Шыдыңдаа база Бүргелдиң арганы ажыглааны болур. Бирги черни Алдын-оол Куулар тывааш ап [illegible]. Ол Арзылан Чамыяңның төрелдериниң белеглеп аттыг ажыдар, чүгениг аъттыг аткан. Шеми черге Маадыр Моңгуш барган. Ону мөлдүрга дег ыды-биле шаңнаан.

Хөгжүм мөгелерниң хүрежи бо дензиги солун болган. Чыылган чон адыш часкааштыг-биле уткуп турган. Баштайгы салыгда Валентин Куулар биле Маңдаа-оол Аскиров хүрешкен. Кырган мөгени тыва дүжүргеш, оожум салып каан.

Сес хүрешкеннерден бирги черни Алдын-оол Ооржак алган. [illegible] Дечей-оол Моңгуш болган. Үшкү болгаш дөрткү черлерни Валентин Куулар биле Палата Доңгак үлешкен.

Арзылан Чамыяңның кубогу дээш болган маргылдааны «Большевик» совхозтуң спорт талазы-биле методисти Куулар [illegible]. Хоорайдан келген [illegible] эрттирди. Аңаа республика профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Тыва областы чөвүлелиниң [illegible] чедип кээп таныштырганын чыдыглар көргүскен. Ол бүгүнү Тыва АССР-ниң улуг чуглуң депутады Владимир Бюрееол удуртуп чораан.

Моон кандыг түңнелди уштуп болурул? Ындыг чер-черге мыындыг улуг маргылдааларны эрттирер дээш болза, бажы удур ыяк белеткени болгаш хөй-нииты организацияларының хаара тудар. Бо удаада келген аалчыларга соктаар чыгаы, тараа, ниитизи болгаш дүлгей эштерни сактып олут болган.

Чаңгыс-ла багай чүве — көрүкчүлер тарап чорууда болганының багын адап кагбазывыс. Стадионнуң кыдыында шил бижилерни арттырып каан. Оң бүгүнү база [illegible] бажыдап болур. Келир таалыг маргылдаалар болдурбайын эрттиреп тыва хөй [illegible] [illegible].

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: шүүлген мөге А. Куулар шаңнаткан аъды-биле; К. Ч. Сагды биле А. Д. Базыр-Тараа театржыткан кежээде.

Авторнуң фотолары.

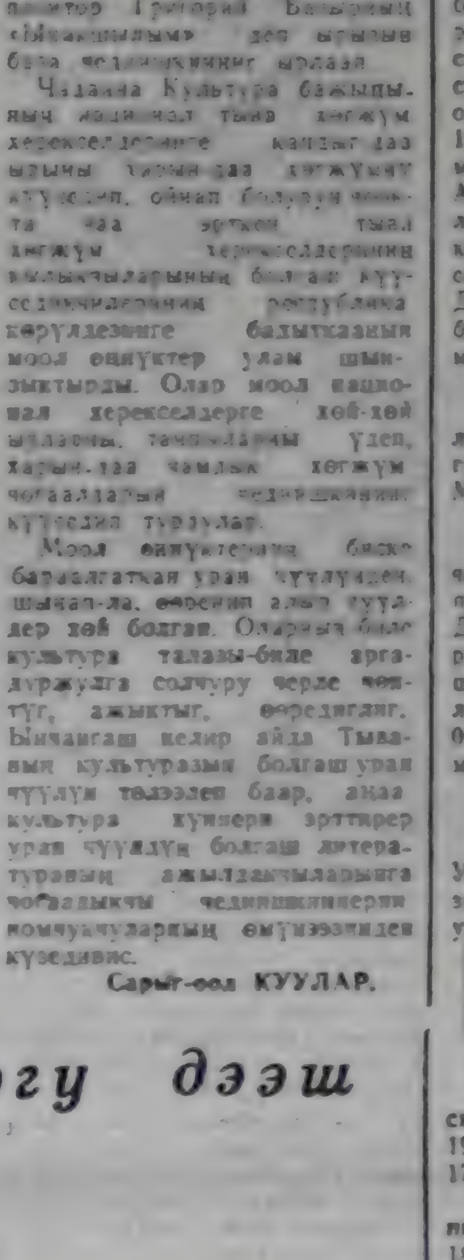

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34. ◆ оралакчылары — 3-39-91; 3-34-17. ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92. ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25. идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агропромышленность — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-33-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-83; корректорлар — 3-37-11; ◆ чидырукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар ганза — 2-32-73; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын.

Тираж 28000 экз. Заказ № 400. ТС—01000.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
16
суббота
№ 136 (14336)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 коп.

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРҮП, ХЫНАМЧАЛЫГ БЕЛЕТКЕНИР

Февраль 3-те № 28 солунуң бирги арнынга «Инекти чүнү-биле чемгерерил?» деп чүүл үнген. Ында Бии-Хем районга «Кызыл тарачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазында кыштаглаашкынының берге байдалдыг эртип, мал чемининң чедишпейн турарының дугайында бижээн. Чүүлдүң авторларының бирээзи болгаш ук фермага оон соонда ийи удаа барып чораан мен. Баштайгызы май 7-ниң хүнүнде. Ферманың конторазында зоотехник Клара Байыр-оолдан өске кижи-даа чок. Ол мээң айтырыымга мындыг тайылбыр берди: — Кыш дыка-ла берге эрти. Мал чемининң курлавырларын Саян артының ажыл-агыйларындан, республикада совхозтардан, ылангыя СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг совхозтан садып алдывыс. Бирги кварталда 401 тонна сүт бүдүрээр тургаш, оңу херек кырында 294 тоннага азы 73 хуу күүседиивис. Бир инекке ооаштыр 337 килограмм сүт саагдынган. Чүгле апрельдин бежин 63 хуу. Чыл эгезинден бээр 427 бызаа алдынган, апрельде 213. Оон 6 бызаа ижин-шейүнду болгаш өкпе аарыындан өлген. Бызааларга бээр 10 тонна ногаан сиген бар. Саар инектерге силос, саванны концентраттар-биле холааш, хээндектеп берип турар бис. Бир инекке ооаштыр хонукта чем 20 килограмм болур. Немелде чемге херек-лээр чарба 2 килограмм азы ону бир-бир килограммдап кадыр ... эртен-кежээ ... бээр. Агаарның хүн келген тудум чылааны-биле сүт кышкы үеге бодаарга, шору немежип олурар болдур ийин.

Эрткен айның отчёдундан фермада бар инектерин база оон иштинде саар инектерин, айтып берген сан-түңнеолчидан шүүштүрүп көрүп алдым. Ниити 890, оон иштинден саары 663. Кажааларда байдалды, чемни кайы хирени урүп берип турарын көөр дээш, Клара Кыргысовна-биле кажааларга бардывыс. Мал чемнинге херечлел улуг турбуже, силос, саванда кылган холуксааны кайы хамаанчокка чашканнан каапкан. Сиген кажаазында саванда өске чүү-даа чок.

Совхозтуң кол зоотехниги Н. А. Дутованы конторага экономистиң өрээлинден тып алдым. Ол мээң айтырыымга чиге харыылаваан:— Совхоз мал чемнинге чарыгдаар акша хөреңгиниң хөйү-биле тускайлаан. Минусинск районнуң «Тагринский», Ермаковскийниң «Маяк», Каратузтуң «Омыльский», Ужурнуң «Искра» болгаш Каа-Хемде СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтардан ниитизи-биле 4 муң тонна силос, 2800 тонна саванны бөгүнге дээр садып ап тур бис. Бистиң ферманың ажылчыннары Каа-Хем районнуң девиЁхээрнинде саваны белеткевишаан, удур соортүп эккеп турар. Ынчалзажок мындыг хемчеглерни ап турзувусса-даа, малды долу районом ёзугаар канчап-даа чемгерип шыдавазывыс. Амдызында агаар-бойдустуң байдалы экижиээн. Соок, чаашкын база чагбайн-дыр. Оът-сиген чаа-ла үнүп олурар. Эрткен чылын сиген-шарбиниш белеткеп алыр дээрнеиске, сиген шөлдерин квантаан. Ам ферма коллективи сиген белеткелинге ажылдадыр дээрге, сүт саар кижи чок апаар. Олар боттарын бодун ажылынга [illegible] деп-ле четтикпес турар. Бо чылын байдал база берге-дир. Та чүү болур ыйнаан. Чартык чыл планынга 310 тонна сүтү чедир берип шыдавас хире-дир бис. Мал чемининң курлавыры чок турда, малды ажаап, азырап алыры берге-ле-дир.

Бо барымдааны чеңсеглеңгеш, кол экономист В. В. Евсеевадан бо хире хөй тонна мал чемнинге чеже акша-төгериктиң чарыгдааның айтырарымга, харыы бербейн, самбыныың сөөктерин вай-дедир [illegible], өске ажыл кыла берди. Оозун болгаарга, хөй-ле түңнүг акша чарыгдаттынган хевирлиг. Баштайгы үнүүшкүнүм оон-биле мынчаар доозулган.

Чайлаглаашкын үезинде ферма коллективиң инектерин хар-назын, кажааларда турар байы-биле тус-тус бөлүктерге хуваагаш, оларны хөй удаа солуп көжерип 1989 чылдың сентябрьда анаа чораан, эскерген мен. Чайгы турлагга кадарчыларның чурттаар вагону, дизельдиг шимчедикчи болгаш саалда аппараттарындан өске, чүү-даа чок турар. Бо чазын суур чоогунда оларлар чок болганы-биле коллектив кежигүннери чайлаглаашкынны эрте организастап, Кавылыг, Баадырган, Саяк-Даг, Дөрүг-Асныр деп черлерде беш ангы турлагга көшкен. Малды тускай ээлчег ёзугаар кадарып эгелээн. Хүнде саалда өзүп, 5 тонна 500 килограмм четкен. Ынчалза-даа ол көргүзүг эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, оранчок куду болуп турар. Беш айларда планны 517 тонна 931 килограммга азы 69 хуу күүсеткен.

Үстүнде фермага ийи удаа чорааым деп айыткан мен. Катап база ынаар чоруп турувуста, дээр бүргеп, соок хат хадааш, чаъс чаап турду. Чедер черинаске 11 шакта келгивис. Тайгадан саанчылар база-ла чаа келген. Херээжен саанчылар чүък машиназындан дүшкеш, доораниа бажыннарынче далажып тылар. Коммунист Александр Иргитке мурнунда ужуражып турган болгаш катап база оон-биле чугаалажыр аргалыг болдум. Амгы байдалды ол мынчаар тайылбырлады.

— Чайлагже май 16-да көштүвүс. Одар-белчиир амдызында ажырбас. Сүт-саан ораачок өскен. Эртенгиниң дөрт шакта тургаш, чаа кээп турарывыс ол. Кежээки саалдаже база дөрт шак четпейн турда чорур. Ажыл дүнеки-ниң 11 шакта доостур. Бажын ажылы кылырынга үе шуут чедишпес. Бөгүн тайгада чаап тур. Соогу-даа кончуг. Саанчыларның чагдактаныр чери чок. Кадарчылар вагонунга чыныр. Баштайгы үеле ижер суг-даа кадарчыларга чедирип берип турдувус. Бойгадиривис Татьяна Егоровнага четпестерни эдип алыр дээш негелде-даа кылган бис. Ол биске кажан-даа чөпшээрешпейн, харын-даа чүве чугаалаан кижиниң кончуп каап тар. Директор К. К. Лопатону кыжын чаңгыс катап кажаага көрген оваар олчаан көрбедивис. Негелде кыла бээривистен коргар чүвезе ийикпе... Фермага шуут келбестээн даргалар бо.

Александр Дамдынчапович оон ыңай районнуң улусчу контроль комитединге саанчыларының [illegible] чорже саалдаже аппарып турарын дыңнаткаш, орукка чоруптаары [illegible] акша төлеп [illegible] ай болурунуң талазы-биле айтырыгны көдүрген. Оруктуң берге байдалын көөрүн директор Лопатодан комитет кежигүннери-биле чүък машиназының кырынга калы чорууруп дилээрге, келбейн барганың чугаалады. Донгаындаан ол дидирен турар боорга, оон ыңай чугааны уламчылавайн бардым.

Бо хүннерге чедир бызаа ажаакчылары 600 ажыг бызааны азырап турар. Оларның 150-ни Кудук деп черге чайлаар. Артканы ферманың кышкы турлаанга турар. Мурнуку чылдарда бызааларны Шивилигже чорудуп турган болза, бо чылын ында оът сиген шуут чок болган. А Хамыкалда 190 хунажын күстен эгелеп бызаалаар. Чаа кодан тургузуп алыр талазы-биле совхозтуң тускай эртемниглери кандыг-даа хемчег албаан. Оларже үндүрээ мурнунда бир башка 1 килограмм кире чарбаны берип турар. Күш-деңгели кошкак малды ангы азыралда тургускаштың дала кылыр рацион ёзугаар чемгерер. Кыжын чамдык төрүүр ужурлуг казыраларның чамдыызы бызаалапкаш, өлүп турар таварылгалар бар. Ооң чылдагааны база-ла мал чемининң курлавырларының чедишпези.

Фермада ажыл-агый кошкак дээрзин үстүнде фактылар бадыткан турар. Бригадир Т. Е. Поносова ажылдаар черинде база чок. Бир эвес оон айтырыы, сүт-саанны эдедирип-биле кандыг хемчеглерни чорудар деп турарын база ол мышаш сиген кезиилдезиниң үезинде ажылды организастаар талазы-биле соругларын айтырар болза, канчаар-даа харыылаарын билбес чыгын-на боор. Ниитизи-биле черле ажыл-агыйның удуртукчулары эрткен чылдың кыштаглаашкынындан түңнелдер үндүрүп, келир кыштаглаашкынга белеткелде амдыгааштан чорудар херек.

Вячеслав МОНГУШ.

КҮРҮНЕЛЕР ЭВИЛЕЛИ:
Президентиниң концепциязы
Кремльге парлалга конференциязы

ССРЭ-ниң Федерация чөвүлелиниң ээлчегииг хуралынга чурттуң национал, күрүне тургузуушкун айтырыгларын чугаалажып турар үеде ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев тускай догуннаан социалистиг күрүнелер эвилелин тургузарының концепциязын үндүрген. Кремльге болган парлалга конференциязынга ССРЭ-ниң Президентизиниң чанында парлалга албаның удуртукчузу А. А. Масленников ол айтырыгларны чугаалашкан түңнелдериниң дугайында дыңнаткан.

Хуралга М. С. Горбачевтуң чугаазын тайылбырлавышаан, ол ССРЭ-де национал, күрүне тургузуунуң талазы-биле эде тургустунуушкун чорудулгалары ангы-ангы хевирлерге баштыкан тургустунмушаан, алаандан эгелеп турар деп дыңнаткан. Сорулга чүл дээрге, Президентиниң айыткаңын ёзугаар, планнаашкынга дүүштүр ажылдаар байдалды тургузары, бир талада, бистиң күрүне тургузуушкунну камгалап арттырары, өскезинде — төөгүнүң, культураның, политиктиг байдалдың, чонуң чаңчылдарының онзагай талаларын долуу-биле барымдаалаары, төп-биле-даа, бот-боттарының аразында-даа эки харылзаалар тургузуп алырынга арганы бээри болур. Ындыг тургузуунуң негелдезинге дүүштүр республикаларның төп эрге-чагырга-биле харылзаазы бистиң бөгүнгү чаңчылчааныңыс федерациядан конфедерация чедир тургустунуп болур. Өске сөс-биле чугаалаарга, харылзаалар ангы-ангы байдалдарлыг кылдыр тургустунар — кайы-даа республиканың төп-биле азы эвилелдиң өске киржикчилери-биле кандыг боттуг харылзааларны тургузуп алганынга хамаарыштыр ангы-ангы боор болур.

Ындыг онзагай харылзаалар революция мурнунда база турган дээрзин Кремльдиң парлалга албаның удуртукчузу сагындырган. Чижээ, Россия империязының кезээ — Финляндияга бодунуң парламентизи болгаш бодунуң харылзаазы турган. Бухараның хаан чазаа онза байдалдыг турган. Закавказьеге күрүнениң онзагай тургузуу база турган.

Хуралга киришкеннер Эвилелдиң чаа керээзин соңгаарладыышкын чок ажылдап кылырының эргежок чугулазын шупту демдеглеп турган деп, А. А. Масленников айыткан. Тускай догуннаан социалистиг күрүнелерниң хостуг Эвилелиниң ындыг системазын тургузары чурттуң сандараашкынын, дүүгээлип батканын көргүзер эвес деп, ССРЭ-ниң Президентизи болгаш хуралдың өске киржикчилери айтып турганнар. Бо чорудулга экономиктиг үнелиг реформа-биле, хамыктың мурнунда—рынок экономиказынче шилчилге-биле капсырлаштыр боттаныр. Нийти-эвилелдиң чаңгыс аай рыногу шуптузунга ажыктыг дээрзин-биле бүгүде чөпшээрешкен, ол рынок бот-боттарының аразында сонуургалдан тургустунар: экономиктиг харылзаалар Күрүнелерге тургустунмас, а керээде, бараанналы болгаш ары дузазы бот боттары-биле солчуурга үндезилеттинер. Республикаларның бирээзиниң удуртукчузу мынча деп демдеглээн: «[illegible] бистиң республикаларывыска боттарывыс ээ болуу [illegible] чурттаары, төпке чүгле бистиң даа, ниити-даа эрге [illegible] дугжуп турар [illegible], хуваалгаларын [illegible] эгелеп [illegible] айтырыглары [illegible]».

Чүү ындыг [illegible] ол? Ол дээрге хамыктың мурнунда, даштыкы политика, камгалал, дипломатия, экономика, санкөө ажыл-чорудулганың чамдык талалары деп, парлалга албаның удуртукчузу чугаалаан. Айтырыгны коллективтиг ёзу-биле шиитпирлээри билзинигир. Оон биле холбаштыр ажылчын бөлүкту тургузары ажыктыг, анаа бүгү республикаларның бүрүн эргедиг төлээлекчилери чыглыр. Эвилел керээзиниң «даштыкы карты» болур саналдарны ажылдап кылырлар.

М. С. Горбачевтуң болгаш Н. И. Рыжковтуң Прибалтика республикаларының Дээди Советтериниң Даргалары-биле ужуражышкынынга доктаавышаан, парлалга албаның удуртукчузу оларның үргүлчүлелдиг беседазы национал [illegible] арзының харылзааларын, оон иштинде Прибалтикада байдалды, сайгарарынга туракаартынган дээрзин демдеглээн. Дүшкүүрлүг чорукту, кризистиг байдалды чайлазыр арганы бээр чүүлдерни дилээшкин болган.

А. А. Масленников журналистерниң айтырыгларынга харыылаан.

И. НОВИКОВ.

Республиканың кадык камгалалының ажылдакчыларынга хүндүлүг аттарны тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Чонуң кадыын камгалаарынга ачы-хавыяазы дээш хүндүлүг аттарны тыпсыры болза:

«Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи»

Норбу Екатерина Кыргысовна — республиканың № 2 божудулга бажыңының кол эмчизи.

Савилов Владимир Степанович—Чербиниң участок эмнелгезиниң кол эмчизи.

«Тыва АССР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы»

Баларчы Алдын-кыс Бадыргыевна — Эрзиниң төп район эмнелгезиниң биохимия лабораториязының лаборантызы.

Барабанова Галина Потаповна — республиканың уруглар эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1990 чылдың июнь 15.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле республиканың кадык камгалал ажылдакчыларын шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Чонуң кадыын камгалаарынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Бондаренко Людмила Васильевна — республиканың стоматология поликлиниказының эмчизи.

Ложкина Джемма Сергеевна — Тандының төп район эмнелгезиниң фельдшери.

Сарыглар Светлана Ырышовна — Чөөн-Хемчиктиң төп район эмнелгезиниң кол эмчизиниң оралакчызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1990 чылдың июнь 15.

ЧУРУКТА: Тес-Хемде «О-Шынаа» совхозтуң малчыны Шинчик Бирин-оолдуң уруу сакманчы Зоя Шинчик бо чылгы хураганнарны менди доруктуруп алырынга шалыпчы үлүүн киргеш, макталды алган.

Ада-иезиниң күш-ажылчы оруун салгап ап, болу база малчын болуп, чылдан чылче чедиишкинниг ажылдаарын күзеп чоруур. Зоя чайгы үеде база ада-иезинге дузалажып, каарар хойларын эки одарладып, семиртирип чедип алыр деп турар.

Ондар ОХЕЙЧИКТИН фотозу.

ЧАЙЛАГЛААШКЫН ТҮЛҮКТЭЭН

Бии-Хемниң «Хадын» совхозта шээр-даа, бода-даа малды семиртир дээш чайлаглаашкын ам эрткен чылдан эрте эгелээн. Ажыл-агыйның эң ырак чайлаа — Суглуг-Хемче 8 кодан хойну май эгезинде-ле көжүрген. Ол деңис, кээрле чаашкын ногундан бо хүннерде — чаа-ла ногаарарып, чай шинчиан киирен.

Совхозтуң тулугжулары хойжуларның чурттаар оран-бажыңнарын организастыг сеңтеп турар. Ооң-биле кады ыштаглаашкыны база сеңтеп ыңрипкен. Бо ажыл-агыйда чайлаглаашкыны шүүдап эгелеведаа. Малчыннарның [illegible] база чугула бараанны [illegible] турар. База ол [illegible] коданнарда чонуң [illegible] немег болуру-биле [illegible] машинаны тургуска эки [illegible].

Степан ДАНГАА.

ТҮЛҮКТҮГ ҮЕ

Кол угланыышкыны хой ажылдыг «Торгалыг» совхоз кыргылдаже кирипкен. Частың хаттыг, соок берге байдалы дүктүң хоналырынга шаптыктаап ужурунда хой дүгү хөөревээн, кургаг болуп турар.

Совхозта ниитизи-биле 3300 хой бар. Ийи пунктунуң бирээзи [illegible] Чаа-Суур [illegible] белен [illegible]. Торгалыг салбырында ангы [illegible] 1300 хой кыр[illegible]. Бир хойдан [illegible] дүктү ап турар.

Хой кыргылдазының түлүктүг үезинде мурнакчылар илерел келген. Электриниг хачы-биле Алексанлра Санчат, хол хачызы-биле Юрий Чымбалак өскелерин мурнап турар.

Пунктунуң эргелекчизи Борис Төмүриңа чугаазы-биле алырга, кыргыкчылар чедишпезинден ажыл ам-даа шуужаваан. Эрткен чылын байдал база ындыг болган. Кыргыкчылар черишпес. Совхозка хөй оруулганы берип турар хой дүгүн чидиииг чокка ажаап алыр дээш анаа бердинген үеле чеп ажылдары специалистерден база дорт хамаарыр.

Эрткен чылдаа эгелеп, малчыннар бот-орулга-чарылгаже киргени-биле холбаштыр кодаа хойларын шеф дузазы-биле азы боттары кыргып турар. Оон уламындан пункттар ам ээнзирээн. Эрги чылын август оортан үезинде безин кыргыттынмаан хойларны көрдүм. Аалдарга шефтеп кыргылары, дүкту ажаап алыры пунктуга кыргааны [illegible] эвес, элээн чадингилиг көрген мен. Хой кыргылыны чаңгыс аай чурумчутса деп саналдыг мен.

Мартна КУУЛАР.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Сессияның киржикчилери сөөлгү хүннерде чуртта экономиктиг байдалдың болгаш таарыштыртылып турар рынок экономиказынче шилчилгениниң дугайында айтырыгларны чугаалажып көрген. Бо айтырыгларны моон мурнунда болгулаан каттышкан хуралдарга чугаалашкаш, оларның талазы-биле, тодаргайлаарга, арыг орулгага үндүрүг онзарының хемчээлиниң база чамдык продуктуларның өртектерин өстүрериниң дугайында хоойлу төлевилелдерин чедир ажылдап кылырын хамаарышкан комитеттерге болгаш комиссияларга даскан турган.

Төлевилелдер талазы-биле кылдынган ажылдың түңнелдерин депутат А. Н. Бойко хуралга дыңнаткан. Бо документилерге хамаарыштыр чондан хөй санныг телеграммалар келген. Рынок харылзааларынче шилчир дугайында концепцияны чоп деткип турар. Ону барымдаалааш, рынок экономиказының структуразының, механизминиң дугайында бүгү хемчеглериниң тодаргай программазын бо чылдың сентябрь 1-ге чедир киирип кээрин чазакка даскан. Программага эвилелдешкен республикаларның болгаш бүгү автономнуг тургузугларның санал-оналы киирген турар ужурлуг. Өнчү, чер, аренда харылзааларының дугайында хоойлуларны күштүг болдуруп киирериниң дугайында чарлыктарны үндүрери ССРЭ-ниң Президентизинге сүмелээн.

Ажылчы чоннардан кээп турар телеграммалар болгаш чагаалардан алырга, чоп хлеб болгаш хлеб продуктуларының үүрмектеп садар өртээн улгаттырар дугайында айтырыгны чүүлдүгзүнүп деткип турар. Ындыг болзажок, ол хемчегни боттандырарының мурнунда ээзэш орулгалыг өг-бүлелерге немелде дузаламчыны көргүзер дугайында айтырыгны дүрген шиитпирлээри негеттинип турар. Бо айтырыгны эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның ээлчи органнары-биле база катап сайгарып көргеш, оон түңнелдерин күскү сессияга киирип кээрин чазакка даскан.

Күш-ажылчы коллективтерниң арыг орулгазынга үндүрүг онзар дугайында хоойлу төлевилели хүлээп алдынган. Арыг орулганың 45 хуузун үндүрүгге тыртар деп шиитпирин хүлээп алган. Бо хоойлуну 1991 чылдың январь 1-ден күштүг болдурар.

Сессия июнь 14-те ажылын доозар дээш орайга чедир ажылдаан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тудуг болгаш архитектура айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы албан-дужаалдан хостаар дугайында Б. Н. Ельциниң дилээн хандыргаш, ол албан-дужаалга Ю. Т. Комаровту соңгаан. В. Л. Лапыгинниң дилээн ёзугаар ону Камгалал болгаш күрүнениң айыыл чок чоруук айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы албан-дужаалдан хостааш, ол албан-дужаалды күүседирин Л. В. Шариеге даскан. Улус өөредилгези болгаш кижизидилге талазы-биле чаа комитетти тургускаш, оон даргазынга В. Н. Белеевти соңгаан.

Чурттуң чамдык черлеринге боор турар болуушкуннарның дугайында сымиаларны сессияга дыңнаан.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның күрүне чоге-чагырга [illegible] дээди органнарынга [illegible] хүлээп алган. Чаа федерацияны тургузарының үнелелиниң болур ниити-эвилелдиң хостуг болгаш лен эгелиг ынныгуш тургузар дээш бүгү күштерни каттыштырарынче оларны кыйгырган.

Сессияның ажылын Дээди Советтиң Даргазы А. И. Лукьянов түңнээн.

(СЭТА).

Дыңнадыг

Хоорай Совединиң депутаттарының болгаш хоорайның ажылчы чонунуң кичээнгейинге!

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң президиуму «Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалы болгаш оон-биле демиселди идепкейжидер дугайында» айтырыгны талазы-биле хоорай Совединиң ээлчег чок II сессиязы Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 1990 чылдың июнь 20-де 9 шакта болурун дыңнадып тур.

Сессияның ажылынга киржирип күзээннер шупту кээп болур.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

ПАРЛАЛГА БАЖЫҢЫ. ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң Тывада башкаар чериниң президиумунуң, солуннар редакцияларының, радио болгаш телевидение ажылдакчыларының дилээ ёзугаар партия, совет болгаш административтиг органнарының ажылдакчылары-биле Парлалга бажыңынга «Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер дугайында» пресс-конференция болган.

Ук конференцияны СЭКП обкомунуң секретары А. К. Кавзай ажыткан.

[illegible]

ГРОССМЕЙСТЕР ЧАНЫПКАН

КЫЗЫЛ. Михаил Таль бистиң республиканың шыдыраачылары-биле эш-хуунун ужуражылгаларын кылган. Ол Чагытай хелден бээр дыштаныпкан. Тываның агаар-бойдузун көрүп, чурумалдыг черлеринге барып, хоорайның шыдыраага сандыкшылдыг кижилеринге лекцияны номчуп берген.

М. И. Таль [illegible]

Ол чүүл ол тывыттынган.

УЖУРАШКЫЖЕ, БАЙЫРЛЫГ!

Ындыг сестерни Бурятияның Тывага культура хүннерин эрттирип келген уран чүүлдуң талантылыглары, чогаалчылары, кино ажылдакчылары чугаалап турганнар.

[illegible]

БӨГҮН

ДИПЛОМУН КАМГАЛААР

Кызылдың уран чүүл училищезин чылдың-на хөй санныг сургуулдары белеткээш, хоорайларга болгаш суурларга культура ажылдакчылары кылдыр чорудуп турар.

[illegible]

«Чурттаар оран-бажың—2000»

ТУУЙБУ-БИЛЕ ЭПТЕП ТУРГАШ...

Хербис даваның адаанда хуреэзинда бажың тудар кымныг кижилерниң бирээ сууруг чыл [illegible] чурттаар [illegible] деп, «туйбу-биле [illegible] тургаш» [illegible] туйбу-биле чыып тургаш, чурттаар бажыңын кылдыр хуулдурганы [illegible] илдең. Ол черге бажың тудар кижи бурунгу [illegible] шенеп турган. Кыжын ийи, чайын үш каът [illegible] хуулгаазын өргээлер бар. Чем иштинде [illegible] соксаш, устунге турар ийи каътты [illegible] бажыңнарны тургузаан. Ынчангаш үш каът бажыңнарга чайгы үеде кандыг-даа кадынга чурттап болур.

Кижи амытанның бодаранган угаанының, сагынгыр-тывынгырын, чогаадыкчы чаштыкчызын, уран шеверин ол тудугларның бот-боттарынга дөмейлешпес кайгамчык чаражындан, ангы-ангы үлегер маяктан бүткен телевидиелерниң терүттүнгенинден аңаа баргаш кижи эскерип каар. Бажыңнарны демир-бетон даналар, туйбу, ыяш-биле тудуп турар. Ынчалза-даа колдуунда ыяш бажыңнар хөй болгулаар чорду.

Хуузунда чурттаалга бажыңнары калбарган сууржугашты «Спутник» доорайы дижип кызылчылар адай берген. Хербис даваадан куду дөңнелип баштап келген ол деспекке баштайгы бажыңнар ийи-үш чыл бурунгаар бедип эгелээн. Оларның ээлериниң хөй кезии күрүнеден узун хуусаалыг чээли алгаш, чурттаалга шөлүнүң айтырыын боттары шиитпирлеп кирипкен. Мындыг янзылыг «Чурттаар оран-бажың—2000» деп программаның амыдыралга боттанып киргениниң бир херечизи ол болур.

Ол черге бажың тудар дээш барганнар баштай тур чурттаар казанак азы сарайлар тудуп ап турарын эскердивис. Хавак кырында хөй бажыңнарның адаа талазында чаңгыс өг-даа барааны көстүр. Ол өгнүң ээзи база-ла чаа туттунуп эгелээннериниң бирээзи хевирлиг.

Оруу дайы-биле пенсионер Б. С. Саттың бажыңынга кире бердивис. Ийи өрээл бичежек бажыңның дөрүнде өрээлинге бардывыс. Шуптула чүвени чараш шевер кылдыр тудуп кылганын магададывыс. Шала кырын линолиум-биле шын каан, кыланнааш ырт-силиниигс, ымыраайла, ымыраа-даа тайгы дег.

— 1988 чылдың август 13-те маңаа баштай өөрен кадап эгеледим —деп, Бегзи Сагдыевич дуржулгазын солчуксай-дыр.— Дашты турар казанакты борастап ап сал-ла, кожаларым-биле кады херим кылыштым. Оон улаштыр бо чурттап орар бажыңымны тудуп алдым. Эгезинде чаңгыс өрээл турган казанакка бир өрээлди эрткен чылын немептим. Орта улаштыр чайгы сарапчаны бо хүннерде доозуп турарым бо.

Буннуг кырганның шевер холдары кайгамчык чараш ба-

[illegible]

— Мээң чанымда [illegible] бар ийин—деп, ол бисче [illegible]-дир.— [illegible] Чаңгыс чай хуузунда чурттаар оран-бажыңын тудуп үндүрүптү. Чыдын дузаламчыны көргүскен бир-ганда, олар дег ак сеткилдиг [illegible], ажылдаарын, чурттаалга тулуун дүргедерин күзедим.

«Спутникте» шуудап турум-

[illegible]

чуй берген чурттакчылар хөй эвес болгаш, мнда кымның канчаар ажылдап, чурттап турары оларның бот-боттарынга билдингир. Багда турар коланның кара ыттыг бажыңнып ээлери бистерни [illegible] уткуп хүлээп алды.

— Бажыңны чоокта чаа, майда олуртуп алдым — деп, Орлан Очур барык-ла Кунгуртуг улузунуң чугаазының аяның-биле тайылбырлай-дыр. — Бодум Кунгуртуг чурттуг мен. Ада-ием Балыктыг бажыңда саралык кадарып турар. Оларымдан чеже дилеңир, чоокта чээли алгаш, немелде тудуг материалдарны саттыныл чоруп тур мен. Акша-хөреңги бар-

тракторист дуңмам акызынга дузалажып тур. Доорбазы 8, узуну 9 метр хемчээлдиг бажыңны ийи каът кылдыр тударын планнап турар. Ханалары салдынган. Ооргаларны салыр кылдыр дужурүп белеткеп каан. Ажыл оон ынай уламчылаар.

Саттын-даа, Очурнун-даа чугаазындан алырга, брустар салып алыры дыка берге ээн. Ону чүгле кооператорлардан чөпшээрээр дээр. Аъш-чем аймаа садарда ынап-ла хоорай кирер, ынчалза-даа аргыжылга тургустунмаан. Улуг чырык киирттинген. Ийи каны кудукту каскан. Кудуктааның ажыглалы ам-даа багай. Кышкы үе-

ажылдап турар. Өскелери беш муң чээли рубльдан алза-даа, бажың тударын эгелеваан, тускайлаан черинге чаңгыс өртен [illegible] баргылаан.

Чээли-биле хууда бажың тудары [illegible] туттунарын [illegible].

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: «Спутник» хоорайжыгаштың баштайгы үндезилекчилери Бегзи Сагдыевич Сат, алышкылар Орлан биле Сайын-Белек Очурлар.

Оолар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

Чугаалажып көрээлиңерем

КӨРГҮЗҮГЛЕР ЧҮГЕ ХӨНҮВЕЗИЛ?

Бай-Тайга районда «Тээли» совхозтуң Шат бригадазының Чечек биле Багай-оол Сат-[illegible] эр-өглеңер [illegible] 20 чыл [illegible]. Ол хөй чылдарның дургузунда чүгле ортумак көргүзүглерлиг кылдыр санаттынган [illegible]. Эрткен 1989 чылда кодаанынга турган 298 баш хойнуң 239-у төрээн, түрбүже, өлүгге төрүттүнген, ара салдынган болгаш өлген хураганнарның саны 99 баш четкен. Ынчан элээн чемелеттип, алыр акшазындан когараан. Бо чылын оларның көргүзүү ортумак. 240 баш төрээн хойдан 229 хураганны ап, улуг бажыңдан үштү ышкынган.

Көргүзүглер чүге хөнүвезил? Чоокта чаа оларның аалынга барып, чылдагаанын тодарадырын оралдаштым. Багай-оол Серенович ол хүн районче чорупкан. Өг-бүлениң херээжен ээзи Чечек Салчаковна бүгү түвеңин болдап билир, чугаакыр кижи болган. Аңаа салган айтырыгларымны, оон харыыларын моон адаанда киирдим.

— Чечек Салчаковна, 1989 чылда көргүзүүңер мырыңай пат, чүс хойга онаалтыр 47 хураган алган болдуңар. Чылдагааны чүдел болганыл?

— Совхозтуң удурткакчылары, тускай эртемниглери кырылдаңы арай организстс чок чорудуп, тайгалап үнерин саалатканындан хой чайын эки семиривээн. Оът-сиген чок, хой аалдар аразынга күзеглээр ужурга таварышкан бис. Дедир кижилер, тускайлаан чер чогу-биле мал чемин белеткеттинмээн.

Кыштаглаар кылдыр айыткан Көк-Баалыкта кажаа өлшык, чылыглаттынмаан болган. Чырык чок, электри моторуи хой төрүй бергенде алган. Хойнуң массалыг оолдаашкынының үезинде саксманчылар тывылбаан. Ажыл-биле чугаалаарга, ийи болувус күш четпейн, хөй хураганны ышкынывыс.

— Силерниң кочачынарга бо чылгы кыштаглаашкының түңнелин кандыг болганыл?

— Дүгүрүлүг-Шат деп черде кыштадывыс. Даргалары бистерни айтыышкынның езугаар аңаа октябрь айның төнчүзүнде кежүп чеде бээривиске, олурар бажыңывыс септеттинмээн. Печказы, соңгазы бузук, кажаа иштин малшык, курлавырлаан өлек чок болган. Аас-кежии боор, улуг кар, соок чок кыш эрткен. Хире-шаавыс-биле белеткээн малывыс чемнге немей совхоз база дузалаан. 301 хойнуң 240-и төрээн. Чүс башка онаалтыр 76 хураган алдынган. Тарып боозалыр ажыл эрнгей байдалче киргенинден дыка хөй кызыраан.

— Хоюлар укс саазынга хамааржыр чүнү чугаалап болур силер?

— Чартык карын дүктүг мериноз хой бистиң чурттап турарывыс тайга черге таарышпас. Оон баш саның өстүрери, продуктулуун бедидери берге дээрзин хөй чылдарда ажылдап келген дуржулгавыстан көрдүвүс. Бай-Тайганың бо сынынга тыва уксаалыг хойну өстүрери моон сонгаар өөренип көөр күзенчиг. Олар түс черниң агаар бойдузунга таарышыр ужурлуг болгай.

— Чамдык хойжулар чылдан чылче эки түңнелдерни чедип ап турар-дыр. Оон чажыды чүде деп бодаар силер, Чечек Салчаковна?

— Чайгы үеде эки семиртип, кышка четчир чемни белеткеп, өлек-кыштагны чогуур үезинде септеп, чылыглап алырындан хамааржыр. Олар-белчиирни шин планнаары, ажаалда хайгааралдыг кижилерни база негеттинер. Оон аңгыда шак мындыг чүүлдү маңаа чугаалааксай-дыр мен. Кижи көрүп чоруурга хуузунда хөй малдыг кижилер өлген, читкен мал оранынга боттарының малын салып турарындан дугаарлар чок үеэ, мактадыр, шаңналыр-дыр. Бисте ол ажыг ешку, чаңгыс инектен өске чүве чок. Чамдык удуртукчу-

лар бир мактаан кижиниң актыгдан дужу-бес, а бажыктаан кижиниң ышкын чаалайлаар [illegible].

Хуузунда хөй малдыг азы хой ажылдап чоруур малчыннар бистер ышкаш эвес, доктаамал кыштаглыг, чазаглыг, күзеглиг, эрткенин удуртукчулары болур-дур. Олар көргүзүглүг кижилерни ынчаар деткиир болза чедиишкин бедиир, хөй-аъдыг көдүрүлүр.

— Малчыннарның социал амыдыралын үндезиниң-биле экижидер дугайында эрткен чылдың декабрь айының 22-де республиканың Министрлер Чөвүлели биле профоблсовпрофтуң хүлээп алган доктаалының силерге таныштырган боор. Совхозунар дирекциязындан, профэвилел комитединден аңаа хамааржыр сагыш салдынганының өскерип турар силер бе?

— Малчын хижиме сагыш салыр дээнин шала-була дыңназа-даа, оон ужурун орта билбес бис. Ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмааны бистиң амыдыралывыстан көскү. Кыштагларда сайгылгаан киирттинмээн. Телевизор көрбес-тир бис. Автомагазин ийи а[illegible] дургузунда келбээн. Дыштаныр, аржаан, курорт баар чай чок. Солуур кижи чогундан ийи чыл иштинде шөлээлевейн, мал ээрин чоруур бо-ла-дыр бис. Малчынның шынзылгазын безин мынчага чедир тыпсып бербээн. Араатан аңнар, оорсуктан камгаланыр дүүрге боовустуң огун, холазын кайын, канчаар садып алырын билбес-тир бис. Чаңгыс-ла чыл дургузунда 7 инээвистин алдывын, совхозтуң хой кадарып мунар кылдыр берген аъдын оор ап турда, кым-даа сагыш салбаан, истеп, сүрүп дузалашпаан.

Өг-бүлемниң эр ээзи Багай-оол Серенович чоокта чаа 50 харлааш, совхозтуң дирекциязындан, профкомдан байыр чедирген сөс безин дыңнавадывыс. Көргүзүүвүс хөнүвес боорга мындыг боор, удуртукчуларывыс ховар кээр бис

[illegible]

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА. Совхозтуң [illegible] малчыны-биле чугаазын допчу үтказы мындыг болган. Оон бозалдары черле чепткт. Ажыл-агыйда чаңгыс ийи бригадирның эрткен [illegible] түңнелдеринден [illegible] сан-чурагайларны көрээлинер. Ниити төрүүр малдыг кодан 13, оларда 3919 хойну, быжыглаан, 3501-и төрээн, оон 3304 хураганны алган. Бедил малчынның көргүзүү эки болган, сезиниң ортумактан куду. Өлген, ара салган, өлүгге төрүттүнген хураганнарның саны 197, а 130 улуг хой өлген. Төрүүр ужурлуг 448 хой төл бербээн. Бригадаза алган хураганнарның база амгы улуг хойнуң баш саны, эрткен чылдың бо үезинден эвээжээн.

Моон чылдагааның кым сайгарганыл, кандыг хемчеглерни алганыл, азы моон сонгаар алырыл? Шак-ла ынчаар—эки ажылдаары эки-ле, хожудап, мал-маганны кадагалап турарлар ынчаар-ла турар бе? Ала-чайгаарлаашкын деп чүве бо ышкажыл!

Чечек Салчаковнаның бо чугаазындан алырга, кээргенчиг-даа ышкажыл. Доктаамал кыштаа-даа чок, «чакпылдап» чоруур. Кижи малчыннаар деп шиитпирлээш, колан хүлээп алыры дээрге-ле, оон эки чуткул-күзели ышкажыл. Олагны кывыскаш, орта мыштарны немей салбас, чүшкүрбес болза, өжүп каар. Кижилер-биле ажылга дүлгүүрнү тывар херек. Көргүзүглерниң хөнүвези чүдел? Кым буруулуг, малчын өг-бүле боду чүнү чедир кылбааныл, а дирекция, специалистер чүнү дузалаваанал? Бо бүгүнү кады деңге сайгарып тургаш, ам бедик түңнелди чедип ап болур. Бо айтырыгны солуннуң арнынга база чугаалажылынар. Санал-оналдарыңар чүү ирги, эрги номчукчулар?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КАЙГАП ОРАР БИС БЕ?

Район девискээринде өрт кыпканда бээр ийи неделя ажа берди. Ол өрт ам-даа кыпшыкаан. Оранывыстың ам оъттары, өске-даа хайыразы уступкаттынып турда, кайгап орар бис бе? Шагда өрт болу бээрге, районнуң, сумунуң комиссиязы бүгү чонну эвилеллеп алгаш, когун үзе ежурупкан турду. Ол кижилер аъттыг чадаг хамааны чок-ла чорупкан каар чүве.

Өрт болзуг базынга ынчаргы үеде серемчилел багай эвес турда. Өг-бүле бурурүг ажы-төлүнге шудунзе тудуспас, өрт айымлы конмут дээр [illegible] үргүлдү угаадыр турган. Ам боор орарга, ол талазы-биле кижизидилге ажы-төлге шыңгыы турган-дыр. Амгы үеде өрт болу бээрге, олче кижилер организастап, когун

үзе ежурер деп сагышка кирбес хире-дир. Чүгле арга-арыг даамалдарының херээ кылдыр көөрге кайын таарыжыр. Ол организацияның ажылдакчылары-даа чүге чонну дүвүреди бербезил?

Өрттүң өжүп турарының бир кол чылдагааны — машиналыг, мотоциклдиг кижилер арга-арыгже кирнгеш, олаглангаш, оозун олчаан өжүрбейн каапкаш чорупу турарынга. Чамдыктары таакпылааш, өжүрбейн октаптар. Арга-арыг кезип, тояап чоруур кижилерде база ужур бар. Ындыглар өрттү үндүрүптүп болурлар. Машина, мотоцикл мунган улустуң документилерин үргүлдү хынаар болза дээн саналдыг мен.

Чимит-Доржу МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик району

Кооператорларда

ЭКИЖИДИЛГЕЛЕР БАР-ДАА БОЛЗА...

«Херегленикчилер кооперациязында бүгү организацияларның ажыл-агыйны эргелеп башкарарының чаа аргаларынче шилчииринин дугайында» доктаал бар. Тываның херегленикчилер кооперациязының баштаар чери ол доктаалга дүүштүр база доктаал хүлээп алган. Бай-Тайга районнуң баштаар чериниң коллективи ук доктаалды удуртулга болдургаш, социалистиг чарышты улам калбартырынче, социал-экономиктиг хөгжүлдениң дүргедедиринче, бот-акшаландырыышкын болгаш бот-оргулачарылганы чедип алыр сорулга салгаш, чамдык ажылдарны кылып чорутканы. Бо талазы-биле отчётту бо чылдың марттың ийиги чартыында чөп мурнунга район баштаар чериниң даргазы К. С. Чамбый-оол болгаш өскелер-даа берген.

Амгы үеде районда 24 магазин, 3 ларёк, 5 автомагазин болгаш 5 буфет, бир столовая база хлеб быжырар ийи чер ажылдап турар. Эрткен чылда бараан саарылгазының планын од черлер ниитизи-биле 106.2 хуу күүседип, мурнуву чылга деңнээрге, 1 млн 64 муң рубльдың бараанның хөйнү саткан. Мурнунда чылдарда бараан саарылгазының өзүлдезиниң ортумак хемчээли 8-9 хууга деңнежип турган болза, 1989 чылда 13.4 хуу четкен. Ынчаар өскениниң бажызы чүдел? Бирээде, фондуда көргүнген саван, порошок, шампунь, ук болгаш өске-даа чамдык бараанчарны чыгта чедир будурбейн турарындан өске бараанарны артык-ка эккеп сатканы. Ийиде, сонга садыглаашкынның янзы-бүрү аргаларын ажыглааны — район иштинге ярмарканы 11 катап организастаан. Шимчээшкин чок чыдып берген размери улуг бараанарны Ак-Довурак, Кызыл хоорайларга эккеп садыглаан. Ынаыг аргабиле 31 муң рубльдиң бараазын садып саарган. Үште, чайгы сезон үезинде Шивилигге келген дыштаныкчыларга сумуларның садыгжылары үнүүшкүннерин удаа-дараа кылган. Оон база эвээш эвес акша орулга кирген.

Бараан саарылгазының дептиилгелиг база бир аргазы — бараанарны чээлиге садары. Эрткен чылын бо арга-биле 126 муң рубльдиң янзы-бүрү бараанары саартынган. Оон-биле чергелештир хевирин эргижирээн, чонуң бо хүнневле негелдезинге дүүшпес, чылдар-биле чыдып чыдар 42 муң рубльдиң бараанын өртээн чингетеен. Аъш-чем программазын күүседиринге тус черниң курлавырларын ажылдап тывазы болгаш оону чонга четиреги база чугула. Бо талазы-биле райпонун белеткел конторазы эът, саржаг, мөгаз

анмаан 277 муң рубльге чыып белеткээш, чонга саткан.

Бүгү чедиишкиннерниң кол шимчедикчилери — кижилер. Коллективтиң иштинде кооперацияның өнчү-хөреңгизин карак огу дег камгалап билир, өре-самчыгдал болдурбас садыгжылар, поварлар, хлеб быжырыкчылары эвээш эвес. Галина Мандыт, Белла Куржугет, Мария Ламажык, Валентина Куржап, Антонина Хертек, Чечекмаа Кунгаа болгаш автомагазин садыгжызы Николай Очур ышкаш эки ажылдакчыларны уламчылап бижип болур. Көк Ооржак, Дарья Лама, Алаа Салчак олар чоңга амданныг чем белеткеп турда шыдаар. Белекмаа Хертек, Чечек Степан, Борбак-оол Салчак олар чурттакчыларга шынарлыг быжырган хлебтиң бараалгадыкчылары.

Чон-биле ужуражылгага райпо коллективиниң ажылынга хамааржыр чамдык улустуң саналдарын база маңаа киирейн.

Демир-оол Чыдым, Ээр-Хавак кодээ Совединден төлээ:

— Маңаа кылдынган ажылдарга доктаавас мен. Ынчалзажок ам-даа кылыр ажылдарга доктааксадым. Белеткел конторазы, оон чер-черлерде белеткекчилери четпес ажылдаан. Чамдык таварылгада оорлаан эътти база хүлээп ала бээр. Эът дужаан турар кижилерден чогуур документ негевес. Ол ышкаш автомагазин садыгжылары база ынчаг. Бо талазы-биле контрольду күштелдирер ээр.

Светлана Самбый-оол, Шуй кодээ Совединден төлээ:

— Районда садыгжыларның культуразы чавыс. Чон-биле ажылдаар кижилер ындыг болбас болза эки. Столовада белеткеп турар чемнерниң шынарын ам-даа экижитсе деп күзел бар.

Елена Сат, Тээли суурдан төлээ:

— Райпо чыл сайында орулгалыг ажылдап турары эки. Бо чылын пландан ажыр 57 муң рубльдиң арыг орулгазын алган. Бир-тээ, орулгалыг ажылдап ап турар болганда, райпо ажылдакчыларының уругларынга ясли-садтан туруп алыры күзенчиг-дир. Бо айтырыг районда берге байдалда турар.

Райпо баштаар чериниң ажылдакчыларының чон-биле ужуражылгазында кылган ажылдарын болгаш моон соңгаарты орулгаларын кижи кара чонка чугаалашканы черле эки. Шынап-ла, чонуң киирген саналдарында амыдыралчы бодалдар арбын. Оңу чедир өөренип көрүп, ажыл херекке боттандырарының аргаларын тып ажылдаары артык болбас.

Кан-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

Шагаан-Арыг: бажың айтырыы

«Силерже бо чагааны бергедей бергеш бижип ор мен. Үжен харлыг, үш уруглуг мен. Алыр кижи чок болганындан, кайназр-даа баарла, оларны эдертип ап турар мен. Чурттаар чер чок артканывыстан оларымны Туран хоорайда угбам сугга аппарып кагдым. Бажывыстың кырын-

да вак дээр. № 3 общежитиеге, өрге уругру дег тар черге чурттап турувута, тудуга ажылдавайн барган дээр [illegible] туруп бердим. Кыжын батарея [illegible] бисти химиктер чурттаар казармаже көжүрер дээн.

Өске общежитие бербес боорга, ол соок казармага

орар эвес, канчаар, бир хар алды айлыг, дөрт харлыг, сес харлыг уруглаарым-биле угбам сугга кыш ажып алдывыс. Апрельде чедип келгеш, чаныш чалаштым, № 4 общежитиени бернмер деп дилеп турдум. Казарманың бир өрээлиниң соңгазын шыдеп алгын, [illegible] ал [illegible].

Эрткен чылын-на чазын [illegible] бажың бербейн, мегелеп кааптылар. Ам өглер кезип чоруп тур мен. Уругларым ап аар дээрминге таарымчалыг байдал чок. Бодум бот-чередилге биле институтта өөренип турар мен. Ие кижиге ажыл тып бээрин болбас боор-дур...»

Раиса САМДАН.

ОРАР ЧЕРИМ ЧОК

Автор чагаазында өске-даа айтырыгларны көдүрүп турар. Бажың айтырыы моон мурнунда-даа көдүртүнүп турганын коммунистер билир боор. Оон үлелгезинде чөптүг эвес чүүлдери бижип-даа турган.

Раиса Самданның чурттап турганы № 3 общежитиеге келдивис. Соңгаларын дүп шаап каан—улус чурттавайн турар. Кыжын-на үрелген батареяларны ам-даа кылбаан, кылырын бодавайн-даа турар хире. Ийи каът общежитиениң [illegible] каъдынга химиктер [illegible] киир штат кылыныр [illegible] вахтёрлары ап [illegible] хоорум-чүрүм баксы-[illegible] системазының [illegible] база оон үнген деп [illegible] турар. Борта чурттап турган өг-бүлелерни «казармалар» деп адап турары демир вагончиктерже кыштың соогунга көжүрген. Херектеннерниң баштай чурттап турганы бо өрээлдерде уругларлыг өг-бүлелер орар болбас. Уш демир вагончиктиң бирээзинде-ле чээрби хире өг-бүле.

Раиса Самданның алыксап турары № 4 общежитиеге четпейн. Вахтёр угбай ам чүрүм [illegible] деңгелдезин база-ла вахтёр чок салыптарга, чүрүм саарараан турган. Кире бээрге, дүмбүкка дээр бо-[illegible] бар. Мында база-ла [illegible] уруглардыг өг-бүлелер. [illegible] бот-оруг эр кижи бар, [illegible] — тывалар.

Бирги каътта бир өрээлге [illegible] райкомунуң херээжейнер [illegible] ажыл чорудар [illegible] К. В.

Тегис-оол биле кире бердивис. Өгнүң эр ээзи Биим-оол Доржуевич Базыр-Сады [illegible] дөрт чыл ажылдаан, ам чурттаалга коммунал ажыл-агый черинде. Бир өрээл биле кухня. Мында чурттап турар кижиниң саны — алды. Та канчаар удуп, ол, алды класс уругларынга та каяа олуруп алгаш кичээл кылып турар. Кухнядан бээр чылыптар деп турар. Оларның бир уруу — инвалид. Оон оочуру-биле муң-не бажыңны айтырыынга бүзүрээн оларда.

№ 42 [illegible] өөренериниң бригадир Чаа-Хелдей чалаашп келген Светлана Чамзың ийи чыл иштинде дөрт уруглары биле база-ла ол-ла хире өрээлде. Ачазы база — инвалид. Кухняның чартыынга аңаа оруп салып берген. Дөрт чаштар [illegible] бир өрээлде. Керээ-биле [illegible] улуска [illegible] бээр турза, олар билбейн [illegible]. Кел даа дизейн, трест өске кижиге ону берипкен болган. Ам база оочурда туруп алган. Чаа-Хелдей чалап [illegible] дөрт [illegible] трест бажың бербээн.

Хөй уруглардыг дөрттең ажыг өг-бүлелер бо айыылдыг байдалда турар общежитиеде. Чурттакчылар кыжын уеле батарея чарлы бээринден септеп турар. Ол чоокка-ла туалет чок коридорну өрээлдерин дала бээр, шалалар кожайып үнүп келген. Республиканың удурткакчылары боттарының бойдалын көөр-биле шагаан-арыгжылар чалап-даа турган. Сеткелге кылган аттыг боол, коридорну дожулап каандаа башка, кол чүүлдерге дегбээн—ка-

[illegible] негеттинип турар. Чурттакчыларны часка чедир [illegible] дээш, ам [illegible] — оларның бодалы мындыг. Трест [illegible] материал чок деп турар.

Шеверлекчилер, ийи-үш уруглуг бот ышкаш [illegible] тыр мында чурттап турар. Та чиигелделиг оочурнуң үр болуп турарында. Марина Очуроол, Юлия Кыргыс, Татьяна Шериг-оол болгаш өскелерден. Светлана Хомушку үш уругтуг, ам үжүн [illegible]. Клара Чооткай [illegible] бажыңдан деп туве. Төрүттүнер уругга бо общежитие [illegible].

№ 10 вагончикте № 14 МЭ-ниң экскаваторжузу Михаил Дорофеевич Косоев үш чыл чурттап турар. Ийи чыл № 1 общежитиеге чурттаан. Уруглары — [illegible] Өөнүң ашти Александра Мария Александровна Чаштар садикте тургустун чаан. Оочуру аныяк специалистер дээш чыдырган соонда, будалып калган. Ам черле [illegible] деп турар. Бажыңынга бүзүрели калган. Ол-ла вагончикте Татьяна Чанчып дөрт уруглары-биле чурттап орар. Оларда ааржы шаг болган. Бо хөй уругларлыг иелер кызырыышкынга та-

Чагааның изи-биле

соок болбас бе?

Тудугжулар общежитиелериниң чурттакчылары боттарының амыдыралы байдалын кандыг-даа депутаттарының мурнунга тургузуп келген. Трест чүге чүве ийин — көзүлбес-тир деп, олар сеткилинден чугаалап турду.

Раиса Самданны киирер деп турган [illegible] «казармаларга» кылдывыс. Үш уруглуг Анза Хазырына Эрзиндей кижи келген мында, ийи өрээл алган. Өөнүң ашти Элегесте ажылдап турар. Кыжын электрогенераторлары биле чыпышыр турган, шыдажып турганын чугаалап орду. № 9 (а) вагончикте тар өрээлиңгештерде база-ла трест-дарыглыг өг-бүлелер сыкмаргажып олар баар

даржы чазып турган. «Казармалардан» чамдыктар бир чыл болза-бол, дораан бажыңны алтаа деп чугаалар бар. Чижээ, Светлана Генсталова. Герасимова дээрзи бир [illegible] бажыңдан ийи [illegible] чижээн. Оон дора [illegible] билбейн турары [illegible] бе. Чогум профкомнуң даргазы Федорова ол [illegible] ат салбаан мен деп база турар.

Цементи техникте ажылдап чыдыр-биле, кады тресте шөлүг ажылдап турар кижиниң саны 522, оон иштинде тывалар—30. Ажылчыннарда 392 кижиниң 266-зы тыва.

Кадрларны национал состав талазы-биле таарыштырып, ону

чогумчаргы шиитпирлээрни кербейн турарын бо чижектер ыяк бадыткап турар. Институт дооскан специалист Олег Куулар ажыл чок. Прораб Анатолий Лопсанның чүге удуртур ажылче бижиглеп болбас деп айтырыглар салдынып турду. Чамдык тыва кадрларны чугула звеноларда быжыглап эгелээни эки, ынчалза-даа бо ажылды комплекстиг чорудары негеттинип турар.

Тресте 120 аал чурттаар бодунуң бажыны бар. Общежитиелериниң саны он ийи. Бис кажыңга киргениивис ол № 5, 6 общежитиелер чүден дора деп база чурттакчылар чугаалап турду.

Байдалдан үнер арга бар бе? Специалистерни баштадыр, ажылчыннарны соннадыр бажың-биле хандырар деп турар чемелел база үндезининде хире. Хоорауүсконыдан эрткен чылын чээрби бажыңны алган, бо чылын он бешти алыр деп турар. Ынчалза-даа ол специалистер бажың алгаш-ла чорутар. Ажылчыннар-ла артып каар.

Хоорайның бүгү организациялары-биле катай алырга, общежитиелерде 775 өг-бүлелер чуртгап турар. Трестинде өг-бүлелериниң саны—175, оон иштинде орус чонунуң саны он хире. Чамдык өг-бүлелер секииллавда чүгээр черлерде деп турар. Бо чылын 65 аал чурттаар чаңгыс бажың дужааттынар. Цемент заводунуң 120 аал чурттаар бажыңынче айылзыг байдалда турар он алды аал чурттаар бажыңның чурттакчыларын көжүрер болзаа база бар. Эрги хоорайның алган ажыг өг-бүлелери бажың чок общежитиелерде төрөлдериңде, кожа суурларда. Оларга база бирги ээлечте бээр апаар.

Келир чылын дөрт чүс олуттуг общежитиени, коттедж бажыңнарны тудуп эгелээр деп турар. Ол база бо байдалдан уштунарынга дузалаар болур. Трестиң тудуг программазының хемчээли мурнуку чылдарга бодаарга элээн кудулаан. Чурттаалга тудуунуң шуудавастаазының бир чыл-

дагааны мында.

Хоорай чурттакчыларының национал составын алыр болза, орус, тывазы дең. Ынчаарга оочурда туруп турарларның алыырга, колдуу тыва улус — алды чүс ажыг өг-бүлелер. Мында түс черниң чурттакчыларының талазындаа үезинде оочурга туруп алырын билбес, тоовас, сүрүшпес чоруктан болза эрги хоорайга органы оочур чок бажың алырын орта билбейн, бээр чедип келгеш, общежитиелерге олуруптан, өскээр кеже бергеш, дедир келген улус база бар. Үезинде оочурга туруп албаан кижиниң шоруузу мынды база көре бербес болза эки хире. Хамык ужур оларның чурттап орар байдалын, өг-бүле составын анализтеп көөрүнде.

Хоорауүскомнуң ам бажыңоочуруун шүүштүрген, бодунуң холунда алган, көшкен улустуң, аныяк специалистерниң, хөй уруглардыг база бот кеңерниң чиигелделиг оочурлары бар. Коттедж бажыңнар алыырының оочурун тургузар деп турар. Оон херээ чок ышкаш. Чүге дизе, бажыңныг улус ону алыр болза, артыктажыышкын үнүп болур.

Социал чөптүг чорук — черүлдээлер чайлааарының оруу. Чүгле бажың эвес, өске-даа материалдыг кежик үлелгезинде шын эвес чоруктар, хажыдыышкыннар үнер болза, чүгле ону кылып турар кижилерниң ат-алдарынга багай эвес, чон аразынга янзы-бүрү чугаа, чаргы-маргы үндүрериниге сылдаг болуп болуру ыттаза эки. Аданым общежитиелерже берге байдалдыг өг-бүлелер, чагааның автору Раиса Самдан чыл дургузунда удуртукчуларның эки караан көре бээр боор дээрзинге бүзүрээр апаар. Хоорауүскомнуң даргазы М. К. Анай-оол ол дугаазын киирзингейте алырын аазаан. Үгек өрээлде сыкмаргашкан шагаан-арыгжылар сагыжындан үнмес ийин. Олар-ны көрүп оргаш, канчап тараар олурар деп?

Артык ХОВАЛЫГ.

Уран чүүлдүң найыралы — улустарның найыралы

КОЖАЛАРЫВЫСЧЕ АЯН-ЧОРУУВУС

Тыва улустуң төлээлери найыралдың [illegible] ажыл-ажыктыг, культуралыг [illegible] Европа, Азия, Америка [illegible] өске-даа [illegible] дыр. Ол дээрге тыва кижилерниң найыралдыг, төлээ кады ажылдажылгазы эмгежиде боттанып турарын-биле Ленинниң чагыгларын [illegible] кылып турары ол. Тываның [illegible] ла ырак эвесте, хөй национал улустар аразында чурттап, ажылдап чоруур төөгүлүг бурунгу Ус-Бажы суурда 400 ажыг бистиң хан төрелдеривис база бар. Олар чылдан чылче өзүп, чаа салгалы чурттуң янзы-бүрү хооралдарынче үдеп келген.

Бир дыштаныр хүнде ол черге аалдап четкеш, ырак чораан-даа бол, чоок төрел чонуң изиг шайын ижиптивис. Чаңгыс холуң туткаш келир аас-кежиктиг болдувус. Красноярскиде хамаарыжыр «Саяногорск» совхозтуң № 1 салбыры — сыын, ивижилер чурттуң тавары эрткеш, Ус-Бажыга хап келдивис.

— «Орук-суур мендн! Тыва өңнүктеривис, экии!» — деп, тывалар бисти өөрүшкүлүг уткуп алдылар...

Дыштаныш алгаш, аңык-лезвиисти шиник кеттинипкеш, ужуражылга болурда, чараш школа хериминиң иштинге чыылган хөй аныяктар, оолдар, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының арызынга келдивис.

— Ол-ла болгай, харын канчап бээр чедип келдинер. Бо назыа мынчыг улуг төлээлер келбээн чүве. Өөрүнүүн, магаданчыым — деп, совхозтуң мунчакты малчыны, хөй уруг-ларның ачазы Хомушку Нагыы чугаалап, аныяктарга бисти таныштырды. А шаандан тура тываларның улуг өңнүктээ, ук совхозтуң бирги удуртукчузу Ус-Бажы школазының директору чораан, ында 50 чыл чурттап турар Иван Васильевич Антипов, кадайы Валентина Дмитриевна бистиң студентилеривис, артистеривис-биле ужурашкан.

Кежээкиниң 6 шакта совхозтуң партком секретары Павел Алексеевич Ануфриев найыралдың кыска митингизин ажыткаш, совхозтуң ажылчыннарының бо төөгүлүг чылда чедиишкиннерин, улуг хемчээлдиг, шиитпирлер сорулгаларын чугаалавышаан, часкы тарылганың, мал оол-[illegible] ажылынче кирип [illegible] [illegible] [illegible] Ус-Бажының [illegible] өөреникчилери биске чечектерни тудуп, моон соңгаарда [illegible].

Совхозтуң мурнакчыларынга, ортумак школаның өөреникчилеринге тыва чогаалдарының номнарын белекке бердивис. Тываның ажыл-ишчилериниң, студентилериниң ажыл-херээн, өөредилгезин, сорулгаларын чугаалап, моон соңгаар удуртукчузу аалдажып, бот-боттарынга чаа чуулдерни, арга-мергежилди, дуржулганы өөренип ап, найыралдың улуг оруун улам чылдаарын дугурушкан бис. Ус-Бажы суурнуң чурттакчыларынга ийи шак дургузунда концерттиңни көргүзүвүс.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Сат Дамба-Доржунуң күүседези-биле «Торулуг Тандым» деп тыва улустуң ырызы сценага чаңгыланы берди. Чаңгыс-ла Саян сыннарының ийи талазында оңаргы-агаарын тывып, төрүүр чоп ийлап, бертен чораан тывалар, хакастар, татарлар, орустар, чуваштар, эстоннар, украиннер ук ынчыыл келгеш, амыдыралы чаражын улам-на угаап-сагыышка алдыртып, алдарлыг артистиң оон-даа өске күүседиг ыраларын дыңнавышаан, мага ханы хүлүмзүрүп дыңнап олурлар...

«Саяногорск» совхозтуң № 2 хойжу бөлгедезиниң хоижузу, Ермаков районнуң шүлүкчүзү Сергей Тюлюштуң «Тывам сеңээ изиг байыр» деп шулүүнге бот-тывынгыр композитор Батый Кенештиң чаа чогааткан ырызын бир-ле дугаар Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының студентилери Владимир Монгуш, Донзун Саинчат композиторнуң киржилгези-биле күүсеткеннер. Ол орус дылга бижиттинген делгем, байырланчыг, бо [illegible] черге чурттуун чогаалы — көрүкчүлерниң сонуургалын улам көдүрген, сагыш-сеткилин хөлзеткен.

Концерттиң бүгү күүселгезин бо кыска чуулге бижип сывыраары берге. Ынчалза-даа

Кызылдың көдээ ажыл-агый [illegible] «Тыва» [illegible] [illegible] [illegible] «Тыва» ансамбльдиң [illegible] Владимир Монгуш [illegible] тыва [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сыгырты [illegible] [illegible] [illegible]

Кызылдың № 1 профтехучилищезиниң бот-тывынгыр артистериниң күүселгелери, бот-тывынгыр композитор Балбы Нюдюкбай [illegible] удурттанганы-биле [illegible] тыва ыраларын, хоюмээзинге күүселгелериниң

урак делгерлерниң делгелге [illegible] ыдыбын найы-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] боттарын [illegible] дугуртурар.

Дазыр чоруп ора, сыын ажылчыннары-биле ужуражылга концертти организастаавыс. Тайга-тос, ногаан [illegible] [illegible] [illegible] чечектерни [illegible] [illegible] концерт [illegible] Ом хаажы, Аза-вуруттуң Мөнг [illegible] Мария [illegible] Собанга [illegible] [illegible] [illegible] «Вальс» деп вальс-ырын, кадайы Мария Кузьмовнага бараалгап [illegible] кожаманарын биске ыдып, ооң үнү-биле ырлап берди. Интернационал-

рии көрүкчүлер чылыы-биле хүлээп алган.

Тыва улустуң ырларының күүседикчизи, ол чер чурттуг Татьяна Кара-Тонгуш бөлүүвүс чалап алган. Ооң күүседкени «Теве-Хая», «Тракторжу», «Арыкчыгаш» база тыва кожаңнары чаңгыс чер-чурттугларын сонуургаткан.

Тайга-таскыл чурттуг, аңчылар, балыкчыларның кичээнгейинге бараалгаткан «Саян» күрүне ансамбльдиң аныяк артизи Алексей Оюнның «Наадымчы» база «Ивижи» деп танцыларын көрүкчүлер магадаан.

Найыралдың ярмарказынга,

чы ег-бүлелиг, хөй уруглар ээзи Зоя Чыргал бүгү саанчылар, ажылчын иелер, херээжеинер мурнундан биске байыр чедиргеш, моон соңгаар база катап келиривисти күзеди.

Ол черде тыва мурнакчы механизаторларга, кадарчыларга, саанчыларга ужурашкаш, оларның хомудалын чүректе шыгжап чор мен. Олар Тыва-биле харылзаавыс ам-даа багай, бети кыдыы тыва радиону дыңнавас, телевизорну көрбес, тыва урак-чечек номнар номчуваc, олар садыгга келбес дээш, өске-даа дыка хөй хомудалдарлыг болдулар.

Ол ужуражылгага келген

СЭКП Ермаков райкомунуң идеология килдизиниң эргелекчизи Валентина Никонова, районнуң [illegible] Александр Цыганков, инструктор Екатерина Бакова Тывадан келген артистерниң солуун, национал утказыг концертиң көргениңге өөрүп, ол национал-дар аразының найыралы улам быжыглаарынга улуг идиг деп демдеглээн.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.
Профэвлэлдер чөвүлелиниң инструктору.

ЧУРУКТАРДА: ужуражылга үезинде.
Алексей СОДУНАМНЫН фотолары.

Тыва бижиктиң 60 чылынга

БӨЛГҮМ БАШКЫЗЫ

Чаңгы хүн чүгүрүүрүнче кирип, хонан иштиниң эрээн харының өзүнүзин шыгаан өзек [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Саяның [illegible] [illegible] [illegible] олурда, шы ээпе берген.

— Ада Майнак кымны ээрип турары ол, көрем, үргүм улус ыыланыртаны — деп, шивагачы кыйгырып олурда-ла ар-баада бижик өөредир бөлгүмнүң башкызы Чүрткушпай хадаак мерге тудуп алган бо кире халып келген.

— Халак-халак, оглумну харын-даа [illegible] але. Холунга ыяш тудуп улус көрбес кончуг эдлиг болбазыкпе бо — деп, шивагачы ылынга кыйланып олурган.

— Ытка каяа ылыптыр ийик мен. Дөрт чазаның кыргый берипте болбазык мен бе. Мерге-биле бег кагарын [illegible] кырган-авай — деп, Чүрткушпай мактангылаакш, хүлүмзүревишаан, аныр-менчиген солушкан.

Чугаа кадында Чүрткушпай

— Ыт бежин ай дээр кижи ол, ачым, чаавам ажы-төлүн ээртыеш, кайнаар аалдап чорутканнары ол, кырган-авай?

— Малчын-оол тараа үрезини тып-гар кижи мен дээш, хоттен-не аътанган кижи ийин. Мээрен чертезиниңие баржык инги бе.

— Ол аал кайда кыштаан чүвел, кырган-авай?

— Кызыл Тайганың Белдиринште кыштааннар ийин, оглум — деп олурда-ла ог дөрү-биле аът дуву «ток-ток» кылдыр дагжап эртпеп соонда баглаашта аъдындан дүшкен кижини эзенгизи кыңгырт дээни дыңналган.

— Малчын акый-даа келди ышкаш ак, кырган-авай — деп, Чүрткушпай чугааланып ооргазынга бижик бөлгүмүнүң [illegible] орааш кааш азаны чежип олурда суглар чаарап Малчын-оолтуң катайы Иргит-кыстың шиминнин база дээштыи чедип келген. Өгде улус дыңнап олурарга:

— Сугдавышаан, ажы-төлүвүстү база сугдагып ап чордуң бе — деп, Малчын-оолдуң кадайын баштактанган түн дыңнадан.

Аныр-менчиген солчуп тура, Малчын-оол:

— Эгеи ёзу-биле ламдалардан [illegible] [illegible] тараа биле черни ускулеп турган, тейлээр боор-ла чүве болгай. Бижик бөлгүмнүң башкыларын каннаар кулдулеп мейилээр боор чүвел ваи бо — деп, чугаа эвеп баштактанган.

— Ламалардан чүү боор, ужук-бижикке. Эртем номга өөредиглер эвес, эрегези-биле бажыңның бомбак-бомбак кылдыр чула бергилептер-ле болгай. Башкы дээрге сенг эртем-

билиңге өөредир бижиныг кижи-дир. Ужа-төштен, боова-боорзактан салып, сүттүг сарыг шайдан куюп тургаш, хүндүлээр-ле болгай — деп, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Оваага [illegible] [illegible] бар. Оларны [illegible] [illegible] мен — дээш, аазаныы чазып ора айтырган:

— Тараан үрезинин кайы хире тыптыңыл алдың, акый?

— Ам ажырбас боор мен, ачамам чиңге-тараа биле суда үрезинин бар чүве. Мээрең чертемге чорупту, кызыл дус бээр боор тывыткаш бир шай арбай, бир шай кыдыр-таг үрезинин алыр болдум. Суму төлээлериниң өрееге бүрүпу дөрт чүвээ тараазы бир-бир шаны. Шуруу дөрт шай тараа тарыыр деп айытканы чопаарыгай. Мээң үрезинин ыытаар өзе база боор. Суму чагырга-чыныңнарлыг бооларатын боор мен. Элчим — деп, Малчын-оол хөөрей орган.

— Ужук өөрениринге кайнаар силер, акый, чаа — дээш, башкызы амга боолуу ажы-лынче чоруппан.

— Харын, ам ужуктерни аттарын шээжилеп алгаш кижи мен. Бижиирингге-ле [illegible] тарамы болдур мен ийин Шак бо «А» дээр ужуктуң бир бууу ашкак боор ийикпе мен, каннаар-даа кызып-кызып бижиириимге ыргаргаш турар дивес сен бе.

— Азырам, акый самбыраныы хүлээп алгаш, ужуктерни «А» дан эгелээш, дооразын бижип көрем, мен көрейн. Малчын-оол тура халааш, дөжек хоюнундан самбырааны уштуп алгаш, күжүрүк чаа-биле үттей чаггаш, паш тудугужу-биле карарты эгээ-эгэп, кырынче хүл урааш чедипшип чайкылчайып каатааш каапкаш, капачтааш дег ужуктар чыраазыны ужыи сүүрээн [illegible] алгаш, бижиттинип-ле келген. Ол аразында Иргит-кыс бөгүнүң самбыразынга [illegible] [illegible] чоокка шээжи-биле чыскаап бижээш, башкызынга апаазып тутсупкан.

— Чечтыкыг чок-тур бижээвиниер база шору чанаш, силерге «хоюнчуг эки» деп демдекти салып каайн, ам кожуп бижииринге кызыр өөренир силер ее — дээш, оваалгазын белен каагаш, азаныңын дөөр сый тудуп каан саазын уштуп алгаш, чаа тудаарга саазыны сыгылдаарынчаан олурупдагылаай берген болган.

— Аа, халак-талак, сумутерииде [illegible] ийи ама саазын дилеп алган кижи мен ам-на плачипеп каап-тыр. Чеже бооочун ала, бүгүн эвбай аалдарын кыштавыр, чаланы велап чораар түштеп кээрге — деп кыйланып олурда, Малчын-оол:

— Чиг далгандан бичии аяк дөвүнге хоюдуп бер даан, кадай, башкы саазыныя кыргылалдыгы — дээш Иргит-кыстың иннеей көрген. Малчын-оолдуң аазы шуваганы:

— Даштын өгге быжыктарга хайынналыг каан кырба деп чүве кедуе, угуун, кырба чен ыйнаан, далган каан тударып ол. Даштын мээн багай өөмде ачы чок кара аптара иштинде чыжыр боор ийин — дааш, угустуң арынын олуруп көргүзээн. Иргит-кыс ажык кастындан бажыл узурап, кырган-аваның чарык аптаразынга кырба бар-дыр барын экеп, угуум, бар — деп кыйгырарга, даштын ойнап турган эргелиг кызы ийиин деддүрели чаңнапкан.

— Па, сээң чүве бижииринниң оналы кандыг кончуг чүвел, акый. Артыңда-ла хадаарыч сиринейнип олуур. Сүрээдээриң ындыг чүвеве, чоп камнаар силер, дүрген-дүрген ныя тудуулавыт-даан — деп, башкызы Малчын-оолду чемелеп олурган.

— Хүнзедир ажылдаар дээш чай-чок кижи-дир ийин, орай кежээ турувкан келир, бижик өөренир-даа чайы чок — деп Иргит-кыс ышаанга болчун каан.

Арбанда бижик бөлгүмүнүң башкызы ажылын доосхаш, изиг шайны аяанга орту кире кылдырып куткаш, аңаа саржагны элдалеттеш, аарыкы холумактыг арбай далганы аякта саржаглыг шайынче таарыштыр урупп оргаш, хадык бүзүүндан ыяш хүүрекке дөңей кылдыр калбарты чонуп каан омааажы-биле былгап олура, чугаалаңган.

— Чаа, азырам, каңаатар хооп, орайтай-ла берди бо. Хүн тараатаже кирер дей берди, Шыгаар акый сугиунга баргаш, Ой-Та акый ооддарын тавараш чанар чоор бе.

— Бо кежээ ол ийи ааллан эртпес-ле болдуң бе — деп, Малчын-оол бадыткаан.

— Даразында келиримге кожуп бижиир берген турар силер ыйнаан але, акый? — деп, Чүрткушпай айтырарга, Малчын-оол:

— Кызар-ла мен, дүнмам-башкым, дыка-ла берге даалга чүве ийин, бо. Хол-биле туткаш ыяым ажыл ышкаш чүве боода каннаар-даа кылып, күүнзар каар кижи-дир мен ийин. Ол бижиктериниң аттарын утпас дээш ажылдап-даа чораанш, күнзедир аксым-биле бүзүү маанайлап хүнзээр кижи-дир мен, ынчаар кылып чорумда-ла, аллырбас, кончуг көрбес сен бе. Черле ажылдан чораан бежим таакпылаар аразында хөрге бижиттиниң-даа чоруур-ла-дыр мен. Кызып шээжилеп, шыдажып чораан, өөренип апкай мен аан — дээш, карактарынче көргүзээн.

Аваа МОНГУШ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ ТУТТУНУП ЭГЕЛЭЭН

Мөңгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксы суурга 1960 чылда «Малчын» колхозтуң клувун колхозчу тудугжулар туткан. Бо хүннерге чедир район төвүнүң чурттакчы чону оңу культураның одаа кылдыр ажыглап турар. Ынчалза-даа амгы үеде чурттаары көвүдээн саны көвүдээн, ук клубка көрүкчүлер сыңышпастаан. Кино, концерт болгаш өске-даа массалыг хемчеглерни организастаарлы бергедеп турарын барык ылдап [illegible]. Районнуң болгаш республиканың удуртуп-баштаар органнарындан чаа, делгем Культура бажыңын туда ырын чоп узаа-дараа дилеп-келген. Ооң түңнелинде чонну ң дилээн өөренип көрээш, дөрт чүс олуттуг чаа Культура бажыңын бо чылын тударын чөпшээрээн. Ынчангаш 1990 чылдың март 1-ден эгелээш ук тудугну интернационалдыг коллектив — районда чаа тургустунган «Созидатель» деп кооператив тудуп эгелээн.

Кыжын чоруунда, тавва бедиң салдынмаан тудугнуң апрель тончузунде ханазын дооступ турар боорга, кайгаанымчан тудугжулар бригадирлар Алексей Тооев биле чугаалаштым. Бо тудугда Хакасиядан келген беш база он бир тыва оолдар найыралдыг, бир демниг ажылдап турарын ол чугаалады.

Көрүп турарымга, цементи-биле элезинниң холуй былгааш ол холуксааны болгаш туйбулары Балдавиц Аңгыр-оол, Саржай-оол Иргит, Надын Салчак, Николай Оюн, Юрий Иргит, Владимир Херток, Дер-бет-оол Куулар, Григорий Салчак, Сергей Херток, Сергей Иргит, Валерий Шомбул олар узук-соксаал чокка дажыглаан турлар. Дооступ четкен хананың кырын бедиргээштерде туруп алган Алексей Топоев, алышкылар — Владимир, Константин Александровтар, Матвей Орешков, Радислав Майнаков олар цемент-биле элезинниң холуксаазын болгаш туйбуларны тыва эштери экчээри билек, элтип кончуг элтей салып турда, дүргенин, [illegible] мегатазам. Бараш ажыл үезинде тыва, хакас, орус дылдарда чугаа-соот, ынд[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Моон мурнунда тудуглар чылдан чылче узамдыгып, улуг саадаашкыннарлыг ажылдалга кирип турган болза, бо Культура бажыңы кончуг шалыпкын болгаш шынарлыг туттунуп турар. База бир онзагай чүүл — мурнуку чылдарда районга тудугларга херек ыяш материалдарын республика төвүнден, барык беш чүс ажыг километр ырактан сөөртүп, улуг чарыгдалдарны үндүрүп турган тудуп турган. Бо тудугнуң ханазын Мөңгүн-Тайгада ажыглаттынмайн, курдавырга чыткан элезин, дой-доорактан ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң 1989 чылда бүдүрүп үндүрген туйбулары-биле кылып, бажың тударының мергежилдиг хакас тудугжулардан тыва өөрүнүн өөренип ап турарында. Моон соңгаар [illegible] туйбу биле тударын шак мынчаар эгелээн.

Бо хүннерде Культура бажыңының ханазы бүрүн доозулган, ам ооң кырын дугааары, кошкалаары, шалалары, сонга, хаалгазын кылыры болгаш өске-даа иштики ажылдарны июнь айда бүрүн доосхаш, ажыглалга кирер дээш тудугжулар күженишкиннг ажылдап турарлар.

Мөңгүн-Тайгага чаг орай дүжер, оон-биле кады кадааш туруп бээр. Ынчалза-даа агаар-бойдустуң ындыг кадыг-шириинийге ундаравайн, тудугжулар чамдык дыштаныр хүннерде безин соксаал чокка ажылдап турарлар. Туйбудан ангыда, чамдык тудуг материалдарының сөөртүдгезин Кызылдан чогуур үезинде хандырып, ук кооперативтиң ажылын ооң [illegible] — Дыртык Байыскылановна Догур-оол билдилиг удуртуп турарын чугаалаан.

Саян сынның ол чарында хакас нация биле Саян сынның мээс чарында тыва нацияның найыралының доңнаттынган күштүүн ыраккы харлыг Мөңгүн-Тайгада бо тудугдан көрдүм. Ынчангаш найыралдыг, интернационалчы, тура-соруктуг бо коллективке чедиишкиннерин, аас-кежикти чүрээмниң ханызындан күзээш, өөрениш турар черим — Ленинград хоорайже аъттаныптым.

Зоо ДОНГАК.
Ленинград хоорай.

Номчукчунуң саналы, бодалы

КЕЗЕК КАДА КАРАК КУЖУРУ БЕ?

Эде тургустунуушкунуң, демократияның болгаш ажыкчарлыг чоруктуң эки талалары кестүп келгилээн. Ол кымга-даа өөрүнчүг болбайн аан. Ынчалзажок амыдыралывыска кестүп кээр чамдык эки чүүлдер чүгле кезек үениң карак кужуру болулдаары эвеспе. Чижээлээрге, бо чылдың соңгуудалар хүнүнде район төвү Самагалдайда магазиннерге барган элбээ-биле, кирген турду. Столовааның аъш-чемниң ассортиментизи безин эки. Тыва мүн, хуужуур дээш, бар-ла чемни делгээн. Ижер суксун аймаа кааш янзы. Келген чон: «Үргүлчү мындыг болза, магалыыл аа» дижир болду.

Элээн үе эрткенде, магазиннерде баартактар куругдап калган. Столоваанда аъш-чем белеткели бнемги-ле чанче кирген. Кызылдан азы кожавыстан моол төлээлер келир дээнде, бар-ла шаавыс-биле турган аъш-чемнивис бараалгаптар чаныг бис. Бо бүгүнү херек кырында анализтеп, болап орарга, тартааш кын үезиниң арга-методу ышкажыл. Ону эскербес улус чок апарган. Шак мынчаар чонну караан кезек када кужурадыр чанчылмавыстан кажан адырлыр бис? Бо аргадан адырлырының аргазын черле тывса кандыгыл?

Владимир КАРТИ.
Тес-Хем район.

ЭПТИГДЕ ДЕМНИГ

Тыва телевидениеге районнар чорун турар автотранспорт чолаачыларының негелдезин чугаалап турда, дыңнадым. Оозу, тыва чолаачылар аъш-чем, бараан сөөртүрүнден ойталап турар-дыр. Коруум-чурумнуң баксырааныңда ол районнарның партия, совет органнарының, шаглаа килдистериниң сула ажылы чылдаганныг. Сөөк-язы ылгаар ийи-чангыс кижилерни доп-дораан илередип, хемчеглерни олар албайн турар-дыр.

Шаглаалар дүн-хүн чокка ажылдаар болза, чүге ындыг боор. Холунда кызыл пас баглаан багаа [illegible] дежурна канчап барган? Комсомол чүге ааш олуруп турааш? Чолаачыларже хадап турар оолдар кайы саңныг эвеспе? Корум-чурум тутаар, кижилер-биле ажыл чорудары бо үстүнде адааным организацияларының хүлээлгези болур, олар ону чүге күүсетпейн турарыл?

СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга Кыйгырыы үезинде чугааш албыыс-ла ден бодаар мен. Мынаа оолбан, чер-черле органнар харысалганы күштелдирип, дарый хемчеглерни алыры негеттинип турар. Чонну эп-демде кыйгырары ам ол чугула. Билишпейн баар чорук чүге-даа хора чечипеелер баш-ка, дузазы чок. Демниг-ле күштүг деп чугаа чаңгы чүүлдүг. Бистер, хоочуннар, бо бүгүге хүлүвүс кинер ужуралт бис.

Михаил ЧАМЬЯН
Күш-ажылдың хоочуну.

КӨДЭЭ САДЫГ: амгы болгаш даартагы байдал дугайында

Эрткен чылдың майда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Чоннуң херектел бараанарын бүдүрерин көвүдедир база республиканың амыдырал хандырылгаадырларын үнезиниң-биле эде тургузар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаал хүлээп алган.

Ук доктаалдың күүселдезе кандыг чоруп турарыл? Бо талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл? Мындыг айтырыгларны салып, бистиң корреспондентивис Тыва респотребсоюз баштаар черинин даргазы Х. Д. Монгуш-биле ужуражып, беседа кылган. Ону моон адаанда парладывыс.

— Хоюк-оол Доржуевич, республиканың чазааның ол доктаалы үнгенден бээр чыл ажыг үе эрткен-дир. Эрткен айларда кандыг ажылдарны республиканың кооператорлары кылып чорутканыл?

— Хамыктың мурнунда чоннуң херектел бараанарын бүдүрер болгаш садар талазы-биле программа ажылдап кылган бис. Ол аңаа саадын болур чыптазы-биле күүселдезин контрольдаар харысалгалыг эштерни томуйлаан. Хуусааны айыткан болгаш үргүлчү дыңнап турар. Ынчаа кандыг хемчеглер кирген? Дааранылга кылыглары бүдүрер, аргы эттээр, чигы мээнтер дааравар цехтерни ажылдап, аъш-чем продукталары — кондитер болгаш колбаса кылыглары, суксун аймаа кылыг бүдүрүлгелерни калбаа-биле ажыглалга киирер дээш ышкаш чугула хемчеглер кылынган. Ол бүдүрүлгелерниң чамдыктары ажылдап турар, өскелери уламос ажылдалга кирер. Ол ышкаш херектелчиннер кооперацияларының чаа-

рында кооперативтер база ажыттынып турар. Аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарын бүдүрерин, садарынга оларның салыышкыны улуг болур дээрзинге идегеп турар бис. Чижээ, Чыраа-Бажыңда ажылчын кооперацияның чанында кооператив тыва улустуң эдилели — бала, согааш кылып турар, ону чон улуг күзелдиг-биле садып ап турар. Кызыл райпозу чолдак тон даараар цех ажыткан.

Чонну херектел бараанары-биле хандырар талазы-биле ажылдаар сөөлгү үеде элээн калбарган, көдээ садыгның баартыктары куруг турбас болзун дээш ажылдап турарывысты демдеглээр чадап. Ону мындыг сан-түңнер-биле бадыткап болур: 1989 чылда республиканың чурттакчы чонунга кооперация бүдүрүлгелери 9,9 миллион рубльдиң бараанын бүдүрүп саткан болза, бо чылдың чоткен дөрт айларында 4 ажыг миллион рубльдиң бүдүрген. Ооң иштинде кондитер кылыглары 693 тонназы колбасаның 224 тоннаны бүдүр-

ген. Бир эвес совхозтар чондан мал хүлээп албайн, ону планга киириштирбейн турган болза, оон-даа хөй эът, колбаса кылыгларын бүдүрүп болур турган бис...

— Ниитизи-биле план күүселдези кандыгыл?

— Эрткен беш айларда чоннуң херектел бараанарын 70 миллион рубльге садар турган, ону 76 миллион рубль кылдыр күүсеттивис. Маңаа боттаравыстың бүдүрүп турар продукциявыс улуг салыышкынны киирген. Девискээрлер боттарын боттары хандырар дугайында чугаа чоруп турда ол арганы улам

Бистиң интервьювус

калбартыр апаар бис. Ол дээрге чаа-чаа бүдүрүлгелерни ажыдары, мурнунда маңаа бүдүрбейн турган бараан аймаан кылып садары болур.

— Дөмей-ле херектелдиң бүгү бараанары бүдүртүнмес болгай оон хөй кезиин Саян сынындан сөөртүр апаар, а бараан курлавыры чуртта эвээжеп турар. Чонну долу хандырарының кандыг аргалары барыл?

— Курлавыр-даа эвээжеп, бүдүрүлгелер чаа негелделерге чугаар ажылдап эгелээшкинден. Чиик өлектиг бараан аймаан бүдүрбестей бергенинден дыка хөй бараан ховаарлыг

санында киргени шын. Бо дээрге бистиң бүгү чуртувуста нарыыдаан байдал-дыр. Рынокту деске болдурары-биле хемчеглерни чазактың ап турары билдингир, ол дугайында солун, сеткүүлдерде бижип тур. ССРЭ-ниң улус депутаттарының сессиязында база өртек талазы-биле изиг чугаалар чоруп тур.

Чок-ла чүве дээш, олурар эвес, хөделир апаар. Маңаа бүгү аргаларны ажыглаар, кабинеттерниң эжиктерин «амыраттыртаар» апаар бис. Биске РСФСР-ниң улус депутадынга Каа-Хем, Кызыл, Тес-Хем, Эрзин, Бии-Хем болгаш Тожу районнарының соңгукчуларының соңгуп алганы Валентин Александрович Рошин улуг дузаны көргүзүп эгелей берди. Ол Роспотребсоюзтуң баштаар черинин даргазының бирги оралакчызы кижи. Мурнундан бээр дузалап келген. Чижээ, кооперация садыгларының объекттерин тударынга бирээзинге-ле 2 миллион рубльдиң чээлизин ол чөпшээреп берген. Депутатка соңгуткан соонда Сарыг-Септе, Сүт-Хөлде, Бай-Тайгада туттунуп турар цехтерниң техниктиг дериг-херекселдерин тускайлаар талазы-биле хемчеглерни алган.

Бо чылдың апрельде ССРЭ-ниң улус депутады Л. Б. Кара-Сал-биле кады Валентин Александровичиниң хүлээп алышкывынга кирген бис. Ол бистиң-биле кады РСФСР-ниң болгаш Эвилелдиң садыг организацияларының удуртукчуларынга чедип, көдээ чоннуң садыг хандырылгазын экижидер талазы-биле дыка хөй айтырыгларны шиитпирлежип берген.

Ооң түңнелинде Тыва респотребсоюзка 4 миллион 200 муң рубльдиң бараанының фондузун немей берген, ооң иштинде аъш-чем бараанары 1 миллион 300 муң рубль. Ол дээрге 500 тонна чигир, 40 тонна, шай, 7,5 тонна урглаар чемн, 1 муң чижеглээн лаала ногаа-чимис консерваларыдыр. А үлетпүр бараанарындан хеп чуур 600 машина, электрониг 500 сооджуку, 100 дону[illegible] 50 тонна эмаль болгаш өске-даа 25 янзы бараанар болур.

Чүгле республика черлелиг удуртукчулар эвес, районнарда төлээлер база В. А. Рошинге барып турар. Тес-Хем биле Эрзин районнарының төлээлекчилери чоокта чаа аңаа баргаш, чонну тудуг материалдары-биле хандырарының айтырыгларын шиитпирлеттирип алган болгай. Өске-даа айтырыгларны оон-биле дүгүржүп алгаш чанып келгеннер.

Өске-даа ажылдарны депутат В. Рошин кылып турар. Тываның кооперативтерниң материал-техниктиг баазазын хөгжүдер талазы-биле деңнеглерни ол ап турар. Далган өөр машиналар, электроплиталар болгаш электрокотелдар кээп эгелээн. Чыып эптээр складтарны, ындыг магазиннерни база берген.

В. А. Рошин чүгле округтуң соңгукчулары дээш эвес, бүгү республиканың чону дээш сагыш салып, дузалап турар дээрзин демдеглээр мен. Ол биске дыка ажыктыг чүүлдерни моон соңгаар-даа кылып бээринге чигзиниг чок.

— Материал-техниктиг базаа дугайында демдеглей каапт тынар. Моон соңгаар ооң хөгжүдээзинге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бо талазы-биле соругалар улуг 1991—1995 чылдарда үүрмектен садыглаашкынның 7 объектизин тударын көрдүнген. Оларның иштинде Сарыг-Сеп, Бай-Хаак, Самагалдай суурларга 400-400 дөрбелчин метр садыг шөлдерин тударын чоруткан. Сүт-Хөлге, Чыраа-Бажынга, Аржаанга болгаш Мугур-Аксынга хүн бүрүнүң бараанын садар магазиннерди тударга. Тоора-Хемге столовааны, Чадаанга кулинария комбинадын тудар. Ол ышкаш чаа складтарны тудары, эгиндерин чаартыры дээш ышкаш чугула сорулгалар база тургустунгулаан.

Сөөлгү үеде даштыкы чурттар-биле харылзааны Тываның кооператорлары чогуурчалыг боттандырып эгелээр. Моол Арат Республиканың бистиң чоогуунда аймактары-биле садыг харылзаалары тургустунган, 1989 чылдан эгелеп, Кыдат Улус Республиканың Шэньян хоорай-биле керээ чарган, бараан солчулгазы эгелээн. Амгы үеде даштыкы чурттар-биле харылзаа кылырында кызыгаарлаашкынны дүжүргени дыка эки болуп турар. Ооң чүгле чонга эки чүүлдер чедип алдынар дээрден башка, багай чүве чок дээрзин амыдырал бадыткаан. Бистиң республика Азия чурттары: Япония, Мурнуу Корей, Кыдат, Сингапур дээн ышкаш чурттарның улуг эвес фирмалары-биле керээ чарып, оларның ажылдакчыларын чалап алгаш, маңаа бичии бүдүрүлгелерни ажыдып болур. Ындыг аргалар бар, ынчалза-даа бистиң арай дидим эвес, «чүү болур бээр ирги?» дээн сээдеңнеливис аңаа шаптыктап турар. Ындыг бүдүрүлгелер Моолдуң Завханда, Улясутайда бар чорду.

Ниитизи-биле алырга, көдээ чоннуң садыг хандырылгазын экижидери-биле хемчеглер алдынып турар. Ол чүгүла сорулганы боттандырарынга чүгле кооператорларның эвес, чаа хамаарылгалыг кижилерниң, ылангыя депутаттарның салыышкыны база улуг болур.

Д. ЧЫДЫМ беседалашкан.

САННАР, ФАКТЫЛАР

● 1922 чылдың январь 9-та РСФСР-ниң составынга Бурят-Моол автономнуг область тургустунган.

● Бурят - Моол АССР 1923 чылдың май 30-де үндезилеттинип тургустунган.

● 1937 чылда Бурят-Моол АССР-ден аңгыланып тарылгаш, Усть-Орданың Бурят-Моол национал округу Иркутск областың составынга база Агинскиниң Бурят-Моол национал округу Чита областың составынга катап тургустунган.

● Бурят-Моол АССР-ни 1958 чылда Бурят АССР кылдыр эде адаан.

● 1948 чылда республиканың чурттакчы чонунуң саны 1 миллион кижи четкен.

● Бистиң чуртувуста ниитизи-биле 421 муң ажыг буряттар, а Бурят АССР-де 250 муң ажыг буряттар чурттап турар.

● Бурятияда вольфрамның, молибденниң, хүрең болгаш кара хөмүр-даштың, бокситтиң, золоттуң, графиттиң, алдынның болгаш оон-даа өске ажыктыг казар байлактың чыдыны бар.

● Республикада Бүгү-эвилел ужур-дузалыг эмнелгелиг курорттар Аршан, Горячинск ажылдап турар.

● Республикада алды хоорай: Улан-Удэ, Кяхта, Закаменск, Гусиноозёрск, Бабушкин, Северобайкальск база 21 район бар.

● Байкал хол чүгле Бурятияның эвес, а бүгү чурттуң байлактыг эртинези болуп турар. Байкалда нерпа, омуль, сиг болгаш оон-даа өске балыктар өзүп, көвүдеп турар.

● Улан-Удэ хоорайда локомотив-вагон септээр завод, ужар чүүл заводу, электромашина, чылыг үндүрер херекселдер, көвүрүг кылыр демир конструкциялар, шил савалар бүдүрер заводтар, кылын трикотаж деп бүдүрер фабрика ажылдап турар.

● Чөөн Сибирьниң технология, Чөөн Сибирьниң күрүнениң культура институду, көдээ ажыл-агый болгаш педагогика институттары республиканың найысылалында ажылдап турар.

● ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының бурят филиалы, ССРЭ-ниң медицина эртемнерниң академиязының чөөн медицинаның бурят филиалы база ажылдап турар.

● Улан-Удэ хоорайда 4 театр болгаш филармония бар.

● 1932 чылда хөгжүм-шии театры тургустунган. 1948 чылда опера болгаш балет, 1932 чылда бурят шии театры тургустунган. А бурят филармония 1934 чылда үндезилеттинген.

● Бурят эртемденнер Ц. Ж. Жамцарано, М. Н. Хангалов, С. П. Балдаев олар эртем чүс чылдың төнчүзүнде улустуң аас чогаалын чыып бижээн.

● Бурят чогаалчы Ц. Дондуп баштайгы «Туттурууушкунда ай» деп тоожузу 1932 чылда чырыкче үнген, «Быштактан хораннаныышкын» деп романы 1935 чылда парлаттынган.

● А шүлүкчү Солбонэ-Туяның шүлүктериниң бирги чыындызы 1922 чылда чырыкче үнген.

● 1921 чылдың январь 20-де «Шэнэ байдал» («Чаа амыдырал») деп солун бурят дылга үнген. «Красный Бурят-Монгол» деп солун орус дылга 1922 чылда Иркутск хоорайга үнген. «Бурят-Монгольский комсомолец» деп аныяктар солуну 1923 чылдан үнүп турган.

● Бурят дылга радиодамчыдылгаларны 1932 чылда чорудуп эгелээн.

● П. Берлинский биле П. Ямпиловтуң баштайгы «Байир» деп хөгжүмнүг шиизи 1940 чылда тургустунган. А. М. Фролов биле Д. Аюшеевтиң «Энхэ Булат батор» деп баштайгы бурят операзы 1950 чылда тургустунган.

● С. Рязовтуң «Шынаа кыдыында чырык» деп бирги национал баледи 1950 чылда тургустунган.

● Бурят артистерниң киржилгези-биле «Будданың чагызыкызы» деп баштайгы өңнүг-чечек кинолентаны 1932 чылда тырттырган.

● Чогаадыкчы интеллигенциядан чогаалчылар Ж. Намсараевтиң, Ж. Тумуновтуң, Д-Р. Батожабайның, Н. Дамдиновтуң, ССРЭ-ниң улустуң артистери Л. Сахьяновананың, К. Базарсадаевтиң, Д.-Ж. Дашиевтиң, чурукчу Н.-Д. Дугаровтуң, композиторлар Ж. Батуевтиң, А. Андреевтиң, С. Манжигеевтиң, Б. Цырендашиевтиң ат-сураа бистиң чуртувуста дашкаар безин алгаан.

● Ийи театр: опера болгаш балет, бурят хөгжүм-шии театрлары Ленин база Күш Кызыл Тук орденнер-биле шаңнаткан болгаш академиктиг деп бедик атты эдилеп турар.

Бурят АССР-ниң культура хүннери Тывада

АКЫ-ДУҢМА ААЛДААШКЫН

Бии-Хем баштап ана бээрге, Чөөн Саяннарның ужу Мөңге-Сарыдактың сыннары эгелээр. Шак ында акы-дуңма бурят улус чурттап турар. Тункинниң чогаал каттыжыышкынындан 5 кижи ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери болган. Чаңгыс-ла Кырен суурдан ол хире дужугаар чорук шүлүкке онзагай салым-чаяанныг Лопсон Тапхаевтиң бот-идепкейинден кол хамааржыр. Ол бөлүктү Тапхаев бүгү Эвилелде барык ааа деннешки дег, чогаал каттыжыышкыны турбаан хире чогаадыкчы өзүлдеге болгаш ат-алдарга чедирген.

Ол каттыжыышкындан үнген Бурят АССР-ниң ам сураглыг чогаалчылары Баир Дугаров, Батор Романов, Шагдыр Байминов, Жорж Юбухаев олар бо хүннерде бисте эртип турар акы-дуңма литература, уран чүүл хүннеринге киржип, республиканың ажыл, амыдыралы-биле таныжып турарлар.

Моол, бурят чогаалчы өңнүктер-биле каны Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черининң даргазы А. Даржай, «Улуг-Хем» альманахтың редактору Ю. Кюнзегеш «Совет Тыва» совхозтуң хымыс фермазының саанчылары-биле ужурашкан. Бурят өңнүктер бо хүннерде Тожу районнуң ажыл-ишчилери-биле ужуражып, найыралчы аян-чорууну уламчылап чоруп турар.

• • •

Батор РОМАНОВ.

•Чечен чугаа•

БӨРҮ ХОРАНЫ

Даглар аразында аргамчы дег дыйланнаан Эртинелиг хемниң кашпалынче кирген соонда, моторнуң даажы дүлейлей хона берген. «МИ-8» деп вертолёт чоорту чавызап бадыпкан.

— Удавас ам черге хонуптар бис — деп, Дамба Шагдырга чугаалаан.

—Чээрби минута болгаш Уругутей. Эртген күзүн мааңа бир кижиге ыттар-ла салып алдывыс, какпага ооң дыргаа артып калчык бе — деп Шагдыр дээрээн.

— Ынчалдывыс харын — дээш, Дамба хүлүмзүрүп каан.

дег. ол-бо огжая берген тургулаан. Олаг чанында кургаг ыяш, шаналар база чажырып каан боозу ол-ла кевээр чыткан. Отту оттулуп кааш, Шагдыр сакпының алгаш, хемче кирген. Хар бызап каан дош кырында бөрүлерниң чаа изи көзүлген.

Шагдыр ол истерни шиңнелевишаан, кылаштап ора, хенертен кежүй берген чүве дег, тура дүшкен. Ол Дамбаның барган чери Үке-Үбертиде бөрү хораны холуктуг эътти сактып келген. Тпук хайт, Дамбага ол ону сагындырып каар дээш уткан боов-тур. Дүлүп...

Хар-ла бистиң ...

Шагдыр дош шыпкан хем

— Какпа салып чораш, ооң истерин бо чылын база көрдүм, эртен ол чоогунга какпа кезип баар мен, чүвени канчап билир, бо-даа чылдар чадавас. Кежээден бээр сээң чадырынга чеде бээр мен — деп, Шагдыр дестүнмейн караан бастан.

— «Сут көрбейн, эдиниң ужулба» деп үлегерни утпа. Аажок кажар аскыр алды болчук, амыр эвес болгай.

— Алды арга, чеди меге турза хай баар ол—дээш, Шагдыр эжиниң эктинден часкап каан.

Кырындан көөрге, калчан кижи бажы дег, тас тайганың кырынче вертолёт чоорту кедүрлүп үве берген.

— Сүлде бо ыйнаан, эндере уруп каап-тыр! Чаа чыл база келген... Ужуп үнүп турувуста көңгүс чаа-ла, даг бажы карарып туржук. Какпа дугайын болаар харык бар боор бе. Шагаада мынчап...

Вертолёт чоорту чавызап оргаш, чаш харны дувүлендир үрбүшкен, черге хонупкан. Дамба Шагдырның оргазынче рюкзагын кедүржү каапкаш, байырлажып чыда чугаалаан:

— Манаар мен.

Ужудукчу эжини хаап чыда:

— Олча-омактыг бол! — деп йөрээген.

Шагдыр кулаан уюкталдыр дагжаан моторлан ырап, кыжыкы турлаам кайы сен дээш базыпкан. Хүртүлерниң ээнникилен бөргүнүң кулаан баглаңыр дээш тура дүшкен, вертолёт чалгыглар кырында самнаан хеме дег, кезек опаңайның чоруй, черден кедүрлүп үнүпкен.

Шагдыр чолдак тонунуң моюндурууңда харны кактанмышаан, чаңгыс-даа ис үнмээн терең харны сүзе чоруй, калгып-ла каан. Аңчы турлагның хыраа соогу өзээн өлеп чүве. Мындаа чаа ооң одагга каапкан аяк-хымыш, паш-савазы меңге меңгиде кыстырган чүве

чипсе канчаар, хай болганы ол! Шагдыр сакпының харже ыыкыныпкан. Турлагже дедир маңнап-ла каан. Боозун чүктээш, шаназын кеткеш, арт кайы сен дээш ыдып-ла каан.

Үке-Үбертиге чедир дөртен хире километр, эки ээт-биле безин дөрт шак чоруур. Шагдыр шагын көөрге, үшче чоокшулаан... «Четтигер болдум бе?» деп сезинген. Ырак-ырак иттингилеп, сыладыйн-ла орган, далажырга черле ындыг, чаш хар, чадан ыяштар шана алаанда хырба тегүлген чүве дег, дедир тырткаш чыдар болган. оон кадында эгинде боонуң аңчыкын чүү дээр, моюнга бо-ла халаңайнып, баш-даа чара моннап кагы дег.

Ээн ээнниң кежир чүгле оон чээз дагжаан, чыскаалыпкаш хаяже бар чыдар кижилер дег ооң кыдыында ыяштар шааралайнчып кежүп-ле турган. «Тура дүшпе, халы-хавы, артка чедир ам удавас, ооң соонда дош кулу сыладып бадыптарынга, үе-даа, чер-даа кызырылы бээр, чүгле четтигипсе!

Карактарының кирбиктерин ыраа шыпкан, чамдыкта чүве көөрү бүлүртүннеп орган.

...Ооң сагыжында Дамба чадыр иштинде моорап калган, аксындан ковук шураам карактары аларара берген, сырбаңайнып чыткан. Ооң кадаңы Намжалмаа аланып алып, ыглап мөөрээн, ийи уруу база чаныңда...

«Чок! Өршээ, сүлде! — ол бодалдан ооң оргазын кулу көс урупкан чүве дег, изиш дээн. — Эътти ол дүле бербес ирги бе. Кайын ам, мен-не болза, улуг харга туруп могааныымдан изиг муңуу ышпас аргам чок.

Моган, турганындан ол дош өру кылаштап чадап, таңын дужуп-ле ораан. Бөөгү, моюндурууу хыраалай берген, үстүвүден баткан ие бүрүлүг ыяштарның ожуу, теин-биле катай хаара моюнга эзигейле...

уңуунче кирип келген. «Четтигер-четтигер» деп хей-аътка сүрдүрүп алган ол кыламаны кулу сыладып-ла орган. Удаваанда ооң таныыры Үке-Үбертиниң эриктери коступ келген. Эр иштинде: «Эътти чиве, эжим, эътти чиве, хоранныг!» деп хамнап-ла чораан. Чадырның чоогу оңгар ээмниң өле халыырга, одагның ыжы думчукка чедип келген.

Ыш! Бо чүү боалу, дүлүп чиптези бе, дадайым?! Кижиниң чүрээ шапкыланып, шаналарын уштуп октагылапкаш, чадырже маңнап-ла каан.

Адыг, бөрү хандаан чүве дег, шак-шок келгеш, чадырның эжиин ажыда октаан, демир суугу кырында чаа-ла тип каан, муң суу буруннайнып турган.

Дамба хымыш тудуп алган, пашта эъдин андарып тура, Шагдырның шал кара суг арыын көре каапкаш, кайгап-ла каан, чүү болган чоор?! Демгиди сес-даа эдер харык чок, изиг пашты ийи холу-биле алган соонда, эъди-биле катайхаара эжиктен үндүр шывадапкан. Оон соонда үе-човууру-биле нара кырынче барып дүшкен.

— Бо канчап бардың, албыстыг чүве дег? — деп, Дамбаның үнү үнген.

— Хораа!.. — деп Шагдыр бо-ла.

— Чүү хоран? Орта чүве бе.

— Хораннап каан эът-тир — дээш, Дамба ам-на туруп, печка чанынче эде олуруп алган.

— Аа өршээ, четтигиптим! Кужур эжимни! — дээш, Шагдыр Дамбазын угуштап, ошкап-чыттап, чыттыр база-ла барган.

Чавыс чадырның ажык эжиин өттүр январьның арыг соогу дүгээн эъттиң сөөлгү чыдын арыда шаап, кирип-ле турган.

Очулдурган Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

ӨҢНҮКТЕРНИҢ ҮНУ

Даг-Алтай автономнуг областың ... [illegible] ... Байрам Сельсевич Кудирмеков ... [illegible]

Байрам КУДИРМЕКОВ

МАГАЛЫГ МАЙ

Кырлар, даглар бажын
 самай
Кызыл хава ойнай берди.
Акы-дуңма сеткил-хөннү
Аялга боол чаңгыланды.
Диптер кезий частын майы
Диним чоргаар базып чору.
Хүннээрээктиг даглыг Алтай
Хүлүмзүрүп ойнап туру.
Чаа, делгем аялгалар
Чалаттынып куттуазун-на!
Шүлүк, ыры найыралды
Чүглеп, улам бижыглазын!
Шапкын Катунь Улуг-Хемни
Чанында дег дыңнап чыдар.
Чараш хоглүг алтай ырлар
Саян ажыр ужугуп тур.
Алтай кижи каргыраазын
Аян-хөөннүг салып орда.
Япон чоң аа таалап, ханып,
Ылым-чылым дыңнап турар.
Кариб далай балыкчызы
Майның Бири—байырлалды
Катчы-хөглүг, таңцы-самныг,
Магадаанчыг уткуп турар.
Өрттендир чиир хову чурттуг
Араб эрес чылгычы даа
Ак-көк дээрлиг майны база
Өөрүшкүлүг уткуп алыр.
Демир, каң дег калыг черзен
Деже теп кээр сиген ышкаш,
Базындырган түрээнкер-даа
Майны хөглеп уткуп алыр.

КЫМНЫ ЧОКТААШ ЫГЛАДЫҢ?

Чассыг оглум, чүге сен
Шала муңгак алгырдың?
Кыдыында бо аваң орда.
Кымны чоктааш, ыгладың?
Аваң калыг, туттунар;
Ажыт черге ыглап аар.
Чаңып келир ачаң хонуу—
Чайгы хүннер эвээш арткан.
Карак чажы халас төкпейн,
Кадык, шымырак дорук,
 оглум.
Ааа кижи сеткил-хөннүн
Ажыглаадыр саргыгпайн чор

ЧУРУКТА: алтай национал шии театрының актёру, режиссёру Антон Юлановтуң «Туба» деп комедиязында Шапканың ролюнда ойнап турар артист Ирина Охрина.

Байрам КУДИРМЕКОВТУН фотозу.

Лопсон ТАПХАЕВ

НАЙЫРАЛДЫҢ ИЗИ-БИЛЕ

Ээрем сугнун дувүн ээлеп чылдар дашты
Эрткен чылдар хоюпиадыр чаңып каалтар.
Дээрде шашкан бедик сыннар сүвүр бажын
Дембээредир дүшкен чаңныг сүртедиптер.

Калыр дагдан чуглуп баткан чалым хая
Халып эрткен үе-шагны угаадыптар.
Сугда даштар, черде даштар ыглаттынмас.—
Чурттаалганың шапкын агыы чүдгээзиниг боор.

Чергелешкен сүвүр даглар көргенимде,
Четтинишкен эжим-өөрүм сактып кээр мен.
Эрткен өйнү диргизиптер хувулгаан күш
Элеп читкен найыралдың буяны-дыр.

Галина РАДНАЕВА, бурят шүлүкчү

ХИНИМ ТУДУШ

Черим-биле хиним тудуш амытан мен.
Черим-чуртум кажанда-даа кагбас дээн мен.
Салым-чолум, чурттаан үем кандыг-даа бол,
Сырыиналым, кударалым черде тудуш.

Келир өйнүң өнчүзүнге киирер үүжем
Хенче чаштан өскен черим менээ берген.
Ажыг-шүжүг ымзы үнзе, чаштынмас мен.
Ала-чуртка ынакшылым улам дендээр.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

Лирика кыдыраажындан

ЫДЫК ХӨӨРГЕМ

Сеигел сунуда ай-хүн
 херелз
Андывай уруу Арпунаа
 дуңма

Пордан бүткен, кызыл шур
Моллуруктуг, өле хөөрге
Чажымдан-на менээ таныш
Сагышка ам чүге кирди?
Хевек ышкаш чыргыраан
Хензиг демир хүүрээ-биле
Улус-эрген дыргаанга тип,
Урдунуптар өгбем чорду.
Ашакты бир өттүнүпкеш,
Азыргылап, бышкыргылап,
Хамык улус баарын калыр
Каттырткаңым чүү хамаан?
...Сунган хөөргең* алгаш
 дедир
Суйбай тутааш эгидерин
Улуг сөстүг аваанкаштың
Уткан чорлум, өршээ,
 дуңмай!
Ынчалза-даа, эллен чүве,
Ынчан менээ арткан хөөргең
Сеигелимни, төреллерин,
Сени бо-ла сагындырар...
Эгитпээним, бирде харын,
Эки деп-даа болаар-дыр
 мен:
Ында чуртук, чонун чыды,
Ырак сээн-даа айызын бар.
Хөөргең чыттал, суйбал
 ора,
Холүнде-ле, сагыжымда.
Эргим дуңмай сени база
Эргеледип орган дег мен...
Артык сеткил улуу эвес,
Ага* кижи нүүрүнден
Шүлүк сомнааш ыпыпканда,
Чүлек-бужар чүү деп але?
Бедик Мөңгүн-Хайыраканы,
Беш-Богдаң-даа көрүп
 турда,
Ыдык хөөргең өрезин бээр
Ындыг үем чооюшулап ор.
Амыдызында, күжүр дуңмай
Аалыңга сени болчаайн:
Артта оваа үнче көрүп,
Ак сүт өргүп, маңап олур!

*Чыргыраа—думчук таакпызы.

*Мында урут думчук таакпызы тыртары-биле эвес, ха- дуңмага сеңнээр дээш, хөөрге ап чораан деп билзе чогуур.

*Ага—ачы дээни ол.

Салчак МОЛДУРГА.

КАРАКТАР

(ИЯИ ДЕҢНЕЛГЕ)

Аас дээр дег — чырык, чылыг,
Агым суг дег — арыг, ыдлан
Амыдырал чулуу сиигеи
Ажыл-ишчи карактар бар.
Кижилерже топтап көөрде,
Хилинчек чок, кээргенчиг,
«Чыткан хой-даа тургуспас»
 деп,
Шыны сеглээн карактар ол.
Ындыг эргим карактарга
Ынакшыл-даа бердинген боор.
Өөрүшкү, аас-кежиин
Өртемчей аа бүрүн шаңнаан!

• • •

Азыг-дижин шаарарткан,
Араатан аң карак ышкаш,
Чиңиг кызыл, шурулаңчак
Чиктиг сүргей карактар бар.
Хөйже, чөнче улур көөрде:
Хөлүгүр, соок, хыйыр, кылчан.
Өжээн, кылык, килең долган
Өзү кара карактар ол.
Шак-ла ындыг карактарны
Чаяан, төрээн аваларны
Сагыш-хөннү дыштыг өрбас,
Саргып, аарып ийлээн чоруур.

Саны ДЕСПИЛ-ООЛ.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Тоткан кижи аяк хереглевес,
Долган кижиге торгу
 дузалавас.
Кылык улугда—хилинчек,
Хырын улугда—хоптак.
Дезиг аъттың караандан
 иле.
Тенек кижиниң каткызындан
 иле.
Кылыктыг кижи кырыычал.
Хынамчалыг кижи байычал.
Хорадаанда карганыр,
Хозарда сыдагдаар.
Тайгазынга аңчы ынак.
Тараачыны ховаа ынак.
Киштээр аът чапыган,
Кижиниг эш чардыычал.
Иези дег төрел турбас
Ийи карак дег идегел турбас.
Олчалыгда аңчы омак,
Оолдугда ада омак.
Буяныгның утаанында,
Будалбастың утпазында.

Самбуу КУУЛАР.
Барыын-Хемчик район.

телевидение

ИЮНЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.05 Кижи. Чер. Октаргай. 10.25 Литературжу Иркутск. 11.30 «Италияга 5 тонна». 12.15 Тиилелгениң 45 чыл болганынга: «Май ай турган». Уран-чечен фильм. 14.05 Спектр. 14.35 «Дириг амытаннар оранында». 15.40 Политиктиг чугаалар. Телекөрүүшкүн Москва — Ленинград—Кемерово. 16.40 Өг-бүле экраны. «Охотники...». Уран-чечен фильм. 18.20 «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». Фотоконкурс. 18.25 Барымдаалыг фильм. 18.55 Делегей камбоамазы. 19.40 Мультфильм. 20.00 Ырлажыышкын өңнүктер! 22.00 «Үе». 22.30 «Ааг-чежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикторинази. 23.35 Бигүнгү Польшаның парлыг айтырыглары. 01.05— 01.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Чурттаалга магалыг». Уран-чечен фильм. (Италия). 10.00 Мультфильм. 10.15 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. Австрия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы ГФР биле Каттышкан Араб Эмираттарының шилиндек командалары 13.45 Хөгжүмнүг видеоканал. 15.45 Документиг... Информация. Реклама. 16.15 Видеоканал «Совет Россия». 18.45 Барымдаалыг фильм. 19.45 Мультфильм. 20.00 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Коста-Риканың шилиндек командалары. 01.00 — 04.00 Информастыг программаның уланчызы. Төңгелде— Дүнеки сеанс. «31-ги кииддистиң өлүмү». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияларды.

КИНО

ИЮНЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Серебряные трубы (фильм для детей) 9.00. **«Девять кругов ада»** (ЧССР, 2 серии) 10.30, 13.20, 16.10, 19.10 шактарда.

Видеозал: «Бронсон Ли—чемпион» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Хроника Сатаны-младшего» 14.00, **«Стук в дверь»** 16.30, 18.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Авария»—дочь мента» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Танцуй, танцуй» 2 серии 14.00, **«Зита и Гита»** 2 серии 16.50, **«Легенда о матери»** 19.40 шактарда.

«Тыва тудуг» каттыжыышкынның 48 дугаар тудуг эргелелинге мастерлер, прорабтар (эр кижилер), чазанычылар, шеверлекчилер, чазанычыга болгаш шеверлекчиге өөренип алыр кижилер, чудурукчулер херегленип турар. Бот кижилер общежитиеге чурттаар.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Складская 1. Телефон № 3-34-71.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Чадаананың № 6 профтехучилищези 1990—1991 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Училищеге 9 болгаш 11 класстарны дооскан 15-тен 30 харже чедир назылыг оолдарны болгаш уруглар хүлээп алыр.

9 классты доосканнар училищеге ийи чыл өөренгеш, дараазында мергежилдерлиг болур: калбак мергежилдиг тракторист-машинист, могап мастери, шеверлекчи бызанчы, электрик-монтер.

10—11 класстарны доосканнар дашчы, печник, штукатур мергежилдерге 6 ай өөренир. Штукатур-малярга — бир чыл, тудуг мастеринге — бир чыл ... 3 ай өөренир. Чыраа-Бажы салбырга өөренгеннер калбак мергежилдиг механизатор ...

Өөренирин күзээннер дараазында документилерни ап алгаш келир: директорнуң адынга бижидилге, ... документ № 286 ... 3X4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук ... туруп чорааны ...

сонуургактарга

ЧЕРЕПАХА КАЯА КЫШТААРЫЛ?

[illegible]

ЧОГААДЫП АЛГАН

[illegible]

...КАНЧАП ДҮЛЕЙЛЭЭНИЛ?

[illegible]

(«Труд»—СЭТА).

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ ораланчылары — 3-35-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ ораланчылары — 3-45-93 Кадларлер ◆ партийжа амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдиси — 3-39-03 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ ... — 2-27-41 ◆ ... — 2-32-73 ◆ бухгалтерия — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арыг
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагы № 433. ТС—01000.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 17 воскресенье
№ 137 (14337)

1925 чылдан үнделиреттинген
Өртээ 3 кеп.

ЧУРУКТА: «Кара-Хөл» совхозтуң хоочуну Хертек Мага-Шуруевич Окаан. Анаа баштай тургустунган ажылагыйның үндезилекчилериниң бирээзи. Кара-Хөлдүң тудугларынга хөй чылда ажылдаан. Ам таныылдап турар. Ол ажылга чеди чыл ашкан. Чайлыг үелеринде оон өске-даа ажылдарга киржип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Шынга» чагаалардан

Саналдар, бодалдар

НАЙЫРАЛДЫГ-ЛА ТУРДУВУС

Хову-Аксы, Ак-Тал суурларының чону дыка-ла найыралдыг турдувус. Садыг-магазин-даа кылырда, эмчи-домчу-даа баарда, машина-техниканы, аңаа артык кезектерни ак-талчылар Хову-Аксыдан алыр. Хову-Аксының чону хаван, дагаага мал чемин, саван-ёнгенин Ак-Талдан суранып. Кады аңнап, балыктап, эки-ле чурттап келдивис.

Комбинаттан автобус алгаш, орус, тыва, өске-даа сөөк аныяктар спортчу маргылдааларны кожа суурга барып эрттирип турду. Ак-талчылар директору Б. Монгуш-оолга баштаткан келгеш, дүнеге дээр бөмбүктээр турган.

Ийи-үш чыл бурунгаар аът чарыжы барык дыштаныр хүн санында болуп турган. Ам аъттыг оолдар улус тавартып чоруп турар апарган. Орус, тыва болгаш өске-даа аймак-сөөк улус найыралдыг турар болза, херек бүдүнгүр эвеспе. Интернационалчы кижизидилгени холдан үндүрүпкеш орарга, мынчап барбайн канчаар.

Социал айтырыгларны чаңгыс талалап, чөптүг эвес шиитпирлей бээринден чараш эвес чорудаалар үнүп кээп турар деп, телекөрүкчүлерге эш Г. Ч. Ширшин кончуг шын чугаалады. Чамдык улус казанак бажыңнарда олуруп турда, чөптүг чорук турбас деп болдаар мен. Материал кежикти - кымы-даа хамаанчокка деп үлээрин чедип албаан хире бис. Аңнаарда, баштай демдеглеп алгаш, чөпшээрел-биле аңнап, каттап, мөөгүлеп турду. Ам харысаага чок чоруктан өрт-даа болуп, чоннуң байлаанга каража чедирип турары база удуртур ажылдакчыларның четпес ажылында. Чон аразынче кирип, олар-биле чугаалашпас-тырлар. Найыралывысты катап тургузуп көрээлиңер, чонум.

Экер-оол САТ.

БАЙЫР ЧЕДИРДИВИС

Бистиң кырган-ававыс Санчи Ховалыговна база кырган-ачавыс Чудурукпай Седийбенович Анукаевтер пенсияже үнгүже малчынңап келгеннер. Олар хөй кадарып турган үезинде бистер, уругларының уруглары чайгы дыштанылгада малчын кырган-ада-иевиске дузалажып, хой бажы дозуп, хөглүг дыштанылганы эрттирер турган бис. Кырган-ава, кырган-ачавыска бис дажок ынак бис. Оларның уругларының уруглары ам 9 кижи апарган.

Бистиң кырган-ававыс, кырган-ачавыс кончуг кижизиг улус. Олар мал ажылынга дыка кызымак ажылдап чораннар. Кырган-ачавыс бо айда 60 харлаар. Ооң төрүттүнген хүнү-биле изиг байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды, узун назынны күзээр-дир бис.

Чодураа, Чойган ДУШКУН-ООЛДАР.

Баян-Кол суур.

УРУГЛАРГА АЖЫТСА...

Тыва изиг, соок-аржааннар-биле байдак. Чуртувус чараш, байлак-даа болза, агаары кадыг-шириин. Күзүн, чазын хадыныр, когурумнаар, а кыжы соок. Чылдың хөй кезии кыдыг байдалга эртер. Мооң-на чылдагаанындан боор, колдуунда кулак, сыный дегдирнишкиниң болгаш нерв кошкаар аарыглар арбын. Бо аарыгларны «эдилеп» чоруур кижилер эвээш эвес.

Ууг улус аргаланып, путёвкалар тыпкаш, Тываның курорттарынче эмненип барып турар. Уругларывысты олче эрттирбес-тир. Херек кырында уруглар—бистиң келир үевис деп чугаалажып, солун, сеткүүлге-даа бижип турар бис. Оларның кадыын камгалаар, кадык-шырак кижилер кылдыр өстүрери — бистерниң, ада-иелерниң хүлээлгевис болур. Ажы-төлүвүстү чүгле эмнер ижиртип, эмнеп турар бис. Үргүлчү эм-биле чурттаары уругларга берге. Чаш мага-боттуң сайзыралынга багай салдар чедирери чугаажок. Эм аарыгны эмнеп турза-даа, өске талазында организмниң хоранап турарын билир бис. Ынчангаш медерелдиң сайзыраарынга ооң уржуу биче эвес.

Республикада «Үш-Белдир», «Чедер» дээн чергелиг курорттарывыс бар. Ол черлерге уруглар кадыы быжыктырар, эмнээр курорт-санаторийлен чүге ажылып болбазыл? Бир эвес уругларның кадыы дээр болза, ооң шүүдү улуг деп хөөннерге алыспаза эки. Бир эвес бүгү ада-иени ол черлерге ажы-төлүнге курорт туттурар кылдыр бот-идепкей көзүрер болза, кым-даа чөпшээрежир деп күзээр мен. Шынында ада-иелер төлү дээнде чүнү-даа харамнанмастар. Уругларга дыштанылга черлерин тускайлап каар болза, путёвка халас барбас. Шүүдели дораан эгиттине бээр. Мээң бодалым мындыг. Бо талазы-биле айтырыгны ада-иелер көдүрзүвүссе чүл?

Роза БАЛДАН.

Кызыл хоорай.

УС-ШЕВЕРЛЕРНИ КИИРИШТИРЕР

Социалистиг күрүнени тургузуп тура, В. И. Ленин хүрээхиитти арттырар, чүгле ону школадан аңгылаар, ынаар улуг кижилер баар дээрзин айыткан болгай. Бо эргилделиг үеде салгалды эки чанчылдарга кижизидерин чедип алырда, Тывавыска хүрээ херек деп бодаар мен. Ону кылырда Кызылга, Чадаанага, Самагалдайга—бо үш черге тудар—деп, бижип турар бижикчилерни деткиир мен.

Хүрээлер кылыры дээрге беш-алды каът үш-дөрт бажыңнарлыг, хөй-ле материал кирер комплекс тудары эвес. Ыяш четчир. Эрги хүрээлерниң чуруктарын дуржулгалыг көдээ тудугжуларга көргүзер болза, ооң канчаар кылдынганын билип, арга-сүме берип болур. Акша дугайты айтырыг база шиитпирлеттинип болгу дег. Агар-сандан ажылдар болза, ажылчын коллективтер-даа, аңгы кижилер-даа акшаны чорударындан ойталавас деп бодаар мен.

Бурганнар дүрзүлерин ийи-чаңгызын саткаш, колдуун боттарывыста бар материалдар-биле кылып болур. Чеканка кылып, чонар-даш, гипс-биле чараш дүрзүлерни кылгаш, алдын-мөңгүн будуктар-биле будуп алза. Бисте кончуг ус-шевер, чазаныр кижилер бар. Олар кандыг-даа дүрзүлерни кылып шыдаарлар.

Эрги бурганнарның чуруктары, овур-хевири чамдык кижилерде бар болгай. Суг хөөлбээниң адаанче кире берген Үрбүн суурнуң чанында Сүме даанза улуг хая үттээш, бурганны оюп-соктап кылып каан. Ол бурганны шаанда дыка чараш будуктар-биле будуп каан турган дээр.

Валерий ХУУРАК.

АРГАЗЫ БАР БЕ?

Хоорайның төп кварталының бирээзи 26-гы квартал алдан чылдарның эгезинде немешкен. Ооң чурттакчылары бо хүнге чедир изиг суг ажыглавайн келген. Азы черле телевизеп кааны-ла ындыг турган ирги бе? Ол девискээрде чүгле № 108 бажыңны, изиг, соок суглуг кылдыр кылган. Ында чурттакчыларның чугаазы-биле алырга, «Изиг сугну акша, арага-дары салып хээлилеп тургаш киирткип алган боор. Силер база ынчалыңар» деп сүмелеп турарлар.

Бо квартал тургустунгандан бээр, 30 чыл чеде берген. Чурттакчылар чаагайжыды туттунган дээш хөлезиниң төлеп турар бис. Чонну мынчаар мөлчүп, кызаарга хоойлуга удур эвес бе? Элээн хөй улуг назылыг кырганнар изиг суг манап чадааш, «кызыл-дустал» чоруй барган. Төөгүнүң бир чаа веги—2000 чыл чоокшулап олур. Оон бетинде изиг сугну биске хайырлаарының аргазы бар ирги бе?

Виктор САГААН-ООЛ.
Пенсионер.

Кызыл хоорай.

ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ БОЛГАН

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң ушку сессиязы ажылын доосканн соонда, июнь 15-те Дээди Советтиң Даргазы А. И. Лукьянов совет болгаш даштыкы журналистерге парлалга конференциязын эрттирген. Чурттуң күрүне эрге-чагыргазының дээди органының 1989 чылдың июньдан эгелээш 1990 чылдың июньга чедир ажыл-чорудулгазынга допчу тайылбырны кылгаш, А. И. Лукьянов чаа совет парламентиниң чыл дургузунда кылып келген ажылының дээди чадазы болур ушку сессия үре-түңнелдиг ажылдаан деп демдеглээн. Күрүне эрге-чагыргазының дээди органын эде тургузар дугайында бодалдың шынныын болгаш ук органның чаартылганын сорулгаларын шиитпирлеп шыдаар арга-шинээлиин эрткен үе бадыткаан.

Дээди Совет чыл дургузунда күрүнениң амыдыралынга хамаарышкан чүс ажыг чугула айтырыгларны сайгарып көргеш болгаш ССРЭ-ниң 60 хоойлузун хүлээп алган. Оларга политиктиг системаны чаартырының, ниитилелди демократчыдарының, экономика харылзааларынга үнелиин өскерилгелерин болдурарының, социал политиканы күштелдириериниң болгаш оон-даа өске айтырыглар талазы-биле хүлээп алдым ам хоойлулап хамаарыжыр. Национал харылзааларның, эге-хоойлу болгаш корум-чурум камгалалының айтырыглары Дээди Советтиң кичээнгейиниң төвүнге турган.

Дээди Советтиң комитеттери болгаш комиссиялары чыл дургузунда улуг ажылды кылган. Парламентиге [illegible] ажылдажып кээрү-биле тургустунган [illegible] турган айтырыглар талазы-биле 600 ажыг хуралды олар чыылдырган.

Дээди Совет чыл дургузунда 30 муң ажыг кижини хүлээп ап, оларның тургускан айтырыгларынга тодаргай харыыны берген. Хөй-ниитиниң саналоналын билип алырынга ол кезиү дузаны чедирген.

Даштыкы политика талазы-биле ажыл-чорудулга калбарган. Дээди Советтиң өске чурттарның парламентилери-биле харылзаазы быжыгып орар.

А. И. Лукьянов ушку сессияның ажылының түңнелдеринге доктаагаш, оон ажылы ур үе улгулчүлээн болгаш эки үре-түңнелдиг болган деп чугаалаан. Аңаа 33 хоойлуну хүлээп алган.

А. И. Лукьянов журналистерниң айтырыгларынга харыылаан.

(СЭТА).

Наадымга уткуштур

Республиканың малчыннар Наадымынга уткуштур санныг хонуктар арткан. Наадым болза күш-ажылдың байырлалы—чартык чылда мал продукталарын бүдүрер база садар талазы-биле кадтаар ажылдаашкынныыштың түңнээшкини, ийиги чартык чылда сорулгаларны дугуржур болгай бис.

Бо чылдың бирги чартыында республика 17640 тонна сүттү, 7500 тонна эътти садар ужурлуг, беш айларның дургузунда 11700 тонна сүттү, 5329 тонна эътти ажыл-агыйлар саткан. Ынчангаш план күүселдезиниң талазы-биле байдал нарын-дыр.

Амгы байдал-биле алырга, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Таңды, Өвүр, Кызыл районнар эът садар талазы-биле, а Чөөн-Хемчик, Таңды, Кызыл —сүт садар талазы-биле боттуг ажылдарны чорудуп турар. Мал продуктуларын садарының даалгазын күүселдени Бии-Хем, Өвүр, Тожу, Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем районнарда бергедеп турар.

Ам чүнү канчаарыл? Сүт саалдазын көвүдедири-биле фермаларны дарый чайлаглаазыр, саар инектерни дүн-хүн чок кадарар, комбикормуну чөп ажыглаар. Малчыннар ортузунга Наадымга уткуштур чарышты улам калбартып, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, улусту сонуурганып киирер херек. Сүттү, саржагны, эътти улустуң хуузунда дузалал ажыл-агыйындан садып алырын организастаар, артык чарыгдалдарны болдурбас дээш боттуг хемчеглерни алыр.

Амгы үеде хөй кыргылдазы эгелээн. Бо чылын 1370 тонна арыг дыраңды дүктү күрүнеге садар ужурлуг бис. Ынчангаш 850 муң ажыг хойну кыргыыр. Өшкүлүг ажыл-агыйлар ол малдан элээн хөй орулганы алыры чугаажок, өшкү кыргылдазы организастыг эрткен. Эң ылаңгыя бо талазы-биле Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Тес-Хем районнарның совхозтары кызымак ажылдап, өшкү дүгүнден хөй орулгалыг болганнар. Ам орулга болза, хөй кыргылдазын саатапас, шинарлыг дүктү алыр дээш, бүгү-ле хемчеглерни алыр, аңаа шылгараанныарны Наадымга киириштирер, ол талазы-биле чарышты организастаар.

Республиканың девискээринде кандааңнык боол турар. Ынчангаш кыргылдаңы манавайн, кадарчылар малын боттарынап, тайгаларже үндүрер.

Бо чылын малга быжыг чемсуурун тургузары эң чугула айтырыг. Ону база-ла Наадымга белеткел-биле холбаштырар херек. Эң ылаңгыя сиген шөлдерин бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш, суггарар. Хөй чылдыг сигенниң үнүжүн көрүп тургаш, кезиин эгелээр. Ындыг шөлдерден ылап-ла 2-3 удаа алырын болдаар, ёзулуг курлавыр ол болур.

Эрткен чылын Наадым эрткен соонда, чамдык улус ону организастаанынга четпестерге сеткилин хомудап, боттарының санал-оналдарып-даа киргилээш болгай. Шынап-ла, четпестер турган. Мурнакчы малчыннар театрга хуралдап турда, ол-ла үеде ярмарка болуп эрткен. Ынчангаш Наадымның ёзулуг киржикчилери бараан-сараан садып албайн, хол куруг чанар ужурга таварышкан. Ол ышкаш спортчу маргылдаалар база буу-хаа эрткен. Хуралдың киржикчилери хүреш көөрү-биле хурал соонда дораан-на стадионга баарга, олуттар шагда-ла ээлиг болган.

Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң специалистери республиканың малчыннарының ам болур Наадымның мындыг янзылыг эрттирерин сүмелеп турар бис. Чуда дээрге эң ырак-кы Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Эрзин, Тожунуң төлээлери июль 19-та Кызылга кээр, арткаңнарының — 20-де келир, мынчангаш июль 20-де театрга байырлыг хуралды эрттирер, аңаа узун илеткел-даа кылбас, кыйгыртыг хүлээп алгаш, оон соонда мурнакчыларның шаңнап мактаар.

А кежээ В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин Наадым киржикчилеринге көргүсе. Ырак-узак тайга-сыннар аразында чурттап, ажылдап чоруур малчыннарга «Хайыраан бот» та кажан чедер. Бодан көрүңнер даан.

Малчыннарның социалистиг чарыжының түңнелин Наадым таварыштыр үндүрериниң чурумун, оон негелделерин база бир янзы көрзе эки. Чижээ, бо чылын мал ажылының талазы-биле чемпионнар болур малчыннар (чамдыктарының чыл түңнели болу бээр) Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, чазактың орден-хавыязы-биле, республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиг-биле шаңнаткан, чиик машинаны ээлчег чокка садып алырының талонун мурнунда база алган кижи болза канчаарыл? Ол ышкаш чамдык районнарның эң тергиин дээн малчыннарының көргүзүглери өске районнарның 4-5-даа дугаар чер болган кадарчыларынынга четпес болгай. Мону канчаарыл?

Ярмарка талазы-биле эрткен чылдың чазыгы болзу-рбазы-биле июль 21-де эртенгиниң 7 шактан дүъшке чедир ону эрттирер. Чүге дизе чамдык районнар аъш-чемин (эът, сүт аймаан) эрте-ле эккээр болгай. Ол ярмаркага эът комбинаттарын, балык заводун, күш фабриказын (совхозтардан, садыг организацияларындан аңгыда) база киириштирери күзенчиг. Улус ярмаркадан эң ылаңгыя тыва национал чем аймаан хойнү садып ап турарын бармыдаалаары чугула.

Ярмаркага киржиреринң садыглаар черлерин баш удур дугуржур, адрестерин бижигилээр.

Хүрешти көөрү-биле Наадым киржикчилерин шуут-ла бир секторга аңгылап олуртур, оларны чалалга билеттери-биле халас киирер болза эки. Хүреш үезинде концерт номерлерин көргүзүп турарга, дыка-даа аяныг, хөглүг болурун жай 9-та практикавыс көргүскен. Оон аңгыда база-ла ынчан көрүкчүлерниң чамдыктары — сүт-хөлчүлер биле чадаанажылар чараштыр бижээн лозуннарлыг келгилээн, ол база бир янзы, чараш чоржук. Мөгелерге деткимче база болур. Хүреш үезинде корум-чурум эң шыңгыы, стадионнун шөлүнче көрүкчүлер сыкмарлажыры черле болдурбас болза эки. Оон аңгыда, Наадым үезинде шүүлген мөгелерге, шаандагызында ышкаш, хүндүлүг аттардан тывысса кандыгыл? Оларга ээр, чүгенниг аъттан эгелээш, малмаган-биле шаңналдарны тывысса кандыг деп?

Аът чарыжын июль 22-де ипподромга эрттирер, кижи чедер, саяктаар база чоок черге маңнаар аъттарны чарыштырар. Тыва чаңчыл-биле узун орукка салыр аъттар чарыжын организастаарынче кол кичээнгейни салза эки. Кургаг ховуга улуска суксун херек, ол ышкаш эвир чылын чүгле 2 туалет кылып кааны канчаптаа таарышпас.

Эмзиг малдарны өөредирипниң негелдези база чаңгыс аай болза эки чораан.

Амгы үеде Наадымга белеткел база ону эттирер талазы-биле бөлүктер ажылдап эгелээн. Олар мындыг-мыйтыг саналдарны өөренип көөрү чугула.

Доржу ДАМБА.
Агроүлетпүр эвилелдиң партком секретары.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Агроүлетпүр эвилелдиң кладис начальниги.

Аңаа канчаар белеткенирил, эрттирерил?

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Дээди Советтиң ажылының баштайгы үе-чадазы доостурунга чоокшулап келген. Сөөлгү хүннерде кескү ажылдар кылдынган: палаталарының удуртулгазы соңгуттунган, доктаамал комиссияларның болгаш комитеттерниң составтары четчелеттинип турар.

Июнь 15-те болган эртенги хуралга депутаттар хүн айтырының чугула айтырыгларын чугаалажып, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы албан-дужаалга кандидатураларны шилип эгелээн. Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының ажылының үре-түңнелдиг болуру, Съездиниң болгаш Дээди Советтиң хүлээп алгылаан хоойлу-чарлыктарының амыдыралга чедиишкинниг боттанары чазак баштыңынга кымның келирин ден кол хамааржыр деп чүвени депутаттар эки билип турган.

Эртенги хуралды ажыдып тура, РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Б. Н. Ельцин республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болуруш бүрүн эргезин дужүргенниниң дугайында медеглелин номчаан. Депутаттар ук медеглелди хүлээп алган.

Ооң соонда хуралдың даргазы Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан-дужаалынга үш кандидатураны сүмелээн: ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Тудуг болгаш архитектура айтырыгларының талазы-биле комитетиниң секретары М. А. Бочаровту, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. С. Силаевти, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Эртем, культура талазы-биле комитединиң даргазы Ю. А. Рыжовту ол саналдаан.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга саналдаттынган кижилер боттарының программаларын депутаттарга таныштырган.

Кандидатураларны чугаалажып көрген соонда, оларны чажыт базылааашкынга киирген. И. С. Силаев дээш 119, М. А. Бочаров дээш 86 кижи базылаан болган. Базылаашкынга киришкеннерниң хөй кезииниң санын албаан болганындан ол ийи кандидатураның кайызы-даа базылатпаан.

Хуралдың даргазы комитеттерниң болгаш комиссияларның даргалары-биле сүмележиишкинниң кылгаш, мындыг саналды киирген: баштайгы базылаашкынга эң хөй санны алган кандидатураны катап базылаашкынга киирер. Бир эвес ол чогуур санны алтар болза, ону Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга соңгуткан деп санаар. Катап базылаашкынга И. С. Силаев 163 санны алган. И. С. Силаевти РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга соңгаан дугайында доктаалды Съезд хүлээп алган.

Иван Степанович Силаев 1930 чылда Горький областының Бахтызино суурунга төрүттүнген. Казаньның авиация институдун дооскан соонда, Горькийниң С. Орджоникидзе аттыг авиазаводунга 20 чыл ажыг үеде ажылдаан. Аңаа мастерден эгелээш, ук улуг бүдүрүлгениң директорунга чедир депшээн. И. С. Силаев элээн каш чылдарда ССРЭ-ниң авиация министринге ажылдаан. Сөөлгү чылдарда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга ажылдап турган.

Депутаттар Россия Федерациязының кол күрүне арбитринге Н. П. Зарубинни база катап томуйлааннар.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Съездизиниң ажылының бирги баштайгы үе-чадазы оон-биле доозулган.

Съезд ажылын июнь 16-да уламчылаан.

(СЭТА).

Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксумнуң кичээнгейинге

НЕГЕЛДЕНИ КАЖАН ХАНДЫРАРЫЛ?

Ак-Довурак — республиканың аныяк хоорайы. Чурттакчыларының саны чылдан чылче өзүп орар. Район төвү Кызыл-Мажалыктан Хемчик хемниң кежиг 5 километр ыракта үш аңгы суурлардан тургустунган ажылчын хоорайда радио, телефон харылзаазын эжижиилерин чон хурал-суглаата негеп, депутаттарынга чагып, район, республика солуннарынга бижип, радиога каш удаа шугумчулеп келген-даа. Түңнелинде чок, аргажыжылар кииртир болуп саадын кырында артып.

Шынгыр, Тудугжулар суурларының дыка хөй бажыңнарынче радио шугумнары киирткимээн. Эртен тургускаанындан бээр хөй чылдар эрткен, эргижирээн АТС «Тыва дагзүгү» комбинаттың эргезинде турар. Чурттакчыларга бажыңнарында салдынган телефоннарның колдуунда чергелешкек кылдыр кошкаажындан ажыглап турар кижилерге таарымча чок. Номер чедишпес болганындан телефон киирткир дугайында чоңдан негелдени күүседип шыдавас. Девискээри делгем хоорайның ол-бо ырак, чоок бажыңнарынга хенертен аарыг-аржык, өрт болгаш өске-даа бачым таварылгалар болганда, дуза кылдыр чергележе чадаг маңнажыр ужурга таваржып турар. Кудумчуларга телефон-автоматтар тургузар дугайында негелделер боттанмаан.

Чоокта чаа бистиң солунувус редакциязының адрезинге 12 кижи ат салган база бир чагаа келген. Ында мындыг одуругдар бар: «Хоорайывыста улуг чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан келген 30 ажыг нацияның төлээлери ажылдап, чурттап турар. Телеграммалар дүн, хүнүн кайы-даа шактарында, кайын-даа келгилээр. Кызыл-Мажалыктың телефон станциязынче кожер ужурга таварыжыр-дыр бис. Чамдыкта талаг [illegible] халалыг, берге-дир. Ак-Довуракка [illegible] ажылдарын тырыгны кажан, кым шиитпирлээрил?..».

Чагааны алгаш, районнуң харылзаа белдерлиниң начальниинге чоокта чаа томуйлатканн мурнунда оон кол инженери турган К. С. Кууматта база-ла кееттүскен мен. Ак-Довурак биле Кызыл-Мажалык аразынга телефон харылзаазын эжиинер сорулга-биле ушу чыл мурнунда чаңгыс тудар «Рилан» деп аппаратураны тургузукканын, ону 24 каналдыг кылдыр турган. 12-ни ажыглап эгелээни четпес болганын баштай тайылбырлаазы. Начальниктың чугаазындан алырга, Ак-Довуракка телефон харылзаазынның тускай пунктузун ажылдар аргазы чок. Пасточный суурда почта салбырының [illegible] тургузар деп болзаар болза, чер казы-биле кабель чедирер 5 муң метр кабель херек. Оон чүгле муң метрин тып алгаш [illegible] кылдырынга акша-херекти, техника, кижи күжү негеттинер. Кажан, кымнар кылыры илдиңда билип кордумнээн.

Чонуң чөптүг негелдезин «Тыва дагзүгү» комбинаттың начальник директорлуунуң хүлээлгезин күүседип турар, Тыва АССР-ниң улус депутаттары Г. П. Паромкин, кол инженер Д. М. Салакаевтың кожуугу эки билир. Боттарының эргезинде АТС-ти ажылдаар республиканың төвү, хуузуу өске хоорайлары-биле кабинеттери, бажыңнарында шөйт харылзаа. [illegible] ону тоон кирбес. Хоорайны [illegible], телефонистер чаа АТС салып [illegible] айтырыгларны хуузун болза, олар хүлү-биле шиитпирлеп болур. Чаңгыс районда турар харылзаа белдери биле комбинаттың удуртукчулары аразында сүме, дузалажылга негелде чокка бот-боттарынче чугжуп орарга, ажыл кажан-даа бүтпес.

Республикада харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксумнуң чонуң чөптүг негелдезин кичээнгейге ап, комбинат удуртукчулары-биле харылзаазын турган, бо чурттугтарның ооң негеттинер. Негелдени кажан хандырарыл? Бо айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир.

Александр ХЕРТЕК.
«Шынның» корр.

XXVIII съезд: саналдар, бодалдар, шугумчулелдер, сумелер

КАДРЛАР БОЛГАШ ХӨӨННЕР

Амгы делегейде эң хөй нацияларны болгаш биче улустарны каттыштырып турар онзагай тургузуглуг күрүне — Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели болуп турар. Делегейде баштайгы социалистиг күрүнениң тургустунганы, хөгжүп келгени чеден ажыг чылдарының төөгүзү дайынчы болгаш күш-ажылчы улуг тиилелгелер-биле онзалап демдеглеттинген. Улуг маадырлыг демиселдиң чаартылганың чылдарында социал чөптүг чорукка, нациялар аразында найыралчы харылзааларны быжыглаарының айтырыгларынга карышы хажылмышкыннар тургулааныи билир болгай бис.

Амгы үеде үнелези реформаны чазактың чорудуп турары ниитилел демократчыдыгга эвиниң оруунче киргеникис — өде тургусту. нуушкунунуң бир эки базымы. Калы-кожа ажылдап, чурттап чоруур улустарның национал чоргааралын, чаңчылдарын, дылын, культуразын хүндүлеп көөрүнге бот-боттарывысты өөредип, аңаа чаңчыгар ужурлуг бис. СЭКП ТК-ның «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп Платформазында бо айтырыгларны чугулалап көрүп турар ужуру-даа ында деп болаар мен.

Чаа үениң байдалдарында партияның национал политиказының айтырыглары СЭКП райкомнарының, партияның область комитезиниң пленумнарынга чугаалажып, ол айтырыгны ам-даа уламчылап турарын билир бис.

Бо чугула айтырыгга хамаарыштыр бистиң Барыын-Хемчик районда националдар аразының харылзааларын болгаш ажылчы чонунуң интернационалчы кижизидилгезиниң дугайында ханы анализтиг чугааны кылып, чогуур түңнелдерни чоокку үеде үндүрерин манап турар бис.

Районнуң девискээринде, кезээ суурларны албаска, Ак-Довуракта болгаш Кызыл-Мажалыкта хөй нацияларның кижилери ажылдап, чурттап турар коллективтер хөй. Ылаңгыя Ак-Довурак хоорайда болгаш В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта барык коллектив бүрүзү интернационалчы. Ак-Довурак дугайында чугаа болу бергенде, мында 40 хире нацияның төлээлериниң ажылдап, чурттап турарын чугаалай бээр бис. Он беш муң чурттакчылыг хоорайның интернационалчы чурттакчылары колдуунда-ла үнделиг улустар — тывалар, орустар болгаш орус дылга чугаалаар өске нацияның улустарындан тургустунган. Сөөлгү чылдарда хоорайның ажылчын аңгызы сан-даа, шынар-даа талазы-биле өскенин демдеглээр херек. Эки өскерилгелер, чуртта болуп турар чаартылгалар националдар аразының харылзааларын, интернационалчы кижизидилгениң хөй талалыг чугула политиктиг айтырыгларын бир янзы, үениң негелдезинге дүүштүр шиитпирлээрин негеп келген.

Националдар аразының харылзааларын быжыглаарынга, интернационалчы кижизидилгениң ханыладырынга кижилерниң тус-тус ажылдап турар черлериниң аайы-биле кадрлар айтырыын бүгү талалыг, ынанчалыг өөренип көрүп турганы шиитпирлээри кончуг чугула апарган. Хоорайда болгаш комбинатта ажылдап турар кижилерниң хөй кезии тыва улус болганда, партия, совет база профэвилел органнарының, күш-ажылчы коллективтериниң удуртур ажылдарынга ол составты барымдаалап киирген турарын чедип алыры үениң негелдези болу берген.

«Тыва даг-дүгү» комбинатта бөгүн 1762 тыва ажылчыннар болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылар бар. 3 муң ажыг кижилиг улуг коллективтиң саныныњ чартымындан хөй болуп турар. Ындыг турбуже, комбинаттың цех начальниктеринден ору удуртур звенозунда К. И. Чыман, Ш. К.-К. Күжүгет, Х. Х.-Х. Чигир-оолдан өске тыва кадрлар чок болуп турар. А комбинаттың эргелелинде харысаалгалыг албан-дужаалдарда олар база эвээш.

Арыгаал фабриказында кижилерниң 66,2 хуузу тывалар болуп турда, оон удуртур звенозунда тыва инженер-техниктиг кадрларны чүгле К. Л. Ооржак биле К. К.-К. Күжүгет олар төлээлеп турар. Комбинатта бо хүннерде инженер-техниктиг эртемниг 21 тыва специалист бар болгай.

Кадрларны национал состав барымдаалап удуртур ажылдарже депшиттес чорукта. «тыва кижи мындыг ажылды шыдавас, аңаа таарышпас» деп хөөннер турганы чажыт эвес-ле болгай. Таптаашкын үезиниң удуртукчулары ындыг хөөннерни боттарынга дыка ажыглап турган. Комбинаттың профэвилел комитединиң болгаш хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының эрге-дужаалдары ышкаш «дүжүлгелерни» тывалар ажылдаар черлер кылдыр «чурумчуду» кааны ам-даа эскерип турар бис. Ынчанмайн канчаар, үстүкү органнарже бээр отчёттарга тус черниң төлээлери көзүлген турар ужурлуг чүве ыйнаан?!

Бөгүнгү амыдыралды, ажыл-херекти шиитпирлеп, баштап турар кижилер коллективтерниң удуртукчулары болганда, чогум-на ол категорияның кижилериниң составынга тываларның төлээлери болур-чогууру-биле кирген турарын шиитпирлээр үе келген деп болаар мен. Хоорайның партия эге организацияларында тыва 12 секретарьлар. хоорай Совединиң 77 депутаттарының 31-и. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком кежигүннериниң 42,9 хуузу, профэвилел комитединиң 50 хуузу тыва улус болуп турар, ол кижилер материалдыг байлактарны холга туду үлевейн турар, эрге туттаан бедүүн кижилер-дир.

Ак-Довурак хоорайда ам 1500, а комбинатта 1018 кижи бажың оочурунда турар. Олар колдуунда тус черниң кижилери-дир. Тудугжулар суурунуң эрги, тар бажыңнарында чурттап артып калган кижилерниң хөй кезии база-ла тыва ажылчыннар болуп турар. Байдал шак мындыг турда, комбинаттың күш-ажылчы коллективиниң удуртукчулары ырак черлерден таныш-көржүп, дергул-төрелин чалап эккеп, оларга бажың берип турары чажыт эвес.

Комбинат директорунуң оралакчызы Д. П. Кубкин чуртталга шөлүнүң үлээшкинин барык чааскаан, бодунуң туразы-биле шиитпирлеп турар. Аңаа бадыткал кылдыр чаңгыс чижекти мааа киирейн. Комбинаттың директорзы-биле болгаш чаа тургустунган үлетпүр-тудуг комбинадының администрациязының аразында чарган керээзин ёзугаар № 2 общежитиениң бешки каъдынга 100 тудугжуну чурттадыр ужурлуг турда, ам ында херек кырында 19-ла ажылчынны киирген. Ажылчыннарның чурттаар чер болгаш амыдырал хандырылгазы айтырыгларын шиитпирлээр ужурлуг Д. П. Кубкин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган Н. Б. Ондарның кылганы чөптүг негелделерин тоомчага албайн, тодаргай харыы бербээн. Оон кадайы М. Б. Кубкина общежитиениң комендантызы хүлээлгезин соора ажыглап, аңаа кымны чурттаарын болу кара туразында шиитпирлеп турарын депутат дыннаткан турган. А Кубкинниң өг-бүлези Ак-Довуракка келген дораан-на, коттедж бажыңны өөлчег-даа чокка алган. Шак мындыг бюрократсыг хөөннүг кижилер албан-дужаалдарга саадап-ла турар чүве болза, ол айтырыгны дорт шиитпирлеп турар ССРЭ-ниң улус депутады Ю. Т. Комаров бодунуң соңгукчуларының бүзүрелин чүнү-биле шынзыдары? Бо депутат соңгуларының мурнунда национал харылзааларда чыглып келген хөй нарын айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр талазы-биле аазааш-кын берип турган болгай.

Хоорайда улуг коллективтерниң бирээзи — Ак-Довурак АТБ-зинде, ажылчын хандырылгазы кидазында ажылчыннарның амыдырал-чуртталгазынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлептер удуртур органнарның составында үндезин националдыг чаңгыс-даа кижи чок. А бо коллективтерде ажылдап турарларның чартыы тыва нацияның төлээлери-ле болгай. Трикотаж-дааранылга фабриказындан ындыг чижекти чоокка чедир көрүп болур турган.

Ак-Довурак хоорайның тудуг организацияларында ажылчыннар колдуунда тыва кижилер. Чаа тургустунган «Тыва даг-дүгү тудуг» үлетпүр-тудуг комбинадынга байдал база-ла ындыг. Бо улуг коллективти дуржулгалыг тудугжу С. П. Куракин удуртуп турар. Оон кол инженеринде Б. Ч. Ооржак, директорунуң кадрлар болгаш амыдырал хандырылгазы талазы-биле оралакчызы Ч. С. Сагаачы, профэвилел комитединиң даргазында Н. Б. Ондар олар ажылдап турар.

Тудугжу тос бригаданың сезинде тыва бригадирлер бар. Хоорайның күш-ажылчы коллективтеринде мындыг чижектер дыка эвээш.

Кызыл-Мажалык суурда райпо коллективи — районда база бир улуг организацияларның бирээзи. Ооң удуртукчузун соңгаан хуралды эрттиргеш, коллектив кежигүннери хөй кезии удур турда-ла, В. К. Соловьевту райпо даргазынга томуйлаан. Ол хуралга олуржуп, ооң эртенниниң дугайында материалды солуңга бижип, чаа дарганың ажылдап турарын хайгаарап, дыңнап келген мен. Ол улуг садыг организациязының «чылыг» олуттарын Ак-Довуракта чурттап турар орус кижилер удаа-дараа ээлеп турар болу берген. Ындыг чорукка таарзынмаан медээлер «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакциязынга чоңнап кээп эгелээн.

Таптаашкын үезинде бистиң чамдык үндезин кадрларывыс ажылының уг-шиин тып, эки ажылдап чораан, арага-дарыже сундугуп, бузалы бээр чоруктап турган болгай. А кол чорук чамдык кажар, оптуг удуртукчуларга таарымчалыг болуп келген. Ындыг хөөннер ол хевээр артып калган болуп турары хомуданчыг. Эрткен үелерде ийи-чаңгыс кижилерниң частырыглары дээш амгы үениң кадрлары каралаар ужурлуг бе?

Улуг-даа, биче-даа чоннуң национал чоргааралын тооп билбес, кижиге чүдүр чоруктуң чылдарындан тыптып келген «тыва кижи ону шыдавас» дээр хөөннерден ам шиитпирлиг-биле чарылбас болза, өде тургустунуушкунга, национал айтырыгларны чөптүг шиитпирлээринге, демократчыдылганы быжыглаарынга шиитпирлиг базымнар кылып шыдавас бис. Национал кадрлар айтырыын чөптүг шиитпирлевейн турарындан удуртур ажылдакчыларга таарзынмас хөөннер, шын эвес билиишкиннер хаая эвес таваржып турар. Ону чогуур үезинде эскербес, этпес, шын оруунче киирбес болзувусса, бистиң амыдыралывыс сайзырал албас дээрзин билдингир. Социал чөптүг чорук бир дугаарында күш-ажылчы коллективтерден эгелээр дээрзин утпас ужурлуг бис. СЭКП ТК-ның Платформазында национал айтырыгны чаа ёзу-биле көөрүн кончуг шын айтып турар. Эрги хемчээлдеринерден ам уштунар өй келген эвес бе?

Чылдов МАНДЫЫНЧЫ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

АРЫН-НУУРУВУСКЕ ХАМААРЫШТЫР

Чер-черлерде корум-чурум талазы-биле байдалды солуннаар арыннарынга бижикчилер чыдышы турар. Кайы черде чечилишкиннер, а кайда хожудааскыннар барын оларгаа билдип ап, республикада оперативтиг байдалдың чуруун оон тургузуп ап болур бис. Бистиң, чугааны тус-тус черлерниң дугайында чорупа берген болганында, бистиң Хатын суурувустуң дугайында бижип көрейн.

Бистиң суурга 5 чылдың дургузунда садыг-магазиннерге арага дары аймаан саттааан. Бо чылдың июньдан эгелеп ээзиртир суксунну садып эгелээн. Ынчалза-даа ону ижип алгаш аргыжып-чышкыржып кызагдашкаан, [illegible] анылактарны кирбедим. Эки чүүлдү улам быжыглаар херек. Удуртукчу даргалар байдалдың чогумчалыг болуп турарынга оюн даашын алгаш, хол дыш олурбас ужурлуг.

Суурда аныяктар оттуруунга кижизидилге айтырыының талазы-биле ажыл чорупкан дарга кижини эскербедим. Чоннуң бүзүрелин чаалап алган кижилерниң чагыг-сөзү кайы хире өөредиглиг ийик, ындыглар чоп ылым-чылым апарган олурган турарыл?

Аныяктар кежээлери бо ла эртыиннэр. Аңаа көскү агитацияны чөптүг ажыглап, солун-ной болгаш сеткүүлдерге аныяктарга хамаарышкан айтырыглар көдүрген материалдары көскү черлерге азып турган болза, дээштиг болгу бе.

Оон аңгыда, аныяктарның сеткилин хөмүдадыр, оларның бүзүрелин өжүрер чүүлдер удуртукчуларының талазында ам-даа бар болуп турар. Аңаа хамаарыштыр бир чижекти киирейн.

Бөлүк аныяктар чыглып алгаш, Хадыңда Культура бажыңының эрги херимин бускаш, шевергин, чараш чаа херимни туткан. Кылдыртып алгаш, аныяктарның дугайында уттуп алган. Акша-көпеезин төлеп бербээн. Мегелеттирген аныяктар ам Совет Армияның хүрээлезинде албан-хүлээлгезин эрттирип турар. Удуртукчу эштер боттарының чараш эвес мөзү-бүдүүн-биле аныяк сеткилдерге кайы хире кемдээшкинни чедиргенин чугаалааны берге. Чаңгыс мындыг телептиг чоруктуң түңнелинде аныяктар улуг улустан хоорлап, бүзүревестеп болур.

Хамык бурузун аныяктарга чааваалыкпар. Буруунуң дээрбистинде дээрзин үстүнде киирген чаңгыс чижек база көргүзүп турар-дыр.

Үрүг-дарыывыстың кылган чүүлдери дээш харыысалга хамыктың мурнунда бистиң, ада-иелерниң, арын-нүүрүнге онаажыр.

Степан ДАҢГАА.
Бии-Хем район.

ЭКИЖИДИЛГЕЛЕРНИ ДИЛЕВИШААН...

Кадыг-даа мергежилдиг эмчилер, оон иштинде эмнелер, ниити социал амыдыралга боттарының буянныг ажыл-херээ-биле үлүг-хуузун киирип, чонуң мактаалын чедип ап турар болбайн аан. Кижи чүнүң мактадыр дээш ажылдаар эвес-ле харын. Мээң-биле эмчиниң эриг чымчак сеткили, буяны, аарыг кижиге чылыг хамааразы, аарыг чокка эттинде арга-сүмези — бо бүгү бистиң чурттувуска ыттыгы, эки чүүл болуп артып каар.

Бөгүн, бир-тик, Медицина ажылдакчызының хүнү бөлгайда, найысылал Кызылда республиканың үүлер эмнелгезинге барып, ооң удуртукчулары-биле ужуражып чугаалашкаш, коллективниң ажылынга чаа чүү тыптып келгенин, черле ынчаш ажыл-херээн канчаар организастап турарын сонуургадым. Кол эмчи Юрий Васильевич Карымов-даа, ооң эмнээшкин талазы-биле оралакчызы Лидия Ивановна Волкова-даа чедиишкиннерин, шиитпирлээри чугула айтырыгларын күзелдиг-биле чугаалап бердилер.

Бо эмнелгеде урууларны чыттырып эмнеп турар. Коллектив улуг, интернационалчы, бир дёмниг сорулганы шиитпирлеп, чогаадыкчы дилээшкиннерни-даа кылырын-дап чажам дивейн турары эки. Л. И. Волкованың харылап турары ажылдың участогунда чоокку үеде кандыг чаа чүүлдер тыптып келгенин сонуургаан мен. Ийе, шынап-ла, ол чугула участок болдур эвеспе. Аарыгларны тодарадып тывары, чедиишкиниг эмнээри. Бо талазы-биле чүү кылдынганыл?

Тускай ийи аппаратты эптеп, чыып кылып алганы черле кончуг таарымчалыг болу берген. Аарыгны тодарадыынга база чогумчалыг эмнээринге ажыктыг микроваализатор (таргызы) ханның дус составын тодарадырынга херектиг. Ол ышкаш газ-анализатор ханның газ составын илередир. Бо аппараттарның ажыглаашкынындан экижидилгелер бар апарганы тодаргай дээрзин билип алдым.

Оон аңгыда, польша «Монитор» дээр аппарат аар аарыг чаштарның байдалын хайгаарап, эмнээринге таарымчалыг. Ону база бо эмнелгеде ажыглап турар. Чаш кижиниң аажыын хайгаарады, эмнээри улуг үлетпүрүндан-даа берге дээрзин билдингир, чаа аппараттар ол ажылды чиңгедип, улуг дузаны чедирип турарын эмчилер демдегледилер.

Эмнээшкинде чаа аргаларны эмчилер боттары ол-бо хоорайларга барып, билиин бедидип, өөренип ап турарлар. Москва эмчилериниң үлегеринден база-бир чаа чүүлдү — пароксидородтуг палатаны ажыглап турар. Ону эмчи Олег Васильевич Володкин тургускан. Бо палатага аарыын эмнеткен ажы-төл хөй, аарыгларның дүрген, чогумчалыг эмнээринге бо бүгү дузалыг болуп турар. Чаа аппараттарны чыып тургузарынга аныяк эмчи, бо талазы-биле энтузиаст Оолак Данович Монгуш улуг үлүг-хуузун киирген. Лидия Ивановна сеткил ханымышкын-биле чугаалап турар.

Реаниматор эмчилер Вадим Кыргысович Седип, Сергей Митрофанович Левенцев, ында эмчи сестразы Светлана Даваевна Сат аар аарыг чаштарны болур-чогууру-биле эмнеп, хайгаарап турарлар. Аарыг улусту хүлээп алыр черде эмчи Елена Александровна Дёминаның ажылынга бердингенинден, кижилерге чылыг хамаарылгазындан, эмнээшкиниң канчаар чорудар дугайында баштайгы сүмелерден хөй чүүлдер хамааржыр.

Кым-бир бо эмнелгеге ажытырга эккеп, эмчилер-биле харылзажып турган ада-иелер бо бүгү билдингир боор деп бодаар-дыр мен. Аар байдалдыг хензиг кижини аарыг аплаачылдан адырып алыры шынап-ла, амыр эвес. Санитаркадан, сестра, эмчи дээш — шупту-ла кижилер сагыш салыр, үнгү-дыжын уттур ужурга таваржыр.

Бичиилерни эге баштай-ла эмнээшкинниң ... участок эмчилери Г. И. Медведева, З. Д. Идам, О. Ф. Ан... эрге-даа он-он аттарны бөгүн мактал-биле адап болур бис. Ада-иелер, сылдарының ажы-төлүнерниң кадыкшылы дээш олар сагыш аарып, билиин, күжүн үндүрүп чоруурлар болгай.

Эмнээшкинниң чорудуу турарында база бир янзы чаа аргалар бар. Чижээлээрге, мооң мурнунда антибиотиктер-биле хөй эмнеп турган болза, ам ындыг эвес. Өът-сигеннер-биле эмнээрин элээн нептереткен. Аарыг урутга 20 чедир эмнерни берип тургулааны чажыт эвес, ам колдуунда 3-4 хире эм чедир эвээжеткен. Дамырже эм дамдыладырын база кызырган. Ынчанмыже, аарыг урутга херек бүгү чүүлдерни (каңа, кайы хире херек болдур) бүрүн долузу-биле берип турар.

Чаштарның кадыкшылын экижидер, оларны баш бурунгаар хайгаараары, аныяк аваларга дузалаары база бо эмнелгеде тускай школалар дамчыштыр эки организастаан. Чаш уругнуң шын өзүлдезинге эң чугула чүүлдер — витаминнер. Ону уруг аъш-чем-биле кадыг организмге кинип алыр. Билбес эвес силер, бистиң республикавыста ногаа, чимис аймаа, ылаңгыя кезээ черлерде, чедишпес, барык чок. Ынчангаш ада-иелер чаштарынга хензиг бичиизинден-не ногаа, чимис хандыларын бичии дамдылардан эгелээш берип турарының чугулазын бо эмнелгеде нептередип турар. Бодап-даа көрүңер даан. Чаш уругну чүгле эмиг-биле улгаткыже чедир семгерерге, кадык кошкаар, немелде чемнер албан негеттинер. Ажы-төлүвүс кадык чаагай өзер-ле болза, оларның келир үези база магадылалдыг. Ону амыдыралга боттандырып турар эмчилеривиске бөгүн өөрүп четтирбес аргавыс чок.

Болуймаа ДИРЧИН

Бөгүн — Медицина ажылдакчызының хүнү

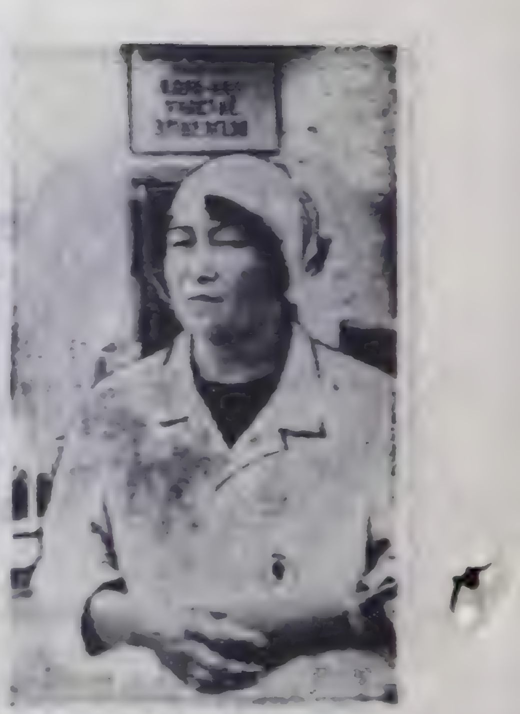

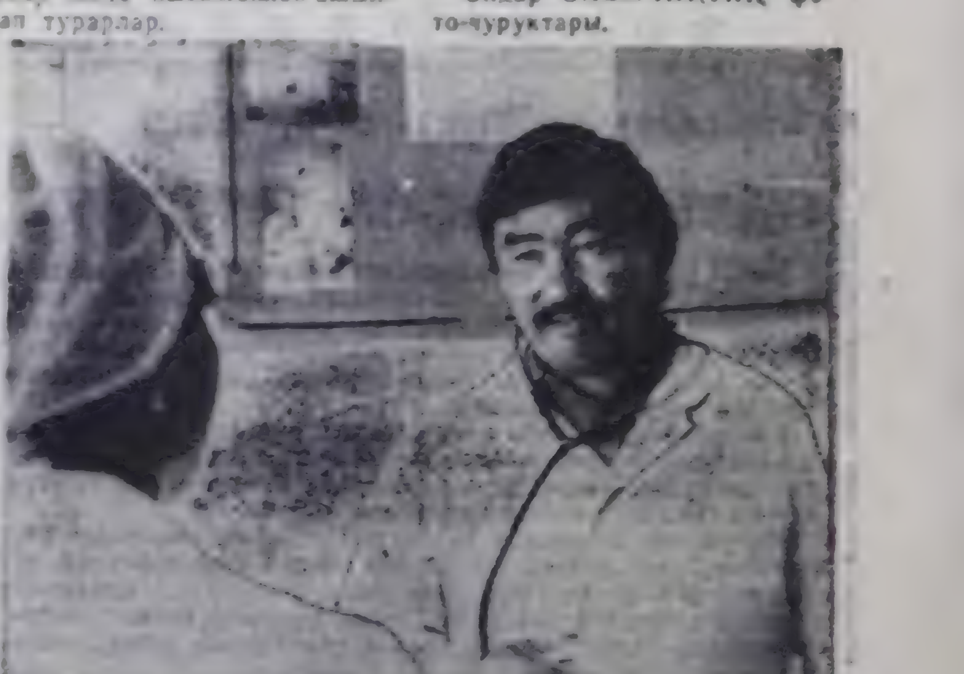

ЧУРУКТАРДА: участок эмнелгезинде медицина ажылдакчылары санитарка Полина Салчак биле Хертек Алдын-оолду Бай-Тайганың Кара-Хөлде билбес кижи чок.

Эк эмнелгеге ажылдаандан бээр Полина Дан-Сүрүновна 14 чыл эрткен.

Алдын-оол Норбужапович оргумак тускай эртемниг. Олар мага кызымаккай ажылдап турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фото-чуруктары.

БАЙЛАКШЫЛДЫ ХУМАГАЛААР

Бистиң солуннуң тускай корреспондентизи Бай-Тайгага барып, районнуң кол эмчизи Дугар-оол Шожал-Даржааевич Хертекке ужурашкаш, удуртуп турар коллективиниң ажыл-херээ-биле таныштырарын дилээн.

— Силерниң районнуң эмнелге четкилериниң амгы байдалынга чыттырып эмнээр орууннарының санынга, кадрлар-биле хандырылгазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Төп эмнелгеден аңгыда, Кара-Хөлде, Шуйда участок эмнелгелери, Бай-Талда эмнелге лабораториязы, Кызыл-Даг, Ээр-Хавак суурларда фельдшер-акушер пунктулары ажылдап турар. Шуйту 135, ооң иштинде ийи участок эмнелгезинде 25 орун бар. Муң чурттакчы чонга онаашты алырга, ол норма-чижээнге дүгжүр. Чүгле эрткен чылы 4372 кижини чыттырып, кадыкшылын экижидип эмнээн. Ортумак эртемниг эмчилер колдуунда четчир. Штат ёзугаар алырга, дээди эртемниг 47 эмчи херек. Ам бо хүннерде чүгле 23 кижи бар. Нерв аарыгларын, ниити аарыгларын болгаш божуур херээженнерни, бичии уругларны эмнээр дээди эртемниг кадрлар чедишпес. Бистиң районче дыш кылыр, карак аарыглары эмнээр эмчилер, психиатр, травматолог, ортопед, эндокринолог ховар келир-дир. Кадрлар-биле хандырылганы экижидер дугайында Кадык камгалал министерствозунга тургускан негелделеривис саазын кырында артканын маңаа база айтыр апаар.

— Эмчилериңерниң профессионал билиин бедидер талазы-биле кандыг хемчеглер ап турар силер, Дугар-оол Шожал-Даржааевич?

— Ажылдап кылган тускай хемчеглеривис бар. Дээди эртемниг эмчилерниң аразындан эрткен чылын Урана Ондар, Нина Хертек, Валентина Хертек, а бо чылын Семен Күжүгет, Киара Балдан-оол чурттуң аңгы-аңгы хоорайларынга курстарны эрткеннер. Улуг эмчи сестразы Сүге-Маадыр Чечен Барнаул хоорайга барып өөренген. Ортумак эртемниг медицина ажылдакчылары Кызылга, Чадаанага болгулаар семинарларже чорупп турар. Коллективтиң баазазынга эй санында семинарларны, конференцияларны эрттирерин чаңчыл болдурган.

Чоннуң кадыкшылы дээш могаг чок ажылдап чоруур, мергежилинге бердинген, үлегер-чижээ-биле коллективиниң хүндүткелин чаалап ап шылаан эмчилер база бар. Ында Тыва АССР-ниң улус депутады Нина Хертекти, улуг эмчи сестразы Долгар Коңгаты, акушер Мария Хертекти, Кызыл-Дагда эмнелге пунктузунуң эргелекчизи Лидия Коңааны, халдаварлыг аарыглар эмчизи Родина Бурууушкуну, Бай-Талда эмчи сестразы Татьяна Маадыр-оолду, Шуйда участок эмнелгезиниң эргелекчизи Светлана Сүгени болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Үр чылдарда ажылдап, аныяктарга арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур дагдынылчы эмчилер Биче-оол Оюн-оол биле Семен Күжүгетти маңаа база мактаар апаар.

— Чон мурнунга отчёлунар, медицина темазынга чорудуп турар тайылбыр ажылдарыңар дугайында чүнү чугаалаар силер?

— Участок эмчилерниң эмнелге пунктуларының эргелекчизи, районнуң кол эмчизи ажылының отчёдун чон мурнунга чыл санында берип, оларның негелделерин, чагыгларын, сүмелерин чыл санында дыңнап турар. Эрткен айда Тээли суурнуң Культура бажыңынга кадык камгалал активинин хуралын эрттирген. Аңаа партия, совет органнарның, совхозтарның, бүдүрүлге болгаш албан организациялар удуртукчуларын чалап олуруштурган. «Чоннуң медицинга хандырылгазының амгы байдалы болгаш ону экижидер сорулгалар дугайында» кол эмчиниң илеткелиниң соонда, он ажыг кижи саназ берген.

Эмнелге ажылдакчыларының эрткен чылгы чарыжын түңнеп, тиилекчилерге шаңналдарны тывыскан. Санитарлыг хуулустар көрүлдезин, Кара-Хөлде участок эмнелгезиниң организастааны эм оъттарның болгаш улусчу медицинага ажыглап чораны адыг өдү, хан чугу, тооргу хини болгаш өске-даа чүүлдериниң делгелгезин организастаан. Чон ортузунга медицина пропагандазы экижээн.

Бистиң коллектививис республика чергелиг конкурстарга үш удаа шаңналдыг черлерни алган.

— Коллективтиң материал-техниктиг баазазы кандыгыл?

— Эмнелгениң балансызында автомашиналарга немештир эрткен чылын 2-ни ап, участок эмнелгелеринде быжыглаан. Чугула херек дериг-херекселдер, аппаратуралар-биле багай эвес хандыртынган. Физиохимиктиг чиңнээшкиннерни, холуксаалыг эмнер тындырар, чүрек болгаш хан эргилдезиниң байдалын тыныр аппаратураларны ажыглап эгелээн. Район эмнелгезиниң немелде тудуу ажыглалга кирерге, наркоз аппарадын ажылдадыр, нарын кезиишкиннер кылыр арга тургустунар.

Чыттырып эмнээр салбырның 30 орунну салып болур немелде тудуун ажыл-агыйлар аразының механизастаан колоннаазының ажылчыннары ийи чыл ажыр тудуп келген ону ажыглалга киирери билдинмес. Шуй, Кызыл-Даг суурларда эмнелге бажыңнары эрги, тар, ажылдаар, эмнедир кижилерге таарымча чок.

Улуг кижилерниң, ылаңгыя чаштарның янзы-бүрү аарыглардан өлүр чоруу сөөлгү дөрт чылдарда ораичок кызырылза-даа, өкпе аарыы республиканың дениелиндеа бедик. Малчыннар, кыргаңнар эмчи шинчилгезин, диспансеризацияны эртпейн келген. Бо аарыгдан хоочуран аараан бирги ээлчегде бажың алыр 14 кижиниң чаңгызы-даа хандыртынмаан. Наркология кабинединиң учедунда хоочураан 67 арагачы, 34 наркоман бар. Албадал-биле эмнээр кижилерге чамдык коллективтер, совет органнар кичээнгей салбастаан.

Оон-биле чергелештир эмчи кадрларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн турарын маңаа шугумчулээр апаар. Ам бо хүннерде эмчилерниң 33 өг-бүлези бажың алыр ээлчегде. Район болгаш көлээ Советтериниң удуртукчулары бо айтырыгны мыйчага чедир чогумчалыг кылдыр шиитпирлеп чадашкан.

«Кадыкшыл — байлакшыл» болганда, ону кадарының социал айтырыгларының бирги чергезинге тургузуп, четтестерни боттуу-биле шиитпирлээр ужурлуг.

Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

1990 чылдың январь — май айлар

ҮЛЕТПҮР КАНЧААР АЖЫЛДААНЫЛ, СОНУУРГАП КӨРЭЭЛИ

Продукция бээриниң талазы-биле керээ ёзугаар хүлээлгелер күүселдези январь—май айларда 94,8 хуу болган. Керээ сагыыга-чурумун бүдүрүлгелерниң 41,5 хуузу хажыткан, херелекчилерге 3474 муң рубльдың продукцияны чедир бербээн.

Эрткен чылдың ол-ла үезинге дениээрге, үлетпүр продукциязын бүдүрери 3,3 хуу кудулаан.

Продукция бээриниң керээлиг хүлээлгелериниң күүселдезин база продукция хемчээлиниң өзүлдезиниң темпизин тус-тус бүдүрүлгелерге болгаш каттыжыышкыннарга хамаарыштыр көөрге, мындыг көргүзүглер-биле тайылбырлаттынар:

(1—керээлиг хүлээлгелер күүселдези: 2—план күүсеткениниң хуузу; 3—чедир бербээн продукция (муң рубль); 4—продукция хемчээли—1990 чылдың январь—майда кылганын 1989 чылдың январь—майда турганынга дениээрге, хуу-биле)

	1		
	2	3	4
«Тыва даг-дүгү» комбинат	100	—	92
«Каа-Хем» разрез	100	—	89
«Тыва кобальт» комбинат	84,7	933	84
Кызылдың бажың тудар комбинады	84	662	104
«Тыва даг-дүгү тудуг» бүдүрүлге-тудуг комбинады	43,2	425	106
«Тыва тудуг материалдары» каттыжышкын	98,8	24	119
Дааранылга фабриказы	100	—	100,4
Кызылдың алды заводу	88,8	118	96
Дааранылга-трикотаж фабриказы	74,8	329	130
Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйы	84,4	489	92
«Тыва чурт үлетпүр» каттыжышкыны	96,9	51	100,8
Автосептелге заводу	91,4	31	92
Ном үндүрер чер болгаш полиграфия херектериниң талазы-биле күрүне комитеди	98,5	5	105
Агроүлетпүр эвилели	99,2	86	98
«Тыва аъш-чем-эът үлетпүр»	99,2	61	105
«Тыва агроүлетпүр тудуг»	99,2	25	85
«Тыва балык ажыл-агыйы» каттыжышкыны	90,1	92	65
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	99,4	32	91
«Тыва хлеб үлетпүр» каттыжышкыны	98,3	57	106
«Суглуг» кооператив	100	—	104
«Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы» каттыжышкыны	100	—	100,8

Дараазында ол-ла көргүзүглерни районнар болгаш хоорайлар аайы-биле көргүскен:

(1—керээлиг хүлээлгелерни күүсеткени:—2—план күүсеткениниң хуузу; 3—продукция бээриниң хүлээлгелерин күүсетпээн бүдүрүлгелерниң үлүү (хуу-биле); 4—продукция хемчээли—1990 чылдың январь—майда кылганын 1989 чылдың январь—майда турганынга дениээрге, хуу-биле)

	1		
	2	3	4
Барыын-Хемчик район	95,7	42,9	95
Ак-Довурак хоорай	95,5	75	94
Чөөн-Хемчик район	98,6	20	77
Чадаана хоорай	98,6	20	77
Таңды район	85,8	40	87
Бии-Хем район	97,2	25	94
Туран хоорай	97,2	25	94
Улуг-Хем район	97,4	25	99,7
Шагаан-Арыг хоорай	97,4	25	99,7
Каа-Хем район	95,7	66,7	90
Тес-Хем район	100	—	108
Тожу район	100	—	94
Кызыл район	100	—	122
Кызыл хоорай	95,5	60	99

Тудуг туураз, кондитер кылыглары, чалан сүт продукциязын база күзүне курлавырларындан эът бүдүрер талазы-биле беш ай планы күүсеттинген болгаш эрткен чылдың ол-ла үезиниинден хөйну кылып үндүрген.

Ниитизи-биле, республиканың үлетпүр бүдүрүлгелериниң коллективтери тудуг ыяжын сөөртүр, билиг материалдарын, эттээр демир-бетон, килис болгаш хем кыр бүдүрер талазы-биле, балык тудар саржаг болгаш эзиртпес суксун кылып үндүрер талазы-биле доктааткан даалгаларны чүгле күүсетпээн эвес, харын-даа оларны бүдүрерин эрткен чылдың ол-ла үезинден эвээжеткен.

Январь—май айларда чоннуң херегледел барааннарын (эзиртир суксун чокка) 29,7 миллион рубльге бүдүрген азы эрткен чылдың ол-ла үезиндеизинден 1,7 миллион рубльге хөй кылдыр күүсеткен. Чоннуң херегледелиниң аъш-чем эвес бараанналарын бүдүрериниң планы 93,1 хуу күүсеттинген. Ол дээрге эрткен чылдың январь—майда бүдүргенинден 15,9 хуу хөй болуп турар.

СТАТИСТИКАНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ.

КУДУМЧУЛАРДА ХАЛАС СУГ

Кудумчуларда чүү ындыг халас сут чыдар чоор деп номчукчулар кайгаар чадавас. Ында кижи кайгап, элдепсинер чүве чок. Шынап-ла, чаъс-чагышкын болурга, хоорайның кудумчуларынга хөөлбектелип чыдар, халас чыдар суглар эндерли бээр. Бо дугайында 18 чыл бурунгаар СЭКП Кызыл хоорккомунуң секретары, үлетпүр, транспорт болгаш чаагайжыдылга харылап турган Ю. Путинцевке сүмелеп чугаалаан мен. Мээң ол сүмемни кулак дашты-биле эрттирипкен болган. Чүү-даа бүтпээн.

Хоорайның удуртукчулары боттарының-на бээр-бээр черинде сугну эскербеске, кижи кайгаар чүве. Амгы чаа даргалар ол халас сугларны ажыглаарының аргаларын кылып, кемчег алыры чугаажок. Хоорайның дыка хөй албан черлеринде, организацияларының девискээрлерин чаагайжыдып, асфальтылаа каан. Мооң уламындан чаъс суу асфальтылыг черлерде хөөлбектели берген чыдар. Ол сугларны чаңында тарыыр өзүмнерже агыр кылдыр чогаадыкчы аргалап тывса. Ол уиүштерин кажааланган бетон-даштарны суг агып баар кылдыр чамдыктарын ап каапса кандыгыл? Ону кылырга суг хөөлбектелир черлер дүштарын көрүп турган, таарыштырза.

Оюн ТОВУУ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Авторнуң эге сөзү

Каргыш — ол дээрге сеглевестиң кырыкдан сеглеттинген кезергей хомудалдың, буурун-мунчулган сеткилдиң, араатаныг дерзии үүлгелгеге, кижилиң кижи болур аддар-алдын оскунган, ооң чаагай алдын доранчылаан чоруктарга удурланыышкынының илерээшкини-дир. Бо тааварылгада иениң каргыжы — тыва кижиниң кажан-даа көрүп көрбээни, кижи шылажыр аргажок өлүм-чидимниг, ханныг үүлгедиглерниң түңнелинде кандыг-даа хай-халапты, каржы-дошкун херекти бодунуу-биле өршээл билир ие кижиниң хомудалы, ыызы-дыр, «Ынчанма» дээн кыш-кызы болгаш кыйгызы-дыр.

ИЕНИҢ КАРГЫЖЫ

Не кижи чаштыг караа
Арат чонга аар болду
Не кижи каргыш-халаа
Ажы-төлге чеме болду
Чүстүг сөөктер чештингиже,
Чурлуг-чүрек сарыгыже,
Көскү-хөрек караргыже,
Көрген карак сооргуже.
Ыыжыш-ызы хазынып чыгыы,
Ынчанмыы — чылдың кыры
Аза кужур эш-не берге —
Абыын-халап бүрген келген.
Ындыг өйге каргыш талып
—Кара черим, көк дээрим!
Хайыралдыг ажы-төлүм!
Аллай-Таңдым, оран-чуртум,
Авыралдыг төрел чонум!
Кандыг халап, кандыг
чамчык
Хайы бисти таварыды?!
Өске башка кым-даа эвес,
Өөр-енер Тывам оглу.
Аңгы-башка кым-даа эвес,
Азырап каан мээң төлүм...
Кажан ергин арыг холун
Ханга борап чоруп берди?!
Өлүм ээзен хойлап алгаш,
Өөрүнче канчап аныо.
Өземеннйге чаңгыс чурттаар
Өлзейлиг тын канчап үзер?!
Хенек болза чонум чагыы,
Кезе сеглээн үлегер бар,
«Хан үнүр чокшуң-даа боор,
Чаг үнүр эдержин боор».
Ындыг өйде мең төрээн
Ийи кызыл чудуруу бар.
Думаалайын даарта келер
Душтук кысты кээрге чокка
Хын дээн чалыы пазынындан
Кымнар чарын каннарыл?
Коңчуун көрем, хорр чонум,
Холу канчап дыттыкпенил?
Иеэн дег, ие кижи
Изиг тынын кымнар үскен?
Оран-чуртум, Аллай-Таңдым,
Оорганган хоор чонум!
Ынча ааң дээш четтевенер
Ынча дээн дээш
чажыиманаар
Караам оду, баарым өзү—
Кара баштыг мээң төлүм
Амытанның багы болбайн,
Арат чонум сузу болбайн,
Бүгүдээжи бүтпээнде-ле
Бүрлүү калган боору кай,
Аа сүдүм амзавайн.
Ажыт кире бээри кай!
Хайыралдыг төрел чонум,
Ха-дуңма, ажы-төлүм!
Кудай дээрим, ие черим.
Кудум чайлып, чүрээм өлзүг
Ажы-төлүм бээргел чогу.
Араатаныг дерзии чайы
Аваның мээн буруузу бе?
Ажыг хораа араганың
Арат чонум ээ көзбейн.
Акка кагган хайында бе!
Ында өлүм, дугле согуш.
Ыэмазынчыг чазаглаашкын
Оорук-дургаар оваа-ондак.
Оор-ла, оор! Бужарын көр.
Кара сагыш холун бүргээн.
Калчаа сеткил куугун ооаан.
Ханаа холу бораашкан.
Каргыш салбас аргам чок-
тур.

Чүдүм ЧАП.

ЧАДАГАНЫМ

Даглар тиннзен согуннаган,
Далаш маңныг дамырактын
Аян ырым хуулдуруп,
Аяжаже шилинзиптер.
Тыва чонум бурун ээн
Дыңнап ханмас чадаганым.

Делгем шөлдү тараа
чалгыныг,
Дешкилешкен маалаа
ээнин,
Тайга-сынга кыштар ырым
Дараалаштыр дамчыдып
кээр.
Тыва чонум бурун ээн
Дыңнап ханмас чадаганым.

Чыраа-сыяк хөлгелеинген
Чылгычының сыгыт ыры,
Сиген кескен кадыырларның
Шиилээн дааглы ырлап
келир.
Тыва чонум бурун ээн
Дыңнап ханмас чадаганым

Борис КУУЛАР.

СОГУНА

Кадар оъттуг тайгаларда
Кайгамчык бир үнүш-ле бар
Суг чок, кургаг мээстерге,
Сула өзер, оңгаас-даа

Кыштың соогун херексевес.
Кыдын шуглак херелдевес
Кадар мээстер ээлери —
Каскак эзгий чурттавастар

Чайгы шагда саглалчынындан
Салгын чевээ таан чараш.
Холчок онаа эмниг чыды
Хөлек холдуур тынылганныг

Аъштылчыни амдан киирер
Аймыс чыттыг согунаны
Казар-ла дээш басты
бербейн
Камнап ажаар чорувуңар.

Зоя ДОНГАК.
Ленинград хоорай.

ИЙИ ДАРГА

Шоодуг

Ажылым ындыг: кедээ суурлар, малчын кадарчы, кожаа чорбас дээр. Чон биле эвилең-ээлдек чугаалажып, каттыг-хөглүг чаннап, кижилерни кижи деп санап, аңдуулеп чоруурга, олар база сени чоок көөрлер. «Хары кижи бак төреддэн дээре» деп тыва улегер чугааны ынчаар шын. Чогум кайда, чүнү ажылдап турарымны мадаа төөгээн ажыы чок боор. Анаа «мөлтүргажыы дарга» дизе-ле чедер. Улус-даа ынча дээр торжук хары. Ажыы биле чугаалаарга, чоннуң ээйбычызы дээр болза, дезүнге четкени ол.

Ажылым аайы биле хапыылап турар совхозумну и деникээрниге, каш-даа чедерге бола чеде бээр мен. Совхозтуң дарганы биле ийи чалыывыс шору. Ажырыжы бээгенинге, албан ийи холдалыышпаан түрзүп алган, үү үене көрүшкеш тавары бирге сезден чоок ажыннадыг деп эдип аңа-ааакга тудуптарын бирне тодачайнай бербен, үүр эмээни алган туруунаш бис. Малдаргажык дарга боолдап сыпгакчылаарынга хей мээтүүргэ артын ханы бар оттар батк-дамын эжел машина дозар мындыг мен. Чогум совхоз төвүнче чеде бергеш, машина тергеже айтырып, директорже кире бээр, оолдангаш мени ол үргүлчү дуважтаар кижи.

Ол ла совхозтуң профсоюз комитетиниң даргазы Сундуй — хей чугааныг кижилерниң бирээзи. Хөөрей бергенде ону соксатпас бере чугаазынга бир база кижи. Ону ханчылаар хөлчүлеп, ынча эки хүлээп, чемнээр аа-ооргавыс, дыңнааадан-даа мен. Чон безин «Оожум, топтуг даргавыс» дээр.

Каш чыл эзер чок ужу-гун эзге берген. Мен даа биеэгери ажылымда хевээр мен. А демги ийи даргам ажыы чарлыг, демократия үзэнге ректи, район төлүнзе кайызы-даа улуг албан дужаалды ээлептеен. Мен ыштымда харын аньаар, «станымба билир даргаларым мээн чоогунда четкилеп келген дир, чуртталгага чүү-даа туруп болгай, ачы-тура-даа хулзэр үелер турганнаай...» деп бодаан мен.

Чыжаар бодум хуузда ажыл агыйым талазы-биле бир айтырыглыг эзни совхоз директорун, ам бедип берген улуг даргаже базып кирем, эгели Баштай саштыгаа айтырар дээн куулгаалыме маныныге хамаарылыг, айыг мани бадынтыпыны ол. Мээн аат-кежиним бооп, даргаазын дезербилгенимиде кижи шуут чок болду. Секретарьдан айтыырывга:

— Даргаза кым-даа чок, хостуг, кире бериңер, акый — дээди.

Эжик аксында кошуунукке бажым дуур бо-ваз ынгаа алгаш, эжикти дидим эвес соктаарыга, сураг. Эзин тургаш база соктадым. Ынаар ечээл иштинде дыңналыр-дыңналбас «кириңер» деп сөс дыңнадым. Кире бээримге даргафон-биле бир-ле кижиге дудаал берип олур. Кирип келген менче ол кылчаш кылдыр көргеш, улаштыр чугаалажы берди. Дарганың чиге олбээ «чонмна» белгении дорзан аргип кагды. Чогум мооң мурнунда, чамдыкта ажыглары турар, кабинетинге кирген боор чеке-даа хөй чок оолгаш айрыр бо келген кижиже хүлүбиле айыткаш: «олур» деп имиеп-ле хаар чуве. Аны чылдар эрткен, албан дужаал улгадын ыадыг чуве, кеги бе? Таан-даа хойын ындыг дей, кижи кижи болур артар-ла бол гай. Кирип келгеш мен хаала ынтызы дужаал мандал холбар дег, төре төжем түрбүк дааа мен. Чүү шаг болганда даргам телефонунун даназыны оожуму кончуг салып каан. Даанында чажын ындыг, хоюшаг чок чаганип келгеш:

— Кандыг айтырыглыг хор силер? — дээн.

— Аны хүрээ-даа база ажылым — деп чоруунда ол мени үзе кииди.

— Аны-хуу айтырыглар шинтейлээр хүнүм эвес-тир бо. Бижик-билиглиг кижи ол каштыг эжиң аксында бижээн каан «Хамаатылар хүлээп алыы» деп кижи чарлалды көрүп алза эки чүве-дир ийин. И так, амы-хуу айтырылдарга чииреп чайыыр чогуду — деп ачай дошкуну ажалгы орту тыва дыл харыылап кагды. Ындыг таварылгаза үнер дээрге, эжик амыр адаар чүве чоорааан. Даргаан ажыл-агыйым шугуму биле келген айтырыым хаарды дашнатпай хазыныге боол тазаида бир-ле болбас чүвени ыктаан мыкаш апаарга дегийтле байырлашкан үүргүм.

Хомудаан, авааскызанга сетиилим биле аштыгаа чүгүр келгенимче орта эзеербей барып тур мен.

— Эзии, дүнмай! Чүзү каанчап олургуу олу? — деп-ле профсоюзнун комитетиниң даргазы турган Сундуй бо менче хулумзэруп алган тур. Хомудаан бир өске кижиге сеткилимде илергейлеп кааптар Чаа болган таварылганы ана чугааладым.

— Дарганың хамаатылар хүлээп алыр хүнүн билбейн кире халый бергеш, коңнуудап алдым — деп чазай тыттын каг. Сундуй дарга элээн бодаин тура.

— Сээн бо айтырыыңны мен дорт харыылаар турган болзумза, борта-ла тайылбырлап шиитпирлеп бээр ийик мен. Ам оргунда таныыр-билиир кижи аа. Кежикович бөгүн ооже бугу-биле шала базып туруп келген чазааглыг. Эртир шими маап турарга база катап кирер болган-дыр сен. Аймай — ааш чорутту. Ажылдаар кежитге келгеш, кабинедимге олурумза, бодум даргам Сандай кирип келди. Боттарывыс ажыл агыйывыс дугайында хөөрежип олургаш, чогум ажым бооп болгаш. Сандайга канчаар үнзуп сыыртып алганымны чугааладым. Ол мени береген кежиглиг көрүп олура:

— Аны мени көрүп чомнаан сен. Бо ажылымга ам алаан 10 чылдың арттын көөр деп бардым. Бир эвес олурган сандайымдан тайып баштар деп бодаар болзуңза, үзүүү ангыы даргаларымны ансын дыңнап, салааны байналы кажан дээ болдуру, ындыр тейлер ужуулуг сен. Даарта чеже-даа шын туружуну олаарга барыктап, ыыттавас сен. Оларның бичий-ле шын боор. Тыва ...ларның биле «кижиги» болзумза, эзге дужаалзызыгарга чаалымы үр эвес деп бис. Шын, мен-даа бодум «Мен сатты, шын, ажылаа куруудир бис, туннеглин саймее» боолдыы ажныыда кластаннр амзар мени — туруп дей каапымыга, утпунда ...даргаларын кыннарам, «Нүреен билир, шоку ид-дир» деп дожаан соон убелээ... «Тимирзин» алган соонда, сээн ...бчин тевлядазынны ...бяу. ...чоорунуң бажым, ...чүзе бежи чавгаай бирген мишаш тагымнар апаар.

Кижилер боттарының ыжымнас ажылы дээш чонның үнелээлдеп дешчиггаар шын. А олорның чамдыктарының чалы чуге ындыг дужен кэлдэ» таланнынге чайла болгай? Аны баяы каттан Сандай даргамның менээ берген сүмези шын ооги бе?

Владимир ОНДАР.

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

«Тываның баштайгы эртемденинин салым-чолу» деп материалды номчааш, сагыш-сеткилим дойлуп, хөйнү бодадым. Ооржак Буян-оолович Самбуу дээрге мээң аваның кады төрээн акызы — даайым болур кижи. Ынчан 1946 чыл үези турган. Ол Москвага сургуул доңгаш чедип келген. Оон узуну магадаар турган мен. Ынчан бичии кижи чүвениң ужурун билир эвес, сөөлүнде дыңнаарымга, акывысты «чоннуң дайзыны» деп буруудаткаш, чээрби беш чылга шииткен чорутканнар. Оон кажан, каяа өлгенин, чүү дээш буруудатканын төрелдери, бистер, билип алыксап турар бис.

Кырган-аваның чугаазы-биле алырга, ол Тока-биле маргыжыпкан соонда, ону көрбестеп, буруудадып эгелээн. Шугумчүлепкен-не хевирлиг. Ынчан кижиге чүдүр үеде ону херек үүлгеткени кылдыр көрүп турганы ол боор. Бир чеже кере тура-ла, баштынчыларны дээрже үндүр мактап, чашпып турганывыс — боттарывыстың бурууввус хире. Оларны «ыдыктыг бурганнар» кылдыр көрүп турарга, хамаанчок чаннап турбайн канчаар.

Өктээ СААЯ.

САМБУУ ДЕП КЫМЫЛ?

Эрткен чылдың июль 4-те үнген «Шын» солунга прокуратура ажылдакчызы Шагдыр Куулар ның «Тываның баштайгы эртемдениниң салым-чолу» деп материалы үнгенин билир, номчаан боор силер. Ында Тывага бир-ле дугаар эртем адын чедип алган Ооржак Буян-оолович Самбууну дугайында, ону кандыг-даа буруу чок, актыг черге «чоннуң дайзыны» деп ныгудаеп, тудуп хоругдааның бижээн. Ону Казахстанга аар-берге ажылга шыдашпайн өлген дижир.

Бистер, ооң хан төрээн дуңмалары, акывыстың кандыг-даа буруу чок черге туттурупп, кара сагыштыг кижилерге базындырып, ыгуладдып чоравыыга хомудап турар бис. Акывыстың чаагай адын, шынныг херээн кажан-даа бол, черле илередиптер күш-даа, кижилер-даа, байдалдар-даа турустуна деп идегеп, манаар чораан бис.

Партия ТК-ның Политбюрозунуң база Төп Комитеттиң Чиңгине секретары Михаил Сергеевич Горбачевтуң адын болгаш чаңгыс кижиге чүдүр чоруктуң хоралыг салдарының дугайында шын, доңт шиитпирлиг базымны кылганының түңнелинде, ол эки байдал тургустунганынга өөрүп турар бис.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистер акывыстың кажан, каяа, кандыг байдалга өлгенин дугайында шуут билбес турган бис. Оон дугайында чагаалааны, билдириишкин нерни СЭКП Тыва обкомунче С. К. Токаның адынга бижип турган бис. Кандыг-даа харыы албайн турдувус. Чылдагааны ам харын билип тур бис. Бир-тээ ол херектиң кол өөскүдүкчүзү ол болу болганза ону ол буза, бистиң билдириишкин чагаалары харылаваан тургаш.

Ынчангаш бистер акывыс Ооржак Буян-оолович Самбуунуң ТАРН-ның төөгүзүн, ооң ролюн тургузуп, бижип эгелээн Тываның баштайгы эртемдени чаа-ла 30 харлыг ажып чораан аныяк кижиниң амы-тынынга сагыштыг-биле четкен. Шагдыр Кууларның чүүлүнде бижээни болза, бистиң акывыс «кижиниң чаңгыс оглу мен» дээн. Ол шынында он алышкылар ның эң улуу чораан кижи. Кара сагыштыг кижилер «контр» деп ныгудап, шиңдип алган кижизиниң кады төрээн ха-дуңмазы ноолазын истеп, сүрүп, тудуп бажынып, бирээге онаашты рып, өлүрүп-даа болурун акывыс билгеш, бистерни камгалаар сорулга-биле ынчаар чоруп турганын база ам билип тур бис.

Оон Москвага өөренип, чурттап, ажылдап турган үези дайынның аар-берге чылдары болуп турар. Ол бүгү москвачылар-биле бир демей. Москваның камгалалынга киржип, интернационалчы чоруун көргүскениниң херечилен —ону «Москваның камгалалы дээш» деп медаль-биле шагнааны болуп турар.

Акывыс Москвага барып он чылдын үүрүнде өөренип, ажылдап келгеш, төрээн Тывазынга эртемден деп атты чедип алгаш, чаа-ла ажыл чекпе кчоип эгелеп чора, ону бир улуг көрүп каан, тускай план-биле мооңзактап каан. Кара сагыштыг-биле ону кылганы черле билдингир ышкажыл. Коңгүс актыг черге кижини өлүрер, хилинчектээр эрге кымда даа чок, кандыг-даа хооблуда көрдүнмэзниң, бүгү-делегейниң кандыг-даа күрүнезинде чогун бис билир бис.

Акывыс безин чадаарда өгбүле безин тудуп четтикпейн, аныяк үезинде репрессияга таварышкан кижи. Ону тудуп, хоругдаан дугайында медээни дыңнааш, хөөкүй ававыс ажыг-шүжүгге алзып, аарый баксыраан, бир чылдаа четпээнде мөчүп калган чүве. Ачавысты база-ла ынай-бээр сөөртүп, байысаап шаг болган.

Бо эрткен-барган үениң иштинде бистер база акывыстың ажылын ажып, ооң чаагай адын тургузар дээш демисежир шаавыс-биле демисежип-даа келдивис. Ол үелерде бистер дөмей-ле чүнү-даа чедип ап шыдавас турган бис. Чүге дээрге ол бужар херектиң үүлгедикчилери эрге-чагырганы холга туткаш, туразында чаннап турган.

Бистер, Самбуу Ооржак Буян-оолович ның кады төрээннери, ам-даа 8 кижи Тывавыс аңгы-аңгы булуңнарында чурттап, ажылдап, төрээн черивистиң чечектелип сайзыраары дээш болувустун улуг-хуувусту киириштирип, күш-ажылдың хоочуннары болуп ажылдап чор бис.

Акывыстың актыг черге репрессияга таварыжып, ээп келбейн өлгени—бистерниң ажыг-шүжүгүвүс, хомудалывыс, тиилинчээвис. Бистер республикада тургустунуп турар «Мемориал» ниитилелин ыяк биле деткиивишаан, ооң агар самыкте ачыш тегерлифзти шиитпирл ол чаагай херекке болдурар-ла дуганы чедипер бис.

Ол ышкаш бистиң акывыстың чаагай адын катап тургузарынга эгеин салган республиканың прокуратуразының ажылдакчызы Шагдыр Седийоолович Кууларга өөрүп четтиргенивисти илереткишаан, акывыстың кады ажылдап, өөренип, чурттап чораан эшөөрү, таныыр, билир кижилерниң ооң дугайында чагаалап бижип, кады тыттырган чуруктарын чорударын улуу-биле чалаар бис.

Мунзушкай, Барбаадай, Оолак, Повунчук, Окпан-оол, Эрээн-оол, Ким-оол, Полина ООРЖАКТАР.

Шүлүктер кыдыраажындан

ЧЕДЕ БЭЭЙН БЕ?

Үжүрашкан байырлаштым
Улуг тыным туруп калдым.
Сеглээр болаан чугаа тен-
мээн.
Сөөлүнде чеде бээйн бе?

Амыдыралга чүү-даа турар.
Аңчыг сестер шаптыктаан
боор.
Улуг тыңган чылдагааным
Ужуруп тып чеде бээйн бе?

Азыра бээр чалавас дээш,
Алыш-сывыш аттавадым.
Адоеэин айтырбаан бол.
Ажыы-биле чеде бээйн бе?

Хөгжүм үнү чүрек өөртүр.
Хелдүг чугаа ужукталыр
Кан-оол аттыг театрга
Хөөрежир бис, чеде бээйн бе?

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

СЫГЫТЧЫНЫҢ ЫРЫ

Сыгызымны салыптар мен.
Сылдыстыг дээр хөлбеш кыны.
Ыыктыр-карам ошкантар мен.
Шынчы чүрээ кыймыш кынныр.

Хөөмейим салыптар мен.
Көккүр ээм улажы бээр.
Хөлнүг-карам ошкантар мен.
Көңгү-хөөмэ пиш кынныр.

Чүгүрүктүң бажынайза
Чүгел, сүтлүк шынгыр-шынгыр
Чүрээмейниң хаммазында
Чүглүг ырлар кыңгыр-кыңгыр

Увай-увай назымымны.
Улай элер боостаамны.
Авай, авай салымымны.
Аткан аан дег чурттаганы

Моңгуш ДОРЖУ.

Ырлажыылы

Сөзү Юрий КЮНЗЕГЕШТИН.

Музыказы Кадыр-оол БЕГЗИНИН.

ДУНДА-КАРАМ ЫНЧАН КЕЛИР

Мурнуу чүзе дүрзаладаар
Муңгарандыг ырлап чаңзы.
Ынчага дээр урут сеңээ
Ынак мен деп сеглевезим.

Кожумаа:

Дурууладаар —
Эжеш куштар
Ырлажып кээр. —
Дунда-карам
Эрни эжим
Ынчан келир.

Часкы шыктың ээзеи чезээ
Чараш арның сагынзыгаар,
Сеңээ душкан эки хүнүм
Сеткилимни чылыктырар.

Кожумаа.

Хүлүмзүрүүн көргенимде
Күжүр чүрээм шимирт кынныр
Күзелимни сеглеп чадап.
Хүнне көрүп эзеннэр мен

Кожумаа.

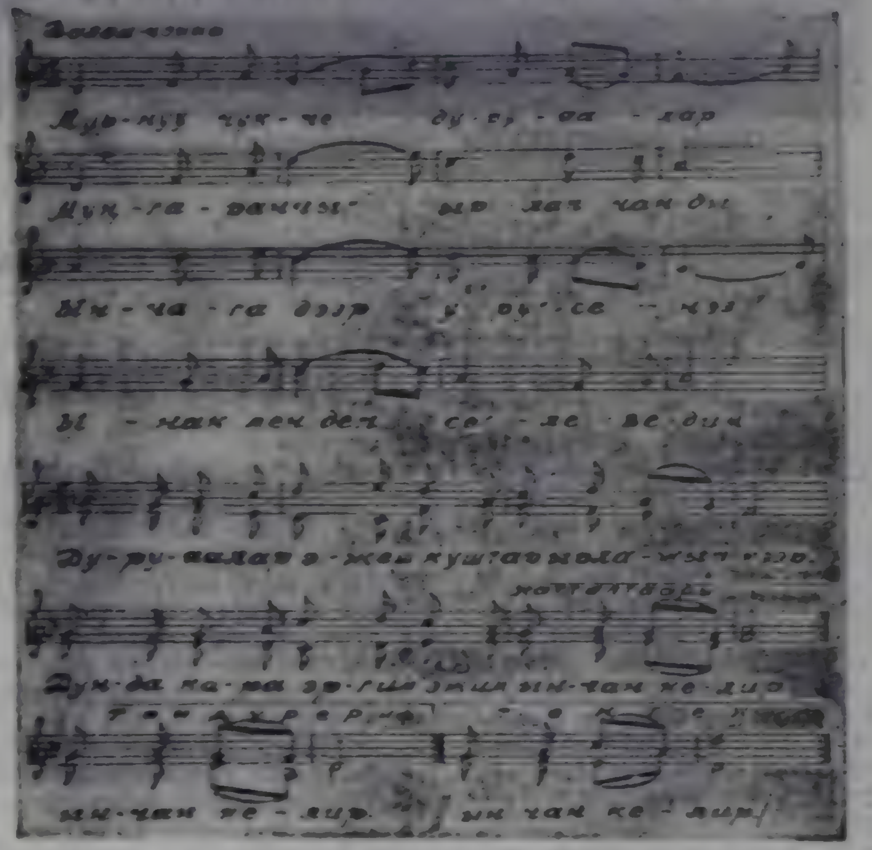

ЛАУРЕАТТАР

Моол Арат Республиканың Завхан аймааның Культура хүнкериниң сөөлгү байырлал концерти республиканың хөгжүм-шии театрынга эртип турду. Моол өнүктер бирээн мооллуг «Торгуудии» деп танцызын ээлеек, кашпагай, саагын-хат дег, самнап ойнааш, сценадан арлы бээрге, кызымыга олурган дораажен кижи кожазында эжинге чугаалай дыр:

— Мээң өскүс уруглары Саранск хоорайга «Дангыналар» деп танцыны ойнап күүсеткен соонда, улуг сонуургалдың херечизи—алышчаскаашкыннары үзүктел чок залга дииирет турган чуве. Олар бо мооллардан дудаа чок ойнаан Ынчан кижинин сагыш-сеткили өөрүп, чоргааралы хайныгып келир чораан, ажым—деп чугаа мени оон-биле чугаалажырынче албазапты. Ынчан ол чугааның ханы утказын билип ап, өскүс уруглар кымнар дээрзин мааа чораанын билип алдым.

Мордва АССР-ниң найысылалы Саранск хоорайга автономнуг республикаларның уруглар бажыңнарының болгаш интернат албан чеделерниң кижиргинниг... ботты-вындыр улусчу чогаадылга талазы-биле «Найыралдың аргестери» деп бүгү-российа байырлалы болуп эрткен. Аңаа киржири-биле Кызылдың школа-интернадынын он ажыг урай талантылыг өскүс оолдар, уруглары эртташаткан турган. Оларны 13 чыл дургузунда урак чүүлге ааздыкшыдып, өөредип келген, ыланныя терүмелинден танцы урак чүүлүнге салым-чаланы-биле сурагжаан, музыка, танцы башкызы Раиса Александровна Данзын биле башкы училищезиниң хөгжүм башкызы Василий Семенович Четвертаков олар удуртуп чораан. Оларның бирээзи-биле согуржуш боол таваржы бергениим ол.

Школа-интернаттың өөреникчилери бир-ле дугаар мындыг улуг байырлалга киржип, урак талантызын шыгаалдаже киирген. Оларны чыдыг, чымчак хүлүмзүрүг, найыралчы, интернационалчы эп-сеткил мордва черге хүлээп алган. Уругларның өөрүшкүзү аас-кежиктиг арнындарындан илдең болган. Анаа чыглып келген автономнуг он үш республиканың ажы-төлдери хоомарындан четтиниилкеш, оларны өскүстер деп санаар аргажок.

Школа-интернаттың бот-тывынгыр артистери концертин «Чечектел-ле, төрээн Тывам» деп ырының ийи үнге орус, тыва дылга хөйнүн ыры-биле күүсеткен соонда, «Тыва черим» деп шүлүк чаңгыланып үнер. Улаштыр-ла демги он ийи уруг «Тыва угулзалар» (О. Донгак тургускан) деп танцыны национал идик-хептиг ойнап турда, байырлалдың киржикчилери дыка-ла чараш-сынып магадаан. Тыва улустун сыгыт-хөөмейин өөреникчи Өнер-оол сала бээрге, улус пат кайгай берген.

«Дангыналар» деп танцыны ээлгир, чараш уруглар теп үнүп келирге, оларны магадаан алгы-кышты дииреп турган. «Тыва черим» деп ырыны Айиймаа Сат ырлап тура, ооң чаш, хоюг үнүн көрүкчүлер кайгаан. «Өэлдек шыгыраашп» деп танцы эн-не көрүштүг болган. Черле ынчаш, автономнуг республикаларның ажы-төлдериниң ол «Найыралдың адрестери» деп бүгү-российаның урак чүүл көрүлдезинге бистен 13 өөреникчи лауреаттар болган, өөрүвес аргажок. Аңаа белеткел болгаш көрүлде үезинде бот-тывынгыр өөреникчи артистер: Рая Даржаа, Анмаа Уваңгур, Алима Хөөтек, Лада Куулар, Долаана Шойдуңдак, Алдынай Ооржак, Салбакай Саая, Санда Оккан болгаш өскелер-даа эң идепкейлиг киришкен. Бо дугайын башкы Раиса Данзын чугаалап оргаш, өөреникчилеринге иделгелиг, чоргааралдыг онзалаар чорду.

Мордва АССР-ниң найысылалы Саранск хоорайга ол-бо черлерден келген өөреникчилерниң интернационалчы быжыг найыралын доңнаштырган ол көрүлде байырдыг хеэжээ-биле доозулган. Тыва уруглар шупту дипломантылар болбушаан, өскелерден эң шырак коллектив болуп чаныып келген болду.

Сарыг-оол КУУЛАР.

«И-И, ДАДАЙЫМ!»

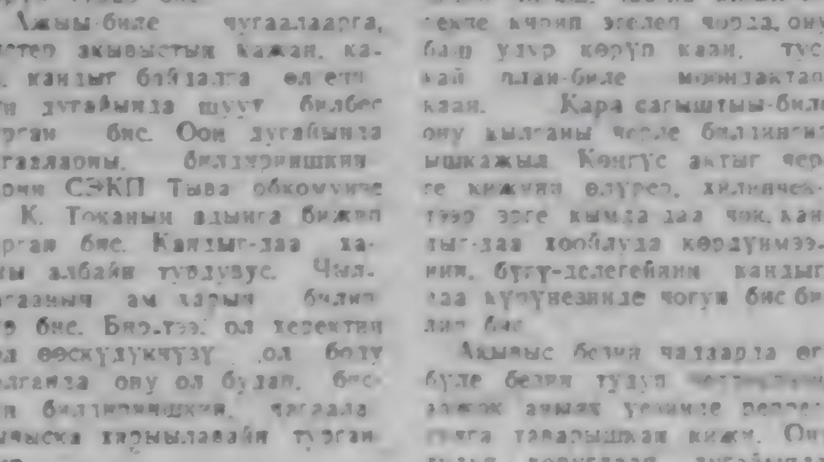

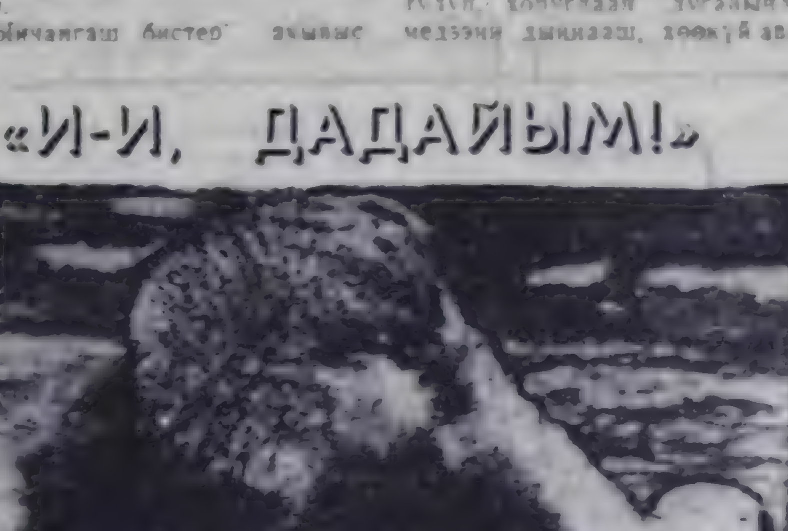

Тайылбыр

ЧАМДЫК КИЧЭЭНДИРИГЛЕР ДУГАЙЫНДА

Арагалаашкынче калбак халдаашкынның 5 чылы доозулганы-биле херектиг ужуру шуут илдең болу берген: ук шенелдениң боттанмышаанынга дүүштүр корлаашкындан болгаш манаашкындан чүү-даа бүтпээн. Араганың баш мунгаш аспаандан канчап үнерил? Амгы үеде хөй-ниитиниң дүвүредип турар бир айтырыг ол. Алкогольга удур эрткен кампанияның челимче чок чүүлдериниң болгаш буураашкыннарының чылдагааннарын анализтеп көрбейн тура, ол сорулганы шиитпирлээри болдунмас. Оон чамдык кичээндириглериниң дугайын чугаалап бээрин ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозуның Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң айтырыглар лабораториязының начальниги, философия эртемнериниң кандидады Г. Заиграевтен СЭТА-ның корреспондентизи диләэн. Ооң тайылбырын моон адаанда парладывыс.

— Арагалаашкын-биле демисел дугайында 1985 чылда күрүнү катаг шиитпирлер хөйгүй кижилерниң эрге-ажыктарынга дүгжүп турган. Ол шенде арагалаашкынче кнчээн күштүг ...

ти болдунмас, чүге дизе тунеллер хелчок карышкан. Бир талазында, чогумналыг чамдык өскерилгелер бар: чижээлээрге, күрүнечилерге арагалаар өөрүшкүзүн ...лары чаннаан дег. Өске талазында, арагалаашкынга удур кампания үнеңде шыыш эвес таварышкан болууштунар тывылган, оларның калбаа биле нептеренип бисти берге байдалга кирип келген. Бирээде, ээртив суусуг бажызы-биле кылыр оон массалыг болууушкуни болган. ...ксуг херек кылышка бүгү регионнарын, хөзээге-даа хооранга-даа чурттакчы чонну, ажылдакчы бүгү болуутерни хаара туду пкан. Ийиде, арагалаашкынның хайы-биле ...

...гаш хорум-чурум үзээшкиннери үш чыл улаштыр өскен. Үште, күрүнениң арагалаашкынга удур политиказынга чурттакчы чоннуң хамаарылгазы өскерилген: хөй-нииттиң баштайгы үеде калбаа-биле чуулдургузуну турган болза, ооң соонда тоомча чок, ону шугумчулекчи эвзү-биле көөр чоруктуң талазынче хемергеп чайлы берген.

Ында чылдагааннар элээш эвес. Бичеледжок кол-ла чылдагааны чүдел айыы ховар дээ-ние кадарын ол сорулганы күүсетпип кирерде, арагалаашкынның үзүткээрлериниң тоорлгай концепциязы-даа, практиктиг ажыл-чепкстерин эртемге үндезилеттинген программазы-даа ажылдап кылып албаан... Арагалаашкынның болу бээр чылдагааннарының болгаш ук айтырыгның шиитпирлээшкиниң бодап дөмей ... дугайында эртем-шинчилеттинген билдилерни барымдаалап көрбей чурук алкогольга удур политикакын тоогуге кылдыр, оон негелде чепеттеллери эвес, а ээртив садыглары, ооң садарын кызыгаарлап, арагалаашкынның кызыгаарлыг илередишкиннерин... шыкаш чүүлдер колдай берген. Ооң дайлымы-биле араганы садыглыга эргежок болгаш ...

таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле тывынгыр ажылды чорударының улуу, ээртив суксуннарының бүдүрериниң болгаш садарын дыка кызыгаар, азага садар черлерин массалыы-биле хаар, «хүлээр чоруктуң зоналарын» хөйү-биле тургузар, «чоннуң дүргэн албазын» ханзыраар хүлээлгелиг өске-даа хөй-хөй хемчеглерни боттандырар талазы-биле шиитпирлиг ...

Ол талазы-биле өртек туруузунуң политиказы кандыг болгуп? 80 чылдарда ээртив суксуннарга өртектерни дыка бедиткен ышкажыгай. Ол чүүлүк болгаш ээртив суксуннарының бажык хоюрлдашкынын самогонну массалыг-биле кылыр чоруктуң чылдагааны болган.

Таарымча чок ол ужуктарнан үзүткээр дизе, бистиң-биле кыдыга айтырыгны шиитпирлээринге туружуну уламчылаары ооргамарын эргежок чугула. Оваал профилактиктиг хемчеглер, кижилерниң амыдырал-чурттаалазының байдалдарын, дээлткириглерны болгаш кырдык... эвижкелериниң илдирнаның культуралыг болгаш мергежилиин бедидеринге шиитпирлеп... арагалаашкынга удур политикага ... кол черни ээлээн турар ...

ужурлуг. Арагалаашкыныңындыг айтырыы сөөлгү чылдарда черле чүү элээн кошкадыптарын дээринче кичээнгейни ам мөөңнээри чугула. Чижээлээрге, ээртив суксуннарының садары дыка кызырганы... ужуктарын ээзжедипкени, ээзжи градусутуг арагаларны болгаш пиволарны бүдүрүп үндүрерин элээн ковудедири, пиво садар эки деритинген барларны, кафелерни, аптар садар черлерниң санын улгаттыры, ол ышкаш улуг градустуг арагаларга өртектерни элээн чиктедирни чугула болгу дег.

Арагалаашкынга удур бүгү ажылдың ажыктыын бедидеринге ооң организастыг болгаш материал-сан-хөө хандырылгазы негеттинип турар. Ам таварылгада арагалаашкынның үзүткээрының болгаш ону бир удур болдурбазының иштирэ бүгү база регионнуг программаларны ажылдаар чылдагаар ...заңнели айыйлдер тургузар чугула. Черле ынчаш, ол талазы-биле кылып болу дег ажылдар хөй. Ону сонгаарлап ...вышкып чок боттандырып хооралып үе болу-ла негел келген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Найыралдыг ырлажыкылы» деп фотоэтюду.

Көдээде спорт

ЧЕР БҮРҮЗҮНГЕ ЫНДЫГ БОЛЗА

Чөн ортузунга күш-культураның массалыг чорууну чедип алыр талазы-биле районнуң спорт комитединиң чорудуп турар ажылының дугайында чаа СЭКП Өвүр райкомунуң бюрозунга кол айтырыг кылдыр чугаалажып көрген. Бо айтырыгны райком бюрозунга чедир чугаалашкан таңгыс-ла факт безин районнуң партия организациязының ону кайы хире чугулалап көрүп турарын херечилеп турар. Чер бүрүзүнге ындыг болган болза деп бодал башка кирер-дир.

Өвүр районда спорттуң 15 федерациязының, оон даргаларын бадылаан. Ук федерацияларның ажылын эки удуртуп турарларны демдеглевес арга чок. Оларга хол бөмбүүнүң (даргазы Э. А. Ондар), хостуг хүрештиң (В. М. Достай), шыдыраның (К. С. Ооржак), аът чарыжының (Ш. С. Куулар) федерациялары хамааржыр.

Күш-культурага болгаш спортка массалыы-биле 2300 өөреникчи, 1117 аныяктар, 800 ажыл албан-хаакчылары болгаш ажылчыннар хаара туттунган. Оон иштинде ССРЭ-ниң спорт мастерлери 13, РСФСР-ниң спорт мастерлери 8, спорт мастеринге кандидаттар 30 кижи боор турар. 1300 кижи спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге 1, 2, 3-кү разрядтарлыг. Бо дээрге 8 муң ажыг чурттакчылыг улуг эвес районга багай эвес көргүзүглер-дир.

Өвүрнүң төлээлери Орлан Моңгуш биле Евгений Моңгуш хостуг хүреш биле самбога ССРЭ-ниң чыынды командазының составынга кирип, делегей чергелиг спорт мастерлери деп атты чедип алырының оруун ажыдып алганы күш-культуржуларга болгаш өзүп орар спортчуларга эки салдарлыг болур ужурлуг.

Уругларның спорт школазы 1981 чылдан эгелеп ажыттынган. Ында 6 тренер ажылдап турар. Ук школаның салбырлары Солчурда (тренери Кан-Демир Моңгуш), Торгалыгда (Сергей Мартиа), Саглыда (Василий Кара-Сал), Чаа-Суурда (Олег Дамбажык) багай эвес ажылдыг. 1988-1990 чылдарда 96 мөгени доостурган, оон иштинде бирги разрядчылар 23, массалыг разрядчылар 73.

Өске районнарга бодаарга, спорттуң массалыг чоруу Өвүрде дээре дээрзинге болзум бүзүрээн мен. Ындыг турбуже, өөрүжүлер ону ам-даа четпес деп санап турар. Ынчангаш спорт комитединиң даргазы Алексей Базыр-оолдуң адреезинге шүгүмчүлелдер бо-ла дыңналы бээр. Алексей боду районга спортту сайзырадып алыр дээш кызып ажылдап турар кижи болду. Ынчалза-даа анаа чамдык удуртукчулар, уругларның спорт школазы, ДОСААФ-тың район комитеди, профэвилелдер чогуур дуза катпайн турар. Шала дем чок болуп турар. Спорттуң өске хевирлеринге бодаарга, чадаг-терге чарыжы, коньки, мячылыг хоккей, футбол, чиик атлетика, туризм, стол теннизи хөгжүлде албайн турар. Бо бүгүнү сайзырадырынга чаңгыс-ла спорт комитединиң даргазы четтикпес, өске хөй ниити организацияларының деткимчези, боттуг дузазы херек. Дарга боду ча азарын, боксту сайзырадырының хемчеглерин ап чорудуп турар.

Совхозтарда бар бөдүүн хевирниң стадионнарын хүн бүрүнүң ажыглалынга киирер сорулга салдынган. Ол дээрге оон-моон чыгдынып турганш кылып алган стадионнарның ээн турбазы мышкажыл.

Бюрога болган саналдарда совхозтарның администрациязы биле ажылчыннарның кээрээзинге спортту киирерин чедип алыр деп турары онзагай болду. Бо чүүл моон мурнунда канчап кижи бажынга кирбейн чораан чоор? Спорттуң массалыг болуруун чедип алырын бүдүрүгге планнарының күүселдези-биле чергелештир көөр дээни черле солун-дур.

Спорт комитединиң даргазынга автомашина тып бээр деп бюрога база чугаалашты.

Өвүр районда удуртукчу даргаларның-даа, анаа ажылчыннарның-даа күш-культурага болгаш спортка хамаарылгазы өөредиглиг болгаш мактанчыг-дыр!

Козур-оол ОЮН.

Төөгүнүң балалчак арыннары

ХОСТУГ ЭРГЕГЕ ЧОРААШ-ЛА...

Мээң ачамны Седип Бугажыкович Тюлюш дээр. Ону 1944 чылда билдинмес чылдагаан-биле тудуп хоругдаан. Дамчыыр чугаадан «контр» дээш тудуп аппарганы билдинген. Кеземче хоойлузунуң 58 чүүлү-биле шииткен деп чугаа белүнде дыңнаан мен. Ногуң каш, чылда, канчаар шииткенин база билдинмес.

Ачавысты тудуп аппарган соонда, хөреңгизин база хавырган. Улуг-Хем кожууннуң прокурору турган Чолдак-Маскыр биле Ийи-Тал сумузунуң шүүгү даргазы Шинип-Карбы баштаан өчек кижи келгеш, мал-маганывысты, эт-севиивисти хавырган. Малывысты Ийи-Тал сумуга аппарып садыпкан. Шүүгү даргазы турган Шинип-Карбы ам бистиң аравыста чок, а прокурор турган Маскыр бо хүннерде Эрзинде чуртта чорду деп дыңнаан мен. Бистиң хөреңгивис хавырып турда [illegible] кижи Чамбаа Сандакович Түлүш Ийи-Талда ам-даа чурттап орар.

Ачамны агарткан дугайында [illegible] бижикти Ийи-Талче [illegible] адынга чорударга, бижик бисте четпээн. Ону алган, [illegible] кижи тывылбаан. Ачавысты агарткан деп дыңнааш, хөреңгивисти эгидип бээрин дилеп, билдиримшиин чорудуптувуска: «Хөреңги [illegible] дугайында документ архивте чок» — деп [illegible] келген. Оозун бодаарга, бистиң мал-маганывысты [illegible]. Ачамны чогум кайы чылда агартып кааны база билдинмес.

Ам бодумнуң чурттап эрткен [illegible] бижикседим. Ынчан Кызылдың № 2 школазынга өөренип турдум. Ачамны тудуп бажындан соонда, мени школадан үндүрген. Корум-чурум-даа үревээн мен, өөредилгем-даа эки турган. Ынчан Улус чырыдыышкын яамызының сайыды турган Лопсаннаарга баарымга: «Ачаң хоругдаттырган-дыр. Аван чаш оолдары-биле арткан, аванга барып дузалаш»— дээш чорудупкан. Ажыы-биле чугаалаарга, «контр оглу» дээш школадан үндүргени ол-дур ийин. Оон эгелээш, кижилерниң хоран болган аксын дыңнап, «контр оглу» диртип, бактың багын көрүп чордум. Кижилерниң бак караан көрүп чораш, ийи чаш дуңмаларым — Хүргүлек биле Чижит-оолду азыражып өстүрүштүм. Хүргүлек ам «Өөк» совхозта ажылдап турар. Чижит-оол «Х Улуг хурал» совхозка ажылдап турган, озал-ондакка таварышкаш өлген.

Чурттаалгамда өөрүшкү-даа көрбейн чордум. Чоок төрел чок безин кижилер дескедээр боор чораан. Оон керезе, хоп-нүгүл, меге медээ тарадып, кижиниң кызымак ажылынга алаараан. «контр оглу» чүге ында ажылдаар турар чүвел дээш баар. Оозун бодаарга, репрессия чылдарында чоң ортузунга шын эвес сургаал ажылын дыка-ла чорудуп [illegible] турган хире.

Ачамны [illegible] чылдагааны Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң чоок төрели кылдыр санаан деп бодаар мен. Өске аъттар-биле бир демей, ачам ажыл амыдыралынга кызымак чораан. Кара-Бүлүүнүң Хавак-Адаа деп черге тараа тарып, сиген кезип амыдырап чорду...

Совет чазактың, Коммунистиг партияның ленинчи өттүр көрүүшкүнүнүң, эде тургустуушкунунуң, ажык-чаңлыг чоруктуң ачызында ындыг чүдек, бужар нүгүлден, хоран мышкаш аас-дылдан адырлып, эктивис бедик, хөрээвис хостуг апардывыс.

Бо чылдың октябрь 5-те № 120 «Тываның аныяктары» солунга М. Дуюңгар материал бижиди. Ында Ховалыг Чанчыпович Нурсаттың «Мемориал» ниитилелдиң дугайында чугаазын шын-дыр деп деткиир мен. Чүге дизе Нурсат ол үеде партия обкомунуң бухгалтери турду. Коммунист кижи чүлениң үг-шиин, ужур-чөвүн билир-ле ыйнаан.

Репрессияга таварышканнардан херээн эттиргеш, хостадып келгеннер бистиң аравыста бар болганда, оларны ынчап кымнар, канчаар байысаап, чүнү нүгүлдеп шаажып, дүрүмге таарышпас кандыг шаажылап кылып турганын сактып, парлалга дамчыштыр чоннга дыңнадыр болза деп күзээр мен.

Чаңгыс дилээм бар: СЭКП Тыва обкомундан, репрессияга таварышканнарны истеп, хынап турар комиссиядан дилээрим болза, ачамның билдинмес чылдагаан-биле тудуп хоругдатканының сонуну, хавыртканы мал-маганывыс, эт-севивис озал партык-тамдык өттүр оон арткан ажы-төлүнге эгидип бээрин арга бар бе азы чок бе? Болбас бадза, чүге?

Салчак-оол ТЮЛЮШ,
Пенсионер
Кызыл район.

ИХМ

Профилактика хемчеглери алзынып турбуже, сөөлгү эр-нүктар дургузунда кем-херек үүлгедир чорукчуларның саны база-ла хөй болган.

Июнь 12-де, дүнекиниң 00 шак 30 минута турда, Кызыл хоорайның чурттакчызы Дадаш-оол Оюндан дыңнадыг келген. Кечил-оол кудумчузунуң 9 дугаар бажыңының кырындан билдинмес кижи курут шилдер-биле ону соктулап турганын дыңнаткан. Шагаа ажылдакчылары народодство ажылдакчызы, 18 харлыг эзирик Александр Фунтиков дээрзин тудуп турар үеде күш көргүзүп удуртанган.

Июнь 12-ниң болгаш 13-че кирип турар дүнеде Г. Мишаниниң бажыңының соңгазын бузуп кирген, 3 оол «Юность» деп телевизорну болгаш 50 акшаны оорлап апарган. Оларның бирээзи 26 харлыг Р. Шаравин тудуп турган. Арткаңнарын дилеп турар.

Эзириктер сергедир чер база курут турбаан. Анаа чаңгыс дүне эжиктеп 42 кижиниң 32-зи хонган. С. Дөөжу, М. Код, А. Курманова деп уруглары хары угаа экелген.

Бажыңнар подвалдарын, подъездилерин милиция ажылдакчылары хынааш, анаа ховуп чыткан эзириктерни тып ап тыкан. 17 харлыг Переленкин биле 18 харлыг Егоров эзирттар бүдүмелдер тыныш олурганнар.

Автобустарга эзирик аңыяктарның саны кызырылбайн турар. Оларга хамаарыштыр хемчеглер база-ла ыңнап турар. Профилактика ажылдары уламчылавышаан.

ТВ Телевидение

ИЮНЬ

Понедельник

ИЮНЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Карак чивеш аразында доктанап». 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Уругвайның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 10.15 «Дайын». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 Уругларга дамчыдылга. 12.30—13.10 «Үе».

• • •

16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Уругвайның шилиндек командалары. 19.15 «Чылги кокпаларынга чугаалар». Хоочун чылаң тудукчузу Ю. А. Орлов дугайында. 19.35 Политиктиг чугаалар. 20.05 «Үе судалы-90» «Бис болгаш экономика». 20.50 «Дайын» Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 22.55 «Кидлер». База катап Маяковскийн дугайында. 23.15 Улуг кижилерге мультфильмнер. 23.25—23.40 Медээлер. 02.45—05.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Камерун биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. Мурнуу Корей биле Испанияның шилиндек командалары. 9.15—9.45 Барымдаалыг телефильм.

КЫЗЫЛДАН

19.50 «Чугула айтырыг көдүрген интервью». Таңды районга болган болуушкуннарга хамаарыштыр. 20.05 «Азы-пелериниң ничаэнтейинге». Реклама. 20.10 Медээлер. 20.15 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.35 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Көдээниң сонуал айтырыглары» «Амыдырал хандырылга албан чери». «Чечек» ательеден репортаж. «Кижи болгаш хоойлу». Медээлер. 21.10 «Саян ээзинде кежээ». «Ак-оолдуң иргили» көрүлде-конкурстуң киржикчилери-биле ужуражышкын.

МОСКВАДАН

22.00 «Үе» 22.30—00.15 Н. В. Гогольдуң чогаалдарын экранчыткан. «Думчук».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чорукканнар». 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.35 «Чурукчу Ю. Селиверстовтуң вертикалы». 21.15 Чуваш телевидение программазы. 21.55—22.00 Коллаж.

Вторник

ИЮНЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дайын». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 «Литературжу Иркутск». 10.15—11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Камерун биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 12.30 «Үе». 13.10 Концерт. 13.55—15.30 Российаның партия конференциязының ажылдыышкыны. 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Камерун биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 19.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле Румынияның шилиндек командалары. 20.15 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 20.45 «Дайын». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Чугула айтырыг көдүрген интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей фестивалында. 23.00 «Антиковүрүт Москва—Брюссель». 23.30—23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Аргентинаның, Румынияның шилиндек командалары. 9.15 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 9.20—9.55 Б. Николаевтиң күүселдезинге орус улустуң ырлары болгаш романстары. 13.55—16.00 Российаның партия конференциязының ажылдаашкыны.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Ч. Ондар — «Чарба, шаапа болгаш ынакшыл». Шии.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Аяң тевүү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Пионерлер чайы». «ЦА» көргускен. Чүү кылдынганыл?. 20.45 Медээлер. 20.50 Чарлалдар. реклама.

МОСКВАДАН

21.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 22.00 «Үе». 22.30 Улусчу аялгалар. 22.45—01.05 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. ГФР биле Колумбияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.35 «Барык ынакшыл төөгүзү». Уран-чечен фильм. 19.45 Мультфильм. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

ИЮНЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Молдавияның хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Австрия биле АКШ-тың шилиндек командалары. 10.15 «Дайын». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.30 Уругларга дамчыдылга. 12.30—13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 19.15 Крис Кельми ырлаар. 19.30 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 20.45 «Дайын». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула айтырыг көдүрген интервью. 22.45 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 23.05 «Мюзиклдер, мюзиклдер». 23.35—23.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Югославия биле Каттышкан Араб Эмираттарның шилиндек командалары. 9.15 Барымдаалыг телефильм. 9.45 Барымдаалыг фильм. 10.15—11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 17.00 Коллаж. 17.05 «Варшаваның көге-буталары». Уран-чечен фильм. (Польша).

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Дайынчы аалар». Чита телевидениезиниң программазы. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Тываның Күрархивиниң 60 чылы». Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 01.45 Российаның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

ИЮНЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Эртем медээчизи. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Шотландияның шилиндек командалары. 10.15 — 11.30 «Дайын». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Шотландияның шилиндек командалары. 19.15 «50×50». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага капсырылга. 20.50 «Дайын». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Чугула айтырыг көдүрген интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 23.00 «Венада час. И. Штраус». (Австрияның ТВ-зи). 23.30— 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Швеция биле Коста-Риканың шилиндек командалары. 9.15 Уругларга фильм. «Үр сактып чоруурум». 1-ги сериязы. 10.20 — 10.50 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 17.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер. 18.45 «Аяң тевүү». Үндүрүлгеде: Медээлер. Улуг-Хем райондан солуннар репортаж. «Кеземче хрониказы». 19.15 «Кем-херек үүлгединишкиниң доктаалдыр». Улус депутаттарының хоорай Совединиң ээлчег чок сессиязындан репортаж.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Российаның партия конференциязында. 22.45 — 04.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Испанияның шилиндек командалары. Төңгелде — Российаның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 «Бо ээлептиг айдың тырык». Уран-чечен фильм. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ИЮНЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Найыралдың меридианнары. Концерт. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Египеттиң шилиндек командалары. 20.15 «Дайын». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 11.30 «Тиилекчилер» 12.30—13.10 «Үе».

• • •

16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Ирландия биле Голландияның шилиндек командалары. 19.15 «Ырыны сактып ал». Улуг кижилерге болгаш уругларга. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Тиссаның ырлары» Хөгжүмнүг телефильм (Венгрия). 20.05 Барымдаалыг фильм 20.50 «Дайын» Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Чугула айтырыг көдүрген интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 23.00 Брэйн ринг «Чүү? Каяа? Кажан?». 23.45 «Көрүүшкүн». 01.15 — 01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Мурнуу Корей биле Уругвайның шилиндек командалары. 9.15 Уругларга фильм. «Үр сактып чоруурум». 2-ги сериязы. 10.20 — 11.20 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Ирландия биле Голландияның шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Саян ээзинде кежээ». 19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Бистиң аалчыларывыс». Даг-Алтайның театр уран чүүлдүң ажылдакчылары-биле ужуражышкын. 19.50 Чарлалдар. «Немелде пенсия» деп реклама. «Кээргел чок таварылга».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 01.45 Российаның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

ИЮНЬ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Авам, ачам база мен. 9.05 «Ойна, гармонь». 9.45 «Дайын». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 10.55 «Бурда моден» [illegible] 11.25 «Партнер» Коммерция медээчизи. 11.55 Эртем-тайылбырлыг кино лекториязы. 12.55 Н. Губенконуң режиссерлаан фильмнери. «Солдат фронттан чедип келген». 14.25 Чогаалчы Сергей Залыгин. 15.10 Д. Хворостовский П. И. Чайковскийниң романстарын ырлаар күүседир. 15.40 Барымдаалыг телефильм. 16.55 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 16.55 Политиктиг диалогтар. 17.55 «Улуг кижилер — уругларга». Уругларның камгалалының делегей хүнүнде Москвага болуп эрткен аңы-бүрү чеврелгелериниң көргүзүглери. 19.15 Делегей [illegible] 20.00 ХТК-90. 22.00 «Үе». 22.30 [illegible] 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 01.00 «Дүн ортузунга [illegible]». 02.45 — 03.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Карусель». Уран-чечен телефильм. 9.25 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. 1932-33 чылдар дугайында барымдаалыг телефильм. 9.55 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 10.55 «Маадырның саны». Шии. 13.15 «Чер дээш бистиң дүвүреливис». Братскиде экологтуг байдал дугайында барымдаалыг фильм. 14.15 «Чадаларны өрү». Барымдаалыг фильм. 14.25 «Совет Россия» видеоканал. 16.55 «Бистиң чурттап турар оранывыс». Режиссер М. Литвяковтуң барымдаалыг фильмнери. «Берге уруглар», «Байырлыг, ваай», «Ындыг чылдактар бар». 17.55 М. Ворфоломеев — Ак-кызыл куш ужуп чораан». Телешии. 18.55 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. Чапсарда (19.55) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.10 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.55 Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнериниң программазы: «Суббота кежээзи», «Термометр», «Үш акша». 22.00 «Үе». 22.30 — 23.35 Дүнеки сеанс. «6 крон дээш ревю». Уран-чечен фильм. (Чехословакия).

Воскресенье

ИЮНЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тыраажы. 9.00 Эртен шак. Уругларга дамчыдылга. 10.00 Ада-чурттуң [illegible] 11.00 Эртенги [illegible] программа. 11.30 «Делегейни [illegible]» Алманах. 12.30 «Кадныншааа». 13.15 «Найыралдың меридианнары» «Шил доза рубин» ансамбль [illegible] (Югославия). 13.30 Мультфильм. 14.15 «Кадындар дамчыдылгага». Панорама. 15.30 Нептередеглей хөгжүмде чаа чүүлдер. 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 19.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.00 [illegible] «Чугаа дыңнавас ава». Мультфильм. «Мурнуку шаа алаанда алажыгаш». Уран-чечен фильм. 22.00 «Үе». 22.30 Менге чүүлдер дугайында болааллар. 22.45 — 01.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 10.15 «Кижиниң салым-чолу». Уран-чечен фильм. 11.55 «Реформа» фонд. 12.40 Орус чугаа. 13.10 «Содружество» видеоканал. 16.40 «Совет Россия» видеоканал. 19.10 «Планета». Делегей программазы. 20.10 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.25 [illegible] концерти. 22.00 «Үе». 22.30 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 23.30 «Хүн кижи бүрүзүнге чыып турар». Уран-чечен фильм. 01.00—01.50 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда.

Чарлалдар бюрозу

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Чаа-Хөлдүң № 6 профтехучилищези 1990-1991 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Училищеге 9 болгаш 11 класстарны дооскан 15 тен 30 харлыг назылыг оолдарны болгаш уругларны хүлээп алыр.

9 классты доосканнар училищеге ийи чыл өөренгеш, дараазында мергежилдиг бооп: калбак мергежилдиг тракторист-машинист, ногаа мастери, шоферлекчи-бызаңчы [illegible] электромонтеру.

10—11 класстарны доосканнар дашчы, печник, штукатур мергежилдерге 6 ай өөренир. Штукатур-малярга — бир чыл, тудуг мастеринге — бир чыл, дипломнуг кочегарларга 3 ай өөренир. Чыраа Бажы салбырга өөренгеннер калбак мергежилдиг механизатор болгаш автокран башкарыкчызы мергежилдиг болур.

Өөренирин күзээннер дараазында документилерни ап алгаш келир: директорнуң адынга билдириишкин, билиниң дугайында документ, № 286 хевирниң эмчи шинчилгези, чурттап турар черинден шынзылга, паспорт азы төрүттүнгениниң дугайында шынзылга, 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, өөренип азы ажылдап турган черинден шынзылга.

⊙

1990 чылдың июнь 29-та ажыттынар Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязынга чугаалажыр «Республикада кем-херек үүлгедир чорукка удур демисел талазы-биле соңгаарладыр болбас хемчеглер дугайында» деп айтырыгны бедик деткиирнинге идепкейлиг киржирнинге республиканың улус депутаттарын болгаш бүгү ажылчы чонун Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму кыйгырып тур.

Бо айтырыг талазы-биле бодалдарын, санал-оналдарын Дээди Советтиң Президиумунга болгаш Министрлер Чөвүлелинге бижип киирип азы 2-26-84, 2-10-16, 2-24-04, 3-38-21 дугаарлыг телефоннарны дамчыштыр чугаалап берип болур силер.

КИНО

ИЮНЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Серебряные трубы» (уругларга фильм) 9.00, «Девять кругов ада» (2 сериялыг) 10.30, 13.20, 16.10, 19.10 шактарда.

Видеозал: «Бронсон Ли — чемпион» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кащей бессмертный» 9.00, 13.50, «Черные ступни» 10.20, «Горький можжевельник» 12.10, «Ситара» (2 сериялыг) 13.10, 17.50, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Как Вас теперь называть?» 12.00, «Зита и Гита» (2 сериялыг) 14.00, «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг) 16.50, «Легенда о матери» 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чаа киночымыгды № 28 10.00, «Авария» — дочь мента» 11.10, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Хроника Сатаны — младшего» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, «Стук в дверь» 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Как проводят каникулы Болек и Лёлек» 13.00, «Месть и закон» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

ИЮНЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Конец сезона мороженого» (ПНР) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Королевство кривых зеркал» 10.00, «Человек со стальными кулаками» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночымыны № 12 9.00, 13.40, «Ко мне Мухтар!» 10.20, «Попутного ветра, «Синяя птица»!» 12.00, «Белый велосипед» 17.40, «Девять кругов ада» (2 сериялыг) 15.00, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Ярость мести» 14.00, «Самрат» (2 сериялыг) 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ситара» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: Чаа киночымыгды № 28 10.00, «Авария» — дочь мента» 11.10, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Хроника Сатаны-младшего» (2 сериялыг) 16.30, 19.00 шактарда.

ТЕАТР

Кызылдың уран чүүл училищезиниң театр актерунуң талазы-биле салбыры Е. Шварцтың «Снежная королева» деп шииниң [illegible] камгалалдары-биле көргүзер.

Эгелээри июнь 17-де 12 шакта.

667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арнемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солунга келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арын
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 433 ТС—01000.

Библиотека
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 19 вторник № 138 (14338)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 көп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

12 ХУУ АРТКАН

Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының коллективи чайгы чайлаар чазгаа өттүг чериче — Чайлаг-Хемче көже берген. Аңаа чеде бергениниң баштайгы хүннеринден-не эгелээш, сүт саалдазы көвүдей берген. Саанчыларның, инек кадарчыларының ажылын ферманың бригадири Анатолий Иргит багай эвес удуртуп, оларның амыдырал-чуртталгазынче доктаамал кичээнгейни салып турар.

Бирги чартык чылда ферма кырынга 3350 центнер сүт саар планныг. Элбек сугдуг, эки оъттуг черге барган соонда саалда көвүдей бергенинден кырынга 3120 центнер сүттү дүүнге чедир сатнан. Күүсетсе четтиир планының 12 хуузу арткан. Ону бо айның соолгу декадазында боттандырып шыдаар.

БАЛЕТ АРТИСТЕРИ

Чайгы чылыг үеле черле мындыг: культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары найыралдың доңун улам быжыглап, уран талантызын кожа-хелбээ девискээрлерниң чонунга бараалгадып чедип келир. Алтай болгаш бурят артистерниң аалдарынче үдеп кааргывыс билек, Фрунзе хоорайның балет училищезиниң аныяк артистери Кызылда чедип келген. Ол коллективти Айдай Шукурнекова удуртуп чорууп.

Олар башкыларлыг-биле кады 25 кижи келген. Аалчылар баштайгы концертин дүүн Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң ажыл-ишчилеринге бараалгаткан. Дараазында хүннерде олар Тожунуң совхозтаовинга, Туран хоорайга, Шамбалыг, Бүрен-Аксы суурларга аалдап чедерлер.

ЧАА ТУДУГДА БАРГАН

«Кызыл» агрофирмага хамааржыр «Херел» кооперативтиң тудугжулары вайысылалдың төвүнде тудут лабораториязының кол корпузуң тудуун доозупкан. Олар дөрт каът тудугну кызыа хуусаада бүрүн тудуп, эрткен айларда багай эвес ажылдаанар.

Ам ол тудугнуң крыжазын шывары арткан. Орта удавас шеверлекчилер четкилеп кээр.

Баян-оол Монгушка удурткан тудугжуларның бо коллективи чаа черже — Кызыл районнуң Элегес-Аксы суурже чорупбарган. Олар аңаа ортумак школа тудуун кылырлар. Ол тудугжу коллектив чаа объектиниң таваан салып кириптер.

БӨГҮН

ДЭЭРГЕ МАРГЫЛДАА

Бөгүн хүндүлүүнүң 15 шакта «Совет Тываның 5 чыл оюу» стадионга Сибирь зоназының болгаш Ырак[illegible] Чөөн чуктуң дельтапланериниң спорт талазы-биле маргылдаазының ажыдыышкыны болур.

Красноярск, Хабаровск, Приморье крайларының, Якут, Бурят, Тыва АССР-лерниң, Иркутск, Чита, Амур, Магадан, Камчатка, Сахалин областарының шилилдеге командалары 9 хүн дургузунда Боом тааңга боттарының кужун шенежип көрүңчүлеңге бүгү-ле аргамергежилин сонуургадыры. Алтыкен чылгы маргылдааның тиилекчизи Чита областың командазы бо удаада база күштүүн бадытгадыышкын оралдажыр. Бистиң республиканың командазының бедиктели база-ла шыырак.

АЖЫЛ, НАЙЫРАЛ ДОҢНАШТЫРГАН

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглаар фабриказында бөдүүн руданың даг-дүгү арыглаар цехтиң Николай Сарыгларга удурткан № 5 технологтуг ээлчээ шалыпчы ажылдап, планныг даалгаларын доктаамал ажыр күүседип келгенин, эрткен айларда чеди айгы сорттуг 6097 тонна даг-дүгү бүдүрерин 6108 тоннага чедиргенин, 459 муң 500 рубльдиң нормативтиг арыг продукциязын алыр тургаш, херек кырында ону 553 муң 200 рубльге боттандырганын цех начальниги Владимир Миронович Чичкевич чугаалааш, ажылчыннарның боттарынга ужуражып, ажыл-ишти-биле таныжарын сүмелээн. Чөпсүндүм. Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре диңнир болгай.

Кара-Даш сынарының эгиннеринге деңнештир бедии үне берген он дөрт каът бажыңның иштинде эптеп тургускан электри кужу-биле чай-чапсар чок аразында харылзаалыг хөделип, даг-дүгүн рудадан сорт аайы-биле ылгап турар иарын автоматтыг дериглерни, механизмнерни, конвейерлерни, хемээр приборларны, телевидео-аппаратураларны бо ээлчегде 49 кижи хүлээп алгаш, дүнхүн дивейн ажылдап чанчыккан. Оларның шуптузу тускай курстар, ортумак, дээди техниктиг өөредилге черлерин дооскан аңгы-аңгы мергежилдиң кижилери-дир. Хөй-ниитиниң ажылдарынга шупту киржип, спортчу маргылдаалар, оюн-тоглаа, дыштаныга кежээлеринге кады чорууп болгаш чаңгызы шуптузу, шуптузу чаңгызы дээш туржур, ботботтарын деткижеринден ажылдап озалдаар, арага-дарыже сундулаар, корум-чурум хажыдар чоруктар дугайында чугаа болбастаан. Эки ажылы, үлегерлиг сагылга-чуруму, идепкейлиг, иницативчизи-биле өске өөрүнден ылгалып кестүр кижилер кайы хөй. Машинистер Зинаида Байыр, Людмила Куулар, мастер-технолог Елена Шахурина, продукция саавалакчылары Александр Кочкин, Сергей Салчак, дериглер таарыштырыкчылары Светлана Содунам, Борис Майны, оператор Елизавета Мельных, цехче руда шуулуштурукчузу Анна Балчын, мастер Роза Попова болгаш өскелерин-даа оларга хамаарыштырып болур. Оларның чамдыызының чугааларындан үзүндүлерни адаандан домчузу-биле киирдим.

Александр Кочкин: — Якут АССР-ниң Усть-Нера районунга өстүм. Төрүттүнген черимни сооктуң полюзу Оймякон дээр. Красноярскиниң өңнүг металлдар институдунга өөренип тургаш, «Дөн-Терезин» совхоз чурттуг Оксана дээр тыва кыс-биле таныжкаш, ийис уруглардыг апардывыс. бот-өөредилгеже шилчиттирип алгаш, мында кээп даг-дүгү савалаар машинаны башкарып тур мен. Уруглармыс улгады бээрге, кады доозарын, мапаа ажылдаар, чурттаарын сүмелештивис.

Борис Майны: — Бай-Тайганың Шуйга ортумак школазын доозуп, шериг албаны эрттиргеш, мапаа кээп ажылдаанымдан бээр 6 чыл ажа берди. Бо аразында эш-өөрүмнүң хуузазы-биле үш аңгы мергежилди шингээдип алдым. Найырал, деткиниче турда, ажылдаары чиик-тир.

Роза Попова: — Адым, фамилиям орус-даа бол, авам, ачам — татарлар. Казах ССР-ниң Джтыгара хоорайга даг техникуму доозкаш, хуваалда ёзугаар мапаа ажылдааным 9 чыл ашкан. Ийи чыл мурнунда савалакчылар мастеринге томуйлаан. Бисте 10 кижи бар. Ажылчыннар Седип-оол Кууларны, Александр Кочкинни, СЭКП кежигүнү Сергей Салчакты мактавас арга чок. Ээлчегиниң бүдүрген продукциязының деңнээзи, сорттары, шынары бистиң канчаар ажылдаарывыстан хамааржыр.

Елена Шахурина: — Красноярскиниң өңнүг металлдар институдун доосках кээримге, ээлчегиниң технологунуң эргедужаалынга хүлээп алган. Ам бо хүннерде ээлчегиниң улуг мастери шелээже үнген, ооң орнун база дакпырлап тур мен. Тус черге чаңчыгып, коллективке ижигип, ынакшылымны моон тып, тыва чонну терелзиве бердим.

Улуг чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан келген өске аймак-сөөк кижилерниң салым-чолуун кады деңниг ажыл-иш, найырал доңнаштырган. Оларның сеткил-сагыжы сергек, кылган чүүлү бүдүнгүр. Аңаа чорук туруму, ээлчегиниң ажылы дооступ, түңнелин үндүрген. Алды шак дургузунда 79.3 тонна даг-дүгү воштаар планын 91 тоннага чедирген болган.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

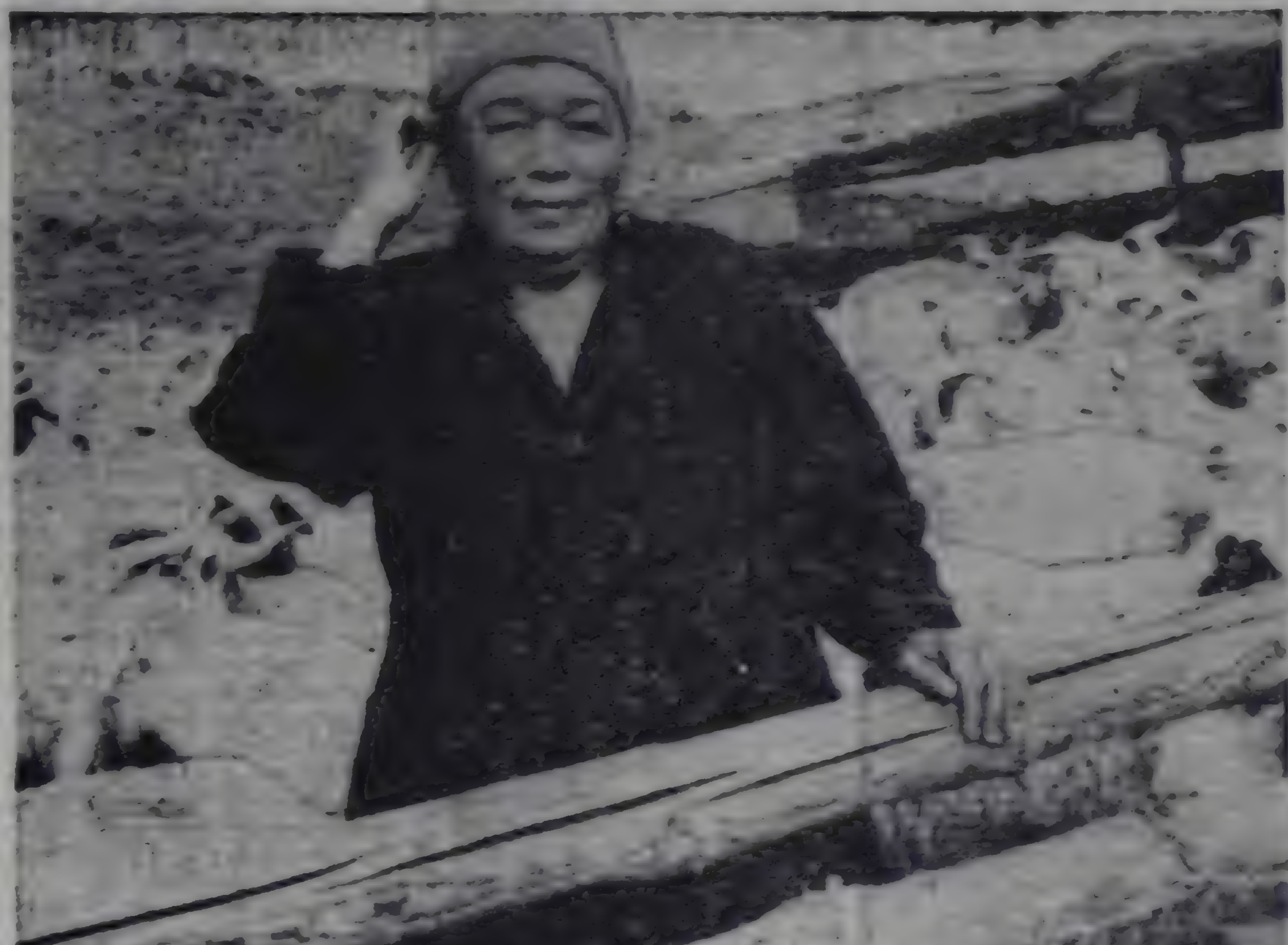

Өөрүнүн Ак-Даштааш. Кадый-Бажылааш, малын малдап чоруптар малчыннар бар. Суг-Шалында аът баштыг баглаашты аалда келдивис. «Торгалыг» совхозтуг чүс бежен ажыг хуналарын кадарган малчын Түлүш Сундуй-оолович Алдын-оолдуң аалы ол. Кажаа долу шээр мал кежгенин чыдырлар. Ирбитейниң бо малчыны хуналарын алды чыл ажыр кадарып, чылдың кандыг-даа берге үелеринден онча-менди эрттирип келген.

— Эрткен чылдың кыжы бистиниге база берге болду. Хамык малды чудатпас дээш кызымак ажылдадывыс — деп, малчынның кадайы Валентина Кыргысовна Ажы чугаазын эгеледи. Бо черниң оът-сигени шоолуг үнмээн. Оларлыг черлер эвээш, кандалдашкымны канчаарыл деп чугаалажып турдувус. Оларның чайлаар черисерии. Эки оларлыг черлер мында эвээш эвес дээрзин билип алдывыс.

Мал чеми белеткээр үе дораан келир. Сиген кезер черлерни суггарбааже хоржок. Республиканың Наалдымы база чоокшулаан. Аңаа эки түңнелдер херек. Хуналар кадарчылары кадарган малының дүгүн кыргааш, дужаапкаш, планын база күүседип алган.

ЧУРУКТА: Өөрүнүн «Торгалыг» совхозта малчын Валентина Ажы.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Хлеб болгаш тараа продуктуларынга үүрмектеп садар өртектерни улгаттырар талазы-биле ССРЭ чазааның саналдарының дугайында

ССРЭ-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Хлеб болгаш тараа продуктуларынга үүрмектеп садар өртектерни улгаттырар болгаш күрүне бюджединиң хереңгилериниң күселы-биле чонга акша немеп бээр талазы-биле ССРЭ чазааның саналын сайгарып көргеш, ССРЭ-ниң Дээди Седи ук саналдарны хүлээп алырын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларының күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары-биле ылап-ла чугаалажып көөрү, оларның биле дугуржуру негеттинип турар деп санап тур.

Ону болгаш ол ышкаш «1990 чылда ССРЭ-ниң Күрүне бюджединиң дугайында» 1989 чылдың октябрь 31-де хүлээп алдынган Хоойлуну база «Херегледе рыноггун турумчудуп быжыглаар болгаш өртектерге күрүне контрольюн күштелдирер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың ноябрь 20-де хүлээп алган доктаалын барымдаалап көргеш, 1990 чылда чүгүле херектээни бараанчарынга, ооң иштинде хлеб, хлеб-булочка кылыгларынга, макарон кылыгларынга, крупаларга, бобы аймаанга өртектер өстүрерин хоруур, хлеб болгаш тараа продуктуларының өртээн өстүрер дугайында айтырыгны эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтери база Министрлер Чөвүлелдери-биле сайгарып дугурушкаш, оларның саналын барымдаалап көргеш, бо айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дараазында сессиязынга киирип кээрин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың июнь 14.

ДЕЛЕГАЦИЯЛАР ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРИНИҢ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫ

Россияның партия конференциязының ажылынга киржир-биле келген РСФСР-ниң край, область партия организацияларының делегацияларының төлээлекчилер чөвүлелиниң хуралы июнь 16-да М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле эрткен. Хуралга конференцияның хүн айтырыының, ажылының чорумунуң болгаш регламентизиниң дугайында айтырыгларны дугуржуп чугаалашкан. Аңаа өске-даа айтырыгларны сайгарып көрген.

Хуралдың ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери, кежигүнге кандидаттар, СЭКП ТК-ның секретарьлары, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң болгаш Россияның партия конференциязының белеткел комитединиң кежигүннери киришкен.

(СЭТА).

Бодалдарым, саналдарым

ЧОННУҢ ҮНҮН, СҮМЕЗИН ДЫҢНААР

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге уткуштур коммунистер база партия кежигүнү эвестер-даа солуннар арынынарынга боттарының сагыш-сеткилин өйүп чоруур айтырыгларының дугайын бо-ла бижиир-дир. Ооң сорулгазы болза бистиң удуртуп баштаар даргаларывыс мынчаар-мынчаар ажылдаар болза деп сүмелеп, хуза кадарын-на бодап турар деп, бодаар, мындыг кижи-дир мен.

Шынап-ла, күш-ажылдын хоочуннары, ажылды холу-биле кылып чораан кижилер — Ф. Сегленмей, Д. Шактар, М. Шыырап база Е. Курносенко-даа черни ажыглаар, мал-маганны өстүрер, тараа тарыыр дугайында боттарының саналдарын бижиглеңи. Ол сүмелер болза, кайы-бир ажылагыйның удуртукчуларынга дорт хамаарышкан. Ол автортар кылып чүве тыппааныңдан сээзин «шокарлап» бербээн-не болгай. Амгы эде тургустунуушкунга киржип дээн күзели-дир деп билир мен.

Мен бодум Бай-Тайга районнуң Хемчик-Бажы чурттуг кижи мен. Ол черимни эрткен оруум ам кээп угаады бергеш, сактып олур мен. Малчын чон чүве. Шаанда Хемчик-Бажынга № 10 арбаа турган. Аңаа хамаарышкан араттарның малы ниитизи-биле 10 муң чедип турганын архив документилеринден-даа көрүп болур. Ам Хемчик-Бажынга малчыннар колдуунда чүгле чайын баар апарган, а кыжын сарлык кадарчылары ийи-бир-ле кодан кыштаар. Ол чүл? Оларларны чөп ажыглап турарывыстың херечизи бе? Эң ылангыя чайгы одарлар эндерик: Хемчиктиң чогум бажы, Ары-Хем, Чоон-Хем, Хоолааш баштары, ооң аңгыда, Сары-Ыяш бажы, Хемчиктиң он талазында Согуналыг-Чарык, Берт-Чарык, Булуктуг-Чарык, Аал-Оруу, Шивилиг-Кара-Суг баштары деп магалыг чайлагдар бар. Бо сөөлгү аалап тайгаларымга ам аалдар шуут чайлавастаан. Шын харын, ынаар чүгле аът-шары-биле көжер, машина-техника углаан-даа херек чок. Хемчик-Бажынга хөй аалдар кыштап турган. Чогум чайгы оларларга четпес дээрден башка, ажырбас чөп. Хайыраан оларларны каглыынганын, харааданчыын!

Хемчик-Бажынга мал чемин база белеткеп ап болур. Шаанда тарааны, суланы белеке тарып турган. Суг-суггат дээрге четчиир, арыктар-даа эндерик. Ам орта мелени бэзин тарып болур деп дорт чугаалаар мен. Че, ол-даа канчаар, машина-техника четпес черлер мындыг-ла-дыр. А Бай-Тал суурдан ырак эвесте Ак-Терек деп чер бар, шуутла Хемчик уну. Шаанда аңаа тараа тарып турган. База-ла арык-буталыг. Орта ам чазын, күзүн аалдар турар апарган. Одар. Ынчалза-даа Өөрүнүң малчыннарының үлегери-биле кезек черни кажагалааш, суггаргаш, орта база-ла меле тарып ап ажыглаза. Ол чоок-кавыда хөй кыштаг бар. Малга кол чүве бааза-ла болгай: кажаа-хораа, сиген.

Хемчик-Бажынга өшку бөлгалазы эртжен чылын көргүзүглер талазы-биле республикада он дээре коллективтерниң бирээзи болган. Эки-дээр Өөрүүр мен. А ол коллектив амдыы, чайгы-даа одарларны чуге ээп турарыл? «Бай-Тал» совхозтуң директору Чурупчай Хертек районда ажыл-агыйлар удуртукчуларының бодалдыг угаан корууграрының бирээзи деп билир мен. Совхозунуң чонч ону Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуп алды. Бүдүрел улуг. Ол чорук аңаа чаа чүүлдерни эндеп тывазын, ажылдыр болурун күзээн[illegible]. Бо чылы ажылдаар, арга-мурланып[illegible] ажылдаар. Ийе. Тывынып[illegible].

Бай-Тал суурунуң дугайында Мешкен-Хөл бар. Шык-шынаалыг. Аңаа шаанда муң-муң янзы-бүрү куш, хөөредип чугаалаарга, чазын, күзүн кижидаа удуртпас турган. Ам олар чок. Төтчеглекчилерниң боомонгузундан корткаш дезипкен. Бир-тээ, черлик куштар ооң чораан болганда, азырал куштардан аңаа, ол хөлге азыраза. Тергиин-не.

Арга бар. Өдүректерни, кастарны-даа Кызылда садып турар-дыр. Чазын садып алгаш, чайны өттүр азыраалы, күзүн садыптар, ол-ла-дыр. Аңаа хөй чем-даа херек чок болур вет. Чүге дизе шаанда муң-муң янзы-бүрү куштар ол хөлге, ооң ишкаа-шыгынга [illegible] амыдырап турганнаарыл, кым оларга чем белеткеп берип турган [illegible]. Ол хөлге балыкты база өстүрүп болбас бе? Ында бодунуң байланыры бар, [illegible] [illegible] ол Мешээ. Мешкен-Хөлдүң он талазында Дөрө-Лаг баарында Балыктыг-Суг деп чер бар, хөлге биле суг кирип ыыдап, ону ынча [illegible]. Куш балык эъдин база чиир. Ынчангаш балыкты өстүрүп берээ. Мен-не бодаарымга, шортаны аңаа черле салып өстүрзе ажырбас.

Ол хөлдүң ындыг эргалазын ажыглаар болза, хөй чарылдаа [illegible] үнмес. Чүгле ажылды чеслеп алыры-ла бедир. Ажылдаар улус тыва бээр. База бир курлавыр бар: Хемчик-Бажында Улуг-Белдир деп черде пеш эндерик. Ооң тооруун ажыглаза. Пештүг черлер Чоон-Хемде, Чыңге-Хемде, Алдыы-Үстүү Чээк-Ойларда-даа бар. Төтчеглекчилерден ону камгалааш, «Бай-Тал» совхоз шак ол байлакты ажыглаар ужурлуг. Аңаа база [illegible] [illegible]. Пештүг аргалаар Алдыы-Үстүү Ажыктарда база эндерик. Ажыглаар чүве болза, байлак-ла оршу.

Амгы үеде сонуу, тетчүүлерден номчуурга, хурал[illegible] лааларга тараачын ажылагыйны хөгжүдер деп тургузуп дыр. Бистиң Тываның ам мыңдыг-ла-дыр. Чогум ол [illegible] ажыл-агыйы [illegible]? Тывага ол дөрт ажыл-агыйг [illegible] турар. Мен бодаарымга, [illegible] тыва улустуң [illegible] болгар хүү [illegible] [illegible] [illegible]. Бай [illegible] ол ажыл-агыйы [illegible] бо болза турарым [illegible] болур чүве болза. Хемчик-Бажы ол айын, ында-ла мал-маганны өстүрер, ындыг күзелдиг улус [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] ажылдаавайн турар болгай.

Совхозтуң сарлык кадарчылары, чүгүнүң хөй ишкуурлуг айс «Бай-Тал» совхозта [illegible] эвес. А чаа, [illegible] [illegible] кончуг ажылдап [illegible] ындыг арга-биле ажылдакчаар улус эвээш эвес. Эрткенбарган төөгүвүс-түр, тыва кижилерниң мал-маганындан чарганы, ам болза көөрге, дыка-ла улуг социал чазыг болган деп билир мен. Ам бистиң аныяктарывыс мал-маган ажаап азыраарын эки билбес. Бодап көөрге, тыва эрттаар мал-маганның аажы-чаңын кайы хире эки билир турганнар че? Чылгы мал чаваналай бээрге, ону ашактар боттарыла эмнеп алыр ышкажыгай. Тарааны эмни эттир хөйнү [illegible], ишти хевеген инекти [illegible] [illegible]? Шивегей-биле [illegible] [illegible]. Ам дээрге малчыннар зоовтеринга[illegible] [illegible] [illegible] база эттип турар билип шылап [illegible].

Мээң бо санал-бодалымны [illegible] [illegible] «Бай-Тал» совхозтуң [illegible] Совет [illegible] ажылдакчы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — ажыл-ишчилер [illegible]? Хоочун кижиниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Хемчик-Бажының бо [illegible] [illegible] [illegible] ооң [illegible] [illegible] [illegible].

Дмитрий ОЧУР.
Пенсионер.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

Эрткен хүннерде Съезд Дээди Советтиң комитеттерин болгаш комиссияларын четчелээр ажылды дооскан. Ындыг болзажок, чамдык комитеттерниң кежигүннери чедир соңгуттунмаан. Чижээ, Кемерово областың депутаттары бо удаада Дээди Советтиң комитединге болгаш комиссиязынга бодувустуң төлээлекчивисти киириштирбес бис деп мэдегдээн.

Дээди Советтиң Даргазы Б. Н. Ельцин Дээди Советтиң Даргазының база бир оралакчызының албан-дужаалынга Москва университединиң лабораториязынга эргелекчизи С. М. Шахрайны база катап санал дэп киирген. Депутаттар ол саналды деткээн.

Съездиниң ажылы доостур үезинге чоокшулап келген. Ынчангаш депутаттар июнь 17-де воскресенье ажылын уламчылаан. Хүн айтырыында киирген кол-кол айтырыгларны элээ чугаалажып эгелээн. Республиканың база чер-чер Советтериниң улус депутаттарының статузунуң дугайында, федерализмниң эрге-чагырганың дугайында. РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында хоойлу төлевилгелери чугаалажып, кол деп дугуржулга кылдынган.

РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер айтырыг талазы-биле чыскы илеткелди Дээди Советтиң Даргазының оралакчызы Б. М. Исаев кылган. Хоойлу төлевилгелиниң ол [illegible] айтырыгларынга киргилеп доктааган. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга СЭКП күрүне эрге-чагырганың эргелеп башкарар органнарының ажылынга кылганын киржип ап ден бүрүңү-биле ойталаазын чарлаан болгай. Ынчангаш РСФСР-ниң Конституциязының алдыгы болгаш чедиги чүүлдерин өскертпейн негеттинии келген. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы, өске-даа политиктиг партиялар, а ол ышкаш профэвилелдери, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары болгаш шимчээшкиннери күрүне политиказын ажылдап кылырынга, күрүне болгаш хөй-ниити херектерин эргелеп башкарарынга Советтерге соңгуттурган боттарының төлээлекчилерин дамчыштыр киржир деп ол чүүлдерни таартып доктаадырын төлевилелде саналдап турар.

Илеткелчи соңгуда системазын сайзыраңгаңмызарының, эрге-хоойлуну быжыглаарының, конституция хайгааралын күштелдирериниң айтырыгларынга тодаргай доктааган.

Илеткел талазы биле саналоналдар янзы-бүрү болган. Чижээ, чамдык депутаттар РСФСР-ниң суверенитединиң дугайында декларация хүлээп алдынган төлээде республика конституциязының ол чүүлүн шуут ап каартар деп саналды киирген. Түңнелинде бо хоойлу төлевилелин конституция комиссиязынга чедир ажылдап кылыр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Дараазында депутаттарның статузунуң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашкан. Аңаа хамаарыштыр саналоналдар база-ла хөй болган. Бо төлевилелди чедир ажылдап кылгаш, дараазында Съездиге сайгарып көөр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Съезд ажылын дүүн уламчылаан. (СЭТА).

АЧЫ-ДУЗАЗЫ КАЙЫЛ?

Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң күрүне-кооператив каттыжыышкыны дээр органнзациялапы [illegible] үеде [illegible] [illegible]. [illegible] бээр 2-3 чыл болду бе? [illegible] [illegible] Кызыл [illegible] пиво заводу, эът комбинады, хлеб заводу [illegible] [illegible] [illegible] база [illegible]. Бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] күрүне-кооператив каттыжыышкыны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] амыдырал болуруна даа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] күрүне кооператив [illegible].

Серээ ХЕРТЕК.
Кызыл район.

Наадымга уткуштур

ДӨРТМУҢЧУЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Оларның саны чүгле 3. Олар — шупту «Кок-Тей» совхозтуң Кок-Тей сүт-бараа фермазындан [illegible] Республика чемпиону [illegible] М. И. Бородина ажыл аныгуралының аайы-биле Саян артынче кеже берген. Оон кергүзүү 4155 килограмм турган 1988 чылдың чемпиону Б. Д. Сат анаа 71 килограмм чедир сагбаан. Үшкү түңнелди чедип алган М. С. Монгуш инек бүрүзүнден 1989 чылда 4076 килограмм сүттү саган. Дөмей-ле дөрт муң ажыг. Чемпионга 99 килограмм чедирбээн.

Фермага чеде бээривиске, кол зоотехник Галина Сагоян республика Наадымының телептиг киржикчилериниң бирээзи Махова Сереновна Монгушту номчукчуларга таныштырарын аажок диләэн. Ынчан саанчылар кежээки саалдаже белеткенип, мал чеми шыгжаар складтан инектерге каап бээр чарба ап турда, кок халат кеткен, резина сапогтарлыг, бичежек мага-боттуг, чугаакыр саанчы-биле ужураштывыс. Таныжылгавыс ынчаар эгелээн.

Удаваанда тергежигеш сөөрткен бичии трактор саанчылар чанынга тура дүшту. Савалаттынган шоодайлар чүдүртүнген соонда, саанчылар сарыг-хүрең өңнүг автобуска олурупкаш, чайлаанче үнүпту. Чайлаг ферма төвүнден 10 хире километр черде, хөмүр-даш разрезиниң ындыы талазында ийи кезек черде турар.

Махова Сереновна-биле чугаавыс кежээки саалда үезинде үргүлчүлээн. Кок-Тей фермазынга 22 чыл ажылдаан. Өскен-төрээн сууру Өвүрнүң Солчурдан 1968 чылда кежүп келген. Ол-ла хевээр ук ферманың бут кырынга тургустунарынга, чаартынып хевирлеттинеринге улуг-хуузун киирер дээш балдыр сыылаан.

Аныяк-чалыы чылдарында ол анаа ажылдап эгелээрде чүну-даа чүгле хол-биле кылыр турганын сактып чугаалаан-дыр. Кажаалар безин хирелиг: эргижирей баксыраан, ол-шык, тар-дыкпыш.

Ам ол үе-биле бо хүннерни канчап деңнээр боор. Делгем, чырык, чылыг кажааларга инек саап ижениш, үнелези чаартылгаларның херечизи болуп ажылдап турар.

Инекти кыжын, чайын-даа электриниг саалдада [illegible] Ферма республикада мурнакчы коллективтериниң олуруун баштаавышаан, улам [illegible] бар чыдар. [illegible] ажылдың культуразы экижээн. Инек саар чер арыг-силиг, эмге-сескелиг. Хожудангай ажылдап турарлар чок болган. Ол бүгүге [illegible] саанчы Махова Сереновнаның [illegible] үлегери улуг рольдуг. М. Монгуш өскелер-биле бир дөмей шимчениш, хөделип турар ынкаш-даа бол, ажылдың дуржулгазы ниити чедиишкинден [illegible]

[illegible] Эмнелге пунктузу ажылдап турар. [illegible] Ынаары-биле [illegible] тыннмас, өске-даа аарыгларын шинчип, эмнеп, ажыктыг арга-сүмезин берип турар. Бичии чаштар ясли-садикке хүннээр. Чурттамга тудугтары немешпишаан. Шак мынныг хевирлиг чаартылгалар Махова Сереновнаның маңаа ажылдап келген чылдарының иштинде эләэн хөй болган дээрзин билдингир-дир. Ол бүгүге оон сеткили ала-чайгаар өөрүп келир. Чаңгыс черге доктаамал ажылдаарга аллар, хүндүткелдиг болбазының аргазы чок. Ылангыя саанчы кижиге инек бүрүзүнүң аажы-чаңын ылап билип, өөренип албаска, хөй сүт алыры бергедей бээр.

Бистиң чугаавыс Сарыг-Моюн биле Суглуг-Калчаның саап турда үргүлчүлээн чүве. Ол инектерин эргеледип чассытпышаан, фермазының дүүнгү, бөгүнгү төөгүзүн, кады ажылдап турар эштериниң, удуртур даргаларының дугайында чай кадында хөөреп каап турду.

Оон чугаалааны ышкаш амыдыралдың маңы дүрген, чаңгыс черге таптап турбазыла шынныг. Чоокта чаа совхоз төвүнге беш айны түңнээн байырлыг чыскаал хуралынга шалыпчыларны шаңнап-, мактааныы саанчы дыңнатты. Махова Сереновна бызаа-биле шаңнатканынга аажок өөрүүдүр. Анаа аныяк инек кадарчызы Чечек-оол Ховалыг мырынай аът-биле шаңнаткан.

Махова Сереновна саап турар инектерин мактап, чаптай бээрге, арын-шырайы артында-ла аныяксып, өңгүр-чырык ышкаш көстүр болду.

— Инектерим аразында «артистерим» база бар — дээш, мал чеми каап бээр херекселче айтыпышаан, тайылбырлап-дыр. — Мал чеми салыр тавакка чип чыткан чарбазы төне бээрге, ону ээлери, бистер, эргү кодургеш, долгандырыптарывыска, инек саап турган черин каапкаш, өске талазынче үне бээр боор чүве болгай. Чамдык кажар инектер бистиң мал-биле дескиндирип турар ажылывысты думчуу-биле эптиг кончут илип үндүрүпкеш, саар үезинде турар черинден үндүр кылаштааш, чем салган таваакты думчуу-биле дедир итпишаан, дедир-ле деңги туружунга дескиниш чедип келир. Ол тырыкыланы чорда, чем салыр тавак чарба-биле дола бээр. Мээң инектерим илби-шидиг [illegible]

[illegible]

М. С. Монгуш [illegible] Оон өстүрүп кижижиткени тос уругларының бирээзи Катерина аваның [illegible] ол-ла фермада саанчылап берген.

Нешкилерниң чурттап турары интернационалчы суур чүгле бо хүн-биле чурттаваан турар. Чоокку келир үеде ийичү бүрүзү дөртмуңчу клувунуң кежигүнү апаар. Толуг-догаа бай-шыдалдыывыс элбек сүттен, эъттен хамааржыр. [illegible] кол чүүл ышкажыл. Чогум-на оон ужурунда олар дайысылал Кызылдың чанында ажылдап, чурттап турар болгаш, кандыг негелделиг ижениинин харысалгазын эки билип турар. Көргүзүглер турумчаан. Ферма эрткен беш айларда сүт саалдазының планын ажыр күүсеткен. Саанчыларның ортузунда М. С. Монгуш мурнуку олуругда хевээр.

Мен бодап көөрүмге Махова Сереновнаның амыдырал, ажыл-херээнде не-херээженчин чоргааралы, аас-кежиң долу илереттинген, бүрүн бадыткаттынган. Ол тыва херээжен саанчылардан дөртмуңчуларының бедиин ашканнарының баштайгызы база болур-дур. [illegible] чоргаарал ол эвеспе!

— Мээң амыдыралымның ковлазы узун, ынчалза-даа дорт — мен барык үжен чыл дургузунда саанчылап келдим. Болуумну шынар чок ажыл-биле, халымак чорук-биле кудулдурбейн, арын-нүүр-биле ажылдаарын кызыдып чордум. Чер кырында чурттап турар бүгү-ле кижилерге шак мону — бодунуң херээн төлептиг-биле кылырын, анаа даскан иштин хүндүлеп көөрүн күзээр-дир мен. Бир эвес бис шуптувус ынчаар чурттаар болзувусса, хамык-ла чүве чайгаар айлажы бээр ийик — деп, Махова Сереновнаның байырлажып турувуста түңнээн сөстеринге кым-даа каттыжар дээрзинге бүзүрел артым.

Данзы САЛЧАК.

ЧУРУКТА: М. С. Монгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

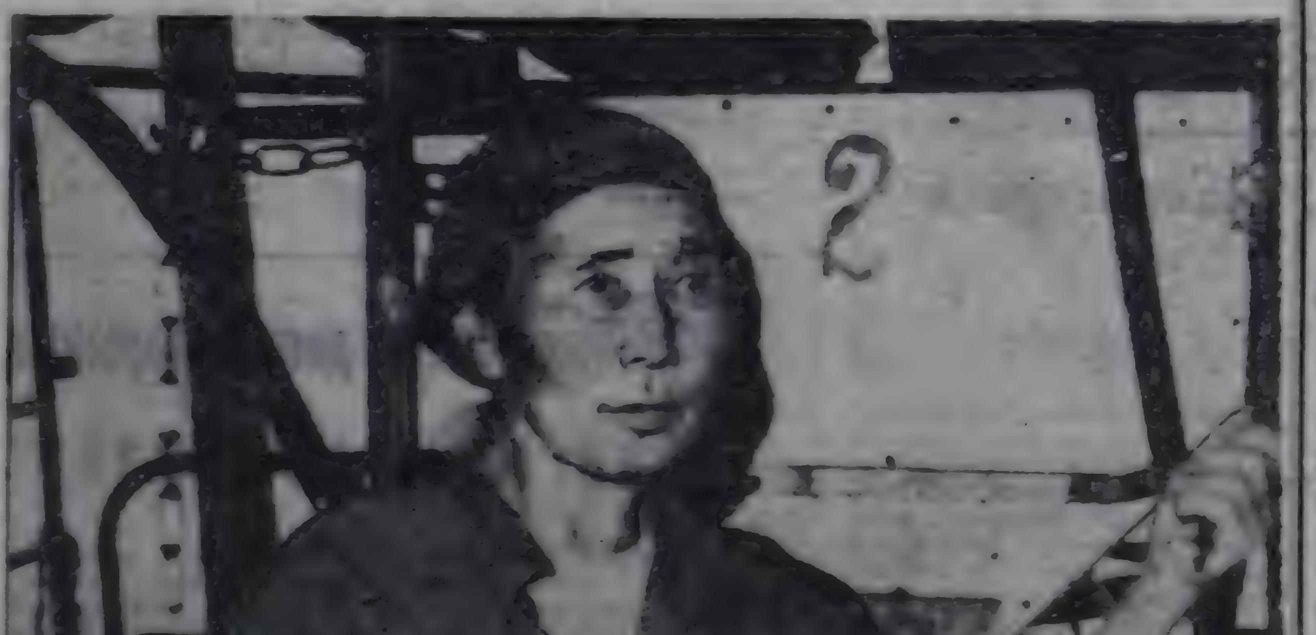

Көску агитация

РАЙОННАР АҢГЫ — БАЙДАЛ БАРЫК ДӨМЕЙ

Бо удаада республиканың [illegible] Күрүне сүлдезинге [illegible] Оларны аалчылар бажыңының кирер эжик бажынга [illegible] метр [illegible] тургузуп каан. Кайы республиканың [illegible]

Ырак-чоокта ажыл-албан ужун келген чорук кижиниң баштай-ла СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң администраттивтиг бажыңынга келир болбайн. Көскү агитация [illegible] иштиг-даштындан эгелээр. Бо удаада Күш-ажылдың аллар түгү анаа ужур эдилевишаан хевээр болду. «Ажыл-ижиниң аллар кылдыр көдүрүптер херээжей мурнакчы бүгү районнап тывылбаан бе?» дээп ге. Ножазында Хүндүлел самбыразы чүгле олар-биле доолган. Анаа көөрде бирги каътта кижи номчуптар, билип аптар, чоргаарланыптар, деңнеп көрүптер чүүлдер хөй чорду. Албан организация, ажылагый, ат-баш, сан-чурагай...

«Социалистиг чарыштың мурнакчы дуржулгазы» деп улуг кара эгениң адаанда эрткен кварталдың чарыжының тиилекчилериниң чедип алган чедиишкиннерин тодаргай көргүзүп турган, айтып, бижип каан. Шак ынчаар районнуң сүт-бараа фермаларының аразында калбарган социалистиг чарышка «Нарын» совхозтуң Шолук-Аксы сүт-бараан фермазы эң дээре түңнелди чедип алганынга өөрүп турдум. Эрткен кыжын бистиң «Шын» солунга бо-ла фермага хамааржыр үнген «Эзилерн шеараш инектер» деп эгелиг чүүлде шүгүмчүлелге коллектив тодаргай ажыл-херектер-биле харыылаан, четпестерин дарый эдип, эде тургустунуп алганнарын моон тодаргай көрүп болур ышкажыл. Коллектив үш айлаа иштинде сүт бүдүрерин 162 хуу, оон иштинде күрүнеге садарын 142.9 хуу күүсеткен чордулар. Маңаа өөрүвейн, чүге өөрүүр боор. Эр-хейлер!

Ол-ла мурнакчы дуржулга булуңунда районнуң септелге-тудуг участогу 111 муң рубльге септелге-тудуг ажылдарын кварталда иштинде кылып турган, ол хүлээлгезин 147 муң рубль кылдыр [illegible] бижээн. База-ла [illegible] саннар! Автотранспорт [illegible] планын 1.5 [illegible] ажыр күүсеткен чорду. [illegible] Көөр ажыл-агый продукциязын бүдүрер болгаш күрүнеге садар талазы-биле боттарының мурнунга туруп турар планнары онаалдаларын күүсеткенин, [illegible] күүсетпээнинер-даа барла. Эът дужаалдазын шупту совхозтар бир деңге ажыр күүсеткен. Ылангыя Ленин аттыг совхоз бедик адын сыкпаан. Оларның бо талазы-биле көргүзүү 112 хуу та деп. Сүт дужаалдазын [illegible] «Чаа орук» арай «агаар» турар, 67.3 хуу дээр-е болур, [illegible] ужурлуг 100 хуунуң чартыындан биче-ле дап дээн ол эвеспе. Чыл планын үспес дээр болза совхозтуң саанчылары бо оът-кок үне берген чайгы чайлы шагда ийи дакпыр күженишкиннег ажылдаарлар дээрзи иле. Бо бүгү биле чергелештир кижи барыы ол-ла чаңгыс черге тура районнуң хойжу бригадаларының, хойжуларының, саанчыларының көргүзүглери-биле база таныжып «четтигиптер».

Административтиг бажыңнаан үнгеш, суурнуң төвүнче утлай бар чорууртга «Чонңуң чаагай чоруу дээш Эрзин район 1990 чылга чедир» деп каан улуг стенд кижиниң кичээнгейин ала-чайгаар хаара тудар чорбаан. Ында, ооң үеде бажында районнуң эң кол байлаа — хой, өшкү, инек, чылгы, теве чиңкектиг беш чүзүн малын өөр бүдүктээр биле турраан. Оон-биле кожа 1990 чылга чедир Аъш-чем программазы боттандырары бил районнуң салган сорулгазын чыыткан. Сан-чурагайларга бүзүрээр чүве болза, айыттынган хуусаага чедир районнуң бир чурттакчызынга онаашкыр чыл санында 64 кг эът, 250 кг сүт, 94 кг картофель онаажыр турган. [illegible] «Бир эвес херек [illegible] чүве болза, тергиин-не-диве» дээр болдулар.

Ол-ынчаш «Эрзин район 12-ги беш чылда» деп өске бир стендиге бижимелдерин кичээнгейлиг номчуп турган, база демги ышкаш [illegible]

[illegible] стендилер [illegible] СССР безин 2 муң [illegible] чедир салыр ап болур эвеспе. 500 олуттуг Культура бажыңын бо бээ чылда тудуп, ажыглалдыг киирттери берге, харын хевер [illegible] көөрде 140 олуттуг [illegible] садыг, автобудугуңнун [illegible] колбаса цеги [illegible] гын шагда ажыглалга киге бертен [illegible] чүүлдер-дир.

Район төвүнде Тайбын кудумчузу бичежек, кыска болза, кол хайнын кудумчуларының бирээзи. Ындыызындаан ийиже, ол көскү агитация-биле бүргүн чүмненген кудумчу. «Ажык-чарлыг чорукту бадыткаар», «Экономиктиг үнедезин реформа», «Эде тургустунуушкуннуң ийиги үе-чадазы чоруп тур», «Өөрен! Боттандыр!» деп каан хевир-көрүштүг лозуң-плакаттар ону долган. Харын барза-барза ол-ла кудумчу бажында бөгүн Культура бажынынга кандыг кино, концерт болур чарлал чаңгыс өңнүг, хевир-көрүш чогу ылап. Ону көргеш, эртэ барып баштап район төвүнге ону эдеп, плакаттар кылыттар чурукчу тывылбазын кижи кайгаар. Ол ышкаш районнуң Культура [illegible] штаттыг чурукчу кижи база бар сураглыг.

Тес-Хем районнуң төвү Самагалдайда Күш-ажылчы алдар тугун 100 баш төрүүр хойга онаашкыр 89 хураганы онча-менди камгалап алган «Оюунку Шыннаа» совхозтуң хойжузу Чечек-оол Туматка алдаржыдып көдүрген болду. 89 хураганы арай өкпеленчиглээ бол, кожалары эрэнчиннерге көөрде, тук алаа маңаа кезээде хос турбазын эскердим. Чүгле ук тукту улам сең киирген» бир чурукта, чүге-ле чүве ийик, саанчы кысты, инек фермазын чураан. Бир-бир болаарга, чүгле саанчыларның ажыл-ижинге турасказын көдүртүнер тук-даа ышкаш. Ону ынчаар чаңгыс талалай чуруур та чүү кижиниң бажынга кирген чүве.

Тес-хемчилерде көскү агитация талазы-биле кожаларынга бир үлегер-чижек боор болур чүве — мурнакчы совхозтары, бүдүрүлгелерин, албан черлерин кижи билип алырда СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң бажыңының эргииниң артаары албан эвес чорду. Бо талазы-биле медээни даштын эртер орук аксынга шилдээш, хоолааш хелкок таптыг кылып, азып каан. Оон халаш эвес кижи райком, райкүүском аадаанда бир дагадан районнуң амыдыралынга дүүштүр болуушга ажыктыг хөй чүүлдерин билип алыр. Чижээ, «Профессия айым-бале тергиинер» деп «хайнак» [illegible]

[illegible] Б. С. Натпак-оол — суурнуң даргазы, С. Т. Дырыг — [illegible] Э. А. Кууругу [illegible] РСФСР-ниң [illegible] күүсеткеннер, хожудаан турар [illegible] черлерниң ажылымак талдыг. Өске бир бижиктиг сугларынга системазы үстүнде организацияларның деңнелинге чедер дизе, ажыл-чорудулгазын чүмү-биле өскертир, эде тургустунуп ужураг дээрзин жесрер бис. Бирээр чугаалаарга, хожудангайлардан уштуңар болза эки деп түңнелге кижи келир. Совхозтарда «Тандысыны», «Кызыгаар», «О. Шыннаа» эрткен кварталда эээн бүдүрүкчүлүг ажылдаан болдулар.

Бир эвес цех, бригада аайы-биле алыр болза, кижиниң кичээнгейин, сонуургалын хаара тудуптар сан-фактылар база хөй. Районда бүгү хөй санныг хойжу бригадалардан 100 хойга онаашкыр 81 хураганы, мал бажын камгалаарын 98.6 хуу күүсеткен «О. Шыннаа» совхозтуң Деспен хойжу бригадазы СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнатканы ында айыттаан. Ол-ла бирги каътта «Дыштаныр хүннуң штавы» деп эгелиг стендижигеште «Бөгүн, даарта, алыс барып чүү чүве силерни сонуургадып болуруул» дээн чижектиг чамдык чүүлдерни бижээш аскан. Чижээ, оон баарынга тура каш хонуктан тес-хемчилерге «Чалыы назын» дээр тыва цирк бөлүү аалдап келирин, тыва, бурят, хакас хүрештерге район чергелиг улуг маргылдаа эртерин, бир эвес Ленинградтың кинониженерлериниң институдунче дарый өөренип кириксээр оолдар, кыстар тыпты берзе, кандыг-кандыг документилер четчелээрин саат чок билип алыры.

Бо бүгү-биле чергелештир мурнакчы ажылдыг үлетпүр, бүдүрүлгелер, тудуг, транспорт черлериниң чарыжының түңнелдерин иштиң-даштында катаптап кааныңга таарзынмадым. База СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң удуртукчуларының, бюро, күүском кежигүннериниң чонну хүлээп алыр хүннери, шактары билдинмес, «чажыт» болуп артпышкан. Ол ышкаш «Массаларның контролюнуң адаанда» болгаш «Комсомолчу прожектор» деп стендилер курут [illegible] материалдар чок турары үени негелдезин [illegible] чорур. Ол [illegible] кудумчуларда [illegible] күш-ажылчы чаа бызычнарже кыйгырыптар көргүзүг материалдары эрзинчилерге көөрде мында чок. Ол ышкаш [illegible] көөрге, [illegible] лозуң-плакаттар ук албан черниң «көрүнчүүзү» болбайн турар.

Районнуң кижи эмнелгезиниң поликлиниказының даштында районда кадык камгалал хөгжүлдезин көргүскен диаграмма-чурук, эрткен-дүшкен кижилерниң кичээнгейин хаара тудар. Чаа кылдынган бо плакаттың ол-баазын дозуузу безин хүнге кыланнап көстүр. Шак оон кижи район чурттакчыларынга онаашкыр дээди эртемниг эмчилер, ортумак медицина персоналы-биле хандырылгазын, чыда эмнедир аргалыг орун санын, эмнелге албан черлерин, ооң дараазында беш чылда планнаттынган өзүлдезин тода билип алыр. Бүгү корпустары барык кожа-кожа чыскаалыпкан бо улуг албан черниң ажыл-ижиниң уг-шиин тодараткан кандыг-бир өске көргүзүг материалы астынмаан. Харын СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлериниң күүседиринче кыйгы салган лозуңнар эмнелгениң ийи-үжү-биле «бүзээлей» берген турар чоорааи. Ында багай чүве чок. Ылангыя ол совет кижиниң кадыкшылын быжыглаар ыдыктыг сорулга-биле холбашкан турган болза. Бо удаада ында домактар кадык камгалалы-биле дүүшпейн турар, анаа эрэңгей ниити сөстер-биле ол долган.

Кандыг-чүү-даа болза көскү агитация ында каракка көскү ышкажыл. Оон кашла базым черде Самагалдай көдээ Совет бажыңын кижи чүгле кырында кинскээн кызыл туктан таныыр алыр. Мында Советтер бажыңы, Совет эрге-чагырга чери туруп турар дээр дугайында херечилээр плакат турбуже, «өскүс» лозуң безин чок. «Багай үлегер-чижек балалыг» дээри ышкаш суур чагыргазы-биле бир дөмей көскү агитацияны тоомчага албас, хаайынга каапас албан черлери хөй: ортумак, долу эвес ортумак школалар, харылзаа чери, коммунал ажыл-агый эргелели, ажаалга бажыңы...

Бис борта ийи кожа районнарының төп суурларында көскү агитация байдалын үениң негелдезинге дүүштүр тургусканы-биле каксы таныштывыс. Моон алгаш көөрге, бо талазы-биле байдал кайы-даа районда эде чаартылганы негел турар.

Седип МОНГАЛ.
«Шынның» корр.

ИВИ БЫШТАА

1960—1970 чылдарда бистиң ынчангы «Май 1» колхозтуң Улуг-Дагта иви фермазының эргелекчизи Ак Деверектиң савалы-биле быштакты малчын өрөгэ бүрүзү кылып, ону колхозка дужаая турду. Оон 1 килограммының өртээ 3 руб. 50 кепеек турган чүве. Эң мыангыя Языйбан Ак, Дарыймаа Хүзенек, Ак Чылжыңнай, Ак Дензиме, Ак Севиче, Ак Дикей олар 150—250 килограмм быштакты дужаап турдулар. Ол дээрге улуг курлавыр-дыр.

Ам совхозта 715 иви төрээн, оон 50 хире хуузун саар болза, чеже хире сүттү азы быштакты ап болур-дур? Быштакты ивижилер боттары кылзу кыштап эккээр аргалыг.

Ам ивини сагбастаан бис. Аныяктар быштак-даа кылырын билбес, оларны өөретпейн турар. А бригадирлер база кол зоотехник-даа ивижилерниң ажы-төлү, иви сүдүн саап чораан хоочуннарның оолдары, кыстары-ла боор чүве-дир. Ивиниң саарга, ооң болу база эвайы-даа чаащ, эмнээрде-даа эптиг боор чүве. Ынчангаш бот-акшалаывышкын үезинде совхозтуң ивилерин саап, оон орулгадан алза чүл?

Дмитрий АИР-САНАА.
Тожу район.

АЛДАЛАА ЧАҢГЫЗЫНГА ЧЕТПЭЭН

Мөңгүн-Тайга районнуң туйбу бүдүрер цеги эрткен чылын республиканга «дыңмээн». Эрткен чылын чайгы сезонда ол цехке 3 миллион хире туйбуну бүдүрген. Районнуң херегледиин долузу-биле хандырып, өскелерге-даа берип турган. Ооң чажыды чүдел? Ында кандыг-даа чажыт чок. Районнуң удуртулгазы ажылдаар күзелдиг, ажылдап билир, ооң уламы-биле акша база алыксаар Кавказ чурттуг эштерни цехтиң ажылын сегидеринче хаара туткан. Ол эштер керээ ёзугаар ажылдап киргеш, цехтиң дериг-херекселин септеп, элиптирип, туйбуну өрттедирде болгар технологияны ажыглаан. Ол технология ёзугаар туйбуну өрттедирде тускай [illegible] херек чок, өрттетпезин туйбуну шаа-биле туйбуну өрттедип болур. Оларның канчаар ажылдап турарын бистиң өөренип алырывыс артык эвес болбайн аан.

«Тыва агропромтүр тудуг» каттыжыышкынынга хамааржыр 6 цех районнарда бар. Ол дээрге Бай-Хаакта, Сарыг-Септе, Шагаан-Арыгда, Бай-Тайгада, Эрзинде, Тожуда цехтер-дир. Каттыжыышкынының 6 цеги эрткен чылдың чайгы сезонда 1 миллион 128 муң туйбуну бүдүрген. Оларның аразындан эң хөй туйбуну Бай-Тайгада цехке бүдүрген — 500 муң туйбу. А Шагаан-Арыгда цех 5-ле муң туйбу бүдүрген. Алды цех чаңгыс цехке канчап четпейн барганыл? Ол дугайында тайылбырлаар болза, «өөттүг чылдагааннар» ындерле бээр, оларның-биле чөпшээрешпес-даа арга чок апаар, олар шөйүдзе-шөйүдзе, канчыл ёзугаар Саян артынче ажа бээр. Ол дээрге цехтерде дериг-херекселдерниң эргилээни тоймагаттынганы, үрелген дериг-херекселдиң септээнинге артык кезектер тывылбазы, цехтерниң дериг-херекселин бедилини-биле ажыглап ажылдап шыдаар специалистерниң, ажылчыннарның бистиң чогу дээш оон-даа өске.

«Тыва агропромтүр тудуг» каттыжыышкынының даргазының оралакчызы боор ажылдаап, туйбу бүдүрер цехтерниң ажылын база харыылап турган Шадринцев дээрзи (бо материалды парлаарынга белеткеп турда ол ажылындан уштунмайн барган) мындыг тайылбыры берген. Ооң чугаазы-биле алырга, туйбу цехтеринге ажылчыннарның хөй удаа солчуп келгениниден дериг-херекселдиң үрелири, тоймагаттынары хөй турган, ооң кадында үрелген дериг-херекселдерин септээринге херек артык кезектерни заводтар шоолуг бербейн турган. Сөөлгү чылдарда артык кезектерни барык бербестээн. Эрткен чылын Кемерово хоорайда заводка каттыжыышкынның төлээлери боттары барып чораан. Ол хиренде завод артык кезектер бербээн. Бо чылдың үшкү кварталында чамдык дериг-херекселдерни каттыжыышкын алыр ужурлуг, ындыг-даа болза, ааа ужурла бүзүрел чогун эш Шадринцев илереткен чүве. А бир эвес кадрлар дугайында чугаалаар болза, тус черниң чурттакчыларының аразында туйбу цехтеринге ажылдап болур хире кижилер бар. Чижээлээрге, Бай-Тайгада туйбу цегинге Валерий Күжүгет удурткан бригада эрткен чылын шору ажылдаан.

А Мөңгүн-Тайгада туйбу цегиниң эки ажылдааныи эш Шадринцев Кавказтан келген ажылчыннарның ажылга кызымаа, техниканы эки билири, кайы-бир черден дуза көөрүн манап олурбайн, боттары хөделип ажылдаары-биле тайылбырлады. Ол шын хевирлиг. Бис чугаалажып олурувуста, Кавказ чурттуг эштерниң бирээзи Шагаан-Арыгда туйбу цегин септээр дээш чүнү кылганын, кандыг артык кезектер тып алганын, кандыг дериг-херекселдерин боттары таарыштыр эде кылып турарын дыңнаткаш барды. Чогум-на ындыг бот-идепкейлиг ажылдаар чорук тус чер чурттуг ажылчыннарда арай-ла чок боор турар ышкажыл. Мындыг болза-биле чөпшээрежип-даа, чөпшээрешпейн-даа барып болур-ла ийикпе.

Сөөлгү үеде бүдүрүлге кооперативтери элээн эки ажылдап турар апарган. «Тыва агропромтүр тудуг» каттыжыышкынының районнарда туйбу цехтерин күрүне-бүдүрүлге кооперативтери кылдыр эде тургузарының дугайында айтырыгны шиитпирлээриниң үези чедип келбээн бе? Күрүне-бүдүрүлге кооперативин тургузуп, туйбу бүдүрүлгезин хевүзеедип болуруунуң арга-дуржулгазы Элегес-Аксында туйбу заводунда бар болгай. Төрелдешкек бүдүрүлге болур туйбу цехтеринге ол арганы чүге ажыглап болбас деп. Завод биле чүгле чылыг үеде ажылдаар туйбу цеги деңнээш херээ бар бе деп айтырыг тургустуунуп кээр чадавас. Бир эвес туйбу цехтерин күрүнениң бүдүрүлге кооперативтери кылдыр эде организастаптар болза, цехтерниң доктаамал ээлери кооператорлар тыптып кээр-дир. Оларның саны 2-3, 4-5 даа кижи боор болгай-ла. Цехтерде дериг-херекселдиң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаары, кышкы үеде ооң тоймагаттынмайн кадагалаттынары дээш олар харыысалгалыг, харын-даа материалдыг сонуургалдыг апаарлар. Оон ынай, ажыл хөй чайгы үеде, ажылчын холдар херек болза, түр када ажылдаар кижилерни кооперативтер ажылга кийрип ап болурлар. Түр када ажылдаан кижилер чүгле кылган ажылының өртээн алыр а күрүне чарынындан ажыр бүдүрген продукция, камналга дээш шалыпны албас ужурлуг. Чайгы үеде өрттетпээн туйбуну кырлавырын туругуп, кыжын ону өрттедип, ажылын уламчылап болур. Оон ынай кооперативтиң кежигүннери кыжын чоңга ачы-дуза чедирер, керээ-биле дээш түр ажылдаарга кезек када ажылдап болгай. Амгы үеде туйбу заводтарын чайгы сезонга чүгле чазын белеткеп ээлээри чаннып апарган. Белеткениш турда, чай ортузу чедип, хөй үе эрте бээр. Бир эвес кооперативтиң кежигүннери цехти чайгы сезонга кыжын белеткеп ап шыдаптар болза, туйбуну апрель айдан октябрь айга чедир бүдүрер.

«Тыва агропромтүр тудуг» бүдүрүлге каттыжыышкынының 6 цеги Мөңгүн-Тайга районнуң чаңгыс туйбу цегиниң бүдүргени продукцияның оол-ла чартыын безин бүдүрүп чадап кааны деңнеп көргеш, мындыг бодалдар тыптып кээр-дир. Кажаңга чедир Кавказтан келген эштерниң ажылынче кызымаанга, ажылдап шыдаарынга, харын-даа оларның хөй акша-төгерик ажылдап ап турарынга магадаар бис. Боттарывыс туткаш, кылыптывыска!

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Хоорай, суурларывыс аян-шинчизи

ЮБИЛЕЙНИҢ ХӨЛЕГЕЛИГ ТАЛАЗЫНДА

Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурнуң 50 чыл оюн эрткен чылын шыырак байырлап эрттиирген. Ындыг болгудаа дег. Чүге дээрге, мында 700 өөреникчиге 3 каът школа, 3 ясли-садик, район эмнелгезиниң немелде тудуглары, садыг-магазиннер, партия райкомунуң болгаш райкүүскомунуң үш каът бажыңы, чуртталга бажыңнары база стадион дээш элээн хөгжээн. Кедээ чурттакчылар чоола-биле бажыңнар [illegible] тудуп ап-даа турар апарган. Хандагайтыже күштүг электрон энергиязы болгаш асфальттыг орук шагда-ла кирип келген. Ону таварыштыр кожа-хелбээ Моол Арат Республика биле база харылзажып турар.

Бо бүгү эки-дир. Ынчалза-даа мурнуку юбилей дыка хөй четпестерин дүй алы берген дег болганда, бо материалды бижип ол мен. Хандагайтының кудумчулары таа, ынчын дээрзиң маңаа келген кижи бүрүзү эскерер. Штакетниктер аразы-биле ийи шыырак кижи каржып эртип шыдавас, кудумчуларның асфальттыг черлери сойлуп калган. Штакетник чавыс болганындан, анаа [illegible] хайгаарал чок хараннар, өшкү, хойлар дойлап каапкан.

Маңаа бир тодаргай чижектен кииргейн. СЭКП райкомунуң болгаш райкүүскомунуң каш каът бажыңының баарында тарып каан чочпак кара талдар турган, а кыжын оларны инектер дойлап каапканындан, ам чүгле сыптары арткан. Элипак ширбиш-ле. Оон ырак эвесте скверде азы сад бар. Оон иштин бок-довураактыг, кижи олуруп, дыштаныптар чаңгыс-даа сандай чок. А ону тыва [illegible] ат-алдарын мөңгежидери-биле тургускан болгай.

Суурда уруглар ойнаар шелчүгештер бар-даа болза, ында куруг шол кажаалаан, иштинде чүнү-даа тарываан, чүнү-даа дериввээн, разыр шил. Хандагайтының чаа школазының девискээринде база чүнү-даа тарываан хевээр. Ленин, Октябрь, Найырал кудумчулары [illegible]

Хандагайтының [illegible] талазында Малчын кудумчузу бар. Ында бажыңнарны чурум чок тутканындан, олар машина балгат чорбас, ыт-куш сеге долган. Суурнуң сайзыралының планы мооң мурнунда турган, ам та канчап барган чүве. Маңаа кижилер бажыңнарын туралаан черинге-ле тудуп ал турары кайгамчык. Райкүүском даргазының оралакчызы Шарбай-оол Куулар безин хуу бажыңын бир кудумчуну дүй тудуп алган. [illegible] Өрт болза, бүдүн [illegible]

[illegible]

СЭКП Өвүр райкомунуң чанында мурнакчыларның чурук херүүн шилдээш, аскан турган. Ам ол чок. Хуруг-херүктүг уяаш октанчан, [illegible] хос самбыра арткан.

Суурдан ырак эвесте чевегерлериң байдалы мырынай чаржыныг. Аңаа төрелдерин ажаага кижилер човаг бээр. Хөөрде бок-чам [illegible] төрелдер хүнүн чурумнуг эрттирерин уттундурган. Ооң кадында, кожазында «Коммунизмче орук» совхозтуң төвү Солчур суурда «кызыл-дустаан» кижилерни база мында ажаап турар 4-5 километр шуудеп тывазының оргиига, чоогунга — чер чедишпес эвес, чевег кылып алза та канчап баар чүве.

Байырлап, аныш часкап тура, юбилейлериң артын талазында четпестеривисти база эскерип, оларны эдип алырының дорт оруктарын тывар ужурлуг бис.

Мадок МОНГУШ.
Өвүр район.

ЧАГААЛАР

Номчукчулар саналдап, сүмелеп, шүгүмчүлеп тур

«Торгалыг» совхозтуң удуртукчуларының кичээнгейинге

ЧЫЛ АШКАН, А ХАРЫЫ СУРАГ

Ындыг эгелиг чагааны Торгалыг суурдан (Өвүр) пенсионер Түвет-оол Тюлюш бистиң редакцияже бижээн. Чагааның [illegible] 1989 чылдың [illegible] «Шын» солунга [illegible] Түвет-оол Тюлюштуң [illegible] бажың [illegible] чугаалап турган. Ынчан «Торгалыг» совхозтуң дирекциязынга, Торгалыг кожууннуң Совет хүрээлелиниң даргазынга редакциядан бажың чорутканы, ол өг-бүлениң чурттаар бажың талазы-биле берге байдалын өөрениң база дугаалаарын кыйгырган. [illegible] редакцияга [illegible]. Ынчалза-даа харыы келбээн.

Бо материал [illegible] Түвет-оол Тюлюш [illegible] бербээнин [illegible]. Бо чылдың март 13-те редакцияже чагаа бижээн болду. Ам оон бээр [illegible] үеде чыдып турарын бижээн. Ол өг-бүлениң 8 (сес) урууглары бажың чогуннаан Чаа-Суурда, Торгалыгга улуг бажыңнарга [illegible] бажың-балгат [illegible].

[illegible] Торгалыгдан харыы сураг [illegible] 3 ай [illegible].

ЭМЧИНИҢ САДЫ

Чербиңия участок эмнелгезиниң эргелекчизи, коммунист, район Советиниң депутады В. С. Савиловту районда билбес кижи чок. Кандыг-даа аарыгның бажын билир, сагыш човангыр, ажылгыр. Эмнелгениң долгандыр херимнеттинген, оон девискээрин аймыглатаан, [illegible] чыжыргана, хадың, талдарны олурткан. Оларны өзеге бүзүлүг ногаан сад болу берген. Оон-биле катай ында картофельди база тарып өстүрүп турар.

А школа-интернаттың чаныңга чылдың-на чаш ыяштар олуртур, оларны өөрөнүп кедергей чараш. [illegible] Оруунга хөй [illegible] чыдып каар. Ажаап, суггарбаска ынчаар [illegible]. Эмнелгезин үлегер алыр болза экии-дир.

Эргелекчи эмчиниң күш-ажылга ынаан кижи кайгаар. Ол кажан-даа оон ажылы чымыштыг, берге болгай. Чурттап олар бажыңын долгандыр [illegible], кызыл-кара, ыт-кады тарымал чечектер. Чайгы үеде оон олуртуп алган ногаан өзүмнери, чечек, [illegible] кыштыр чаттыы чечектелип келген, чер өңүн [illegible] берген турар. Көөрге чараш, оннуу аажок.

Ийи-чангыс эмнелгеге чыткан эмчилерге, бичии хос каттында чаагай чечектер аразында олурупкан, оларның оът-сигенин чурган ооп эмчи. Черле ынчаар, эмнелгениң ескек-даа ажылдакчыларын чүү деп чүү дээр боор, улуг эмчиниң үлегерин өөренгени ындыг ийикпе. Ол [illegible] ийикпе, шуптуу ажылгыр, эмнеп-томнап турда шалыпкын, дузалыг. Ынчангаш бистиң участок эмнелгезин республикада сураглыг. Тываның кайы-даа булуңундан безин чаазарда, Кызылдан-даа чоруткан бижиктиг аарыг кижилер кээп чыдып эмнедип, сеткил ап турар. Оон түңнели — саналдар дептеринде бижиттинген сагыш-сеткилден өөрүп четтиргенин илередиишкиннери.

Эмнелгеде кижилерге бөө чемниң шынарын [illegible] үргүлчү хынап турарындан [illegible] чаагай [illegible] Дүжеле[illegible] Владимир Степанович дежурлуг эмчилер-биле бир демей, бүт кырынга тура хонар. Ол дээрге оон хүлээлгези болбайн аан. Ындыг болгаш аажы-чаңның бүгү талазы-биле кижиниг, ажылгыр мындыг кижиниң чаңгызаг, магадавас аргам чок.

Роман ОЧУР-ООЛ.

Кызыл район.

40 ЧЫЛ БОЛДУМ

«Шын» солунга, республиканың районнарының өске-даа солуннарынга бижикчи болу бергеннимден бээр 40 чыл четти. Мону база бир юбилейим деп санап көөр мен.

Барыын-Хемчик районунуң мурнунда «Чаа амыдырал» амгы «Хемчиктиң сылдызы» солуннарга совхозтарга, албан черлеринде, [illegible] бүдүрүлге черлеринде байдалды чыгдып, четпестерин, чемишкиннерин бижип келдим. Оларның эскерген чүүлүм — «багай чугаалаарга, багай ат-[illegible] бичии [illegible] четпестерин чарладырга чырыдарга, [illegible] дээштиг деп шиитпирлериниң хемчеглерин алыр боор чорду.

Амгы үеде пенсияда болзумза-даа, солунну-биле харылзаам үзүлбейн, бижикчи [illegible] туруп бижиир мен. Ынчангаш бистиң сагыш-сеткилде-чурт амытаннарын бижиктээниң арга-дөмеглелдеринге, мергежилге өөренип, амыдыралда, ажыл-агыйжы [illegible] солунга бижип каапкарарым-дыр мен. Эң ынаным «Сылдыстыгаш» уругларнын солунунга кол сүлде шивеер-биле тывызык, чечен материалдардан бижип турарын сүмелээн.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.

Барыын-Хемчик район.

Ийиги чагаа

ЭЖИК БАКЫЛАВАДЫЛАР

Эргим редакция! Чагаамның харыызын [illegible] четтирдим. Ынчалза-даа силерни чырыкче үндүрер боор деп идегээн кижи мен, хомудап артым. База катап бижип ор мен. Бо хүннерде чедер телевизор [illegible] кижи эжик бакылавадылар.

Мээң оларга чаңгыс-даа багым азы бурууму чок. Кижилерге [illegible] ажы-төлдүг боор. Оларның [illegible] сагыш човаар боор тур. Эмнелгеге кеттирдим. [illegible] үнген мен.

Мен [illegible] улуг [illegible] болгай мен. Ам 46 харлыг мен. Оларның аттарын адаалыг болза ажаан болза эки чүве. Мен ынчаар аарыг [illegible] кижи тавармаан турар чүве.

Силерниң эки күзээшкиннерге четтирдим. Бюллетеньде кевээр мен. Төрелдерим сураг.

Кызат ТОНДУВАЙ.

Улуг-Хем район.

Тываның эм оъттары

Чай дүжүнде школачылар, пенсионерлер аптека албан [illegible] ажыг [illegible] эм оъттарын [illegible] курлавыр. [illegible] кожуун [illegible] түңнеп турар.

[illegible] эм оъттарның [illegible] чаңгыс [illegible] эм оъттарын [illegible].

Тываның девискээри эм оъттар-биле байлак. Амгы үеде 391 хевирниң үнүш турар, үнүштерниң 66 хевири эртем медицинада ажыглап турар. Ол 66 хевирниң чүгле 25-ин Тываның фармациязы бүдүрүлгезинге ажыглап турар. Чүгүм ол кандыг эм оъттарыл? Оларның чамдызын силерге таныштырып көрейн.

Часкы горицвет чечек (чонда алаа турары — адонис, черногорка, стародубка) чүрек, хан-дамыр аарыгларын эмнээринге дузалыг. Чечектелип турган үезинде чечээн, чер кырынга кезээн алыр.

Ине бүрүлүг арга-ыяшта үнген көк-кат чоогунда тулаа оваанчызын (багульник) бола көөрүп болур. Ону гриппте, [illegible] чүстеп аарааңда, хоочураан база чаа эгелээн бронхиттер эмнээринге ажыглаар. Белеткээр үези — май-июнь.

Ваган үнүш пөш, [illegible] арга-ыяш кызыгаар кыжынга үнер. Ол кыш, хардан [illegible] шывазы, арганы [illegible] кирип чорутур үнүш. Оон дазылының хандызын ижип аараш [illegible] олурткаанда, херээжен [illegible] үнүштүң үрүг саваны эрээнлээнде, [illegible] ыттырар балык [illegible] ажыглаар. Эрте [illegible] чечектелир мурнуу чарында, азы орай [illegible] үнүштүң өзүлдези соксай бергенде дазылын алыр.

Тываның [illegible] кыш-кулаа чаагай, [illegible] кат бооржан аңгыда, оон кады бүрүлери эмтиг дээрзин билир. Оон бүрүлерин, казын эрте частан чечектелгиже база кат бышкып келгенинден орай күске чедир чыыр.

Бүрекке даштар тывылганда, ревматизмге удур киш-кулаан бүрүлериниң хандызын ижер. Организмге витаминнер четпестей бергенде (авитаминоз) оон кадын чиир.

Хадын аңның, чараш ыяш болуру-биле чергелештир, янзы-бүрү аарыгларга удур эм кылдыр база ажыглаттынып турар. Оон моңургаларының хандызын организмден өт сарыы база сидик үндүрерде ижер. Чыыр үези — апрель, май. Хадынның чекпелериниң хандызын (чага) организмге айыылдыг ыжык тывылганда, баар, чавана, чем хайындырар органнар аараанда ижер. Ону чыыр дургузунда чыыр, азы чок-ла болза, сентябрьдан майга чедир чыыр болза улам эки.

Тысячелистниктиң өзер чери шынаа-шыктар, арга-арыг кыдыы черлер. Оон бүрүзүнүң кыдыы хензиг кестинчектерлиг, а ол кестинчек бүрүзүнүң кыдыын долгандыр шаарап борбактарлыг. Мону үлүс шаандан тура хан агымыкыны доктаадырынга, балыглар экиртиринге ажыглап келген. Оон чүтле дазылын албас дээрден башка, арткан кезектерин шуптузун чаа чечектелип турда чыыр. Чыыр үези — июнь-сентябрь.

Чамдык эм оъттар чурттаар оран-бажың чанынга, огородка, садка, оруктар кыдыынга үнер. Оларның бирээзи — орук чечээ (подорожник). Оон чаптыны-ла 14 хире мун үрезинни бээр. Чылдар [illegible] чаңгыс [illegible] чечектелип турган үеде оон бүрүлерин чыыр, бүдүктерин эмин эртир үзүп эвес кылдыр сыйгаш, чугажак кылдыр тарады чаткаш, куургадып алыр. Оон хандызы ирингниг база аваа балыглар экиртиринге, органнарда хүлээр аарыгларын соксадырынга дузалыг. Ол ышкаш үлүг-хирниң чем хайындырар чүзүү аарыгларын, азы шүүт чүлүү чок кижилерге база ижирер.

Улуг чистотелда чонда «сараалыгай оъду» дээр. Хараачыгай ужуп чедип кээп турда, үнүш чечектелип эгелээр, куш ужуп чоруп турда, үнүштүң чечектелири соксаар. Үнүштүң чер кырындагы кезээн чечектелип турар үеде дазылын үревези-биле кажныг кезип азы сып алыр. Оон хандызы кеш аарыгларының бажын билир.

Ийи оранныг шагар-оъттуң кыдыглары хирээленчек, дүктелчек бүрүлери чүстер аарыынга дузалыг. Ону шала чавыс аваа шагар-оъттар-биле солуп болбас. Июнь-июль айларда белеткээр.

Пустырник (чүрек оъду) чурттанга чудугларынын чоогунга үнер. Ол 4 азыгалыг дүктелчек бүдүктарлыг сыптыг, холдуң салааларының бир дег, беш аңгы калбак кезектен тургустунган калбак бүрүлерлиг хөй чыл үнер үнүш. Чечээ үүрмек, чыдыг ак-кызыл өңнүг. Сыптың 30 см хирезин бүрүлери, чечектери-биле кады кезип алыр. Чыыр өйү — июнь-август.

Үстүнде адаттынган эм үнүштерден аңгыда, володушка, горец змеиный (змеевик), кок-кат, желтушник, кровохлебка, пижма (девятильник), мать-и-мачеха, чигар-сиген (золотарка), сыын оъду (левзея), алдын оът (золотой корень), шевее (пион, марьин корень), каңгы (чабрец, тимьян), чемериша дээш өске-даа эм оъттар республиканың девискээринде хөй-биле үнүп турар.

Оларның эм шынарын, үнези үнүштерниң чыыр чурумун, үезин, шын куургадырын сагып белеткээриниң улуг хамаарылгалыг. Үнүштерниң сыптарынга, чечектеринге, бүрүлеринге чечектелип турда, кат-чимизинге шуут быжа бергенде, дазылдарынга орай күзүн үнүштерниң чер кырындагы кезээ онуп, уштаттынган бергенде, картынга хөй чудук чыглыр үеде эм болур чүүлдер хөй-биле тыптып чыглыр.

Бүрүлерин, оъттарын, чечектерин чечектелип турар үеде аяс-кайыңда чыыр. Кат-чимисти бышканда чыыр. Дазылдарны довураан каттааш, суг-биле арыдыр чупкаш, кургадыр. Дазылдар, чимистерин баштай хүн караанга кадырыпкан соонда духовкаларга, орус печкаларга, кургадыр херексенде кургадыр.

Бүрүлер, оъттар, чечектерин хүнге кургатпас. Хүн херелдеринде үнүш онуп, кадып, эм шынарларын чидириптер. Салгыннныг, делегейлиг черге, чижээ, сери адаанга, кургадыр.

Кургадып, белеткээн кааның эт хоорайның, районнарының аптекалары хүлээп ап турар.

Валентина КАЛЕДИНА.

«Фармация» бүдүрүлге каттыжышкынының инспектор-провизору.

Эки кижилер дугайында

«...БИЖИП КӨРҮҢЕР»

№ 4 ХПТУ чанында микрорайоннуң бөлүк чурттакчыларындан ындыг эгелиг чагаа редакцияга келген.

Бир хүн хоорайның [illegible] вокзалындан ыраак эвесте турар «Восход» кафениң повары Татьяна Улар-ооловна Монгуш болгаш оон бригадазы-биле таныштым. Кафениң иштинде чырык, арыг-силиг, хөй дыңнадыр чыткан кижилер-даа чок, шелээн чемнениң ап болур.

Татьяна-биле чугаалажы бээримге, бо ол Барыын-Хемчик районнуң Шекпээр суурга төрүттүнгеш, анаа өзүп, ортумак школаны 1975 чылда дооскаш, 1977 чылга чедир төрээн школазынга лаборантылап ажылдап, оон соонда Читаның кооператив техникумун өөренип дооскаш, нииттиниң чемненилге черлериниң техник-технолог тускай эртемин чедип алган болду.

— «Восход» кафеге улуг повар ажылдаан-на чыл аштым. Мурнунда хоорайның ресторан, кафелеринге чем үлээр черге, анаа поварлап-даа ажылдап чордум. Нииттиң-биле чемненилге системазынга 10 чыл аштым. Ажылывыс берге, эртен 12 шак. Оон катында келген кижилерниң чүгле амданныг, чаагай, изиг, чаа чем-биле чемгерериниң аңгыда, оларга эвилең-ээлдек болуп, столдарны, залды ажылдаар черни арыг тургузар болгай...

Бригадада 6 кижи. Оларнын эътке чем кылыр повар Галина Павловна Давва, кассир Валентина Алексеевна Верещагина, зал, столдар арыг-силиг таныштырып турар Лидия Сергеевна Монгуш кафеге ажылдааш, 10 чыл ашкан, колдуу ажылдаан болду.

Планны бисте айдан ашаан. Апрель айда 18 муң рубль планның онаалданы күүседип, майда 19 муң рубль планны 28-те-ле күүседиривис.

Чем ассортиментизи бисте ындыг турбас. Ону байдал-мындыр дээш кандыг [illegible] чылдыктарны кылбас дээр. Балыктан, балык консерваларындан, эъттен (колдуунда улуг өлектиг эът кээр), картофельден база оон-даа өске аштыг чемнерни кылып кылбас бис. Түңнелинде багай эвес шынарлыг чем үнүп кээр-дир — деп, Татьяна Монгуш ажылы-биле таныштырды.

Бодун кээрге, ортумак чурттуг, чазык арын-шырайлыг, чугаа-домаа ооржум-топтуг, 30 хар иштинде аныяк херээжен кижи. Бригаданың кежигүннери улуг поварның кижизиг аажы-чаңын, чептүүн, ажылгырын, хүндүлээчелин демдеглеп, чүгле оон-биле ажылдаксаар күзелин илереттилер. Ындыг кижи-биле ажылдаарга, ажыл-иш бүдүүгүр, таарымчалыг болбазы аргажок.

Хомудаалдар, саналдар дептеринде бригада кежигүннеринчин белеткээн чемнин чаагай амданныын, сүзүглүүн, бедик шынарлыын айыткан демдеглелдер өөрүп четтиришкиннер. Ындыг өөрүп четтиришкиннер бригаданың ажылчыннарының профессионал дээштиин бадыткалы, ындыг эки сагыш-сеткил илередиишкиннериниң соонда ажылдаарыдаа өөрүнчүг болбайн аан.

Кафеге республиканың ол-бо булуңнарынче аргышкан чон, холзаччылар, чанында микрорайоннуң туңгужулары, чоогунуң чурттакчылары база эрткен-дүшкен кижилер кээп чемненир.

— Шупту-ла чүве десни турбас. Чемнениң келгенчерниң аразында боттарын эдай таарымча чок ала бээр, эпчок сестерни чугаалай бээр кижилер бар. Ылангыя аныяктарзан. Аныяк назын — кижиниң ачылыралының эң онга, чымыых кезээ. Оон сүзүн бизи бербейн, өрү тыртынып культурлуг боор, аска келгеде чүвени эде хаап [illegible] база, үлүс-чон-биле хатыгланып арай болдунмалыг чорур болза чогуур. Тывада хөй-янзы национальдарның төлээлери бар болгай. Аймак-сөөк ылгавайн, кижи бүрүзүн деңге көөр болза эки-дир ийин.— деп, зал ажылчыны Лидия Монгуштуң чугаалап турары черле шын.

Кафеде залган кежиде коржик, сдоба, булочка, печенье дээш өске-даа кондитер кылыглары кылып, садып, тырткан эът, бифштекс, гуляш дээш мышкаш чартык фабрикаттарны «Молодежный» кафениң буфезинге садары-биле белеткеп турар.

Тыва, орус, украин национал кухняларынче хүннээниңде кафеге чеде бээрге, чон эмнежок болур. Тырткан, хайындырган хой эъди, хоорган эът, боова-боорзак, хуушуур, долган үгэн бызаа, хымыраан, нагаймаа дээр салат — бо дээрге тыва кухнязының чемнери. Кышкы үеде манты база немежип кээр.

Тускай чарыглар ёзугаар кулла, сеелгү хой, төрүттүнгеш күн дээш ёзулалдарны кафеге база эрттирип турар. Оон аңгыда, улуг хурал-суглаа, конференциялар, Наадым, байырлалдар болганда оларга база киржип, аъш-чем белеткээр апаар.

Нииттиниң чемненилге трестиниң 3-кү бот-оруулга-чарылгазыг каттыжыышкынының директору Н. Т. Шульгина Татьяна Монгуштуң, оон бригадазының дугайында чүгле экини чугаалаар болду: «Техник-технолог бедик категорияның специализи болур. Таңның аажы-чаңын, эртем-билиин өөренип көөргеш. «Восход» кафеге улуг поварлап каан. Бистиң бүзүрелдивисти бадыткаан. Ажылын эки билир, ажылдап турар эш-өөрү-биле найыралдыг, чөптүг негелделерни түрүзүп шыдаар, кандыг-даа ажылдан чалгаараар, ыяк, коллективинге хүндүткелдиг, чазык аажы-чаңныг, бөлүү үргүлчү арыг-силиг кеттинген, өөг-двызын эки үлегерге кижизидип чорууп, өг-бүлезиниң байдалы эки, мындыг кижи болган. Билбейн баргаш чүгүлүн айтырып алыр дан ыйгылбас.

Чемнениилге системазынга кадрлары кооператив училищези, өөредилге-курс комбинады белеткээр. Ажыл аар, чүү-даа чүвени хол-биле, кара күш-биле кылыр, механизация чок. Долу шоодайлар, аар хааржактарны херээжен улус кадыруп, кадыынга хоралыг чедирип турар. Мындыг болганда, аныяк кадрлар ыдылаппас. Нииттиң чемнениилге черлери чартык фабрикаттар-биле ажылдаар тургаш, (тырткан эът, бифштекс, котлета дээш оон дааэ өске) чаг эт-биле ажылдап турары ажылга чемелдек бергелээшкиннерин чедириш ааредып турар. Чартык фабрикаттар кезиг хоорайда турар, ону 1991 чылда ажыглалга кирер.

Картофель аштаар, ногаа доораар херекселдер чок, чемненилге черлери эрги хевирниң изиг, бусту черге ажылдап хүнзээш, эвилег соонда дерин чиг шаап алыр душ, тон азар чер, дыштаныр өрээлдер чок.

Аъш-чем шала хоартап, бар аъш-чемниң өртээ өзүп турар мындыг нарын үеде амыдыралдың эң чугула, херектиг участогунга эки ажылдаары кижиниң мөзү-шынарының эки талаларын бадыткаары болур. Ынчангаш Татьяна Улар-ооловнаның удурткан бригаданың эки ажыл дээш чоннга магдаап турарынга өөрүвес аргам чок. Өске-даа бригадалыщыг оларга дециежнорва кулаар-дир мен»— деп, Нина Тихоновна чугаазын доосту.

Тыва национал кадрлар өөрениң чедип алган эртем-билиин ёзугаар таалжып ажылдаарга, албан-дужаалдарга ажылдап кирип, боттарының арга-шинээзиниң эң эки талаларын илередиптер тура-соруктуг болганынга чоргаарланмас аргажок. Калинин, Лопсанчап кудумчуларының чурттакчыларының ону мактазын дээш илэр чоптуг. Эки кижилер аравыста кайда-даа бар, оларны чон билир ужурлуг.

Надежда ДОНГАК.

ЧУРУКТА: улуг повар Т. У. Монгуш (солагай талазындан ийи дугаары) бригадазының кежигүннери-биле чем белеткээнниң үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Кижи болгаш бойдус

ЧУГААЛАШКАНЫ АЖЫКТЫГ

СЭКП Барыын-Хемчик район комитединиң бюрозунга бойдус камгалалының талазы-биле комитеттиң даргазы, коммунист А. А. Ооржактың отчёдун дыңнааш, районда тургустунган экологтуг байдалды дүвүренчиг кылып көргенин дарганында чижектерни чурагайлап тодаргай бадыткаар.

Амгы үеде суурларда болгаш Ак-Довурак хоорайда 81 котельныйлар, печка оттар 4088 бажыңнар бар. Чүгле эрткен чылын бүдүрүлгелер болгаш организацияларның 126 237 тонна хөмүр-дашты олаан, а Ак-Довуракта олаар чүүл байгарлар чер чоңга 5876 тоннаны саткан. Автопарктарның тургустунган техниказы 7025 тонна бензинни, 9023 тонна солярканы болгаш 412 тонна мазутту ажыглаан. Асфальт кылырынга 1225 тонна мазутту ажыглаан. Чыл дургузунда агаар делгемнинге ниитизи-биле 11936 тонна хоралыг бүдүмелдер, оон иштинде 8339 тонна дат-дагт [illegible] саалыг довурак доозун, 2010 тонна ыш-бус, 4587 тонна газ хевирлиг бүдүмелдер үнген. Бир чурттакчыга онаагтып алырга, хоралыг бүдүмелдерниң хемчээли Ак-Довуракка 800 килограмм, районга 464 килограмм четкен.

Сугнуң хирлендирери төвеер [illegible]. Кызыл-Мажалыктың эът комбинаты биле [illegible] арыглап тудуглары [illegible] ажылдаваанындан чылда 390 муң кубометр хире хирлендирген сугнуң Хемчик [illegible] Ак-Довуракка [illegible] 1700 [illegible] тонна [illegible] 2 тонна [illegible].

[illegible] «Дэн-Херелд» [illegible].

Чурттакчыларның [illegible] хирлендирериниң [illegible] хат айы-биле тарап, антисанитарлыг байдалды болдурып, кадыкшылга хоралыг салдарын чедирип келген. Дашы, элезин, дой алыры-биле черни кайы хамаанчок ураар, оңгарларны дескиловес, хемнер тааралгалар хөй Ак-Довуракта ыйн оруг эргелелдери (удуртукчулары Ю. П. Бычков, А. Г. Полуэктова). Кызыл-Мажалыкта түүйбу кылыр «Хемчик» кооператив (даргазы П. В. Кудряшова) черин казып, оон байлаан алырда, [illegible].

Районнуң девискээринден чыл таныйда ортумаа-биле 50 га шөлдүг 4000 кубометр [illegible] ону ажыглап [illegible] Улуг-Акты [illegible] Алдын-Кангылыгга [illegible] участоктарын хынап көөрге, ажтлага кылдынмаан, белеткээн ыяштың чамдызын өөрүп албааны илереп. Ак-Довураарга [illegible] чылда 12 орт 30 муң рубльдың хоразын [illegible] 1989 чылда 10 орт болган. Ды[illegible] амытаннарының саны [illegible] нарушэн болгаш таттеглеменлериниң саны көвүдээн 1989 чылда туттурган кижилер [illegible] телээн штрафтарның түңү чүгле 2550 рубль болганы демисселдип кошкаан херек.

Долгандыр турар бойдусту камгалаары, экологтуг байдалы [illegible] Хемчиктиң [illegible] бо ажылдың [illegible] Ынчангаш бойдус [illegible] районга [illegible] чурттакчыларының [illegible].

[illegible] Ак-Довурак [illegible].

[illegible] сумелээн. Ам бо хүннерде заг-дугуйлен шифер болгаш картон кылыр цехтиң долгандыр турар бойдуска салдарын [illegible].

«Тыва [illegible] комбинаттың [illegible] ажылдакчылары [illegible] районнуң солунуң [illegible] экологтуг хүүлүүзү [illegible] ай санында [illegible].

Экологтуг билиглерни чонга [illegible] солунга [illegible] массалыг информация херекселдерин ажыглап, «Хемчиктиң сылдызы», «За [illegible]» солуннарының арыннарынга эрткен чылда 16 материалдарны парлаан. Коллективтерге лекция, беседалары доктаамал [illegible].

Бойдусту камгалаары, экологтуг байдалдарны [illegible] Советтерниң [illegible] Кызыл-Мажалык суур Советинге бо айтырыгны чугаалашпайн келген. Районнуң «Экология-95» деп комплекстиг программазын ажылдап кылган, ону ам район Советиниң эвилелдиг [illegible].

Байдал [illegible] ажылдаар хөй. Районнуң партия, совет органнары, [illegible] организацияларының удурткуду бүгүдээ деминг [illegible] байдалды экижидер [illegible] практиктиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Александр ХЕРТЕК.

(«Шынның» корр.).

КАМГАЛААР, КАМНААР

Арга-арыг — бистиң байлаавыс. Ону кезээде камгалаар, камнаар. Арга-арыг шугумунда хөй чылда ажылдап келдим. Чамдык кижилерниң бо байлаавыска хамаарылгазы [illegible] дээрзин көрүп келдим. Ылангыя чазын серемчелик чогувустан өрт айылын бо-ла болдура бээрин дыңнап эвес. Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйынга хамаарыжыр девискээрге [illegible] эрткен чылын 59 өрт болган. Белдир-Кежигниң [illegible] [illegible] эгелээн турда. «УТКА 25 чыл» болгаш «Күш-ажылдың [illegible]» совхозтарның удуртукчулары Белдир-Кежигде [illegible] эрттенип турда, каттыш [illegible]. Мөңгүн [illegible] ажыл-агыйларның удуртукчулары [illegible].

Бодунуң хамаарышкан «Ак-Туруг», «Найырал» совхозтарның удуртукчуларынга өрт [illegible] ышкаш шаам-биле хемчеглерни ап турар мен. Чон өрттү [illegible] ажылын [illegible] «кадагалап» [illegible]. Ол [illegible] бедип [illegible].

Кызыл-оол КОМБУ.

Ак-Туруг суур.

Хайыраан аржаанны

«Кужур аржаанымны долгандыр өрттенип турарын көргеш, хөңнүм кударап келди. Арыг агаарлыг, аржаан суглуг черни өрттедип турар улуска орай-чурттуң чайгаар үнген арга-арыынга моон соңгаар оваарымчалыг болурун чагыдым ийин.

Бо чылдың январь 3-те № 2 «Шын» солунда үнген чагааларны номчааш, оларга каттыжып. Саян артындан келген «аалчыларнын» канчаар ажылдап турарын буруу шаап, ол кижилерниң машина-балгазын үжеп, хынап көөрүн саналдаар-дыр мен. Бир эвес аржааның эм-таң оът-сигенин ап алган болза, оларны торгаш бо аржаанга катап кээрин чөпшээревес. Сүт-Хөл районнуң Сүтдербея Монгуштуң чагаазынга каттыжып, аржааны Тываның курорту кылыр деп саналын деткип тур мен. Черле ынчаш, Шивилиг аржаанынга хамаарыштыр дарый хемчээл алза эки боор.

Бо хүннерде Шивилигни кижи көөр арга чок Долгандыр өрттенген. Бистиң районнуң Шуй, Бай-Тал аалы, Шивилиг кара хууж, Шуйнуң, Бай-Талдың кезээ Советтери чүнү кылып турарыл? Өрт чаа хып үнүп турда өжүрерге эки болгай, өскүп үне бээрге, ам кээп улус болуп, өрт өжүрээшкин дээрге болур бе? Апрель 20-ниң үезинде Тэээлиниң кызынга вертолет ужуп келгеш, өрт болдурбазының дугайында [illegible] октадыы. Кажан өрт арга-арыгны хөме алган турда, өрт чериниң вертолеттары келбээн. Ам канчап Шивилигниң арга-арыын өрттен канчап камгалап алыр бис, ха-дуңма, арат чонум!

Кара Кужугет».

РЕДАКЦИЯДАН: Шак мындыг чагааны солунче Бай-Тайганың сеттелге-тудуг участогунуң ажылчыны Карл Кужугет чорутпан. Бо чагаа-биле домей уткалыг чагаалар редакцияга хөй кээп турар. Бижикчи Карл Кужугеттиң чагаазын номчааш, мындыг айтырыгны салып көрзүвүсесе кандыг боор. Оон бодунуң кончуг ынак чурттунуң оът-сигени, арга-арыы өрттенип турда, «үстүнден ыңай-баштап орар» даргаларыыстың чүну бодап олурганын айтырбайн, өрт чериниң вертолеудун манап олурбайн, хаяпча, арат чонум, канчаар бис деп халак-хилээн тол турбайн, солунче чагаа биживейн, эш-өөрүн, ха-дуңмазын, арат чонун эвилелдээш, өрттү өжүрүп кирипкен болза, оон чагаазы солунга үнгениниң ажыктыг турбаан бе?

Чер-черлерде кезээ Советтерин, бүдүрүлгелер, организацияларның удуртукчулары өрт өжүреринче чонну багай эвилелдеп, түс чериниң чурттакчылары өрт өжүреринге киржир тура чогувуң дугайында өрт чериниң ажылдакчылары хомудап турар. Арга-арыг камгалалының өрт ажылдакчылары багай ажылдап турар деп хомудаар аргавыс чок. Олар хүн-хүн чок ажылдап турган чер. Тываның арга-арыг камгалалының өрт өжүрүкчүлериниң дузалажыры-биле өске областардан, крайлардан сарашютчулар келген болгай. Бир эвес бис, түс чериниң чурттакчылары, доорай, суурларның чоогунда өрттерни өжүрүп турган болзувусса, чурттувуста агаар-бойдусту камгаларынга ёзулуг киржилгевис ол турган боор.

Тыва кинога хамаарыштыр бодалдар

БҮГҮ ТАЛАЛЫГ ӨӨРЕНИП КӨӨР

Тыва кинону тырттырып үндүрер деп турары өөрүнчүг-дүр. Кажан кинону экранда көөрүвүсте, утка-шынары Тываның төөгүзү-биле чүүлдеш, бодунуузувусту тода көргүскени, аът-хөлдүң, өглерниң дериг-херекселиниң аяныындан, артистерниң чугаазы тода, арыг тыва дылывыс дыңналыр болза, ынчан сагыш-сеткилге өөрүнчүг болур.

Баштайгы уран-чечен кинону тургузары берге болбайн аан. Ынчалза-даа бо сайзырангай үеде кызар, чүткүүр, ажылдаар болза, эки түңнелди чедип ап болур. Кино кылып үндүреринге дереглээр 500 муң рубльди чыырда, түр када оон моон (шыырак совхозтардан, организациялардан, кооперативтерден) өйлеп чээп алгаш, чогуур түңге чедирип ап болур. Ол чылдарның кинога киришкен кижилерге база хелеп алган малга, дериг-херекселге киириштирер болгаш шупту идепкейлиг болганывыс дээре. Кино шынарлыг-та болур болза, баштайгы чугаала (өре төлээри-биле) 1 билеттиң өртээн 1 рубль дээр-даа болза, бүдүн Тыва көөр дээшкинге бүзүрээр мен.

Бо-ла чүве Свердловскиден келгеш кино тырттырып үндүрер кижилерни таптыг үткүп алгаш негелделиг, чөптүг чугаалажып турганы, дугуржулга-керээни кылып алыры. Кады ажылдажырганы маргыжыышкын чокка, улуг сонуургал-биле чорудары чугула. Кинону өөнүг пленкага тырттырарын баш удур чугаалашкаш, чедип алза эки. Манаа хөй акша үнзе-даа, дериг-херекселдер болгаш өске-даа чүүлдери культура оналдарындан түр када дузаламчы кылдыр халаска киириштиргей. Ылаңгыя хепти.

Кино тырттырар үени эвээш кылып турары шын эвес. Ол чүдү каралап каалтарының аяны эвес ирги бе? Режиссёрларның, сценаристерниң ажылының түңнелин көрүп турааш, үени доктаадыр эвес бе? Культура ажылдакчыларының болгаш чоннуң сүмелеринде кайы чогаалды кино кылырынга шилип алыры дээр айтырыг база тургустунуп турар. «Алдан маадырларны-даа», «Ханныг истерни»-даа чон сонуургаар деп бодаар мен. Бир эвес алдан маадырлар дугайын көргүзер дизе, байларның Кыдаттан, Моолдан эжелеген камын шериин ыяап көргүзер апаар. Ынчан, ол үениң боолары кайыын тып алыр? Кино болгаш соонда, боолар даштап турар ужурлуг. Аъш шуптузун чалыг, селемелиг, чыдаластыг кылдыр көргүзер бе? Ол үеде чактыыр боолар турган бе, аъш соонда тыптып келген бе? Бо-ла бүгүнү сүмележип, шиитпирлеп алза эки.

Кино ойнап кылырда, оон амыдыралчы чорук дериг-херекселден база улуг хамаарылгалыг деп бодаар мен. Ыяш — чуртувустуң байлаа-дыр. Ол үнелиг материалды чөптүг ажыглап, 1-2 улуг чараш тыва өглен, (кинога байларга, эрткен чүвени канчаар, бай-даа болза тыва кижалеэдир) аптара, улгүүрден (бо үеде шкаф ышкаш кылганындан аңгы) Кызыл хоорайда кооператив ажыдып алган аныяк оолдар, кыстарга чагыза канчыгыл? Үе-шевери, мергежээни шыырак кижилер-дир. Хөгжүм-шии театрынга болгаш келир үениң Тыва киностудиязынга улуг дузаламчы болгай. «Киргизфильм» киностудиязының чагыы-биле «Чингис-Хаанга» дыка улуг чараш өгну кылып бердилер. А боттарывыска чоокгаи бис. Наадымнарга, Шагаалага-даа тип каан турган-на. Черле ынчаш тывыңгыр, чогаадыкчы болза, национал чорбаарга үндезилеттинген хөгжүлдеже хөре базар үевис келген. Чоннуң хөй-аңдын көзүрбес болза, сайзырангай үеже чуткуулуг ажылдаар, амыдыраар күш кайыын келирил?

Тыва кинога тыва үнгаалыг улам порулктуг. Бедик эвес ырт сынныг аъттарны тырттырза деп бодалым бар. Кожа-хелбээ Моолда чурттап турар тыва чонувустан дуза-даа дилеп болгай бис. Мөңгүн-Тайга, Ак, Алашта кара баштыг, дески дег кудуруктуг тыва хойлардан база киириштирзе. Чүгле дилээм, кинону тырттырып турда (соолунде-даа) тыва хойну өөй бербейн көрүнер. Бир эвес баштайгы кинону кылыры болуудуна берзе, дараазында чылдарда хоочун чогаалчывыс К. Э. Кудажының «Ыржым булун» деп чогаалын-даа кино кылып болгай, кожа-хелбээ моол өөнүктер-биле кады ажылдажылга кылып, С. К. Токаның «Хомду дайының» деп номунга үндезилээн кинону чүге кылып болбас деп. Тываларның маадырлыг чоруун көргүскен кинога көңнүг таарыжыр чогаал.

Ада-чурттуң дайынынга кирижип, тайбың амыдырал дээш чаныш-сыныш чок демисешкен эки турачыларывыска турасклаткан кино кылыры мырыңай-ла чугула деп бодаар мен.

«Тывафильм» киностудиязын чорту тургузуп болурунуң айтырыын база бодаза.

Валерий ХУУРАК.
Улуг-Хем район.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ГВАРДЕЙЖИГЕ ТУРАСКААТКАН

Таңды районнуң ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң Алаак суурга кууммуг байырлалы болган. Ону совхозтуң партком секретары С. Ш. Ооржак ажыткаш, улус депутаттарының Межегей кодээ Советиниң күүседикчи комитединиң даргазы П. Б. Үлкекова сөс берген. Ол Межегей кодээ Советиниң күүсекомунуң шиитпирин ёзугаар Зеленая кудумчузун эки турачы Сотпа Чыржаапаевич Оюн-ла тураскаадыл адаарының дугайын чыылганнарга таныштырган. Дараазында ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң теле-радио комитединиң улуг редактору Д. Г. Ээдиге сөс берген. 1941 чылдың июнь 22-де сагышка Германия ССРЭ-же халдаан үеде, Сотпа Оюн чүгле 21 харлыг турган. Ынчалзажок, ол Кызылдың каттышкан школазының эмчи салбырының үшкү курузун доозуп каан. Таңды кожуунуң улус судунуң секретарынга оон соонда Кызыл хоорайның улус судунуң даргазынга ажылдап турган.

Сотпа Оюн 1936 чылда ТАРЭ кежигүнүнге кирген. Бодунуң чангыс ие-чурттуглары Тактыг-оол Оюн, Сандат-оол Оюн, Седен-оол Оюн, Шыйлаа Оюн болгаш өскелер-биле кады ССРЭ-же халдаан фашистиң чылза шавары-биле эки туралы болуп, фронтуже чоруур дээн баштайгыларның бирээзи болган. 1943 чылдың сентябрьның бирээн морлуг чарышка Сотпа Оюнуң бодунуң холу-биле бижээн Тыва АССР-ниң Төп күрүне архивинге кадагалаттынып чыдар документини Д. Г. Ээдиге чыылганнарга таныштырган. Ында мынчаар бижээн: «Мен, Сотпа Оюн Чыржаапай оглу, 1920 чылдыг, майда Тыва Арат Республиканың Таңды кожуунунуң Межегей сумузунуң № 4 арбаанга Алаакка төрүттүнгүм. Аңгы байдалым ядыы арат. Националым тыва. Эртем билиим — дооскан ортумак. Кызылдың каттышкан школазының эмчи салбырының үшкү курузун доозум. 1936 чылдан бээр ТАРЭ кежигүнү. Өгүм хүрлерим (аас-бижим) 11 баш бода, 39 баш хой, өшкилиг. Ажылдап турар албан-хүрээлим — Кызыл хоорайның шүүгү даргазы. Өг-бүлелиг. Кадайым — Долзат Оюн, оглум — Володя ийи харлыг. Кадайым — эң саттыг кижи. Авам Хүрээ Оюн (өлүп калган). Авам Баавай Оюн. Дургам Белзээ Оюн. Бажың адрезим: Кызыл хоорай, Эдемир кудумчузу № 15. Тыва Арат Республиканың».

Сотпа Оюнның фронтучу амыдыралының үезинде бижиен баш бир төөгүге артып калган архив документинде бар болган. А ол дугайга 1943 чылдың октябрь 13-те Тыва Арат Республиканың эки турачы отрядының нам организациязының бюро хуралының протоколу.

Олуруушкунда: бюро кежигүннери Байыскылан, Кечил-оол, Белекей, Сат, Севил, Дыртык-оол, Тежээкей.

Диңнээчи: Намга кирерин күзээн гвардейжи дайынчы Сотпа Оюнуң билдириишкининиң дугайында эш Байыскыландың информациязы.

Таңды кожуунуң Межегей сумузунуң № 4 арбаанга 1920 чылда төрүттүнген. Ядыы арат аймактыг ТАРЭ кежигүнүнге 1936 чылда кирген. Чыржаапай оглу Сотпа Оюнуң политиктиг билии эки. Шериг бөлгүмүнде [illegible] эш Эштер Тежээкей, Севил, Сат олар Сотпа Оюнну намның оралакчы кежигүнүнге киирип алырынга төлептиг деп саналдааннар.

Доктаатканы: Эш Сотпа Оюнну ТАРН-ның оралакчы кежигүнүнге 1937 чылдан бээр ТАРН кежигүнү Седен Оюннуң даалгазы-биле намга 6 ай оралакчылап кылып алыр.

Сотпа Оюнның адазы Чыржаапай Оюн ТАРН-ның ажыл-чорудулгазы үнгел тургускан, намның II Улуг Хуралын чымдырар дээш демисешкен турган Оюннар сумузунга Оюн Курсединиң баштаалы революстуг бадуунтун идепкейлиг кежигүнү. Чыржаапай Оюн 1923 чылдың чайынында Каа-Хемниң Салчак кожуунунга намның II Улуг Хуралын чыыштырар дээш буртаал ажылы кылып чорда, түп черниң феодал [illegible] бут-биле өлүргеннер.

Сотпа Оюн аалының революстуг тура-фронту салган, эки тура-биле фронтуже чоруптум. Сотпа Оюн Кемерово хоорайдан тыва эки турачылар фронтуже чорупт турда, [illegible] госпитальга [illegible] атып калган. Украинаның Ровно хоорайның хоорайын дээш кадыг-дошкун тулчуушкунуң үезинде ол анаа чедип келген. Өрттенип, хуюкталып турган тулчуушкун шөлүнге болуунуң 31 дугаар полктуң тыппайн барган. Ынчангаш оларны 45 дугаар полктуң дайынчылары [illegible] алган. Сотпа Оюн Ровно дээш кадыг-дошкун тулчуушкунуң үезинде Тудук Бавчыт-биле кады баалыкатсан. Кезектиң бир госпитальнга эмнеткен соонда, ол 293 дугаар аттыг полктуң составынга демисежип чораан, Венгрияга маадырлыы-биле өлген.

Межегей ортумак школазының директору К. Х. Монгуш сөс алгаш, [illegible] Ада-чурттуң Улуг дайынының [illegible] Сотпа Оюн-биле кады дайылдажып чораан маадырлары-биле кады Тиимагана, Шойлаа Оюннарның, [illegible] Тежим-оолдуң дугаанында хөй чүүлдерни кылып турарын, амгы үеде Калинин хоорайда чурттап турар Седен-оол Оюн Кызылда чурттап [illegible] Тыва АССР-ниң [illegible] Оюн Саншат-оол-биле [illegible] чугаалаан.

Гвардейжиге тураскаатан кутуму байырлалынга эки турачылар Н. Б. Суукай, Д. Т. Оюн, Ленин кезектиң баштайгы даргаларының бирээзи, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну К. Т. Каңчыг-оол, Сотпа Оюнуң оглу Далаар-оол Оюн, оон кады төрээн кижилери Белзээ Оюн, Оорунаа Оюн, Буянмаа Оюн коммунист интернационалчының дугайында сактып чугаалааннар.

Чыылганнарга Межегей ортумак школазының өөреникчилери, суурның бот-тывынгыр артистери [illegible] концертти бараалгаткан.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

ЧУРУКТАРДА: фронтучу Н. Б. Суукай; Межегей ортумак школаның директору К. Х. Монгуш оларның чүве чугаалап турганы.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотолары.

«САМБАЖЫК» ДЕП АДАЗА

Тыва дугайында уран-чечен болгаш базымдаалыг кинолерни тырттырып, ак-жек Тываыстың чараш бүлүүннарын, национал аялгы-хевин, чаңчылдарын көргүскүлээн болгай. Ам база алдан-маадырларга тураскааткан кинону тыва, орус дылга чугаалажып турар кылдыр тырттырары-биле бедилеп ажылын эгелээн. Драматург Виктор Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизинге үндезилеп, ук кинону кылыр болза черле эки, чүге дизе алдан-маадырларны ушкарып-баштарган кижилер Самбажык биле Дажыма болгай. Оларның овур-хевирин чурум көргүскениннге чоокшулады көрзе чогуур. Ынчангаш тура халыкчыларының кол хартаачызы Самбажыктың ады-биле кинону адаза эки деп бодаар мен.

Оон аңгыда, база бир барымдаалап көөр чүве «ойтулааш» дугайында айтырыг. Алдан маадырларга аныяктар хөй-даа турган болза, орта ойтулааштың көргүзери арай эпчок эвес бе? Кинонуң утка-шынарынга таарышпас боор. Чүге дизе арат-чонну тура халышкынче кыйгырып, феодалдарның өнчү-хөреңгизин ядыы араттарга үлеп берип турар болгай. Тура халышкыннар чыгдып алгаш, ойтулааштап турар бээрге, онча таарышпас-тыр. Езулуг патриоттуг ёзу-биле ол үениң аныяктарын тура халышкынче кыйгырып, идепкейлиин көргүссе эки кевир. Черле ол үеде чаңгыс ол оюн эвес, даалы, кажык аары, буга-шыдыраа, ча аары дээш оон-даа өске оюннар-биле ойнап-хөглеп турганын көргүссе кандыг чүвел?

«Тыва» ансамбльдиң сыгыт-хөөмейин, ыры-шоорун, кожамыктарын тырттырары кызенчиг. Кинонуң кол утка-шынары революстуг хөөн хевирлиг, тыва чонну хосталгаже кыйгырып, манчы кыдаттарны чурт иштинден үндүр сывырып, деңэргени чедип алыр сорулга-биле Самбажык, Дажыма удуртуп турар кылдыр көргүссе солун болур. Эжелекчи манчы кыдаттарның, тыва феодалдарның холунга туттургаш тос эрээни канчаар хилинчектеп эртип турганын долузу-биле көргүзер ужурлуг. А. Чыргал-оолдуң «Алдан-Маадыр» деп симфониктиг шүлүглелин хөгжүм каасталгазынга чүге ажыглап болбас боор? Бо үстүнде бижиттинген чүүлдер кинонуң бирги сериязынга-даа болза киргей-ле. Октябрь революциязының чалбышкы Тывага кээп эгелей бергенин ийиги серияга көргүзүп тырттырза эки ышкаш. Ада-өгбелерниң чаа-дайынга бастырза-даа, оон салгакчыларының дугайын Салчак Токаның «Хомду дайынның» деп номунга үндезилеп тырттырза эки деп бодаар мен. Моол, тыва интернационалчы быжыг эп-найыралды көргүзүп, каттыжып алгаш манчы кыдаттарны чурттан үндүр сывыртап турганын чоп көргүзүп болбас деп. Ол шагда амбын нояның шериглери кожуун бүрүзүнден чыглып алгаш, Хомду дайынынга белеткенип турганын база көргүзер. Моолга баргаш, моол, тыва шериглиниң тулушкаш, тиилээн чериге байыр-наадымны көргүзүп, мөгелер хүрештирип, аът чарыштырып турарын көргүспүшаан, амбын нояның мөгези Күдерекчиң дугайында, оон анаа канчаар шүглүн кааныы, маадыр атка четкениң база тоожуп болгай. Тыва улустуң Хомду дайынынга киржилгезиниң үре-түңнелдиг болганын көргүссе эки. Ынчангаш амбын нояның тыва шериглери-биле чаныш келгеш, байыр-наадым кылып, мөгелер хүрештирип, янзы-бүрү оюннар ойнадып турганын, аныяктарның ойтулаажын анаа ынчан көргүскейле. Кинону тырттырарда, болган чөөлеринге кылза эки. Ынчангаш Тыва АССР-ниң Культура министерствозунга чедишкинниг күзеп, мээң хуудаа санал-оналымны өөренип көөрүн дилеедим.

Виктор СЕРЕН.
Чолаачы.

СПОРТ: хол бөмбүүнге бирги чер дээш

ОЙНААРЫНЫҢ ШЫНАРЫНДА

— Бо шагның кижилери ындыг болган чоор бе? Мен безин ойнап турумда өөрүмнүң чолдаа турдум. Ол хиреде-ле пас хап турумда шымырак улустарның бирээзи чордум. Бо оолдарның өөрүмге чолдаа-ла кончуг. Сетка оргазынга чедер ирги бе деп бодап турдум, ам көрүп турарымга ындыг эвес болуп-тур. Өрү шураары кончуг апарыптыр. Бистер Томск хоорайга [illegible] эгезинде 4 саңны улаштыр апарывыска, көрүкчүлер кайгаан. Бистиң [illegible] ийи дугаар разрядтың улустары деп турду. Дыка эрестиг эгелээн, 15 биле дөртке уттурупкан бис. Ол аразында удурланыкчыларывыстың тренери бир минута алгаш, ойнакчыларынга та чүнү чугаалап каапкан чүве, дыка-ла суртаан боор оң. Чапсар соонда аа бердиртен бис. Класс улуг-дур, эшелоннаан ойнаар деп чүвени ынчан билген бис. Дараазында оюннарны эки ойнавыс. Хабаровсктиң болгаш Магаданның командаларын уткан бис. Түңнелинде 12 командадан дөрт дугаар чер алган бис. Ол-даа канчаар. Бистиң бир эживис сетка адаандан кудуйбейн кылаштай бээр турган. Эң чолдак киживис ол. Михаил Мөңгеш кандыг чолдак дээр силер. Бо оолдардан [illegible] улус канчап хол бөмбүү ойнаар болду?— дээш, Николай Кувезин кулу көргеш, каттырааак баазы чорук барды.

Хоочун спортчунуң ол чугаазынга шынзыкан мен. Ол үениң хол бөмбүкчүлери, шынап-ла, узун түптен. Бежен чылдарның шыырак ойнакчыларын сактып келдим. Кумажис Сүр-дүр, [illegible] оол, Шыырап дээш кымнарны чок дээр. Ынчан эң-не чолдак кижи Даржаа турган. Ам бо оолдарны көөрүмге, шынап-ла, бичии кижилер болду. Ол хиреде пас хап турда тулган чорду. Өрү шураары кончуг болдулар. Хепек кырында чолдаанда эвес, шынарлыг ойнаарында болду.

Республиканың бирги чери дээш болган бо маргылдааны Кызыл хоорайның чурттакчылары болгаш оон алышылары шоолуг дыңнаваан хире болган. Ынчалза-даа дараазында дыштаныр хүннерде чон хөй болган.

Зона дайы-биле тиилекчи командалар манаа келгеш, бирги чер дээш ойнааннар. Ол мурнунда чылдарда район бүрүзү киржип турган болза, бо удаада чүгле зоналарның тиилекчилери келген. Чамдык кижилер ону билбейн чыда, бо дээрге республика маргылдаазы эвес, анаа күшелдиг командалар келген чүве бе деп-даа турдулар. Хепек кырында ындыг эвес. Кажан зона дайы-биле ойнаарга, ол маргылдааның киржикчилери хөй болур. Ынчангаш спортту массалыг болдурарынчы бир чорук ында.

Баштайгы хүнде Кызыл районнуң оолдар командазы биле Бай-Тайганы ойнаан. Бир дугаар оюннуң саны 15:10 болган. Кызыл районнуң оолдарының тиилелгези-биле доозулган. Көрүкчүлер Кызыл районнуң оолдары тиилээр [illegible] чугаалажып турганнар. Ындыг чүвең кайда боор. Дараазында ийи оюну бай-тайгажылар улаштыр улупкан. Ам көрүкчүлерниң бодалы өске апарган. Дөрт оюн ойнаан соонда, саңнын-ийи кылдыр деңнешкен. Ынчан баарга чаа дүрүм ёзугаар стол теннизиниң дүрүмү-биле ойнадыкан. Подачаны бергеш, оскунуптарга-ла, саңны өске командага берип каар. Оюнуң бирги кезээн бай-тайгажылар 6:6 кылдыр доозкаш, өске шөлче дежип алганнар. Ынчалза-даа Кызыл районнуң оолдары чыышыр четкеш, удуп алган. Ол оюн эң-не үр болган. Барык-ла ийи шак чартык ойнааннар.

Ол хүн Кызыл хоорай биле Эрзин, Сүт-Хөл биле Улуг-Хем командалары ойнааннар.

Үш хүн иштинде болган маргылдааның түңнелинде эр улустуң бирги черин Кызыл хоорайның, ийигизин Ак-Довурактың, үшкүзүн Барыын-Хемчиктиң командалары алган.

Херээжен улустуң дөрт командазы ойнаан. Олардан бирги черге Чөөн-Хемчиктиң кыстары төлептиг болган. Оларга чемпион атты бербишаан, эртектиг белектерни болгаш хүндүлел бижиктерин тывыскан.

Кажан оюн болуп турган үеде судьяларның талазындан хөй частырыглар болуп турганын көрүкчүлер эскерген.

Мөңгүш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дайын». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 «Литературжу Иркутск». 10.15—11.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Камерун биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 12.30 «Үе». 13.10 Концерт. 13.55—15.30 Россияның партия конференциязының ажыдыышкыны. 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Камерун биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 19.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле Румынияның шилиндек командалары. 20.15 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 20.45 «Дайын». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Чугула айтырыг кодурген интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей фестивалында. 23.00 «Антикевүрүг Москва—Брюссель». 23.30—23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Аргентинаның, Румынияның шилиндек командалары. 9.15 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 9.20—9.55 Б. Николаевтиң күүселдезинде орус улустуң ырлары болгаш романстары. 13.55—16.00 Россияның партия конференциязының ажыдыышкыны.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Ч. Ондар — «Чарба шляпа болгаш мнакшылы». Шии.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төөгү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Пионержи чай». «ЦА» көргүскен, чүү кылдыныганыл?. 20.45 Медээлер. 20.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

21.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 22.00 «Үе». 22.30 Улусчу аялгалар. 22.45—01.05 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. ГФР биле Колумбияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММ
МОСКВАДАН

18.35 «Барык мнакшыл төөгүзү». Уран-чечен фильм. 19.45 Мультфильм. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг улунар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Конец сезона мороженого» (ПНР) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Королевство кривых зеркал» 10.00, «Человек со стальными кулаками» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыышкы № 12 9.00, 13.40, «Ко мне, Мухтар!» 10.20, «Попутного ветра, «Синяя птица!» 12.00, «Девять кругов зла» (2 сериялыг) 15.00, 19.30, «Белый велосипед» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ситара» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Идеальное преступление» 15.00, «Процесс» (2 сериялыг) 17.00, «Зита и Гита» 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Приключения Гайлука ангела» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Дерево, распустившее почки осенью» 17.30, 19.20 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың автоорук техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырларынга дараазында мергежилдерге өөреникчилерни хүлээп алырын чалап тур:

Техниктиг хайгыылга болгаш автомобильдер болгаш тракторлар септээри (8 класс доосканнары).

Ажыглаал болгаш [illegible] транспорттар, тудуглар орук машиналары, дериг-херекселдериң септээри (8 класс доосканнар).

Тудуг, ажыглал болгаш автомобильдер оруктары аэродромнар септээри (8 болгаш 10 класс доосканнары).

Тудуг болгаш ажыглал тудугларын, дериг-херекселдер (8 класс доосканнары).

Улус ажыл-агыйының адырларынга, тудугларга планнаашкын болгаш экономика (8 класс доосканнары).

10 класс доосканнары [illegible] салбырынга [illegible] хүлээп алыр.

[illegible]

• • •

[illegible] № 1 ортумак профессионал техниктиг училищези 1990-1991 өөредилге чылында дараазында мергежилдерге [illegible] хүлээп алыр.

[illegible]

Өөренип кирерин күзээннер орус дылга (диктант), математикага (аас-биле) кирериниң шылгалдаларын дужаар.

Ортумак школа доосканнар өөренип кирерин күзээннер орус дыл (чогаадыг азы изложение), математика (аас-биле) шылгалдаларын дужаар.

Өөренип кирерин күзээннер дараазында документилерни дужаар:

Техникумнуң директорунуң адынга билдириишкин.

Аттестат азы эртемниң дугайында [illegible] № 086У майыы [illegible]

3х4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук.

Күш-ажыл дептеринден үндүрүг бижиктиге.

Характеристика.

Хүндүскү салбырга июль 15-тен июль 31-ге чедир (8 класс доосканнар), июнь 1-ден август 14-ке (10 класс доосканнар), бот-өөредилге салбырынга май 3-тен август 10-га чедир документилерни дужаар.

Өөренип кирериниң хүндүскү салбырга июль 15-тен август 25-ке чедир, бот-өөредилге салбырынга июль 10-дан август 30-ге чедир шылгалдаларны дужаар.

Айтырыглааны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 413, телефоннары: 6-15-48, 6-14-84.

• • •

[illegible]

2. № 286, 086У майыы ёзугаар эмчи шынзылгазы.
Чурттап турар черинден шынзылга.
4. Төрүттүнгени дугайында херечилел, азы паспорт.
5. 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Совхозтан азы БАЛКЭ район комитединден чоруткан бижик.

Училищеге хүлээп алырда беседалажыышкынны чорудар. Кирериниң экзамени чок.

Өөредилге сентябрь 1-де эгелээр.

Бистиң училищеже хүндүлүг-биле моорлаңар!

Бистиң адресивис: Тыва АССР, Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14, КПТУ-1.

• • •

Алтайның медицина институтунуң эмнелге болгаш педиатр факультеттеринге [illegible] кадыг чергелерде чурттап турар кижилерниң тускай [illegible] Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу дыңнадып тур. Кадыг чергелерде доктаамал чурттап турар кижилерниң документилерин хүлээп салбырга өөренири-биле хүлээп алыр.

[illegible]

хүнүн болгаш оон хүлээп алган доктаалының дугаары айтыр; кадыг черле чурттап турар болгаш бир чыл ажыг ажыл стажтыг совхоз ажылчыннары, а ол ышкаш шериг баарының мурнунда кадыг черге чурттап турган болгаш шериг албаныңдан халажкаш кадыг черге чурттай берген шериг албанчылардан — ажылдап турар черинден, комсомол райкомундан болгаш [illegible] сүмелеп чоруткан характеристика.

Характеристикадан аңгыда, дараазында документилерни [illegible] эртемниң дугайында документ [illegible] 086У [illegible] медицина шынзылгазы, 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, күш-ажыл дептеринден үндүрүг бижик [illegible]

«ШЫННЫҢ РЕДАКЦИЯЗЫНГА

[illegible] Чечен Мандыр-ооловна Дингааның [illegible]

ДИИГАЛАР.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; үлетпүр — 3-34-49, 3-38-73 ◆ агропромышленный — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ [illegible] — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Неделяда 2 [illegible]

Тиражы 20000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № [illegible] ТС — 00678

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 20 среда
№ 139 (14339)
1925 чылдан үнүп эгелээн
Өртээ 3 көп.

РОССИЯНЫҢ ПАРТИЯ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ ЭГЕЛЭЭН

Москвага Кремльдиң Съездилер ордузунга Россияның партия конференциязы июнь 19-та ажыттынган.

СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң болгаш делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлелиниң даасканы ёзугаар конференцияны СЭКП ТК-ның Чиигине секретары, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң Даргазы М. С. Горбачев ажыткан. РСФСР-ниң партия организацияларындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге соңгуткан 2700 ажыг делегаттарның бо конференцияның киржикчилери боор турарын ол дыңнаткан. Россияның 200 хире коммунист ажылчыннары болгаш тараачыннары, эвилелдешкен республикаларның компартияларының төлээлекчилери конференцияда чалаттырып келген.

Конференцияның хүн айтырыының талазы-биле делегаттар боттарының болгаш төлээлеп келген черлериниң мурнундан хөй янзы саналдарны кииргилээн. Чижээ, СЭКП Киселев хооркомунуң бирги секретары Т. Г. Авалиани партияның Кемерово область организациязының конференциязының бо конференцияны Россияның Компартиязының тургузукчу бирги съездизи болдурар дугайында саналын дыңнаткан.

М. С. Горбачев хүн айтырыының талазы-биле боор турган саналдарны түңнээш, делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлелинге база партия организацияларынга боор турган дискуссияның дугайын конференцияның киржикчилеринге тодаргай чугаалап берген. Тургустунуп кээп турган өске-даа айтырыгларны кандыг янзылыг шиитпирлээрин дугуржуп чугаалашкан.

Конференцияның Президиуму, Секретарнады. Редакция болгаш Мандат комиссиялары соңгуттунган, хүн айтырыы болгаш регламент бадылаттынган.

Хүн айтырыында кирген кол айтырыг талазы-биле илеткелди М. С. Горбачев кылган.

Россияның партия конференциязы ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

МОСКВАДАН ЛЕКТОР

Бо хүннерде бисте төөгү эртемнериниң кандидады, Бүгүэвилелдиң «Билиг» ниитилелиниң кежигүнү О. И. Коновалюк националдар аразында харылзаалар дугайында лекцияларны номчуп чоруп турар. Бо аразында ол Ак-Довурактың, Тандының ажыл-ишчи коллективтеринге барып, солун лекцияны номчугулаан. «Чедер» курорттуң дыштаныкчыларынга база аалдап чораан.

Дүүн ол Кызылдың үлетнүр бүдүрүглелеринге үш лекцияны номчааш, дыңнакчыларның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан. Чүгле националдар аразының харылзааларынга хамаарышкан эвес, харын амгы чурттуң экономиктиг амыдыралынга холбашкан айтырыгларны дыңнакчылар сонуургаан турар.

БОТТАҢНАВАС АПАРГАН

Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозунуң сүт-бараан фермазы мурнуку чылдарда тайга элээ тыртылып, кедээр чайлаглаар турган. Бо чылын оттугенниң хову талазында чугаар үгенин баштандаалаашт. фермаңы бо айның эгезинде Кызыл-Тей, Калбак-Саарыг ол ынчалдыр көжүрген. Ында белен чурттаар оран-сава чок болганындан саанчылар суурдан боттаңнап чорup турган. Суур-биле чайлаг аразы элээн ырак, ынчангаш саанчылар ааӣ-ледир аргыжарынга хөй үе-шакты чарыгдаар ужурга таварыжып келген.

Дүүн МТМ, автопарк, контора болгаш өске-даа организацияларның күжү-биле саанчылар чурттаар чадырларны чугайлап дооскан. Ам олар боттаңнавас апарган. Оон-биле кады сүт-саан эде бекшээн. Чоокка чедир Долгар-оол Долааның удурткан фермазы хүнде 800 чедир килограмм сүт саап ап турган болза, ам 1 тонна 200 килограмм чедирип турар.

ДЕЛГЕЛГЕГЕ КИРЖИРИ-БИЛЕ

Бөгүн Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чери ус-шевер мастерлериниң кылган ажылдарының, чурукчуларның база скульпторларның чогаалдарының делгелгезин ажыдар. Ук делгелге чурукчулар мастерскаязынга кежээниң 5 шак 30 минута турда ажыттынар.

Тываның уран чүүлүнүң бөлүк ажылдакчыларының ол ажылдарының делгелгезинге киржири-биле РСФСР-ниң Культура министерствозунуң чурулга уран чүүлүнүң начальниги И. Б. Порто, РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү, баштаар чериниң ус-шевер-дузалал уран чүүлүнүң талазы-биле секретары Г. И. Ларышев, «Росизопропаганда» директору Т. В. Горлова олар дүүн Кызылда чедип келген.

Аалчыларны Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң төлээлекчилери уткуп алган.

«Шынга» чагаалар

СЕРИИН ЧАЙЛАГЛАРДА

«Мурнакчы» совхозтуң сарлык, чылгы, хой бригадаларының малчыннары Шашпаал эртта, Шуй бажында, Узун-Хемде, Сайлыг-Хемде, Чараш-Дашта, Мөңгүлекте чайлаглап турарлар.

Өг-бүле кээргээн биле эрткен чылдан бээр ажылдап эгелээн дуржулгалыг хойжулар Дарыы-Хөө Серен-оол, Кызыл-оол Хомушку, Арбай-оол Хертек болгаш оон-даа өскелер сериин оъттуг тайгаларда кадарган малын эки семиртип ап турарлар.

Совхозтуң дирекциязы чайгы үеде малчыннарга таарымчалыг бүгү-ле чүүлдерни кылган. Аъш-чем, ирик-хол биле хандырган. Зооветтеринарлар малчын коданнар аразынга үргүлчү аргыжып, оларга боттуг дузаны чедирип турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

БЕШ МИЛЛИОН ЧЫГЫЫ

Улуг-Хем районда өшкү ажыл-агыйлыг «Эйлиг-Хем» совхозтуң бо чазын кырган дүгүн Оренбург хоорайда чоокта аржыыл болгаш өске-даа чаут өртектиг нарын кылыглар аргыыр фабрикага дужааган, ээп келдивис. Ол-чавыс 4.918.675 рубль болду. Эрткен чылын дужааган дүктен 1 519 муң рубль ажыг орулга алдынган.

Чоокта чаа организастаттынган, доораан-на чаңгыс эвес миллион орулгалыг кылдыр бут кырынга туруп келген ажыл-агый моон соңгаар-даа улам хөгжүүр.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.

Наадымга уткуштур

ОРТУЛУКЧЕ КӨВҮРҮГ БОЛЗА...

Чаа Шагаан-Арыг хоорайдан ырак эвесте, Улуг-Хем кыдыында, мурнунда районнуң бүдүрүглге комбинады турган черден каш-ла метрде хөй-ле өглер, кажаалар турар. Ол болза Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы салбырының сүт-бараан фермазыдыр. Ында саанчылар 13, кадарчылар 6 кижи. Коллективти Анай-оол Ензак удуртуп турар, учётчиги Семен Мижит-оол. Саап турар инектери 307. Оон мыыңай чаа 12-ни дужаар ужурга таварышкан.

— Чартык чыл доостур чыгаан, коллективтиң көргүзүглери кандыгыл, кымнар Наадымга киржир аргалыгыл? — деп, бригадир биле учётчиктен сонуургадым.

— Беш айларның планын ажыр күүсеткен, бо айда арай хирелиг чүге дизе аарыг болганындан 12 инекти дужааган. Ол чеоле сүт саалдазынга, мындыг болганда, ону саларынга салдарлыг. Ынчаарга-даа мурнуку курлавыр-биле планны шыдаар боор бис—деп, олар тайылбырлады.

Ажылдың чедиишкини кижилерден хамааржыр. Бо коллективте Мария Балган, Кызыл-оол Санзай, Татьяна Моңгуш, Мөңге Бора-Тараа дээн ышкаш дуржулгалыг саанчылар бар. Бир эки чүүл болза, мында школачы уруглар база келээни. Үгбаларын солуур саанчылар болуп, дыштанылга үезинде ажылдап турар болду. Татьяна Начын-оол чоокта чаа контроль саалдачын түннелиндеп алырга, мурнакчыларның бирээзи болуп шылгараан. Ол ышкаш Аяна Дашкыл-оол, Саша, Света Кенден үгбашкылар база бар. Ол эки-ле. Ажыл дээрге салгакчыларның күжү, мергежилдиң ачызы-биле улам бүрүнгээрлээр, экижир болгай.

Чогум саанчылардан Людмила Сынчаа биле Серен Кара-кыс Наадымга баар боорлар дээрзин учётчик чугаалады. А мөге хүрежин шупту барып көөр, директор автобус аазаан.

Кышкы турлаадан ферма май 6-да көжүп келген. Ам ортумаа-биле хүнде саалдаңынга коңу тээн.

Инекке ам хүнде эртен-кежээ немелде чем кылдыр 1 килограмм чарбаны берип турар. Кара-оол Самдан баштаан кадарчылар саар инектерни кежээ 9 шакта үндүргеш, эртен 6 шакка чедир кадарар.

— Одар-ла кызыы. Оон ангыда, кандаашкын болган. Мындыг. Үстүвүсте Хайыракан салбырының фермазы бар. Келээ талавыста сиген шелү —деп, Анай-оол Ховалыгович хомудап чугаалады.

Ферманың дужунда чадаң талдарлыг ортулук чатты берген чыдар. Сүг сыык турда, инектерни ынаар кежирип, анаа кадарып турганнар. Ам сүг терениээн. Ынчалза-даа өөренген инектер ынаар эштип кеже бээр. Оът мында эки. Ортулук делгем-даа. Улуг-Хемниң алырмы калбак-даа эвес. Карак-биле көөрге, 35—40 метрден эрттес хире. Ону көргеш, одар кызыы деп чугааны дыңнааш, бригадирден анаа, ол адырыкка понтон көвүргүден кылдыртып алза дээрзин чугааладым.

— Харын аан, болур чүве-дир ийин—деп, Анай-оол Ензак хараадалын илереткеш, бистиң дужувуста чатты берген чыдар ногаан ортулукче көрдүү.

Бо-ла берге өйде ёзулуг курлавыр, одар ол-дур. Шынап-ла, анаа понтон көвүргү кылыр болза чүү шоолуг чарыгдал, күш үнер деп. Ортулуктарның оът-сигени кайы хире болур ийик. Бо дугайын совхозтуң улузу чүге бодавайн турар чоор? Бо материалды номчааш, сагыжынга кирер боор деп идегеп, ону, бригадир-биле чугаавысты, мында кииодим. Одар солуштурар болгай.

Бир кол чүүл болза, сүттүң шынары. Кыжын сүттүң үскүрү хармн мырыңай 4 хуу чедип турган. Ам 3,8 хуу. Негелдеге бүрүн дүгжүп турар.

Күрүнеге сүт садарының планынга киириштир чамдык малчыннар боттарының хууда инээнден сагган судун дужаап турар. Чижээ, Татьяна Моңгуш, Анай Дашкыл-оол, Мөңге Бора-Тараа олар хүнде 10—17 килограмм сүттү дужаап турарлар.

Хуузунда малындан сүттү дужаарганы дээш, оон оттээрге чүгле акша-даа ап болур, күзүн мал чемин-даа алыр. Туралааны билир.

Арыг-Бажы фермазының чайлаанга чораш, чүлерни четпес деп көргеннисти мыттавайн баар болзувусса, шын эвес аваар. Саалда аппараттарының кырында дээвирдаа, шывыг-даа чок. Бо чорук, бир талазында, сүттүң шынарынга салдарлыг. Чаъстыг хүнде канчаарыл, сүт-биле чаъс холужа бергей-ле! Оон ангыда инектиң ооргазындан дамдылаай. Сеп ынап-ла херек.

Ийнде, малчыннарның көргүзүглерин хүн бүрүде бижээш, көскү черге, самбырага бижээш, азып каан турар болза эки-ле аа? Наадымга кирер эрге дээш чарыштың канчаар чоруп турарын чүгле кыдыраашка бижип каарга, таарышпас ийин.

Бистиң бо эскериглеривисти ферманың бригадири, совхозтуң база салбырның-даа удуртукчулары чеп-түр дээр болза, бир хемчегни алыр боор деп идегедивис.

Сөлен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: мурнакчы саанчыларның бирээзи Кызыл-оол Туматович Санзай; сагган сүттү дужаап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

Июнь 18-те Съезд ажылын уламчылаан. Эртенги үеде депутаттар чамдык айтырыгларны чугаалашкан соонда даргалакчы Б. Н. Ельцин сөстү РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы албан-дужаалга саналдаткан И. С. Силаевке берген. Илеткел кылып тура, ол чазактың келир үедеги ажыл-чорудулгазының программазының эң чугула, эң принципиалдыг угланыышкыннарының дугайында чугаалаан.

Республиканың чаа чазаанга онза нарын сорулга салдынган деп, И. С. Силаев чугаалаан, ол дээрге Россияның, оон экономиказын амгы кризистиг байдалдан үндүрер арганы бээр ындыг хемчеглерни боттандырары-дыр. Ол дээрге билдилиг болгаш ылап бодап кылдынган, оон-биле кады үнелээни болгаш соңгаарладыр арга чок политика-дыр. Бодаңыр, санап түңнээр болгаш шенелделер кылыр үе шуут чок. Ындыг политиканы боттандырарынга арганы РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында хүлээп алдынган декларациязы берип турар.

Чазактың ажыл-чорудулгазының эң чугула угланыышкыны ССР Эвилелиниң составынга Россияның бот-догуннаан күрүне болур экономиктиг бот-тускайлаң чоруун бүдүрүт хандырып турар ажыл-агый механизмин ажылдап кылыры. Эвилелдиң чаа керээзинге үндезилеп Совет Федерацияны бо чылдың төнчүзүнге чедир чаартпас болза, ол айтырыгны шиитпирлээри болдунмас. Кээрэ болза республикага оон черинге база байдалдарынга, бюджеттиң орулгаларынга өнчүзүн бадыткап тургузарын дамчыштыр экономиктиг бот-тускайлаң чоруун магадылаар, а ол ышкаш хөгжүлдениң деңнелдеп бодупа таарыштырарынга республикага бүрүн эргени тыпсыры болур. Бо таварылгада ССР Эвилели биле Россия Федерациязының аразында хоойлужудулга база күүсеги эрге-чагырганы ылап аңгылаары чугула.

Делгерээрзе турар бүгү бүдүрүкчүлерге экономиктиг хостуг чорукту тывсыры чугула деп, оратор уламчылаан. Администрация-ведомство чагырганындан үнер, организастыг структураны бодуг шилип алыр эргелерни хоойлужудар херек.

Көдээ ажыл-агыйның болгаш үлетпүрнүң, экономика талазы-биле хамааржышпас бүдүрүглелдерниң бот-боттарының аразында харылзааларыкөдээниң, районнарның, хоорайларның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге оларның ниити сонуургалынга үндезилеп, үндүрүг системазын, база кылган социал программаларны боттандырарын, үс черлиң хоойлужудулганың шиигелы сагылгазын дамчыштыр тургузуулар ужурлуг.

Чазактың бодунга ажыл-чорудулгазын кылын ылгылыг чугула айтырыг болза, келир чылдың эгезинден рынок харылзааларынче улус ажыл-агыйын киирериниң механизмин ажылдап кылыры болур деп, ол чугаалаан. Ону ажыглаштан эгелеп кылыр херек, чүге дээрге чүгле экономиктиг хостуг чорукту тывсып турар эвес, сан-хөө, валюта болгаш материал-техниктиг курлавырларны база немей берип турар-дыр. Рынокче шилчилге талазы-биле хөй-ле саналдар бар. Чамдык экономистерниң ажылдап кылганы «500 хүн» деп чижеглээн аттыг программазы сонуургалды бодуруп турар.

Ол программаның боттанымышкынын хүргеледирзе чогуур хооӣлужудулга актыларын белеткээри болгаш хүлээн алыры чугула деп, илеткелчи санап турар. Экономиктиг реформаның кол чүүлдери болза, үндүрүг политиказы, өртектер, сан-хөө база материал-техниктиг курлавырлар-биле хандыртылган күрүне чагыы, даштыкы рынокче бот-тускайлан үнер чорук база даштыкы фирмаларга иштики рынокту ажыдары.

Чоокку үеде шиитпирлээр айтырыгларга оратор экологияны, экология болгаш социал айтырыгларны аваан. Ында чурттаалга бажыңнары, кадык камгалалы, улус өөредилгези, эртем болгаш дээди школа, бүгү российжилерниң культуразын болгаш тус-тус онзагай талаларын хөгжүдери кирип турар. Оларның эң колу —көдээни хөгжүдери. Келир Съездиде мачаа хамаарыштыр тодаргай программаны чазак киирер. Аңаа чугула айтырыглар чырыттынар.

База бир чидиг айтырыг — магазиннерде бараанарнын чедишпестеп турары. Ону чедимчелиг кылдыр шиитпирлээни-биле даштыкы чурттардан бараанар садып алырынга чедир хемчеглерни боттандырар апаар бис. Чиик болгаш пос-таавы үлетпүрүнүң 300 ажыг бүдүрүглелерин ээ дериниринге элээн хөй акша-херекгин чыыр апаар. [illegible]

Национал тургузугларының социал-экономиктиг хөгжүлдезинде улус хамчуулыкчыларны үнүгэлар талазы-биле хөй ажылдар кылдынар апаар. [illegible]

Улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң үндезилекчи чаа экономиктиг харылзааларын болгаш эртем-техниктиг делгемчээниң [illegible]

болзажок эргидеги структураларны доп-дораан ап октавайн, а хостуг рынок экономиказынга шеттинер чаа хевирлер-биле чоорту солуур апаар. Чижээ, Күрүнениң, Күш-ажыл болгаш өртектер комитеделин тургузары көрдүнүп турар. Оон-биле, чергелештир бичии бүдүрүглелерни, аренда болгаш фермер ажыл-агыйлары хөгжүдер болгаш деткиир талазы-биле, антимонополчу политиканы боттандырар, даштыкы харылзаалар, рынок экономиказының база хөдээни катап тургузарының болгаш өскелээ чүүлдерниң талазы-биле чаа органнарны тургузар апаар.

Чазактың программазы Россияның чону деткээн болгаш ону боттандырарынга идепкейлиг киришкен турарын чедип алыры кончуг чугула. Массалыг информация чепсектериниң киржилгези ооң ол чедип алыымас. Ынчангаш Россия боду тускай телевидениелиг, радиолуг, солуннарлыг болур ужурлуг. Мачаа хамаарыштыр «Советская Россия» солуннуң статузун ээ көөрү чогумчалыг боор болур.

И. С. Силаев түңнелинде республика чазааның баштыңы албан-дужаалын ямбылыг албан-дужаал деп санапайн турар мен. Россияны катап тургузары, чоннуң чаагай чоруун бедилдери, улустарның кады ажылдажылгазын хөгжүдери дээш эки ажылдаары, чаа шиитпирлерни болгаш аргаларны дилеп тывары кончуг чугула деп чугаалаан.

И. С. Силаев депутаттарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан. Оон соонда депутаттар чазактың программазын чугаалажып эгелээн. [illegible]

РСФСР-ниң экономиказын, [illegible]

Съезд июнь 20-де ажылын уламчылаар.

(СЭТА).

ЧҮСТЕН 113

«Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырында аныяк малчыннар Владимир Сенгиневич биле Тамара Айыыевна Маадыларның бо чылгы көргүзүү ындыг. Чаа-ла дөрт чыл ажып чоруур стажтыг малчыннар ону канчап чедип алганыл? Олар кызымак, харыысалгазын билир. Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенип алыр. Оон ангыда, мурнакчыларның дуржулгазын сураглап дыңнаарындан, номчуурундан ангыда, кожаларынга барып, өөренип, билип алыр чаңчылдыг улус.

Амгы үеде олар Дөргүн деп черде чайлаглап чеде берген. Малын хүр-мендн семиртип турарлар. Удавас оларның хоюн кыргыыр, дүк алыр талазы-биле планны база ажыр күүседир аргалыг. Владимир биле Тамара Маадылар республиканың малчыннар Наадымынга киржир эрге дээш ажылдап турарлар.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Сесерлиг суур.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Округтарның соңгулда комиссияларының киирип келген протоколдарын чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунуң 50 чүүлүнге дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы 1990 чылдың июнь 16-да болган катап соңгулдаларның түңнелинге соңгуткан Тыва АССР-ниң беш улус депутадын бадыткаан.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгутканнар:

Голиков Василий Петрович, 1948 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың шинчилел-ажыглаал бүдүрүглезиниң начальниги, СЭКП кежигүнү. Хову-Аксы суур, Хову-Аксының Соңгу талазы № 103 соңгулда округу.

Лукашов Василий Иванович, 1942 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң иштики херектер министрииниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү. Кызыл хоорай, Сарыг-Септиң [illegible] № 20 соңгулда округу.

Мастык-оол [illegible] Андреевич, 1936 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Бай-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү. Туран хоорай, Хадың № 94 соңгулда округу.

Парамзин Геннадий Викторович, 1952 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың [illegible] СЭКП кежигүнү. Ак-Довурак хоорай, Ак-Довурактың Төп № 45 соңгулда округу.

Поляков Сергей [illegible], 1955 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың партком секретары, СЭКП кежигүнү. Хову-Аксы суур, Хову-Аксының Муругу талазы № 104 соңгулда округу.

ТЫВАНЫҢ профэвилелдери

№ 2. июнь. 1990 ч.

ПИОНЕРЖИ ХӨГЛҮГ ЧАЙ ЭГЕЛЭЭН

Харымсалгалыг, бачым үе — уругларның чайгы дыштанылгазы, пионержи хөглүг чай эгелээн. Өөреникчи бүрүзү дыштанылганың кайы-ла-бир хевиринде хаара туттунган турары чугула. Бо талазы-биле кандыг ажылдар чоруттунуп турарын чугаалап бээри-биле профоблчөвүлелдиң секретары М. М. ФИРСОВАДАН журналист Маадыр-оол КАЛЧАН интервью алган.

—Уругларның чайгы дыштанылгазын профэвилелдерниң пионер лагерьлеринге канчаар эрттирер деп планнап турарыл?

— Бо чайын 20 муң школачының болгаш профтехучилищелерниң 1 муң хире сургуулдарының кадыкшылын экижидери-биле дыштандырарын планнап турар бис. Аңаа хамаарыштыр районнардан кээп дыштаныр уругларга 9, совхозтар аразының 14, күш-ажылдың болгаш дыштанылганың 62, чүгле хүндүс дыштанырының 92 лагерьлери ажылдаар. Чагытай девискээрниң пионер лагерьлери: В. Терешкова аттыг, «Байлак», «Орлёнок», «Чагытай» эки белеткеттинген, а «Тыва кобальт» комбинаттың «Металлург» пионер лагери кадыкшыл лагери болганындан ооң сезону июнь 17-де ажыттынган. Өске пионер лагерьлери кадыкшыл сезонун июнь 10-да эгелей берген. Школачыларның чайгы дыштанылгазын болгаш ниитиге ажыктыг ажылдарын организастаар талазы-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң база ВЛКСМ обкомунуң доктаалынга хамаарыштыр чогуур ажылдарны чамдык үлетпүр бүдүрүлгелер, ылаңгыя Саның дыштанылгазы, хөглүг чайны эки эрттирери-биле оларга шаптыктавайн көрээлинер. Оларга чүгле кичээнгей, дуза херек дээрзин утпанар.

— Марина Михайловна, пионер лагерьлери кайы-бир бүдүрүлгелериниң балансызынга турар дээрзин лагерь дугайында дүрүмде айыткан чүве болгай. А лагерьлерниң бүгү ажыл-агый хандырылгазын база олар харылаар ужурлуг. А бистиң лагерьлеривис шупту «ээлиг» бе?

— Республиканга бо айтырыгны 3 чыл дургузунда шиитпирлеп келгенивис бо. Шынап-ла, мооң мурнунда чылдарда пионер лагерьлери ажыл-агыйжы ёзу-биле тудуп келген болгаш кымның даа балансызынга олар турбаан. Ам ол ажылды республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчылары «Байлак» лагерин боттарының холунга, балансызынга алганы өөрүнчүг. Чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары бот-орулгаже, бот-акшаланышкынче кирип турарынга сылдаглап алгаш, дыка-ла «буруп» келгеннер. Ынчалза-даа ам чүгле «Чагытай», В. Дубинин аттыг лагерьлерден өскелери шупту ээлиг. Ол лагерьлерни боттарының балансызынга алырындан удуртукчулар В. А. Попов Н. К. Катренко олар ойталап ажылчыннарны бичезинден эгелеп белеткээринче чогуур кичээнгей салбайн турарын көргүзүп турарлар. А ол лагерьлерге үстүнде адыг үнген удуртукчуларның ажылдакчыларының уруглары дыштаныр болгай. А республиканың Министрлер Чөвүлелиниң аңаа хамаарышкан доктаалының телевиделин эрткен чылын-на белеткээш, киирип каан бис, айтырыг амга чедир шиитпирлеттинмээн хевээр.

Интервью

ның министерствозу, Респотребсоюз, Улус өөредилге министерствозу, Кадык камгалал министерствозу чоруткан. Уругларның чайгы дыштанылгазын организастаарының база бир эки хевири — хүндүскү үеде дыштаныр лагерьлерни школалар чанында, клубтарда, уругларның шөлдеринде организастап турары болур. Ылангыя бо ажылды профэвилелдер болгаш тудугжулар Кызылдың № 5, Шагаан-Арыг хоорайның школаларында эки организастап турар.

Пионер лагерьлерин белеткээриниң үезинде улус ажыл-агыйының адырларында ажылдап турар тудугжулар, транспортчулар, көдээ ажыл-агыйның ажылдакчылары ол ажылга идепкейлиг киржиксеннер. Ынчалзажок эртке удур ажылдарның лагерь бүдүрүнде четпес тургустунганынга дүвүревес арга чок.

Бо чылын пионер лагерьлеринге ажылдаар кадрлар-биле эрткен чылдарныынга деңнээрге черле багай эвес хандыртынган бис. Ылангыя пионер лагерьлериниң начальниктеринде ол талазы-биле дуржулгалыг эштер ажылдап турар. Лагерь начальниктериниң, пионерлерниң улуг вожатыйларының, отряд вожатыйларының өөредилгезин май айда эрттирген бис.

Пионержи чайга багай эвес белеткенгеш, ону солун, хөглүг эрттирерин планнап, хевек кырында боттандырып эгелей бердивисее-даа, республикада корум-чурум үрээр чоруктар бистиң дүвүредип турар. Ол — уругларның чайгы хөглүг дыштанылгазынга шаптык ужуражтырып болур болгай, ылангыя хоорай чаштының лагерьлеринге. Ол талазы-биле хемчеглерни база ап турар бис: лагерь бүрүзүн харылаар шагдаа ажылдакчылары-даа турар, профэвилел активи неделя санында дежурныйлаашкынны-даа лагерьлерге организастаар, профоблчөвүлелдиң эвилелдер аразының уран чогаадылга бажыңының болгаш профоблчөвүлелдиң спорт шиитпилелиниң ажылдакчылары база ол ажылдарга киржир. Ынчангаш бир тээ, бистиң бо чугаавыс «Шын» солуңга парлаттынар чүве болганда, аныяк оолдарга, кыстарга чагыг, дилег кылгар бодап олур мен. Эрим эштер, пионер лагерьлеринде силерниң дуңмаларыңар дыштанып турар болгай. Олар боттарын камгалаар шыдавастар, ынчангаш оларның дыштанылгазы, хөглүг чайны эки эрттирери-биле оларга шаптыктавайн көрээлинер.

— Уругларның чайгы дыштанылгазын организастаарынга профорганизакчылар кандыг бергелерге таваржып турарыл, Марина Михайловна?

— Лагерьлерге ажылдаар ажылдакчыларны четчелээрде чылдын-на бергедээр айтырыг бис — хөгжүм ажылдакчылары. Олар чаңынга чыылгаш ырлашпас, ойнап-хөглевес чүве болза, ону кандыг лагерь дээр боор! Бо айтырыгны сөөлгү каш чыл улаштыр Культура министерствозу шиитпирлеп чадашты. Чазактың доктаалын ёзугаар бо албан чери пионер лагерьлеринге эстетиктиг кижизидилге чорударынга дузалажыр хүлээлгелиг. Ооң ынай пионер лагерьлеринге чогаадыкчы интеллигенцияны көрбейн тур бис. Эвилелдер аразының уран чогаадылга бажыңының ажылдакчыларының, «Өөрүшкү» ансамбльдиң дузазын ап турар-даа болзувусса, профессионал уран чүүлдүң ажылдакчылары-биле ужуражыр болза, уруглар улам солун болур ийик.

Лагерьлер девискээринге огородтары, участоктарны организастаары чугула. Уруглар аңаа хостуг үезинде ажылдаар болгай. Лагерьлерде мергежил шилип алыр талазы-биле болгүнер база чок, а чугаа хөй-ле чорудуп турар. Садыг министерствозу «Өөредилге магазинни» чүге организастап болбазыл. Транспортчуларның В. Терешкова аттыг лагеринге эртык кезектер кылып бичии мастерская-даа ажыдып болгай-ла. А «Сосновское» ДВА «Байлак» лагерьге «бичии тимирязевканы» организастап болур, ол дугайы база-ла чугаа кырында чоруп турар. Чугаадан ажыл-херекче шилчир үе келген эвес чүве бе?

— Уругларга эки дыштанылганы, хөглүг, өөрүшкүлүг хүннерни күзээш, бо харысалгалыг ажылга ада-иелерниң идепкейлиг киржирин күзеп каалынар, Марина Михайловна.

ОМАК-ХӨГЛҮГ ДЫШТАНЫҢАР, УРУГЛАР

ЧУРУКТА: Өвүрде Чаа-Суур ортумак школазының пионерлери болгаш эге класстарда өөренип турар уруглары башкылары-биле кады кел чорлар. Чаа-Суур школазының өөреникчилери чайгы дыштанылгазын кааа эрттирерин планнаан. Оларның хөй кезии пионерлер лагерьлеринге барып дыштаныр.

Чайгы хөглүг дыштанылгаларда уругларның чамдыызы чайлагларда ада-иелеринге барып дузалажып, ногаан байлак арга-ыштыг черлерге чайлаарлар. Школачыларны турисчи оруктар, кадыр даглар ажып, шапкын хемнерни кежер берге болгаш солун оруктар база манап берген.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПРОФЭВИЛЕЛДЕРНИҢ АКША-ХӨРЕҢГИЗИ: канчаар чарыгдаттынып турарыл?

Солуннуң хөй-хөй номчукчуларын мындыг айтырыг сонуургадып турар: Тываның профэвилелдериниң акша-хөреңгизи кайы хирел база оларны канчаар чарыгдап турарыл? Бо айтырыгларга харылап бээрин профоблчөвүлелдиң саң-хөө килдизиниң эргелекчизи К. М. САТТАН дилээн бис.

Бо чылын Тываның профэвилелдериниң бюджези доход талазы-биле 5 млн. 500 муң рубльге көрдүнген. Ооң 3 млн. 500 муңу азы 63 ажыг хуузу профэвилел кежигүннериниң дадывырындан кирер.

А артканы — бүдүрүлгелерниң культура-массалыг ажылдарын хөгжүдеринге шалың фондузунуң 0.15 хуузундан профэвилел эге организацияларынче шилчидип турар акшаларындан, ол ышкаш культура болгаш спортчу оюннарны, маргылдааларны өртектиг эрттиргениниң кирген акшалардан. ВДФСО кежигүннериниң дадывырындан база ССРЭ-ниң профэвилелдериниң 18-ки съездизиниң шиитпири-биле Сибирьге болгаш Ыраккы Чөөн чүк районнарынга культураның болгаш спорттуң тудуг объектилерин тударынга ВЦСПС-тен Тываның профоблчөвүлелинче шилчидер акшаларындан тургустунар.

А чарыгдаалар 5 млн. 900 муң рубльге көрдүнген. Ооң иштинден 2 млн. 500 муң рубльди профэвилел кежигүннериниң культура-амыдырал хандырылгазынче чарыгдаары көрдүнген. Чарыгдаларның орулгадан көвүдеп турарының чылдагааны болза, профэвилел эге организацияларының акша-хөреңгизи ооң кежигүннериниң материалдыг болгаш сагыш-сеткил сонуургалдарын хандырары-биле чарыгдаарынга оларның эргелерин улгаттырганы-биле холбаалыг. Ооң аразында ылгалды чыл эгезинде арткан акша-биле дуглаар апаар.

Бир эвес мооң мурнунда кайы статьяга каш акшаны чарырын үстүнден айтып турган болза, ам бүгү чарыгдалын акша-хөреңгизиниң шаа-биле профэвилел эге организацияның кежигүннериниң ниити хуралынга боттары шиитпирлээр апарган. Чыл дургузунда өскерилгелер туруп келзе, база-ла ниити хуралга эде көөр азы профкомитетке эде көөрүн дагзыр эргелиг.

Мааңа чугаалап каар ужурлуг бир кол чүве болза, профэвилелдерниң бюджези адаандан, профэвилел эге организацияларындан тургустунуп эгелээр, ол акша-хөреңгиниң дыка хөй кезии оларның эргезинге артар. Бир эвес мааңа тодаргай көргүзер болза, 1989 чылдың күүселдези-биле кежигүн дадывырының 69,2 хуузу эге организацияларга арткан азы ооң мурнунда чылдыындан 16 хуу хөй. А ниитизи-биле адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарының эргезинче кирген профэвилел дадывырының түңү бүгү дадывырның түңүнүң он хуузу болган, ВЦСПС-ке — 5,8 а профэвилел чөвүлелинче 15 хуузу кирген.

Профэвилелдерниң область чөвүлелинче кирип турар кежигүн дадывырының дугайында чугаалаар бодап тур мен: ооң хөй кезии акша-хөреңги талазы-биле деткимче көргүзери чугула апарган профэвилел эге организацияларынга, ол ышкаш республика чергелиг культура-массалыг болгаш спорт ажылдарын чорударынга, профоблчөвүлелдиң ВДФСО чөвүлели, республиканың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ниитилелиниң, Тыва профэвилел чөвүлелиниң «Өөрүшкү» ыры-танцының уруглар клувун, эвилелдер аразының уран чогаадылга бажының акшаландырарынга чарыттынып турар.

ВЦСПС-тиң IV пленумунуң шиитпирин ёзугаар бо чылдан эгелеп профоблчөвүлелдиң эргезинче шилчип кээп турган кежигүн дадывыры ортумаа-биле 7 хууга азы 245 муң рубльге кызырылган. Ынчангаш адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарының акша-хөреңгизи ынча рубльге өзер апаар-дыр.

Профэвилел райкомнарындан эгелээш, профоблчөвүлелге чедир аппараттың шалыны профэвилел дадывырының чүгле 8-10 хуузу болуп турар.

Бистиң республиканың профорганизациялары боттарының акша-хөреңгизин ССРЭ-ниң профэвилелдер съездизиниң шиитпирлеринге, бо хүннерниң негелделеринге дүүштүр чарып турарын эрткен отчёттуг 1989 чылдың сан-чурагайлары көргүзүп турар.

— культура массалыг ажылдарга ниитизи-биле 1 млн. 802 муң рубль үнген бооп турар, а 1988 чылда 1 млн. 706 муң рубль болган, азы 5.6 хууга өзүлде болган.

— Күш-культура, спорт талазы-биле ажылдарга — 737 муң рубль чарыттынган;

— профэвилел кежигүннеринге материалдыг, юридиктиг дузаламчыны — 300 муң ажыг рубльге чедирген, ооң иштинде чурттуң эвээш пенсия ап турар хамаатыларының хандырылгазын экижидеринге тускай санче 168 муң рубльди шилчиткен.

— Кызылда аза-ие чок уруглар бажыңынче 20 муң рубльди берген;

— көдээге культура, спорт объектилерин тударынга 1 млн. 82 муң рубль үнген.

Профэвилелдерде эде тургустунуушкун, чоннуң эрге-ажыын камгалаар талазы-биле профэвилелдерниң ролюнуң улгатканы профэвилел бюджелиниң амгы үеде тургустунган байдалынче чаа ёзу-биле көөрүн, ооң демократчы болгаш ажык-чарлыг болурун негеп турар.

Айтырыңар, харылап берээли

Чыл бүрүзүнүң ээлчеглиг шөлээзин бээриниң чуруму кандыгыл, дыштанырының хуусаалары чежел?

А. МУРАШКИН.
Кызыл хоорай.

— Бүгү ажылчыннарга, албан-хаакчыларга ажылдап турар черни (эрге-дужаалын) болгаш ортумак шалын телевирин эрттирбейшаан, чыл бүрүде ээлчеглиг шөлээни бээр. Шөлээлеп бээр ээлчеглиг хуусааларын администрация черинде профэвилел комитеди-биле дугурушкаш доктаадыр.

Ээлчеглиг шөлээни ук бүдүрүлге черинге үзүктел чок 11 ай ажылдаан ажылчын-даа, албан-хаакчы-даа алыр. Чижээлээрге, ажылдакчы ол бүдүрүлге черинге 1989 чылдың май 15-тен эгелеп ажылдап кирген болза, бир дугаар шөлээни 1989 чылдың май 15-тен 1990 чылдың май 14-ке чедир ажылдаан үезинге хамаарыштыр алыр. Ынчаарга ол ажылдакчы шөлээже 1990 чылдың апрель 14-те үнер эргелиг. Дараазында 1990 чылдың май 15-тен 1991 чылдың май 14-ке чедир үениң дургузунда ажылдаарычын шөлээзин ол чылдың кайы-даа үезинде ап болур.

Чамдык таварылгаларда ажылчын, албан-хаакчыларга ол хуусаа четпээнде шөлээ берип болурун хоойлуда айыткан: херээженнерге саатталганының болгаш божуурунуң шөлээзиниң мурнунда азы ол шөлээзи төнерге дораан-на; он сес хар четпээн ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга курлавырже халашкан болгаш организастыг чыылда ёзугаар ажылдап кирген шериг албанныгларга 3 ай ажылдаан соонда болгаш хоойлуда көрдүнген өске-даа таварылгаларда бээр. Ийиги болгаш дараазында ажыл чылдарының шөлээлерин шөлээ бээриниң ээлчээн ёзугаар ук ажыл чылының кайы-даа үезинде берип болур. Ажыл чылы дээрге, ажылдакчы кижиниң ажылга кирген хүнүнден эгелээш, үзүктел чок бир чыл ажылдаан үези болур. Дараазында ажыл чылдарын ажылга кирген үезинден эгелеп санаар.

Амгы үеде ажылчыннарның, албан-хаакчыларның ээлчеглиг шөлээзиниң хуусаазы 15 ажыл хүнү болур. Оон эвээш шөлээлеп чок. Он сес хар четпээн ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга чыл бүрүзүнүң шөлээзин бир календарьлыг ай хемчээлдиг бээр.

Кандыг таварылгаларда шөлээни өске хуусааже көжүрүп азы узадып болурул?

М. МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

— Шөлээни чыл бүрүде доктааткан үе-шаанда берген турар ужурлуг. Ынчалза-даа ажылчын азы албан-хаакчы кижи ажыл кылыр аргазы тур үеде оскунганда, күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң хүлээлгелерин күүседип турда, ол ышкаш хоойлуда көрдүнген өске-даа таварылгаларда шөлээни өске хуусааже көжүрген азы узаткан турар ужурлуг.

Ажылчынның азы албан-хаакчының шөлээже үнери бүдүрүлге черинин, организацияларның ажыл-чорудулгазынга таарымча чок апаар болза, ол ажылдакчының шөлээзин профэвилел комитеди-биле дугурушкаш, база ажылдакчының чөпшээрээнин ёзугаар дараазында ажыл чылынче көжүрүп болур. Ол көжүргени шөлээни дараазында чылдың шөлээзинге кадып болур.

Владимир ДҮЛҮШ.
Профоблчөвүлелдиң эрге-хоойлу килдизиниң юрисконсультантызы.

Хойжу кооперативтерде керээ ёзугаар бактаавайн турар, совхозтуң кол специалистеринге ук кооперативтерниң карылгазын оларның кежигүннеринге ышкаш үлей салып төлеп турары шын бе?

Бумбажай Баадыр, Өлзей Сүлдем, Андрей Донгуп, Лариса Дупчур.
«Чаа орук» совхоз. Эрзин район.

Кооперативтиң чидириглиг ажылдааны дээш аңаа дузалажып ажылдап турган специалистерге харысалга онаап болур. Ынчалза-даа ук кооперативтиң чидиригләрин специалистерге оларның кежигүннеринге ышкаш үлей салып төлеп турары шын эвес.

Владимир ОЮН.
Агроүлетпүр эвилелиниң килдис эргелекчизи.

«Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыннарынга 13 дугаар шалыңны бербейн турар. Чаа тургустунгаш совхозка ону төлевес деп удуртукчулар харыылаар-дыр. Чолаачыларга, трактористерге чыл төнчүзүнде стаж акшазын база төлевес-тир. Ол шын бе?

Григорий САРЫГЛАР.

РСФСР-ниң Күш-ажыл хоойлузунуң дугайында кодекизиниң 84-кү чүүлүн ёзугаар бүдүрүлгелер орулгалыг ажылдаан болза, чыл түңнелинде аңаа үндезилээш ажылчыннарга шаңнал акша төлээрин профком-биле шиитпирлээр.

А тракторист-машинистерге, малчыннарга, чылгычыларга Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күркомитеттиң, ВЦСПС-тиң президиумунуң 1982 чылдың ноябрь 5-те доктаалын ёзугаар үзүктел чок ажыл стажы дээш чылда төлевирин түңнүн хуузун мынчаар тыпсыр: 2-ден 5 чыл чедир ажылдааннарга—12 хуу, 5-тен 10 чыл—15 хуу, 10-дан 15 чыл — 20 хуу, 15-тен өрү — 25 хуу.

АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕР

● Бир эвес савада сүттүң аксын дуглап алгаш хайындырар болза, ооң витаминнери сүтке хөйү-биле артып каар.

● Бир эвес сүт изиг плитаа кырынче төктү берген болза, төгүлген черни ол саазын-биле базырыптынар. Ынчан квартирага ооң чыды таравас.

● Сүттен кылыр кашааларже баштай дусту, а ооң соонда крупаны сүтче каап алынар.

● Бир эвес сүт хайындырар саваңарның кыдыгларын үс-биле чаап алыр болзуңарза, хайынган сүт ажыр төгүлбес.

● Сүттү хайындырар мурнунда сакпынче биче чигирден кааптыңар. Ынчан сүдүңер хуюксуваc болур.

● Дүктен болгаш торгудан кылган пөстерни, а ол ышкаш кылымал хендирлерден (удазыннардан) кылган материалдарны илиир-биле базарда, өттүрбенер. Оларны иштики талазындан хөвеп-саазын пөстү дамчыштыр чоорту изиткен илиир-биле базар херек (илиирни 150 градус чедир изидер).

Ажылчын контрольдуң хыналдазы

«БОДУМ АЛЫР ДЭЭШ...»

Күрүне, кооператив болгаш өске-даа организацияларының (садыг четкилериниң, ооң иштинде аптека бүдүрүлгелериниң, ниитиниң чемненилге черлериниң, амыдырал хандырылга болгаш коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, пассажирлер аргыштырар транспорттуң) ажылын экижидеринге, оларның ажылында четпестерни чайладырынга дузалаары-биле, оларны хынаары-биле ажылчын контрольду тургусканы билдингир. Кайы-ла-бир участокта ол талазы-биле ажылдарда четпестерни чон дыңнадыптар, ону ажылчын контролёрлар дораан эскерип, хыналдаларны аңаа чорудуп турар.

Кызылдың аъш-чем барааннар садыының № 20 магазинге хыналда кылыры-биле чеде берген бис. Ынчан ол магазинге 972 кг эът кирген. Магазинниң директору А. М. Родионова, эът садар килдистиң садыгжылары Г. А. Соломахина, Р. И. Лихачёва олар көрүп турда, аңаа хыналданы чорудуп, ол килдистерниң ооң дукчуларын-даа хыналдыывыс.

15 шак 15 минута турда, эът садар килдис чонга талон-биле эът садарын соксаткан. Садып алыкчыларның чугаазындан алырга, талонга садар 1 рубль 90 кепеектиң эъди төнмээн хире. Ол дугайын садыгжы Г. А. Соломахинадан айтырарывыска, эът төнген, ам садыглавас бис — диди. Ынчан соодулга камераларын ажыдып, биске көргүзерин ооң негээн бис. Хамык чүве ооң илерээн: соодулга камераларының бүрүзүнде-ле ораап каан эъттер бар болду. Оларның ниити деңзизи — 30 кг. Артында-ла сөөк безин чок, чүгле кон эът. 30 кг эътти садып алыкчылардан чажырып алганы ол-дур.

— Садып алыкчыларга эът чедишпээн болгай, а бо чүү эът апаарды, талонга садар эът төнген деп чугаалаан болгай силер? — деп, бистиң айтырывыска садыгжы Р. И. Лихачёва мынчаар харыылады:

— Бо эътти бодум алыр дээш арттырып алган кижи мен. Боду алыр дээш.

А чонга садар ужурлуг эътти (талон-биле садар эът болгай!) бодунга арын-нүүр чогу-биле арттырып алырга, канчап тааржырыл? Ол дээрге, садыг чурумун каржызы-биле хажытканының барымдаазы-дыр. Ынчангаш ол магазинге эътти чажырып алганының актызын тургускаш, истелге органнарынче дамчыдып берген бис.

Чажыртынган чыткан ол эътти магазинниң залынче киргреш, садып алыкчыларга талон ёзугаар саткан.

* * *

«Восход» кафениң залынга, кухнязынга болгаш чем шыгжаар өрээлинге хыналданы база чоруткан бис. Ооң түңнелинде, өртектер талазы-биле хажыдышкыннар чок болганы илерээн. Картофельдиг мүннү, котлеталарны хынзан бис. Котлеталарның гарнирин 50 грамм чедир салбайн турары илерээн. Хыналда чорудуп турган үевисте, стол кырында турар ужурлуг чүүлдерден (специи) чүгле дус бар болган, а ооң өскелери белеткеттинмээн.

Менюда айыткан соок чемнерден 4 чүүлдү айытса-даа, оларның чүгле ийизи бар болган. Согуналаан килькадан болгаш скумбриядан кылган консервалар чем шыгжаар өрээлде бар турда-ла, оларны белеткевейн турары кафениң ажылдакчыларының четпес ажылы-дыр. Дагаа эъди-биле кылган чочак-тараалыг мүннүң орнунга картофельден кылган мүннү чемненикчилерге берип турду.

Максим ПЕРЕВЕРЗЕВ.
Республиканың Улусчу контроль комитединиң инспектору.

Лидия НАЗЫТЫ.
Профоблчөвүлелдиң инспектору.

Юристиң консультациязы

АЖЫЛДАН ХОСТААРЫ, АЖЫЛГА ТУРГУЗАРЫ, ЧИИГЕЛДЕЛЕР ДУГАЙЫ

Бо айтырыгны Күш-ажыл талазы-биле күркомитеттиң, ВЦСПС-тиң Секретариадының доктаалы-биле 1988 чылдың март 2-де хүлээп алза-даа, мында айыттынган чүүлдерни ажыл-агый удуртукчулары каржызы-биле үреп турда, профэвилел комитеттери аңаа эптежип олурар чүүлдер хаая эвес болуп турар. «Тыва сугмелиорация» каттыжышкынының телевилел килдизиниң техниктиг ажылчынынга ол бүдүрүлгениң ажылчыннарының санын кызырарының дугайын ийи неделя бүрүнгаар дыңнаткан. А ынчан ол ажылчын уруун ажаары-биле шөлээге турган. Штат кызырылганы-биле холбаштыр ажылдан хостаарда, ол ажылчыннарны ажылга тургузар талазы-биле хемчеглерни администрация албайн, а чүгле ооң дүрген алырып алырын кызыдаан, ынчангаш үнүп турар ажылчынга ол дораан-на дузаламчы акшаны (выходное пособие), ортумак шалыны төлеп берип тар чоруктар эвээш эвес. Ооң чылдагааны — ажылдан үнүп турар ажылчын администрацияга хомудал эттырбазын деп бодал-дыр. Ол болза, хоойлуга болгаш саң-хөө чурумунга каржы хажыдыышкын-дыр.

Штат кызырылганда ажылчыннарны ажылдан шын эвес үндүрер чоруктар дээрге, ажыл-агый удуртукчуларының болгаш чамдык бүдүрүлгелерниң, организацияларның профэвилел комитеттериниң даргаларының хоойлу-дүрүмнерни чедир билбейн турарын херечилеп турар. Штат кызырлыр деп турда, кымнарны ажылдан хостаарының дугайында чугааны бүдүрүлгениң удуртукчулары профком-биле болгаш күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели-биле кады кылып, оларның даңзызын тургузар ужурлуг. Кандыдыра бүрүзүн күш-ажылчы коллективтиң кежигүннери чаңгыстап чугаалажып көөр болгаш бир эвес ол ажылчын ажылдан үнер ажыр болза, ол дугайын аңаа ийи ай бүрүнгаар бижимел-биле дыңнадыр болгаш ат салдырып алыр. А ийи ай хуусаа четпээнде, ол ажылчынны администрация ажылдан үндүрер эрге чок.

Штат кызырлып турда, бедиг мергежилдиг ажылчыннарга ол ажылга артып каарының аргазы улуг. Ажылга ак сеткилдиг, чурумнуг, пенсияже чоокшулап олурар кижилерни база оларга хамаарыштырар. Ажылчыннар санының кызырылганындан ол ажылдан хосталган кижилерниң даңзызын администрация ажылга тургузар органнарже киирер, оларның фамилияларын, тускай эртемин аңаа айтыр. Хосталган ажылчыннарны ол адырның бүдүрүлгелеринге ажылдадыры-биле үстүнде турар органнарже оларны база дыңнадыры чугула. Ажылдан хосталып турар ажылчын-биле күш-ажыл керээзин соксадыр бетинде, ол-ла бүдүрүлгеге ону ажылга тургузарының дугайында хемчеглерни алыры чугула. Ылангыя уруглардыг иелерни, ажыл кылыр байдалы кошкак кижилерни ажылга аттыдыр дугайында хемчеглерни администрация алыр хүлээлгелиг. Ылангыя 8 харга чедир уруглардыг иелерниң дилээн ёзугаар оларга долу эвес хүннүг ажылды, а харын-даа бир ажылдыг ийи неделя кижи ээлчежип ажылдаар кылдыр безин чөпшээрээриниң хемчеглерин алыры чугула. А хосталып турар ажылчынга ажыл бээр арга чок таварылгада азы ол ажылчын ол бүдүрүлгеге ажылдаксавас болза, ажылдан үнүп чоруур апаар.

Ажылчыннарның санын азы штат кызырар үеде хосталып турар ажылчын-биле күш-ажылчы керээни соксадырда, РСФСР-ниң Күш-ажыл талазы-биле Хоойлузунуң 33 чүүлүнүң 1-ги кезээ-биле үндүрер. Ынчан ол ажылчыннарны ажылдан хостаарда профкомнуң чөпшээрели херегаттинмес. Бүдүрүлгени эде органызастап турар үеде (өске бүдүрүлге-биле каттыштырып азы ангылап) бүдүрүлге-биле ажылчыннарның аразында харылзаалар ол хевээр артар. Бир эвес ол бүдүрүлгени эде организастап турда, ажылчыннар санын кызырар апарганда, ынчан күш-ажылчы керээни соксадып болур болгаш ол ажылчыннарга айда ортумак шалынын бадымдаалап дузалал акшазын төлеп бээр, ажылдан үнген хүнүнден эгелеп ол ажыл дилеп турган үезинде ийи ай дургузунда ооң ортумак шалыны хевээр артар. Бир эвес ол ажылчын ажылдан үнген хүнүнден эгелээш, үшкү айның хуусаазынче ажыл тып чадажып турар болза бир эвес ол кижи ажылга тургузар органче ажылдан үнгеш-ле 3 неделя дургузунда билдириишкин киирерге, ийи ай хуусаа иштинде ажылга тургуспаан болза, үшкү айның ортумак шалыны база камгалаттынып артар. Ажылчынның ажылга кирип чадашканындан аңаа төлээр акшаны ооң ажылдап турган бүдүрүлге ол кижи паспортун, күш-ажыл дептерин көргүскенде төлээр. А үшкү айның төлээрде, ажылга тургузар органнарның справказы база херек.

Штат кызырылганындан ажылдан хосталганнарга, бир эвес ажылга үзүктелиишкин үш айдан хөй эвес болза, күрүнениң социал камгалалынга страхование алырынга, пенсияга немелде кылырынга үзүктел чок күш-ажыл стажы хевээр камгалаттынып артар. Хөй чылдарда ажылдааны дээш шаңнал акша алырынга, өске-даа төлевиделдер алырынга үзүктел чок күш-ажыл стажы хевээр артар. Ындыг ажылчыннар (үзүктел чок күш-ажыл стажы барда) өске бүдүрүлгеге баштайгы чылындан ажылдап келгеш, ол чаа бүдүрүлгеге кайы хире үеде ажылдааны хамаан чокка шөлээже үнүп болур.

СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1987 чылдың декабрь 12-деги доктаалынга үндезилээш, ажыл-агый органнары, черлер Советтериниң күүскомнары, профэвилел органнары ажылдан хосталган ажылчыннарны чогуур үезинде ажылга тургузар дээш бүгү хемчеглерни алыр ужурлуг.

Максим ГЛАЗЫРИН.
Профоблчөвүлелдиң эрге-хоойлу килдизиниң эргелекчизи.

Бо арынны профоблчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн.

Министр-биле интервью

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР

СЭКП обкому, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, амыдыралдарынга Кыйгырыышкын салган. Шак мындыг чүүл чаагай амыдыралдан төрүттүнүп келбээн. Хемчеглер алдынып турбуже, республикада оперативтиг байдал дүвүренчиг болуп артпышаан. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдезин канчаар доктаазырыл база хөй-нийтиниң корум-чурумунуң камгалалын канчаар күштелдирерил деп айтырыг чидии-биле тургустунуп келген. Маңаа кол рольду хоойлу-дүрүм органнары ойнаар ээрзи чугаажок. Оларның ажыл-ижи, сорулгалары-биле солуннуң номчукчуларын таныштырарын Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдан дилээн бис.

— Владимир Борасевич, тургустунуп келген байдалды чогумчалыг болдурарының талазы-биле иштики херектер органнарында кандыг хемчеглерни ап чорудар бодап турарыл? Кандыг-кандыг курлавырлар барыл?

— Амгы үеде бис бүгү демивисти салдынып турар кол айтырыг — чоокку үеде кем-херек үүлгедир чорукларның өзүлдезин доктаазыры. Бо талазы-биле партия, совет, эрге-хоойлу органнары, хөй-нийти, күш-ажылчы коллективтер болгаш бүгү чон демнежип алгаш ажылдаар деп чөжеге дээр чугаажып келбээн дээрил. Ынчалзажок херек кырында хоозун аазаашкыннардан боттуг ажыл-херекторже шилчивейн, амгы башка хөделип, бот-боттарывысты удур-ледир буруудадып тургаан бис. Бо чылдың ... ажыл-херектер шуудавайн турган. Байдалдың контрольдаан уңуп, дүвүренчиг апарганын бис чыл-ла хааны мында деп бодаар мен.

Ам бистиң талавыстан кандыг хемчеглерни ап чорудуп турарывысты таныштырып көрейн. Чүнүң-даа мурнунда, милицияның күжүн мөөнүп, бар штаттарны таарыштыр аде көрүп, бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның акшаландырыышкыны-биле милиция ажылдакчыларының санын көвүдедип турар бис. Амгы үеде хоорайда болгаш районнарда бистиң кижилеривис-биле профилактика ажылын калбаа-биле чорудуп турар. Эң ылангыя ... үеде ажылче улуг күштүг мөөңнээн. Хөй-нийтиниң корум-чурум камгалалынга ажылчын болгаш студент амыктары (хөй-нийтиниң корум-чурум камгалалының фондузу-биле оларга төлеп турар) база турар болза аттазын мөөн сонгаар ажылдаатын болаа турар мен. Тодаргай сорулгалыг профилактика ажылдары оперативтиг байдалдың экижиреринге улуг салдарлыг.

Милиция органнары кадрлар-биле четчелээшкин айтырыы база бир кол черни ээлеп турар. Амгы үеде милиция органнарынга ам-даа болза 542 мергежилдиг эртемниг кадрлар херегжээттинип турар. Бо ыяш эзледеп ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак школаларынче кижилерниң эртемнерин Кызылда күрүзениң педагогика институдунда оаар турар. Бо чүүл бистиң ажылывыска база улуг өмек-дөмек болур деп бодап тур. Чурттуң милицияның дээди болгаш ортумак школаларында 77 кижи өөренип турар. Мындыг ажылдар чоокку кйн чаадар бээр бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээринге дэгум болур.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң истелгезинге болгаш илередиишкининге кол рольду милицияның техника талазы-биле хандыртынгаан турары база ойнаар. ССРЭ-ниң ИХМ-и биске бо чылын элээн хөй машина-балгатты болгаш вертолётту чыгырып берген. Ол бүгү ам-даа далайга дамдымышкак чүүл-дүр.

— Чоокку үеде хоорайга 100 кижи составтыг тускай милиция ротазы кээр деп чугаа унуп турар. Ол шын бе? Бир эвес шын болза мындыг айтырыг база бар. Ындыг ротаны киирери эрге-жок чугула апарганын бодаарга, республикада байдалдың дүшкүрлүүү ол кире апарганы ол бе?

— Республиканың криминогениг байдалдың чидигленгенинге ...-биле хөлбаштыр Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозу республиканың Министрлер Чөвүлелинге болгаш ССРЭ-ниң ИХМ-инге Тываның девискээринге ИХМ-ниң иштики шериниң тускай оперативтиг милиция кезектериниң дугайында дилегни кады ударжыдып берген. 1989 чылдың декабрь 16-да РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тургузулган сорттар Кызыл хоорайның девискээринге милицияның оперативтиг кезектери турар дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Бо иштики шериниң контингентиниң чурттаар шериг хоорайжыгаштың Кызылга тудуунуң дугайында шиитпирин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган, чарыгы болур Кызыл хоорайнуңбугу капитал тудуг ажылдарынга төлевилел-документацияның белетгелин, ону республиканың ИХМ-ниң КТК-зинге даазылып бээрин дааскан. Амгы үеде ук документацияны ССРЭ-ниң ИХМ-инан Алма-Атада институдунда ажылдап кылып турар. Иштики шериниң тускай ротазын тур кааш ИХМ-ниң өөредилге тивузунче башкырылынга чурттадыр дээрге, иштики шериниң дивизия командири шериг хоорайжыгаштың тудуун шуут тудуп эгелей бергенинин соонда, тур хемчеглер дугайында чугаа туруп болур дээш ойталап кааш. Амгы үеде рота бүрүнү-биле тургустунган, ынчалза-даа ол республиканың даштында турар. Ол кудумчуларга болгаш хөй-нийти черлеринге корум-чурумну тударга. Ол ышкаш бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның акша-хөреңгизиниң күселин-биле милицияның 90 участок инспекторун база Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларга 37 патрульдуг албаннының ажылдакчыларын хандырарының дугайында керээни чоокку үеде чарган бис.

— Хөй-нийтиниң, бүгү чонуң кижилери-биле демниг ажылдарның түңнелинде кем-херек үүлгедиишкиннериниң көгүн ээп болур деп демдеглежир. Владимир Борасевич. Оозу мындыг. А амгы үеде мындыг бижиг харылзааны тургузарынга кандыг чүүлдер шаптыктап турарыл?

— Милиция деп кандыг органың оон соругларын кандызы деп чүүлге кижи бүрүзү тайылыын берип шыдаар. Ынчалза-даа шак мындыг бер-те байдалда сырый харылзаалыг ажылдаар ужуралы турганы, ... хоорайның болгаш чамдык районнарның партия, совет ажылдакчылары, ажылчы чурттакчылары, ачыны бистиң-биле кады, кезүүрүк, эккиледевейн турары бо кижиге ажык хандаланыг болур. Херек-даа чамдык үлүртүкчүлер хөй-мете чугаа-соот, «дилер-дилер» дыңнап алгаш, бар чыпап, илеретип, тодаргай байттыгай, улам өөскүүр, чылгы дег ажыл херектерни болгулап чайлазын, үлдезинин чылдагаанывыс хеөлтүрер хенмизери. Шак мындыг чүүлдерни бүрүн шавар херек.

— Силерниң бодап турары-биле алырга, кем-херек үүлгедиишкиннериниң үнүп турар чылдагаан дөстери чүдел?

— Бир-ле дугаарында, амыдыралдың чиигелдеге ажыктыг күш-ажыл-биле хаара тутпааннарында. Бо айтырыгны шиитпирлеп чылдан чылче чылдар турар. Районнарга профилактика ажылын чорудуп тургаш, бир муң херек өөренмейн-даа, ажылдавайн-даа турар амыктарны илередип бис. 1989 чылда Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитединиң дыңнадыгы-биле алырга, республикада 6 муң ажыл чок кижи турган. Чыл дургузунда чүгле 3,7 муң кижини ажыл-биле хандырган деп турар. Бодунуң чурттаан турар черинге ажыл тыппаан амыктар өске районнарже көжүп, янзы-бүрү кижилер-биле, чамдыкта кем-херек үүлгедикчилери-биле харылзаа туда бээр, а ооң соонда, кем-херек үүлгедип алган болур. Эрткен чылын ажыл чок амыктар 757 кем-херек үүлгедиишкиннерин кылган, бо чылдың чүгле бирги кварталында 222, аны эрткен чылдың дениизи-биле алырга, 62 хуу өскен болуп турар. Ажыл чоктарның ортузунга школа болгаш профтехучилищелер дооскулакчыларга база кемежэн турары харааданыг.

Ийиде, ажыл-агый организациялары улуг хамаарылалыг аныктарны ажыл-биле хандырар талазы-биле айтырыгже тоомча чок көрүп турарында. Хостуг ажылчын турушу дугайында медээ алыры аажок берге. Ону дее ударжыкчылар өжегерлээн мегеде медээ бээр, чажырар боор. Ынчангаш эрткен чылын Иштики херектер министерствозу күш-ажылдың курлавырлары чогуттуг ажыглалының комплекстиг программазының хүлээп алыышкынының дүргедеддириниң талазы-биле Министрлер Чөвүлелинге тодаргай саналдарны кирирген.

— Хову-Аксынга болуушкуннарның салдары орус, тыва чурттакчылар суурларга база чеде берген деп чугаа бар.

— Хову-Аксынга болган болуушкуннарның республика солуннарының арыннарынга, радио, телевидениеге чырыткан турган. Чогум бо үеде Хову-Аксында корум-чурум байдалы чүгээртээн. Ынчалза-даа Таңды районнуң чоок-кавы суурларында — Балгазында, Бай-Хаакта, Межегейде, Элегесте, Дүргенде чурум үрээшкиннери амдыгаа дээр өйлеп-өйлеп болгулап турар. Районнуң партия, совет, хоойлу-эрге органнары чон ортузунда тайылбыр ажылдарын чорудуп, хөй-нийтиниң корум-чурумунуң камгалалының айтырыынче улуг күштү мөөңнээн.

Чүгле чурттакчы чонуң эвес, а харык-даа чамдык удуртукчу ажылдакчыларның ортузунда националистиг, шовинистиг хөөннерниң тыптып турары кончуг айыылдыг. Шак мындыг хөөннер-биле шиитпирлиг демиселди чорударлы чугула.

Сөөлүнде чугааланган каар чүүлүм чүл дээрге, бир эвес аныяк өскенниң ортузунга кижизидилге ажылын чорутпушаан, оларга удур билиишкинниң базымын кылып, ниитилел мөөнү-биле кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур көдүрлүп үнзе, чоокку үеде шак мындыг илередиишкиннерге дээштиг болгаш шиитпирлиг согуттуг берип шыдаар бис.

«Тываның аныяктарының» база «Шынның» корреспондентилери Иван ХЕРЛИИ, Артур ХЕРТЕК интервьюну алган.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының 1990 чылдың июнь 16-да болган катап соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссияларының дыңнадыы

Округтарның дугаарлары болгаш улус депутаттарының кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Соңгукчуларның саны	Соңгулда бюллетеньнерин алган соңгукчуларның саны	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	Соңгулданың түңнели
Ак-Довурак Төп № 45								
Параман Геннадий Викторович	1682	1026	—	923	76.9	270	22.2	соңгуттан
Сарыг-Сеп Барыын талазы № 70								
Лукашов Василий Иванович	1741	1078	14	[illegible]	[illegible]	[illegible]	42.2	[illegible]
Шин Захар [illegible]	1741	1079	14	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	соңгуттан
Хандагайты № 94								
Монгуш Бүрүлдүрешевич	1114	1068	1	116	10.9	[illegible]	87.6	соңгуттан
Маадыр-оол Кара-оол Андреевич	1114	1068	1	[illegible]	[illegible]	[illegible]	29.9	[illegible]
Паршин Тамара Анатольевна	1114	1068	1	185	17.3	[illegible]	[illegible]	соңгуттан
Хову-Аксы Соңгу талазы № 103								
Голиков Василий Петрович	1126	787	70	[illegible]	[illegible]	[illegible]	24.2	[illegible]
Сова Николай Иванович	1125	787	73	94	11.6	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Хову-Аксы Мурнуу талазы № 104								
Поляков Сергей Георгиевич	1033	820	6	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	соңгуттан

ЭМЧИЛЕРНИҢ АЧЫЗЫНДА

Амыдыралга дески чүве турар эвес. Кырган улуска демек-дуза болур улуг кызымыс мөчээн соонда, нервим кошкаан. Эгүм келбестээн, хөй болалга аазыптар турдум. Невропатолог-психиатр Раиса Чамбал-ооловна Намзанын эмнээнниң ачызында кадыым экижиди. Бо эмчидеч аңгыда, хоорайның № 2 эмнелгезинде терапевт Маргарита Монгушовна Тажы-Норбу, кежик эмчи Константин Ховалыгович Ооржак дээш дажыг кижилерге эмин дугаачыг чедирип келген [illegible] ... келген харыг [illegible] тирбейн барбас. [illegible] рының кадыымны айыы-биле аңаа эмнедип тургаш, Мөгениң эмчилерниң [illegible] бирээзи — Людмила Сергеевна Еремина. [illegible] сестразы Зоя [illegible] [illegible] ...

[illegible]

Уругларымның адазы Сергей Калзанович Шойгу база бо [illegible] ...

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

Өг-бүле клуву

ТӨРЕЛ УЛУСТУҢ ХҮНДҮЛЕЖИРИ

«Өг-бүле» клувун номчукчуларның улуг сонуургал-биле номчуп турарының бир барымдаазы — кээп турар чагааалар. Көдүрүлген айтырыгларга хамаарылгалыг олар илередип турарлар.

Бо удаада өг-бүле кижизидилгезинден, төрел улустарның аразында хүндүлежириниң чугулазын олар хөйнү бижээн. Кудазының, кежииниң бергээн чүгүнгэ, ырганнарга хүндүткелдиг хамаарылгазы — улусты канчылазы-даа сиңниккенин авторлар шын демдеглеп турарлар. Келин, күдээ шилип алырда, хөреңгизин көөр, уктээгүзүн сүрээ чорукларын олар бурую шаап турар.

Өвүрде «Коммунизмниң хелели» совхозтуң хойжузу Зоя Куулар өг-бүле туткан уруглар ада-иезиниң хамаарылгазы билчилгеге даянган турарын, ынакшылга бердинип, ону ылыктыг деп көөрүн чагып турар. Мартиа Соскал уругларның күзелиниң тоовайн, «кармаанда акшалыг, гаражында машиналыг» кижиге бээр мен дээш олуруптарлары бар, ол шын эвес деп айтып турар. Өглеңгеннерге мөөрейлежип турар бажын ажыр эттен, акша-төгериктерни белекке бээри база эки эвес салдарлыг.

Салчак Майны арага-дашылже сундугар, чурум чок болза, күдээ кылышы берге деп бодалдыг. Келир үеде өг-бүлениң кандыг болуру шын шилилгеден кончуг хамаарыжыр. Бир өске аалга баар дээн кижи келин, күдээ болур болуунуң эки талазын көргүзерин мынар уйурар деп. Очур-оол Кужугет, Раза Хертек бижээн. Оолдуг кижи ээ сеглээр, кыстыг кижи кыя сеглээр дээр. Аныяк-өскенниң чагып тургаалгы чугула. Кол-ла чүве — кижиниң ниит ынак болурунда. Ынак болза, ол эш түүлдү кылыраны белен боор. Эвенки Тежит камыкы нарын, ол дең-дески болбас, бергелеени ажып эртип өөренир, улуглалын чагыын дыңнаар. Ынакшылды, ынак эжин камнап, төрелдерин, чоок кижилерин хүндүлеп чорууру болза эки» деп бижип турар.

Тыва улустуң чаңчылында бээи, кунчуун аажок хүндүлээр, алын безин адавас, олар кирэээ кээрге, тургаш хол тудуп мендилежир, аъш-чемниң дээжизин салыр чораан. Угбай, акый, честей, дунмай, даай, күүй деп адаар. Амгы аныяктар бичии-ле хары улуг улусту «кадай», «ашак» деп адап турары кажы. Чурумга кайындаа хамаарылга сагыш човангыр тургаан. Өг-бүлеге эки чаңчылдыг болза, өске черге ол база мындыг болуп, кижизиг деп мактадыр. Номчукчуларның төрел улус аразында билчилгени, деткижилгени, хүндүлежилгени бижиглезары чугула деп турары-биле кадыштас арга чок.

Артык ХОВАЛЫГ.

ДЕМ-БИЛЕ КИЖИЗИДЭЭЛИҢЕР

Бистер оглувустуң аңы уругдуу школага кирип тургаш, оларны сеткил-сагыжывыстың дээжизинден эки, тедентиг башкыга дужар болур деп күзээр болган бис. Школа назының чеди турар бичии кижи дээрге, дэмейле чаш уруг болгай. Чаш кижини чедип алгаш, школаже чорутпа-орарга, ону мөгүүлдүг сонуургалын кижи магадаар дээрин билчир бис. Ынчалза-даа аза-ие кижини сагыш-сеткили чамдыкта мындыг-ла кончуг илелер чок болгулаар тавааралдыгалар нажыт эвес: чүге дээрге кижиниң бүрү амыдыралының кезер үези өг-бүлеге болгаш школада эзевилеттинер, багай кижизидилгелиг болур болза, оон эки чүвг [illegible] база бирге болур. Чеди хар чедип чорутар чаш кижи өг-бүледен аңгыда, тускай коллективке тодаргай кежигүн болу бээр дээрзин утпас херек. Оон-биле чергелештир уругнун ылаңгыя, баштайгы башкызы оон нези-биле дөмей сагыш човаачал болур дээрзи чугаажок.

Бо талазы-биле чамдык таварылгаларда мындыг эвес болур чоруктар база бар. Башкылар чүгле программа ажылы өртери-биле кызыгаарланып турар, өөреникчилерге быжыг билиг бээр ол-ла. Сагыш-сеткилдиң бүүнүг болгаш кижизиг чоруунга, кээргээчел, биче сеткилдиг болгаш камналгалыг чорукка өөредири утундурун бар чоруур дээр болза, ында улуг частырыг чок. Башкыларның чамдык кезии өөреникчилер-биле дээш эвес, харын өөреникчилер-биле демисежиринге өйлежип турар чоруктар сөөлгү үеде тывылган.

Каш чыл бурунгаар 15-ки школаның өөреникчилери Сережа Пикулькин, Дима Калиниченко болгаш Рома Сургутский олар бодунуң чаңгыс классчызы тыва кижи-дир деп кыжырып, чапсарда ону эмеглап турганнар. Башкы Валентина Степановна Никитина билл кады ол оолдар-биле шын-гыы чугаалажып, оларның ол багай чүүлдерин эткеи бис. Бо башкының бодунуң ажыл херээнге бердингенин ынча бодлее мен. Ооң соонда база-ла ол школага мындыг чүве болган. Ийги класстың өөреникчилери Вася Мешурин, Дима Ильин болгаш Сережа Тимонин база-ла үттүнде адааным ындаан чурум чок чүүлдерни болдурган. Ынчан ол класстың башкызы Валентина Александровна Ивановна ол дугайында сагыжындарынга мэзи ол бичии сагыш човаашкынынга кандыг-даа дуза бербеэн, харын чамдык чүвени мен болдум болдар кижи-дээр мен дээш херекке алдайн барган.

Чамдык башкыларның талазындан өөреникчилери-биле харылзаа чок, олар-биле сеткил-сагыжының ханызындан билчип чугаалашпас, ада-иелер-биле харылзашпас чорукту хууда буруу шавар мен. Ада-иелерниң талазындан уруглары уттуп, оларже сагыш салбас, ада-иелер комитеди-биле болгаш школа-биле харылзаа чок чоруктар, эки чүвеге чедирбезин база айтыр херек.

Теңек, дескел чок уруглар дээрге-ле, чүвеңи угаан бодаары, чогаадыры, эскерери чамдык уруглардан бир аңгы болур-дур. Школага чаңгыс аай дениниг эвес чорук башкыларга, школаның нийти ажылынга хөй артык ажылдарны тывылдырып турар. Оон түңнелинде башкыларның ажылынга чамдык бергедээшкиннер, артык үе-шакты өскээр ажыглаары үнүп турар. Чамдык хөй санныг буруудадыышкыннарның ужурундан школачыларга сагындырыг берип, чүве чугаалаарга, олар шоюгуп калган болур-дур. Оларның сонуургалы мындыг чүүлдерниң ужурундан кудулап турар. Кудумчуга хөй-нийти черлеринге оларның чурум ураар, бот-боттарын ап билбес улуглары хүндүлевес чоруу болган: оон-даа өске багай чүүлдерниң чамдык дөзү мында деп бодаар мен. А ада-иелер? Олар боттарының чаш чоразы чылдарын уруп уттур, бодуу ойнап турган уругларын чамдыкта тавадыр сывыра бээр таварылгалар эвээш эвес. Харын-даа ылгуун болгаш анмеңни азырап тударын хоруур чоруук дыка багай салдарын чедирип турар. Оон уламын ада олар улуг улустардан, ада-иелеринден чаштынып, ээ бажынар, подвалдар кирер, багай чүүлдерже өөренип ап турары чажыт эвес болгай. Бо бүгү чүүлдер кезек-кезек, кем-херек үүлгедиринге чедирип турар.

Чамдык улус болза, башкыларның херээ — чүгле билиг бээр, ада-иелер — чемгерер, хепкерер, а милиция органнары — кажан кем-херек үүлгедип каарга, тудуп бажыннаар, арткан хөй-нийти организацияларны онзагай чурум үрээшкиннер болу бээрге, кезек үеде кампанияның азы чавыс дениселдиг организас-массалыг профилактиктиг ажылдар чорудар ол-ла деп бодап турар. Ол кончуг шын эвес, эң кызыы бодалдардан үштүнүп үнери биске дыка чугула деп санаар мен.

Эрткен үениң эки чаңчылдарын шиңгээдип, ону катап тургузуп албаан шаавыста чаа эки чүүлдерин амыдыралывыска боттандырары берге. Кижизидилгеге херээн күрүне херээ кылдыр көөрүн бүгүде утпас ужурлуг бис. Маңаа республиканың партия, совет органнары, хөй-нийти албан черлери бир демниг хөделип, тодаргай хемчеглерни ап, демниг ажылдаар боор деп идегээр-дир мен.

Сүзүкей ОНДАР.
Күш-ажылдың хоочуну.

ШЫНАРЛЫГ, ӨРТЭЭ ЧИИК

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизиниң Кара-Даш дагларының аразында турар № 4 столоваязы бар. Ооң коллективи эрткен айда шалыгны ажылдап, 84 муң рубльдиң аъш-чемин белеткээн, садып-сайгарар планын 103 хуу күүсеткен. Ында 50 кижиниң ажылы аныг-чай чок, дүн-хүнүң 24 шагында удурулдуг. Чоокта чаа аңаа барып, столованың директору Надежда Запевалога ужуражып, коллективиниң ажылы-биле таныштырарын дилеедим.

— Бистиң чурттуг база бо дүүн рудадан даг-дүгү апыглаар, белен продукция сайгарар, септелге-механиктиг цехтерниң, хүрмелтиг сорттаар комплекстиң база төп бүдүрүлге лабораторияның ажылчыннарын чемгерер бис. Ол ышкаш кадын кошкак кижилерге диета чемнерни база белеткээр бээр — бистерниң хүлээлгевис — деп, ол тайылбырлады. Ынчаар ажылын тайылбырлааш, таластардан аъш-чемге үнүүкленин далашпышаан, эштериниң улуг повары Любовь Страшникова-биле чугааны уламчылаарын сүмеледи.

Оон улуг повар-биле чугаамы уламчыладым: — Хонукта чеже кижи чемгерип турарывысты тодаргай санаары болдунмас. Ынчалзажок белеткээн чемден болгаш кирген акшадан чижеглей санап болур. Чамдыкта чемненикчилер 1500 чеде-даа бээр.

Ооң чугаазы-ла шын. Комбинаттың ажылчыннарындан аңгыда, оон-моон сургакчылаан аалчылар база бо столованы чандыр баспас. Поварларның амданныг аъш-чемин кым четтирикчевес боор. Барыын-Хемчик, Бай-Тайганың херек-чорук бүдүрген чону база аңаа келир. Чүге дээрге поварларның белеткээн турар аъш-чеми амданныг, өртээ чиик боорга ындыг.

Улуг повар Любовь Страшникова Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу Дмитрий Гаврилович Голубевтиң уруу. Ооң ажылче баштайгы базымы Ак-Довурактың тудуглаарындан эгелээн. Ооң соонда тускай мергежил чедип алгаш, бо столоваяга ажылдап кирген. Аңаа ажылдааш сес чыл ажып чоруур. Ажылынга негелделиг, кижилерге хамаарылгазы эки боорга, кады ажылдап турар өөрү мактап чугаалажыр. Оон чалык, чугаакырын, эдзин чугаалажып ора, билдим.

Л. Страшникованың чөшкээрези-биле халат кедип, ажылдакчылары-биле ... кээп, ... бердим. Татьяна Ногаан биле Серенмаа Салчак ... [illegible] ...

[illegible]

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: эштериниң улуг повары Любовь Страшникова биле чем үлевиниз Серенмаа САЛЧАК.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары

МЭЭҢ САНАЛЫМ

«Шын» солуннуң «Өг-бүле клуву» деп бөлүүнүң хүү амыдырал эртемнерин материалдарга хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалдарымны бижикседим. Болум алдан хар оранчок ашкан болгаш хөйнү көрген мен.

Кижиниң амыдыралы кончуг нарын болгаш хөй талалаашыг. Болуунуң хууда амыдыралын сегиин шыдавас кижи хөй-нийтиниң ажылын долуузу-биле күүседип шыдавас боор чүве. Кижилерниң угаан-медерелиндеи, чепчүг чоруктан ол дыка хамаарлыг. Оон-биле чергелештир быжыг турушшыдамык чорук негеттинер.

Өг-бүле болган улуска эң чугула чүүл — бот-боттарын хүндүлежири. Кижилерниң аас-кежии ынакшылдан тургустунар дээрзи чеп. Амыдыралдың узун нарын оруктарын чурттап эртеринге ийи кижиниң деми, оларның улуг-хуузу кол черни ээлээр апаар.

Ажы-төлүнүң хууда херээнге кижиниң, олардан арага-дашы негээр, азы күдээ ыйыкпе келген болган кижиниң дорамчылаар, өнчү-хөреңгизин чоктап кижи санынга санавас, неежок сеткилдиг кижилер бар. Кижиниң кырый берген назынында амыдыраары улам бергедей бээр. Ынчангаш чамдык улус база-ла өг-бүле тудар ужурга таарыжып турар чүвези чажыт эвес болгай. Чамдык таварылгаларда соңгу башкы-даа ажы-төлүг апаар болгай. Ынчан амыдырал улам нарын апаар, а ол ажы-төлүг кижизидери база белен эвес херек.

Ынчангаш өг-бүле, кижизидилге айтырыын бирги чергениң кылдыр көөрү чугула.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

СОНУУРГАНЧЫГ АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

«Шын» солуну барык-ла кезээ өг-бүле бүрүзү чагыдып алган номчуп турар боор деп бодаар мен. «Өг-бүле клуву» деп рубриканың ажыттынганы — чаа ажыктыг чүүл. Нарын школазының башкызы Бичии-Уруг Кыргыстың «Угаан бодал — кижизидилгениң чепсээ» деп чүүлүн ада-ие бүрүзү номчуп алыр болза, дыка-ла ажыктыг.

Шынап-ла, [illegible] турган кармылааныгы [illegible] ... турар улуг бичии [illegible] ... ылгавас [illegible] болбас деп тавааралдыг улуг кижи бүрүзү [illegible] ... чоруур болза, келир үеде улгаачап чоруур кижи чок болур. Мындыг түңнел үнүп [illegible] ... кижиниң мөзү-шынарының хевирлеттинеринге бичиизинде кижизидилгеден улуг хамаарлыг. Ынчалза-даа кол-ла чүве кижиниң угаан-бодалынга болбайн аан. Ынчангаш Бичии-Уруг Кыргыстың киирген үлегер домактарын «Угаан чокта, теңгетиг дажы-чаң, туруштуг мөзү-шынар дуза болбас», «Часса-даа, угааныг кижи эттине бээр». Мону, шынап-ла, амыдыралдан хүн бүрү эскерип болур.

Өг-бүле дээрге кижизидилгениң үнер дөзү. А кижизидилге [illegible] хевирлелиг. Чижээлээрге, ажыл-ишке кижизидилге-дир. Өг-бүлеге кылыр ажыл чаңгыс аай эвес, янзы-бүрү. Ажы-төлдү хире-шаа-биле ажылга киириштиреринге улуг чүүлдү биле бээр.

Ынчангаш бо рубрикага өг-бүлеге ажыктыг сүмелерден киирери күзенчиг. [illegible] ... кандыг ноганы кайы өйде, кандыг хевирлиг [illegible] ... Бистиң бүрүн бүгүн хепти улгаттаарын, ... [illegible] ... чүве тыяжы ... база өг-бүле ... кады дээш, амыдыралга туруп кээр айтырыглар янзы-бүрү болгай.

«Даарапып» деп сес бир айтырыгга үскеш чылып алыр. Ол дээрге хеп даараар машина-дыр. Ону кижи бо сөөлгү он чылдарда садыгларга көрбес апарган. Чүге, чылдагааны чүдел? Чер-черде хүлээп алыр пункттар бар, амыдырал ачызы чедирилгези калбарган дээш бүдүрерин эвээжеткени ол бе? Дөмей-ле өг-бүлеге, ылаңгыя ажы-төлү хөй өг-бүлеге кээргежок чугула эт-тир. Ооң ышкаш хостуг үезин өг-бүлези-биле канчаар эртгирер ... дугайында ада-иелерниң ... чугула ажылдар ... боор. Ада-иелер. «Өг-бүле клувунга» чаа айтырыглар!

Лидия САТ.

РЕДАКЦИЯДАН: бижикчилерниң бодалдарынга хамаарыштыр номчукчуларның бодалы кандыг ирги?

ТЫВАНЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ

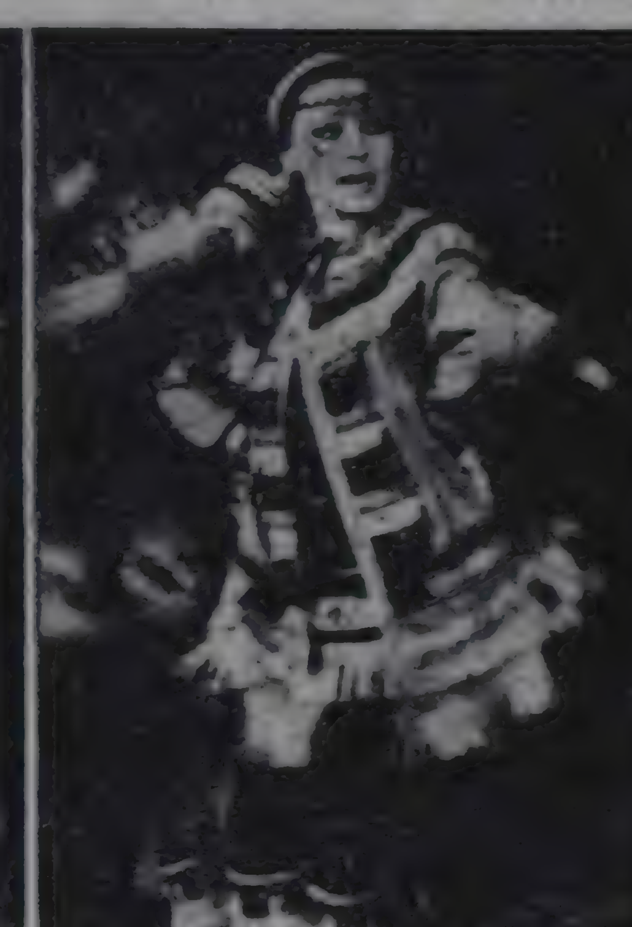

Якутияның танцы ансамблиниң концертин кызылчылар улуг сонуургал, магадал-биле көрген. Аныяктарның бо бөлүүн Якут АССР-ниң алдарлыг артизи Геннадий Баишев удурткан.

Кызылда Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмнүг театрының делгем залын долдур олурган улус күүселделер бүрүзүн көрүп, адыш часкаарын үргүлчүлеп турду. Якут өннүктерниң чараш танцылары, уран ырлары чонну сонуургаткан.

Соңгу чүктүң улустарының танцы-самнарын, ол черниң алдар-сураглыг артизи Наталья Трапезникованың ырызын көрүкчү сонуургавас арга чок. Бо артист Тывага 1968 чылда база кээп, бистиң хамык көрүкчүлеривиске ырлап берген болгай.

Якутияның танцы ансамблинде ойнап турар аныяктар моон мурнунда база бистиниге чораан. Өннүктерниң эргип кээп турарынга өөрүп четтиргенивисти илергейлээр ужурлуг бис. Бо артистер эрткен хүннерде Чадаана, Ак-Довуракка ойнааннар.

ЧУРУКТАРДА: Якутияның танцы ансамблиниң талантылыг аныяктары ырлаан, танцылап тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Тыва бижиктиң 60 чылынга уткуштур

БИЖИККЕ ӨӨРЕНГЕНИМ

Тыва бижикти кажан, каяа, канчаап болгум өөренип алганымны бижикседим. Тибет болгаш моол бижик эртемниг, Ээрбек чурттуг Оюн Яаннат-Бүрүлбаа деп кижи 1928 чыл үезинде, 8 харлыг турумда, мени болгаш мээң үем ийи оолду тибет ном-бижикке өөредип турган. Ынчалза-даа ону үр болбаанда хоруп каан. Ооң орнунга моол бижикти база-ла ол башкым Эргил-оол болгаш Таңгытпай бис үштү өөреникчи-биле сүмелээге, өөредип эгеледивис. Моол бижиктиң үжүктерин биживишаан, доктаадып өөренип доосқан, кожуп бижип турувуста база-ла соксадып каан. Чүге дээрге 1929 чыл үези, удавас чаа тыва бижик үнер деп чугаа чон арасынга тыптып келген. Ээрбек Кызыл хоорай чанында болгаш хоорайлаан арбан, суму даргалары, арат чон «соңгаартан эртемниг улус Кызылда келген, олар тыва бижик чогаадып дээр» дижип турганы шын болган.

1930 чылдың 9 ай ортан үезинде Ээрбек сумузунуң төвү Ак-Хавакка араттар улаан-булуң (кызыл-булуң) деп бичии бажыңны тудуп доосқан. 1930 чылдың чайынында Ээрбектен Оюн Бобуушту Кызылга тыва бижик башкылаарының түр суругуулунче суму чагыргазы чорудупкан. Ол кижи күзүн 9 айда чедип келирге, арбан бүрүзүнден 15-18 харлыг оолдар, уруглары, 20 хире кижини чыылдырып кээрге, ол кызыл-булуңга өөредип эгелээни ол.

Мен оон сураан дыңнааш, өөренир дээш баарымга, 10 харлыг оолдар, уруглар өөренмес, өөредилге ному болгаш саазын, карандаш чедишпес, бир ном-биле 3 кижи өөренир, оон ынай өөренир бажың бичии деп мындыг. Бобууш башкы. бо сургуулдар бир ай ажыг өөренип доосқаш арбан бөлүктеринге баргылааш, элээди оолдар, уругларны түрээжик. улуг-даа улусту бижикке өөредир дээш бистерни «сывырып» чорудупкан. Ам канчаар? Хомудааным коңгуг чаныр келгеш, демги-ле «эгги» башкым Яаннат Бүрүлбаа болгаш Оюн Дүпчек даайымга ыглаар чыгы хомудап чугаалаарымга, даайым база тибет номунуң 9 ээзин (ам болза, тому дээр ыйнаан) доосқан, боду чаажыыр, чүрүп, парлаар шевер кижи болгаш тыва бижиктиң 29 үжүүн варлап бижип бербишаан, Яаннат-Бүрүлбаа башкым-биле мени өөредип эгелээннер.

Бодум тибет болгаш моол бижиктерин бичии-даа болза, өөренип турган болгаш улаттаанда 29 үжүктү өөренип алган мен. Ооң соонда ол-ла үжүглел номунда кожуп бижээн «ал-аал, мал-маган» деп сөстерни база даайым номдан дүжүрүп бижип бербишаан, айтып берип эгелээн. Ону база-ла өөренип алганымда, аалдарывыс 10 ай ортан үезинде кыштагларже көжүпкен. Кыш ортузу үезинде демги-ле Дүпчек даайым бир чартыы моол, өске чартыы тыва дылда чарлаан, элээн элей берген «Шын» солунну эккеп бергеш, ону үжүглеп ийи-үш хонук хире мени өөреткеш, чоруй барган. Шала часкаар демги өөренип турган сургуулдарның бирээзи меңээ аажок элей берген бир номнуг келгеш, бичии айтып чоруй чана берген. Ол элей берген номну номчуп, үлээш, хүл чаап каап чуга ыяшка номдан болгаш бодум-даа сөстерни кожуп бижип эгелээн мен. Чазын аалдарывыс суму төвүнге кожуп келгенивисте, тыва бижикти өөрениириниң чамдык номнары ийи-таңгыстап кеступ келген. Аал бөлүктер аразынга бижик өөредилгези нептерээн. Улуг-даа, биче-даа кижилер тура-соруктуг өөренип турганнар.

1930 чыл. Сумунуң арбан бөлүктериниң бүрүзүнде бижик өөрениириниң бөлгүмнерин тургустунгулаан. Үстүнде айыткан лишунктуң өөреникчилери оолдар, уруглар ол арбан бөлүктерге улуг, биче улусту өөредип турган. Мен база өөренип турдум. 1932 чылда демги түр башкыларның улус өөредир сонуургалы кошкаан. Чүге дээрге кижи бүрүзү боттары кызып өөренип турар апарган. Чоннуң сонуургалы бижик өөрениринге эң-не бедик болу берген.

1933 чылдың 2 ай үезинде Ээрбек ооруунга база кызыл-булуң бажыңынга бижик, сан өөрениириниң бөлгүмүн суму чагыргазының айтыышкыны-биле тургускан. Орта Турандан Анай-оол деп кижи башкылаары-биле чедип келген. Орта санның дөрт аргазын, бижикти чараштыр, дүрген бижиирин бир ай өөрендим. 1933 чылдың чазынында бистиң бөлүк өглерниң болгаш кожа аалдарның улузун өөредип-даа турдум. 1933-36 чылдарда сумунуң бүгү девискээринге бижик өөредилгези улам нептерээн.

1937 чыл. Тываның нам чазаа ТАР-ның бүгү арат чонунга угуулга үндүрүп, бижик билбес чорукту бүрүнү-биле узуткаар, ылангыя 8-тен 40 хар чедир назылыгларны ылап-ла өөредир, 40 хардан өрү назылыгларны ооза бижии билир кылдыр өөредир. Чер-черге чайгы үелерде чайлаг школаларын организастаар, түр курстарны башкылаары-биле бижик билир кижилерни чорудар, оон-даа өске хемчеглерни алыр дээн.

Бо угулганың мурнунда-ла 1936 чылда Ээрбекке хамаарыштыр Улуг Школа чайлаг школазын чылын ажыткан. Ону элегес чурттуг аныяк херээжен Оюн Адыяа башкылап турган. Оон өске черлерге аал бөлүктер аайы-биле бөлгүмнерге аныяктар улуг улусту база өөредип берген. Мен бодумнуң аалымның болгаш чоок аалдарның улузун өөредип турдум. 1937 чылда бистиң 2 дугаар арбанның секретарынга соңгуп каарга, арбанывыс даргазы эш Бавуужап аалдар кезип, бүгүткел кылдырып чорудуп турда, улустуң ат-фамилиязын бижиир, сан-чурагай демдеглээр болганда кижи улам-на бижиир, санга өөренир боор чорду.

1937 чылдың ол массалыг бижик өөредилгезиниң түңнелин канчаар эттирген дээрге, 29 үжүктү шуптузун шуужу-биле номчуурун, сузал 60 катап какканда, каш үжүктү номчааның санап турган. Санның чүгле 4 аргазын бодаттырар. Ону улуг назылыг улус шыдавас, чүгле казарын меддук-каадык күүседип турганнар.

Мен шынында эге школаның парттазынга чаңгыс-даа олурбаан. Эгезинде чүгле даайым О. Дүпчектиң, чечем чораан О. Яаннат-Бүрүлбаа оларның аты-алдазы-биле. 1935 чылда пионер отрядын даргалап, 1937 чылда арбан секретарылап, 1938 чылда сумунуң бир АРЭ үүрүн, 1939-40 чылдарда үүрлерни каттыштырган сумунуң АРЭ комитедин даргалап чораааш, ол-ла үжүк бижик, сан-даңзы ажылдарын кылып чораан болгаш эге школа чергелиг эртемни чедип алганым хөй-ниитиниң ажылдарынга киржип чорааным улуг салдарлыг болган деп бодаар мен. 1940-41 чылдарда Кызылдың каттышкан школазының базазынга кадрлар белеткээр бир чыл хүрээлиг курсун доосқаш, АРЭ-ниң Чөөн-Хемчик, Тожу, Эрзин аревэ кожкомнерының секретарынга, килдистер эргелекчилиг ажылдап, оон-даа ындай харыысалгалыг садыг, сан-хөө, хөй-нийти ажылдарынга киржип чорааным — тыва бижикти шаа-биле өөренип алганымның ачызы. 1957-58 чылдарда кежээки школага өөренип тургаш, 7 дугаар классты база доозуп алган мен. 1953-55 чылдарда Кызылга садыг училищезинге өөренгеним база эртемим бедилеринге дузалаан. Тыва бижикти латин үжүк-биле 1942 чылга чедир өөренип, ажылдап чорумда, орус үжүкче шилчээн орус бижикти болгаш сөстү өөрениринге база улуг идиглиг болган. Кандыг-даа дыл, бижикти өөренир, оон номнарын номчуурун кижиниң эртеминиң делегейинче чедирер деп чүвени билдим. Тыва бижиктиң литературлуг шын дүрүмнерин шаан-биле өөренип алдым. Сөөлгү беш чыл дургузунда тыва литератураның хөй янзы хевирлериниң, терминнериниң, дүрүмнериниң дугайында эртемденнерниң номнарын номчуп, дыл эртемдени профессор Ш. Саттың «Тыва диалектологиязы» деп номун номчуп, ону өөренип, сайгарарын шенеп, төрээн чугаа культуразынга дуза кадып, сүмелер, саналдар, эдиглер киирерин бодап турар мен. Алдан харлап турар төрээн дылымны ханы өөренип, ооң ажык-дузазын көөрүп, ону амыдырал-чуртталгамга 70 хар ажыр ажыглап келдим. Ол меңээ улуг аас-кежик болган.

Василий УЙНУКАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Наадымга уткуштур

ЧАМДЫК ТҮҢНЕЛДЕР, БОДАЛДАР, САНАЛДАР

Малчыннарывыстың профессионал байырлалы бо чылдың июль 21-22-де болуп эртер. Ийет, Наадым дугайында чугаалажыр бетинде, эрткен чылгы Наадымга хамаарыштыр чамдык түңнелдерни катап база үндүрери артык эвес. Бодум хуумда, үр үеде узуктелзе-даа (1982 чылдан бээр) эрткен чылгы Наадым чаа үениң тевии-биле черле элээн чаартынып, эдегерс тыртынган деп санаар мен. Ол болза, байырлалдың баштайгы хүнүнде тыва аъш-чем аймаан делгеп, садарын организастап, өске-даа бараан саарылгазын ярмарка хевирлиг эрттирген болгаш спорттуг оюн-тоглаа, маргылдаалардан (чаңчыл болган хүрешти санаваска) аът чарыжы болгаш аът спортунга хамаарыжыр: аъттыг ээртеп мунарынга (дүгениин бээрымдаалап), шалбадап, төзелчилээринге, эмдик малды өөредиринге эрттиргилээн маргылдаалар болур.

Ынчалза-даа шынары хирелиг эвээш санныг бо хемчеглер Наадымга ёзулуг национал сүүзүнүн киирип шыдавайн барган. Ылангыя байырлалды улам каастаар, оон шимелдезин болур национал хеп, оюн-тоглаа, ниит чемниг тыва кухня дыка чегей болган. Оон бир чылдагааны — белеткел ажылдарының кошкаа болгаш база үр үеде узуктелип турганындан черле мындыг болур дег. Олардан чаңчыл апарган чамдык чүүлдерниң уттундуруп калганында деп санап болур.

Ынчаш эң кол хемчеглер, чижээ, байырлыг хурал байырлыг концерт, тыва күреш болгаш ярмарка-делгелге шупту чаагыс хүнде тыпты берген малчыннарывысты дыка таарымча чок байдалга чедиргенин билир бис. Ук хемчеглерниң капсырлашкандан, тодаргайлаарга, байырлыг хурал шөйлүп, узаандан ол баштай концерт шагын былаай берген, а оон ужун концерт — хүреш шагынче чылып кирген, стадион долу мус-мус көрүкчүлерни маңаарып, харын-даа малчыннарга ярмарка-делгелгеге киржир зорле бербейн барган. База бир чедимче чок чүве — малчыннарга хуралче чалалгадан эгелээш, өске-даа оюн-концерт, спортчу маргылдаалар көөр биле 3-4 янзылыг чалалга-эрттирилгелерни берген турган чорук (моон соңгаар чайтыс чалалга кана-даа эрттириилге ол болур болза) ынчап оларның артыкшылдыын эш-өөрүнге, таныш-көрүштериңге хайырлаанындан дооп кажылерге кайнаар-даа дээш шуруур арганы берген болгаш малчыннар боттары база болунга таарымча чок байдалга тургускан.

Мианаган амгы Наадымның организастыг комитеди бо четтестерни бо чылын болдурбазын чедип алган турар ужурлуг. Ынчангаш Наадым-90-ны эрттиреринге хамаарыштыр чамдык сүмелерни, саналдарны киириксеп турар бис.

Хамыктың мурнунда, ниити республика Наадымы, аңаа белеткел үш кезекке үлеттинип, доктааткан дүрүм, бижикжан чаңчыл ёзугаар үш чаданы (совхоз, район, республика) ёзулуг-ла шүгдүнүп эртер болза, эң сөөлгү чадазында ажыл чиңгеп, дыка тодаргай апаары чугаажок. Ынчан чер-черлерге (совхозтарга, районнарга) социалистиг чарыштар түңнеттинип, шаңнал-макталдар тывыстынып, республикаже төлээлер соңгуттунган болганда, тиилекчилерниң сан-даңзызы-даа билдине бээр. Ол-ла бүгүнү солуннарга, радио, телевидениеге чарлап таратыптар чүве болганда, илеткелге, саналдарга эвээш үе негеттинер, шаңналдар тыпсыр ёзулаларда кызырлыр. Ынчап кээрде малчыннар хуралын пятницада, хүнүң ийиги чартыында эрттирриптер болза, ынчан ажыл-ишчилер ийи хүн иштинде ёзулуг дыштанып ап болур ийик. Бир эвес ол болдунмаза, баштайгы хүнүнде, субботада байырлыг хуралды эртежик эрттирипкеш, малчыннарга ярмаркага киржир, садыг-наймаа кылып алыр, оларга тураскааткан культурлуг хемчеглерге киржир (музей, уран чүүл, делгелгелер, концерттер) арганы бээр ол хүнну байырлыг концерт азы «Хайыраан боттуг» көргүзери-биле төндүрер болза таарымчалыг болгу дег.

А ийиги хүнүн аът чарыжындан эгелеп алза эптиг хире. Моон мурнунда бүрүнгү бо чаңчылды чүгле чүгүрүк аъттар көрүжү кылдыр эрттирип турган болзувусса, бо чылдан эгелеп челер, чыраалээр аъттар чарыжын шуут-ла ипподромга эрттирерни чаңчыл болдурар. Ол мышкаш аът спортун улам сайзырангайжыдар сорулга-биле чүгле чылгычыларга тураскааткан «Эрниң эрези» азы «Ооллун орланы» деп аттыг ёзулуг долу херекселдиг аъттыг, тыва национал хептиг чылгычының азы эки тура күзелдиглерниң көрүлде конкурузун-даа организастап болгай. Эрткен чылын аът өөредири, шалбадап, төрепчилээри дээн ышкаш маргылдаа хевирлиг көргүзүглерниң болгулааның үстүнде айыттывыс. Ынчалза-даа ону оон-даа тодаргай, шуут-ла чаңчыл болу бээр кылдыр эрттирер күзенчиг. Чижээ, аъттыг кончуг дүрген (чүгле чулдарлыг турда) чүгенчеп, ээртеп, аргамчыны дергилеп, таалывын арта каап мунуптары. Ол мышкаш шалбадаары, төрепчилээри, дергилээри, өөредип, башкарары дээш, аът спортунуң кандыг-даа хевирин чогаадып ап болур. Моон соңгаар харын аът спортунуң федерациязын-даа тургузары артык эвес.

Амдызында Наадым байырлалының бо кезээн, бирээ, аът спортунуң федерациязы чок чүве болганда, республиканың хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар болгаш профэвилелдерниң ВДФСО Тыва областы чөвүлелиниң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады В. С. Биче-оол олар ам-даа чогаадыкчы ёзу-биле эрттирип болурунун аргаларын сүмелеп, бүгү талабиле деткиириниге белеңин илередип турар. А хуулгүт бо эштерниң сөзү быжыг дээрзинге бүзүрээр бис. Ол дугайын «Азия төвү» шаңнал дээш Бүгү-эвилел маргылдааларының бедик профессионалдыг деңнелге эртип, чыл санында национал аян-шинчи киирип оралы бадыткан турар. Ол дээрге тыва национал хептиг, аяныг, чараш уругларның «Хүреш» стадионга костюм кээп, байырлыг ёзулалдарга доктаамал киржип, шаңнал белектерни тиилекчилерге тыпсып турары-дыр. Шынап-даа болза, дүү-бир кайы орандан келген спортчуларга национал онзагай боттуг, каас-шиник кеттинген аныяк чараш кыстарның холундан сүй-белекти алыры канчап уттундурбас тураскаал болбазыл? «Тыва» ансамбльдиң сыгыт-хөөмейжилери чыылганга аян тудуп эгелээни ол база-ла чаагай чаңчыл боол бар чыдар.

Черле ынчаш моон соңгаар тыва хүрешти улам сайзырангайжыдар сорулга-биле Наадымга шүүлген мөгеге (мөге саны 64-даа турза) «начын», а ийи удаа шүглүп үнгенге «арзылан», «чаан» дээн ышкаш хүндүлүг аттарны чүге тыпсып болбас бис. А бир эвес оон-даа тодаргай болдурар дээр болза, чылдар аайы-биле «Наадым-90-ның начыны», эрткен аътка «Наадым-90-ның чүгүрүү», азы национал хеп, каастал галыг чараш кыстар конкурузунуң тиилекчизинге «Наадым-90-ның даңгыназы» деп-даа болгай-ла. Көрүнер даан, бистиң ырак эвес төөгүвүсте, тодаргайлаарга, ТАР үезиниң 1935 чылда болуп эрткен Чазак байырлалынга (С. Ч. Куулар-ның кураахывтаа тыпкан-биле) шүүлген мөгеге «Начын», а эрткен аътка «Эзир-Кара» деп аттарны шуут-ла чазак доктаатканын тыпсып турган бооп-дур. Ол атты ынчап моон мурнунда ынчан-даа шынзыт билдинмес аныяк эр Куулар Чамыян дээрзинге тывыскан. А кажан ол 1938 чылда үш удаа шүглүп үнгенде, ынчан «Арзылан» атты тывыскан. Оон бээр-ле алдарлыг мөге Чамыян Сербеевич Куулар-ның чонга тараан азы «Арзылан Чамыян» боор доктааган.

Ол мышкаш база бир чедир кообейн турар чүүлдүвүс — мөге кижиниң, эрткен аъттың алдар-боолары. Ийет ону кижи бүрүзүнүң күүседип шыдавазы билдинигир. Ынчап кээрде, мөге салыкчыларынга душкан-на кижини эвес, а аңаа алыс мергежээн, харын-даа аасқыр-сөскүр, сагыныгыр-тывынгыр улустарны баш удур шилип ап, кажан ол бодунуң артистиг талантызын көргүзүп шыдаанда, «Эң дээре мөге салыкчызы» дээн ышкаш тускай шыңназылганы тыпсыр. Шак мындыг «дипломнуг» мөге салыкчылары стадион бүрүзүнге, ылангыя «Хүреш» стадионга, чүгле ооң кыдыр бижыглаан мөге салыр тускай шөлдүг (секторлуг) болур болза ынчан көрүкчүлерге дыка эптиг, чүге дээрге ынчан ыяк-даа мөгелерни аңаа, малаа салырын невевес, олудуп каал, мурнун былаажып, мөгелер шөлүнче чүткүүр чорукту болдурбас.

Ам мөгени-даа, зарыкчы көрүкчүлерни-даа хөөктүрер алгаг-бөрзээл дугайында. Борта чечен-мерген сөстер тывылбазынга сылдаглаан херээ чок, ындыг сөстер улустуң маадырлыг тоолдарында эндерик. (Манаа бо чылдың үнген «Тыва маадырлыг тоолдарны» сүмелээр-дир бис).

Адак сөөлүнде, Наадымны хүреш-биле төндүрзе деп саналдыг бис. Манаа база-ла болганчок тургустунуп кээр хос үелерни (ылангыя хүреш эгезинде, мөгелер четчелерин турза, ийикке, азы ийиги салыг соонда) чөптүг ажыглап, үстүнде чугаалаанывыс дег, «Тыва кызы» азы «Наадымның даңгыназы» дээн чижектиг тыва национал хепти пропагандалап, херээжен кижиниң каастал галыг барвалгазын көргүскен ындыг конкурс-көрүлдени үш хевиге, чижээ, байырлалга кедер хеп, куда ёзулалының хеви база хүн бүрүнүң аңаа хеви кылдыр чүге эрттирип болбас деп. Бо янзылыг көрүлде-конкурсту үстүнде чугаалаанывыс байырлыг концертке оон эгезинде азы көргүзүглер аразында эттирип болур. Болза кээрге, херээжен-даа, эр-даа кижиниң хүн бүрү кедер хевинче кол киизэнгейни (оон практиктиг ужур-уткасы улуг болганда) углаңдырза чогуур.

«Кижи сыйын хеп каазаар» деп чон чугаалажыр. Көрээлинер, эрткен чылын Кызылга «Даңгына-89» деп чараш кыстар конкурузу болуп эрткилээн болгай. Бо харын, эмин эртир өттүүчек дивес болза, үениң шаанче чаа чүүл болбайн аан. Ынчалза-даа бо янзылыг конкурстарга чогумна тыва национал хепти, ол мышкаш херээжен улустуң каастал газын база пропагандалап болур-дур дээрзин оон киржикчилеринге сүмелээзэр ийик бис. Бо хемчеглерни боттандырып чорударынга чүгле херээжеллер чөвүлелериниң деп эвес, а «Даңгына» конкурузун организастап эрттирип турган аныяктар-биле ажыл чорудар төлээ, «Идегел» кооперативке (Дина Оюн) идегелдивис улуг. Наадымывыс улам каас-шиник болзун дээр болза, бо хемчеглер безин боттуг чүүл болур болур.

Черле ынчаш ийи хүнүнүң иштинде Тываның үс-шеверлериниң (дарганнар, даш чонукчуларының, чазанчыкчыларның) уран кылыгларынга, хөгжүм херекселдеринге делгелгелерни (экспонаттарны садар кылыр) организастаарын чүге чаңчыл болдурун болбазыл.

Бо чугула чүүлдү холга ап, ындыг дуржулганы келир чылдан эгелеп нептередирни Улусчу чогаадылганың эртем-методиктиг төвү (директору А. С. Комбу) күзелдии-биле хүлээнип ап турар. Олар сөзүн залеп шылдар дээрзин бо хүннерде тыва хөгжүм херекселдериниң көрүлдези, аңаа организастаан тыва чоннуң шаандагы ээлдел-херекселдериниң делгелгези бадыткал болур.

Ук хемчеглерни боттандырары Культура министерствозунуң, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң чогаадыкчы чорууундан кол хамааржыры чугаажок. Ынчалза-даа бо бүгүнү башкай чер-черлерге, ылангыя район төптеринге организаставас болза азы шилилге азаандан өрү келбес болза, бистиң чаагай күзелдивистиң бүдери берге. Чүге дивээ эрге Тыва үезинде безин эң тарын үс-дарган кылыгларны (ювелир каастал галар) чүгле каш санныг, кол кезиинде салган дамчаан тулган дээн шеверлер кылып чораанын. Ынчап кээрде барык уттундуруп бар чыдар бо мергежилдиң чажыдын билир үс-дарганнарны кадарлап шилеп тыппайн кайыын тывар ыл, оларга деткимчени, тепшилтени аңаа. Кезээге, көргүсейн кана көөргүзерал?

Шынап-даа бол, чоокка чедир чинча-шуру карактарлыг чүстүктер, сыргалар, билектээштерни, үвелиг даш, өңнүг металл аймаандан янзы-бүрү кылыгларын каастал галыг хап-таңдазан эгелээн, оттүүжекке чедир бистиң шеверлеривис канчаар кылып чорбагы дээр! Ажыл-биле чугаалаарга, моол, кыдат мастерлерден канчап-даа дуза эвес чораан. Оон чижээнге тыва үс-шеверлериниң шуткун куткан кылыглары, чанар-даштан чазап кылган ыдыттары чүгле Моолга эвес, а Кыдатка безин бедик үнелелди ап, бир-ле мөгезинерге орнуур сүй белек-даа боор чорааны айтыңза, чангыс ол безин уттундурулган бо шеверлерниң ханы сактап кайгамчыктыг национал чорааданын айтыры апарган-дыр.

Ол мышкаш база бир чугаалап көөр чүүл — Наадымның демдээ азы эмблемазы. Ону чыл санында-ла өскертип, чаартып турбайн чаңгыс аай хевирлиг болурун доктаатса чогуур. Бо херекке бистиң сураглыг чурукчуларывыстың бирээзи, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Иван Салчак идепкейлиг киржип келди. Ол ам Наадымның чаа демдээн Тываның чеди чүзүн малының, оон ээзи малчынның овур-хевиринге дүүштүр сиңирип, алызы бээрин харылаа социалистиг чарыштың азы Наадымга киржир эрге дээш өске-даа хевирниң шимчээшкинниң тиилекчилеринге тыпсыр херек демдээ-даа болу берип болур кылдыр чогаадып, ажылдап турар.

Адак сөөлүнде, Наадымны онзагай болдуруп болурунуң база бир аргазы — уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге болуп эртип турар республика чергелиг фестивальдар, конкурстар, көрүлделерге бирги черни ээлээннерге Наадымга киржип, аңаа ойнаар эргени чаалап алган тускай шаңнал кылыр тыпсыры база болур болур. Ынчан Наадымның ужур-уткасы улам делгемчип, уран чүүлдүң чогумна улусчу болурунга дыка идигин бээр ужурлуг деп идегел бар. Ол чорук харын Наадымның байырлыг концертиниң кол өзээн фольклор болгаш черле чаа аайы-биле аалдардан өрү депшидип үнген улусчу талантылар тургузар апаар. Бо хемчеглерни боттандырып чорударының аргазын дилеп тывары республиканың эртем-методиктиг төвүнүң улусчу чогаадылга килдизи (Сергей Байыр) хүлээп ап турар. Моон чүнү ойнап ап болурул? Бир талазында, кезээнип культура амыдыралын улам идепкейжидип, аңаа бир аай углаашкынны бээр. Ийиде, сөөлгү үеде профессионал артист кижиниң сценаже үнүүшкүнү бүрүзүнүң үнези улам улгадып бар чыдар болганда, аңаа дугилаштырыг база болуп болур. Үште, ажыл-агыйның чаа арга-хевирлери шиңгээп кирген, культура албан черлериниң хооруместээ, ук ажыл экономиктиг хөгжүлдениң база бир чарылбас кезээ деп чүвени биле тура-ла, культураны чаңгыс черге чаңчыл айтырыы кылдыр көөр чамдык ындыг удуткучулары бир янзы болгалып, ук хемчеглерге салдыг чайгаар хөөжилдени болу бээриниң аргазы турар.

Ынчан харын, бир эвес үстүнде айыттынган чүүлдерни чаңгыс аай системаже киирип, чурумчудуп, чаңчыл кылдыр быжыктырып аар болзувусса, Наадым бүгү чон шимчелиг байырлал апаары чугаажок.

Чүлдүм ЧАП.
СЭКП Тыва обкомунуң культура болгаш чогаадыкчы организациялар секторунуң эргелекчизи.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮНЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Молдавияның хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Австрия биле АКШ-тың шилиндек командалары. 10.15 «Дайын». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.30 Уругларга дамчыдылга. 12.30—13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 19.15 Крис Кельми ырлаар. 19.30 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 20.45 «Дайын». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула айтырыг кедургеп интервью. 22.45 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 23.05 «Мюзиклдер, мюзиклдер». 23.35—23.50 Медээлер.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Югославия биле Каттышкан Араб Эмираттарының шилиндек командалары. 9.15 Барымдаалыг телефильм. 9.45 Барымдаалыг фильм 10.15— 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 17.00 Коллаж. 17.05 «Вовшаваның көге-буталары». Уран-чечен фильм (Польша).

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Дайынчы аллар». Чита телевидениезиниң программазы. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Үндүрүкчү-геде: «Тываның Курархивиниң 60 чылы». Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.15 — 01.45 Российская партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.00—20.15 «Тамчыктыг улунар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Баловень судьбы» (Франция) 9.10, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда. (музыкальная кинопанорама).

Видеозал: «Корабль-призрак. Дюймовочка» 9.40, «Человек со стальными кулаками» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транти-Ванти» 9.00, 12.00, «Попутного ветра, «Синяя птица!» 10.20, 13.20 шактарда.

Видеозал: «Милые сестры» (Япония) 12.00, 17.40, «Запретные долины змей» 13.30, «Душа моя» (2 сериялыг) 15.20, «Самрат» 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Без единой улики» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Стук в дверь» 14.30, 20.30, «Зита и Гита» (2 сериялыг) 16.10 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Ситара» (2 сериялыг) 14.30, 17.10, 19.30 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тывада республиканың херегленикчилер ниитилелиниң эвилели Новосибирскиниң совет кооператив садыг институдунга чурум ёзугаар тускай сорулгалыг болгаш конкурстан дашкаар өөренип кирерлерниң чыылдазын болгаш оларның документилерин дараазында мергежилдерге хүлээп алырын чарлап тур.

— Аъш-чем продуктуларының бараанының дугайында эртем (товароведение).

— Аъш-чем эвес бараалнарының дугайында эртем (товароведение).

— Хөй-ниитиниң чемненилге продуктуларының технологу.

— Агроүлетпүр комплексиниң адырларының башкарары болгаш ажыл-агый ажыл-чорудулгазының анализи.

Хүлээлгелиг салбырга өөрениириниң хугаазы 5 чыл.

Өөренир кирерлерниң бадырышкыннарын болгаш документилерин бо чылдың июнь 20-ден июнь 28-ке чедир хүлээп алыр. Киреринниң шылгалдалары Новосибирск хоорайга июль 14-тен, белеткел курстары июль 1-ден 13-ке чедир.

Конкурстан дашкаар өөренир кирерлерниң документилерин июнь 20-ден июль 10-га чедир, шылгалдаларны бо чылдың июль 13-тен эгелээр.

Тускай сорулгалыг болгаш конкурстан дашкаар чыылдага өөренип кирерлерниң документилерин Тывада республиканың херегленикчилер ниитилелиниң кадр килдизи хүлээп ап турар. Адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың 31, телефон: 2-27-24.

Тываның хөгжүм-шии театрынга Фрунзениң хореография училищезиниң өөреникчилериниң концерти июнь 23-те 19 шакта болур. Билеттерни театрның, филармонияның кассаларында садып турар, телефоннары: 2-55-19, 2-25-49.

• • •

Бүрен-Хем ортумак школазының 1975 чылда доозукчуларының ужуражылгазы июнь 23-те 11 шакта школага болур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-18; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арнызы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 443. ТС — 00682.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 21 четверг № 140 (14340)

1925 чылдан үндүрүлүп турар. Өртээ 3 кап.

РОССИЯНЫҢ БОЛГАШ БҮГҮ ЧУРТТУҢ САЛЫМ-ЧОЛУ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

Россияның партия конференциязынга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң даргазы М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Эштер! Россияның партия организацияларының, партия комитеттериниң санал-оналын өөренип көргеш, партияның XXVIII съездизинче соңгуткан делегаттарның составы-биле Россия Федерациязының коммунистериниң конференциязын эрттирер деп шиитпирни СЭКП Төп Комитеди болгаш [illegible] Пленумунга хүлээп алган болгай.

ТК-га, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң база партияның бүгү-ле организацияларының төлээлекчилеринден тургустунган белеткел комитединиң [illegible] конференцияның хүн чурумунга ийи айтырыгны: амгы байдал болгаш Россия Федерациязының Коммунистиг партиязын тургузарының дугайында база партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП-ниң Уставының төлевилелдериниң дугайында киирери эргежок чугула деп көрген. Ол саналды бөгүн конференция хүлээп алды.

Ооң-биле кады бо ийи айтырыг талазы-биле чаңгыс илеткелди кылыр болгаш оларны хамы угда чугааладжып көөр ужурлуг деп санал-оналды база чугаалады. Ол черле үндезиниг боор.

Эде тургустунуушкунуң болуушкуннарының хөгжүлдези, бистиң мурнувуста тургустунуп келген шиитпирлээр айтырыгларның чаазы, ниитилелдиң политиканыгези шак ол политиктиг организацияда сицикен күчү-шыдал үе-шагын, эде тургустунуушкунуң негелдезинге улам тода болгаш долу харылаан турар ужурлуг СЭКП-ниң чаа ролюнуң дугайында, ооң үндезин чаартылгазының дугайында айтырыгның чидиг-биле тургузуп келген.

Шак мындыг сеткил-бодалдарны түннеп чыгаш база коммунистерниң санал-оналдарын барымдаалааш, партия Төп Комитеди СЭКП-ниң XXVIII съездизин эрттирерин хуусаазын чоокшулады чылдырар болгаш СЭКП ТК-ның Платформазының база партияның чаа Уставының төлевилелиниң баазазынга дискуссияны калбартыр деп шиитпирин хүлээп алган.

Ол дээрге шын шиитпир болган дээрзин амыдырал көргүскен. Бистер болза эде тургустунуушкунуң оруктарынга аажок ханы, үндезин өскерлиишкиннериниң үе-чадазынче кирген бис. Ажыл-херектиң ам чедишкинни болза ёзулуг төөгүлүг сорулгаларны шиитпирлээринче чоннуң угаан-сарылдыг патриоттуг күштерин кайы хире каттыштырып, социалистиг шилилгеге дүүштүр амыдыралдың чаа хевирлеринче, ниитилелдиң чаартырынче бисти аппаар өскерлиишкиннерни канчаар хандырарындан чедип алдынар.

Эде тургустунуушкунуң сорулгаларын дээш демиселдиң шак бо шиитпирлиг үе-чадазында партияның стратегиязы болгаш тактиказы кандыг болур, чаа сорулгаларны күүседип шыдазын дээш, эде тургустунуушкунуң турушта рыныда турар бүгү-ле демократтыг күштер-биле [illegible] пишаан, бүгү улустуң шимчээшкининге ол [illegible] СЭКП [illegible] ужурлугул деп айтырыг [illegible] ла ындыг [illegible] тургустунуп келген.

Ам, кажан партияның XXVIII съездизинге чедир кашла хонук арткан, чаа болуушкуннарының, бистиң революсуу [illegible] мы СЭКП-ниң чаа ролюнуң болгаш турушкунуң, бүгү чүүлдериниң байдалында ооң ажылының хевирлери болгаш методтарын чугааладжып көөрүнге съезд мурнунда үеде коммунистерниң, харын чүгле коммунистерниң эвес, а ниитилелдиң бүгү-ле бөлүктериниң илеңнейин аажок бедээн.

Съезд мурнунда дискуссия [illegible]

СЭКП-ниң бистиң база [illegible]

Россия Федерациязының болгаш ниити чурттуң-даа амыдыралының бо эң үндезин айтырыгларының биеэзин чугааладжып көргени Россия Федерациязының Коммунистиг партиязын тургузары таарымчалыг болгаш эргежок чугула деп түңнелге эккелген. Бо болза элээн чидиг маргылдаалардан тыптып келгенин ажыы-биле чугаалап каайн. Ол черле чеп, чугаа болза аажок чугула шиитпир дугайында чоруп турарын айыткан болгай мен. Ынчалза-даа коммунистерниң, партия организацияларының база ажылчы чоннуң эң хол мурнуузу шак мындыг партияны тургузары дээш саналын илереткенин бөгүн бис айтып болур бис. Ынчангаш мааа, бо залга, силерниң биле бистер үе шиитпирни хүлээп алыр ужурлуг-дур бис. Ол — силерниң биле бистериң эрге-хүлээлгевис, ооң-биле кады бистиң ниити харыысалгавыс боор турар дыр.

Российы ССР Эвилелинге, а Россияның Компартиязын СЭКП-ге удурланыштырарының бүгү-ле хевирлерин канчап-даа болдурбас ужурлуг. Бистиң бүгү-ле сагыш-бодалывыс болгаш хөделиишкиннеривис төөгү ёзугаар боттуг чорук-биле демнээттинер, үндезилеттинген болур ужурлуг. «Россия» деп сөстү адаашооң [illegible] «Эвилел» деп сөстү сагышка кээр шагда шыгжап алыр ужурлуг бис. Конференцияның ажыктыг ажылдаарының эң чугула негелдезин мынчалдыр тодаратпышаан, ол дугайын бистиң парконференциявыстың ажылчын шуут-ла эгезинде ажыы-биле чугаалап каары эргежок чугула деп санап тур мен.

Конференцияга өөренип көөр ужурлуг база бир чүүлдүң дугайы, ол дээрге ону чымыдырып турар үеде чуртта тургустунуп келген боттуг чүүлдү өөренип көөрү болур. Амгы байдалдың чидиин, харын-даа боор турар ханы чаартылгаларның көнчүг аар-бергезин партия-даа, чоннуң амгы-амгы кезектери-даа мелереп билип турар. Социал-экономиктиг турум эвес чорук, эде тургустунуушкунуң чамдык угланыышкыннарга хөнүгүп чадап турары бистер бүгүдени дүвүредип, көнчүг-ла дүвүредип турар. Партиядан, күрүне органнарындан, ниитилел-политиктиг организациялардан, бистиң шуптувустан амгы үеде негеттинип турар кол чүүл — чуртта байдалды боттуу-биле тодарадып көргеш, ниитилелди кризистиг байдалдан дүргени уштурунуң талазы-биле практиктиг базымнарны кылыры болур. Чүнү кылырыл деп айтырыг амгы үеде бистиң билип алза чогуур кол чүүлүвүс болур.

Бо бүгү чүүлдерге эде тургустунуушкун буруулуг деп бодалдар илереттинип турар дыр. Мааа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул. Эде тургустунуушкунуң беш чылын чурттан эрткенис. Төөгүнүң хемчээли-биле алырга, ол дээрге дыка кыска хуусаа-дыр, ынчалза-даа ол бир муң беш чүс [illegible] ле делегей төөгүзүнде эң-не улуг болгаш эргилделиг революстуг болуушкуннар-биле деңнежип болур, канчаар-даа аажок улуг чуртка эң ханы эргилде кылдынган.

Амгы үеде бизин эде тургустунуушкун чогум чүнү бергени? деп айтырыгны ховаар вис салып турар. Чамдык кижилер болгаш чүүлдерни бистиң ниитилелди гуманнаг кижизиг болдурарынга калбак аргаларны ажыткан, канчаар-даа аажок улуг революстуг болуушкун кылдыр көрүп турар. Ынчаарга болган өскерлиишкиннерни ооң өске кижилер бүгү-ле чүүлдерниң буурап [illegible] ла халап-тыр деп көрүп турарлар.

Чамдык кижилер эде тургустунуушкунну [illegible]

үеде эки билдингир кажар [illegible] га-дыр, ооң дузазы-биле олар боттарының политиктиг күштүн чыып ап турар. Ындыг шоглашкыннарны кандыг-даа тургузукан кылыр болза, олар херек кырында оларның эмчээзинден [illegible] турары үнетти [illegible] эрге ажыктарынга угаат боор турар.

Ийе, чуртта байдал берге эвес боор турар, ынчангаш соңгаарладын болбас-даа, перспективалыг-даа хемчеглерин ап чорударын ол негеп келгендир. Бистер шуптувус амгы үеде оларны ажылдап кылып турар бис, ынчангаш кажан беш чыл иштинде кылган чүүлдерни чугааладжып турганш, ол бүгүнүң [illegible] барып болбазы билдингир-дир. Ынчалза-даа боор турар чүүлдерниң алыс утказын мээң канчаар көрүп турарым, эде тургустунуушкунуң чорудулгазынга мээң тодарадышкынның чүгле анаа үндезилеттинмейн турар, болумнуң ол бодалымны тускайлап чугаалап тур мен, чүге дээрге, ол айтырыгны мендеп делегациялар чөвүлелинге безин салып турган чүве. Мен бүгү бергелерни көрүп, олар дээш ханы сагыш салып турганш, ол чылдарның иштинде боттандырып чорудкан ниитилел-политиктиг чаартылгаларның ёзулуг хемчээлин анализтээрин барымдаалап турар мен. Олар ниитилелдиң бурунгаар бүзүреддиг шимчээшкинин, улустуң амыдырал-чурталгазын боттуу-биле экижидериниң үндезинин салып турар. Ол дээш бистер хөделип, ажылдаар болзувусса, экижирээ билдингир болбайн аан.

Ам бистиң экономиктиг турумунуң [illegible] мурнуку чылдарда боор турган реформаларның оралдажыышкыннары-биле сөөлгү чылдарның чаартылгаларын деңнештирип көрээлиңерем. Аграр политиказының эң баштай-ла өскерлиишкиннерин саналдаан 1953 чылдан эгелээш, 1957 чылдың улус ажыл-агыйының чөвүлелдеринге чедир; 1965 чылдың ажыл-агый реформаларындан 80 чылдарның эгезинге чедир бистер сталинчи ёзунуң дужаап-айтыр системазының арнын өскертирин үе-чадазында унуп шыдаваан бис. Ынчаардагы дидим эвес реформалар безин чаңгыс-даа катап төнчүзүнге чедиртинмейн турган болгаш, олар эренгей байдалдыг боор, бистиң хөгжүлдевистиң боттуг айтырыгларын шиитпирлеп шыдаар арга чок болган. Бистер амгы үеде чаңгыс 1987 чылдың иштинде ооң мурнундагызындан дыка ашкан ындыг реформалар үндезиннерин тургускаш, реформаларны 2 чыл иштинде боттандырып чорударының белеткел үезин херек кырында эрткен бис. Ол үе бисти рынок экономиказын социал талалары башкарып чорудар аргазын тургузарынга дорт чедирген. Моон алгаш көөрге, 30 ажыг чылдың иштинде чорудуп келген үргүлчү леллиг маргылдааларның, шенелделерниң бүгү айтырыгларын 3 чыл иштинде бүрүн-биле шиитпирлеп көрген-дир.

Политиктиг тургузугну ап [illegible] СЭКП-ниң XIX съездизинге сталинщинаның дугайын шыны-биле чугаалааны [illegible] болган репрессияга таварышканнарны агартырын эгелээн үеден бээр ниитилел [illegible] кагаптарынга улуг камгалал-магадылалды, ниитилелдиң күжүн хүлүп турган бюрократизмге [illegible] тывары оралдажыышкын болган. Бистер амгы үеде XIX партия конференциязының соондагы 2 чылдың иштинде [illegible]

Партия [illegible]

дынган. Ол чорук делегейниң бүгү байдалын дыка экижидеринге чедирип, бистиң айыыл чок болур чорувусту быжыглааш болгаш улустуң амыдырал-чурталгазының байдалдарын экижидеринге оларны ажыглаары-биле камгалалга чарыгдалдарны эвээжедиринге таарымчалыг байдалдарны тургускан. Мону онзалап чугаалаарын күзеп тур мен: бир эвес бо чылдарның кара чаңгыс чедишкинин совет шериглерин Афганистандан үндүргени ол болган даа болза, ескениң чөөлеринге хам төгүүшкүнүң мегилдежиишкиннерге бистиң киржилгевистиң улам калбарып турганы он-он чылдардан оон кайы хире ыраажаан утааи боолзарынга чүгле ол четчир-дир. Ында делегейде эң улуг ужур-дузалыг конгүг чугула принцип база үндезилеттинген. Бистер боттарывыстың херектерививиске кажан-даа холгаарларын болдурбас бис, ынчалза-даа улус бүрүзүнүң хостуг чорукка шак-ла ындыг эргезин хүлээп көөрүп турар бис.

База бир эң чугула чүүл бар. Бөгүн, эде тургустунуушкунуң чорудулгаларының үезинде, дыка хөй чүүлдер белеткел чок чорукка консерватизмге, ниитилел угаан-медерелиниң тоталитарист идеологияның үезинде он-он чылдар иштинде шаптыланыышкынынга таваржып турар-даа болза, бо талазы-биле эң-не ханы болгаш кедилиг чаартылгалар боор турар.

Ол чорудулга бистиң ниитилеливистиң янзы-бүрү бөлүктеринде таарымча чок, чөрүлдээлиг, дески эвес болуп турар деп, бо залда олуруп турар хөй эштер-даа, оларның аразында мен-даа мынчаар чугаалап болур. Чидиг удурланыышкыннарны, янзы-бүрү удурланыышкак концепцияларга болгаш үзел-бодалдарга суңгулааныышкыннарны көрүп турар-дыр бис. Ол чорук ниитилелдиң угаан-бодал болгаш мөзү-шынар экижилгезиниң чорудулгазын нарындадып, социал чаартылгаларның чорудулгазынга салдарны чедирип, таарымча чок болуушкуннарже шилчип, чуртта байдалды баксырадып турар.

Ол бүгү ындыг болуп турар-дыр. Ынчалзажок, кол чүүл — ортан кандыг түңнелдер үндүрер, бистиң амгы болгаш моон соңгааргы политиказыга, ылангыя ортан кандыг сорулганы салыр ужурлуг бис? Тодаргай утланыышкынны көөрү, бүгү талалыг деткиирни, демократтыг хевирлерин дамчыштыр ону сайзыраары, ниитилелди соңгаар тыртып, анаа моондактап турар бүгү чүүлдерден ону хостаары, ол чаагай чорудулганы кезергей барымчы үзелдиг-даа, чоон үзелдиг-даа чайгылышкыннардан чайладыры чугула.

Бистиң чуртувусту, социалистиг ниитилежилгени, делегейниң коммунистиг шимчээшкинин силгипкен шыны ужен чылдар бурунгаар XX съездиге чугаалаан турган. Сталинниң дугайында [illegible]

Сталинщина [illegible]

чаблаш чок түңнели болган.

Бөгүн мынчаар чугаалап болур бис: бүгүн сайгалдарның чедип албааны болгаш чедип ап-даа шыдаваан чүүлдер идей-политиктиг амыдыралга беш чыл дургузунда чедип алдынган. Ынчаарга четпестер, эмин эрттириишкиннер, таарымча чок болуушкуннар, идейлиг болгаш мөзү-шынар характерлиг чидиглер турза-даа, ниитилелдиң болгаш кижилерниң угаан-бодал талазы-биле катап тургустунарынга байдалдар тургустунуп турар. Мээң үнелээшкиннерим ол-дур, байдалды мынчаар көрүп турар мен. Ол бүгү амгы байдалдың айтырыгларының бүгү чидиин, кижилерниң амыдыралын эки талаже утландырар боттуг байдалды хандырар практиктиг улуг хемчеглерни ажылдап кылырының база боттандырарының эргежок чугулазын билип көөрүнге моондактавайн турарын база катап чугаалап көөйн.

Допчулаарга чүл дээрге, байдалды хөлүн эртир багай кылдыр көргүспейн, ынчалзажок ооң политиктиг характеристикаларын чажырбайн, мынчаар чугаалап болур: эде тургустунуушкунуң хөгжүлдезинде эң-не харысалгалыг үе-чаданы чурттап эртип турар-дыр бис. Социалистиг тургузугнуң бүдүжүүнге үндезилеттинген чаа, эгээртинмес күчүлүг күштерге делгем орукту ажыдар төлээде, үндезин политиктиг, экономиктиг болгаш угаан-бодал структураларының сый шавыышкыны болдунуп турар. Оңза шыдамыкай чорукту, ажылдарың [illegible] ге үвелеп көөрүн амгы байдал бистерден негеп турар.

Эде тургустунуушкунуң чаа механизмнери ам-даа ажылдаваан, ынчалзажок эрге чүүлдер барык сөксаан азы хилис долганып турар үеде бир янзы чаа орукту ам эртип турар-дыр бис. Шилчиишкиниң үе-чаданы эң-не кыскалдыр, тургузукну бүгү чүүлдерни ниитилелге ажыктыг кылыр, ол үе-чаданың хандырын бээри национал болгаш ниити хамааты чөпшээрежилгени чедип алыр херек. Башкартылар рынок экономиказынче шилчиирин тургустунган байдалдан уштуруп үнерниң оруу кылдыр санап турар бис. Бо талазы-биле чайгылышкыннарны [illegible] ажыл эртери, айтырыгны хандыр көөрүвүс, рынокче шилчиирин анаа эвес, а экономиктиг амыдыралдың чаа хевирлерин тывары, ажыл-агый чорудулгазының болгаш күш-ажылдың ажыктыг чаа хевирлерин ажыглаарынга херек дээрзин билип алырывыс черле чугула болур. Бо бүгү чүүлдер болза, эки түңнелдерни чедип алырынга, совет кижилерниң эң-не амгы-амгы херегделдерин хандырарынга херектиг.

Чүгле рынокту дамчыштыр ниитилел херегделдерин [illegible] болгаш ниитилел бүдүрүлгезиниң ба[illegible]

дажып турар. Оон өөнзеак чугаа-даа чок бээр. Бирээзе, рынок болза сайзыралдың эгезинде тывылган, ол дээрге капитализмниң тывкан чүүлү эвес-тир. Рынок болза социализм үезинде турган болгаш турар-даа турар, чүгле оон хамыышкыннынг [illegible] болганы хамаанчыг. Ийде, рынок болза чиниң чаагай чүүлү бедилеринге болгаш амыдыралын кижилеринге чедирер болганда, социализмге дүүшпес бе ынчаш? деп айтырыгны салымыл. Чок, дүүшпес эвес. Бүдүрүлгени хөгжүдеринге рынок идиглин бээр бе? Чугаажок, анаа күчүлүг чаа идиг берииишкиннерин черле хандырар.

Мындыг чүүлдү тодаргай болгаш ылавыр чугаалаар херек. Бүдүрүлгени, инициативаны хөгжүдеринге бүгү аргаларны рынокту дамчыштыр күрүне ажыглыышаан, кижилерниң эрге-ажыын камгалаар, оларның социал камгалалын негелдиг хандырар ужурлуг. Ажылдаар эргени, амыдырал деңнелиниң, экологияның, кижиниң дорт хандырар бүгү инфраструктураның дугайында чугаалап турарым ол-дур.

Инициативаны, талантыны, ак сеткилдиг, чогаадыкчы тывынгыр, ажыл-херекчи чорукту, рынок детинмейн канчаар. Бо дээрге барымтаа чок деңнештирилгениң бүдүжүүнге база ооң чорудулгазынга күчүлүг сорук-тур. Ол ам чаагаларга база ажыл чылзырдарга таарымча чок болбайн аан. Бо бүгү социал чөптүг чорукка удур деп бодаар силер бе ынчаш? «Кижи бүзүрээлен шылаар шаа-биле — кижи бүрүзүнге кылган шаа-биле» деп лозунга шагдан бээр-ле чүдүп келдивис, ынчан бис ону мынчаар билип турган бис: ниитилел социал магадылалдарын база амыдыралдың кандыг-бир деңнелин хары утка хандырып турар. База-бир мындыг айыыл бар, рынок байдалдарында янзы-бүрү ажык-кончаа бодаарлар саттынган база өске-даа маңгыстаалчактар улам хөлезе хөнүү. Ийе, ындыг айыыл турупр турар, ол боттуг. Бо бүгүнүң оруун хоойлу дуглаар ужурлуг. Рынокче чоорту шилчиишаак, ооң дугайын бистер бодаар апаар, база чугула хоойлуларны хүлээп алыр ужурлуг бис.

Политика талазында база эвээш эвес бергелерге таваржып тур бис. Мында тыптыр кээп турар шупту айтырыгларның бүрүн анализиче кирбейн, ынчаныже силерниң кичээнгейиңерни бөже угландырыксаап тур мен. Социал-экономиктиг база политиктиг харылзааларының чаа хөгжүлдези-биле оларны башкарарының хоойлужудулга үндезининде ангылангак чорук улам уламдып орар эскерип турар бис. Шак мындыг, аразында карылгаа чок, чүүл[illegible]

(Уламчызы 2-ги арынга).

ШИЛИП АЛЫЫШКЫН ҮЕЗИ

Россияның партия конференциязынга М. С. Горбачевтуң илеткелин дооскан соонда, конференция хуралын башкарган Н. И. Рыжков белеткел комитединиң онзыгзындан дыңнадыг кылыры-биле И. П. Осадчийге сөс берген.

Республиканың Коммунистиг партия организациязы тургузуп турары — партияның болгаш чурттуң амыдыралында улуг политиктиг болуушкун болур деп, оратор эгезинде чугаалаан. Россияны болгаш бүгү чуртту ниити национал кризистен уштур дээш демиселге чоннуң тургузукнуң бүгү күштерин каттыштырарынга ол дузалаар. 1921 чылда чуртка болгаш партияга тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр В. И. Ленинниң бижээни «Партияның кризизи» деп чүүлдү оратор конференцияның киржикчилеринге сагындырган. Ынчан база-ла бо хевирлиг байдал тургустунуп келген турган. Ол байдалды өөренип көргеш, В. И. Ленин кандыг-даа аар-берге боор турзажок, херек кырында тургустуна берген шынныг чүүлдү чажырып чок барымдаалап көөр болгаш, ол байдалды көнчүг кичээнгейлиг тодарадып алган, оон уштунуп алырының оруктарын дилеп тывар ужурлуг бис деп бижээн.

Лениниң ол чагыы амгы үеде-даа болуунун үнезин чидирбээн. СЭКП болуушкун болгаш партия организациязы бүгү үеде байдалды эки өөренип көрүп алгаш, ажыл херээн экижидиш, чуртта байдалды холга туткуп алгаш, кризистен уштунуп үнериниң эртемге үндезилеттинген тодаргай оруктарын дилеп тывар, боттуг хемчеглерин алыр [illegible]. Бир эвес бо бүгү чүүлдерни ол боттандырар болза, ажылчы чоннар партияның политиктиг авангардыны деп база катап көре бээр.

Оратор белеткел комитединиң кандыг янзылыг тургузуп турганын база ооң канчаар ажылдап турганын конференцияның киржикчилеринге таныштырган. Партияның край, область болгаш округ комитеттери боттарының пленумнарынга ооң составынга төлээлекчилерин соңгаан. Апрель 3-те М. С. Горбачевтуң даргалааашкыны-биле эрткен баштайгы хуралга амгы конференцияның документилерин белеткээр комиссияны болгаш дөрт ажылчын бөлүктү тургускан. Оларны партия ТК-ның Россия бюрозунуң кежигүннери удуртуп турган. Комитет чүгле организастыг айтырыгларны эвес, а идей-теоретиктиг болгаш политиктиг айтырыглар талазы-биле коммунистерниң киирип турганы санал-бодалдарын ниитилештирип түңнээр сорулганы болдуушкун мурнунга салган турган. Ындыг болзажок чамдык бөлүктер Россия бюрозунуң база ТК-ның кежигүннериниң киржилгези чокка ажылдаар ужурга таваржып турган.

Россияның Компартиязын тургузар айтырыгга хамаарыштыр СЭКП-ниң удуртулгазы ур үеде тодаргай турушту ээлевейн келгенинден партияның, ылангыя Россияның коммунистериниң чамдык кезиинге чайгылыышкын, билдинмес чүүлдер тургустунуп келген.

Ол-ла үеде Россияның Компартиязын тургузар съездини белеткээр талазы-биле инициативи комитеттер Куйбышевке, Ленинградка, Новосибирске, Горькийге, Свердловскиге болгаш өске-даа хоорайларга ажылдап турган. Апрель төнчүзүнде Россия коммунистериниң инициативаның съездизиниң бирги хуралы Ленинградка боор эрткен. Белеткел комитединиң кежигүннери черчеде коммунистерниң киирген саналдарын күүсээшкиннерин илеткелге холдавы киирерин барымдаалап турган. [illegible] хоорайлап, күзүруктап турары дээш СЭКП-ниң удуртулгазынга, ылангыя Россия бюрозунуң адрезинге чидиг болгаш хөй санныг шүгүмчүлел болурган.

Чуртка чүгле [illegible] хостуг болдурбас эвес, а [illegible] демократчылыга болгаш [illegible] Республиканың коммунистериниң партияның [illegible] Ол болбаамааа. Ынчангаш белеткел комитеди янзы-бүрү платформаларда болгаш турушта турар коммунистерниң санал-оналын ниитилештирип өөренип көөрүнче онза кичээнгейни салып турган. Республиканың партия организацияларының сеткилкөөнүнден алгаш көөрге, коммунистерниң хөй кезии партияның XXVIII съездизинге чедир Россияның Компартиязын тургузары саналдап турар. Кризистиг байдалдан республиканы чүгле ленинчи хевирниң, ленинчи үзелдиңнерге тургустунган партия уштуп ап болур.

Бо дыңнадыгның соонда четтиги хуралга дугуруушканы ёзугаар элеринчи илеткелдер илелээн. «СЭКП-те Демократтыг платформазын» В. Н. Лысенко, «СЭКП-те Марксист платформазын» А. И. Колганов. Россия коммунистериниң инициативачы съездизинден В. А. Тюлькин элеринчи илеткелдерин кылган. (Элеринчи илеткелдерниң допчулалы дараазында солунга үнер).

* * *

Илеткел болгаш элеринчи илеткелдер талазы-биле талаал бергеннер: В. И. Лазыгин — Читаның локомотив депозунуң тепловоз машинизи, С. Л. Серокуров — СЭКП Мурманск обкомунуң бирги секретары, Н. Ф. Сульдайкин — Мордва АССР-де Саранскиниң «Резинотехника» заводунда партком секретары, Т. И. Ляпакова — Вологда областа Усть-Кубинск ортумак школаның директорунуң оралакчызы, В. Г. Головачев — СЭКП Саратов хоорокомунуң бирги секретары, улус депутаттарының хоорай Совединиң даргазы, Б. В. Гидаспов — СЭКП Ленинград обкомунуң бирги секретары, А. М. Макашов — Приволжье-Урал шериг округунуң шериглериниң командылакчызы, Г. И. Скляр — Калуга областа СЭКП Обнинск хоорокомунуң бирги секретары, Е. И. Яркин — Татар АССР-де А. М. Горький аттыг Зеленодольск заводунда болгаш, А. Г. Мельников — СЭКП Кемерово обкомунуң бирги секретары.

Конференция ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

МОСКВА. (СЭТА). Чурттуң улуг республиказының айтырыгларын шиитпирлээринге Россия парламентизинге кандыг-кандыг комитеттер болгаш комиссиялар херек боор турарыл? Оларның харылаар айтырыглары кандыг болурул? Депутаттарның [illegible] парламентарийлериниң кайызы [illegible]? Бо айтырыглар РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible]

Санал-онал солчулгазы [illegible]

[illegible] ле; Социал политика талазы-биле; Кижиниң эргелериниң талазы-биле; Культура талазы-биле. Комиссияларның ам дыы даргазының ийизин соңгаан, арткаңнарын ам дээлезинде координаторлар баштап турар.

Парламентиниң тургускан комитеттериниң харылаар айтырыгларынга, чижээ, республикалар аразында экономиктиг харылзааларының, [illegible]

РСФСР-ниң Дээди Совединиң [illegible] 22-те [illegible]

РОССИЯНЫҢ БОЛГАШ БҮГҮ ЧУРТТУҢ САЛЫМ-ЧОЛУ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

(Эгези 1-ги арынга).

арензя дугайында база өске-даа — кончуг чугула, херектиг, үндезин хоойлулар хүлээп алдынган. Амдызында олар боттанмайн турар. Кол дуушда бүгү [illegible] болуп [illegible] дыгыа дээрге [illegible] ринге, чаартылгаларга удурланып турар ажыл-агый органнарының, удуртукчу кадрларның ол кезээниң туружу-ла болуп турар. Мынаа база [illegible] ки дээре.

Экономикада болгаш политикада үндезин чаартылгалар-биле холбашкан айтырыгларның бүгү дүргээ массаларга партийжи ажыгга чаа негелделерни илип үндүрүп турар. Кедизинде барып бисге чугула хоойлулар-даа бар болзу, оларны боттандырарының чогумчалыг механизмин тып доктаадып-даа алыр бис, ынчалза-даа оон түңнели бо бүгүге кижилерниң хамаарылгазындан кол хамааржыр. Мээ-медерелдиң эде тургузарынга улуг ажыл херек-тир. Ол дээрге партияның моон соңгааргы эң чугула сорулгаларының бирээзи болур-дур. Мынча деп чугаалап каайн мен: улуг социал сорулганы шиитпирлээринге ылап-ла партияның ролюн чедир үнелевейн турар кижи болза, чамдык чүүлдерге чазып турар, частырыгларга болуушкун үнелээшкиннерин тургузуп турар-дыр.

Эштер! Ол хонгаш-ла муптуңар оон киржикчилер болуп турар XXVIII съездиге делегераргай илеткел болуруп бодап тура-ла, мээң кызааны-биле чугаалааным чүүл эве тургузуушкуну [illegible] орудулгаларының нарыының, оларның удурланышкаан база чангыс заа эвээнинг дугайын чугаалап турар-дыр. Бистиң эрткен төөгүвүс-даа, амгы революстуг чаартылгалар-даа партияның ажыл-чорудулгазы-биле шуут дорт холбашкан болганда, СЭКП иштинде чорып турар дискуссияларның төвүнге барганы билдингир-дир.

Ийет, эрткен он чылдарның чедимче чок чүүлдери дээш, бөгүнгү бүгү аар-бергелер дээш партия болунга харысалганы хүлээп ап турар. Ынчангаш партия шүгүмчүлелдиң оңунга тавармышкан. Анаа удур ам черле чуну чугаалаар боор. Ынчалза-даа мынчыт чүүл-биле чөпшээрешпес бис, ол чүл дээрге чуртту демократтыг чаартырының, партияны эде тургузарының чоктуг, үндезинниг шүгүмчүлели-биле черлелештир партияның кылган болгаш кылып турар бүгү чүүлүн [illegible] баарлажышкыннары бар болуп турар. Ниитилелге СЭКП-ниң удурткаарының хамаарылгазын албадап турар. Мындыг негелделерлиг үнер дыңналып турар: СЭКП бүрүүзүн билзинг, политиктиг аренадан үнер ужурлуг. Ындыг негелделерниң чоңгаалыг утказы, күткүүшкүнүг [illegible] кыны шуут илергей.

Бистиң улузувус база ниитилел аар өртек-биле төлээни эрткен частырыглар дээш шын шүгүмчүлелден СЭКП-ны, чүнүк-даа мурнунда оон удуртулгазын камгалаарының туружун ээлевезинис билдинигир болбайн аан. Бир эвес сөөлгү чылдар дугайын чугаалаар болза, эрткен үениң аар үүргезин ажып эртеринче чүткүвүшаан, ниитилелдиң чаартырын калбартып тура, партия, ооң ТК-ы, Политбюро чедир көрбейн барган чүүлдерден база харын частырыглардан-даа чайлавааан. Бис чамдыкта болуушкуннардан озалдап, ол бо айтырыгларның шын политиктиг шиитпирлерин тыппайн келген бис. Силерниң кичээнгейиңерни углаксап турар чүүлүм — ол дээрге партия комитеттеринге бүрүүдадышкын эвес, а харын агартышкын-даа болзун, олар ниитилелдиң демократчыдылгазының болгаш политиканың ханылаанының, маргылдаа-биле харылзажылганың чаа негелделериниң байдалдарында дээштиг хөделиринге белен эвес болганы-дыр. Өскээр чугаалаарга, болуп турар болуушкуннарның утказын шын билип ап, анаа дүүштүр боттарының ажылының стадии болгаш методтарын эде тургузуп шыдаваан.

Бистиң системавыстың иштинге чаштының чыткан национализм болгаш сепаратизм күштери, оларның популисти (хоржуданган) элементилер-биле каттыжап арганын, ол бүгүнүң айыылдыг социал [illegible]

Оон-биле чергелештир СЭКП-ниң эде тургузуушкунга принципиалдыг туружунуң шынның чыгаамгалыг кылдыр көрүп турар бөлүктер партияның бодунда база тывылып келген. Кижилер партияга чүү бодап турарыл, ол кайнаар бар чыдарыл, ол каңдыг оларның [illegible] айтырыгларны [illegible] салып турар. Съезд мурнунуң саналдаарының үезинде СЭКП Төп Комитети бо айтырыгларны эң ажык-биле база [illegible] салып турар [illegible] кыйгырыгны [illegible] документтерни партия организацияларынче [illegible] Политиктиг партияга [illegible]

черле турар, харын-даа эргежок чугула херектиг деп санап турар бис. Политиктиг бедик байдалды тургузарының эң чугула негелдези-даа ол. Мону удуртулга болдурбаш, СЭКП-те [illegible] ла бо туруш-биле үнелеп көрүп турар бис.

Партияга коступ көөрбээн ол эң чидиг болгаш калбак саналдарны тургузарынын [illegible] XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилели база СЭКП Уставының төлевилели, а ол ышкаш альтернативалыг элээн каш платформалар, оларның иштинде эң шыырак деткимчени алган демократтыг болгаш марксистиг платформалар болган. СЭКП-ниң Москва, Ленинград болгаш өске-даа улуг девискээр организацияларының, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының партийлыг организацияларын төлээлекчилериниң [illegible] хурадышкын, [illegible] өөредилге черлериниң парткомнарының секретарьларының Бүгү-эвилел семинарының хүлээп алганы съезд мурнунуң документилери чуртта болгаш партияда [illegible] бистиң парлалгавыс берген, «Правданың» дискуссия [illegible] коммунистерниң даа партия [illegible] апарган.

Ниитизи-биле бо бүгү санал-онал солчулгазының үезинде партияның интеллектуалдыг күчү-шыдалы өскен деп санап турар мен. Мону [illegible] XXVIII съездиниң [illegible] делегаттарының аразындаа тургузуглан [illegible] ажылдың бөлүктер программыг документилерниң чаа төлевилелдерин ажылдап кылырын амгы үеде доозуп турар. Бо ажылдар хөй-хөй чылдарның [illegible] бир-ле дугаар [illegible] ле аппаратка эвес, а [illegible] демократтыг [illegible] солчулгазының байдалдарында эртип турары [illegible] Документилерни немей ажылдап кылырынга альтернативалыг платформаларның төлевилелдери база дорт киришкен, ол чорудуглардың [illegible] чүүлдерни ап каап, артыннарын съездиге чугаалажып көөр кылдыр киирер арганы берген. Бистиң ол документиден ам алаап турарывыс СЭКП-ниң немей ажылдап [illegible] «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп программыг медеглелдиң төлевилели алган, баштайгы номчуулга-биле таныжып боор силер. Партияның Россия чыжыиның делегаттары боттарының бодалдарын анаа киирер боор деп бодап-дыр мен, а оон чедир ажылдап кылышкыны XXVIII съездиниң болунга безин уламчылаар болгай.

Бүгү улустуң чугаалажып көрүүшкүнүнүң түңнелинге төлевилелдер, ылангыя программыг медеглел, улам анызынчылыг, бистиң бодап турарывыс-биле, улам утка-шынарлыг апарган. Медеглел төлевилелинде оон мурнунда 7 кезек турганының орнунга ам 3 кезек бар. «Ниитилелдиң кризизи болгаш партияның стратегтиг сорулгалары» деп адаттынган бирги кезекте коммунистерниң амгы байдалга тодаргай үнелелди бээр, чурттуң таваржып эртип турары ниитилел-политиктиг база социал-экономиктиг кризисте [illegible] байдалынга, ооң ханы үнген дөстеринге база объективтиг чылдагааннарынга айтыргалганы кылыр деп саналдарны боттандырган.

Чуртта политиктиг күштерниң канчаар тургустунганын, тургустунуп турар политиктиг байдалдарда СЭКП-ниң туружу, ооң социал базазын илереттинген. Партияның мировоззрениелиг принциптери, ооң социалистиг [illegible] база коммунистиг перспективаже [illegible] тодаргайлаттынган. Гуманныг, демократтыг социализмниң [illegible] бо бүгү дээрге ооң мурнунда тургаанындан чаа чүүлдер-дир.

СЭКП-ниң [illegible] саналдап турар программазынын эң кол идеязы — чурттуң таваржып турары эң чидиг кризисти ажып эртениниң шуудтарын тодарадыры. Ол сорулганы ийи ангы хевирлиг кылдыр илередип киирген. Экономиканы дээштиг, ажыктыг байдалдарынче, [illegible] национал аразында болгаш социал эң чидиг чөрүлдээлер [illegible] тодаргай хемчеглерни саналдаан. Оон-биле чергелештир — ниитилелди чаартырының [illegible] стратегтиг сорулгаларын база киирген.

ТК-ның төлевилелинге [illegible] тургаан шүгүмчүлелдерниң бирээзи, сактыр тур боор силер, ол чамдык кезээнде [illegible] органнарынга дорт [illegible] болгай. Программыг айтырыг- кыштарын боттандырарының механизмин айтпаан болган. Ам, мээң бодап турарым-биле, ол четпес чүүлдер [illegible] Партия [illegible] да киирдингени [illegible] саналдап киирер эргеин [illegible] массаларның [illegible] демдеглээн.

СЭКП-ниң программыг медеглелиниң болгаш Уставының төлевилелдеринде партияның үндезин эде тургузуглгазын боттандырар, ниитилелге СЭКП-ниң ролюн эскертир болгаш партияның иштики харылзааларын демократчылдар арганы берип турар хөй чаа чүүлдер киирген. Ниитилелге болунуң тура-хоочуну [illegible] тургаан административтиг органдан СЭКП болунуң [illegible] ажыл-чорудулгазы-биле, [illegible] өске ниитилел-политиктиг күштер-биле хостуг маргылдааның байдалдарында политиктиг [illegible]

Партияның бодун-да демократчылдар сорулга-биле өзу барымдаалаан номенклатуралыг системадан ойталаары, [illegible] партия комитеттериниң секретарьларын, кежигүннерин, партия чыыштарынче делегаттарны соңгууру мышкаш мындыг демчеглер киирдинген. Ээзээш кезиниң боттарының туружун камгалаар, ооң иштинде партияның массалыг информация чепсектеринге камгалаар эргезин, тус-тус коммунистерниң болгаш бөлүктерниң боттарының идей-политиктиг үзел-бодалын платформаларга илередир эргезин Устав ёзугаар магадылаан турар апаар. Партияның кол звенозунуң, эге парторганизацияларының эргелери дыка калбарар, олар боттарының [illegible] СЭКП-те [illegible] газының бүгү талаларынга бот-тускайлан чорукту хандырарынче угландырган.

Съезд мурнунуң дискуссиязының эң чугула айтырыы — Россияның Коммунистиг партиязын тургузарының дугайында айтырыг болур. РКП-ны — ынчаар адаайн — тургузарын деткип хөй-хөй мун чагаалар СЭКП ТК-же коммунистерден келгилээн, партияның улуг-улуг эге, район, хоорай болгаш область, ооң иштинде Москва, Ленинград, Свердловск, Волгоград организацияларындан, чамдык автономнуг республикалар: Коми, Карелия, Якут болгаш өске-даа черлерден резолюциялар келгилээн. Россияның коммунистериниң организастыг тургузун бот-тускайлаң партия кылдыр эде тургузаар деп идея Россияның коммунистериниң хөй кезииниң сеткил-сагыжында киирген дээрзин ам илдеп апарган.

Чуртта тургустунган амгы ниитилел-политиктиг байдал мындыг шиитпирниң ажыктыг талалыңче чайлып турар. Ол [illegible] мурнунда РСФСР-ниң, өске-даа эвилелдешкен республикаларлар ышкаш, бот-дагынганнышкыны [illegible] Россияның бот-тургустунганнының [illegible] ТК-ның Пленуму РСФСР-ге эргелеп башкарылганың чемелде республика органнарын, административтиг, экономиктиг, идеологтуг, культуралыг болгаш эртем болгаш өске-даа органнарны [illegible]

Ол [illegible] Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съезди [illegible] РСФСР-ниң эргелеге эвилелдиң [illegible] республиканың [illegible] Россияның интеллектуалдыг күчүнүң [illegible] Россияның Эртемнер академиязы [illegible] информация [illegible] Россия Федерациязынга ол чок турган бооруй. «[illegible] Россия» («Россияның [illegible]»), журналдар [illegible] 1991 чылдан эгелеп «Учитель России» («Россияның башкызы») деп солун, «Россия» («[illegible]») журнал РСФСР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң журналы апарган. Ниитилел-политиктиг журналды үндүрер дугайында айтырыг шиитпирлеттинген. Телевиденеге «Советская Россия» («Совет Россия») канал ажыттынган. Хүннүң-не ол [illegible] калбарар. Ынчалза-даа Россияның онзагай талаларын айтырга, республиканың бот-тускайлаң телевидениезин херек болуп турар. Бо [illegible] шиитпирлээр херек. Ол айтырыгны эң кызыа хуусаада шиитпирлээр күзел-чүткүл-даа, материалдыг-даа, өске-даа аргалар четчир боор деп бодаар мен.

Республиканың чаа политиктиг системазының структуразын хевирлеп тургузарының идейжилиг ажылы чорул турар. Бо угланыышкынга СЭКП ТК-ның Россия бюрозу, Россияның Хамаарышпас профэвилелдери, комсомолу, РСФСР-ниң Национал айтырыглар талазы-биле күрүне комитеди [illegible] базымнар болган. Россияның өске-даа ниитилел-политиктиг организациялары болгаш каттыжышкыннары тургустунуп турар.

Россияның Компартиязын тургузары ол негелдезин болгаш чурттуң политиктиг амыдыралының негелдезинден укталып турар. Россия Федерациязының хөгжүлдезинин бүгүн күрүне [illegible] айтырыгларының бүгү комплекзин шиитпирлээринче күженишкиннерни мөөңнээриниң республиканың экономиктиг, угаан-бодал, национал хөгжүлдезиниң бүгү российжилерге ажыглаттынып болур угланыышкынын ажылдап кылырының эргежок чугулазы негеттинин келген. Бөгүн политиктиг амыдыралче бүгү чаа партиялар болгаш шимчээшкиннер кирип, олар Россияны катап тургузарының ангы-ангы программаларын саналдап турар. Политиктиг ол хөй янзы үнге Россияның коммунистериниң сарыылдыг, үнелиг сөзү чаңгыланыр ужурлуг.

Олар Россияның бодунуң айтырыгларынга-даа, Совет Эвилели-биле бот-боттарының аразында харылзаага-даа хамааржыштыр бодап кылган туруштуг ажылдап кылып, ону политиктиг болгаш парламент чайлаш чок үскүлежиишкинниерден камгалап шыдаар дээрзинге бүзүрээр мен. Оларның бот-тускайлаң партияже [illegible] болгаш организастыг каттыжышкыны [illegible] болуп турар. Өске бүгү политиктиг партия ышкаш, Россияның Компартиязы өөү келген социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле бодунуң программазын саналдаар, хоойлу үндүрер инициативаны киирер, хоойлу ажылдап кылырынга идейжилиг киржир, республиканың дээди күрүне болгаш тус чер органнарынга бодунуң төлээлекчилерин чедип алыр болгаш бодунуң политиказын мында ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр чорудар ужурлуг.

Чоокта чаагы-даа, оон дыка ырак мурнундагы-даа төөгүде [illegible] республиканың коммунистериниң күчүлүг болгаш салдарлыг организациязы чокта социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле дыка хөй аргалар ажыглаттынмайн баар деп болалды тывылдырып турар. Ындыг организация турган болза, хөй-ле чүүлдерни быжыглап, камгалап, камнап база көвүдедип ап болур турган бооп.

Бөгүн ажыл-херектиң бүдүлүт байдалын бүрүнү-биле көөрү, республикада тургустунган байдалдың чылдагааннарын сайгарары чугула. Эвилелдиң өске-даа девискээрлериниң камнаваан чагырып дужаар системаның кол согуушкуну РСФСР-ге тавармышкан. Чурттуң төпчүткен күрүне эргелеп башкарылгазының бүгү структуразы Россияның девискээринге тургустунуп, экономикага болгаш эргелеп башкарылгага Эвилел структуралары-биле каттыжа берген. РСФСР-ниң күрүне структуралары дыка үр үе дургузунда ажыгтталып, ниити эвилелдиинге холужуп калган турган. Россияның күрүне эргелеп башкарылгазын чедир тургуспаан чорук республиканың бүгү херектеринге российжилерниң социал байдалынга болгаш моральдыг чорукка багай салдарын чедирген.

Ындыг байдал өске республикаларга бодаарга, күрүне эргелеп башкарылгазының чедингир эвезинге, политиктиг болгаш экономиктиг эргелерниң кызагдаарынга чедирген. Бодунуң чонунга эргежок чугула социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын Россия бодун шиитпирлеп шыдавайн турган, ону чугле төп органнар шиитпирлеп келген. Программаларның хөй кезииниң, хемчектиң мурнунда республиканың кураавыр үргүлчүн ажыглаары-биле холбашкан программаны эвилелдиң килдистер ажылдап кылып, хөй кезиинде ооң чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарын барымдаалавайн келген. Россияның экономиказы социал сорулгаларны шиитпирлээринче, чоннуң херегледерин хандырарынче ындыг [illegible] угланган болгаш ындыг түрүүже аар болгаш казып тывар адырларның бүдүрүглелериниң эмин эрттир хөйнү туткан турган. Республиканың үлетпүр продукциязының ажыглаарының улуг чугле 24 хуву.

Мынчага чедир РСФСР бодун күрүне тургузуу [illegible] кылдыр СЭКП-ниң политиказынга-даа, чурттуң чазак органнарының ажыл-чорудулгазында-даа кезээде кирип турган. [illegible] тиг эргелел системазынга четпейн турар элементилерни хевирлеп азы катап тургуспас болза, социал-экономиктиг өйү келген чаартылгаларны боттандырары болдунмас дээрзи билдингир. Мында автономнуг [illegible] тургузуутларының, крайларның болгаш областарның экономиктиг база социал хөгжүлдезиниң [illegible] деңнелинде илергей, хөй дакпыр ылгалдар тургустуна берген. Чамдык девискээрлерде Россияның суурлары хоозураашкынга таварыжып, чурттаар бажың чедишпестеп [illegible] экологтуг айыылдың зоналары тыптып келген.

Россия Федерациязынга тургустунган национал органның кол мурнуу камгалал херек [illegible] ол дугайын онзалап демдеглексейдим. Үр үеде шимгы шериг удур туруушкуннарының үезинде ол негеттинин [illegible] Бүгү Россия күрүнениң чеченгииижи болуп келген болгаш болуп-даа турары билдингир. Республиканың улус ажыл-агыйының, хоорай-суурларының, бүгү социал адырның хөгжүлдезинге ол чайлаш чок салдар чедирген. Ынчалзажок бөгүнде байдал үндезини-биле өскерлип турар. Чаа политиктиг угаап бодаашкын үре-түңнелди берип, социал-экономиктиг политиканың кол талаларын бир янзы шилип алыр аргалыг болдурган.

СЭКП-ниң кезээ болбушаан, Эвилелдиң бир чеченгиижи болур Россияның Компартиязының тургузукчу ролюн мен мынчаар көрүп турар мен. Россияны камгалаарын ангылаарындан, кызыл көөр чорукта азы харын-даа ССР Эвилелинден үнериндеп дилеп турарларга мен кенгус удур мен. Кым-бир кижи Россия Эвилелдиң [illegible] дииишкинниг хөгжүр деп бодап турар чадавас ирги (бе)? Ол дээрге хоозун бодал-дыр. Республикаларның [illegible] шыдалын каттыштырып албайн, оон чылдарда кады амыдырал база ажыл үезинде тургустунган Эвилел иштинин кооперациязының болгаш күш-ажыл — [illegible] ажыглавайн турган, экономикага болгаш социал [illegible] нар бе? Эвилелди кезенке чарарынга, дириг чүве кезип сойганы дээр чүве бе, үр чылдарда тургустунган улус ажыл-агыйының харылзаазын үзеринге белен кижилер ол чорук Россия Федерациязының бодунун суларашкынынга экзээр дээрзин билбейн турар-дыр. Шак мындыг шенелдеглер — Россияның, оон чонунуң мурнунга кеминг уулгениг-дир. Россияның коммунистери ону шын үнелеп билир дээрзинге бүзүрээр мен.

Бо айтырыг чүгле экономиктиг эвес, харын-даа угаан-бодал талазы-биле ханы ужурлуг. Чүгле культураларының болгаш дылдарының амыдыралчы күжү долган болгаш сиңниккен, оларның-биле теңниг талазы-биле холбаалыг, оларны байытпылаан, болу озардан байын ап турар шак мындыг байдалда Россия оозу-биле онзагай болгаш өндүр улуг болуп турар, шыны-биле алыр болза, ол мындыг-дыр. Дазылданып быжыгып калган ол системаны тура тыртыптар чүве болза, ол ам шуут Россия-даа эвес азы биске ылыктыы-биле база салгалывыска камныы-биле дамчыдып бээривис шуут [illegible] Россия эвес апаар-дыр. Ол дугайын бүгү российжилер, биптер, ханы бодаар база утпас ужурлуг бис.

Девискээр талазы-биле хааловы болурунче угланышкынның болгаш экономика талазы-биле ангыланыр чорук, черчурт тыртыжар чоруктар, тарамык рынок тургузар дээн күзел экономиктиг чаа харылзааларының тургустунуп, бот-башкарылганың база бот-акшаландырыышкынының хөгжүлдезиниң баштайгы үезинде-ле чамдык черлерге көстүп келген. Амыдыралчы эргежок чугула ажыл-агый харылзаалары айыылда таваржып турар, күш-ажыл хуваалдазының оон чылдарда тургустунуп келген хевири, оон специализациялары болгаш кооперациялары хажыттынып турар.

Шак мындыг фактылар бар: [illegible] кижилерни, удуртукчуларны, күш-ажылчы коллективтерни бүрүүдадыр бодавайн тур мен. Мен-не бодаарымаа реформаны дүрген шимчедир база күш-ажылчы коллективтерниң тускайлаң болурун хөгжүдерин чедип алыр, оларның ажыктыг ажылдаарынга эргежок чугула аргаларны бербишаан, амыдыралчы [illegible] салдарлыг болур түңнелдерни чедип алыр талазы-биле боттуг түңнелдер үндүрер-ле деп мен. Болаш көөрүмге, түңнел чүүл ол-ла-дыр. Регионнарның экономика талазы-биле тускайланырынга, национал ангыланырынга, Россияны кандыг-ла-бир княжестволар тургузарынче, [illegible] Россияның Коммунистиг партиязы [illegible] шыдаар, үндезин экономиктиг чаартылгаларын [illegible] хөй бис. Дүргезелдиниң оруктарын база тып алыр деп бодаар мен.

Россияга тускайлаң Компартияның эргежок чугула айтырыгнары [illegible] ужур-утказының өзүлдези-биле база ходараттынып турар. Россияда чурттап турар чоннуң, бистиң бүгү чурттувуста ышкаш, хөй янзы. Ону теория кырынга бистер билип турган бис, ынчалдажок херек кырынга алыр чүве болза, харылзаалар чоң бүрүзү-биле онзагай талаларлыг болур ужурлуг деп сорулга он-он чылдар дүргүзүнда илаптыг биле черле тургустунмайн келген. Колдуунда-ла интернационализмниң [illegible] көргүзүп турар шак ындыг арга [illegible] турган. Оон ангыда, теорияга, политикага, харын-даа мырыңай практикага кырынга бөзин национализмы каттыштырар сорулганы салып турганы чугула сорулгаларының бирээзи боол турган.

Ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының хевирлериниң хөйү — чаагай чорук деп чүвени бис бөгүн медерел билир эгелээн бис. Экономиканы демократчыдылгазы, өмчүнүң хевирлериниң хөй янзы болуру, политиктиг реформаны болгаш бот-башкартыныганың эге хевирлерин ханылдыры республикаларның болгаш улустарның хөгжүлдезинге хөй хевирлерни тывылдырар. Чедип алдынган экономиктиг болгаш интеллектуалдыг күчүгге, төөгүнүн арга-дуржулгазынга, национал чаңчылдарга болгаш амыдырал байдалдарынга даянып, совет ниитилелдиң база бүгү кижи төрелгетениниң хөгжүлдезинге боттарының улуг-хуузун олар киирер аргалыг боол турар.

Ол хөй янзы чүүлдүн кандыг-бир левү баш чугаажок. Ала-чайгаарлаң национал бот-логунгаар чорукче алдаңган өрү удуп орар чүткүлдү социализмниң чаартырының ажылы-биле кончуг эптиг кылдыр харылзаштырарының сорулгалары бүгүн бистиң мурнувуста турул келген. Алызында ол дээрге ийи талалыг чангыс аай чүүл-дүр дээрзин боттарывыс билип ап, ону совет кижилерге бүзүредип кончуг чугула. Национал идея биле социалистиг идеяны удурланыштырар дээш оралдажылгының бо-даа, бээ-даа талазынга хоралыг. Күзел-сорукту [illegible] социалистиг сорулга чокта [illegible] национал чаартылга болурунмас. Кымындан азы кымындан албадаттырып эвес, а национал [illegible] социализм бажыг боор. Чүгле ынчаар көргеш, кижиге ылап-ла гуманныг болгаш демократтыг тургузугну бадыткап, хөй националдыг чорукту ниитилелдиң болгаш күрүнениң күжү кылдыр хүлдүрүп шыдаар бис.

Ол ала-чайгаар болу бээр деп илегеш болбас. Ылап-ла патриотту чүткүлдер-биле интернационализмниң үнелиг чүүлдериниң ханы харылзаазын медерел билип болур, национал хөгжүлдениң эрге-ажыы, ооң социалистиг угланышкыннары болгаш кижи төрелгетениниң үнелиг чүүлдери аңаа чоок болгаш партияның салдары амгы байдалдарда дүрген-биле улгадыр. Россияның Компартиязының бот-тускайлаң чоруу ооң болуп тургузуп турар партия организацияларының политиктиг инициативазы чок боорун эвес, а харын делгерейтей боорун көрүп турар. Чүгле ады-биле эвес, алыс утказының талазы-биле РСФСР улустарының федерациязы боору шиити илангы кол сорулга мында. Россияның коммунистериниң партиязы политиктиг аргалар-биле автономнарның бот-догуннаан боорун бадыткаарынга идигин бээр боор деп илегеп болуруну барымдаалаар бар.

Эштер, кижилиг чорукту байдалын тургузарынга республикага чүү хире идиг бээрин, кижиниң эрге-ажыктарынга, ооң культуразынга, угаан-сарыылынга, национал характеринге кичээнгейлиг боорундан Россияның Компартиязының политиктиг амыдыралга байдалы, ооң автономизм хамаарылгалыг болур. Чуга чүгле эки орус чаңчылдарны катап тургузарының дугайында эвес, а кижи бүрүзү мөзү-бүдүштүг чурттаарының культурлуг байдалын тургузарының дугайында чорууп турар. Ол — бистиң өскелтээн төөгүлүг тураскаалывыс, национал арын-нүүрүвүс болгаш мөзү-шынарывыстыр. Мынаа холбаштыр [illegible] үзел-бодалдыг болган [illegible] база боол келген Россия интеллигенциязынга өөрүп четтиришкиниң [illegible] сөстерин илередип [illegible] болзап тур мен. [illegible] үеде [illegible] үнуп барган орус культураны, өске-даа улустарның культуразын катап тургузар талазы-биле чингир хөй айтырыгларның комплекизин шиитпирлээр апаар. Ниитилелдиң бүгү угаан-бодал күштериниң [illegible] болгаш каттыштырар талазы-биле коммунистерниң тургузукчу ролю мында база көстүп кээр чадавас.

Россия Федерациязы — ооң улустарының национал культураларының чырыткылаачы көрүнчүгү. Мынаа хамааржыштыр үндезин сорулга — улус бүрүзүнүн культуразын хостуг-биле хөгжүдери, а чамдык девискээрлерде национал [illegible] катап тургузары, [illegible] хоорайларының культуразын катап хөгжүдери. Сибирьниң, [illegible] Соңгу чуктуң улустарының культура күчүзүн улам күүзедири, [illegible] гуманитарлыг структураларны: шинчилел институттарын, энциклопедия номнары үндүрер черлерни, этнография болгаш аас чогаал төптерин катап тургузар херек. Кижилерниң эртем-техниктиг революцияның негелделеринге чаңчыгып өөренииринге, долу үнелиг эртем ажыл-чорудулгазы кылырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар. Интеллектуалдыг өнчүнү камгалаарын хандырар, шыырак угаанныг билиглиг кижилерниң өске чурттарже чоруп баарын болдурбас. Эртемниң, күрүне чагыгларының база акшаландырылгазының кол угланыышкыннарын шилип алырының системазы биске херек.

Хоойлужудулга уштунган саналдап киирер эргени илеткейлиг ажыглаары. РСФСР-ниң Дээди Совединиң, чазааның болгаш чер-черде совет органнарының республиканың угаан-бодал талазының статузун үндезини-биле бадыткаарынче угланган шиитпирлерни хүлээп алган турарын чедип алыры, ооң материалдыг болгаш эрге-хоойлу камгалалын, талантыны аллар-адын хандырары, чырыдыкчы болгаш мурнакчы үзелдиг чаңчылдарны катап тургузары чугула.

Россияның Коммунистиг партиязын организас-политика талазы-биле тургузарынга ажыктыг база бир бадыткал бар. Бүгү чуртта ышкаш, республикада база-ла Советтерниң боттуг долу эрге-чагыргазын тургузар талазы-биле чорудулгалар [illegible] чорул турар. Хөй саныг политиктиг организацияларның болгаш шимчээшкиннер тургустунуп келген. Россияның бот-тускайлаң Коммунистиг партиязы чок болур чүве болза, байдал таарымча чок боору, ол дугайын чугаалаан мен. Компартия Россияның ниитилел-политиктиг чаа системазының чарылбас кезээ болур ужурлуг. Ниитилелдиң политика болгаш экономика талазы-биле бижиг тургузуу бээрүн барымдаалап көрүп турганда, Россияның Компартиязы бодунуң политиказын ажылчын [illegible] профэвилелдеринге, [illegible] таргаларга, тараачыннарга хамааржыштыр билдилиг боттандырып чорудар ужурлуг. Бодунуң политиктиг удурланыкчыларынга дээштиг харыыны ол мындыг янзылыг бээр ужурлуг.

Эштер! СЭКП-ниң составынга Россияның бот-тускайлаң Компартиязын тургузарынга бисти чедирип келир кол факторларның дугайын үстүнде көрген бис. Ындыг болзажок, бо айтырыгның хамыызында чыдып турар ам дээрезинде билдинмес диалектиканың бүгү нарынын болдап көөр херек. Кол-ла нарын чүүл болза Россияның коммунистериниң организастаттынарын СЭКП-ниң ниитизи-биле сырый каттыжарының аажок чугулазы-биле канчаар дүүштүрерил. Россияга ангыланыкдаар көөннериниң күштелип болурун делегейниң улуг күрүнези болуп турар ССРЭ-ниң чангыс эптиг болгаш бүдүн-бүрүн чорууп камгалап арттырар ужурлуг бистиң хүлээлгевис-биле канчаар каттырлаштырарыл?

Ол айтырыгларга амгы үениң байдалдарында харыылары дээрге-ле бистиң партиявыстың салым-чолун, Россияның, бүгү чурттуң салым-чолун, а бир эвес делегей цивилизациязынга амгы Совет Эвилелиниң ролюн барымдаалап көөр болза, чамдык талада оон база салым-чолун үр үе дургузунда тодарадыр ужурлуг төөгүлүг шиитпирлер боттанзыры-дыр.

Ооң ангыда, бис шиитпирни чуртта калбарган политиктиг чидиг демиселдиң байдалдарында хүлээп ап турарывысты база барымдаалап көрбээжс талаар. Ол демиселге Россияның Компартиязының дугайында айтырыгны илдеп политиктиг сорулгаларны чедип алырының аргазы, күштүг бора кылдыр ажыглаарын оралдажып турарлар бар. Политиктиг сөс-домаанга чыл ады бүдүн чартык чыл мурнунда-ла «Россия» деп билиндинмес ажыглаавайн турган кижилер ам бөгүн келгеш Россияның эрге-ажыктарының аажок алгыжы камгалакчы болзуннулары апарганын кижи эскерээгинип көөр-дүр. Россияның Компартиязын парламент партиязы деп бүдүрүү үндезинге органнастаар деп турар оралдажышкыннар база-ла чажыт чүве эвес. Ындыг таарылгаза ол боттуг политиктиг күш-шинээ чок түрэй клуб болу бээри илден. Мындыг саналдарның алыс сорулгазы — СЭКП-ни иштинден үрегдээри, оон политиктиг аренадан чайладыры. Айтырыгны каш янзы кылдыр көрүп турарында база бир халымак чүүл бар, чуртта болгаш партияда эде тургустунуушкуну чаартылгаларын догматиктиг өзү-биле хүлээп көрбезиниң принциптеринге Россияның Компартиязын катап тургузар дээр кыйгырыглар болуп турар. Ындыг үзелдериниң талалакчылары РКП-ны эде тургузарынга удур тургузарын [illegible] олар эде тургустунушкунун дорге марксизмниң эде көрениң, оларның [illegible] ген болалдарын будталы кылдыр санап турарлар.

Ындыг үзел-бодалдарны алыс бүдүжү-биле маргылдажып кирер бодавайн тур мен. Чангыс мону чугаалап каайн: амыдырал өскерлип турар, политиктиг ажылды чорударының байдалдары өскерлип турар, мындыг болганда партияга база өскерилгелер чайлаш чок. Шынап-ла, бир эвес [illegible] Партияның чаартынарынга шаптыктаар дээш оралдажыышкыннар алызында партияны үрегдээринче угланган, оон идей-политиктиг [illegible] угланган.

«Россияны холгандыр [illegible]» дээрезин эки көрүп, билип турар ужурлуг бис, шынап-ла республиканың бодунун айтырыгларындан база херегледериниден тывылган. Россияның компартиязын тургузарын күзээн буянныг хөөннерден Россияның бодунга-даа, партияга-даа, чуртка-даа удурланышкак өжээтен сорулгаларны чедип алыр дээш Россияның айтырыгларын ажыглап турарларның күзелдерин ылгап билир ужурлуг бис.

Чогум-на мынчангаш бис бөгүн төөгүлүг шиитпир мурнунга туруп турар бис. [illegible] байдалда Россияның Компартиязын тургузар дугайында шиитпир хүлээп кылырыны илден. Мында чүгле СЭКП-ниң ниитизи-биле быжыглаар, партия [illegible] Россияның Компартиязы [illegible] СЭКП-ниң программалыг документилериниң, чангыс аай Уставының үндезинниге Россияның Компартиязының идей-политиктиг болгаш организастыг [illegible]

Россияның Компартиязының байдалын СЭКП-ниң турууш кезээ кылдыр илегелдиг быжыглаар ужурлуг бис. А СЭКП чангыс аай партия болур ужурлуг. Оон-биле кады республикаларның компартияларынга ажылдаарынга эң долу хостууну хандырган тураны чугаажок. Чангыс аай СЭКП-ниң составынга бүгү-ле эвилелдешкен республикаларның ден эргелиг байдалының, организастыг [illegible] саналдаан, демократтыг мындыг деп [illegible] байдалдарны чугаалажа чорууп. Ындыг инициативаны бүгү республикаларның компартияларының коммунистери үнелеп көөр апаар.

Ооң кезии [illegible] саналдар бар. СЭКП ТК-ның келир [illegible] Президиумунга бүгү-ле эвилелдешкен республикаларның компартияларының удуртукчуларын киирер [illegible] республикалар компартияларының төлээлекчилериниң эң долу эргелерлиг [illegible] бо бүгүнү ханы бодап көөрү база дискуссия үезинде чугаалажыры эргежок чугула, а ол бо-ла конференцияга [illegible] бүзүрээр мен. Бир эвес эвилелдешкен республикаларның хүлээп алган шиитпирлери СЭКП Уставынга чөрүжүп турар болза, оларның күш чок болурунар [illegible] Кандыг-бир республиканың кандыг-бир чүүлдер талазы-биле [illegible] парторганизациялар-биле [illegible] компартияга, деңнежир ажыктыг болур.

Черле мынчаш Россияның Компартиязын тургузарының [illegible] СЭКП-ниң чаа Уставының [illegible] Делегаттар [illegible] ол дугайын [illegible] шиитпирлеп [illegible]

(Төнчүзү 3-кү арынга).

(Тептүүр Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

[illegible] демократтыг партия [illegible] СЭКП-ның [illegible] [illegible]

[illegible] СЭКП [illegible] [illegible] ТК-ның [illegible] [illegible] XXVIII [illegible] [illegible]

[illegible] РСФСР-ның [illegible] (Алыш часкаашкыны). [illegible]

[illegible] РСФСР-ның [illegible] [illegible]

[illegible] ТК-ның [illegible] [illegible] СЭКП [illegible] [illegible] (Алыш часкаашкыны).

СЭКП-ның [illegible] [illegible] партияның органнарын [illegible] [illegible] Бүгү коммунистерниң бүрүн эгелиг делегаттары [illegible] конференция республиканың партоорганизациязының дээди органы деп болуун чарлаар ээгелиг.

Россияның Компартиязының Төп Комитеди, Политбюрозу, ТК-ның бирги секретары болгаш Секретариаты, контроль-ревизия комиссиязын соңгуур дугайында база саат бар.

Россияның Компартиязының организастыг [illegible] болгаш удуртур органнарын соңгуурунуң [illegible] [illegible] Мен ону са[illegible] [illegible] Ол дугайын делегаттар база [illegible] Анаа хамаарыштыр [illegible]

[illegible] Тургузукту съездиниң

эби таза-биле эрттирер [illegible] СЭКП-ның XXVIII съездизинге [illegible] Коммунистиг партияның тургузуу дугайында [illegible] Төп Комитеттиң [illegible]

А съездиниң эгин чаза [illegible] — РСФСР-ның Коммунистиг [illegible] соңгуур (Алыш часкаашкыны).

Мен бүгү-бүдүн [illegible] ТК-ның Россия бирги болгаш [illegible] РСФСР-ның Компартиязының бүгү [illegible] XXVIII съездиниң [illegible] [illegible] Делегаттар [illegible] съезд толаргай шииттиглерни хүлээп алыр ужурлуг. (Алыш часкаашкыны).

Эштер! Бистиң бо конференциявыс СЭКП-ның XXVIII съездизинге белеткелге чугула салдарлыг болур, ук съездиниң шиитпирлери-биле бистиң улусувус улуг идегелдерин холбап турар.

XXVIII съезд программалыг [illegible] [illegible] СЭКП [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Социализмниң [illegible] болгаш практиканы СЭКП кандыг-даа чугаа чокка, кандыг-даа тайылбыр чокка бүгү ажыл-биле бүрүн шаап турар дээрзин съездиге ол-даргай чугаалаар херек. СЭКП Советтерниң бүрүн эргели дээш, [illegible] дээш шииттиг турар, эге чагырганы бодунуң холунга [illegible] ажыл-агыйны [illegible] [illegible] идеологтуг албадалдыг [illegible] турар. Социализмниң сорулгаларын боттандырарда, партия ниитилелдиң деткимчезин оон бүзүрелин дамчыштыр, массаларга политиктиг ажылды дамчыштыр, парламент [illegible] Конституцияга болгаш хоойлуларга дүүштүр чедип алыр.

СЭКП демократтыг болгаш хөй-нинти шимчээшкиннер-биле чугаалажылышкыннарга, бистиң ниитилелдиң политиктиг бижыг туружунуң болгаш хамаатылыг таныышкының эрге-ажыктарынга дүүшкен бүгү чүүлдерге ажык.

Чугааның доозуп тура, чогаадыкчы болгаш харыысалгалыг дискуссияже, партия конференциязының болгаш СЭКП-ның келир съездизиниң делегаттары — бистерниң шуптувуска онаажып турар Россияның салым-чолу [illegible] Совет Эвилелиниң салым-чолу дээш каңнаар-даа [illegible] [illegible]

(Алыш часкаашкыны).

Тыва бижиктиң 60 чылынга уткуштур

НЕПТЕРЕДИКЧИЛЕРНИҢ БИРЭЭЗИ

Көгүн-даа [illegible] бижик [illegible] [illegible] тыва бижиктиң [illegible] 60 чыл ол.

Тыва Арат Республиканың экономика, политика, культура болгаш чырыдыышкын талазы-биле бурунгаар сайзыралынга арат-чонунуң бижик билбес чорук улуг бергелерге таварыштырып турганын билир бис. В. И. Ленинниң доктаадыны «Чуртта бижик билбес чорук бар тура, политиктиг чырыдыышкын дугайын чугаалап болбас». Бижик билбес кижи политиканың даштында турар. Ону бижик [illegible] херек». Тыва национал бижиктиң ажыктыг дугайында айтырыгны 1929 чылда [illegible] болган ТАРН-ның VIII съездизинге ханыладыр чугаалашкаш, толаргай шииттирни хүлээп алган. Ол өөредилге тыва бижикти болгаашкын турузарының талазы-биле хүн [illegible] ЕК (б)-ның Төп Комитединге дилег чагаа-на чорутар.

1930 чылдың июньда ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Л. Д. Покровский баштаан экспедициязы Тывага чаа бижиктиң төлевилелин эккелгеш, оон тыва дылга кайы хире таарымчалыын Кызыл хоорайга болгаш кожууннарга чыып көөрген чүве-дир. Ол чыңнаалдада чаа бижиктиң төлевилелин тыва дылга бүрүн таарымчалыг деп бадыткаан. Ол-ла чылдың июль 28-те үнген ТАР чазааның Чазаның Бюрозу совет эртемденнериниң бижик биле чогааткан чаа тыва бижикти ТАР-ның күрүне бижик кылдыр бадылаан. Оон бээр ам 60 чыл болуп турар.

Партияның, улус өөредилгезиниң күш-ажылдыг чоннуң, ам 76 харлаан [illegible] 1935 чылдан бээр партия кежигүнү Николай (Тулуш) Даржаевич Пиче-оол-биле чоокта чаа Кызылга ужурашкан бис. Ажылының [illegible] ургуу [illegible] ыңчаан кижи [illegible]

үр Бодунуң күш-ажылын ол 1930 чылда Тандым кожуунга [illegible] [illegible] Бижик өөредир [illegible] Ибижи ол чаа-ла 16 харлаан 1930 чылдың [illegible] чиктер ажылчын Николай Пиче-оолду ТАРЭ кежигүнүнге хүлээп алган. Бо чорук аныяк оолдуң политиктиг биледиин улуг [illegible] 1935 чылдың чазынында ол болгаш-таары дүжерген оолдар-биле чаңы Тываның араттың революстуг аныяк эвилелинге шениг албаны эрттирип тургаш эгелеп-даа. Шериг алберин Николай Пиче-оолдуң эрес-шимчелиг командирлеринге эрепиг [illegible] (Шенниге) [illegible] колхозолар школазынге курстаан 1936 чылдың бурунгаар [illegible] [illegible] [illegible] сыйлык-чүгүзүн школазы [illegible] ТАРН [illegible]

— Ыңчаан мени ТАРЭ-ниң Төп Комитеди ТАРЭ Төп Комитеди болгаш ТАР чазаа тыва бижикти Тываның улуг, биче арат чонунга өөредир. Тывага культура революциязын кыска хуусаада боттандырар сорулга турар турар. Ыңчангаш силерни Тандым кожуунун хоюн, сумуларының арат чонунга бижик өөредир-биле томуйлап тур бис — деп бо. Кожууннуң Межегей, Элегест, Эрбек сумуларының, ол ышкаш кызыл-кыргыр Бай-Хаак, Холдуп [illegible] [illegible] чурттаан өөредир деп сезиктенгенин тыва бижиктиң [illegible] [illegible] [illegible]

1937 чылдың [illegible] ТАРН Тандым кожуунунга [illegible] бижикти өөредир тургузукчу чугаа болган. Ыңчан ТАРН Тандым кожууннуң бирги секретары тургаш Сенди (Сааяа) Тажааеа-[illegible] [illegible] Өөрүнүн Хансыгайтында

чурттап оргаш хуралдың [illegible] мынча даан «АРШ-тың биче дарга школазының [illegible] Николай Даржаевич Пиче-оол кожуунга арат чонунга тыва бижик өөредир талазы-биле командирлериниң лайынчы даалгазын эрестиг күүсеткен».

1937 чылдың сентябрьда ТАР-дан болук кижилер, тохаргайлаарга, Балчый-оол, Конгарова, Орус-оол, Ыржаан, Бүрбү болгаш оон-даа өскелер Москваже өөренип чоруткан. Москвага [illegible] чыл өөренгеш соонда башкы сургуулун Ойрот-Тура (Даг-Алтай) хоорайга уламчылаар аарган. 1942 чылда башкы сургуулун доосукан соонда ТАР-ның Улус чырыдыышкын эвилелиниң [illegible] [illegible] Төрээн оргуман школалыны өөредилге эрге-лекчилинге томуйлаткан. Ол дээрге Ада-чурттуң Улуг дайынының эң берге үелери. Республика [illegible] [illegible] ааги мүүрүнү тура-даа, ажылдыг ССРЭ-же дузалажып, фронтуже белек-селек чыып чоруп [illegible] [illegible] [illegible] Н. Д. Пиче-оол оон соонда Бии-Хемниң Таргаг деп чоң школазынга директор кылдыр томуйлаткан. А 1948 — [illegible] 1952 чылга чедир ол Бай-Хаак

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] Шкотлуг мал-маганнарның мал-чиниң [illegible] тургаан [illegible] чурттап турганы [illegible] оон бажында [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тургузуп [illegible] [illegible] [illegible] ажыктыг [illegible] [illegible]

Николай Даржаевич болуушкуннуң удур [illegible] дургузунда үениң негелдезинге дүүштүр политиктиг болгаш шынчы бедииш алыр даштаамал чүтүп чорукту коммунистерниң бирээзи. Н. Д. Пиче-оолду СЭКП Тыва обкомунуң облактың партия, Советтер ажылдакчыларынының школазын [illegible] [illegible] СЭКП Тандым райкомунуң лекторларынга ажылдаашкын-биле чорутпан. Ук албан-дужаалга ол чүн башкы чеди чыл ажыг үезиниң дургузунда ажылдаан. Оон соонда партиянын ажылдан база катап школа ажылынче ол шилчээн.

Хоочуннуң өг-бүлези интернационалчы. Бежен чыл бурунгаар Даг-Алтайга өөренип тургаш, алтай национал Клавдия Ивановна Сарачакова-биле өг-бүле тудкан. Ол база Тываның улус өөредилгезиниң хоочуну. [illegible] бо [illegible] [illegible] [illegible] чаа Алтай Николаевич Пиче-оол ажылдап, чурттап чорур. Хоозун башкыларның оглу Алтай ада-иезиниң улегер-чижээ-биле берге-даа бол, бүдүжүг, хүндүткелдиг мергежил — бажы ажылын шилип алган. Ол 1966 чылда Кызылда күрүнениң башкы институдунуң физика факультединге, а 1978 чылда ССРЭ-ниң Педагогика эртемнериниң ака-

демиязының аспирантуразын дооскаш, бо хүннерде Кызылдың күрүнениң институдунуң физика кафедразының эргелекчизи [illegible] [illegible] [illegible] РСФСР-ның улус өөредилгезиниң тергиини.

Партияның улус өөредилгезинин хоочуну Николай Даржаевич Пиче-оолдуң ажыл-ижин бедик-биле үнелеп келген, ону «Улус өөредилгезиниң тергиини», «СЭКП-ның дугаар 50 харлаан» деп [illegible] «1941-1945 Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында күш-ажылга шылгаралы», «Ада-чурттуң Улуг дайынында Тиилелгениң 40 чылы», «В. И. Ленинниң төрүттүүнге [illegible] бээр 100 чылынга», «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдар, хүрээ демдектери, ол ышкаш ТАР-ның Чырыдыышкын яамызының, обкомунуң, Тыва АССР-ның Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиктерн-биле каш удаа шаңнаткан болгаш [illegible]

Журналистерниң айтырыгларынга айтырыгын Николай Даржаевичке база салган бис.

— Улус ажыл-агыйынга силерниң өөреткенип [illegible] хөй-биле ажылдап чорууру [illegible] Олардың [illegible] [illegible] чугаалап болур силер?

— Оо, оларны шынныга херек. Улуг [illegible] [illegible] Николай Даржаевич Пиче-оол чамдык өөреткеннерниң адын, фамилиязын таптап адады — РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Сииң-оол Оюн (Кызыл хоорай), Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Борис Оюн (Москва хоорай), Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары Бодуумаа Оюн (Тандым), Маза Оюн (Бии-Хем), Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Айлыымаа Лапаа (Эрзин), улус өөредилгезиниң шүгүмүгга хөй чылдарда ажылдап Ковалда Оюн, Чолдак-оол Оюн, Клара Демир-оол, Кыра Оюн (Тандым), Нина Эргеп болгаш оон-даа өскелерни таптап адады.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

ЧУРУКТА: Н. Д. Пиче-оол. 1957 чыл. Москва.

ҮСТҮП КАЛГАН ИЛЧИРБЕ

Мээн өттү ша болгаш болганыкта чонуң мурнунга [illegible] [illegible] [illegible] айтырыглар [illegible] [illegible] шиитпирлеп [illegible] ажык [illegible] тыва национал тээгүлүг культуралыг айтырыгларын тер [illegible] боордвас болза, ам [illegible] [illegible]

Бо айтырыгым кончуг тө-рымсагга-биле кээр херек. Улус-чонунуң сагыш-сеткилин [illegible] кээр турган чорук, ыңчаан бүгүнү демократтыг шиитпирни улуургу болур. Национал бүгүзү тус-тузунга кульдурлалдыг, чаңчылдыг. Национал байырлалдаар, аъш-чем, идик-хеп, хогжум херекселдери дээш бо-ла бүгүле чүүлдер ыттыг илчирбе дег, бот-боттарынга таарышталыг кылдыр тургуп турган болгай.

Ынчангаш бо илчирбениң бир кезии — шажын-чүдүлге-бис. Бо дээрге национал тургузуушкунун камгалаар, хоргаарыгнын бедидер, тээгүлүг чаңчылдарын [illegible] күш. Мээн [illegible] болза, уйтканнар курээзерин бар дугаарында тургузар ужурлуг турган. Сверам-даа шиитпирлен тере [illegible] [illegible] бо шиитпирлеер болза эм Хүрээни тургузарынга аксы тереңгиниң кургне уварүрү бо ңиш шыдавас болза, чонга бажынга [illegible] [illegible] сандан ажылап [illegible] [illegible] мен. Агар сааның номеринде «Шын» солун дамчыштыр [illegible] [illegible] дорт — беш чыл иштинде чонуң хүлеги биле төлеттинне бээр боор деп боддалым бар.

Тываавыстың найысылалы Кызыл хоорайга бедии үени негелдезинге дүүштүр культуралыг тиштанылгар чер чок. Алдан-Маадыр аттыг музей [illegible] бажында, национал аъш-чемниң [illegible] чок, улуг спортзал чок.

Анатолий КУУЛАР.
Чер үттээр мастер.

Дүвүренчиг болуушкуннар

ДҮҮНГҮ ХҮННҮҢ «ДҮЖҮДҮ»

КЫМНЫҢ-ДАА КЫЛГАН ҮҮЛГЕДИИ КЕЗЕМЧЕ ЧОК ЭРТПЕС

[illegible] кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында шынныг медээлер-биле чоргалештир кижилериң бажының [illegible] алып [illegible] дамчыыр чугааларны база дыңнап турар бис. Хову-Аксы суурга тыва оолдар орус кижилерниң бажын одура кескен, оруску дамчыыр чугаа дыңнааш, анаа бүзүревейн, ону катап-катап ылавылап айтырган. «Ындыг өлүрүкчүлер бистерниң, тываларның аразында бар апарган» деп тыва кижиниң тыва кижини көөр хөөн чок апарган карактарын көржүк мен. Чүнүң хайы биле бот-боттарывысты безин көөр хөөн чок апарганывыс ол?

Шаг-шаандан бээр кадым чурттап, кады ажылдап, өөрүшкүнү, бергелерни деңге чүктеп келген өске нация эш-өөрүвүстү чүге хомудадып турар апарган бис? «Ол хамааңчок тыва кижи орустап чугаалаан дээш оон карарап канчап ажы шанчып каар апарган бис?

Дамчыыр чугаа — далай чалгызы. Хай-халапка челирип болур. Тыва оолдар Хову-Аксынга орус херээжен кижиниң бажын одура кезип өлүрген деп дамчыыр чугаа мээге болчук. Кем-херек үүлгеткеш, херек эрттирип чорааш, чоокта кара-бажындан үнгеш кижизи ол херээженни кады арагалап тургаш, бижектеп каан деп шагдаалар илередип базыткан.

Шак мындыг янзылыг дамчыыр чугааларны ээрзетпес дээш, Тывада тургустунуп келген кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында шынныг чүүлдү билип алыйн, корум-чурум [illegible] кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежилгеге хамаарылгалыг кижилер, [illegible] дээш партия, совет, хоойлу-дүрүм камгалалының органнарының ажылдакчылары-биле, [illegible] [illegible] Парлалга бажынынга болуп эрткен. Парлалга конференциязынга келген ажылдакчылар журналистерни республикада корум-чурум байдалы-биле таныштырып, журналистерниң салган айтырыгларынга харыылааннар.

Парлалга ажылдакчылары-биле ужуражылышкынны СЭКП обкомунуң секретары А. К. Каньш [illegible] [illegible]

— [illegible] кем-херек үүлгедиишкиннериниң депдээзин Тываның ажылчы чонунун дүвүредир турар — деп, ол чугаалаан. — Партия, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ни харыысалгага онаар талазы-биле кужениишкинниң

ажылдап турар. Ынчалза-даа чүгле бо органнарның күжү-биле кем-херек үүлгедиишкиннерин чаарыктырар арга чок. Хөй-ниитиниң чаңгыс демниг кириышкыны херек. Дарый хемчеглерни ап чорудуп келгеш. Партия обкому, республиканың Дээди Совединиң Президиуму, болгаш Министрлер Чөвүлелиниң кежигүннериниң бо ажылының чонга, аныяктарга кыйгырыгны хүлээп алган. Республикада корум-чурум байдалын чугаалажып көөрү, кем-херек үүлгедиишкиннериниң демиселин дээштиг болдурарының талазы-биле хемчеглерни таарадып-биле республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязын чыыр деп шиитпирлээн. Амгы үеде Кызыл хоорайда база шуптту районнарда профилактика бөлүктери ажылдап турар. Чер-черлерде органнар, хөй-нииди корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселди кеңүзу-биле күштелдирген.

Эн-не дээрзи корум-чурум, кем-херек үүлгедиишкиннери Таңды районунуң Хову-Аксы, Элегест, Дүрген суурларга, Каа-Хем районунуң Ильинкага болган. Хову-Аксынга болган бөлүк кем-херек үүлгедиишкиннинге болуунуң хамаарылгазын СЭКП обкомунуң бюрозу май 29-та доктаалынга илереткен. Таңды районунуң өске суурларынга болган корум-чурум үрээшкиннеринге хамаарылга чангыс аай эвес, илереттинмээн чүүлдер бар. Ыңчангаш парлалга конференциязынга Таңды районунуң чамдык удурткучулары — партия райкомунуң бирги секретары О. В. Стихиния, улус депутаттарының район Совединиң даргазының оралакчызы Е. К. Ажыны, «Тыва кобальт» комбинаттың партком секретары С. Г. Поляковту, Каа-Хем районунуң СЭКП-ның XXV съездизи аттыг совхозта партком секретары Ф. П. Толмачевту чалаан.

«Тыва кобальт» комбинатта партком секретары С. Г. Поляков журналистерниң айтырыгларынга харыылап тура, Хову-Аксыда байдал-биле кыска таныштырган.

— Хову-Аксыда байдалды амга четир чогумчуун шыдавас бис — деп, ол чугаалаан. — Комбинаттың гидрометаллургия [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чүге [illegible] [illegible] дүвүренчиг сагыш-човааш апарган. Бөлүглежип алгаш кем-херек үүлгетпиниң түс черни бүгү чоннуң хайгааралында. Кижилерниң [illegible] Тыва [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] комбинатта бедик мергежилдиг 122 ажылчын, 27 инженер-техниктиг ажылдакчы не-

[illegible] Чүгле родинате бедии 45 ажылчын чедишпес. Ажылдаар кижилер чок 18 кижи чыып алган, оларны өөредип тур бис. Чолаачыларның дамдыышкыны кежүп чоруткаанын транспорт-биле дээрыыңга дыка нарыыдаан. Хлеб эът дээш чем айнаан безин сээпергелеп үүрзээрнишкиннер тыптып кааап турар.

С. Г. Поляковтуң чугаазы-биле алырга, Хову-Аксыда байдалды чогумчудар дээш, кижилерниң кежүп чорууруп соңгадыр дээш бот-ла чүүлдерни комбинатта партия органнарының өске органнар-биле кады кылып турар. Ыңчалза-даа кижилер кежүп чорбушаан турар. Эвээр Саян артындан хүнде 4-5 машина кээп турар.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуш Саян артында ажылчын күш, специалистер чедишпес бүдүрүлгелер кижилерни элдедип ап турар, кежүп чорун турар кижилерниң чамдызы комбинаттың келир үезинге бүзүрел чок кижилер чадавас деп чиггизиген.

Анаа чангыс аай харыыны бээрн берге деп. С. Поляков чугаалаан. Кижилерниң кежүп чорун турарының чылдагааны янзы-бүрү. Хову-Аксыда кобальт рудазының шыгжамы-рының эвээжи, сөөлгү чылдарда комбинаттың ажылында чогумча чок чүүлдер салдарлыг болганы чугаажок, а национал-дар аразында харылзааларда тыптып келген таарымча чок чүүлдер, орус дылдыг кижилерниң адынга тываларның талазындан кыжанышкыннар дугайында янзы-бүрү дамчыыр чугаалар чамдык өг-бүлелерниң кежүп чорууруп дүргелеткен деп ол чугаалаан. Каш кижи, каш өг-бүле кежүп чоруй барганының дугайында черге сан-чурагайны ол алап шыдавайн барган. Ону бодаарга, комбинаттың удуртулгазы тургустунуп келген байдалдың дугайында ханылавайн турар хире мышкажыл.

Хову-Аксыга болуушкуннарга болуунун хамаарылгазын О. В. Стихин база илереткен. Аңгы-аңгы нация кижилер аразында харылзааларның, бүдүрүлгеде ажыл-херектериң чогумчувайн турары комбинаттың директору А. А. Голяковтуң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Албан [illegible] халажырының дугайында бидиректор кирип каан. Бир эвес ол ажылындан үне бээр болза, оон талалак-[illegible] [illegible] [illegible] база [illegible] Хову-Аксыда байдалды [illegible] комбинаттың удуртулганың [illegible] [illegible] турар. Бир эвес А. Голяковту ажылындан үндүрүптер болза, оон талалак-

чылары база оон соондан чорупкаар болгай. Ыңчан базаал кижи нарылаар бербес бе? Голяковту албан-дужаалындан хостаарының мурнунда кижилер аразынга тайылбыр ажылы чорудар ап-аар. [illegible]

О. В. Стихиниң бодазын Д. С. Монгуш деткээн. Комбинатка тургустунган эки чүүлдерни, кижилер аразынга харылзааларны баксыраткан кижи А. Голяков деп. ол чугаалаан. Комбинатка бедик мергежилдиг ажылчыннар белеткээр өөредилге тургустунган херек, чүгле черниң чурттакчыларын комбинатка ажылдадыр-биле хаара тутпайн, Саян артындан ажылчыннар чалап, түп черниң чурттакчыларының аразынга кижилер бар болбадың тывылдыр [illegible] тыва национал специалистерни деткивейн турганы дээш ышкаш чижектер-биле болуунуң чугаазын Д. С. Монгуш бадыткаан. Оон чугаазы-биле чөпшээрежип болурунуң барымдаазы бар боор. Ол-ла айтырыгларны тыва кижилер мурнунда-ла көдүрүп турган. Ону чүгле комбинаттың удуртукчулары эвес, а районнуң, республиканың удуртулгазы кичээнгейге ап, ой-шаанда сайгарбайн барган. Кижилерниң бодалдарын, саналдарын, чугаазын, келдүрүп келген айтырыгларын дүүн хүн херекке албайн турганывыстың «дүжүдү» бөгүн ажаап ап турарывыс ол эвес бе?

Чүгле Хову-Аксынга эвес, а Элегест, Бай-Хаак, Дүрген, Межегей суурларга болган бөлүктешкен чурум үрээшкиннери байдалды районга улам чидиг-лендирген деп, О. Стихин чугаалаан. Май 30-де тывалар орустарже халдаашкын кылыр деп май 25 үезинде дамчыыр чугаа тыптып келген. Чурттакчы чоннуң аразынга ол дамчыыр чугаага хамаарыштыр тайылбыр ажылын чоруткан. Бир эвес ындыг чурум үрээшкиннери болу бээр болза, анаа бодамчалыг-биле белен боорун кижилерге билиндирерин сагылдашкан. Шынап-ла, дамчыыр чугаа бадыткаттынган. Элегес, Бай-Хаак дээш өске-даа суурларга орус кижилер чурттап турар бажыңнарның соңгаларын буза шапкан, чамдык бажыңнарның чаңныга сараатгап каан [illegible] [illegible] Июнь 3-те Элегест суурда [illegible] [illegible] [illegible] Орус кижилер суурдан кежүп чоруурун негеп [illegible] болган. Элегеске Гравчетарның бажыңы өрттенген. Бо бүгү бужар үүлгедигни удуртуп турар кижилер бар. Бо О. Стихинниң бодазы.

Дамчыыр чугаалар бот-ла бадыткаттынмайн турар. Сөглээр [illegible] Совет Тываның юбилейлерин эрттирер чорда ол байырлалдар үезинде тывалар орустарны азы орустар тываларны өлү-

рер. Шагаа үезинде тывалар орустарны өлүрер дээн дээш дамчыыр чугаалар база Тывага [illegible] турган болгай. Ынчалза-даа байырлалдар үезинде ындыг чүве болбаан. Дамчыыр чугаалар бадыткаттынмайн барган. Бажыңнар соңгаларын буза шаварынга, оларга өрттедирерге киржип, корум-чурум үрээн кижилер чаты чорбаан-нар болган. Кайы-бир кижиниң үндүрүп каан дамчыыр чугаазын дыңнааш, элээди оолдар «стенектенип» турган эвес мээн. Бо-да бүгү үүлгедиглерни организастап турар деп чугаа чогумчуг. Орус кижилерниң аразынга ындыг дамчыыр чугаа тарааш, [illegible] [illegible] бадыткап, [illegible] тыва [illegible] турар [illegible] Айтырыг [illegible]

«Тыва-кобальт» ... болза, кымның-даа үүлеткен үүлгедии кеземче чок эртпес ужурлуг. Корум-чурум үрээшкиннеринге киришкеннерге хамаарыштыр [illegible] [illegible] [illegible] республиканың [illegible] прокурорунуң оралакчызы А. Ю. Кикин каксы тайылбырны берген. Бөлүктешкен үүлгедиглерге хөй санныг кижилер киришкен азы таварышкан болур. Херечилерни, буруулугларны илередип алыры берге. Ыңчангаш истелге узамдыга бээр. Истелге органнары буруулугларны илередир, оларга кеземчени чөптүг-биле онаар дээш ажылдап турарын А. Ю. Кикин дыңнаткан. Корум-чурум үрээшкиннери орус кижилерниң Хову-Аксыдан кежүп чорун турарының кол чылдагааны эвес, а анаа элериниң чылдагаан-дыр деп, ол чугаалаан.

Орус кижилерниң районнан кежүп чорун турарының кол чылдагаанын [illegible] байдалының кудулааны деп, улус депутаттарының Таңды район Совединиң даргазының оралакчызы Е. К. Ажы санап турар. Школаларда орус башкыларның саны эвээш, совхозтарның экономиказы шалала кошкак, мал азыраар дээрге мал чемин чок, өөр-чүм белерээн. Мындыг чылдагааннар [illegible] кижилерниң ажыл амыдырал дилеп, өске черлерже кежүп чорууруунга чедирип турар.

Улус депутаттарының соңгулдаларының мурнунда Кызыл Кыргызовтыга [illegible] Таңды районунуң национал талазы-биле сеператизмге ажылдап турган кижи болгай. Интернационалчы кижизидилге оон дорт харыылаар ажылы турган. Интернационалчы хармаадалгалы [illegible] дугайында СЭКП обкомунуң илередиг материалдарнын чыып, Таңды районга кээп чыылып турар [illegible] районда интернационалчы харылзааларда херлээзиниң кел чыдар бай-

дал бар деп билгеш, үстүнде адаан албаның дараазында кабинединге кирип, интернационалчы кижизидилге ажылын күштелдирер талазы-биле ажылдап кылган хемчеглерни айтырган мен. Райкомнуң ажылдап кылган хемчеглерин-даа дарга менээ көргүспээн, кижизидилге ажылының талазы-биле толарвай хемчеглер планын райкомнуң кайызы-даа килдизинден тыппадым мен. Байдал ыңчап-ла нарын турган. Хову-Аксыга «хоорай» биле «суур» оолдары бөлүглежип чогушкан, бир кижиниң бижекке балыглаан, ол чорук эрткен соонда орус дылдыг бөлүк оолдар чыглып алгаш, кадарынга кылдашкажып, «Тываларны эттедир» деп алгырыжып чоруннар. Ол оолдарның аразынга орустаар тыва оолдар база чораан деп дыңнаан мен. Эрткен чылын Таңдының суурларынга база улуг ээрлер-даа болза, бөлүглежип чогушкаашкынның таарышкалгалары турган.

«Өрт хып» уңуп кээрге, ажырап турар-дыр бис. Бир эвес бис бодунгаар хемчеглерни райкомнуң удуртукчулары алган, чон аразынга ажылды чорутан, кижилерниң келдүрүп турган айтырыгларын өөренип көрүп болза, бо чылгы болуушкуннар болбайн-даа бээр турганы чадавас. Ол дээш районнуң удуртукчу ажылдакчыларының харыысалгазы кандыг болуру?

Тывага революцияның кавайы, орус, тыва улустарның найыралының одаа Таңдыга национализм, шовинизм сөөкүн кайын кээп чорупа оарыл? Бүгүт кымнаа? Бо айтырыгларга харыызы тып, кижилерниң аразынга найыралды кошкаладып болурбас, национализм, шовинизм корум-чурум үрээшкиннери-биле сайгы болбас деп бодалды парлалга конференциязының киржикчилери илереткен.

Ужуражылышкынны А. К. Каньш түңнээн. Улустар аразында тургустунуп келген таарымча чок байдалдарны ажып эртер дээш кижилер аразынга тайылбыр, кижизидилге ажылын күштелдирери, партия, совет, хөй-нииди органнзацияларының чаңгыс демниг ажылдарының чугулазын ол демдеглээн. Маңаа кол угланыышкын база интернационалчы болгаш демиселдиг ажыл болур ужурлуг деп айыткан.

Республикада болуп турар болуушкуннарны долу болгаш шынныг-биле журналистерниң чырыдары кончуг ужур-дузалыг болур деп, ол чугаалаан. Корум-чурум үрээшкиннериң кем-херек [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] журналистерни [illegible]

Шаагыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

Четтиришкин сөстери

ӨГ-БҮЛЕ МУРНУНДАН

«Эрбек» совхозтуң № 2 хойжу бригадазында малчынналп ажылдап чорур мен. Бодум беш уругнуң иези мен. Ачавыс [illegible] [illegible] чедиреп [illegible] Кызылда чыдан. Ол [illegible] [illegible] [illegible] Мен [illegible] [illegible] бо [illegible] [illegible] [illegible] ды. Оон кезин эмчизи А. Куулардың дарыг кижилерге ээлдек-эвилең, сагыш човаачалын кайгадым. Ажы-төлүмнүн аразынга чурттаар дас-кежиктиг мени [illegible] эмчилерге өг-бүлемден четтиргеним илеттирер [illegible]

Сара МОНГУШ.
Малчын.

ДУЗАЛАШКАНЫ ДЭЭШ

Бистиң ашаавыс Самбый Опржак [illegible] ажылдап чораан. Красноярскиже тывартып чорупкан. [illegible] оолдарга [illegible] [illegible] [illegible] 2-3 хонуур бергелеп, түрээп чоргаш, ол хоорайда келээ ажылдагый ни-[illegible] ститутунда өөренип турар Херел Очтарга таварыжы берген. Ол оол ачавыска дыка дузалашкан болду Сенээ четтиривис, оглум.

Х. САМБЫЙ.
Барыын-Хемчик район.

Чечен чугаа

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

(Төнчүзү. Эгези №№ 131, 132 — «Шында»).

...Удаваанда эш-өөр дөгерези Кызылче экзамеңнер дужаап чорупкан. Чүгле Кызылга Сергей-биле кады келгеш ол билген: институттан арагалаары дээш үндүрүптерге, ам катап өөренир чепшээредин дилеп чугаалажып, авазы-биле кады келген болган. А Севилге ол ажыы-биле мынча диген: «Бир эвес сен меңээ ынак болзуңза, ырадыр Томскиже өөренип чорба, сени манап шыдавас мен. Эмчи болуру дөмей-ле мынаар. Кызылдың эмчи училищезинче кирип ал!».

Серей утбай биле Зина база-ла ону деткээн: «Сергей сени чогунда бузалып каар. Ону өглеңип турар кижи ам туттуна бээр деп аазаарывыса, институт дедир хүлээп алыр болду».

Ол үеде ынакшаан улус ийи талазындан бот-боттарынга дуза болур деп чүве Севилдиң угаанынга кирбээн. Ол чүгле болуп-на Сергейниң баарынга барып болур дээш-ле болуп алган чоруп турган. Ол болдаарны Сергейниң төрелдери өөскүтчүп турарын эскербээн.

...Эх, Севил, Севил! Сээн болза аваң зар-берге аарып чорза-даа, дуңмаң-биле силерни өстүрүп алыр дээш кайгыг бергелер эртип чоржук сен ам кайнаан уттуп аачын ол? Сээн мөңгүн медаль-биле школа дооскаш, медицинаның дээди өөредилге черин доозуп алгаш, улуг дуза болуруңну аваң-биле кады хөрежип чордуң чоп! Чүгле сеңгү хүннерде, сээн Кызылче белеткелиң үезинде аваң-биле ындыг, берге чугаа сеңээ таарышпаан. Аваң ынчан сени чурттаганда дадаш, озалдыг базымнар кылбазынны зилеп, дүржулга солчуп, сени сургаан. Сергейниң экибарлы сеңээ чугаалап, оон-биле дыка чоокшулашпазын сенден негээн. Сээн шилип алган кижиңге аваңның тура чогуп билипкеш, чергүлежип шугуддаар бергеш, аваң чугаазынга сонуургалың чиде берген. Автобус чоруптарга соңгадан аваңның туруп кааны, кымызырай берген, сагыш човаан арнын көрүпкеш, иштиң ажыш деп сеткилиң хомудаанынга хомудаксал берген сен...

А Кызылга келгеш, кудумчуларга Сергей-биле четтинчипкеш чорупкаш, эртен үлүг оларның даштындан чараш таарышканнарын магадааш Севил таалап, бүгү-ле чүвени база уттуп алган. Оон Сережазы дег кайгамчык кижи, шынап-ла, чырык черде чок-биле дөмей болдурган. Ол документтерни эмчи училищезинче дужаапкаш, душтуу-биле олар парктап, таңныылар черлеп кезип чоруп турган. Сергей аныяктар чыылган черлерге ырлап, гитаралап, ында-ла сербээ эзирик оолдар, кыстарның удуртукчузу болгулай бээрнге аттыг туралыг. Ындыг кежээлерде черле арага чок келбестер. «Кургаг» кежээлер солун эвес деп саналтынар апарган. Севил ырак суурга өскен кижиниң улуг сонуургалы-биле, ынчанда туруп көрбээни хостолгадан, аныяктар аразынга челишкиниден бажы дүнааргайланы берген чоруп турган.

Севил эмчи училищезинче кирип алган. А күскээр олар кады чурттай бергеннер. Ынчан Севил авазы-биле безин сүмелешпээн. Ол оон соонда дөмей-ле дыңнавас-даа турган. Олар кезек үеде бичии бажың хөлезилеп чурттап турганнар. Колдуу Севилдиң авазындан дузаламчы акша кээп турган. А Серен утбай олар өглениш алырга-ла, оларның чурттаарынче сонуургалы чок болган. А Севил чүгле кады чурттай бергеш, Сергейниң берге чанын, өөредилгеге, ажылга хөөн чогун биле берген. Ынчалза-даа чиик сеткилиниң хамызындан ону улуг буруудатпайн барган. Ол бир-ле катап Сергейниң арганок-ла билдингир чогаалдыы авторунуң адын билбезин кайгап, чөгентен болгаш, аңаа эзиг тайылбырлап эгелээн. А Сергей ону хөнертен аттыг бак сөглээш, дыңнаар күзел чогун илередирге, Севил эпчоксунуп калган.

Севил чавыш кадыы чорун тургаш-ла, Сергейниң арагага сундулуун эскерипкен. Күзүн өөредилге эгелей бээрге-ле, ону ижерин звээжедир тудуп, чагыра бээр мен деп, ол болаа алган. А кажан студентилер чынчып, өөредилге эгелей бергенде, аныяктарның улуг кезээ каяа-даа чыылганда, ажыл-даа, байырлал-даа хүннери хамаанчокка, арага ижери чаңчыл болганын ол кайгап билип алган. Баштайгы үеде ол арагадан ойталап турган. Ону Сергей баштаан эштери аажок хек болап, кочу үндүрген соонда, олардан мыгалбазын болай берген.

Оларның бичии бажыңынга Сергей эш-өөрүн чыып, болганчок-ла арагалаашкын эгелээринге улуг идепкейлиг апарган. Севил өөредилге соонда орук ара магазиннерден чем садып алгаш кээрге, өрээл долдур-ла таакпы чыды турар. Сергей гитара туткан орунда ырлап, хөөрээн чыдар. Ону долгандыр шала эзирик эштери. Оларның чугаазы-даа чаңгыс аай: кым, каяа, чүну ишкени, чогуш-кылыш таварылгалар-ла дугайы. Өске кандыг-даа чүвеге сонуургалы чок.

Севилди көрүп кааш, дөгерези оон келгениң байырлап, алгал тудуп, доран арага кударлар. Севил кирип ора-ла билир: ол араганы кады ишпес болза, Сергей ону улус аразынга-ла бак сөглеп, мээн эш-өөрүм хүндүлеп билбес, культурав кудуу деп баар. Оон түвексинтеш, дүрген-не кады ижип аар. Ол бозу безин эскербейн, Сергейден сестир, оон айынган эртпес апарган. [illegible] ижер бе деп топтап айтырып шаг болганнар.

Оон-даа артык ижер улустуң ажы-төлү аңаа-ла төрүттүнүп турар ышкажыл деп бодун оожургаткан. Божааш дыңзып чадап турда, Сергей институттан база катап үндүрттүн алган. «Севилге бо институт мээн талантымга таарышпас-дыр» деп тайылбырлаан. Удаваанда ол шуут келбестээш, чиде берген. Оон авазы-даа чаңгыс катап келбээн.

Севил бичии урууңга аажок ынак. Күзел деп адап алган. Боттуң чурттаалгазы сагыш дег бүтпейн, харын-даа шуут соора барганын медерели-биле билзе-даа, аныяк назын ону үр үеде муңчулуп халактандырбаан. Ол ам-даа бүгү-ле чүвениң чайгаар-ла эки апаарынга бүзүрээн. Сергейниң ону берге үеде каапканынга безин хорадаваан.

...Магалыг-ла чалыы назын! Чүгле бо үеде бакка үр муңгагдавас, эки чүвеге бүзүрээчел болгаш, чурттаалганың бергелерин чиик эртер. Узун кыштан бойдустуң оттур үези —чаг дег, чурттаалганың база кыска чазы сен. Дүрген эрте бээриң хомудаачыг!..

Уруунуң хилиннектенипкенин кижи дыңнап, кайгап орар эвес, [illegible] көрбезин билир.

Нерелинге чылы тимирге, [illegible] оожургаар бээрн. Бичии уруу кырган авазының кужу-биле аажок чаптанчыг кылдыр өзүп орган. Севил катап арын-шырайының чаражы кирип, ие-нерээжен кижиниң бир ышы чечектелишкини-биле мага бодун дескилежил, улам аяныг апарган.

Совхозта чолаачы Маадырга бир кежээ ол кудумчуга ужуражы берген. Дужа бергеш, Севил эпчоксунуп, ол кылаштап бар чорда, ол улуг машина кабиназын ажыткаш, ажык хүлүмзүрээш, чүү-даа болбаан дег чалаан: «Олурувут, Севил!».

Та чүү сагыжынга кирген чүве, чүнү-даа бодап күш четпейн, чүгле кабина иштинче миннип келген. Машина Теректигиң кешкеш, Ак-Бедик тайгазының кызаа орууче бурт дээн. Олар чүве-даа чугаалешпааннар. Улур-ледир көрүшкеш хүлүмзүрүүлер. Бо орукту аажок билирлер. Школаның одаар ыяжын белеткээн-биле үстүкү класс-чылар чай саңында маңаа токпак хай ажылдаар чораан.

Машина-даа кашпалдарны, хаяларны оюп чорааш, үнер чер чүве. Черниң алыс чаражын чүү дээр! Олар бичие арт кырынга кээп, машинадан үнүп келгеннер. Кежээки хүн херелинде арт эдээнде кашпалдың бир талазы караңгы, а өске талазы хүн [illegible], хаялар бажы [illegible]. Чечектерден чер янзылыг өңнүг хевис дег, ындыртар аразында чурумалдаңган. Агаарның магалыы чүү дээр! А куштарның бир дем үннери хаяларга чаңгыланып турган.

Шак бо арт кырынга олар чеди класска өөренип тургаш, токпак хай чораан, бот-боттарын чугаа чокка билчип-таныжканнар. Ам хып дээн аныяк ийи кижи, бо-ла черде ымыт чок турганнар. Севилдиң бүгү сеткил-сагыжы ындарлы берген дег болган. Бо орукка, бо артка мени Маадыр бүгү чүвени сагынзын дээш эккелген-дир деп, Севил билипкен. Ынчалза-даа ажык чугаалаар ол корткан. Маадыр олче көрнүп кээрге, ону соксадып колун чайгаш, тыртылчак чугаалаан: «Чүну-даа чугаалава, тей-ле Дөмей-ле салым эвестир». Маадыр дап тынгаш, хая көөнүп, таакпылай берген. Севил эпчоксунуп, машинаже дап бээрге, Маадыр база ону сес чокка билипкеш: «Бичии агаарлап ал» — дээш, боду ырадыр кылаштай берген. Севил аңаа сеткилинден иштинде өөрүп, шынап-ла, төрээн тайгазының агаарын тынып, от, чечектерин суйбаан. Ол сеглтү бүдүн чартык чыл иштинде мындыг агаардыг тайга-даа четпээн. Оон сеткили дыка дыштанган. Ол Маадыр-биле кады чораш, чүден-даа коргуп сезинмээн. Олар хүн ажа бергенде, суурга чедип келгеннер. Ол кайгамчык кежээ ынчаар-ла сагышка артып калган.

Ч. АРАТ.
А. АРАТ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тывада республиканың херегленчилер ниитилелиниң [illegible] Новосибирскиниң совет кооперативи садыг институтунга [illegible] болгаш кооператив [illegible] херегленчилер [illegible] оларның документтерин дараазында мергежилдерге хүлээп алырын чарлап тур.

— Аъш-чем продуктуларының барааның дугайында эртем (товароведение).
— Аъш-чем эвес бараанның дугайында эртем (товароведение).
— Хөй-ниитиниң чемненилге продуктуларының технологу.
— Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдарын башкарары болгаш ажыл-агый ажылын күрүнез анализи.

Хүндүскү салбырга өөредилгениң хуусаазы 5 чыл.

Өөренип кирерлерниң билдириишкиннерин болгаш документтерин бо чылдың июнь 20-ден июнь 28-ке чедир хүлээп алыр. Кирерниң шылгалдалары Новосибирск хоорайга июль 14-тен, белеткел курстары июль 1-ден 13-ке чедир.

Кызыл-тестен дашкаар өөренип кирерлерниң документтерин июнь 20-ден июль 10-га чедир, шылгалдаларны бо чылдың июль 13-тен эгелээр.

Тускай сорулгалыг болгаш конкурстан дашкаар чыылдага өөренгилерниң документтерин Тывада республиканың херегленчилер ниитилелиниң кадр [illegible] хүлээп ап тур. **Адреси: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың 31, телефон 2-27-24.**

Тываның хөгжүм-шии театрынга Фиципниң хореография училищезиниң [illegible] концерти июнь 25-те 19 шакта болур.

Билеттерни театрның, филармонияның кассазынга садып турар, телефоннары 2-35-19, 2-25-49.

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилели Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунга 1990-1991 өөредилге чылында дараазында факультеттерге мергежилдер аайы-биле өөренирин күзээннерни хүлээп алырын чарлап тур:

Ветеринария — мал эмчизи.
Көдээ ажыл-агыйның механизациязы — инженер-механик.
Экономика — көдээ ажыл-агыйның экономист-организатор, бухгалтер учеду.

Билдириишкинни ректорнуң адынга факультедин болгаш мергежилин айыткаш бижиир. Билдириишкинге дараазында документтерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле); бүдүрүлге азы албан чериниң администрациязының, партия организациязының (комсомол) секретарының, профком даргазының институтка кирериниң дугайында үш кижилиг ат салганы характеристика; күш-ажыл дептеринден ушта бижилге (ажылдап турарлар); доктаттынган майык ёзугаар өөредип чоруткан бижик; № 086У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы; 3×4 см хемчээлдиг алды чурук.

Өөренип кирерлерниң билдириишкиннерин 1990 чылдың июль 5-ке чедир Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге черлери болгаш кадр килдизи хүлээп ап турар. Кирер шылгалдалары 1990 чылдың июль 7-ден июль 12-ге чедир Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң баазазынга болур.

Ветеринария факультединге кирерлер — орус дыл болгаш литератураға (чогаадыг), биология (аас-биле), химия (аас-биле); көдээ ажыл-агыйның механизация факультединге — орус дыл болгаш литература (чогаадыг), математикага (бижимел), физика (аас-биле); экономика факультединге — орус дыл болгаш литература (чогаадыг), математика (бижимел-биле), биология (аас-биле).

Документтерни дараазында адресче чорудар: 667009, Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың 2. Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге черлери болгаш кадр килдизи. Телефоннары: 3-41-44, 3-12-64.

Чадааның № 6 профтехучилищези 1990-1991 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Училищеге 9 болгаш 11 класстарны доосқан 15-тен 30 хар четпээн назылыг оолдарны болгаш уругларны хүлээп алыр.

9 классты дооскаңнар училищеге ийи чыл өөренгеш, дараазында мергежилдерлиг болур: калбак мергежилдиг тракторист-машинист, могва мастери, шевер-лекчи-бызанчы, үлетпүр бүдүрүлгелериниң электромонтеру.

10—11 класстарны дооскаңнар дашчы, печник, штукатурщу мергежилдерге 6 ай өөренир, штукатурщу-малярга — бир чыл, тудуг мастеринге — бир чыл, дипломнуг [illegible]ларга 3 ай өөренир. Чыраа Бажы салбырга өөренгеннер калбак мергежилдиг механизатору болгаш автокран башкарыкчызы мергежилдиг болур.

Өөренирин күзээннер дараазында документтерни ап алгаш келир: директорнуң адынга билдириишкин, билииниң дугайында документ, № 286 хевиниң эмчи шынзылгазы, чурттап турар черинден шынзылга, паспорт азы төрүттүнгенниң дугайында шынзылга, 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, өөренип азы ажылдап турган черинден шынзылга.

СҮМЕЛЕКСЭЭН ЧҮҮЛҮМ

Бодун боду билбес, мөрзүк калчаның көрбес дижирин ышкаш, кижи бодунуң четпестерин эскерери берге-ле. Ындыг-даа бол, ону өскелер дег, черле эскерээ чогуур. Оон башка үе эрткен тудум-на екпезе шаалык дег, узамдыгып, хөөлээлеп, дам-не аидажып «куйлаар». Ынчап аидажып чорааш, эм-на аяа долар, ааначайын, артык сеткил ара дужер. Каш чыл бурунгаар Москвага саазын «дооскарзазы» ынчап амдажааш, аяа долгаш, шииттиргенин төп солуннардан номчаан мен, демги кижар «оор» ында төп библиотеканың номнарын бүдүү бритва-биле ол кезип тургаш, чугула цитаталарны эндере кармактапкаш, туттурган-дыр, оон чеди чылга шииттирген.

Хостуг үелеримде хоорайның номчулга залынга төп сеткүүлдер, солуннар барып номчуурунга, азы шыдыраа хлевунга баарынга ынак кижи мен. Номчулга залынга хүргүлайында-ла аныяктар, ийи-чаңгыс хоочуннар бар болгулаар чорду, хамык ужурында эвес: бир эпчогу-ла дегет үүлгедиг бар-дыр ийин, ону ында ажылдакчылар эскерзе-даа билбээчечел эртирип-ле турарын сеткилим өйү. Чүл дээрге ында-даа сеткүүлдерни, солуннарны бо-ла ол кескилеп, азы шуут ора соп аппаргылаан боор-дур, ынчап болбазын ында ажылдакчылар дыңнатканы, чемелээни безин билдиммес. Чок болза, бо бак үүлгедигни (кадак ажыттаарын) болдурбас дугайында [illegible] чарлаалдан-даа азып кагза. Черле дыка-ла аныгзындым, номчукчунуң херегзээн чугула материалының аваа-ла ис чок «чиде бээрин» моон соңгаар болдурбазын библиотекада дежурныйлар хайгааралга алыр ужурлуг.

Ийнде, ындыг курүне өнчүзүн, кара туразы-биле шиигээдип ап турарларның арын-нүүрү кайдал, биче үүлгедиг улууңга чедер болгай, өскелерниң эрге-ажыын бодаар болза экй-дир деп ындыг саазын үрекчилеринге сүмелексендим. Ном-дептер, сеткүүл дээрге база-ла төөгүге артар тускай документилер-дир, ону үреп-талап болбазын номчукчу хуумдан сүмеледим.

Сандю САНДАН.
Номчулга залының доктаамал номчукчузу.

Таңды районда Кочетово суурда Коңгургай аттыг ыры болгаш танцы ансамбли бар. Олар Кызылга болгулаан республика көрүлделеринге каш удаа идепкейлиг киришкен. Зона көрүлделеринге база барып ойнааннар.

Олар малчыннарга, хову бригадаларында тараажыларга концерттиг чедип турарлар.

ЧУРУКТА: ол ансамбльдиң киржикчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АМ-ДАА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

ИХМ-НИҢ ПАРААЛГА БӘДҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң баш удур болдурбазының хемчеглери республикада уламчылап турар.

Кызыл — Эрзин автоорукка техниканы эзирик башкарып чорааны дээш 31 чолаачы туттурган. Оларның аразында Тес-Хем районнуң «Ногаан раа» совхозтуң агроному Н. Ч. Сарыглар, «Снабженец» кооперативтиң даргазы М. С. Саңнай, «Революцияның [illegible] бызыжы» совхозтуң кол зоотехниги А. Т. Ооржак бар.

Таңды районга хыналдалар үезинде 25 чолаачыга административтиг хемчеглерни онааган, 10 кижиниң машинаны эзирик башкарып чорааның тодараткан.

Кызылга орук шимчээшкининиң чурумунуң 920 үрээшкиннерин илереткен. 85 эзирик чолаачы туттурган, оларның аразында: Кызылдың автоорук техникумунуң башкызы В. С. Серго, «Флора» кооперативтиң механиги И. А. Шубин, Кара-Хаак суурнуң чурттакчызы В. Н. Куулар, «Прогресс» кооперативте участок начальниги В. А. Псарёв болгаш оон-даа өскелер бар.

Патрульдаашкын үезинде милиция ажылдакчылары хей-хөй ажыл чок кижилерни илерезип турар. Хүлээп алышкын болгаш хуваалта черинге хүннүң-не 30 ажыг кижи кирип турар, а [illegible] четпээннерни хүлээп алыр болгаш хуваар черге июнь 1-ден 17-ге чедир 37 элээдилер кирген.

Милицияның дежурный [illegible]

Алдыныв турар хемчеглерниң түннелинде Кызылда [illegible]

[illegible]

Июнь 16-да Сүт-Хөл [illegible]

• • •

Республиканың [illegible]

[illegible] № 14004 МФО 264006.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Эртем медээчизи. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Шотландияның шилиндек командалары. 10.15 — 11.30 «Дайын». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Шотландияның шилиндек командалары. 19.15 «50×50». к. 16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага капсырылга. 20.50 «Дайын». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Чугула айтырыг көдүрген интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-кү делегей конкурузунда. 23.00 «Венада час. И. Штраус» (Австрияның ТВ-зи). 23.30— 23.45 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Швеция биле Коста-Риканың шилиндек командалары. 9.15 Уругларга фильм. «Үр сактып чорууру» 1-ги сериязы. 10.20 — 10.50 «Уругларга аңчыгаштар дугайында». 17.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер. 18.45 «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. Улуг-Хем районда социал репортаж. «Кеземче хроникасы». 19.15 «Кем-херек үүлгедиишкинниң доктаадыр». Улус депутаттарының хоорай Совединиң ээлчег чок сессиязындан репортаж.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Российаның партия конференциязында. 22.45 — 04.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Испанияның шилиндек командалары. Төнгенде — Российаның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 «Бо эдилгиг айным чыжык». Уран-чечен фильм. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Баловень судьбы» (Франция) 9.10, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Корабль-призрак» «Дюймовочка» 9.40, «Человек со стальными кулаками» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Конец сезона мороженого» 16.50, 20.30, «Враг мой» 15.00, 18.40 шактарда.

Видеозал: «Милые бестии» 12.00, «Акт возмездия» 13.30, 17.50, «Сила любви» (2 серия, Индия) 15.00, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Черные ступни» 11.00, «Без единой улики» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночылында 10.00, «Серебряные трубы» 15.00, «Зита и Гита» (2 серия) 16.40, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Ситара» (2 серия) 14.30, 17.10, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Идеальное преступление» 17.00, 19.00 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ эчулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ааазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 435. ТС — 00684.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 22 пятница
№ 141 (14341)

1925 чылдан үнделзилеттинген
Өртээ 3 коп.

РОССИЯНЫҢ КОММУНИСТЕРИ: шилип алыышкынның үези

КОНФЕРЕНЦИЯДАН —СЪЕЗДИЖЕ

Москваның С. Орджоникидзе аттыг ужар чүүл институдунуң доцентизи В. Н. Лысенко «СЭКП-де демократтыг платформаның» өмүнээзинден эдеричи илеткелди июнь 19-та эртенги хуралга кылган. Бистиң республиканы катап тургузарының айтырыы ышкаш, россияжы бүрүзүн дүвүредип турар ындыг айтырыг чок боор деп, ол демдеглээн. Партия кандыг-даа айтырыгларны чугаалажып турда, Россияга болгаш чуртка ниитизи-биле салдарлыг айтырыгның дугайында хамыктың мурнунда бодаар ужурлуг бис. Оон-биле холбаштыр ниити политиктиг, ниити экономиктиг байдалды анализтеп көөрү дыка чугула деп бодаар мен.

Эде тургустунуушкунун Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы бодунга эгелээш, амгы үеде ук чорудулгаларның херек кырынга хол мооннаа болу бергени деп, В. Н. Лысенко санап турар. Политиктиг ханы кризисче таваржышкан СЭКП чурттуң болгаш бистиң республиканың чонунуң деткимчезин амгы үеде чидирип турар. РСФСР-ниң улус депутаттарының мартта болган соңгулдааларынга киришкен мен. Хөй кижилиг коллективтерге, ылангыя заводтарга чүве чугаалап тургаш, бирги ээлчегде мындыг айтырыгны бодумдан салган мен: «СЭКП кежигүнү мен бе азы чок бе?» Ийе, коммунист мен деп харыылаарымга, залга олурганнар мынчаар алгыржы бергени: «Коммунистерни Советтерже соңгуваас бис». Мырыңай чоокта чаа Россияның улус депутаттарының Съездизиниң үезинде Новокузнецкиниң делегациязындан күш-ажылы конфедерациязының төлээлекчилеринге чеде бергеш, оларны «Демократтыг платформаның» Бүгү-эвилел конференциязынга чалаан мен. Оларның аразында коммунистер дыка эвээш болду. Чурттуң улуг ажылчын каттыжыышкынының төлээлекчилери СЭКП-ден үнген дугайында медеглээннер.

Ол дээрге шыңгыы айтырыг-дыр, кайнаар бар чыдарывысты амгы үеде шыңгыы бодаар херек. Партия үнделзиниң-биле эде тургустунуп шыдаар бе азы политиктиг аренадан чайлаар бе деп айтырыгны шиитпирлээр херек. Ол амгы үениң партиязы болуп шыдаар бе азы төөгүнүң хүлээн көрбээни эрги үнделзиннерге хевээр артар бе? Үшкү орук чок.

Суверенитет дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң декларациязын болгаш эрге-чагырга дугайында үнделзин кылдыр ооң хүлээп алган декредин деткип турарын оратор медеглээн. Республиканың политиктиг чаа партиязын тургузарының эргежок чугулазының дугайында идеяны ол деткээн болгаш кандыг үнделзиннерге чаа партияның кандаар тургустунарының айтырыы «СЭКП-де демократтыг платформаны» хамыктың мурнунда дүвүредип турар деп, оратор демдеглээн. Оон бодалын ёзугаар алырга, Россияның чаа партиязын тургузарынга хамаарыштыр үш кол туруш, үш кол концепция бар болуп турар.

Россия Компартиязының Ленинградка инициативтиг съездизинге бирги туруш илергейлеттинген. Эде тургустунуушкун дээрге антисоциалистиг, ажылчын аңгыга удур политика-дыр, партияның XXVII съездизиниң шиитпирлеринден ТК ойталаан. СЭКП-ни демократчылар деп чылдак-биле ону узуткаарының программазы ажылдап кылдынып турар деп ук съездиге дорт медеглээн.

СЭКП Төп Комитеди оортан өске турушту ээлеп турар деп, оратор медеглээн. База бир, ол бешки, аппарат-бюрократтыг республика партия организациязы амгы обкомнары, хоорокомнары, райкомнары-биле хевээр арттырар болза, ындыг партияга аныяктар-даа, партия кежигүнү эвестер-даа кирбейн баар. Амгы үеде СЭКП-ден үнүп турарларның саны аңаа кирип турарлардан ырак хөй болуп турар.

Хүлээп алдынар шиитпирлерни эң-не харысалгалыг ёзу-биле көөрүнче конференцияның бүгү делегаттарын В. Н. Лысенко эдеричи илеткелиниң түңнелинде кыйгырган.

«СЭКП-де марксистиг платформаның» мурнундан Москваның күрүне университединиң экономика факультединиң улуг эртем ажылдакчызы А. И. Колганов сөс алган.

Боттарывысты партияга удур тургузар дээш эвес, а тускай организацияны тургузар дээш марксистиг платформаны идип үндүрген бис деп, ол илеткелин эгелээн. Өске төлевилелдерде кирбээн айтырыгларже коммунистерниң кичээнгейин угландырар сорулганы салган бис. Бисче улуг харысалгага онзажып турар ажылчы чоннарының бүзүрелин чедип ап шыдаар арга шинээлиг компартия Россия Федерациязынга тургуп болур-болбазының дугайында айтырыг бистиң хүлээп алыр шиитпирлеривистен хамааржыр.

Бо сорулганы шиитпирлээр төлээде, партия кризистен уштунуп алырының база чоннуң бүзүрелин чедип алырының тодаргай программазын ажылдап кылгаш, ону боттандырар ужурлуг. Социализм болгаш коммунистиг перспектива дугайында тодаргай бодалды долгандыр партия бодунуң кежигүннерин хаара тудар хүлээлгелиг. Бо ийи сорулганы боттандырар төлээде, партия чүгүн-даа мурнунда организастыг үнделзиннерин болгаш партия ажылының политиктиг чаңчылдарын шуут өскертир ужурлуг.

Кризистен уштунуп болурунуң идеелдиг программазы кылдынмаан деп, эртемден санаан. Ону базыткаазы-биле рынок экономиказынче шилчилде дугайында чаалактың концепциязынга анализти ол кылган. Ооң санап турары-биле алырга, ук концепция экономиканың кырында туруп турар бюрократчы надстройканы хевээр арттырбышаан, рынок экономиказының эжиин шала ажыдып каан хевирлиг боор турар. Ындыг экономиканың чоннуң хөй кезиинге бараан болган турарын чедип алыры кончуг чугула. Мында кол чүве—рынок экономиказының уржуундан амыдыралының байдалы бергедей берген кижилерге акша дузаламчызын көргүзеринде эвес, а экономиктиг механизмниң бодунуң багай чүүлдер болдурбас, чоннуң чаагай чоруунга сонгу таварыштырбас ужурлуг болурунда.

Ажыл-агыйның кандыг-даа чаа механизминче эргилде бергедээшкиннерге чонну ынап-ла таварыштырар. Сорулга болза ындыг таарымча чок чүүлдерни эвээжедиринде, социал камгалалдың механизмнериниң ажыктыын бедидеринде. Ажылчы чоннарның бүдүрүлге болгаш девискээр талазы-биле бот-башкарылгалыг органнарын, демократтыг хөй-ниити организацияларын бүгү деңнелдиң Советтериниң массалыг баазазы болдурар болза, Советтер чоннуң хөй кезииниң ёзулуг херек кырында органнары болу бээр.

Бисте социализм болгаш коммунистиг перспектива дугайында тодаргай билиишкин ам дээрезинде чок деп, ол чугаалаан. Ынчангаш партияда янзы-бүрү божаишкыннар боор турар. ТК-ның Платформазының төлевилели безин келир үе дугайында теоретиктиг көрүүшкүн кылдыр эвес, а соңгуда мурнунуң аазаашкынын ышкаш сагындырар-дыр деп, оратор чугаалаан. Келир үе дугайында даап бодаашкын кылбайн, а амгы үеде тургустунуп кээп турар айтырыгларга тодаргай харыыларны дилеп тывар ужурлуг бис.

Оратор оон ынай партия тургузуунуң база ооң ажыл-чорудулгазының айтырыгларынга доктааган. Партияның кандыг янзылыг организастаттыгтанындан чонну амгы үеде дүвүредип турар айтырыгларны чедимчелиг шиитпирлээринге хамаарыштыр ооң арга-шинээзи тургустунар. Коммунистиг партия чаңгыс үзелдиглерниң ёзулуг-ла эки тура эвилели болган турар ужурлуг. Чагырып дужаар, бюрократчы чоруктар, бюрократчы централизм партияга турбас ужурлуг. Ындыг болзажок, централизм болгаш быжыг корум-чурум чокка политиктиг партия чурттап шыдавас. Күүседири албан шиитпирлерни чүгле конференция азы съезд хуралдарынга хүлээп алыр. Партия кежигүннериниң хөй кезииниң хүлээп алган шиитпирлерин күүседири өскелерге албан болур. Ындыг болзажок, эвээш талага арткаиарга платформалар тургузар, шын эвес деп санап турар шиитпирлерин шүгүмчүлээр эргени магадылаар.

Оратор фракция ажыл-чорудулгазынга удур бис деп чугаалаан. Фракцияны платформаже шилчиде бээр, партияны бузулдура бээр чоруктарны болдурбас дугайында Уставка быжыглап кииргени чугула.

Тус черниң айтырыын шиитпирлээринге партия организациялары бот-тускайлан болур ужурлуг, оларның хүлээп алган шиитпирин кым-даа күш-биле болдурбас болбас. Чоннуң чурттап база ажылдап турар черлериниң аайы-биле партийжи ажылды күштелдирер, янзы-бүрү массалыг организациялар болгаш шимчээшкиннер иштинче кирип ажылдаар. Амыдыралга болуушкуннарга кол звенону тодарадып тып алырының дугайында ленинчи дүрзүни оратор сагындырган. Амгы үеде коммунистиг ажыл мөзүзүн эргиделе көргүскүнер болгаш лозуннар-биле эвес, а партияда боор турар ханы чаартылгаларга ооң хамаарылгазы база киржилгези-биле тодарадыр ужурлуг.

Оратор түңнелинде конференцияның ажылының аайын үе-чадазын партияның XXVIII съездизиниң соонда уламчылаар болза эки деп саналдаан.

Чоокта чаа Ленинградка эрткен «Россияның коммунистериниң эгелекчи съездизиниң» туружун «Авангард» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары В. А. Тюлькин чугаалаан.

Бис СЭКП-ниң кандыг-даа ындыг онзагай платформазы болбайн турар бис деп мелегээрин өөрүм менээ даалкан чүве деп, ол чугаалаан. «Россияның коммунистериниң эгелекчи съездизиниң» сорулгазы болза, Россияның Коммунистиг партиязын тургузары дээш аазартан өру угланган күштүг шимчээшкинниң организастаарында боор турган. Чүге дээрге бөдүүн коммунистерниң, партия эге организацияларының, ол ышкаш бүдүн регионнарның, областарның, районнарның партия организацияларының кыйгырыгларын төптүң деткимчезин албаан, төптен оларга хамаарыштыр дуза көргүспээн. Чугаа болза хамыктың мурнунда бистиң республиканың коммунистериниң организастыг каттыжыышкынын доозар дугайында, ук каттыжыышкынның чүгле СЭКП-ниң иштинге, чүгле чаңгыс аай программалыг, чүгле чаңгыс аай Уставтыг, чаңгыс аай партийжи билеттиг болдурар дугайында боор турар. Оон-биле чергелештир РКП-ниң тургузарының айтырыы чүгле организастыг айтырыглар-биле кызыгаарланмас ужурлуг. Бистиң партиявыста боор турар сандараашкынның байдалында бис аңаа-ла бөдүүн организастыг хевирлеишкин-биле кызыгаарланып шыдавас бис.

Эгелекчи шимчээшкин эң-не эгезинден тура чогум-на коммунистиг партияны тургузары дээш, ону чогум-на ленинчи үнделзиннерге тургузары дээш туржуп келген. Бис организастыг комитет-биле бот-баттарын бүгүн билчириниң байдалынга ажылдап келген бис. Ук комитет бо конференцияны белеткешкен, кол-кол чүүлдерге бис ниити туруштарга келген бис.

Кол чүве болза партияның сорулгаларын тодарадырында болур. Партияның херээ чүл, ажылчы чоннарны ол кайнаар аппар чорууру дээрзин тодарадырында болур. Чон аңаа бүзүрээр бе, ооң соо-биле чоруур бе, ооң ат-алдары бедиир бе дээрзи оон хамааржыр. Бөгүнгү үе-чадада партия эмин эрттир теорияже хандыкшаан, ол хирезинде ниитилелде болгаш партияда байдалды болур-чогууру-биле үнелеп көрбейн, ол талазы-биле сүме катпайн турар деп чамдык делегаттар конференция мурнунга чугаалап турганнар. Партияның политиктиг ажылын чогуур деңнелде деп санап болбас. Ол хамаанчок харын ук ажыл хожудап турар. Ынчангаш ниити айтырыгларны безин шиитпирлээр хамаанчок, чамдык тактиктиг айтырыгларны безин шиитпирлеп шыдавайн турар бис. Оон аңгыда, бистиң бодалывыс-биле алырга, партия дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээрде,- амгы үеде база чаа догматиктиг, альтернатива чок, догейлеңчек арганы ажыглап турар. Шаанда сайзыраңгай социализмге, камналгалыг экономикага, интенсификацияга альтернатива турбаан. Амгы үеде херек кырында боттандырып турар эде тургустунуушкунуң вариантызынга база-ла альтернатива чок боор турар. Кижи төрелгетениниң ниити эртине байлактары аңгының эртине байлактарындан артык болур ужурлуг, ынчангаш хамык-ла чүвени аңгының туружундан көөрү шын эвес дээр догматиктиг үзелге бис таарышпас бис. Ук үзелге, ук лозунга сылдан алгаш, партияны аңгылыг үзелдеи, аңгылыг туруштан хоорулдурарының оралдажыышкыны чоруп турар. Оон-биле чергелештир эде тургустунуушкунуң чоруп турары шын бе, кандыгыл, оон чогум сорулгалары күүсединнип турар бе, бөдүүн кижилерниң хөй нуруузунуң эрге-ажыктарынче угланган бе, азы ажылдап-даа, акша-даа «кылып» билир эвээш аңгыг кижилерниң эрге-ажыктарын камгалаан бе деп айтырыг база тургустунуп турар апарган. Оон ынай ниитилелдиң хамаатыларының [illegible] талазы-биле аңгылажыышкынының анализин партияның документилеринде чүге кылбайн турарыл? Ындыг анализтиң [illegible] чаа политиктиг күштер, оон иштинде СЭКП-ниң [illegible] тыптып турар болгай. Ындыглары демократтыжылганың [illegible] Демократтыжылгага [illegible] алгаш, олар партияны янзы-бүрү [illegible] кыдыг-кыдыгаар чок дискуссияларны албадап турарлар. Күш-ажылчы чон социал талазы-биле чөптүг эвес чорукту эки билир. Чогум-на ынчангаш ажылчыннар партиядан үнүп турар. Плюрализмни партияның иштинде база-ла догматиктиг ёзу-биле таныыбырлап турар.

Коммунистиг партияның амгы үеде кол сорулгазы болза сандараашкынның үезин ажып эртеринде болур деп, оратор уламчылаан.

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп лозун шын, чөптүг лозун. Ынчалза-даа партия Советтериниң составынга хөй-хөй кежигүннерин соңгуттуруп алза-даа, аңаа болунун шугумун чедир чорутпайн турар. Ынчангаш бүгү деңнелдериниң Советтеринге партийжи фракцияларның хөделиишкиннери чугула черни ээлээн турар ужурлуг.

Дүрген болгаш чиик орук күзээр, амыдыралды дүрген-не экижидип алыр дээр кижилерни СЭКП ТК-ның Чиигине секретары политиктиг туруш чок кижилер дээн болгай. Ынчаарга чоокку ийи-үш чыл иштинде чонга хөй чүүлдерни аазаан кижилерни кымнар деп адаарыл? Ол хуусаалары чеже-даа кежүрүп келзе, а аазаашкыннар күүсеттинмээн болгай. Экономиктиг политиканың үнделзин эргиидезинниң үезинде бөдүүн коммунистер-биле — бистер-биле чүге кым-даа сүмелешпес чувел? Партия база катап командылазын, база катап хамык чүвени уштап баштазын дивейн тур бис. Хамык ужур чүдел дээрге чогум түңнелдер дээш харыысалганы бодунга чүктээринде.

Түңнелинде ораторнуң чугаалааны болза: Россияның Коммунистиг партиязын тургузар дугайында айтырыг апрельде турганынга ышкаш эвес, ам көңгүс өске апарган. Ынчан Россия бюрозунуң кежигүннериниң болгаш ТК-ның секретарьларының хөй нуруузу аңаа удур турган болгай, ам болза олар удур эвес, чүүлдүзүнүн турар мындыг-дыр.

* * *

Забайкалье демир-оруунуң Читада локомотив депозунуң тепловоз машинизи В. Н. Ладыгин конференцияга бир дугаарында санал берген. Регионда эзы адырда тургустунган аар байдалдың дугайында бо индирге үнүп келген кижи бүрүзү чугаалап болур ийик. Партийжи шуулганга тус чер бүрүзүнүң эрге-ажылын колдадыр барымдаалай бээр болзувусса, оортан эки чүве үнмес.

Бистиң конференциявыс чуну шиитпирлээр ужурлугул? Ол айтырыгга харыылавышаан, оратор мынча деп чугаалаан: РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының тургустунганын бистиң конференциявыс чарлаар болгаш бодунуң удуртукчу органнарын соңгуур ужурлуг. Соңгулдааларны СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң соолуунде үеже соңгаарладыр дээн саналга ол удурланып чугаалаан. Чүге дээрге, Россияның Компартиязының делегациязы, өске бүгү делегациялар ышкаш, бодунуң удуртукчузу-биле СЭКП-ниң XXVIII съездизинге киржир ужурлуг.

Забайкальениң коммунистериниң хөй нуруузу СЭКП дээш туржуп турар, ооң адын солаар херээ чок. Бистер — ленинчи хевириниң чаартынган партиязы дээш, социалистиг шилилгениң болгаш коммунистиг перспективаның партиязы дээш туржуп турар бис. Партия болза ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын чүгле илергейлээр эвес, харын оларны камгалаар ужурлуг.

СЭКП-ниң ам болур съездизиниң сорулгаларының дугайында делегат чугаалаан болгаш чаа организациялар-биле кады ажылдажылганың оруктарын дилеп тывар херек деп айыткан.

Бодунуң чонунга болгаш Төрээн чуртунга бараан болурунуң идеяларынга үнделзилээн, бүгү кижилерни сырый каттыжарынче Забайкальениң коммунистериниң кыйгырыын партконференцияның болгаш съездиниң делегаттарынга, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарынга оратор дамчыткан.

В. И. Ленинниң [illegible] партияның Мурманск обкомунуң бирги секретары С. Л. Серокуров сагындырбышаан, мынча деп чугаалаан: амгы бо конференцияда болза Россияның коммунистериниң [illegible]. Амгы [illegible] айтырыгларга ол оон ынай доктааган. Оларның иштинде [illegible] айтырыг — Россияның Компартиязын тургузары оратор шиитпирлиг деткээн. РКП болза СЭКП-ниң составынга артар болгаш эвилелдешкен республикаларның компартиялары-биле деңэргелиг байдалдарга ажылдаар ужурлуг.

Саранскиниң «Резинотехника» заводунда партком секретары Н. Ф. Сульдяйкина бодалын ёзугаар алырга, партия эге организациязы ийиги чергениң организациязы болу берген ужуунда партияга кризис тургустунган. Партия эге организациязының болгаш ооң секретарының статузун партияга кедүрер чугулду СЭКП Уставынга быжыглаары оратор саналдаан.

Россияның Коммунистиг партиязын тургузар дугайында шиитпир РСФСР-ниң суверенитеди-биле холбаалыг болганда, ук шиитпир чөптүг херек болуп турар деп, Вологда областа Усть-Кубинскиниң ортумак школазының директорунуң оралакчызы Т. И. Лапакова чугаалаан. Бисте эки шиитпирлер хүлээп алдынып келген, ынчалзажок күүсеттинмейн турар, ынчангаш партияның авторитеди дыка кудулаан. Үзел-бодалдарның политиктиг янзы-бүрү хевирлиин хүлээп көөрү чугула, ынчаарга коммунистиг идеологиядан черле ойталап болбас. Келээге партия ажылының айтырыгларынче улуг кичээнгейни оратор угландырган.

Кежээки хуралга СЭКП ТК-ның секретары Ю. А. Манаенков даргалаан.

Бүгү-россияның партия конференциязын РСФСР-ниң коммунистериниң тургузукчу съездизи болдурар дугайында чагыгны барык миллион чурттакчылыг хоорайның коммунистериниң өмүнээзинден СЭКП Саратов хоорокомунуң бирги секретары, улус депутаттарының хоорай Совединиң даргазы В. Г. Головачев илередип чугаалаан. Ук турушту бүгү талазы-биле үнделзилеп бадыткаан.

Бирээде, РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинге хүлээп алганы тускай догуннаашкынның дугайында декларацияга, ол ышкаш ССРЭ-ниң Федерация чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралынга ооң идип үндүргени тускай догуннаашкынныг социалистиг күрүнелерниң эвилелиниң дугайында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң концепциязынга ол дөмей болуп турар дээрзин санал берикчизи тайылбырлаан. Ийиде, республиканың тургустунуп турар чаа күрүне структураларынга партийжи-политиктиг структуралар база дүүшкек, ол чорук болуушкуннарның чорудулгаларынга улам оперативтиг болгаш таарыштырыглалыг партийжи салдар чедирер арганы берип, кижилерниң амыдыралының байдалдарынга ону чоокшулаштырар.

Ук бодалды ханылатпышаан, Россияның Компартиязын тургузар чорук партийжи удуртулганы чагырып дужаар системаның кол элементизи болур төпчүткен командылалдың чепсээнден ниити регионал ботбашкартынышкынның чепсээ болдурар дээрзин оратор демдеглээн. Оон-биле чергелештир СЭКП-ниң чаа структуразы регионал партия организацияларының болгаш төптүң аразында харылзааларны чаңгыс аай политика-организастыг үнделзинге тургузар арганы бээр.

Россияның Компартиязының сорулгалары — кижи төрелгетениниң амгы үеде чедиишкиннериниң үнделзининге чаартынган социализм база коммунистиг келир үе болган турар ужурлуг. А тактиказы чүдел дизе, социализмниң идеалдарынга, марксизм-ленинизмниң чогаадыкчы ёзу-биле көөрүнге шынчы болуп турар болгаш РСФСР-ниң база ниитизи-биле чурттуң берге айтырыгларын кады шиитпирлээринге белен бүгү-ле хөй-ниити шимчээшкиннерни база каттыжыышкыннарны бир аай каттыштырарының оруктарын дилээри болур.

Конференцияның кол сорулгазы болза, янзы-бүрү туруштарның талалакчыларының аразында маргыжыышкыннарны хажыызынга арттырып кааш, ооңун болгаш коммунистерниң хөй кезииниң билиишкиниң база деткимчезин ап турар алыындан кедилиг чүүлдү тывары болур деп, СЭКП Ленинград обкомунуң бирги секретары Б. В. Гидаспов медеглээн.

Россияның Компартиязы эвилелдешкен республикаларның аразында эң-не радикалдыг болгаш демократчыг партиялардан бирээзи кылдыр [illegible] талалаар, эргижирээн хөй-ле кыйгырыглардан болгаш декларациялардан шуут адырлыр херек.

Россияның Компартиязының радикализми, ораторнуң бодалы-биле алырга, бүгү-ле адырларга, хамыктың мурнунда эвилелдешкен республикаларның аразында харылзааларның чаа системазын тургузарының талазынга илергейлеттингеш турар ужурлуг. Ажылчы чоннуң эрге-ажыктары дээш туржуп турар бүгү-ле республика партияларынга таарыжып болгу дег ындыг идеологияны ажылдап кылырынга ооң кичээнгейи угланган турар.

Конференцияның тургузукчу съездиже шилчидер дугайында саналды ол деткээн. Ол съезд чаа Компартияның Секретариадын-даа, ооң ТК-зының кежигүннерин-даа соңгуур эргелиг. Төп Комитеттиң составынга ажылчыннарның болгаш тараачыннарының эң-не белеткеттинген кезээниң, инженер-техниктиг ажылдакчыларның, чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлекчилерин колдады киирери эргежок чугула.

Ниитилелдиң бүгү-ле структураларының иштинден алыс бүдүжү болгаш хевиң-биле армия база флот күрүнениң эң-не чайынналчак символдары болуп турар деп, Приволжье-Урал шериг округунуң шериглериниң командылакчызы А. М. Макашов медеглээн. Күрүнени кым-на шуут үрээрин күзеп-дир, Чепсектиг Күштерни, ИХМ-ни болгаш Күрүнениң айыыл чок чоруун комитедин олар бактап эгелээр. Армия болгаш флот Эвилелге-даа база Россияга-даа херек. Ол кымга-даа билдингир.

Боттарының камгалакчыларынга хамаарыштыр, боттарының дайынчыларынга карамзыкаар болгаш кандыг-даа чонга ындыг билдиишкиннер болур патриотизмни база шериг хүлээлгени дорамчылап, кудумчу көөр кижилерге хамаарыштыр ТК-ның, Политбюроның болгаш чазактың төөмча чогунга армияның база флоттуң коммунистери харааддап турар.

Шериг албанныгларының болгаш оларның өг-бүлелериниң социал-амыдырал байдалдарының экижидеринче санал берикчизи улуг кичээнгейни угландырган.

Совет Армияның дайынчыларының патриотизмге, интернационализмге, ленинизмге кижизиттинген дээрзин оратор түңнелинде демдеглээн.

Бистиң партиявысты кандыг кылдыр көөрүн күзээр бис? Ол айтырыгга СЭКП Обнинск хоорокомунуң бирги секретары Г. Н. Склер мынчаар харыылаан: ханы демократчы, политиктиг организацияга ботбашкартынычы. Партия болза бодун шүгүмчүлекчи ёзу-биле үнелеп, бодунуң эпчеглериниң болгаш частырыгларының дугайында шынны чугаалап билген турар ужурлуг. Саттыныкчы-хээлиленикчи, эрге-чагырганы соора ажыглаар, ямбызырак, мораль норма-чижектерин үрээр чоруктар-биле ооң ат-алдарын бужартадыр кижилерден адырлыр херек.

Партияның иштики амыдыралының кол дүрүмүнүң талазы-биле бодунуң бодалын делегат чугаалаан. Устав партийжи массаларга боттуг эрге-чагырганы бээр ужурлуг. Чүгле коммунистер боттары партия талазы-биле эжиниң салым-чуузун шиитпирлеп, ону камгалап база бодунуң туружу дээш туржуп шыдаар тодаргай аргаларлыг болур ужурлуг. Партиядан коммунистерни чөптүг эвес үндүрер чоруктарның чижектерин ол чугаалаан.

Россияның Компартиязын тургузар дугайында боттарының күзелин бодунуң бүдүрүлгезиниң ажылчыннары илередип турар дээрзин Татарияда Зеленодольскиниң А. М. Горький аттыг заводунуң судосборщиктер бригадири Е. И. Яркин чугаалаан. Оон-биле чергелештир партийжи чаңгыс эпти камгалаар сорулга-биле бүгү-ле компартияларны СЭКП-ниң республика партия организациялары кылдыр эде аазар санал-биле XXVIII съездиге келирин бодунуң кады ажылдап турар эштериниң мурнундан кыйгырган. Оларның кайызы-даа тускайлан болур ужурлуг болбайн дээн.

СЭКП-ниң ат-алдарының кудулаашкынының чылдагааннарының дугайында бодалдарга ол доктааган. Партия [illegible] организастап база мобилизастап шыдаар турар ужурлуг дээрзин ол тайылбырлаан. Күрүнениң Октябрь соолуунде төөгүзүнде социал-экономиктиг чамдык чедиишкиннерин дес-дараалаштыр ол санавышаан, ниитилелге СЭКП-ниң ролю-биле ону холбаштырып чугаалаан. Бистер ам-даа ажылдап шыдаар бис, ынчалзажок өске өөлеривис та чүге чүве ыштаашпастар-дыр деп, ол медеглээн.

Партия кончуг берге үени чурттап эртип турар деп, СЭКП Кемерово обкомунуң бирги секретары А. Г. Мельников чугаалаан. Ында чылдагааннар эвээш эвес. Ол дээрге ажыл-херектиң тактиказында частырыглар-дыр, чаа ниитилел тургустунуушкунунуң ленинчи шынчы орукундан партияны ол частырыглар аттыктырып кааш, ол дээрге сталинизмниң чылдарында болдунган чонга улуг аар кемниг үүлгедиглер-дир. Ол дээрге партияның хөй-хөй кежигүннеринге, оон иштинде удуртукчу ажылдакчыларга хамааржыр, таптаашкын үезиниң мөзү-шынар талазы-биле бузулдаашкыны, саттынычы-хээлиленикчи, социал чөптүг эвес болгаш угаан-сарыыл чок чоруктар-дыр. Ол дээрге шиитпирлерни хүлээп алырынга кадыг-дошкун чүдүлгениң ужуу-дур. Ол дээрге коммунистиг үзел-бодалдарны барымдаалавайн, партия кежигүннериниң саны сарыын чогу-биле улгаттырганы-дыр. Ындыг аңзылыг чылдагааннарны оон даа ынай уламчылап болур. Оон анализтеп көөр херек, оон чогуур түңнелдер үндүрер.

Массаларны политиктиг — эде тургустунуушкунун эрткен чылдарының чугула чедиишкиннери болган партияга, коммунист бүрүзүнге ол чаа-чаа негелделерни салып турар. Ол айтырыгга оратор доктааган.

Кузбасстың шахтерларының эрткен чылдагы ажыл соксаашкынының чылдагааны хевиы-биле аналистээш, бажыгып турар ажылчын шимчээшкинче партия улуг кичээнгейни салып ужурлуг, деп түңнелге оратор келген.

Июнь 21-де конференция ажылын тургузуплээн.

* * *

Конференцияның делегаттары кежээ В. И. Лениниң Мавзолейинге чечектер салган.

Конференцияны партияның дээди органы кылдыр эде шилчиткен деп чүве Коммунистиг партияның төөгүзүнге барык 80 чыл дургузунда туруп көрбээн. Төөгүге мындыг болуушкун 1912 чылда партияның алдыгы Бүгү-россия конференциязынга турган.

Россияның партия конференциязының июнь 20-де эртенги хуралынга делегаттар, республиканың партия организацияларының коммунистериниң хөй кезииниң тура-соруун илеретпишаан, олар оон бүгү крайларын, областарын бүрүн төлээлеп келгенин болгаш эргежок чугула бүрүн эргелиг боор турарын барымдаалааш, Россияның партия конференциязын РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының съездизи кылдыр хоойлужудуп шилчидер деп шиитпирлээш, ол айтырыгны делегат бүрүзүнүң адын барымдаалап бадылаан.

Ынчалзажок ол улуг харысалгалыг шиитпирни хүлээп алырының мурнунда делегаттар процедурлуг болгаш өске-даа айтырыгларны сайгарып чугаалажып көрген. Чижээ, элээн каш девискээрлерниң төлээлекчилериниң даасканын ёзугаар Москва университединиң доцентизи Г. К. Ребров Россияның улус депутаттарының бирги Съездизинде эрге-чагырга дугайында декретти чугаалажып турары-биле холбаштыр оон коммунист депутаттарынга үндүрген кыйгырыгны номчаан. Күш-ажылчы коллективтерге партия организацияларын дүжүрерин, армияны, КАК база ИХМ органнарын [illegible]. Кыйгырыгның авторларының санал турары-биле алырга, ындыг базым партияны [illegible] угланган, болгаш чуртта политиктиг байдалды божаништырынга салдар чедирер. Шак ындыг хемчеглер [illegible] болгаш бүгү демократчы [illegible] ойталаашкыны болур ийик.

Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинге ол кыйгырыгны дамчыдыр бээр делегаттың чорудар дугайында санал берген. Бо айтырыгга делегаттар чаңгыс аай бодалдан кээп турган. Янзы-бүрү саналдарны чугаалаан. [illegible] СЭКП ТК-ның Чиигине секретары бадыткаан деп саналдаан.

М. С. Горбачев дыңналдыр берген, чүве чугаалаан.

Ол мынча дээн: [illegible] секретарьларының менээ келгениниң соонда, бис бо айтырыгны чугаалажып, санал-оналдап сүмелешкен. Мен декрет төлевилелиниң талазы-биле Б. Н. Ельцин-биле беседалаштым. Шүгүмчүлелдиг чүүлдерни база чугаалаан чүве. Мен бодаарымга, ол документ ам-даа «чиг» байдалдыг.

Оон эрткеш, ындыг айтырыгларны [illegible]. Шак ындыг чүүлдер дугайында чугаа болган чүве. Бот-боттарывысты билчип алган бис деп айтыр аазап. Шак ол санал-онал солчулгазының үезинде Россия Федерациязының улус депутаттары-биле чугаалажыр, санал-оналын алыр херек болган. [illegible] Ельцин база бар.

Катаптап тур мен [illegible] бо талазы-биле мээң бодалым тодаргай. Ону мен дүүн-не чугаалаан мен. Ам база тодаргайы-биле чугаалап болур мен, ол документиниң [illegible] дугайында айтырыгны Дээди Советке чугаалажып турган-на болгай.

Оон аңгыда, Эвилел дугайында деңгей пактынынга ол база [illegible] апаар. ССРЭ-ниң улус депутаттары ону төлевилелдиң авторларынга база чугаалаан. [illegible]

Бир удур [illegible] болган деп айтыр алдын. Амгы-амгы санал-оналдарны дыңнаан, оон соонда депутаттар-биле ажылдаарын уламчылаан. Бо ажылдың үнделзининге харысалгалыг чугаалажып көөрүшкүн болур боор деп бодай-дыр мен.

Бо дугайын чүге чугаалап тур сен дээр болза, чүге дээрге СЭКП ТК-ның Чиигине секретары кандыг-ла-бир «чайгылыышкынга», «[illegible]» алзыпкан деп эштер бодавазын дээш. Мен бодап көөрүмге, эштер Чиигине секретарьны, чурттуң Президентизин чиик көрүп турар ышкаш. Чугаа болза мээң тодаргай бодумнуң дугайында эвес ышкажыл. Даарта, ол, ол ийи хонгаш, өске Чиигине секретарь азы партияның Даргазы оларны чалавас. Кандыг-бир бодалды, оон эрткеш «бурууладымышкынның» чугаалазыының мурнунда дыка хойну билип алыры, сайгарып көөрү чугула, аңаа-ла дужа-келбиже салып болбас болгай. Төөгүнүң мындыг эргилделиг үе-чадазында удуртулгаже эвил үндүрүп турар кижилеринге конференцияларга, партия съездилеринге, улус депутаттарының съездилеринге мындыг хамаарыдыглыг болур болзувусса, бис бузалып, баксыраарлар өскээр кайнаар-даа барып шыдавас бис. Мону силерге мен балыткалдыг чугаалап тур мен. (Алгыш частааашкын).

Ынчангаш мен бо санал-онал солчулгазының мурнунда-ла боор турган санал-онал солчулгазының [illegible] ажылдарының дугайында бодумнуң бодалдарымны чугаалап тур мен. Ынчалзажок революцияны дамчыдып бээр бе, чок бе деп айтырыгны съезд шиитпирлээр эргелиг. Мен бодаарымга, съезд, делегация [illegible] дугайында бадылаар каапты ышкаш. Чугаа болза ам декларацияны [illegible] мурнунда ону маназ чугаалажып көөрүнүң дугайында чоруп турар. Мен бодаарымга, карышкактыг чүүл мында дээ.

Съезд оон тайылбыр медеглелин кичээнгейже ап көрген болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинче [illegible] чорутпас деп шиитпирлээн.

Даргалакчы А. И. Лукьянов Россияның партия конференциязының Мандат комиссиязының илеткели талазы-биле оон даргазы Г. М. Хозыревке сөс берген.

Мандат комиссиязының илеткелиниң соонда чалаткан 300 ажылчыннарга [illegible] делегаттың чөптүүнүң талазы-биле маргылдаа үнген. Чижээ, комиссияның ол талазы кандыг документилерге [illegible] ажылдакчыларының кандидатураларын конференцияга чугаалажып [illegible] айтырыгларны [illegible].

(Уламчызы 2-ги арынга).

РОССИЯНЫҢ КОММУНИСТЕРИ: шилип алыышкынның үези

(Төнчүзү. Эгезин 1-ги арында).

Маргылдааны чадаткан ажылчыннарның мурнундан Кинель депозунуң машинист-инструктору **С. П. Яковлевтиң** медегелдиниң соонда шиитпирлээрниче кирген. Медегелде ажылчыннарга бүрүн эргелиг делегат эргени тывсыр айтырыын сайгарбайн, бир эвес ажылчыннар конференцияга [illegible] болур дээн болзаар болза, оларга чөвүлежир эргени бериин айыткан.

Ажылчыннарның медегелдин алыш чадаашкынныг-биле хүлээп алган болгаш оларга чөвүлежир санал-онаалга кирижир эргени тывсыр, документилерни бээр деп шиитпирлээн.

РКП-ның тургузарының эргежок чугулазын айыткыш, Харов областың Дзержинский аттыг колхозунуң парткомунуң секретары **Л. Н. Ишуктуң** чугаалааны болза, Россияның Компартиязының кол сорулгаларының бирээзи болза, СЭКП-ны быжыглаары, оон хуралдарын сырый каттыштырары боор турар. Анаа чорук, эш хуузунуң [illegible] эргежок чугула.

РКП-ның үндезини эге организация болур. Ынчангаш партияның ол звенозунуң айтырыгларынга санал берген делегат чугула кичээнгейни салган. Ол херек кырында эге организацияларының бүгү ажыл-чорудулгазынга, оларның санхээ хандырылгазынга делгерренгей доктааган. РКП-ның девискээр-бүдүрүлге принцивин ёзугаар тургустунар, ол болза оон кол принциптериниң бирээзи болур ужурлуг деп, партком секретары болуунуң ажыл-агыйының чижээнге даянып чугаалаан.

Бир эвес бис заводтардан, тудуглардан, фермалардан чоруй баар болзувусса, бистиң орнувусту кым ээлээрил деп айтырыгаш, оратор ук айтырыынга бодунга мынча деп харылаан: бис мынчан өске партияларның салдарынга кижилерни дужаал бергенивис ол апаар.

Амгы үеде РКП-ның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны болза, идеологтуг ажыл болган турар ужурлуг. Ук ажыл амыа хожудап турар. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары В. А. Медведевче нигирден хая көрүнгеш, бир эвес келзэде байдал Москвада Арбатта мышкаш мындыг боор турган болза, бүгү чурт аштап эгелээн турар ийик деп, колхозчу чугаалаан. Идеологтуг ажылга аткаарлаашкынның кым болдурганыл, кым сагыш-сеткилди дүвүредип турарыл, ук дүвүрээзин партияга хора чедирип турар деп мээң сонгулда округумнуң коммунистери санап турар деп, делегат медеглээн. Идеология ажылын харылап турар партия ТК-ның Политбюрозунуң кежигүнүнүң отчёдун СЭКП-ниң XXVIII съездизинге дыңнаары эргежок чугула деп, партком секретары санаан.

Аныяктар-биле ажылга, улус өөредилгезиниң шынарын бедидилгениң оруктарынга, культура алырын хөгжүдээринге, Россия комсомолу-биле сырый кады ажылдаарының эргежок чугулазынга ук саналда улуг кичээнгейни салган.

Рынок экономиказынче шилчиишкинниң чазак концепциязы-биле холбаштыр кедээ ишчилерниң сагыш човаашкыны ниитизин тодаргай дыңналган. Кедээде байдал дугайында резолюцияны аграр делегаттарының бөлүү белеткээн. Ук резолюцияны съездиге хүлээп алырын колхозчу коммунистерниң төлээлекчизи саналдаан.

Оон соонда коммунистер Мандат комиссиязының кылып кергени, Россияның партия конференциязының делегаттарының бүрүн эргелерин батылаан.

Оон ынай съезд хүн чурумунуң айтырыгларын чугаалажып көөрүн уламчылаан. РСФСР-ниң коммунистериниң төлээлекчилери [illegible] эвес чидиг айтырыгларны көрүп турар М. С. Горбачевтуң илеткелин, ээрнинин илеткелдерни, дискуссия үезинде болган санал-оналдарны бүгү талазындан анализтеп көрүп турар. Чижээ, ынаа хөй делегаттар оон мурнуу чарынында А. И. Колгановтуң тургускан айтырыгже катап-катап ээп кээп турганнар, чүл дээрге амгы үеде чүү чүве онза чугула: РКП-ның дээди органнарын тургузары онза чугула бе азы съезд эргени алган партийжи чыыштың дээштиг коммунистиг политиканы ажылдап кылырынга ажылдаары онза чугула бе дээрзин чугаалап турганнар. Шак мындыг улуг айтырыгларның саны дискуссия үезинде удаа көвүдеп турган.

Партияның политиктиг болгаш ажыл-агый сорулгалары [illegible] СЭКП Якут обкомунуң бирги секретары **Ю. Н. Прокопьев** автономнуг республиканың коммунистери Россияның Компартиязын тургузар дугайында айтырыгны шагдан бээр көдүрүп келген деп чугаалаан. Ынчаарга ТК-ның бир Пленумунга СЭКП ТК-ның Россия бюрозун тургузар дугайында кезик-чамдык шиитпир хүлээп алыныгай. Республиканың хөй-хөй коммунистери анаа таарымаан. Чурттуң болгаш партияның мурнунга тургустунуп кээп турган чидиг айтырыглар мындыг янзылыг чедир шиитпирлеттинмейн келген.

Боол турар болуушкуннарның база тургустунуп кээп турар айтырыгларны үнелеп көөрүнден партия чүге хожудап база чогуур хемчеглерни дарый албайн турарынга хамаарыштыр болуунуң бодалдарын ол чугаалаан. Чүге дээрге эде тургустунуушкунга баш удур кандыг-даа теориктиг болгаш практиктиг белеткел чок келген. Оон ужурундан янзы-бүрү чайгылыышкыннар, харын-даа социализмни хүлээп көрбес чоруктар тургустунуп кээп турар. Чамдык кижилер сталинчи эртген үе-биле калы чурттуң бүгү мөзүктүг чүүлдерин хөме шаап турүп бергеи. Ынчаарга кандыг-даа идеал чок, үнелиг чүүлдери чок ниитилелдиң келир үези база-ла чок болур.

Партияның ат-алдарының кошкааныының база бир чылдагааны болза, партия организацияларының органнакчы болгаш тайылбырлакчы ажылының кошкааны-да деп, ол санаан. Чер бүрүзүнде колдуунда мындыг. Ынчаарга кол-ла бүрүү СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң, Секретариатының болгаш ТК аппаратының ажылының сталинчи болгаш методунун кошкааны-да болур. Ажылды ниитилештирип түннээр, таарыштырып чорудар чүүлдер чок боол турар. Ындыг болганда, чер-черде партия организациялары боттары-ла мугалыыл турар. Бир-бирде болаг көөрге, ТК-ның секретарьлары Чиигиже секретарь чүве чугаалап бербес чүве болза ажылдап билбес хевирлиг шыкааш кылыр-даа сагындырлыр.

Оратор СЭКП Уставының телевилелиге чамдык эдилгелерни саналдап киирген. Автономнуг республикалар федерациянга суверенниг Совет Социалистиг Республика статузун алган турар ужурлуг деп саналдаан.

Стерлитамакта «Сода» бүдүрүлге каттыжышкынының токары **Н. Т. Машутин** Башкирияның делегациязының емүнээзинден РКП-ның тургусканын деткип турарын медеглээн. Пленумга сонгуткан СЭКП-ниң Россия бюрозу бодунуң составының болгаш структуразының талазы-биле РСФСР-ниң партия органнаашкынарының политиктиг база этниктиг янзы-бүрү байдалдарын илеретпейн турган. Россияның Коммунистиг партиязы хөй националдыг РСФСР-ниң бүгү дешпилгелиг күштерин каттыштырып шыдаар дээрзинге бүзүрелин ол илеретеен. РКП демократтыг күрүнени тургузарының болгаш хөй партиялыг чорукту конституция ёзугаар хүлээп көөрүнүн магадылалы болур. Бүгү-ле эки чүүлдерни өөренип көөр болгаш ажыглаар херек. Ынчангаш Башкирияның партия организациязы демократты болгаш марксистчи платформаларның саналдап турар чүүлдеринден дөзүзү-биле ойталавайн турар деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Хуралдың даргазы президиумга келген бижикти номчаан. Июнь 19-та Россияның партия эге организацияларының чөвүлели тургустунган. Ында РСФСР-ниң 28 девискээр черлеринден 189 делегат бактаап кирген. Ук чөвүлелдиң мурнундан чүве чугаалаары-биле чуък машиналары бүдүрер талазы-биле Кама каттыжышкынынга партком секретары **В. А. Вылегжанинге** сөс бээрин дилээн болган.

Дилегни хандырган. Россияның Компартиязының талазы-биле шиитпирлер хүлээп алыр бетинде чуртта болгаш республикада амгы байдалды [illegible]. Бо чыл дургузунда республиканың [illegible] РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи тургустунган. Россия Федерациязының суверенитединиң дугайында декларация хүлээп алыныган. Эрге-чагырга дугайында декрет колдуунда хүлээп алыныган, байдал ындыг боор турза-даа бо дааза РСФСР-ниң улус депутаттарын коммунистерниң болуушпайн турары, кончуг шын эвес. Кужениншкинниң бир демниң каттыштырылган тургаш, программалыг бурунгаларын ажылдап кылыры, оларны кандыг янзылыг боттандырарын Россия парламентизи-биле кады чер-черге хандыр бодап көөрү чугула деп, ол санаан.

РКП кандыг девиралыг болурунуң дугайында бодалдарын ол илереткен. Сувереннг социализмниг республикаларның эвилелиниң дугайында тезис чарлаттынган чүве болганда, СЭКП-ниң структуразын база-ла анаа дүүштүр эде тургузары чайлаш чок апаар. Ол — эвилеледешкен республикаларның коммунистериниң эвилели-даа болу бээр чадавас. Бо бүгү айтырыгларны СЭКП-ниң удавас болур съездизи шиитпирлээр апаар, мындыг болзажок узамдыктырып турбайн. РКП-ның удуртукчу органнарын сонгуур талазы-биле оргкомитетти тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алза чогуур. Амгы үеде СЭКП-ден колдуунда ажылчыннар үнүп чоруп турар, партияны ажылчын агымын, бүгү ажылчы чонун партияны болдурар дээш бүгү чүүлдерни кылыр херек.

Эде тургустунуушкундан маңаан түннелдеривис чедип алдынмаан деп, «Бийскэнергомаш» каттыжышкынының контролеру **О. А. Акимкина** чугаалаан. Харын-даа мырыңай амыдырал деңнели кудулаан, корум-чурум кошкаан, партия бооу бүгү талалардан чөптүг, чөптүг эвес-даа шүгүмчүлелге таваржып турар. Оон бодалы-биле, ол дээрге СЭКП-ниң демократчыдылгазының эде тургустунуушкундан чыдып калганының түңнели.

Эрге-чагырганы аппаратка туттпайн, сонгулдалыг органнарже дамчыдып бээр үе келген. Чүгле ленинчи партия бодунуң туружун эде көрүп, күштерин мөөннеп болур.

РСФСР-ниң Компартиязы тургустунар ужурлуг. СЭКП-ниң Уставы болгаш Программазы — бүгүдениң хоойлузу, мынчалза-даа республика бүрүзү бодунуң эң чугула амыдыралчы сорулгаларын боду шиитпирлээр ужурлуг. Бир эвес Россияның Компартиязы кижилер дугайында сагыш човаар болза, ол чонуң партиязы болур.

Чаа партиялар боттарының идеологиязын сыгап, коммунистерни карартып турарлар. А бистер анаа ангалап бергенбис. Ынчаарга ам бистиң эртемденнеривис, теоретиктеривис, идеологтарывыс кайыл? Бистер эрге-чагырга дээш туржуп турар бис, мынчалза-даа келир үевис — аныяктар дээш турушпайн турар. Оларны өске идеологтар холга ап турарлар.

Чугаазының төнчүзүнде Акимкина чангыс талалыг ажык-чарны шүгүмчүлээн. Театр, кино чогаалдарында, парлалга арыннарында күш-ажылдың кижизи читкен. Хөй сөстүң херээ чок, эки ажылдаар херек.

Партиже халдааашкыннар бодап алганын ёзугаар чоорту — баштай кадрлардан эгелээн, ам партияның өнчү-хөреңгизин хавырып алыр деп [illegible] үнүп турар. Тургустунган байдалды анализтеп тура СЭКП Краснодар крайкомунуң бирги секретары **И. К. Полозков** шак ындыг түңнелге келген. Ол бүгү СЭКП-ниң иштиниң чарар дээш организастыг чорудуп турар деделиишкиннер дээрзин ол демдеглээн. Оон бодалы-биле алырга, Төп Комитет ында эрттир Политбюрога бүзүреп олурар. СЭКП ТК-ның РСФСР талазы-биле Бюрозу ажылдавайн турган. Партияның чер-черлерде комитеттери дээди политиктиг удуртулганың ажылында коллективтиг методтарын [illegible] турарлар.

Ажыл-агыйны [illegible] маанда. Советтер эрге-чагырганы [illegible] ажыл-агый айтырыгларын [illegible] экономиктиг [illegible] партияның үнүн чайлаарынга чедирген. Бо чорук экономиканың болгаш чурттуң хожудаашкынынга, эде тургустунуушкунга бүдүмче чок болурунуң кол чылдагааннарының бирээзи болган.

Ораторнуң бодалы-биле алырга, коммунистер партиязы болуп турган бүгү-ле четпестер дээш буруузунуушкундан адырлыр болза эки.

Советтерге коммунистерниң ажылынга хамаарыштыр чүве чугаалап тура, ол мынча дээн: кайы-даа чурттуң кандыг-даа партиязы политиктиг эрге-чагырга дээш, азы болуунуң төлээлерин күрүне эрге-чагырганың сонгулда-биле эрттирип албышаан, анаа салдарлыг болуру дээш туржуп турар. Ол эргени бистиң партиявыс база шиңгээдир апаар.

СЭКП нарын, берге байдалды чурттап эртип турар. Бөгүн төөгүлүг шилип алыышкынны кылыр апарган: азы коммунистиг партияны камгалап алыр ийикпе, азы ону хөөп каар бис. Шак мынчаар болуунуң саналын Курганның область партия организациязының контроль-ревизия комиссиязының даргазы **В. Ф. Хоконин** эгелээн. Кижилер партияны чаартынган болгаш каттышкан кылдыр көрүксеп турарлар.

Россияның Компартиязын тургузары—СЭКП-ниң ат-алдарын баксырадыр деп болаар кижилер чазып турарлар. Айыылды бо талаадан эвес, а ТК боду багай ажылдап турарындан манап болур. Анаа үчени партияның XXVIII съездизи бээр апаар. Россия коммунистериниң съездизиниң сорулгазы — республикада тургустунган байдалды сайгарып алыры, бууралдан уштунуп үнериниң тодаргай программазын ажылдап кылыры.

Партия кандыг болурул деп кижи бүрүзүн дүвүредип турар айтырыгга харыыларын Магаданның пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы **Ю. П. Копылов** оралдашкан. Оон саналы-биле, партия күш-ажылдың кижилеринге даянып, оларның сонуургалдарын, эрге-ажыын камгалаар ужурлуг. Бүгү ажыл-ишчилериниң негелде-херегледерин камгалап турар партия парламент партиязы болбас, ол ажылдакчы партия болур, авангардчы деп чүгле чон ону адап болур.

Оон бодалы-биле шак мындыг партия девискээр-бүдүрүлге принцивин ёзугаар тургустунар ужурлуг. Партийжи бюрократияның дорт партийжи демократияже, бүгү-ниитиниң хостуг сайгарылгазынче шилчээш, тиилеп болур. Конференция болгаш съезд делегаттарының эргелерин отчёттуг үе дургузунда оларга арттырып бээри чугула. Хүлээп ап турар шиитпирлер дээш олардан айтырар апаар.

Партийжи теоретиктер бөлүүн коммунистерге «плюрализм», «консенсус», «альтернатива» дээн ышкаш, шаптылангган сөстерден өске чүнү-даа бербейн турар. Ол бүгү улустуң сагыжынга четпес, херек кырында олар баксырап бар чыдар амыдыралды көрүп турарлар. Ажылчын аңгының төлээзи ниитилел болгаш партияны талалка чедирген дээш СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Политбюронуң кежигүн бүрүзүнден хууда харысалганы негээрин чөптүг чүүл деп көрүп турар.

Конференция даргазы Украинаның Компартиязының XXVIII съездизиниң киржикчилеринден байырлыг телеграмманы номчаан. Ында Россия чонуң СЭКП-ниң ат-алдарының катап көдүрлүрүнге, чангыс эвилелге болгаш сырый каттыжарынга салдар чедирер дээрзинге бүзүрелди илергейлээн.

Чапсар соонда хурал даргазы конференция киржикчилеринге РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң эрге-чагырга дугайында декредиинге хамаарышкан кыска дыңнадыгны ыыткан.

Оон соонда сөстү СЭКП Краснодар крайкомунуң бирги секретары, улус депутаттарының край Совединиң даргазы **О. С. Шенинге** берген. РКП-ның XII съездизинге В. И. Ленинниң политиктиг тургузугга чамдык өскерилгелерни болап тывары дугайында чагаазын сагындырбышаан, ол сүме ам-даа үткээзин чидирбээн дээрзин айыткан. Эде тургустунуушкунну канчап эчизинге чедир боттандырарыл, чаартылганың оруунче ниитилелди канчаар углаарыл? Чиик харылар чок. Теорияда догматизм-биле, политикада волюнтаризм-биле партия шыгыы, ленинчи ёзу-биле демисежип, марксизм-ленинизмниң хөгжүп турар методологиязынга болгаш ниитилел бодаашкынының делегей дуржулгазынга даянып турарын бүзүрелдиг-биле чугаалаан.

Ийе, 1985 чыл соонда-даа чактыгылар тыргэн деп, делегат чугаалаан. Четпес чүүлдериниң боттуг анализин берүнде бистер кылып чадап турар бис, ону бот-боттарын тыртпарлажырынче угландырбайн, а шын орукту тодарадырынче, кичээнгейинче угландырза эки.

Россияның Компартиязының тургустунары — үениң негелдези, эргежок чугула чүүл. Ол социализм дээш туржур, партийжи массаларның күзээлин барымдаалаар, тодаргай программалыг, политикага салдар чедиреринге коммунистерге боттуг аргаларны тургузар ужурлуг.

Сөс алган оратор партийже халдаашкыннарны шыгыы бүрүү шапкаш, партийжи эштежилгениң быжыглаарын саналдаан. Чамдыкта эш хуузунуң шүгүмчүлелиниң орнунга, оон иштинде Чиигине секретарьның адресинче-даа, үндезин чок шуугаазын буруудадышкын дыңналы бээрин ол демдеглээн. Ындыг сөстерниң авторларының хууда камгалалы — ол дээрге чурттуң, чонуң база партияның камгалалы эвес-тир.

Партия болгаш федерация айтырыглары — бо бүгүн эвес чугула айтырыгларның дугайын СЭКП Чечен-Ингуш обкомунуң бирги секретары, Чечен-Ингуш АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Д. Г. Завгаев** чугаалаан. Чеже-даа ажыдыышкыннар турза, чүгле партия хөй националдыг чуртту каттыштырып турар чангыс күш партия деп, ол медеглээн. Ону ол бодунуң девискээриниң чижээнге көргускен. Чаартынган федерацияның байдалдарында партияның айтырыгларын өөренип көөрүн ол СЭКП-ниң шинчилел төптерин, Төп Комитетти дилээн. Теориядан озалдап калгаш, практикага база мындыг болуп турарын ол чугаалаан.

Партияда национал тургузуглар боттуг чүүл апарган. Оларга кандыг хамаарылга турарыл? Демократтыг федерация байдалдарында партияның ажыл-чорудулгазының доктриназын эртем ёзузу-биле шыгыы ажылдап кылыры чугула деп, ол санап турар. Литва-биле байдалдың мурнунда СЭКП тургузуунуң системазынга национал-культура талазы-биле онзагай чүүлдерни барымдаалаарының вариантыларын төп саналдавайн турган. Партияның иштики амыдыралынче кежигүн эвестер холгаарлап, партияга болуп турар болушкуннарның өөскүдүкчүзү апарганда, ол кончуг чугула. Ол СЭКП-ниң автономиялар-да концепциязын хевирлээр талазы-биле съездиниң ажылчын бөлүүн тургузарын ол саналдаан. Республикаларның киирген саналдары-биле ону немеп [illegible].

(Хүн айтырыының талазы-биле санал бээри уламчылап турар).

Россияның партия конференциязының Мандат комиссиязының даргазы Г. М. ХОДЫРЕВТИҢ илеткели

Хүндүлүг эштер делегаттар!

Россияның партия конференциязынга силерниң сонгааныңар Мандат комиссиязы оон [illegible] хүлээлгелеринге хамаарышкан бөлүк айтырыглары дугайында чугаалажып көрген болгаш даргалынга чүүлдериниң дугайында силерге илеткээр-дир.

Россияның коммунистериниң конференциязы совет ниитилелдиң хөгжүлдезиниң эң нарын, берге үе-чазазында чыылган. Россия Федерациязынга эде тургустунуушкун чорудулгаларының улам-ниитигы хөгжүлдезинге, ол ышкаш бүгү чуртта ниитилел-политиктиг байдалдың хөгжүлдезинге амыдыралчы чугула ужур-дузалыг шиитпирлерни конференция хүлээп алыр сорулгалыг. Конференцияның мындыг чугула ужур-дузазы бистиң партиявыста РСФСР-ниң парторганизацияларының байдалы-биле, ССР Эвилелиниң салым-чолунга республиканың сырый каттыштырыкчы ролю-биле хамыктың мурнунда тодаргайлаттынып турар.

Делегаттарның кижи бүрүзүнге онаашкан төөгүлүг харысалганы медереп билбишаан, СЭКП-ниң Россияда бүгү организацияларынга күштүг эң чугула шиитпирлерни Россияның партия конференциязының хүлээп алыр эргезиниң дугайында айтырыгны онза кичээнгей-биле чугаалажып көөрү эргежок чугула.

Конференцияны чыылдырар дугайында доктаалды СЭКП ТК-ның март (1990 ч.) Пленумунуң хүлээп алганы билдингир болгай. Ынчалзажок оон бүрүн эрге-хүлээлгелерин Пленум мынчаарда тодаргайлаваан. Ук эрге-хүлээлгелер СЭКП-ниң амгы күштүг Уставының норма-чижектери-биле база тодаргайлаттынмаан. Ынчаарга хүн чурумунда кирген айтырыгларның [illegible] партийжи дээди орган болур конференцияның, херек кырында партийжи съездиниң калбак эргелериниң барын херечилеп турар-дыр.

Мандат комиссиязы бо айтырыгны тодаргай чугаалажып көрген болгаш Россияның Компартиязының организастап тургузар, оон удуртукчу органнарын сонгуур дугайында шиитпирни хүлээп алырынга эргежок чугула бүгү бүрүн эргелер Россияның амгы партия конференциязында бар деп түңнелди бир эп-сеткилдиг кылдывыс. Ынчангаш даараазында саналдар кичээнгейге хүлээп алдынган.

Бирээде, төөгүнүң дуржулгазының барыдыр. Ол 1912 чылдың январьда болдунган болгаш Бүгү-россияның алдыгы партия конференциязының ажылы-биле холбашкан. Ынчаарда чамдык чылдагааннарның ужурунда конференцияның дүрүм ёзугаар байдалының болгаш эргелериниң дугайында айтырыг база тургустунган. В. И. Ленинниң кылган илеткелинге ол айтырыг тускай көрдүнген турган. Партияның дээди органы кылдыр конференцияны санаарының эргежок чугулазын болгаш болдунар аргалыын ол бүзүрелдиг бадыткап көргүскен. Ындыг базымның политиктиг чугулазының дугайында айыткан барымдаалар, ол ышкаш мынчаарда Россияга турган барык бүгү партия организациялары төлээлекчилерин конференцияже чорутканы шиитпирлиг ужур-дузалыг болган. Ол барымдааларны конференция четчир деп хүлээп көрген болгаш Россияның партийжи күштериниң дээди органы болур бүрүн эрге-биле демдеглеттинген.

Ынчангаш конференцияның бүрүн эргелериниң дээди орган болур сорулгазы бистиң партиявыска чангыс эвес удаа тургустунуп турары ол дүр. Ындыг оруу-биле чоруурунун мораль талазы-биле эргезин ол бистерге берип турар. Оон ынай. Россияның Компартиязын сонгаарладыышкын чокка организастап тургузарының эргежок чугулазы политиктиг боттуг байдал база шыгыы негеп турар. Маңаа холбаштыр тодаргай барымдаалыг чүүлдерни конференцияның делегаттарының хөй саналдарынга бүзүрелдиг кылдыр тодаргай айыттынган.

СЭКП-ниң РСФСР девискээринде ажылдап турар организацияларының хөй нуруузу боттарының хуралдарынга болгаш конференцияларынга санал бергеш, Россияның Компартиязын тургузарының чугулазын айытканын база барымдаалап көөр херек, ону чедип алыр талазы-биле бо делегаттарын СЭКП-ниң XXVIII съездизинге бүрүн эргелерлиг кылдыр сонгуп чоруткан. Ынчангаш Россияның партийжи съездизиниң эргелерин конференцияга тывсыр дугайында айтырыг баш бурунгаар херек кырында шиитпирлеттинген.

РСФСР-ниң бүгү крайларының болгаш областарының партия организацияларының конференциязы делегаттары төлээлеп, СЭКП ТК-ның тодаргайлааны төлээлер сонгуурунуң чангыс дээ нормазы-биле сонгуттурган чорук база боттуг ужур-дузалыг болуп турар. Бистиң акы-дуңма эвилелдешкен республикаларының компартияларының удуртукчулары конференцияның ажылынга киржип турары база чугула ужур-дузалыг.

Россияның амгы партия конференциязынга Россияның Компартиязының съездизиниң бүрүн эргелерин тывсыр эргени бо бүгү чүүлдер берип, анаа хамаарыштыр резолюцияны хүлээп алыр арганы хандырып турар деп санап турар бис.

Ам конференцияның делегаттарының дугайында. Оларның сонгулдалары ТК-ның март (1990 ч.) Пленумунуң базылааны «СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарының сонгулдаларының дугайында Дүрүмге» дүүштүр чангыс азы хөй мандаттыг партия округтарын ёзугаар калбак демократтыг үндезинге болуп эрткен.

Съездиге делегаттарны сонгааныының кандыг-даа хевирлерге оларны дешпиткен, чугаалажып көрген ажык-чарлыг байдалга, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниитиниң санал-оналын барымдаалап, шилилгелиг үндезинге, платформаларны, турушталды болгаш үзел-бодалдарны шүүштүрериниң ёзузу-биле болган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге РСФСР-ниң партия организацияларындан сонгуттурган делегаттар оларны Россияның партия конференциязынга төлээлээр дугайында саналдары ТК-ның март Пленумунуң деткээни принципиалдыг чугула ужур-дузалыг. Ынчангаш Россияның партия организацияларынга кандидаттарны дешпиткени болгаш сонгааны Россияның партконференциязын бүрүн барымдаалап көрген. Сонгуттурган делегаттарга чогуур чагыгларны тодаргайлап берген.

Делегаттарны ынчаар сонгааны партияга болгаш ниитилелге улуг үнелээшкинниң болдуруп, ооңуң политиктиг идепкейлигниң улам ынайгы өзүлдезинге идиглиг болган. Кандидатура бүрүзүн хөй нурууунда шаңгыын, принципиалдыг чугаалажып көрген чорук партияның ажыл-херектеринге, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болгаш Россияның партия конференциязының хүлээп алыр шиитпирлеринге коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвес эштерниң хөй нуруузунуң улуг сонуургалдыының дугайында херечилеп турар.

Делегаттарның сонгулдалары болза партия органнарынга, партийжи бүгү кадрларга ёзулуг школа, бышкан чорукту, янзы-бүрү туруштарны болгаш платформаларны шүүштүрериниң, деткиштирерниң, оларның авторларының болгаш талалакчыларының демиселиниң байдалдарында ажылдаар шыдаарының шынныг шыдалдазы болган.

Эштер! Россия Федерациязының бүгү крайларының болгаш областарының партия организацияларынга делегаттарның сонгулдалары СЭКП Төп Комитединиң базылаан Дүрүмүнге болгаш төлээлер сонгуурунуң доктааткан нормаларынга дүүштүр болганын Мандат комиссиязы конференцияга илеткеп тур: партияның 4000 кежигүн бүрүзүнден бир делегат сонгуттурган РСФСР-ниң партия организацияларындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге болгаш бо конференцияга шупту 2768 делегат, чангыс мандаттыг округтарга —2020, хөй мандаттыг округтарга —257, крайлар болгаш областар конференцияларынга—491 делегат сонгуткан.

Конференцияның делегаттарының эң хөй нуруузу шилилгелиг үндезинге сонгуттурган.

Бүгү делегаттарның бүрүн эргелерин Мандат комиссиязы хынаан, оларны күштүг деп санаан.

Эң хөй делегациялар Москваның партия организациязын төлээлээн — 278 кижи, Ленинградты—147, Москва областан—126, Краснодар крайдан—81, Ростов областан — 80, Свердловскиин —66, Горькийден—64 кижи келген.

Конференцияның делегаттарының составында ажылчын аңгы, колхозчу тараачын, совет интеллигенция, херээженнер, аныяктар, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары киргеннер.

Делегаттарның аразында үлетпүрнүң, тудугнуң, транспорттуң болгаш харылзааның 567 ажылдакчызы, азы 20,8 хуу, кедээ ажыл-агыйның 235 ажылдакчызы, азы 8,5 хуу кирип турар.

Конференцияга киржир кылдыр 264 ажылчынны болгаш оларга деңнээш ажылдакчыларны сонгаан, азы 9,5 хуу, 118 колхозчуларны, азы 4,3 хуу, ол дээрге РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң составынга деңнээжилгедээн түс-түстә 3,5 болгаш 3,7 хуу хөй болуп турар. Ындыг-даа болза, күрүнениң болгаш партияның төлээлекчи органнарынга ажылчыннарның болгаш тараачыннарның киржилгезин ниитизи-биле кызырлып турар сөөлгү үениң чорумалдыг эвес чорудуушкун делегаттар сонгуп тура база чарлыы шылдаваан деп, комиссия санап турар. Амгы конференцияга олурту ажылчыннарның болгаш тараачыннарның [illegible] партия организацияларының идепкей чок болгаш сонгулдада мурнуунга демиселинге партия комитеттериниң талалындан бедүүн ажылдакчыларга дузазы эвээш болган деп бодап турар бис. Ындыг айтырыг өске-даа сонгулдада кампанияларда тургулаан. Партия организациялары бөже кичээнгейни угландырар херек.

Ынчангаш бо байдалды барымдаалаш, СЭКП ТК болгаш Россия бюрозу делегат мандады дээш сонгулда мурнунуң демиселинге киржип турган 200 коммунист ажылчыннарны болгаш бедүүн колхозчуларны немей чалаан. Чалаткан эштерге бо конференцияга шиитпирлекчи эрген тывсыр деп Мандат комиссиязы санап турар.

Конференция делегаттары кылдыр бүдүрүлгелерниң, каттыжышкыннарның, конструкторлар бюроларының, тудуг тресттериниң болгаш эргелелдериниң, транспорт организацияларының 210 удуртукчулары, колхозтарның 75 даргалары, совхозтарның уксаажыдылга заводтарының, күш фабрикаларының, кады бүдүрүлгелериниң 60 директорлары сонгуткан. Эртемниң болгаш чогаадылга интеллигенциязының 245 төлээзи, оларның аразында культураның болгаш уран чүүлдүң 129 ажылдакчызы кирген. Массалыг информация чепсектериниң 34 ажылдакчызы төлээлеп келген.

Амгы үеде бүгү дешпилгелиг партия ажылдакчыларының харысалгазы дыка улуг болуп турар. Республиканың партия ажылдакчылары сөөлгү үеде дыка чаартынган, инициативтиг, ажыл-херекчи кижилер кирген. Конференцияже партияның 1171 ажылдакчызы сонгуткан, азы делегаттарның ниити санының 42,3 хуузу. Оларның аразында партия эге организацияларының 339 секретарьлары, партия келээ райкомнарының 250 секретарьлары, партия округтарының, хоорайкомнарының, райкомнарының 421 секретарьлары, партия крайкомнарының, обкомнарының 97 секретарьлары кирген. Ол ышкаш СЭКП ТК-ның секретарьлары, Политбюро кежигүннери болгаш кежигүнге кандидаттар база сонгуткан.

Партия ажылдакчыларының дыка хөй кезии бүдүрүлгениң улуг школазын эрткен болгаш оларны аппаратчиктер деп адаары шын эвес дээрзин демдеглээр апаар.

Конференцияже делегат кылдыр Советтер ажылдакчыларындан 305 кижи сонгуткан, ол дээрге 11 хуузу. Оларның аразында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 10 кежигүнү, автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң, улус депутаттарының край, область Советтериниң 20 даргалары, улус депутаттарының округ, хоорай, район Советтериниң 49 даргалары бар. Конференцияның делегаттарындан 113 кижи ССРЭ-ниң улус депутаттары, 126—Россия Федерациязының, 102 — автономнуг республикаларның улус депутаттары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң депутаттары 1387. Бо сан-түң сонгукчуларының ортузунга партияның ат-алдарының бедиин бадыткап турар.

Профэвилел, комсомол органнарының, өске-даа хөй-ниити организацияларының 31 ажылдакчызы конференцияже делегат кылдыр сонгуткан. Бистиң Чепсектиг Күштеривистиң 183 ажылдакчызы конференцияның ажылында киржип турар. Совет херээженнерни төлээлеп 173 кижи келген, ол дээрге 6,3 хуу. Бо база партия комитеттериниң болгаш организацияларының четпес ажылы болур.

Конференцияже аңгы-аңгы салгалдың коммунистери сонгуткан. 30 хар чедир делегаттар 1,3 хуу, 31-ден 40 хар чедир — 27 хуу, 41-ден 50 хар чедир — 43 хуу, 51-ден 60 хар чедир — 26 хуу, 60-дан өрү —2,6 хуу.

Партия стажының талазы-биле мындыг: партияга 1941-1945 чылдарда киргеннер —20 кижи, 1946 чылдан 1965 чылга чедир киргеннер — 3,1 хуу, 1965 чылдан 1985 чылга чедир киргеннер — 68,7 хуу, делегаттарның 2,1 хуузу партияга СЭКП-ниң XXVII съездизиниң соонда кирген. Делегаттарның 98 ажыг хуузу дээди, дооспаан дээди болгаш ортумак эртемниг.

Делегаттарның 62 хуузу дайынның болгаш күш-ажылдың алдар-хүндүзү дээш орденнер база медальдар-биле шаңнаткан, 10 кижи Совет Эвилелиниң Маадырлары, 31—Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары, Ленин болгаш Күрүне шаңналдарының лауреаттары 62 делегат.

Делегаттарның составы болгаш конференцияның ажылы Россия Федерациязының коммунистериниң туружун база сеткил-хөөнүн илередип турар. Коммунистер-даа, партия кежигүнү эвестер-даа бистен Россияның чонунуң эрге-ажыктарынга чогумчалыг чүүлдерни, тодаргай ажылды манап турар деп, илеткелде түңнелинде чугаалаан.

Бистиң тускай корреспондентивис дыңнадып тур

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫ ТУРГУСТУНГАН

МОСКВА. («Шынның» корреспондентизи Таан-оол Хертек). Кремльдиң Съездилер ордузунда РСФСР-ниң Компартиязының съездизи ажылын уламчылап турар. Ынчангаш оон ажылын миллион-миллион коммунистер, партия кежигүнү эвестер сонуургап турар. Ол ышкаш съездиниң ажылын чырыдары-биле ССРЭ-ниң болгаш даштыкының 600 хире журналистери ажылдап турар.

Россия Федерациязының коммунистериниң шуулганында Тываның партия организацияларындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге сонгуткан делегаттар: СЭКП Кызыл хоорайкомунуң бирги секретары В. А. Валынов, «Тоора-Хем» совхозунуң сүт-баараан фермазының бригадири М. Б. Даваа, «Эйлиг-Хем» совхозунуң директору Т. Л. Чечен-оол, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин болгаш Россияның Компартиязы тургузарының талазы-биле белеткел комитединиң кежигүнү, СЭКП Таңды райкомунуң секретары В. В. Мартай-оол олар киржип турарлар.

Июнь 20-де Россияның партия конференциязының РСФСР-ниң Компартиязының тургузуу съездинге кылдыр эде адаар дугайында доктаалды делегаттар чангыс үн-биле хүлээп алган. Россияның Компартиязын тургузар дугайынга айтырыг шиитпирлеттинген болгаш ону РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы деп адаарын доктааткан.

Россияның Компартиязының тургузарының белеткел комитединиң кежигүнү Виктор Васильевич Мартай-оолга чапсар үезинде ужуражы бергеш, съездиниң ажылынга хамаарыштыр каш сөстен чугаалап бээрин дилээн мен.

— Россия Федерациязының коммунистериниң төлээлери кол айтырыгны шиитпирлеп алган: РСФСР-ниң Компартиязы тургустунган. Ол бистиң партиявыстың, чурттувустуң, Россия Федерациязының салым-чолунга улуг салдарлыг болуру билдингир.

Белеткел комитединиң ажылынга киржип турдум. Оон кежигүннери бичее эвес хемчээлдиг ажылды кылып чорутканы. Ынчалза-даа оон ажылында четпестерниң болгаш чедир кылбаан чүүлдерниң барын съездиге санал бергеннер шүгүмчүлеп турду. Ол мындыг болур ужурлуг-даа турган. Чүге дизе ажылдың хемчээли кончуг улуг болгаш, чамдык чүүлдерге четтикпейн баргылаан бис.

(РЕДАКЦИЯДАН: «Шынның» корреспондентизи Таан-оол Хертек Россияның коммунистериниң шуулганының чырыдары-биле бистиң республикадан телеэлеткен).

ТЫВА АССР-НИҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

Тыва АССР-ниң № 79 сонгулда округунуң талазы-биле улус депутатының сонгулдаларының дугайында Төп сонгулда комиссиязындан келген материалдарны Тыва АССР-ниң прокуратуразы хынап көрген.

Участоктуң сонгулда комиссиязының кежигүннериниң, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат эш Л. С. Зориканың бүзүреттирген кижилериниң болгаш деткикчи бөлүктүң холелиишкиннеринде кезээнге херээниң составының азы административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң демдектери чок болган.

Оон-биле чергелештир Сук-пак болгаш Элегес-Аксы суурларда сонгулда комиссияларының кежигүннери сонгулдалар үезинде Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында Хоойлунуң үрээн чүүлдер бар, тодаргайлаарга: документилери чок кижилерге бюллетеньнерни берип, сонгукчулар өске кижилер орнунга базылап турган. Ынчангаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгулдаларының дугайында Хоойлунуң 49 чүүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң № 79 сонгулда округунуң талазы-биле улус депутаттарының сонгулдаларын күш чок деп санаан. Ук шиитпир хоойлуга чөрүшпейн турар.

Партия ажылдакчызы-биле чугаа

МЕН ЭВЕС БОЛЗУМЗА, А КЫМ?...

Узамчылкан саналгалдан үнериниң оруктары кайыл? Кым манаа хуулгаап турарыл? Бүгү шаптараазыннардан алыраап алырынга, ниитилел амыдыралының удуртурунга СЭКП кандыг рольдуг болурул? Ындыг чергелиг айтырыглар-ла хөй. Ол туганында СЭКП Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары Б. К. ШОМБУН-биле чугаалашкан бис.

— Борис Кыргысович, эге түрүстүнүүшкүн деп чүүлдү силерниң районнуң чону чогум канчаар билип турарыл? Чонңуң ол талазы-биле сагыш-сеткилиниң хөөннери, бодалдарын билип алырынга СЭКП райкому кандыг аргаxевирлерин ажыглап турарыл?

— Эге түрүстүнүүшкүннүң сорулгалары билдингир, амгы тургусканнар байдалдың эки талаже шилчиирни, амыдырал деңнелин көдүрери, ол талазы-биле болурлар-ла бүгү чүвени кылыры. Кижилер-ле амгы үеде мындыг сеткил-хөөн кылдааш эле түрүстүнүүшкүннү үстүүнден кандыр ужурлуг. Оон түңнелинде «даргалар кайнгаа көрүп олурарыл?» деп хоозун-мөңгениң читпес айтырыының тургустунар кол чылдагааны олла болгай. Аты өскээ чугаалаарга, чүнү-даа мурнай эле түрүстүнүүшкүннү бо олурар болумдан хамааржыр-дыр деп чүүлдү кижи бүрүзү чедир угаавайн турар. Өөренген аайывыс-биле эле түрүстүнүүшкүннү даргалар кылып каарга, ол ёзугаар ажылдап, чурттаар бис дээр чаңчылывыстан уштунмаан бис. Ындыг чаңның-биле чаартылгаларны, өскерлиишкиннерни чедип алыры болдунмас.

Аъш-чем, бажың балгат, орук-чирик канчап кээрил? Ажыл-ишчи кижилерниң үүле бүдүрүлгезиниң түңнелинде ол көстүп кээр. Ажыл чок болза, чүү-даа чок болур. Ынчангаш ол бүгү канчаар ажылдап турарывыстан дорту-биле хамааржыр. Ындыг телээде партия райкому кижи бүрүзү-биле ажылды чорудар ужурлуг. Ам-на бо орта кижи бүрүзүнге четпейн турар бис деп чүүлдү миннир апаар. Манаа партия эге организациялары улуг рольдуг болур. Ынчалза-даа ол херек кырында [illegible] бээрге. Бода-ла бистиң үстүнден айтышкынны манаар чаңчыл манаа шаптыктап турар.

Корреспондентиниң кезек бодалдары: Удавас СЭКП-ниң XXVIII съездизи ажыттынар. [illegible] Тес-Хем районга бо чоруушта мындыг-ла каракка илдигер хөй-ле айыран-шокар лозуң-плакаттар көрбедим. Партия организацияларыы-даа ууда чонну чорууп турар. Ол база үениң кандыг байдалдыг апарганының бир херечизи болбайн аан. Мурнунда ышкаш хөй-ле хоозун хөлзээшкиннер, ат чоткан хемчеглер, кыйгылар, рапорттар, илеткээшкиннер үезиниң эртип бар чыдары ол. Хей черге сиилениишкинниң, үстүкү черлерге «ажыл чоруп турар» деп илеткээриниң, оон балыткаарының терезини — «айсуг агитация» дижирилис лозуң-плакаттарның [illegible] бижээн, азып-ла турган «[illegible]» ап-ла турган. Ол бүгү бистиң амыдыралывыстың бүрүнгаарлаарынга бичии-даа дуза болбаан, дээш чедирбээн. Харын-даа кижилерниң психологиязынга хол дашты-биле ат чаарп каарының, оптап-кажарлаарының, мегелээриниң, тоомчажок болурунуң, даргаларга чашпаалаарының хөөннерин өттүрып каан. Ол шии-биле ам-даа үстүнче көөр, оон айтышкынны манаар, чүнү кым дээр билбес, [illegible] ол олчаан таңмаланып чыдып калган. Оон түңнелинде кайы-даа талазы үстүкү [illegible] органнып болгаш бөдүүн кижилер бот-боттарын бүрүүдаттыг, билиин чадап, кайыл-ка-[illegible] болуп бергени байдалды ажыглаар кижилерде [illegible].

Бир кылыкчыган оон аа-[illegible] лымынче карак-кулак чок шураар чорукка туралывыс келбергей. Чижээ, чоокка чедир-ле даргалар каас-кол бостерби-ле дугланып алгаш, ажылдың чүгле кыры-биле хинлелир ужурлуг эртип, а аңаа улус даргаларның, аанакайының аксынче көрүп, үн-баш чок нүүседикчилер болуп турган болза. Хөй чылдарда ыттавайн келгениниң өртээнге шүгүмчүлелдиң оттары чүк бүрүден кызанайны-ла берген. Бодалдарының хөй янзылыының, угаан-бодал сайгаралының үези хүшкен. Шак мындыг байдалдарга партия ажылдакчылары канчаар хөделир ужурлугул?

— Партияның болунга үнделин але түрүстүнүүшкүн херек дээрзи көзүлдүр илдең апарган. Силерниң райкомнуң талазындан кандыг чаартылгалар негеттинип турарыл?

— Бир-ле дугаарында, райкомнуң партия эге организациялары-биле ажылдажылгазы экижир ужурлуг. Кол-ла улаланышкын — бүгү чүвени коммунистер боттары шиитпирлээр деп турар. Ол коңнуг чептүг. Ажыы-биле чугаалаарга, партияның район комитединиң шынары, дайынчы шиизээн кулу. Бо соңгуттурган райкомнуң составын анализтеп көөрге, мыңаа колдуунда даргалар апарган. Оон аңгыда, ажылчын категория дээш-ле коммунист кижиниң ажыл-терекчи, изепкейлиг, кижилер-биле чугаалажып билир, негелделиг шынарларын өөренип көрбейн, чүгле «бөдүүн ажылчын» деп барымдааны туткаш, хойжу, саанчы улусту райком кежигүнүнге соңгуп кааптар, мындыг. Дорту-биле чугаалаарга, райкомга ёзулуг-ла политиктиг ладанчылар херек черле. Райкомнуң шынар составы чавыс болган тудум, ажылдың деңнели база чавыс болур. Ынчангаш райком соңгулдалыг орган болганда, оон кежигүннерин каш катап шилип, хынап турган, соңгуп алыры [illegible] чугула-дыр.

Райкомда үш улуг доктаамал комиссияны тургусканы: партийжи-организастыг ажылының; социал-экономиктиг; идеология ажылының. Бисте ажыл канчаар тургустунганыл? Ажылдың уг-шиии бо комиссиялар эвес, а райкомнуң ажылчын аппаратынга [illegible]. Ындыг хевир байдалды [illegible] салыр ужурлуг-дур.

«Эрге-чагырганы — Советтерге» деп лозуң котап эглип турарының үези болгай. Бис эрге-чагырганы Советтерге берип турар-даа бис ынчаш. Ынчалза-даа улус өөренген аайы-биле ам-даа партия райкомунга келбишаан.

Кезек бодалдар: Бистиң республикада СЭКП-ниң ат-алдарынга, оон нүүрүнге бүдүрүлеп хөй-хөй [illegible] Солун [illegible] Барыын-Хемчиктен А. Моңгуш «СЭКП-ниң меңээ херээ чок» деп бижиирге, аңаа улусалаган авторлар элдерик болган. «Ленин башкының тургускан партиязы херек чок дээр бодалдар улустуң бажынга канчап кирип кээрил?» деп, чоннуң кол [illegible] айтыртынып олурар. [illegible] партияже [illegible] амданын ап, хыын тыва берген, оон алыр-чиир чүвезин [illegible] лары СЭКП-ниң эт-алзары.

[illegible] Ол мындыг болур ужурлуг-даа.

— Борис Кыргысович, силерниң районга социал-демократтыг азы тараачыннар партиязы тургустунгаш, ажылдап эгелээн дижик. Мындыг таварылгада хөделириңерниң аяны кандыг болуруу?

— Амгы үеде хөй партиялыг болуруунуң дугайында кандыг-даа чигзиниг чок, СЭКП ол дугайында болуруун чугула документилеринде бижип каан, чуртта олар тургустунуп турар-даа ынчаш. Болум хуумда баштай-ла ол партияларның кандыг сорулгалар салып турарын өөренип көөр мен. Бир эвес ол сорулгалар чоп дээш турар болза, оларның-биле кады ажылдаар мен.

[illegible] шынзып каан. Бөгүн чүгле бис [illegible] районунда база бар. [illegible] Райкомда буфет чок. Аъш-чем, барган аймаан өске бүгү улус-биле домей, садыглап алыр. Мурнунда [illegible] коллективтерге [illegible] саналдаашкынны организастап турган болза, ам ону дужурзен.

Санаторий-курорт [illegible] СЭКП [illegible].

— Партия ажылдакчылары чамдыкта суббота, улуг-хүн чок, орайга чедир-ле ажылдап олурар болгулаар. Силерниң ол уңдуруп турар күжениишкиниңер, чарыгдап турар үеңер-биле ажылдың түңнелдери дугжуп турар бе?

— Ажыы-биле чугаалаарга, идеология дээрге дораан-на түңнелдери көстүп бээр хире эвес ажыл-дыр. Ажыл шагындан арттыр ажылдап турган, кижи бүрүзү болуунуң көрүксенчиг түңнелдеринче чүткүүр апаар. Саазын ажылы чокта база болдунмас. Кежээлерде солун, сеткүүл номчуур, ол эвезе үелеп чыдып каап болур. Ажыы-биле чугаалаарга, партия ажылдакчыларының өг-бүлелеринге адаарганас-ла-дыр мен. Шынап-ла, бистиң өг-бүле ажылынга дузавыс дыка эвээш.

Чырык идеалдарже чүткүлдүг кижилерниң партиязы дээрзин шынзыдар апаар

— Партия райкомунуң аппаратының ажылдакчылары профессионал политиктер болур ужурлуг деп санап турар бис. Манаа хамаарыштыр бодалдарыңар кандыгыл?

— Бистиң аппарат ажылдакчыларындан үш секретарь партияның дээди школазын дооскан. Киилде эргелекчилери колдуу практиктер. Оларның хөй кезии комсомолдан келген. Комсомолду партийжи эрге-дужаалче тепкиниш деп [illegible] партия райкомунче комсомолдан болгаш бүдүрүлгеден келген ажылдакчылар [illegible] ажыл-агый удуртукчулары колдуунда администраторлар болуп артып каар. Комсомол — партия ажылдакчызынга эки школа. Ууңда-ла кижиниң болуундан хөй чүве хамааржыр билдингир.

[illegible] Чамдыктарывыс мындыг бис: кижилерге факт-бадыткалдыг чугаа кылып шыдавас, оларны бүдүрүлге билбес. Ынчангаш аппаратка чүгле профессионал политиктер ажылдаары чугула.

— Райкомнуң аппаратынга кандыг-кандыг чиигелделер барыл? Партия ажылдакчылары эки орап-савалыг, санаторий-курорт бээр дээрге путёвка, билет белен, аъш-чем, бараан-сараан хандырылгазы четчир деп улустуң хөй кезии ынчаар санап турар. Ол ылап-ла мындыг бе?

— Партия ажылдакчызы база [illegible] кижи-дир. Олар бир-ле черге чурттаар, ажылдаар, [illegible] ужурлуг. Партия ажылы соңгулдалыг албан-дужаалга болганда, соңгудуп алгаш, чижээ, өске районга көжүп кээрге, бажыңны бээр боор-дур. Шак ынчаар ыңай-бээр көжүп ажылдаары ындыг-ла амыр эвес деп чүвени улус уттуп алыр. Ону мен болуун херек кырында көрүп тур мен. Ылангыя ажы-төл кижизидилгезинге коңнуг берге-дир. [illegible] эвес-ле болгай.

Партия ажылдакчылары [illegible] автобуска каш олут быжыглап арттырарын чоп-[illegible].

Чамдык кижилер хостуг ажылга олуруп алгаш, улусту шүгүмчүлеп каап олурар. Сагындырыг кылырга, «каапкаш чоруй баар мен» дигилээр. Ындыг туруш коңнуг четпес. [illegible] «Мен эвес болзумза, кым?», «[illegible]?» деп бижээн. Кижи бүрүзү болунга мындыг айтырыгларны салгаш, хол-биле тудуп кириптер болза, бистиң дыка хөй айтырыгларывыс шиитпирлеттинип болур.

Кезек бодалдар: Партия ажылдакчызы-биле чугаалаштың чамдыызын бо материалдың артында [illegible]. Чүге дизе амыдырал бижип каан сөстен шын, байлак, түрлү-бүрүн өңнерлиг. [illegible] амыдыралды ап, кара ден чүгле ак ол өң биле чуруп көргүзер турган бис. Мактаан болза чаңгыс-даа кара чок, бактаан болза хөмүрерти каралтыг каар.

Амыдырал хөй янзы өңнерден тургустунган: мыла кижилерниң хүн бүрүдеги сагыш човаашкыннары, [illegible] херектери, улуг-бичии [illegible]. Кандыг-даа таварылгада амыдыралдыг чырытпылаңнааш арыг өңнери кижиге [illegible] берип чоруур. Кижилерге чырык идеалды берип, оларның боттарын бээринге дузалажыры — ылаптыг херек. Ону 1903 чылда-ла компартия хүлээнип алган. Амгы үеде СЭКП-ның политиктиг аренадан дужур [illegible] дээш оралдажып турар күштерге [illegible] дээрзин шынзыдар апаар. Ол партия ажылдакчыларының [illegible].

Надежда ЭРГЕП чугаалашкан.

Ооң чоргааралы — ажыл-иш

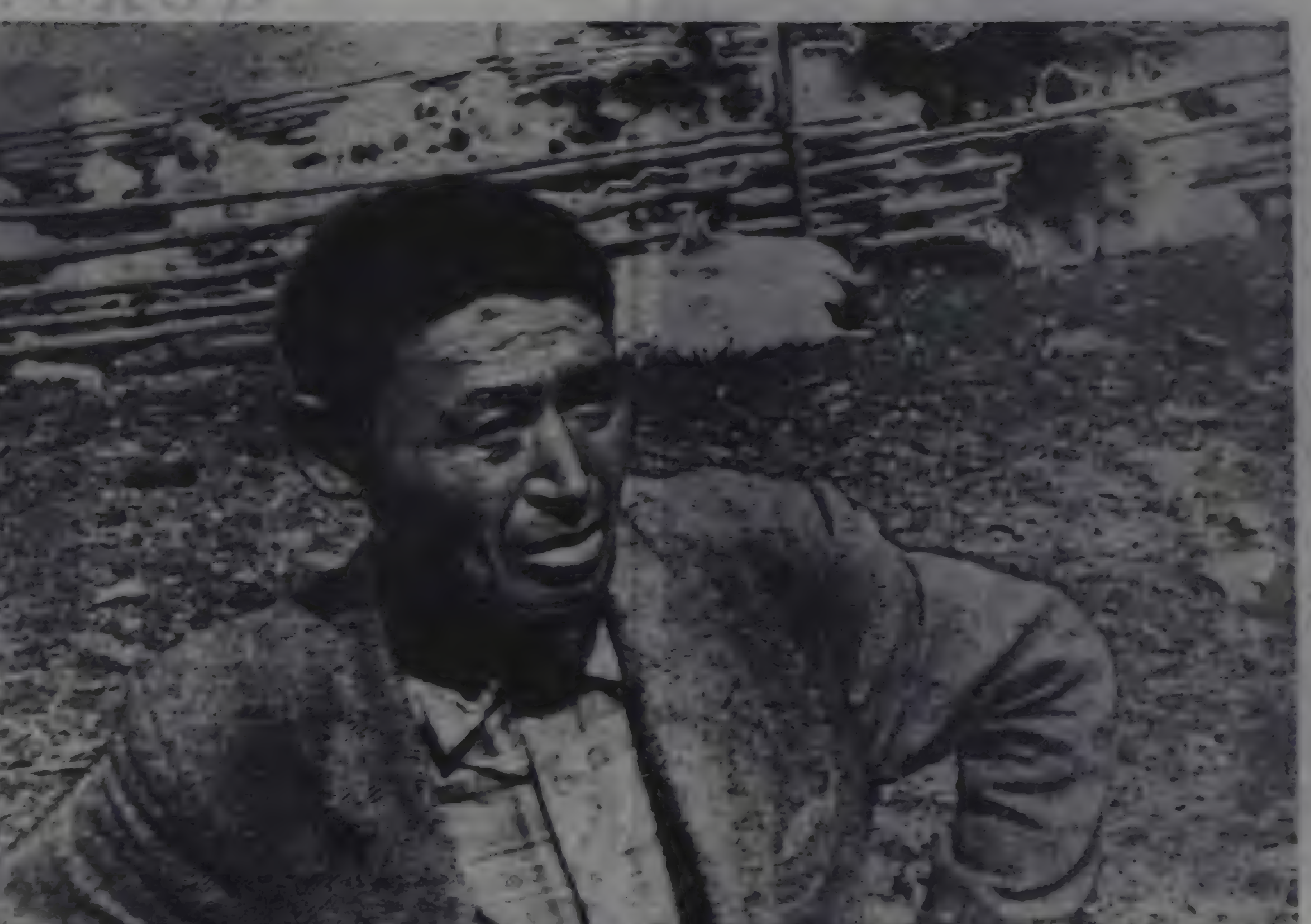

ЧУРУКТА: «О-Шынаа» совхозтуң хойжузу Эренчин Сандысевич Моңге мал ажылын хөгжүдеринге 1970 чылдан күш-ажылчы үлүүн киирип келген. Ол кадайы Серенмаа Кежиковна-биле кады ниитиниң малын оларладып семиртир, малдың баш санын өстүрерин бедик көргүзүглерни чыл санында чедип ап турар.

Эртен чылда бо малчыннар чүс башка өнээштир тозан хураганы менди алган. Бо чылда кадарып, ажаап турар хойларын семиртээш, күрүнеге дужаар деп турар. Совхозта бир дугаарлыг хойжу бригаданың ажыл-ишчилериниң чарыжынга тиилекчи болуп, хүндүлел бижиктер-биле каш-даа шаңнатканнар.

Хойжуларның кыштаа Кудук-Аксында. Ында чурттаар бажыңныг. Ынчалза-даа чунар-бажыңы чок. Эртен болгаш кежээ ажылдадып, чырыдып алыр моторлуг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КАДРЛАР БЕЛЕТКЭЭРИ — ҮЕНИҢ КОЛ НЕГЕЛДЕЗИ

● Эки чурттаалга, амыдырал кодээден хамааржыр ●

«Шын» солуннуң корреспондентизи Артык Ховалыгның май 29-де үнген «Шында» «Олар — келир үениң специалистери» деп чүүлүн деткип, чүүлдүгзүнгеш, бо каш одуругларны бижидим.

Каржан бо чүүлдү номчуп оргаш, студент кайыммыкының чылдарын сактып келдим. Мен 1964 чылда комсомол ажылынга ажылдап турдум. ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. [illegible] рекомендациязы-биле Бурят АССР-ниң Улан-Удэ хоорайда кодээ ажыл-агый институдунче киирген чылым ол.

Ол институтка студентилерниң назы-хар талазы-биле эң-не улуу мен мен. Ынчангайн кайын 10 чыл школазын дооскаш, 2 чыл башкылап, 4 чыл Сүт-Хөлге комсомол организациязының секретарынга ажылдап каапкан, чүвени сайгарып билир апарган эр-ле болгай мен.

Улан-Удэ хоорайда Тывадан барган студентилер мени Тываның студентилериниң землячество чөвүлелиниң даргазынга соңгаан. Мени олар [illegible] «президент» деп шоглап [illegible].

1964—1969 чылдарда [illegible] Бурят АССР-ниң [illegible] хоорайда кодээ ажыл-агый, бошкы, культура, технологтуг институттарга Тываның 255 оолдар, кыстары чаңгыс өг-бүлениң уруглары дег найыралдыг, бот-боттарывыска дузалажып, өөренип турдувус.

Студент амыдырал солун-даа, берге-даа, каттырынчыг-даа, чамдыкта ыглаксанчыг-даа [illegible] дузалажыптар турдувус. Бир [illegible] боттарывыс ажааган бис.

Ол үеде студентилерниң дыннангыры, кежээзин, бот-боттарынга хүндүлээчелии — кижи кайгаар ханмас.

Тываның студентилериниң (чаңгыс чер-чурттугларының) шиитпирин кандыг болдур, ону ылап-ла [illegible] турган. Шупту чыглып алгаш, солун кежээлерин, ужуражылгаларны, маргылдааларны эрттирип турдувус. Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан келген болгаш билиивис, орустаарывыс база аңгы-аңгы. Кошкак өөредилгелиг улуска шымрактарывысты быжыглап каар бис. Олар быжыглаан студентилерниң өөредилгези, сагылгазы, чуруму дээш чөвүлелге отчёттуг. Олар кичээлдер соонда немелде кичээлдерни эртирип, ондаалгаларны кады күүседип турганнар.

Шупту эртемнерни орус дыл кырынга эрттирер. Чамдык сөстерни шээжилээр апаар сен. Тывазынга очулдургаш, бодунуу-биле орус дылга чугаалажып, тайылбырлажып өөренирге черле ажыктыг, уттундурбас боор чүве. Ол кодээ районнарның школаларынга орус дылды орус азы өске нацияның башкылары башкылап турган. Ам ындыг эвес. Черле ынчаш, кодээ черлерже орус башкыларны чорудары черле чугула апарган. Ону үе негей келген.

Институт дооскандан бээр ам чээрби бир чыл ажып тур. Ол үениң сактыып болган өөрге үү-даа болбазн ышкаш. Студент өөрлерим [illegible] беш чыл кады чурттаан [illegible]. Тожудан институтту кызыл дипломнуг дооскан М. С. Ичин-Норбу, Барыын-Хемчиктен К. М. Эрес-оол, Өвүрден А. К. Далай-оол, Таңдыдан Белек Баваа-оол (ам бүгүнг аравыста чок) Сүт-Хөлден мен, Тес-Хемден К. Шалык турдувус. Тыва студентилерни орустаары багай дээш орус, бурят, украин аайы-биле чаңгыс өрээлдерге холуй чурттадып турган. Бистер черле чарылбаан бис.

Улан-Удэ хоорайда институттарның эң-не чаражы — бистиң кодээ ажыл-агый институду турган. [illegible] Ол институтту Москвада Патрис Лумумба аттыг институттан дөмей чүве [illegible]. Шынап-ла, чараш, делгем [illegible] херекселдери-биле бүрүн дерттинген. Билиг бээри база эки. Башкылар колдуу профессорлар, кандидаттар, доцентилер. Ынчан ол институтка Тывадан аңгы-аңгы нацияның оолдар, кыстары 165 кижи өөренип турдувус. Оон 137 кижи ол институтту дооскан. Ол үеден бээр то чеже кижи дооскан. Амгы үеде Бурят АССР-ниң Улан-Удэ хоорайда кодээ ажыл-агый институду кадрларны белеткээринге улуг рольду ойнап турары билдингир. Бистиң аравыста эки [illegible] академикке [illegible] студент чоруур деп медээ келген. Институтта 3600 ажыг студентилерниң аразындан бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс В. О. Оюн (ам Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы) база Кок-оол Ооржак (ам Чөөн-Хемчик районда агроном) оларны чорударга, бистер өөрүп, дыка хей-ъат кирген бис. Кым өөредилгезинге кызымак болдур, ажылынга база ындыг деп чүвени амыдырал көргүзүп, бадыткап турар.

Студент амыдыралды сактып бижиири берге. Черле ол үеде тывалар эки талазы-биле диңмирeп турдувус.

Ынчан институтка ийи студент коммунистер Лапчаа К. Л., Ооржак З. М.-Д. Олар бистиң чөвүлеливиске дузалажып, удуртуп турганнар.

Институт доозупкаш, «Сүт-Хөл» совхозка О. Оюн кол агроном, О. Д. Саалпал — кол зоотехник, З. М.-Д. Ооржак — кол мал эмчизи, С. С. Моңгуш — салбыр зоотехниги, мен — зоотехник-селекционер болуп ажылдап турдувус. Ажылга база чаңгыс аай демниг турдувус. Ынчан «Сүт-Хөл» совхоз чаңгыс совхоз турду. Ам ында «Алдан-Маадыр», «Сүт-Хөл», «Ишкин» совхозтар тургустунган. Чеже специалистер [illegible] кандаар [illegible] турарыл?

Ынчан аъттыг беш-алды холдур чоруптар чүве-ле болгай. Ам аъттыг чорук чорууp специалистер көзүлбестээн-дир.

Тываның булуңнарында аттаалдыг эң ажылдап чоруур [illegible] бис. [illegible] Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы, СССР-ниң улуг депутаты В. О. Оюн, Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги Сүт-Хөл районнуң «Сүт-Хөл» совхозта М. Д. Бурыпмаа, Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозта А. К. Далай-оол, Тожу районда АҮК-те кол зоотехник М. С. Ичин-Норбу, Барыын-Хемчик районда АҮК-те кол зоотехник К. М. Эрес-оол, Тес-Хем районда «Таңды сынны» совхозтуң директору М. Я. Сүвуевей, Бай-Тайга районнуң кожуун даргазы Н. Ч. Ооржак, Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы К. Л. Лапчаа болгаш өскелерин-даа узун даңзыга чоргаарал-биле киирип болур.

Дээди эртемни чедип алгаш, ажылдавышаан, өөренип чоруурлар бар. Соңгуну Моңгуш Тываның Таңды районда [illegible] станциязының директорунга эртем талазы-биле [illegible] он беш чыл ажылдаан. Оон соонда Красноярскиниң Тывада кодээ ажыл-агый институдун беш чыл ажыр директорлаан.

Чүгле сөөлгү ийи чылдарда республиканың кодээ ажыл-агыйы 214 дээди эртемниг агрономнарны, зоотехниктерни алган. Соңгуну Моңгуш Сибирьниң мал ажыл-агый талазы-биле институдунуң аспирантуразын бот-өөредилге-биле дооскан. Ол хөй ажылының талазы-биле эртем шинчилел ажылын кылып турган, 1979 чылда кодээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады аттыг чедип алган. Ооң кадайы Ооржак З. М.-Д. база солун кижилерниң бирээзи. Ол республиканың херээжен шыдыраачыларының аразынга маргылдааларга каш дакпыр чемпионнаан. Мал ажылынга чээрби ажыг чыл макталдыг ажылдаан.

Ам бүгү-ле чүүлдү кадрлар шиитпирлээр, кадрлар улуг рольду ойнаар болганда, кол кичээнгейни олче салыры эң-не кол айтырыгларның бирээзи. Бис студент турар үевисте, Тываның удуртукчу даргалары бис-биле дыка-ла харылзаалыг, деткип турган чүве. Ол үеде Министрлер Чөвүлелинге ажылдап турган Х. А. Анчимаа-Тока, Тываның кодээ ажыл-агый министри турган Т. Т. Лас-оол болгаш өскелер-даа биске кээп, бистиң амыдыралывысты сонуургаан, чедер-четпестеривисти айтып, дузалап турганын уттуп бис.

Кодээ ажыл-агый министри Түнгар Түнгарович Лас-оол черле онзагай, кичээнгейлиг кижи чораан. Маңаа-биле каш удаа телефоннашкан. Биске материалдыг дузаламчыга акшаны чылда каш-даа катап чорудуп берип турган. Ону тыва студентилер чөвүлелинге өөренип көрүп турган. Чамдыктарга дуза кылдыр берип турдувус. Өскүстер черле хейну ал турган.

Кандыг-даа хоорайларда институттарда, техникумнарда, училищелерде Тываның телээлери бар болганда, чаңгыс чер-чурттугларның чөвүлели тургузуп болур. Оон составынга ол өөредилге черлериниң телээлери кирер, чөвүлел бухгалтерлиг, кассирлиг болур (шалың чок аан). Ол специалистерниң өөредилгезинге, чурттаар-амыдыралынга, янзы-бүрү хемчеглер эрттирерингe дуза боор. Чөвүлелдиң саныг турар болза эки. Оон-моон, харын акша-тегеректи база боттарының янзы-бүрү чүүлдерден (оюн-тоглаалар, шефтерден) киирген акшазын база ажыглаар.

Оон ам чоп организастап болбазыл? Амгы үеде аъш-чем, хеп өртээ бартаанда, студент кижиге материалдыг дузаламчы черле херек. Чүге Тываның удуртукчу даргалары, организацияларда кадрлар килдистери Совет Эвилелиниң аңгы-аңгы хоорайларында өөренип турар студентилери-биле ужуражып, оларның амыдыралын сонуургаш болбазыл? Болур. Бөгүнгү студентилер — келир үеде [illegible], келир үеде удуртукчуларывыс. Оларже кичээнгей салыры эң-не чугула.

Институтка өөренип чораан эң-ле шупту эки ажылдап чор дээр болза, частырыглыг чүве чугаалааным ол. Чамдыктарывыс ажылдың чымчагын дилеп чорукчаннар-даа бар. Хоорайларда болуруң мергежили-биле эвес, аңгы-аңгы ажылдарда ажылдап чоруурлар бар-дыр.

Бо үеде Тывада эң-не кол айтырыг — кодээ ажыл-агыйның хөгжүдери. Бистер, специалистер, кодээ ажыл-агыйны хөгжүдеш болдуруусса, кымның? Аъш-чем программазын күүседирил? Боттарывыстың туруштарында эвес эштеривиң кодээ ажыл-агыйга барып ажылдаарын кыйгырар кижи-дир мен. Амгы үеде эки чурттаалга, амыдырал кодээден хамааржыр деп чүвени билири чугула.

Адак соонда күзеп чоруур бир чүвем бар. Тывада кодээ ажыл-агыйның талазы-биле эртемденнер эвээш. Салаа базып санап болур: С. С. Моңгуш, Б. Б. Балчыр, Х. В. Еназак, Р. Б. Чысыма, И. Д. Кызыл-оол.

Тываның кол-ла чоргааралы [illegible] — кодээ ажыл-агый болгай. Эртем-шинчилел ажылдарында бедик мергежилдиг специалистер чедишпес. Амгы үеде Тывада ол ажыг эртем-шинчилел лабораториялары бар-дыр. Ынчангаш национал үндезин кадрларны деткиир, өөредири чугула. Өөредилге-эртем бүдүрүлге төвүн Кызыл хоорайга тургузар барымдаа бар. Үе болза негеп келген-дир. Тывада дээди өөредилге черлери, техникумнар, КПТУ-лар бар-дыр.

Бо чүүлдерже республиканың удуртукчулары кичээнгей салып, боттуг шиитпирин чоорту үндүрер дээрзинге бүзүрелим улуг.

Хейнер-оол МОНГУШ,
Агроүлетпүр эвилелиниң нийти килдис начальниги.

Чугула айтырыг: чугааны уламчылаал

КӨРГҮЗҮГЛЕРНИ КАНЧАП ХӨНҮДЕРИЛ?

Бо чылдың июнь 16-да № 136 «Шын» солунга Александр Хертектиң «Көргүзүглер чүге хөнүвезил?» деп материалы үнген. Мен малчыннар Багай-оол биле Чечек Серенненниң өг-бүлезин эки билир мен. Шынап-ла, олар 20 чыл дургузунда малчынназш, ортумак көргүзүглерлиг болуп ажылдап чорлар «Тээли» совхозтуң салбыры Кызыл-Дагга (ам совхоз апарган) өшкү, хойну, инек-даа кадарып турдулар. Ынчан база-ла доктаамал кыштаг-даа чок, бир-бир кыштаг солуп келдилер.

Солуннардан номчуурга-ла аныяктарны малчыннар-ла деп кыйгырган болур. Ынчалза-даа аныяк оолдар, кыстар мал хүлээп алырга, совхозтары оларны эки-ле дизе 2 чыл дургузунда деткиир, оон уттуптар, мурнунда-ла мактап турганнарындан салдынмас, оларже-ле чайгылар болур болгай. Ынчангаш бистиң районнуң совхозтарында малчыннар аныяктарның тыптыры берге-дир. Хандырылга хоошкак, дуза чедирбес, сүмелешпес боорга, ындыг болбайн канчаар. Баштайгы ийи-үш чылда ажылдаан аныяктар оон чоорту кошкай бээрге, ооң чылдагааны чүл, кандыг дуза херегил деп чүүлдү хандыр болза!

Бисте мындыг чүүл чажыт эвес болгай: Кызылдан суртакчылар азы корреспондентилер кээрге, чайын, кыжын-даа эки көргүзүглүг малчыннарга-ла барып чедирер, оларда аъш-чем база шыырак болур, а Чечек биле Багай-оол Серенниң ышкаш малчыннарга чедирбес, оларның амыдырал-чурттаалгазы-биле таныш-пас боор. Ындыг ортумак азы кудуу көргүзүглүглерге аппаарга, совхозтуң удуртукчуларынга ындынчыг болгай. Ужуру болза, ортумак база кудуу көргүзүглүг малчыннар-биле хамыктың мурнунда оларның-биле ужуражыр, оларга дузалаар болза эки хевирлиг. Суртакчылар ону өскелер-биле деңнеп көргей, сүмелээй, дуза чедиргей.

Өг шывар брезент садып алыр дизе, малчын кижи 10 литр саржаг, 200 килограмм эът дужаар ужурлуг. А ортумак азы кудуу көргүзүглүглер ону кайыын тыварыл? Чамдык малчыннар бодунуң хуузунда эвыраа малы безин чок болгай. Ол харын оларның боттарының буруузу-дур. Чамдыктарда 10 өшкү, бызаалыг, модуэгалыг инек бар. Чагыг ёзугаар келген брезентини дыдомактыг, дазыл-дестүт малчыннар садып алтар.

Сөөлгү үеде бо малчыннарны деткиир, оларга чүзү калар, телевизор улгаттырар деп доктаал үнген эки-дир. Ону бистиң «Кызыл-Даг» совхозтуң чамдык малчыннары билбес, специалистер тайылбырлаан, таныштырбаан, ынчангаш кадааннары чамдызы оон чүгле сураан дыңнаан боор чоор. Ол ышкаш аренда дугайын база-ла чедир тайылбырлап бербес, «сен арендаже киргенсен, боора холуң ужуун сал, керээн бо» дээш, ат салдырар. Черле бо аренда керээзиниң эки чүүлдери чүл, негелделери кандыг болур чүвел дээр дугайында малчыннарга баштай хандыр өөредир херек. Шыдыраа ойнап билбес кижини дораан-на маргылдаалаага кириштире бербес-ле болгай.

Малчыннарның көргүзүглериниң хөнүдери дээрге, директорнуң, совхозтуң зоовет-специалистериниң, харын агрономнарының-даа дорт харыылаар, хенге үлежир айтырыы-дыр. Ортумак база кудуу көргүзүглүг малчыннар-биле шуут-ла тускай иштеп ажылдаар херек. Оларны совхозтар, районнар аайы-биле чыггаш, сеткил-сагыштыг харызындан чугаалажып, сүмелешке, дузалашса чүү чүвел аан бо?

Григорий САРЫГЛАР,
«Кызыл-Даг» совхоз.

ЧУРУКТА: талантыг аныяк артист болгаш мөге салыкчызы Коңгар-оол Ондарның хостуг хүреш маргылдаазының киржикчилеринге хөөмейлеп, сыгыртып берип турары. Ол Май 9-та «Хүреш» стадионга болган мөгелерниң хүрежинге база мөге салыкчызы болуп, аңаа чыылган хамык чонга каш удаа уран талантызын барааалгаткан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЦЕХТИҢ ЭЭЗИ

Чагыдып алган солуннарывысты почта хааржаандан уштуп алгаш, кандыг-ла-бир амданныг аъш-чем чиген ышкаш, хынамчалыг номчуй бээр бис. Ынча бистиң амыдыралывыс көргүскен авторларның, журналистерниң бижээн чүүлдерин салдынмайн номчуур чаңчылдыг бис. Ынчалза-даа солунну узун дургаар, доора кежир, азы кандыг-бир эгелер адаанда кара шугумнарны эскербейн баарывыс чажыт эвес. Ол шугумнар кайыын кээрил, ону кым кылып турарыл деп айтырар боор силер. Ону республика типографиязында коргулчун кудар цех кылып турар. Аңаа чеде бээр болзувусса, ажылчын халат кеткен, шала бышкан чодураа сагышка кирер, улуг хүрен-кара карактарлыг, чараш сымаар арын-шырайында дорт думчуктуг, хүрен-кызыл арнын хүлүмзүрүг хөме ап келир, оожум бүдүштүг кижи бисти уткуп алыр. Ооң ажылдап турар цеги кадыкшылга хоралыг болганындан аңаа үзүктел чок он чыл ажылдаан кижи пенсияже үнер. Мынгаш улуг кара паш дег саваже коргулчунну сүп кииреп тегге, шай дег кайны бээр. Хуулгаазын шиңгиниң техниказынга чүү боор, удаваанда оон чинге-чинге, азы чоон-даа шугумнар үне маннажып келир. Ол коргулчун ээлдириринден үжүктер база хуула бээр.

Хаваанда сыстып келген дериин чотпушаан, ол-бо маннап ажылдап турар кижини Кара-оол Сенденович Моңгуш дээр. Алыс чурту—Өвүрнүң Солчур сумузу. Хандагайты ортумак школазын дооскаш, Белоруссияның Минск хоорайга шыыктыг шериг хүлээлгезин эрттирген. Красноярск хоорайга автоорук техникумун чедиишкинниг дооскан соонда, райкууссомнуң иштики херектер килдизиниң паспорт столунуң начальниги, райкууссомнуң ниити килдис эргелекчизи, ВЛКСМ Өвүр райкомунуң ийиги секретарынга ажылдап чораан. Кара-оол ажылдап чорупт турган. Өвүрнүң Солчур чурттуг Кара-кыс деп уруг-биле аас-кежиктиг өг-бүлени туткан. Олар оон бээр-ле эштиг-өөрлүг, өөн-өнер ажы-төлдүг чурттай берген.

Кара-оол Моңгуштуң кадайы Новосибирскиге партияның дээди школазын дооскаш, Кызыл хоорайга ажылдай бээрге, Кара-оол республика типографиязынга бөгүнге чедир 8 чыл ажылдап турар. Ол 1983 чылдан бээр коргулчун ээлдирер хоралыг цехтиң ажылчыны апарган. Эки ажылы дээш ол каш удаа Хүндүлел бижиктер, өртектиг бараанар-биле шаңнаттырып келген. Типографияның Хүндүлел самбыразынга ооң чуруун азып турган. Чылдар чанган куштар-биле кады солчуп эртип турза-турза, Кара-оолдарның уруглары өзүп, дээди өөредилге черлерин доозуп, өг-бүле тудуп, ажы-төлдүг апарган. Ам олар —ашак кырган-ача, кырган-ава. Хоочун ажылчын Кара-оол Сенденович бо айның 23-те 50 харлаар. Ооң дөргүл-төрели, эш-өөрү, уруглары ол байырлалда аңаа күш-ажылчы чедиишкинни, кадыкшылды, аас-кежикти күзээр. Ол аас-кежиктиг өг-бүлениң хууда байырлалы алдын хүн дег кезээде өөрүшкү-маңнайлыг болурун кым күзевес боор.

Эртенгиниң сес шак четкенде, Ленин кудумчузунда каът бажыңдан тутса мөге, турза узун дээрливис ышкаш кудер кара эр республика типографиязынче далаш базыптар. Ол аңаа баргаш, солуннар арыннарында коступ келир шугумнарны коргулчун ээлдириринден кылып кирип тер. Солун номчуп оргаш, чай-дедир, өрү-куду шөйлү берген шугумнарны болгаш үжүктер бүрүзүн көргеш, бо лугун ажылчын Кара-оол Сенденович Моңгушка өөрүп четтиргенивни илередип көрүңер. Коргулчун ээлдирер цехтиң ээзи ол кижиниң буянныг ижи ол-дур.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: типографияның хоочун ажылчыннарының бирээзи Кара-оол Моңгуш.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Дыл талазы-биле Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр

ШЫН ЧУГААЛАП ЧАҢЧЫГАР

Дыл кандыг-даа националдың коргаарралы болгаш оон эвээлээнып турар кол чүүлү болур. Бистиң тыва дылывыс байлак дыл. Коммунистиг партияның болгаш Совет чазааның ленинчи национал политиказының ачызында тыва улус кыска үениң дургузунда буянгаар хөгжүлдени кылган. Ынчалза-даа национал дыл талазы-биле айтырыглар чогуур негелдеже дүүштүр шиитпирлеттинмейн келген. Тыва улустуң национал дылын үнелеп көөр, ону республиканың күрүне дылы болдурар, ону улам сайзырадырының талазы-биле айтырыгларның чидиг-биле тургустунуп турары кымга-даа билдингир. Мен маңаа чугаа культуразынга хамаарыштыр бодалдарымны илереттим.

Литературлуг дылдың кол айтырыгларының бирээзи —чугаа культуразы азы культурлуг чугаа болуп турар. Кандыг чуганы культурлуг чугаа дээрил? Стиль талазы-биле аянныг, чараш, ээлдектиг, грамматика талазы-биле сөстү ооң утказынга дүүштүр шын, чиге ажыглаар, ажык чок, янзы-бүрү бок сөстер херегленвес аас-даа, бижимел-даа чугааны культурлуг чугаа дээр бис. «Дылды арыг чугаалаар, утка талазы-биле тода, чидиг болдурар дээш демисел дээрге культураның чепсээ дээш демисел болур» — деп, М. Горький бижээн. Чугаа культуразы азы культурлуг чугаа литературлуг дылдың бүгү нормаларынга чагырткан, ук нормаларны шыңгыы сагып барымдаалаан болур. Сөстү чугааның аянынга, бодалынга, стиль талазы-биле шын, чиге ажыглаары, шын адаары болгаш бижиири дылды культурлуг, арыг чугаалаарының чугула негелделери дээрзин билир ужурлуг бис.

Бо негелделерниң херек кырында боттарывыс арвыста амыдырал - чурттадгаывыстың, ажыл-херээвистиң хүн бүрү чугаазынга кайы хире барымдаалап турар бис? Ажыбиле чугаалаарга, эки-ле барымдаалап, сагывайн турар бис. Төрээн дылывысты чедир үнелевейн турарывыс ол. Бодум куумда бистиң чамдык эштериниң байлак тыва дылывысты чөп ажыглавайн, ооң аян-шиңгизин үнелезиннебиле чажылып чугаалажып турарынга дыка-ла таарымчас мен.

Чижектерден көрээли. Эрткен чайын район төвүнге чартыы чылдың түңнелин үндүрген наадым болуп турган. Көк торгу тоннуг, кара шляпа, хром идик кеткен эрден: «Оңгагай кылдыр кеттинип каапкан чүнү канаарың ол? — деп айтырдым. «64-түн белеткениш турарын көрбейн-дир сен бе, оларны чазаар деп тур мен» — деп бо ыйнаан. Чүү дээни ол? Черле билбедим. Бир катап кожам бажыңынга чеде бээримге, «Эъжиерден хайнындывып көрүнерем, чемненип алгаш чоруүйн дээш» — деп, өгнүң ээзи чугаалаар олур. «Эъттен хайнындывып көрүнерем...» дизе. Аалынга чедиртип алыр бодаан бир кижиниң чолаачыдан мынчаар дилеп турганын база дыңнаан-дыр мен: «Мени аппарып октавыдам...» Сактырга, «мени хоорже аппарып октавыт» дээнинг-даа.

Бир хуралга кандидаттар депшидип турган чүве. Хурал даргазы депшиттирген-ниерни чажыт бадылаашкынче киирери-биле сонгукчулар мурнунга оларның аттарын чаңгыстап адап, чепшээредип эртирип турган. Сонгукчулар чаңгыс үн-биле: «Арттырар, арттырар» дижип алгыржып турдулар. А чамдыктары «аттырар, аттырар» деп алгыржып олурлар. Сөске чаңгыс үжүк безин шын эвес ажыглаарга, ооң утказы кайы хире өскерли бээр-дир (шын сеткил-биле эвес, а сөстү соора ажыглааны ол-дур, соора алдазы ол). Бо дээрге каш-ла чижек-тир.

Тыва дылды орус дыл-биле холуп чугаалаар эштер болганмааже хоржок. Ындыг байдал кымывыста-даа бар. Чижек: «Кайыын барып обедтеп алыр бис» — дижир болгай бис. Обед деп орус сөстү солуптар тыва сөс турда-ла ындыг бис...

«Дыл сээң чепсээң, дыл сээң дайзының» деп араб улустуң үлегер чугаазы бар. Сөстүң күжү кандыг-даа чепсектен дудавас. Сөс кижиниң амыдыралы. Кижиниң характериң ооң дылындан безин билип ап болур. Сөс кижини кончуг улуг бедиктерже кедирүп үндүрүп болур, сөс кижини тамы дүвүнче-даа октаптыш болур. Болдаа чокка, кайы-ламаанчокка сөс ээни болбас. Аастыг-ла мен дээш вай-баш чок сөстер чулчуруп чоруур аастыраакпайларны чок кылдулевес боор чүве. Төрээн дылын үнелээри, хүндүлээри, бижимел чугааның, аас-даа чугаа-домааның культуразын бедидери, литературлуг нормаларны шыңгыы сагыыры, сөс курлаавырын байыдары... амгы үеде кижи бүрүзүнүң хүн бүрүде кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг база бир чугула айтырыгларының бирээзи деп бодаар мен.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем району.

ДЫЛЫВЫСТЫ БАЙЫДААЛ

Тыва АССР-ге дылдар дугайында Хоойлу төлевилелин номчуп танышкаш, АССР-ниң күрүне дылы — тыва дыл болур дээнинге дыка-ла чепсүнер кижи-дир мен. Мооң мурнунда чылдарда хурал-суглааларга ыяап-ла орус дыл кырынга чугаалажырын албадап, ол херек чок чамдык тыва даргаларывыс хуралдарга бедүүн чонга чүве чугаалап бээр дээнде «мен орустаптайн, тывалап чугаалай албас-тыр мен» сут-суг деп алгаш чандыр-соора орустап турганы — ам бодаарга, човаанчыг-даа-дыр.

Бир-тээ, тыва дылды Тыва АССР-ге күрүне дылы болдурар чүве болганда, ам ооң шынарынче азы, өскээр чугаалаарга, шын бижииринче, шын адаарынче, домактарны шын тургузарынче кол кичээнгейни салыр болза экидир. Дылывысты барык-ла хорул турган үелерде чамдык чиигине тыва сөстеривис шуут уттундурган, казыктары дөсүй берген бо-даа кижи билбес боор-дур. Ажыктарны маңаа чугаалаан-даа херээ чок. Чамдык чиигине тыва сөстеривис мүн-не уттундурбаан. Ындыг-даа болза, хүн бүрү оларны ажыглавайн турарывыстан барык-ла уттундуруп бар чылдар, а чамдык тыва сөстеривис өске дыл-домак-биле хайнакташкаш, оолуу-даа, тывазы-даа билдинместээн.

Уттундурган болгаш уттундуруп бар чылдар тыва сөстерге читкен болгаш чидип бар чылдар ак-мешкерниң, өштешкенниң кызыл дептерин ышкаш дептерден тургусса чүл? Эрги Тываның чаагай чаңчылдары уттундуруп бар чылдарда ам катап диргизип тур ышкажыл бис. Диргиспестиң аргазы чок. Тыва аажы-чаңывыс, дыл-домаавыс чиде-ле бер часты. Маңаа кымны буруулдавыр бис, болзувустуң — тывалар бистериң-не буруувус-тур.

Хайнакталып бар чылдар бо тыва дылывысты шуут арыг тыва аянче киирери — келээде, кыдыг-кайыы черлерде чурттап чоруур кырганнарга дааның алгаш, бо талазы-биле шиңчилел ажылдарын чорудары тыва дыл башкыларының, парлалга ажылдакчыларының. Тываның дыл талазы-биле тускай эртемниглериниң болгаш өске-даа дылга сонуургалдыгларның кол сорулгазы деп билип турар мен.

«Шын» болгаш «Тываның аныяктары» база район солуннарынга тускай тыва дыл булуңун дыштаныр хүннер таварыштыр тургусса кандыгыл? Маңаа уттундурган болгаш уттундуруп бар чылдар тыва сөстеривисти районнар аайы-биле адап тургазын ёзугаар кыска тайылбыр-биле бижип турза кандыгыл? Бо ховар сөстерни бир-бир болдаарга, тоолбыдаразып черже чажыпкан эртине-биле дөмей-дир. Чажыпкан эртиневисти чыггаш, байыыр бис, уттупкан сөстеривисти сактып келгеш катап ажыглаарывыска, тыва дылывыс чечениир.

Ынчангаш тыва дыл булуңун эгеледим. Шын, шын эвээзи дыл эртемниглер эде бээр боор.

Коллуу уттундурган сөстер:

1. Маңзыл — үүкпе (юбка). Шаанда эр-даа улус кедип чораан, ылангыя ламалар.
2. Кандааза — херектээш (чевени-биле чепи чок-даа дээр).
3. Инчик — чүвүр баа деп бөзүүнүүдүн адап турар.
4. Бөге — чүве бижиирге белен чиппес будук, амгы үеде ону тушь деп турар.
5. Бийир — кисточка деп турар бис.
6. Буруу — мунгаш дээни ол. Азы шыргай дээр.
7. Дазынга — ам болза интернаттың бир өрээли.
8. Идиш — ыяштан кылган хумун (кочал).
9. Испик — шаанда тыва ашактар салын испик-биле чүлүп чораан, кадалган азарганчыг тенни испик-биле ушурга эттиг.
10. Соңгулуур — данза туна бээрге, данза бажын чушкуур ыргак демир. Ол колдуунда мөңгүн болур.
11. Сакпыт — омааш, сераа чок шагда тывалар сакпытты ажыглап чораан.
12. Дазылыг — хойтпак, тарактың чаагайын ынча дээр.

Черлер аайы-биле бо ышкаш сөстер эштежок болгай. Бижип турупар, төрээн тыва дылывыстың словарь-курлавыры байыыр болзун.

Кан-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Бай-Тайга району.

САНАЛЫМ

Тыва АССР-ниң девискээринге күрүне дылының дугайында Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр ындыг-мындыг деп хөй чүве чугаалавайн, дорт-ла дараазында саналдарымны киирейн: дыл дугайында республикада чурттап турар бүгү кижилерге дараазында айтырыгларлыг айтырышкындан чорутса кандыгыл?

1. Тыва АССР-ниң күрүне дылы тыва дыл болур бе?
2. Тыва АССР-ниң күрүне дылы тыва болгаш орус дылдар болур бе? Ону эрттиргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң сессиязынга түңнээр, бадылаар. Дыл дугайында хоойлу доктаалынга хамаарыштыр саналым ол.

«Тыва АССР-ниң күрүне дылының дугайында» Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр саналым: бирги эгениң ниити саавырының 1-ги болгаш 2-ги чүүлдерин каттыштыргаш, «Тыва АССР-ниң күрүне дылы тыва болгаш орус дыл...» деп киирбишаан, кол кичээнгейни тыва дылче угландырар дизе. Ийиде, ол-ла эгениң 2-ги чүүлүнге бешки болгаш алдыгы чүүлдерни каткаш, ниити саавырже кожурерге таарымчалыг болгу дег. Үште, ол-ла эгениң 4-кү чүүлүнге «... тыва болгаш орус литературлуг дылдарның нормаларын сагыдар» чогеңиг эдип алза чүл? Дөртте, ниити словарьны 6 чүүлдүг эвес, а 5 чүүлдүг кылып, ийиги эгениң 17-ги чүүлүн дылдарны ажыглаарындан 1-ги эгениң ниити саавырынче 5-ки чүүл кылдыр кииргеш, тодаргайы-биле мынчаар айытса эки ышкаш: «тыва болгаш орус база өске-даа дылдарны өөрениксээннерге таарымчалыг байдалдарны тургузуп, башкыларга бир шакка телевизиин 3.5 кижиге чедир хемчээли-биле ук организацияның боттарының сан-хөөзү азы бюджет хөреңгизи-биле төлээрин, неделяда чаңгыс катап ажыл шагының үезинде өөренирин айтыры чугула. Дараазында, ийиги эгеге тыва дылды ажыглаарын тодаргай айтыры чугула: школага, уругларның ясли-садтарынга башкылар болгаш кижизидикчилер, пионер вожатыйлары, ол ышкаш эмчилер, садыгжылар, аңы-дуза чедирер черлерниң ажылдакчылары, ниитиниң чемненилге черлериниң ажылдакчылары, албан-дужаалдыглар чугаалажырда бедүүн тыва чугааны ажыглаары күзенчиг, ынчалза-даа дылды өөренирниче албадавааза эки. Алдыда, үшкү эгениң 19-ку чүүлүн уруглар садтарынга болгаш ниити билиг школаларынга тыва азы орус дылдарны өөредирде уругларның саны 25-тен ажа берзе, бөлүктерге чаргаш, өөредирин айтыры чугула.

Чедиде, ол-ла эгениң чээрбиги чүүлүн «тыва ниити билиг школаларының 1-9 класстарынга алгебра, геометрия, химиядан өске бүгү эртемнерни тыва дылга өөредир» деп өтсе кандыгыл? Дөрткү эгениң 27-ги чүүлүнүң үшкү абзазында «солагай талазынга азы үстүнге», «оң талазынга азы адаанга» дээрге ажыл-херек саазыннарының ниити чурумунга удурланышкак, мынчангаш мынчаар эдер: «солагай талазының үстүнге», «оң талазының адаанга».

Дыл комиссиязынга башкыларны, өөреникчилерни киириштирери албан деп айыткаш, дыл дугайында Хоойлу төлевилелинге саналымны мынчаар киирдим.

Василий КЫЗЫЛ-ООЛ.
Методист-башкы.

ДЕТКИП ТУР МЕН

Дылдар дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин номчуп көргеш, бүрүнү-биле чүүлдүгзүнүп, деткидим.

СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунга хүлээп алганы «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп Платформаның негелделеринге, Тыва АССР-ниң Конституциязынга төлевилел бүрүнү-биле дугжуп турар-дыр деп санаар мен. Мооң мурнунда солуннарга, радиога, телевидениеге тыва дыл болгаш чугаа культуразының дугайында номчукчуларның киирип турган негелде-хомудалдарын, үнелиг саналдарын төлевилелди ажылдап кылып турташ, комиссияның барымдаалааның чөптүг деп бодаар мен. Ылангыя орус дылды эки билбес улуг назылыг кижилерге төлевилелдиң 27 чүүлү шуптузу эргежок чугула. Чижээлээрге, автовокзалдарга, аэропорттарга, аалчылар бажыңнарынга аас информациязын, чарлалдарны тыва болгаш орус дылдарга кылыр дээни таарымчалыг.

Тыва АССР-ниң күрүне дылы тыва дыл болур. Республика девискээринге орус дыл күрүне дылы-биле деңг эргелиг үндезинге националдар аразының харылзажырының дылы болур деп бирги, ийиги чүүлдерде айытканы кайы-даа дылдарга деңг эргени берип турар. Чээрби дугаар чүүлге «Тыва ниити билиг школаларынга алгебра, геометрия, физика, химиядан өске бүгү-ле эртемнерни 1-9 класстарга күрүне дылынга башкылаар» деп айыткан. Ады үстүнде адаттынган эртемнерни орус дылга өөредир дээни ол. Ол эртемнерни ниити билиг школаларынга 7 класстан эгелеп өөренирин билдингир болгай. Шынап-ла, математиканы [illegible]

[illegible]

...чагааладарга, бистиң эртемдениериивистиң ажылдарын тыва дыл билбес азы багай билир номчукчуларывыс шуут номчувайн, сонуургавайн турар. Тыва улустуң төөгүзүнге, культуразынга, чаагай чаңчылдарынга хамаарышкан айтырыгларны сонуургап, хандыр өөренирнге тыва дыл кырынга эртем ажылдарын чорудары чугула болгу дег. Ном дугайын чугаалаарга, эртемдениериниң чүүл[illegible] «Шын» солунга эвес, а холдуунда-ла «Тувинская правда» солунга үнүп турары чажыт эвес болгай. Тыва чугаатынмазарын чогаалдарын, номнарын үндүреериндэ-ла республикада номчукчуларның ортумак саныныҢ чартыынга дүүштүр парлаза деп дилээр мен.

Оолак ДҮЛҮШ.
Башкы.
Чөөн-Хемчик району.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮНЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Наыраалдыг меридиантары. Концерт. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Египеттиң шилиндек командалары. 20.15 «Дайын». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 11.30 «Тиилекчилер». 12.30—13.10 «Үе».

* * *

16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Ирландия биле Голландияның шилиндек командалары. 19.15 «Ырыны сактып ал». Улуг кижилерге болгаш уругларга. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Тиссаның ырлары». Хөгжүмнүг телефильм. (Венгрия). 20.05 Барымдаалыг фильм. 20.50 «Дайын». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Чугула айтырыг кодурген интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 23.00 Брэйн ринг «Чүү? Каяа? Кажан?». 23.45 «Көрүүшкүн». 01.15 — 01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Мурнуу Корей биле Уругвайның шилиндек командалары. 9.15 Уран фильм. «Үр сактып чоруурун» 2-ги сериязы. 10.20 — 11.20 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Ирландия биле Голландияның шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Саян эзээнде кежээ». 19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Бистиң аалчыларывыс». Даг-Алтайның театр уран чүүлүнүң ажылдакчылары-биле ужуражылга. 19.50 Чарлалдар. «Немелде пенсия» деп реклама. «Кээргел чок таварылга».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — 01.45 Россияның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Колекс молчанкя» (2 сериалыг) 9.30, 12.30, 19.00, «Сталинград» (2 сериалыг) 15.30 шактарда.

Видеозал: «Смертельный удар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

ПИОНЕР»: «Трали-Вали» 9.00, 11.40, киночыынды 26 10.20, «Попутного ветра, «Синяя птица!» 13.00, «Баловень судьбы» (2 сериалыг) 14.40, 17.00, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Акт возмездия» (США) 12.00, 18.30, «Последнее безумство» 13.30, «Семья» (Индия, 2 сериалыг) 15.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Белый велосипед» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ситора» (2 сериалыг) 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Без единой улики» 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Городок лотосов» (2 сериалыг) 16.00, 18.40 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың № 4 ортумак профессионал-техниктиг училищези 1990-1991 өөредилге чылында дараазында мергежилдер талазы-биле өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур:

Сес чыл школазын дооскан өөреникчилер (өөренир хуусаазы 3 чыл).

1. Чазанычы, тудугжу, бызанчы.
2. Шеверлекчи, тудугга будукчу, штукатур.
3. Каң болгаш демир-бетон конструкцияларының монтажниги.
4. Сантехниктиг дериг-херекселдер монтажниги, газ каннакчызы.
5. Электрон газ каннакчызы.
6. Янзы-бүрү крааннарга машинист.
7. Автомобиль краанынга машинист.
8. Каң болгаш демир-бетон конструкцияларынга дашчы монтажник, бызаачы.

Ортумак школа дооскан өөреникчилер (өөренириниң хуусаазы 1 чыл).

1. Штукатур, облицовщик, плиточник.

Долу эвес ортумак школа дооскан өөреникчилер, өөренир хуусаазы 1 чыл. (Аңаа өөренгеннер ортумак эртем чедип албас).

Штукатур, дашчы, тудугжу, чазанычы.

Хүлээп алырының чуруму:

Өөренип кирер өөреникчилер училищениң директорунуң адынга билдириишкин, аңаа кожар документилери: эртемниң дугайында документ, № 286 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, 3х4 см хемчээлдиг алды чурук, өөренип турган черинден характеристика.

Документилерни июнь 1-ден эгелеп хүлээп алыр. Өөредилге сентябрь 1-де эгелээр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 1, хүлээп алыр комиссия, телефон: 3-40-56.

1990 чылдың июнь 1-ден август 20-ге чедир № 11 профессионал-техниктиг училище ортумак школа доосканнарны дараазында мергежилдерге өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур:

1. Радиотелмеханиги.
2. Электрон четкилерин болгаш электрон дериглериниге электромонтажниктер.
3. Кино механиктери.

Айыттынган мергежилдерге документилерни дараазында адресте хүлээп ал турар: Кочетов кудумчузу, бажың 141.

1. Чиик платьелер дааранык-чылары.
2. Даштыкы хептер даараныкчылары.
6. Даштыкы хептер бышкыкчылары.
7. Дааранычы мотористер (чүтле хоорайда кирир бижиткеннерни) (долу эвес ортумак эртемниглерни).

Айыттынган мергежилдерге дараазында адреске документилерни хүлээп ал турар: Кызыл хоорай, Пальмбах кудумчузу, бажың 27.

Шупту мергежилдерге өөрениириниң хуусаазы 1 чыл.

Училищеге өөренирлерни үлетүр бүдүрүлгелериниң, киноподючеткилериниң, районнуң амыдырал хандырылга комбинаттарының, амыдырал хандырылга бажыңнарының, ательелериниң болгаш кооперативтерниң чоруткан бижиктери-биле хүлээп алыр.

Училищеге кирерде чугула документилери: билдириишкин, ортумак эртемниң дугайында аттестат, чоруткан бижик, эмчи шынзылгазы, 3х4 см хемчээлдиг алды чурук, ег-бүлезиниң дугайында шынзылга, чурттап турар черинден шынзылга, паспорт болгаш шериг биледи боду көргүзер. Документилерни июнь 18-тен август 25-ке чедир хүлээп алыр. Хүлээп алырының беседалажыышкыны август 2-ден август 29-ка чедир болур.

Тыва АССР-ниң Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели Новосибирскиниң болгаш Улан-Удэниң харылзааның электротехникумунга дараазында мергежилдерге өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур: автоматтыг электрон харылзаа, хөй каналдыг электрон харылзаа, почта харылзаазы, радио харылзаа болгаш радио дамчыдылга. Сес чыл школазын доосканнарны хүлээп алыр. Билдириишкиннерни июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Кирерниң шылгалдалары 1990 чылдың август 1-ден эгелээр.

Документилерни болгаш кирериниң шылгалдаларын дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 53, Тыва АССР-ниң Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелин кадр килдизи, телефоннары: 2-48-12.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эргелелиниң өөредилге-курс комбинады 1990 чылдың июль 1-ге чедир «Б» категориялыг чолаачылар белдүүнге өөреникчилер чыылдазын чарлап тур.

Келир адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 1 «Б», телефоннары 6-11-94.

[illegible] № 2 [illegible] 1970 [illegible] 1990 [illegible] 29-та 15 шакта [illegible]

[illegible] чалап тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ орвемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ отулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга арыны

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар бажың № 1.

Чагыг № 426. ТС — [illegible]

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
23
суббота,
№ 142 (14342)

1925 чылдан үнүп эгелээн
Өртээ 3 кап.

РСФСР-ниң Компартиязы: оруктуң эгезинде

Санал бериишкин уламчылаан.

Шериг эвүлелиниң кежигүнү—Ауганистан халдаашкынга [illegible] политиктиг эргелелиниң начальниги **Н. М. Бойко** [illegible] камгалакчыларынга [illegible] херек дээрзин айыткан. Армияның [illegible] хевирлери [illegible]. Ол [illegible] болур [illegible] ка-биле [illegible] чугаалаан.

Армияның [illegible] айтырыглары оратор [illegible] хоюудап [illegible]. Офицерлер [illegible] эге чер [illegible]. Олар ажылдап [illegible] турарлар. [illegible] ... Бо айтырыглары шиитпирлевес болза, шериг [illegible] ажылдар кирбес бар.

Ам Чоон Европада болуп турар болушкуннарга шын түңнел [illegible] чугаалап, ол тугаалатты. АЖШ биле НАТО ССРЭ-ден ажыг бөөр [illegible] программазындан ойталаваан. Камгалал кужунуң [illegible] турар шак [illegible] камгалал [illegible] делегат. Совет Армияда [illegible] камгалал арттырарын, коммунистер чок армия дээрге шериг кужуну [illegible], өске кужуннарга [illegible]-биле дөмей деп, ол айыткан.

Шебекинагның химиктиг заводунуң аппаратчызы болуунуң чугаазын [illegible] эгелээн. Мээң сөс берген соонда улуг ам база аппарат кижизи чүве чугаалап тур дээр чадавас. Ол дээрге мээң мергежилдим-дир. [illegible] ... Коммунистиг партияның [illegible] хавырып турар [illegible] политиктиг база экономиктиг байдал тургустунган.

Олар шупту чоннуң мурнуунда оон кужелин [illegible] деп, оратор айыткан. Оларга бетик индустрияны, солуннар, арыны, теле-радио эфирин бериш тервени хомудаан. А ажылчын кижиде ол түңнел чок [illegible] чорудар үе чок. Оон сагыш човаашкыны чангыс — болуунун ол чугаазы [illegible] ... Материалдыг [illegible] түрээн, ол түңнел чок шуугаазын анчыг апарган. Оларны черип тараачыннар-биле бе азы олар чокта садар бе дээрзи сонуургадып турар. А заводтарны ажылчыннар-биле кады бе азы олар чокта бе?

Ол чугаавын соолунде зал хол часкап турган. Сөс алган заводтуң ажылчыннарының чагыын орта номчаан: партияның болгаш бистиң социалистиг кужүрүнуңуң салым-чолун силерниң холуңарда дээрзин утпаңар, делегаттар, социализмниң эрге-ажыктарын камгалап алырынга бо сөөлгү арга дээрзинге бүзүреп турар бис.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **Е. К. Лигачев** санал берген. СЭКП-ниң составынга РСФСР-ниң Компартиязын амгы съездиге тургузарын, ооң удуртукчу органнарын соңгуур чугула деп чугаалаан. Россияның коммунистериниң бүгү улустарының интернационалдыг кужуг чанчылдарынга, чаартылга чорудулгаларын оларның башкарып шыдаарынга бүзүреп турарын ол медеглээн.

Эде тургустунуушкунну соңнаар чүве чок деп, оратор айыткан. Баштайгы чылдарда ажыл-херектер эки чорун турган. Ынчалзажок ниитилелде политиктиг байдал ырын хевээр болгаш чидиглениринче углаңмышкынныг болуп турар.

Ол байдал болза, эде тургустунуушкун политикасының чайлаш чок эзерин бе азы частырыгларының түңнели бе? Байдалды ак сеткилдиг анализтээри, удуртулганың ажылын шугум-түҗел ёзу-биле көөрү эргежок чугула.

Ниитилелди чаартырынче партияның стратегтиг угаа-ныңыны шын деп, оратор демдеглээн. Удуртулганың ажыл-ними чорук болгаш хандыкчурушкуну. М. С. Горбачевтуң политиктиг инициативазы партияның стратегиязында киирттинген. Ынчалзажок тактиканы, айтырыгларны сайгарып көөрүнге улуг частырыглар херек кырында болдунган. Антисоциалистиг күштерниң [illegible], улам күштелген ажыл-чорудулгазының эге тургустунуушкунга айылдыг ам-даа чарок кирбээ. Политиктиг чаалажылгаларга эргежок чугула, ындыг болзажок, ону принциптиг ундезинче чорудар херек.

Бистиң амгы политиктиг удурттулганың коллективтиг болгаш демократтыг чоруунуң дугайында үргүлчү чугаалап келген бис, сөөлгү үеле ындыг чорук чидип бар чыдар. Коллективтиг болгаш демократтыг чоруктан ойталаашкын партияны улуг [illegible] таварыштырып келген болгай. СЭКП ТК-ның секретары коммунист бүрүзүнүң, партия организациязы бүрүзүнүң санал-оналдынче кичээнгейни күштелдиреринче кыйгырган.

Чурттуң дыш-чем продуктулары-биле хандырар дугайында ТК-ның март Пленуму-ның хүлээп алган шиитпиринин салым-чолу мени кончуг дүвүредип турар деп, ол чугаалаан. Бо айтырыг талазы-биле маңаа чугаалаан чүүлдерге бүрүн каттыжып тур мен, колхозтарны болгаш совхозтарны эде тургузары чугула апарган. Тараачыннарның техника-биле ам-даа эки хандырары, кезээ чериниң катап тургузары кончуг чугула. Ол бүгүге хөй капитал салыышкыны херегләттинер.

Дараазында делегатка сөс бээр мурнунда санал бээрин [illegible] дугайында саналгар чангыланып турган. Ынчалза-даа оон өске бир санал кылынган: 20 бичии-ле ажыг кижи саналдаан-дыр, удуртукчузунуң эрге-ажаалынга кандыг кандидаттарны дээш барынче [illegible] ... делегаттар [illegible].

Мурнунда айыттынганын бетинде СЭКП Даг-Алтай обкомунуң бирги секретары, улуг делегаттарның [illegible] даргазы **В. И. Чаптынова** сөс берген. Бо хуннерде россий күрүнениң [illegible] ... тургузарынга [illegible] үе боор кииринге [illegible] ол чугаалаан. Ол оон-биле чергелештир эрге-чагыг таныш тел органнарының ажылында тодарай, турум эвес, көөргеттиниишкинниг чоруктарның бар боор турарынга дүвүрелин илереткен. ТК-ның Политбюрозунуң партияны камгалап чыдаан системадан дүрген-ле ундурер күзел-чүткүлүг үргүлчү утаан медерелинге будулуушкуннарны болдуруп, партияның авангардчы ролюн божаннадырынга чедирип турар. Өске талазында, марксизм-ленинизмниң шынныынга, Октябрьның шилилгезиниң чөптүгүнге чигзиниглиг болдуруп турар сеткил-хөөннер улам-на хөйү-биле илереп турар апарган.

Оон чугаазын «Кузбассрадио» заводтуң партком секретары В. И. Карпов үзе кирген. Ол үе-шакты халас эрттирбезинче, делегейде эңне шуугаазынныг улус болбазынче кыйгырган.

В. И. Чаптынов Россияның эң эвээш санныг парторганизацияларының бирээзиниң бодалын чедир дыңназынче кыйгырган, съездиниң соонда дораан-на аппаратта ажылдап турар бүгү коммунистерни күш-ажылчы коллективтериниң партия эге организацияларынче учёдуга кииреринче саналдаан. Ол Эртемнер академиязын, Ниитилел эртемнериниң академиязын, Марксизм-ленинизм институдун, партияның дээди школаларын чогуур эртем-билиглерни бербейн турары дээш шүгүмчүлээн.

Саналдакчы националдар аразының харылзааларының шыңгыыраалының дугайын чугаалааш, федерацияны ленинчи номналды ёзугаар билип көөрүн чедип алырынче кыйгырган. Ындыг берге солуганы чаартынган партия болунга алыр ужурлуг.

Тюмень областың «Надымгазпром» бүдүрүлге каттыжыышкынының слесары **Г. К. Рязановка** саналдаазы-биле сөс бээрин чалаттынган ажылчыннарының делегациязы дилээнин хурал даргазы чарлаан. Аваа удурланыр кижи чок болган.

Хамыктың мурнунда ажылчы чонун талашкан партияга бүзүрелдиң илередирниң аргаларының дугайын чугаалаар апаарын ол медеглээн. Ынчангаш оңу кылыпаа түгле шыңныг чорукту улуска чугаалаары чугула деп ол айыткан.

Тюменьден ажылчынның бодал турарын-биле [illegible] ... [illegible].

турар. Күш-ажылчы коллективтерге ажыл-агыйны кинчээр чорудары шилап алыр эргени тывыскан, күрүне болза, өөрүг бүгү чүүлдериниң үгтүүч удуртулганың шиитпирлеринден хамаарыр байдалда тургускан.

Ол ажылчыннарның болгаш тараачыннарның хоолгурум ёзугаар камгалалының дугайын чугаалааш, чурттуң хоойлужудулга үндезиннериниң сулазын айыткаш, чуртта болгаш партияда удуртулганың дээди органнарында харысаалга чок чорук неп-тереэн боор турарын шугумчулээн.

Залдан саналдаашкынны соксадырынче кыйгырыг чаңгыланып турган. Хостуг микрофоннарга чеде берген, делегаттар **К. И. Калинин, А. Ф. Столяров, Б. И. Захаров, А. Е. Шилин** болгаш өскелер-даа саналдаашкынны тур кааза сок-саткаш, Россия Федерациязының Компартиязын тургузарының дугайында кол айтырыгның шиитпирлээринче кирерин саналдаашнар.

• • •

Кежээки хуралга **А. И. Лукьянов** даргалаан. Саналдары-биле адын бижиткен делегаттарның санал-онал бээрин үргүлчүлээрин негеп турарын ол дыңнаткан.

Иркутскиден электровоз машинист **В. П. Сапачевке** сөс берген. Чурттуң салым-хуузу дээш, бистиң Россияның салым-хуузу дээш коммунист бүрүзүнүң харысаалганы улаан билирин күштелдирер ужурлуг бис—деп, ол чугаалаан. Эде тургустуушкунун шын эгелеттинген, ынчалзадаа ол удуртулга аваа белеткенмээн. Ынчангаш эде тургустуушкуннуң чүгле чаа чалгыы, адакы кезектерлеп чалгыы бистиң бүгү херектеривисти эдип болур.

Саналдакчы оон соонда төөгүлүг шынныг чорукка камаарыштыр чугаалаан. Тоталитарыг ёзу-чурумнуң дүжаан айтыр системаның өөредиглериниң чаңгыс эвес салгалдарын кижилери утпас деп чугаалааны, оратор ону катап болдурбас дээш чүнү кылыр ужурлуун саналдаан.

Воронежтиң «Электроника» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының чингине директорунуң оралакчызы **Г. И. Грищук** аваа-ла сөсгэн боттуг ажыл-херекче шилчиишкинни маңаа арганың чуртта чок боор турарын чугаалаан. Бистер РКП-ны тургузарының дугайында шын шиитпирни хүлээп алдывыс деп, ол уламчылаан. Ам эң чугула чүүл болза, ол шиитпирни амыдыралга боттандырып чорударының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры болур.

Делегат санал-онал бериишкиниң анализтээш, партияның ангылаашкын чаалырын баш удур болдурбас төлээде, амгы үеле ындыг күштерниң таарыштыр тургустунганының дугайын ыяк билип алыры эргежок чугула деп медеглээн. Ону кылыры бөдүүн эвес, ынчалза-даа эргежок чугула боор турар.

Делегат бодунуң чугаазының хөй кезиинге санал-онал солчуушкунун кылынының арга-хевирлеринге доктааган. Бистерниң чугаалаар сөстерибис болгаш алыш часкаашкыннарывыс-даа ындыг-ла чогумчалыг эвес боор турарын деп, ол чугаалаан. Чижээ, дыка хөй кижилер «эде тургустуушкун» дээн сөстү янзы-бүрү утказыг кылдыр чугаалап турар.

Саналдакчы РКП ТК-га болур деп турар соңгуулдаларның дугайын чугаалааш, аваа кол кезиинде чаа-чаа идеялыг, чаа кижилерни киирерин шын болур деп медеглээн. Ол ышкаш СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери партияның XXVIII съездизинге отчёттарын бээрин база саналдаан.

СЭКП Волга хоорунуң бирги секретары **А. Д. Никифоров** Волгоград делегациязының өмүнээзинден РСФСР-ниң Компартиязын СЭКП-ниң структуралыг кезээ кылдыр тургузарының идеязын деткээн. Ол Россия Федерациязының Компартиязының ТК-зын амгы бо съездиге соңгуурун саналдаан.

Платформаларның болгаш СЭКП ТК-ның Уставының төлевилеллериниң бодунуң кандыг көөрүн турарын чугаалаан, оратор оларның кончуг партийжи санал-онал илередиишкиннерин болгаш документилер боор, улуг [illegible] ... Ол съездиге үш документи — партияның программыг [illegible] ... [illegible].

Отчёт Советтиң [illegible] ... [illegible].

га партияның ажылының айтырыглары доктааган. Депутат коммунистер оларның ажыл-чорудулгазынга эң идепкейлиг киржир ужурлуг деп чугаалаан.

Москваның автооруг ниитилелдиң партком секретары **Н. В. Быстровтуң** санал тура-ры-биле алырга, Россия Федерациязының Коммунистиг партиязының удуртукчу органнарын соңгуурда оларның сорулгалары болгаш структуразын кончуг тодаргай илередип алыры чугула боор турар. Кол айтырыг—РКП-ниң структуразынга национал тургузугларның эргелерин камгалаарының принциви болур.

Делегаттың бодалы-биле алырга, Россия Федерациязының Компартиязынга бирги секретарының ролю онза ужурлуг болур. Республиканың бүгү коммунистери ол албан-дужаалче идеп үндүрген кандидатураларны бүгү талалыг чугаалажып көөр ужурлуг.

Амгы Съездиниң бирги үе-чадаазында партияның удуртукчу органнарынче кандидатураларны дөңгүүрерин, оон соонда ийи-ги үе-чадааны эки белеткээр ужурлуг тур Төп Комитетти тургузуп алырын ол саналдаан. Ол аразында үеде эге организацияларга бүгү кандидатураларны сайгара чугаалажып көөр арганы коммунистерге бээр. Ынчангаш чүгле ийи-ги үе-чадаза Россия Федерациязының Компартиязының удуртукчу органнарын тургузары ажыктыг.

Бөдүүн ажылчын коммунистерниң чүү чүве эң-не дүвүредип турарының дугайын Барыын Сибирь демир-оруунуң Новосибирск-Главный станциязының локомотив деповазының инструктор-машинизи **Б. М. Ковалев** чугаалаан. Бистиң партиявыс күштүг дээрзин үргүлчү бадыткап келген бис деп, оратор демдеглээн. А кажан ону шынзыдар үе чедип келгенде, ол чүүлдер чок болганы илерей берген. Ол СЭКП-ден мактаар үнүп турар «аарыг» айтырыгга доктааган. Ундавас коммунистерниң 18 миллион армиязындан кым-даа артпайн барып болур болгай. Ол дээш ону кым-бир кижи харылаар апаар.

База бир айтырыг — партияга ниитилелдиң, ямбылыг болурун эвээжедири. Оларны шагда-ла шиитпирлешкен ышкаш ийик бис, ынчалза-даа ол эрги хевээр артпышаан.

СЭКП-ден үнер чорукту доктаадыр дизе, партия дадымырының түңүн **к**ызырары дужаалаар деп санаа**н**, чоокку үеде ол айтырыгны чугаалажып көөрүн ол саналдаан. Оон өске саналы — дараазында Съездиге чедир оларның долу эргелерин узаткаш, тургузукчу съездиниң делегаттарының статузун бедидерге. Оратор бодалы-биле алырга, ындыг хемчег ажыл-херекке улуг харысаалгалыг болурунче албадаптар, ынчангаш ооң үре-түңнелдиң бедиир.

«Советская Россия» солунунуң кол редакторы **В. В. Чикин** сөс алган. Амгы үеде аңгы-аңгы бодалдарга өске бирде чүве холужуп турар болу берген деп, ол чугаалаан. Партияның кырында узуткакчы чоруктуң диргелген хөлегези турупкан. Ол дээрге митинг кылыр каржы чоруктуң, Май 1-де болган кара туразында чоруктуң чыскаалының, чамдык республикаларда болуп турар сепаратистиг, национализмниг хөөннерниң хөлегези-дир.

Шак ындыг кичээңгейлиглерни бистиң партиявысты төөгүзү билир деп, оратор сагындырган. Амгы узуткакчылар эрги методика ёзугаар ыят чогу-биле хөделип турар. Ынчалза-даа бистер бо хүн Россияның партиязын узуткакчы чоруктуң хөлегезинге алзы берзин дээш тургуспайн турар бис. Бистер ону революсчу эде тургустуушкунуң оруктарынга шиитпирлиг хөделиңии-биле тургузуп турар бис.

РСФСР-ниң улус депутаттарының инициативазы ёзугаар улус депутаттарының Советтериниң [illegible] ... [illegible].

«Уралмаш» [illegible] ... **Е. Д. Сотников** мынчаар чугаалаан: мээң эштерим ажылчыннар СЭКП [illegible] ... [illegible] бээр бергедэр. Чүге ынчап турар дээрге амгы үеде партияның ажылчыннарының эрге-ажыын, хамыктың мурнунда, экономиктиг эрге-ажыктарын, ёзу хемчээл-биле илеретпейн турар.

Чурттуң салым-чолун шиитпирлеп турар үстүкү черлерниң ап турары шиитпирлериниң дугайын чугаалааш, оларны коммунистер-биле, ажылчыннар-биле сүмелешпейн хүлээп ап турарын ол айыткан. Чүгле бөдүүн коммунистерниң саналдарын барымдаалап тургаш, партийжи шиитпирлерни хүлээп алыр ужурлуг дээрзин ол саналынга чугаалаан. Ындыг чорукту партияның чаа Уставынга быжыглаар херек. Аваа эге организацияларның эргелери тодаргай илереттинер апаар.

Үш платформаның төлевилелдерин дыңнап алдывыс. Чугула айтырыглар талазы-биле чөптүг чүүлдерин тывар бис дээрзинге бүзүреп артар апаар деп, ажылчын түңнелинде чугаалаан.

Делегат **М. С. Кобозев** Свердловск областың партия организациязының түрүжүн чугаалаан. Тургустунган байдал дээш бөдүүн коммунистерниң болгаш СЭКП-ниң удуртукчуларының бүрүзү болгаш харысаалгазы кандыг-даа аажок улуг деп, ол демдеглээн. Ынчангаш партияда кризис дугайында айтырыгны XXVIII съездиге чугаалажыр, ук кризис болза, аваа-ла эдилчеглиг эвес, а онза айымылыг кризис боор турар дээрзин айтыр, XXVIII съездиге удуртулганың бүгү кежигүннериниң отчёдун алыр, ол ышкаш Чингине секретарь биле Президентиниң эрге-дужаалдарын чаңгыс кижиниң холунга моөннеп болур бе, болбас бе дээрзиниң дугайында айтырыгны чугаалажыр херек. Партияга дадырылап ажылдаары чугула эвес, а херек кырында профессионал ёзу-биле, чээрби ылап билир кижи ажылдаары чугула деп, оратор медеглээн.

Партия экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринден ойталавайн турар. Ындыг айтырыгларны шиитпирлээринден ойталаар болза, партия болунуң салдар-хамаарылгазын бүрүнү-биле оскунуп болур. Башкартының рынок экономиказынче шилчиишкинниң херек кырында коммунистерниң оштунуунга чугаалешпейн, партияга калбак дискуссия эрттирбейн тургускан.

Биске парламент янзылыг партия херек. Бир эвес бодунуң политиказын Советтерни дамчыштыр чорудар дээр болза, чогум-на ындыг партия эргежок чугула. Ниитилелге авангардчы ролюн партия хүн бүрүнүң ажыл-чорудулгазы-биле чедип алыр ужурлуг. Бистиң амгы чурттап эртип турар үевис болза, чагырыг дужаар бюрократтыг системадан социализмче шилчиишкиниң үези боор турар. Ол дугайын платформаның төлевилелинге айтыр херек.

Амгы үеде бис тергиин берге байдалда туруп турар бис. Хамык ужур болза, чаартылгаларның темпилеринде эвес, а ук чаартылгаларны боттандырып турар угланыышкынының шын шилип алырында боор турар деп, Горькийниң көлээ ажыл-агый институдунуң доцентизиниң дүлээлгелерин күүседип турар **А. Н. Мальцев** медеглээн.

Эде тургустунуушкун амгы чедир буржуаз-демократтыг угланыышкын-биле чоруп келген. Ол бир чеже чөптүг боор чадавас. Ынчалза-даа бистиң тургузуувустуң бүрүн буураашкынын болдурбас херек. Ындыгның төлээзинде аткаарлашкынның кызыгаарларын билиир чугула. Ындыг кызыгаарларда бис чоокшулап келген бис.

Партияда болгаш ниитилелде күштерниң деңзигүүрүнүң дугайын чугаалап тура, оратор чамдык эртем терминнериниң [illegible] ... [illegible].

Оон соонда сөс алган **Ю. Г. Терентьевтиң** («Арсенал» заводу, Ленинград хоорай) чугаалааны болза: СЭКП-ниң Уставының төлевилелинде партия кежигүннериниң эвээш кезииниң эргелериниң дугайында чүү-ла бар-дыр. Ону эвээш кезииниң эргелериниң дугайында дивейн, шыныг чүүлдүң тиилелгезиниң дугайында дээр турган. Миллион-мыллион кижилерниң, коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң салым-чолунга хамааржыр партийжи шиитпирлерин ажылдап кылып тура, янзы-бүрү санал-оналдарның үскүлежиишкиниң партийжи документилерге айтыр херек. Ынчаар болзувусса, санал-оналдарның авторлары боттарының харысаалгазын медереп билгеп турар ужурлуг. Шиитпирин хүлээп алган соонда чүү болган турар ужурлуун дээрзин авторлар айтыр херек.

Оон-биле санал-оналдарны соксаткан.

Даргалакчы редакция комиссиязының белеткээни съездиниң доктаалының төлевилелин бадылаар деп саналдаан. Делегаттар республиканың Коммунистиг партиязын тургузар болгаш ону РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы деп адаар деп шиитпирни хүлээп алганнар.

• • •

Россия Федерациязының Компартиязының тургузукчу съездизи партияны тургузар дугайында доктаалды чугаалажып көөрүн июнь 21-ниң эртенги хуралынга үргүлчүлээн. Удуртукчу органнарын дугайында болгаш чаа Компартияның тургустунганының дугайында декларацияның айтырыглары делегаттарның кичээнгейиниң төвүнге тургустунган.

Доктаалга, а ол ышкаш декларацияга немей киирген эң чугула саналдарны барымдаалап көөр сорулга-биле ук документилерни эдип ажылдап кылыры дээш эдилге комиссиязынга эртнее хуралдан дамчыдып бергенин съездиниң хуралын даргалаан **А. И. Лукьянов** сагындырып чугаалаан.

Дыңнадыг [illegible]-кылыры-биле эдилге комиссиязының даргазы — СЭКП-ниң Москва хоорай комитединиң бирги секретары **Ю. А. Прокофьевке** сөс берген. Доктаалга немей киирген болгаш кирбейн барган саналдарның дугайында эдилге комиссиязының даргазы тодаргай чугаалааш, съезд киржикчилериниң айтырыгларынга тайылбыр хааы берген.

Россия Федерациязының Компартиязының удуртукчу органнарын соңгуурунга хамаарыштыр янзы-бүрү маргылдаалыг саналдарының дугайында **М. С. Горбачев** чүве чугаалаан. Партияның тургустунганының дугайында шиитпирни хүлээп алгаш, декларацияны бадылаан сөөлүнде съездиниң дараазында үе-чадазынын хүн айтырыгларын чугаалажып эгелээр бис деп, ол демдеглээн.

Оон дараазында доктаалды ниитизи-биле хүлээп алган.

Съездиниң эртенги хуралының хүн айтырыынга хамаарышпас өске чүүлдер дугайында чамдык делегаттар база катап чугаалап эгелээн. Чижээ, **А. А. Сергеев** сөс алгаш, чазактың саналдап киирген рынок экономиказынче шилчииринин концепциязын ажылдап кылырынга партия киришпээн деп чугаалаан. Ол медеглелге харыы бээри-биле **М. С. Горбачевка** сөс берген. Экономиктиг үндезин реформаны, ооң эргежок чугулазын, концепцияны партия Төп Комитединиң июнь Пленумунга тодаргай чугаалажып көрген. Ынчангаш башкартынар экономикаже шилчииринин концепциязын ажылдап кылырынга партия киришпээн дээр медеглел — херек кырында нүгүлдээшкин-дир. Бистиң сорулгавыс — чаа амыдыралдың хевирлерин дилеп тывары, бистиң ниитилелисти чаагай-жыдаар, кижилерниң амыдыралын сонгаарлатпышкын чокка экижидери-дир. (**Алыш часкаашкыны**).

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының тургузукчу съездизиниң декларациязының текизин бадылаашкынаарның хөй нурузу-биле оон дараазында хүлээп алган.

Эвилелдешкен республикаларның коммунистиг партияларынга РСФСР-ниң Компартиязының [illegible] съездизиниң кыйгырыгын тодаргай чугаалажып көрген сөстүнде делегаттар база хүлээп алган. СЭКП-ниң XXVIII съездизи чурттуң коммунистеринче, бистиң ниитилеливистиң демократтыг бүгү күштеринче сырый каттыштырып [illegible] бүгү-ле чугаажып [illegible] ... документ сайгарып турар.

Чаа бадылаттынган хүн турзуунуң бирги айтырыын чугаалажып [illegible] тыва шыдавас.

Бирги [illegible] ... айтырыгның талазы-биле делегациялар [illegible] ... саналдарын съездиниң хурал даргазы дыңнаткан. Чергелээ хурал дараазында [illegible].

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

1. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязын тургузар.

2. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы республиканың девискээринде турар партия организацияларын каттыштырган турарын, СЭКП-ниң чарылбас кезээ болурун, оон программныг документилерин болгаш Уставын удуртулга болдурарын, оон-биле чаңгыс аай партия билеттиг болурун доктаадыр.

3. Тургузукчу съезд ТК-ның Бирги секретарын, Контроль комиссиязының даргазын, Төп Комитетти болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязын соңгуур.

РСФСР-ниң ТК-ның Политбюрозун тургузары чугула деп санаар.

4. Ажыл [illegible] тодаргай программазын ажылдап кылбышаан, тургузукчу съездиниң ийиги [illegible] хүн айтырыын бодап [illegible] РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зынга [illegible] дагзыр.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының тургузукчу съездизиниң Декларациязы

РСФСР-ниң Компартиязының тургузукчу съездизиниң делегаттары, бистер, республиканың коммунистериниң хөй нурузунуң тура-соруун илередип, чурттуң болгаш партияның салым-чолу дээш Россияның келир үези дээш бедик харысаалганы медереп билгаш, Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Коммунистиг партиязы чаңгыс аай болгаш чаартынган СЭКП-ниң составында тургустунганын чарлаап тур бис.

Бистиң шиитпиривис дараазында чүүлдер-биле:

— Эвилелдиң чаа керээзинге үндезилээн ССРЭ-ниң составынга РСФСР-ниң ээзулуг күрүне, политиктиг болгаш экономиктиг суверенитединиң тургустунганы-биле;

— РСФСР-ниң девискээринде чурттап турар улустарның национал политиктиг бот-медерелиниң өскени-биле;

— социал-политиктиг өскерилгелерниң күштелип калбаргаңы болгаш хамаалааны база хөй партиялыг чоруктуң республикада херек кырында бар болу берген-биле;

— ниитилелдиң сырый каттыштырарының, республика экономиказында, угаан-бодал амыдыралында, экологияда кризистиг байдалды ажып эртериниң, башкартынар рынокче шилчииринин таарымчалыг аргазын ажылдап кылырының эргежок чугулазы-биле;

— угаан-бодал болгаш мөзү-шынарның чаа хевирин партияга бээриниң, СЭКП-ниң демократтыг чаарттынышкынынга үндезилээш, оон чаңгыс ээн быжыглаарының, партийжи массаларның эрге-чагыргазын бадыткаарының негелдези-биле эргежок чугула болган.

СЭКП-те онзагай рольду Россияның коммунистериниң негевейн турарын съезд бижиы-биле болгаш харысаалгалыг ёзу-биле медеглеп тур. Чаңгыс аай программалыг болгаш уставтыг документилерге үндезилээш, СЭКП-ниң составынга РСФСР-ниң Компартиязын тургустувус.

Эвилелдешкен бүгү республикаларның компартияларының бүрүзүн дең эргелиниң [illegible] съезд бадыткап, РСФСР-ниң Компартиязын дең эргелиглериниң аразында дең эргелиг кылдыр санап тураа.

Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң үе-биле шылгаттынган идеялары, делегейниң ниитилелдиң политиктиг бодалының болгаш культуразының угаан-бодал байлаа, чедиишкиннери партияның идей-теоретиктиг баазазы болуп турар.

Экономика талазы-биле ажыктыг, [illegible] талазы-биле ниитүс, угаан-бодал талазы-биле чаартынган демократтыг тургузугну долгандызы дээш тулчуп турар ажылчын дипчинин, тараачыннарының, интеллигенцияның, ниитилелдиң бүгү бедик тергиин эрге-ажыктарын илередип турар РСФСР-ниң Компартиязы илередип турар.

Социалистиг шилилн алышкынга, коммунистиг перспективага ол шынчы болгаш материализмниң принциптеринге үндезилээш, бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырар.

Ниити-национал эргежелдериниң болгаш хамааты төлевилелиниң республиката тургузукчу күштерин ниитилелдиң эрге-ажыктарынга дүгжүр каттыштырарының шынар РСФСР-ниң Компартиязы чугаалаар турар.

Россия Федерациязының улустарының эрге-ажыктарынче дузаптур дешшилдиң бүгү хөй янзы шилилдедиглер-биле чаңгыс ажылдаажыкчынга республиканың Компартиязын ажыл-кылдыр санап турар бис.

Бистиң республиканың Компартиязы РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң конституцияларынга база хоойлуларынга дүгжүр чурттаар болгаш ажылдаар дээрзин медеглеп тур бис. Практиктиг ажыл-чорудулгазы-биле чоннуң илеттии тервине, бодунун политиктиг курунне эрге-чагырганың органнарынга болгаш хөй янзы организацияларынга ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр ол чорудуушкан, политиктиг удуртукчу боор эрге дээш тулчур, демократтыг соңгуулдаларга үенче [illegible] ... төлевилеллериниг болур дээр демдеглэн.

РСФСР-ниң Компартиязы СЭКП-ниң программыг документилеринге дүгжүр ажылдаашын, бистиң чурттарга бүрүнниг, демократтыг социализмниң, эрге-хоойлулуг күрүнениң, хөй амыралдыг экономиканы тургузары дээш, Россияның болгаш ССР Эвилелиниң бүгү улустарының культуразының [illegible] ... дээш чайгылыш чокка демисежир.

Бистиң республиканың партия организациязы берге үеде тургустунуп турар. Шыңгыы шылгалдалар ону манап турар. Ынчалзажок РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы болза, Россияның катап тургустунчалының, ооң улустарының амыдыралының белик деңнелинче чедип алырының, демократияның, кижилерниң социал камгалалы болгаш айыыл чок чоруун хандырарының политиктиг кужур фактору болур дээрзинге бүзүрээр бис.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының перспективазы болгаш келир үези — ажылчы чоннуң массалары-биле бүзүлбес чаңгыс эпте, коммунистерниң сырый каттыжыышкынында база демократтыг чаңгыс эвинде.

Ч. Ч. Иргитти, Л. О. Хойлаканы Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Архив херекнин системазында хөй чылдарда үре түңнелдиг ажылдап келгени дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Иргит Чечекмаа Чамыяновна — Мөңгүн-Тайга районнуң күрүне архивиниң эргелекчизи.

Хойлака Любовь Ооржаковна—Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Архив эргелелиниң улуг инспекторы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Ч-Д. ОНДАР.**

Кызыл хоорай. 1990 чылдың июнь 15.

Тываның Күрүне архиви 60 харлаар

ТУРАСКААЛДЫГ ШЫГЖАМЫР

Чамдык кижилер документилерге дыка хай чок. Хүнү эртеге-ле, ону туттунар ваар тар азы октаптар. Ону ынап болбас. Бистиң хүн бүрүдеги амыдыралывысты бадыткап, демдеглеп, көргүзер каан бижимелдеривис хөй чылдар эртерге, кайгамчык эртине, эртемге ажык-дузалыг тураскаал болу бээр. Ынчангаш архив документилери кижи төрелгетенниң билиглериниң болгаш дуржулгаларының мөөңнеттинген эртинези болур. Ындыг шыгжамырның бирээзи — Тываның күрүне архиви.

Мында сөөлгү 300 ажыг чылдарда тыва черге болуп турган болуушкуннарны көргүскен документилер, бижимелдер аңгы-аңгы дылдарда чыдар. Бодунуң үезинде Тывага чурттап-амыдырап чораан бистиң бурунгуларывыс берге оруктарны эртип, каржы-дошкун дарамчылалга таваржып, амыдыралының оруун дилеп чорааннар. Ол үедеги хааннарның, нояннарның база албатыларның артырып каан бижимел документилери чок турган болза, чүнү барымдаалап төөгүвүс сүрер бис?

Совет эрге-чагырганы тургузаа чоруй-ла, В. И. Ленин кол кичээнгейни архив херээнче салганы таварылга эвес. 1918 чылдың июнь 1-де В. И. Лениниң эгелээшкини-биле РСФСР-ниң архив херээн эде организастаар болгаш төпчүдер дугайында декрет үнген.

Тыва Арат Республиканың тургустунганының соонда, баштайгы бергелер, үжүк-бижик, национал кадрлар чок турда-даа, республикага архив херээн организастаарынче кичээнгейни салган. Ынчалза-даа эге үелерде феодалдарның болгаш ламаларның документилерни узуткап, эрге-чагырга үезинде херек эмгелелин тоом чага албас турганы тураскаалдыг шыгжамырны организастаарынга бергелерни таваржытырган. Чаа үндезин бижик тургустунары-биле чергелештир архив херээниң эгезин салдынган, ону чурумчудар аргаларны берген. Ынчалза-даа архив херээнче кичээнгейниң кошкаандан чугула ажылдарны четче боттандырып шыдавайн турган.

Чүгле 1943 чылдың мартта Тываның күрүне архиви эртем-төөгү архиви деп эде адаттынган. Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга киргениниң соонда, Тыва облкүүскомунуң чанынга архив килдизин тургузуп, күрүне архивин организастаар тодаргай ажылдарны кылып эгелээн. 1949 чылда районнар арызынга күрүне архивтери база тургустунгулаан. Архив ажылы оон бээр-ле шапкын сайзыралды, шиңгыы базымнарны эгелээн.

Амгы үеде Тываның күрүне архивинде 1756 чылдан 1940 чылга чедир моол дылга бижээн херектер кадагалаттынып чыдар. Олар төөгү, эртем-шинчилел ажылдарынга аажок ужур-дузалыг. Ол херектерни орус болгаш тыва дылдарга очулдурар ажылга боттарының улуг-хуузун бистиң эртемденнеривис Кадыр-оол Бичелдей база хоочуннарывыс Кыргыс Аракчаа, Алексей Байыр, Седип-оол Танов киирген. А Тыва Арат Республика үезиниң документилери латин үжүк-биле бижиттинген боор турар. Оларны эртем шинчилел ажылдарынга ажыглаарын дыка оожум чорудуп турар бис. Ам каш чылдар эртер болза, төөгүге ужур-дузалыг херектер, шимап-ла, өлүг шыгжамыр боор кылып каар болур.

Архив дээрге кижи төрелгетенниң элеп читпес тураскаалы деп чүвени ам кижи бүрүзү утаап билип турар апарган.

Тыва АССР-ниң Күрүне архивиниң коллективи улус ажыл-агыйының өске-даа адырлары-биле бир демей, мурнунда салдынган сорулгалыг, дүүшкелиг ажылдап турар. Оларның арызында хөй чылдар иштинде үре-түңнелдиг ажылдап келген хоочуннар-даа, чаа ажылдап чоруур аныяктар-даа бар. Москваның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг архив-төөгү институдунуң доозукчузу Л. О. Хойлака архивтиң техниктиг ажылдакчызындан эгелеп ажылдааш, амгы үеде архив эргелелиниң улуг инспектору боор ажылдап турар. Астраханьның С. М. Киров аттыг башкы институдунуң доозукчузу Т. А. Бондаренко, башкылар Л. А. Чечекбаа, И. И. Пархоменко болгаш оон-даа өске мергежилдиг кижилери архив херээнге боттарының улуг-хуузун киирип чоруурлар. Күрүне архивинде микрофильм база фото-чуруук кылыр лаборатория ажылдап турар. Бо ажылга И. Б. Баян, К. Х. Очур олар мергежээн. Оларның кылып турар ажылы кедир үениң салгалынга, оларның төөгүнү номчуп, билип шинчилээринге кончуг ажыктыг болуп турар.

Чуртувуста болуп турар төөгүге хамаарышкан өскерлиишкиннер, эде тургустунуушкун архив херээн база бис. таварып келген. ССРЭ-ниң архивтери ам эжиктерин ажыткан болгай. Ол ышкаш база республиканың төп архивин ажыдар үези келген, чажыт документилер-биле ажыл кидин түлүк чорул турар. Тыва Арат Республиканың документилери колдуунда хостуг ажыглалга кирген.

Архивче кандыг айтырыглыг кижилер келбес дээрил. Шуптузунга тодаргай, шынныг, архив документилеринге үндезилээн шиизилгелерни берип турар бис. Ылангыя репрессия үезинин ужур-дугум чок аажылалдарынга ал-боттары, ада-иелери, чоок кижилери таваржып чорааннарга улуг дузаны чедирип турар бис. Аңаа номчулга өрээлинге келген шинчилекчилерге, албан черлерниң, организацияларның ажылдакчыларынга хуула айтырыгларга билдингир консультация-сүмени архивтиң ажылдакчылары берип турар.

Сөөлгү чылдарда номчулга өрээлинге Польшадан, Канададан, Моолдан эртемденнер кээп ажылдааш бардылар. Даштыкыдан келген аңгы-аңгы чагааларга харыыларны дүргени-биле чорудуп турар бис.

Бөгүн күрүне архиви 60 харлап турар. Бо үеле сеткил-сагышка таарышпас бодалдар барып чажырар аргам чогулдур, Күрүне аппарадының шалыңын өстүрер дугайында доктаалды хүлээп алган соонда, архив системазынга социал чоптуг эвес чорук көстүп келген. Командылап-дужаар эрге-чагырга үезинде, архивтериң чагырар килдистер, эргелеледер тургустунгулаан турган. Ынчангаш бөгүн чуртта күрүне архивтериниң ажылдакчыларының шалыңын өстүрериниң дугайында айтырыгны көдүрүп турарынга Тыва АССР-ниң төп күрүне архивиниң ажылдакчылары бүрүнү-биле каттыжып, оларны деткип турар бис. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели ССРЭ-ниң Кол архивинден 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп күрүне архивиниң ажылдакчыларының шалыңын 40 хуу өстүрүп бээрин дилээн турда, ону тоомчага албайн, чүгле апрель 1-ден эгелеп хөй катап негелде тургускан соонда, өстүрген.

Билимаа ШИРИН-ООЛ.
Тыва АССР-ниң Күрүнениң төп архивиниң директору.

ЧУРУКТАРДА: Тыва АССР-ниң Күрүне архивиниң информация болгаш эртем-билиг парлалга бөлүүнүң удуртукчузу Татьяна Алексеевна Бондаренко биле Күрархивтиң документилерин камгалап-кадагалаар болгаш учёт бөлүүнде фондулар сайгарыкчызы Наталья Баадыровна Удумбара; микрофильм кылыр лабораторияның эргелекчизи Ирина Бежиновна Баян техниктиг дерилгелер талазы-биле бергедээшкиннер турзадаа, хүлээлгезин эки күүседип турар.

Көдээ Советтиң кичээнгейинге

ЧЫРАА-БАЖЫНДАН ИЙИ ЧАГАА

Силерден дилээмимниң ужуруун тайылбырлап көрейн. Чыраа-Бажы көдээ Советиниң девискээринде чурттап турар күш-ажылдың хоочуннары пенсионерлер күүскомга хоорай киргеш, чөпшээрелдиг алгаш, ажыглалга кирбейн чыткан черни хууда малынга сиген кезип алыр чер кылдыр кажаалап алган турган. Ам айтырыгны өскээр көрүп, ол кажааларны бузар дей бергени. Ындыг шиитпирни сургула айтып турарлар бис бе?

Малывысты өстүрер, оон ажыктыг продукцияны эттен. Хой, өшкүнүң дүгүн совхозувуска садып-ла турар болгай бис. Оон аңгыда, үнген сигенни кажааларны-биле кажааны июнь 1-ден эгелеп хагдыг сигенни ажаап алган сигени, ону ажык тургузаар кагы бис. Кижи бодап көөрге, мал оларынга ол шаптыктап турар. Ону кыла бергенивистиң ужуруун тайылбырлаар чүве болза, мындыг: назылар улгаткан, кадык база баксыраан, күш-шыдалывыстың чедишпес апарганы-биле, сигенни оон ажаап ап турганывыс ол. Көдээ Советтиң амгы шиитпири биске сагыш сыылган, муңгаралды билдирди, ынчангаш мону бижиир ужурже таварыштывыс. Хууда малга сиген кезип алыр чер айтырыы нарын боор турар ол-дур, та канчаар улус бис ам. Азгаланып чорааныывыс күш-ажылывыс биске ам ажыктыг кылдыр шиитпирлеттинмес бе? Бо талазы-биле билир харыы алгалыг черлериң харыызын дыңнаваа.

Василий САНЧЫ.

* * *

Совхозтуң-даа, кижилерниң-даа ажыглалынга турбаан черни арыглааш, кажаалап алгаш, хууда малывыска оон сиген белеткеп ап турдувус. Ол талазы-биле күүскомнуң шиитпири турган. Чамдык чурттакчыларның ыйыдыышкыны, депутаттарның саналы-биле ол кажааларывысты ам бузар деп турар, көдээ Совет ындыг шиитпир үндүрген. Чер четпес болгаш оон ажыын көрүп турар апарган улус бис. Айтырыгны ам арай кижилерге ... Аажылап турганывыс ол черни алгаш баар болза, малга чем белеткеп алыры берге апаар.

Хуралдааны, санал-оналга ... ынчаар шиитпирлээн ... ындыг-ла харын, ынчалза-даа ... болбас бе?

Кертиней МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

РЕДАКЦИЯДАН: Хоочуннарның дүвүрелинге каттышпас арга чок. Тус черниң бодунга шиитпирлеп ап болур айтырыг-дыр, ынчангаш үстүнде ийи чагааны көдээ Советтиң, оон депутаттарының кичээнгейинге парладывыс. Чүге дизе чоннуң хуралынга ол айтырыгның чүге тургустунуп келгени оларга билдингир болгай.

Маадыр иелер-биле ужуражылга

АВАЛАРНЫ АЛДАРЖЫДААЛ

Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунга районда Маадыр иелер-биле ужуражылга болган. СЭКП райкомунуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы С. Н. Оон кыска илеткелди кылган. Чурталганың херээжен кижи ... Ажыл иштин, сагыш човангыр, эриг баалыг аваларның ачы-буяны-биле ... эртем-билигни ... Херээженнер ... турар ... ноортылгаларга, ... тургустунуушкунга төлептиг улуг-хуузун киирип турар.

Бистиң районда херээженнер бүдүрүлгениң янзы-бүрү ажылдарында хээра туттунган. Улус өөредилгезинде 955, көдээ ажыл-агыйда 717 малчыннар, муң ажыг саанчылар, амыдырал хандырылга, садыг четкилеринде 744 херээжен ажылдап турар. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, башкы С. С. Тамдын-оол, «Шекпээр» совхозта ажылчын, Маадыр-ие И. С. Саая, Ыйгылак сүт-бараан фермазында саанчы О. Л. Саая, «Барлык» совхозтуң малчыны С. Д. Содунам, Кызыл-Мажалык № 2 школазының директору В. К. Монгуш болгаш өскелерге-даа чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарланыр. Районда сезен чеди Маадыр-ие бар. Оларның ажыл-агыйы, амыдырал байдалының дугайында хаңы чугаа ужуражылга үезинде болган.

Кызыл-Мажалыктан Маадыр-ие А. Х. Кара-Сал:

— Маадыр иелериниң ужуражылгазын эрттирип турары кончуг шын-дыр. Ие-чаштың кадыкшылын камгалаарынче, өг-бүле, ажы-төл кижизидилгезинче сагыш салыры чугула. Ажылчын болгаш хөй уруглар лыг иелерге чиңгелделер бар-даа болза, ону удуртукчулар амыдыралга боттандырбайн турар. Херээженнер хол-биле аар ажылды кылып, дүнеки ээлчеглерде ажылдап турар хевээр. Аарыг-аржык, инвалид, пенсионер херээженнерже кичээнгей кошкак. Бистиң садыгларывыска кире бээрге, уругларга таарыжыр эптиг идик-хеп, аъш-чем аймаа чок. Ынчангаш оода Маадыр иелерге тускай, чаңгыс-даа болза, садыгдан ажыдып көрзе кандыгыл? — деп, бодунуң саналынга чугаалаан.

Херээженнер шимчээшкининиң хоочуну С. С. Тамдын-оол:

— Ие-чаштың камгалалы дээш чиңгелделер бар. Бистиң «Тыва даг-дугу» комбинатта херээжен кижи бичии уруун үш харлыынга чедир ажаап, кайгаарап орар аргалыг болган. Ол үениң иштинде аңаа ай санында 100 рубльди төлеп берип турар. Сөөлгү үеде назы четпестер, элээдилер, аныяктар аразында хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктар өскен. Оларның талазындан хүндүлээчел эвес, кээргел чок чоруктар илереп турар. Ажы-төлүвүстү күш-ажылга өөретпес, оларның өөредилге, кижизидилгезинче сагыш салбас, доктаамал хайгааравас чоруувус мындыг чүүлдерге чедирип турар. Мону соксадып, шыңгыы демиселди чорудаалыңар.

Аңгаты ортумак школазының башкызы К. О. Саая:

— Бо ужуражылгага не херээжен дугайында дыка-ла хөй чылыг-чымчак сөстерни дыңнадывыс. Өөрүнчүг-дүр. Ынчалза-даа хөй уруглардыг иелерге чиңгелделерни долу ажыглавайн турар бис. Уругларга идик-хеп аймаа садыгга ховар келир. Маадыр иелериниң чурттап олурар бажыңнары эрги, тар. Безин чалааргаа чунар саван айтырыы бергедээн. Хөй уруглардыг иеге айда чаңгыс саван берип каарга, чүге чедер боор. Иелерниң кадыкшылын бодап, дыштаныылга черлеринче путёвкаларны бээри чугула — деп саналдаан.

Бичe-Тейниң херээженнер чөвүлелиниң даргазы В. С. Монгуш:

— Сөөлгү үеде суурларда тускай шалыңныг херээженнер чөвүлелдерин тургусканы экидир. Улам кызымаккай ажылдаар апаар. Маадыр иелерни автостанцияларга, чунар-бажыңнарга, садыгларга оочур чок эрттирер талазы-биле чарлал-бижиктиг азып, көскү агитацияны эки кылыры чугула. Чоннуң чаагай чанчылдарының, ёзулалдарының мөзү-шынар кижизидилгезинге ролю улуг. Кызыл хоорайга хүрээни тударынга улуг-хуувусту киирип, оон агар саныңче акша төгериктен шилчидип, ол талазы-биле ажылды организастаары чугула — деп, ол санал киирген.

Районнуң өкпе аарыгларынга удур диспансериниң эмчизи Т. С. Куулар бодунуң саналынга:

— Өг-бүлениң культуразын бедидип, ону сагыыры чугула. Кадык ада-иеден кадык уруглар төрүттүнер. Херээжен кижиге хөй аборт кылдырары, назы четпээн уругларның электен саттаны бээр чоруу сөөлүнде оларның кадыкшылынга хоралыг. Ынчангаш херээжен кижиниң кадыын камгалап, бот-боттарын деткижип, сагыш салыры чугула — деп чугаалаан.

Уруглар эмчизи С. О. Куулар:

— Совхозтар төптеринге бичии уругларга сүт кухнязын тургузар талазы-биле айтырыг ам-даа шиитпирлеттинмээн. Ону херээженнер чөвүлелдери бот-идепкейлиг көргүзүп турган, чедип алыр ужурлуг. Дузалал ажыл-агыйны хөгжүдүп, ногаалар тарып, мал-маганы өстүрүп, ажы-төлдү күш-ажылга кижизидер херек — деп саналдаан.

Районнуң бойдус камгалал комитединиң инспектору И. Ш. Очур:

— Бисте Маадыр иелер эргезин кайда-даа ажыглавайн турар. Оларга тускай негелделерни тургузары чугула. Маадыр иелериниң Хүндүлел самбыразын кылып, чараштаныр, каастаныр тускай өрээлдерни ажыдар херек. Ажы-төлдү бойдуска ынак, ону хүндүлээр, камнаар кылдыр өөредир, суурларның арыг-шевериче кичээнгей салыры чугула — деп, ол шын айтырыг тургускан.

Маадыр иелер-биле ужуражылгага СЭКП райкомунуң секретары С. К. Кужугет киржип, чүве чугаалаан. Ужуражылганың киржикчилери Маадыр иелерниң мурнундан районнуң херээженнериниң кыйгырыгны хүлээп алган.

Дилземаа СААЯ.

«ПЕРСПЕКТИВА» МАНАП ТУР

Бир эвес силер даштыкы ажылдакчылар-биле бир бүдүрүлгени кады тургузарын болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы эгелээр деп шиитпирлеп алган болзуңарза, ынчан силер, адак-ла дээрге, маркетингтиң чажыттарын өөренип алган, силерге көңгүс чаа валюта-сан-хөө болгаш үндүр, киир садыглажырының байдалдарын билип алган турар ужурлуг силер. Даштыкы садыг керээзи — уран чүүл-дүр! Ону сактып алыңар, ынчангаш боттарыңарның аңаа киржир күзелиңер ышкынманар: Ленинградта ажыл-херекчи кады ажылдажылганың «Перспектива» дээр төвү июль 16-дан эгелеп тускай курстарны организастаар деп турар. Ол курстарже директорларны болгаш кол специалистерни, юридиктиг, саң-хөө, экономиктиг болгаш саарылгалыг албаннарның удуртукчуларын база ол ышкаш ажыл-херекчи, күрүне, холбаалыг, биче арендалыг бүдүрүлгелерден болгаш хөй-нийти организацияларындан ажыл-херекчи, арга-хоргалыг кижилерни чалап турар.

Перспективтиг специалистерниң даштыкы кады ажылдажыкчылар-биле кады тургузуп турар информация банкызынга өөредилге үезинде чедиишкиннер чедип алган таварылгада, курстар доозукчузунуң адын киир бижиир. Бодунуң ажылдакчыларын ол курстарже чоруткан бүдүрүлгелер болгаш организациялар ажыл-херекчи кады ажылдажылганың «Перспектива» дээр саарылгалыг банк төвүнүң садып алыкчылары болу бээр.

Курстарның дыңнакчылары психологтан консультацияны болгаш профессионал өзүлдезиниң хөгжүлдезинге хамаарыштыр болуңуң аргаларының үнелелин ап болур, менеджерлер-биле чугаа кылырының социал-психологтуг негелдезин эртерлер. Олар дүрген номчуурунуң техниказын өөренип алыр болгаш шалыпчын арга-биле даштыкы дылды шиңгээдип алтар. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага чедиишкиннерни чедип алган бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның кол специалистери-биле база даштыкы фирмаларның төлээлекчилери-биле ужуражыр болгаш оларның-биле харылзаа тудар арга тургустуна бээр. Дыңнакчылар курстарның программазының талазы-биле бүгү-ле айтырыг-информация документилерин болгаш методиктиг сүмелерни база дедир чанарының билеттерин алырлар.

Бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерлиг аалчылар бажыңнарынга чурттаары, ресторалнарга чемненири, Ленинградтың театрларынга болгаш музейлеринге баары, хоорайга экскурсия кылырын база күш-культура-кадыкшылга комплекстеринге дыштаныры баш удур магадылап тур.

Чылдың бо кайгамчык эки үезинде Невада чараш хоорайга ийи неделя дургузунда турарының болгаш «Перспективаның» курстарынга өөредириниң өртээ —2350 рубль.

Силерниң саналдарыңарны болгаш чагыгларыңарны мындыг адрес манап тур: 195197, Ленинград, абонент хааржаа 149, 17001609020 дугаар агар сан. Ленинград хоорайның Октябрь районунуң Чуртталга-социал банкызы. МФО 171070. Телефоннар: 249-66-02, 540-00-63, 554-02-48.

Всеволод ФИЛИППОВ.
Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң секретары.

ӨӨРЕДИЛГЕ ДООЗУЛГАНДА

Чартык өскүстерни санаваска, районда 66 өскүс уруглар бар. Оларның аллызы школа назыны четпээннер. 60 өскүс өөреникчилерниң 25-и интернатка долу хандырылгага турганнар. 11 өөреникчи школаны доозуп турарлар.

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылда «Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның кижизидилгезин, өөредилгезин болгаш материалдыг хандырылгазын экижидер дугайында» доктаалын күүседир талазы-биле ажылдарны кылып чорудуп турар.

Он бир доозукчу өскүстерниң ужу шериг албаны эрттирип чорупканнар. Оларга кижи бүрүзүнге-ле 1240 рубль, азы ниити түңү 3720 рубльдиң дузазын чедирген. Арткан сес доозукчу өскүстерге кижи бүрүзүнге-ле 250 рубль азы 2000 рубль түңнүг идик-хеп болгаш акша дузазын чедирген.

Өскүс оңгу классчылар, Алдан-Маадыр ортумак школазындан Мара Ооржакка, Ийме ортумак школазындан Эдуард Монгушка Венгрия Республикаже баар 956 рубльдиң путёвкаларын халаска берген.

Районнуң «Дамырак» лагеринге 6 өөреникчи, 9 өөреникчи малчын төрелдеринге ажылга дузалажып чайлаарлар. Республиканың «Байлак» лагеринге үш, «Белокуриха» курортка үш өөреникчи барып дыштаныырлар.

Районнуң улус өөредилге килдизи В. И. Ленин аттыг уруглар фондузунуң агар санынче 1040 рубльди шилчиткен. Район школаларында чартык өскүс болгаш хандырылгазы кошкак өг-бүлелерниң уругларынга чыл санында 8-9 муң рубльдиң идик-хеп дузаламчызын берип турар.

Чан-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Улус депутаттарының Сочи хоорккүүскому интернационалчы өг-бүле Клара биле Валентин Дончи-оолдарның мөңгүн кудазын таварыштыр байыр чедирип, тускай бижикти тывыскан. Оларның оглу Станислав ада-иезиниң мергежилин салгап алган цирк артизи. Ол ам Болгарияның ... София хоорайның циркизинге болгаш чоок Нина-биле амгы номерлер ажылдап турар. Уруу Инесса база цирк училищезин дооскан деп турар.

Артистерниң юбилейин Сочи хоорайга болуп турган Олег Сопаров удурткан делегей программалыг цирк көргүзүү биле ... берген. ... болгар, моол, польша, совет артистерниң кайгамчыктыг оюну-биле кады Клара биле Валентин Дончи-оолдарның «Саян дагларының тоолдуруу» ... номерин улуг сонуургал-биле көрген. Үстүнде адаанывыс чурттарның билдингир цирк артистери коллегаларындан аңгыда, он-он бээр ... телеграммаларны Күрцирктен, Совет Эвилелиниң ... бүдүүлеринден келген.

Тываның ... херээженнериниң хүрээлелиниң социалчыгы артист өг-бүлеге тураскааткан шүлүктерин база чоруткан. ... Елизавета Байыңга Клара Дончи-оолдуң таныжылап турар ... дааштан ... белекке берген.

(Бистиң корр.)

Өрттен артпас

БОЛБАЙН БАРЫП БОЛУР ТУРГАН

Черни болбаазыразырының бетинде, саванны, эртен чылгы сигенни өрттедир чоруктан республикада болуп турар арга-арыг өрттериниң кол чылдагааннарының бирээзи.

Шыктарда, аңнарда сигенни, арга чоогунуң хову-шөлдеринде саванны өрттедирин каш чыл бурунгаар хораан турган. Ынчалза-даа сөөлгү үениң болуушкуннары ылаңгыя бо чылгы байдал ук доктаалдың амыдырал кырында күүсеттинмейн турарын көргүскен.

Арга-арыг камгалалы доктаалдың боттанмышкынын хандырып шыдавайн турар. Чүге дизе көдээ ажыл-агыйның ажыглаар черниниң кызы-гаары он муң ажыг километр черже шөйлүп чоруй барган. Бир арга даамалынга-ла 42 муң гектар ажыглал чери хамааржып турар. Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда байдал дүвүрелдиг болуп артпышаан.

«Ак-Тал» совхозтуң Хөлчүк деп черинге, мал комплекизиниң чанынга 60 чылдың апрель 17-де өрт болган. Өрттү өжүрери-биле техниканы болгаш кижилерни үндүрүп бээриниң дугайында арга даамалы Н. М. Долааның негелдезин «Ак-Тал» совхозтуң директору Н. Д. Балчий-оол тоол көрүп, хаңырган чүве болза, ажык черге болган өрттү арга-арыгже дамчытпайн өжүрүп болурунуң аргазы турган.

Бо-ла районнуң Оргу деп черинде малчын Х. К. Хуурактың кыштаазының чанында 8 гектар чер хуюкталдыр өрттейген. Өрттү болдурбазының дүрүмнериниң талазы-биле инструктажты малчын чүгле апрель 27-де, өрт болуп каапканындан бээр 9 хонганда эрткен.

«Ак-Тал» совхозка хамаарыштыр үндүрген № 36 (совхозтуң девискээринге өрттү болдурбазының дүрүмнерин сагыырының дугайында) дужаал ёзу барымдаалаан, эрэнгей ужур-утказыг. Салбыр, малчын бригадалар бүрүзүнге ол ышкаш ниитизи-биле совхозка өрттү болдурбазының тодаргай хемчеглерин күүседир болгаш контрольга алыр харысалгалыг кижилер томуйлаттынмаан, бо талазы-биле кандыг-даа ажылдар чоруттунмаан. Дужаал саазын кырында болуп артып калган.

«Улуг-Хая» совхозтуң кол зоотехниги Н. И. Дартай-оол болгаш оон-даа өске специалистер малчыннарның болгаш мал ажаакчыларының ортузунга тайылбыр ажылын чорутпааның түңнелинде, мал ажылдыглар сиген өрттеткеш, өрт болдурган. Улуг девискээрниң арга-арыы когараан.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозка бичии уруглар от-биле ойнап тургаш, малчын М. Т. Маскырның өөн, оон чоогунда арга-арыгның кезек участогун өрттеткен.

Апрель эгезинде Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозунуң девискээринге өрт болган. Ол хөй хүн үргүлчүлээн болгаш аажок улуг девискээрниң от-сигенин, ыяш-дажын хуюктаан. Элээн каш мал фермалары, хой кажаалары таварылга болуп бүдүн арткан.

1988 чылда Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» совхозка база-ла эрги сиген, саван өрттедип турда, бир кодан хой өрттенип өлген, совхоз улуг когаралга таварышкан. Шак мындыг чижектерни моон-даа уламчылап болур.

Арга-арыг өрттеринге, сиген-саван өрттеткенинге буруулуг харысалгалыг ажылдакчылар, специалистер өрттү болдурбазының дүрүмнерин хажыдканы дээш материалдыг харысалгага онаажыр.

Хемчеглер алдынып, күрүнениң арга-арыг камгалалы база авиа-салбырларның ажылдакчылары дүрген болгаш дээштиг хөделип-даа турза арга-арыг өрттери болбушаан. Кызыл районнуң Терлиг-Хая суурдан 10 хире километр черле, Арыг-Бажы суурда. Элегес хемниң бажында. Чөөн-Хемчик районнуң Хонгергей хемни дургаар. Шанчы суурнуң девискээринде. Сүт-Хөл хөлдүң чоогунда болгаш республиканың өске-даа районнарында өрттер болбушаан.

Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарының өрт болдурбас талазы-биле онза комиссияларының даргалары (Н. П. Букша, С. К. Долгар) сиген, саванны өрттедирин болдурбазының база арга-арыг өрттерин өжүрериниң талазы-биле дээштиг хемчеглерни албайн келген.

Арга-арыгны камгалаары, бойдустуң байлактарын кадагалаары, өрттерни болгаш ажыл-агыйжы эвес, айыылдыг хөделиишкиннерни болдурбазы — кижи бүрүзүнүң хүлээлгези.

Юрий СОЛОМОНОВ.
Тываның девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының кол инженери:
Виктор ЛЕБЕДЕВ.
Күрүнениң арга-арыг хайгааралының килдис начальниги.

Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелинде

БЫЖЫГ КОРУМ-ЧУРУМ ДЭЭШ

Июнь 16-да Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң [illegible]

[illegible] Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуш [illegible].

Июнь 1-ниң чүүлүнде [illegible] Министрлер Чөвүлелиниң даргазының оралакчызы А. А. Мельников [illegible].

[illegible] республиканың Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулар чугаалаан.

[illegible]

[illegible] Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак [illegible] В. Б. Кара-Салдаң [illegible] Н. С. Кенгараш [illegible] В. Х. Кара-оолдаң [illegible]

[illegible] Тыва АССР-нин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак эрттирген.

«ИДИК САМДАРДА—ЭЖИК ЫРАК»

Эргелел чериниң үнүн корн-дору-биле кылаштап орарымга, солагай талазында бир ерээлдең маска даажы дыңналы-дыр. Олче кире бээримге, идик септээр болгаш даараар цех болду. Ында ажылдап орар мастерлерниң аразында [illegible] — Зоя Карам-ооловна. Сарыг база [illegible] ажылдаан ор. Оон чанында улуг шоотай ишти [illegible]. Мастерниң бир [illegible] Чүнчүлерниң септээр кылыр хүлээткен машктерин-де кандыг-даа чок дээр. Шынап-ла, мергежилдиг мастерлер-ле шыдаар.

Зоя Карам-ооловна кандыг-даа самдар идиктерин эрги туружунче, бистиң хевир-ле-ниче кирип септеп каарын-ма-чан көрдүм. Оларны септээр-де материалдар херек. Ол-ла бар болза, ажыл саадавас, дораан кыла шаап каар. Идик септээр мастер чокта, улуу-ну турулган соонда, октаттынар чүве болгай. Ыланганы, кедээ-ге ону септээр тускай чер бар деп чүвени бистиң кижи билир эвес. Шак ынчаар ханы бодал-че сиңиккен. Мастерлерниң ажылын магадап орумда, ол чайлааны берген, оон ажыл-чыныц дугайында элээн чугаалажыр аргалыг болдум.

Кандыг-даа кижиге мергежил чедип алыры боттан хамааржыр. Зоя Карам-ооловна Кызылда «Тувашвейобувьбыт» каттыжыышкынында идик даараар болгаш септээр чеге [illegible] чыл өөреникчизи. Оон соонда бөдүрүглерге идик даараар болгаш септээр мастер кылдыр ажылдап келген. Бо бөдүрүглерге ажылдааш, ийи чыл чедип чоруур. Мынчаар кыска үениң иштинде мастер кеpээниң ийиги хевири-биле ажылдаарын база шиңгээдип четтигипкен. Керээниң ийиги хевири-биле ажылдаары деп чүл? Ол ээрге хүнде кылыр планын күүсеткен соонда, арткан шактарында боду акшаны ажылдап алыр аргазы. Ол ындыг арга-биле ажылдааш, ай, квартал санында планын ажырып келгениң бирээзи. Май айда ол 200 рубль ачы-дузазын чонга чедирер хүлээлгезин 230 рубльге күүсеткен болду.

3. Сарыг ажыл-ижинге үлегерлиг бооруңдан аңгыда, коллективте хөй-ниити ажылдарлан чыда калбайн келген. Ол бот-тывынгыр уран чүүл көрүлделериниң идепкейжизи. Баш туткаш, ырлай бээрге, көрүкчүлер ону сонуургап дыңнаар. Ол коллективинде херээженнер чөвүлелиниң ажылынга бо-ла арга-сүмезин киирген орар.

Дириг кижиге аарыг-човулам дээш кандыг шаптараазыннар таварышпас деп. Ол човуланга Зоя Карам-ооловна башкының дээди өөредилге черинге өөренип чораан чылдарында таварышкан. Ынчан бажынга аар дегдиргеш, эмчилерниң ачызында сегээн. Уруглары-биле дөмей, бичии салгакчыларны өөредип, кижизидер бүзиниг мергежилин чедип алыр күзели шак ынчаар боттанмаан. Ынчалза-жок, ол черле өөренириинге чүткүлдүг болгаш, чолаачының шыдыгын холга алгаш, ажыл-агыйга база үлүүн киирген. Оон бодунга таарымчалыг боорга, идик даараар болгаш септээр мастерге өөренип алган. Зоя Карам-ооловнаның шилип алган мергежилдери эр кижилер ауаз чок, аар ажылдыг дээге бүдүрүп чоруурунун база бир көскү херечизи-дир.

«Идик самдарда—эжик ырак» деп тыва чоннуң чиге чугаалаан домак. Ындап-за, идик самдар чоруур кижилерниң сагыш-сеткилин дораан эгендириптер. Район төвүнде, оон чамдык суурларында чонга ачы-дуза чедирер ындыг черлерни тургусканы улуг, биче кижилерге таарымчалыг болуп турар.

Тиринн МОТОРК.
Тес-Хем район.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ, ТӨРЕЛЗИНГЕН ЧОНУМ

Таңды район — интернационалчы район. Таңды-Уула[ның] арга ийинзе каас-чараш бойдустуг черде турар суурларда шагдан бээр орус, тыва, өске-даа сөөк чон амыдырап-чурттап, төрелдежип келген. Кырганнардан аңгы чурттакчыларның колдуу бо суурларга төрүттүнген. Ынчангаш олар тыва черни төрээн черим деп санаар. Ажы-төлүнүң төрүттүнген чери кымга-даа эргим. Өгбелериниң сөөк салган чери база ыдыктыг. Моон чораащ, кайнаар баар бис деп, орус чоннуң хөй кезиини чугаалап турары-даа ында. Төрээн черим, төрелзинген чонум деп сеткилинден үнген бо сөстер кандыг-даа казыг сеткилди чымчадыптар ужурлуг.

[illegible] В. С. [illegible]

Элегест суур. [illegible]

[illegible] Чыл санында 100 рубль чедир [illegible]

Межегей. [illegible] И. И. [illegible] Е. И. [illegible] Г. М. Сапарова [illegible]

[illegible]

Сосновка. Июнь 2-ден 3-ке [illegible]

[illegible]

ЭПТИГДЕ КҮШТҮГ

[illegible] «Тыва хабаалары» комбинаттың [illegible] Н. Ф. Бажепкин, З. И. Трапкина, З. М. Кравченко [illegible]

[illegible] «Эптигде күштүг» деп үлегер домакта хамы утка сиңген.

Артык ХОВАЛЫГ.

КАРАА. ХОЛУ КАТАЙ ШЕВЕР

Бежен хар ажа дужуп чоруур Быстан-оол Балдановичи Монгуш—Каа-Хемниң Суг-Бажы суурда чудуглелдиг кижилерниң бирээзи. Оон мергежили — тудугжу.

Быстан-оол Балдановичиниң кылган ижи шыпарлыг-биле чурттакчы чоннуң хүндүткелин чаалап алган. Оон удуртулгазы-биле эрткен чылын Ак-Даг деп черге малчынның бажыны-биле, кады бир хөй кажаазын туткан. Ында чойжу Алексанан Намчан тургузуп чурттай берген. Алдын холдуг тудугжуга өөрүшкүнүң чылыг сөстерин ол болгаш оон-та ажылынга үнген кижилер чопунга илерепип, сөглеп оар.

— Караа, холу катай шевер кайгамчык-ла кижи — деп, ол чугаалаар.

Чамдык тудугжулар ажылды хол даштыгы-биле кылып доозуп каар. Оон чижээ Калбак Дагга аныяк малчын Сарыг-оол Куулардың чурттап орар бажыңындан көрүп болур. Бир-ле катап кыжын оларның оон бажыңынга кире бердим. Хөмүр-дашты печка аксы кыжыже олап каан. Ол чиестинде бажыңның куржазындан дашты хыраалагылай бердилээн Бежен [illegible] Ол-ла чоруурже [illegible] Быстан-оол Балданович [illegible]

[illegible]

Бичe-оол МОНГУЛ-ООЛ.

БАЗА КАТАП МААДЫР ШҮҮЛГЕН

спорт

«1990 чылдың июнь 16-да, суббота хүнүнде районнар аразының «Хемчиктиң Салдамы» солунунуң шаңналы дээш болуп эрттер 128 мөгениң [illegible] Кызылга бөгүн чүгле 64-ле мөге даазы хүрешкен турар, 128 мөге чыгылыры, ээ-та, кандыг-ла болду деп оцук ара чиганнип туткуп олуруу. Айыттынган шак-даа келген. Барымы-хемчиктилерниң чаңгыс чер-чуртту, Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Чүргүй-оолдуң адын эдилээн парк.

Республиканың барык бүдүн бүрүзүнден шыырак дээн мөгелер-биле чергелештир маргылдааны эрттирип турар оргкомитеттиң чалап алганы 4 моол мөге база чыскаалыпкан. Олар боттарының Убса-Нур аймаанга үргүлдү шүүлүп, оон дараазында шаңналдыг черлерни-даа ап чораан «аймактың Чааны, Арзыланынга» эгелээш Начын чедир шола аттыг мөгелер болду. Бирээзи Л. Цэвээн арта Бүүү Мөөлдүң Начыны деп бедик аттың эдилекчизи. Эрткен 1989 чылда бистиң тыва мөгелеривис ол аймактың Наадымынга аалдап барганда, ук Наадымга шүүлген мөге бо. Ынчан бистең В. Монгуш эн-че чедиишкиниг хүрежип, төлге арткан кижи. Ынчангаш-ла бөгүн, Цэвээн (Севээн) демги ол-ла Владимирниң, бир адыы Вансслав-даа дээр, конуп сактып алган кижи болду. Муңгунда баар Тываже келгеш, Бистиң Володялыг-биле хүрежикчээн. Республиканың аңчы шыырак мөгелеринден чогум на В. Монгуш биле оон дуңмазы Аяс база [illegible]

[illegible] 132 Оргкомитет мөгелериниң [illegible] В. В. [illegible] В. У. Хомушку [illegible] СЭВЛП [illegible] Кужугет мөгелерге [illegible] Маргылдааның тугун республика чергелиг хүрештерниң тиилекчилери тыва мөгелер биле МАР-ның Начыны Л. Цэвээн көдүрген. Аалчы мөгелерге аяк шайын кудуп сунган, суй-белектерни база тудускан.

Девип үнүп олурар хөй улуг мөгелер баарында ийи бичии, чаптанчыг чаш мөге оолдар. Эң эгезинде олар ийини хүрештирген. 5 харлыг Айдың Ондар 7 харлыг эжи Артыш Ооржакка октаттырза-даа, чараш девиг дээш шаңналга төлептиг болган. Республикада сөөлгү үеде ат-сураа алгып бар чоокур аныяк мөгелер Бежендей Кужугет, Маадыр Монгуш, Василий Хураган, Алдын-оол Куулар, Айвар Ондар оңгаларын чиик ашкылаан Моон мурнунда алы-сураа шоолут үнмейн турган Евгений Ооржак, Кадын-оол Салчак, Олег Монгуш база улай-улай тиилелгелерни чедип ап, ийиги онагже кирген. Бо чылын май 9-та «Шиш» солунунуң шаңналы дээш, дараазында «Азия төвүнүн» тыва хүрешке тулган чемпионнуң илерегээн-биле эрттирген улуг хүреш маргылдааларынга ужуурлашкан Алексей Хомушку Тес-Хемден келген, республиканың шыырак мөгелериниң бирээзи Сергей Лаптаага таварышкаш, каттырып, баштайгы-ла онагдаа шөөй хүрешти удамыдаан болган [illegible]

[illegible] С. Даржаа [illegible] Сугдан Шумет [illegible] Василий Тюлюш [illegible]

[illegible] А. Ооржак, М. Дудай, К. Кара-Сал олар октатпырган. Дөңге хүрешке баарлыг дамдыныг Маадыр үш дакпыр чемпиону Л. Сесенге Г. Ооржак октатырза [illegible] Геннадий Ооржак [illegible] У. Тюлюш [illegible] «Ушкаш ганнай чедипер чүве» дээр. Бир аай моол мөгелер дугайында чугаа эгелеп алганы выста, арткан ийи моол мөгени Маадыр Монгуш арыг каг-ган дээрзин баш удур чугаа-лап каары аоттык эвес. М. Монгушка октаткан ийи мөгелеп дарый чугаа эрезим. Бүгүдеге алдаралдыг Моол Арат Республиканың Начыны, аймак наадымнарының ийи дакпыр чемпиону Л. Цэвээн:

— Аа-та, Маадыр-даа шыырак-тыр. Бисте ындыг чугаа бар. Бир мөгениң «мабыы-даа калырык» болур, а бир чамдыктарының ол хүреште хүнү-даа кирер. Маадырның бөгүн ээлиг хүнү кирген оолдур. Черле ынчаш тыва мөгелерниң алыс шынары эвижип орар-дыр. Эът-ханыг, боткур чаагай, шалып, дидим. Мен-даа Маадырга алыс черле күш четпеди.

Ө. Сумья, аймак чааны аттыг аныяк мөге. Өлзийн Тудгааның думчаны.

— Маадырда күш-даа бар, арга-даа хөй-дүр. Мындаа «Азия төвүнүң» шаңналынга бо-ла Маадырга база шак-ла ынчаар октаткан кижи мен. Сереминдел чок болдум. Ам улавас силеониң Мөңгүн-Тайгада болур улуг хүрешке аңаа таварышсымза, октатпас дээр черле илегээр мен. Алыс черле күжүвүс, аргаларывыс хар[illegible]

[illegible] республика [illegible]

Шөлү ишти А. Сеиц, Г. [illegible]

[illegible] чемпиону М. Монгуш [illegible] Г. Ооржак (Барыын-Хемчик) [illegible] А. Мажит-Доржу [illegible]

Селип МОНГАЛ.

ЧУРУКТАРДА: 4 моол начыннарны ийи-ийилеп октааш, шүүлген болгаш үжүүрлешкен мөгелер М. Монгуш, Г. Ооржак; моол аалчы, начын Л. Цэвээн биле М. Маадыр эң сегиржип кирптерлер.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фото-чуруктары.

Аяк шайны аартап ора...

Кыска шоодуглар

— Ажылчын клубка, чон оргуунга болунарын кадагалаарын кончуп чоорту ол?
— Плакатта чүге мынчаар бижип турар силер мынчаш: «Клубка бажыңынга дег бол».

* * *

— Анна Яковлевна! 200 доллар дээш бегун чежени алыр деп болдар силер?
— Үш чылды бээр-ле боор.

* * *

— Хээлини силер канчаар көрүп турар силер?
— Хээли мээң холумга турда, ону эскербес-даа кижи мен.

* * *

— Ыттпас силер бе. Чаа-ла ажылдап эгелээн хирезинде профкомда өрелиг ышкажыл силер?
— Төрүмелимден ындыг кижи мен: чүнүң-даа мурнунда өре албан турар.

* * *

— Мээң ашаам директор. 160 рубль алыр.
— Мээң ашаам 60 рубль ап турар, ынчалза-даа ол кассир болдур ээспе.

* * *

Эмчилерни бактаары, харын-даа ход дээр чорук бо-ла турган. Чүге дээрге олар «аарыг» улуска аарыг дээрзиниң шынзылгазын бербейн турар.

* * *

Аарыг кижи: — Эш доктор, дыңнадыңар бе: чок-ла болза, мен аарыг мен, чок-ла болза, силерниң болуңарга багай чүве таварыжып ээспе.

* * *

— Силерниң кижиске ажылдан кирип алзымза көрем.
— Силерге бисте ажылдаар чер чок.
— Менээ албан-дужаал-ла болза ажылбас, ажыл дилеве-дир мен.

* * *

— Хары угаа чүве кижиге ынакшып болур бе? — деп, Федя авазындан айтырган.
— Хоржок боор деп бодай-дыр мен.
— Ынчаарга авам сенээ ынак эвес: менээ ынак мен дээр кижи болгай.

* * *

Таня постен даарап каан кинолей ойнаарагын кичээнгейлиг көрүп-көрүп, кырган-авазынга мынча деп-тир:
— Кырган-авай, бистиң дириг моортайывыс брак чүве ээспе?
— Че, кайынам.
— Шын-шын, кырган-авай, оон кудуруунуң адаанда чедир даараваан, дыдык чорду.

Пенза областың Радищево суурда А. Н. Радищевтиң литература-мемориал музейинде чаа экспозиция ажыттынган. Ук музей Россияның база бир ат-сураглыг мерген угааннынг оглу — чогаалчының чаш болгаш элээди чылдары эрткен черде туруп турар. Ол чаа ажыттынган экспозицияны чогаалчының «Петербургтан Москваже аян-чорук» деп сураглыг чогаалының 200 чыл болганынга тураскааткан.

Ол хөй экспонаттарның арызында «Петербургтан Москваже аян-чорук» деп ном онза черни ээлеп турар. Ону автор бажыңынга хууда типографиязынга ийи чүс чыл мурнунда боду парлаан.

Р. КОЗЬМИННИН фотозу.

(СЭТА-ның фотохроникасы).

БИРДЕ-БИРДЕ КАТТЫРЫНЧЫГ-ДАА...

Эки кылган чүвеңни анжа кажан-даа утпас, а багай кылдыныгның база-ла баштан үнмес боор чүве. Бо чорааш, бир-ле болган таварылганы сактып кээр мен. Ынчан школачы мен. Май эгези. Өөреникчилер колхозтуң ажылынга бар-ла шаавыс-биле дузалажып келген бис. Солун-даа, ажыктыг-даа турган. Бир катап башкывыс Анай-оол Кыртысович субботада өөренмейн, колхозка дузалажып, Бора-Тей баарынга (Улуг-Хемнең Ийи-Тал девискээри) тоорук олуртур бис дээрзин чарлаан. Өөрээнивистен артында «Ураалаптан» бис. Хүн-даа келген, чылер черге машина-биле экелген.

Башкывыс бистерни ийи-ийи кылдыр хуваагаш, бир-бир хапка тоорук үрезини уруп бергеш, кана канчаар чажарын чугаалааш, чорудупкан. Мээң чарылбас бир эжим турган. Адын адавас мен. Ол ам ажы-төлдүг ажылдап, чурттап чоруур. Тоорук тарыыр черге чеде бергеннен-не. Эжим … бажындан, а мен адаандан эгелээр боор дугуржуп алдывыс. Үрезинни үлешпиш, ийи тарай чорупкан бис. Ажыл-даа эгелээн. Эки ажылдааннарны шаңнаар деп база чарлаан чүве. Шаңналга чедир дээш эжим-биле кызыпкан бис.

Мен-даа чүү боор, ажылым эгелей-ле бердим. Эжим база-ла эгелей берди ышкаш. Кижини чаңгыс черге баглап каан эвес, оранчок арды бердим. Эшти көөрүмге, баштай эгелээн черинден ыравваан, олур-ла. Ону-даа херекке албайн, үрезинни олуртуп чорупла олур мен. Келзе-келзе, эшке чоокшулап келдим. Ол арызында үрезиним база төне берген. А эжимниң үрезин олуртуктаа черин көөрүмге, шоолуг эвес, кайгай бердим. Үрезинни дөгерле үлежип алган ийик бис чоп?

— Үрезинниң арты бе?— дидим.
— Чок, дөгере олуртуп каантым—деп мыңдыг. Бузурелевээн мен, алан кайгап тур мен он.
— Ол хире үрезинни ындыг дүргеп чажыптар кижи сен, чашкан черин база хензиг? Үрезинниң кайыл?
— Шынап, мында шуптузун олуртуп каантым ийин — деп харылааш, черже айытты.
— Кайда?— деп алгырыпканымны безин билбээн болдум. Хомудаанмын ол хире болган. Кужур эжикей дүргениң харааш, бичии чер оңгарлааш, ынаар уруп каан. Ону айтып бээрге, каза каапкан мен.

Эжим ыыт-даа чок, үр-ле кайгап тур он. Ам канчаар.

— Багай болган-дыр, эш. Моон соңгаар ындыг чүве кылба—дээш, эжимни чурулдым. Оңгарда ол үрезиннерни катап алгаш, мелээ арткан черивиске олуртуп каан бис. Озалдаан-даа болдувус. Шаңналга кирбээн бис. Оон соонда эжим дыка-ла бодангаа боор ийин. Ол ам өглүг-баштыг, арткыдаа-ла башкы. Эки ажылдап чоруур. Өөрүнчүг-дүр. Чазыгдан өөренип болгай. Амыдырал ындыг. Ынчангы ол таварылганы бодаарымга, бирде-бирде каттырынчыг-даа-дыр ам.

ИРИНА БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Чечен чугаа

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

(Эгези №№ 131, 132, 140 «Шында»).

Эки биле бак черле эдержип чоруур болгай. Ол кежээ чаңгыс келгеш, Севил авазының карактарында бир-ле дүвүреңниг чүвени эскерипкеш, оон дораа айтырган. Авазы канык ыыт чок ора, бижик туттунаан. Ол чазын Кызылга эмчилеп чоруп турган кижи чүрек эмчизинге баарга, харыызын соонда дыңналыр болган. «Ам бо бижикте, ону дүргеп кээп чыдым эмнедирип чадаан болган». Севилдиң кайгамчык карактары хараңгылап, харлыга берген, авазынче көрүп келген. Авазының карактары азымын билирин болгаш шагда-ла болуунга шиитпир ындыкун алганын херечилеп турган. Бо аарыгдан сегиир эвес. А эрткен үени эмнелгеге эптиирер орнунга сээң суруунуң бичии-даа бол естүүрт берейн, … база сес класс дооскаар болгай. Сен харын, бодуң кызып өөредилгеңни доозуп ал деп сүмелээн.

Ол-ла кускээр, авазы херим иштинге барып ушкаш, берзелей бээрге, ону Кызылда чүрек салбырынга экелгеннер. Севил дуңмазын кожазы суурнуң фельдшери Раиса Петровнага каап, чаш уруун Сергейниң авазы Серен угбайга чагыыр ужурга таваршкан. Ол чартык чылдың бергезин чүү дээр! Өөредилгеден дашкаар кежээлерде ол авазының чыдар эмнелгезинге шала чүп ажылдавышаан, авазын ажаажып турган. Авазы бичии чүгээртээш, эллэ арткан чаштарынче далажып чаныпкан Севил база шилчиттирип алганы кечесоолар курузун дооскаш, төрээн суурунга ажылдап чедип келген.

Суурнуң фельдшер-акушер пунктузун чон эмчи пункту дээр. Ол эрги, бичии ыяш бажыңчыгашта болур. Бүгү шуудунда Раиса Петровна чоону ону эргелекчилеп ажылдап келген. Ол—дөртен чылдаа чивчүзүнде-ле соңгаартан Тывага ажылдап келген орус специалистерниң бирээзи. Ол бо черге тыва кижи-биле өгленип, олчаан чурттап артып калган. Чоннуң кончи болгаш, улустуң чаңчылдарын-даа билир, дылын-даа хостуг чугаалаар боорга, ону дажок хүндүлээр. Ол хөй чылдар дургузунда аттыг, чалгаа тагалаажы хүн, дүн-даа чок, черле чажан диирес кижи. Бо дүнүң мөзүүр черле бедуун, чер-чурттуң чонундан өрү, ескелендир көрдүнмес. Оларның ажыл-дужаалы … деңге үнжиир бинее, чамдыкта ону тыва эвес кижи деп безин уттуптарлар. Кажан оон өөнүн ээзи озалдаанда чок апаарга, ажы-төл чок-даа чурттап чораан болза, ол хевээр-ле чааскаан артып калган.

Ам харын назыны улгаткан, пенсияда-даа бол, ажылдавышаан хевээр. Севилдиң келгенинге сеткилинде өөрүп, мээң оранымга ажылдаар сен, чайгаар черидип бээр мен деп, ол азаан. Рая угбай бо суурнуң хамык ажы-төлүн божуткан. Оларның улуг үезиниң хамык келген авазы болур. Оларның харын, эрткен аарыгларын тергии аялдарындан артык билир деп сурт кануушун баштактаныр ужурлыг.

Севил ажылдап келгеш-ле, уруун ап алган. Ол арызында чартык чыл читкен Сергей бо чудай берген коступ келген. Ажыл-даа чок. Ол үеде Севилдиң авазы биле уруг эмнээрбейн, … хевээр, уруг алыр хамааачок, бажын-даа бар-саар ажылы … Сергей дораан уруун албышаан, бажынга ыяш дужуртуп, суг дажып, өгнүң аар ажылын холгаарлап, шору дуза көргүзе берген. Севилдиң авазы безин өлче көрүжүп чымчай берген. Ынчаар-ла олар катап чурттай бергеннер.

Севил ажылга сонуургалдыг болгаш, дораан-на олче шымны берген. Баштайгы үеде ол Раиса Петровнаның айытканын ёзугаар ажылдап турган. Мынча чылдар … Рая угбай бүгү ажылга четтигип чорааның Севил кайгаар. Чайгаар ол чымышка кээп, берге ажылдан Рая угбайны хостап, чалалгаларны күүседиптер апарган.

Раиса Петровна … мактаар. Район эмнелгезиниң улуг эмчилери база анаа хайгаараар аарыг улустарын бүзүреп дамчыдар апарган. Севилдиң ажылынга черле тывылзык, бир-ле чаа чүвени бодаңгаа чоруур. Рая угбай ону ол дээш мактаар-даа, мүңгараар-даа. Ол ажылы-биле Севилге мынча дээр: «Сен мынчаш, «чогаадынчыг» ажылдаар кижи чонга кескү, негелдези улуг болур. Бо шагда мынчаар … таарышпас боор чүве. Оожум, хирезинде-ле ажылдап чорууру дээре эвеспе, Севил, болан...».

Севил бир-ле кыштыгын ажылдаан чүвезинге артык сеткил чокка бердиния кире бээр болган, оон чугаазын херекке албайн барган. Удаваанда оон шынын боду бүзүрээн. Эмчи пунктузу доктаамал машина чок болганының ужуурунда малчыннарның … тарылганы камгалап тарамыкыдын кылыр графигге хүзүп турган, чаштарның кадыкшылынга-даа аттыг бергелер таварыштыкан. … Севил … бергелер, хирейн-биле кадыы чорук тураар апарган. Ол-ла чорук үезинде … кижилерниң хайгааралын база кылып ажылдап … малчыннарның уругларының тарылганы алганы оранчок бедик күүседиңин турар апарган болгаш … ажылының шыдары бедий берген. Оон ажылы баштай улуг мактал чедип турган. Оларның түңнелин өөренип көргеш, бүдүн районга тарадырын Кызылдан сүмелээн.

Районнуң уруглар эмнелгези эске суурларда ажыл кулу чоруп турары дээш чемелеп … болган. Ол … чүве дыңнавас, арагалаар диңиртиккен эр эмчи бо-ла изиг … «Чүү … улуг ба… тенидип турар силер». Оон ол уругларының тарылга документилерин ажып көргеш, тарылгазының дүрүм ёзугаар графигин авазы чартык ай чедир узамдыргып … эвес алгы үндүрген. Раиса Петровна Севилдиң кылган ажылын камгалап чадап каан. Ол эмчиге оларның хайгааралап турар ажы-төлүнүң кадыкшылының кандыг-даа түңнели херек эвес апарган. Ол чүгле хүжаал күүседиишкиннен … үнү-даа сонуургавас.

Удаваанда Раиса Петровна биле Севилди район эмнелгезиниң эмчилер конференциязынче келдирткен. Олар анаа аттыг-шуугумчузунга таварышканнар. Оларның баштай мактап-даа турган эмчилер ам ыятпайн-даа кеңгүс дедир чүве чугаалап, ажылдың түңнелдерин-даа ам шуут ыттаваан. … Кымыдаа бүзүрелин тайылбырлап чадап каапкан. Раиса Петровнага … берген, а Севилди ынчаар ажылдаанның хоруп каан. Харал соонда чанып олгаш, Севил Рая угбайның турупкан кыры арыңнырайны көргеш, ол за бүгү дээш бодун буруудатып ыглапкан. Оозу шагжок оон бажын суйбааш, мүңгаргай чугаалаан: «Ында сээң бурууң чүү боор, бо бак үеде-дир ийин, хилинчектенме».

Севил чиңгедир ыглап алгаш, Рая угбайның чүгле үе бүрүүлүг дээн ужуруп билзе-даа, айтырыг салыр … Ол үеден эгелеп, Севил чүгле айтырыг салыр … сонуургал-даа кылырындан сестир апарган. Кызымак, бот-чогаадыг ажыл … чагээнип, ажылга сонуургалы чиде берген.

... Эх! Севил, Севил! Бистин медицинаның дендии чаңгыс аай дүрүмүнге чагыртканы, сен ышкаш аныяк медсестра херекчок, дээди эртемниг, … эмчилер, эртемденнер безин эде тургузуп, эскертип чадап каан. Аарыг кижиниң … санап каанындан эгелээш, … эскертип аар эргези чок! Шуптузун бижип каан дужаал ёзугаар кылыр.

Каш чыл эрткенде бүгү республиканың эмнелгелери чаштарның камгалал … биле кылып кириптер. Ол сээң ажылыңның шын түңнелиниң амыдырал озалдап бадыткаар. Чүгле сээң адыңны кым-даа сагынмас.

Севилдиң өг-бүлезинге байдалы баштай база чүгээртедип келген ышкаш сагындырган. Чүгле Сергей-биле оларның арызында биеэн дег сеткил чоок чүүл читкен. Оон кадында ол Севилдиң ажыл-айбылдары … болганчок химиктеп апарган. Удаваанда Сергей школаның күш-ажыл башкызы кылдыр кирип алган. Ол ажылдап эгелээш, дажызы өскерлеген. Биезин дег кетти… гитара туруп алган … апарган. Оларның бичии кызы Кымыда ам Севилдиң авазы-биле Долгар ийи-ле эп турар болган. Ол арызында авазының кадыкшылы бакшыраан, Кызылче эмнелгеге чыдары-биле чоруур ужурга таваржыкан.

Адаа бир илиг болган байдал мындыг. Ол чай түңнүзүнде Сергейниң дуңмазы Зина Абаканга өөредилгезин дооскаш, чедип келген. Удаваанда оон Маадыр-биле шайлаазы болур … чугаа тараан. Маадыр институт дооскан. Севил оону ажылынга … авазының аарыг… бажы … Сергей-ле дуңмазының шайлалгазы дээш соруп кире берген … Севилдиң авазын Саян ажыр эмчилевир болаш, чыып алганы каш акшаны Сергей ол шайлалгаже чарыырын негээн.

А шайлалга бүдүүзүнде ону эмнелге машиназы Кызылче кирипре берген. Севил шайлалганы эрттирипкеш, авазының соонда чеде барыр … Авазының арны чазык, ийи улуг карактары чымчак хүлүмзүрээн, «…» деп чугаалаан, уруглары-биле байырлажаан … шайлалга солун, хөглүг эртип турган. Севил стол артынга олуруп-каш-ла, хенертен эпчоксунуп кээп, сеткили дүвүреп чанарынче далажып орган. Шуут келбес аргазы чок, канчаарга-даа Сергейниң дуңмазы шайлалгазы болгай. Маадыр ам оларның күдээзи болган.

Арай деп-ле орту ажыо олурупкаш, улус таңмылаан турар эгелээрге, бүдүү чыдып үнүпкен. Диштыны база-ла таакпылаан, хөрешкен 30 улус турганнар. Маадыр база оларның арызында. Севил оон чаның-биле эртип бар чыдырда, ол оон холундан тудуп алган:

— Севил, чүге эрте чоруур сен, бичии доктаавыт, турагай бар — деп домаан тепдүрбейн чорда, хенертен Севилди бир-ле улуг часкаашкын кериим баарынче чыттыр октапкан. Оон соондан уннүң келген Сергейниң дажыптканы ол болган. Чартыы курут довурак апарган, арны-бажы билинместээн Севилди аңаа турган улус бүт кырынга тургузуп кааннар. Ол чүгле Сергейниң кыжаңнг алгы-кышкызын, оон Маадыр-биле тутчуп алганын карааныг ужу-биле көргеш, ыядып чоорашындан дүргенне ырап четтипкен. Караңгы, дувааргай кежегин … бажынынче маңнапкан.

Маадыр-биле оларның чашкылдары … Сергейниң ол … чораан. Ам ол Сергейниң алгызындан Зина аңаа тө каап берген деп чүвени билген.

Эртенинде улус чугаазындан … Сергейниң … Севилдиң арганып, сугап оожуктурган. Сергей база-ла бүзүрээнгей … хевирлиг болган. А Севилдиң дажы-чанында сөөлгү үеде бир-ле чүве сынгаан дег, диндим эвес, чепшиүл апарган. Севил ол авашкылар-биле кады арагалап, оларның суртаалынга кире берген. Үш хонганда Зина биле Маадыр Таңды районче көже бергеннер. Чоруур мурнунда Севил чааскаан бажынга олаа. Зина аңаа келгеш, ыглап-сыктап буруудадып, карганып пат болган. Килеңнеп … турар арызында ол сеткилин ажыткан: ол шагда-ла Маадырга ынак чораан, оон-биле кады чурттаар күзелин ол чедип алган. Чүгле манаан ынакшылы чок-ла болган херээ … Шаандагы эжиңнер «шайзыннар» болуп, олчаан тарап чарылганнар.

Ч. АРАТ,
А. АРАТ.

ЧЫЛАН ТУДУКЧУЗУ — КОМПЬЮТЕР

Чылан хораның алыры чүгле айыылдыг эвес, эптиг, чамныг болурун негээр: чыланга бичии-даа хора чедирип болбас.

Манкало хоорайның чоогунда (Суданда ортулук, Индонезия) медицина тевүнде чылан хораны алырынга автоматиканы ажыглап турар. Электрониктиг санаалга машиназының оператору оон «угаанындан» хораны алыр үези келген узун куртту тывкаш, машинага командазы бергилер. Эңгир «салаалары» манипулятор ук чыланны сегирип алгаш, камныы-биле түрүкай аяктыгашка … оон эске ийи «салааз» узун куттуун акмыы базыптар. Ынчаарга чылан аяктыгашты эзиин шыва каап тарга, … хораны чылып каар. Оон соонда манипулятор чыланның камныы көнүгүр демги черинге эккеп салыптар.

УЗУН НАЗЫЛЫГЛАР КАЙДА?

Чоохта чаа Кременчуг районнуң Подгорное суурунуң чурттакчызы Феодосий Акимович Васкленко мугур 100 харлаан. Ол бодунуң чурттаалгазының иштинде чаңгыс-даа эмнелгеге чыдып көрбээн, амга чедир ном номчуурда-даа, телевизор көөрде-даа ол карак шилн херегтевес.

Подгорное суурнуң хамаарыжыы Белошковеск деп Советти черле ынчаш узун назылыг чурттакчылар-биле мактаныр болур. Азы ол чер узун назылаарынга таарымчалыг ийикпе, мында 100 хар чоокшулап турарлар эвээш эвес. Чижээ, мончатычта Буэть суурда Мария Тимофеевна Багак 101 харлаан деп, украин «Рабочая газета» солун дыңнадып турар.

БАЗААРДА СЫЫН

Чоон Казахстан областың Серебрянск хоорайынга теплоход мапап турганнар солун болуушкунун кайгаараннар. Хем иштинге кончуг улуг сыын эштип чедип келген.

Сыын Каменогорск-Аксының сут хөөлбээн эштип кешкеш, эрикже үнгеш, базаарже углапкан. Кайгай берген хоорайжылар картошка, ногааны оон улай-улай сыырып чорааның көөрүп хааннар. Улустуң эп-не диликчелери сыынны саазынче часкарлаарга, ол чоокку арыгже таваар бараыпкан.

АДЫГЛАРДАН АРТЫК АЙЫЫЛДЫГ

Тайга чериниң арга-арыы чарашла. Ынчалза-даа мынаар баарда кончуг серемчилелдиг болурун эмчилер чагып турарлар.

Кол айыылдыы чаглыг апаргандаа эвес, а бо үеде саргылаар тургазын турар. Харалаан ону Тюменьде арга кирген улус керекке албаан. Оон муңгарапчыг түңнели бо: сөөлгү неделя дургузунда хоорайның 500 чыгаа чурттакчылары саргы ызырганындан таржексыраан. Оон арызында 132 бичии уруг бар. А саргы энцефалиянын деп айыылдыг аарыг үш улуг кижиге болгаш ийи бичии уругга чыпшыныпкан деп, «Тюменьская правда» солун дыңнаткан.

ОВЧАРКА ДЕП ЫТ БОЛГАШ ҮШ АНАЙ

Кировоград областың Хотяновка деп хоорайжыгажының чурттакчызы Р. Печерская Альфа деп шолалыг овчарка ыттыг болгаш Зея деп өшкүлүг турган.

Бо ийи азырал амытаннарның кайызы-даа деңге оолдапкан. Ынчалза-даа төрүттүнгениниң ийи дугаар хонуунда Альфаның эниктери өлүп калган. Үш анайны төрээш, Зея база өлген. Чаш анайлаарны камгалап алыр дээш Раиса Ивановна сөөлгү арга-хорганы шенеп көрген: анайларны ытка эмзиртип эгелээн.

Ам анайлар азыраан иези-биле дажок өннүктежи бергени деп, «Правда Украины» солун бижээн.

КИЛЕҢНЭЭН БООР

Энерелдиг авам ышкаш,
Өскен-төрээн Хемчиим суунга
Өске кыстың эдертилкеш,
Эштип, чунуп чораан болдуң.

Хемчик хемге күдээ болуп,
Хөвин чоодеп келген эртип,
Хөөнүң улуун оран-таңдаа
Көргүскениң эскербээн сен.

Арын-куур чок чегенчиниң
Ава Хемчиим көрүп, билип,
«Хүндүлел чок, кандаай чиктиг,
Күдээл бо» деп киленнээн боор.

Светлана ООРЖАК.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ИЮНЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Авам ачам база мен. 9.05 «Ойна, гармонь». 9.45 «Дайын». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 10.55 «Бугга мезе?» сүмелеп тур...» 11.25 «Партнер». Коммерция медээлери. 11.35 Эртем-тайылбырлыг кино-документалы. 12.55 Н. Губенко режиссерлаан фильмнери. «Солдат фронтудан чедип келген». 14.25 Чогаалчы Сергей Залыгин. 15.10 Д. Хворостовский П. И. Чайковскийниң романстарын ырлап күүседир. 15.40 Барымдаалыг телефильм. 16.25 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 16.55 Политиктиг диалогтар. 17.55 «Улуг кижилер — уругларга». Уруглар камгалалының делегей хүнүнде Москвага болуп эрткен ачы-буян фестивалиниң чорудуушкуну. 19.15 Делегей панорамазы. 20.00 ХТК-90. 22.00 «Үе». 22.30 Улусчу аялгалар. 22.45 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. 01.00 «Дүн ортузунга чедир болган оон соонда». 02.45 — 03.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Карусель». Уран-чечен телефильм. 9.25 Эвинсмашнев республикалар киноиубалистиказы. 1932-33 чылдар дугайында барымдаалыг телефильм. 9.55 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 10.55 «Маадырның самы». Шии. 13.15 «Чер дээш бистиң дүвүрелиивис». Братскиде экологтуг байдал дугайында барымдаалыг фильм. 14.15 «Чадаларны оруу». Барымдаалыг фильм. 14.25 «Совет Россия» видеоканал. 16.55 «Бистин чурттап турар оранывыс». Режиссер М. Литвяковтуң барымдаалыг фильмнери. «Беоге уруглары», «Байырлыг, авай», «Ындыг чыдлактар бар». 17.55 М. Ворфоломеев — Ак-кызыл куш ужуп чораан». Телешии. 18.55 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. Чапсарда (19.55) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.10 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.35 Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнерниң программазы: «Суббота кежээзи», «Термометр», «Үш акша». 22.00 «Үе». 22.30 — 23.35 Дүнеке сеанс. «6 моон дээш ренюр» Уран-чечен фильм. (Чехословакия).

⊙

Айда 180 рубль шалыныг маркшейдерлерни, 200 рубль шалыныг дээди азы ортумак тускай эртемниг өөлгер мастерлерни болгаш даг байдалы болбаазырадыр бүдүрүлге мастерлерин, цемент кывыглар бүдүрер цехке болгаш чурттакчы-коммунал эргелелинге 230 рубль шалыныг кол инженерлерни, комбинаттың телеайыл-конструкторлары кылдыныгларга 150-180 рубль шалыныг инженер-конструкторларны, 250 рубль шалыныг болгаш дээди азы ортумак тускай эртемниг кылдыныг начальниги В. И. Ленин аттыг «Тыва дагдүгү» комбинат ажылга чалап турар.

40 хуу район коэффициентилерни болгаш үзүктелиишкин чок ажыл стажы дээш 30 хуу чедир немелдени төлээр.

Комбинаттың адрези: Ак-Довурак хоорай, «Тыва дагдүгү» комбинаттың кадраар килдизи.

⊙

КИНО

ИЮНЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Колесе молчания» (2 сериялыг) 10.00, 18.40, «Сталинград» (2 сериялыг) 15.00, уругларга: «Как Вас теперь называть?» 13.00 шактарда.

Видеозал: «Смертельный удар» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыылыны № 26 9.00, 11.40, «Трантн-Чанти» 10.20, 13.00, «С течением времени» (2 сериялыг) 14.20, 19.20, «Баловень судьбы» (2 сериялыг) 17.00 шактарда.

Видеозал: «Штаны» 12.00, 18.30, «Последнее безумство» 13.30, «Семья» (2 сериялыг) 15.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Белый велосипед» 15.40, «Конец сезона мороженого» 13.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ситара» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Авария» — дочь мента» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КИЖИНИҢ ШОКАРЫН» КӨРДҮМ

«Кижиниң шокары» деп шиини эгезинден тура төнчүзүнге чедир мага хандыр көргеш, оон автору Клара Сагды-биле ужурашкаш оон-биле кысказы-биле чугаалашкан мен.

— Силерниң бижээн шиилер амгы үениң амыдыралынга дүүшкен утка-шынарлыг болду. Хөй-хөй көрүкчүлер хелчок-ла сонуурган көрдүлер. Ам-даа көрүкчүлерниң үнелелин алыры чугаажок. Бо шиилерниң дугайында чугаалап көрүңерем, Клара Чамыяновна? — деп сонуургадым.

Каш чыл улаштыр бо шиини бижиир дээш дыка-ла оралдашкан мен. Сес-домаая улам-на уран-чечекчилер бодал-биле эдип-чазап, хоюглап шагла болдум. Ынчалдыр кызып-кызып, Кызылга болган шиилер конкурузунга (кырдезинге) аппарымга, столга олурган жюри кежигүннери кеңгүс-ле үнелеведи. Харын-даа мени хоочун профессионал артист кижи ынчанмайн канчаар дээр аянныг болган. Кедээ бот-тывынгыр артистерге нерепип, шиини тургузуп алыры бээр… белетказр-ле болгай.

Эллеп чүве ийин. Кижи эки үүле-херекти бүдүрүп каарга, ону тоомчага албас, үнелевес, адааргал-биле көөр боор-дур. Бистиң амгы делегейивисте (бо чурттап турар үевисте) арагачылар, оорлар, үптекчилер, хулиганнар-биле демисежип чадап-ла турар болгай бис. Ол хирезинде бо темага хамаарышкан шии бижип каарга, деткип, дугаалаваска, … хомудаар чүве-дир — деп, Клара Чамыяновна хомудаан сеткилин илергейледи.

Шынап-ла, Клара Сагдының чогааткан шиилери багай эвес болуру көрүкчүлерге билдинип. Моон мурнунда-даа бижээн шиилери амыдырал-биле холбаалыг, өөскүдүг болгулаан дээрзи тодаргай. Бистиң республикада арагалаашкыннар, үптээшкиннер, бижектежиишкиннер, хулиганнашкыннар, оорлаашкыннар мырынай-ла келергей барган амгы бо хүннерде «Кижиниң шокары» деп шии кончуг-ла үнелиг.

Шиниң садым-чолунуң утка-шынарының дугайында улуу биле шаалдалай, боттарының болдаарын, санал-оналдарын бээр боор деп идегедим.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-28: ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыглыг херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажың № 1.

Чагыг № 436. ТС — 00690.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 24 воскресенье
№ 143 (14343)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи
ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың июнь 22-де Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи ажылын уламчылаан.

Хуралды СЭКП ТК-ның Чиигиве секретары, ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев даргалаан.

Съезд РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң бирги секретарының албан-дужаалынга деңшиттирген кандидатураларны чугаалажып көөрүн доосткан.

Эртенги хурал санажылга комиссиязының сонгуурү-биле доозулган.

Кежээки хуралга бадылаашкын болган. Түңнелинде чеди кандидаттан РСФСР-ниң Компартиязының бирги секретарының албан-дужаалынга чаңгызы-даа алза чогуур бадылаашкынны албаан.

Оон соонда ийиги бадылаашкын болган. Чажыт бадылаашкынның бюллетеньнеринге бирги бадылаашкында хөй бадылаашкынны алган эштер О. И. Лобов болгаш И. К. Полозков оларны киирген. Сонгулдаларның түңнелин июнь 23-те үндүрген.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга катап бадылаашкынның түңнелинде И. К. Полозков сонгуттурган.

Тургузукчу съездиниң киржикчилери РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң киржикчилеринге кыйгырыгны хүлээп алган.

ҮЕНИҢ, АРЫН-НҮҮРНҮҢ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ

● РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинде ●

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында өлген совет кижилерниң тураскаалының минута дургузунда сактышкын ёзулалын Россияның коммунистериниң төлээлекчилери РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң эртенги хуралының эгезинде кылган.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга кандидатураларны чугаалажып көөрүн уламчылаарын хуралды даргалаан **М. С. Горбачев** саналдаан.

Кандидаттарның бирээзи — Армениянын Компартиязының ТК-зының ийиги секретары **О. И. Лобовка** сөс берген. Бодунуң допчу намдарын ол чугаалаан: орус националдыг, 1937 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, күш-ажыл стажы 30 чыл, тускай эртеми үлетпүр болгаш хамааты тудугнуң инженери, ол эртемниң аайы-биле 18 чыл дургузунда ажылдаан, совет ажылга — 4 чыл, партия ажылынга — 8 чыл болган. Кандидатуразы деңшиттирген сөөлүнде үе кыска болган ужурунда политиктиг платформазын белеткеп четтикпээн, ынчангаш кол айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң туружун илергейлеп, делегаттарның айтырыгларынга харыылаан.

«СЭКП-де Демократтыг платформа» деп шимчээшкинниң эгелекчилериниң бирээзи — Москва чурттуг 34 харлыг төөгү эртемдени, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга кандидаттарның бирээзи **В. Н. Лысенкога** сөс берген. Ол бодунуң программазын тайылбырлаан. Эрге-чагырга дугайында декретти мааказайн, РСФСР-ниң Компартиязы бодунуң өнчүзүнүң элээн хөй кезиин чонга дамчыдып бээр ужурлуг деп, ол медеглээн. Оон бодалыя ёзугаар алырга, күрүне албан черлерин, арменни, Иштики херектер министерствозун, Күрүнениң айыыл чок чорук комитедин политикадан болгаш идеологиядан дашкаар болдурар. РСФСР-ниң Президентизиниң сонгулдаларыбиле чергелештир хөй партиялыг үндезинге парламент сонгулдаларын хуусаа бетинде эрттирерин ол саналдаан. Чурттуң коммунистеринге СЭКП ТК-ның ажык чагаазын В. Н. Лысенко шүгүмчүлээн.

Деңшиттирген кандидаттарның бирээзи — Ленинград чурттуг ажылчын крановщик **Н. А. Половодов** сөс алгаш, бодунуң дугайында допчулап чугаалаан: 1952 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг. Делегаттарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Кандидатураларны чугаалажып көөрү оон дараазында эгелээн. Делегаттар **И. Г. Антонов, Н. В. Тихомиров, Ю. И. Демченко, В. А. Тюлькин, А. Н. Бурканов, В. И. Брагин, А. А. Затворницкий, В. Н. Стржельчик, Г. К. Ашин, М. Т. Кабельникова** болгаш өскелер-даа санал берген, чамдык кандидатураларны деткээн, өскелерин хүлээвээн. «Чугаалап турар кижиниң ажыл-ижи оон сөзүнден үнелиг» деп калмык улустуң үлегер чугаазын делегат **Д. Н. Кугультинов** ажыглавышаан, бадылаашкын үезинде үениң, арын-нүүрнүң негелдезин удуртулга болдурарынче делегаттарны кыйгырган.

Санал-оналдар доозулган сөөлүнде чажыт бадылаашкынның бюллетеньнеринге дараазында кандидатураларны киирер дээш съездиниң делегаттары бадылаан: В. А. Купцов, А. Г. Мельников, О. С. Шенин, И. К. Полозков, О. И. Лобов, В. Н. Лысенко, Н. А. Половодов. Оон дараазында съездиниң саналга комиссиязын сонгаан.

Съездиниң кежээки хуралын даргалаан **М. С. Горбачев** санал киирип, Контроль комиссиязының даргазы СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң сөөлүнде РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң ийиги үе-чадазында сонгуур дугайында сүмелээн. Чүге дээрге штаттар болгаш бюджет ам-даа бадылаттынмаан. Ол айтырыг бүрүн шиитпирлеттинмээн болгаш ону сөөлзүредир чугаалажып көөрүн делегаттар дугурушкан.

Съездиниң редакция комиссиязының кылган ажылының дугайында илеткээн-биле оон даргазы **Ю. А. Прокофьевке** сөс берген. В. И. Лениниң ат-алдарын болгаш төлеп-мөзүлүг чорууң камгалаарынче угланган тускай резолюцияны хүлээп алыр дугайында Ульяновскиниң болгаш өске-даа чамдык черлерниң делегацияларын саналдаан ол дыңнаткан.

Ук саналга хамаарыштыр **М. С. Горбачев** тайылбыр кылган. В. И. Ленин дээрге өндүр-чаагай бедик, шылгараан угаанныг политиктиң, стратегтиң, революстуңуң чаагай үлегери-дир, ынчангаш ону үе боду, төөгү камгалап турар. Төөгүге, бүгү делегей сайзыралынга оон киирген кезээн-де онмас улуг үлүүн казып каалтар кандыг-даа күш делегейде чок. Ынчангаш Лениниң херээ болгаш өөредиин айыылда деп санаарының барымдаазы чок. А Ленинге болгаш ленинизмге удур халдаашкыннарга чогуур үезинде ойтур шавыышкынны бээри эргежок чугула.

Бо айтырыг талазы-биле тускай резолюцияны хүлээп албас дугайында съездиниң редакция комиссиязының саналын СЭКП ТК-ның «Коммунист» журналының кол редактору **О. Р. Лацис** деткээн. Лениниң херээн хамыктың мурнунда Сталин болгаш оон талалакчылары, Сталин — бөгүнгү Ленин-дир деп алгыржып турган кижилер божаннаткан. Делегаттарның санал-оналдарының хөй нуруузун съезд барымдаалааш, комиссияның саналы-биле чөпшээрешкен.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинге кыйгырыгның текизин Ю. А. Прокофьев оон дараазында номчаан. Ону съезд хүлээп алган.

«Янзы-бүрү» өске айтырыглар талазы-биле делегаттар **В. Д. Крючков** — Ленинградтан, **С. М. Пантелеев** — Тюменьден, **Э. М. Сагалаев** — Төп телевидениениң кол информация редакциязының кол редактору санал бергеннер.

Съездиниң саналга комиссиязының даргазы **И. П. Воробьев** РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң бирги секретарының сонгулдаларының талазы-биле чажыт бадылаашкынның түңнелдерин номчуп дыңнаткан. Съездиниң делегаттарының ниити саны — 2768, сонгулда бюллетеньнерин алганнар — 2654. Чажыт бадылаашкын хааржактарын ажыткаш, санап көөрге, 2633 бюллетень бар болган, 12 бюллетень күш чок.

Сонгударынга эргежок чугула бадылаашкыннарны чаңгыс-даа кандидат албаан. Ынчангаш эң хөй бадылаашкыннарны алган кандидаттар талазы-биле дагын бадылаашкыннарны кылырын делегаттар шиитпирлээн. Эң хөй бадылаашкыннарны алганнар: И. К. Полозков (ону дээш бадылааны — 1017, удур—1616), О. И. Лобов (ону дээш —848, удур—1785). Дагын бадылаашкыннарны июнь 22-де чорудкан болгаш түңнелдерин июнь 23-те чарлаарын съезд шиитпирлээн.

Бюллетеньнерни белеткеп турар үеде «янзы-бүрү» айтырыглар талазы-биле шериг кезээниң командири **Ю. Ф. Караваев**, делегаттар **Ю. А. Зуев, А. Н. Саушкин, И. Г. Чернов, Л. Н. Лычева, Ю. И. Шашов** санал бергеннер.

* * *

Июнь 23-те съезд ажылын ургулчулээн.

Съездиниң киржикчилери Кремль хачазының чанында Билдинмес солдаттың чевээнге барып чораан болгаш чечектерин аппарып салган.

(СЭТА).

ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЛАРЫНГА РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң делегаттары — бистер ажылдуңма эвилелдешкен республикаларда СЭКП-ниң бүгү кежигүннерин Россияның бүгү коммунистериниң өмүнээзинден кыйгырбышаан, дыңналырывыс болза: чурттуң болгаш партияның салым-чолу дээш, Россияның келир үези дээш бедик харысалгавысты медерен билбишаан, бистер партийжи массаларның тура-соруунга даянгаш, чаңгыс аай болгаш чаартынып турар СЭКП-ниң составынга Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының Коммунистиг партиязының тургустунганын чарладывыс.

Бистиң шиитпиривис хамыктың мурнунда чаа Эвилел керээзиниң үндезинге ССРЭ-ниң составынга РСФСР-ниң ёзулуг күрүне, политиктиг болгаш экономиктиг тускай догуннаашкынның тургузарының эргежок чугулазы-биле тодараттынган.

Россияның коммунистери СЭКП-ге онзагай рольду ойнаар деп бодавайн турар дээрзин Тургузукчу съездиниң декларациязынга бистер шынгыы болгаш харысалгалыг ёзу-биле медеглээн бис. Бистер чаңгыс аай Программа болгаш Устав документилериниң үндезинниге СЭКП-ниң составынга РСФСР-ниң Компартиязын тургустувус.

Съезд бүгү эвилелдешкен республикаларның компартияларының бүрүн деңнээ эргелиг принцивин барымталаашкаан, РСФСР-ниң Компартиязын деңэргелигтерниң аразында деңэргелиг деп көрүп турар. Ук партия ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенцияның, экономика талазы-биле ажыктыг, социал талазы-биле чөптүг, угаан-бодал талазы-биле хостуг демократтыг тургузугну тургузары дээш туржуп турар ниитилелдиң бүгү кезектериниң эрге-ажыктарын илергейлеп турар.

РСФСР-ниң Компартиязы социалистиг шилилгеге, коммунистиг перспективага шынчы болгаш болуунуң ажыл-чорудулгазын интернационализмниң принцивиниң үндезинниге чорудуп, улустар аразынга деңэргелиг калы ажылдажылга дээш, улус бүрүзү болуунуң салым-чолун кандыг-даа албадаашкын чокка болу тодарадыр, тускайлап болур эргезин хүндүлээри дээш туржуп турар.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы чүгле Россияның чаа ёзу-биле катап тургустунуушкунунуң эвес, харын чаа Эвилел [illegible] бистиң бүгү ССР Эвилелиниң чаңгыс эвии [illegible] политиктиг фактору болур дээрзинге бистер быжыг бүзүрелдиг бис. СЭКП-ниң XXVIII съездизи гуманныг демократтыг социализмче [illegible]

Конституцияга, ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлуларынга дүүштүр [illegible] бистер эрге-хоойлулуг [illegible]

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң делегаттары.

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БИРГИ СЪЕЗДИЗИНГЕ

Хүндүлүг улус депутаттары! РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң делегаттары бистер Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизиниң киржикчилеринге байыр чедирип, Россияның салым-чолу дээш силерниң ханы сагыш човаашкыныңарга каттыжып тур бис. Бистиң дем каттыштырар кол хөделиишкиниривис эң-не чугула чүүлү болза чонуң эрге-ажы, оон чаагай чоруу болгаш угаан-бодал талазы-биле катап тургустунуушкунуну [illegible] социал быжыг камгалалды [illegible] санап турар бис. РСФСР-ниң суверенитедин быжыглаар талазы-биле силерниң кужениишкиннериңерни, республиканы кризистен кыска хуусаада үнүрүүнче угланган чаалты-ааларны бистер деткивис. Ажылчы чонуң эрге-ажыктары дээш туржуп турар хөй-ниитиниң шимчээшкиннериниң сыдый каттыштырарының чуткулуну деткип тур бис. Советтерниң бүрүн эрге-чагыргазын бадыткаар, хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чурумну быжыглаар талазы-биле РСФСР-ниң Дээди Соведиинге, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге политиктиг деткимчени көргүзеринге белениң бистиң съездивис, Россия коммунистериниң партиязының удурткчу органнары илергейлеп тур.

Ниитилелдиң деңшилгелиг бүгү күштериниң хамааты чөпшээрежилгези дээш, гуманизм болгаш демократия, социализм дээш, бистиң Ада-чуртувусту катап тургузары дээш дем каттыштырып хөделир дугайында саналды Россия коммунистериниң съездизи киирип, республикага болгаш чуртка бо берге үеде улус депутаттарының Съездизин кыйгырып тур!

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи

Бистиң тускай корреспондентивис дыңнадып тур

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ТУРУЖУ-БИЛЕ

МОСКВА. РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары РКП-ниң тургузарының айтырыын бүгү талалыг ханы анализтеп чугаалашкан.

Бистиң республиканың партия организациязындан сонгуткан делегаттар съездиниң ажылында база киржип турарлар. СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинбиле чапсар үезинде ужурашкаш, оон дараазында айтырыгларны салдым:

— РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи РКП-ның тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган болгай. Съездиниң канчаар үнелеп турарыңар дугайында «Шын» солуннуң номчукчуларынга таныштырып көрүңерем, Григорий Чоодуевич.

— Шынап-ла, бо болза бүгү партияның, чурттуң база РСФСР-ниң амыдыралында улуг политиктиг болуушкун болуп турар. Ону Тургузукчу съезд-даа, чурттуң коммунистери-даа ынчаар үнелээн. Бодум дуумда база ынчаар билип тур мен. Чүге дээрге бистиң чуртувус, оон Компартиязы берге байдалда туруп турары билдингир: чурт шыныы экономиктиг кризиске таварышкан, СЭКП-ниң иштинде янзы-бүрү платформалар, агымнар бар болу берген. Шак ындыг берге байдалдан канчап үнериң, эде тургустунуушкунуң бүгү кужениишкиннерин, салдыктан сорулгаларның күүселдеринче канчаар меңнээрка деп чугула айтырыг съездиниң делегаттарының мурнунда салдынган.

65 чыл иштинде Россияның тускай партиязы чок турган. Оон өске эвилелдешкен республикаларда коммунистиг партиялар барын билир бис. Ынчап кээрге Россия элээн кыстыртаа турган. Ынчангаш ам РКП-ниң тургустунганы федерацияның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге, экономикага бергелерни кыска үеде ажып эртеринге улуг идиглиг болуру билдингир.

РКП — СЭКП-ниң чарылбас кезээ болур, оон Программазы болгаш Уставынга дүүштүр ажылын чорудар. РКП-ниң Төп Комитеди чаа ёзу-биле, чаа күш-биле ажылдаар деп чүве хөйге билдингир. Ол ССРЭ-де эң улуг партия, оон шиитпирлээр айтырыглары хөй, сорулгалары улуг. Бирги ээлчегде партияның чаңгыс эвин быжыглаар, оон ат-алдарын, ролюн, коммунистерниң авангардтыг ролюн недүрер, ажылчы чонуң амыдырал [illegible] оларны социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге [illegible] националдар аразында харылзааларны [illegible] болдурар, кем-херек үүледир чорук-биле демиседии шыңгыы күштелдирер. Ону кымнар кылырыл дээрге-ле бистер, коммунистер, партия организациялары болур. Ындыг болганда коммунист бүрүзүнүң, партия эге организациязының харысалгазы кажангызындан-даа артык бедиир, негелде күштелир.

— Бо Тургузукчу съездиге бистиң республикадан дөрт делегат бар болгай. Оларның съездиниң ажылынга канчаар киржип турарын чугаалап көрүңерем.

— Тываның делегаттары съездиниң ажылында идепкейлиг киржип турар. Бодум редакция комиссиязының ажылында киржип тур мен. Ажылдың хемчээли, харысаалгазы, кижээнгейи, үе-шакты небээр. Чамдыкта дүнекинин 12 шакка чедир ажылдап тур бис. Чүге дээрге документилерни съездиниң эртенги хуралынче киирер болгай. Ынчангаш дааскан ажылды ак сеткилдиг күүседир дээш, комиссия кежигүннери боттарывыстан хамааржыр чүүлдерни кылып тур бис.

— Айтырыгларга харыылап бергениңер дээш четтирдим, Григорий Чоодуевич. Съездиге чедиишкиннинг киржилгелерни күзедим.

* * *

МОСКВА, июнь 23. (Телефон-биле). РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинде Россия Федерациязының ажылчыннарының болгаш тараачыннарының төлээлери — чалаткан 200 кижи киржип турар. Оларның аразында Тывадан Тандыда «Революцияның чалбыыжы» [illegible] бригадири Н. Хурдашты [illegible] «Тыва гуулгу» [illegible] Н. Саая [illegible] бис.

Съездилер ордузунга Н. Саая-биле [illegible] ужуражып, оон [illegible] айтырыгларны салдым:

— Чурттуң [illegible] — РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң ажылынга киржири-биле бистерни — ажылчыннарның болгаш тараачыннарның төлээлекчилерин [illegible] Бир талазында [illegible] коммунистер-биле сүмележип санал-оналдарывысты [illegible] ажыктыг болур ужурлуг. Ийи талазында, партияның ажыл-чорудулгазын [illegible] ужурлуг.

Үнте, бис [illegible] съездиниң документилерин чугаалажырынга хамааржыр саналдарывысты база киирип тур бис.

РСФСР-ниң Компартиязының тургустунарынга хамаарыштыр бодалым чуп дээрге [illegible] Мен бодум коммунист эвес-даа болганымда [illegible] партияның [illegible]

Бистерниң, съездиге чалаткан тараачыннарының болгаш ажылчыннарының төлээлекчилерин, дилээвис ёзугаар М. С. Горбачев бисти хүлээп алды. Ол бистиң ажыл-херээвисте сагыш-сеткилдиивисти сонуургады. Партияның база чурттуң амгы берге байдалдан үнер талазы-биле бистерниң санал-оналдарывысты дыңнады, сүмелешти. Рынок экономиказынче шилчилгениң айтырыынга база доктаады. Ол-ла ужуражылга үезинде [illegible] ажылчыннарның база тараачыннарның ролю кандыг болурун тодарадып чугаалады. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол ужуражылга кайы-даа талага солун болган, ажыктыг болду деп, бодум ынчаар санадым [illegible]

Россияның коммунистериниң Тургузукчу съездизи [illegible] РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга Иван Кузьмич Полозков бадылаашкынның хөй нуруузун алгаш сонгуттурган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.)

Чугула шиитпирлер хүлээп алдынган

● РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде ●

Съезд июнь 22-де дүштекиниң 12 шакта Кремльдиң Улуг ордузунга бодунуң ажылын уламчылаан. Бо чылдың дүжүдүн ажаап алырынга арыми 30 муң автомобильди бүрүн чолаачы составы-биле кады үндүрүп бээр деп, Чепсектиг Күштерниң төлээлекчилери-депутаттарының дыңнатканы РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, ук хуралды ажыткан **Б. Н. Ельцин** чарлаан болгаш республиканың аграр адырынга шериг депутаттарның кичээнгейи дээш съездиниң өмүнээзинден өөрүп четтиргенин илерткен.

Конституция комиссиязының дугайында съездиниң доктаал төлевилелин парламентарийлерниң чугаалажып көөрү эгелээн. РСФСР-ниң чаа Конституциязының төлевилелиниң кол принциптерин референдумга көөрүп болгаш оон түңнелдерин барымдаалап, 1991 чылдың январьда РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизинге чугаалажып көөрү-биле ук төлевилелди белеткээрин конституция комиссиязынга дааскан.

Конституция комиссиязының дугайында улус депутаттарының съездизиниң доктаалын бадылаашкыннарының хөй нуруузу-биле хүлээп алган.

РСФСР-ниң девискээринге күрүне хүлээп алышкынның күш чок болдурар дугайында съездиниң доктаалын депутаттар коллуунда чугаалажышкын чокка хүлээп алганнар. Ук доктаалды ёзугаар күрүне хүлээп алышкынның республиканың девискээринде бүдүрүлгелерге, каттыжышкыннарга оларның кымга чагыртканындан хамаарылга чокка күш чок болдурар болгаш оон хосталган ажылдакчыларга ийи ай хуусаа иштинде ажылды бээр. Продукцияның шынарын контрольдаарының методтарын каттыжышкыннарның, бүдүрүлгелерниң күш-ажылчы коллективтери боттары тургузар [illegible]

Депутат этиказының талазы-биле доктаамал комиссияны тургузар дугайында [illegible] депутаттар база [illegible] Оон [illegible] составын [illegible] Дээди Соведи дааскан.

Экономиканы рынок харылзааларынче шилчидер талазы-биле РСФСР-ниң девискээринге бүгү эрге-чагырга органнарының, ажыл-агый организацияларының, министерстволарның болгаш ведомстволарның ажыл-чорудулгазын хоңбаар сорулга-биле съезд Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң чанынга республиканың дээди экономика чөвүлелин тургузар деп шиитпирни хүлээп алган. Оон составынга чүгле теоретиктер эвес, практиктер база кирер ужурлуг деп депутаттар саналдаан. Дээди экономика чөвүлелиниң составын тодарадырын болгаш оон ажыл-чорудулгазының дүрүмүн бадылаарын съезд республиканың Дээди Совединиң Президиумунга дааскан.

Радиоактивтиг артышкыннарны болгаш ажыглаттынган ядролуг материалдарны узуткаар талазы-биле күрүне программазын ажылдап кылыр база радиоэкологтуг байдалды экижидер талазы-биле күрүне программазын ажылдап кылыр дугайында айтырыгны шиитпирлээри белен эвес болган. Ол талазы-биле депутаттар чамдык чугула эдилгелерни киирген. Радиоактивтиг артышкыннарны болгаш ажыглаттынган ядролуг материалдарны ук үеде шыгжаар база [illegible] республика девискээринге турар бүгү дериг-херекселдерни, [illegible] дугайында доктаалды съезд хүлээп алган болгаш ук [illegible] чорудуп РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дааскан. Атомнуг энергетиканың чаа күрүне программазын хүлээп алырынга чедир [illegible] объектилерниң тудуун [illegible] болбас деп санаан. Ол ышкаш келир чылдың январьда эгелээш өске республикалардан болгаш чурттардан радиоактивтиг артышкыннарны РСФСР-ниң девискээринге [illegible] болдурбас дугайында саналды белеткээрин [illegible] дааскан.

Колхозтарның, совхозтарның [illegible] РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинге каш-даа удаа көдүрүлүп турган. Ынчангаш ону тускай чугаалажып көөрүнүң үези келген. Ол талазы-биле депутат **Б. М. Исаевтиң** дыңнатканы болза, доктаалдың төлевилелин ёзугаар үндүр бижиир ужурлуг. Аграржыларның Россияга өрелериниң ниити түңү 70 миллиард рубль ажып турар. Съезд ук өрелерни колхозтардан, совхозтардан, агропромышленный комплексиниң бүдүрүлгелеринден үндүр бижиир деп доктаалды хүлээп алган.

Оон соонда депутат **В. Киселевка** сөс берген. Ол Кузбасс шахтёрларының съездиге кыйгырыын номчаан. РСФСР-ниң экономиктиг байдалын, чонуң амыдырал деңнелин кудулатпайн турган, ийи чыл иштинде экижидериниң үндезин хемчеглерин алырын ук кыйгырыгда негеп турар. Ийи чыл эрткен соонда чонуң амыдырал деңнели [illegible] ужурлуг. Бир эвес ындыг хемчег алдынмас болза, Россияның Дээди Соведиинге болгаш чазаазынга [illegible] бүзүрел көргүспес [illegible] турар.

РСФСР-ниң девискээринде организацияларның [illegible] дугайында доктаал съездиниң хүлээп алганы сөөлгү документ болган. Ук доктаал тускай догуннаашкын дугайында съездиниң мооң мурнунда хүлээп алган декларациязының чүүлдерин хөгжүдүп [illegible]

Съезд РСФСР-ниң Айыыл чок чорук комитедин, [illegible] албан черин болгаш республиканың банк системазын тургузар дугайында айтырыгны көөрүн Россияның Дээди Соведиинге дааскан. Оон-биле чергелештир Россияның чазаа деңэргелиг үндезинге бүгү эвилелдешкен республикалар-биле экономиктиг, садыг болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле керээлерни чарар ужурлуг.

... Съездиниң хун айтырыгларын чугаалажып көөрү доозулган. Түңнел сөстү РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Б. Н. Ельцин** чугаалаан. Бо съезд бистиң кижи бүрүзүнүң, бүгү сонгукчуларының, бүгү россия чонуң угаан-бодалынга болур-чогуур исти арттырды. Мындыг съезд Россияның төөгүзүнге турбаан дээрзинге депутаттар чөпшээрежир боор. Съездиниң мурнуу чарлында-даа, оон чоруун турганда үезинде-даа Россияның улустарының [illegible] эрес-дидим [illegible] билдинип турган. [illegible] калбак делгем Россия эгелээн дээрзин бистер шупту билип каан бис. [illegible] бо съездиниң [illegible] политиктиг агымнар, идейлиг угланыышкыннар, боттарының туруштарын эде тургустунуушкун чылдарының бүгү дургузунда [illegible] Янзы-бүрү туруштуг партийжы-даа, партийжы эвес-даа депутаттар [illegible] боттарының туруштарын [illegible] көрүксевес, удурланыксаар [illegible] ажылы эртерин оралдажып турдувус. Бир эвес боттарывыстың дыңнажыр болзувусса, кандыг-даа чөрүлдээлиг байдалды, кандыг-даа берге айтырыгны шиитпирлеп болуурунуң аргазы бар-дыр дээрзин съезд көргүсту. Бистиң аравыста кандыг-даа аңгы-аңгы чүүлдер бар болза-жок, бисте эң-не ниити чүүл база бар, ол болза Россия күрүнезиниң улустарының эрге-ажыктары боор турар. Ёзулуг ылап күштүг, шын политика чүгле оон төрүттүнүп болур. Чүгле ындыг хайнышкынныг, чогаадыкчы ажыл-иштиң ёзугунга политиктиг чырышкын, ажыдышкын төрүттүнер.

Ам-даа дыка хөй чүүлдерге өөренир эргежок чугула-дыр дээрзин съезд база көргүстү. Чамдыкта бот-боттарывысты тутпайн билбезивис болгаш политиктиг культуразыстын чамызы-даа илерел турду. Депутат этиказының нормаларын ам-даа шиңгээдип албаандыр бис. [illegible]

Республиканың эрге-чагыргазы [illegible] Россия [illegible] оратор чугаазын доозкан.

Оон соонда съездиниң хуралдары [illegible]

Ада-чурттуң Улуг дайынының [illegible] Кремль хачазының [illegible] Билдинмес солдаттың чевээнге [illegible] салганнар.

(СЭТА).

ХӨЙНҮҢ ДЕТКИМЧЕЗИ

Бо чылын оргада өшкүдей анай база дүк-даа алыр талазы-биле планнынг сорулгаларын бүрүн күүсетти. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Тоолайлыгда өшкү бригадазында, район төвүнге ырак, эң-не кадыр-берт сын ажылдап, кышталда чурттап турар улус бис. 15 кижи бар. Малчыннарның аразында [illegible] бар, шала шуушпен, холу салдынчактар-даа бар-ла. Мурнунда анай алыр талазы-биле көргүзүүнү четпес турду, [illegible] бис. Ынчыг, ол [illegible] чорду.

Бистиң өшкүлеривис март айның төнчүзүнден майның 10-та чедир төрүптер. А кыргылда май 15-теп 25-ке чедир. Ылангыя партия чылдыч түңнелин май 25-те үндүргүп каалтывыс, аңаа канчаар ажылдаарывысты чугаалажып, чайлаглаашкынны канчаар эрттирерин сүмележип, дугурушту[illegible].

Малчынның чедиишкини хөй-ле чүүлдерден хамааржыр. Ынчалза-даа малдың өөрүдези, каражазы-даа малчынның бодунда деп чугаалажыр бис. Планныг даалгаларны күүсеткенивисте сакманчыларның, кыргыкчыларның база удуртукчуларывыстың, специалистеривистиң-даа киирген салыышкыны бар. Селонууг ажыл үезинде дирекция дузалап тур. Ол дуза бистерни сорук киирер-дир. Сакманчылар Болушу Саадны, Чымба-Лама Кан-оолду, Сайлыкмаа Хомушкуну, Римма Даданы, Мөңгүн-оол Доңгакты, Четена Ооржакты чоргаарал-биле адаар бис. Боларның чамдыктары дуржулгалыг дузалакчыларывыс-тыр, чаңгыгып каан, а чамдык аныяктар дээрге, хөөредип чугаалаарга, өшкү бажын кадаап деп болур улус, ол хирезе-ле малчыннар-биле дугуржуп, сүмележип, олардан өөренип, айтыртып тургаш, анайны ызып-тудар талазы-биле дыка кызымак чорууну көргүстүлер.

Сакманчылаар соонда, кашла хонук дыштангаш, катап-ла гурдан биске «командировкалап» чедип келгеш, өшкү кыргыыр дузалакчыларывыс база бар. Кыргылга пунктузунга шупту 12 кижи ажылдаар. Электри-биле өшкү кыргыыр деп чүве харысалгалыг, берге. Аңаа чүтле өөренген, эптиг кижи ажылдаар болур. Эпчок болур болза кижиниң бодунга, өшкүге-даа айылдыг, бертинип боор. Ол-ла бөгүнүң пунктуга дежурный хүлээлгем эрттирип тургаш, бодум караам-биле көрдүм. Кыргыкчыларывыс ажылдың кадыынга чалынмас, холдарының сиирлери «кыппыже» кырлап берген, дери төктү берген, аңнарында шиитпирлиг көрүш-биле хулумзүрүг холушкан, мотор даажы-биле ырлап «согажалзап» ажылдаар кыргыкчыларны көргеш, кээргеп-даа, чоргааранып-даа турар чордум.

Биске чылдык-ла кээр Маадараа Дадар-оол бер-дыр. Ол бо чылын 637 килограмм дүктү кыргып берди. Ол ышкаш Кан-оол Чымба-Лама 570, Тырыкы Сайын-Маадыр 390, шериглэн чаа халашкан Орлан-Лама 433, Саая Чечен-оол 268 килограммны кыргыды.

Ынчангаш эш-өөрнүң дузазы-биле он хонукта хамык өшкүнү кыргааш, оон 4 тонна 288 килограмм дүктү алдывыс, планны бүрүн күүсеттивис. О. Кара-оолдуң өг-бүлези кодан өшкүзүн боттары-ла кыргааш, мактатты.

Кыргылга арай төңгелек турда, районнуң Культура бажыңының чанында «Мөңгү» агитбригаданың бот-тывынгыр артистери кыргыкчыларга солун концертти бараалгадырга, шылааннарның холу дыналып, улам сорук киргеннер. Ол ышкаш кинону айы катап көрдүвүс. Ол дээрге дуржулгалыг киномеханик Очур-оол Оолактың ачызы. Сезон үезинде биске шак мындыг улуг дузаны чедирген дузалакчыларывыска өөрүп четтиргенивисти сеткилдиң ханызындан илередиливис. Ам чайлаглап тутувус.

Биске хамык-ла чүве экиден база мактанып эргевис чок. Бригадиривис Д. Сарыглар чоокта чаа кирген кижи бо. Ажылды эки билбейн тур. Мындыг таварылгада чон-биле сүмележир-ле болгай. Солуттунмас башкы, сүмелекчи ол-дур. Кыргыкчылар-биле харылзаазы кошкак болду. Малывыс эмчизи Д. Дайынчы пунктуже шуут келбеди. Малмаган бертиже берзе, мал эмчизиниң киржилгези, дузазы ыяап-ла херек болгай. Ол ышкаш өшкү кадарчыларының чамдыктары чайлаас чок деп ылдангаш, кыргылгага база эки-ле киржипейн барды.

Шупту дээрге хөделир болза эки-ле чүве-дир ийин. Түс-тузунда, [illegible] мыйызында [illegible] кайыын боорааш.

Зоя АКААЖЫК.
Мөңгүн-Тайга район.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге уткуштур

ПАРТИЯНЫҢ КҮЖҮНГЕ БҮЗҮРЕП ТУРАР

Бистиң республиканың коммунистери болгаш ажылчы чону партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының болгаш партия Уставының төлевилелин бөгүн талалыг чугаалажып, партияның ролюн, ат-алдарын көдүрерде, чурттуң берге байдалдан уштуп алырда чүнү кылырын тодарадып, социал-экономиктиг айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээр дээш ажылдап турарлар болгай. Бо талазы-биле Сүт-Хөл районнуң партия организациязы чүнү кылып турарын допчузу-биле чугаалап бээрин СЭКП райкомунуң бирги секретары М. Д. КАРА-САЛДАН дилээн мен.

— СЭКП-ниң ээлчеглиг съездизи дээрге партияның болгаш чурттуң амыдыралынга улуг болуушкун. Ынчангаш ол ажыл-агый, культура тургузуушкунунуң талазы-биле чедиишкинниг уткуур кушажылчы коллектив болгаш коммунист, кижигүн эвес-даа кижи бүрүзү хүлээлгези кылдыр санап турар болгай. Партияның XXVIII съездизинге белеткел ажылдары районда калбаа-биле чоруп турар. Парткомнарга, партия эге организацияларынга шуут дорт айтышкын бербейн, партияның ээлчеглиг съездизинге төлептиг ужуражыры-биле чүнү кылырының сүмелерин райком берген. Олар орта үндезилээш, боттарының бот-идепкейи-биле партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер дээш мал чер, тудуг, садыг, эмнелге, улус өөредилге, культура, спорт ажылын хөгжүдерде, социал айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээрде кылыр ажылдарының план-хемчеглерин тодарадыйы-биле ажылдап кылгаш, бадылаан, ону амыдыралга боттандырар дээш ажылдап турарлар.

Партияның ролю, ат-алдары кудулаан деп санап турар ийи-чангыс коммунистер безин илереэн, оларның иштинде өске партияга кирер күзелдиглер бар. Ындыг болганда СЭКП райкому, парткомнар партияның ат-алдарын көдүрери-биле партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидеринге угланган хемчеглерни күштелдирген. Партия хуралдарынга чугаалажыр айтырыгларны шын шилип алырынче, хуралдарга белеткелди экижидеринче, шиитпирлер күүселдезин чедип алырынче, партияның иштики ажыл-херээн корум-чурумнуг болдурарынче, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының негелделеринге дүүштүр удуртулганың политиктиг аргаларын шиңгээдип алырынче угланган ажылды съездиге белеткел үезинде чорудуп турар. СЭКП райкомунуң ажылдакчыларын партия эге организацияларынга быжыглаан, ынчангаш олар хүн бүрү практиктиг дузаны чедирип, партийжи-организастыг, идеологтуг ажылдарны үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузар, экижидер дээш хемчеглерни ап турар.

Районнуң улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга, Советтерде болгаш өске-даа удуртур ажылдарда коммунистер эвээш эвес. Партияның ат-алдарын, ролюн бедидери, районнуң социал-экономиктиг, кижизидиглиг болгаш өске-даа айтырыгларын шиитпирлээри олардан улуг-биле хамааржыр деп райком, партия эге организациялары санап турар. Ындыг болганда партия кежигүнү иштериниң бот-харыысалгазын, башкарыкчы ролюн, бот-идепкейин бедидер дээш ажылдап турар бис. Коммунист удуртукчуларның, коммунистерниң эде тургустунуушкунга хууда киирип турар салыышкынының, даандырган ажыл-херекти, партийжи даалгаларны канчаар күүседип турарының дугайында отчеттарын пленумнарга, бюроларга, хуралдарга дыңнаарын, характеристикаларны бадылаарын көвүдеткен. Ол болза партийжилерниң ажыл-ижинге, хөй-ниитиниң хереэнге хамаарылгазын дыка өскерткен, бот-идепкейи өскен. Бо ажылды мооң соңгаар-даа идепкейжидерин, сайзыраңгайжыдарын киирип турар бис. Чүге дээрге коммунистер мурнуку одуруугга чоруур, олар ажыл-ижи, амыдыралга үлегер-чижээн көргүзер, эде тургустунуушкунуң хереэнге төлептиг салыышкынын киирер ужурлуг болгай.

— Бодунуң ажыл-чорудулгазын идепкейжидер, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер дээш ажылдап турар партия организацияларындан адап көрүңерем.

— Районнуң совхозтарда парткомнарынга, кыш-ажылчы коллективтерде партия эге организацияларынга барып, ажыл-чорудулгазы-биле таныжып, доктаамал харылзаалыг ажылдап турар мен. Ооң үезинде олар ажылын идепкейжидип, дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидер, партияның чангыс эвин быжыглаар дээш шудургу ажылдап турарлар. Партияның ат-алдары кудулаан деп ийи-чангыс улустар шугумчулеп турар-даа болза районда партиядан эки тура-биле үнген коммунистер бо хүнге чедир чок. Ол дээрге партия организацияларының партияның ат-алдарын, ролюн бедидер, чангыс эвин быжыглаар дээш чорудуп турар ажылының түңнели кылдыр санаар херек. «Октябрь 30 чылы», «Ишкин» совхозтарда парткомнар, районнуң херелгекчилер ниитилелинде, септелге-тудуг участогунда партия эге организациялары (секретарьлары Мичичмаа Куулар, Чазам-оол Тулуш, Екатерина Ондар, Анатолий Сарыглар), «Алдан-Маадыр» совхозта Чодураалыг-Сайыр, Өргү-Шөл хойжу бригадаларда партия бөлүктери (организакчылары Өткен-оол Монгуш, Дайыза Ондар) партияның XXVIII съездизинге төлептиг уткуур-биле партийжи организастыг, идеологтуг ажылдарда четпестерни ээрежени, оларны экижидериниң хемчеглерин ап турарлар. СЭКП ТК-ның партияның съездизинге Платформазының, партияның Уставының төлевилелдерин чугаалажырынга коммунистер эң-не идепкейлиг киржип, партияның ролюн көдүрерде, социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээрде чүнү кылырының талазы-биле тодаргай саналдарын киирген. Чүве чугаалааптер партияның күжүнге долузу-биле бүзүреп, ол чуртка удуртукчу, башкарыкчы партия болуп артарын айыткан, оон ат-алдарын көдүрер, быжыглаар дээш шудургу ажылдаарынче эш-өөрүн кыйгырган. Партия эге организацияларының ролюн көдүрер дээш чугаалагарын дөгкаш оон ажылын үндезини-биле экижидеринче кичээнгейни угландырган. СЭКП-ниң Уставының төлевилелинге немелделерни база киргеннер. Партия кежигүнүнге эң-не төлептиглерни шилип алырын, кандидат стажын хевээр арттырарын, коммунист кижиден даалгырган ажыл-херек дээш негелдени күштелдирерин болгаш өске-даа саналдарны киргеннер. Оон-биле чергелештир үстүнде адаан партия комитеттери, партия эге организациялары, партбөлүктер партияның ажыл-чорудулгазын эде тургузарынче кичээнгейни салбышаан, планныг онаалдаларны күүседиринче, кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче сагыш салып турарлар.

— Мөңге Дииимеевич, бир-тээ, социал айтырыглар дугайында чугаа эгелээн чүве болганда кайы совхозта бо чугула херектиг ээзи чедиишкинниг шиитпирлеп турарыл?

— Районнуң партия организациязының хүн бүрү сагыш салып турар айтырыы бо чүве. Бо талазы-биле чоокку үеде кылыр ажылдарның планын кылган. (Ону караштыр бижээш бирги секретарьның кабинединде алып каан чорду). Кылдынгаа ажылдар бар-даа болза кылыр чүүлдериң саны хөй. Соолгу чылдарда Сүт-Хөл суур шаптынын-биле сайзырап турар. Мында автостанция, почта салбыры, чунар-бажың, хеп чүүр комбинат, пекарня, столовая, бензин кудар станция болгаш өске-даа объектилер ажыглалдан киирген. Чурттал бажыңнарын тудар талазы-биле планныг онаалдаларын күүседири-биле партия, совет, ажыл-агый органнары дүүштүг хемчеглерни ап турарындан беш чылдың даалгаларын ажыр боттандырарының аргалары бисте бар. Совхозтар чурттал тудуун дөрт чыл планын күүсеткен. Социал айтырыгларны шиитпирлээр дээш «Сүт-Хөл», Карл Маркс аттыг совхозтарның парткомнары, дирекциялары болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары чогумчалыг хемчеглерни ап келген. Карл Маркс аттыг совхозта [illegible] чурттакчыларының [illegible] тургузарының тодаргай хемчеглерин ап турар. Чуртталга тудуун [illegible] совхоз [illegible] чон-биле [illegible] туруг материалдары-биле хандырып, ажыл төлевирин төлеп турары ажыктыг. [illegible] бо совхозта [illegible] малчыннар аргыжар оруктарын кылырынче тагым салып, бо эвес хемчээлдиг ажылды кылган. Районнуң ажылчы чонунуң ажылдап, чурттаарынга, дыштанырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажыл-чорудулгазывысты ынаар угландырган бис.

— Партия эге организациязы бүрүзүнде төлептиг коммунистер бар болгай, оларның дугайында кыска сөстен чугаалап бериңерем, дарга?

— Бистиң районнуң коммунистериниң хөй кезии даалдырган ажыл-херээн, партийжи даалгаларны ак сеткилдиг күүседир, съездиниң төлептиг уткуур дээш ажылдап турарлар. Коммунист удуртукчулар партия, совет, ажыл-агый органнарының ажыл-чорудулгазын экижидер, эде тургузар дээш хемчеглерни ап келген. Оон түңнелинде районнуң улетпир бүдүрүлгелери, тудуг, садыг организациялары, совхозтары бо чылдың бирги кварталының планныг онаалдаларын ажыр күүседир аргалары, кырлавырлары бар. Бүдүрүлгелерге эң эки черлерни коммунистер чедип ап турар. Оларга «Ишкин» совхозта өшкү кадарчызы Оржак-оол Сат, «Октябрь 30 чылы» совхозта хойжу Аяк-Хээ Ондар, «Алдан-Маадыр» совхозта бот-орулга-чарылгалыг суггатыр звенозунуң удуртукчузу Сергей Бызытпаа, септелге-тудуг участогунда звено удуртукчузу Валерий Ондар, Карл Маркс аттыг совхозта кыш-ажылдың хоочуну Өлзей-оол Сат, Бора-Тайга ортумак школазының башкызы Александра Сарыглар болгаш өске-даа он-он мурнакчылар бар.

Бистиң районнуң коммунистериниң партийжи туружу быжыг, кижи бүрүзү-ле партияның чангыс эвин быжыглаар, оон ат-алдарын, ролюн бедидер дээш ажылдаарын хүлээнип турарлар.

— Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдалары канчаар күүсеттинип турарыл, Мөңге Дииимеевич? Районнуң партия организациязының мурнунда кандыг сорулгалар салдынып турарыл?

— Партия, совет, ажыл-агый органнары районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дорградар дээш хүн бүрү ажылдап, [illegible] мобилизастап, [illegible] турар. Ол ажылда районнуң ажыл-агый, культура тургустуушкунунда, амыдырал хандырылгазында бичии эвес четпестер бар. Бо чылдың бирги кварталының даалгаларын күүсеткеш, съездини төлептиг уткуурун районнуң коммунистери [illegible]. Ылангыя районнуң херелгекчилер ниитилели, «Алдан-Маадыр» совхоз бирги кварталда эки көргүзүглерлиг болган.

Ындыг-даа болза бистиң социал-экономиктиг хөгжүлдениң дүрген хевээр турарын [illegible] чугаалаар херек. Мал чер ажылы [illegible] турар. Чоокта чаа районнуң партия, ажыл-агый активиниң хуралы болуп эрткен, аңаа районда партийжи удуртулганың, [illegible] ажылдың байдалы, эде тургустуушкунну канчаар чоруп турарын ананыктап чугаалашкан чүве. Ниити-биле районда ажыл-иштиң байдалы шуптуг эвес деп аңаа демдеглээн. Чаа соңгуткан Советтерниң депутаттары ажылдың [illegible]. Чон-биле ажыл кошкак, ылангыя оларга партияның бүрүнгээр чорудуп турар экономика талазы-биле реформаның, рыноктуг экономиканың дугайында тайылбыр ажылы четпес. [illegible] кижилерниң сагыш-сеткилин [illegible] партия райкому шиитпирлеп, соолгу үеде Бора-Тайга, Кызыл-Тайга суурларга барып, ажылчы чон-биле ужурашкылгаларны кылган, тайылбыр ажылын чорутканы, ону мооң соңгаар улам [illegible].

Ажыл-агыйларда сандаргай чоруктар бары илдээн. Совхозтарда, бригадаларда бот-башкарылып ажылдаары [illegible] ажыл-ижин боттары [illegible] дугурушкан турган. Ындыг турбуже, часкы хову ажылдарының, хой кыргылдазының [illegible] «Сүт-Хөл», «Алдан-Маадыр» совхозтарның чамдык кыргылда [illegible] болган.

Кем-херек үүлгедир чоруктарга демиселди күштелдирери эң-не чугула айтырыг. Амгы үеде бүгү партийжи активтиң күжүн олче мобилизастап, ынчангаш олар суурларда, фермаларда, бригадаларда ажылчы чон ортузунда профилактиктиг ажылды бо хемнерде чорудуп турар.

Районнуң коммунистери ажылчы чону партияның чангыс эвин, туружун быжыглаар, ат-алдарын көдүрер дээш тура-жуп, онаашкан херээн ак сеткилдиг күүседип турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК беседалашкан.

Республиканың оолдарынга, кыстарынга Тес-Хемниң Самагалдай суурунуң аныяктарының кыйгырыы

Эзим эштер! Бистиң районда корум-чурум, сонгу үеде бакшыраан. Оон түңнелинде кайгаар ай иштинде бистиң аныяк [illegible] Радик Иргит, Виталий Сеңгыш, Алексей Бойбуза олар боттары эге аныяк оолдарның холунда өлгеннер. Ол чүве бисте улуг болдунган. Ынчангаш бистер, аныяктар, июнь айның 6-дан эгелээш июнь 15-ке чедир 4.5 катап [illegible] бо болуушкуннуң херектерин база сайгарлывыс. Оон түңнелинде чамдык бо [illegible] бар деп чүвени чугаалаштывыс. Ол дээрге чамдыывыс ажылдавас, ажыл тывылбас, ажылдап турар аныяктар хостуг үезин [illegible] культура [illegible] спорт [illegible] 2.1 катап [illegible].

А боттарывыстың [illegible] Бистиң Тыва чуртувустуң [illegible] Кызыл [illegible] ажылдаарывыс [illegible]. Бо бүгү чүүлдер Тыва чонунуң [illegible]. Оон база бүгү Тывавыстың чону 313,8 муң кижи, оон иштинде тыва национал кижилер 198 муң кижи болган. А ол 198 муң деп санның иштинде [illegible] 3 [illegible] база 3 [illegible] аныяктарывыс [illegible] 1990 чылдың 5 айларында Тывада [illegible] 75, [illegible] амы-тынынга айыылдыг [illegible] 287, [illegible] — 97, уктээшкиннер — 252, куш хүлээнниң өнчү-хөреңгизин оорлааны — 97, хууда өнчү-хөреңгизин оорлааны — 1153, хулиганныг чоруктар—298, оруктар болгаш өлүмнүг айыылдар —37 болган-дыр. Бо саннарда хоран турар кижилерниң кырында ол херектерни кылгаш шииттирип чоруп турар аныяктарывыс чеже-дир, боданып көрээлинер. Тывавыстың бүрүнгээр [illegible] кандыг салдарлыг?

Бистер бо чүвени чугаалажып чорда турар үеде СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга кыйгырыы база үнүүр. [illegible] республиканың [illegible] министерстволарының, ведомстволарының [illegible] аныяктар айтырыгларын көрүүр [illegible].

Бистиң бо [illegible] айтырыгларны шиитпирлеп бээри-биле районнуң, [illegible] организацияларның [illegible] удуртукчулары-биле [illegible]. Оон түңнелинде [illegible] (видеозалдар) [illegible] спорт [illegible] клубту ажыдып бээрин база [illegible] аныяктарны ажылга тургузарын [illegible].

Бо бүгү ажылдарны кылырынга акша-төгерик, материалдыг [illegible] херек [illegible] бистер билип турар бис, [illegible] республиканың организацияларындан акша, материал-биле дузалаар [illegible] дээш кыйгырып тур бис.

Бо бүгүнү кылып бериптерге аныяктарның корум-чурум [illegible] болза [illegible] бис. [illegible]

Тыва улустуң чаңчылы — кожа-хелбээ чурттап чоруур чонунга кончуг сонуургал, хүндүткел. Ынчангаштың бистиң республикада 70 ажыг национал кижилер чурттап турар-даа ол. Бо кожа-хелбээ чурттап турар чоннарывыс-биле эптиг-найыралдыг чурттап келгеннер. «Куш төлү каязынга, кижи төлү кадазынга» деп үлегер домак бар. [illegible]

Черле бот-боттарывыска камныг болуп, тыва кижи мен деп чоргаар чугаалап чоруурун чедип алыыңар! Корум-чурум үреп чоруур аныяктарның аразында чеже-чеже талантылар чидип турарыл!

Тываның хөгжүлдезинге олар кайы хире улуг-хуузун киирип болурларыл база болбазыл? Төрээн Тывавыстың [illegible] дээш демниг турзуңарам!

САМАГАЛДАЙ СУУРНУН АНЫЯКТАРЫ

РЕДАКЦИЯДАН: бо кыйгырыгны республиканың суур бүрүзүнге чугаалажып, аныяктарның чыыжын организастааш, олар-биле корум-чурум дугайында сүмележир болза, үлегер болур, ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынга деткимче апаар дээрзинге идегеп тур бис.

Малчыннарның социал айтырыглары

БОТ-БОДУНДАН ҮЛЕГЕР АЛЫР

Ажылга чедиишкинниң болур дизе, бир кол негелде — ында мурнакчы дуржулганы нептередип, ону ажыглаары. «Чыраа-Бажы» совхозтуң дугайын солуннардан номчуурга, радио, телевидениеден-даа дыңнаарга, ында малчыннар дугайында черле шору сагыш салып турар-дыр. Эң ылангыя малчыннарның төлевирин көрээ бүүгээр санап бээр. Ол ышкаш «Ак-Туруг» совхоз кадарчыларының күзээн кижилерге малды хүлээткеш, төрүүр 10 хойну база боду ажыглаар кылдыр быжыглап бээр апарган-дыр. «Мөген-Бүрен», «Чодураа» совхозтарда база мындыг эки дуржулгалар бар-дыр.

Ындыг дузаламчы дээрге, малчыннаар дээн кижилерге улуг деткимче, оларның сонуургалы улгадыр. Чамдык малчыннарның саап ажаар инээ чок, эътсирей бергенде, дөгерип, өзеп чиптер шээр малы чок боор-дур. Ынчангаш ам совхозтар оларга дузалаар апаар.

Бир кол чүүл болза аныяктарны мал ажылынче эдилелдээри. Бо талазы-биле дуржулгалар бар-дыр. «Чодураа» совхозта школаның улуг класстарының өөреникчилери чайгы дыштанылгазында-ла бир кодан хүлээп алыр. А Мөңгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта тоску класстың уруглар чайгы дыштанылгазында сарлык саар, ол ышкаш ында өөреникчилер база-ла кодаңнарны чайын хүлээп ап турар. Шак мындыг дуржулга Бай-Тал ортумак школазында база бар деп дыңнаан, номчаан мен.

Мындыг-мындыг дуржулгалар чыылза-чыылза, бистиң аажок улуг байлааывыс апаар ышкажыл. Ынчалза-даа малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымча чок чүүлдер бо-ла тургулаар. Бо талазы-биле «Шын» солунга чугаа эгелээр дугайында бижээни чоптуг. Кадарчыларның, саанчыларның-даа алыр акшазын четче санап бербес дээр дугайында хомудалдарны улустан дыңнаар, солуннардан номчуур, радио, телевидениеден дыңнаар-дыр мен. Болза, малчынның ажылының хөлезинин эвээшти төлээр дээр хөөннер совхозтарның экономистеринде, бухгалтерия ажылдакчыларында бар. Ол ышкаш өре дээш чамдыкта малчынга артык акша салып каар боор-дур. Ындыг чүүлдер дыка-ла шаптыктыг. Ынаар чаргылдашканнарны көргеш, чамдык аныяктарның малчыннаар күзели база [illegible]?

Василий САНДАКПАН.
Кызыл хоорай.

Бөгүн—Совет аныяктарның хүнү

Бистиң келир үевис аныяктарның холунда деп болганнай-даа чугаалаарынга чаңчыгып калган бис. Аныяктар бөгүн бистиң ниитилелде бүгү кижилер-биле кады чурттап турар болганда, амгы үениң салым-чолу олардан база хамааржыр ышкажыл? Ийе, хамааржыры ылаптыг. Республиканга, төрел чонунга чүнү кылып болур сен, аныяк кижи? Таанда-ла 90 чылдарның аныяктары кем-херек үүлгедиринге туралыг, оорлап-дээрбедээр, улуг-биче дивейн кижилерни куду көрүп, күжүн дөгээр, арага-дарыга сундулуг кылдыр төөгүге артып каары ол бе? Апаркарда эвээш санныг, бодал чок, тенек үе-жиилериңер силерниң бүгү аныяктарның адын баксырадып чоруурун эскербейн турар-дыр силер бе? Чалыы назынның кижи ындыг багай ат-алдар-биле бүрген алгаш канчап арткан амыдыралынга амыр-шөлээн чурттап шыдаары? Ажы-төлүңге, арттырып каар салгалыңга чүнү чугаалаарыл, кандыг үлегерлиг боорул? Ындыг өөлежок салым-хуу эки чүвеже чуткулдуг аныяк кижи бодунга кажан-даа чөпшээреп шыдавас. Чазын чоруур аныяк кижилер бо хүн, бо дораан ээезе-даа, кожээ удуур мурнунда чурттаганын үлезинин дугайында, чонунуң, нациязының, ат-алдарының дугайында, ада-иезиниң мун долган сагыш-сеткилиниң дугайында сагып кээп, бүгү чүвени аңдарып бодап, болун холга аптар күштүг чалыы чүрээнден тып алыр боор дээрзинге идегээр бис.

90 чылдарның аныяктары... Олар бо үеде чалыы назынның кататтаттынмас кайгамчык өйи, часкы хүнүн ваадек херелдери дег, чырык үени чурттап эртип турарлар. Чалыы назын боду-ла кандыг-даа кааспалга чокка чараш. Ажыл-иш, амыдырал — силерниң мурнуңарда. Чуруктарда аныяк кижилерни көрүңер даан. Олар чуртунуң хөгжүлдезинге ажыл-ижин улуг киирип турарлар. «Мээн ажылым өскелерге херек, чонумга ажыктыг» деп олар шын сагыш-биле харысалгазын билип, мурнакчы ажылдап турарлар. Республикада шак мындыг, ажыл-ижинге харысалгалыг, мактаңдыг, чараш, кежээ, биче сеткилдиг чүс-чүс аныяк кижилер бар. Олар — кандыг-даа овуузун чокка бистиң чоргааралывыс. Ындыг эки оолду, кысты өстүрүп каан ада-иелериңе сагыш-сеткили өөрүшкүлүг, чоргааралдан кыптыгып чоруур.

Бөгүнгү оолдар, кыстар улатпас боттары аныяк ада-иелер апаарлар. Ынчаан олар ада-ие болурунуң өөрүшкүзүн, харысалгазын долузу-биле медерен билирлер. Шак ындыг долу, төлептиг амыдыралга бөгүнден эгелеп белеткен, аныяк кижи! Аваң, ачаңның, ха-дуңмаларың, төрел чонуңнуң чоргааралы, магадаашкыны, идегели, бүзүрели бооп көр. Сээң угаангырың, чалыы моге холдарың, чараш аажы-чаңың — бүдүн тыва националдың ынаныжы болзун!

ЧУРУКТАРДА: «Көк-Тей» совхозтуң СБФ-ында повар Татьяна Шайдурова, Азия төвүнде аныяктар, «Улуг-Хем» солуннуң парлакчызы Чечек Монгуш.

ААЖЫ-ЧАҢЫ, АЖЫЛ-ИЖИ МАКТАЛДЫГ-ЛА БОЛЗА...

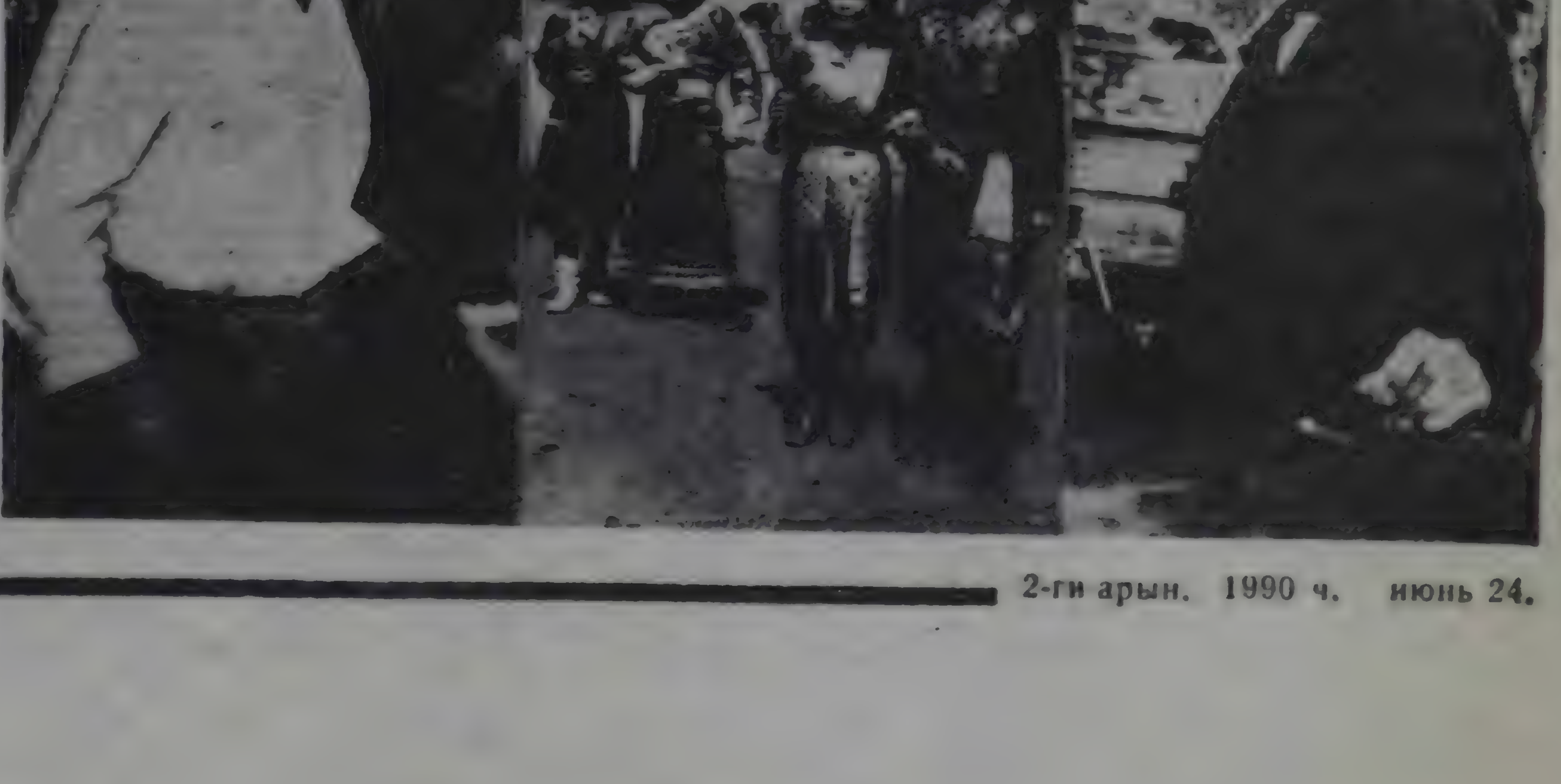

САРЛЫКЧЫГА ЧАГАА

ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң төрүүр сарлыын 33 чыл кадарып келген Өлчей-оол Комбуевич Иргитке тураскааттым.

Совхозунуң сарлыын малдап үжен чылда
Сеңгу, башкы сынгарыва чеже көшпээн.
Аъттың шарыныц аргыжылгаа ажылын билген,
Ажыл-ишчи дуржулгалыг малчын чүве.

Кудургайга, оскээр черге чүъгүн чайбас,
Кудургалыг, хөндүргелиг шарыларлыг.
Калыр-бертке, одурутга хайзы баспас
Кара-Дорут, Калчан-Хүрең аъттары бар.

Чазын төрээн бызааларын ажаап турда,
Саанчызын, салгалдарын чагып орда,
Уктуг, бөстүг малчын кижи төлү-дүр деп
Угаазылап билип аары берге-даа эвес.

Кырмыр назы уттунадуруп сагынмастаан,
Кырлар тепкеш кыштап орда аныяксыг.
Калар оъттуг мээстерге сарлыын дозуп,
Кашпалдарны чаңгыландыр сыгырты бээр.

Каларчылар аразынга чарыштарга
Катап-катап мурнакчы дээш шаңнаттырган.
Хавыязы хөрээн каастап, чайнап орар.
Каш аязы мергежилдиг малчын чүве.

Зоя ДОНГАК.

ҮНЕЛЕТТИМ

Эргим болгаш буян чолдуг херээженниг
Энерелдиг эжи болуп чурттап чор мен.
Эрге-чассыг оолдар, кыстар өстүргештиң,
Эриг баарлыг ада сен деп мактаттырдым.

Кайгамчыктыг эргим, чараш херээженниң
Калы чурттаан ханы-ла ынак эжи-ле мен.
Катки, хөглүг оолдар, кыстар чалагаштыг
Хайыралыг ада сен деп үнелеттим.

Эрес-оол МОНГУШ.

Өвүр район.

БУРУУ КЫМДАЛ?

Кажа бердим. Буруу кымдал?
Карак шиммейн, ээп, херлип,
Хөрек-чүрээм чиңчерленип,
Хөйнү болап артып калдым:

Эчис чурттаар салым-хуувус
Эргиниче артап киргеш,
Энтиг-ээлдек, хөглүг онак
Эге баштай чазык турдум.

Ынчап чоруй, чыл-даа четпейн,
Ыдыың читти, ужуру чүл?
Чалыыткаанзыг күжүр боттуг
Чалыны чок болган чоор бе?..

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Тываның ус-шеверлериниң болгаш чурукчуларының делгелгезинден

ДИРИГЖЭЭН ДАШТАРНЫҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Республиканың ус-шеверлериниң, чурукчуларының болгаш скульпторларының каттышкан делгелгези Тываның чурукчулар бажыңының залында ажыттынган. Ында 20 ажыг кижилерниң чогаадыкчы ажылдары делгеттинген. Делгелгениң байырлыг ажыдыышкынынга Москвадан келген төлээлер — РСФСР-ниң Культура министерствозунуң чурулга уран чүүл эргелелиниң начальниги Иван Борисович Порто, уран чурулга пропагандазының директору Татьяна Викторовна Гордова, РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар черлиң кежигүнү Геннадий Иванович Ларышев, СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары В. В. Рогило, культура болгаш чогаадыкчы организацияларының секторунуң эргелекчизи Ч. М. Чүлдүм, Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы В. О. Наксыл болгаш найысылалдың чогаадыкчы организацияларының төлээлери киришкен.

Каттышкан делгелгени Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Сарыг-оол Шожут-оолович Саая ажыткаш, сиилбилге болгаш чурулга уран чүүлүнүң мөңгүжүлдезин, профессионал болгаш бот-тывынгыр чурукчуларның чогаадыкчы ажылын, моон соңгааргы сорулгаларын, шаңнаарлаар айтырыгларын чыылганнарга таныштыргаш, Москвадан келген И. Б. Портога сөс берген. Ол ус-шеверлерге болгаш чурукчуларга байыр чедиргеш, чугаазын мынчаар уламчылады:

— Боттарының ус-шеверзи, тывызык, чогаадыкчы чорууну биле делегейни кайгаткан тыва ус-шеверлериниң болгаш чурукчуларының дугайын билир бис. Эрткен чылын Москвага болуп эрткен 16 республиканың [illegible] ... Бо удаада Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге барган, тыва чонунуң төөгүзү [illegible] ... ажылдарының хаай таныышкаш, оларның уран талантызын шуут-ла кайгаар кижи болдум. Ылангыя чоннаан-кашта[н] ... Делегей чужур-дугулдаг ус-шеверлериниң ажылынга хамаарышкан айтырыглары СЭКП Тыва обкомунуң, Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Культура министерствозунуң [illegible] ажылдажып ... бис.

Оон соонда РСФСР-ниң улустуң чурукчузу Г. Ларышев тыва даш чонукчуларының болгаш чурукчуларның чогаадыкчы ажылдарын бедик үнелээш, мынча диди:

— Силерниң ус-шеверлериңерниң болгаш чурукчуларыңарның ажылдары Совет Эвилелиниң ажылчы чоннары туржук, даштыкы чурттарның чону безин билир, таныышкан. Бөгүн бир-ле дугаар каттышкан делгелгени эрттирип турар-дыр силер. Бо хире ховар дээн эртинелерни чонга таныштырары чүгүла сорулга. Ынчалза-даа делгелге дугайында чарлалдарны хоорайның кайы-даа кудумчузундан көрбедим бис. Оозун бодаарга, чурулга уран чүүлүнүң пропагандазы кошкак ышкаш-тыр. Ажылчын коллективтер-биле быжыг харылзааны тударн чугула. Алдын ... [illegible] ажылдарын ... эрткен ...

Тыва чурукчуларның болгаш [illegible] ... РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу Дондук Дойбухаа ... Москвадан келген ... эртип ... ивдерни ... делгелге залынче чыылганнары чалаан. Кижи бүрүзүнүң арын-шырайларында ... болгаш ... 20 ажыг ... ажылдары киирген. Ус-шеверлерден РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу Дондук Дойбухааның, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу, РСФСР-ниң Репин аттыг шаңналының лауреады Ранса Аракчааның, Тываның комсомол шаңналының лауреаттары Сергей Кочаавың, Хеймер-оол Донгактың, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Дунчурнуң болгаш сураглыг ус-шевер мастерлер Киров Хунаң, Саая Кегел оларның база аныяк даш чонукчуларының ажылдары кижи бүрүзүнүң сонуургалын хайныктырган.

Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчулары Иван Салчак, Георгий Суздальцев, Тываның комсомол шаңналының лауреады Сарыг-оол Саая, амгы үеде бистиң аравыста чок-даа болза, чогаадыкчы ажылдары мөңге арткан РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу Сергей Кончукович Ланзы, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчулары Татьяна Леверовская, Юрий Курский, аныяк чурукчулар Мартай-оол Чоодуг, Ортун-оол Ондар-оол, Вячеслав Самый оларның болгаш скульпторлар Товариштай Ондарның, Александр Ооржакның делгелгеге киирген ажылдарын көрүкчүлер белдеш ... үнелеп ... доктаап ... бадылдарын илередир бижээн турган.

Ам көрүкчүлер-биле казы делгелге залдарынче кирип, чурукчуларның ажылдары-биле танышкаш кылдыр ... Г. Торлук чогаалчы Олег Саган-оол биле чурукчу Сергей Ланзыныц ... ышкаш сагындырар кылдыр чураан.

Ол ышкаш Г. Суздальцевтиң «Ийи чайгыжы», портрету С. С. Кузнецова», «Артист Оскал Е...», В. Хөвалыгның «Маадыр-ле, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Үргүле Күжүгет» деп портрет-чуруктарын көрүкчүлер үнелээн. Сарыг-оол Саая тың «Кедээ тер жумчулер», «Ыдыктыг Байкал хөл», «Моолдуң Арбайхээр хоорайда артист О. Эртенчимет» деп чуруктары чогаадыкчы ажыл-иштиң, хаай бодалдарының түңнелинде тывылдыкты ... деп чүвени чурукчу эвес кижи безин эскерип каар. Мартай-оол Чоодуңуң «Чылгычылар малын суггарып турлар», «Чылгычының эзенги даң хаваазы», «Мегелер девии» деп линогравюра-чуруктары көрүштүг болгаш солун. Тываның сураглыг чурукчузу Сергей Ланзының «Ак-Довуракта комбинат тудуу» деп будук ажыглаан чуруундан кижилер адырылбас болур чорду. Тывага бир-ле дугаар скульпторнуң дээди эртемин чедип алгаш, ажылдап турар Товариштай Ондарның чүгүрүк аъттыг мүнүкчен чылгычы кижиниң овур-хевирин болгаш эш тайга черге адыг биле хаванның таварылгыз берген, сегиржип ап турарын көргүскен мыштан чазап кылган ажылдары чылгаан чоннун сонуургаткан.

Өске бир залда ус-шеверлерниң ажылдарын делгээн. Делегейде ат-тураа дыңнып тарай берген даш чонукчуларының ажылдарында чеди чүзүн малдан эгелээш, амгы амыдыралды көргүскен ховар эртине-ажылдар хөй. Ю. Тойбукааның, Е. Бряндының, Б. Дунчурнуң, Х. Донгактың чогаалдарын ... көрүкчүлер ... бодаары ... кыңырак дугайтып ... кылган деп мактап турар.

Ус-шеверлерниң, сиилбикчилерниң, чурукчуларның каттышкан делгелгезинде ажылдары киирген кижилерниң хоорайлары ... Совет Эвилелиниң улуг-улут хоорайларынга болгаш даштыкы чурттарга — Америкага, Францияга, Италияга, Японияга, Африка база Барыын Европаның чурттарынга болгулаан делгелгелерге киришкеш, улуг үнелелди алган. Чонар-дашты ... тейде чүгле тывалар ... болур тураазы солун. Ынчангаш оларның сурагжыы турары Сайыттар ... база чаңгыс турп ... турар.

Делгелгеде ховар даш ус-шеверлериниң ажылынче кижилерниң ... болгаш ... олар ажылдарынга ... байдалды ... бис. Ошкан кылган ажылдары, чуруктары шыгжамырда үреливе чыткылаар. Ону чонга таныштырар, пропагандалаар ажыл барык уттундурган. Амгы үеде чурулга музейи азы республика чергелиг уран чүүлдүң галереязын Кызылга дарый ажыдар айтырыг чидип-биле тургустунуп келген.

— Бистиң ус-шеверлериниң ажылдарын садып алырын күзеп ... Канададан, ТФР-ден, Швейцариядан ... туруп ... Мыныңай чоа ... Ол черниң музей-биле харылзажып эгелеп бис. ... чурукчуларның 100 ажыг ажылдары музейде аяа-ла чыдар бооп-дур. Тывага даштыкы ... көрүп чоруур ... Автономнуг 16 республикадан ... музей чок болуп турар. Сө ..., Марий Эл биле Тыва АССР-лер-дир — деп республиканың Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Сарыг-оол Саая хөмудап чугаалаар.

Шынап-ла, вартаа, совет органнарның улуг-кыннары чурукчуларның болгаш ус-шеверлериниң музейин азы галереязын ажыдар хемчегни алыр болза, ол чонга, аныяктарга, өөреникчилерге улуг салдарлыг ... боор деп ... бис.

Ус-шеверлер биле Тывада сураглааш Бай-Тайга ... Москвадан келген төлээлер бээр деп турар. Ол херге ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери бөгүн 9 кижи бар. Ол ышкаш ында 24 ус-шевер кижи ажылдап, чурттап турар. Оон ыңай бойдус чурумалы-биле база сураглыг чер-ле болгай. Сиилбилге болгаш чурулга уран чүүлүн сайзырадыр, ону пропагандалаар сорулгалыг ол кижилер Тываның чурукчуларынга боттуг дузаны көргүзерин аазап турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: делгелгеден көргүзүт чуруктар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ХОП-НҮГҮЛДҮҢ ХАЛАПТЫГ УРЖУКТАРЫ

1944 ЧЫЛДЫҢ июль айның изиг хүннери. Сарыг хойлең-чүвүрлүг, чүктешкилиг, назылы кижи ортузу хире, узун сыныг, калчаа баштыг кижи Чиңге хемин өрү кылаштап орган. Шывылыг биле Тал деп ийи хемниң белдиринге кыштарга келген. Кыштагның чашпан-сигени дискек карааа чедир үнүп келген, чечек баштаан, чигир чыган черлик арылар ында-мында өөледир ужуп турганнар. Суг кыдыында оймакта сес чыл бурунгаар тутказ, сериин кылыы четтикпейн барган бажыны ол-ла хевээр турган. Ээзи чокта ону кым кылып боор. Бажың эжиин ол кижи ажыткаш, бакылап көргеш, эжикти аяар дедир хаапкаш, кажаа артында өг орнунга кылаштап келгеш, өөнейндир ыглай берген «Авамны кайда ажаар ирги? Саралам бо дунда чеверге бе, азы Узун-Ойда бе? Өөм ээзи чайлагга чок болган, ол-даа ында» деп, ол бодангылаан. Оон туруп келгеш, ыңай-бээр көргүлээш, Талды өрү углапкан.

Чайлагга ваддарның эң адаанда өг чанында база-ла сеги чок бажың чоогунга чедип келген. Карактарының чажы база катап төктүп келген. Бо бажыңны улуг-биче кижилерниң үжүк-бижикке өөредир биле «чайлаг школазы» кылдыр база-ла ол кижи араттар-биле кады тудуп кылган. Шак бо бажың артында өг орнундан 1938 чылдын чеди айында эгезинде аъттаныпкаш, 1944 чылдың чеди айда чадаг кылаштап келген кижи—6 чыл бурунгаар Үрбүн сумузунуң даргазы турган «шпион» деп, ССРЭ-те хоругдадып, оон соонда ТАР-да ... Донгак Баян-оол-дур.

Оон сагыжындан Минусинск ... Ам мында кайы кижин сал... кады төрээн дуңмазы Өлзей, эш-өөрү, хамыыма. Кызылдың кара-бажыңы, ында ам-даа ол-эүп турар Сүрүн база катап оон каразынга кирип келген.

1938 чылда ТАР-ның Улуг-Хем кожуунунуң Үрбүн, Хереме сумуларының ССРЭ де ... чурттап ... чамдык араттарын ол районну ... тыртуулааш Минусинск ... бажыңынга 2 чыл хоругдаан. Оларның аразында ... база ... Оларга ... кижилер чүү дээш оларны тудуп бажыңнаан дугайында чүнү-даа чугаалавас, коргар турганнар. Чамдык улус оларны «контрабанда кылган» ... «ССРЭ-ниң ... контрлары ... турган» дижип, хаай бо ... оон ... ортузунга чоруп турган.

Амгы ажык-чарлык үезинде, архив материалдарын ажып, Үрбүн, Хеременниң араттарын чүү дээш хилинчектеп турганының чажыдын Тыва АССР-ниң КАК удуртур ажылдакчыларының дузазыбиле ажыдар аргалыг болдувус.

УС ХЕМНИ кудулаар, Улуг-Хемче кирген ол бо чарыкты хемнерге: Курган, Урулар, Үрбүн, Чиңгеге тывалар шаг-шагдан бээр чурттап чораан. Сөөлзүреза Ус-Аксынга тывалар-биле кожа-хелбээ оруслар, хакастар болгаш өске-даа национал улустары суурлап чурттай берген. Дески чүве кайда боор, революция мурнунда анаа байлар, ядыылар-даа, эш-бак-даа кижилер ол янзы-бүрү нациларга бар турган болбайн аан. Ынчалзадаа Кашпал чону интернационалдыг улус. Революция сөөлүнде аңгы-аңгы нацияларның найыралы улам быжыккан. 20-30 чылдар үезинде-ле интернационалдыг өг-бүлелер хөй апарган. Оон херечизи 1938 чылда Ус-Аксынга тыва Түлүш Дүмен-оол орус Фитиковтуң уруу-биле, а көрей Кан-иль-Гирн хакас Иоп Моховтуң уруу Елена-биле өг-бүле туткан. Орус, тыва ылдал чокка ийи дылга чугаалажыр, орус, тыва ийи аттарлыг болгулаар. Үстүнде адааныыс Дүмен-оолдуң орустап Иван Иванович, а көрей Каны — Сергей Иванович, а тывалар ону Сергейлер-биле салдыштыбас дээш Сергей-көрей деп адаар турган. Сат ... Ону тывалар боттарынга ... Бага-Хөөлбак ... адай берген.

1937 чылдың чайынында Сергей-көрейниң өг-бүлезинге база бир кыс урут немешкен, аттыы анаа даяак өөрүп турган. Оон өөрүшкүзү үр болбаан. Кашпалдатиның кырында кара булуттар диргелип келир деп чүвени ол кайын билир, 1938 чылдың февраль ...

СЕРГЕЙ-КАННЫ база өске-даа ССРЭ хамаатыларын Ус-Аксынга ... хоругдаан соолунде ССРЭ-ниң Иштики херектерниң улус комиссариадының ... ажылдакчылары ТАР-ның хамаатылары тываларны «ангал» эвес ... Эң баштай ... Үрбүн сумузунуң ... хамаатызы Сосалал ... Түлүш ... 1938 ... май 17-де ... карабажыңынга хоругдаан Чамдык кижилер ону баштай хоругдап каан боорга, анаа карааып, «кашпалдарны садыпкан» дижип турганнар.

1938 чылдың июльда Чиңгенең араттары ол үеде чылдың-на байырлаар апарган хүрешке «чайлаг чыскаалынга» белеткенип турган. Суму даргазы Баян-оол байырлал эрттирерин белеткээр дээш, уйгу-чыдын чок ажылдап чоруп турда, бир хүн оон өөнге Ус-Аксындан Константин Артомонов чедип келгеш: «Ак-Хөлге хурал болур, улустарны чыг, дүрген аъттан» диген.

Баян-оол Чиңгениң араттары-биле кады кызыгаарга чеде бээрге, оларны туткулап алган. ТАР девискээринге чурттап турган Үрбүн сумузунуң араттарын ынчаар мегелеп тудуп алган. Оларны 1938 чылдың июль 8-те Минусинскиге дедире берген. Оон соонда Хереме сумузунуң араттарын суму даргазы Дамба, нам үүрүнүң даргазы Дамдак баштадыр Ус-Аксындан туткулап алгаш, Минусинскиге аппарып хоругдаан.

1940 ЧЫЛДЫҢ декабрь 4 түн хүнүнде ТАР-ның Иштики херектер яамызының узуп шиидер коллегиязының бо херекке киргеннерни ТАР-ның эрүү дүрүмүнүң 11, 13 чүүлдери-биле буруудат хамаатыларының аттары бар. Оон ыңай ук протоколдарда айтырыглар болгаш харыылары кайы хире оптуг, кажар чогаадып турганын чон билип алыр ужурлуг. Үстүнде адааныывыс үш протоколдардан аңгыда, 1938 чылдың июнь 5-те Түлүш Сурунны байысаан тыва дылче очулдурган, очулдурукчу Артомонов дээн латин үжүктүг бижик машиназы-биле каккан алды арын, аттар салдынмаан протокол база бар. Ол протоколдарны кая, каш шакта тургусканы база билдиттинмээн.

Протоколдарны номчуп барарга, байысаакчыларның салган айтырыгларынга ол-ла хевээр, саат чокка долузу-биле буруудаттырган кижилер делгеренгей «өчүктерни» бергилээнниндеи, айтырыгларны болгаш өчүктерни хөлүн эрттир нарыыдадыр чогаатканындан, 30 чылдарның араттарының дыл-домаанын [illegible] ... кижи эскерип орарындан, репрессия үезинде ... кижилерни буруудадып алыры-биле ажыглап турган аргаларның бирээзи — мөге өчүктерни чогаадып турганы бо деп чүвени билип каар бис.

1938 чылдың (чылын ... рандаш биле ... каан) сентябрь 5-те Дамбаны (Дамба—авт.) байысаан протоколда ... «шпион» ... «Агент» хөй утканыг сөс, ону 30 чылдарның араттары билбес.

Протоколдар-биле танышпаарга, байысаакчылар Тывада чүү боор турарын, Тываның иштики байдалын эки билир — айтыры[г]лар, харыылар база-ла лама, хам, «контрлар», чурмит-дажылар, хемчик-оолдар дугайында болгулааны база эскерип каар бис.

«Айтырыг: Организацияның адының ... база ... ажыл-чорудугларының дугайында ... чугаалап көрүңерем.

Харыы: ТАР-да кир организацияның кирживизи мен, ламалардан тургустунган болгаш Тывага Совет эрге-чагырганы узуткаарынче ажыл-чорудулгазы углаан. (Тамазаны өчүү)»

Алак сөөлүнде дөрт-даа Тываның аңгы дайзыннарынче кирипкен. 1936 чылдың сентябрь 5 деп. будук-биле (Дамбаны байысаан протоколда ... айтырыгларны ...

«Айтырыг: Чыыштар дугайында өтүк бээрин уламчылаңар.

Харыы: Чыыштар ... 1938 чылдың март айда Мал-... бажыңынга ... мээн биле ... үезинде ол Усинск ... [illegible]

Ол үеде Баян-оол биле Сурунну 1940 чылда байысаан ТАР-ның ИХЯ-ның ажылдакчызы Моңгуш Баянсолович Артастан бо орус дылынга протоколдар дугайында айтырарга, ол «протоколдар Минусинскиден келген» деп харыылаан. Артастың харыызы шын болза, ССРЭ биле ТАР-ның иштики херектер органнары репрессия үезинде бир демниг ажылдап турганы илдең алаар. Ол протоколдарны кым бижип, ТАР-ның ИХЯ-ның ажылдакчылары үлегерлелдиг кылдыр ажыглап, «контрлар» буруудадыр протоколдар чогаадырда, өттүнүп ап турган хире.

1938 чылда Үрбүн, Хереме сумуларының араттары ССРЭ хамаатылары Усинск районнуң чурттакчылары-биле кады Совет күрүнеге удур контрреволюстуг шпион, үзээнчи бөлүктер тургузуп турган деп нүгүлдеп хоругдаан. Чүгле тывалар эвес, ол хоп-нүгүлге ССРЭ хамаатылары база таварышкаш, амы-тындан чарылганнар. Оларның бирээзи, тываларның «Сергей-көрей» дижири, 1938 чылда тургускан интернационалдыг өг-бүлениң ээзи, дөрт чаш ... Сергей Иванович Канның хуу-салымынның дугайында мындыг документ бар. Ону Свердловскиде ... А. С. Канга ...

«Красноярск крайның прокуратуразының ... 28.10.89 ... биле ... хамаарыштыр ... Кан-иль-Гири Сергей Иванович 1881 чылдын ... Усинск ... ажылдап турган.

1938 чылдың февраль 10-да ... ССРЭ НКВД-зы ... 1938 чылдың сентябрь 2-де шииткен ...

Кан-иль-Гири Сергей Иванович ... хамаатыларның ... [illegible]

... эртип ... тывалар ... бичии ...

Хүннүң ... Чурмит-Дажы, Таңчай ... Ооржак ... [illegible]

Бо кижи ... мерлерни ... Улуг-Хем ... чаңгыс ... эш-өөрү ... [illegible]

Хүлүмзүрүг ... Чурмит-Дажы ... [illegible]

Оолчукай КАРА-ООЛ,

«Мемориал» ниитилелиниң таргаазының оралакчызы.

(Уламчылыы).

Төөгүнүң балалчак арыннары

«Айтырыг: Красноярск крайның Усинск районунга кир (контрреволюстуг) ... он тура халыкчы ... болуп турарыңарның дугайында ... медээлер бар. Совет Эвилелиниң удур ... ажылдарын чорудуп турган ... Борта бодуңарны бурууңар деп санап турар бе?

Харыы: Ийе, буруум бар мен. Мен ... Красноярск крайның Усинск районунга шпион-тура халыкчы бөлүктүң удуртукчузу ... Совет Эвилелинге удур ажылдарны чорудуп турган мен.

1938 чылдың июнь 5-те Суруну байысаан протоколда ... «Айтырыг: Силерни ... разведканың агентиниң ... бурудап турар ... деп мынчап силер бе?

Харыы: Ийе, ... мен.

Айтырыг: Ол чагга ... кижилер ... чорудуп ... билип силер бе?

Харыы: Ийе, билир мен.

... азат Суруң ...

Баян-оол биле Сурунның дугайында кезээде херээнде херек оттулган доктаал чок. Чүгле херекти доосчан доктаал бар. Бо херекте 1938 чылда болган дөрт байысаалга ... (КАК-тың архиви. Херек № 299).

1. Түлүш Дамбаны 1938 чылдың сентябрь 5-те байысааган (16 арын).

2. Донгак Дачаалайны 1938 ч. сентябрь 4-те (16 арын).

3. Додай-оолду 1938 ч. август 23-те. (6 арын).

Бо үш протоколда байысаакчылар ... үш протоколдарда ... К. Н. Артомонов деп бижээн. Протоколдар орус дылдан ... очулдурган ... Протоколда байысаакчылар-даа, буруудаттырган турганнар-даа, хелемечи-даа аттары ... ол ... Ынчап-даа болза оларны ... ССРЭ-ниң ... [illegible]

ТАНКЕТКАНЫ ТАНК ДЭЭШ...

● Болган таварылга ●

Кыдат-биле харылзаавыс божадайны берген үеде Өвүрнүң Мугур-Бажында кыштагга болган чүве-дир. Анаа хуу мал-маганныг, кидис өглүг ыргай ашак-кадай чурттап орган. Ынчан хар чаа-ла шылбыртыңнай берген. Аалдар чазаглап кешкелек турган.

Тоттур оъттаан мал-маганы өдекке кээп доктаай берген бир-ле кежээ ашак-кадай өөренген чаны-биле, «хоюг сүттүг шайын тавар вартап олурда, богда сүзле, даштын кайза-ла ийик, ынаар-ла даш үнген. Ашак аван саза тыртып кааш, дүвү-далаш-биле үне халаан. Аал коданынче кирген ол-бо кокпа орукта уюче харааттыңны көрзүнеге, чүве-даа чок. А даш дээрге, бир-ле чиктиг диргирткейнин чоруур. Ашактың чүрээ уштуна бээр чаза-чаза, бичии дөң кырынче үне маңнап келгеш, ол-бо карап көргүлээн. Дөө-ле дөвүн ой аксындан караш кылдыр үне халып келзе-ле, танк! Солуң, сеткүүлден номчааны болгаш чорумалдардан дыңнааны дүк-түмен чоннуг Кыдат сагыжынга хона кирип келген. Өөнге эгиш-тынныш-биле маңнап келгеш:

— Кыдаттар халдааны ол-дур. Танк чиге-ле өөвүсче чоруп ор, та чеже чүве, мен чүгле чаңгызын көрүп четтиктим. Мал-маган хамаан, амытын коннуг-дур, че, дүрген дезиптээли. Кадай! — дээш, калы-кырааның холундан сегирип алган. Оозу:

— Чүү болду. Ылап бе? — деп, айтырып чыдырда-ле барык сөөртү аарак үндүре берген. Ажыт черже маңнажы берген, мыт чок кедеп чыткаңнаар. Чоорту ниирттиизээн.

Танк деспек кырында өгнүң ордануче диргиредип үне бээрге, ийи ыт-даа чиртиледир ээрип, туткулаңган. Малмаган хоюп ынай боор чыгы хөлзей берген.

— Сен бо хая артынга чаштынып чыт, мен барып бүдүү хөөгүндээ дыңнаалап көрейн, чүү улуузул, ылап-ла кыдаттар бе? — дээш, ашак чашты-чашты коннуг оожум келгирлеп чоруп каан.

Топтап көөрге, чаңгыс танк өдекте бүлүргей коступ турган, «кыдаттар» ээ өгже киргеш, ында тонаныи туруп бергеп ааре болган. Чүү шаг болганда үнүп келзе-ле, ийи кижи. Ыттарының ээрери соксаан. Ашак ийи кижиниң чугаазын орта-ла дыңнап чадап каан, та кыдаттар, та тывалар турар чүве! Оон дегийтле кадайынга барган. Кадай кээкүй ол-ла черинде донгаанындан сиринейнип, угаавыт чок чытпышаан.

— Чаңгыс танк-дыр, чоокшулап чеде берээлем, та чүү улус ыйнаан, билбедим — деп, ашак дыңнаткан.

Нелээн четтинчип алгаш, чашты-чашты келеңгирлеш келгеш, чоогундан топтап көрүп, дыңнаалаашнар. Имиштинде өдекте ийи кижиниң бирээзи чедүргүдээш:

— Өөп, мал-маганың ээзи каапкаш, кайнаар барган улус боор? — дизе-ле, Шагар-оолдуң үнү болган. Кадай тонели оолдуң үнүн таныы каапты.

— Кижи коргудуп, кыдаттар-кадаттар деп алган канхааб ашагыя бо! Ол тиң деп чүвени кайыын тып мунуп алганнары ол? — деп, ашаанга хорадап-даа, келген аалчыларның хөлгезин чиктигээнин-даа, улуг-ла чааг дег, даш артындан туруп орган.

Чаңгыга чедип келгеш, мендилешке-ле, шынап-да, танк хевирлиг, орук мунзавас, шаптарааазының черге ажыглаар танкетка дээр херле мунуп алгаш, аалдап келген төлелдери оолдар болган. Аал-ораның ээзи каапкаш, кайнаар чидип чорааныы кадай чугаалап бээрге, ашактың чегенчиин шоодуп каттырышпышаан. Өгже базыпканнар. Ол кырганнар танкетканы бир-ле дугаар ынчаар көргенир.

Аалдар-даа ... гелеп, чиирин чип, ижерин ижип, алырын алгаш, танкетка деп танкызынга олуруп каш, өдектен диргиредир үнүп турда, ашак-кадай оолдарны читкиже кайгап көрүп туруп калганнар.

Казарбай ТҮЛҮШ.

ЧҮҮЛДҮГЗҮНЕР МЕН

«Шынга» Тываның краайның ажылдакчызы Н. Күжүгетиң «Чүгле шын дээш» деп эгелиг чүүлүнде Тывага репрессияларга хамаарыштыр эрттирип турары ... конференция эрттирер дугайында сагыш болур хүлүмзү чүүлдүгзүнер мен. Чүге ... репрессияларга хамааржыр ... чоннун ... бодап ... Ам оларга ... үнгүрлер ... ону ... ынчап турар. Ылангыя «контрлар» кымнар болуп турарыл, репрессияларны кымнар дөрт удуртуп турганыл, аңаа буруулуг кижилер кымнарыл, ону каяаар базыткап турарыл?

Бо талазы-биле солунга ... бижип-ле турар-дыр. Ынчангаш бо талазы-биле республикага эртем-практиктиг конференцияны эрттирери ажыктыг деп бодаар мен.

Самбуу КУУЛАР.

Ак-Довурак хоорай.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ

Понедельник

ИЮНЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Иво Лола Рибар» ансамбльдең көргүзүү. (Югославия). 9.15—11.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 12.30 —13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Т база С. Никитиннер биле ужуражылга. 19.20 «Чадаларның өрү» Барымдаалыг фильм. 19.30 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 21.45 «Бистиң чүгле бойтус камгалап ап шыдаар». А. Немтушкин чогаалчының чугаазы. 22.00 «Үе» 22.30 Коллаж. 22.35 Улуг кижилерге мультфильм. 22.45 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. 01.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 01.20 «Дензилер». «Литература парлалганың көрүнчүүнде». 01.40 —02.05 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Ойна, гармонь». Казаньдан дамчыдылга. 8.45 Уругларга фильм. «Далай расскастары». 9.55—11.25 «Хүн бүгү дээре чырып турар». Уран-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Ботурулга-чарылганың баштайгы түннелдери». «Мында малчыннарның уруглары дыштаныр турар» «Делегей бөгүн».

МОСКВАДАН

19.00 Телекөвүрүг Алма-Ата — Хиросима. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 Чарлалдар. 20.25 «Ажык чугаа». «Тоттеглеени чорукту болдурбас!». 21.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

22.00 «Үе». 22.30 — 23.35 «Чүгле мөзик-хоорада». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Ижевскиден дамчыдылга. 17.20 Коллаж. 17.25 «Өске кижи». Мурнуу Сахалинден дамчыдылга. 18.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чурээмге чугаалаан мен». (Киров хоорай). 18.30 П. И. Чайковскийниң романстарын Д. Хворостовский күүседир. 19.00 Телекөвүрүг Алма-Ата—Хиросима. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — 22.00 П. И Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда.

Вторник

ИЮНЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дензилер» «Литература парлалганың көрүнчүүнде». 9.00 «Бистиң чүгле бойдус камгалап шыдаар». А. Немтушкин чогаалчының чугаазы. 9.15 — 11.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүг Делегей маргылдаазы. 19.15 Мультфильмнер. 19.30 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.30 «Парнасче чада». 20.45 «Бай, ядамык...». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы 22.00 «Үе». 22.30 Чугула интервью 22.40 П. И Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 23.00 С. М. Кржижановский чогаалчының, драматургтуң, философтуң салым-чолунуң дугайында. 23.45—00.10 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Фильм-концерт. 8.45 — 10.05 Уругларга фильм. «Арабела». 1-ги сериязы. (Чехословакия). 18.45 Улусчу аялгалар. 19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. РСФСР-ниң улус депутаттарының I Съездизиниң делегаттары-биле ужуражылга. «Тываның курорттарында». 20.45 «Кожээ амыдырал». «Өшкү ажыл-агыйы совхозка кандыг орулгалыгыл?». «Пограничный» совхоз орулгалыг апарып шыдаар бе?». 21.45 Медээлер. 21.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

22.00 «Үе». 22.30 — 01.05 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Улусчу аялгалар. 19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.35 — 22.00 Ниити ырылар концерти.

Среда

ИЮНЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 С. Кржижановскийниң салым-чолунуң дугайында. 9.15 — 10.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 19.15 Уруглар шагы. 20.15 Концерт. 20.45 «Бай, ядамык...» Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.55 Камера делегейже көрүп тур. 23.55—00.20 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 9.00 Уругларга фильм «Арабела». 2-ги сериязы. 10.15— 11.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салгынчыгаш». Школачыларның чайгы дыштанылгазы. «Тинилеге» совхозтан чадалга. 19.10 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. Берге кыш соонда Суглактың мал ажылдыглары. «Тывада уруглар литературазының нарын айтырыглары». «ИХМ-ниң парлалга төвү дыңнадып тур». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама «Ада-иелерниң кичээнгейинге».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 21.00 Туркмен ССР-ниң улустуң артизи М. Фаразжеваның фильм-концерти. 21.20 Шулукчу Н. Е. Пальканиның чогаадыкчы ажылының дугайында. 22.00 «Үе». 22.30— 23.50 «Фараон». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. (Польша)

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Бичии концерт. 17.10 «Чеңниң судалы-90». «Бис болгаш экономика». 17.55 Коллаж. 18.00 Узбек ССР-ниң Күрттелерадиозу. «Намангантың төөгүзү мшкаш эвес». Ташкентиден дамчыдылга. 18.30 Сибирьниң экономиктиг нарын айтырыгларын чаа арга-биле шиитпирлээрниң дугайында барымдаалыг фильм. 19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ИЮНЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута 8.35 —9.05 Мультфильмнер 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Шимчээшкинниң айыыл чок чорудулгазы туразкаатгаар телепрограммаларның 1-ги Бүгү эвилел конкурузунга шаңнал алган дамчыдылгалары. «Чаа автобустуң ужуралдары». 17.20 Мультфильм. 17.30 «Эрге-чагырганы — Советтерге». 18.00 И.-С. Бах. Концерт. 18.20 «Билиг» Бүгү-эвилел ниитилелинде төгерик стол». Съезд мурнуу чарыының дискуссиялары 19.05. Концерт. 19.20 «Автомобиль, чолаачы, орук». 20.00 «Депшилге. Информация. Реклама. 20.20 Шулук чогаалының минуталары. 20.35 «Бай, ядамык...». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.50 «Парлалга клуву» көргүзүп тур...». «Амыдырал-биле тамчыктадыр дугайында...» 23.30—23.55 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 — 10.05 Уругларга фильм. «Арабела». Уран-чечен фильм 3-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Эрге-чагырганы — Советтерге». «Телемарафонуң изи-биле». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Даштыкының орус культуразы. Владимир Максимов чогаалчы. 21.15 Коллаж. 21.20 Барымдаалыг фильм. Вьетнамга болган дайынның америк хоочуннары биле совет афган шериглерниң ужуражылгазы. 21.50 «Экранда—Сибирь». 22.00 «Үе». 22.30 — 00.20 «Фараон» Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 Барымдаалыг фильм. 18.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ИЮНЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Концерт 9.05 — 9.10 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 «...16 хары чедир болгаш оон улуг назы». 17.45 «Бис болгаш экономика». «Мелков төөгүзү». 18.30 Бистиң салгаашкыныывыс. Бүгүнгү Псковтуң өөнери. 19.15 Политиктиг чугаалар. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге уткуштур. 20.45 «Бай, ядамык...». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула интервью. 22.45 Брэйн ринг «Чүү? Каяа? Кажан?». 23.25 «Карусушкун». 00.55 — 01.20 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Булактар. 8.45 Уругларга фильм. «Арабела». 4-кү сериязы. 18.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Кадар-казыыр» деп аныяктар каналы. Аныяктарның ажыл-агыйга хаара тудар дугайында. 19.50 Медээлер. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Концерт. 21.25 «Чингине директор» деп барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.00 «Үе». 22.30 — 00.15 «Иллюзион». «Улуг чер». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ИЮНЬ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 «Партнер». Коммерция медээчизи. 9.35 Делегейниң улусчу чогаадылгазы. «Чөөн легендаларның ыраажызы». 10.10 Мультфильм. 10.20 Кижи институту. 11.20 «Канада XXI чүс чылче кирериде». 12.20 Спектр. 12.50 «Дириг амытаннар оранында». 13.50 Бүгүдеге педагогика. 15.20 Политиктиг чугаалар. «Галерея». 16.10 Мультфильм. 16.40 «Петер Штайн, режиссер». 18.00 Делегей панорамазы 18.45 «Ю. Соливерстов чуруукчунуң вертикалы» 19.25 «Ыры—90». 20.30 Н. Губенко режиссерниң фильмнери «Подранки». 22.00 «Үе». 22.30 Чугула интервью. 22.45 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга 01.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу 01.45 — 02.10 Медээлер

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Өг-бүле» деп телепрограмма 9.15 «Эң чугула кижи». Уран-чечен фильм. 10.25 «Аныяктар медээчизи». «Адакы Амур чуну мыттавайн турарыл?». 11.00 Видеоканал «Совет Россия». 13.30 «Офицер романсызы». Хрониктиг-барымдаалыг публицистиг фильм. 14.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Рогунск суг электростанциязын тударда суг алган районнардан кижилерни өскээр көжүрүп тусганының дугайында. (Душанбе). 15.00 Видеоканал «Калы ажылдажылга». 18.30 Депшилге. Информация. Реклама. 19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Чаа чыл детективи». Хореографтыг баштак. 20.40 «Дензилер». База катап Маяковскийниң дугайында. 21.00 П. И Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.00 «Үе». 22.30 «Парлалга клуву». 00.15 — 01.35 Дүжеки сеанс. «Эки олур бис». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

ИЮЛЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 Ада-чуртунга бараан болур 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадынның». 13.15 «Хөгжүмнүг киоск». 13.45 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс» 13.50 «Овур-хевир». Совет-америк литературжу оюн. 15.10 Мультфильм. 15.30 «Келээден дамчыдылга». Панорама. 16.50 Улуг-хүн кинозалы. Мультфильм. «Дыштаныр үе суббота дан понедельникке чедир». Уран-чечен фильм. 18.50 «А. Серов ырлаар». 19.30 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. 22.00 «Үе». 22.30 Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар. 22.45 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. 01.00 Непререгей хөгжүмде чаа чүүлдер. «А» программа. 02.45 — 05.00 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 9.15 Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазы. 10.15 «Экранда 01 албан чери». Өртке удур айыыл чок чорук дугайында фильмнер. 10.40 РСФСР-ниң улустарының хөгжүмнүг аас чогаалы. 11.25 Коллаж. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Мультфильм. 12.50 Чуваш телевидение программазы. 13.35 «Бистиң чурттап турар оранывыс». М. Литвяков режиссерниң фильмнери. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Москвага үш хүн иштинде бильярд. 18.00 «Планета». Делегей программазы. 19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Бистиң салгаашкыныывыс». Афиныларда Костакиниң аалчылары. 21.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.00 «Үе». 22.30 — 00.55 «Киносерпантин» видеоканалдың арыннарындан.

КИНО

ИЮНЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кодекс молчания» (2 сериялыг) 9.40 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

Видеозал: «Смертельный удар» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транти-Ванти» 9.00, **«Лето в раковине»** (2 сериялыг) 10.20, 13.00, **«Баловень судьбы»** (2 сериялыг) 15.40, 20.40, **«С течением времени»** (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

Видеозал: **«Последнее безумство»** 12.00, **«Заклятие Долины змей»** 14.00, 18.50, **«Семья»** 15.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Как проходят каникулы Болек и Лёлек?»** 11.40, **«Белый велосипед»** 17.40, **«Конец сезона мороженого»** 13.40, 15.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночымынды № 23 9.30, **«Легенда о матери»** 10.30, **«Ситара»** (2 сериялыг) 12.10, 14.50, 17.30, 20.00 шактарда

«ЛЕТНИЙ»: **«Авария» — дочь мента»** 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда

«ЕНИСЕЙ» к-б: Киночымынды 14.00, **«Зита и Гита»** (2 сериялыг) 15.20, **«Стук в дверь»** 18.10 шактарда.

ИЮНЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Кодекс молчания»** (2 сериялыг) 11.00, **«Соль Чжук Хва»** (КНДР) 9.10, 13.50, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

Видеозал: **«Смертельный удар»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Кавказская пленница»** 9.00, 13.50, 21.00, **«Лето в раковине»** (2 сериялыг) 10.40, **«Сталинград»** (2 сериялыг) 15.30, 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Девять кругов ада»** (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Белый велосипед»** (Турция, до 16 лет) 15.00, 16.50, 18.40, 20.30, **Киночымынды № 61** 10.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Ситара»** (2 сериялыг) 16.30, 19.20 шактарда.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында хүлээп алыышкын комиссиязы Кызылда күрүнениң педагогика институтунга июль 12-ден эгелеп чүдениң национал-дыл, а ол ышкаш Тыва АССР-ге тургузуун, доктаамал чурттап турар өске-даа национал кижилеринге чурттүн дээди өөредилге черлеринге конкурстан дашкаар кирерниң экзаменнерин эрттирерни дыңнадып тур:

Москваның аъш-чем үлетпүрүнүн технология институту (аъш-чем бүдүрүлгезиниң машиналары болгаш аппараттары, тараа шыгжаарының болгаш ажылдап кылырының технологиязы);

Москваның 2-ги медицина институту (эмнээшкин херээ, педиатрия);

Москваның төөгү-архив институту (документ эмгелели болгаш эргелеп башкарылганың документ хандырылгазы, музей херээ болгаш төөгүнүң база культураның турасказаларының камгалалы).

Москваның полиграфия институту (графика, ном үндүрүлгезиниң болгаш полиграфияның экономиказы база эргелеп башкарылгазы, полиграфияның машиналары болгаш автоматчыткан комплекстери, полиграфия бүдүрүлгезиниң технологиязы;

Москваның улус ажыл-агыйы институту (экономиктиг болгаш социал планнаашкын);

Москваның В. И. Ленин аттыг педагогика институту (педагогика болгаш школа психологиязы);

Ленинград университеди (биология, история, роман-германия филологиязы);

Ленинградтың Ленсовет аттыг технология институту (химия бүдүрүлгезиниң болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгелериниң машиналары база аппараттары);

Алтайның медицина институту (эмнээшкин херээ, педиатрия, фармация);

Белгородтуң тудуг материалдарының технология институту (металл эвес база силикат материалдарының химиктиг технологиязы, химия бүдүрүлгезиниң болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгелериниң машиналары болгаш аппараттары);

Ыраккы Чөөн чүктүң амыдырал хандырылганың технология институту (бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи).

Ыраккы Чөөн чүк университеди (биология);

Иркутск университеди (төөгү, химия);

Иркутскиниң улус ажыл-агыйы институту (экономиктиг болгаш социал планнаашкын, кан-көө болгаш кредит, болгаалтар учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи);

Иркутскиниң медицина институту (эмнээшкин херээ, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология, фармация);

Красноярск университеди (эрге-хоойлу эртеми);

Красноярскиниң медицина институту (эмнээшкин херээ, педиатрия, стоматология);

Красноярскиниң инженер-тудуг институту (архитектура, чылыг, газ хандырылгазы болгаш вентиляция, суг хандырылгазы болгаш канализация);

Красноярскиниң политехниктиг институту (электрлиг бүдүрүлгелерниң электрле хандырылгазы);

Ленинградтың совет садыг институдунуң Красноярскиде филиалы (бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи, ниитиниң чемненилгезиниң продукциязының технологиязы, аъш-чем бараалгаларының товароведениези),

Кемерово университеди (төөгү, төөгү-археология, эрге-хоойлу эртеми);

Кемеровонуң медицина институту (эмнээшкин херээ, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология);

Новосибирск университеди (физика, орус дыл болгаш литература, геохимия, минералогия болгаш петрология);

Новосибирскиниң электротехниктиг институду (дузалал математика);

Новосибирскиниң геодезия, аэрофотосъёмка болгаш картография инженерлериниң институду (дузалал геодезия);

Новосибирскиниң харылзааның электротехниктиг институду (харылзааның экономиказы болгаш эргелеп башкарылгазы, автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радиохарылзаа, радиодамчыдылгазы болгаш телевидение);

Новосибирскиниң улус ажыл-агыйы институду (статистика);

Свердловскиниң юридиктиг институду (эрге-хоойлу эртеми);

Омскиниң амыдырал хандырылганың технологтуг институду (бухгалтер учёду болгаш ажыл-агый чорудулгазының анализи, даараныкта кылдыгларның технологиязы, оларны чогаадыры);

Омскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Пермь университеди (эрге-хоойлу эртеми).

Томскиниң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, фармация);

Томскиниң политехниктиг институду (геологтуг чер шинчилели, казымал байлактарны дилеп тывары);

Томскиниң эргелеп башкарылганың автоматчыткан системаларының болгаш радиоэлектроника институду (радиотехника);

Урал университеди (дузалал социология, төөгү-архив эртеми).

Хабаровскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Челябинскиниң күш-культура институду (күш-культура институдунуң Чайковский филиалы (күш-культура);

Кирерин күзээнер Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң ректорунуң адынга доктааткан майык ёзугаар билдириишкин киирер.

Билдириишкинни болгаш дараазында документилерни институттуң кол корпузунга (Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 34), 310 дугаар аудиторияга **июнь 25-тен июль 7-ге чедир 9 шактан** 17 шакка, субботада — 13 шакка чедир хүлээп алыр.

Билдириишкинге кожар документилер:

ортумак эртемниң дугайында документ (бодун);

№ 086У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы;

3х4 см хемчээлдиг 8 фото-чурук;

күш-ажыл дептериндеш ушта бижилге (күш-ажыл стажтыг кижилерге);

паспортун болгаш шериг биледин (киир бижидилге херечилелин) туда көргүзер.

Тайылбыр: Дээди өөредилге черлериниң «Архитектура», «Күш-культура» мергежилдеринге база Ленинградтың күрүне университединге кирериниң экзаменнерин бүгү эртемнер майы-биле ол черлерниң боттарынга барып дужаар. Ынаар баар бижиктерни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында хүлээп алыышкын комиссиязы бээр.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу Москвада күрүнениң А. В. Луначарский аттыг театр уран чүүлүнүң институдунуң хүндүскү салбырынга студентилерни немей хүлээп алырын чарлап тур. Мергежили: шии режиссуразы, театроведение.

Айтырыглар тодаразын кээр чери: **Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, каар килдизи, телефону 3-23-63.**

* * *

Кызылда күрүнениң педагогика институду хүнүскү салбырның 1-ги курузунга дараазында мергежилдерге студентилерни хүлээп алырын чарлап тур: математика, информатика болгаш санал техниказы; физика, информатика болгаш санал техниказы; химия болгаш хандырылга күш-ажылы; биология болгаш күш-культура; география болгаш төөгү; национал школаларга орус дыл болгаш литература; педагогика болгаш эге билиглерниң методиказы.

Кирериниң шылгалдалары 1990 чылдың июль 16-дан июль 30-ге чедир дараазында эртемнерге болур:

Мергежили математика информатика болгаш санал техниказы — математикага (аас болгаш бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, диктант, чогаадыг). Национал школа дооскаиннар изложение азы диктант. Кол барымдаалаар эртеми — математика

Мергежили: физика, информатика болгаш санал техниказы:—математика (аас-биле), физика (бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, чогаадыг). Кол барымдаалаар эртеми — физика, математика.

Мергежили: химия болгаш хандырылга күш-ажылы — химияга (аас-биле), химияга (бижимел-биле), математика (аас-биле), орус дыл, литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртеми — химия, математика.

Мергежили: биология болгаш күш-культура кижизидилгези— биологияга (аас-биле); күш-культура кижизидилгези (чиик атлетика, гимнастика, суга эштири), орус дыл болгаш литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртеми— биология, күш-культура.

Мергежили: география болгаш төөгү — географияга (аас-биле), төөгү (аас-биле), орус дыл болгаш литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртемнери— география, төөгү.

Мергежили: орус дыл болгаш литература национал школага — орус дыл болгаш литература (аас болгаш бижимел-биле — чогаадыг), ССРЭ төөгүзү (аас-биле). Кол барымдаалаар эртеми —орус дыл болгаш литература.

Мергежили: тыва дыл болгаш литература— тыва дылга (аас-биле), тыва литература (чогаадыг), орус дыл болгаш литература (изложение). Кол барымдаалаар эртеми — тыва дыл болгаш литература.

Мергежили: педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы — өөренип кирерин күзээн орус национал дыгларга — орус дыл болгаш литературага (бижимел-биле), орус дыл (аас-биле), математикага (аас-биле). Кол барымдаалаар эртемнери — шуптузу. Өөренип кирерин күзээн тыва национал дыглар —орус дыл болгаш литератураага (бижимел-биле), тыва дыл (аас-биле), математикага (аас-биле). Кол барымдаалаар эртемнери — шуптузу.

Билдириишкиннерни июнь 26-дан июль 15-ке чедир хүлээп алыр болгаш аңаа дараазында документилерни албан кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), № 086У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериндеш ушта бижилге (ажыл стажтыг болза), 3х4 хемчээлдиг фото-чурук, паспорт болгаш шериг албанныглар шериг биледин боду көргүзер.

Ортумак школаны алдын, мөңгүн медальдар-биле дооскан, шаңнатканнар, ортумак тускай өөредилге черлерин болгаш ортумак профессионал-техниктиг училищелерин тергиин эки дипломнуг дооскаиннар чангыс шылгалда дужаар, хүлээп алыр комиссияның тургузуушкунун ёзугаар. «Лепшилгениң» алгаан арткан эртемнерни шылгалдаларындан хосталыр болгаш дээди өөредилгеже чоргаар кирер саваттыгар, «дерт» болгаш «үш» демдектер алганнар өске эртемнерниң шуптузунга шылгалдаларны дужаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга үндезилээш, (1990 чылдың март 23-те үнген № 51) кедээ школаларны доосканнарның тускай мергежилдерге 80 хуузу хүлээп алзынар.

Документилерни дараазында адреске хүлээп ап турар: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу, бажың 36, хүлээп алыр комиссия.

* * *

Аян-чорук болгаш экскурсияның Кызылда бюрозу аян-чорукчуларга дараазында хоорайларже путёвкаларны сүмелеп тур:

Севастополь — июнь 25-тен июль 6-га чедир, путёвканың өртээ 383 руб.

Адлер — июнь 26-дан июль 16-га чедир, өртээ 444 руб.

Вильнюс — июль 1-ден 5-ке чедир, өртээ 334 руб.

Таллинн — июль 3-тен 7-ге чедир, өртээ 328 руб.

Бендеры — июль 28-тен август 7-ге чедир, өртээ 343 руб.

Ташкент — июль 3-тен 7-ге чедир, өртээ 281 руб.

Кисловодск — июль 16-дан 25-ке чедир, өртээ 338 руб.

Харьков — июль 17-ден 26-га чедир, өртээ 355 руб.

Каунас—Минск — июль 30-ден август 6-га чедир, өртээ 355 руб.

Чернигов — июль 27-ден август 5-ке чедир, өртээ 356 руб.

Херсон—август 8-тен 18-ке чедир, интуристке чурттавышаан.

Айтырыгларны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 1, «Моңгулек», аалчылар бажыңы, 2-ги каъды, телефон 3-12-81.

* * *

«Үш-Белдир» курорттунга доктаамал, аңаа чурттаар бухгалтер дарый херекситтинип турар.

Тур ажылдарга дараазында ажылдакчылар дарый херекселиттинип турар: эмчилер, поварлар, кухня ажылдакчылары.

Айтырыгны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, переулок Юбилейный 7, Тыва АССР-ниң профэвилелдериниң кадыкшылга удуртулгазының талазы-биле килдизи.

* * *

«Суглак» совхоз чоннаң аныяк мыйыстыг бода малдарны 1990 чылдың июль 1-ден ноябрь 1-ге чедир дириг деңзи-биле 100-тен 350 килограмм чедир малдарны бир килограммда 2 рубль 50 көпеекке, 350 килограммдан өрү деңзилиин 1 рубль 50 көпеекке садып алыр.

1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп малды күрүнеже садып алыр өртээ-биле садып алыр.

РЕПЕРТУАР

Фергана областың М. Горький аттыг күрүнениң орус шии театрының шии көргүзүглери 1990 чылдың июль 3-тен 14-ке чедир В. Көк-оол аттыг тыва хөгжүм-шии театрынга болур.

Июль 3, 9. «О ревуар, эштер». Каттырынчыг шии. Авторлары Б. Рацер, В. Константинов.

Июль 4, 7, 13. «Эртенги дээрде сылдыстар». Төөгүлүг шии. Автору И. Галин.

Июль 5, 10, 14. «Дүнекиниң бир шак». Аңгы шагның төөгүзү. Автору Б. Рабкин.

Июль 6, 11. «Бистиң сагыш-сеткилдивисти камгалаңар». Автору О. Ернев.

Июль 7, 12. «Чажыт пружина». Каттырынчыг шии. Автору В. Розов.

Июль 3-8, 9-14. «Силерге, уруглар». Хөгжүмнүг тоолдар: «Хуулгаазын чүскүк», **«Күскелер быштакка ынак».** Авторлары М. Халяя, Л. Урбан.

Шиилерниң эгелээр шактары: Хүндүс 10 шакта, Субботада 11 шакта. Улуг-хүнде 12 шакта. Кежээ 19 шакта. Касса 9 шак 30 минутадан 14 шакка чедир, 17 шактан 19 шак 30 минутага чедир ажылдаар. Тайылбыр алыр телефоннар: 2-25-49, 2-55-13.

* * *

Саратовтуң Ю. А. Гагарин аттыг индустриал-педагогика техникуму «4-10 класстарга күш-ажыл өөредилгезиниң башкызы» деп мергежилге өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур.

Айтырыгны Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң каар килдизинден билип алыр. № 214 кабинет, телефон 2-48-73.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

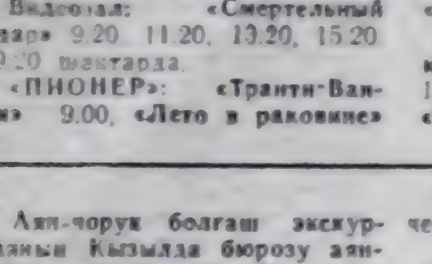

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун кезбейн баргаида — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арназы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 437. ТС — 00690.

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 26 вторник
№ 144 (14344)
1925 чылда үнделелеттинген
Өртээ 3 кап.

Россияның Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи

КҮШТЕРНИ КАТТЫШТЫРАРЫ БОЛГАШ ЧААРТЫЛГА ДЭЭШ

Июнь 23-те Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи ажылын уламчылаан. Эртенги хуралды СЭКП ТК-ның секретары, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң кежигүнү **Ю. А. Манаенков** даргалап эрттирген.

Хуралдың даргазы саналга комиссиязының даргазы **И. П. Воробьевка** сөс берген. Катап бадылаашкынның түңнелин ол дыңнаткан: О. И. Лобов дээш 1066 кижи, а И. К. Полозков дээш 1396 кижи бадылаашкынын берген. Бадылаашкынга ниитизи-биле 2649 делегат киришкен. Ынчангаш бадылаашкынның хөй кезии-биле **Иван Кузьмич Полозков** РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга соңгуткан.

Саналга комиссиязының протоколун съезд бадылаан.

Дараазында **И. К. Полозков** сөс алгаш, партияның дээди албан-дужаалынга соңгааны дээш, делегаттарга өөрүп четтиргенин илереткен. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы чурттуң амыдыралында кончуг берге үеде — эде тургустунуушкун чаа-ла бурунгаарлап эгелээн болгаш политиктиг байдал өскерлип турар үеде тургустунган деп, ол демдеглээн. Ынчангаш партия чүгле хөнүгүн алыр эвес, а чаа байдалдарга дүүштүр ажылдаарының арга-методтарын дилеп тывар, дуржулганы мөөннээр ужурлуг. Амгы үеде партияның болгаш чурттуң амыдыралында кайы хире улуг өскерлиишкиннерниң боор турарын бо залда олуржуп турар кижилер ам-даа чедип угаап бодавайн турар бис деп дидими-биле чугаалап болур мен. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи чаа-даа ажылын доосту. Россия Федерациязын катап тургузар, оон суверенитедин быжыглаар, оон чонунуң чаагай чоруун бедидер талазы-биле ол кончуг чугула шиитпирлерни хүлээп алган. Республиканың партия организациязының бирги ээлчеглиг сорулгаларының бирээзи — Съездиниң ол шиитпирлерин боттандырарынче коммунистерни мобилизастаары болур.

РСФСР-ниң Компартиязының съездизинде янзы-бүрү платформалар, үзел-бодалдар төлээлеттинген. Ынчангаш хөй янзылыг болгаш ажыктыг санал-оналдар кирип турар. Бир эвес партия ол бүгүнү шүүштүрүп көрүп, боттуг программаны тургузуп аптар болза, ол бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны күүседип шыдаар.

Коммунистер, ажылчын аңгы, тараачыннар болгаш интеллигенция-биле сырый харылзаалыг база партия эге организацияларынга даянып ажылдаарын, оларның санал-оналдарын кичээнгейлиг дыңнаарын делегаттарга бүзүреткеш, ол түңнелинде Россияның Компартиязы Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязынга төлептиг отряд болур деп чугаалаан.

Чапсар соонда делегаттар «Амгы байдалдың болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының бирги ээлчеглиг сорулгаларының дугайында», «РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң Россия Федерациязының массалыг информация чепсектеринге хамаарылгазының дугайында» резолюцияларны база «Россияның коммунистеринге болгаш улустарынга кыйгырыгны» чугаалажып көрген болгаш хүлээп алган.

Компартияның ТК-зының составынга кандидатураларны чугаалажып көрген болгаш ТК-ның кежигүннерин соңгаан.

Съездиге **М. С. Горбачев** делегаттарның хөй санныг айтырыгларынга харыы берип, чүве чугаалаан.

Саналга комиссиязының илеткелиниң соонда, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының соңгуткан составын съезд бадылаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязының даргазын съездиниң ийиги үе-чадазының хуралынга соңгуур деп шиитпир хүлээп алдынган.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары **И. К. Полозков** съездиниң ажылының бирги үе-чадазы доозулган деп чарлаан.

(СЭТА).

Амгы байдал болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының бирги ээлчеглиг сорулгаларының дугайында

РЕЗОЛЮЦИЯ

Бис, Россия Федерациязының коммунистериниң Тургузукчу съездизиниң делегаттары, чуртта болгаш партияда байдалы кризистиг деп көрүп, хамааты чөпшээрежилгениң, ниитилелдиң сырый каттыжылгазының болгаш чаартылгазының чедип алыры-биле соңгаарладыышкыны чок практиктиг хемчеглерни алырын негеттинип турар деп санап тур бис. Кризистиң чылдагааннары мынчыг болуп турар: тоталитаризм болгаш таптаашкын үезинде социализмни каржызы-биле хажытканы; шилчилгеге үе-чадазының боттуг бергелери; эде тургустунуушкун үезинде реформалар чорудуларында четпестер болгаш частырыглар. Чурт келергей харысалгалыг, берге болгаш ондактыг үе-чадала келген. Эрги политиктиг болгаш экономиктиг структуралар бергедээшкин-биле чайлаттынып турар, а чаалары тургузары оларны чайладырындан хожудап, амыдыралдың негелделеринге дүүшпейн, чамдыкта ханы бодаашкын чокка кылдынып турар. Он-он чылдарда чыглып келген хөй-хөй айтырыгларны амдызында шиитпирлеп шыдаваан. Командылаар бюрократчы системаже эглип болурунуң айыылы амдаа артпышаан.

Ниитилелде чөрүлдээлер чидигленип, экономиктиг, политиктиг база социал дүшкүүрлүг чорук кедерел орар. Экономикада, херээглел рыногунда байдал баксырап, ажыт экономиканың туруштары болгаш салдары күштелип, чонуң хөй кезииниң амыдырал деңнели кудулап турар. Мөзү-бүдүш үндезиннери балалып турар, сагыш-чурум болгаш корум-чурум кедергей кошкаан, кем-херек үүлгедии өзүп турар. Национал, девискээр болгаш социал демдектер барымдаалаан аңгыланыышкын ниитилелде ханылап бар чыдар. Күрүнениң иштики айыыл чок чоруунга, ССР Эвилелиниң бүдүн-бүрүн чоруунга ылдең кыжаныышкын тыптып келген. Чуртта чогум-ча, туруш чок чоруктан улус чон могап турупкан.

Россия Федерациязының амы хөй айтырыглары база үгдерет турар: ёзулуг суверенитеттиң чогу, РСФСР-ге туруп келген политиктиг болгаш экономиктиг система Россияны курлавырлар берикчизи болдурган, республикада байдалды, бүгү улустарның, эн ылангыя Соңгу чүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң улустарының байдалын дыка нарыыдаткан. Чамдык девискээрлер экология халавының кезинде келген. Россияның угаан-бодал талазы-биле, улустарның төөгү салгалының катап тургустунарының, оон культуразының ыдыктыг эртине чүүлдериниң камгалаарының, патриотизмге кижизидериниң айтырыы онзагай чидии-биле туруп келген.

СЭКП-ге, эрге-чагырга черлеринге, чурттуң политиктиг удуртулгазынга идегел бүзүрелдиң базып турары улам чидигленген. Ниитилелдиң быжыг турушутуг чоруунуң база оон чаартылгазының магадылалы боор ужурлуг партийжи хөй-хөй организациялар болгаш структуралар херек кырында олутпай туруштуг ээлеп, тодаргай идеологтуг угланыышкынны ажылдап кылбаан, массалар-биле, чаа партиялар, хөй-нийти организациялары база шимчээшкиннер-биле харылзажылга чугааны чогууру-биле кылбайн турар. Партия бодунуң-на эгелээни ниитилелге эде тургустунуушкуннуң шапкын чорудугларындан хожудап калган. СЭКП-ге эде тургустунуушкун чорудар дугайында XIX партийжи конференцияның шиитпири чылдагаан чокка шөйлүп туруп берген. Оон ат-алдарының кудулаашкынының чылдагааннарының бирээзи чогум-на ол чүүл болуп турар. Социализмни демократчылар азы оон «ёзулуг» үндезиннерин камгалаар деп чагдыныпып алгаш, национал чаартыныышкын херек дээш, партияны иштинден чарылдырар оралдажыышкыннарны кылып турары байдалды улам нарыыдадып турар.

СЭКП ниитилелдиң амгы байдалы дээш политиктиг болгаш моральдыг харысалгалыг. Хээлиленикчилерден, тала-дугай тыртып, деткимче кылыр чоруктардан арыгланырының, артык эргелерни, чиңгелделерни узуткаарының ажылын эчизинге чедирери партиядан негеттинип турар. ТК болгаш Политбюро кежигүннериниң, коммунист удуртукчуларның кылган чазыглары дээш хууда харысалгазының хире-чергезин тодарадыр. Оон-биле кады съезд шынчы, ак сеткилдиг ажылдап, бодунуң Ада-чуртун камгалап чорааннарны, эде тургустунуушкуннуң эргежок чугулазын медерелдиг билгеннерни, чаартылганың оруу-биле шиитпирлиг базымны кылганнарны карартыр семээшкиннерни шиитпирлии-биле буруушаап турар.

Россияның улустарының 1917 чылдың октябрьда кылган социалистиг шилилгезиниң шынныынга РСФСР-ниң коммунистеринде, бисте, дадагалзал чок. Кижи төрелгетениң төөгүлүг хөгжүлдезиниң бүгү чорудуу-биле илерен тывылган оруундан чая базары халаптыг частырыг болур ийик. Эрткен үениң частырыгларының чөптүг шүгүмчүлелин совет кижилерниң шынчы күш-ажылын карартыры кылдыр хуулдуруп болбас херек.

Чуртта берге кризисти социалистиг шилип алышкын эвес, а оон дугайында соора билиишкинниң политиказы, ажыл-ишчиниң өнчүдеп, хамааты эрге-чагырганы, кижини культурадан хооруллургазы тывылдырган.

Чоннуң үндезин эрге-ажыктары дээш партияның эрес-шудургу, шиитпирлиг ажыл-чорудулгазы оон авангардчы ролюн, ажылчы чоннарның быжыг болгаш шиитпирлиг деткимчезин хандырар деп съезд санап турар.

Республиканың Компартиязы оон улустарының чогаадыкчы, тургузукчу күштериниң каттыштырыкчы төвү болурунче чүткүдер. Чоннуң эрге-чагыргазының органнары-биле боттуг кады хөделиишкин, ажылчы чоннар-биле сырый каттыжылга, демниглелиг бүгү күштер-биле демниг кады ажылдажылга, демократтыг иштики чаңгыс эп Россия Федерациязының коммунистериниң эде тургустунуушкунуң чаалап алышкынының ханыладыышкынының херээнге ажыл-чорудулгазының үндезини, хамааты тайбынны болгаш чөптүг чорукту бадыткаарынга оларның салыышкыны болур.

СЭКП ТК-ның Россия бюрозу четпес ажылдааның, республиканың партия организацияларының ажыл-чорудулгазын таарыштырып чүүлдештирериниң төвү болбаан, Россияның партия конференциязының белеткээринге чогуур салдарын чедирбээн деп съездиниң делегаттары демдеглеп тур.

Республиканың ниитилел амыдыралын шиитпирлиг чаартырының талазы-биле тодаргай политиктиг программаны съездиниң ийиги үе-чадазынга чугаалажып көөрүнге болгаш хүлээп алырынга белеткээрин РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединге съезд дагдып тур. Ааа бирги ээлчеглиг сорулгалар кылдыр дараазында чүүлдерни санап турар:

— политиктиг, экономиктиг, социал болгаш угаан-бодал адырларынга реформаларны шалыпкын болгаш чайгылыш чок чорударының, быжыг турушуттуг чорукту күштелдирериниң, ажылчы чоннарның үнелезин эрге-ажыктары дээш туржуп турар хөй-нийти агыымнарын болгаш бөлүктерин каттыштырарының үндезининге ниитилелдиң кризистен уштуру;

— чурттуң бүгү девискээринге чурттакчы чоннуң хамааты эргелерин хажык чокка сагыырын хандырар, республикаларның, оон иштинде бот-догуннаан РСФСР-ниң даа, эрге-ажыктарын дүүштүрер ужурлуг эвилелдиң эки турачы үндезинге чаа керээзин чарарынга бүгү талалыг деткимчени бээри;

— РСФСР-ниң Дээди Совединге, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге оларның бүрүн эргелерин бадыткап тургузарынга салдар чедирери, республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелел башкарылгазының органнарының республиканы кризистен уштур, башкартынар рынок экономиказынче шилчилгени боттандырар, хоойлуну, дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаар, организастыг кем-херек үүлгедиишкинни, ажыт экономика болгаш ниитилелге удур өске-даа илерээшкиннер-биле демиселди күштелдирер күженишкиннеринге деткимчени бээри. Политиктиг, экономиктиг болгаш угаан-бодал адырларынга реформаларны боттандырары дээш соңгукчуларның, партия организацияларының мурнунга коммунист депутаттарның харысалгазын бедидери. СЭКП-ниң политиктиг шугумун чорудар сорулга-биле бүгү деңнелдерниң Советтеринге партия бөлүктерин тургузары, оларның ажыл-чорудулгазын таарыштырып дүүштүрери;

— ажылчы чоннарның, ылангыя чурттакчы чоннуң эвээш хандырылгалыг кезектериниң, социал камгалалының талазы-биле хемчеглерниң системазын ажылдап кылыры. Совет кижилерниң социал камгалалдыг чоруунуң кол магадылакчызы боор Совет күрүнениң ролюн быжыглаары;

— кижиниң черге сонуургалын, тараачын күш-ажылдың амыдыралдың хевири болурун, көдээниң социал чаартыышкынын катап оттурары; өнчүнүң хөй янзы хевирлериниң дең эргелиг таарыштыр тургустуары;

— экологтуг байдалдыг, ылангыя оон таарымча чок девискээрлерде байдалын кадыкшылдаары;

— республиканың чурттакчы чонунуң кадык камгалалының дугайында хоойлуну хоойлу саналдап киирер ниитиатива ёзугаар ажылдап кылыры;

— эртемниң, өөредилгениң болгаш культураның мурнады хөгжүдери. Талантыларны материалдыг болгаш моральдыг бүгү талалыг деткиири.

— бистиң Төрээн чуртувустуң камгаланыр аргазын хаанзырарынга шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң социал камгалалдыг чоруун быжыглаарынга Совет Армияга болгаш Шериг-Далай Флодунга бүгү талалыг деткимчени көргүзери.

— Россия Федерациязының улустарының хөй национал-дыг бот-тускайлан онзагай культуразын чоннуң чогаадылгазын катап диргизери болгаш хөгжүдери, төөгү-культура тураскаалдарын камгалап кадагалаары болгаш катап тургузары, эвээш санныг улустарга, оларның культуразынга, дылынга, национал ыдыктыг чүүлдеринге онзагай хумагалыг хамаарылганы хандырары. Россия Федерациязының улустарының интернационалчы харылзаазын, бот-боттарынга дузалажылгазын база культура талазы-биле бот-боттарының байлакшыдылгазын быжыглаары;

— Россияның парлалгазын хөгжүдери, радионуң болгаш телевидениениң чепсектериниң дузазы-биле республиканың амыдыралын чырыдарын экижидери, ном парлалгазының херээн, полиграфияның болгаш харылзааның бүдүрүлгелериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаары;

— РСФСР-ниң Компартиязының удуртур органнарының СЭКП-ниң чаңгыс эвиин камгалап арттырар база быжыглаар сорулга-биле СЭКП ТК-биле, чаңгыс аай ниити политиктиг стратегияны ажылдап кылыр, националдар аразында харылзааларны болгаш республикаларның улус ажыл-агыйжы харылзааларын бүгү талалыг хөгжүдер сорулга-биле эвилелдешкен республикаларның компартиялары-биле дээштиг кады хөделиишкиннериниң системазын тургузары. РСФСР-ниң каяа-даа хамаарышпас профэвилелдери, Россия комсомолу-биле ажыл-чорудулгазы ССРЭ Конституциязынга база республика Конституциязынга чөрүшпес ниитилел-политиктиг янзы бүрү шимчээшкиннер-биле боттуг харылзааларны тургузары;

— партия эге организацияларынга оларның политиктиг болгаш идеологтуг ажыл-чорудулгазынга дуза чедирери.

• • •

Бис, РСФСР-ниң Компартиязының съездизиниң делегаттары, Россияның коммунистерин, бүгү ажылчы чоннарын демнежип каттыжарынче, ниитилелди чаартыр талазы-биле шиитпирлиг база дидим хөделиишкиннерже кыйгырып тур бис. Социалистиг Ада-чуртту амгы болгаш келир үези дээш сагыш човааш кыны — бистиң партийжи арын-нуурувустуң херээ.

ЭКИ ЧҮҮЛДЕРНИ АЖЫГЛААР БИС

МОСКВА, июнь 25. (Телефон-биле). РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинде бистиң тускай корреспондентивис Таан-оол Хертек дүүн мынчаар дамчыткан:

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң кончуг ажыл-чериглиг болгаш таа угаан болдаашкынныг байдалынга эрткен. Өскээр чугаалаарга, мен чүгле оон баштайгы үе-чадазының дугайында мынчаар бодап турарым ол. Анаа санал бодун делегаттар чуртта тургустунуп келген социал болгаш экономиктиг айтырыгларны дарый шиитпирлээриниң эргежок чугулазының, ол-та РСФСР-ниң чаа тургустунган Компартиязының зорт болгаш улуг кижилиг болурунуң дугайында чугаалап, кризисти ажып эртериниң оруктарын айтып турган.

Тургузукчу съезд дугайында, чаа Компартия дугайында бодунуң бодалын илередирин, ону чаңгаар үнелеп турарын Тывадан баткан делегаттарның бирээзин, СЭКП Кызыл хоорайкомунуң бирги секретары В. Г. Валькотан сонуургадым. Виталий Григорьевич мынчаар харыылады:

— Россия Федерациязының тускай партиязын тургусканы черле эки, чугула-даа. Ону мынчаар кылырының дугайында айтырыгны Кызыл хоорайның партия организациязы, оон коммунистери база саналдап, чугаалап турган чүве. Оон ыңай, Тургузукчу съездиге партияның платформаларын чугаалашканы, бо талазы-биле тургустунуп турган айтырыгларны сайгарып көргени эки-дир. Оон эки чүүлдерин ажыл херээнге ажыглаар, ажыглаалга боттандырар апаар бис.

Тургузукчу съездиниң ажылының үезинде сагыжымга таарзынмааным чамдык чүүлдерни чугаалаар болайндыр мен. Чүл дээрге, чурттуң улуг республиказының улуг шугланы болуп турза, чамдык делегаттар санал берген кижилерни хүндүлеп көрбейн баар, уде кижиң, чурум үреп бээр-дир. Ону октап шын эвес чүүл деп санаар мен. Оон ыңай саналда бээрим ол дээш, эки аналы-даа кылбас — анаа хөй үе-шак чиирер ораторлар база турду. Ол ындыг кижилерниң саналдарында онза, утказыг чүве чок боор чорду.

РСФСР-ниң Компартиязын тургузуп алганы — ылангыя национал девискээрлерниң улам хөгжүдеринге, оларның бот-башкарыныг ажылдаар байдалдарынга идигин бээр деп бодаар мен. Чурттуң ниити экономиказын улам быжыглаарынга кескү салдарын ол чедирер апаар.

Тургузукчу съездиге кол-кол документилерни хүлээп алды. Чаа бирги секретарьны — Иван Кузьмич Полозковту кончуг шимчеңгир, дайынчы кижи-дир деп билдим. Оон кандидатуразын мен бурунгу-биле деткээн мен. Тываның делегаттары база-ла анаа бүрүн идегелин көргүстүлер.

Бисте, Кызыл хоорайның коммунистеринде, кол сорулга бар. Партияның ам болур XXVIII съездизинге белеткелге кирижир, эге организацияларының ажыл-херээн ам-даа экижидер дээш ажылдаар апаар бис.

Россияның коммунистеринге, улустарынга

КЫЙГЫРЫГ

Эштер коммунистер, эргим чаңгыс чер-чурттуглар!

Бис, РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының съездизиниң делегаттары, бистиң чуртувус бодунуң төөгүзүнде база бир эн берге үе-чаданы чурттап эртип турар хүннерде силерге кыйгырыгны үндүрүп тур бис. Экономикада кризис, социал талазы-биле дүшкүүрлүг чорук, националдар аразында чөрүлдээлер, чамдык республикаларда тургустунуп кээп турар сепаратистиг хөөннер, антисоциалистиг күштерниң идепкейжип турары, СЭКП-ниң бодунда идея талазы-биле аңгыланыышкыннар, совет ниитилелдиң мөзү-шынар үндезиннеринде улуг бууралшкын — бо бүгү эде тургустунуушкунга, чаңгыс аай федеративтиг күрүне болур Совет Эвилелиниң бодунуң догуннап туруп болурунга хора чедирер айыылды тургузуп турар.

Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказы ССРЭ-ниң бүдүн-бүрүн чоруунуң, оон чаңгыс эвииниң болгаш күчүзүнүң кезээде магадылалы боор келген болгаш болур-даа апаар деп санап турар бис. Бо хүннерде республика чиик эвес үени чурттап эртип турар. Национал чөрүлдээлерни өскүдүп, улустар аразынга бүзүрешпес чоруктарны күштелдирип, кижилерниң, түс-түс девискээрлерниң болгаш республикаларның аразынга шагдан бээр тургустуна берген харылзааларны үреп турары чурттуң, Россияның келир үедеги салым-чолу дээш дүвүрээшкинни, сагыш човаашкынны тургузуп турар.

Россияның чаагай амыдырал-чурттаалгазынче орук — бүгү националдарның ажылчы чоннарының күженишкиннерин каттыштырарында, оларның бот-боттарынга бүзүрелиниң, акы-дуңмалышкы чоруун быжыглаарында.

Россияның коммунистериниң хөй кезииниң санал-оналын деткивишаан, бистиң съездивис СЭКП-ниң составында РСФСР-ниң Коммунистиг партиязын тургусту.

Бо кончуг харысалгалыг шиитпирни хүлээп ап тура съезд бо базымны СЭКП-ге федерализм тургузар, ону бузар чараар дээн политикалыг кандыг-даа кордааишкынны хүлээп көрбейн турар. Россияның Компартиязын тургусканы дээрге эде тургустунуушкуннуң платформазынга партияның эки күштерин каттыштырганы-дыр деп медеглеп тур бис.

Россияның партия организациязы эвилелдешкен республикаларның партия организациялары-биле деп байдалын тывып алгаш, ам ажылчы чоннарның эрге-ажыктарын долу илергейлээр болгаш камгалаар, Россия Федерациязының улустарын сырый каттыштырар сорулгаларны чүткүлдүг шиитпирлээр, Россияның болгаш ССР Эвилелиниң, а ол ышкаш чер-чер Советтериниң депутат корпустарында төлээлеттирген коммунистерниң ажыл-чорудулгазын бир демниг кылдыр каттыштырар.

Медеглээривис болза: бистиң сорулгавыс — гуманныг, демократтыг социализм. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы амыдыралдың кижиге ажыктыг, оон чогаадыкчы эгелерин хөгжүдүп сайзырадырынга дузалаар байдалдарын тургузар сорулганы салбышаан, социалистиг шилип алышкынны, коммунистиг перспективаны, ажылчын аңгының болгаш бүгү ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалаар, РСФСР-ниң улус депутаттары-биле боттуг кады ажылдап тургаш, республиканың политиктиг болгаш экономиктиг суверенитедин, оон катап тургустунуушкунун чедип алыр.

Кол утказы башкартынар рынок экономиказынче шилчилгени боор бар чыдар чуртта боттандырып турар экономиктиг реформаның ниити угланыышкынын деткивишаан, СЭКП-ниң экономиктиг ындыг эргилдези хөй-ниитиниң чөпшээрелинге, тайбыңга болгаш экономиктиг байдалды экижидеринге дүүштүр болдунуп болур болгаш болдунар-даа ужурлуг деп, съезд санап тур. Чогуур материалдыг, саңгы, эрге-хоойлу, политиктиг болгаш өске-даа хемчеглерни тургузар, кижи бүрүзүнүң социал камгалалын хандырар гэлээде, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтери болгаш чазактары башкартынар рынок экономиказынче үе-чадалап шилчилгениң тодаргай программазын саналдап киирер ужурлуг деп санап турар бис.

Программаны ажылдап кылырда чоннуң бүгү кезектериниң эрге-ажыктарын өөренип көрүнне, шилчилгениң үезинде частырыглар болдурбазынче болгаш ол үени узамдыктырбазынче бис ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериниң кежигүнү коммунистерни, эвилелдиң болгаш республиканың бүгү улус депутаттарын, ССРЭ-ниң болгаш Россия Федерациязының чазактарының кежигүнү коммунистерни кыйгырып тур бис.

Россияның коммунистери СЭКП-ниң идейлиг болгаш организастыг чаңгыс эвии, [illegible] политиктиг баштыңы болур дээш демиселдиң методтарын шиңгээдип алыр ужурлуг деп санап турар бис. Ындыг политиктиг баштың болур чорукту чедип алырының кол оруу — кижилерниң чаагай чоруу дээш тодаргай ажыл-херек, Россияның мурнунда туруп турар соңгаарладып болбас айтырыгларны шиитпирлээринге дузалаары болур.

В. И. Ленинниң адынче болгаш ажыл-херээнче халдаашкыннарга хамаарыштыр коммунистерниң болгаш чурттуң ажылчы чонунуң дүвүрээшкинин съезд деңге үлежип тур. Ленинчи өөредигниң ат-алдарын баксырадырынга ажыглап турар кол чүүл болза, социалистиг хөгжүлдениң баксырадып турган таарымча чок чүүлдер болур, ол дээш В. И. Ленин харысалга хүлээвес ужурлуг. Россияның коммунистериниң ындыг янзылыг буруудадыышкынга удур чедимчелиг харыызы — ленинчи кол чагыг — бодунуң ажыл-чорудулгазын чоннуң чаагай чоруун бедидеринге баарн болдурган Советтер республиказын быжыглаар талазы-биле ажыл-чорудулганы экижидери болур.

Бистиң бүгү күзел-чүткүлүвүстү боттандырарынга биске деткимче көргүзеринче бо берге үеде республиканың ажылчын аңгызын, тараачыннарын, интеллигенциязын кыйгырып тур бис. Ындыг деткимче амгы үеде биске шиитпирлиг ужур-дузалыг болур. Ындыг деткимче чокка РСФСР-ниң Компартиязы туруп болдунмас.

Россияның профэвилелдери болгаш комсомолу, ажылчыннары болгаш тараачыннары-биле кады ажылдажырынга идегеп турар бис.

ССРЭ Конституциязынга дүүштүр ажылдап турар болгаш ниитилелдиң социалистиг чаартылгазы дээш туржуп турар бүгү партиялар болгаш шимчээшкиннер-биле чугаа кылырынга белен бис.

Эргим эштер!

Идепкейлиг хөделирин үе бистен негеп келген! Россияның салым-чолу, эде тургустунуушкуннуң салым-чолу ажылчы чоннарның холунда. Эртем болгаш келир үе дээш, [illegible] база чаңгыс эптиг [illegible] салгалдарның [illegible] бистер харыылаар ужурлуг бис. Бо бүгүнү угаап [illegible] болгаш [illegible] Россияны катап тургузарының, Совет Социалистиг Республикаларының Эвилелин быжыглаарының талазы-биле сырый каттыжаалыңар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң программныг медеглелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң талазы-биле

РСФСР-НИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИНИҢ

РЕЗОЛЮЦИЯЗЫ

1. Партияның XXVIII съездизиниң программныг медеглелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң чүүлдерин РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи ниитизи-биле деткип турар.

2. СЭКП-ниң программныг медеглелиниң болгаш Уставының төлевилелдериниң талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң киржикчилериниң шүгүмчүлелдиг саналдарын болгаш сүмелерин партияның XXVIII съездизиниң белеткел комиссиязынга чедирерин редакция комиссиязынга съезд дагзып база СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң программныг медеглелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелдерин төп партийжи парлалгага съезд ажыттынарынга чедир незеля хуусаадан озалдатпайн парлаары чугула деп санап тур.

Россия Федерациязының массалыг информация чепсектеринге РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң хамаарылгазының дугайында

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИНИҢ

РЕЗОЛЮЦИЯЗЫ

Политиктиг партия болуунда массалыг информация [illegible] турда ажыктыг ажылдап шыдаваан. Хөй партиялыг тургустунуп, [illegible] болгаш саналдар тускайланы [illegible] политиктиг [illegible] улам [illegible] тура бо чүүл улам онза [illegible].

Россияның массалыг информация чепсектеринге хамаарыштыр бодунуң принципчиг [illegible] тодаргайлаары эргежок чугула деп съезд санап тур.

[illegible] телевидениени болгаш радиону [illegible] информация [illegible] РСФСР-ниң улус депутаттарының [illegible] Россияның [illegible] саналдарын съезд деткип тур.

Съезд:

— «Советская Россия» солунну [illegible] РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң кылдыр бадылаашкынны СЭКП ТК-дан дилеп тур;

— РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының чаа парлалга органнары — солунну болгаш ниитилел-политиктиг журналды, солуннар, журналдар, политиктиг болгаш чечен чогаал литературазын үндүрер талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының парлалга черин тургузары эргежок чугула деп санап тур.

«ШЫННЫҢ» АЖЫК ЧАГАА ХҮНҮ Кара-Хөл

Кара-Хөл бөгүн

Кара-Хөл республиканың эң ырак булуңнарының бирээзинге санаттырып турар. Чөөн болгаш соңгу талаларындан Даг-Алтай биле Хакас автономнуг областар-биле кызыгаарлашкан бо делгем девискээрде, совхозта, суурда, 2000 ажыг кижи ажылдап, чурттап турар. Тус черде улус ажыл-агыйының кол угланыышкыны—мал ажылы. «Кара-Хөл» совхозтуң экономиктиг күчү-шыдалының үнер дөзү база мал ажылы. Бо чылын төрүттүнген мал төлүн санаваска, совхозтуң малчын кодааннарында 7630 хой, 3000 сарлык, 414 чылгы мал, 7000 ажыг өшкү бар. Малды өстүрүп, эът болгаш дүктү бүдүрүп, ону күрүнеге саткаш, совхоз орулганы кирип ап турар.

Тус черниң агаар-бойдузунуң байдалы кончуг кадыг. Кыжын кызын хар чаар, соок. Ындыг-даа болза, мал азырап өстүрериңге Кара-Хөл кончуг таарымчалыг оран. Эң ылаңгыя сарлык, өшкү, хойну мында өстүрүп турар. Мал одарладырынга таарымчалыг одарлар бар. Кончуг ниигде безин эриеес меңгилерниң баарында делгем одарларга отсяген чайын чиңгир ногаан кылдыр хөлбеңейндир үнүп кээр. Оъттуг, суглуг одарларга мал-маган чайын чаазын чара семирип алыр.

Өгбелерниң чуртун ээлеп, тус черниң дошкун-шириин агаар-бойдузунуң бергелеринге торулбайн, иштинниң малын малдап, өстүрүп чоруур малчыннар Кара-Хөлде хөй. Оларга Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Маадыр-оол Иргит, Дажы Хертек, Сергей Хуулгаан, Калин-оол Хертек, сарлыкчы Долгар-оол Хертек, өшкү кадарчылары Александр Күжүгет, Дертен-оол Дамдын-Доржу болгаш күш-ажылдың өске-даа мурнакчыларын хамаарыштырып болур.

Алаш биле Дапсы хемнерниң каттышкан белдиринде Дапсы-Аксы суур хөгжүп өзүп келген. Дөртен чыл бурунгаар мында бажың хамаанчок, өөген безин чок турган чер. Ортумак школа, участок эмнелгези, харылзаа салбыры дээш кижилерниң амыдыралчурттаарынга, ажыл-агый удуртурунга чугула албан черлери болгаш бүдүрүлгелер суурда бар. Хүн эрткен тудум-на, Дапсы-Аксы суур улам сайзырап, чаагайжызы туттунуп, өзүп олурар. Турар черинге суур сыңмастаан. Оон-биле чергелештир шинтпирлээри эргежок чугула апарган айтырыглар тургустунуп келген. Ол дээрге аэропортту өске черже көжүрери, чурттаалга бажыңнарының тудуун дүргедедири дээш оон-даа өске.

Совгү үеге чедир тус черниң чурттакчылары социал айтырыгларны ковалдында боттарының күжү-биле шиитпирлеп келген. «Кара-Хөл» совхозка дузалап турза-даа, ол дуза үндезин чаартылгалыг кылыышкынга дөгүм болуп шыдавайн келген. Кара-Хөлдүң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң дүргедеделинге чугула черни автомобиль оруу, күштүг электри тогу дамчыдар шугум, телефон харылзаазы эвээш ужурлуг.

Чедер чылдар үезинде Кара-Хөлге келгеш даргалап чораан, амгы үеде Шагаан-Арыг тыныкка чурттап чораан Б. С. Кашкар-оол чонну эвилеңнеп, болду үзүртүп, шапкын болгаш терең Алаш хемин кежир көвүрүглерни туттурган. Кара-Хөлче баар машина оруун ээзэп. Көвүрүглерни туттурганы кадыр-берт черлерни оюп, машина оруун экижидер арганы берген. Алашты кежир тудкан көвүрүглер чүгле өске черлер-биле аргыжылганы тургускан эвес, а Кара-Хөл иштинде, Алаш унуунда малчын кыштагларже оруктарны үндүрер арганы берген. Чогаадыкчы сагыш-сеткилдиг, ажыл-иштиг кижиниң туттуруп кааш көвүрүглерин чон «Кошкар-оол көвүрүглери» деп адап алган.

Кара-Хөлче машина оруу ижеттинген, аргыжып-даа турар болза, ону экижидир тударын негеттинип турар. Чонунуң ижеп кааны орукта кадыр-берт ийлер-биле эрткен озал-ондак болу бээр хире черлер бар. Оон ынай, орук дагдап, Алаш хемниң иштиби-биле эрткен болгаш, дески эвес. Ынчангаш машина-биле чорук чорууру берге. Орук Кара-Хөлдүң экономиктиг болгаш социал айтырыгларын шиитпирлээринге кол черни ээлеп турар боорга, автомобиль оруун тударының дугайында айтырыгны чон көдүрүп келген.

Эң кадыр-берт черлерде орукту дескилээринге, хаядашты чайладырынга «Тыва даг-дүгү» комбинат улуг дузаны чедирген. Комбинаттың ажылчыннарын машина-техниказы-биле кады ол ажылга киириштиреринге комбинаттың чингине директору, СССР-ниң Дээди Совединиң депутады Ю. Т. Комаров идиг берген. Хаяларны чаза теспип, күчүлүг бульдозер трактор-биле үстүрүп тургаш, эң кадыр-берт черлерде орукту элээн алгыткан, дескилээн. Ындыг-даа болза, Кара-Хөлче орук колдуунда онгул-чиңгил, кызыы, аргышкан кижилерге халалыг бооп арттышаан.

Кара-Хөлдү Тываның ырак булуңнарының бирээзи деп адап турар бис. Бир эвес мынаар эки орукту тудуптар болза, республиканың төп районнарының бирээзи Барыын-Хемчиктиң төвү Кызыл-Мажалык суурдан 60-70 километр черле чыдар суур ындыг-ла ырак эвес булуңнарының бирээзи апаар.

Кара-Хөлче амгы үеде чүък машиналары безин улуг бергедээшкиннер-биле чоруп турар. А автобус-биле пассажирлер аргыштырар дугайында чугаа безин чок. Маршруттуг автобуска олуруптааш, өскен-төрээн чери Кара-Хөлче хаптары ол черниң чурттакчыларының хүзели бооп артпышаан. Пассажир аргыштырылганың чүгле самолёт-биле боттандырып турар. Агаар бактырай бергенде дээш, өске-даа чылдагааннар-биле самолеттар-биле пассажирлер аргыштырырында үзүктелиишкиннер хөй. Кара-Хөлче ужар ээзи кижилерге билеттерин салып, самолеттарның ужуралын сагывайн баары дээш тус черниң чурттакчы чонунуң [illegible] авиабүдүрүлгениң ажылынга чемелелиишкиннер эвээш эвес. Дапсы-Аксы суур өзүп сайзыраш, аэропорттуң девискээринче чыгалыр чоокшулап келген. Самолёт хонарынга база ужуп үнеринге, аэропорт чоогунда чурттап турар өг-бүлелерге таарымча чок чорук тургустунган. Сөөлгү үеде аэропорту суурдан ырадыр көжүрериниң дугайында айтырыг чидии-биле тургустунуп келген.

Социал айтырыгларны чедимишкинниг шиитпирлээриниң чугула байдалдарының бирээзи — суурларны, хоорайларны дээш өске-даа чурттаалга черлерни электрижиткени болур. Кара-Хөл электрижиттинген суур. Ийи шимчедикчи суурга электри тогун берип турар. Чүгле доктаамал эвес, а караңгы өйле. Оон ынай оларның күчүзү база эвээш. Электри тогу доктаамал эвес чүве болганда, Дапсы-Аксы суурнуң чурттакчылары хүндүс телевизор көөр, [illegible] машиналарбиле хөл чуп алыр, соодукчу ажыглаар арга чок бооп турар. Доктаамал электри энергиязы чогундан тус черниң чурттакчыларының ачы-дуза чедириилгезиниң чамдык хевирлериниң албайн турарындан аңгыда, совхозтуң экономиктиг хөгжүлдезинге улуг доктарлыг боор келген. Бир эвес Кара-Хөлдү республиканың энергия четкизинге кошкан болза, ажыл-агыйга кончуг ажыктыг болур ийик. Бети дээрге малчын кодааннарны чырыдып болгай. Кара-Хөлче электроэнергия шугумун шөйүп чорудар дугайында чугааны чон доктаамал көдүрүп келген.

Бо айтырыглар-биле чергелештир харылзаа, суггарылга системаларын тудуп, мал чемин белеткээрин көвүдедири, амыдырал хандырылгазы дээш өске-даа айтырыгларны көдүрүп турар. «Шынның» Ажык чагаа хүнүнге чыылган чон ол айтырыгларны база катап чидии-биле көдүрүп, тодаргай хемчеглерни ап чорударын үстүнде азы үнген удуртукчулардан негээннер.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозтуң удуртулгазының, ажыл-ишчилериниң эгелээшкини-биле тус черниң моон соңгаарты социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Ажык чагаа хүнүн «Шын» солунуң редакциязы ол ажыл-агыйның бодунга барып организастаан. Кара-Хөлдүң чурттакчы чонунуң көдүрүп турар айтырыгларын шиитпирлээринге хамаарылгалыг организацияларның республика чергелиг удуртукчулары Ажык чагаа хүнүнге киржири-биле чалаан. Ажык чагаа хүнүнге Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин, автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының начальниги В. К. Трофимов, Тыва электри четкилериниң директору Ю. И. Сурков, республиканың радио, телевидение төвүнүң начальниги В. В. Соколов, мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле төлевилел-тудуг-ажыглаал каттыжыышкынының начальниги Н. А. Жоголь, улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң даргазы Н. Ч. Ооржак олар киришкен. Тываның авиабүдүрүлгезиниң удуртукчузу А. В. Марцеха чон-биле ужуражылгаже кээп шыдавайн барган.

Ажык чагаа хүнүн «Шын» солуннуң редакторы В. Ф. Чадамба башкарып эрттирген.

Айтырыглар болгаш харыылар

В. Ф. Чадамба, «Шын» солуннуң редакторы.

— Кара-Хөлдүң чонунуң, «Кара-Хөл» совхозтуң удуртукчуларының дилээ-биле тус черниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң тургузуп келгени, соңгаарлатпайн, дарый шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларының дугайында «Шынның» Ажык чагаа хүнүн эрттирер дээш келгенивис бо. Силерниң айтырыгларыңарга Ажык чагаа хүнүнче чалаттырган удуртукчу эштер харыылап бээр. Тываның авиабүдүрүлгезиниң удуртукчузу Анатолий Васильевич Марцеха кээп шыдавайн барган.

Чалаттырып келген даргалардан аңгыда, силерниң көдүрүп келген айтырыгларыңарны солунга чырыдарынга доот хамаарылгалыг «Шын» солуннуң ажылдакчылары мээн-биле кады мында келген.

Кара-Хөлдүң ажыл-ишчилериниң дүвүреди турар айтырыгларын шиитпирлээринге бөгүн эрттирип турарывыс «Шынның» Ажык чагаа хүнү база дузалыг боор деп идегээр-дир мен.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Валентин Андреевич Парунинге сөстү бээр-дир мен.

В. А. Парунин:

— Силерниң дилеглеринерни, көдүрүп турар айтырыгларыңарны билир бис. Оон мурнунда ынаар улуг-ла ханылаваайн турганывыс чадавас. Ынчалза-даа ол айтырыглар үргүлчү бистиң кичээнгейивисте турган. Силерниң чурттап турар чериңерниң оруктарын машиналыг эрткеш, мында, кончуг чараш агаар-бойдустуг, кадыг-берге черде ажылдап, чурттап турар кижилерге ол айтырыгларны шиитпирлээри кайы хире чугула ужур-дузалыг деп чүвени билдим. Айтырыглар бисте-даа, силерге-даа колдуунда билдиңгир чүве болганда, бөгүн чугаа оларны канчаар шиитпирлеп, боттандырып болурунуң дугайында бодалдар солчуушкуну боор ужурлуг боор. Мында келген удуртукчу эштерге салыр бодап турар айтырыгларыңар бар болза база салыңар. Олар шупту-зу харыылап бээр ужурлуг. Харыыларның кайы хире долу, чогумчалыг боор болуру кеэргү бээр боор.

В. К. Трофимов:

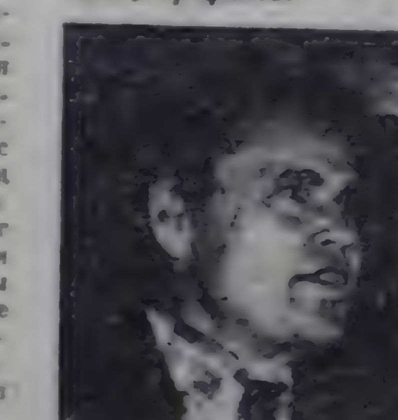

— Кара-Хөлче кээр оруктуң чүгле 26 километри чүгээр болду. Эң ылаңгыя Алаштың унун өрү, кыйыг черлерде орук дыка багай-дыр. Орук дээрге дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээринге улуг ужур-дузалыг болгай. Ынчангаш орук тудуунуң дугайында чугааны моон соңгаар ол хевээр арттырып болбас. Шимчедир болза эки-дыр. Бир эвес Кара-Хөлче эки орукту тудар деп бодаар болза, 30 миллион рубль херек-тир. Орук тудуу хамаанчок, оон амгы байдалын экижидеринге эвээш эвес акша-хөреңги херек. Асфальтылап каан орукту тудар деп чугаалавас мен. А бээр келген оруктуң эң берге черлерин кылыры чайлаш чок-тур. Эң берге, кадыр-берт черлерде орукту экижидеринге бо чылын 40 муң рубльди үндүрер бис.

Совхоз-биле кээрэ чарып алыры чугула-дыр. Анаа кайызын таланың хүлээлгезин, кылыр ажылдарын тодаралып каар. Бүдүрген ажылывыс дээш чонну мурнунга сөс тудар апаар бис. Ажылдың канчаар-даа чорту турарын кадаар Совет контролдуң ээр[illegible] дуг. Орук тударынга үндүрген акша-хөреңгини канчаар чарыгдап турарындан боо тывыңар. Орукту экижидер ажыл дээш дөмниг ажылдаар апаар-дыр бис.

А. Ч. Хертек, «Кара-Хөл» совхозта партком секретары:

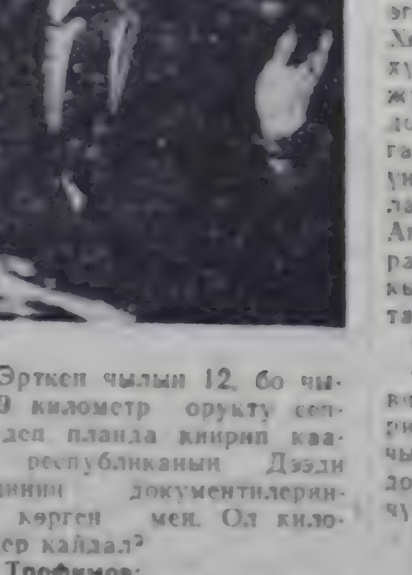

— Эрткен чылын 12, бо чылын 9 километр орукту септээр деп планда киирип кааның республиканың Дээди Совединиң документилеринден көрген мен. Ол километрлер кайдал?

В. К. Трофимов:

— 1990 чылда ажыл планы ам-даа чигези-биле тодаргайлаттынмаан болгай.

А. Ч. Хертек:

— Ол 9 километр кайдал? Кара-Хөлче орукту орук чери септеп кааның чүге көрбес мен?

В. К. Трофимов:

— Мен ол дугайында билбес мен. Дээди Советте ыйнаан.

Залдан айтырыг:

— Орук чазай кылырынга совхозту киириштирер деп турар-дыр силер. Совхозта орук тудар техника чок болгай. Ону кайын алырыл?

В. К. Трофимов:

— Берге, улуг хемчээлдиг ажылга совхоз күш четпезин билдиңгир. Ак-Довуракта орук септелге-тудуг эргелели бульдозер, экскаватор, машинаны анаа тургузар апаар. Ак-Довуракта орук эргелелиниң баазазынга Хөндергей — Кара-Хөл аразында орук кылыр участокту тургузары эргежок чугула-дыр. Ол талазы-биле ажылды соңгаарлатпайн дораан кылып эгелээр херек.

Залдан айтырыг:

— 40 муң рубль. Ол хөй бе азы эвээш бе?

В. К. Трофимов:

— Дыка эвээш. 5-6 километр орук септээринге ол хире акша чарыгдаттынар боор чүве. Кара-Хөлче орукту тударын келир беш чылдың планынга киирер.

Дараазында Ю. И. Сурков:

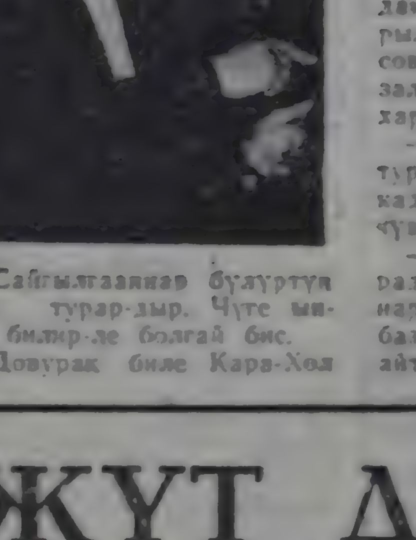

— Сайгылгааннар бүдүртүн чырып турар-дыр. Чүте ындыын билир-ле болгай бис.

Ак-Довурак биле Кара-Хөл аразынга электри шугумун шөйүп келир [illegible] электри шугумун [illegible] тургузар. [illegible] Хөндергей биле Кара-Хөл аразынга электри шугумун шөөр. Электри шугумун тударын 1994 чылда чедир шиитпирлеп деп планнап турар бис. Бир эвес шугуму чүве тургузар [illegible] болур болза 3 миллион дээрге база элээн хөй акша-дыр. Ону шиңгээдип алыры белен эвес боору чугаажок. Электри шугумун шөөрде узун 16 метр 560 демир чагы херек-тир.

Орукту тудуп алы экижидип каар болза, электри шугумун тударынга база эвгүм боор. 16 метрниң чагыларын Кара-Хөлдүң амгы оруу-биле канчап сөөртүр бис.

Келир чылын силерге чаа 2 электростанцияны салып бээр бис. Бир эвес эки боор болза, немей салып берип база болур.

Айтырыг:

— Ол чүү ындыг станция боор, өртек-үнези чүү чүве ирги?

Ю. И. Сурков:

— Шенелде ажылдары амдаа чорүп турар электростанция-дыр. Келир чылын оларны хөй-биле бүдүрүп үндүрүп эгелээрин планнап турар. Хемге хүртү тургускаш, ол хүртүнү генератор-биле кожуп каар, сугнуң агымынга долгангаш, генераторну долгаар, оон электри энергиязы үнер. Бөдүүнү-биле тайылбырлаарга мындыг станция. Агаар-бойдуска мырыңай хоразы чок. Алаш ышкаш шапкын хемге сүг болза дыка таарыжыр деп бодаар мен.

Айтырыг:

— Электри шугумунуң төлевилел смета документилерин ажылдап кылырын бо чылдың июль бирге чедир доозар деп аазаан болгай. Ам чүге соңгаарладып кааныл?

Ю. И. Сурков:

— Мен болзумза хуумда ындыг сөс бербээн мен. Бир эвес өске даргалар аазап турган болза.

Айтырыг:

— Чүге албан демир чагылар херек чүвел? Ыяш чагылар кадап, дүргелетсе кандыгыл? Совхоз дузалажып болгай.

Ю. И. Сурков:

— 30—31 муң киловольт күжениишкинниг энергия херек. Ол хире күштүг электроэнергияны ыяш чагыларга шөйүп шыдавас бис. Кара-Хөлге кээрде, электроэнергияның күжү 10 муң киловольт боор кээр.

Келир беш чылда Кара-Хөлге электри энергиязын эккээр бис.

В. С. Соколов:

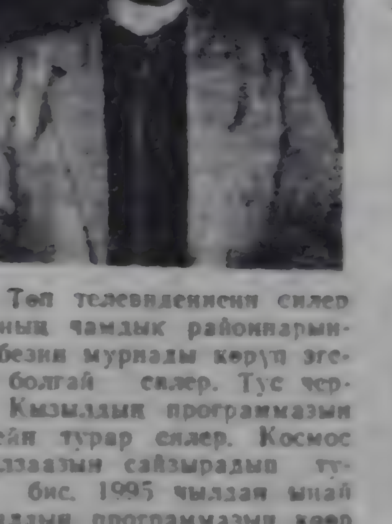

— Төп телевидениени силер Тываның чамдык районнарындан безин мурнады көрүп эгелээн болгай силер. Тус черниң, Кызылдың программазын көрбейн турар силер. Космос харылзаазын сайзырадып турар бис. 1995 чылдан ынай Кызылдың программазын көөр апаар чадавас силер.

Ак-Довурак биле Кара-Хөл аразынга радио шугумун шөйүп болур. Ынчан радио дамчыдылгазы, телефон харылзаазы экижиир. Бир эвес совхоз харылзаачыларга дузалаар болза, 2-3 чыл болгаш харылзаа шугумун эккээр бис.

— Электри шугумун шөйүп тургаш, харылзаа шугумун кады шөйүп эккелзе кандыг чүвел?

— Электри шугуму, шөөрн радио шугуму шөөрүнден нарын ажыл-дыр. Хүүсаазы база узун. Өөренип көөр апаар айтырыг-дыр.

Айтырыг:

— Республиканың харылзаа эргелелиниң даргазы эш Чоп[illegible]. техника садып алыр дээш шериг черлери-биле чугаалажып турар бис деп чугаалаан кижи болгай. Ол талазы-биле чүү болуп турар чүве ирги?

В. А. Парунин:

— Эге [illegible]станцияларны ийик. 5 чыл хире ажылдаан, [illegible] Бирээзиниң-не 500 муң рубль хире.

Айтырыг:

— Суур иштинге автоматтыкай телефон станциязының дугайында айтырыг канчаар шиитпирлеттинип турарыл?

В. С. Соколов:

— Төлевилели белен. 50 номерлиг. Документилерни чагыдып алырының дугайында белеткенип тур бис.

Н. А. Жоголь:

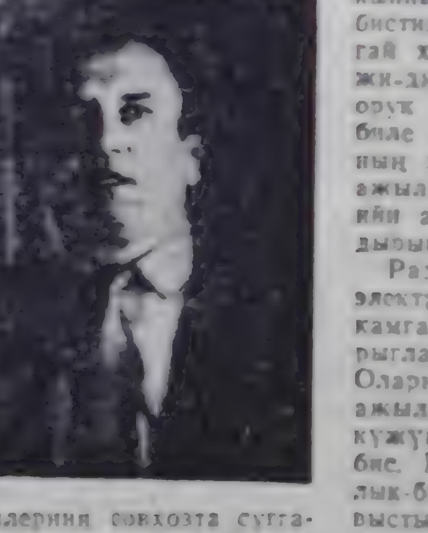

— Силерниң совхозта суггарылга системазы чок. Суклак деп черде арат бугаларының системазы бар-дыр. Оларны дээштии-биле ажыглаар херек. Бир эвес Алаштан суг бугалап үндүрүп, черни ажып суггарар болзувусса, черниң бергезин [illegible] алыр бис. Чаагайжыдылгазын суггарып септээр, малатыны тывар дугайында ол айтырыгны күштүг электроэнергия кээрге, өөренип көөр апаар. Ол чокта насостарны чүнүң-биле ажылдадырыл? Сүг соодуарынга шимчедикчиниң ажыглап болур-ла. Ынчалза-даа оларны тоймаглап каап тар-дыр. Ынчангаш кудуктар кандыг-даа ажыглал чок кадыр. Оларларны, сиген шөлдерни суггаттыг кылырынга кончуг оваарымчалыг болбас болза хоржок. Күштүг электроэнергия Кара-Хөлге келбээн шаанда, бо айтырыгны чүге тургузуп болбас.

— Суурда 3 кудук бар. Бирээзин электри шугумунга кожулаар [illegible] Арткан ийизин [illegible] тударыл?

Н. А. Жоголь:

— Ол ажылды совхоз эгелээр ужурлуг. Чагыларны тургузуп кээр болза, кудуктарны электри энергиязынга кожуп каар бис.

В. А. Парунин:

— Ийи ай бурунгаар авиабүдүрүлгениң ажылдакчылары-биле кайы ужуп кээп чораан мен. Самолёт хонар шелдү ам орук чыдар черже көжүрер апаар-дыр. Орукту өске черже ылээр.

Н. К. Ооржак, Дапсы-Аксы кожуун Совединиң күүскомунуң даргазы:

— Алдыы-Шөл болза кандыгыл?

Чыылганнар:

— Мал оъттаар шөлүвүс...

В. А. Парунин:

— Марцеха кээп шыдавайн барган-дыр. Соонда база манаа кады кээп, бо айтырыгны сүмележип болган-дыр бис.

А. Ч. Хертек:

— Чаа аэропортту тудуп ээлээриниң дугуурааны безин [illegible] каан бис. Марцеха бо айтырыгны канчаар шиитпирлээр кижил? Төлевилелчилер чоруурлар мен [illegible] — амга чедир чок-тур.

В. А. Парунин:

— Бо талазы-биле кандыгбир түңнел келир чылын турар кылдыр канчап-даа тургузуп, ажылдап көрээлиңер.

Н. Ч. Ооржак, улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң даргазы:

— Кара-Хөлдүң чонунуң амыдыралынга бир кол чүве—орук болгай. Ак-Довурак, Кызыл-Мажалык, район төвү Тээли-биле харылзажыры кады хире берге ийик. Автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының даргазы эш Трофимов бистиң айтырыывыска тодаргай харыы бербейн турар кижи-дир бо. Ак-Довуракта орук септелге-тудуг эргелели-биле кады кылыр ажылдарның хемчээлин, каяа, кандыг ажылдарны кылырын көргеш, ийи ай болгаш чонга дыңнадырын саналдап тур мен.

Радио, телефон харылзаазы, электри энергиязы, бойдус камгалалы дээш хөй-ле айтырыгларны көдүрүп тур бис. Оларның аразында чамдык ажылдарны боттарывыстың күжүвүс-биле кылыр ужурлуг бис. Бойдусту, аң-меңни, балык-байлакны чүгле боттарывыстың күжүвүс-биле камгалап шыдавас деп бис.

А. Ч. Хертек, «Кара-Хөл» совхозта партком секретары:

— Республика чергелиг удуртукчулар Кара-Хөлге кээп, тус черниң айтырыгларын шиитпирлээринге киржип турары дээш оларга четтиргенивисти силерниң мурнуңардан илередип каайн. Оон мурнунда база хөй-ле даргалар кээп, вазаашкыннарны кылып турган болдур ийин. Ынчалза-даа бистиң көдүрүп турар айтырыгларывыс таптыг шиитпирлеттинмейн келген. Оларны дүрген шиитпирлээри күзенчиг-дир. Харылзааның дериг-херекселин алыр дээш анаа херек документилерни эш Соколов-биле 2 чыл иштинде тургузуп келген болгай бис. Республиканың харылзаа эргелелинге чылда он ажыг катап кирип турдум. Ам оорук айтырыы-дыр. Бир эвес ону дүрген тутпас болза, мен бодум назынымда Кара-Хөлче автобус аргыжылгазын көөр бес боор мен. Удуртукчулар солуу бээр, а чон артып каар болгай. Дүрген шиитпирлээр херек. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың биске көргүскен дузазы дээш өөрүп турар бис. Кыска үе иштинде Кара-Хөлче оруктуң эң берге черлерин чүгээртедир дескилеп берди. Ажылды ынчаар шалыпкын кылыр болза эки.

В. Ф. Чадамба:

— Маңаа болган чугааны «Шын» солунга парлаар бис. Удуртукчу эштериң силерге берген аксы-сөзү херек кырында-боттанган турзун дээш Кара-Хөлдүң чонунуң көдүрүп турар айтырыгларын кичээнгейге алыр, доктаамал хайгаараар бис. Чон-биле чугааның уламчызы ажыл-херек болур ужурлуг. Ол дугайында база чырыдар апаар.

Чугаа үндезинниг болзун дизе...

Кара-Хөлче орукту тудуп, тус черни электрижидип, телефончудуптар болза, чоннуң социал амыдырал байдалы бедиир, ажыл-агый шапкын хөгжүлдени алыры чугаажок. Мал ажыл-агыйындан аңгыда, маңаа бүдүрүглениң өске-даа хевирлерин организастап болур. Эң ылаңгыя, туризмни, аңнып туризмни организастаарынга таарымчалыг чер. Кара-Хөлдүң бүткен байдалы хаглыг оран болгаш, туризмни хөгжүдүп тура, бойдусту, аң-меңни, балык-байлакны бүзүрелдиг-биле камгалап болур. Шак ындыг янзылыг күзээшкиннер келир үениң ажыл-херээ-ле ыйнаан. А бөгүн чүнү кылза экил?

Тываның ылап-ла эң ырак булуңнарының бирээзи Күнгүр-түг суурнуң хөгжүлдезин дүргедедириниң дугайында № 302 доктаалды республиканың Министрлер Чөвүлели 1985 чылдың октябрь 11-де хүлээп алган. Ол доктаал ёзугаар Күнгүр-түг суурну телефончудар, кудуктарны казар, Эрзин—Күнгүр-түг аразында орукта берге черлерни дескилээр дээш, өске-даа хемчеглерни ап чорударын көрген. Министерстволарга болгаш ведомстволарга даалгаларны берген. Ол доктаалдың чамдык негелделери амга чедир күүсеттинмээн-даа болза, чонну көдүрүп турган айтырыгларын өөренип көөр, хемчеглерни ап чорударынга идиглиг болган.

Кара-Хөл дээрге, Күнгүртүгга деңнээрге, ындыг-ла ырак эвес, орук-чирии-даа чүгээр чер-дир. Бир эвес Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели үстүнде айыткан доктаал ышкаш доктаалды Кара-Хөлге хамаарыштыр хүлээп алыр болза, чугаа ажыл-херекче шилчип болурунга үндезин тыптын кээр чадавас.

(Арынны «Шынның» корреспондентилери Шаңгыр-оол СУВАН, Александр ХЕРТЕК, Оңдар ОХЕМЧИК белеткээн).

КЕЛИР ЧЫЛГЫ ДҮЖҮТ ДЭЭШ

Тараа культураларадан доктаамал бедик дүжүттү алырының бир магадылалы болза, черни негелде ёзугаар ынк белеткеп алыры. Ындыг хемчеглерниң бирээзи — черни чаъын аңдарары, болбаазырадыры. Бистиң дүржүлгавыстан алырга, кайы-ла ажыл-агыйлар чайгы черни ой-шааңда ышкаарлыг белеткээр-дир, багай эвес дүжүттү чылдын-на, оон иштинде кежээшкиннигдаа чылдарда өстүрүп алыр аргалыг.

Чайын аңдарган шөлдерге чемиштиг чүүлдер чыгып, хепрүүге ол-шимк ыраарып эң кол чүве чүл дээрге бок чөөннер: ковал а х ч ы л а р болгаш ааныг тарааныңчылары чок болур. Республиканың чамдык ажыл-агыйлары эң ылаңгыя «Тиилелге», «Революцияның чалбыышы», «Россия», «Кызыл тараачын», «Саян», «Енисей», СЭКП-ниң XXV съездизиниң аттыг, «УТКА 25 чылы» совхозтар база «Сосновское» дүржүлге-бүдүрүлгеге ажыл-агый кезиинде ортаа үезинге чедир черни аңдарып доосказ, бүдүн чай дургузунда ону ажаап хайгаарап кээп.

Шак ындыг дүржүлге барлаа болза, СЭКП-ниң XXII съездизиниң аттыг, «Хөндергей», «Коммунизмниң херели», «Х Улуг хурал», «Совет Тыва», С. Тока аттыг база Эрзин, Тес-Хем, Бай-Тайга райоңнарының ажыл-агыйлары чайгы черни ораайтады аңдаргаш, ону эки болбаазыратпас, болгаш эвээш дүжүттү ап келген. Оон соңгур түңнел-даа үндүрбестер-дир.

Бо чылдың июнь [illegible] дээ-биле алырга, республика 37,6 муң гектар черни чайын аңдарган, планның 134 муң гектар хире, ынчангаш планны 27 хуу күүсеткен бис. Амгы байдал-биле алырга, Бай-Хемчик ажыл-агыйлары чайгы чер аңдарылганың планын 100 хуу чедирген. Ол ышкаш Таңды, Каа-Хем районнарының планының чартык кезиин күүседип алган. Дыка хөй ажыл-агыйлар бөже кичээнгей салбайн турар. Ам часкы тарылга барык доозулган, ынчангаш анаа турган хамык техниканы чер аңдарылгазынче, болбаазырадырынче киирер херек. Ол талазы-биле ажыл-агыйлардан, шынап-ла, чер аңдарар, илирээр болгаш культивация кылыр күштүг тракторлар бар, ынчангаш оларны ол ажылче дораан эвилелдээр херек.

«Х Улуг хурал», «Барлык», «Дөн-Терезин», «Хемчик», «Тээли», «Бай-Тал», «Октябрь 30 чылы» база Карл Маркс аттыг совхозтар чай ортузу чедерге черни аңдаргаш, оон анаа чүну-даа кылбас, харын бок-чашпан үнер. Бо чылын олар база-ла ындыг байдалга таваржырының кырында келген. Черни анаа-ла аңдарып кааргa, чай дургузунда ол харын үрелир, ынчангаш чамдыктар план күүсеткен аттыг болуп, ындыг черлерни аңдаргаш, оон соонда кааптар болгулаар-дыр.

Бо бүгү ажылдарны кылыр хүүсаалыг, ону орайтадыр азы эрте эгелээр болза, канчапдаа таарышпас. Амгы үеде чайгы чер аңдарылгазының саазап турарының чылдагааны болза, тракторлар анаа тургулаар-дыр. Организастыг болгаш техниктиг айтырыгларны шиитпирлевеске ындыг.

Амгы үеде дыка хөй ажыл-агыйларның дилиндектерде тараан таразы элээн үнүп келген. Ынчангаш оларның кожазында чайгы аңдарар ужурлуг черлерни дораан аңдаар, болбаазырадыр, бок үнүштерден арыглаар херек. Агрономнар ол ажылдың шынарын доктаамал хынавас болза хоржок. Оон аңгыда, чайгы ажылга улустуң аразынга чарышты организаставас болза, ол анаа ала-чайгаарлашкынче кирер. Чамдыкта көөрге, чайгы чер аңдарылгазынче специалистер сагыш салбас, эң ылаңгыя үрелген техниканы септээр, эдеринге дузалашпас болгулаар. Ону ийиги чергениң айтырыы деп черле санап болбас.

Чайын хову-шөлдерже минералдыг база органиктиг семиштиг чиилгелерин сөөртүрүнге, чажарынга дыка таарымчалыг. Бо ажылга республиканың агрохимия албанының тургусканы чурук ёзугаар чорудар апаар. Ажыл-агыйларның чемишчидилге отрядтары база районнарның септелге-техниктиг бүдүрүлгелериниң химижидилге отрядтары бар болгай. Амгы үеде ындыг отрядтар чүгле каш санныг совхозтарда Таңдыда, Чөөн-Хемчикте база Кызыл районда ажылдап турар. Чайын аңдарган шөлдер артык дүжүттү келир чылын берзин дээш, оларны бүдүн чай дургузунда илиирттеп, чымчадыр, бок үнүштерни арыглап аштаар, чемиштиг херек. Ол дээш хову ажылдакчылары шуптузу соңгуургалдыг болур ужурлуг.

Агротехниканың бүгү негелделерин эжешпайн ажылдаар болза, чайгы чер аңдарылгазынга база ону болбаазырадырынга даа үндүрген күүн, анаа херекти харын артыкка эгиттинер ужурун билдиңиир.

Михаил ХАЗБУЛАТОВ.
Агроном.

КАА-ХЕМ СУУ—ХОВУЛАРДА

Каа-Хем районнуң Челер-Аксында суггарылга системазының станциязы ажылдап турар. Ында суг үндүр сордурар улуг күчүлүг дериглени тускай мергежилдиг механизатор Виктор Чанчыкович Осуржан башкарып тур. Ону башкарар мергежилди ол Чечен-Ингуш АССР-де Моздок хоорайга өөренип алгаш келген.

— Электри күжү-биле ажылдаадыр станция-ла болгай бо. Бир минутада 300 кубометр сугну үндүр сордурар күчүлүг—деп, Виктор Чанчыкович чугаалады.

«Совет Тыва» совхозтуң Чели-Баш болгаш Чинге-Даг ховуларынче углапкан узун хоолайны чер иштибиле чоруткан. Кадыр черни эрткеш, дөң кырынче аттыккан сугну үндүр аксып чыдар улуг демир хоолай көстүп келди. Улуг хемчээлдиг бетон шорганы дургаар Каа-Хемниң суу дүргектелип, калбак шөлче агып чоруй барган болду.

Каш чыл бурунгаар ындыг күчүлүг суггатты алаан ховунуң ужунда картофельдиг болгаш мал чемнери культураларны тараан. Муң-муң чылдар дургузунда сукчуг чок чыткан шөлдер көдээ ажыл агыйның дептшил-елиг техниктиг дерилгезиниң ачызында суггарттынып чыдар апарганын чугаалажып тур бис.

Бо шөлдерни чеди тракторист суггарып, ээлчег-биле ажылдаар. Картофельдиг, турнепстиг шөлдерже сугну тракторуг-биле чаштынып турар аныяк механизатор Владимир Дандарны мактадылар. Бо тракторист маңаа дөрт чылда дужут өстүрүп ажылдаач. Бедик түңнелдерлиг болган. Валерий Монгуш база күчүлүг техниканы башкаргаш, хемден келген суг-биле черни суггарар. Ооң өске-даа мурнакчы ажылчыннарны демдеглевиле.

Оңдар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТАРДА: Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң шөлүнде суггарылга бугазы; трактористер Владимир Дандар, Валерий Монгуш; ажылдап үнеринге белеткел.

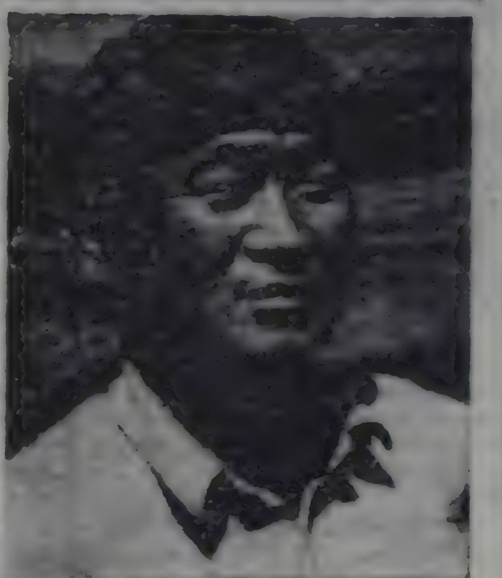

Авторнуң фотолары.

Чаагай чаңчылдарны—кижизидилгеге

ААС ЧОГААЛЫНЫҢ САЛДАРЫ

Ада-өг:белериивистиң, бүгү-ле мурнуку салгалдың кылып бүдүргени материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин аныяк салгал кижизидилгезиниң болгаш өөредилгениң дузазы-биле шингээдип ап турар.

Тыва чонунуң улусчу педагогиказы уругларны угаан-бодалдыг, ажыл-ишчи мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидер дугайында чонунуң байлак эртинези болуп турар. Уруглар дөргүл-төрелиниң, чонунуң аразынга амыдырал-чурттал-гага чаңчыгып, ажыл-ишчи, кижизиг болуп шыдаар дээрзин өөренип чораан. Ынчангаш төрелзек сеткилди, ада-иезинге, улуг кижилерге хүндүлээчел болурун тывалар кол шынарларының бирээзи деп үнелеп, сайзырадып келген. Улуг улустуң сөс-домаан дыңнаарын, чагыг-сүмезин күүседирин мырыңай-ла ыдыктыг деп санап келген.

Өг-бүлениң кежигүннерин, чоок дөргүл-төрелдерин улуг назылыг кижилерни адавас, аразында акый, угбай, даай, күүй, честей, чаавай, ирем, кадам деп чугаалажыр. Улуг улус мурну-биле эртпес, оларның чугаазынга киришпес, үе кирбес, улус мурнунга быктып даянып алгаш турбас — дээн ышкаш чаңчылдарны уруглар бичиизинден тура-ла шингээдип алыр.

Чылда бир катап, шагаа үезинде база үеде көрүшпээн кижилер чолукшуп мендилежир. Ооң чурумун мындыг. Аныяк кижи ээлдээ-биле мөгейип, ийи холун бурунгаар сунгаш, улуг кижиниң холдарының адаанга адыштарын өрү көргүзүп тудар, а улуг кижи адыштарын үстүнден куду дег-зэр. Ол болза аныяк кижиниң талазындан бедик хүндүткелди илереткишкен, улуг кижиге деткимче, дуза чедирип шыдаар мен дээн утказы. Улустуң чаңчылдарын, сагылга-чурумун уруглар «иезиниң сүдү-биле кады» шингээдип ап, боттарының ажыл-ижинге, бүгү чуртталгазынга үлегер кылып, доорту байыдып, быжыдып чораан. Ооң уламындан муң-муң чылдарда бёлдингир моральдыг бөдүүн негелделерге боттарының хамаарылгазын илередип чорааннар.

Чижээ, ажынчак, кылыктыг чаны — «кылык ботту човадыр, даг аътты човадыр» деп чектээр. Адаргак, адыргак, турамык, чон хүндүлевес, кижилерни «улуургаа коннуг, угааны пата», «бодунуң бажында тевени көрбес, өскениң бажында тевененни көрүп каар» деп кочулаар. «Харам, хопгак кижиниң карга сөөк» дээр.

Арагалаашкынга чонуң хамаарылгазы аныяк-өскенниң мөзү-шынар бүдүжүнге, ниити чурум сагылгазынга кижизидикчи салдарлыг. Араганы хүндүткелдиң чеми, кижилерниң аразында харылзажырынга херек деп бодалдаан улус онталдавайн чораан. Бот-боттарынга аалдажырда, кудага, өг-бүлениң ады чонунуң улуг бичии байырлалдарынга араганы хүндүлелдиң демдээ кылдыр сонуургавас чемжит эвес. 25 хар четпээн аныяк улустуң арага ижерин шуут хоруглуг, ада-иези-даа чоңнаарзевес. Чоннуң чаңчылды-даа ындыг. Ону хажыдар болалдан аныяк-өскенге тургуан. Ол арага ишкенде, эзиринде кормалзыр-муң аалдың улуг кижилери көөр, сайгарып чугаалажыр. Арагалаашкыны ... эртип шуугаар, бодунуң чурумун, сөс-домаан хайгаарап албас болза, назы четкен-даа кижилерниң арага ижерин хоруур азы кызыгаарлаар хемчеглерни ап турган.

Арагага таакпыга сундугг назы четпээннерни «дашка утбас арагазыраан, данзаа утбас таакпызыраан» деп кылдырып, чемелээр.

Аныяк салгакчыларның күш-ажылга хандыкшылдыг, кежээ кылдыр өзеринге улустуң амыдыралчы чаңчылдары база улуг салдарлыг. Мал ажылдыг болгаш тыва уруглар мырыңай бичиизинден-не боттарының шаа-биле хайгаарап, угаап, сактып, билип аңкы дег бөдүүн билиглерни шингээдип ап чорааннар. Күш-ажылчы кижизидилгениң кол болгаш эң дээштиг аргазы уругларны хүн бүрүнүң ажыл-ижинге доп-дорт киириштирери болур. Ону «кижи тывызыксаа болза, чүве кылбас болза, өөренмес» деп үлегер домактан көөрүн болур.

Уругларны тараа, сүт төкпес кылдыр чаңчыктырар. Ылангыя ак чемни ыдыктыг деп санаар. Сүт, хойтпак төкпес, билбейн төгүп болза, алгы-кежикче чаар, ыдыкка чыдыгар. Тараа база төкпес, чаңгыс-даа тараа бажын черге калбас дээш хоорзункарны мажактадыр чораан. Бо бүгү чаңчылдарның алыс утказы — күш ажылды, ону кылыр турар кижилерни хүндүлээринче угланган.

Тыва улустуң кайгамчык чараш, хамы уткалыг, эгээртинмес хөй чаңчылдарының чүгле кажы-ла чечерин бөвип көөргө, өөредиглиг. Чаңчылдар-биле сырый холбаалыг улусчу эзулалдар: улуг дою, уругнуң бажының дүгүн кырттырыры, ыыс дилээри, ак сүт, бута-бажы, оваа дагыыры, дээн ышкаш чүүлдерни уттуп болбас. Ону сагып турганын өөренип, шинчилеп, аныяк-өскенге таратыры чугула айтырыгларның бирээзи болуп турар.

Ольга ООРЖАК.
Шуй ортумак школазы тыва дыл башкызы.

Лука Прокопьевич ЗВЕРЕВ

Ук үеде аар аарзымның соонда амыдыралының 67-ги чылында Тыва АССР-ның алдарлыг эмчизи, кадык камгалалының хоочуну, республиканың чергелиг пенсионери Лука Прокопьевич Зверев мөчээн.

Оң болгары амыдыралының 40 ажыг чылын кадык камгалалынга бараалгаткан. 1942 чылда Читага фельдшер школазын доосаан соонда [illegible] 1942 чылдан 1945

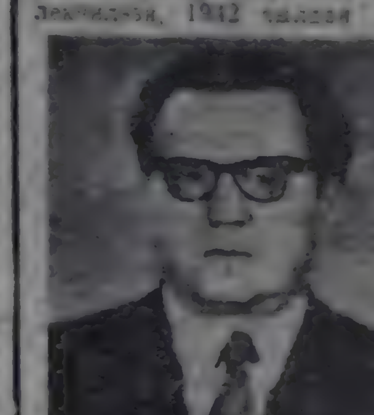

чылга чедир Совет Армияга шериг аалдыш эртээн, [illegible] удур тулчуушкуннарга киржип турган.

1952 чылда Иркутскиниң медицина институдун дооскан соонда Л. П. Зверевти Тываже ажылдадып чоруткан. Каа-Хем районнуң төп эмнелгезинге баштай хирургтап, ооң соонда кол эмчи боп ажылдаан. 1961 чылда ону республика эмнелгезинге хирург, а 1975 чылда республиканың онкология диспансеринге эмчи-проктолог кылдыр шилчиткен, анаа ол сөөлгү үеге чедир ажылдаан.

Дээди чергениң хирургу Л. П. Зверев аарыг кижилерге херек апарган тавар-дыга бүрүзүнде кезээде эмчи дузазын көргүзүп, бодунуң эмчи эш-өөрүнге мергежил айыбиле дуза кадарындан чажам дивес чораан. Эң ак сеткилдиг болгаш сагылга-чурумнуг эмчи чүнүң-даа мурнунда бодунга улуг негелделерни салып, бодунуң хүлээлгезинге шынчызының база кызыгаар чок бердингениниң үлегерин көргүзүп, республиканың чурттакчы чонунуң ортузунга аттарны чаалап ап, бодунуң ёзулуг интернационалист чоруун көргүскен. Ол район Совединиң депутадынга хөй удаа соңгуткан. Ада-чурттуң Улуг дайынының орденниң II чергези-биле, «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле, хөй санныг медальдар, хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан. Л. П. Зверевке «Тыва АССР-ның алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты 1963 чылда тывыскан.

Лука Прокопьевич Зверев—терезиин специалист, ак сеткилдиг болгаш дыңнангыр кижи дугайында чырыткылыг сактышкын экиртир эмиизин аарыг кижилерниң болгаш кады ажылдап келген эш-өөрүнүң сеткил-чүректеринге кажан кезээде артар.

Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак, Х. Н. Цой, В. Г. Вальков, В. Б. Петров, Ч. А. Улумбара, И. В. Сизых, О. Х. Ондар, Ю. П. Бахаев, С. Д. Моломдай, А. С. Тулин, М. А. Эренчинова, А. И. Капуников, В. А. Верещагин, Л. М. Козлова, К. Х. Орус-оол, Б. А. Яковлев, Ю. И. Кузьмин, Е. К. Норбу, Ю. В. Карымов, В. В. Подкорытов, С. А. Поздняков.

АМЫДЫРАЛ-БИЛЕ ХОЛБАП ӨӨРЕДИР

Тыва улустуң чаагай ёзу-чаңчылдарынга аныяк салгалды кижизидер, чаңчыктырар база оларны амыдыралга ажыглаарынга өөредир сорулга салдынып турар болгай. Эге, ортумак, долу эвес ортумак школаның тыва дыл, чогаал программаларынга 1990-91 өөредилге чылдарындан эгелеп бердинген темаларга немелде ажыглап болур материалдарны Тожу районнуң тыва дыл башкылары ажылдап кылдывыс. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, башкы бүрүзү тус черниң ёзу-чаңчылдарын, аас чогаалын чогаадыкчы арга-биле ажыглап, шакта бердинген теманы чурттап турар чери-биле холбаарынче сагыш салыр ужурлуг. Чогаал дээргеле амыдырал. Кандыг-даа чогаал аймааның маадырлары төөгүнүң бир мөзүлеш үезинде чурттап чораан болганда, ында болуушкун тус чер-биле кызыгаарланмас, а ооң болуп турганы, арга-хевирлери тус черниң-биле ылгалып, онзаланып болур.

Тыва улустуң чаагай чаңчылдарының дугайында республика солуннарынга үнген чүүлдерни, Тываның төөгүзүнге хамаарышкан эртем ажылдарынга немей чыгган үнелиг материалдарны класстан дашкаар номчулга шактарында, чугаа сайзырадылгазынга, чогаал теориязынга база түннелдер үндүрериңге көрдүнген шактардан алыр бис. Ол ышкаш программада тема бүрүзүнде бердинген шактарын немеп, кызырып база көрдүвүс.

С. Сарыг-оолдуң «Херээжен» деп шүлүүнге 1 шакты немээр деп көрген бис. Айыттынган сорулгадан ангыда (программада) хүндүткелдиң уттундурган сөстерн (херээжен, не, угба, дуңма, ченге, күүй, даай-авай, даай, кырган-авай) дээн чижектиг сөстерни эгилер. Чер-черде алап чаңчыкканы база ангы-ангы. Тус черге ат-сураглыг чораан херээженнер, дасык даргалары, аревэчилер, культармейжилер хөй чораан, олар-биле ужуражылга кичээлин-даа планнаарын сүмелешкен.

С. Бүрбүнүң «Кызыл кош» деп чогаалын өөренип тура, Тожу кожууннуң сумуларының чонунуң патриоттуг көдүрлүүшкүнүн чондан чыып бижип алдывыс. Өдүгенниң, Хамсыраның, Бүдамбуктуң, Сыстыг-Хемниң, Ийиниң араттары ивилерин бээринден ангыда, хөй хаак, шанак кылып, дүн-хүн чок ажылдап турган. Ивилерни өлүргеш, кежиниге эъдин ораагаш, доңуруп турган. Азаска балык бойгадазынга ажылдап турган кижилер ам-даа бар. Магниттиг лентага бижээн чугаалар бисте эң үнелиг өөредилге материалы деп билип турар бис.

С. Сарыг-оолдуң «Алдынмыс» деп шүлүглелин Тожуга 1949 чылда тургустунган артельдер-биле, ооң төөгүзү-биле холбаар материалдарны белеткеп алдывыс. Ю. Кюнзегештиң «Чөөн чүктүң кижизи мен» деп чогаалынга 1 шакты немеп, «Тожунуң чадыр-өөнүң дугайында» деп материалды тыва дыл башкызы Татьяна Күзенек чыып тургускан.

Ам ону сонуургадып көрейн. «Чингежек дорт сыра мяшты (алажы мяжы дээр) кезер. Чайгы өгнүң алажы мяжы 60 болур. Ол хире мяшка тос шывары эптиг. 6 айның сөөлзүреди хадынның чулуу төктүп каарга, тос бижыг апаарга, союп алыр. 2 хонук хайындырар. Тос чымчап, кыза бээр, бижыг апаар. «Ине сыптаарынга эптиг болзун» дээш чүнүң сиир-биле баштап алыр. Тостарны 3 одуруг кылдыр, узуну 5 метр, дооразы 1 метр 60 см хире кылдыр кожуп даараар. Ук хайындырган тосту даараарга, чымчак, кежерде саазын ышкаш дүрүп алыр. Көште 2 барба кырынга 2 дүрүг тос салыр.

Чадыр өгнү шыварда, өгнүң дөрүнге 3-3,5 одуруг тосту хөме каар, хөректерин 4 метр тостар-биле шывар. Чуга тостарны 2 азы 3 одуруг кылдыр сырып даарап алыр. Күзүн хар чаапгарга, тостарны сойгаш, дүрүү-биле азып кааш көже бээр. Часын кожуп келгеш, катап өөн шып каар.

Кышкы өг. 25 азы 18 алажы мяштыг болур. Адазын ырак шы кылдыр шывар. Буур аңның кежин чымчадыр эттеп, даглып алгаш, кожуулур даараар. 3-4 кешти 1 шывыг кылдыр дааараар. Ивн кежинниң дүгүн союп, чудун каапкаш, шывыг кылыр. Ол чияк шывырлар-биле өгнүң дүндүүн шывар. Шак ындыг өглерге колдуу тайга чурттуг чон чайлап, кыштап чораан. Хем унунга чурттап чораан тожу араттар шачда чадырлерлыг чораан.

Эдилелдерин кылып ап чораны база ус. Барбаларны буур бышкаандан кылыр. Ооң арыннарын чинчилер-биле, чараш уязыннар-биле кастаар. Өгде барба саны 15 болур. Буурнуң бажының кежин (мойказн) сойгаш, шывыг кылып алыр. Чаъс, хар чаарга, барбалар өтпезин дээш, мойнак-биле шып каар. Өгнүң иштинде дөжектер, сыртыктар, чоорган, шуглактарны барбалар кырынга эптиг кылдыр чып, салып каар. Херээжен кижи аяк-сава, паштаныр солагай талага олурар. Эр кижи оң талазынга. Аяк-саваны четки ышкаш ак сииринден аргып каан чүвеге эптиг кылдыр салып каар турган.

Тыва дылдың өөренир темаларынга мындыг янзылыг сактыышкын, чонуң алганы, кожаң дээн ышкаш тус черниң материалдарын бо өөредилге чылындан эгелеп капсырылга программага немей киирип, ажыглап эгелээр бис.

Татьяна КУШКАШ.

«ЧУРТТУҢ ГЕОГРАФИЯЗЫ»

«Советская энциклопедия» деп ном парлаар чер чаңгыс томнуг географтыг энциклопедия словарын чырыкче үндүрген.

Ол номда 15.000 хире чүүл кирген. Номчукчу ооң иштер болгаш океаннар, далайлар болгаш мугулдурлар, хемнер болгаш хөлдер, ортулуктар болгаш чартык ортулуктар, даглар болгаш шыналар, күйлер болгаш оргулдаштар база черниң өске-даа байдус байлааның дугайында материалдарны сонуургап болур. Күрүнелер, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикалар, автономнуг областар болгаш округтар дугайында чүүлдер ол номда кирген.

Номда Кызыл хоорай дугайында тайылбыр материалы берген номчукчуларны сонуургадыр. Ында мындаар бижээн: «Кызыл (1918 чылга чедир Белоцарск, 1926 чылга чедир Хем-Белдири аттыг турган) — Тыва АССР-ның найысылалы. Улуг Енисей (Бии-Хем), Биче Енисей (Каа-Хем) хемнерниң белдирлешкен черинде тургустунган. Усинск оруунуң төнчү пунктузу. 80 муң (1987 чыл) чурттакчылыг. Автосепелге, пиво, сүт, хлеб, алгы заводтарлыг, чылыг-чылга-электри төптүг, төөгү болгаш башкы институттарлыг, хөгжүм-шии театрлыг, чурт-шинчилел музейлиг. 1941 чылда тургустунган. Кызылда — Азияның географтыг төвү бар. Кызыл чоогунда хомур-даш тывылыр ажыттынган».

Номну хөй санныг номчукчуларга адрестээн. Бо номну 210.000 экземпляр тиражтыг кылдыр үндүрген.

Александр ЗЛОТИН.
Москваның ажылчын корр-лар университединиң доозукчузу.

ХАЛАПТЫГ ХОП-НҮГҮЛДҮҢ УРЖУКТАРЫ

(Эгези № 143 «Шынада»).

ТАР-ның ИХЯ сайыды Н. Товариштай, ооң бирги оралакчызы О. Мандараа 1939 чылдың февраль 7-де ТАРН ТК-га база ТАР чазаанга илеткел бижиинге «Үрбүн, Хереме кожууннарының контрреволюстуг бөлүктерин ССРЭ узуткап чок кылган» деп демдеглеп айытканнар.

Өршээл боор, амы-тынныг арткан араттары 1940 чылдың май 14-те хостап үндүрүпкен. (Баян-оолдуң 1964 чылда бижээн билдиришкининде оларны Сибирь округунуң шериг трибуналы хостаан деп бижээн).

Хосталган кижи бүрүзүнге шыңзылгаларны берген. Оларның бирээзин херекте коштунган. «Шынзылга. 1938 чылдың май 17-ден 1940 чылга чедир ССРЭ НКВД-зиниң хоругдаар черлеринге турган болгаш РСФСР-ниң Кеземче чорудулгага кодекизиниң 204 чүүлүнүң «б» пунктузунга (кем-херек [illegible]) үнгезилээш, ону хостаарының дугайында 1896 чылда төрүттүнген хамаатызы Суруяга паспорт берген.

Ийи чыл иштинде ужур-дурум чок аажылалды шыдап эрткен араттар ваалдарынче далажыпканнар. Оларның аразынга эң-не баксыраан кижи Чүлдүмей. Ол кара-бажынга тенек аараан. Оларның ийизи аал-оранынга чедер салым-чуу чок болганнар.

Баян-оол чаңып ора, Үрбүнде Чингин-оолдарга кирип келген. Таптыг чугаалажып [illegible]. Чингин-оол кадайы Шетперек шай хайындыра кааптааш, «Ийя паштаан шуралынпайн» дээш дашты шаапта хойтпак тиге берген. Чингин-оол изиг кестуг ожукка эът [illegible] олар-биле оруставы чугаалашкан. Чингин-оол дыл билбес болгаш оларның чугаазының ужурун билбээн. «Мени база алыры ол-дур, улузумга сээтен чедир» дээш, Баян-оол Чингин-оолче муңгак көрген. Баян-оолду база катап соңгаар кипре берди деп, Чингин-оол Монгуш медээни келген. Ол медээни дыңнааш, ындында-ла аарыг багай кижи Кыргыс Көк (Баян-оолдуң кадайы) үр болбаанда, чок апарган.

Баян-оолду соңгаар аппарбаан. Ону ТАР кызыгаарынга эккелген. Баян-оолду ТАР ИХЯ-ның даргалары кызыгаарда манап турганнар. Ол даргаларның бирээзи кызыгааржылар-биле «саспыйба, леспидайна» деп чандыр-соора орустап байырлашкаш, Баян-оолду хүлээп алгаш, Кызылче аппарган.

Баян-оолду Кызылга эккелген. 1940 чылдың июнь 7-де ону байысааган Артастың тургускан протоколунуң чаңгыс чогааттынмаан [illegible] деп эмнерни каар бис. Ук байысаалга чаңгыс ама тускай протокол бланказында бижиттинген, өске протоколдардан онза ылгалдыг, кыска, дорт, дорчу айтырыг, шын харыылары.

«Айтырыг: Силерни кажан, чүү дээш тудуп алганыл?

Харыы: 1938 чылдың 7 айның 8-тиң хүнүнде Совет эрге-чагыргага удур дээш».

Совет эрге-чагыргага удур кандыг-даа ажыл чорутпаан мен деп, Баян-оол өчүүн доосказ. Адын салган.

Ооң соонда июнь 24-те ТАР-ның ИХЯ-ның лейтенантызы Седиптиң кызыл-көк будук-биле латин ужуктеп бижээни чели арын байысаалга протоколунда Баян-оол карандаш-биле арын бүрүзүнде ат салган. Баян-оолдуң ам өчүү «шуугдаан».

«Айтырыг: Силер Советтиң болгаш ТАР-ның нам, чазаанга удур кылып турган к/р чоруукарның дугайында ССРЭ-ниң ИХЯ-га берип турган өчүүнерни бүрүнү-биле шынзыдар силер бе?

Харыы: Ийе, шынзыдар мен. ТАР-ның революстуг нам, чазаанга удур к/р бөлүк эвилелдеп турган-даа мен, ол дугайында ССРЭ-ниң ИХЯ черинге өчүүмнү берген мен».

Бо өчүкте Баян-оол Улуг-Хем кожууннуң ОКДЭ даргазы Базыр-оолдуң сүмези-биле «контр» ажыл кылып эгелээн мен деп өчээн. 1940 чылдың июнь 25-те база-ла Седиптиң байысааган протоколунда Курту-Шивиде кызыгаар шериинин күжүн билип алыр кандыг ажылдар чорудуп турганының дугайында айтырыгга удур кылып турган ажылын чорудуп турганым шын деп өчүктерни үстүнде байысаакчылар ооң сөглелип алгаш, хөй-хөй арын байысаалга протоколдарын тургусканнар.

Херекти оттурар дугайында доктаал чок, байысаалга протоколдары биле эгелээн. «Контрлар» Доңгак Баян-оол биле Түлүш Суруяны ТАР-ның эрүү дүрүмүнүң 11, 13 чүүлдери-биле буруудаткаш, ук херекти ТАР-ның ИХЯ-ның улуг лейтенантызы Ензак 1940 чылдың ноябрь 30-де буруудадыр доктаалга ат салган. Ол-ла хүн ону Н. Товариштай бадылаан. 1940 чылдың декабрь 4-те ТАР ИХЯ-ның узун шиидер коллегиязының херек шиидер 6 дугаар хуралының доктаалында мынчаар айыткан:

«Дыңнааны: ТАР эрүү дүрүмүнүң 11, 13 чүүлдери-биле буруудаашкан турар ЕХБ Үрбүн сумузу адазы кулак бай, иези хам чораан Баян-оол Доңгак, Торлук оглу.

Буруудаткан: Дашныкымын шпионунга 1935 чылдан эгелеп киргеш, Үрбүн, Хереме к/р бөлүк эвилелдеп турган дугайында буруузун билинген.

Доктааткаңы болза: Баян-оолду мурнуна ССРЭ-ге болган ТАР-га КБЧ-ге (кара-бажың чеди) олурган хонуун киириштирип, 8 чылда эрге-шилээзин казып бажынаар [illegible]».

А Суруяны 92 [illegible] «тудуак бай» деп доктаалда айыткан. Байысаакчы Ензак буруудадыр доктаалда ооң өнчүзүн «130 өшкүлүг, 43 хойлуг, 7 инектиг, 9 чылгы малдыг» деп дапзылап бижээн.

Баян-оол биле Суруя ам ТАР-ның «контрлары» апарган.

1944 чылдың июль 8-те Баян-оол хосталгаш, шөль айның бир изиг хүнүнде Тал-Бажы чайлагга чүктешкилиг кылаштап келгени ол.

А Суруя? Суруя канчап барган?

Суруяны 1946 чылда хостап үндүрген. 1948 чылдың декабрь 25-те ону база катап бажыннаары-биле чепшээрелге ат салдынган. 1949 чылдың январь 22-де Суруяны тудуп бажыннаан. 1949 чылдың январь 24-те капитан Васильевтиң Суруяны байысааган протоколунда база бир элдептиг бижиттинген чүүлдү көрээлинер:

Байысаалга протоколу. 1949 чылдың январь 24, Кызыл. Тыва автономнуг областың УМГБ-ниң (Айыыл чок чоруук

Төөгүнүң балалчак арыннары

га Баян-оол: «ССРЭ хамаатыларын эвилелдеп турган бис» деп өчээн. Байысаакчылар Артас Биче, Седип шаажылып, ангы-ангы протоколдарны долдурган. 1940 чылдың сентябрь 8-те байысаалга протоколунда Баян-оолдуң 1934 чылда өлүп калган Лопсан-Оссур деп ламаның удуртулгазы-биле шпион ажылын чорудуп турган мен деп өчүүн бижээн. Ол протоколда «өчүктерни» чогааткаанының чегенчиин кандыг дээр. «Шпион ажылының талазы-биле кандыг даалга ап турган силер?» деп айтырыгга «бистиң бөлүктүң киржикчилери-биле таныжып билдип чугаалажыр [illegible]» Баян-оол [illegible] турар.

1940 чылдың июль 24-те Суруяны тудуп бажынаан. Ол көрейлер дамчыштыр «япон разведканың агентизи» турган деп үстүнде айыткан болгай бис. Бажынаан дарый база-ла «контр», «шпион», «агент»

министерствозунуң эргелели) улуг байысаакчызы капитан Васильев буруудаттырган Түлүш Суруя Сокзаловичиниң байысааган.

Айтырыг: Кажан база чүү дээш силерни тудуп хоругдап турганыл?

Харыы: 1938 чылдың май 17-де контрреволюстуг ажыл-чорудулга дээш Тыва Арат Республиканың Иштики херектер яамызы тудуп хоругдаан».

1938 чылдан 1940 чылга чедир ССРЭ-ниң НКВД-ге хоругдаттырган дугайында документиниң көре тура, капитан Васильев канчап соора бижипкенил? [illegible] деп чүве билдинмес.

Ам ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруук министерствозунуң Онза хуралының протоколунуң ушта бижээни кезагазы-биле таныжып көрээлинер:

«ССР Эвилелиниң күрүнениң айыыл чок чоруук министерствозунуң чанында 1949 чылдың апрель 20-де болган Онза хуралының № 23 протоколдан ушта бижилге.

Дыңнааны: 497. Тыва автономнуг областың УМГБ-зиниң 1946 чылда ТАО-нуң Үрбүнге төрүттүнген, РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 58 чүүлүнүң 10-гу болгаш 58 чүүлүнүң 11 кезээ-биле буруудаттырган Түлүш Суруяның № 156 херээн дыңнаан.

Шиитпирлээни: Антисоветчи националисчи бөлүкке киришкени дээш Суруяны шөлүүр».

Бо доктаал-биле Суруяны 1949 чылдың май 6-да Красноярск крайже шөлүп чоруткан дугайында наряд херекте коштунган.

Үрбүн биле Чингениң кашпалдарынга өшкү кадарып, хемнер аксы даштыг ооруглларга тараа тарып, амыдырап, чурттап чораан бөдүүн арат Суруя дыл-домак билир эвес, өске черже шөлүдүпкеш, үр болбайн, 1950 чылдың эгезинде чок апарган.

Баян-оол [illegible] черде баштай ССРЭ-ге, [illegible] соонда, ТАР-га шииттирип турганының дугайында шыңзытып, херекти катап көдүрерин негээн билдиришкинин 1964 чылда бижээн. Баян-оолдуң билдиришкининиң талазы биле хоойлу органнары кылдалаганы чорутканының түңнелинде, Шагдыр Седий-оолович Кууларның даргалааны Тыва АССР-ның Дээди судунуң президиуму 1966 чылдың январь 5-те үндүрген доктаалы бүгаар 1940 чылдың декабрь 4-те ТАР-ның ИХЯ-ның [illegible] 11, 13 чүүлу биле шиттирген Баян-оол биле Суруя база 1949 чылда ССРЭ-ниң Айыыл чок чоруук министерствозу Суруяны шөлүүр дугайында шииткелдерин [illegible] чок болдурган Баян-оолга [illegible].

[illegible] таптаашкынның чылдарынга кым чүнү-даа билбес турган. 1966 чылда оларны агарткан-даа болза, ону кым-даа солуннарга чарлаваан. Баян-оол «контр» деп адын чурттал-газының сөөлгү хүннеринге чедир эдилээн.

ТАР-ның Улуг-Хем кожууннуң Үрбүн, Хереме сумулары ам чок. 1938 чылда үнүзин чок черге ССРЭ-ге туттурган ТАР-ның хамаатыларының дөргүл-төрелдери өскээр кошкулээн, Красноярск крайның 3-ста, чамдыктары Тывада чурттап турарлары-даа бар. Ынчангаш чеже кижи хоруттаткан, чеже кижи дириг келген, аал-чуртунче ээп келбээнин чеже дээрзин орта билдинмес. 1938 чылда туттурган тываларның [illegible]

Үрбүнден (хем ады):
Кыргыс Доржу-оол Таптыгылович, Алдын-оол Ховалыг Чыргал-оолович, Мунгаргу Ховалыг Чыргал-оолович, Дедер-оол Ховалыг Богдаевич, Дагур-оол Ховалыг Богдаевич, Дыдыр-оол Ховалыг Богдаевич, Соян-оол Доңгак, Суруя Түлүш Сокзаал.

Чингеден (хем ады):
Баян-оол Доңгак Торлукович, Соян-оол Ховалыг Түлдеевич, Дажаа Ховалыг Кидеевич.

Херемеден (хем ады):
Сат Чүлдүмей, Дамба Доңгак Кара-Хилеевич, Маадыр, Дамдыс Түлүш, Кыштыннай, Дыңчай Сат, Хорлуг-оол, Ооңай Доңгак Торлукович.

Бо аттардан ангыда, ам-даа билдинмес «контралар» дээн чурттакчылар, Үс-Аксы, Үрбүн, Чинге хемнеринге чурттап чораан ТАР-ның хамаатыларының [illegible] Красноярск крайның [illegible] турар.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.
«Мемориал» ниитилелиниң даргазының оралакчызы.

Дылдар дугайында Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр

САНАЛДАРЫВЫС МЫНДЫГ

Чарттың ортаа үезинде «Шын»-га «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу төлевилелин парлаан. Төрээн дылывысты херекке албайн бар чыдарывыс хөлзеңниг. Бистиң районда тургустунган «Төрээн дыл» деп ниитилелдиң кежигүннери бис ээлчег-биле ол Хоойлу төлевилели-биле таныжып сайгарып көрген, дараазында саналдарывысты киирип турарывыс: дылдар дугайында Хоойлу төлевилели баштай орус дылга бижиттинген, а оон тыва дылче очулдуртунган хире. Ынчангаш домактарның уткалары чогум тодаргай эвес, домактар чүнү билдирерин чүгле дугайын чугаалап турарын билип аары берге. Төлевилелдиң эгелеринден тура сайгарыптаалыңар. Бирги эге. «Ниити чүүл». Бирги чүүлде ийи домакты бөлүүнгүр. Ону элээн каш домактарга билдингир утказы-биле чугаалаар болгай. «... төлевилелиниң кынал-ла албан болбас үжурлуг» деп турар. Оон ийиги «чугаалар» дизе. Оон башка республиканың өске дылдыг чурттакчылары тыва дылды тоор ужурлуг чүве-дир.

Ийиги чүүлде: «...күрүне дылы-биле деңнелиг үнелелге» деп сөстерни ап кааптар. Бирги чүүлде күрүне дылы тыва дыл деп соонда, ам ийиги дыл база күрүне дылы апаар бе?

Үшкү чүүлде: ийиги домакта «ужээтен болур чоруктуг» деп сөстү «хамаарышпас» деп сөс-биле солуур. Домакты эде тургузар.

Алдыгы чүүлдү бүрүн-биле тодарадыр, чонга билдингир тайылбырны берзе.

Сески чүүлде: «Ийиги эгеде» «доктаал-шиитпирлерин» дээнин соонда «күрүне дылынга, эргежок чугула апарганда, орус дылга түлээп алыр» деп ээнип алза. Парлаттынганы хевээр турар болза, эгечагырга органнары доктаал-шиитпирлерин орус дылга чорутпушаан хевээр арттырар ышкажыл.

Тоску чүүлде: бирги домакта «эргежок чугула апарган таварылгаларда» дээнин «доктаамал» деп чаңгыс сөс-биле солуп алза. Ындыг болганда улуг бичии-даа хурал-суглаага очулдурукчунуң турары албан. А ийиги домакты шуут ап каапса чүл? Национал аразында харылзаага багай саадар болбас деп сөстер ышкаш.

Он бирги чүүлде: мындыг домакты немеп киирзе кандыгыл? «Тус черниң чурттакчыларынга хамаарыштыр истелгени, суд, прокуратура документилерин күрүне дылынга чорудар».

Он бешки чүүлде: «эргехоойлу камгалалының органнарының» дээниниң соонга «бүдүрүлгениң» деп сөстү киирзе. Бүдүрүлге уттундурган-даа ышкаш. Оон адаанда «боттарынга келген» дээниниң соонга «тыва» деп сөстү киирзе. Ынчан «оларның» деп сөс «оон»-биле солуттунары албан. Эрги хевээр арттырар болза, кандыг-даа сөөк янзылыг республикада чурттап турар болгай, оларның дылын билип очулдурукчуларны канчап алырыл? Орус дыл национал аразында харылзаа дылы дээн соонда, өске дылдар дугайында чугаа турбас-даа болгу дег.

Он чедиги чүүлде: эң соолгу сөстерин, чонга билдингир болуру-биле «...өөреткен организация төлээр» дизе таарымчалыг хире.

Үшкү эгениң адын: «Өөредилгениң, эртемниң, культураның, массалыг информацияның дылы» кылдыр эдип алзывысса чүл?

Он сески чүүлде: ийиги домакты ап каапса, утказы билдинмес тайылбыр-дыр.

Чээрбиги чүүлде: бирги домакта «химиядан» деп сөстү ап каапса. Чүге дизе химияны тыва дыл кырынга өөредир болза, өөреникчилер ону дыка эки шиңгээдип алыр бооп деп бодап тур бис. Химияда орус дылдан очулдурар сөстер эвээш, химиктиг терминнер ол хевээр арткай-ла. Ийиги домактың херээ чок. Ол бирги домакка улуглаңнышкак утканы тургузуп турар-дыр.

Чээрби бирги чүүлде: «болдунар болза» дээнин шуут ап каавтар база оон улаштыр номчуурга, «кижизидилгениң болгаш өөредилгениң дылының салгалдыг болурунуң принциинге үндезилээш, туу болуксүтерге...» дээнин ап каавтар. Бо дээрге орус дыл кырынга албан сөстер-дир. Амыдыралга кандыг-даа дуза бербейн турар. Ажы-биле чугаалаарга, топтаашкын үргүлчү сөстер-дир.

Чээрби ушку чүүлде: баштайгы домакты чүгле тыва дылга билдингир кылдыр катап тайылбырдан берзе. Утказы билдинмес-тир. Ийиги домакта, «эргежок чугула апарган таварылгада» дээнниң ажыы чок хире.

Чээрби дөртку чүүлде: «Тывага хамаарышкан эртем ажылдары тыва дылга нарлаттынган турар ужурлуг» деп домактың немезе. Тывада чурттап, ажылдап турар эртемденнер дугайында чугаалап турарывыс ол. Өске сөөк-даа кижиниң ажылы болза, очулга турза эки.

Чээрби бешки чүүлде: «Тыва АССР-ниң девискээринде моон чурттап турар аңгы аңгы национал дылдарның ...» дээн-дир. Амгы үеде республикада моон чурттап турар өске национал дыл чок (хоорци, орус дылга болза, этниктиг бөлүк дээн ышкаш-тыр). Өске национал-дың төлээлери бар-даа болза, оон аразында таралган ийик. Азы чүл, Тывага кандыг бир өске сөөк моон чурттакчылар келгеш магадылап турар бе? Хоойлуга амгы үеде бар чүвениң дугайында чугаа кылыр болгай. Бис баштай республика иштинде дыл, культура хөгжүлден ниитилелдер, каттыжыышкыннар тургузуп албайн чыда, өске национал дылдарга мындыг эрге бээрин бодавас, боттарывысты ийиги черге кылдыр санаап, ол талазы-биле бүрүнгээр хөгжүлдеринге монтак тывылдыра бербес бис бе?

Ам дөртку эгеден көрээл. Чээрби алдыгы чүүлде: бирги домакка «чүгле тыва аттар-биле эгэ алдар» деп немелделен киирер. Ийиги домакта «эргежок чугула апарганда өске дылга...» дээн сөстерни ап кааптар кандызыл?

Чээрби чедиги чүүлде: ийиги домакты мынчаар тендергап утказы болур-даа ышкаш «...информацияның сөстерин тыва болгаш орус дылга бижиир. Моон чурттакчыларга хамаарышкан сөстерниң ажылы чүү деп. Үшкү домакта «кырынга» деп сөс артык сөстүр. Дөрткү домакта: «каракка көстүр турар агитация» дээнин утказы чедингир болуру-биле «көөр агитация» деп алза, ийи катап киирген «кырынга» деп сөстерин, чүгле артык сөстерни чугаалаар ышкаш ап каапса. Бешки домакта «аас информацияның» дээн сөс каттыжыышкыны артык апарган.

Бешки эгеде харылзаалга дугайында чугаа чорбушаан турар. А ол харылзаалга кандыг хоойлу-биле үнелеттингенил? Ажыг билиндивес. Бир эвес ол чок болза, «Дылдар дугайында» Хоойлуга ол эге канчап кирери албан хире. Ол-ла эгеге мындыг чүүлдү киирерни амыдырал негеп кээр-дир: «ажыл-агыйга орус, тыва дылда харылзажыр болганда өске национал дылдарның кежигүннериниң тыва дылды ажылының аайынга билип болгаш чугаа кылыр болурун чугаалап ышкажыл. Ынчан кээргеп оларны өөредир теп тураар ужурлуг. А дыл өөренирде хуусаазы айтыры албан. Хүрээлээр, хой-кижиниң чорук-чуруумун ажылдаанчылары канчап болур, ымызын болгаш чугаага ады-дугу чедирер черлерде хаара тудулган кижилер тыва дылдың иштинге очулдурарынга чонга таарымчалыг болзун-биле харылзажып болур кылып тыва дыл өөредиринге албан деп айтса. Ол дээрге хамаатыларны кончуг культуралыг эдеринче хаара тудуп турарывыс ол деп чүвени угаазыв. Тыва дылды бистиң республикада чурттап турар өске нацияның кежигүннериниң билип турары, ол чоннуң төөгүзүн, культуразын, чаңчылдарын билип аары, оон иштики делегейин билиир хөйнүн башка, хевирлерни чедирбезин билдирер.

Чугулалап айтырысаадывыс хоойлу дыл дугайында болган чүүлдү чугаалаар, ол чүгле тыва дылга бижиттинген турар ужурлуг. Мынча очулдурунга болур дыл база хөй сөстерин ол хевээр ажыглаан боор-дур. Дыл талазы-биле комиссияның кежигүннери дыл эртемненнериниң, чогаалчыларның бодунун ажылынга хаара турар болза. Хоойлуда чүгле дугайында чугаа чорап турарын кижи бүрүзү угаанынга дээй бээри чугаа чок.

Моңгун-оол ООРЖАК, Светлана БАЛЧЫР, Маадыр-оол ХОВАЛЫГ болгаш оон-даа өскелер.
Барыын-Хемчик районда «Төрээн дыл» ниитилелдиң кежигүннери.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң хүндүскү салбырының 1-ги курузунга дараазында мергежилдерже студентилерни хүлээп алырын чарлап тур: математика, информатика болгаш санаалга техниказы, физика, информатика болгаш санаалга техниказы; химия болгаш кандыг-даа күш-ажылы; биология болгаш күш-культура; география болгаш төөгү, национал школаларга орус дыл болгаш литература; педагогика болгаш эге билигнерниң методиказы.

Кирерниң шылгалдалары 1990 чылдың июль 16-дан июль 30-ге чедир дараазында эртемнерге болур:

Мергежили: математика, информатика болгаш санаалга техниказы — математикага (аас болгаш бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, диктант, чогаадыг). Национал школа дооскаңнар изложение азы диктант. Кол барымдаалаар эртеми — математика.

Мергежили: физика, информатика болгаш санаалга техниказы — математика (аас-биле), физика (бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, чогаадыг). Кол барымдаалаар эртеми — физика, математика.

Мергежили: химия болгаш кандыг-даа күш-ажылы — химияга (аас-биле), химияга (бижимел-биле), математика (аас-биле), орус дыл, литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртеми — химия, математика.

Мергежили: биология болгаш күш-культура кижизидилгези — биологияга (аас-биле); күш-культура кижизидилгези (хөй атлетика, гимнастика, суга эштери), орус дыл болгаш литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртеми — биология, күш-культура.

Мергежили: география болгаш төөгү — география (аас-биле), төөгү (аас-биле), орус дыл болгаш литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртемнери — география, төөгү.

Мергежили: орус дыл болгаш литература национал школаларга — орус дыл болгаш литература (аас болгаш бижимел-биле — чогаадыг), ССРЭ төөгүзү (аас-биле). Кол барымдаалаар эртеми — орус дыл болгаш литература.

Мергежили: тыва дыл болгаш литература — тыва дылга (аас-биле), тыва литература (чогаадыг), орус дыл болгаш литература (изложение). Кол барымдаалаар эртеми — тыва дыл болгаш литература.

Мергежили: педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы — өөрениң киирерин күзээн орус национал дылдарга — орус дыл болгаш литературага (бижимел-биле), орус дыл (аас-биле), математикага (аас-биле). Кол барымдаалаар эртемнери — шуптузу. Өөрениң киирерин күзээн тыва национал дылдарга — орус дыл болгаш литературага (бижимел-биле), тыва дыл (аас-биле), математикага (аас-биле). Кол барымдаалаар эртемнери — шуптузу.

Билдиришкиннерни июнь 26-дан июль 15-ке чедир хүлээп алыр болгаш ана дараазында документилерни албан кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (бот-биле), № 086 У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептеринден ушта бижиишке (ажыл стажтыг болза), 3×4 хемчээлдиг фото-чурук, паспорт болгаш шериг албанныглар шериг билетин бодун көргүзер.

Ортумак школаны алдын, мөңгүн медальдар-биле дооскан, шаңнатканнар, ортумак тускай өөредилге черлерин болгаш ортумак профессионал-техниктиг училищени тергиин эки дипломнуг дооскаңнар чаңгыс шылгалда дужаар, хүлээп алыр комиссияның тургусканы ёзугаар. «Беш» демдекти алганнар арткан эртемнериниң шылгалдаларындан хосталыр болгаш дээди өөредилге черинче кирер саналдыг, «дөрт» болгаш «үш» демдектер алганнар өске эртемнерниң шуптузунга шылгалдаларны дужаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга үндезилээш, (1990 чылдың март 23-те үнген № 51) кожээ школаларны дооскаңнарның тускай мергежилдерге 80 хуузун хүлээп алдынар.

Документилерни дараазында адреске хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 36, хүлээп алыр комиссия.

* * *

Саратовтуң Ю. А. Гагарин аттыг индустриал-педагогика техникуму «4-10 класстарга күш-ажыл өөредилгезиниң башкызы» деп мергежилге сургуулдарны хүлээп алырын чарлап тур.

Айтырыгны Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң кадр кидизининден билип алыр. № 214 кабинет, телефон 2-48-73.

Шуптувустуң херээвис

АЯК ШАЙНЫ ААРТАП ОРА...

Дыштаныр хүннерде чорук аайы-биле база бир солун кижи-биле ужурашкаш, оон сеткил-хөөнүнче бичии-даа бол бакылап көөр аргалыг болган мен. Аяк шайны аартап ора, бистиң аравыска болган чугаа чайгаар-ла уруг-дарыг кижизидилгези, кем-херек үүлгедиишкинниң чидигленгени дээш чергелиг айтырыгларже шилчий берген чүве.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Маадыр ие, Тыва АССР-ниң аныяктарның алдарлыг дагдыныкчызы Чедей Хурагандаевна Баткар ам хүндүлүг дыштаныылгада. Күш-ажыл стажы — дөртен чыл ырак ажыг, ам 64 харлыг, алдан бир харлыынга чедир ажылдап келген. Ынчалза-даа хөй-ниити идепкейин белен салыр эвес, черле эрес, ажы-төлүн, аныяктарны үттеп сургаан орар ава. Соолгу кыжын харын калдын баксыраашт, ам чаа бут кырында туруп келген, ынчалза-даа омак-сергек.

— Хөй ажы-төлдү азырап өстүрери берге болбайн аан. Ынчалза-даа бо кыжын аараш, ажы-төлүмнүң ажыын ылап-ла көрдүм. Багай аваның дүкке-даа дээспедилер. Эмчилеримниң база оларымның эчызында кижи болдум, —деп, ол чугаалай-дыр.

— Ажы төлүүн корум-чуруумун кошкап, харын-даа чамдыкта аар үүлгедиглерге безин чедирзе бээр апарганын черле чүү деп бодаар силер, Чедей Хурагандаевна?

— Кижиниң бажының дүгү дырыр, кээргүнүр чүүлдерни бистиң-не ажы-төлүвүс үүлгедир бооплар-дыр. Чүзүл ол! Черле кижи кайгаар чүве. Оода орус, тыва деп ылгажыр чамдык хөөннер бар апарган болуруун шуут кайгаар кижи-дир мен. Улуг-даа, ортумак-даа салгалга мындыг багай чоруктуң чыды-даа турбаан. Мен бодаарымга, ол херек чок чүүлдерден ылбектеликсеп тур боор ийин ол. Ужуктальп турар-дыр деп чугаалап шыдавас мен. Чүге дээрге бисте ынчаар чугаалаарының барымдаазы чок. Сактып көрээллинер даан. Бо Белдир-Арыт суурга безин орус эмчилер, башкылар, өске-даа эштер ажылдап, чурттап-ла турдулар. Кажан, кая оларның-биле ол-бо дижип туржук бис. Харык хүндүлээр, өөү тыртап ийик бис чоп. Бир чамдык ажылдакчылар бо чер чуртуг тывалар-биле өг-бүле тудуп чурттааш, мырыңай Ленинградта, Ортаа Азияда бежик баргылаан сураглыг ийин. Күш төлү кая-даа ужар, кижи төлү кая-даа чоруур дижир болгай. Ол, шынап-ла, чиге сөглээн.

Бодап көөрге бистиң аныяктарывыстың элээн кезии амыдыралды хөлүн эрттир чиик көөр ааныыг. Хамык чүве белен, ынчангаш ажыл дээрзинче чүткүвес, чамдыктары ону харын-даа артык чүүл кылдыр санаксаар-дыр даа. Кызым шимчетпейн чыт кылып хырын канчап тоттуру ыя. Ада-иеге чеже азырады рыл, ынчап кээрге ийи-чангыс төлеп чок аныяк-өскен өске орукче бергилээр болдун бе дээ бодап чоруур кижи мен.

Ажы-биле чугаалаарга ада-ла артык, чиже даңзы. Чурттап турар чери чок кижи кала турар боорул аан. Кижи бүрүзү-ле сураарга сумулуг, адаарга ада-иелиг. Ада-иелен ажы-төл кижизидилгези дээш харысалгазы белеткееш, ону шын, херек кырында амыдыралга боттандырар болза, толап чоруур, чон човадыр кижи черле турбас ужурлуг. Ада-иениң холундан ушпуган ийи-чаңгыс улус бар-ла ыйнаан харын. Оларны ада-ие күш четпес чүве болза, эргечагырга, хоойлу-дүрүм органнары холга алгаш, ужуруун тывар ужурлуг-тур. Чер-черде көдээ, суур Советтери, агитквартиралар удуртукчулары, (чонның чурттап турар чериниң аайы-биле), партия, профэвилел организацияларны дээш ада-иеге салтар чедирер черле хөй-дүр. Ол бүгү чүүлдерниң чүге черле ажыглаваас, кымбир кижиниң айтыышкын бээрин манап орар бис. Аскак хөй ылаваанда-ла херекти келдетпейн сегирип ап турар болза, эзе-бүрүн чүвелерге кайын-на таваржып турар бис аан.

— Ада-иелерге хамаарыштыр чүнү чугаалаксап турар силер?

— Ол-бо деп кымны өөредир мен аан. Ада-ие бүрүзү-ле ажы-төлү дээш чүрээ аарып орар болза, кымнып-даа караандан ажыг чаш төгүлбес, кым-даа кымны даа үптеп то-навас, аар кем-херек даа ээзи болгу дег. Шагда болза ада-иелер-даа, ажы-төлү-даа ажыл дээш карак кызыл Колхоз үезинде күш-хүнүү ажылдап аапы кайы хире берге ийик. Ынчаарлагы аныяктар, оон школачылар колхозтун кандыг-даа ажылынга чайын өттүр кара дериин төп ажылдап турдувус. Ол дээш хөй чүве-даа негевес болгай. Ажылга өөредилге, кижизиг мөзүге кижизидилге, амыдыралды чиик көрбес деп чүве ол-дур. Акшаның үнезин-даа билбес, ону ажылдап аарының кайы хире күш үнерин билбестер бисте ам хөй-дүр Ада-ие саны-ла ол дээш чүткүүр, школа, башкылар, хөй-ниити-биле деннежип турар болза, кем-херек херек чок, сагылга чуруум алдаашкыны-даа хайын турар.

Корум-чурум алдаа... болчур, дооразындан оңу хемнег кыннетсергебес ...

Хоочун дагдыныкчы, Маадыр иениң бодалдары-биле кым-даа каттыжар апаар. Ол ада-иениң үлегери, уруг-дарыынга аксы-сөзүнүң эптиг, шын, чөптүгүнүң дугайын база чугаалап турду. Ылангыя «Чованчыынга чола сыгы деги» деп материалга хамаарыштыр интернациональны кижизидилгениң үндезиниеоп өг-бүледен эгелээрин кончуг шын айтып, эки үрезин урулар садынга, школага улам-на өзүп мандып, чаагайжыыр. Ол-бо улус, ылангыя өске нацияның дугайында артык чугаа үндүрүп, эпчок чүве сөглеп орар болзувусса, уругларывыс ону өскээр бодап чадавас. Ынчангаш ада-ие, улуг улус, уругларны долгандыр турар бүгү кижилер оларның төлептиг, мөзүлүг, эптиг-ээлдек чорук дээш харысалгалыг болур болза эки. Аныяк-өскен, чуглап бисче идегел-биле көрүп турар. Оларга шуптувус тудалзалынар. Херек болза, оларже холуңар сунзарыңдан черле ойталаванар.

Кижи бүрүзү-ле кайын баксе чүткүүрүл аан. Сагыш-сеткили саагаан, делгерленгей, кижизидилгези үрелгей чамдыктар дээрден өске.

Сонуймаа ДИРЧИН.

Наадымга уткуштур

АГАР САН АЖЫТТЫНГАН

«Наадым — 90»-ның база бир солун, көрүштүг кезээ—республиканың тулган чемпиону тыва хүрешке илереир болур. Найысылалдың «Хүреш» стадионунга болуп эртер ол маргылдааны өлүүг байырлал шинчилиг эрттирер дээш республиканың хүреш федерациязы белеткел ажылын чорудуп эгелей берген. Ону ол федерацияның даргазы Ш. Д. Куулар удуртуп, баштап турар. Стадионга келир сураглыг малчыннарывыска, чыылган чонга мөге хүрежиринден аңгыда, республиканың алдар-аттыг болгаш аныяк артистери, «Тыва» сыгыт-хөөмей ансамблиниң ыраажылары урал талантызын база бараалгадыр. Шин тургузуукчузу, республикада билдингир режиссёр К. О. Сагдыга баштаткан бөлүк ону канчаар кылып эрттирерин хүлээниип алган.

Маргылдаага каш мөге хүрежирил? Мону бис база-ла өөренип, сүмележип шаг болдувус. Кол-ла соруга маргылдааның шынарын ам-даа экижидери болур. Бир районнан-на шилилге эрткен эң шыырак дээн 4-6 мөге кирип дыдарын эртээш, оон көвүдээрге, күш-шыдал, арга-мергежил-даа талазыбиле чамдык мөгелер кошкак болур, харын-даа хүрежип келер содак-шудаа безин чок чедип келгилээр болгай.

«Наадым — 90»-ның хүрежинге мөгелерниң чүгле тыва кадыг идиктерлиг кижилерин чедип алыр болза эки деп санап турар бис. Ол дээрге хөй-хөй көрүкчүлерниң дилег, негелдези чүве. Шынап-ла, бодунга таарымчалыг содак-шудактыг, тыва идиктерлиг Валерий Сынга, Андрей Семис дээн ышкаш мөгелер чаңыш-даа, турлугдаа кестүр болгай. Оон ангыда өгүп орар бичии хачыннарывысты база уттуп болбас ужурлуг бис. Олар амдыгаашта эгелеп улуг мөгелерден хүрештиң чүгле аргаларын эвес, оон дүрүмүн, чаңчылдарын сагып өөренир болза эки. Ынчангаш 64 улуг болгаш 16 бичии мөгениң хүрежинче силерни чалаар бис.

Наадым киржикчилери малчыннарывыска база ынча мөгениң хүреш таарымчалыг боору чугаажок, оларга костуг үе база херек болгай.

Хөй-хөй көрүкчүлерниң мөгелерни шаңнаарының дугайында саналын өөренип көрүп, шүүлгеп, ужуурлешкен мөгелерге шаңналды улгаттыарының аргаларын тып турар. «Наадым—90»-ның Нагчыны» деп атты-даа тыпсыдын, аът-биле шаңнаарын-даа бодап, шиитпирлеп алдывыс.

Ынчаарга акша-хөреңги херек апаар, чүге дээрге, республиканың спорт организацияларының бо талазы-биле байдалы эки эвес, аът-биле шаңнаары, мактаары кердүнмээн боор. Ынчангаш бо хүнерде Кызылдың чурттакчы-социал банкызында хүреш федерациязының агар санын ажыдып алдывыс. Ол хүреш спортун республикага моон ынай сайзырадырынга канчаар-даа вамок ягиг болур дээрзи билдингир. Хүреш федерациязы — хөй-нниити организация болур. Ынчангаш ажылдап, киирип алган херелгени канчаар чарыырын бистерни шиитпирлеп алыр. Ол маргылдаага шаңналдыг чер алгылаан мөгелерниң канчаар шаңнаарын, спортчуларны белеткээрин, ыңай бээр мөгелерге херек чорудары чүүл-даа шиитпирлеп алырынга эптиг. Хүрештиң кайы-кайы келирил?

Хүреш федерациязының кежигүннериниң дадывыс ажылдап, семинар, шефти дээш дээн ышкаш кандыг-ла-бир дүрүм-журумга ёзугаар кылган ажылдың телевидениеден, улуг кончуун, ажыл-агыйы чорлениниң чемнерин дугаэзиндан кирер. Алызында барын хүреш федерациязын мал-малын алыраазы дээн ышкаш бөдүүн дүвалал ажыл-агыйлыг, тыва ниити-хоп, содак-шудак даарал, чонга ачы-дуза чедирер бөөр дээри чугаажок. МАРының улуг Наадымынга бистиң мөгелерни келир чылын чалап, хуреш шииргин дугурукан алган, мөгелерни тускай белеткеп, харын-даа профессионал спортчулар-даа ажылдаар болдап турар бис.

«Наадым—90»-ның улуг хүрежинче чалавышаан, ажы дуза чедирер күзелдиг улустарга агар санывыс дугаарын айтып каар-дыр мен: 609920. **Бо материалдың гонорарын Кызылдың чурттакчы-социал банкызының 609920 дугаардыг агар санынче киирерин диледим.**

Сергей ООРЖАК,
Тыва АССР-ниң Күрспорт комитединиң даргазының оралакчызы.

Эрес бис дээр, кежээ бис дээр, Эмин эрттир аспырак, Чамдык мындыг оолдарны Чаштыг кыстар ылап ажарча-даа тутсуп бээр болза, Шаанга киир шыгаап турбас, Кашпагай-даа, аваангырдаа— Караңы шуут черле часпас.

Оңаар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «...онзилиг». «Литература парлалганың көрүнчүүлээ». 9.00 «Бестиң чүгле бойдус камгалап шыдаар». А. Немтушкин чогаалчының чугаазы. 9.15 — 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдыыга. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 19.15 Мультфильмнер. 19.30 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.30 «Парнасче чада». 20.45 «Бай, ядамык...». 4 сериялыг урал-чечен телефильм. 1-ги серия. 22.00 «Үе». 22.30 Чугула интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкуру. 23.00 С. М. Кржижановский чогаалчының, драматургтуң, философтуң салым-чолунуң дугайында. 23.45—00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Фильм-концерт. 8.45 — 10.05 Уругларга фильм. «Арабела». 1-ги серия. (Чехословакия). 18.45 Улусчу аялгалар. 19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдыыга. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. РСФСР-ниң улус депутаттарының I Съездиниң делегаттары-биле ужуражылышкын. «Тываның курорттарында». 20.45 «Көдээ амыдырал». «Өшкү ажыл-агыйы совхозка кандыг орулгалыгыл?» «Кызылгаар» совхоз орулгалыг апарып шыдаар бе?». 21.45 Медээлер. 21.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

22.00 «Үе». 22.30 — 01.05 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдыыга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Улусчу аялгалар. 19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.35 — 22.00 Ниити ырылар концерти.

КИНО

ИЮНЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Соль Чжук Хва» (КНДР) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда. Видеозал: «Опасные гастроли» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кавказская пленница» 9.00, 13.50, 21.00, «Лето в раковине» (2 сериялыг) 10.40, «Сталинград» (2 сериялыг) 15.30, «Колекс молчания» (2 сериялыг). 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Девять кругов ада» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Конец сезона мороженого» 14.30, «Белый велосипед» (Турция, до 16 лет) 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Лошади в океане» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Кызылдың электростанциязынга септелге ажылдарының чолдулары-биле холбаштыр хоорайга изиг суг хандырылгазы июль 2-ден 15-ке чедир үстүнер.

Хоорсоветтиң чүүскому.

«АвтоВАЗтехника хандырылгазының» Тыва республикада төвү 1990 чылдың июль 1-ге чедир санажылганың чүгүртүрүүге чыыдазын кылырын бүдүрүглелерден, организациялардан болгаш албан черлеринден дилеп турар. Бо хуусаа эрткен соондунде, хандырылгага төвүнге негелде турбас.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 1-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ парнийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 1-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ летпур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроулетпур — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Индекс 54241

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга арназы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Парлал № 447 ДС—01010

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 27 среда
№ 145 (14345)
1925 чылда үндүрүлеттинген
Өртээ 3 көп.

ЧААРТЫНГАН ПАРТИЯНЫҢ ЭНЕРГИЯЗЫН—НИИТИЛЕЛДИ ЧААРТЫРЫНЫҢ ХЕРЭЭНГЕ

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң делегаттарының болгаш киржикчилериниң айтырыгларынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ харыылары

Сылерниң мурнуңарга чүве чугаалаар бетинде хамаатым мурнунга силерниң-биле чугаалажып алыр ужурлуг мен. Айтырыглар дээрге менде бир пачка, ооң чанында база чыдыр. Мен бодаарымга, айтырыгларны-даа [illegible] салыр хире эвес [illegible]. Азы айтырыглардан эгелээр бис бе?

Үннер. Ийе.

М. С. Горбачев. Ындыг-дыр. Ынчаарга оон мен эгелээйн. Хөй-ле айтырыглар бар-дыр, оларны каттыштырыптайн, он-он беш айтырыглар Чиңгине секретарьның, Россия бюрозунуң ол ам чаң болгай, дагылганың ол бюронуң ажылынга үнелел бээри-биле холбажып турар-дыр.

Ол бюронуң эң кол үнелели, оон ажылының арттырган кол, СЭКП ТК-биле база Россияның партия организацияларыбиле казы алышында барып Россияның Компартиязын тургузарынга четкени болур дээн бодаар кижи-дир мен.

Эртен чылдың төнчүзүнде бюроны тургусканда, ооң тургузуулгазын хемирлеп эгелээн бис. СЭКП ТК-же ийи секретарыны албан-биле кирдивис, оларны Россияның партия организацияларын, организастыг ажылды, идеологтуг, экономиктиг ажылдарны хайгаараар дээш аан. ТК-ның аппарадын тодаргай [illegible] угландырып, [illegible]. Бистер ону угландырып турувуста-ла Россияның партия организацияларынга дискуссиялар партия тургузарының эргежок чугулазынга чедип келди. Бис [illegible] бажы бердивис, бүгү ажылды аңаа дүүштүр кылыры херек кырынга-ла биллипе берген чүве. Бюронуң төвтүзүн болгаш салым-чаяан [illegible] чугаалаашкан ындыг-дыр. Ону силер багай ажылдаан дидинер. [illegible] силерниң эргенер, силерниң шиитпирлээр айтырыгнар, ол айтырыгже [illegible]. Ооң салым-чаяаны ындыг болгандыр.

Дараазында бөлүк айтырыглар оон-биле холбашкан боор деп бодап тур мен Сергей. Михаил Сергеевич, [illegible] турган [illegible] (Россияның Компартиязын тургузарынга удурланып турганнарны эштер бир черден номчуп алган болганнар), а ооң соонда чүге хенертен өске шиитпир хүлээп ап, Россияның Компартиязын тургузар дээнин деткип берген силер? Компартия тургустунган-даа болза, бо айтырыгның чугаазы олче эглип кээри албан дээрзин негеп турар. Бо чүүлде боданыр, сайгарар чүүлдер эмгежок, олар силерниң сеткил-сагыжынарга артап ужурлуг.

Россияның Компартиязының дугайында айтырыг Ленинниң үезинден эгелеп тургустунуп турган. Россияның болгаш ооң ролюнуң дугайында айтырыг-биле бир демей. Ынчалза-даа тергүже түңнелдиг турган херээ чок боор деп бодай-дыр мен. Кысказы-биле чугаалаар болза, мында деп болур: бо чүүлдер Россия Федерациязының биле Россияның улустарының онзагай каттыштыкчызы ролю-биле харылзашкан, олар бистиң хөй националдыг улуг күрүневисти тургузарынга улуг салдарлыг болган. Эң-ле эки күзел-чүткүл бооп, чүгле коммунистерниң эвес, Россияның бүгү ажылчы чонунуң дүвүрелин үлежир деп оралдашпышаан, партиянның-даа, бистиң эвилелиниң-даа чарылдырыкчы күштерге идиг бериптер орук-биле чоруй барбазын ханы бодаары эргежок чугула.

Бо овуже дүрген үневинче Россияга дыка хөй чөлерлер сүмелер кээп турган. Оларны далаш-биле хүлээп аппас, чиг шиитпирлер болгаш түңнелдер салдар чедирип, үредекчи [illegible] ажылдап, боттарының [illegible] болдаарының күүселдин кирделеринге [illegible] кижилер [illegible] турган боор.

Мында айтырыглар-ла хөй: политиктиг-даа, күрүне-лээ, олар бот-боттары аразында харылзаалыг. Кажан бистер казы бодавып эгелээнивисте, кажан бистер Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң республикаларының боттарының суверенитединге үнениң ханы [illegible] тургузарының эргежок чугулазын чаазы-биле билип эгелээш, федерацияның субъектилери тенне тоңээр эргени берген чүүлдерни тенне арттырганын, ол бүгү республикаларның эрге-ажыктарынга дүгжүп турарын билип эгелээш, ынчан бистер бо сорулганың тургустунуп келгенин билип каан бис, амыдырал боду ол [illegible] бисти чыгап келген. Ынчан бистер Россияже бир янзы, мында кандыг органнар, кандыг политиктиг ниитилел черлери тургустунганын көрүп эгелээн бис. Шынап-ла, Россияга дыка хөй чүүлдер ажылдавайн турган болгай. Ол Эвилел структураларының ажылы-биле холбашкан турган. Херек кырында алырга, экономика кол кезиинде Эвилел структураларынче үнүп турган болгай. Политиктиг институттар, ылангыя Россияның дээди албан-ажылга хамааржылар болгаш өске-даа дыка хөй чүүлдер барык шупту Эвилелче үнүп турган. Федерацияны эде тургузуп эгелээнивисте Россияның байдалынче, аңаа бөгүн чүү турарынче турушталы [illegible] ескертири чугула апарган. Бирги чүүл ол.

Ийиде. Партияны эде тургузарының боттуг чорудулгазы эгелээн. Ол чиик эвес чорып турар, ол дугайын чугаалаар мен, амгызында шөйүп турбайн. Бо айтырыг шупту улусту дүвүредип турарын көрүп турар бис. Россияның Компартиязын тургускан чорук Россия Федерациязының партия организацияларынга-даа, ниитизи-биле СЭКП-леде бодунуң каттыштырыкчы ролюн ойнаар ужурлуг деп бодаан коммунистерде-даа, россияжыларда-даа тургустунуп келген.

Бо чүүлде улуг утка барын бөгүн-даа көрүп тур мен.

Адак сөөлүнде. Плюрализмниң чорудулгазынче бөдүүн-биле кирген бис. Ниитилел-политиктиг агымнарның янзы-бүрү угланыышкыннары тып тып турар-дыр. Келир үелерге партияларның үрезиннери тарыттынган, олар ажыл-чорудулгазын калбартып, программаларын бижип, уставтарын тургузуп, чыылгаш, хуралдап турарлар. Оон алгаш көөрге, ажыл эгелей берген-дир. Хөй партияларны тургузар үениң эгезинин аптап чоруп ол бис. Мындыг айтырыг тургустунуп келген: Россияга политиктиг өске агымнар, өске партиялар тыптып келир ышкажыл, ынчалза-даа Коммунистиг партия турбас бе? Ынчангаш эде тургустунуушкунну, ниитилелди чаартырының негелделеринге дүүштүр экономика-даа, политика-даа, Федерация алырында-даа болуп турар чорудулгалар үениң негелдези-биле тывылган кыйгырыгларга харыылаарынче бисти албадап турар ышкажыл. Оон алырга, маңаа кым-даа чүве кажарлавас бистер шуптувус РСФСР-ниң Компартиязын тургузарының эргежок чугулазын билипче хадыр чоруп орган ышкажыл бис.

Маңаа, Тургузукчу съездиге, бистер, россияжылар, Россияның коммунистери интернационализмниң чаңчылдарынга, социализмниң идеалдарынга, политиктиг авангард бооп партияның тургустуушкунга болгаш ажыл-чорудулгазын боттандырарынга ленинчи принциптерге шынчы боор артып база СЭКП-ниң составында бис деп шиитпирлеп-биле тугааланынга сеткилим хөлчүк тур. А ол шыкаш, чугула сорулга апарган бот-догуннаар чоруктуң айтырыгларын шиитпирлеваан, бистиң республикаывыс Эвилелде республикаларның аразында эң эзелиг бооп артып, улустарның найыралдыг [illegible] чүвени кылыр дээнинге база.

Эштер, ол кончуг чугула. Ол дээрге маңаа съездиниң бижиккан чорууну көзүлгени-дир деп санаар-дыр мен. Быжыг туруш дээш силерге коммунистерге, силерниң нүүрүнерде Россияның шупту коммунистеринге байыр чедирип тур мен. Ол дыка чугула. **(Адыш часкаашкыны).**

Мен бодумнуң бодалдарымны өскертиппес дээп ышкаш, ТК бюрозунуң дээш өске-даа «180 градус» дугайында айтырыгларны эрттирипсейн — ол дээрге бодумнуң харыымга каттыштырып каавым бодалдар-дыр. РКП-ны тургузарының дугайында идеяны мен апрель айда чүге деткявейн, а ам хээп деткээнимни эш Ведянов айтырган-дыр. Болуушкун-биле [illegible] тайылбырлаазын мен. Бо темага хөй айтырыглар турган.

Ажылчыннардан «аарышкылыг» айтырыг. Бис маңаа, съездиге, оларны көргүзүп, «чартык» бооп турар дээр болбайн тыпты келгенине олар кичээнгейни угландырып турарлар. Ону кылбазын, мандаттарны бербезин, чалатканнар, чөвүдээр эргелиг киржикчилер кылдыр санаарын олар дилээннер. Съездиге болуп турган чүүлдерниң шупту тузынга хамаарылгалыг боор эргени бээр, ынчалза-даа оларны эвчок байдалга турагнас база съездиге, берге чүүлдерни боддурбас деп. Ынчангаш бис силерниң-биле бо айтырыгны съезд үезинде ынчаар шиитпирледивис-даа.

«Чиңгине секретарьның болгаш президентиниң албан-дужаалын хары угаа эвлээринге хамаарыштыр бистиң коммунистерниң хөй кезиинин бодалы чаңгыс аай болгай. Азы эш Горбачев кандыг-бир чаңгыс чүүлдү кылыр ужурлуг. Президент болур. Бо айтырыг дугайты эш Горбачевтуң бодунуң туружу кандыг ирги, билип алза? Бир эвес XXVIII съездиге чаа Чиңгине секретарь соңгуур апарза, XXVIII съездиге чедир үеге чугаалажып көөрү-биле каш фамилияларда [illegible] шын болур ийик. Съездиге чарлаарын дилээдим. Бодалым чугаалаарын база». Мындыг айтырыгны Пермьден — эш Смехов салган, партияның Соликамск хоорокомунуң бирги секретары.

Аңаа хамаарыштыр чаңгыс эвес удаа бодалымны илереткен болгай мен. Албан-дужаалды аңгылаарынга бис чайгаар-ла келир ужурлуг бис деп бодай-дыр мен. Ам болза, байдалды ол-ла принципиалдыг турушка хевээр арттырар, чүгле кандыг-бир өске хевирлерге арттырар херек дээрзинге бүзүрелдиг мен. Бодумнуң дугайымда чугаалавайн-дыр мен. Принцип туружунда чугаалап тур мен. Чүге дээрге ам кончуг харысалгалыг болуушкун чоруп турары чадавас. Политиктиг күштерниң эде сайгарылгазы, Советтер биле партияның, төп биле чер-черлерниң, республикалар биле төптүң аразында эрге-хүлээлгелер хуваалдазы болуп турар. Нарын дээн болуушкун! Ол амыр эвес чоруп орар. Ол бистиң съездивистенне, мында чугаадан-на илдендир — чеже эрге-ажыктарга мында дээп турар-дыр!

Советтерниң эрге-чагыргазын катап тургузар дээш политиктиг реформаның үезинде кылган чүүлдеривис, соңгулда кампаниязын канчаар эрттиргенивис, чаа соңгулдалар таварыштыр политиктиг ажыл-чорудулганың аренанче чоннуң канчаар үнгени — ол шупту бис шын оруктта бис деп чугаалаар арганы берип турар-дыр. Шупту чиңгилерни, кошкак чүүлдерни, ол херектиң дарпиңылыг талаларын мен шуут-ла кичээнгейимден чидирбейн турар мен — ол бүгү бар. Ынчалза-даа ам ол дугайын чугаалавайн тур мен. Советтер күш кирер-даар. Ооң эрге-хүлээлгелери, кылыр чүүлдери тодаргайлаттынып турар хоойлуну хүлээп алдывыс. Чер-чер Советтери [illegible] сан-хөөлүг бооруун шиитпирлээн. Чүгле шиитпирлер хүлээп алыр эвес, а боттуг материалдыг [illegible]. Советтерниң күш кирип эгелээри [illegible] үстүнге чедир боор. Ынчангаш бистиң [illegible] ниитилелди чаартырының [illegible].

Ынчалза-даа бөгүн [illegible]. Ол дээрге партия — бөгүн ниитилелде эң күштүг политиктиг организация. [illegible] бе деп чүве оон кончуг хамаарылгалыг.

Бо съездиге [illegible] Россияның улус депутаттарының Съезди-

МОСКВА. Кремльдиң Съездилер ордузу. Россияның Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи.
ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң делегаттары хуралдаар залда.

Е. КУЗЬМИННИҢ фотозу.

эн база бар болгаш ол ажылдаа турар деп чүвени бодаашкынның турган деп бодаар-дыр мен. Компартияның российская съездизи Россияның коммунистериниң бүгү партиязын, россияжыларның шуптузун төлээлеп турар. Бис шупту бо үе-биле ханы күженишкин, күженишкиннерни каттыштырар дугайында бодаар ужурлуг бис. Ам-даа доозулбаан чорудулгага идепкейлиг киришпейн, дугуушкинывыс эрге-хүлээлге хуваалдазынын үлээзининге кижи бүрүзү бодунуң ролюн ойнаар.

Партия биле Советтерниң аразында эрге-хүлээлгелер тодарадылгазы херек кырында ам-даа доозулбаан болгай. Бо байдалды бүгү чуртка хамаарыштырып болур. Албан-дужаалдарны аңгылап алыры ажыктыг бе азы ам дээрезинде, шилилгелиг бо үеде дажырлаарын арттырып алыр ужурлуг бис бе? Мен бодаарымга, амдызында арттырар эки боор. Кандыг хевирлиг болуру — партияның Даргазы, партияның Даргазы база оралакчы, партияның Даргазы база Чиңгине секретарь дээш оон-даа ыңай — ол дээрге өске херек-тир.

Кажан партия бодунуң реформазын чорударынче кирипкенде, кажан ол эде тургустуушкунун дүрген бергеп болуушкуннарындан озалдап кагбас ужурлуг апарып, сандараадыкчы күштерниң чаптыларынга арга бербес ужурлуг турда, харысалгалыг үеде [illegible] холбаштыр шүүтүкчүлээшкиннинг сагыш-сагыжларын көвейин, эштерниң таарзывывайн турарын көрүп тур мен. Төп Комитет-даа, партияның шупту звеноларыдаа идепкейлиг-биле хөделир херек. Ынчангаш, туруш херек, угланыышкынныг херек, [illegible] херек, өске дүргелээшкин херек. Маңаа силерниң-биле чөпшээрежир ужурлуг боор мен, чүге дээрге ол силерге чүден-даа кескү — ол четпес болган-дыр. Партияның хүн бүрүде удуртулгазы, партия ажыл-чорудулгазын конкатпас дээш, оон-биле холбаштыр, бистиң черлеримге, тинке кандыг-бир [illegible] чорудар ужурлуг бис. Ол бүгүнү съездиге эки бодап көөр херек. XXVIII съездиге илеткелге база ол дугайын чугаалаза кандыгзы харын. Эштер маңаа дыка хөй чөптүг саналдарны чугааладылар.

Съезд чыглып келгеш бүгү чүвени бодап көөр. Маңаа чамдык эштер элээн изиглендилер ышкаш. Сеткил-сагыш шыжыгышкыны, кезек када чамдык чугаалар тодаргай болду, а съездиге чугаалаар дээш чогум бодалдарын чамдык эштер мыттавадылар ышкаш. Мен чүве чугаалаан эштерни көрүп, оларның сеткил хайныгышкынын билип, бүдүү демдеглелдер кылып ап олурдум. Чамдык кижилерниң хөөнү улуг-улуг айтырыгларны дораан-на шиитпирлезе эки дээр янзылыг-дыр. Ынчангаш эмин эрттир далашкан хереэ чок боор деп россияжыларны кичээндирер бодай-дыр мен, чүге дээрге мында олуржун турар эштер келир съездиниң делегаттарының 60 хуузу деп билир апаар. Съездиге четкилеп кээр силер, ынчангаш эмин эрттир далашкан черле херээ чок. Бүгү чүвени дүрген шиитпирлеп, бүгү чүвеге дораан-на демдек салып болур бе, кандыгыл, бүгү чүве шупту тодаргай бе, ынчаш? Бир эвес кандыг-бир чогумчалыг чүве кылып чугаалаар [illegible].

Чамдык эштер Политбюрога хамаарыштыр [illegible] Политбюрону [illegible] болгаш Эдуард Амбросиевич Шеварднадзени, Николай Иванович Рыжковту, Виталий Иванович Воротниковту... санаваска, коллдуунда [illegible] эштер-ле болгай. Ынчангаш олар коллдунда чаа кижилер, чаа эштер-дир. Чеченчиннп чугаалаарга, чаа талайжылар-дыр ийин. 1985 чылдың апрелин сактып көрээлинер даан. Эш Тихонов, эш Громыко чок болгай. Арткан эштер дээрге Гришин, Алиев, Соломенцев... болгаш оон-даа өскелер-дир. Кыска үе иштинде Политбюро коллдуунда шупту солуттунган. Ол дээрге улуг айтырыг. Ол дээрге харын берге херек деп чугаалап болур. Ол чүл дээрге партияның иштинде кандыг-бир чогумчалыг чорудулгалар хамыдывышкынга таварышканы ол-дур.

Амгы Политбюро дээрге эде тургустунуушкунну деткип, калбартып турар орган ол-дур. Ону частырыг чок деп болбас харын, ону мен база чугаалаар мен. Ынчаарга ораторларның кайы бирээзи тура халып келгеш: «Чон кылып, узуткаар ол-ла, оон өске арга чок!» дээр янзылыг чүве чугаалаар сагыштыг олурарын мен билип олур мен. Ынчангаш мен камгалаар ужурлуг мен. Чүге дээрге хамыктың мурнунда съездиге, партияның иштинге дорт, тодаргай негелде, болур-чогуур үнелээшкин турарын дээш, эрткен-барган чүве дезир ээлбейин дээш камгалаар ужурлуг мен. Ынчангаш камгалал херек, ол кончуг чугула.

Съезд бүгү чүүлдерни болур-чогууру-биле үнелеп шыдаар, болур-чогуур түңнелдерни үндүрер деп бодаар мен. Бистиң партияның удуртулгазы дыка шиңгыы чаартынган, чаа-таа күштер дөмнип үнер чадавас. Ындыг болзажок, амгы Политбюрода бодунуң дужуун хараар, ямбы сүрер азы өске кандыг-бир ажык бодаар кижилер чок деп чугаалаар ужурлуг мен. Ындыг кижилер чок. Бистиң шуптувуска эң кол чүве болза, амгы Политбюронуң кылып турар ажыл-херээ уламчылаар турарында болур. Үк ажыл-херек янзы-бүрү будулгаазынынардан, частырыглардан, тенденцияларындан хосталгаш, улам шыңгыы шапкынчаан турарында болур. Бөгүн удуртулгада турар бүгү кижилерниң эң кол сагыш салышкынның ындыг. Ынчангаш партийжи өзү-биле ажылдап көрээлинер. Съездиге кылза чогуур бүгү чүүлдерни кылыр херек. Бир эвес бадылаар дээр болза, бис база-ла бадылаар бис, ат-сывын адап базымлаар дээр болза, база-ла ат-сывывыс чажырбас бис, ынчаар билип алыр апаар силер. Ол дугайында айтырыг турбас. Партияга чүү херегил, ынчаар кылыр апаар. Ында кандыг-даа чиңгиниг чок болгаш турбас-даа ужурлуг.

Ынчангаш ол айтырыгга бүрүзү харыылаадым. Ийиги чүүл болза кандидатуралар дешшидери. Ол дугайында чаңгыс хурал эрттиргеш, аңаа кандидатуралар дешшидер бе азы канчаарыл, билбес кижилер мен. Бис маңаа ол-бо кандидатураны адап эгелээр болзувусса, россияжыларга эвчок болу бербес деп бе?

Бир эвес силерде чугаалаар чүве бар болза, а чугаалаар чүве черле бар-ла ыйнаан, саналдар оон-моон үнер деп тур ышкаш, ындыг болганда, шынап-ла, бир хуралды эрттиргеш, аңаа кандыг кандидатураларның дешшиттиргенин адап болгай. Ону ынчаар кылыр болза, ажырбас деп бодаар мен.

Татарияның парторганизациязындан эштер Григорьев, Газизов оларның айтырыы бар-дыр, «Партияның ат-алдарының кудулааның дугайында чүүл чиге эвес. Партияның ат-алдары кудулаан ийе, а бүгү [illegible] партия комитеттериниң болгаш [illegible] ат-алдары кудулаан. [illegible]? Партия комитеттериниң [illegible], ооң иштинде ТК-ны болгаш Политбюрону бүрүнү-биле [illegible], ону чогуур болбас чүве бе?» дээн-даа.

Ол-ла темага хамаарышкан [illegible] бар-дыр. Ол дээрге, шынап-ла, удазын ужур-дузалыг айтырыг-дыр деп чугаалаар апаар. Шынап-ла, алыс дөзүн алыр болза, хамык чүве дениелде, кадрларның удаан-болаа арга-шилээнге бериш [illegible]. Кандыг-даа структура, тудган онза-даа структура, бир эвес аңаа чаа сөзүглел болуп билбес, амыдыралдың сүдалын эскербес, кижилерни каттыштырып, оларның-биле чугаалажып билбес, херек кырында байдалды тоон көвбес, чогумчалыг анализтиң үнелелининге политика тургузуп, практиктиг ажыл чорудуп шыдавас ындыг кижилер ажылдаар чүве болза, кандыг-даа онза структура чүнү-даа кылып шыдавас. Ол бүгү чүүлдер шупту кады болур ужурлуг. Оон эң чугулазы кадрлар ол-дур.

Эгги, чагырып-дужаар система үезинде-даа бисте эки будурукчулер, эки колхозтар болгаш совхозтар, хапын-даа хоорайлар бооп турду. Чүге ындыгыл? Кончуг шудургу кижилер келген соонда, ындыг турду. Олар хамык шаптараазыннарны үрел бускаш, хамык чүвени ажыл эртип турганнар. Ол дээрге бир талазында, дыка чугула.

Кажан Норильсктиң металлургия комбинадынга чорумда, металлургтар мени утпеп келгеш: «Михаил Сергеевич, штабтарны чок кылыр дугайында команда бериптерлер» дижип турганнар болгай. Ол дугайын чүге сактып келдиң дээрге, мээн баарымда бо сагыш [illegible] кылып, силер бир-ле черге чоруп турган, [illegible] деп турган болгай силер, ам оон-биле чүнү чугаалаар деп бодаан силер, чүү чүвеже кыйгырып турганыңар ол, харыылап бериңер деп бе? Бистиң чугаавыс ажык чугаа-дыр, ынчангаш харыылайн: партияга кадрларны чаартырының [illegible] чорудулгазын катап тургузар херек, эштер. Ындыг чорудулга эгелей берген. Хамык чүвени чүгле кадрларны солуп турган, дораан шиитпирлээр деп бодаан кижилер чарып турар-дыр деп бодаар мен. Чүге? Чүге дээрге эрги дужаакылгадан, эрги чаңчылдардан, эрги эргалардан [illegible] мурнунда, эде тургустунуушкунну [illegible] ужурлуг бис. Бир эвес баштайгы соңгулдаладан үезинде партийжилер он чылда хоорагтанып олурганнар болза, соолгу соңгуулдалар үезинде олар ковайын «тулчуп» кирипкеннер: митингилерге-даа кирип, черле чүнү кылбаанар дээш. Оларда чугаалаар чүве-ле хөй.

Ынчаарга бистер ам өске апаар чадар ышкажыл бис. Аңаа-ла ала-чайгаар солчуру — бүгүдеге дузалаар эм-дом эвес-тир. Чамдык черлерде солчуушкунның үшкү чаагыны безин эрткен райкомнар болгаш обкомнар бисте бар, а ажыл-херек өскерилбээн хевээр. А мындыг чүүл база бар: эде тургустунуушкунну эгезинде-ле чаа кижи, амгы үениң кижизи келген, ол чаа идеяларны шиңгээдип билип алган, билдилиг ажылдаар бээр. Шак мындыг кижилер ам бөгүнде-даа чедишкиннинг ажылдап турар, оларны коммунистер деткиир, салбайн турар. Оларны Москваже алыр дээривиске-ле, телеграммалар салгаш турур бээрлер-дир.

Мону чүге чугаалап турарым ол? Шак мындыг команданы черле бербес дээрзин ынчан мен Норильсктиң металлургтарга база чугаалаан мен. Ол дээрге алыс утказын алырга, «штабтарны чуура шаваар» дээр троцкисти лозун ышкажыл. Кытатка культура революциязының үезинде ынчаар чылча шаап алгаш, оон 15 чылда халбактанып үнүп келчиктер чоп. Ол эрги майык-биле, эрги сеткил-биле баш ажыр чүдүртүнген болзажыы, [illegible] «аңаа-даа» дажылап болбас. Кижини кайын-даа ап алырывыска, эде тургустуушкуннарын [illegible] эртер, хевирлеттинер, чаа стильди, чаа хевирлерни, чаа болдаашкынны [illegible] алыр апаар дээнин силерге чугаалаар ужурлуг мен. [illegible] бистер [illegible] ол үениң кижилери бис. [illegible] бо чылдарда чүгле чаа хевээ кирип турарлар ам өске кижилер болурлар эвесе. Ынчаарга силерниң биле бистер шуптувус - оон келген бис.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Сут-Хөлден медээлер

КҮҮСЕДИП ЭГЕЛЭЭН

Тыва АССР-ниң Дээди Советинге Баян-Талаа [illegible] № 64 соңгулда округундан улус депутаттарыныӊ СЭКП Сут-Хөл райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал соңгукчуларының чагыгларын күүседип эгелей берген.

Оларның бирээзинге малчыннарны [illegible] биле хандырар чагыг хамаарышкан. Совхозта 17 [illegible] бар. Амгы үеде оларның 20-ни газ плиталар-биле хандырттынган. Малчыннар [illegible] ажылдап эгелей бергеннер. Совхоз дирекциязы газты тускай автомашина-биле малчыннарга чедирип турар.

Соңгулда мурнунуң программазын депутадының күүседип эгелей бергенинге малчыннар өөрүп четтиргенин илереткеннер. Арткан малчын бодаларны газ плиталар-биле хандырар сорулга-биле депутат чогуур хемчеглерни ап турар.

ИНЕК КАДАДЫН ОРГАНИЗАСТААР

Баян-Тала [illegible] Совет тараа, сиген камгалалын [illegible] биле суур чонунуң хуузунга бода малының кададын ийи кезек черде организастаар.

Кадарчылар мал [illegible]. Бир эвес инек кадарчыларның [illegible] 5-7 рубль [illegible] 500-700 рубль [illegible].

Малды кадарганы дээш төлевир акшаны совхоз ажылчыннарындан [illegible]. Школа, эмнелге [illegible] пенсионерлерден [illegible].

Амгы үеде [illegible] мал кадары [illegible]. Ол кадарчыларны ажылдап [illegible] Совет ол [illegible] үш кадарчыны тыпкан. Олар ам кадарып кирипкеннер.

Каадыр-оол ТУВАК.
Сут-Хөл район.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ИЙИГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязы 1990 чылдың июнь 29-та 10 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынар.

* * *

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНГА

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң ээлчег чок ийиги сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттары 1990 чылдың июнь 28-те Советтер бажыңынга (бирги кабинет № 107, телефон 2-55-42) 9 шактан 20 шакка чедир; 1990 чылдың июнь 29-та — СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 8 шакта бүрүткээр.

ХУРАЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел талазы-биле айтырыглыг хуралга хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң төлээлерин СЭКП Кызыл хоорокому чалап тур.

Хурал бо чылдың июль 4-те 15 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болур.

ЧААРТЫНГАН ПАРТИЯНЫҢ ЭНЕРГИЯЗЫН— НИИТИЛЕЛДИ ЧААРТЫРЫНЫҢ ХЕРЭЭНГЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ынчангаш мындыг командалы бээри аажок-ла белен болгу дег, ынчалза-даа ол дээрге төргиин айыылдыг боор болур. Ынчангаш демократтыг болуушкуннарга үндезилээш, хөгжүлдени чаартыр херек. Ону черле калбартканы эргежок чугула. Тодаргай таварылгага бүрүзүн көрүп тургаш, шиитпирлеңер.

Ажыл-херек ам чогуп эгелээн, чер бүрүзүнде-ле шимчээшкин үндезиниче чоруп турар. Хамык-ла чогумчалыг чүүлдерни көөр болгаш ону өөскүдер херек, ынчалза-даа кедеглеп чок чүүлдерге каракты шимчеп херек чок. Партия комитеттериниң дугайында айтырыгга мээң харыым мындыг хевирлиг-дир. Партия комитеттериниң составын, секретарының кандидатуразын-даа, партийжи масса шиитпирлээр ужурлуг. Ынчаш бистер улуг частырыглардан чайлап болур бис. Ынчалзажок мындыг чазыглардан бүрүн-биле, 100 хуу кажан-даа чайлап хоржок бис. Оон кымдаа магадылаттынмаан болгай.

Меңээ мындыг бижик чорутткан-дыр бо: «Чингиче секретарының ажыл-чорудулгазының кайы хирезин үнелеп көөр дугайында, РСФСР-ниң Компартиязының турар черин ескертир дугайында айтырыгны бадылаадыр-дыр. Свердловскиже кежүрерин саналдап турар, а ол мышкаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң биле Министрлер Чөвүлелиниң база-ла Свердловскиже чоруурунуң дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының съездинче санал киирерин саналдап тур. Башкириядан эш Корольков. (Залга шимээргээшкин).

Чингиче секретарга хамаарыштыр чүү дээрге, ол тема силерге мыйда [illegible] чугула боор-тур, хамык улус чугаалады. Мен аңаа чугаа арызында харыылаадым. Өөскээ кежүрерин хамаарыштыр чүү дизе, чаа тургустунган Совет чергенин база Россияның Коммунистиг партиязы ону шиитпирлээр көргүлээр аан. Будап көрүүннер. Ынчалза-даа [illegible] налын солуур ужурлуг деп болзавайн-даа тур мен. Ону дораан-на чугаалап болур мен.

Аажок берге айтырыг келди эвеспе. Ынчалза-даа аңаа долгу-биле харыылаар херек деп бодап тур мен. «Силерниң кылган илеткелиңерде Россияның амгы байдалының болгаш чурттакчы чонунуң амыдырал дириелиниң дугайында барык чүнү-даа чугаалаваан-дыр. Ол чүл, өжегээр ыттаваан бе азы илеткелди кым-бир кижи ээн хоюлап кааптканы ол бе? Азы ол дээрге чер-черде байдалды билбеди ол бе, аңаа чиргинер-ле кижидир мен. Ындыг илеткел-биле организакчы комитет чөпшээрешпес-ле болгу дег. Конференцияның ажылын коммунистерниң болгаш бүгү-ле чурттакчы чонун күзел-бодалынга дүгжүр, эргежок херек орукче аалдырар дизе. Горбачёвтуң «Ынчаар чурттап болбас» деп фильмин конференцияның делегаттарынга көргүзерин саналдап тур мен. Айтырыгга харыылап бээрин база мээң күзелимни хандыразын дилеп тур мен. Егорьевскиден эш Лавров». Мен бодаарымга, Москва областан ышкаш-тыр-ла. Бо дээрге чөптүг-даа, оон-биле кады чөптүг эвес-даа санал-дыр.

Чүге? Россияның Компартиязының съездизинче чугаалажып көөр ужурлуг бүгү-ле тодаргай чүүлдерге хамаарыштыр чүү дээрге, мен бодаарымга, эштер, съездиниң айыты үе-чазында аңаа тураскаадыр ужурлуг. Силерниң соңгаанныар Төп Комитет. биеги секретарыны баштады амгы-амгы девискээрлерле чыылган шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны баримдаалаш, республиканың амгы байдалдарында ам мөн бодаткенип ап, илеткелди-даа, Россияның Компартиязының ажылының программазын-даа бижеткен кылып ужурлуглар. Аажок-ла калбак дискуссия болур ужурлуг деп бодаадыр мен. Чүгле илеткел-биле бо теманы бүрүн ажыглап хоржок. Съездилар дугайын кым таныныг, ол черле шын деп бодай-дыр мен. Оларны съездиниң кийги үе-чазында организаттаар херек. Кижилер бар-ла шаа-биле чугаалазын дээш. Хамык чүвени [illegible] үнелеп-демзилеп көөр херек.

Ол үе-чазында бистер шуптузу аңаа кирижип бис. Бо айтырыглар талазы-биле бүгүдег чугаа биске болур-даа. Ынчан аңаа ол чектестерни сактып көөр болгай бис дээн. Чүге дээ биеги үе-чаза партия турар бе, турбас бе, оон организарын тургузар бе съездиниң чугаалап көөр ужурлуг документтеринге боттарывысты хамаарыштырар [illegible] ол талазы-биле илеткелден бистерниң дискуссия чорударывыс-биле холбашкан турган болгай. [illegible] чыылган айтырыглары, эң ылангыя социал культура хөгжүлдезинде берге [illegible] чүвениң ужур-ээзин тайылбырлаарын [illegible]. Шак ол көөрүнүң талазы-биле Россияның [illegible] республикаларга херек [illegible] ССРЭ-ниң иштинден [illegible].

Айтырыг: «Михаил Сергеевич, СЭКП чүү болурул — [illegible] партиялар [illegible] тургузар [illegible] болур бе азы шуут турбас бе? Эш Шагаров, Саратов».

Бистиң чуртувуска Коммунистиг партия турар апаар деп бүзүрээр мен. Бир-тээ, ол социалистиг идеяның илередикчизи болгаш ажылчын ангының, күш-ажылчы чонунуң эрге-ажыы-биле холбашкан болганда, партияның амыдыралы үзүн болуруп баш бурунгаар биле-дир мен. Бөгүн «Партия, ажылчын ангы база ажылчын шимчээшкини» деп тема мында туруп турар-дыр. Эң ылангыя эш Мельников ону тургусту, ону чүге хамыктың мурнунда тургусканын билип тур мен. Бистерниң шуптувуска бодаарга, аңаа ол бүгү дыка күштүг деггеннаа чадавас. Шак бо теманы, бистиң XXVIII съездивиске дыка калбарты чугаалажыр херек дээрзин кыска беседалар база Николай Иванович Рыжков-биле бистиң ажылчыннар болгаш тараачыннар-биле кыска ужуражылгаларывыс база катаптыг бүзүретти. Бистиң партияның салым-чолу ылап-ла мында. Оон социал баазазы — ажылчын ангы, тараачыннар, мурнакчы интеллигенция.

Ынчангаш мен социалистиг идеяның үр чурттаарынга база бүзүрээр мен, коммунистиг перспективаны база ап октавайн турар мен. А моортан Коммунистиг партияның келир үези бар апаар-дыр. Ынчалзажок партия албан чаа партия болур ужурлуг, чуртта болгаш ону долгандыр болуп турар чүүлдерни эскерип билир турар партия болур ужурлуг. Тургустунуп келген херекчелдерни, кижилерниң күзелдерин ам илередип шыдаар партия, моон соңгаар-даа эде тургустунуушкунуң идеяларының тывылдырыкчызы партия, каттыштырыкчы, чыылдырыкчы күш болур ужурлуг. Бир эвес ол чаартынмас, а маңаа чадаар кандыг байдалдыг чүктен [illegible] келген болзуп, ол хевээр артар болза, ол бодунуң мындыг чаа ролюн күүседип шыдавас. Чогум-на ынчангаш бистиң съездиниң ынчаар чорудулгазы чугула турган — шиитпирниң тывары бо айтырыгларны сайгарып көөрү болгаш партияның чаартылгазынга күштүг импульс бээр херек турган. Ол чок-ла болза, өскерилгелер болгаш бистиң кижилеривистиң чүнүң-даа мурнунда, ажылчын ангының шимчээшкинин баштаар ужурлуг азы чок-ла болза, төөгүнүң кыдынга артып калыр.

Мен чаңгыс аай СЭКП дээш мен, федерализастаарынга удур мен.

Дыка улуг айтырыг — мээң, мен бодаарымга, илеткелге калбарты киирер, ону СЭКП-ниң XXVIII съездизинче боттандырар боор деп бүзүрээр мен: «Эде тургустуушкунуң эргежок херектиг болгаш Эвилелдиң составынга республикаларның тураскын бүзүредириниң эргежок чугулазы барымдааларының сиделыын болгаш бо айтырыгларның чедип шыдывы ажылдап кылдынма кылыш дугайын херечилеп турар-дыр».

Шын сагындырыг. Шынап-ла, эштер, ылангыя ам, бис эде тургустунуушкунуң политиказының шугуму-биле үндезин кол өскерилгелерниң чадазынче кирипкенивисте, биске мындыг ажыл четпейн турар. Дыка бөдүүн эвес байдалда турар иштилелче мыйчалдыр-ла, белеткел чокка башкартыныр рынокче шилчилге дугайында айтырыгны «оштаптарывыска» чүү болду — бо дээрге политиканың онза улуг айтырыгларынга сөзүг таарыштырарының база бир чижээ-дир. Бо айтырыгны XXVIII съездиге илеткелге делгерөңгей чырыдар херек.

«Платформаның телевидениеде болгаш илеткеде иштиледиң демократчылыганы [illegible] чорудуун [illegible] партияның хожудап турарының, а мындыг болганда бирги ээлчегде удуртуганың хожудап турарының дугайында бодал тодаргай илереттинген. А ынчаарга ол канчап болдуна бергениң, билдинмес-тир. Политбюронуң кежигүннериниң ажыл-чорудулгазынга үнелел бердинмээн». Мен бодаарымга, ол үнелелдя бис берип эгелээн ышкаш бис, оон иштинде, маңаа, бо съездиге, сайгарылганы кылып эгелеп [illegible] ынчаш, ынчаарга бо айтырыгларның белүүн бис XXVIII съездизиниң кичээңгейиниң төвүнче тургузар ужурлуг ышкаш бис. Оон-биле черле [illegible] илеткелге бо бүгүге үнелээшкинни бээринче четкүл база турар деп бодайдыр мен.

«Эде тургустунуушкунуң ол чүгле башкы чылынза аппараттың үндезинлел чок артык эргелериниң дугайында айтырыг шиитпирлеттиниң турарыл?» Чоп партияның мөзү шынар талазы-биле дүрген алыгланныышкынын мини турган. Чөптүг сагындырыг. Ап октаар ужурлуг чүвени ап октаар херек. Оон-биле чергелештир, ону айтыр апаар, партийжилерниң хөй кезиинге бо чүве кандыг-даа хамаарылга чок болгай. (Адыш часкаашкыны).

Оон ангыда, Хоойлу ёзугаар көрдүнген чүүлдерни база ылгап билири чугула. Күрүнениң талазындан чамдык тодаргай артык эргелер, чингелер, доктаадтын [illegible] турган, моон соңгаар-даа артары чадавас — бо-даа чүүлдерниң талазы-биле хоойлу [illegible] ажылы ам чорбо [illegible]. Чугаа болза чамдык кижилер албан-дужаал байдалын ажыглап алгаш, ону өскээр ажыглап, хоойлуда көрдүнмээн артык эргелер чедип ап турарының дугайында-дыр. А кижилер шупту чүвени көрүп турар-ла болгай. Бир эвес чугаа, чижээ, Политбюро кежигүннеринге дачалар азы өске кандыг-бир чингелелер дугайында турган болза, мындыг айтырыгны шиитпирлээри карын эвес херек-тир. А ол ам безин шиитпирлеттинген. Ынчалзажок бүгү чуртту иштинде янзы-бүрү ээлел черлерни, хааныгаш, хааныгаштарның тускай черлери бары бо дээрге ам-даа факт-тыр.

Чүү деп чугаалаар боор, бүгү чурт иштинде дээш болбас девискээрлер бар турду. Ынчаар чугаалаар чүве болза, бо угланыышкыннар биле «девискээрлер ямбызы» ам-даа бар болдур ийин. Ам-даа бар боор артып турар. Айтыыт көрейн: мындыг таварылгаларда партийжилер кайдал? Партийжи контроль кайдал? Оларның айтырыгны тургузуп келгени кайыл? Бо херекти мындыг болганда төнчүзүнге чедирип көрээлиңер. Мен мындыг туруштуң талалакчызы мен. Чүгле хоойлу ёзугаар көрдүнген чүүлдер артар ужурлуг.

Делегат Голицин мынча деп айыткан-дыр: «Россия оон эргелерин кызамдаарындан кандыг-даа камгалал чок турган деп илеткелде шын демдеглээн. Экономиканың шын эвес углуг хөгжүлдезиниң фактызын, социал негелделерже сула утланганың мини турар-дыр. Силер, удуртукчу кижи, ол хөделиишкиннерге чүге салдар чедирбээн силер? Тодаргай буруулуг кижилерни адап көрүңер» дээш ийи кыйгырыг демдээн салган.

Силерге мен мындыг чүүлдү доргу-биле чугаалап көрейн. Бистиң төпте болгаш республикада [illegible] демократтыг [illegible] кижилер-ле болгай. Шынап-ла, эң [illegible]. Ынчалзажок ол кижилер бо ажыл-херектерниң системазынче кирген, ол системаның негеп турар чүүлдеринге [illegible] бээр, ынчаар кылып кирипкен. Ынчангаш айтырыг ниитизи-биле мынчаар тургустунуп келген политиктиг удуртулганың-даа, экономиканы эргелеп башкарарының-даа моделин өскертир ужурлуг бис — бис ону силерниң-биле кады кылып эгелээн бис. Бир эвес ону кылбас болзувусса, система [illegible] кижини бодунуң аайынга [illegible] шаантар. Кымны-даа. Аңаа силерни мен дуржулгага үндезилеп бүзүредип тур мен. Ынчангаш бистиң ам кылып турар чүүлдеривисти бүзүрээр херек. Бир эвес кандыг-ла-бир буруулугларны, дайзыннарны дилээр болзувусса, ол ажыы чок херек-тир. Бир эвес кым-бир кижи хоойлуну хажыткан болза, ол өске херек-тир — хоойлу ёзугаар харыылазын. А ниитизи-биле эде тургустуушкунуң оруу-биле чоруур херек, эштер.

Мында чамдык эштер партия хоорковнарының, райкомнарының секретарьларының чөвүлел хуралын эрттирер дугайында [illegible] турганың сагындырып тур. Чөптүг херек, бис ону кылбайн барган-дыр бис. Элээр апаар, чугааны кылыр бис.

Айтырыг: «Хөй партиялыг байдалдарда эрге-чагыргаа партияның ажыл-[illegible] сорулгалары, оон ниитилелге туружу болгаш ролю силерниң [illegible] турарыныр-биле [illegible] гыл?»

Бо теманы бис XXVIII съездиге калбаа-биле сайгарарын кызыдып көрээлиңер.

«РСФСР-ниң улус депутаттарының чамдыктарының бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтеринге партия организацияларын хоюур дугайында шиитпир чедип аар сагыштыг кордалын чүү деп көөр силер?» Сахалин делегациязы, үш делегат.

Бо талазы-биле моон мурнунда-ла чугаалап каапкан болгай мен. Партия бодунуң ажылының стилин болгаш хевирлерин өскертип тура, демократчыдылганын, чаартылганың оруунче, эде-хүлээлгелерниң [illegible] кирген деп санаар мен. Ынчалзажок ол ниитилел амыдыралының чаңгыс-даа адырындан хооруп [illegible]. Партия дугайында бистиң концепциявыс база оон ажыл-чорудулгазының тургузарының идеязы мындыг, мен оон деткикчизи мен. Мен парламентижи эвес, а авангардыы хевирлиг партия дээш мен. Бо мээң хаяы бүзүрелим-дир. (Адыш часкаашкыны).

«Демагогтар — ажылчын ангының [illegible] дээш [illegible] Лениниң чугаазынга силерниң хамаарылгаңар кандыыл? Азы ол чүгле [illegible]»

Мен бодаарымга, бо сөстер ам-даа ужур-утказын [illegible]. Ынчангаш, демагогтар-биле, ылангыя [illegible] -биле политиктиг демократты шиитпирлиг [illegible] херек. Демократтыг демиселди [illegible] херек. [illegible]

«Ленинградка болган РКП-ның инициативаның съездизин болгаш оон СЭКП-ниң [illegible] дугайында, экономикага план-административтиг системаны [illegible] артырар дугайында программаның [illegible] көрүп турар силер?» Айтырыгны эш Крючков салган.

Мен СЭКП-ниң иштинде боор турар дилээшкиннерни, харын-даа биске хүлээп көөрү бергедээр безин чүүлдерни [illegible] мындыг айтырыгларны чугаалажып көөрү херектиг деп бодап болгаш партияны чаартырының таарымчалыг оруктарын тып алыры черле чугула боор турар-дыр деп билиишкинге хамаарыштыр көрүп турар мен. [illegible] платформада хөй боттуг [illegible] чүүлдер барының [illegible]. Ынчаарга хүлээп ап [illegible] чүүлдер база бар, чижээ, партияның парламентижи хевири азы партия түскайлап коруп-чурумнуг фракцияларлыг болурунуң дугайы. Ону хүлээп көрбес мен. Принципиалдыы биле чөпшээрешпес мен.

Ынчалзажок херектиң ужуру өске чүүлде: кайы-бир платформаның мындыг кандыг сорулгалар чаштынып чыдарыл? Социал-экономиктиг болгаш социал-политиктиг кандыг сорулгаларыл? Кол айтырыг бо-дур. Демократтыг платформаның болуудан ону тыппас силер, А ынчаарга ол платформаның талалакчылары өске черлерге чүве чугаалай эгелей бээрге-ле, биске хүлээп ап болдунмас чүүлдерниң ол платформада бары ам-на билдине бээр. Ындыг болзажок, СЭКП-де тургустунуп келген янзы-бүрү агымнарны төлээлээн коммунист эштерге он беш-он беш минута иштинде эдерниң илеткелдер кылырыбиле сөс бергенивис кончуг шын болган, ол дээрге партияның төөгүзүнге кестүп көзүлбээн чүве-дир. Шын кылган бис.

Инициативчи съездиге дамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Ол партияның салым-чолу дээш дүвүрээшкинниң илередип турар. Ындыг дүвүрээшкинниң илередир дээш ук платформаның коммунистери ийи удаа чыылган. СЭКП оларның үнүн дыңназын дээш Аңаа байыр чедирер мен. Ол харысалгалыг туруш. Ындыг болзажок, съездиниң долгандыр хөй политиктиг кажарлааннарын [illegible] ның дыңналып турганын чугаалаар апаар мен. Съездиниң [illegible]. Мен мындыг чүүлдерни хүлээп албас мен. Чүге дээрге [illegible] шиитпирлиг [illegible] турар мен. [illegible] боттарывыс эде тургустунар ужурлуг бис. Эш Тюльпин маңаа чүве чугаалап, бодунуң бодалдарын илереткен чүве болганда бо айтырыгга тодаргай доктаавайн. Ол чамдык чүүлдерни [illegible] эрттирип турган [illegible] болза, ынчаарга бо делегаттар, бо съездиге санал берип турган кижилер чамдык чүүлдерни эмин эрттирип тургаңның база чугаалап болур, үениң негелдези мындыг апарган чүве ышкажыл. Популистерниң үстүкү удуртулганы чиди-биле шугумчулап-ле турар болзунза, ат-алдарың удазыр дээш методун чамдык коммунистер ажыглап турар. Ынчап турган дидим, шиитпирлиг кижи кылдыр көстү бээр сен. Ынчаарга бо бүгү чүүлдерниң үези эрте бээр, чүвениң ужур-ээзин биле бээр. (Адыш часкаашкыны).

Айтырыг: «Силер илеткелиңерге бистиң иштики херектеривиске кымның-даа холгаарлажып кире бээрин болдурбас бис деп чугаалаадыңар. Ынчаарга барыын талакы чурттарның, ылангыя президент Буштуң Литва дугайында, бистиң аңаа кылып болгу дег хөделиишкиннеривисти ССРЭге хамаарыштыр оларның туружу-биле холбап, доктаамал чугаа кылып турарын чүү деп көөрүл?»

Харыы: Бистер ону кичээнгейден дашкаардатпайн турар бис. Ынчаарга иштики херектеривиске киржир чоруктарны, шынап-ла, болдурбас бис. Президентиге-даа мындыг ийзылыг чугаалаан бис.

Айтырыг: «Ийе, бистиң Ортаа Азия республикаларының [illegible] Пакистан биле АКШ [illegible]. Мону кандыг [illegible]»

Харыы: Бо айтырыгга [illegible]

Айтырыг: «РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның [illegible] СЭКП ТК-ның аппаратынга [illegible]»

Харыы: [illegible] СЭКП Төп Комитеди бо айтырыгларны харыылап турган чүве болганда ол эт-хөреңгизин акы-дунма ёзузу-биле үлежир апаар деп чугаалап болур. Ийиде, ол кайа турарыл? СЭКП ТК-ның бажыңынга турар болза эки деп санаар мен. Бо бажыңның кайы-бир блогун ангылап тускайлааш, Россияның Компартиязының ТК-зынга дамчыдып бээр ужурлуг бис. Бүгү чүвени амгы бар байдалга кылыр, чаа [illegible] кылбас, штатты көвүдетпес дээш оон-даа өске. Мындыг янзылыг бодалга чөпшээрежир боор силер деп бодап тур мен. (Адыш часкаашкыны).

Айтырыг: «Силер колхозтар болгаш совхозтарның ажыл-чорудулгазынга холгаарлажып киржи бербезинче уругулчу кыйгырып келгеш болгай силер. Ынчангаш арендалыг ажыл-агыйларның, колхозтарның база удуртукчуларын шилилгелиг үндезинге соңгаан коллективтерниң ажыл-чорудулгазынче холгаарлаарын хоруур дугайында тур чарлыкты, бети дээрге-ле ийи чыл иштинде, чүге үндүрүп болбас силер?. Новосибирск областан Ильченко».

Харыы: Харын шуптувус катай боданып көрээли. Бир эвес чарлык херек чүве болза, мен белен мен. Ындыг болза-даа рынокче шилчиишкин мындыг янзылыг байдалды — «бүгү-нииti холгаарлаашкыны» боду-ла болдурбайн баар боор деп бодаар мен.

Айтырыг: «РСФСР-ниң Компартиязының тургустунганынга хамаарыштыр эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының бирги секретарьларының санал-оналы кандыг боор турар ирги?».

Харыы: Байыр чедирип турар болгаш ону чүүлдүгзүвүп көрүп турар.

Айтырыг: «Делегат Чумаков. Силер 1985 чылда эде тургустунуушкун дугайын чарлап тура, чурттуң коммунистери-биле чүге сүмелешпедиңер? Эде тургустунуушкунуң моделин тургузуп, оон механизмин, бирги ээлчеглиг болгаш дараазындагы сорулгаларын тодарадып алыр ужурлуг турган. Чуртка чоңга шинелде кылып болбас».

Харыы: Эштер! Канчаарга-даа мен бодумнуң адрезимге-даа, ТК-ның адрезинге-даа, чалгаан адрезинге-даа — эде тургустунуушкунну калбарткан чуртка бүгү удуртуганынга-даа мындыг янзылыг буруудадыышкынны хүлээп албас мен. Болзап-даа көрүңерлен, бөгүн угуп чадап алгаш, даарта оттуп кээрививиске, хуулгаазын чүве болу берген ышкаш кылдыр сагындырар ышкажыл бир модель өске модель-биле солуттуна берген болгаш ышкажыл. Эде тургустунуушкунга кандыг янзылыг келгенивисти, адак сөөлүнде, ам кээп политика талазынга-даа, экономикага-даа, федерацияга-даа, партияның бодунга-даа шиитпирлиг базымнар кылыр арганы берген дуржулганы канчаар мөөңнеп ап турганывысты сактып көрээлиңер. Ону боттуу-биле билип ап шыдавайн турган бис. Партияга, ниитилелге ол база чок турган. Ынчаарга чаңгыс чүүл — чаартылгалар херек апарган деп чүве билдинип турган. Бүгү чүвени үндезини-биле солуур ужурлуг апарган. Ынчангаш мындыг янзылыг концепция, бодал тургустунуп келген. Кижини эгелей чыггаандан, [illegible] культурадан хоорулаштан чүүлдерни ажып [illegible] турган социалистиг шынзылгеге дүүштүр социалистиг тургузугнуң күчүзүн улам ажылдар, аңаа немелде күштү бээр. Чогум-на ол концепцияга, бодалга дүүштүр дилеп тывышкыннар, бүгү угланышкыннарга дуржулга мөөңнээшкинни эгелээн.

Эң баштай эртем-техниктиг депшилгени хөгжүдүп тургаш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер, национал орулганың чаа өзүлдезин чедип алыр, тургустунуп келген берге айтырыгларны шиитпирлеп алыр деп күзел биске турган. Оон чүү-даа бүтпээн. Ол ийиги беш чылда машина тудуушкунунуң комплекстиг хөгжүдеринге капитал салыышкыннарны 1,7 катап улгаттырган хирезинде оон чүве бүтпээн. Ажыл-херек чорбас [illegible] туруп берген. [illegible] Ынчаарывыста-даа чүве бүтпээн. Ылангыя продукцияның [illegible] хамаарыштыр. Бистиң монополчуг байдалывыста продукцияның [illegible] алырын деп айтырыг тургустунуп келген. Ынчангаш күрүне контролюнуң системазын, күрүне хүлээп алыышкынын тургускан эгелээш [illegible]. Тургустунуп келген темага хамаарыштыр эрги чүүлдерни база катаптаанным ол.

Ынчан бистер бот-оргааарыгаже, бот-башкартыыжыже шилчип эгелээн болгаш бүдүрүлге дугайында Хоойлуну хүлээп алган бис. Ажыл-херек база-ла чорбастаан туруп берген. Чүге дээрге бүгү чүве политиктиг надстройкага, кол звенога шимчээшкин бербейн турган дужаал-чагырар системага үскеш чыдып берген. Ынчап кээрге бистер политиктиг реформа дугайында санал үндүрүп, партияның XIX конференциязын чыылдырган бис. Оон соонда-даа бо чергелиг хемчеглер алдының турган. Бо дээрге кончуг нарын болгаш ханы чорудулга. Чүгле бүгээн башкы беш айдың таваа-биле 20 муң кижини чемгерип чораан дээр болгай — оон өске мындыг чергелиг таварылга көстүп көрбээн, мындыг янзылыг чиик шиитпирлеттинип турбаан. Ол дээрге кончуг, берге дилээшкиннер болган. Адак сөөлүнде бистер үндезин өскерилгелерниң оруунга бижык-биле туруп кан бис, ол келзинде барып чаартылганың делгем оруунче бисти үндүрер. Аңаа бүзүрээр мен. Бир эвес бистер бот-боттарывысты эки билип тургаш, шиитпирлиг хөделир болзувусса, мындыг орукка үндүрүп келир.

«Чуртта экономиктиг байдалды экижидип доктаадырынга бүдүрүлгеге сагылга-чурум талазы-биле хемчеглерни дүрген алыры чугула боор турар. Бо херекке силерниң шиитпирлиг базымныар кончуг чугула — сагылга-чурум дугайында Президентиниң чарлыы херек. Бистер силерниң шиитпирлериңерге, дидимиңерге бүзүрээр бис».

А бо дээрге өлзээртиг ышкажыл. (Залда шимээн).

Мен билбейн тур мен: 1940 чылда, дайын мурнуунда хүлээп алдынып турган чергелиг чарлыктар дээш туржуп турар силер бе? А корум-чурумну бужыглап алырынга силерге кым шаптыктап турар чүвел? Хоойлулар бар-дыр, күш-ажыл дугайында кодекс бар-дыр, күш-ажылчы коллективтерниң [illegible] бар-дыр — ам чүү херек чүвел?

Силерге мынча деп чугаалап каайн: чаа экономиктиг байдалды тургузуп алганывыста, башкартынар рынок экономиказы шиңгээдип алгаш, боттуг байдалды тургузуп алганывыста, кажан кижилер хол-биле ажылдап [illegible] биле чугаалап каайн, чаңгыс-даа коллектив чалгаапайлары хүлээп албас бээр. Чаңгыс-даа. Бижык-биле туруп алганывыс бо орук-биле чоруур херек. Ол — эң элегелдиг, эң ажыктыг орук. Ындыг болзажок, бистиң хоойлуларывыстың амгы үеде берип турары кижизидикчи болгаш административтиг хемчеглерин база уттуп болбас херек.

Айтырыг: «Чепсектиг Күштерниң төлээлекчилериниң саналдарынга чурттуң камгалалын кошкатканы дээш чазактың, Коммунистиг партияның удуртулгазының адрезинге шүгүмчүлелдер болду. Делегаттарга харыылы бээрин силерден дилеп тур мен».

Харыы. Ийи айтырыгны холуштурган херээ чок деп бодаар мен. Дыка чугула институт болур бистиң Совет Армиявыска эде тургустунуушкунуң таварышканы — ол дээрге боттуг болгаш бүзүмчелиг болуушкун-дур. Ынчаарга чепсеглениишкинниң дужууруунуң политиказын боттандырарының хемчээлинге армияны чаартып, реформазынче кирип турарывыс — ол бүгү дээрге ниитилелдиң байдалын, Чепсектиг Күштерниң боттарының туруп турарын чедаадан хамаарышкан. Ол бүгү — армияда болуунуп турар чорудулгалар чурттуң иштинде болгаш ону долгандыр улуг өскерилгелерге хамаарыштыр таарымчалыг аңаа чорудулгалар-дыр. Бистер ынчаар кылып-даа ужурлуг бис.

Ынчалзажок ол бүгү дээрге армияга, Чепсектиг Күштерге сонуургалды кошкадыр ужурлуг бис дээни черле эвес-тир. Харын чугаалаан мен база кадай ажыы-биле чугаалаар болгай-дыр мен. Чурттуң амыдыралынга, оон айыыл чок [illegible] ажылдыг кандыылдарынга армияның ужур-дузазын болгаш ролюн билбес чааакты чок [illegible] чыл дургузунда [illegible]. Бо айтырыг [illegible] болгаш келир [illegible] хүлээп ал[illegible].

Чурттуң амгы үеде башкарып турар удуртулга ону билир, мындыг билиишкинге дүүштүр ажылдап турар.

[illegible] гаш болгаш чазакка киирген офицер корпузунуң дугайында сагыш салыр ужурлуг бис. Шуптувус бүгү республикаларга, бүгү хоорайларга, бүгү регионнарга сагыш салыр ужурлуг бис, эштер.

Чугаалажып көрген сөөлүнде мындыг программаны черле хүлээп алыр болгаш контрольдаар бис. Оон ыңай армия бодунуң бар аргаларын болгаш хостаалган курлавырларын ажыглавышаан, ол айтырыгларны шиитпирлээринге бодун база киржирин баш бурунгаар көрүп турар бис.

Бистиң камгалалывыс кошкай берген бе, азы чок бе? Принципти, сарыылдыг четчир орукка хамаарыштыр бистиң доктринавысты барымдаалап турар бис, ол доктринаның хемчээлинге бүгү-ле чүүлдерни кылып турар бис. Камгалалды херекке албайн, харын оон кошкаашкынын болдурган дээр түңнел кылырын күзээн кижилер-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Ол дээрге боттуг, шыныныг байдалга дүүшпейн турар. Генералдар азы офицерлер ийикпе, азы өске кым-даа санал берип, шүгүмчүлел кылып турар болганда, кайы-бир черде четпестер бар болза, ол бүгүнү чугаалажып көөр херек. Ынчаарга принцип ёзугаар чугаалап турарым ол-дур, бөгүн кым-бир кижиде оон өске бодал бар болза, бээр үнүп келгеш, чугаалап көрзүн, бистиң камгалалывыс бүзүрелдиг дээрзин бадыткап тур мен. Бистер авантюристер эвес бис, бо айтырыгларга хамаарыштыр кандыг-бир чиик көрүүшкүн кылышкы дег кандыг-бир шолук кижилер эвес-тир бис, билип алыңар. Ону канчап-даа болдурбас бис. Бүгү чүүлдер деңбайдалдың ёзузу-биле көрдүнген турар ужурлуг.

Ынчаарга кажан «деңбайдалдың ёзузу-биле» деп чугаалап турарым: оларда мындыг чепсектиң ол хире саны барда, биске чеже хире чаа чепсек турар ужурлуг сүг дээни эвес-тир. Бо талазы-биле бүгү чүүлдер оон-даа черле нарын болуп турар. Бисте танкылар, а оларда [illegible] бар. Бисте чер [illegible] бомбалакчы аар самолеттар бар. Улус бүрүзүнде болуксуу онзагай хевири, онзагай чүүлдери бар. Балансының, стратегтиг байдалының [illegible]. Бо дугайында чугаа болуп турар.

Бот-[illegible] чаартыр талазы-биле [illegible] Америка боттандырып турар деп чугаалажып турар. Бистер база боттандырып турар бис. Армия болза амгы үеде болур ужурлуг. Армия болза билиглиг, эртем-билиглиг офицер корпустуг, амгы үениң [illegible] чепсектиг болур ужурлуг. Бо бүгү чүүлдерни армияга бериип турар, бистиң армиявыс база. Деңбайдал үрелбезин дээш шиитпирлелдерге, перспективалаар, перспективалыг сорулгаларны шиитпирлээринге херек бүгү-ле чүүлдерни кылып турар бис. Ол чиик эвес бе? Чиик эвес. Хөннүгүлерни тывары чиик бе? Ийе, чиик эвес. Ынчалзажок, болзап көрүңер, ол дээрге өске айтырыг-дыр. А бистиң көрүп турарывыс чогум-на мындыг.

Адактың сөөлүнде. Эрги эштер, чамдык үелерде национал орулганың 18 чедир хуузун Чепсектиг Күштерниң хандыларынга чаргылдап турдувус. Делегейде сайзыраңгай күрүнелерде мындыг чарыгдалдар чок. Бистиң [illegible] турар политикавысты, чаа бодалдың политиказын чепсеглениишкинни дүжүүрериче, удур туржуушкундан чайлаарынче, [illegible] удур туржуушкунун чавыдатыырынче угланышкынныг бүгү чер болганда [illegible] биле чугаалап көрейн. Кайы-бир президент [illegible] эки болганы-биле эвес аан. А чүге дээрге, америк экономика мышкаш, мындыг экономика безин боо-чепсектериниң эндере бүдүрүүшкүнүнге шыдашпаан. Американың иштики өрези ийи триллион ажыг болгаш даштыкыга бээр өрези 350 миллиард доллар! Байдал мындыг-дыр. Удур туржуушкунунга орук — [illegible] чок орук, халаптыг [illegible] орук-тур. Чаа бодалдың бүгү-делегейниң [illegible]. Кандыг-даа микрофонче [illegible] бодап көөр херек. (Адыш часкаашкыны).

Ниитилел эртемнериниң академиязының болгаш Маркс-Ленинизм институдунуң адрезинге эштер шүгүмчүлел кылып, теоретиктиг болгаш политиктиг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле партияга дузалаар эртем-шинчилелдериниң чаа улуг төптерин тургузарын саналдап турар. Эң [illegible] шын деп санаар мен.

Мээңэ айтырыглар ам-даа хөй, чаа айтырыгларны база [illegible]. Бистиң бүгү чүүлдерни XXVIII съездиге илеткелге [illegible].

Түңнелинде чүнү демдеглээр болгаай ийик мен? Съездиге улуг чугаа болур. Бүгү-ле кижилерге таарымчалыг сагыш-сеткилди ол арттырып каар деп чугаалаар мен. Черле [illegible] эвес. Чуртта амгы социал-политиктиг бүгү чиик байдалды [illegible] делегаттар [illegible] көргүзер деп бодаар мен, партияның моон соңгаар улам илдеңкейлиг, чогумчалыг, улуг ажылын, Советтер-биле, хөй-ниитиниң политиктиг өске-даа шимчээшкиннери-биле кады каттыштырып хөделирин ол байдал негеп турар. Бо талазы-биле съезд негелделиг болгаш принципиалдыг болган.

Ийиде. Санал-оналдарның удурланышкаан бо шуугаанга билгенивисти канчаар көөр апаарыл?

Мен бодаарымга, ону демдеглеп, чурттуң байдалын болгаш перспективаларын көөрүнге хамаарыштыр чамдык айтырыглар — харын дыка чугула айтырыглар талазы-биле туруштарның дүүшкек эвезин айтыпышаан, бистиң партиявысты чарылдырарынче эвес, а сырый каттыштырарынче чаланган черле кол түңнел болдурар ужурлуг бис. Бистиң күштеривисти, а партияны дамчыштыр — РСФСР-ниң Компартиязының нииті съездизиниң күштерин чогум-на мындыг түңнел-биле сырый каттыштырар төлээде, маңаа илергейлеттинген бүгү туруштарда чогумчалыг бүгү-ле чүүлдерни ажыглаар херек. Чүге дээрге съезд ынчаар эрткен болганда, угланган ужу-биле башкаланыр херек дээр хөөннер дугайында информация меңээ кээп, кижилерниң, делегаттарның, чүгле делегаттарның эвес, өскелериниң-даа сагыш-сеткили билдинип тур. Партияны ниитилелди сырый каттыштырар төлээде, коммунистер бүгү-ле чүүлдерни кылыр, бот-боттарын дыңнажыр ужурлуг — чоннуң эчис [illegible]гаш амгы сорулгалары, байдалы, сагыш салыышкыны, оон сагыш-бодалы мындыг деп бодаар мен. Ол дээрге сорулгаларның сорулгазы-дыр, эштер. Кым-бир кижи [illegible]даа бол шивегейленкеш, ооргаш сеткил ханыышкынын алыр деп күзээр болза, доорту-биле силерге чугаалап көрейн: ол дээрге — хоозун чүве-дир.

Принципиалдыг [illegible]

[illegible] XXVIII съездиге [illegible]

(Адыш часкаашкыны)

ШЫЛГАРАЛ

Шериг-патриотчу булуң

ТАНЫЖЫҢАР: МЕРГЕН БИЛЕ АНДРЕЙ-ДИР

Шериг албан хүлээлге амыр эвес: кызымак, чүткүлүг чорукту негээр. Ынчалза-даа Мерген Оюн ооң берге болгаш харысаалгалыг шылгалдаларынга торулбаан. Анаа бүзүрээн шериг чепсектин ол дыка эки билир кылдыр өөренип алган.

Мерген Оюн шеригже баар мурнунда Тандыда районга өөренип турган. Дайынчы дангыракты хүлээп апкан соонда, ооң ёзулуг хүлээлгези — Төрээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгени ак сеткилдиг, быжыг туруштуг, белен сагыылгачуругнуг эрттирериниң хүннери эгелээн.

Ам солдат эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган. Дайынчы болгаш политиктиг белеткел, дерге чединишкиннери дээш командылал чери аас шаңналын анаа каш удаа чедирген.

Андрей шеригже Улуг-Хем районнун кыйгырткан. Солдат чурттаганының баштайгы айлары берге-даа болза, Андрей Некрасов анаа ундараваан. «Бергелерге торулба, оглум!» деп авазының чагыы ону хей-аът киирип чоруур. Ол кыска хуусаада дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергииннериниң одуруунче кирген. Автоматтың тургузуун, өске-даа шериг техниканы ол эки билир апарган.

Анаа дайынчы Андрей Некрасов шериг херээниң ёзулуг мастери апарган. Ол эш-өөрүнүң аразынга эгелекчи саналдарны киирген.

ЧУРУКТАРДА: Мерген Оюн (үстүнде) биле Андрей Некрасов.

ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА

Бежен чылдар үезинде Соңгу Корейге чазактың тускай даалгазын ёзугаар интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораааш өлген эжим Чайлаг-оол Шагдырович Саттың дугайын бижип көрейн.

1950 чылдың чайынында Бай-Тайга районунга чаа тургустунган МТС-ке тракторист турган мен. Ынчан, хып дээн аныяк, чаа-ла чээрби хар чедип орган үем. Чогум-на ынчан Чайлаг-оол-биле эштежип эгелээн бис. Ол дандыраттырып чоруур, чазык чаңныг, дурт-сыны мадагар, шала чолдаксымаар эр чүве. Чогум боду Барыын-Хемчик районунуң Дон-Терезин чурттуг кижи.

Ол-ла күзүн мени шеригже баар кылдыр кыйгырткан. Барыын-Хемчик районунуң шериг комиссариадынга чеде бээримге, эжим Чайлаг-оол база мында келген тур. Мени көрүп кааш өөрүшкү-маңнайлыы көнчүг болду. Эки-дир, кады чоруур-дур бис деп хөөреп турду.

Бистиң-биле кады Бай-Тайгадан Билчей Иргит, Өткен-оол Кара-Донгак, Чамырыкпай Хума, Моңгун-Тайгадан Кечил Хертек, Чоргаар Иргит, Хайындырым Саая, Доржу Иргит оларны келдирткен болду.

—Он ажыг хонук чорупкелгенивис соонда, Хабаровск хоорайга чедип келдивис. Мааа келиривиске эжим-биле бистиң ийи аңгы кезектерже оптапкан. Ооң соонда дыка үр үе иштинде көрүшпээн бис.

1951 чылдың апрель айда бистерни чазактың тускай даалгазын күүседири-биле Кытатче чоруур силер диген.

Шак ынчан эжим-биле катап чаңгыс кезекке таваржып келдивис. Чүгле аңгы дивизионнарга турувус. Мен бир дугаар, а Сат ийи дугаарынга турган чүве. Ынчалза-даа удаа-дараа ужуражып турган бис. Удаваанда бисче кылат шериг хеп келиргеш, Соңгу Корейже чорудупкан. Ооң соонда эжимни черле көрбээн мен.

Сөөлүнде дыңнаарымга эжим 1952 чылдың октябрь айда, Юлзан деп хемге турган гидроэлектростанция чоогунга өлүрткен болду. Ол дугайын менээ Эрзин чурттуг Маады Маңгыр чугаалап берген. Ол мынча дээр чораан:

— Даалга ёзугаар Чайлаг-оол Саттың турган кезээнге келген мен. Сат менээ ужуражыр дээш маш-даа келген кижи. Бир кээрде төрелдериниң адрестерин менээ эккеп берген. Чаа-дайын болуп турар чер-дир, чүвени канчап билир деп чугаалады. Мен болумчай чок турган болгаш ол хүнтапты ужуражып шыдавааан бис. Эртенинде эжим дайзынның октаан бомбазындан чок болган. Ынчан оон-биле эки хөөрежип албаанымга дыка хомудаан мен.

Маңгыр-биле ынчан бөрттериңис уштуп алгаш, мыт чок кезек тур бис. Өске чугаалаар чүве-даа тывылбас чораан.

Чайлаг-оол Саттың аалдазы, чоок кижилеринге та кандыг ынаныг дыңнаткан, ынчан ол чажыт турган чүве-ле болгай.

Өлүрткен солдаттарны ынчан Порт-Артур хоорайга хөөржүдүп турган. Чайлаг-оол Сатты база мында хөөржүткен деп бодаар мен. Эжимниң чырыткылыг овур-хевири мээң чүрээмде арткан.

Маады Маңгыр 1960 чылдың эгезинде озал-ондаалга таварышкаш, Кызыл хоорайга мөчээн.

Чүрүк САЛЧАК.

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ЭР-ХЕЙ-ДИР СЕН, ДОНГАК

Эртенги хүн үнүп орган. Маржымы аажок. Ол моржымының удавас дайынчы машиналарның даажы, чаңгылаар снарадтар, автоматтар адыышкыны үнептер.

— Хүлээлгем күүседип шыдавас мен деп чүвеге дадагалзаан херээң чок — деп, аныяк дайынчыга Достай-оол Донгак чугаалаан. — Бистиң салбырда мындыг чаңчыл бар: хыналда кичээлдерге бедик түңнелдер көргүзер деп аан.

— Чаңныг дээрге ол эки-дир... Ынчалза-даа дээртен болу бээр чүүлдерден кымны кым магадылаанын, мынчаш?— деп, анаа дайынчы Н. Галиев арай дадагалзап харыылаан.

— Кымны кым деп чүнүл? Че, хоорун сээң биле бис ийилээ болгай-ла бис. Техниканы хынап алдын бе? Хынаттынган-дыр. Кижилерни өөредип каан бе? Өөредип каан. Херектен болу бээр чүүлдерге олар удур туржуп шыдавас бе?

Механик-чолаачы, анаа дайынчы Донгак танкының чугунда бичежек көзенээ өттүр ынаар шиилү беглилээн тейлерни кезиб көрүп, далаш чок бодаңып олурган. Дүүнгү механизаторнуң дүмчүүнге чаа четтип берген оът-сигел чыдыкымышлыг чаңгы хүннериниң ажыл-ижин сагындырып келген.

Удаваанда «Бурунгаар!» деп команда дыңналган. Аңаа, кол чүве — шаптараазынның дилиндекти дүрген эртип алыры деп бодалга ол чагыртыпкан. Медээ бердинген соонда, анаа секунда бүрүзү үнелиг апарган. Удавас баштайгы шаптараазын көстүп келип ужурлуг. А Донгактың шала сүрээдексен чорууру илден кижи.

Чоокта эрткен тактиктиг өөредигни ол сактып келген. Дужаал кыска болган: сут шаптараазының хеме тааарып кирер болгаш удурланыкчының дудалал пунктузун эзлеп алыр. Ол өөредигле үезинде кол-ла чүве — механик-чолаачыдан хамаарышкан. Ол танкыны ооржумназыпкаш, сугже ажындыр аапак кирипкен. Мотоадыгжыларга чаъс база шаптыктай бээген. Күштүг хат база хеме таварып келген. Бойтап чала бергедей-даа берзе, ол баштайгы каланы көрүп кааш Донгак анаа база-ла шалыңгыр хөделген. Баштайгы адыышкын. Кара уут-каттыңган...

Өөредигге соонда оон чаңгыга командир чедип келгеш чугаалаан:

— Бо «тулчуушкунга» хой таварылгалар сээң аныңда таңдап антывыс...

Бир-ле хүн хыналда башкарылга болган. Өргеннер ортузунда кызыл черлеп, танкыны оожумнатпайн, «миналарны» бастыбайн дүрген эртер — сорулга ындыг. Донгак ону ынчаар күүсеткен. «Миналарга» дегбейн бар-ганы-ла эки болду» деп, шаптараазынныг дилиндекти эрте халыза берген. Достай-оол өөрээн сеткилин чажырбаан. Дараазында шаптараазынны ол база-ла «бедип» демдекке күүсеткен.

— Эр-хей-дир сен, Донгак!— деп, командир мактаан.

Ол-ла хүн анаа дайынчы Донгак бодунуң чедиишкиннериниң дугайында Кызыл районнуң Чөөби суурда чурттап турар төрелдеринче чагаа бижээн. Ынчалза-даа ынчаан ол шериг келзээден оон ийи чагаа чоруй бартан: бирээзи Достай-оолдан, а өскези командирнидер. Ол болза, телептиг солдатты кижизиткенинге өөрүп четтирген чагаа-дыр.

Юрий САВОСТИН.

ООҢ КЫЗЫГААРЖЫ САЛЫМ-ЧОЛУ

КЫЗЫЛ ТУКТУГ СОҢГУ-БАРЫЫН КЫЗЫГААР ОКРУГУ. Ю. В. Андропов аттыг кызыгаар отрядының начальниги, полковник Петр Петрович Харланов бо чылын депутат ийи мандат алган. Хоорайның чурттакчылары ону Ленобсоветче идип үнүргеи. Соңгукчуларның кайызы конкус болган. [illegible] шериг кижи соңгулдалар үезинде бодунун удурланыкчызы ындакти [illegible]. Ленсоветке болган соңгулдаларга ол база-ла чингибиле өскелээни тиилээн.

Кызыгаарга полковник Харланов ажылдааннының 27 чылын эрттирген. Албан-дужаалчазы чедип алган медальдарының аразында ол Кызыл Сылдыс орден-биле шаңнаткан. Кызыгаар камгалакчылары [illegible] кижи [illegible]-дир—деп, полковник Харланов санап турар. Оон-биле холбаштыр ол Ленинградтың область Совединиң сессиязынга чүве чугаалаар бодап тур.

Кызыгаар шериглериниң ийи кылдыр саналган бодунуң заставазынга шеригжиттерни сагылгап киререзинге ол база бол...

Дайынчыларны хоорайда үгле кызыгаарның [illegible] камгалакчылары [illegible] кнобейн турар. Ю. В. Андропов аттыг кызыгаар отрядының кызыгаарлычылары ПХМ-ниң органнарынга бо [illegible] кирнузуп турар. Эрткен чылын эдилгеларда күш-ажыл колониязындан бош херектен дезе бээге, оларны тывары-биле кызыгаарчыларны база киириш-кен. Капитан А. Покров... [illegible]

[illegible] айтырыглары база немежип турар. Кызыгаарчы [illegible] нефть продуктулары биле [illegible]

Полковник Харланов [illegible] М. В. Фрунзе [illegible] Ол Харлановтарның [illegible]

А. ЩЕРБАКОВА.

СЭТА-ның корр.

ЗАСТАВАЖЕ ЭЭП КЕЛГЕН

КЫЗЫЛ ТУКТУГ СОҢГУ-БАРЫЫН КЫЗЫГААР ОКРУГУ. Совет Эвилелиниң Маадыры улуг лейтенант Иосиф Трофимович Доценко дайын мурнунда чылдарда командылап турганы төрээн заставазынче мөңгези-биле ээп келген. Ында эрес-шимээн дайынчының хүлер херек тураскаалын байырлыг байдалга ажыткан.

Ол улуг болуушкун-биле холбаштыр кызыгааржыларны заставага келген округтуң командылал черинин төлээлекчилери, районнуң чурттакчылары, ол тураскаалдың автору, сураглыг карел скульптор Л. Давидян байыр чедирип, ..чүве чугаалааннар.

Чаңгыс чер-чурттуу Маадырга кызыгааржылар чоргаарланып турарлар. Аал-чурттуң Улуг дайынының чылдарында рота командири Доценко дайзын-биле эрес-дидим демиссешкен. Оон ротазының солдаттары 1943 чылдың сентябрь 25-те дузалал херекселдерни ажыглап тургаш, батальондан бир-ле дугаарында Днепр хемни салдадып кешкеш, чугула объектини эжелеп алган.

Удурланыкчының үттүр шаап халдаашкынының үезинде алды ээр немец танкыларны боттарының чаңы-биле эрттирипкеш, олардан чадаг шеригни үзе киргеш, ийи взвод хире гитлержилерни узуткап чок кылган. Ол тулчуушкунга Иосиф Доценко маадырлыы-биле өлген.

Ооң ады-биле адаан заставада ам музей тургузуп турар

В. ЗЛОБИН

СЭТА-ның корр.

Солун кижи-биле ужуражылга

АВАЗЫНЫҢ ЧАЯАНЫН ДӨЗЭЭН

Очерк

1. УРАН ТАЛАНТ

Чингир ивгаан кылдыр көстүп эриниң дургактыдаңы [illegible] батвайн кылып, терен суглуг хем улам кажгаан чыдар. Оон безээ талазында Эрзин суурнуң чаваш, шеверлиг тутчунган бажыңнары дыргадаа [illegible] дургаар чаттылып чоруп каан. Ол суурдан ырак чербес [illegible] [illegible] [illegible] Бо [illegible] [illegible] келгеш, бир кежээ аалчылар бажыңнынга ырак [illegible] [illegible] мал-маганы эскерип кадым. Даштарынга чаваш [illegible] [illegible] Олар дииң [illegible] артында-ла [illegible] [illegible] тургаш [illegible] [illegible]. Бо ажы бажыңнынга [illegible] [illegible] Бо [illegible] [illegible] республика [illegible] берген. [illegible] Бай-Тайга улуг [illegible] [illegible] болгай аан. Тээли суурга мал-маганның ындыг даштан кылган дүрзүлерин көргеннимни-даа сактыр мен.

Ол бодалга алыскаш, вере телкон сарлыкты суйбап турумда, херектен артында «Экин» диген үндеп сырбаш кыдым. Мурнумда куу костюмнуг, шилгедек сыныг, хүрең-кара карактарлыг, хүлүмзүргей арнында дорт думчуктуг, бажының дүгүнде буурул дүктер имир өттүр безин көстүп келгилээн, кадыр хаваанда сыгылдар амыдыралдың «дузуун» амзааның, назы-харының дегүп орарын баадыткап турар. Оожум бүдүштүг, бежен харны чаа-ла ажа душкен хире көстүр кижи тур. Тыва кижилер черле ындыг, амыр-менди солушкаандан соонда, чугаа эреп хөөрежир. Чугаа аразында ол бодунуң чугаакыр кижиден дорт чүзүн малдың автору ол деп чүвени билип алдым. Ол кижи-биле орай дүнеге чедир хөөрешкеш база суурнуң чамдык чурттакчылары-биле чугаалажып чоруп турагаш, төрүмелинден салым-чаяанныг, ховар дээн кижилерниң бирээзи, бот-тывыңгыр композитор, чурукчу, артист кижиниң Бригад Санчыевич Дупчур дээр деп ыяк билип алдым.

Эрзинде сураглыг, төөгүлүг Тарлашкын деп черге бодуун мал ажылдыг ядыы араттың ег-бүлезинге 1932 чылдың май 7-де бичии-оол төрүттүнген. Ол үеле «МЧАЭ», «колхоз» «бригада» деп сөстерниң тыптып кээп турганындан чүве ийикле. Ег-бүле оглун Бригад деп адай бээрге, ол шола бөгүнге чедир ооң ёзулуг ады болуп арткан. Бир онзагай чүве, бичии оолдуң авазы Анай Иргит кончуг шевер кижи турган. Ол дааранып, колун-чирим орүүр, кылыр, чаашыр дээш, черле хол куруг орбас: удазынга ораашпыммас. Авазының ындыг чаяаттынган шевер, тывызык чоруу оглунче чайлы бээр хире. Беш харлыг тургашла, бичии Бригад дыт, терек чөвүрээзинден анай, хураган, бодаган дүрзүлерин чазап, аалдың улуг кижилериниң мактаалын алтар апарган. Эрзин школазының алды класказынга өөренип турда, оон чураан чуруктары өөренкчилерниң республика конкурстазынга киришкеш, шаңнал-мак-талдарны эккээр турган. Оон-биле кады эзээли классатарга өөренип турда, оолдуң хөгжүмге хандыкшылдыын башкылары база эскерип каан. Ол гармоньга, мандолинага, гитарага, кошпулуурга илдик чок ойнаарын биле өөрүндан ылгалдыг болу берген.

Кызылдың № 2 школазынга өөренип турда, 1952 чылда шу Төрээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин — шериг албанын эрттирериниче сыкырты берген. Камчаткага [illegible] чаар чүүлге шериг хүлээлгенин амгы үеде Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюн биле [illegible] Эрзинге Бай-Даг суурга бир чыл клуб эрге-хөлекчилеп ажылдаан. Эртем билиг биле [illegible] [illegible] Красноярск хөгжүм училищезиниң [illegible] чылда өөренип кирген. Ынчангаш 1959 чылдан бээр [illegible] бир улуг [illegible] уран тура... бодунуң уран талантызын [illegible] автоклуб, агитбригада баштап, культура бажыңының [illegible] [illegible] [illegible] культура ажылдакчызы [illegible]. Ол [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] Ол [illegible] [illegible] ажылдап [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Лазвоне [illegible] бажыңында [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ажылдап [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тургулаан. Ачакаяктыг өг-бүлеге ие тыткан. Өөнүң ишти Мария Сергеевна Шойдун Эрзин районунун культура килдизинин эргелекчизи база культура ажылынга салым-чаяанныг, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи, эртеми — библиотекарь. Үш уругларлары база ада-ениниң уран талантызын салгап ап чоруурлар. Кижиниң доруу иамдарын ылаптыг-биле каскаңнап, тоожуп бижиир чүве болза, мында бижиттинмээн тоожунуң чажыттары көстүп келир. Өг-бүлезиниң бажын ажылдары хөй-ниитиниң даалгалары-биле ужуктажып чорүп бээр. Культура ажылдакчызының кылыр ажылдары эртенден эгелээш, орай дүнеге чедир уламчылап келир. Анаа төнчү-даа турбас!

2. БОТ-ТЫВЫҢГЫР АРТИСТ, КОМПОЗИТОР

Бригад Дупчур бичиизе-вотабиле арыг ойнаар. Ынчангаш чаа ырларны соора көрбес, суурнуң аныяктарынга бо-ла өөретпеш турар, ооң бир ыы чаңчылы ол боор. Ол бызаанчы, чадаган, хомус аймаан бо-ду кылыр болгаш оларга илдик чок... ойнаар, кайгамчык уран талантылыг. Ол мынкаш тыва национал хөгжүм херекселдериниң шупту хевирлеринге ойнаарындан аңгыда, өскелерни анаа өөредип турар. Ол Москвага болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа улуг хоорайларынга, республика нарынсылалынга болгулаан уран чүүл көрүлделеринге, фестивальдарга та чеже катап киришкен, та чеже катап шаңнал-мактал албаан дээр, ону санап тодарадыры берге. Төрүмелинден чаяаттынган салымныг ол кижи эдер-даарыжак тутса ойнаар, үдээр, чадаган, бызааны тутса, ыраажылдарны соруп киирер, шии ойнап бергенде, овур хевирлерни диригжиде бээр, чамдык тавары-галаларда тапны-сам-даа тевэ бээр — ёзулуг-ла уран чүүлдүң башкарыкчызы, удуртукчузу кижи-дир. Төрүттүнген салым-чаяан деп чүве ол дүр ийин.

Уран чүүл-биле салым-чолун холбаан Бригад Дупчур концерт белеткелдериниң үезинде чаа ырларның херек апаарын кончуг эки билир. Ынчангаш өске ыры авигаларындан ылгалдыг ёзулуг тыва ава-хээн сиңниккен чаа ырыларны чогаадыр дээш улуг күштү үндүрүп чоруур. Ол бодунуң сеткилге «Октаргай алышкылары» ыры деп ырыны чогааткан. Ол ыры Кызылга болган уран чүүл фестивалынга киришкеш, чалгыннарын херипкеш. Тываны дескиндир ужуп чорупкан. Ооң соонда ол «Партияга маңнайлаткан» деп хөйнүн ырызын, «Амыракпың чечээ» болгаш өске-даа лириктиг ырыларны чогааткаш, бот-тывыңгыр композитор деп хүндүлел ат-ка четкен. Школага концерттер белеткелинге ол бо-ла чаладып чеде бээр... [illegible] таарыштыр бижээн ырыларның ховар болганын ол бичиилерге шуүдүп [illegible] Кечил-оол Экер-оолдуң сөстеринге «Бора-Хекпешэ», «Топчап» [illegible] [illegible] деп ырыларны чогаадып кааргаа... [illegible] берген, школачыларның, бичиилерниң чыдын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Бот-тывыңгыр композитор Бригад Дупчур удуртуп бергени чаңчылдарны, ырларны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Эрзин Культура бажыңының [illegible] «Порзал» деп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] улустуң [illegible].

Ооң ырлары... [illegible] ырларының хүүседикчилериниң «Демей-оол» республика көрүлдезинге киришкеш, «Ырлажыылы», «Тарлашкынның кожан ыры» деп улустуң ырларын күүседип, шаңналдыг черин алган. Ында бот-тывыңгыр композитор, артист Бригад Дупчурнуң киирген үлүү улуг. Ынчаннайн кандаа ол бо ууаада башкы, дагдыныпы удуртукчу-дур.

3. КӨДЭЭ ШУЛУКЧУ

Шимап-ла, көдээ шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажылынга база салым-чаяан херек болгай. Агитбригада бир-ле совхоз баар дээнде, мыла мурнакчыларын мактаарга онзагай [illegible] четверостерни илередирде шоодутлуг, дузаашкынныг чогаалдар херек апаар. Оон аңгыда, тускай чогааттынган сценарийлерге шүлүк чогаалы база негеттинип келир. Ынча солунга кылырда база утааш чаар. Ол-ла бүгү ажылдарның чогаадыкчызы Бригад Дупчур-ле болган. Оон чогаатмаан чамдык шүлүктери республика — солуннарынга, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманаанга үнгүлээн. Оон ынаар кандыг-бир улуг эртем-ден, чогаалчы, культура ажылдакчызы азы суурнуң тележтиг, сураглыг кижилери хар харлаанда база ол шүлүк бижиир. Ынчангаш Бригад көдээниң ёзулуг шүлүкчүзү. Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы 50 харлап турда, улуг... чогаалчыга ооң бижээн бир шүлүү, тураскаалы бо:

Кыстың, оолдуң чүректерин
Кыймыкнаткан ырларында,
Кызыл, кара томнарлыг,
Кылып, чуга номнарында
Кымны дээвин мундурлап
каан —
«Кызыл-Эник Кудажы»
дээш
Кызыы угаан кыжырып
боор
Кызыл-Эник адыңны сен
Коля деп, Кызыл-оол деп
Колланың солуваан сен.

Ооң бир чогааткан ырызы «Балгазыннын хадылары». Ол дугайын автор мынчаар бижээн:

Коллективте өөрүм-биле
Кожаландыр туруп алгаш,
«Балгазынның хадылары»
Барган черге ырлап чор
мен.

Бо ыры-шүлүкте авторнуң бодунуң чогааткан чогаалынга чоргаарал көстүп келир. Төрүмелинден салым-чаяаның үрээнде мөңге шыгжап чоруур ол бодунуң культура ажылдакчызының уран чүүлге ачы-хавыназын бедик-биле үнелеп көргеш, 1975 чылда анаа «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан. Бир эвес Эрзин ортумак школазынче кире бээр болзуңза, мында «Алдын холдуг кижи» деп албом бар. Ону Бригад Дупчурге тураскааткан. Бо уран талантылыг кижиниң овур-хевирин көргүзерин оралдашкан 10 класстың өөреникчизи Чечена Нурзеттиң мындыг одуруглардыг шүлүү бар:

Хөгжүм тудкаш, ойнай
бээрге — композитор,
Хүлгаазын дашты тутса —
чонукчу боор.
Бижип, саазын тудуп алза —
чурукчу-даа,
Бистиң ынак акывыстың
кылбазы чок.

Бичии кижиниң өттүр сөглээн сагыш-сеткилиниң илередиинге кым-даа каттыжар аваан.

«Семгилен» деп чечен чогаал каттыжыышкыны Эрзин районга 1987 чылда тургустунган. Оон бээр ооң ажылын Бригад Дупчур удуртуп келген. Ырра хаара тургуткан 30 ажыг кижиниң чогаалдарын тайгалап, [illegible] дээр база берге, ьарын ажыл. Чаа бижээн чогаалдарын олар Эрзин районнуң бүгү суурларынга бригада тептеринге, сүт-бараан фермаларынга номчуп, таныштырып турар. Каттыжышкынның эки дээн чогаалдары республика солуннарынга, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманаанга, тускай номнарга парлаттынып келген. Бо ажылга Бригад Дупчурнуң үлүү база бар болбайн канчаар. Чоокта чаа Тываның литература хүннерин эрттирип, Эрзин районга Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Александр Даржай, республиканың ном үндүрер чериниң редактору Антон Уержаа, хөгжүм-шии театрының чечен чогаал кезээниң эргелекчизи Владимир Серен-оол, «Сылдыстыгаш» солуннуң ажылдакчызы Моңгуш Доржу оларны эгертип алгаш, ажыл-иштилер, «Семгилен» каттыжыышкыны биле ол ужураштырган. Анаа өөрүп четтиргенин, чогаалчылар илеретпен. Ынчангаш көдээ шүлүкчүнүң кылыр ажылы-ла хөй.

4. ЧУРУКЧУ, УС-ШЕВЕР

Бригад Дупчур 1974 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү. Чурукчу, сиилбикчи, чаашыр ус-шевери-биле ол өске мергежилдеринден шуглаар... турар. Ооң өөредиинге, салым-чаяаның илередиринге улуг орукту республиканың сураглыг чурукчуларының бирээзи Сергей Козлов... Тандыжылдың, деткип, мергежилин байыдып, арга-сүмени берген кижи-дир. Чурукчу Дупчур Совет Эвилелинге болгаш даштыкы чурттарга болгулаан 40 ажыг делгелгелерге бөгүнге чедир киржип келген. Ооң дугайын «Москва медээзи» солунга «Дашта аялга», «Совет культура» солунга «Эрзинниң ус-шевери», «Алтайның шыны» солунга «Тыва даш чонукчузу» деп ат-биле чурукчунуң, ус-шевериниң чогаадыкчы ажылдарын чоңга таныштырган. Ооң чазап кылган ажылдарын совет болгаш даштыкы сеткүүлдерде хөй-биле тырттырып, парлаган.

Өлүг даштардан диригжип берген «Тевэ», «Чаржып бар чыдар сарлыктар», «Улу», «Кошкарларның үскүлежии», «Азыдаң» болгаш өске-даа ажылдары Польшага, Чехословакияга, ГДР-ге, ГФР-ге, Моолга чоокку чылдарда болгулаан делгелгелерге киришкен. Ол мынкаш ооң хөй чылдарда дер-бүзүн төп, дүнген ажылдап турган даштан кылган ажылдары «Социалистиг Сибирь», «Совет Россия» деп көрүлде-делгелгелерге хөй удаа киришкени, ооңге шаңнал-макталды эккелгени улуг чедиишкин болбайн канчаар. Эрзин суурда Хову... кудумчузунда чурттап олурар төрүмелинден ховар талантылыг кижиниң ег-бүлезинге кирерге, ооң хүндүткелдиин, бөле сеткилдиин, мөзү-шынарының чаагайын шайлап оргаш магадаан мен ийин. Ол ындык кижилер дег бодун тудар... өзү кердүнер, мен дег талантылыг эвес деп эвээш... күлү кээр, тураны удазыр, ийи арыныг эвес, чаңгыс сөстүг, улуг, бичии демей хүндүлээр мөзү-шынары-биле чонунга хүндүткелдиг. Ол кижи мындыг, дөө кижи ындыг деп хопчу, адааргаачал кижилерге хөөнү чок. Ол бедүүн кижи чогаадыкчы ажылдың кайын орар чүве дээр силер. Үскүлежии бар чылдар ийи хүнаны маны даштан чазаан орар чорду. Карак шиан-биле топтап көөрге, удазындан бедин чиңге шыйыглар бар. Ону хензиг-ле чазыптар болза, хайыраан ажыл уреләни ол дээрзин ол чугаалаар чорду. Черле ынчаш бистиң аравыста ховар дээн уран-шевер ындыг кижиниң чурттап, ажылдап чоруурунга кижиниң сеткил-сагыжы чайгаар-ла өөрүп, чоргаарланып келир-дир.

Тыва национал хөгжүм херекселдериниң кылыкчылары болгаш күүсеткекчилериниң «Ак-оолдуң ыгылы» дээр көрүлде-конкурузунга база киришкен. Бот-тывыңгыр артист, композитор, чурукчу, [illegible] чонукчузу, шүлүкчү, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Бригад Санчыевич Дупчур тыва кижилериниң арасындан салым-чаяанныг, уран талантылыг кижилериниң бирээзи дээрзинге шуут-ла бүзүрээр, чоргаараарлар хөй. Ынчангаш оон чогаадыкчы ажылдары кижилерниң чүректерниге кезээде өөрүшкүнү шаңнап чоруур.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: Бригад Дупчурнуң ажылдап орары.

Автор тырттырган чуруу.

КАТТЫЖАР МЕН

Май 12-де № 110 «Шын»га парлаттынган Шаңгыраа Доржунун «[illegible]» деп [illegible] [illegible] [illegible] каттыжар мен. [illegible]

[illegible] чоок кижилериниң [illegible] болбайн, [illegible] [illegible] [illegible] Моңгун-Тайга [illegible] [illegible] бар [illegible] [illegible] болган-даа болза, бо-таа, солунга парлаттынган бодалга, ол кижилер база, [illegible]

[illegible] Нэүрлер 20 ажыг кижи [illegible]

[illegible]

[illegible] Чүгле ийи Москвадан [illegible]

[illegible]

[illegible] Чеже бодамчалыг чорук ол ваяшкызы?

Биче МОНГУШ.

Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозта садыгжы.

ЧАЙЛАДЫР, КЫШТАДЫР ЧЕРИВИС ЧОК

Хамаарышкан министерствонуң удуртукчулары ону черле саадатпайн шиитпирлеп бээр ужурлуг

Бистиң турлаавыс Кызылдан 15 километр черде турар. Кол ажылывыс — дузалал ажыл-агыйның хогжудери. Толаргайлаарга, хой, өшкү болгаш хаванны өстүрери, ол ышкаш чогаа аймаан база. Баштай 50 хавачныг турдувус. Чоорту ону 2000 баш чедир өстүрдүвүс. Оон кырынга 1500 хой, өшкүнү база ажаап эгеледивис. Ажылывыстың мындыг янзылыг чоорту сайзырап келгенинге ажылчыннар өөрүп турар бис. Ынчалзажок ажылывыска шаптыктап турар бир айтырыг бар. Ол чүл дээр болза, өстүрүп турарывыс 1500 хой, өшкүнү кыштадыр, чайладыр черлеривистиң чогу. Чижээлээрге, 1977 чылда «Совет Тыва», дараазында чылда «Тиилелге», ооң соонда, «Эрбек», а 1990 чылда «Кара-Хаак» совхозтарның девискээрлеринге хой акша үндүрүп тургаш, кажаалар тудуп алырывыска, үндүр сывырыптылар. Хой черге когаралга таварыштывыс. Хой, өшкү кыштадыр, чайладыр черлер чок, түреп тур бис. Бо бүгүнү Садыг министерствозунга чугаалап шаг болган. Кандыг-даа дуза чедирбес-тир. Мооң уржуунда шээр мал азыраары бергедеп турар. Ук ажыл-агый келир үеде хаванны 5000 баш, а шээр малды 3000 баш чедирерин көрген. Амгы байдалывысты эде көрүп, үстүнде салдынган айтырыгны дарый шиитпирлевес чүве болза, шээр мал өстүрери нарыыдап турар.

Кызылдан 15 километр черде турарывысты үстүнде айыттым. Төптен мындыг чоок хиревисте, радио-даа, телефон-даа орта ажылдавас. Бо четпестерни эдери-биле хоорку үскомга база харылзаа эргелелинге чаңгыс эвес удаа чугаалап келдивис. Олар чүгле аазап каар мындыг. Чогум бүдүрүп турар ажылывыстың күрүнеге дузазы биче эвес. Хаванны болгаш шээр малды өстүргеш, күрүнеге база ниитиниң чемненилге черлеринге дужаап турар бис. Теплицага өстүрген ногаа аймаа база-ла өлче баар. Чечектиң янзы-бүрү сорттарының өзүмнерин бежен сайгарып турар бис. Бо бүгү ажылдар аъш-чем программазын боттандырарынга үлүүвүс болур деп чүвени коллектив кежигүннери билип турар бис.

Дузалал ажыл-агыйында ажылчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидер хемчеглер алдынып келген. Баштайгы чылында ийи чуртталга бажыңныг, он шаа ажылчынныг турдувус. Ам улуг суур апарып, чурттакчы чону безин 240 кижи ажа берген. Хаван кажаалары механизастаттынган. Ажылчыннарның аъш-чем чиир, дыштаныр өрээлдери бар. Телевизорну салып берген. Бо дузалал ажыл-агыйы эрткен чылга чедир орулга чок ажылдап турду. Оон 1989 чылда 148 муң рубль орулгалыг болдувус. Кирген орулга-биле беш аал чурттаар бажың тудуп турар. Оон кырынга ам база ийи аал чурттаар бажың немежир. Оран-бажың айтырыын экижилери-биле чергелештир, эмнелге пунктузу, кызыл-булуң, ясли-сад база магазин черлеги амыдыралга таарымчалыг черлерни бараалгаткан. Ол ышкаш эът ыштаар цехти, муң баш хаван кирер кажааны тудуп турар. Бо чылын ажылчыннарга столовая, чунар-бажың тудары көрдүнген. Эрткен чылын ийи кудукту каскан. Үениң негелдези-биле ажылчыннарга таарымчалыг байдалды тургузарынче удуртукчуларывыс сагыш салып турары биске өөрүнчүг-дүр.

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйында чедер, четпес айтырыгларны кааксы таныштырарга мындыг-дыр. Ажылчыннарның шээр малды чайлаар болгаш кыштадыр черлерниң үзе шиитпирлеп бээрин негеп турары — эң-не кол айтырыгның бирээзи дээрзин мадза катап чугаалаайн. Ону хамаарышкан министерствонуң удуртукчулары черле саадатпайн шиитпирлежип бээринге идегеп каайн.

Борис ЛАМА.
Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ҮЕ-БИЛЕ ҮННЕЖИЛГЕ

Чечен чогаалдың нарын аргаларын тып, үе-биле деңге базып олар аныяк авторлар бисте арбылап турар. Оларның кол дааныр аргазы — амыдырал, а амыдырал — демисел.

«Тувинская правда» солуннуң редакциязының чанында «Исток» деп чечен чогаал каттыжыышкынының кежигүнү Евгений Антуфьев шүлүктериниң ийиги чыындызын «Айыылдыг зона» деп ат-биле чырыкче үндүрген.

«Айыылдыг зона» — чүгле техниг дузаа артында херектенме дугайы эвес, а хай-халаптыг шоочактыг азы бурттубуруунуң үнүп кээр кылдагаазының чечек сеткил чуруулгазы-биле ойлу аарак сойгалааны болур. Бтан биле буурт кажан-даа эптешпезиниң баажызын аныяк автор ылавылаан, мындыг угаангыр болдашкынындан синген шүлүктерге «Шиитке», «Логика», «Зал», «Бодунче», «Хөлеге», «Корткулай», «Ис», «Кежээ», «Нүгүл», «Ыдыктыг», «Чагаа», «Ийи чалгын», «Кылаштар», «Ыры» болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

Бистиң совет үеде тайып ушкаш, ылап-ла дааныр турарының магадылалы — эде кижизидилге дээрзин илергейлээн аныяк шүлүкчүнүң чаа ному угаан-медерелге дээштиг.

Беш муң кезек тиражтыг үнген чыындының номну аныяк чурукчу Владимир Донгак аян-көрүштүг кылдыр чуруп каастааны өөрүнчүг.

Сандан САНДЮ.

Чалыы назын

СУГНУ КАЙЫЫН АЛЫРЫЛ?

«Найырал» совхоз улуг хемчээлдиг мал кадарар одар-белчирин чидирип, сугга алыскан ажыл агыйларның бирээзинге хамааржыр. Черле ынчаш, мында девискээр айтырыы бергедеп турар.

Бош-Даг ховузу тараа әбек үнер дужүткүр шөл турган дээрзинге моон мурнунда «Шынга» үнген Р. Хунай-оолдуң материалынга каттыжар мен.

Мен бичии турумда ада-ием аңаа тараа тарып өстүрүп, ажаап ап турар чүве. Ону бодаарга, Бош-Даг бугазын араттар боттары кылган хире. Ооң соонда МЧАЭ, колхоз апарганда безин ону ажыглап турган.

Колхоз турар үеде Бош-Даг ховузунга буга уннарынга үнген таалдар аразынга кодан хой-даа кире берзе, көзүлбейн баар деп хөөрем чокка чугаалап болур. Шала сөөлзүредир кур черлер көвүдээш чүве ийикпе азы херзүн ирээн дээш кагганы ол чүве ийикпе, Бош-Даг бугазы кагдынган. Буга упу үрелген. Аңаа чыткан даштарны тудуг материалдары кылдыр база ажыглап каапкан.

Ам ону катап кылып алырынга чаңгыс Т-150 трактор күш четпес. Аңаа хөй кижи күжү, дагны одуртур салыр чоон хоолайлар, цемент дээш дыка хөй чарыгдал негеттинер деп билир мен. Хамык ужур ону кылып алырының бергезинде эвес, а Бош-Даг бугазынче кайыын суг алырыл деп айтырыг тургустунуп кээр. Шынында, олче баар оут чүгле чаңгыс Чаа-Хөл суу-ла болгай.

Чаа-Хөл суун бо хүннерде «Ак-Туруг» совхозтуң Улуг-Хову, Аймыырлыг, «Найырал» совхозтуң Терезин бригадаларының суггаттыг шөлдеринге үлей бээрге-ле, суг четпейн баардыр. Бисте, Терезинде безин 1143 гектар суггаттыг шөл бар. Ооң 343 гектарынга суг чедишпейн турар. Хөй дужүттүг хайырлап келген Бош-Даг бугазынче сугну кайыын алырыл?

Уйнук-оол ХОВАЛЫГ.

РЕДАКЦИЯДАН: Чоокта чаа «Шын» солунга күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну Р. Хунай-оолдуң бир чагаазы үнген. Аңаа шаандагы Бош-Даг бугазын катап аштап, каскаш, ооң ачызы-биле «Найырал» совхоз хөй черни суггарып ап болур дээрзин бижээн. Аңаа харыы кылдыр ук ажыл-агыйның гидротехниги У. Ховалыгның материалын үстүнде парладывыс. Солунга үнген материалга хамаарыштыр шак мындыг тайылбырлар — далагалзаашкын азы чөпсүнмүүшкүн кээрге, черле өөрүнчүг-дүр.

Хоочун кижиниң саналын деткивишаан, автор мында бир чүүлге далагалзап турар-дыр: арык-буганы казып-даа аарга, суг чедишпес. Ол черни билир өске улустуң саналы кандыгыл?

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

Чечен чугаа

(Эгези №№ 131, 132, 140, 142 «Шында»).

Ийи-даа неделя эрткен. Севил Кызылда авазынче чедип чадаан. Серен угбай, Сергей үжелээ, оларның эптешкениң «чуп», арагалап туруп бергеннер. Севил ол хүннерде ажылынга безин эвээш көстүр апарган.

Ол хүннерде чок дээн ааэ согут Севилди манап турган. Чедип чадап турда-ла, авазы чок апарган деп сос чедип келген. Ооң карактарынга чер-бойдус карангылап, дүн дүшкен-биле дөмей болган. Ол чеже-даа авазының аар аарыын эмчи талазы-биле билир чораан бол, ооң чурттаалгазының төнө бээринге бичии-даа белен эвес чораан. Баштай бүзүрээр безин берге болган. Назынының иштинде ооң хостуг чурттап, өөренип, ынакшып, өгленип, божуп чорааны — авазының хаяа дег ачызы дээрзин ам хенертен билипкен. Авазы дириг чорда, ол аңаа могаттынып, харын-даа ону артыктап, ол чокка-даа бүгү-ле эки чүве ооң чурттаалгазынга төнмес ышкаш, мелегей бодап чорааның ам сактып келген.

Бергелерни авазы ооң-биле кады чүктежип чорда, аңаа чиик турбайн канчаар. Ол ооң чүнү-даа чажырбас чаңчылы-биле, авазының дыжын камнаар байтыгай, харын чок-бар хомудалын тө каап алгаш, бодунуң сеткилин ажыдып аар чораан. А ол, бодунуң аарыының човуланыындан аңгыда, ооң чурттаалгазының бачыдын база үлежир ужурга таваарныр, мындыг байдал ооң төнчүзүн чоокшуладырынга илиг болганы магатчок. Бо-ла бүгү Севилдиң бажынга хары угда кирип, ажыг бачыттың карак чажы-биле кады, хомудалдың аар човуурнуң алгы-биле хөрээнден үнүп турган. Чүгле эм кээп, авазының баарынга бүрүүзүн болап, ооң сөөлгү сөстерин дыңнап алдаанының, аңаа бодунуң чылыг-чымчак сөстерин, ажаалдазын ведиг бээнинге, ооң сеткилин шыдажыр аргажок аарышкы болуп келген.

...Чер-делегейде ледерге чеже-даа хөй кайгамчык сос туралдаан болзажок, чүге черле ажы-төлге, кады чурттай келгенге эшке өөредилге бербезыл? Чүге черле өске кижиниң човуланың чаржыпэн, [illegible]

ээлеп чораан-даа бол, сеткилиниң быжыг туружу, арыы-биле, ада-өгбе чанчылдарынга бердингени-биле кайгамчык дириг үлегер-чижектер болуп чораан болгай. Олар арага-дары ишпес чораан. Ам бистер, ада-өгбе чанчылдарывыс чидиргенивистен бо бак човулаңга нелеривисти таварыштырып чоруурувус бо эвеспе? Сен исиче ам кандыг көрнүр-дүр сен, сенээ база ажы-төлүң ындыг болбас бе?

Нелериниң сөөлгү йөрээлиниң бүтпези хомудалчыг. Ол йөрээлдиң бүдери база арткан ажы-төлдүң туружундан хамааржыр эвеспе. Чоннуң үлегер-домаа бар: «Ада көрбээнин — оглу көөр, ие көрбээнин — кызы көөр». Чүгле эжиниң бе, азы бакты көөр бе деп чүвени кым-даа баш бүрүнгаар билбес.

Чылдар эрткен. Авазының мөчээни чылдан соңгаар чурттаалгазын Севил орта сактып шыдавас. Ол чылдарның сактыышкыннары үзүк, кезек болгаш биеэги чылдар дег лески тудуш, утказыг черле болбас. Ооң бир чылдагааны арага тудуп чипкен бакыраан угааны болзажок, сактырга-даа, ында утказыг, ааниыг чүве чок...

...Севил биле Сергей ийи гитаралааш, ырлаарынга коннуг ынак улус. Олар ырлажы бээрге, шыңнап-ла дыңнаксаныг, сеткилге дээптер. Суур чону оларны өг-бүле байырлалынга, шайлаалгага бо-даа чалаар. Оон черле элээн келбестер. Чамдыкта аал [illegible] апарган. Олар бичии уруу Күзелди чайгаар-ла Долгааның [illegible]

[illegible]

гезинден удаваанда дужүртүп алган. Ол ажылдап турганы эмчи пунктузунуң спиртин Сергей нелээ ижип туруп бээрге, аңаа өрт болгаш, аргажок-ла черден боттары олбээн. Севилдиң арнының чартыы ынчан аңаа өрттенгеш, коргунчуг сорбулар артып калганы ол. Арага садып ижер, аштап өлбес, чем садар акша тывар дээш, кайа-даа ажылдаан. Арагалаар дээш база-ла үндүртүп алырлар. Ол чылдарда Севил боду безин ужурун улуг угаавайн, ийи божаан. Ийиги кызының угааны багай болган, оглунуң буттары шимчевес төрүттүнген. Ам бодап көөрге, ол үеде, божааныныңдузаламы акшазынга чурттаарын бодааш, ажы-төлүн кандыг болурун-даа улуг херекке албаан хевирлиг. Ол үеде арагадан өске чүве ону бичии-даа сонуургатпас апарган турган. Оларның ада-ие эргезин казааш, бичии чаштарын четпес уруглар ажаар чеже чорудупкан болгаш боттарын Красноярскиже ажылдап-эмнедир черже чорударын шиитпирлээн.

Красноярскиге ийи чыл эрткеш, Севил сегээн. Бүзүн чартык чыл бурунгаар суурунга чыттып келген. [illegible]

алгаш, чедип келгени бо.

Удаваанда, тей кырында олурган авазынче ийи бичии чаштар калгып үнүп келгеннер. Олар аажок-ла өөрүп, авазынга шуурап турганнар: оларның чүве чугаалаары база багай. Ол аразында Күзел база-ла, хат-казырга дег, тей кырынче халып үнүп келгеш, думмаларын бөөлдеп, күштүг холдары-биле оларны чайгап ойнады каапкан. Олары черле улуг угбазын көргенде, аажок өөрүп чаңчылы-биле каткы-иткизи, ыыт-шимээзин аттылаэ. Ол-ла дүргени чаны-биле Күзел авазының чанынга тура дүшкен. Ол база-ла ажып бар чыдар кызыл хүннүң херелдери черни, дээрни алдын-кызыл кылдыр [illegible]

дуранажып турган, кайда аныяктар чыылганын эскерип, догое аалдаардан аңаа чыгдып кээр апарганнар. Эр улус чаңгыс дем-биле аңаа эт-сеп кылчы бээр, херээжен улус Күзелдиң эштеринге даараан тыва хевин кээп көргүзерлер. Олары ону чураан, тырттырган-даа.

Севил оларны көргеш, бодунуң чурттаалгазының куруг, утка чок эрткенинге хомудаары хүн түдүм улгадып барган.

Ам бо тей кырында турган уруун көрүп олурарга, ашкан хүн херелинде ооң арны бир-ле онзагай бодал-биле иштинден чырыттынып турган дег болган. Ол бодунга улуг утказыг чугаа кылыр дээни кениң сеткилинден билип, ооң коргар чаңчылы-биле сестип, зидим эвес көрүп орган. Күзел өлче көрүнмейн-даа, хенертен чугаалаан: «Дыңнадым бе, авай, арагачылар-биле кам-хайыра чок демиселди чурларын доктаал үнген-дир. Ам-на шуут мээң сеткилим канды. Бистиң аныяктар бодүү эрткен чылдан бээр, ботгарывыс арагалаашкын-биле демисел эгелээн бис. Чүгле шоолуг [illegible]

Авазы уруунуң арага [illegible]

Чимиса АРАТ.
Анна АРАТ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың урал чүгү училищези 1990-1991 өөредилге чылынга дараазында салбырларга сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. Дирижер—нийти ырның.
2. Улустуң хөгжүм херекселдериниң (баян, аккордеон, домра, дошпулуур, гитара, игил, бызаанчы, балалайка).
3. Үрер хөгжүм херекселдериниң (кларнет, труба, тромбон, саксофон, гобой, флейта).
4. Фортепиано.
5. Вокалдың (ырлаарының).
6. Музыка теориязының.
7. Клуб салбырының (улустуң хөгжүм херекселдери, хореография).
8. Чурулга салбыры.
9. Библиотека салбыры.

Өөредилгениң хуусаазы музыка салбырынга — 4 чыл, чурулга салбырынга — 5 чыл, клуб салбырынга — 4 чыл, библиотека салбырынга — 3 чыл.

Училищеге 30 харга чедир кижилерни хүлээп алыр. Музыка база клуб салбырларынга музыкага билиин хынаар: музыканы дыңнаары, ритм, үнү. Чурулга салбырынга ооң мурнунда чуруп турган чуруу, урал чурулга, композиция талазы-биле ажылдары херек. Шупту мергежилдер аайы-биле кирерлер-биле беседалажыр.

Сес класс дооскаиннар мергежилинге, орус дылга азы тыва дылга (диктант), орус дылга база литератураga (аас биле) экзамен дужаар. Ортумак школа дооскаиннар мергежилинге аайы-биле, орус дылга база литератураga (чогаадыг азы элээртиг), ССРЭ төөгүзү (аас-биле) дужаар.

Кирериниң экзаменнери бо чылдың июль 6-дан нийти чурум ёзугаар болур. Кичээлдер сентябрь 1-де эгелээр. Стипендияны нийти чурум ёзугаар тыныр. Училищеде чаагай чазы тудугдунган нийти чурттаалга чери бар.

Директорнуң адынга билдиришкинге дараазында документилерни кожар: аттестат, сес класс дооскаиның хереглели (бодун), №086 майыктың эмчи шынзылгазы (чурттап турар черинге берген), күш-ажыл дептерин ушта бижиктери, 3Х4 см хемчээлдиг дөрт фото-чурук, ег-бүле байдалының дугайында шынзылга. Училищеге келгеш, төрүттүнгени дугайында херечилелин паспортун, шериг билетин коллирниншкин херечилелин дужаар.

Училищениң адреси: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2.**

• • •

1990 чылдың июль 1-ден август 20-ге чедир № 11 профессионал-техниктиг училище ортумак школа дооскаиннарны дараазында мергежилдерге өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур:

1. Радиотехмеханиги.
2. Электрон четкилери болгаш электрон дериглеринге электромонтажниктер.
3. Кино механиктери.

Айыттынган мергежилдерге документилерни дараазында адресте хүлээп ал турар: Кочетов кудумчузу, бажың 141.

4. Чиик плательер даарапыкчылары.
5. Даштыкы хептер даарапыкчылары.
6. Даштыкы хептер быжыкчылары.
7. Даарапыкчы мотористер (чүгле хоорайда кииир бижиттеннерни) (долу эвес ортумак эртемниглерни).

Айыттынган мергежилдерге дараазында адреске документилерни хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Пальбах кудумчузу, бажың 27.

Шупту мергежилдерге өөрениринин хуусаазы 1 чыл.

Училищеге өөреникчилерни үлетпүр бүдүрүлгелериниң, кинодиочеткилериниң, районнуң амыдырал хандырылга комбинаттарының, амыдырал хандырылга бажыңнарының, ательелериниң болгаш кооперативтерниң чорудкан бижиктери-биле хүлээп алыр.

Училищеге кирерде чугула документилер: билдиришкин, ортумак эртемниң дугайында аттестат, чоруткан бижик, эмчи шынзылгазы, 3х4 см хемчээлдиг алды чурук, ег-бүлезиниң дугайында шынзылга, чурттап турар черинден шынзылга, паспорт болгаш шериг билеени боду көргүзер. Документилерни июнь 18-тен август 25-ке чедир хүлээп алыр. Хүлээп алырының беседалажыышкыны август 2-ден август 29-ка чедир болур.

• • •

Тыва АССР-ниң Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели Новосибирскиниң болгаш Улан-Үдэниң харылзааның электротехникумунга дараазында мергежилдерге өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур: автоматтыг электрон харылзаа, хөй каналдыг электрон харылзаа, почта харылзаазы, радио харылзаа болгаш радио дамчыдылга. Сес чыл школазын дооскаиннарны хүлээп алыр. Билдиришкиннерни июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Кирерниң шылгалдалары 1990 чылдың август 1-ден эгелээр.

Документилерни болгаш кирериниң шылгалдаларын дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 53, Тыва АССР-ниң Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели, кадр килдизи, телефоннары: 2-48-12.

• • •

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курс комбинады 1990 чылдың июль 1-ге чедир «Е» категорияның чолаачылар белүүнге өөреникчилер чыылдазын чарлап тур.

Келир адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 1 «Б», телефоннары: 6-13-94.

телевидение

ИЮНЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 С. Крижижановскийниң салым-чолунуң дугайында. 9.15 — 10.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 19.15 Уруглар шагы. 20.15 Концерт. 20.45 «Бай, ядамык...» Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.55 Камера делегейже көрүп тур. 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 9.00 Уруглар фильм. «Арабела». 2-ги сериязы. 10.15— 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салгынчыгаш». Школачыларның чайгы дыштаныышкыны. «Тиилелге» совхозтан чалалга. 19.10 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. Берге кыш соонда Суглактың мал ажылдыглары. «Тывада уруглар литературазының нарын айтырыглары». «ИХМ-ниң парлалга төвү дыңнадып тур». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама «Ада-иелерниң кичээнгейинге».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуvar, чаштар!». 20.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 21.00 Туркмен ССР-ниң улустуң артизи М. Фаражеваның фильм-концерти. 21.20 Шүлүкчү Н. Е. Палкиниң чогаадыкчы ажылының дугайында. 22.00 «Үе». 22.30— 23.50 «Фараон Усуа...» фильм. 1-ги сериязы (Польша).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Бичии концерт. 17.10 «Ченян судазы-90». «Бис болгаш экономика». 17.55 Коллаж. 18.00 Узбек ССР-ниң Куртелерадиозу. «Наманганның тээгүзү ышкаш эвес» Ташкенттен дамчыдылга. 18.30 Сибирьниң экономиктиг нарын айтырыглары чаа арга-биле шиитпирлээриниң дугайында баримдаалыг фильм. 19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удувар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Соль Чжук Хва» 9.30, 11.30, 13.30, 17.30, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Опасные гастроли» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Остров лебедей» 9.00. «Кавказская пленница» 10.30, 21.10. «Лето в раковине» (2 сериялыг) 12.20. «Колокс молчания» (2 сериялыг) 15.40, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Баловень судьбы» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Без единой улики» (США) 15.00, 17.30. «Конец сезона мороженого» 17.20 шактарда.

• • •

Суг-Аксының ортумак школазын 1970 чылда дооскаиннарны бо чылдың июль 7-де эртенгиниң 10 шакта Суг-Аксы ныи школазынга келирин чалап тур.

Чаңгыс классчылары.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-33, корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыг. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектерини талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № [illegible] ТК—01012.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 28 четверг
№ 146 (14346)
1925 чылда үнделээттинген
Өртээ 3 кеп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ ДУЗАЗЫ

Буянныг сеткилдиң сестразы. Аныяк эмчи Л. М. Сартыылдың ажылының ады ындыг. Сеткилиниң ханызындан кижилерге дузаарга кижи буянныг сеткилдиң сестразы боор. ажылдап болур. Кырган, аарыг-аржык кижилерниң бажыңнарынга барып, оларга эмчи дузазы чедирери, оларның амыдырал байдалын хайгаарап, дузалаары дээш, оон кылыр ажылы-ла хөй.

Людмила Моңгушевна бо буянныг чорукка өскелерни, эң ылаңгыя уруглары, хаара тудар дээш кызымак ажылдап турар. Бай-Хаакта Пионерлер бажыңы-биле чоок харылзаалыг тургускан. Оолдар, уруглары эвилелдеп, пионерлер буянныг сеткилин херек кырында кижилерге чаңчыктырар күзелдиг. Ооң удуртулгазы-биле бөлүк оолдар, уруглар, алдыгы классчы Маадыр Болат, үшкү классчылар Катя Пискунова, Вика Ооржак, бирги классчы Лена Сумбуева база оларның эштери күш-ажылдың хоочуну 92 харлыг Федор Васильевич Коромысловтуң бажыңынга барып, ооң иштин аштап, чуп берип, дүүн база дуза чедиргеннер.

Алдын-оол АЯЫЖЫ.

ЭКИИ, ФРУНЗЕ!

Фрунзениң хореография училищези—тыва уран чүүлге, ылаңгыя оон балет жанрынга тыва национал кадрларны хөй чылдар улай белеткеп берип келген чуртта бир сураглыг өөредилге чери...

Ооң дүүнгү доозукчуларындан ыры болгаш танцының «Саян» ансамблинде, В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында бисте, көрүкчүлерге төлептиг бараан боор чоруурларның кайызын ол дээр. Олардан Евгения Салчак—РСФСР-ниң, а Виктор Моңгуш—Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп бедик аттың эдилекчилери болган.

Бо удаада оларның салгакчылары бичии тыва уруглар, оолдар боттарының кыргыс, орус үе-чергелери-биле биске аалдап кээп, кыска үе иштинде байлак уран талантызын өргүн чонга бараалгаткаш барган. Дүүн кежээ олар Кызыл районнуң Кара-Хаак суурнуң Культура бажыңынга солун концертин көргүскен. Танцы-чымның кайызын кандыг дээрил: кыргыс чоннуң «Хомусчу» деп национал танцызындан эгелээш, казах, узбек танцыларга чедир бирээзи өскезин солуп кээр.

Барык ийи шак иштинде совет болгаш даштыкы чурттарның хөй янзы танцыларын биске бараалгаткаш барган чалыы артистерниис Кызыл аэропортундан Фрунзе хоорайже дүүн ужуп үнүпкен.

БӨГҮН

ТЫВА БИЖИК БАЙЫРЛАЛЫ

Тыва бижиктиң 60 чыл оюнга тураскааткан «Тыва дылды болгаш бижикти хөгжүдериниң айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференция бодунуң ажылын Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга бөгүн эгелээр.

Тыва бижикти тургусканы тыва чоннуң хөгжүлдезинге бурунгаар базым болган. Ооң ачызында тывалар национал хөгжүлдениң чаа чадазынче көдүрүлген, бодунуң национал культуразын байыткан, социал-экономиктиг талазы-биле быжыккан.

Тыва бижиктиң 60 чыл оюн шынар болгаш амыдыралга ужур-утказының талазы-биле чаартынар төөгүлүг үезин демдеглеп турар. Тыва АССР-ниң дылдар дугайында Хоойлу төлевилелинде ооң моон соңгааргы хөгжүлдези база тодараттынган. Конференцияга тыва дылдың туружунуң дугайында чугаа чугула черни ээлээри чугаажок.

Тыва бижикти сайзырадырынга, кептередиринге боттарының улуг үлүг-хуузун киирген эртемденнер, башкылар, чогаалчылар, журналистер дээш, өскелер-даа конференцияның ажылынга киржир. Оларның аразында филология эртемнериниң кандидаты А. Д. Моңгуш, профессор Ш. Ч. Сат, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы И. Ч. Эргил-оол бар.

Москваның, Ленинградтың, Моолдуң, Алтайның, Хакасияның, Бурятияның дээш, өске-даа черлерниң эртемденнери конференцияның ажылынга киржири-биле чалаттырган.

ДААРТА

СОВХОЗ БАЙЫРЛАЛЫ

Даарта, июнь 29-та Өвүр районнуң «Коммунизмче орук» совхозтуң тургустунганындан бээр 40 чыл оюн байырлаар.

Дөртен чыл мурнунда он ажыг арат мал-маганын, демкүжүн каттыштырганш, колхозтуң таваан салып эгелээннер. Оон ынчангы үнделиг... чилери Хүрең-оол Моңгуш, Самбылдай Ховалыг, Шаратай Моңгуш, Дамдын Моңгуш дээш өске-даа эштер дүн-хүн дивейн, карак кызыл ажылдап турганнар.

Амгы үеде совхоз районда удуг ажыл-агыйларның бирээзи. Экономика болгаш социал хөгжүлдезинге чедиишкиннери дээш шилчээр кызыл туктар база дипломнар-биле каш удаа шаңнадып келген. Амгы үеде бот-орулга-чарылганы шиңгээдир талазы-биле районнуң бааза ажыл-агыйы боор турар. Оон экономиказы хүн бүрү быжыгып, сайзырап турар. Байырлал хүнүнде 128 мөге хүрежир. Оларның аразында моол мөгелер база бар. Аът чарыжы, национал аъш-чем делгелгези, янзы-бүрү оюннар болур.

Моңгуш ДОРЖУ.

ШЫНАРЛЫГ БОЛГАШ ХӨЙ ДҮК ДЭЭШ

Бо чылын республика 1370 тонна дүктү күрүнеге садар

Дүк дээрге үлетпүрге эң чугула чиг эт боор турар. Ону күрүнеге садар талазы-биле бистиң республика Россия Федерациязында база бир кол черни ээлеп турар. Эрткен чылын республика 1898 тонна дүктү саткаш, оон 14076 муң рубль орулганы алган. Өшкү дүгүн бир-ле дугаарында Оренбургта фабрикага дужаап эгелээн, ол чорук мурнукузундан хөй орулга алырынга улуг дөгүм болган.

Эрткен чылын биске 748840 хире улуг хойну кыргаан, оон бирээзи-ле дүктен 18 руб. 78 көпеек орулганы берген. Ынчаарга дүктүң шынарындан ооң өртээ хамааржыр деп чүве билдингир. А шынар хөй чүүлдерни. сагып барымдаалаарга, экижир. 1989 чылда республиканың дужааганы хөй дүгү янзы-бүрү союндак холумактыг болгаш хөй төрүп турда, ону «Овцевод» дээр тускай будук-биле эвес, а өске будук-биле демдектеп турганындан 67748 рубльди чедир албаан, торгаткан. Ону болдурбазының аргазы турган бе? Турган болбайн аан.

Дүктүң шынары дээш малчын кижи будун чыл дургузунда ажылдаар ужурлуг. Кыжын ону чемгерерде саванны, сигенни малдың кырынче хөме чашканнап уруппас, оон аңгыда доозун-довурактыг, аза-оъктуг черлерге кадарбас, төрээн хойларны чүгле тускай үндүрген будук-биле демдектээр. Кыргылда чоокшулап кээрге, ону кыжын демдектеп турган союндактардан, будук-дозудан арыглаар.

Шак мындыг негелделерни эки сагываанындан эрткен чылын Таңды биле Бии-Хем районнарының дужааганы дүгүнүң шынары куду болган.

Ол ышкаш кыргылда пунктуларын белеткеп алырындан база улуу-биле хамааржыр. Хойну ылап-ла шала кыргыга кыргыыр, оон башка өлек-биле холужар. База бир чылдагаан бар: хол хачызы-биле кыргыырга, ооң дүгү дески эвес болгаш өртээ чиңгээр.

Моон-биле холбаштыр кыргыкчыларны негелде ёзугаар белеткеп, өөредип алыр деп айтырыг ам ажыл-агый бүрүзүнге шыңгыызы-биле тургустунуп келген. Кыргыкчы-мастер дээрге мергежил-дир. Бистиң республикага хойну электрилиг агрегаттар-биле кыргыырының конкурстары мурнуку чылдарда доктаамал болуп эртип турган. Ынчангаш аңаа тиилекчи болганнар —эр, херээжен-даа улус зона маргылдааларынга барып, шаңналдыг черге кирип тургулаан. Оон ынай бир эки чүүл болза, олар чүгле боттарының ажыл-агыйларының кыргыкчыларын эвес, харын өске районнарга барып, ында улусту бо аргага өөредип тургулаан.

Ам бо сөөлгү чылдарда ындыг конкурстар эрттирериниче шоолуг-ла кичээнгей салбастаан. Мурнунда ол маргылдааларга районнарга болгулаар конкурстарның тиилекчилери — Эрзинден, Мөңгүн-Тайгадан, Бай-Тайгадан безин кээп тургулаан.

Бистиң чамдык ажыл-агыйларывыста — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында, «Кара-Хаак», «Саян», «Өөк», «Ээрбек», «Тиилелге» совхозтарда ёзулуг мастер кыргыкчылар бар. Эрткен чылын Ээрбектиң кыргыкчылары «Тээли» совхозтуң малчыннарынга барып дузалашкан.

Кыргылда дээрге чүгле чаңгыс сезоннуң ажылы эвестир. Ындыг болганда, ажыл-агый бүрүзү боду кыргыкчыларлыг болур ужурлуг. Кыргыкчы кайы хире ат-алдарлыг болгаш ажыктыг мергежил дээрзиниң дугайында мындыг фактыларны киирери артык эвес: чүл дээрге мурнуку чылдарда Кавказтан база Волгоград областан кыргыкчылар республиканың Агроүлетпүр каттыжыышкынынга боттары-даа кээп ажыл дилеп, телеграммаларны-даа чорудуп, телефоннап-даа тургулааннар.

Бистиң совхозтарывыста ажыл чок аныяктар хөй. Оларны чүге өөредип, белеткеп ап болбазыл? Ёзулуг мастерлер бир хойну электрилиг хачы-биле чүгле 2,3—3 минута иштинде кыргыыр. А мындыг болганда, чаңгыс-ла ындыг кижи хүнде чеже хойну кыргып болурул? Мастерлер хойну дески кыргыыр, оон кежин кеспес, балыглавас деп чүве билдингир.

База бир негелде: ажыл-агый бүрүзү төлевилел ёзугаар туткан пунктулуг болур ужурлуг. Бисте ындыг пунктулар «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында база шоолуг хөй эвес совхозтарда бар.

Бо чылын хөй кыргылдазы республикага орайтап эгелээн. Мында чылдагааннар-ла бар. Бир талазында, белеткел кошкак болган. Ийиде, хойнуң дүгү соок час болганындан экиле хозалбаан. Ам кыргылда түлүктээн. Ынчалзадаа мурнуку чылдарның частырыглары база катап көстүп келген. Ол чүл дээрге хөй кыргыыр пунктулар суурларда болгаш малчыннарның чайлаглаары саалаан, «Кара-Хөл» совхозтуң чамдык хойжулары малын кыргыдар дээш, 2-3 хондур сүрер ужурга таварышканып, ол ышкаш «Совет Тыва» совхозка кыргылданың баштайгы хүннеринде улуг четпестерниң дугайын «Шын» солунга шүгүмчүлээн. Каа-Хемниң бо ажыл-агыйы айыткан четпестерни дораан чайлаткан.

Бисте амгы үеде, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң медээзин ёзугаар алырга, хөй кыргыыр 94 пункт бар. Бо чугула сезон кайы хире шалыпкын болгаш шынарлыг эртери — пунктуларда ажылды организастаанындан бүрүн хамааржыр. Мергежилдиг кижилер, дериг-херекселдер — хачылар, адрес бижиир бийирлер, будуктар, шоодайлар, дензилер, шарыыр материалдар, аптечкалар, пунктуга ажылдаар улустуң аъш-чем хандырылгазы, ажыл төлевири, чарышты организастаары дээш, өске-даа чүүлдер үүрмек, ийиги чергениң болбас ужурлуг. Кыргылда соонда малды ылап-ла чуур, ол талазы-биле база белеткел херек.

Бисте бир четпес чүүл болза, хойжулар боттары шынарлыг дүктү алыр дээш экиле сагыш салбайн турар, чүгле бүгү хоюн кыргыдып апарын-на бодаар. Бо таварылгада канчаарыл? Оларга шынар дээш база төлээр болза эки.

Кыргылда база чуулда-даа малдың чайгы семиртилгези-биле дорт холбашкан айтырыглар-дыр. Ынчангаш бистиң чамдык ажыл-агыйларывыс кыргылда пунктуларын база мал чуур ванналарны шуут-ла чайлагларда кылып алганы дыка таарымчалыг.

Тес-Хемде «Чодураа» биле Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтар малчыннарының кол чайлаа—Шуурмакта кыргылда пунктуларлыг болгаш дыка эптиг. Ол ышкаш «Барлык» совхоз тайгада база пунктулуг. Бо дээрге кижилерниң ажылдаарынга, малды семиртип алырынга таарымчалыг чүүлдерни баш удур-ла планнап алганының бадыткалы-дыр.

Бисте чамдыкта хөй кыргылдазы шуут-ла август айга чедир уламчылаар. Кыргыкчыларның чедишпези, оларның мергежилиниң кудузу база пунктуларга ажылды чедир организаставайн турарының херечизи ол. Бо таварылгада хойнуң хураганының аңгылаары, тарып боозадылгага киирери база саадаар апаар-дыр. Ынчангаш кыргылданы эң-не организастыг чорудар дээрзивистиң бир чылдагааны ол.

Дүктен бистиң хойлуг ажыл-агыйларывыс хөй орулганы ап турар. Бо сезонну шынарлыг эрттирер болзувусса, алыр орулга немежир.

Амгы үеде республика малчыннарының июль 20—22-де болур Наадымынга белеткел чорупп турар. Кыргылданы база шак ол болуушкун-биле холбаар, аңаа шылгараанрарны байырлалче чорудар ужурлуг. Ажыл-агый бүрүзү Наадымга утуштур чарыштың негелделеринге ындыг пунктуларны ылап-ла киирип алыр. кыргылдага ажылдаар улуска ону таныштырар, тайылбырлаар херек.

Кыргылда — малчыннарга, зооветспециалистерге, кыргыкчыларга, пункт ажылдакчыларынга, ажыл-агыйларның удуртукчуларынга улуг шылгалда.

ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

Б. Н. Ельцинниң парлалга конференциязы

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң парлалга конференциязы май 26-да Москвага болган. Политиктиг чөпшээрежилгениң ёзу-зу РСФСР-ниң улус депутаттарының Бирги съездизинге доктаамал бар турганын ол демдеглээн. Үениң төөгүлүг харыысалгазын медерел билиринге, бөлүглежиишкиннер, блоктар эрге-ажыктарындан ук харыысалганы безин кылыр көөрүнге политиктиг чөпшээрежилге дузалаан.

Республиканың улус депутаттарының Бирги съездизиниң кол түңнелдерин РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы совет болгаш даштыкы журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга харыылавышаан, чугаалаан. Янзы-бүрү туруштарның болгаш бодалдарны барымдаалап көвбес болза, чогумчалыг шиитпирлер хүлээп алдынмас дээрзин амыдырал боду депутаттарга бадыткап көргүскен.

Янзы-бүрү туруштарны болгаш санал-оналдарны зугуруштуруп дүүштүрериниң механизмин — чөпшээрештирер комиссияны тургусканы — РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң принципиалдыг чугула тиилелгези деп, Б. Н. Ельцин санап турар. Депутаттарның үжен ажыг бөлүктерин тускай бүрүткээн. Ук бөлүктерниң санал-саналдары, үзел-бодалдары болгаш туруштары янзы-бүрү болуп турар.

Российаның суверенителди-биле, республиканың девискээринге экономиктиг реформаны дүргеледириниң перспективалары-биле холбашкан айтырыглар парлалга төлээлекчилериниң улуг сонуургалын болдурган. Рынок экономиказының оруунче кирериниң чорудулгазын Россия Федерациязының чазаа узамдыктырар деп болдавайн турарын Б. Н. Ельцин медеглээн. Ол сорулга-биле ажылдап кылдынган программаны «500 хүннер» деп адаан. Ону дөрт үе-чадала боттандырары көрдүнген болгаш чоннуң амыдырал байдалын кудулатпазының сорулгазы салдынган.

Российаның болгаш төптүң аразынга хүлээлгелерни аңгылаар дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алган доктаалдыга хамаарыштыр Б. Н. Ельцин чугаалавышаан. Россия Федерациязының болгаш эвилелдешкен өске республикаларның аразынга дорт база ден эргелиг харылзааларның системазын хоойлужудулга ёзугаар тургузар талазы-биле улуг ажылды кылыры негеттинип турарын онзалап демдеглээн. Эвилелдешкен чамдык республикаларның, чижээ, Украинаның, Белоруссияның, Молдавияның, Прибалтика республикаларының, Казахстанның төлээлекчилери-биле чугаалажып-шкыннар кылдынган.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизин канчаар көрүп турарының дугайында Б. Н. Ельцинден журналистер сонуургап айтырган. Коммунистерниң ол шуулганың элээн дала-биле эрттирген деп, ол чугаалаан. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарын Россия съездизинге киржир кылдыр кымдаа төлээлеттээн деп, Б. Н. Ельцин санап турар.

Б. Н. Ельцин журналистерниң өске-даа айтырыгларынга база харыылаан.

(СЭТА).

НААДЫМГА УТКУШТУР

СЕТКИЛ СЕРГЕК

— Бистиң № 2 хойжу бригадада 18 кодан, ооң иштинде төрүүр 11, холушкак бир, а төрүвес алды кодан бар. Малчыннар кыргылдага массалыы-биле киржип келдилер. Хойжу коданнарны ээлчештир кыргылдаже киирип тур бис. Ынчангаш малчыннар боттары чажам дивес киришпишаан, элээди уруглары база дузалажып, ажыл туруушкун чок чорупп тур.

Бо айның аллыда кирдивис. 5 муң ажыг хой кыргыттынды. Бо хүннерде 3 муң хураганны, 2019 хойну хуусаазында доозар дээш кыргыкчылар кызып ажылдап турарлар — деп, Шарануур пунктузунга бригадир Клара Дөнчүнге ужуражырымга, ажылын ынчаар таныштыра-дыр.

Бригадирниң чугаазынга кады чораныы улус депутаттарының Кызыл-Чыраа кодээ Совединиң даргазы Хангал Эрендей улажып, мынча диди:

— Аренда-биле ажылдап турар хойжу бригадаларның дээрези болгай. Бо коллективте амгы үеде эки көргүзүглүг болган аныях малчыннар черле арбын. Чамдыктары мында хөй кыргып турлар. Оларның ажыл-ижи-биле таныжып чугаалажып болур. Бо малчыннар чаа арга-биле ажылдааш, ийиги чылче кирип, экономиктиг билиглерниң үндезиннерин ханы шиңгээдиринче сагыш салып келдилер — деп, ол чугаазын төндүргелек чорда, хөй дүгү кустактаан, бир оол дензи чанынга келирге,— бо Байыр-оол Соян-дыр — дигеш, ооң-биле беседалажырын сүмеледи.

Малчын дүгүн дензиледиптерге, ажылы-ижиниң дугайын элээн чугаалаштывыс. Ол төрүүр 320 хой малдап турар болду. Эрткен чылын аренда-биле ажылдап киргеш, чүс хойдан чаш төл алыр планын ажырган. Ажыл-агый-биле чардынган керээзи багай эвес түңнелдиг көргүскен. Ынчангаш чылдың ийиги түңнелинде ол 2200 рубльди албышаан, 15 хураган-биле шаңнаткан. Чаа арга-биле ажылдаарга, эптиин база ажыктыын хойжунуң биле бергениниң оон-биле чугаалажып органыш билдим. Экономиктиг билиглерниң үндезиннерин доктаамал өөренири ажылга ажыктыг дээрзин малчынның кадайы база онзалап турду.

Хойжу өг-бүлениң ажылынга экономиктиг өөредилгениң доктаамал холбаары дузалыг дээнинге каттышпас аргажок. Ынчангаш совхозтуң экономистери, зоотехниктер, мал эмчилери, бухгалтерлер малчыннарга ол талазы-биле тайылбыр ажылын доктаамал-чылдар дээрзинге идегеп каайн. Ынчанмас болза, олар кымдан дуза дилээрил? Б. Соян мурнуку чылдардагы экономиктиг билиглериндее дуржулгага ажыглап, бо чылын база дээре көргүзүглүг болган. Чүс башка онаашпыр ынча хураганны камгалап алган. Ам дүк планын күүседиринче сагыш салып турар. Амдыызында кыргыттынган хойларның дүгү багай эвес шынарлыг. Малчын кыргылда соонда Нарынның Алдыы-Кежигге кожүп чеде бээр. Бо чайын ооң ийиги көжү ол, аңаа барып хойларын семиртир. Аңда чеде бергеш, Шанчыгдан 30 тонна чайгаар үнген сигенни белеткеп алыр сорулганы салып турар.

Ооң мал чемин үезинде белеткеп алырын бодап оралы черле чөптүг. Мал чемин четчир кылдыр белеткеп, чайын эки семиртип алырга, төрүүр хойлар соок кышты шыдамык эртер. Хойжу бригаданың малчыннары бо бүгүнү эки билир болгаш, кышка белеткелди баш бурунгаар чорударынче кичээнгей салып келген. Ындыг белеткелдиң ачызында хойжулар Байыр-оол Соян, Борбай Соян, Сергей Үүргени, Владимир Доптаа оларның малы кышты хүр ашкан болгаш чаш төлдү чидириг чок камгалап алганнар. Малчыннар Василий Баян, Орус-оол Дижитмаа болгаш өскелер-даа төрүвес хойларын база менди хүр ажырганын бригадир чугаалап турду.

Хойларын кыргыткан малчыннардан хоочун кадарчы Орус-оол Дижитмаа дүктү планда көрдүнгенинден оранчок ажыра берген болду. Ол бир баштан-на 2-3 килограмм дүктү кыргып ап турар. Хойжуларның кыргылдага киржилгезиниң идепкейлиин көрдүвүс. Чарыштың баштайгы түңнелинде, хойжулар Лаваа Кызылбай бирги, ийигизинде Роман Алдын-Херел, үшкүзүнде Сергей Үүргени, Василий Баян, Терекпен Балдан олар чорупп турар.

№ 2 хойжу бригаданың чамдык малчыннары Нарында чайлагларында ай эгезинде-ле хонгулапкан. Хойжулар Валентина, Сергей Үүргетилер база ында чайлаглап орар болду. Малчыннар-биле ажыл-ижин, амыдырал хандырылгазын чугаалажырывыска, сеткил-хөөнү өөрүшкүлүг орар. Чүге дээрге бо чылын дуңгужун төрээн 353 хоюндан чаш төлдү планында көрдүнгениндеи ажырган. Соок кышты хүр ашкан болгаш бир баштан-на дүк кыргып алыр планы база ажып турар.

Бо аалдың аалы талазында алаакта Раиса Мартыгыр, Эрендей Чапай олар чайлаглап орар. Хойжулар-биле чугаалажырывыска, мурнунда малдап турган хойларын назы-хары улгаткан боорга күрүнеге дужааган. Ам дуңгужун төрээн хойлар кадарып турар. Бо чылын алган чаш малы шоолуг эвес болган. Ынчалзажок эки семиртип тургаш, мал чемин четчир кылдыр белеткеп алгаш, ол аныяк хойларның өзүлдезинче сагыш салырын малчыннар чугаалап турдулар. Коммунист Раиса Чигжитовна өөнүң ээзи-биле мурнуку чылдарда өске малчыннарга үлегерлиг ажылдап чораанын билир бис. Баштай олар өг-бүле керээзи-биле ажылдааш, планныг онаалдаларын күүседип келгеннер. Оон чоорту аренда керээзинче ажылдап киргеннер.

Ниитизи-биле малчыннарның амыдырап, чурттап орарын кижи көргеш, сеткили серген келир. Делгем, улуг ак өглерлиг. Иштинче кире бээрге, үениң негелдезинге дүүштүр арыг-силиг, эмге-сескелиг чурттап орар. Садыг хандырылгазы база үзүктелиишкин чок. Автомагазин график ёзугаар бо-ла келир. Чагыг-биле бар-ла бараанныарны чедире бээр. Өг-бүле бүрүзү боттары хлебти быжырып чип орар. Кайы-даа малчынның быжырган хлеви чаагай амданныг, мергежилдиг хлеб быжырыкчызының бүдүргениндее дудавас.

Сиринмаа ЧООДУ,
Тес-Хем район.

КИЖИЛЕРНИҢ ЧҮТКҮЛҮН ДЕТКИИР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

«Тыва АССР-ге 2000 чылга чедир чуртталга тудуунуң программазының («Чурттаар оран-бажың-2000») дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың сентябрь 30-де хүлээп алганы доктаалын улус депутаттарының Советтериниң күүскомиттары, министерстволар, ведомстволар болгаш ажыл-агыйлар канчаар күүседип турарын чугаалажып көрген.

Ук айтырыг талазы-биле дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Курлпан даргазы В. Б. Салчак кылган.

Тыва АССР-ге 2000 чылга чедир чуртталга тудуунуң программазын күүседир дээш кылып чорутган ажылдарның түңнелинде чуртталга тудуун ажыглалга киирер талазы-биле XII беш чылдың 4 чылының планы күүсеттинген. 656,6 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирер тургаш, 665,8 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн ажыглалга киирген. Ол дээрге эрткен беш чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 80,3 хуу өзүлделиг.

XII беш чылдың 4 чылының иштинде кижилерниң хууда бажың тудуп алыры барык 3 катап көвүдээн. 748 бажыңны олар тудуп алган. А 1989 чылда 172 бажыңны чурттакчылар боттары тудуп, 9 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн ажыглалга киирген. Хууда бажыңнар тудуун суурлар болгаш хоорайларның сайзыралының төлевилелдеринге дүүштүр «Тыва хамааты тудуг» төлевилел институдунуң чогаадып кылган бажыңнар төлевилелдери азы кижилерниң боттарының кылганы төлевилелдери-биле чорудуп турар.

XII беш чылдың эрткен үезинде Кызылга хууда 183 бажыңны туткан. Чүгле 1989 чылда 1200 дөрбелчин метр шөлдүг 28 бажыңны ажыглалга киирген. 4 чыл иштинде районнарда 565 хууда чурттаалга бажыңнары туттунган. 1988 чылга деңнээрге, хууда чурттаалга бажыңнарының тудуу 46,2 хуу өскени ол.

Хууда чурттаалга бажыңнарының тудуу Чөөн-Хемчик, Тожу, Барыын-Хемчик, Кызыл районнарда калбарган. Ындыгдаа болза чамдык районнарда бо чугула ажыл багай чоруп турар. Чижээлээрге, XII беш чылдың иштинде Тес-Хем районга чүгле 5 хууда чурттаалга бажыңы туттунган. Бии-Хем районда байдал база оон дээредевес. Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем районнарда хууда чурттаалга бажыңнарының тудуунче чогуур кичээнгейни салбайн келген. Кижилер боттары бажың тудуп алыр байдалды тургузарынче совхозтарда кошкак кичээнгей салып турар. Тес-Хем, Каа-Хем, Эрзин, Таңды районнарның совхозтарының удуртукчулары бо ажылга барык дегбээн. Чижээ, Улуг-Хем районнуң «УТКА 25 чылы» совхозта чыл иштинде 3 хууда чурттаалга бажыңы ажыглалга кирген.

Хууда чурттаалга бажыңнарының тудуун организастаарында Кызыл хоорайда четпестер хөй. 1989 чылда, 1988 чылга деңнээрге, хууда бажыңнарны ажыглалга киирериниң хуузу 82,2 болган. 1990 чылда планның 8,3 хуузун январь-март айларда күүсеткен. Ол дээрге хууда чурттаалга бажыңнарының тудуунуң оожумнааныныи херечизи-дир.

Кызыл хоорайкүүскомунуң шиитпири-биле хууда бажыңнар тудуп алырынга 360 участокту аңгылап берген. 176 участокту «Спутник», 76 участокту — «Дөге-Баары» хоорайжыгаштарга, 108 участокту хоорай иштинге. Амгы үеде 215 участокта бажыңнарны тудуп турар, а бажың тудуп алыксаар 500 хире кижи ээлчегде турар.

«Дөге-Баары» хоорайжыгашка тудугну эгелээриниң айтырыы ам-даа тодаргай эвес. Хоорайжыгаштың төлевилелин Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының комитеди-биле хүлээп көрдүнмээн. «Спутник» хоорайжыгаштың төлевилелинде четпестер хөй. Ол хоорайның инженер четкилериниң тудуун ам-даа эгелээвээн.

Чурттаалга бажыңнарын чоннуң бодунуң күжү-биле тудары дүргедедирин шаптыктап турар чүүлдер — ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының чээлиниң эвээштин берип турары, тудуг материалдарын эвээштиг садып келгени. 1989 чылда хууда бажың тудуп алыр дээн кижилерниң чээлиге херегели 8,4 миллион рубль турда, 902 муң рубльди чээлиге берген. Чээлини канчаар ажыглап турарын Ажаалга банкызы чедир хайгааравайн келген. Тыва АССР-ниң Садыг министерствозу, республиканың херегленкчилер ниитилели хууда бажыңнар тудуп алыр дээн кижилерге тудуг материалдарын эвээштиг садып келген. Садыг организациялары чоннуң тудуг материалдарынга херегелин чедир өөренип көрбейн, чоннуң херегелиниң дугайында планнаашкын органнарынга дыңнатпайн, тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрерин көвүдедир, ооң шынарын экижидер талазы-биле айтырыглары тургуспайн келген. Тудуг материалдарын садар, ону чүдүрер, сөөртүр талазы-биле ачы-дуза чедирери четпес.

Ведомстволар, министерстволар болгаш ажыл-агыйлар боттарының күжү-биле чурттаалга тудуун чорударынче кичээнгейни ам-даа кошкак салып турар. Оларның хөй кезии күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле чурттаалга тудуун чорудар чаңчылындан чарылбайн, боттарының күжү-биле чурттаалга тудуун чорударынга акша-хөреңгини чыгбайн, боттарының материал-техниктиг баазазын тургуспайн келген. Ол хамаанчок тудуг материалдары бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгелер-биле тудуг материалдары чагыдып алыр талазы-биле дугуржулганы чарбаан ведомстволар, министерстволар болгаш ажыл-агыйлар бар. Оларга Садыг министерствозу, Улус өөредилге министерствозу, «Тыва кобальт» комбинат дээш өскелер-даа хамааржыр.

Республиканың Курлалан комитединиң даргазының дыңнадыын чугаалажып көрүп турда, четпестерниң тыптып келген чылдагааннарын тайылбырлаарынзан аңгыда, чөптүг шүгүмчүлелдер, ажыктыг саналдар бар болган.

«Спутник», «Дөге-Баары» хоорайжыгаштарны төлевилеп тура, амгы үеде бар тудугларның, бажыңнарның кырынга бажыңнарны төлевилелдерге чураанын, «Дөге-Баары» хоорайжыгашты скиф үезиниң төөгү ужур-дузалыг хорумнарының кырынга төлевилээнин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Моңгуш шүгүмчүлээш, төлевилелдер ажылдап кылырда Кызыл хоорайны агаардан тырттырган чуруктарны ажыглаарын сүмелээн. Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. Т. Стал-оол хууда бажыңнарны назы-хары улгады берген, акша-хөреңгилиг кижилер тудуп ап болур, ындыг кижилер коллуунда чаагайжыды туткан бажыңнарны алган, бир эвес ол кижилер уруг-дарыынга бажың тудуп бээр күзелдиг болза, ону деткиир херек деп чугаалааш, ол талазы-биле чогуур чурумну хүлээп алырының дугайында чугаалажып көөрүн саналдаан.

Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр доктаалды хүлээп алган.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ИЙИГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязы 1990 чылдың июнь 29-та 10 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынар.

* * *

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНГА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың июнь 28-те Советтер бажыңынга (бирги каът, кабинет № 107, телефону 2-55-42) 9 шактан 20 шакка чедир; 1990 чылдың июнь 29-та — СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 8 шактан эгелеп бүрүткээр.

ТЫВА БИЖИКТИҢ 60 ЧЫЛЫНГА

ДӨРТ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕН ТЫВЫЛГАН БИЖИК

ТАРН-ның 1925 чылда болуп эрткен IV Улуг хуралы тыва национал бижикти чогаадыр, ону орус үжүктүң графиказынга үндезилээр дугайында шиитпирни хүлээп алган. Тыва бижиктиң баштайгы төлевилелин 1926 чылда кылып дооскан, ынчангаш ТАРН ТК-ның Политбюрозу «Тыва национал бижиктиң алфавидин чогааткан төлевилелди бадылаар» дугайында шиитпирни ол чылдың август 30-де болган хуралынга хүлээп алган.

1927 чылда ССРЭ-ниң улустарының төп ном үндүрер чери «Тыва» деп үжүглелди (уругларның эң баштай үжүкке өөренир дептерин) парлап үндүрген. ССРЭ-ниң Төп Күүсекчи комитединиң ном фабриказы 4000 экземпляр тиражтыг номнуң эге арнында «тэндирип өндүрген Брюханов (Сотпа), Бузыкаев» деп авторларын айыткан.

Х. С. Алдын-оолдуң тыва дылдың методиказының дугайында шинчилел ажылында айтып турары ёзугаар алырга, «Тыва» деп үжүглелдиң авторларының бирээзи Сотпа дээрге алыс угу тыва кижи боор турар. Ону бичиизинде-ле бай садыгжы Брюхановка азырандыга берипкен, ол садыгжының өг-бүлезинге өскен, орус дылга болгаш бижикке шору билигниг кижи чораан. Оон-биле кады үжүглел тургускан Бузыкаев дээрге ол үеде чазактың албан черлериниң бирээзиниң хелемечизи, алыс шаанда Алтай крайга чурттап чораан, революция мурнунда-ла Тывага көжүп келгилээн элээн хөй алышкыларның бирээзи, чогум омак-сөөгү хакас кижи.

«Тыва» деп үжүглелдиң сөөлгү арыннарының бирээзинде алфавитти болгаш 10-га чедир саннар чурагайларын «Тыва үзүктер» деп эге-биле киирген (1930 ч.). (Үнген үжүглелде ол сөс база-ла Үзүк кылдыр бижиттинген): Аа Бб Вв Гг Дд Ее Жж Зз Ии Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Хх Чч Шш Ыы Ээ Яя Ңң (үстүнде кудуруктуг н), Жж Өө Уу) (бо үш үжүктүң үстүнде ийи улуг сек (..) салган—дж, өү кылдыр адаттынар) Ий, 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10.

Мында амгы тыва алфавит-биле деңнээрге Е, Ф, Ц, Щ, Ъ, Ь, Ю деп үжүктер чок боор турар.

Бо үжүглелди 1927—1929 чылдарда школаларга болгаш бижик бөлгүмнеринге ажыглап турган. Ол дугайын чогаалчы Л. Б. Чадамба бодунуң сактыышкынынга мынча дээн: «1929 чылдың күзүнүнде Тожунуң Чекпелигге (амгы Тоора-Хемге) эң баштайгы школа ажыттынган. Ооң бир дугаар өөреникчилери — 25 кижини Алексей Степанович Спирин башкы өөредип турган. Бис аңаа орус үжүктүг тыва бижикти номчуур, бижиир кылдыр өөренип... билип алган чыдывыс ол...»

Ийи-үш чыл дургузунда ажыглаттынза-даа, ТАР-ның удуртукчулары орус үжүктүг тыва бижикти холуп каапкаш, латинчиткен чаа түрк алфавитке үндезилээш, национал бижикти чогаадыр деп шиитпирни хүлээп алган. Ооң чылдагааннары янзы-бүрү турган болбайн аан. Ынчалза-даа 1926 чылда Баку хоорайга болуп эрткен Бирги Түркология съездизи ынчаарда чүгле азербайджан дылга ажыглап турган чаа түрк алфавитти ССРЭ-ниң оон-даа өске түрк дылдыг улустарының бижиктериң чогаадырынга кол өзек болдурар дугайында шиитпир хүлээп алганын оваарып көрбес аргажок.

Чаа түрк алфавит-биле бижик чогаадыр даалганы Чадаана хүрээзиниң ламалары Лопсан-Чиммит биле Севээнге берген дугайын К. Т. Аракчаа «Шын» солунга тодаргай бижээн. Оон-биле чергелештир «1928 чылда көскү совет эртемденнер Е. Д. Поливанов биле Н. Н. Поппе тыва алфавиттиң төлевилелин чогааткан», ону чаңгыс аай чаа түрк алфавитке үндезилээн дээрзин М. И. Исаева «ССРЭ-де дыл тургузуушкуну» деп монографиязынга демдеглээнин айтыр херек. Бо дугайын 1929 чылдың ноябрь 16-да ТАР-ның ССРЭ-де элчин сайыт ямызының: «Поппениң чогааткан чаа үжүүн ССРЭ улустуң эртем шылгап көөр черинге кончуг дүрген-биле болур-болбазын хынап көөрүн диледим (9 чылдың он бир айның он алды. № 448)» деп, ССРЭ-ниң Даштыкы херектер Улус комиссариадынга киирген дилээ база бадыткап турар.

Тыва бижиктиң чогаадыкчылары Москва болгаш Ленинградтың эртемденнери болган. Н. Н. Поппе — ынчаарда Ленинградта турган ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының төлээлекчизи, Е. Д. Поливанов —национал болгаш колониал айтырыглар шинчилээр эртем-шинчилел каттыжыышкынының удуртукчуларының бирээзи, КУТВ-туң башкызы. Олар кайызы-даа Герцен аттыг башкы институдунуң (Ленинград) болгаш КУТВ-туң (Москва) тыва сургуулдары-биле дорт харылзаалыг турган. 1919 чылдан бээр Петроград, Ортаакы Азия (Ташкент) университеттериниң профессору Евгений Дмитриевич Поливанов япон, кыдат, узбек, дунган дылдар болгаш чөөн чүк литератураларының шүлүк тургузуунуң талазы-биле кол ажылдарны бижээн. Н. Н. Поппе — ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының түрк дылдар кабинединге ажылдап чораан. 1939 чылда Францияга эртем командировказынга чоруп турда, эгелей берген делегейниң ийиги дайыны оон чанар орууну үзе кирипкенинин чылдагааныындан чуртунче ээп келбейн барган деп, А. А. Пальмбах менээ 1960 чылда чугаалап органын сактыр-дыр мен. Сөөлгү чылдарда АКШ-ка чурттап турган, аңаа парлаан тыва дылдың үжүглелин чогаадып үндүреринге киришкен. Ол ийи эртемденнериң кайызы-даа 20 чылдарның төнчүзүнде ССРЭ улустарының бижиктерин чогаадыр азы араб алфавиттен чаа түрк үжүкче оларны шилчидер ажылды ушкарып-башкарып турганнар.

Н. Н. Поппениң чогааткан тыва алфавиди 1929 чылда «Чөөн чүктүң культуразы болгаш бижии» деп Баку хоорайга үнген номга киирген ооң «Таңды-тыва дылдың фонетиказының талазы-биле демдеглелдеринге» парлаттынган. Н. Н. Поппениң чогааткан тыва алфавидин даалга берген ТАР-ның чазаа бодамчалыг эки кылдынган болгаш тыва дылдың онзагай чүүлдерин ёзулуг барымдаалаан бижик-тир деп санаан.

Ындыг турбуже, 1929 чылдың февраль 3-те ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга Лопсан-Чиммиттиң чогааткан төлевилелин тыва бижиктиң үндезини кылдыр хүлээп алган. Оон-биле чергелештир Лопсан-Чиммит болуунуң чогааткан үжүүнүң капсырылдазы кылдыр тыва дылдың үн системазының, ылангыя үннерин канчаар шын адаарының дугайында тускай ажылды бижээн.

Ол хиреде-ле «ССРЭ-ниң түрк улустарында доктаадып киирген, латинчиткен чаа түрк алфавитке үндезилеттинер ужурлуг тыва бижикти чогаадыр херекке дуза көргүзерин ВКП(б) ТК-даа дилээрин ТАРН ТК-га дагзыр...» дугайында доктаалды ТАРН VIII Улуг хуралы (1929 ч.) хүлээп алган. «Дыл талазы-биле айтырыгларны шиитпирлеп кириптер хире кандыг-даа күш Тывада чок боор турарын» база-ла мында айыткан.

1929 чылда Тывага аңгы демисели күштелип, барыын удуртулганы чазак, намның ажылындан халаар болгаш феодалдарның, байларның, хүрээниң дээди ламаларының хөреңгизин хавырар, оларның политиктиг эргезин казыыр дугайында дүшкүүрлүг месилдежиишкиннерин ареэчилер эгелээн, кедергей чөөн үзелдиг намчылар ону [illegible]-биле деткээн дээрзин төөгүден билир бис. Ол үениң политиктиг байдалының мындыг эргилдезиниң чылдагаанындан тыва национал үш янзы төлевилелдерниң кайызы-даа амыдыралга ажыглаттынмайн барганын билип алыры берге эвес боор турар.

1929 чылды сөөлзүредир киирген ТАРН ТК-ның дилээн ёзугаар совет эртемденнер тыва бижиктиң төлевилелин 1930 чылдың апрельде колдуунда дооскан. Ол төлевилелди болгаш ону барымдаалап парлаан үжүглелди КУТВ-туң ректорунуң оралакчызы, төөгүчү Л. Д. Покровский баштаан национал болгаш колониал айтырыгларын шинчилээр эртем-шинчилел ассоциациязының каттышкан экспедициязының кежигүннери 1930 чылдың июньда Кызылга чедирип келген. Тыва национал бижиктиң төлевилелиниң дугайында илеткелди ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң болгаш ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң каттышкан хуралынга дыңнап чугаалашкаш, ол-ла чылдың июнь 28-те тыва бижикти күштүг болдуруп бадылаан.

Тыва бижикти чогаадырынга О. Е. Малов, Н. Н. Поппе, Е. Д. Поливанов, А. Н. Сухотин, Н. Ф. Яковлев, А. А. Пальмбах, К. А. Алевердов болгаш өске-даа эртемденнер киришкен. Латинчиткен чаа түрк алфавитке үндезилээш, Тываның чаа национал бижиин чогаадырынга ССРЭ-ниң Эртемнер академиязы, Национал болгаш колониал айтырыглар шинчилээр эртем-шинчилел ассоциациязы кончуг улуг дузалаан дээрзин «Тыва үжүктүң дүрүмүнүң», (1933 ч.) Үшкү үндүрүлгезиниң эге чүүлүнге ТАР-ның комитединиң даргазы С. К. Тока, Күрбижик комиссиязының даргазы О. Ч. Данчай демдеглээн.

Тываның национал бижиин чогаадыр херекке 1889 чылда Таңды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарының девискээринге шинчилел ажылы кылып чораан хакас эртемден Н. Ф. Катановтуң 1898—1903 чылдарда парлаттынган «түрк дазылдыг өске дылдарга ооң кол-кол төрелдешкек хамаарылгазын айытпышаан, урянхай дылдың шинчилээриниң шенелдези» деп кедилиг улуг ажылының үнелеп четпес ужур-дузалыг болганын мааңа база айтыр херек. Н. Ф. Катановтуң бо ажылында болгаш Н. Н. Поппениң үстүнде айыткан чүүлүнде киирген чижектерни ажыглааш, А. А. Пальмбах тыва дыл дугайында бодунуң кандидат диссертациязынга (1940 ч.) узадыр база өк-биле адаар сөстерни канчаар бижиирин тайылбырлааны таварылга эвес болур ужурлуг.

«Революстуг культураны улам-на сайзырадып, ону ССРЭ-ниң арат чоннарының социалистиг культуразынга чоокшуладып, Тываның бижиин болгаш литературлуг дыл-домаан чаа бедик чадага көдүрүп, ажылчы чоннарны марксизм-ленинизмниң билии-биле эки чепсеглээриниң сорулгазы-биле Тываның бижиин латин үжүктен орус үжүкке шилчидип киирер» деп, 1941 чылда болган ТАРН XII Улуг хуралы шиитпирлээн. Ол-ла чылын А. А. Пальмбахтың удуртулгазы-биле С. С. Лопсан, А. М. Чымба, Л. Б. Чадамба, А. М. Белек-Баир, М. Д. Биче-оол, А. Ч. Кызыл-оол составтыг комиссия орус үжүкке үндезилээн тыва национал бижиктиң дүрүмүнүң төлевилелин чогааткаш, парлап үндүрген.

1944 чылдың май 1-ден эгелээш, Тываның бүгү албан черлери, школа болгаш өске-даа өөредилге черлери ТАРН ТК-ның болгаш ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалы ёзугаар орус үжүкке үндезилээн тыва национал бижикти бүрүнү-биле ажыглап эгелээн.

Юрий КЮНЗЕГЕШ.
Чогаалчы.

Тьвапьң саа үzүү.

Aa, Вв, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Qq,
Ii, Jj, —j, Kk, Xx, Ll, Mm, Nn,
Ŋŋ, Oo, Өө, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt,
Uu, Vv, Yy, Zz, Žž, Ьь.

Tajьlbьr. Azьk [illegible] polza:

kaҕьc [illegible]: a, ь, o, u
cьmcak: e, i, ө, y
erinnin: o, u, ө, y
erinnin ees: a, ь, e, i
telgem: a, e, o, ө
kьzaa: ь, i, u, y

ЧУРУКТА: Тываның баштайгы чаа үжүү—алфавиди. (Музейниң архив фондузундан).

ДЫЛ ЭРТЕМИНИҢ ТЕРМИННЕРИНИҢ ТЫПТЫП КЕЛГЕНИ

Термин (ол болза латин terminus — «кызыгаарлыг» деп утказыг сөс) дээрге эртем, техника болгаш уран чүүлдуң кандыг-бир билиин илередир сөс азы сөс каттыжыышкыны болур. Эртем, техника, уран чүүлдуң кайы-бир адырының билиглерин илередир терминология системазы.

Дыл эртеминиң (лингвистиканың) терминнериниң системазы эге баштай эртеги Индиядан болгаш Грециядан сайзырап эгелээн болгаш ооң соонда делегейниң янзы-бүрү чурттарынга, янзы-бүрү дылдарынга тывылгаш, хөгжүп эгелээн.

XX вектиң баштайгы улдунунга чедир тыва дылга дыл эртеми сайзыраваан турган болгаш ооң терминнери ажылдап кылдынмаан турган. Ынчалза-даа тыва улустуң угаан-медерели дыл болгаш ооң кезектериниң дугайында реалистиг билиглер-биле байлак турган, ол билиглерге илередир терминнер тыва дылга тургустунуп келген. Оон ыңай, тывалар төрээн дылындан аңгыда, моол, төвүт, кыдат, орус болгаш өске-даа дылдарны билир чораан. Олар моолдар, алтайлар, хакастар, бурятттар, орустар, казактар-биле кожа-хелбээ чурттап чораан.

Тыва дыл дугайында эртемниг билиглер болгаш оларны илередир терминнер национал бижикти чогааткаш нептереткени-биле холбаштыр тывылган болгаш хөгжүп келген. Эң-не баштай тыва дылга дыл эртеминиң терминнери 1931 чылда үнген «Тываның чаа үжүүнүң дүрүмү» деп номга ажыглаттынган. Ол терминнерни дыл дугайында тыва терминнерниң өөзү деп чугаалап болур. Ында, чижээлээрге, мындыг терминнер киирген: **дылдың ыттары** (амгы: үннери), **кадыг ыыт, чымчак ыыт, үжүк, үлегерлеп алган сөстер, сөстүң утказы, кожумак, сөстүң дөзү, дыңзыг демдек** (амгы: кыйгырыг демдээ), **узадыр адаар ажык үжүк** (амгы: узун адаар ажык үжүк). Терминнер өөредилге номнарында база киргилээн.

1941 — 43 чылдарда тыва бижикти орус графика системазының үндезиниче шилчиткен. 1943 чылда «Үжүк дүрүмү. Орфографтыг словарь» үнүп келген. Ында чеден ажыг дыл терминнерин ажыглаан, чижээлээрге, **үжүк дүрүмү, орфографтыг словарь, амоним, чымчак демдек, даштыкы сөстер, ажык үннер.**

Оон соонда 1949—1950 чылдарда тыва дылдың фонетиказын, морфологиязын синтаксизин системажыды тайылбырлап бижээн. М. Д. Биче-оол биле Ф. Г. Исхаковтуң 5-6 класстарга, М. Д. Биче-оол. А. А. Пальмбах, Л. Б. Чадамбаның 6-7 класстарга тыва дылдың өөредилге номнарында база эге класстар номнарында дыл терминнерин делгереңгей ажылдап кылган.

60 чылдардан эгелээш Кызылда күрүнениң башкы институдунуң филология болгаш эге өөредилге факультеттеринге тыва дыл эртеминиң программаларын, өөредилге номнарын тургузары-биле холбаштыр дыл эртемиин чаа-чаа терминнерин ажылдап кылыр үе эгелээн.

«Тыва орфографиязы», «Тыва пунктуациязы», словарьларда, тыва дыл кырында ажылдарда дыл эртеминиң терминнерин база-ла байыдып келген. Дыл эртеминиң терминнерин, өске-даа терминнер ышкаш, Терминология комиссиязынга чугаалажып көргеш, бадылап турган.

Тыва дылга дыл эртеминиң терминнери практиканың болгаш теорияның негелделерин хандырары-биле хөгжүп, сайзырап келген. Ол хөгжүлдезинде янзы-бүрү дилээшкиннер, частырыглар, чедимче чок кылган терминнер-даа тургулаан: ыыт>үн, үзүк>үжүк, глагол>кылыг сөзү, чартык сек > биче сек о. ө.

Тыва дылга дыл эртеминиң терминнериниң тыптырынга болгаш хөгжүп келиринге каш чүс чыл иштинде хөгжүп келген орус дыл эртеминиң терминология системазы үндезин, үлегер-чижек болган.

Тыва дылда дыл эртеминиң терминнери үш кол дөстен укталып тывылган:

1) Чоннуң дылының лексиказы, ооң иштинде дыл дугайында терминнер: **сөс, домак, үн, чугаа, ыыт, дааш, чугаалаар, дыңнаар, ат.** Ол чижектиг сөстериниң киржилгезин-биле өске терминнер база тургустунган: **кол сөс, чүве ады, ат орну, дорт чугаа.**

2) Орус дылдан база орус дылды дамчыштыр өске дылдардан үлегерлеп алган терминнер: **наклонение, падеж, грамматика, фонетика, лингвистика, синоним, метатеза.**

3) Орус дыл эртеминиң терминнерин янзы-бүрү аргалар-биле хоолгалап алган терминнер: сказуемое — сөглекчи, главные члены — чугула кежигүннер, твердый знак — калыг демдек, слова автора — автордуң сөстери, сравнительно-исторический метод— деңнелге-төөгү методу, грамматический строй — грамматиктиг тургузуг.

Үстүнде адаан үш арганы билимчелиг ажыглааны тыва дыл эртеминиң терминнериниң чедингирин эртемниг, үндезининиң база өске дылдарда терминнерни чоокшулаштырарын хандырган.

Тыва дыл эртеминиң терминологиязының мурнунда мындыг сорулгалар туруп турар: чамдык терминнерни эптиг кылдыр сайзырадыр, узун, шөйүлчек болгаш адаары берге терминнерни кыскалаар, илередип турар билиглерин тодарадырынга утказы кандыг-даа домак болбас терминнерни солуур, орус-тыва терминнер словарьын кылып үндүрер. Бо сорулгаларны күүседири тыва дылдың хөгжүлдезинге дөгүм болур ужурлуг.

Шулуу САТ.
Филология эртемнериниң доктору, профессор.

БАШКЫЛААШКЫННЫ САЙЗЫРАҢГАЙЖЫДАР

Улус өөредилгезиниң чугула сорулгаларының бирээзин өөреникчилерге ханы болгаш бышкыг билиглерни бербишаан, оларны күш-ажылга, амыдыралга баш удур белеткеп, кижизидери болур. Бистиң республикада бо сорулганы боттандырарынга тыва дыл болгаш тыва литератураның башкылаашкыны улуг ужур-дузалыг.

Ниитизи-биле тыва дыл башкылаашкынында чединмишкиннер чок деп санап болбас. Тыва дыл болгаш литератураның башкылаашкынының деңнели ооң кадрлар болгаш өөредилге-методиктиг литература-биле хандырылгазындан кончуг хамааржыр. Бо талазы-биле амгы байдалда көргүзүглерни эрткен 10—20 чылдарның-биле деңнептерге, тодаргай көстү бээр. Чижээлээрге, 1980 чылда республиканың үстүкү класстарының башкыларының чүгле 79 хуузу дээди эртемниг турган болза, ам оларның 96 хуузу чогуур дээди эртемниг.

Кызылдың педагогика институду биле башкы училищези тыва дыл башкыларын белеткээриниң кол баазазы. Моон мурнунда чылдарда институт ийи мергежилдиг (орус дыл биле тыва дыл) башкылар үндүрүп турган болза, ам 1989-90 өөредилге чылындан эгелеп чүгле тыва дыл, литература башкылаар мергежилдиг кадрларны белеткээр бөлүктерни аңаа ажытканы тыва дыл башкылаашкынының шынарын экижидеринче улуг идиг болуру чугаажок.

Институт дооскан башкыларның мергежилин үзүктел чок бедидер сорулга-биле республиканың башкылар билиин бедидер институду перспективтиг планны кылып, мергежил бедидериниң системазын сайзыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглерни ап турар. Сөөлгү үеде курстарга дыңнакчыларның бот-идепкейин, сонуургалын күштелдирери-биле лекция шактарын эвээжеткеш, төгерик столдар, эртем-практиктиг конференциялар, дуржулга солчулгазы, ажыл-херек дөзевилээн оюннар, чаа хевирниң кичээлдерниң үлегерин, башкылал айтырыынга тускай курстарны планнап эрттирип, тускай зачеттарны хүлээп алыры чаңчыл апар чыдар. Сөөлгү беш чылда эге болгаш үстүкү класстар башкылары 1391 кижи мергежил бедидериниң янзы-бүрү хевирлерин таварыштыр өөренип алган. Курстарны организастаарда башкыларның эртем-билиин, арга-дуржулгазын, ажыл стажын барымдаалап чыып, лекторларны башкылаашкынның чугула айтырыглары-биле таныштырып келген.

Чеден чылдарның эгезинде программа, өөредилге номнарындан аңгыда, башкылар болгаш өөреникчилер ажыглапкы дег өске методиктиг ажылдар барык чок турган. Амгы тыва дыл болгаш литература башкыларынга дузаламчы кылдыр 30 ажыг методиктиг сүмелер үнген. Амгы үеде хөй-хөй чылдарның дургузунда школага төрээн дыл башкылаашкынын сайзыраңгайжыдарынга улуг үнелиг салыышкыннарын киирип чоруур хоочун авторлар Д. А. Монгуш, Ш. Ч. Сат, Д. С. Куулар, И. Ч. Эргил-оол, К. Х. Оргу болгаш өске-даа эштерниң киржилгези-биле үениң негелделериниң ёзугаар тыва дыл болгаш литература өөредириниң утка-шынарын чаартыр ажыл үргүлчүлевишаан.

Төрээн дыл болгаш литература башкылаашкынын өөредилге-методиктиг комплект-биле хандырар ажыл тодаргай план ёзугаар чоруттунуп эгелээн.

Моон мурнунда төрээн дыл башкыларының доктаамал негелдези боор турган эге болгаш ортумак, үстүкү класстарга үнүүг хрестоматияларны, азар таблицаларны, чогаалчыларның чуруктарын чоокку үш чыл дургузунда башкылар холга алыр. Сөөлгү чылдарда тыва дыл болгаш литератураның школага башкылаашкынын экижидеринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче республиканың Улус өөредилге министерствозу, партия, совет органнар, эртем-шинчилел институду кичээнгей салып турар. Чижээлээрге, башкылар билиин бедидер институтта тыва дыл болгаш литература кафедразын ажытканы чаа чүүл болур. Ол ышкаш 5, 6, 10, 11 класстарның өөредилге планында тыва дыл шактарын немээн, чамдык школаларда төрээн дылды ханыладыр өөредир класстар ажыттынган, 9 класска чедир гуманитарлыг бөлүктүң школа эртемнерин тыва дыл кырынга өөредири көрдүнген. Кедизинде барып төрээн дыл шактарын орус дыл шактары-биле деңнээр, тыва дыл өөренир турар класстарның өөреникчилерин бөлүктерге чарып өөредир дээн чергелиг айтырыгларны шиитпирлээрин өөренип көрүп турар.

Республика чергелиг болуп эрткен чугаа культуразынга болгаш чоннуң чаагай ёзу-чаңчылдарынга тураскааткан болгаш практиктиг конференциялар школачыларның чугаазын сайзырадырынга болгаш оларны эки чаңчылдарга кижизидеринге улуг салдарны моон соңгаар-даа чедирер, ол ышкаш башкыларга ол айтырыглар-биле ажылдаарының уг-шиин берген.

Тыва дыл башкылаашкынында чамдык чедип алдынган чүүлдер бар-даа болза, шиитпирлеттинмээн айтырыглар ам-даа хөй. Төрээн дыл талазы-биле өөредилге-кижизидилге ажылының шынары башкы кадрларының бот-харысалгазындан, ажыл-херээнге бердингениндан, аңаа чогаадыкчы хамаарылгазындан тодараттынар. Ындыг турбуже, чамдык башкылар боттарының билиг-мергежилин бедитпес, мурнакчы дуржулганы болгаш педагогика эртеминиң чедиишкиннери-биле таныжып, ону ажыглавас, боттарының арга-методтарын үениң негелдезинге дүүштүр чаартпас, аңаа-ла шак-үе эрттирип чоруурларның бары хомудаачыг. Ол хамаанчок тыва дыл башкылаашкынынга хамаарышкан бар методиктиг сүмелерин безин ажыглавас башкылар тургулаар.

«Тыва АССР-ниң дылдарының дугайында хоойлунуң» төлевилелин чон таныжып сайгарары-биле шагда-ла парлаан болгай. Ол төлевилелди сайгарарынга тыва дыл башкылары идепкейлиг киржип турган. Шынында республика солуннарының арыннарынга, радио, телевидение дамчыдылгаларынга тыва дыл башкыларының бижээн чүүлдери кончуг эвээш. Оон ыңай программалар болгаш өөредилге номнарының шынарын экижидип, чаартыр сорулга-биле Улус өөредилге министерствозу конкурс чарлап, аңаа тус-тус азы бөлүк башкыларның киржирин кыйгырган болгай. Бо хүннерге чедир аңаа киржир күзелин илереткен башкы-даа, бөлүк-даа чок боор турар.

Кичээлдерниң чаа хевирлерин чедимчелиг ажыглап турар башкылар бар-даа болза, ам-даа бо ажыл бүгү школаларда нептерегей эвес, тодаргай система чок деп болур. Тыва дылдың ат-алдарын, үнезин көдүрүп турар бо үеде безин чамдык черлерде улус өөредилгезиниң ажылдакчылары, школа удуртукчулары тыва дыл башкылаашкынын экижидер, башкыларга үе-шаанда дуза көргүзер ажылче ам-даа чогуур сагыш салбайн турар. Ону чүдек көрүп болурул? Башкыларның методиктиг каттыжыышкыннарын таптыг башкарбас, төрээн дыл башкыларынче недир сагыш салбас, ылангыя тыва дыл кабинеттерни негелде ёзугаар дерилгезин кылбайн турары болур. Оон ыңай расписаниеге төрээн дылды сөөлгү кичээлдерге салыр таварылгалар ам-даа уламчылавышаан, төрээн дыл кичээлдеринге олуржуру болгаш сайгарылгазы кончуг эвээш.

Төрээн дыл башкыларының теоретиктиг билиин бедидеринге тыва дыл талазы-биле шинчилел ажылдары улуг дузаны чедирер дээрзи билдингир. Ынчалза-даа бистиң дыл эртемденнеривистиң ажылдары колдуу орус дыл кырында бижиттинген, а тыва дыл кырында ажылдар тоо бызаргай, оларны тып алыры берге. Ынчангаш бар ажылдарны тыва дыл кырынга чыынды ном кылдыр, эртем демдеглелдерин тыва болгаш орус дылдарга үндүрерин башкыларның негеп турары чөптүг.

Тыва дыл болгаш литература башкылаашкынының бедик деңнелге тургузар, башкыларга чогуур үезинде боттуг дузаны көргүзер, оларның арга-дуржулгазын нептередир дээш бистиң институт бүгү хемчеглерни алыр.

Александра ОЙДАН-ООЛ.
РББИ-ниң тыва дыл болгаш литература кафедразының эргелекчизи.

Дузак ООРЖАК.
Тыва дыл болгаш литература кабинединиң эргелекчизи.

ХЕНЗИГ САКТЫЫШКЫННАР

ХҮНДҮТКЕЛ

Ынчан тыва бижиктиң 30 чыл оюнуң бүдүүзү турган. Бир катап институтка (амгы А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң бажыңынга Пальмбах башкы кээр деп чар тараан. Ол дугайын бистиң башкыларывыстың та канчаар чарлап каапканы ол чүве, кандыг, чүү-даа бол, чонаада-ла ыыт-дааштыг турар институдувус кезек када шип-шимээн-не барган, даакпыш коридорувус безин хозай берген ышкаш болган. Ооң чылдагааны ынчан кайа орта ожаар ийик бис, ам болап орарга. Пальмбах дээрге бистиң башкыларывыстың башкызы болганда, олар бо чорукту анаа-бир чүве эвес, а онза болуушкун кылдыр хүлээп ап, ол дугайын бистерге база бир-ле онзагай тывызыксыг хүндүткел-биле дыңнадырда, байдал ынчаар чайгаар тургустуна берген хире. Башкыга, изекчи кижиге хүндүткел ындыг бедик турган-дыр ийин.

Удаваанда башкыларывыстың башкызы чедип келди. Көрбээн улус көөрүвүске, узунзумаар, чазадак дурт-сынныг, чазык-топтуг шырайлыг, шала улгадыксай берген кижи болган. Чугаалай бергенде, үнү ындыг кончуг дыңзыг эвезе-даа, бистиң онза таарзынган чүүлүвүс — аалчывыс барык-ла арыг чыгым тывалаар болганында. Чогум-на ооң ужун: «Бо кижиниң магалыын. Тыва дылдан аңгы та чеже түрк дылдар билир кижи. Ол хамаанчок каш шагның Орхон, Енисей бижимелдерин безин билир көрбес бе? Бистиң тыва эртемденнеривис болуунуң ол бурунгуларының дылын, бижиин билир турган болза» дижип, чугаалажып орар бис.

А ындыг кижи бистиң аравыста бар деп чүвени ынчан кайын билир ийик бис. Ол кижи башкывыс Шулуу Чыргал-оолович Сат болган-на болгай. Удаваанда ол биске «Түрктериниң бурунгу Енисей бижиктери» деп курсту башкылап эгелээн. Башкывыстың ачызында Орхон-Енисей бижимелдери деп чүл, бистиң бурунгуларывыс чалым-хаяларда, көжээ даштарда кандыг тураскаалдар арттырып каанчыл дээрзин шиңгээдип ап эгелээн бис. Ол хамаанчок «Орхон бижик-биле» эрте-бурунгу түрк дылга» чугаалажырын оралдажып, эш-өөрүвүс-биле кады чораш, чарлып чорупларда безин «Байыслыг, мен силерден адырылдым» суг дигилеп чоруур апарган бис.

А,В,Ч-НИ БАЗА КАТАП

Институтка киргеи соонда «үжүк дүрүмү» деп чүвени херекке албастай бергенивис ол ийикпе. Бир катап башкывыс Куулар Хунажыкович Оргу тургаш: «Улут, биче үжүктерин шын бижиирин уттуп турар апарган-дыр бис. Чамдык улус бичии үжүктүң хемчээлин улгаттыра каапкаш, улуг үжүк бижээним ол деп болап турар хире. Көрүнер, че, бичии уругну чеже-даа улгаттыр чуруур болза, ол домей-ле бичии кижи кылдыр көстүр, а улуг кижини чеже-даа бичеледир чуруурга база-ла ындыг — улуг кижи боор көстүр дээш, самбырага чуруп туруп тайылбырлады. Оон бирээвис ора: — Кончуун аа, башкы. Ам уаавас тыва бижиктиң үжен чыл оюн демдеглээр деп тура, А. В. Ч-ны канчаар бижиирин база катап өөренир бис бе? — дээрге, аудитория чир-шоң дүшкен.

Хөөредн сөглээр чүве болза, «А» — деп үжүкту аптара аксынга, калбак ыяшка шыйып, бижип турар шагда үжүк бижикке өөренген башкывыска ам кээп, барып-барып институтка база катап «холувустан четтирер» ужурга таварышкан бис. Эртем-билигже узун оруктү шак ынчаар эгелээн кижилер үжүктүн үнезин ол хире билир, оон дүрүмнерин сагыырынга ол хире бедик негелделиг турган-дыр ийин.

ХАНА СОЛУН

Тыва бижиктиң мугур оюнга таварыштыр хана солун үндүрерин башкывыс Регина Рафаиловна биске, каяа-даа бо-ла кады чоруур чаңныг, кезек бөлүк оолдарга даскаан. Дудак, Делгер-оол, Баазан, Бойбу, Семен сүтлар дыка-ла кызыттывыс оң. Бистиң-биле алыр болза, хана солун улуг болган тудум улам эки болгу дег. Ынчаар кылган-даа бис. Ону топтап көөр болза, янзы-бүрү өңнер-биле чуруп, бижип турган болгаш, эрээн-шокар чүве-ле болгай. Оовусту кирер эжик аксынга, эң-не көскү черге барып астывыс оң. Чүү дээр боор, хана солунувусту аттырывыска аңаа теемес-ле чүве, мындында-ла бичежек хананың чартымын эжелээр чыгы, бир-ле ала-шокар көжеге апарган.

Ам чүү боор, амыдыралывыста бир-ле дугаар чогааткан ажылывысты ол-бо талазын бакылап, катап-катап номчуп, хынап, «эмин эттир улгазы бербээн бе» дижип, чолуксунуп-даа турар бис. Бистиң оовусту билген-не боор, башкывыс тургаш: — Ажырбас оолдар, хамык үжүр хемчээлинде эвес, хамык ужур утка-шынарында боолдур ийин — дээрге, оон харын оожурган турар бис.

А эчек дурттуг, эрээн-шокар хана солунувуста чүнү чок дээр! Ында тыва бижиктиң тывылган төөгүзүнден эгелээш, улуг-улуг эге бижиктер-биле «Культура революциязы», «Баштайгы башкылар», «Ликбез-тиң дайынчылары» суг-суг дигилээш, боттарывыстың сомалап алгылаанывыс шүлүктер-даа бар-ла. Та кайывыс ыйнаан:

Үжук-бижик айтып берген,
Үттеп-сургаар башкыларым—

деп-даа бижип алган. Аңаа харын канчаар шын бижирил «үттеп-сургаар» дээр бе, азы «үптеп-сургаар» дээр бе дижип, маргыжып-даа турар бис. Оон бирээвис турган: — Маргышкаш чоор силер, башкыларывыстан барып айтырып аар бис: Мен болааарымга башкы кижиниң овур-хевирин бир мөзүлеш кылдыр чуруп көргүскен, чөрле шору шүлүк-тур, хана солунга киирер — деп саналдаан. Эживистиң ол үнелээшкинин дыңнааш: «Бо-даа амыр эвес, бистиң оранчок ажып барган эштир. Көрдүң бе, ол овур-хевир, бир мөзүлеш суг-суг деп сөстерин кайыын тып алган дээр сен» — дижип турар бис. Шынап-ла ындыг, ол үеде «овур-хевир» деп термин «овур-дүрзү» деп сөс-биле дылга доктаар эрге былаажып, «бир-мөзүлеш, чүүлдеш, үнеш, аянлашкак» дээн ышкаш сөстер литературлуг терминнер кылдыр чаа-ла доктаап, тыва дылга бижигып турган үези ол.

Бо-ла бүгү тыва бижик чогааттынмаан, башкы кижи ону чоңга тарадып, нептереттээн болза кайыын кээр ийик. Тыва бижиктиң ачызы-биле чонувустуң угаан-медерелинге ёзулуг революстуг эргилдени болдурган башкы кижиге, баштайгы изекчиге курдак чедир мөгейбестиң аргазы чок.

Чүлдүм ЧАП.
СЭКП обкомунуң сектор эргелекчизи.

Кызыл хоорай Совединиң сессиязындан

БАЖЫҢ БОГУН ЭЭЛЕРИ БОТТАРЫ АШТААР

СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң XXI чыышкының ээлчег чок II сессиязы болуп эрткен. Хоорай Совединиң депутаттары «Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалы болгаш оон-биле демиселдиң идепкейжидер дугайында» айтырыгны чугаалашканнар. Сессияның ажылын Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков башкарып эрттирген. Ээлчег чок сессияның бир онзагай талазы чүл дээрге, оон ажылынга хоорай Совединиң 183 депутадының 140-и чыгып киришкенинден аңгыда, анаа Тыва АССР-ниң улус депутаттары, бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары, хоорайның чурттакчылары база олуржуп, санал-оналын солушканнар.

Чыылганнарның мурнунга Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы **В. Х. Кара-оол** илеткелди, хоорайның иштики херектер килдизиниң начальниги **Я. М. Волков** эдеринчи илеткелди кылган. Хоорайда корум-чурум байдалының айтырыы кымны-даа дүвүрел чок арттырбайн турар болгаш илеткелчилерге, ылангыя ИХК начальниги-нге айтырыглар хөй салдынган. Я. М. Волков хоорайда кем-херек үүлгедиишкиннерин чоокку үеде эвээжедир дээш эрге-хоойлу органнарының талазындан кандыг-кандыг хемчеглер алдынып турарын чугаалаан.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң санының көвүдээнин аңгы-аңгы чылдагааннар-биле тайылбырлап болур. Ынчалза-даа ниитизингейден мындыг факторларны салып болбас ужурлуг бис. Ол кандыг ындыг факторларыл? Бир-ле дугаарында, кончуг дүвүренчиг айтырыгларның бирээзинге кем-херек үүлгедиишкиннериниң истелгезинде улуг четпестерниң бар болуп турары болур. 1990 чылдың чүгле 5 айларының иштинде 662 кем-херек үүлгедиишкиннери ажыттынмаан. Милиция, истелге органнарының багай ажылының түңнелинде, кем-херек үүлгедикчилери кем-херек үүлгедирин уламчылап, туттурбайн турар. Ийиде, бир дүвүренчиг чүүл болза, кем-херек үүлгедикчилериниң контингентизиниң өскерилгени. Ажыл чок аныяктар, назы четпээн элээдилер, хоругдал черлеринден үнүп келгеннер дерзии үүлгедиглерни, оорсукту кылып турар. Республикада душкүүрлүг байдалдың тургустунуп келгенинге аныяктарның амыдыралга сонуургалының чавызааны база-ла салдарлыг болганы чугаажок.

Шак мындыг анализти илеткелчилер боттарының чугаазынга киирип, хөй саннар-фактыларны ажыглап тура, республикада, ылангыя Кызыл хоорайда байдалды таныштырган.

Санал-онал берген эштерниң чугаазында кончуг шын чүүлдер дыңналып турган. Маңаа санал бергеннерниң чүгле чамдыызының бодалдарын киирээли.

В. А. Муромцев, Тыва АССР-ниң улус депутады: Бо чылдың июнь 4-те хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилери чыглып хуралдааш, хоорайда, а чамдык таварылгада, республиканың районнарында байдалды кончуг дүвүрелдиг болгаш сайгарылгалыг чугаалажып көрген бис. Ук хуралга эрге-хоойлу органнарының ажылы база-ла шүгүмчүлел чок эртпээн. Ынчангаш найысылалда болгаш республиканың хоорай-суурларында кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел важок кошкак чоруп турарын база алдынып турар доктаал-шиитпирлер түр үениң кампаниязы хевирлиг апарып турарын өөренип көргеш, корум-чурум үрээшкиннеринге чоокку үеде шиитпирлиг согугну берип, когун үзерин негээн хөй чүүлден тургустунган резолюцияларны РСФСР-ниң Дээди Совединче, РСФСР-ниң ИХМ-ниче, Тыва АССР-ниң Дээди Совединче база Тыва АССР-ниң ИХМ-ниче чорутканы бис.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң болуп турарынга чамдыкта боттарывыс буруулуг болуп турар бис. Хөй кем-херек үүлгедиишкиннери арага магазиннериниң чанынга болуп турар. Ында оочурда турар кижилерниң хөйүн ажыглап алгаш, кем-херек үүлгедирге чиик, эскет чок болуп турар. Бир эвес хоорайның эрге-чагыргазы, Садыг министерствозу ук айтырыгны чогуур үезинде өөренип көрүп, шиитпирлээн чүве болза, бир эвес арага-дары аймаан аъш-чем магазиннеринге садып турган чүве болза, чамдык дерзии үүлгедиглер, уптээшкиннер, дээрбедээшкиннер болбайн барып болур турган. Бир эвес мындыг хемчеглерни өй-шаанда алган болза, милиция-даа, садыг-даа ажылдакчыларының ажылы кескүзү-биле чиигээр турган ийик.

Резолюцияда киирген негелделерден аңгыда, июнь 4-те тургустунган дүүштүрүлге чөвүлелиниң даравазында немелде негелде-саналдарын, ук чөвүлелдиң кежигүнү кижи болганымда, депутаттарның ничээнгейинге таныштырып көрейн. Элээдилерниң талазындан хөй кем-херек үүлгедиишкиннери болуп турарын санааш, оларның чайгы, кышкы үелерде кудумчуга чоруурунуң үезин тодарадыр.

В. А. Муромцев оон-даа өске айтырыгларга доктаап, бодунуң херек өйген бодалдарын илереткен.

И. И. Базра, хоорай Совединиң улус депутады, аныяктарның «Дамырак» чогаадыкчы каттыжыышкынының директору: Күчүлелден күчүлел төрүттүнер деп чугаа бар. Ындыг төлээде бис тургустунуп келген байдалдың тыптып келген чылдагаан дестерин, дазылдарын казып дилээр ужурлуг бис. Кем-херек үүлгедикчилери кымнар-даа эвес, олар бистиң дуңмаларывыс, оолдарывыс, уругларывыс, акыларывыс, угбаларывыс-тыр. Олар дээш онза харысалгалыг бис. Хамык-ла чүүлдер бистен хамааржыр. Ол бүгүден боттарывысты хоорул, хамык буруунуң кадыындан дилээр болзувусса, кончуг улуг чазыгны кылып болур бис. Чазыгны кылып-даа тур бис ынчаш. Оон бир чечээзи — кем-херек үүлгедиишкиннериниң өскени. Бистер хоорай Совединиң улус депутаттары бис. Ынчангаш хоорайга корум-чурумну бис туттпас, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди бис чорутпас болзувусса, депутат деп санаттырар бичии-даа моральдыг эргевис чок. Шыдавас болзунза, «шыдавас-тыр мен» деп ажыы-биле билингеш, мандадывысты маңаа, стол кырынга, эккеп дужаап бээр апаар бис. Соңгукчуларывыстың мурнунга арнывыс кыспас, ат-алдарывыс бадырбас деп бодазывысса, бис, хоорай Совединиң улус депутаттары, хоорайның хөй-ниитизин, аныяктарын, бүгү чонуң кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселче көдүрүп, бут кырынга тургузар ужурлуг бис.

А. А. Ширинков, улус депутады, болчукчу: Эки тура улусчу дружиналар кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежип болур кончуг улуг күш. Ону анаа-ла эренгейлээр, саныныче көрүп, шынарыныче сагыш салбас апарганы кончуг шын эвес. Дружиналар шаанда мышкаш шынарын чидирген. Ооң эргелери болгаш хүлээлгелери, чиигелделери бо хүннерде шуут чок деп болур. 500 шынар чок дружинниктиң орнунга, 50 бүгү-ле эргелерлиг дружинник дээре. Олар кезээде-ле дружинник мен деп чүүлдү сактып чоруур. Дружиналар чүгле интернационалчы принцип-биле тургустунган турар ужурлуг деп бодалдыг мен, ылангыя бистиң республикага мону хажыдып черле болбас ужурлуг бис. Кажан шак мындыг принцип хажыттына бергенде, нациялар аразында чөрүлдээлерниң, буруудадышкыннарының тыптып келир ужуру-даа ында.

Үнүүшкүнүг судтарны практикалавастай бергени база шын эвес. Ол кончуг өөредиглиг хемчеглерниң бирээзи. Мангыстаньчак, тоянчы амыдыралдыгларны сөөлгү үеде шуут судтавастай бергенинден, ындыгларның бажы эъттенип турар. Шак мындыг кижилер кем-херек үүлгедиишкиннерин боттарында эдилеп чоруур кижилер-дир дээрзин биле тура-ла, оларга хамаарыштыр хоойлу-дүрүмнүң күжүн ажыглавайн турар-дыр бис.

А. В. Набатов, чалаттырган төлээ, Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң ректору: Педагогика институдунуң студентилериниң болгаш башкыларының өмүнээзинден чүве чугаалап тур мен. Институттуң ниити чуртталга черлеринде чурттап турар студентилерниң сессияга киирген билдириишкинин таныштырайн. Ону кысказы-биле дамчыдарга мындыг. Общежитиелерже доктаамал ээрик, чепсектиг оолдар кирип, уругларга шорлуп, дорамчылап, оларга оруи-дежекти хостап бээрин негеп, бир эвес негелделерин күүсетпес болза, күш ажыглап, эттээри-биле кыжанырлар.

Студентилер общежитиеге доктаамал дежурныйлап турар ийи шагдаа турарын негеп турар. Оларның ажыл төлевирин төлээр 13 муң хире рубльди үндүрүп шыдаар бис. Чүгле биске таарымчалыг байдалды тургузуп көрүңер. Бир эвес негелделерни күүсетпес чүве болза, студентилер өөренириинден болгаш экзаменнер дужаарындан ойталап турар дээрзин ректор айыткан. Чок болза общежитиеде чурттап турар студентилерниң өөредилгезиниң хуусаазын кыскаладыр дугайында айтырыгны өөренип көөр херек. Студентилерниң ада-иелери уруглары айыыл чок чоруун биске дааскан чүве болганда, ол дээш сагыш човаар, харысалгалыг бис. Кем-херек үүлгедикчизи кандыг-бир ада-иениң уруун күштеп-чазарлаар, эттеп-согарын күзевес бис. А мындыг таварылгалар турган болдур ийин. Ынчангаш шиитпирлиг болгаш шынгыы хемчеглерни алырын негеп тур бис...

Сөс ап, чүве чугаалаан кижи-ле ону дүвүредип чоруур айтырыгны чугаалап, берге байдалдан канчаар уштунуп болурунуң оруктарын болгаш аргаларын айтып, дүвүренчиг үелерниң диргелип келгенинге кымнар буруулугул деп чүүлдү тодаргайы-биле чугаалап турганнар.

Шынап-ла, кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында айтырыг бистиң аарышкывыс, качыгдалывыс, човуланывыс, чудувус. А бажында чыылган хир-бокту бажың ээлери боттары аштап-арыглаар апаар. А бажың ээлери дээрге бүгү чон, дөгеревис болгай. Шиитпирлиг хемчеглерниң ширбиин холга тудуп, демниг ажылдап кириптер үе келген. Шак мындыг утка сессияның эгезинден төнчүзүнге чедир чаңгыланып турган.

Сессияга депутаттар организастыг болгаш оон-даа өске айтырыгларны чугаалашканнар. Бүгү-ле айтырыгларга хамаарыштыр тодаргай хемчеглерниң шиитпирин хүлээп алган.

Артур ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ОНЗАГАЙ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ЧОРУДАР

Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкини чүгле оон чурттакчыларын, ваалчыларын эвес, харын республиканың бүгү чонун сүртедип, дүвүредип турар. Ынчангаш найысылалда кем-херек үүлгедиишкининиң амгы байдалының база ооң-биле демиселдиң идепкейжидер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны хоорай Совединиң сессиязынга депутаттар ийи хүн дургузунда чугаалажып келген.

Кем-херек үүлгедир чорук-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээри, социал-экономиктиг өске-даа айтырыглар-биле чергелештир, эң чугула боор турарын хоорай Соведи айыткан. Кем-херек үүлгедирниң берге байдалы тургустунганы-биле холбаштыр, ниитиниң корум-чурумун база хоорай чурттакчыларының хууда айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле амгы үеде онзагай хемчеглерни алырын үе негеп келген.

Ол сорулга-биле улус депутаттарының хоорай Соведи чогуур шиитпирни хүлээп алган. Ында чүнерни айтып турарыл? Бүгү-ле бүдүрүлгелерде, албан черлеринде болгаш организацияларда улусчу дружиналарының составын эде көөр, оларны чогуур документилер-биле хандырар. Бо пунктуңуң күүселдезиниң дугайында хоорайның коллективтериниң удуртукчулары 1990 чылдың июль 10-га чедир күүскомуну мурнунга отчёттарын бээр. Ол ышкаш улусчу дружинаның хоорай штавы корум-чурум камгалалынга четчир санныг дружинниктер хүнүң-не үнген турарын, оларны чогуур дериг-херекселдер-биле хандырарын дааскан.

Тус чер бюджединиң база коллективтерниң шилчиткилээн акша-херекгизин, хамаатыларның болгаш хоорайның хөй-нииити организацияларының эки туразы-биле киирилээни дазывырының күселибиле бо чылдың июль 1-ден эгелээш, таңныыл-пост албанынга немей ротаны тургузуп эгелээр. Ротаның доктаамал постуларын хамыктың мурнунда ниити чуртталга бажыңнарынга, эмнелге албан черлеринге, автобус доктаар черлерге база школа-интернаттың чоогунга болгаш өске-даа душкүүрлүг черлерге хөй-нииттиң корум-чурумун тудар кылдыр ажыглаар апаар.

Милицияның патруль-пост ротазы тударынга акша-херекгини кем-херек үүлгедии-биле демисел чорудар комитеттиң агар санынче кандыг-кандыг коллективтер чеже хирени шилчидерин тодарадырын хоорай Совединиң президиумунга дааскан. Ынаар киирген акша-херекгиниң чарыгдалының дугайын хоорайның чурттакчы чонунга дыңнадып турар деп шиитпирлээн.

Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң хууда составы ам-даа четчелеттинмээнин барымдаалааш, боттарының эң эки төлээлекчилерин иштики херектер органнарынче ажылдадып чорударын күш-ажылчы коллективтерден сессия дилээн. Ол талазы-биле тайылбыр ажылын чорударын хоорайның улус депутаттары В. Асонычев биле В. Оскал-оолга дааскан.

Оон аңгыда, милицияның хөй-нииити корум-чурумун камгалаар ротазын тургузары-биле ИХМ-ниң өөредилге төвүнүң бажың-балгадын септээрин база столоваяның тудуун 1990 чылдың июль 1-ге чедир доозарын күүском даргазы В. Кара-оолга хүлээткен. Ол ротаны хоорайга таарыштыр тургузарын Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. Слободчиков бодуу контрольдап хайгаараар.

Милиция ажылдакчылары-биле кады хөй-нииттиниң корум-чурумун камгалаарынга дыштаныр база байырлал хүннеринде шериг таңныылдарны үндүрүп бээрин Кызыл хоорайда гарнизонуң командирлеринге дааскан.

Хоорай Совединиң хамаатыларның Конституция ёзугаар эргелерин, хоойлужудулганы камгалаар база кем-херек айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссияны Кызыл хоорайга муниципал милициязын тургузар дугайында айтырыгны шиитпирлээш, Советтиң даравазында сессиязынга саналын киирер.

Янзы-бүрү чугаа-соот үндүрүп болур кем-херек үүлгедиишкиннериниң болганының дугайында чурттакчы чонга өй-шаанда тайылбырлап турарын республиканың массалыг информация чепсектериниң удуртукчуларынга саналдаан. Ынчангаш хамаатыларның айтырыынга харыылаар бүзүредилге телефонун 1990 чылдың июль 15-ке чедир милицияга тургузарын иштики херектериниң Кызыл хоорай килдизиниң начальниги Я. Волковка дааскан.

Оон аңгыда, хоорайның иштики херектер килдизинге депутат постузун тургускан. Хоорайда кем-херек үүлгедиишкиниң байдалын база буруулутларга кезээмче онаар талазы-биле кандыг хемчеглерни ап турарының дугайын чонга доктаамал дыңнадып турарын эрге-хоойлу камгалаар органнарының удуртукчуларынга дааскан. 1990-1991 чылдарда кем-херек үүлгедии-биле демисел талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни күүседир талазы-биле ажылды уламчылаарын хоорайның иштики херектер килдизиниң начальниги Я. Волковка, хоорайның прокурору П. Суверкинге, хоорайның улус судунуң даргазының хүлээлгезин күүседип турар М. Арзыга дааскан.

Хөй-нииттиниң ажыктыг күш-ажылын кылырындан оспаксырап чоруур кижилерни илередир, ажылга кирип алырын күзээннерниң күзелин хандырар, хосталгазын казыткаш, хоругдал черлеринден хостанып үнген кижилерни хайгаараар сорулга-биле, паспорт чурумунуң хыналдазын квартал санында чорударын хоорайның иштики херектер килдизиниң начальниги Я. М. Волковка дагзыр.

Кызыл хоорайның күүсекчи комитеди 1990 чылдың июль 1-ден эгелеп, Кызылдың аъш-чем садыының бүгү магазиннеринге арага аймаан садарын хандырар. Садыг, ниитиниң чемненилгези, амыдырал хандырылгазы болгаш улустуң херегсел бараанарының талазы-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң доктаамал комиссиязы, кызыл арага болгаш водка кылыгларын садар саарылгалыг магазинни Кызылга ажыдарының дугайында саналын хоорай Совединиң президиумунга 1990 чылдың август 1-ге чедир саналдап киирер.

Ниитиниң транспортунга доктаамал ажылдаар тускайжыттынган милиция салбырларын тургузарын хоорайның ИХК-ниң начальниги Я. Волковка дагзыр. Херек апарган таварылгада, чурттап турар черниң аайы-биле хөй-нииттиниң корум-чурумун камгалаарының талазы-биле отрядтарны тургузарын хоорай Совединиң күүскомунга чөпшээрээр.

Национал болгаш сөөк-язы ылгажырының адаан-өжээнин өөскүдүп чоруур кижилерге удур хоойлуда көрдүнген эрге-дүрүм чүүлдерин корум-чурум камгалаар органнар ажыглаар.

Он сес хар четпээн элээди кижилерниң хөй-нииттиниң черлеринге болгаш хоорайның кудумчуларынга 23 шакка чедир улуг кижилер чокка чорууруунуң үезин 1990 чылдың октябрь 1-ге чедир кызыгаарлаар. Бо негелделерни үрээни дээш ада-иелерге болгаш эрге-дужаалдыг кижилерге 50 рубль чедир хемчээлдиг торгаал онаар.

Тудуг, архитектура, чурттал-коммунал ажыл-агый болгаш чаагайжыдылга талазы-биле доктаамал комиссия хоорайның кудумчуларының чырыын экижидер талазы-биле саналдарын хоорай Совединиң президиумунга 1990 чылдың июль 15-ке чедир киирип кээр.

САДЫГ: ООҢ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАРЫ

Садыг министерствозу, Респотребсоюз болгаш республиканың кол-кол садыг организациялары 1987 чылдың июльдан эгелеп ажыл-агыйның чаа байдалдарында ажылдап турар. Ооң түңнелдери багай эвес, идегелди берип турарын бадыткайгы көргүзүглер бадыткаан. Оон-биле кады бараанарның немелде курлавырларын дилеп тывырынга күш-ажылчы коллективтерниң идепкейи көдүрүлген, иштики курлавырларны, бар аргаларны долу ажыглаарын олар чугулалап турар апарганнар. Каарларның хүлээнгени ажылынга харысалгазы кескүзү-биле бедип турарын демдеглеп каайн. Бо чүүлдерниң бадыткалы кылдыр дараазында көргүзүглерни көөрээлиңер. Күрүне болгаш кооператив садыында үүрмектеп садар бараан саарылгазы эрткен беш айларда, 1989 чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, 22 млн. рубльге ийикле, азы 18 хуу өскен боор турар. Планның онаалдаларын садыг организацияларының хөй кезии күүседип алган боор турар.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының ол хире өзүлдези республикага түрбаан. Ол — бараанар ховартаан үеде чонуң акша орулгазының дүрген өзүлдези-биле тайылбырлаттынар. Аштаныг үнезиниң кудулап турары-биле, кижилер ону бараанар-биле солуп алырын болал турар мындыг. Бо таварылгада чүнү канчаарыл? Чер-чурге хемчеглер алыры чугула. Аъш-чем продуктуларын хоорайга, районнга хонукта чижек нормага үндезилеп садып турар болгай. Чамдык продуктуларны садарын кызыгаарлап, талонну каанын билир бис. Байдалды өөренип көргеш, мындыг хемчеглер алдынган, ол шын боор турар, ынчангаш амдызында ол орук-биле чоруур бис.

Бараанарның рынок фондузу кызыгаар чок эвес-ле болгай. Бистиң боттарывыстың бүдүрүп турарывыс бараанар бараан саарылгазының 20-ден эвээш хуузун ээлеп турар, арткан республикадан дашкаар чөлерден кирип сөөртүп турар. Бараанар ниитизи-биле кайда-даа ховар турбуже, садыг черлериниң удуртукчулары болгаш специалистер 1989 чылда 30 млн. рубль түңнүг чизы-бүрү бараанарны тып ап, садып алган боор турар.

Садыгның материал-техниктиг баазазын, социал, амыдырал хандырылга объектилерин быжыглаар, чаартыр хемчеглер база алдынып турар. Бо беш чылдың дөрт чылдарында 18.2 муң дөрбелчин метр садыглаар шөлдүг 45 магазин, 2532 олуттуг ниитиниң чемненилгезиниң 64 бүдүрүлгези туттунган. Көдээ садыгның материалдыг баазазы база быжыгып турар. Оон-биле кады садыглаашкынның дециилгелиг арга-хевирлерин шиигээдил, ажыглаары чер-черде элээн калбарган болгаш күш-ажылды органызастаарының чаа аргалары шиитээттинип турар деп чүвени демдеглээри чугула. Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем районнарының чамдык магазиннери аренда аргазы-биле ажылдап эгелээн. Садыг министерствозунуң дыңнадыы-биле алырга, ажыл-агый иштинге саңнажылга садыгда 1147 бригаданың 950-ниизе, ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелеринде 560 бригаданың 28-инде шингээттинген.

Садыг организацияларының саң-хөө байдалы элээн экижип кыл чыдар. Бот-орулга-чарылганың негелделери коллектив бүрүзүнде калбарбаан-даа болза садыгжылар, поварлар чидиригер болдурбазын оралдажып турар, чүге дизе ол орулга күш-ажыл телевирилиниң төнчу түңнелинге салдарлыг болур.

Кижилерниң чуртталга, амыдырал хандырылгазының айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээрниче кичээнгей багай эвес. Оон бадыткалы кылдыр дараазында сан-түңнү маңаа көргүзүп көрейн. Бо беш чылда Садыг министерствозу 2190 дөрбелчин метр шөлдүг ийи общежитиени, он беш ийи квартиралыг чурттал бажыңын туткан, ону Респотребсоюзка хамаарыштыр алыр чүве болза, 4600 дөрбелчин метр шөлдүг 68 квартира ажыглаалга кирген. Респотребсоюз Кызылда 320 олуттуг уруглар садын база ажыткан. Садыг министерствозунуң шугуму-биле чаа общежитие туттунуп турар. Бо дугайын чугаалап, кылдынган чамдык чүүлдерни демдеглеп тура, мындыг-ла онзагай улуг өскерилгелер бо алырда болбаан, көзүлбейн турар дээрзин айтыры чугула. Чижээ, бар деп санаттынып турар бараанар безин бо-ла үзүктели бээр болгай, оочурга ур туруп, садып алыкчы үезин чидирер чоруктар хевээр артпышаан. Магазиннерниң, столоваяларның ажылдаар шагының кижилерниң ажыглалынга таарымчалыг кылдыр тургустунмааны, садыг чурумун хажыдар, эрге-дужаалыг соора ажыглаар, бараан, материалдыг үнелиг чүүлдерни оорлаар самчыгдаар дээн чижектиг таварылгалар ам-даа чайлаттынмаан, бар боор артпышаан. Оон-биле кады дараазында чүүлдү эскербейн барып болбас: үүрмектеп садар бараан саарылгазының темпизи өзүп турар-дыр, а херегле л рыногунда байдал экижиир тудум, харын-даа баксырап бар чыдар, чамдык бараанар шуут читкен, магазиннерде көзүлбестээн. Бараанның чедир бүдүрүтүнмейн турары бараан курлавырларының эвээжээри-биле дугжаттынып турар. 1985 чылда турганы-биле деңнээр чүве болза, республиканың бараан-биле хандырылгазы 51 хүнге ийикле, азы 57,5 млн. рубльге кызырылган. Ындыг байдал ам-даа уламчылап турар. Хеп чуур саваңы, порошокту холга бээрин нормажыглеп каан турбуже, эрткен чылын ону 1990 муң рубльге саткан, а анаа хостуг садып турар үеде 1986 чылда 960 муң рубльге саттынган боор турар-дыр. Хеп чууру ийи-үш катап кеведээн деп б...

Чонунуң херегле л бараанарынын 80 хуузун республика кирип сөөртүп ап турар болганда, ооң чурттакчыларынга көрдүнген фондунуң кара турарында төтчеглеп ажыглаар чорук турбас ужурлуг. Ындыг турбуже, республиканың рынок фондузун өскээр ажыглаан бүзүрнии фактылары бар. Чижээ, Садыг министерствозунуң баазазы 1989 чылда республика девискээриниң дашкаар өске организацияларга 865 муң рубльдиң бараанын садыпкан боор турар. Ооң иштинде тудуг материалдары 330 муң, хеп чуур порошок 26, электри бараанары 71 муң рубль-биле санаттынар. Ол-ла министерствонуң Абаканда садыг баазазындан рынок фондузундан 231 муң рубльдиң бараанын өскээр садып сааргаи боор турар.

Мебель аймаа, соодукчу, хеп чуур, дааранар машина, телевизор дээн чижектиг, парфюмер-косметикага, болгаш өске-даа бараанарга чонуң херегле ли чүгле 25—40 хуу хандыртынып турар. Ол чүүлдер-биле чурттакчы чонну хандырар талазы-биле республика кожа областардан, крайлардан чыдып каап турар. Амыдыралдың нарын дериг-херекселдери-биле хандырылганы кожаларының дечиелинге чедир тургузар дээр болза, бисте тургустунуп келген бөгүнгү байдалды көргүзүп, тайылбырлап тургаш, рынок фондузун улгаттырар айтырыгны чогуур төп органнар мурнунга Садыг министерствозунуң, Респотребсоюзтуң удуртукчулары тургузар болза эки.

Садыг шугумунда шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар эвээш эвес болуп артпышаан, ооң иштинде хажыдышкыннар база бар. Хөй бараанны садып, садып алыкчыларны бодунче хаара тудуп алырынга садыгжы кижи бүрүзү сонуургалдыг болур ужурлуг. Садыгның чугула айтырыы ол болгай. Бөгүнгү байдалды ап көөр болза, садыг ажылдакчызы коммерсант эвес, бараан хуваакчызы боор турар. Чер-черде совет органнар, хөй-нииити, удуртукчулар болгаш специалистер садыг ажылын чогумчалыг болдурар хемчеглерни алыр ужурлуг. Ховар деп санаттынып турар бараанарның садарының таарымчалыг, эң чептүг аргазын тывары чугула боор турар-дыр.

Кызыл хооркүүскому бүгү бүдүрүлгелерге, организацияларга чедип барып садыглаарын — ховар бараанарны хуваарының чептүг аргазы кылдыр санап турар, ынчалзажок ажылдың ол хевири чиди шүгүмчүлелге таваржып турар. Экономистерниң санаашкынындан алырга, садыгның баартактарын мындыг байдал кончуг дүрген куругладыптар, бүдүрүлгелер кызып турза-даа, бараанарның немежип турарын кижилер эскербейн баар. Экономика талазы-биле бо айтырыгдан, таптаашкын үези-биле эде тургустунуушкунну кижилерниң дедиештир чугаалажы бээри ында. Социологтарның көрүп турары-биле алырга, садыглаашкынның мындыг хевири — мораль талазы-биле база каражалыг. Бараанарны хостуг садары кызыгаарлаттына бээрге, кергенне чүүлүн херектиг, херек чок-даа болза улустуң садып алтар апаары база ында. Бараанар ховар деп санаттынып турар байдалда, ооң хуваалдазын шын, чептүг чорудары — чугаажок нарын, мындыг арганы тывары нарын деп чүве билдинип. Хостуг садыглаашкынның четпес талалары база бар. Ховар бараанар чаңгыс кижиниң холунга барбас деп хүлээп көөрүнүң магадылалы кайдал?

Херээжен улус кедер белен тывылбас 20 эжеш сапожканы бир херээжен кижи «Саян» универмагындан садып алганын дижип чугаалажыр. Оочурга туруп, ооң ээлчээ кээрге садыгжылар чүнү канчаптарыл, бараанны бээр апаар-ла-дыр, кажар сайгарылга, чижеглиг чоруктуң хевирлери көзүлбээн-дир, анаа турган милиция ажылдакчылары бараан садып алырын кандыг чылдагаан-биле хоруурул?

Бистиң садывыс дыка хөй чылдарның иштинде «таваар» ажылдап, садып алыкчыларны дыңнангыр чорукка «кижизидип» келген, айтырыгга «чок» деп харыылап каар, а садып алыкчы хол куруг үнүптер, садыгжы кезээ шагда дег шын болуп артар. Айтырыгны үндезини-биле көөр дизе, садыгжыларның ажылын органызастаарынга идиглиг чүүлдер херек боор турар, магазиннерни өг-бүле, аренда аргазы-биле ажылдаар кылдыр шилчидерин көөрү чугула.

Бараан курлавырларын, белеткел болгаш херегле кчилер кооперациязының бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын дамчыштыр быжыглаар арга бисте ам-даа чедир ажыглаттынмайн турар. Чамдык районнарның херегле кчилер ниитилелдериниң көдээ ажыл-агый продуктуларын болбааразыдып кылыр бедүүн цехтер, пунктулар безин чок. Мал согар кылдыр эки дериттинген пунктуларның, соодукчуларының чогу ажылга шаптараазынарын болдуруп турар. Чамдык белеткелчилер малдың ээзинден белен эът эккээрин негеп, мал-биле сүрүжүрүнден бужургаарлар. Чурттакчы чондан мал садып алырынга херегле кчилер кооперациязы биле совхозтар чижиг турарын билир бис. Эътти кым-даа садып алыр болза, дөмей-ле ыйнаан дээн бодалдыг хөөннер туруп көөр чадавас. Ылгал бар. Ажыл-агыйларның садып алган эъди республикага көрдүнген фондуга кирип санаттынар, а херегле кчилер ниитилелдериниң садып алганы эът-колбаса, эът, эъттен кылган ийикпе азы ышталаан чем болур. Респотребсоюзтуң, Садыг министерствозунуң кайызының-даа ногаа, картофель садып алыр талазы-биле совхозтар-биле харылзаазы кошкак, ажыл-херекчи харылзаа чедип алдынмаан дээрзин айтыр апаар.

Ниитиниң чемненилгезиниң ажылында база кичээнгейге алза чогуур чүүлдер хөй. Ооң эң бети дээн чижектери бо. Кызыл хоорайда столовая саны кызырылган, туттунуп турарлары чок. Бар боор турар ажылчын столоваялар, кондитер цехтери ажыктыг кылдыр чедир ажыглаттынмайн турар. Херегле кчилер ниитилелиниң столоваялары колдуунда район төптеринде. Олар база шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглардыг. Ажылды бо алырга база эде тургузары негеттинип турар. Чугаа бо уламда Кызыл хоорайга-даа, көдээгелдаа ниитиниң чемненилгези органызастаарынга ажыктыг болур комплекстиг системаны органызастаарының дугайында чоруп турар. Бот-орулга-чарылганы ханыладырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула, столоваяларны, кафелерни бригада, аренда херээзи-биле ажылдаар кылдыр шилчидерлер, чиг эт, бараан садып алыр талазы-биле оларның эргезин калбартыры чугула.

Ниитизи-биле алырга, садыгның мурнунда шиитпирлээр айтырыглар нарын, эвээш эвес. Аңаа кадрлар кескү черни ээлээр ужурлуг, ынчангаш оларның-биле ажылдаар экижидер болгаш эки белеткелдиг, бот-идепкейлиг, шиитпирлиг, харысалганы бодунга ап шыдаар туруштуг специалистерни удуртукчу ажылдарга, кол-кол участоктарга бүзүрээри чугула.

Кызыл-оол ОНДУР.
СЭКП обкомунуң социал-экономиктиг килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

Номерже интервью

ИЗИН АРТТЫРБАС БОДААННАР...

Сүт-Хөлге өлүрүүшкүн болган деп чугаа соолгу хүннерде Кызылга тарай берген. Ооң канчаар болганын кижилерниң чугаалажыры аңгы-аңгы, чамдык таварылгада, бүзүрексенчиг эвес-даа апаар, ынчалзажок ол дугайын дыңнап, анаа эрттирип каары бо таварылгада болдунмас, үүлгедигниң аар болганы-биле ол дугайын дыңнаары бо кижиге коргунчуг. Ынчалзажок дамчыыр чугаа куруг черге үнүп келбээн, кем-херек үүлгедии ол районга, шынап-ла, болган. Ооң болган черинче Иштики херектер министерствозунуң бөлүк ажылдакчылары истелге кылып чораан, ынчангаш оларның бирээзи, милицияның подполковниги С.-Б. С. Сотнамдан ол херек дугайын чугаалап, солуннуң номчукчуларынга үндезиниг шын тайылбыр кылып бээрин бистиң корреспондентивис дилээн.

— Медээ биске кирген дораан Иштики херектер министерствозундан, республика прокуратуразындан база Сүт-Хөл районуң иштики херектер килдизинден оперативтиг истелге бөлүү херек болган черже чорупкан бис. Үүлгедигниң канчаар болганын тайылбырлаар бетинде, бо херекке хамаарыштыр истелге ам-даа чоруп турар деп чүвени чугаалап каайн. Июнь 21-ниң хүнүнде, Сүт-Хөл эриинге Кызылдың балык заводунуң балыкчыларының турлаанга болган арагалаашкындан чогуш үнген. Оон түңнелинде Николай Соколовский, назы четпээн Александр Никитин ол-ла черинге өлүрткен.

— Чугаалап дыңнаарга, чоп үш кижи диживил, Сүге-Баадыр Сотпаевич. Чажырып канчаар, ажыы-биле маңаа чугаалаайн, кижилерниң мечүзүн эрттедипкен дээрил, шын бе ол?

— Шын, үш кижи. Ол дугайын чугаалай бээр мен, мен мону элээн билдингир болзун дээш херектиң болганының аайы-биле чугаалаарын оралдажып олурарым бо. Кончуг-ла дерзии үүлгедиг, үстүнде чугаалааным ийи кижиниң мечүзүн бажын-биле катай орттедипкен боор турар, ол дугайын тайылбырлап чугаалаары дыка берге-дир. Назы четпээн кижиниң сүт кончуун көрүнер даан, Кызылдың сес дугаар школазының өөреникчизи турган оол-дур.

Балыкчының бирээзи — Валерий Степаненко дээр. Ооң мага-бодун хөлден ужулган, оон бажынче демир-биле хапкан боор турар. Байдалдың амы-тынга айыылдыг апар чыдарын эскерип кааш, ол оон дезиптерин оралдажып, хөлче эштип кирген, чер алыспайн барган. Бичии оол база дезип, шенек черже эштип үне бээрин кызыткан. Ынчалза-даа үүлгедикчилерниң холундан чайлавайн барган...

— Бо бүгү кандыг үндезиниг, кандыг чылдагаанныг болганыл? Национал үндезинге эвес бе?

— Чок, мындыг барымдаа чок. Бо херектиң үүлгедикчилери Владимир Куулар, Кара-оол Куулар, Чечен-оол Монгуш, Геннадий Монгуш олар туттурган. Оларның аразындан Кара-оол онгу класстың өөреникчизи, арткаңнары кайда-даа ажылдавайн турарлар. В. Кууларга хамаарыштыр чугаалаар болза, ол моон мурнунда шииттирип чораан. Маңаа арага, бөлүк арагалаашкын — хамык чүвениң үндезини ол болган. Ону фактылар бадыткап турар. Брага арткан биле, арага шилдери бо бүгүнү тайылбырлап турар-дыр, арага эки чүвеге кажан-даа чедирбес деп чүве бо-дур.

— Бо үүлгедигге хамаарыштыр силерниң хууда бодалыңар?

— Кончуг дерзии үүлгедиг дир ол. Арага дугайын чугааладым, күш-ажылда хаара туттунмаан кижилер дугайын чугаалажып-ла турар болгай бис, мындыг байдалдан чүү үнүп болурун бо үүлгедигден безин көрүп болур-дур. Үүлгедикчилер чиик аңаа арттырбас бодааннар, ынчалзажок олар туттурганнар. Амгы үеде истелге чоруп турар.

Тываның ном үндүрер чери — 60 харлаан

НОМ—ШЫНЧЫ ЭДЕРИНЧИҢ

Тываның Араттың Революстуг намы болгаш ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели 1930 чылдың июнь 28-те тыва бижикти болгаш Тываның улустуң ном үндүрер черин тургузар дугайында шиитпирин хүлээп алган. Ынчангаш тыва бижиктиң төрүттүнген хүнүндең бээр 60 чыл оюн болгаш Тываның ном үндүрер черинин 60 харлаанын катай демдеглеп эрттирип турар бис. Тываның ном үндүрер черинин директору Матпа Сумбууевич Хомушку-биле ужуражкаш, бистиң корреспондентивис интервью алган.

— «...Агаар, суг болгаш тарааның соонда кижиниң амыдыралынга ном эң-не чугула болуп турар. Ном — делегейниң ажыдымыкчыны, ном — чугаалажыр өннүү, ном — дагдынмыкчыы, ном — дыштанылгаа» деп сураглыг шүлүкчү Л. Ошанин бижээн болгай. Тывага ном үндүрер чериниң канчаар тургустунуп келгенин, арткен төөгүзүн, кандыг чогаалдар баштай үнүп эгелээнин, сактып көрүнерем?

— Тываның улустуң ном үндүрер чери 1930 чылда тургустунган. Ол пер ТАР-ның Эртем комитединиң эргезинге турган хевирлиг чүве. Ооң даргазы ынчан С. Тока турган. Ол дарга үш чыл ол комитетти удуртуп, баштап келген. Ооң соонда ук комитетти Александр Чымба, ону Олег Сагаан-оол солаан болуп турар. 1944 чылда ном үндүрер чер ангыланы берген. Ооң баштайгы даргазы Салчак Самба-Люндюп болган. Оон соонда ном үндүрер черни Шыырап Оюн, Салим Сүрүн-оол, Николай Таваа-Самбуу, херээженнерден Сарыглар Кудажы дарганап келгеннер.

— Адырам, баштайгы номнарны кажан парлап эгелээн чүве ирги?

— 1927 чылдан 1935 чылга чедир тыва номнарны Москва хоорайга парлап турган. Ол дээрге «Тыва уругларның бижикке өөренир баштайгы дептери», «Пионер», «Чараштыр бижиктиинер», А. Бартоновун «Халышкылар» (Данчайның очулдурганы-биле) деп номнардыр. 1931 чылда Тываның ном үндүрер чери «Башкы Ленин» деп номну үндүрген. Ону орус дылдан Бузыкаев биле Шыргай-оол очулдурган. 18 арын, 5 муң санныг ол ном тыва араттарның мнак ному турганы билдингир. Уран-чечен чогаалдардан баштайгы парлаттынган ном болза «Самбукайның чугаазы» болур. «Тыва херээжен кижиниң чурттап турганының төөгүзү»... Бо төөгүнү узбек херээжен А. Нухрат «Хову тоожузу» деп номунга чогааткан. Ол революсчу номдан барымдаалааш, Тываның байдалынга таарыштыр чогаадып үндүрген. «Тываның араттың шыны» солуннуң 39 дугаар үндүрүлгези, 1930 чылдың октябрь 20-ниң хүнү». Ук чогаалдың «Шын» солун 1930 чылда 39-43 дугаар болгаш 1931 чылда 6, 9, 11 дугаар үндүрүлгелериңге парлап үндүрген болуп турар. Ынчангаш ук ном тыва дылга парлаттынган баштайгы чогаал-дыр. 1961 чылда ном үндүрер чер ону ангы ном кылдыр үндүрген, а 1987 чылда үшкү удаа парлаан.

— Орус чогаалдарны Тывага кажан парлап эгелээн ирги, Матпа Сумбууевич?

— Орус дылдан тыва дылче очулдурган номнар 1938 чылда чырыкче үнүп эгелээн. П. П. Ершовтуң «Мөгенниг аътчыгаш» деп номун Ондар Сагаан-оол очулдурарга, Александр Чымба редакторлаан болуп турар. Ол-ла чылын орус улустуң улуг чогаалчызы Александр Пушкинниң «Капитан уруу» деп номун бөлүк кижилер очулдурган. Ол ышкаш Ондар Сагаан-оолдуң редакторлааны-биле «Шиилер чыындызы» база тускай ном кылдыр үнген. 1940 чылда Түлүш Сарыг-оолдуң очулгазыбиле Максим Горькийниң «Макар Чудра база Январь 9-у» деп чечен чугааларының номун тыва номчукчулар алган.

— Баштайгы шин чогаадылгазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Тыва бижиктиң тургустунганы-биле кады шин чогаадылгазы черле шапкын чоруп турган деп бодалга келдим. 1931 чылда бөлүк авторларның дөрт кожегелиг «Колхозка саат кылырларны узуткаалынар» деп номун Тываның ном үндүрер чери парлаан. Ооң соонда 1935 чылда Салчак Токаның «Херээжен», Виктор Көк-оолдуң «Чалым-Хая», «Чүтү утпаалынар», 1937 чылда С. Токаның «Үзүн-Кара, Семис-Кара», В. Көк-оолдуң «Эки хүн», «Хайыраан бот» болгаш өске-даа шиилер ном болуп үнгүлээн. Ол шиилер коллуунда суртаал хевирлиг болуп турган. Ооң соонда 1941 чылда С. Токаның «Мээң сактыышкыннарым», 1942 чылда С. Сарыг-оолдуң «Белек» деп номнары парлаттынган. 1943 чылда С. Бүрбүнүң «Кызыл кош» деп шүлүктер чыындызы шүлүк чогаалының баштайгызы болуп арткан. Ооң соон дарый тыва чогаал чылдан чылче номчукчуларга баралп болуп эгелээн. Ол үелерде Тываның арат чону Маркс, Энгельс, Ленин оларның чогаалдарын номчуп, политиктиг билиин бедидип ап турганнар. Оон эгелээш-ле номчукчулар орус классиктиг чогаалдарны, ылангыя Пушкинниң, Есенинниң, Шевченконуң, Тургеневтиң, Некрасовтуң, ССРЭ-ниң улустарының, ылаңгыя украиннерниң, белорустарның, казактарның, кыргыстарның, узбектерниң, алтайларның, хакастарның туржук, делегей классиктерниң чогаалдарын улуг хандыкшыл-биле номчуп турар.

— Делегейде ат-сураа дыңнаан барган авар шүлүкчү Расул Гамзатовтуң мындыг чугаазын сактып келдим: «Номчукчу, мээң өңнүүм, ном бүрүзү чүгле сеңээ бижиттинген. Мен парлалга черин бүзүредип, редакторлар, критиктер-биле маргыжып-даа болур мен. Ынчалза-даа чүгле сээң шииткелиң — ёзулуг келдим сөөлгүзү болур. Ол дээрге, судьяларның чугаалажыры дег, кедерел турбас ужурлуг дээрибиле дөмей-ле» дээн болгай. Ынчангаш бөгүнгү ном үндүрер чериниң ажыл-чорудулгазы-биле номчукчуларны таныштырып көрзүнерзе кандыгыл?

— Силерге немей В. Лениниң «Ном — кайгамчыктыг күш-тур...» деп чугаазын база сактып келдим. Ынчангаш амгы үеде чогаалчылдан, автордан кол негелде—шынар, база катап шынар. Тываның ном үндүрер чери эде тургустунуушкунуң негелдезин ёзугаар бот-орулга-чарыгга, бот-акшаланыышкынче кирген. Ынчангаш типографиялар, ном садар черлер-биле керээлерни чарган бис. Ол дээрге күрүне чагыгларының системазынче кирип, ону сагып эгелээнивис ол. Бот-орулганың үндезинин өөренип көргеш, сөөлгү ийи чылда номнарның тиражын көвүдеткен. Ону хуу-биле алырга, 57,8 хуу көвүдээн. Уругларга болгаш уран-чечен чогаалга хемчээл 74 хуу улгаткан. 1985 чылда «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагы 5 муң тираж турган болза, 1990 чылда 10 муң тираж апарган. Тыва чогаалчыларның номнарын 4-5 муң экземпляр кылдыр үндүрүп турган болза, 7-10 муң четкен. Уругларның өңнүг номнары 20 муң экземпляр чедип турар. Бо чылын номчукчулар уран-чечен болгаш янзы-бүрү брошюраларны, номнарны алыр. Оларның тиражы 628 муң чедер. Бо чылын чаа номнарны М. Кенин-Лопсан, А. Даржай, О. Сувакпит, С. Молдурга, Е. Донгак, В. Монгуш, М. Өлчей-оол, И. Иргит номчукчуларга бараалгадыр болгаш харын-даа чамдыктарын номчуп турар. Ол ышкаш Тываның улустуң чогаалчызы С. Сарыг-оолдуң чыынды чогаалдарының үшкү номун белеткеп эгелээн бис. Критик А. Калзанның тыва литература дугайында шугумчулелдиг ному база үнер.

— Өңнүг чуруктарлыг болгаш өөредилге номнарын кайда парладып турар силер?

— Бичии уругларга өңнүг номнарны база өөреникчилерге өөредилге номнарын Уфаның, Казаньның, Иркутскиниң полиграфия комбинаттарында керээ ёзугаар парладып ап турар бис. Чамдык өөредилге номнарын алгылаап бис.

— Коллективте ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, авторлар-биле демнежип турган ажылдаар мурнакчылар база бар боор аа?

— Кандыг-даа коллективке чоргаарланыр кижилер тывы бээр чүве болгай. Тываның ном үндүрер чериниң тургустунганындан бээр 60 чылын таварыштыр мурнакчыларны адаары чоргаараныг-дыр. Оларга редакторлар Онуштай Вайыр, Анчымаа Сат, Ангелина Чернова, Антон Үержаа, экономист Галина Казанцева болгаш өскелер-даа хамааржыр.

— Ажылыңарда бергелер, шаптыктар база тургулаар бе, Матпа Сумбууевич?

— Чединмишкиниң ажылдарның хөлегезинде четпестер база бар боор ийин. Материалдыг баазавыс багай. Типографиявыс ТАР үезинде турганы-биле хевээр чаңгыс черде таптавышаан. Чаа типография тудуп эгелей бээрге, дыка-ла өөрээн бис. Ынчалзадаа ол база кезек када шуудап турганда, ам уттуундуруп калган. Эрги типографияда ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Ниити чуртта ышкаш, саазын айтырыы бисти хүннүң-не дүвүредип турар. Ындыг байдал турза-даа, коллектив эде тургустунуушкунуң негелдезин ёзугаар чоңга бараан болур дээш шудургу ажылдаар дээрзинге бүзүредим улуг. Ынчалза-даа бижээн чогаалдарның ном кылдыр хуула бээрнинге чедир хүсса узун болуп артпышаан. Чоннуң негелдези хөй, улуг, ону ак сеткил-биле күүседир апаар.

— Алдан харлап турар байырлалыңар-биле номчукчуларның, авторларның өмүнээзинден чогаалыкчы күш-ажылчы чединишкиниң коллективиңерге күзеп тур бис. Интервью дээш силерге четтирдивис.

— Мен база силерге четтирдим. Эптиг үени ажыглааш, бүгү номчукчуларга, чогаалга хандыкшылдыгларга, авторларга, чогаалчыларга база коллективтиң кежигүнеринге хүн дег аас-кежиин, каң дег кадыкшылды, чогаадыкчы чединишкинин күзеп каайн.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

ЧУРУКТАРДА: Тываның ном үндүрер чериниң чечен чогаал редактору В. Бузыкаев, чурукчу Май-оол Чооду солун, бедик утка-шынарлыг, чараш чурук-кааcталгалыг номнарны белеткеп үндүрериңге үлүүн киирип турарлар; анаа белеткээн номнарны типографияга кылып бүдүрүп, садыгларже чорударынга Алаана Амбар, Галина Карпова олар база үлүглүг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«ШЫННЫҢ» ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тыва АССР-ның Министрлер Чөвүлелиниң чанында хүлээп алышкын комиссиязы Кызылда күрүнениң педагогика институдунга июль 12-ден эгелеп үндезин национал-дыы, а ол ышкаш Тыва АССР-ге төрүттүнген, доктаамал чурттап турар өске-даа националдың кижилеринге чурттуң дээди өөредилге черлеринге конкурстан дашкаар кирерин экзаменнерин эрттирерин дыңнадып тур:

Москваның аъш-чем үлетпүрүнүң технология институду (аъш-чем бүдүрүлгезиниң машиналары болгаш аппараттары, тараа шыгжаарының болгаш ажылдап кылырының технологиязы);

Москваның 2-ги медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия);

Москваның төөгү-архив институду (документ эмгелели болгаш эргелеп башкарылгазының документ хандырылгазы, музей херээ болгаш төөгүнүң база культураның турасказдарының камгалалы).

Москваның полиграфия институду (графика, ном үндүрүлгезиниң болгаш полиграфияның экономиказы база эргелеп башкарылгазы, полиграфияның машиналары болгаш автоматчыткан комплекстери, полиграфия бүдүрүлгезиниң технологиязы);

Москваның улус ажыл-агый институду (экономиктиг болгаш социал планнаашкын);

Москваның В. И. Ленин аттыг педагогика институду (педагогика болгаш школа психологиязы);

Ленинград университеди (биология, история, роман-герман филологиязы);

Ленинградтың Ленсовет аттыг технология институду (химия бүдүрүлгезиниң болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгелериниң машиналары база аппараттары);

Алтайның медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, фармация);

Белгородтуң тудуг материалдарының технология институду (металл эвес база силикат материалдарының химиктиг технологиязы, химия бүдүрүлгезиниң болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгелериниң машиналары болгаш аппараттары);

Ыраккы Чөөн чүктүң амыдырал хандырылганың технология институду (бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи).

Ыраккы Чөөн чүк университеди (биология);

Иркутск университеди (төөгү, химия);

Иркутскиниң улус ажыл-агый институду (экономиктиг болгаш социал планнаашкын, саң-хөө болгаш кредит, бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи);

Иркутскиниң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология, фармация);

Красноярск университеди (эрге-хоойлу эртеми);

Красноярскиниң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, стоматология);

Красноярскиниң инженер-тудуг институду (архитектура, чылыг, газ хандырылгазы болгаш вентиляция, суг хандырылгазы болгаш канализация);

Красноярскиниң политехниктиг институду (үлетпүр бүдүрүлгелериниң электри хандырылгазы);

Ленинградтың совет садыг институдунуң Красноярскиде филиалы (бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи, ниитиниң чемненилге продукциязының технологиязы, аъш-чем бараанарының товароведениези);

Кемерово университеди (төөгү, төөгү-археология, эрге-хоойлу эртеми);

Кемеровонуң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология);

Новосибирск университеди (физика, орус дыл болгаш литература, геохимия, минералогия болгаш петрология);

Новосибирскиниң электротехниктиг институду (дузалал математика);

Новосибирскиниң геодезия, аэрофотосъёмка болгаш картография инженерлериниң институду (дузалал геодезия);

Новосибирскиниң харылзааның электротехниктиг институду (харылзааның экономиказы болгаш эргелеп башкарылгазы, автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радиохарылзаа, радио дамчыдылгазы болгаш телевидение);

Новосибирскиниң улус ажыл-агый институду (статистика);

Свердловскиниң юридиктиг институду (эрге-хоойлу эртеми);

Омскиниң амыдырал хандырылганың технологтуг институду (бухгалтер учёду болгаш ажыл-агый чорудулгазының анализи, дааранылга кылыгларының технологиязы, оларны чогаадыры);

Омскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Пермь университеди (эрге-хоойлу эртеми);

Томскиниң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, фармация);

Томскиниң политехниктиг институду (геологтуг чер шинчилели, казымал байлактарны дилеп тывары);

Томскиниң эргелеп башкарылганың автоматчыткан системаларының болгаш радиоэлектроника институду (радиотехника);

Урал университеди (дузалал социология, төөгү-архив эртеми);

Хабаровскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Челябинскиниң күш-культура институду (күш-культура институдунуң Чайковский филиалы (күш-культура);

Кирерин күзээннер Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң ректоорунга адынга доктаатан майык ёзугаар билдириишкин киирер.

Билдириишкинниң болгаш даараазында документилерни институттуң кол корпузунда (Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 34), 310 дугаар аудиторияга **июнь 25-тен июль 7-ге чедир 9 шактан 17 шакка,** суббота — 13 шакка чедир хүлээп алыр.

Билдириишкинге кожар документилер:

ортумак эртемниң дугайында документ (болвр);

№ 086/У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы;

3х4 см хемчээлдиг 8 фото-чурук;

күш-ажыл дептеринден ушта бижилге (күш-ажыл стажтыг кижилерге);

паспортун болгаш шериг билеттин (кирер бижиндиге херечилелин) туда көргүзер.

Тайылбыр: Дээди өөредилге черлериниң «Архитектура», «Күш-культура» мергежилдеринге база Ленинградтың күрүне университединге кирерниң экзаменнерин бүгү эртемнер айы-биле ол черлерниң боттарынга барып дужаар. Ынаар баар бижиктерни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында хүлээп алышкын комиссиязы бээр.

* * *

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу Москвада күрүнениң А. В. Луначарский аттыг театр уран чүүлүнүң институдунуң хүнүскү салбырынга студентилерни немей хүлээп алырын чарлап тур. Мергежили: шии режиссуразы, театроведение.

Айтырыглар тодарадып кээр чери: **Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, кадр килдизи, телефону 3-23-83.**

* * *

Кызылдың медицина училищези 1990—1991 өөредилге чылында анаа киреринин бир ай хуусаалыг белеткел курузунга дыңнакчылар хүлээп ап эгелээн.

Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге өөредилге дээш төлээн акшазының квитанциязын кожар. Өөредилге дээш 20 рубльди республика эмнелгезиниң төпчүттүнген бухгалтериязынга төлээр. Кичээлдер июль 1-де 16 шакта эгелээр.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 2 «а». Телефон № 2-41-19.

Театрның, музыканың болгаш кинематографияның Ленинградта күрүне институдунга үндезин националдың аныяктарын өөредири-биле шилилгени Тыва АССР-ниң Культура министерствозу үргүлчүлеп турар. Тускай эртеми — шии болгаш кино артизи.

Шилилгениң үшкү ээлчээ 1990 чылдың июль 3-те Кызылдың уран чүүл училищезинге эртенгиниң 10 шакта эгелээр. Ийиги ээлчегин эрткен-даа, өөренирин күзээн-даа бүгү аныяктарны үшкү ээлчегте келиринче чалап турар.

МӨГЕЛЕР БОЛГАШ ТЫВА ХҮРЕШ

• Номчукчуларның бодалдары, саналдары •

Чоокта чаа Бүгү-эвилел чергелиг «Азия төвү» шаңнал дээш маргылдаа доозулган соонда, «Найырал» шаңналының эдилекчизин илередириниң маргылдаазы тыва хүрешке болгай. Ону эки организастаан. Парлка аъш-чемдаа, суксун-даа бар болду. Ол эки-дир.

Ам удавас Наадым болур. Анаа залчылар-даа, көрүкчүлер-даа хөй болуру билдингир. Менде мындыг бодал бар. Тайылбырлакчы кижини шилиzе чүл? Наадым — улуг байырлал болганда, анаа хоочун мөгелерни чалап алгаш, оларның дугайын таныштырып, кажан, кая хүрежип, каш катап шүглүп чорааның чарлаар болза эки деп бодаар мен. Ынчангаш хүрештиң аргаларын эки билир, чечен-мерген сөстүг чарлакчыны алыры кончуг күзенчигдир. Бо таварылгада Наадым организастыг, бедик деннелге эртер деп бодаар мен.

Хөрээм өйүп чоруур база бир айтырыг бар. Шаанда мөгелерге «Начын», «Чаан», «Арзылан», «Хартыга» деп аттарны берип чораан. Эрги чаңчыл ёзугаар мөгелерге шилдомнар хүндүлүг бижиктер бээр чоруктан уштунгаш, ол хүндүлүг аттарны тывыс-са кандыгыл? Бо айтырыгны республиканың хүреш федерациязы (даргазы Ш. Д. Куулар) шиитпирлээр үези черле келген.

Ыяңгылыг кылдыр кускуннап каап, мөгезин хей-аът киирип турар мөге салыкчылары чок болган-дыр. Ынчангаш оларны өөредир, оларга сүме кадар үе база тургустунган.

Кодур-оол КУУЛАР.

Тес-Хем район.

* * *

Мугур-Аксыда уругларның спорт школазында тренерлеп ажылдап турар мен. Бичиимден тура-ла хүрешке сонуургалым улуг. Ынчангаш тыва хүреш талазы-биле болдумнун бодалдарым илередикседим.

Хүрештиң чоңга сонуургадыр чүве болганда, мөгелерниң адын бижээн дүрүглүг саазыннарны судьялар холунга эвес, а судья столунуң мурнунга 2-3 метр бурунгаар аңгылай тургузары күзенчиг. Ол ийи хааржакчыгаштың бирээзинге мөгелер аттары чыдар, а өскезинге хос турар. Хүреш эгелей бээрге, салыкчылар мөгезиниң адын алгаш, ону дякторга номчудар. А кажан мөгелер октажыпкан соонда, октаан мөгениң адын демги хос хааржакчыгашче сугар. Оон соруглгазы— көрүкчүлер биле судьяларның аразынга чигзиние бээр, сеткилинге четпейн баар чүүлдерни болдурбазы.

Мындыг чүүлдер база бола таваржы бээр. Чижээ, эгин содаандан тудар-тутпас чорда, оозу чештине бээр, а чештинген содактан тырткан мөге уг-биле хоска ужуп-даа каар, азы үш илгиден артыкка баглап алганындан оозу халажыйнып турар. Бо таварылгада ол мөгени бир удаа сагындыргаш, бир эвес катаптаптар болза, ону октаткан деп санап кагза кандыгыл?

Оон ыңай мөгелерни хончулаштырары деп чүве бар. Ону эгин содаан уштуп каапкаш салза эки деп бодаар мен. Чүге дээрге, мөгелерни хончулаштырып каарга, чоорту катап-ла эгин содаанче кирип, туттунчуп алгаш туруп бээр-дир.

Сөөлгү үеде республикада тыва хүрешке сонуургалдыгларның саны өзүп турар. Маргылдааларны эрттирериниң дээштиг бедээн. Ынчалза-даа кол кичээнгейни курлавырже үгландырза эки боор. Ортумак школаларга тыва хүрештиң программазын ажылдап кылыры чугула деп санаар мен. Ол ышкаш өөреникчилер ортузунга тыва хүреш маргылдаазын дензи айы-биле чылда бир удаа эрттирип турза кандыгыл?.

Шылырза ДОНГАК.

Мөңгүн-Тайга район.

* * *

Эрткен чылын Сүт-Хөл районнуң «Октябрь 30 чылы» совхозка тыва хүреш маргылдаазы көрдүм. Бир оол маңнап келгеш, чанымга турган оолдуң сапык идиин ачылап алды. А ол анаа болунун кроссовказын кедирип кагды. Ынчал туруза, демги оол октадыпкаш, бо чүтүрүп келди. Өскезин ол-бо улустан айтырган — чок— кроссовканы кедипкеш, арлы берген. Ол ону тыппайн барды.

Бо чүнү көргүзүп турарыл? Мөге кижиниң бодунга ээ-харысалга чогун көргүзүп турары ол-дур. Өвүр районнуң сураглыг мөгелери Орлан Кызыл-оол биле Андрей Семис мөге кижиниң идик-хевин бүрүн ап чоруурлар ийик чоп. Оларны көөрге безин көрүштүг болгай. Ынчангаш олар республика чергелиг маргылдааларга тускай шанналды ап келгеннер. Аныяк мөгелер олардан үлегер алыр болза эки-дир.

Кая-даа чораащ, аразында ачыланган турар мөгелерни көөрге, чараш эвес чорду. Солак-шудакты, тыва идиктерни даарадып алза кандыг деп. Ынчангаш моон соңгаар долу хевн чок мөгелерни маргылдаага киириштирбес болза эки деп бодаар мен. Ындыг таварылгалар кедээ черлерге болганчок-ла болу бээр-дир. Ону болдурбазын районнарның спорт комитет даргалары, совхозтарда инструктор-методистер холга алзыннар.

Бо материалды кроссовказын алыскан мөгеге кеземче, ол ышкаш өскелерге өөредиг болзун дээш бижидим.

Альберт ОНДАР,

Таңды район.

* * *

Ийи ай бурунгаар Хову-Аксы суурга тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Судья кижиниң үнү микрофон дамчыштыр өткүт, тода дыңналып турду. Мөгелер багай эвес белеткелдиг келген. Анаа колдуу аныяк мөгелер киржип турарынга өөрүп ордум.

Ындыг-даа болза, чамдык таарзынмайн барган чүүлдерим база бар. Тыва идиктер, оола чадаарда сапыктары чок мөгелер анаа кириштн. Чамдык мөгелер кроссовка идиктерлиг боор чорду. Бир-тээ, хүрежир дээш келген болганда, мөге кижи ыяк белеткелдиг келир болгу дег. Ону мен кончуг четпес чүүл кылдыр санадым.

Мөге кижиге хамаарыштыр өске бодалдарым мындыг: содак-шудакка чүгле бег турар болза эки. Быжыг-даа болгай. Эленчизи база үр болур аан.

Оон ыңай хүреш болур черни шимеп, көрүштүг кылып алыры черле албан. Ындыг чорук көрүкчүлерге таарымчалыг, эки байдалдыг чайгаар-ла тургуза бээр.

Мөге кижи арыг-силиг — бажын таартып, дыргактарын кезип алган болуру күзенчигдир. Ийи-чаңгыс чударгай, шевергин эвес мөгелерни көөрге, чараш эвес, оларга хүндүткел дораан-на чиде бээр ышкажыгай.

Борис БААЗАН.

Таңды район.

телевидение

ИЮНЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 —9.05 Мультфильмнер. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Шимчээшкинниң айыыл чок чоруунга тураскаатткан телерадиопрограммаларның 1-ги Бүгү-эвилел конкурузунга шаңнал алган дамчыдылгалары. «Чаа автобустуң ужуралдары». 17.20 Мультфильм. 17.30 «Эрге-чагырганы — Советтерге». 18.00 И.-С. Бах. Концерт. 18.20 «Билиг» Бүгү-эвилел ниитилелинде төгерик стол. Съезд мурнуу чарыының дискуссиялары. 19.05 Концерт. 19.20 «Автомобиль, чолаачы, орук». 20.00 «Дөпшилге. Информация. Реклама. 20.30 Шүлүк чогаалының минуталары. 20.35 «Бай, ядамык...». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.50 «Парлаалга кайызы» көргүзүп тур...». «Амыдырал-биле тамчыктадыр дугайында...» 23.30—23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 — 10.05 Уругларга фильм. «Арабела». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Эрге-чагырганы — Советтерге». «Телемарафоннуң изи-биле». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Даштыкының орус культуразы. Владимир Максимов чогаалчы. 21.15 Коллаж. 21.20 Барымдаалыг фильм. Вьетнамга болган дайынның аверик хоочуннары биле совет афган шериглерниң ужуражылышкыны. 21.50 «Экранда—Сибирь». 22.00 «Үе». 22.30 — 00.20 «Фараон» Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.00 Ритмниг гимнастика. 17.30 Барымдаалыг фильм. 18.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 19.00 Теннис. Уимблдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Замужем за мафией» (США) 9.10, 11.10, 13.20, 15.30, 17.30, 19.40 шактарда. **ВИДЕОЗАЛ: «Любовный недуг»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Полет навигатора» 9.00, **«Остров лебедей»** 10.50, **«Лето в раковине»** (2 сериялыг) 12.30, **«Кодекс молчания»** (2 сериялыг) 15.50, 20.30, **«Соль Чжук Хва»** 18.40 шактарда. **ВИДЕОЗАЛ: «Неукротимая маркиза»** (2 сериялыг) 12.00, **«Вверх тормашками»** (2 сериялыг) 14.20, 16.40, **«Фанни и Александар»** (2 сериялыг) 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночыынды № 26 10.00, **«Черные ступни»** 15.00, **«Без единой улики»** (США) 16.50, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Белый велосипед» (Турция) 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Лошадь в океане» 17.30, 19.20 шактарда.

Кызыл районнуң Кур-Чер ортумак школазын 1980 чылда доскан өөреникчилерин база оларның башкыларын бо чылдың июль 7-де болур ужуражылгаже чалап тур бис. Ужуражылганың болур чери: **Кур-Чер суур, школа, 18 шакта.**

* * *

1986 чылдың июнь 26-да Шекпээр ортумак школазын доскан Надежда Нарынооловна Монгуштуң ортумак билиглиг дугайында № 3341302 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор

В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-72: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга арны

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг № 439. ТС—01018.